मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

महामहोपाध्यायेन श्रीमता वोपदेवेन विरचितम्

श्रीमद्दुर्गादासविद्यावागीश-श्रीरामतर्क-

वागीश-कृतटीकासमेतम् ।

पण्डितकुलपतिना बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्य्याम्

सिद्धेश्वरयन्त्रे मुद्रितम् ।

ई १९०२ ।

প্রিণ্টার—শ্রীসিদ্ধেশ্বর পান ।

৩৮নং শিবনারায়ণদাসের লেন, কলিকাতা ।

निर्घण्टः ।

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।
मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥

लक्ष्मीकान्तं निखिलजगतां सर्गसंहारहेतुं,
दुर्गादासो धरणिपतितः कोटिकृत्वः प्रणम्य ।
पर्य्यालोच्याखिलबुधमतं धीमतां पाठकानां,
सन्तोषार्थं रचयतितरां मुग्धबोधस्य टीकाम् ॥
श्रीमद्विद्यानिवासाद्यैराद्यैर्यद्यपि सूरिभिः ।
भूरिभिर्विहिता व्याख्या तथाप्याख्यायते मया ॥
अयुक्तं यदिह प्रोक्तं प्रमादेन भ्रमेण वा ।
वचो मया दयावन्तः सन्तः संशोधयन्तु तत् ॥

श्रीबोपदेवः स्वयं कृतस्य श्री नमः शिवायेत्यादि बहुलं ब्रह्मणीत्यन्तस्य सूत्ररूप-व्याकरणस्य दुरूहत्वात् स्वयं वृत्तिं चिकीर्षुस्तस्य झटिति समाप्तये शिष्टाचारप्राप्तं मङ्गल-माचरन् सारासारमयविस्तरव्याकरणान्तरपाठविमुखानां नानादिग्देशीयशिष्याणां झटिति प्रवृत्तये ग्रन्थनाम निर्दिशन् शिष्यशिक्षार्थमादौ तन्निबध्नाति मुकुन्दमित्यादि ।

मया मुकुन्दं प्रणिपत्य मुग्धबोधं व्याकरणं प्रणीयते प्रकर्षेण तात्पर्य्यार्थं नीयते वृत्त्या इति यावत् । मुकुन्दमिति मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः मनीषादित्वात् मुक्तेर्मुकुरादेशो विभक्तेरलुक् च । अथवा मुकुर्मुक्तौ महेशे मुः कुः पृथिव्यामशोभने इति हड्डचन्द्रात् । मुकुं ददातीति मुकुन्द इति । "मुकुमव्ययमान्तञ्च निर्वाण-मोक्षवाचकम् । यस्तद्ददाति भक्तेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ।" विष्णुकृष्णादि नाम हित्वा मुक्तिदायकनाम्ना मुक्तिलिप्सूनां प्रवृत्तिं सम्भाव्य आयुर्ज्ञानसुखार्थिनां प्रवृत्तये विशेषणमाह सच्चिदानन्दमिति । सन् नित्यः चित् ज्ञानस्वरूपः आनन्दः सुखस्वरूपः आनन्दयतीति पचादित्वादन् आनन्द इति विशेष्य पदम् । संश्चासौ चिच्चासा-

१। ओँ नमः शिवाय।

ओ ।१।, नम ।१।, शिवाय ४। ।

इति नमस्कारसूत्रम्।

वानन्दश्चेति सच्चिदानन्दस्तं सच्चिदानन्दम् अथवा सन्तौ नित्यौ चिदानन्दौ ज्ञानसुखे यस्येति विग्रहः। प्रणिपत्य प्रकर्षेण नत्वा भक्तिश्रद्धातिशययुक्तनमस्कारं कृत्वेत्यर्थः। नमस्कारस्तु स्वापकर्षबोधकव्यापारविशेषः स्वाधिकोत्कर्षताया ज्ञापकमिति वा। मुग्धबोधमिति। मुग्धः सुन्दरमूढयोरिति विश्वप्रकाशः। मुग्धः सुन्दरो बोधो ज्ञानं पदपदार्थानां भवत्यस्मादिति मुग्धबोधम्। अथवा मुग्धान् मूढान् अल्पबुद्धिजनान् बोधयतीति मुग्धबोधं ढातृषणिति षण्। व्याकरणमिति। व्याक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययभेदेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनास्मिन् वेति करणे अधिकरणे वा अनट्। ननु कातन्त्रादिवद्ग्रन्थे वृत्तिं कुर्वन्तु स्वयं कथं करोषि इत्याशङ्क्याह परोपकृतये इति। परा श्रेष्ठा चासौ उपकृतिश्चेति परोपकृतिस्तस्यै मदीया वृत्तिः सर्वाभिप्रायान् व्यञ्जयिष्यतीति शिष्याणां श्रेष्ठोपकारः सूचितः। ननु मङ्गलं कथं क्रियते। मङ्गलाद्विघ्नध्वंसो विघ्नध्वंसात् प्रारिप्सितसमाप्तिरिति चेन्न। बाणभट्टादिमङ्गले सत्यपि ग्रन्थसमाप्त्यभावात् माघादौ मङ्गलाभावेऽपि समाप्तिदर्शनात्। उच्यते। बाणभट्टादिमङ्गलेन बहुतरविघ्नानां नाशयितुमशक्यत्वात् ग्रन्थसमाप्तिर्न जाता। माघादेर्दुरदृष्टाभावेन विघ्नाभावात् मङ्गलाभावेऽपि समाप्तिर्जातेति। ततश्च दुरदृष्टमस्ति नवेति सन्दिहन्तः सर्वे किमपि प्रारिप्समाना मङ्गलं कुर्वन्त्येव। मङ्गलन्तु दुरदृष्टसत्त्वे तन्नाशयति तदसत्त्वे पुण्यं जनयतीति निष्कर्षः।

ओमिति लुप्तप्रथमैकवचनम्। ओंकारोच्चारणमेकं मङ्गलम्। "ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्जातौ तेन माङ्गलिकावुभौ॥" इति स्मरणात्। विघ्नबाहुल्यशङ्कया मङ्गलान्तरमाचरयति नमःशिवायेति। महादेवनमस्कारात्मकमपरं मङ्गलम्। अथवा ओमिति लुप्तचतुर्थ्येकवचनम्। ओं नमः विष्णुशिवब्रह्मभ्यो नम इत्यर्थः। "अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः। मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयी मता॥" इति स्मरणात्। तेभ्यो नमः, कथमित्याह शिवायेति तादर्थ्ये चतुर्थी। शिवाय ग्रन्थस्य झटिति समाप्तिरूपकल्याणायेत्यर्थः। कायिकं मानसञ्च नमस्कारं हित्वा आचार्य्येण कथं वाचिको नमस्कारः कृत इति शिष्याणां सन्देहमुच्छिन्दन् ग्रन्थस्य प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धांश्च ज्ञापयन्नाह॥ १॥

२। शं शब्दैः।

श ।१।, शब्दै ३।।। ।

शब्दैर्मङ्गलं स्यात्। इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः।

स्याद्यन्ताधिकारः।

सन्ध्यध्यायः।

१म पादः—संज्ञा।

३। अ इ उ ऋ ऌ क, ए ओ ङ, ऐ औ च, ह य व र ल, ञ ण न ङ म, झ ढ ध घ भ,

---

शब्दैर्मङ्गलं स्यात्। इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः शंशब्दैरिति। शमिति शब्देनेह मङ्गलप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा उच्यन्ते अव्ययानामनेकार्थत्वात्। शब्दैर्मङ्गलं स्यादिति। अत्र शब्दैरेव मङ्गलं सूचितं स्यादित्यर्थः। शब्दव्युत्पादकशास्त्रारम्भे शब्दैरेव मङ्गलं कर्त्तव्यमिति न्यायात्। इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा इति। इति शब्दस्याव्ययत्वेन प्रयोजनपक्षे सम्बन्धपक्षेऽपि तृतीयान्तत्वम् अभिधेयपक्षे तु प्रथमान्तत्वं बोध्यम्। इति एभिः शब्दैः सह व्याकरणस्य प्रयोजनम्। व्याकरणव्युत्पन्नशब्दज्ञानाधीनं शास्त्रान्तरज्ञानं तदधीना च वैदिकी क्रिया तत्फलं स्वर्गादिरित्यभिप्रायः। इति इमे शब्दा व्याकरणस्याभिधेया वाच्याः। इति एभिः शब्दैः सह व्याकरणस्य सम्बन्धः शब्दव्याकरणयोर्व्युत्पाद्यव्युत्पादकभावसम्बन्ध इत्यर्थः। अत्र सूत्रे शमिति लिङ्गस्य अभिधेयपक्ष प्रथमान्ततया वक्तुमुचितत्वेऽपि मङ्गलप्रयोजनसम्बन्धानामनुरोधात् तृतीयान्तत्वम्। विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वमिति जैमिनिसूत्रात्। ग्रन्थस्य प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धानामवश्यवक्तव्यत्वे प्रमाणन्तु "सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित्। यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत् केन गृह्यते॥ सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते। ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सोऽभिधेयकः॥" इति प्राञ्चः। ग्रन्थस्य सङ्क्षेपनिर्वाहार्थं सङ्केतेन संज्ञा परिभाषाश्चादौ भाष्यन्ते॥ २॥

अ ष स इत्यन्तं लुप्तप्रथमाबहुवचनान्तं छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति न्यायात्

जड़दगब, खफछठथ, चटतकप, शषसाद्यन्ताख्याः ।

अ—स ।१।।।, आद्यन्ताख्याः १।।। ।

एषां मध्ये ये वर्णास्ते आदिवर्णान्तवर्णसमाहारसंज्ञाः स्युः ।

बहुल ब्रह्मणीति जसो लुक् । एव सर्वत्र । अश्च इश्चेत्यादिद्वन्द्व. । आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ तौ मिलितौ आख्या येषा ते आद्यन्ताख्या । अथवा आदिना सहितोऽन्तः आद्यन्तः स आख्या येषा ते आद्यन्ताख्याः । एषा मध्ये इति मध्यशब्दस्येह अधिकरणमात्रवाचित्वम् अत्र सूत्रे ये वर्णा इत्यर्थ. । मध्यावयववाचित्वे तु अकारसकारयो. प्राप्तिर्न स्यात् । आदिवर्णान्तवर्णयोर्य समाहार. क्रमपठितौ यौ आदिवर्णान्तवर्णौ तावेव सज्ञा येषा ते आदिवर्णान्तवर्णसमाहारसज्ञा । अत्र अक् अच् अव् अम् अव् इति पञ्च । इक् इङ् इच् इल् इति चतस्र' । ऋक् इत्येका । एङ् एच् एह् इति तिस्र. । ऐच् इत्येका । हल् हव् हस् इति तिस्र. । यल् यम् यप् इति तिस्र. । वस् इत्येका । ञम् ञप् ञस् इति तिस्रः । णङ् णम् णप् इति तिस्र । भम् भव् भप् भस् इति चतस्र. । ढभ् इत्येका । जव् इत्येका । खय् खप् खस् इति तिस्र । छत् इत्येका । चक् चप् इति द्वे । शस् इत्येका । इति चत्वारिंशत् सज्ञाना यथास्थान प्रयोजन बोध्यम् । किन्तु पृ ्वोंऽदान्ते इत्यत्र प्रथमवकारान्तोऽव अन्यत्र शेषवकारान्त अव इति बोध्यम् । ननु एते वर्णा आद्यन्ताख्या इत्युक्त्या अस् इत्येकैव सज्ञा प्रतीयते अक् इक् इत्यादय कथमिति चेत् सत्यम् । तथात्वे आद्यन्ताख्या इति नोक्त्वा अस् इत्येवावदिष्यत् । अत्र रामानन्दस्तु चपोदितेति वक्ष्यमाणपरिभाषया ऋस्वगृहीताना दीर्घाणामपि अक् सज्ञा सिद्धेत्याह । अक्सज्ञाया असिद्धग्रा सवर्णग्रहणपरिभाषाया अपि असिद्धिस्तदसिद्धग्रा च अक्सज्ञाया असिद्धिरित्यन्योन्याश्रयदोषापत्ते । वस्तुतस्तु अकारादीनामेव मात्राधिक्यादाकारादयो नतु पृथग्वर्णा । अतएव अ आ अ इत्यादौ वक्तव्ये अत्रयमित्यादि स्वय वक्ष्यति । नच तर्हि इद्रहितेनाका र्णो गृह्यते इति परिभाषैव व्यर्थेति वाच्यम् इद्युक्तेनाका सवर्णो न गृह्यत इति निषेधार्थमवश्य वक्तव्यत्वात् । आवत् स्वर्घ्न इत्यस्य वृत्तौ अ आ अ इत्येषा वर्णत्रयत्वेनोपन्यासस्तु पृथक् सज्ञाविधानार्थ पृथक्त्वोपचारात् ॥ २ ॥

४ । इत् क्रते ।

इत् ।१।, क्रते ।४। ।

कस्मैचित् कार्य्यायोच्चार्य्यमाणो वर्ण इत्‌सञ्ज्ञः स्यात् । तस्य कार्य्येऽनुच्चारः । यथा अचि क ङ चाः संज्ञार्थाः । हसि अकार उच्चारणार्थः ॥

५ । आवत् स्वर्घप्लु ।

आ ।१।, वत् ।१।, स्वर्घप्लु ।१। ।

अ आ अ इति वर्णत्रयं क्रमेण स्वर्घप्लुसंज्ञं स्यात् । वत्-शब्दात् इ ई इ इत्यादिषु च । स्व एज् नास्ति ।

क्रते इत्येकारान्तमव्ययं प्रयोजनवाचकं लुप्तचतुर्थ्येकं कार्य्याणां बहुत्वतया स्वरूपेण निर्देष्टुमशक्यत्वात् कस्मैचित् कार्य्यायेत्युक्तम् । इण् गतौ क्विप् इत् । एति गच्छति न तिष्ठतीति व्युत्पत्त्यैव इतोऽस्थायित्वं सिद्धम् । अतएव आह तस्य कार्य्येऽनुच्चार इति । हसेऽकार उच्चारणार्थ इति परवर्णसम्बन्धं विना हसानामुच्चारणं न सम्भवतीति विज्ञापनेनैव हसानां परवर्णयोगः सूचितः । उच्चारणार्थोऽपि वर्ण इत् सञ्ज्ञः स्यात् अतएव दव्यस्थीत्यादिना अनङादेशे अङाविताविति स्वयं वक्ष्यति ॥ ४ ॥

अश्च आश्च अश्चेति समाहारेऽपि सूत्रत्वात् क्लीवत्वाभावेन ह्रस्वाभावे आ इत्येवम् । स्वश्च घश्च प्लुश्चेति यत्र चेति वर्णद्वयं दृश्यते तत्र समाहारो बोध्यः । रामानन्दकाशीश्वरौ तु आ इव आवदित्येव पदं मत्वा अ आ अ इत्येतेषां सञ्ज्ञात्रयं सिद्धवत् कृत्वा तद्वदिवर्णानामपि विधीयत इत्याहतुः । तद्धेयं स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयतीति न्यायादसिद्धस्य सिद्धवत् करणेन अतीव हास्यास्पदत्वात् । वस्तुतस्तु आ इति लुप्तप्रथमैकवचनं वदिति लुप्तप्रथमैकवचनं यद्वा यथा तथैवैव साम्ये इत्यमरोक्तयाऽव्ययं वच्छब्दोऽयं न तु वत्प्रत्ययः । किञ्च वच्छब्दस्य इवार्थेन साकाङ्क्षत्वा दाकारेणैव सम्बन्धः सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायात् । ततश्च आ स्वर्घप्लु सञ्ज्ञं स्यादित्येकोऽर्थः । आवदन्योऽपि स्वर्घप्लु सञ्ज्ञः स्यादित्यपरोऽर्थः । इ ई इ इत्यादिषु चेत्यनेन सर्वेषामेव अचां सञ्ज्ञात्रयप्राप्तौ एचः स्वसञ्ज्ञां निषेधयति स्व एज् नास्तीति । एचः स्वसञ्ज्ञा न भवतीत्यर्थः । एचां स्वभावेन द्विमात्रत्वादिति शेषः । तथाचोक्तम् । 'एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्ध-

६ । जपोऽक् समोर्णं ऋक्च ।

जप. १।, अक् ।१।, सम ।१।, र्णः १।, ऋक् ।१।, च ।१।।

समानो जपोऽक् च परस्परं र्णसंज्ञः स्यात् ऋक् च ।
साम्यं तु एकस्थानत्वम् ।

अत्रयं ए ह क ख ग घ ङाः कण्ठ्याः ।
इत्रयं च छ ज झ ञ शा ए ऐ या स्तालव्याः ।
ऋत्रयं ट ठ ड ढ ण र षा मूर्द्धन्याः ।
ऌत्रयं त थ द ध न ल सा वो दन्त्या ।
उत्रयं प फ ब भ म वा ओ औ ओष्ठ्या ।
तेषां यो येन समः स तस्य तत्र ततः ।

मात्रकमिति।' अत्र पूर्वाचार्य्यप्रसिद्धसञ्ज्ञानामेकदेशविधानं तत्सञ्ज्ञास्मरणार्थम्। तेन ह्रस्वदीर्घप्लुता एव वक्तव्या, एवमन्यत्रापि सङ्क्षेपवक्तु, प्रसिद्धसञ्ज्ञानामेकदेश विधानमविरुद्धं भवति। अतएव आकाभावैश्चनन्तकमिति स्मृति. ॥ ५ ॥

जपोऽक् इति पृथक् पदकरणेन सम इत्यस्य जपेन अका च प्रत्येकेन सम्बन्धात् समो जपः परस्परं र्णसञ्ज्ञ स्यात् समोऽक् परस्परं र्णसञ्ज्ञ. स्यादित्यर्थ.। नतु जपाकोः परस्परं र्णसञ्ज्ञेति। अकोऽन्तर्गतस्यापि ऋक. पृथगुपादानेन ऋवर्ण-ऌवर्णाविसमानावपि परस्परं र्णसञ्ज्ञौ स्त.। जपस्य सवर्णसञ्ज्ञाफलन्तु लिखस्तौरित्यादौ उकारेता चपेन सवर्णस्य ग्रहणात् तवर्गादिप्राप्ति.। समानज्ञानाधीनं सवर्णज्ञान-मिति समानं निरूपयति। साम्यं तु एकस्थानत्वमिति। एक स्थानम् उत्पत्तिस्थानं येषां ते एकस्थाना, तेषां भाव' एकस्थानत्वम्। ततश्च एकस्थानज्ञानाधीनं सवर्णज्ञानमिति स्थानं निरूपयति। अत्रयमित्यादि। अत्रयम् अ आ आ३ इति ह्रस्वदीर्घप्लुता.। एवं इत्रयमित्यादि च। ए ह इति सञ्ज्ञा ए ओ ऐ औ ह इति पञ्च। ए ह क ख ग घ ङा इत्येकपदोक्त्या एषामुत्पत्तिस्थानं कण्ठमुक्त्वा पश्चात् ए ऐ इत्युभयं तालव्यमध्येऽपि ए ऐ या इति भिन्नपदे पठितवान्। ओ औ इत्युभय मोष्ठ्यकार्य्यार्थमोष्ठ्यमध्येऽपि ओ औ ओष्ठ्या इति भिन्नपदे पठितवान्। ताल-व्यकार्य्यञ्च इवर्णस्य समत्वात् गुण एकार वृद्धिरैकार । इयाज इत्यादौ यकारस्य जरिकार.। ओष्ठ्यकार्य्यन्तु उवर्णस्य समत्वात् गुण ओकारः वृद्धिरौकारः। उवास

७। चपोदिताकानिता र्णः।

चपा ३।, उदिता ३।, अका ३।, अनिता ३।, र्ण १।।

उकारेता चपेन इद्रहितेनाका र्णो गृह्यते।

इत्यादौ वकारस्य जिरकार'। एव यवरलोयवकारस्य प फ ब भ म वा इत्येक पदोक्त्या उत्पत्तिस्थानमोष्ठमुक्ता दन्त्यकार्य्यार्थं दन्त्यमध्येऽपि ल थ द ध न ल सा व इति भिन्नपदं पठितवान्। यथा सवुवूर्षतीत्यादौ वकारस्य ओष्ठात्वादुरो दन्त्यत्वादनुस्वारस्य मकारो न स्यात्। वैदिकास्तु अस्य उत्पत्तिस्थान दन्त्य एवेत्युक्ता तद्विषौ. परम पदमित्यादौ तथैवोच्चारयन्ति। स्वभावात् कण्ठजातानामपि तालव्य ओष्ठ्यकार्य्यकारित्व कथमिति चेन्न। यत कुन्त्या प्रसूतस्य कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधेयत्व सङ्गच्छते। समानासमानयोर्द्वयोरेकदोत्पत्तिसन्देहे व्यवस्थामाह। तेषा यो येनेत्यादि। तेषा कण्ठ्यतालव्य-मूर्द्धन्य-दन्त्य-ओष्ठ्याना मध्ये यो वर्णो येन वर्णेन समो भवति स एव तस्य स्थाने भवति। यथा अभविद्ध- मित्यादौ झपभसोरित्यनेन सस्य द एव। एवं यो येन सम स एव तस्मिन् परे भवति यथा शान्त इत्यादावनुस्वारस्य नकार एव। एवञ्च यो येन सम स एव तस्मात् परो भवति। यथा वाग्घरिरित्यादौ हकारस्य घकार एव। ननु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म्मवत्त्व ममानत्वमिति समानलक्षणात् साम्य भेदमपेक्षते। अतएव चन्द्रसमान मुखमित्येवोच्यते नतु चन्द्रसमानश्चन्द्र इति। ततश्च ह्रस्व- दीर्घयोश्च भेदाभावात् समत्वाभावेन सवर्णसञ्ज्ञानुपपत्तिरिति चेन्न, समान गोत्र यस्य असौ सगोत्र: समान: पतिरस्या असौ सपत्नीत्यादावभेदेऽपि समानशब्द- प्रयोगात्। अत्र तस्मात् तस्य तत्र इति नोक्ता यत् व्यतिक्रमनिर्देश कृतस्तत्पूर्व- पूर्वविधेरभावे परविधेर्विषयज्ञापनार्थं तेन सर्वत्र स तस्य बोध्यम्। यथा चिन्मय तस्याभावे तत्र यथा हरिम्भज तयोरभावे तस्मात् यथा वाग्घरिरित्यादि ॥ ६ ॥

उत् इत् यस्य स उदित् तेन। नास्ति इत् यस्य सोऽनित् तेन। उकारेता चपेन सवर्णो गृह्यते। यथा लिलसोरित्यादौ तु इत्यादिना तवर्गादिर्गृह्यते। इद्रहितेनाका सवर्णो गृह्यते। यथा आदिगेचोरित्यादौ अ इत्यादिना अवर्णादि गृह्यते। किञ्च धिप्सति धीप्सतीत्युभयपदसाधनाय दभोयाविव्यत्र ह्रस्वदीर्घयो- र्वादृशयो: पृथग्विधानज्ञापकादादेशेन प्रत्ययेन च सवर्णो न ग्राह्य.। ज्ञापक- ज्ञापिता विधयो लक्षणमनुसरन्तीति न्यायात्। तेन मघोनस्तुङ्वेत्यत्र अर्वणो

८। इङोऽरलेङ् गुः।

इङ. ६।, अर् अल् एङ् ।१।, गु १।।

इङः स्थाने अर् अल् एङ् एते गुसंज्ञाः स्युः।

९। अच आरालैज् व्रिः।

अच ६।, आ आर् आल् ऐच ।१।, व्रि' १।।

अचः स्थाने आ आर् आल् ऐच् एते व्रिसंज्ञाः स्युः।

१०। प्रपरापसंन्यवानुनिर्दुर्व्यधिसूत्परि-प्रत्यभ्यत्यप्युपाङ् गिः।

प्र—आङ ।१।, गि १।।

एते विंशतिर्गिसंज्ञाः स्युः।

नञ इत्यत्र च तुङादेशेन सवर्णो न गृह्यते। त्यदां टेर इत्यत्र अकारादेशेन सवर्णो न गृह्यते। एवम् अर्श आदेर इत्यादौ अकारादिप्रत्ययेन च सवर्णो न गृह्यते। किञ्च उकारेत्त्वपस्य स्थाने जायमानो यउकारेत्त्वपस्तस्य आदेशत्वेऽपि सवर्णो ग्राह्य.। कारणगुणाः कार्य्यगुणमारभन्ते इति न्यायात्। तेन जव चप जश्चपा खेरि-त्यत्रस्तुश्चुभिरित्यत्रापि च आदेशेन ष्टुभिरित्यत्र टु आदेशेन चुङ् क्रुङ् इत्यत्र कुङा देशेन च सवर्णो गृह्यते। एवञ्चात्र ह्रस्वेनैव अका सवर्णा गृह्यते नतु दीर्घेणेति बोध्यम्। अन्यथा आदीपीः इत्यादौ प्रथमोपस्थित ह्रस्व परित्यज्य दीर्घग्रहण वृथा स्यादिति ॥७॥

अर् च अल् च एङ् चेति आदिगेचोरित्यादौ इगादेर्निर्देशेनैवेष्टसिद्धावपि गुर्घुङ्थाकङिति इत्यादौ गौकार्य्ये इङोनिर्देश विनापि इङ प्राप्तार्थं इह इङो-निर्देश. समत्वादिवर्णे एकारयोरेकार. उवर्णे ओकारयोरोकार.। ततोऽवशिष्टौ अर् अलौ, ॠलयो समत्वात् क्रमेण ऋवर्ण-ऌवर्णयो. स्याताम्। समुदायसाम्याभावे आंशिकसाम्यस्यापि ग्राह्यत्वात। गुर्गुण. ॥ ८ ॥

आश्च आर् च आल् च ऐच्चेति। आरालैजित्यत्र स्त्वत्वात् चेक्यादित्यादिना अप्रत्ययो न स्यात्। समासविधेरनित्यत्वात्। आदिगेचोरित्यादौ एजादेर्निर्देशे-नेष्टसिद्धावपि व्रजवदरल इत्यादावच प्राप्तर्थम् इहाचो निर्देश. उत्पत्तिस्थानव्यवस्था तु पूर्ववत्। व्रिर्वृद्धि ॥ ९ ॥

एते विशतिरोति। एते प्रादयो विंशतिसंख्यया संख्येया इत्यर्थः। विंशते-रेकत्वन्तु विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वा. सख्येयसख्ययोरित्यमरोक्तेः। अत्र निर्दुःशब्दौ

अत्राऽर्चायां स्वती नातिक्रमेऽतिः पर्य्यधी गतौ।
अपि पदार्थसंभाव्यगर्हानुज्ञासमुच्चये॥

दन्त्यसान्तौ रेफान्तौ च। तथा च दुर्दु खभावने कोपे निर्निश्चयनिषेधयोः। अञ्जसाशब्द आख्यातस्तत्त्वदृष्टान्तयोरपीति दन्त्यसान्ते मेदिनी। "दुर्निषेधे च कष्टे च निर्निषेधे च निश्चये। परिः स्यात् सर्वतोभावे" इति रेफान्ते मेदिनी। प्रादीनामर्थानाह पुरुषोत्तमदेव. प्र गत्यारम्भोत्कर्षसर्वतोभावप्राथम्यख्यात्युत्पत्ति व्यवहारेषु। परा भङ्गानादरप्रत्यावृत्तिन्यग्भावेषु। अप अनादरभ्रंशाऽसाकल्य-वैरूप्यत्यागनञर्थेषु। सम प्रकर्षश्लेषनैरन्तर्य्यौचित्याभिमुख्येषु। निर्निश्चय-निषेधयो.। अव निश्चयासाकल्यानादरेषु। अनु पश्चात्सादृश्यलक्षणवीप्सा इत्यम्भावभागहीनसहार्थसामीप्यदीर्घपुनरर्थेषु। निर् अत्यर्थनिषेधनिश्चयवहिष्करणेषु दुर् निषेधकष्टनिन्दाऽवक्षेपणेषु। वि विशेषवैरूप्यनञर्थगतिदानेषु। अधि उपरि-भावे। सु पूजनायासातिशयेषु। उत् ऊर्द्धोत्कर्षप्राकट्यनैकट्येषु। परि सर्वतोभावा-तिशयवीप्सा इत्यम्भावचिह्नभागत्यागनियमेषु। प्रति लक्षणव्यावृत्तिप्रशस्तीत्यम्भाव-त्यागप्रत्यर्पणसादृश्यविरोधवीप्सासमाधिषु। अभि समन्तादुभयार्थलक्षणवीप्सा इत्यम्भावधर्षणेषु। अति अतिशयक्रान्तिपूजनासम्भावनेषु। अपि आहरणसम्भावन-निन्दाऽनुज्ञाऽल्पत्वसमुच्चयेषु। उप अनुगतिपश्चाद्भावानुकम्पा आधिक्यहीनसामीप्य-प्राथम्येषु। आङ् समन्तादग्रहणप्रत्यावृत्तीषदर्थमर्य्यादाव्याप्तिषु। इति गिरुपसर्गः। अत्राचायामित्यादि। अत्र प्रादिषु स्वती अर्चाया प्रशसाया गिसञ्ज्ञौ न स्त। यथा सुस्तौति अतिस्तौति। अतिरतिक्रमे गिसंज्ञो न स्यात्। अतिक्रम फलोदयेऽपि क्रियाप्रवृत्ति.। यथा अतिसिञ्चति शालीन्। पर्य्यधीगतौ गिसञ्ज्ञौ न स्त.। परि सर्वतोभावोऽधेरुपरिभाव. प्रसिद्धावर्थौ। गत्यर्थधातौ परे पर्य्यधी यदा गति द्योतयत-स्तदा गिसञ्ज्ञौ न स्त इत्यर्थ'। यथा परिसेधति गङ्गा जन। अतएव "तस्मिन्नात्म-चतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि। राघव शिथिल तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव"। इति रघौ। धातूनामनेकार्थतया स्थाधातोरगत्यर्थे अधेर्गतिद्योतकत्वादुपसर्गत्वा भावे गोक इत्यादिना षत्व न स्यादिति रघुटीकाकार। अपि पदार्थादिषु पञ्चसु गिसञ्ज्ञो न स्यात्। पदार्थोऽल्पत्व यथा अपिसिञ्चति अल्प सिञ्चतीत्यर्थ। सम्भाव्यं क्रियासु योग्यताध्यवसायः। यथा अपिसिञ्चेन्मूलसहस्रम्। गर्हा निन्दा यथा अतिस्तौति वृषल ब्राह्मणकः। अनुज्ञा जिज्ञासानन्तरमनुमतिः। यथा सेत्स्यामीति

११ । भ्वादिर्धुः ।

भ्वादि १।, धु १। ।

भू सत्तायामित्यादिर्गणो धुसंज्ञः स्यात् ।

प्रश्ने अपिसिञ्च । समुच्चय' परस्पर क्रियासश्लेष यथा अपिसिञ्च अपिस्तुहि । उभय कुरु इत्यर्थ । एषु गिसञ्ज्ञाभावात् व्यस्य ग्यनुकारेति समासाभावे गीक इत्यादिना षत्व न स्यात् सुस्तुत्वा इत्यादौ क्वाचो यप् च न स्यादिति फलम् । खतो इत्यादौ अनुकरणत्वादव्ययसञ्ज्ञाभावेऽपि विभक्तिकार्य्यं तु हि च स्म ह वै पादपूरणे खतीत्य-मरोक्तन्तु प्रकृतिभ्रमनिरासार्थम् । "धात्वर्थ बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते । तमेव विशिनष्टान्य उपसर्गगतिस्त्रिधेति" विस्तरश्चेत्ति । क्रमेणोदाहरणानि । आदत्त गृह्णातीत्यर्थ । प्रसूते अत्र प्रसवएव धात्वर्थ. । प्रशब्दस्तमेवार्थं द्योतयति प्रणमति प्रकर्षेण नमतीत्यर्थ । उपसर्गास्तत्तदर्थाना द्योतका एव नतु वाचका । क्रिया वाचित्वमाख्यातु प्रसिद्धार्थ प्रदर्शित. । प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातव इति वोपदेववचनात । केवलधातोरनेकार्थत्वे अवश्यवक्तव्ये उपसर्गपूर्वकत्वेनान्यार्थोऽपि धातोरेव कल्प्यते लाघवात् । धातूनामनेकार्थत्वम् उपसर्गाणामप्यनेकार्थत्वमिति विधिद्वयकल्पने, गौरव स्यादिति । एव "सम्भवत्यकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न चेष्यत इति" जैमिनिसूत्रात् । अतएव "निपाताश्चादयो ज्ञेया उपसर्गाश्च प्रादय । द्योतक त्वात् क्रियायोग लोकादवगता इमे" इत्युक्तम् । निपाता अपि द्योतका एव नतु वाचका. तेषा वाचकत्वे तु घटस्य समुच्चय इत्यत्र यथा सम्बन्धे षष्ठी तथा घटश्च इत्यत्रापि षष्ठ्यापत्ति । इदानीन्तु घटशब्दस्यैव लक्षणया समुच्चयवाचित्वाच्चकारस्य तद्द्योतकत्वान्न षष्ठी राम इव इत्यत्र तु न षष्ठी । एवञ्च घटस्य अभाव इत्यत्र षष्ठी घटो न इत्यत्र न स्यात् ॥ १० ॥

भ्वादिरादिर्यस्य स भ्वादि. मध्यपदस्य लोप. लम्बकर्णमानय इत्यादिवत् तद्गुण सविज्ञानबहुव्रीहि. । तेन भ्वादिदशगणा धातव इत्यर्थ. । भवते. सर्वधातूना प्राथमिकत्वात् भ्वादिशब्दो दशगणपठितसमस्तधातुवाची । भ्वाद्यध्याय इत्यत्र तु गणविशेषवाची । तथाच "भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादि स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादिचुरादय" ॥ भू इत्यादय' प्रकृतयो यदा सत्तादिक्रियावाचिका स्तदैव धातुसञ्ज्ञा स्यु । भूसत्तायामित्यादिर्गणपाठे तु अनुकरणात् स्यादेरावश्यकत्वे-ऽपि स्यादेरनुत्पत्ति. प्रकृतिभ्रमनिरासार्था । अन्यथा मन्थविलोड़ने इति वक्तव्ये सयोगान्तलोपे मनविलोडने इति स्यात् । धुर्धातुः ॥ ११ ॥

१२ । सित्यादिः क्तिः ।

सित्यादिः १।, क्ति १। ।

स्यादिस्त्यादिश्च क्तिसंज्ञः स्यात् ।

१३ । क्वहव्वान्येकद्विबहुष्वेकशः ।

क्वहव्वानि १।।।, एकद्विबहुषु ७।।।, एकशः १।।। ।

क्तेरेकैकं वचनं क्रमात् क्वहव्वसंज्ञं स्यात् । तानि च क्रमादेकद्विबहुष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ।

१४ । क्त्यन्तान्यौ दली ।

क्त्यन्तान्यौ १॥, दली १॥ ।

क्त्यन्तःशब्दो दसंज्ञः स्यात् । अन्यस्तु लिसंज्ञः ।

सिश्च तिश्च सिती, सिती आदी यस्य स सित्यादिः द्वन्द्वात् परं श्रूयमाणं शब्दं प्रत्येकमभिसम्बध्यते इति न्यायात् स्यादिस्त्यादिश्चेत्यर्थः । क्तिर्विभक्तिः ॥ १२ ॥

रामो जयति रामलक्ष्मणौ जयतः रामलक्ष्मणसीता जयन्ति । दारवर्षासिकताजलौकोवस्त्रान्तवाचिदशा-बहुला कृत्तिका-मघालाजेभ्यः पुलिङ्गगृहाच्च नित्यं व्वम् । एभ्यो नित्यं बहुवचनं स्यात् । दारा वर्षा सिकता जलौकसः दशाः । वस्त्रान्तवाचीति किम् ? दशयं ते शुभाऽभवत् । बहुलाः कृत्तिकाः मघाः लाजाः गृहाः । पुलिङ्गादिति किम् ? गृहं गृहे गृहाणि । अप्सरः सुमनोवल्लजाद्वा । एभ्यो बहुवचनं स्याद्वा । गौरयं गावः इमे । सङ्ख्याविशिष्टस्य तु एका गौः एको व्रीहिः । गुरुशब्दविशेषणस्य युष्मदः एकत्वे बहुवचनं स्याद्वा । त्वं मे गुरुः यूयं मे गुरवः । अविशेषणस्यास्मदः एकत्वे द्वित्वे च बहुवचनं स्याद् वा । अहं ब्रवीमि आवां ब्रूवः इत्यर्थे वयं ब्रूमः । अविशेषणस्य किम् ? पण्डितोऽहं ब्रवीमि । गौरवे सर्वेभ्यः एकत्वे बहुवचनं स्याद्वा । भट्टारकपादाः समादिशन्ति भट्टारकपादः समादिशति । प्रोष्ठपदाफल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यां द्वित्वे बहुवचनं स्याद्वा । पूर्वे फल्गुन्यौ पूर्वाः फल्गुन्यः । पुष्यार्थपुनर्वसूनाम् । द्वन्द्वे बहुत्वेऽपि द्विवचनं नित्यम् । पुष्यः स्वभावादेकः पुनर्वसू स्वभावात् द्वौ । पुष्यश्च पुनर्वसू च पुष्यपुनर्वसू । एवं सिद्धपुनर्वसू तिष्यपुनर्वसू ॥ १३ ॥

क्तिरन्ते यस्य स क्त्यन्तः यथा रामो भवति इत्यादि । त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् लुप्तविभक्तिकानां पदत्वन्तु आतिदेशिकम् । यथा उमा गौरी विद्वान्

१५। लुपि न सन्ध्याद्यविधौ।

लुपि ७।, न ।१।, सन्ध्याद्यविधौ १॥।

लुबिति लोपे कृते यो लुप्तस्तदाद्यन्तयोः सन्धिर्न स्यात्तदाद्यस्य च यो विधिः स च न स्यात्॥

वारि हरिवत् वागीश इत्यादि। तेन चतुर्थं षष्ठ इत्यत्र आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् दान्तलाभावाद्विरामाभावे विसर्ग उकारौ न स्त। क्यन्तस्य अन्यस्य क्यान्तान्यौ सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायादन्यशब्दस्य क्यन्तेन सम्बन्धात् क्यन्तादन्य इत्यर्थः। शब्द्यते उच्चार्यते असाविति शब्दः। क्यन्तशब्दो दसञ्ज्ञ स्यात्। तद्भिन्नशब्दो लिङ्गसञ्ज्ञ स्यादित्यर्थः। द पद त्रिलिङ्गम्। एतेन कृदन्ततद्धितान्तादीनां धातूनां विभक्तीनाञ्च लिङ्गत्वमायातम्। अत कातन्त्राद्या धातुविभक्ती वर्जयित्वा अन्यस्य लिङ्गसञ्ज्ञा कुर्वन्तीति विरोधः। रामानन्दस्तु पूर्वतोऽनुवर्त्तमानाभ्यां धातुविभक्तिभ्यामप्यन्यशब्दस्य सम्बन्धात् धातुविभक्तिविभक्त्यन्तेभ्योऽन्यशब्दो लिरित्याह। तद्भेयम्। सन्निहितक्यन्तशब्दसम्बन्धेनैव अन्यशब्दस्य चरितार्थत्वादाकाङ्क्षाभावे धातुविभक्त्योरनुवृत्त्यभावात्। सत्यामप्याकाङ्क्षायां धातुविभक्त्योरनुवृत्तिवत् प्रादेरप्यनुवृत्तौ तस्यापि लिङ्गसञ्ज्ञानुपपत्तेः। न च विप्रादन्य इत्युक्ते यथा विप्रसजातीय क्षत्रियादिरेव गृह्यते न तु गर्दभादिः, तथात्रापि क्यन्तादन्य इत्युक्ते क्यन्तसजातीयस्य कृत्तद्धितप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणात् धातुविभक्त्योर्लिङ्गत्वं न स्यादिति वाच्यम्। जग्रन्त सनन्त भाविबुभूषादेर्धातोरपि लिङ्गत्वापत्तेः। न च तत्रैव धातुसंज्ञयैव लिङ्गसञ्ज्ञा बाधितव्येति वाच्यम्। सञ्ज्ञायाः सञ्ज्ञान्तरस्य बाधकत्वाभावात्। अतएव एकस्यैव सिरित्यस्य प्रत्ययत्व विभक्तित्व प्रथमात्वम् एकवचनत्व धित्व घित्वञ्च सगच्छते। वस्तुतस्तु धातुविभक्त्योर्लिङ्गत्वमस्ति चेदस्तु तेन का नो हानिः। ताभ्यां स्यादिप्रसक्तिरिति चेन्न यतो लिङ्गसञ्ज्ञा सामान्यविधिः धातुसञ्ज्ञा विशेषविधिः। ततश्च लेः सि औ जसिति सामान्यविधेर्धोस्तिबित्यादिविशेषविधिना बाधितत्वाद्धातोर्न स्याद्युत्पत्तिः। विभक्तेस्तु केवलायाः प्रयोगाभावात् प्रकृतेः परत्र जातायाश्च समुदायस्य पदत्वादेव स्यादिर्नोत्पद्यते इति नास्ति विरोधः॥ १४॥

लोपनं लुप् तस्मिन् लुपि। अच आद्य आदिवर्णस्तस्य विधिराद्यविधिः। यथा राजभ्यामित्यादौ नस्य लुपि आक्तिमभवीति आकारो न स्यात्। क्वचिदादि निमित्तकोऽपि विधिर्न स्यात्तेन राजभिरित्यादौ अकारमाश्रित्य न ऐस्। क्वचि-

१६। चादिर्गिर्निः।

चादि १।, गि १।, नि १।।

चादिर्गणो गिश्च निसंज्ञः स्यात्।

दादिनिमित्तक स्याच्च तेन शार्ङ्गिषु पिपक्षु इत्यादिषु षत्व स्यादेवेति रामानन्द । वस्तुतस्तु अ, अवर्ण आदिश्च अश्च इयो समाहार आद्य तस्य विधिराद्यविधि' सन्धिश्च आद्यविधिश्च सन्ध्याद्यविधी। लुपि सन्धिर्न स्यात् यथा हर एहि शिव उग्र इत्यादि। लुप्तस्य य आदिवर्णस्तत्सम्बन्धी विधिर्न स्यात यथा राजभ्यामित्यादौ न श्रा। एव वज्रमाचष्टे इति ञो टिलोपे क्विपि ञेर्लोपे वज्र इति लिङ्गात् सौ स्यान्तस्यागादिति रेफस्य लुपि जकारस्य चृडिति कुङ् न स्यात् तेन वज् इत्येव। लुप्तस्य अवर्णासम्भवादवर्णशब्देन इह लुप्तस्य आदिरवर्ण एवोच्यते। ततश्च लुप्तस्य सर्वेषामेव आदिवर्णाना विधेर्निषेधेनेवेष्टसिद्धौ अवर्णग्रहणमवर्णनिमित्तक विधेर्निषेधार्थम्। तेन राजभिरित्यादौ न ऐस्। शार्ङ्गिषु पिपक्षु इत्यादिषु षत्वानुपपत्तिश्च न स्यात्। एवम् आद्ययोर्विधेर्निषेधेनैवेष्टसिद्धौ सन्धिग्रहण सन्ध्यन्यायमतेण लुप्येव न सन्धिरिति ज्ञापनार्थम्। उक्तौ हि ग्रन्थ समाधिक फलमाचष्टे इति न्यायात। अतएव दामोदर इत्यत्र सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति स्वय वक्ष्यति। नच भो अच्युत इत्यादौ सन्धिनिषेधार्थ सन्धि-ग्रहणमिति वाच्यम्। गङ्गेऽत्र इत्यादो व्वेदेऽमीयु इत्यनेन एकारस्य सन्धिनिषेधे तन्निमित्तकस्य अकारलोपस्यापि निषेधदर्शनेन सन्धिनिषेधप्रसङ्गे आदिविधेर्निषेधेनैव तन्निमित्तकविधेर्निषेधस्यापि प्राप्तत्वात्। केचित्तु आदिश्चासावश्चेति आद्यस्तस्य विधिराद्यविधिरिति विग्रह्य लुप्तवर्णस्य आदिरवर्णस्य स्थाने विधि र्न स्यात्तन्निमित्त कोऽपि विधिर्न स्यादित्याहु। तन्न। भो इह इत्यादौ सन्धिनिषेधात् सार्थकस्य सन्धि शब्दस्य उद्धृतत्वाभावे सन्धिग्रहणादित्यादि वोपदेवीयवचसोऽसङ्गते। चेक्याद्युदषदोऽ-रित्यत्र अकारस्य लुपि कृतेऽपि विसर्गस्य रेफविधान ज्ञापयति। अत्र नञोऽल्पार्थत्व-मिति। तेन"सरसी: परिशीलितु मया गमिकर्मीकृतनैकनीवृता"इति नैषधादौ"चौ नीलपक्षे धौ'' इत्यनेन नस्य लुपि कृतेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यमितिन्यायात् तदादे रवर्णस्य ईकार स्यादेव। एव अधनी धनीकृत इत्यादावपि बोध्यम्॥ १५॥

चादिस्तु च वा ह्राहैव नून ऐ अह आहो अथो उतो। अहो उताहो हौ हो रे

१७ । णमितोऽन्त्याचोऽन्तेऽन्त्यस्यादौ ।

णम् इत १।।।, अन्त्याच ५।, अन्ते ७।, अन्त्यस्य ६।, आदौ ७। ।

णित् यस्योच्यते तस्यान्त्यादच: परो निदन्ते ङिदन्त्यस्य स्थाने मिदादौ स्यात् ।

१८ । परस्त्य: ।

पर ।१।, त्य १। ।

प्रकृते: परो य: स त्यसंज्ञ: स्यात् ।

१९ । अं अ: नुवी ।

अ अ ।१॥, नुवी १॥ ।

अकार उच्चारणार्थं बिन्दुद्विबिन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमान्नुवि संज्ञौ स्त: ।

अरं ईहि हे अहे । उरि ए ऐ तिर्य्यक् ओ औ अमा किल खलु नञादयोऽपि बहव णिशब्दे नेह णिसज्ञापठितशब्दा एव गृह्यन्ते । तेन स्वत्यादीनामर्चादौ णिसज्ञाऽभावेऽपि निसज्ञा व्यसज्ञा च ततश्च राजानमतिक्रान्ता अतिराजी इत्यादौ त्य पूर्वमिति पूर्वनिपात' । निर्निपात' ॥ १६ ॥

णम्सज्ञा इत् येषा ते णमित । णिदयस्योच्यते इत्यादि णकारेदागमी यस्योच्यते तस्य अचा मध्ये अन्त्यादच पर: स्यादिति परिभाषितम् । यथा नुमयमादावित्यादिना ज्ञानानि पयांसि । एव नकारेदागमी यस्योच्यते तस्यान्ते स्यात । यथा नगाट्टङ्णक न्नित्यादौ ङकारेदादेशो यस्योच्यते तस्यान्त्यस्य स्थाने स्यात् । यथा वेरयङ्गामीत्यादौ मकारेदागमी यस्योच्यते तस्यादौ स्यात् । यथा नुमाम स्वयावित्यादौ । यस्योच्यते इति षष्ठ्यन्तनिर्देशात् प्रत्ययेषु न प्रसङ्ग । तेन ङकारेतौ विभक्त्यो लिङ्गात्परा एव मूर्द्धन्यणकारेतौ णवादयो धातो' परा एवेति ॥ १७ ॥

अत पूर्वंजायमानस्यापि वक्ष्मो प्रत्ययत्व वक्तव्यमिति रामानन्दकाशीश्वरौ । वस्ततस्तु त्रिवंह प्रागिति सूत्रस्य ते'परोवहु. स्यात् सच वहु. परत्र जातोऽपि प्राक स्यात् तस्य पूर्वनिपात: स्यादित्यर्थ इति व्याख्यानादेवास्य प्रत्ययत्वम् ॥ १८ ॥

अ अ इति लुप प्रथमाद्विवचनान्तम् । नुरनुस्वार विर्विसर्ग ॥ १९ ॥

२०। क+पौ◡मून्यौ।

क+पौ◡१॥, मून्यौ १॥।

कपावुच्चारणार्थौ वज्रगजकुम्भाकृती वर्णौ क्रमान्मूनी संज्ञौ स्तः।

२१। होझस्।

ह १।, झस् ।१।।

हकारो झस्सञ्ज्ञः स्यात्।

इति सञ्ज्ञापाद ।

कपावुच्चारणार्थौ। मूर्जिह्वामूलीय। नीरुपध्मानीय.। जिह्वामूले उच्चार्य्यतेऽसाविति जिह्वामूलीय। उपध्मानीयस्य उत्पत्तिस्थानमोष्ठ सर्पश्वासवदुच्चारणम्। "नुवौ पूर्वेण सम्बद्धौ मून्यौतु परगामिनौ। चत्वारोऽयोगवाहाख्या णत्वकर्मण्यचो मता। अच' स्वय विराजन्ते हसस्तु परमाश्रयेत्।" ॥ २० ॥

अंहितं इत्यादावनुस्वारार्थं अवोढ इत्यादौ सिलोपार्थञ्च एतद्विधानम्। ननु अ इ उ ऋ ऌ इत्यादि सूत्रे शषसह इति हकारस्य पुनरुक्तौ झहस्सञ्ज्ञयैवेष्टसिद्धौ एतद्विधान कथमिति चेन्न एकवर्णस्य उभयत्र पाठेन लौशलाभावात् ॥ २१ ॥

इति सञ्ज्ञापाद.।

एकार्थावच्छिन्नसूत्रसमूह पाद। परिभाषादौ सत्यपि प्रधानाप्रधानयो प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति इति न्यायादेकार्थावच्छिन्नत्वम्। अथ सूत्रलक्षणम्। सूत्रयति अर्थ ग्रथ्नाति इति सूत्रम्। सूत्रत्वग्रन्थे पचादित्वादन्। तथाच,—"अल्पाक्षरमसन्दिग्ध सारवद्द विश्वतोमुखम्। अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्र सूत्रविदो विदु.॥" तच्च षड्विध "सञ्ज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च। अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विध सूत्रलक्षणम् ॥" व्यवहारार्थं शास्त्रे कृत सङ्केत: सञ्ज्ञा यथा इत्कृते इत्यादि। ग्रन्थस्य सक्षेपनिर्वाहार्थं सङ्केतविशेष. परिभाषा। यथा चपोदिता इत्यादि। अप्राप्तप्रापको विधि.। सतु द्विविध.। वर्णोत्पादनरूपोऽभावरूपश्च। वर्णोत्पादनरूपो यथा सहर्णेच इत्यादि ॥ अभावरूपो द्विविध. नाशो निषेधश्च। नाशविधिर्यथा लोपऽस्योमाङोरित्यादि। निषेधविधिर्यथा नाजोऽन्त इत्यादि। सामान्यप्राप्तस्य

द्वितीयः पादः।

अच् सन्धिः।

२२। सह णे घः।

सह ।१।, णे ७, घ १।

णे परे पूर्वस्य णेन सह घः स्यात्। मुरारिः लक्ष्मीशः विष्णूत्सवः धातृद्धिः, शकल्हृदन्तः, होतृकारः। (मुर-अरि,

विशेषावधारणं नियमः। यथा रङोवि. सुपीत्यादि। अन्यधर्मस्याऽन्यत्रारोपण-मतिदेशः। यथा इण्वदिक इत्यादि। पूर्वसूत्रस्थितपदस्य परसूत्रेषूपस्थितिरधि-कारः। स तु त्रिविधः। "सिंहावलोकिताख्यश्च मण्डूकप्लुतिरेव च। गङ्गास्रोत इति ख्यातः अधिकारास्त्रयो मताः। सिंहावलोकितो यथा वावर्गोदान्तं इत्यस्मात् दान्तं इति पदस्य ऋकागित्यन्तेषूपस्थितिः। मण्डूकप्लुतिर्यथा। टाभिस्ङेङसि इत्यस्मादत इति पदस्य आत्तमभवीत्यत्रोपस्थितिः। गङ्गास्रोतो यथा न सि औ जसित्यस्माञ्ञ-रितिपदस्य तद्धितपर्य्यन्तेषूपस्थितिरिति। एवं "कार्य्यी कार्य्यं निमित्तञ्च त्रिभिः सूत्रमुदाहृतम्। कदाचित् कार्य्यिकार्य्याभ्यां क्वचित् कार्य्यनिमित्ततः। यस्य निर्दिश्यते कार्य्यं स कार्य्यी गदितो बुधैः। क्रियते यत्तु तत्कार्य्यमागमप्रत्ययागमः। यस्मात् परं परं यस्मिन् तन्निमित्तं द्विधा मतम्। आकाङ्क्षायान्तु रूपाणामनुवर्त्तिः परं भवेदिति' एवञ्च "बहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्बली। प्रत्ययाश्रितकार्य्यन्तु बहिरङ्गमुदा-हृतम्। प्रकृत्याश्रितकार्य्यं स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम्। प्रकृतेः पूर्वपूर्वं स्यादन्तरङ्गतरं तथा। सावकाशविधिभ्यः स्याद्बली निरवकाशकः। कस्यचित् भिन्नकार्य्यस्य प्रथमं परतस्तथा। सम्भवेद्विषयो यस्य स विधिः सावकाशकः। आदौ हि विषयो यस्य परतो न हि सम्भवेत्। स पण्डितगणैरुक्तो विधिर्निरवकाशकः। तथा सामान्य-कार्य्येभ्यो विशेषकविधिर्बली। बहवो विषया यस्य स समान्यविधिर्भवेत्। अल्पः स्याद्विषयो यस्य स विशेषविधिर्मतः। आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमो विधिः। प्रकृतेः प्रत्ययस्यापि सम्बन्धे यो भवेदपि। तयोरनुपघाती स्यादागमः स बुधैर्मतः। आदेश उपघाती यः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा। सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्बली लोपविधि-स्तथा। लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशविधिर्बलीति।' सन्धिज्ञानं विना पदसाधन-स्याशक्यत्वात् सन्ध्यध्यायमेवादौ निरूपयति ॥ २१ ॥

लक्ष्मी-ईशः विष्णु-उत्सवः, धातृ-ऋद्धिः, शक्लृ-लृदन्तः, होतृ-लृकार)।

२३। आदिर्गेचोर्गुणौ।

आत् ५।, इक् एचो ६॥, गुणौ १॥।

अवर्णात् परयोरिगेचोरवर्णेन सह क्रमात् गुणौ स्तः। हृषीकेश दामोदरः। (हृषीक-ईशः, दामन्-उदरः)। सन्धि-ग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिः। माधवर्द्धिः, शिवल्कारः, कृष्णै-कत्वं, मुकुन्दौकः, कृष्णैक्य, भवौषधम्। (माधव-ऋद्धिः, शिव-लृकार, कृष्ण-एकत्वं, मुकुन्द-ओकः, कृष्ण-ऐक्यं, भव-औषधं)।

ननु पिता सहागत पुत इत्यादौ यथा द्वयो. पृथगागमन प्रतीयते तथात्रापि द्वयोरेव दीर्घोऽस्त्विति चेन्न वालुकाभि सह मृत्पिण्डोघटो जायत इत्यादिवदपृथक् साहित्यस्यैव ग्राह्यत्वात्। सहशब्दस्य गम्यमानत्वेऽपि तृतीयाविधानात् र्णेन घ इत्यनेनैवेष्टसिद्धो सहर्णे घ इति विधान पूर्वस्य दीर्घविधाननियमार्थम्। अन्यथा दीर्घस्य पौर्वापर्यनियमाभावात् परस्यापि पूर्वेण सह दीर्घत्वेऽपि होतृलृकार इत्यनिष्टापत्ति.। ननु अवर्णादेर्दीर्घविधो कण्ठत्वेन समान. एकारादि कथ न स्यादिति चेन्न एकारादेरांशिकतालव्यत्वेन विरुद्धत्वे असाधारणसमानस्याकारादे-रेवौचितत्वात्। किञ्च दीर्घस्य अज् धर्मत्वात् वाकरोति तद्ददाति इत्यादौ न प्रसङ्ग'। मुरारि. इत्यादौ द्वयोरेकस्मिन् दीर्घे पूर्वहसस्य तेनैव सम्बन्ध. हसेऽकार उच्चारणार्थ इति स्वरसात्। हसाना परवर्णसम्बन्ध विनापि उच्चारण न सम्भव-तीति परवर्णयोगसिद्धे। शक्लृ धातु शक्लृनामा कश्चित्। शक्लृदन्त इति लृकारस्य दीर्घस्य प्रयोगो नास्तीति पाणिनिक्रमदीश्वरौ। होतृकार इति होत्रा उच्चारितो लिखितो वा लृकार इत्यर्थ ॥ २२ ॥

हृषीकेश इत्यत्र अकारेण सहितस्य ईकारस्य एकारे कृते पूर्वस्य परेण योग.। एव सर्वत्र। दामोदर इति दाम रज्जुरुदरे यस्य इति विग्रहे दाम्नत्वाद्विरामे नोलुप् फधो इत्यनेन नस्य लुपि "लुपिन सन्ध्यादिविधौ" इत्यनेन सन्धिनिषेधेऽपि कथ सन्धि. स्यादित्याशङ्क्याह। सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति। अस्यार्थः सन्धिग्रहणात्

२४ । गेर्धोरनेधिन एङ्ॠकोः ।

गे. ६।, धी. ६।, अन् एध् इन. ६।, एङ् ॠकी. ६॥ ।

गेरवर्णात् परयोरेधिनवर्जितस्य धोरेङ्ॠकोरवर्णेन सह क्रमात् गुणी स्तः । प्रेजते, परोखति, अपार्च्छति । (प्र-एजते, परा-ओखति, अप-ॠच्छति) । अनेधिनः किं. उपैधते अवैति । (उप-एधते, अव-एति) ।

२५ । लिधोर्वा ।

लिधी. ६।, वा ।१। ।

लिधोस्तु पूर्वोक्तं कार्य्यं वा स्यात् । प्रेकीयति, प्रैकीयति (२३ सू), प्रोघीयति, प्रौघीयति. प्रार्च्छीयति, प्रच्छीयति, प्राल्कारीयति प्रल्कारीयति । (प्र-एकीयति, प्र-ओघीयति. प्र-ॠच्छीयति, प्र-ऌकारीयति) ।

लुपि न सन्ध्याद्यविधी इति सूत्रे उद्वर्त्तितस्य सन्धिशब्दस्य ग्रहणात् सन्धिलुप्येव सन्ध्यध्यायसूत्रेण लुप्येव सन्धिर्न स्यात् अध्यायान्तरसूत्रेण लुपि तु सन्धि स्यादेवेति । सन्धिरत्र सन्ध्यध्यायसूत्रविहितकार्य्यं नतु वर्णद्वयमेलनम् । तेन पिपच्चादिशब्दाना सयोगान्तलुपि ककारस्य झप्झस्तेरित्यनेन चपे जबे च कृते पिपक् पिपग् इत्यादि सिद्धम् यद्यपि आदिगेजूटोर्गुणी इति कृते एच्च ऊट् च द्वयो समाहारे एजूट् तत इक् च् एजूट् च इगेजूटौ तयो । इति व्याख्याने आदूटोर्व्रिरिति सूत्र कर्त्तव्य न स्यात् तथापि इगेचोरिति कृत ज्ञापयति । स्वभावादेकपदे क्विप प्राक् समासे च आदूटोव्रिरित्यनेन व्रि स्यात् । यथा शव विकारे क्वौ शौति: धावुज जवे धौति. जनान् अवतीति जनौ इति अन्यत्र अवतीति ऊ. तव ऊ मम ऊ इत्यादौ गुण एवेति । एवम् उभयत्र समाहारे आरालेच इत्यादिनत मत्वलासंक्यादिना अप्रत्ययाभावे आसुव्रीगेच इत्यनेनापीष्टसिद्धौ कथमेतत् गौरव ? स्पष्टार्थम् ॥ २३ ॥

न विद्यते एधिनी यत्र सोऽनेधिन् तस्य । ननु यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादेधिनोर्धात्वोर्वर्जनादेव धातौ प्राप्तौ धोरित्युपादान व्यर्थमिति चेन्न उद्धृत्तोहि ग्रन्थ समाधिकफलमाचष्ट इति न्यायादप्राप्तलिङ्ग-

२६ । लोपोऽव्योमाङोः ।

लोप. १।, अस्य ६।, ओम् आङो: ७॥ ।

अवर्णस्य ओमाङोः परयोर्लोपः स्यात्। शिवायोन्नमः, शिवेहि, ब्रह्मोतं, राजर्षिः। (शिवाय-ओम्नमः, शिव-आ-इहि, ब्रह्म-आ-ऊतम्,(आ-ऋषिः अर्षिः) राज-अर्षिः। स्थानिवद्दादेशः। द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्य ।

सज्ञस्यैव धातो' प्राप्तव्यत्वात् । अतएव प्रक्रष्ट एजक प्रैजक इत्यादौ न गुणः स्यात् । धातोर्लृकाराभावादेङ्ऋतोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ ऋकोग्रहण परत्वानुवृत्त्यर्थमेव ॥२४॥

लिश्चासौ धुश्चेति लिधुः तस्य एकस्मिन् लित्वधुत्वयोरसम्भवात् आदौ लि पश्चात् धुरित्यर्थ । एकमिच्छति एकमिवाचरति वा इति क्ये कृते अवर्णस्य इकारे सनन्ताद्यर्धातुरिति धातुसञ्ज्ञाया तिप्शपौ । ततश्च प्रकर्षेण एकीयति इति अस्यग्यनुकारेति समासेऽनेन गुण, पत्ते वृद्धि । एव सर्वत्र । प्रोद्धारीयति इत्यादौ पूर्वापरयो परोविधिर्बलवान् इति न्यायादवर्णस्य लोप एव ॥ २५ ॥

धर्मिकल्पनातोऽपि धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायात् पूर्वावर्णस्य अर्थवशाद्विभक्ति-र्विपरिणाम इति न्यायेन षष्ठ्यन्ततया अनुवृत्तावपि इष्टसिद्धौ पुनरिहावर्णोपादान सामान्यावर्णप्राप्त्यर्थं सहशब्दनिवृत्त्यर्थञ्च । अन्यथा गेरवर्णस्यैव लोप, स्यादिति शिवायोन्नम इत्यत्र अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाददान्तत्वे उस्य न लुप् । एव तात एहि इत्यादौ तकारस्य न द । अनादिष्टे आङि अवर्णलोपस्य वैयर्थ्यादादिष्टे एव आङि-परेऽवर्णलोपो भवतीत्यत आह शिवेहि इत्यादि आङ्पूर्व इण् गतौ हि एहि । वेञ तन्तुसन्ताने क्त, ऊतम् आ सम्यक् प्रकारेण ऊतमोतम् आसम्यक्प्रकारेण ऋषिरर्षि । स्थानिवदादेश इति । सन्धावजादेश, पूर्वविधि प्रति स्थानिवत् स्यादित्यर्थ । यथा शिवेहीत्यादौ एकारस्य आङ्तुल्यत्वे पूर्वस्य अकारलोप । अजादेश किं सयन्तीत्यत्र यस्य स्थानिवत्त्वाभावात् मस्यानुस्वारः प्रतीयन्तीत्यादौ न दीर्घ' । पूर्वम्प्रतीति किं स्मृत, उ शिवो ग्रन म स्मृतो' तस्योत्सव, स्मृतवुत्सव । अत्र ओकारस्य स्थानिवत्त्वाभावात् दीर्घो न स्यात । सन्धेरन्यत्र तु सर्व आदेश पूर्वम्प्रति पर प्रति च स्थानिवत् स्यात् । पूर्वम्प्रति यथा निकीर्य्य इत्यादौ ल्याचोऽपि अगुणत्वादिर् । परम्प्रति यथा हे स्मृतो इत्यादौ स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वपरत्वाङेर्लोप । नच एभ्य आमादीना नुमादिप्रसक्तौ

२७। एवेऽनियोगे।

एवे ७।, अनियोगे ७।।

अवर्णस्य एवे परे लोपः स्यात् अनियोगे। अद्येव (अद्य-एव)। नियोगे तु अद्यैव गच्छ। (अद्य-एव गच्छ)।

२८। वौष्ठोत्वोः से।

वा।१।, ओष्ठोत्वी. ७॥, से ७।।

अवर्णस्य ओष्ठोत्वो परयोर्लोपः स्यात् वा से सति। विम्बोष्ठ विम्बौष्ठः, स्थूलोतुः, स्थूलौतुः। (विम्ब-ओष्ठः, स्थूल-ओतुः)। से किं तवौष्ठः। (तव-ओष्ठः)।

बह्वनिष्टापत्तिरिति वाच्यम्। आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् एषु अनिष्टं तेष स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात्। अतएव प्राञ्चोऽपि इष्टसाधनार्थमेव न्यासः स्वीक्रियते नत्वनिष्टार्थमिति प्राहुः। पूर्वतो वा शब्दानुवृत्तौ कथमिदं नित्यमित्याशङ्क्याह। द्वयोर्विभाषयोरित्यादि। यत्र वाशब्दः केवलं विकल्पवाची तत्रैवायं नियमः। यत्र तु व्यवस्थावाची तत्र विभाषाद्वयमध्यवर्त्तिन इष्टत्वान्नित्यत्वम् अनिष्टत्वादनित्यत्वमिति बोध्यम्। तत्र अयायुर्लुङ्वेति गोर्वेत्येतयोर्मध्ये एङोऽत इत्यस्य नित्यत्वं सेतुकख पफेर्वेति यवाचीत्येतयोर्मध्ये शसिशसिति कखपफयोर्मन्यावित्येतयोर्द्वयोर्विकल्पः। अतोऽइव्युरिति अभोभगो इत्यादौ द्वयोर्नित्यत्वं सङ्गच्छते ॥ २६ ॥

निपूर्वस्य युनक्तेर्घञि सिद्धेन नियोगशब्देनेह अवधारणमेवोच्यते धातूनाम नेकार्थत्वात्। एवशब्देनेह सादृश्यसम्भावनावधारणान्युच्यन्ते। तत्र सादृश्यसम्भावनयोर्वर्त्तमाने एवशब्दे परे अवर्णस्य लोपः स्यात् अवधारणवाचके एवशब्दे लोपो न स्यात् इत्यर्थः। अतएव एवे अनवधारणे इति काश्मीरका पठन्ति। अद्येवेति। स्त्री यत् कृतं तत् अद्यकृतमिव लक्ष्यते इत्यर्थः। एवं चर्मेव रज्जुरित्यादि। सम्भावनायान्तु तदद्येवाभूदित्यादि। अवधारणे तु अद्यैव गच्छ अन्यदिवसे न इत्यर्थः। एवं मिथ्यैव श्रीः श्रियमन्या इति भट्टिः। तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् इति रघुः। अपदोषतैव विगुणस्य गुण इत्यादि॥ २७ ॥

वाशब्दस्येह व्यवस्थावाचित्वात् प्रोष्ठो वृषः प्रोष्ठी मत्स्यविशेषः। इति संज्ञाया

२९ । वीसे त्वृतोऽिं ।

वीसे ७।, तु १। ऋत १।, त्रि २। ।

अवर्णात्पर ऋतो त्रिमाप्नोति वीसे सति । शीतार्त्तः (शीत-ऋतः) । वीसे किं परमर्त्तः । (परम-ऋतः) । (अत्र कर्मधारयसमासे गुणः) । त्वन्तस्य नानुवृत्तिः ।

३० । ऋणप्रवसनवत्सरवत्सतरदशकम्बलस्यर्णः ।

ऋण—कम्बलस्य ६।, ऋण. १। ।

एषामवर्णात् पर ऋणो त्रिमाप्नोति । ऋणार्णं प्रार्णं । (ऋण-ऋणं, प्र-ऋणं) ।

३१ । स्वाक्षयोरीरोह्निण्यौ ।

स्व अक्षयो ६॥, ईर ऊह्निण्यौ १॥ ।

अनयोरवर्णात् परावेतौ त्रिमाप्नुतः । स्वैरं. अक्षौहिणी । (स्व-ईरं, अक्ष-ऊह्निणी) ।

नित्यम् । आ ओष्ठादोष्ठम् इत्यव्ययीभावेऽनेन आङोलोपे लोपोऽप्यादेश उच्यते इति न्यायाल्लोपस्य आदेशत्वे स्थानिवदादेश इति न्यायादाङ्लोपस्य आङतुल्यत्वे तवौष्ठ ममौष्ठमित्यादौ लोपोऽस्योमाङोरित्यकारलोप ॥ २८ ॥

निमित्तकार्य्यिणोरव्यवहितसम्बन्धादृकारस्यैव वृद्धि । अन्यथा येन विधिस्तदन्तस्यति न्यायादकारस्यैव वृद्धि प्रसज्येत । एवम् ऋण प्रवसनेत्यादौ च व्याख्येय त्वन्तस्य इत्यादि । त्वन्तस्य पदस्य परसूत्रेऽनुवृत्तिर्नास्तीत्यर्थ. । (वीसे तृतीयातत्पुरुषसमासे । शीतेन ऋतः पीड़ित इत्यादि विग्रहवाक्य स्यात्) ॥ २९ ॥

एव वसनार्ण वत्सरार्ण वत्सतरार्ण दशऋणानि सन्त्यस्य इति दशार्णो देश दशार्णा नदी उभयत्र ऋणशब्देन जलदुर्गमभूमिरुच्यते । कम्बलार्णम । (ऋणात्पर ऋण ऋणार्ण प्र प्रकृष्टमृण प्रार्णं, वसनाय ऋण वसनार्णं, वत्सरेण देयमृण वत्सरार्णं, वत्सतरार्थमृण वत्सतरार्णम् इत्यादि) ॥ ३० ॥

ऊह्निणीति मूर्द्धन्यनिर्देशात् अक्षानूह्नितु शीलमस्या इति वाक्ये सञ्ज्ञाया णत्व अक्षौह्निणी सेना पाशकस्त्री च । अन्यत्र अक्षौह्निनी ॥ ३१ ॥

३२ । प्रस्योढ़ोढ्यूहाः ।

प्रस्य ६।, ऊढ ऊढि ऊहा. १॥ ।

प्रस्यावर्णात् परा एते त्रि यान्ति । प्रौढः प्रौढि. प्रौह ।
(प्र-ऊढ़ः, प्र-ऊढिः, प्र-ऊहः) ।

३३ । वैषैष्यौ ।

वा ।१।, एष एष्यौ १॥ ।

प्रस्यावर्णात् परावेतौ त्रिं वा प्राप्नुत । प्रैषः, प्रेषः प्रैष्यः
प्रेष्यः । (प्र-एष , प्र-एष्यः) ।

३४ । मनीषाः ।

१॥ ।

मनीषाद्या निपात्यन्ते । मनीषा. हलीषा, लाङ्गलीषा.

वहञा प्रापणे क्त ऊढ क्ति ऊढि ऊहड तर्के घञ् ऊह. ॥ ३२ ॥

वाशब्देनेह समुच्चयार्थतया वृद्धे पूर्वोऽवर्णलोप समुच्चीयते। तेन प्रस्यावर्णात् परावेषैष्यो वृद्धि वा प्राप्नुत । एवम् एषैष्ययो. परयोः प्रस्यावर्णस्य लोपश्च स्यात् इत्यर्थं । यत्तु वृद्धेरभावपक्षे गेर्धोरित्यादिना गुणविधान तद्धेयम्। इषधातोर्घञ् व्यणोरुत्पत्तौ द्वितीयचरणे लिङ्गसञ्ज्ञाया गेर्धोरित्यादेरनवकाशात् ॥ २३ ॥

बहुवचन गणाय गणश्च दशाध्यायी सूत्रव्युत्पाद्यमय । नच तदा अध्यायान्तर निपातनसूत्रैरलमिति वाच्य तेषामस्यैवोदाहरणायकत्वात् यल्लक्षणेनानुत्पन्न तत् सर्वं निपातनात् सिद्धमिति भाष्य निपातनलक्षण यथा "वर्णागमोवर्णविपर्य्ययश्च, द्वा चापरौ वर्णविकारनाशौ। धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविध निरुक्तमिति" प्राञ्च.। मनीषेत्यादि इषेति ईषङगतिदानेच्छणहिंसे इति मूर्द्धन्यान्तस्वरूपम्। मनस ईषा मनीषा एव हलीषा लाङ्गलीषा शको देशविशेष. शकानामन्धु. कूप. शकन्धु.। कुलानि अटतीति कुलटा वेश्या। अन्यत्र कुलाटा कुलवधू.। सीमान-मन्तति बध्नाति इति सीमन्त केशविन्यास.। अन्यत्र सीमोरन्त. सीमान्त. पतन्नञ्जलि यस्येति पतञ्जलिर्मुनिविशेष.। सारमङ्ग यस्यासौ सारङ्गश्चातकादिः। अन्यत्र साराङ्गो मल्ल.। एव तालव्यवत्यामीशाया हललाङ्गलयोरकारलोपो वा हलीशा हलेशा

शकन्धुः, कुलटा, सीमन्तः, पतञ्जलिः, मारङ्गः। (मनस-ईषा, हल-ईषा, लाङ्गल-ईषा, शक अन्धुः, कुल-अटा, सीम अन्तः, पतत्-अञ्जलि, मार-अङ्गः)।

लाङ्गलीशा लाङ्गलेशा समीऽर्थो यस्य स समर्थ हनूरस्यास्तीति हनूमान्। हिनस्तीति सिंह। क दर्पयतीति कन्दर्प। शतात्परं परं शत सहस्रात् परं परं सहस्रं पारं करोतीति पारस्करो देश। एकाधिका दश एकादश षडधिका दश षोडश उन्नतोऽम्बर' उडम्बरः। शुद्ध ओदनो यस्य स शुद्धोदन। उषसि बुध्यते उषर्बुध। गवा पद गोष्पदम्। गोभि सेवितो देश मानश्च। काम्यकर्माणि माकर्त्तुं शीलमस्येति मस्करी भिक्षु। अपस्करी रथाङ्गम्। अवस्कर पुरीषम् अटान् अवतीति अटवी अरण्य तत्करोतीति तस्करश्चौर। बृहता देवाना पति बृहस्पति। समभशन समशानम्। अङ्गत्यस्मिन इति अङ्गणम्। उत्थानम् मूर्द्धन्यान्तम्।

गवायुतिर्गव्युति क्रोशयुगम्। वनस्य पति वनस्पति' पुष्प विना फलितो वृक्ष। आस्पद प्रतिष्ठा। आश्चर्यमद्भुतम्। पृषदुदर यस्य स पृषोदर पृषदुद्यान पृषोद्यानम। कौशिनमवतीत कैशव। अक्षिभ्या पर परोक्ष पश्चादर्द्ध पश्चार्द्ध हरिरिव चन्द्रो रमणीयो हरिश्चन्द्र। भुवोर्लोक भूर्लोक मुक्ति ददातीति मुकन्द। पक्षे मुक्तिद। विष्किरो विकिर पक्षी। अर्द्धमशनम् अर्द्धाशनमिति केचित्। आकृत्यान्येऽपि वक्तव्या प्रस्कन्नाद्यामनीषिभि। अन्योन्य परस्परमितरेतरम्। एते व्यतीहारे निपात्यन्ते। एषा क्लीवत्वमेकत्वञ्च नित्यम्। अन्योन्येन परस्परेण इतरेतरेण पुंभि स्पर्द्धते। स्त्रीक्लीवयोर्विभक्तेराम् वा। अन्योऽन्येन अन्योऽन्या स्त्रीभ्या स्त्रीभिवा धनाभ्या धनैर्वा स्पर्द्धते। एवमनादिस्थयोरज्ञातयोर्यव-योर्हसि लुक्। अवतीति ऊ नद्या ऊ नद्यू तस्येहा नद्यूहा। द काम पटुर्यासौ इश्चेति पट्वि, तस्योत्सव पट्युत्सव। अनादिस्थयो किम्? इश्च उश्च ऋच्चयुत उश्च इश्च ऋच्च व्यृत'। हसि किम्? नद्येषा मध्वीहा। इतावुओवा ऊ। ऊइति उ इति विति। चपोऽम् सानुनासिके न द्वि। चपो ञम् स्याद्वा सानुनासिके परे तस्य च द्वित्व न स्यात्। विण् इति विडूँ इति तन्ँ इति तद्ँ इति द्दङ्ँ इति द्दग्ँ इति। मोरनुनासिक खसे। अनुस्वारस्यानुनासिक स्याद्वा खसे परे। अनुनासिकोऽर्द्धचन्द्रा-कृतिवर्ण। भवाँश्चन्द्रः भवांश्चन्द्र, भवाँष्टङ्क' भवांष्टङ्क भवाँस्तत्र भवांस्तत्र काँस्कान

कास्कान्। मनयवलयुक्तह्रे मनयवल्लान्तिन। मनयवलयुक्ते हकारे परे अनुस्वारस्य स्थाने क्रमादनुनासिकसहिता मनयवला वा स्युः। सम्म्ह्लयति सन्ह्लयति सँनङ्ङुते संङ्ङुते किँय्ह्यो भूत, किं ह्योभूत, किँव्ह्वलयति किंह्वलयति किँल्ह्लादयति किंह्लादयति। चपः खयः शसि। चपस्य खयः स्याद्वा शसि परे। वाख्शूर, वाक्शूर वाक्छूर द्विठ-षष्ठ द्विट्षष्ठ तथ्साधु तत्साधु अफ्सोमा अप्सोमा अफ्सरस अप्सरस। भथ्र्सन भर्त्सनम्। हसाल्लोपो ये यस्य। हसात् परस्य यस्य लोपः स्याद्वा ये परे। आस्ये भवम् आसम् आस्य हसात् किं शय्यते केचित्तु अभ्रति वभ्रति मभ्रतीना रेफस्य यकारे परे लोपं विभाषया विधाय अभ्यते अभ्र्यते वभ्यते वभ्र्यते मभ्यते, मभ्र्यते इत्याहुः। झसिर्णो झसः। झसात् परस्य झसस्य लोपः स्याद्वा सवर्णे झसि परे। भिन्ते भिन्त्ते रुन्धे रुन्द्धे। हसात् किं दिक्करोति। खपरे शसि वे, खप्परो यस्मात् तस्मिन् शसि परे विसर्गस्य लोपः स्याद्वा। कश्च्योतति क श्च्योतति कष्ठीवति क ष्ठीवति कस्नौति क स्नौति। एकाधिकरणे राज्ञि प्रचेतसोऽसे रेफः। एकाधिकरणे राज्ञि परे प्रचेतसो विसर्गस्य रेफः स्याद्वा न तु समासे। हेप्रचेताराजन् हेप्रचेतोराजन्। एकाधिकरणे किम्? एहि प्रचेतोराजन् गच्छ। असमासे किं प्रचेतोराजस्य धनम्। स्वादर्होहसोऽनचि तु द्विः। स्वात परो रेफहकारवर्जोहसोऽद्विः स्याद्वा न त्वचि चित्त चित्त सिद्ध्रति सिध्यति रुद्ध्र रुध्र कल्प्प्यते कल्प्यते। त्वक्क त्वक् मृक्क मृक्। दीर्घादपीति केचित्। गात्त्र गात्र वाक्क वाक् अर्हं किं जागर्त्ति अत्र रलोपे पर्वस्य दीर्घापत्तिः। मुह्यति। अनचि किं वदति। अचो रहाभ्यां यपः। अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परो यपो द्विः स्याद्वा। हर्य्यक्षो हर्यक्षो पूर्व्व पूर्व निर्ण्णय निर्णय कर्म्म कर्म वर्द्धते वर्धते गर्व्भ गर्भ मूर्क्ख मूर्ख अर्च्चा अर्चा प्रह्ल्लादते प्रह्लादते। अचः किं पितृ सह्लादते यपः किं अर्हणा दर्शनम्। खपाच्छसः। खपात्परः शसो द्विः स्याद्वा। त्वक्श्श्य्या त्वक्श्य्या त्वक्श्श्य्या त्वक्श्य्या अफ्स्सरस अफ्सरस अप्स्सरस अप्सरस। खपात् किं हल्ष। शसः किं वाक्चारु। शसात् खपः। शसात्परः खपो द्विः स्याद्वा। कश्च्चौर, कश्चौर। कष्ठ्ठीवति क ष्ठीवति कस्स्नौति क स्नौति। णपादयलः। णपात्परो यलो द्विः स्याद्वा। नद्यात्र नद्यत्र मध्व्वत्र मध्वत्र वत्र पूर्वरेफस्य लोपः शुक्लल शुक्ल णपात् किं शिष्य। यल किं दुग्धम्। यलात् णपः। यलात्परो णपो द्विः स्याद्वा। अम्बय्क्करोति अम्बय्करोति मृल्व्क्कनति मृल्व्कनति। वल्क्कल वल्कलम्। ईयकारकयोरन्यस्य दुन् नित्यम्। अन्यस्य नित्यं दुन् स्यात् ईये कारके च परे। अन्यस्येदम् अन्यदीय अन्यत्कारकम्। आशीराशास्य।

३५ । यणायवायावोऽचीचः ।

यण अय् अव् आय् आव १।।।, अचि ७।, इच ६। ।

इचः स्थाने य् व् र् ल् अय् अव् आय् आव् एते अचि परे क्रमात् स्युः । त्र्यम्बकः, विष्ण्वीशौ, धात्रच्युतौ, लाकृतिः, हरये, शम्भवे, नायकः, पावकः । (त्रि-अम्बकः, विष्णु-ईशौ, धातृ-अच्युतौ, लृ-आकृतिः, हरे-ए, शम्भो-ए, नै-अकः, पौ-अकः) ।

३६ । वावगोर्दान्ते ।

वा ।१।, अव ।१।, गोः ६।, दान्ते ७। ।

गोरिचः स्थाने अवः स्याद्वा अचि परे दान्ते । गवेशः, गवीशः (३५ सू) । (गो-ईशः) । दान्ते किं गवे । (गो-ए) । गवेन्द्र-गवाक्षौ नित्यम् । (गो इन्द्रः, गो-अक्षः । उभयत्र गवादेशो नित्यम् ।)

स्थितीदूत्युत्सुकरागेष्वचीषीसे । अन्यस्य दुन् स्यादेषु परेषु नतु तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषयोः । अन्यदाशी, अन्यदाशा अन्यदास्था अन्यदास्थित अन्यदूति अन्यदुत्सुक अन्यद्राग । तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषयोस्तु अन्यस्य अन्येन वा आशी अन्याशी । वार्थे । अन्यस्य दुन् स्याद्वा अर्थे परे नतु तृतीया षष्ठीतत्पुरुषयो । अन्यदर्थ, अन्यार्थः । तृतीया षष्ठीतत्पुरुषयोस्तु अन्येन अन्यस्य वा अर्थ अन्यार्थ ॥ ३४ ॥

त्र्यम्बक इति त्रीणि अम्बकानि चक्षूंषि यस्येति विग्रहः । लोचनं चक्षुरम्बक-मिति शाश्वत । लक्ष्मीश इत्यादौ सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिर्बलवान् इति न्यायाद्दीर्घ एव । लृकारस्याकृतिरिव आकृतिर्यस्य स लाकृतिर्नवमोऽङ्क ॥ ३५ ॥

इत्ता गोरिचो ग्रहणात् गवावादेरिति ह्रस्वे उकारस्याप्यवादेशे चित्रगवाचार्थं इत्यादि सिद्धमित्येके । अव इत्यकारान्त । गवीश इत्यत्र अयायूरित्यादिना वकार-लोपाभावस्तु तत्सूत्रीय-वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् । गवेन्द्रेति विभाषाद्वयमध्य-वर्त्तित्वादस्य नित्यत्वम् ॥ ३६ ॥

३७। अयां य्वोर्लुब् वा।

अया ६॥, य्वो ६॥, लुप् ।१।, वा ।१। ।

दान्ते स्थितानामयादीनां यवयोर्लुप् स्याद्वा। हरएहि हरयेहि, शम्भइदं शम्भविदं, श्रिया एति श्रियायेति, विष्णा-उत्कः विष्णावुत्कः। (हरे-एहि, शम्भो-इदं, श्रियै-एति, विष्णौ-उत्कः)।

३८। एङोऽतः।

एङ ५।, अत ६। ।

दान्ते स्थितादेङः परस्य अकारस्य लुप् स्यात्। हरेऽव, विष्णोऽव। (हरे-अव, विष्णो-अव)।

अयामिति बहुवचननिर्देशादय् अव् आय् आव् स्वरूपाणा आदेशानामनादेशा-नाञ्च ग्रहणम्। न च उपस्थितत्वादादेशानामेव ग्रहणमिति वाच्यम्। सनिच्छाया-मित्यस्मात् इच्छार्थे सनोऽनुवृत्तावपि गुणानिमीत्यनेन स्वार्थे सनन्ते चिकित्सतीत्या-दावपि गुणनिषेधदर्शनात्। ततश्च आन्तक्विबन्तानामय् अव् आय् आव् स्वरूपाणा-मपि यवयोर्लुब्वेति। तच्च वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादवे परे एवेति बोध्यम्। यथा राम याति पाप इच्छति गङ्गा याति लता इच्छतीति क्विप् रामया. पापइट् गङ्गाया: लतावट्। ततस्तमाचष्ट इति णौ णौ मर्षति डित्वात् टिलोपे पुनः क्विप् णेर्लोपे राम आस्ते रामयास्ते पापएष पापवेष: गङ्गाअयं गङ्गायय लताएक: लतावेक.। रामभ्या रामय्भ्या पापगच्छति पापव्गच्छति गङ्गाधीर. गङ्गाय्धीर: लतादण्ड लताव्दण्ड.। स्वसेतु रामय्करोति गङ्गाय्साधु। एवं सति आद्द्वोरिति कृते अवर्णात् परयोर्यवयोर्लुप् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अयामिति कृतन्तु अयादीनामेक-पदीयत्वज्ञापनार्थं तेन पुव पठय् इति पुव पठव् इति पुव पठ माय् इति पुव पठमाव् इत्यादौ भिन्नपदे नातिप्रसङ्ग। अथवा अवर्णस्य य्वोर्दान्तत्वमिति सन्देहनिरासार्थ-मयामिति। लुक्करणात् हर एहि इत्यादौ न सन्धि ॥ ३७ ॥

दान्ते किं शयन भवनम्। (शे-अन, भो अन) ॥ ३८ ॥

३९। गोर्वा।

गो ६।, वा ।१।।

गोरति वा सन्धिः। गोऽग्रं (३८ सू), गोअग्रं (३९सू), गवाग्रं (३६ सू)। (गो-अग्रं)।

४०। नाजोअन्तोऽनाङ्नि: प्लुश्च।

न ।१।, अच् ।१।, ओ-अन्त. १।, अनाङ् ।१।, नि १।, प्लु: १।, च ।१। ।

अज्मात्र ओकारान्तस्य निराङ्वर्ज्जः सन्धिं नाप्नोति प्लुश्च। अ अनन्त, ई ईश्वर, उ उमेश, अहो ईशान, कृष्ण एहि। अनाङ् किम् ?।

मर्य्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः।
य आकारः स ङित् प्रोक्तो वाक्यस्मरणयोरङित्॥
आत्मबोधादैकदेशादालोक्योपरतेर्हरिः।
आ एवं तत्त्वमर्य्यादा आ एवं तत् कृतं मया

इह लुपोऽनुवृत्तौ वावगोरिति विशेषविधेरप्राप्तिपक्षे एङोऽत इत्यस्य चरितार्थत्वादेतत्सूत्रस्यैव वैफल्य स्यादिति प्रकरणबलात् सन्धिर्विभाष्यते। न च सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् इति न्यायादादौ प्रवृत्तस्य एङोऽत इत्यस्य विभाषार्थोऽय विधिरिति वाच्यम्। लोपविधेर्विशेषेतरत्वैव बलवत्त्वात्। अन्यथा सुवृट् इत्यादौ षङ् वाधित्वा ष्यान्तस्यारादित्यादिना लुप् प्रसज्येत। न च तत्र षङ सार्थकत्वार्थमेव लुप् न स्यात् इति वाच्यम्। द्रष्टव्यमित्यादौ षङ' सार्थकत्वात्। ततश्च अर्थवशाद्विभक्तेर्विपरिणाम इति न्यायात्। अत इति पद सप्तम्यन्त भूत्वा अनुवर्त्तते। इत्यत आह गोरतीति। अच वाग्भट्टीयव्यवस्थया गामञ्चतीति क्विपि गवाङ्। अत्र अवौ नित्य ॥३९॥

ओ अन्त इति पृथक् करणादच्पदेन तन्मात्र प्रतीयते। अन्यथा व्रजवदरत्नजनिम इत्यादिवत् अजन्तस्यैव प्राप्ति. स्यात्। किञ्च ओ इति पृथक् पाठेनापि ओदन्तप्राप्तौ ओदन्तग्रहणम् ओदन्तस्य अन्तावयवीयसन्धेरेव निषेधो नतु सर्ववर्णानामिति ज्ञापनार्थम्। अन्तावयवीयसन्धिस्य अचिपर एव सम्भवतीति अचि पर एव निषेधः। तत्साहचर्य्यात् अज्मात्रप्लुतयोरपि अचि पर एव सन्धिनिषेध इति

४१ । ब्वद्वेऽमीय्वे ।

ब्वद्वे ७।, अमीय्वे ।१।, (ई-ऊ-ए = य्वे)।

ब्वे निष्पन्नोऽमीशब्दो द्वे निष्पन्न ईदूदेदन्तश्च सन्धिं नाप्नोति । अमी ईशाः, हरी एतौ, विष्णू इमौ, गङ्गे इमे । ब्वद्वे किं ? अम्ययं, बध्वर्थः । (अमी अयं, बधू-अर्थः) ।

बोध्यम् । तेन अनन्त अ, ईशान अद्यौ इत्यादौ सन्धि. स्यादेव । नच अनन्त अ इत्यादिषु अकारादेः सन्धिस्थानिवत्त्वाभावादेव सन्धिनिषेधस्य न प्रसङ्ग इति वाच्यम् । यस्य यस्य सन्धिनिषेधस्तन्निमित्तकसन्धेरपि निषेध इति अवश्यवक्तव्यत्वात् । अन्यथा गङ्गे अत्र इत्यादावपि अकारलोप प्रसज्येत । अतएव अवगणितमवमताव-ज्ञाते अवमानितञ्च परिभूते । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ इत्यमरोक्ति. सगच्छते । कृष्ण एहीति दूराह्वाने प्लुत प्रयुक्तः । तथाचोक्तं "दूराह्वाने च गाने च रोदने च प्लुतो मत" । ननु कृष्ण एहीत्यादौ प्लुतात् परस्य सेर्लोप. कथमिति चेत् सत्यम् आदौ कृत्वात् सिलोपे पदसञ्ज्ञाया पश्चाद्दूराह्वानादौ प्लुतत्वे सन्धिनिषेध' । शिवेहीत्यादौ निकटाह्वाने प्लुतो न स्यात् । अनुबन्धशून्यस्य आकारस्य आङश्च भेदज्ञान कथं स्यादित्यत आह मर्य्यादायामित्यादि । य आकारो मर्य्यादाया अभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोश्च वर्त्तते स ङित् प्रोक्त. । मर्य्यादा सीमा, अभिविधि' व्याप्ति., क्रियायोग. क्रियावाचकधातुपूर्ववर्त्तित्वम्, ईषदर्थोऽल्पार्थ' । य आकारो वाक्यस्मरणयोर्वर्त्तते सोऽङित् प्रोक्त । वाक्य वाक्यार्थ स्मरण पूर्ववाक्यार्थानुभव' । आत्मबोधादित्यादि । आ उपरतैरीषद्विरक्तैर्जनै आ आत्मबोधात् आत्मज्ञानपर्य्यन्त आ एकदेशात् एकदेश कर चरणादिक व्याप्य हरि' श्रीकृष्ण' आ अलोकि दृष्टः इत्यर्थः । एषु मर्य्यादादौ वर्त्तमानत्वादाङ सन्धिरभूत् । हरि दृष्टवता उपरतेन सन्तुष्टेन उच्यते । आ एवमित्यादि । आ एव तत्त्वस्य ब्रह्मणो मर्य्यादा इति वाक्य तत्त्व ब्रह्मणि तद्भावे इति धरणि । य आ नैन्मया अधमेनापि तद्धरिदर्शन कृतमिति स्मरण इत्युभयत्र सन्धिर्न स्यात् । अत्र नः भा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् । "प्लुतस्येतौ परे सन्धि प्लुतेकारस्य वा भवेत्" इति कृष्णेति गौरीति गौरि इति ॥ ४० ॥

ईश्च ऊश्च एश्च इति य्वे अमीश्च य्वे यश्चेति अमीय्वे अत्र एकारस्य सन्धिनिषेधात् तन्निमित्तस्यापि सन्धेर्निषेधो बोध्यः । तेन गङ्गे अत्र इत्यादौ न अकारलोप. ।

৪২। স্যোদ্বেতৌ।

স্যোৎ ১।, বা ।১।, ইতৌ ৭।। (সি+ওৎ=স্যোৎ)।

সৌ জাত ওকারঃ সন্ধিং বা নাপ্নোতি ইতৌ পরে। বিষ্ণো-ইতি, বিষ্ণইতি (৩৭ সূ), বিষ্ণবিতি (৩৫ সূ)। (বিষ্ণো ইতি)।

৪৩। উঞ্ ণপাত্ত্বচি ব বা।

উঞ্ ।১।, ণপাৎ ৫।, তু ।১।, অচি ৭, ব ।১।, বা ।১।।

উঞ্সন্ধিং বা নাপ্নোতি ইতৌ পরে। ণপাৎ পরস্তু বো বা স্যাদচি। উ ইতি, বিতি, কিম্বুক্তং, কিমু উক্তম্। (উ-ইতি, কিমু-উক্তম্)।

অব্যয়মিতি অমীরোগ। অমীঽস্যাস্তীতি অমী। বধ্বা অর্থৌ বধ্বর্থ। অত্র নার্য্যো-রর্থৌ নার্য্যর্থং ইত্যাদৌ দ্বিবচনান্তত্বেঽপীকারস্য দ্বিবচননিষ্পন্নত্বাভাবাৎ সন্ধিঃ স্যাদেব। ইহাপি নঞা নির্দ্দিষ্টমনিত্যমিতি ন্যায়াৎ দ্বিবচনে অদস একারস্য সন্ধিঃ স্যাদিতি অমুকে ইহ অমুকয়িহ অমুকেঽত্র একারস্য কিম্? অমূ অত্র এব মণীবাদিষু দ্বিবচননিষ্পন্নস্য ঈকারস্যাপি ইবে পরে সন্ধিঃ স্যাদিতি। মণীবাদয়শ্চ "মণী ভার্য্যাপতী চৈব দম্পতী রোদসী তথা। বাসসী জম্পতী চৈব শিবে জায়াপতী তথা। অন্যৈরপীহ পঠ্যন্তে পেচুষীপ্রভৃতীন্যপি" ইতি। যদ্যপি শাবব ব যশঃ পপুরিতি কাদম্বখণ্ডিতদলানি ব পঙ্কজানীত্যাদিবৎ বশব্দেনাপি নির্বাহ তথাপি ইবেঽনিষ্ট স্যাদত উক্তম্। মণীবাদিষু সন্ধির্নিত্যমিতি কালাপা। বিকল্পেনেতি ক্রমদীশ্বর ॥৪১॥

সৌজাত ইতি প্রায়িকাভিপ্রায়েণোক্তম্। স্যন্ত ইত্যর্থ। তেন হৃষ্ট উ. শিবী যেন স হৃষ্টোরস্যাপি সম্বোধনে হে হৃষ্টো ইতি হে হৃষ্টবিতি হে হৃষ্ট ইতি স্যাৎ কিঞ্চ বাশব্দস্য ব্যবস্থাবাচিত্বাৎ সম্বোধন এবায় বিধিরিতি তেন গবিত্যয়মাহ হৃষ্টগবিত্যয়মাহ ইত্যাদৌ ন স্যাৎ ॥ ৪২ ॥

ঞকারোঽস্য নঞবদব্যয়ত্বজ্ঞাপকঃ। পূর্ব্বতোঽনুবর্ত্তমানেন বাশব্দেন উঞ্ সন্ধিং বা নাপ্নোতি ইতৌ পরে ইত্যর্থো লভ্যতে ইহ তু বকারসম্বন্ধার্থং পুনর্বাশব্দঃ ণপাৎ পর উঞ বকারঃ স্যাদ্বা অচি পরে। তস্য চ বকারস্য অজ্বদ্ভাবো বোধ্যঃ। বা শব্দস্য

४४। वेक् स्वश्चार्णेऽसे।

वा।१।, इक्।१।, स्व. १।, च।१।, अर्णे ७।, असे ७।

इक् सन्धिं वा नाप्नोति स्वश्च वा स्यादर्णे परे, न तु से, दान्ते। शार्ङ्गी अत्र शार्ङ्गि अत्र शार्ङ्ग्यत्र। (शार्ङ्गी अत्र)। असे किं हर्य्यर्च्चा। (हरि-अर्च्चा)।

४५। ऋत्यक्।

ऋति ७।, अक्।१।

अक् सन्धिं वा नाप्नोति ऋति परे स्वश्च वा स्यात्। ब्रह्मा-ऋषिः, ब्रह्म ऋषिः, ब्रह्मर्षिः। (ब्रह्मा-ऋषिः)।

इति अच् सन्धि पादः।

व्यवस्थावाचित्वात्। अतएव किम्बुक्तमित्यत्र दान्तेम इत्यादिना मस्यानुस्वारो न स्यात। एव सुगण्णृदके पचन्नीहते क्रुङ्ङ्ङिन्द्र इत्यादौ ङ्णड इत्यादिना द्वित्वञ्च स्यात्। वकारस्याभावपक्षे "भाजोऽन्त इति सन्धिनिषेधे किन्तु उक्तमिति। न च मकारेण सम्बन्धस्य उञ केवलत्वाभावात् कथ सन्धिनिषेध इति वाच्यम्। स्वभाव-केवलस्य शब्दान्तरीयवर्णन सम्बन्धेऽपि केवलत्वात ॥ ४३ ॥

सन्धिनिषेधसम्बन्धी वाशब्द पूर्व्वादनुवर्त्तत एव। इह तु पुनर्वाग्रहणं ह्रस्व-सम्बन्धार्थम् अन्यथा सन्धिनिषेधसम्बन्धस्य वाशब्दस्य सन्धिनिषेधेनैव चरितार्थत्वे ह्रस्वस्य नित्यत्वापत्ति.। नच पूर्व्वादनुवर्त्तमानस्यैव वाशब्दस्य द्वाभ्या सम्बन्धी भवतु इति वाच्यम्। पञ्चतिप्पञ्चणव्वाहश्च इत्यत्र तिवाद्यादशसम्बन्धस्य वाशब्दस्य आद्यादेश सम्बन्धाभाव-दर्शनात्। किञ्च वाशब्दस्येह व्यवस्थावाचित्वात् कदाचिदनित्यसमासे ह्रस्वादि स्यादिति बोध्यम्। तेन नद्या अम्भ इति समासेऽपि नदी अम्भ, नदि अम्भ, नद्यम्भ. इति। नित्यसमासे तु कुर्म्यर्थ; जान्वर्थ; इत्यादि ॥ ४४ ॥

इह वाद्वयमनुवर्त्तते। अत्रापि वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् कदाचिदनित्यसमासे ह्रस्वादि स्यादिति बोध्यम्। तेन महा ऋषि: मह ऋषि: महर्षिरिति एवमुच्चारित-

तृतीयः पादः।

हस् सन्धिः।

४६। स्तु श्चुभिः श्चु अशात्।

स्तु ।१।, श्चुभिः ३।।।, श्चु ।१।, अशात् ५।।

सकार-तवर्गौ शकारेण चवर्गेण वा योगे शकारचवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः। न तु शात्परौ। सच्चित्। शार्ङ्गिञ्जय। अशात् किं प्रश्नः। (सत्-चित्, शार्ङ्गिन्-जय, प्रश्-नः)।

रुचिर-रुचा चाननानां चतुर्णामिति सूर्य्यशतक हिम ऋतावपि ता' स्म भृश विद इत्यादयः सिद्धा। नित्यसमासे तु अश्वर्क्षौ वध्वृच्छीत्यादि॥ ४५॥

इत्यच्सन्धिपाद।

स च तुश्चेति स्तु शश्च चवश्च श्चव' तैश्चुभिरिति बहुवचनं यथासंख्यानिरासार्थम्। अन्यथा समानवचनात्तत्वे सकार' शकारेण योगे अव्यवहितशकार प्राप्नोति। तवर्गश्चवर्गेण योगे चवर्गं प्राप्नोति इत्यनिष्ट स्यात्। श्चुभिरिति तृतीयान्तेन साहित्यस्य सूचनात् योगो लभ्यते। योगश्च अव्यवहितपूर्वापरैकतरवर्त्तित्वं शकारे परे यथा तच्छिव. सञ्शम्भुः। चवर्गे परे यथा सच्चित् शार्ङ्गिञ्जय। चवर्गात्परस्य सकारस्य यथा अच्शु नञ्शु। तवर्गस्य यथा याञ्चा यज्ञ. राज्ञ इत्यादि। अत्र अच्सन्धिरिति अच्च् ताच्छेप्पिरित्यादिज्ञापकात् विभक्त्यन्तचवर्गान्तात् परौ सकारतवर्गौ शकारचवर्गौ न स्याताम् इति बोध्यम्। ज्ञापकज्ञापिता विधयो लक्षणमनुसरन्तीति न्यायात् तेन नञ्समास. क्रुञ्चधातुरित्यादयः सिद्ध। किञ्च अच्शु नञ्शु इत्यादौ सभयो. चवर्गस्य दान्ततुल्यत्वेऽपि विभक्त्यन्तत्वाभावात् सप. सस्य तालव्य शकारत्वम्। शकारचवर्गौ प्राप्नुत. इति भावप्रधाननिर्देशः। तेन शकारचवर्गयोर्भाव प्राप्नुत इत्यर्थः। शकारचवर्गौ स्यातामिति यावत्॥ ४६॥

४७। ष्टुभिः ष्टुष्यदान्तटोः।

ष्टुभि ३।॥, ष्टु ।१।, अषि ७।, अदान्तटो ५।।

सकार-तवर्गौ षकारेण टवर्गेण वा योगे षकार-टवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः, न तु षकारे परे, न च दान्तात् टवर्गात् परौ। तट्टीका, चक्रिण्ढौकसे। अषि किं सत् षष्ठः। अदान्तटोः किं षट्सन्तः षट् ते। (तत्-टीका, चक्रिन्-ढौकसे)।

४८। षण्णां षण्णवति षण्णगर्य्यः।

१।॥। (षष् नाम्, षट् नवति., षट् नगर्य्य)।

एते निपात्यन्ते।

४९। ले लस्तोः।

ले ७।, ल १।, तो. ६।।

लेपरे तोर्लकारः स्यात्। तल्लयः, विद्वाँल्लिखति।

(तत्-लयः, विद्वान्-लिखति।)

षच टवश्च ष्टव तैः ष्टुभिरिति बहुवचनं यथासंख्यानिरासार्थम्। अन्यथा पूर्वोक्तमनिष्टं स्यात्। न षः अष तस्मिन् अषि। दान्तश्चासौ टुश्चेति दान्तटुः। न दान्तटु. अदान्तटु. तस्मात्। पूर्वस्य सकारस्य यथा हरिष्टौकते। तवर्गस्य यथा तट्टीका। षकारात् परस्य तवर्गस्य यथा कृष्णः षष्ठ.। टवर्गात् परस्य तवर्गस्य यथा बहुर्जे बोढव्यः कटी गत्या कट्टः कट्टवान्। ऋणादुन्नगर्तो तिकि ऋणिटरित्यादि। अत्र येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् अदटोरित्यनेनैव अदान्तटोः प्राप्तौ अन्तग्रहणं ज्ञापयति भूतपूर्वदान्तटवर्गादपि परस्य तवर्गस्य टवर्गो न स्यादिति। तेन षट्सन्त. इत्यत्र नणट्नुङ इत्यादिना कृतस्य तकारस्य टकारो न स्यात्॥ ४७॥

षष्शब्दादामो नुमागमे निपातनात् षस्य णत्वे षण्णामिति। यत्र तु गौणत्वा नुमागमो न स्यात् तत्र न निपातनम्। तेन अतिषषामित्येव। षडधिका नवतिः षण्णवतिः षण्णां नगरी षण्णगरी। एतयोः पक्षे चपोऽबे जब् इति न स्यात्॥ ४८॥

विद्वाँल्लिखतीत्यत्र अनुनासिकस्य हेतुमाह। यलौ द्विश्चेत्यादि। अनुनासिक-शब्दोऽर्द्धचन्द्राकारवर्णे रूढः किञ्च नासिकामनुलक्षीकृत्य उच्चार्य्यतेऽसाविति व्युत्पत्त्या

यलो द्विधारो निरनुनासिकः सानुनासिकः।
ञमोऽनुनासिकस्तेन तत्स्थाने सानुनासिकः॥

५०। म्नोर्नुर्झस्यदान्ते।

म्नो ६॥, नु १।, झसि ७।, अदान्ते ७।

अदान्ते स्थितयोर्मनयो र्नुः स्यात् झसि परे। रंस्यते बृंहितम्। (रम्-स्यते, बृन्-हितम्)।

५१। अपे ञम्नोः।

अपे ७।, ञम्।१।, नो ६।।

अदान्ते स्थितस्य नोऽपे परे ञम् स्यात्। शान्तः अङ्कितः। (शाम्-तः, अन्-कितः)।

अनुस्वारे ञमे च वर्त्तते। अरो रेफभिन्नो यलो निरनुनासिक इति सानुनासिकश्च इति द्विधा भवति। निरनुनासिकोऽर्द्धचन्द्राकारवर्णशून्य.। सानुनासिकोऽर्द्धचन्द्राकारवर्णपूर्वक इत्यर्थ। अच सानुनासिकश्चेत्यपपाठ। अन्यथा श्लोकत्वव्याघात'। न च चकारं विना कथ समुच्चयो बोद्धव्य. इति वाच्य हसोऽन्त फ इत्यादौ चकार विनापि समुच्चयबोधात्। ञम' स्वभावादनुनासिक। नासिकामनुलक्षीकृत्य उच्चार्य्यमाणस्तेन हेतुना तस्य स्थाने जायमानो यलः सानुनासिकोऽर्द्धचन्द्राकारवर्णपूर्वक एव स्यात् कारणगुणा. कार्य्यगुणमारभन्ते इति न्यायादित्यर्थः। तस्य चार्द्धचन्द्राकारवर्णस्य अनुस्वारवत् पूर्वेणैव सम्बन्ध। अर इति कि अवावरो इत्यादौ नस्थाने जातोऽपि रङ् निरनुनासिक एव॥ ४९॥

रस्यते इति रमुङजोक्रोडे स्यते मस्यानुस्वार.। बृंहित इति बृहिधनद्धौं.। अतएवेदितो णन् क्त. इमि नस्यानुस्वार.॥ ५०॥

ननु अर्थवशाद्विभक्तेर्विपरिणाम इति न्यायान्नुरिति प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वेनानुवृत्तावपीष्टसिद्धौ नोरिति पुनरुपादान कथमिति चेन्न। कार्य्यिण आकाङ्क्षाया कार्य्यिणि सति कार्य्यस्य कार्य्यित्वेनानुवर्त्तमानताया अकार्य्यत्वात। किञ्च म्नोरित्यस्यानुवृत्तावपीष्टसिद्धौ नोर्वचन परसूत्रे यंयस्यते इत्यादौ ञम् जप् जभ् इत्यादिना कृतस्यानुस्वारागमस्य प्राप्त्यर्थम्। शान्त इति शमुभिर्य्यशमे क्त. ञमुङ्गोझस्यणाविति दीर्घः। अङ्कित इति अङ्काङ्कत्क पदे लक्षणे इत्यस्य नकारजावनुस्वार पञ्चमो झखि

५२ । वा त्वरयपेऽरयम् ।

वा ।१।, तु ।१।, अरयपि ७।, अरयम् ।१। ।

दान्ते अदान्ते वा स्थितस्य नो रेफवर्ज-यपि परे रेफवर्ज-यम् वा स्यात्। यमोऽनुनासिकः। यय्यस्यते यंयम्यते, हरिभ्भज हरिंभज। (यं-यस्यती, हरिम्-भज)। कम्पते इति पूर्वेण नित्यम्। (कन्-पते)। अरे किं रंरम्यते। (रम्-रम्यते)।

५३ । दान्ते मोऽसम्राजो हसि नुः ।

दान्ते ७।, म ६।, असम्राज ६।, हसि ७।, नु १। ।

दान्ते स्थितस्य मस्य हसे परे नुः स्यात् नतु सम्राज । शिवं

धातुष्विति स्वरसात् ङस्य नप्रकृतिकत्वे अनूक इति स्थिते ञि क्ता इमि ञेर्लोप, मस्यानुस्वारे तस्यानेन ङकार ॥ ५१ ॥

पृथग्योगाददान्ते इति नानुवर्त्तते। तेन दान्तेऽदान्ते वाय विधिः। अथवा तुकारश्चार्थे तेन अदान्ते इतिपूर्वतोऽनुवर्त्तते एव तुकाराद्दान्ते च इत्यर्थ। यमो अनुनासिक इति। अत्र जायमानयलानां मध्ये रेफवर्जनात् यवल इत्यक्षरत्रयम् अनुनासिक अनुनासिकवान् अर्श आदित्वाद अर्द्धचन्द्राकारवर्णपूर्वक इत्यर्थ.। यथा यँय्यस्यते यंयम्यते वँव्वस्यते ववम्यते लँल्लस्यते ललम्यते। यमो अनुनासिक इति लिपिकरप्रमादपाठ.। तथात्वे हरिभ्भज इत्यादावपि अनुनासिकपूर्वकत्वमापत्तेः वाशब्दस्येह व्यवस्थावाचित्वाददान्ते स्थितस्य अम् जप् जमेत्यादिना विहितस्यानुस्वारागमस्य विंजादिदयेत्यादि चतुःसूचीविहितस्यामोऽनुस्वारस्य च अनेन अम् वा स्यात। यथा जञ्जप्यते जजप्यते। इन्दाञ्चकार इन्दाचकार दरिद्राम्बभूव दरिद्राबभूव विदाङ्करोतु विदाकरोतु जुहवाञ्चकार जुहवाचकार इति। धात्ववयवसम्बन्धिनोऽनुस्वारस्य पूर्वेण नित्य अम दर्शयित्वा कम्पत इत्यादिना च प्रकृतेर्मध्ये जायमानुस्वागमादेः सम्बन्धिनोऽनुस्वारस्य नित्य अमिति सूचितम्। यथा कम्पते स्वाम्पि भवन्तौ अजम्भिष्ट रुन्धन्ति इत्यादि। दान्ते तु सर्वत्र निर्विरोधो विकल्पः। यथा त्वँय्यच्छ त्वयच्छ सँव्वृणोमि संवृणोमि त्वँल्लुभः त्वंलुभ इदङ्कुरु इदकुरु रिपुञ्जय रिपुजय त्वण्टीकसे त्वटीकसे इदन्तत्र इदतत्र त्वम्पच त्वपच इत्यादि ॥ ५२ ॥

स्तौति। (शिवम्-स्तौति) असम्राज किं सम्राड़िति। (सम्-राट् इति)।

५४। पुंसः सन् खप्यम्परेऽख्ये।

पुस ६।, सन् ।१।, खपि ७।, अम्परे ७।, अख्ये ७।

पुंसो मस्य सन् स्यादम्परे खपि परे, नतु ख्ये। पुंस्कोकिलः। (पुम्-कोकिलः)। अम्परे किं ? पुंक्षीरम्। (पुम्-क्षीरम्)। अख्ये किं ?-पुंख्यातः। (पुम्-ख्यातः)।

५५। नोऽप्रशामम्छते।

न ६।, अप्रशाम ६।, छते ७।

दान्ते स्थितस्य नस्य सन् स्यादम्परे छते परे नतु प्रशामः। शार्ङ्गिंश्छिन्धि चक्रिंस्त्राहि। (शार्ङ्गिन्-छिन्धि, चक्रिन्-त्राहि)। अम्परे किं ? सन्त्सरुः। (सन्-त्सरुः)। अप्रशामः किं प्रशान्तनोति (प्रशाम्-तनोति)।

५६। कांस्कान् नॄंः पि वा।

कास्कान् ।१।, नॄं ।१।, पि ७।, वा ।१।

कांस्कान् कान्कान्, नॄंः पाहि नॄन् पाहि। (कान्-कान्, नॄन्-पाहि)।

सम्राडिति। इति शब्देन सम्राट्शब्दो यस्मिन्नर्थे रूढ, तत्रैव वर्जनमिति बोध्यते। रूढ़िस्तु "येनेष्ट राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च य.। शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञ स सम्राड़ित्यमरोक्तेः"। तेन स शोभन राजते सराट् चन्द्र इत्यत्र स्यादेव। मोविन्दुरवसाने वेति वर्द्धमान। राम रामम् अभव अभवम्॥ ५३॥

अम्परो यस्मात् सोऽम्पर. तस्मिन्। पुमस्शब्दस्य समासे विभक्तेर्लुकि स्यात्स्वा-रादिति सलोपे मकारस्यैव सन्धि. प्रसज्येत इति ज्ञापनाय पूर्वतो मकारानुवृत्ति.॥५४॥

किन्त्रामित्यादि ज्ञापकादत्र सन्धिजातेतरनकार एव ग्राह्य: तेन किन्त्वित्यादौ वात्वरयपि इत्यादिना कृतस्य नकारस्य सन् न स्यात्॥ ५५॥

कान्कान् इति पदद्वयस्य कास्कानिति निपात्यते वा। पकारे परे तु नॄन् इति

५७। न ण ट्न ङ्भ्वकन् श शस् स शसि वा।

नणट्नङ: ६।, चकन् ।१।, शशस् सशसि ७।, वा ।१। ।

दान्ते स्थितस्य नस्य चन् शे, णस्य टन् शसि, टनयोस्तन् से ङस्य कन् शसि स्याद्वा। सञ्छम्भुः सञ्च्शम्भुः सञ्शम्भुः, सुगण्ट् षष्ठः सुगण् षष्ठः, षट्त्सन्तः षट् सन्तः, सन्त्सः सन्सः, प्राङ्क्-षष्ठः प्राङ् षष्ठ । (सन्-शम्भुः, सुगण्-षष्ठः, षट्-सन्तः, सन्-सः प्राङ्-षष्ठः) ।

५८। चपोऽबे जब्।

चपः ६।, अबे ७।, जब् ।१। ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जब् स्यादबे परे। वागीशः चिद्रूपः। (वाक्-ईशः, चित्-रूपः) ।

पदस्य नॄं इति अनुस्वारविसर्गसहितं रूपं निपात्यते वा इत्यर्थः। केचित्तु वीप्सायां द्विरुक्तौ कान् कान् इति पदस्य काँस्कान् इति निपात्यते। अन्यत्र शिष्यान् कान् कान् ग्रन्थान् पाठयसीत्यादौ न स्यादित्याहुः ॥ ५६ ॥

टश्च नश्च ट्नौ नश्च णश्च ट्नौ च ङश्चेति नणट्नङ् तस्य। चकन्निति चक्संज्ञा तेन चन् टन् तन् कन् इत्यर्थः वाग्रहणं परत्र वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्। नणट्नङ इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे चकि कृतेऽपीष्टसिद्धौ षष्ठ्यन्तस्य चकन् विधानं तद्भक्तत्वेन चनादीनां पदान्तत्वार्थम्। तेन सुगण्ट् साधुरित्यादौ णकारसम्बन्धितया टस्य दान्तत्वात् ष्टुभिरित्यादिना साधोः सस्य षत्वं न स्यात्। अत्र रामानन्दस्तु षट्त्सन्त इत्यादौ टस्य तनि कृते टस्यादान्तत्वेऽपि तन्करणसामर्थ्यात्तकारस्य ष्टुभिरित्यादिना टत्वं न स्यादित्याह। तदयं यथावेः स इत्यादिना चछटठतथेषु विहितो दन्त्यसकारः पश्चात् चछयोर्योगे तालव्यः टठयोर्योगे मूर्द्धन्यः स्यात्तथापि टनयोर्विहिततकारस्य टयोगे टत्वापत्तेरनिवार्य्यत्वात्। वस्तुतस्तु ष्टुभिरित्यत्र अन्तग्रहणज्ञापकात् भूतपूर्वदान्ताट्टवर्गादपि परस्य तवर्गस्य टवर्गो न स्यादितिव्याख्यानादेव टत्वं न स्यादेव। भवान् स्थिर इत्यादौ खपे परे सकारे तन्न स्यादिति सौपद्माः खमते तु तद्वाशब्दाद्व्यवस्थाप्यम् ॥ ५७ ॥

यद्यपि अत्र अबे इत्युक्ते उद्गच्छति इत्यादौ झप्झसोरित्यनेनापीष्टसिद्धिस्तथाप्यब्ग्रहणं कथं दान्तादान्तचप्विषयकस्य झप्झसोरित्यस्य दान्तचप्विषयकत्वेन चपोऽबे-

५९ । ञमे ञम् वा ।

ञमि ७।, ञम् ।१।, वा ।१। ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य ञमे परे ञम् स्यात् वा । एतन्मुकुन्दः, एतद् मुकुन्दः । (एतत्-मुकुन्दः) ।

६० । त्ये ।

त्ये ७। ।

त्ये मे परे दान्ते स्थितस्य चपस्य ञम् स्यान्नित्यम् । चिन्मयं वाङ्मयम् । (चित्-मयं, वाक्-मयं) ।

६१ । शहोश्चपाद्वामि छझभौ ।

शहो ६॥, चपात ५।, वा ।१।, अमि ७।, छझभौ १॥ ।

दान्ते स्थिताच्चपात् परयोः शहकारयोः स्थाने क्रमेण अमि परे छ झभौ वा स्तः । तच्छिवः तच्शिवः, वाग्घरिः वाग्हरिः । (तत्-शिवः, वाक्-हरिः) अमि किं ? वाक्श्चोतति । (वाक्-श्चोतति) ।

ञव् इत्यनेन नियमितत्वाद्दान्तचपस्य ञमे एव ञबो न तु झबेपरे । झप्झसोरित्यस्य तु झबे परे दान्तेतरचपस्य ञबविधायकतया चरितार्थत्वादिति शङ्कानिरासार्थम् । तात एहीत्यादौ लोपोऽस्योमाङोरित्यकारलोपे ञबाभावस्तु असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायेन तकारस्य दकारे कर्त्तव्ये अकारलोपस्याऽसिद्धत्वात् ॥ ५८ ॥

ननु एतन्मुकुन्द इत्यादौ तेषां यो येन सम स तत्र परे इति व्यवस्थया मकारस्य साम्यात्तकारस्य मकार. कथ न स्यादितिचेन्न निमित्तसाम्यत स्थानिसाम्यस्य बलवत्त्वात् ॥ ५९ ॥

ञमादिप्रत्ययाना मध्ये पदात्परो मकारादिरेव सम्भवतीत्यत आह त्येमे नित्यमिति द्वयोर्विभाषयोर्मध्यवर्त्तित्वान्नित्यत्वम् । एव वाङ्मयम् ॥ ६० ॥

शहोरिति स्थानिनिर्देशादाकाङ्क्षाभावेन पूर्वचपोऽनुवृत्त्यभावे चपोग्रहणम् । अत वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाञ्ञकारे ञमे च परे न स्यादिति बोध्यम् । तेन तत श्लाघ्य तत्श्मशान वाग्ह्लादयति वाग्ह्नवन दिग्ह्नलयति ॥ ६१ ॥

६२। स्वात्ङोऽचि द्विः।

स्वात् ५।, ङणः १।, अचि ७, द्विः। १।।

स्वात् परो दान्ते स्थितो ङणो द्विः स्यादचि परे। सुगण्णीशः, सन्नच्युतः, प्रत्यङ्ङात्मा। (सुगण्-ईशः, सन्-अच्युतः, प्रत्यङ्-आत्मा।)

६३। छोऽचः।

छः १।, अचः ५।।

अचः परश्छकारो द्विः स्यात्।

६४। झप्झसोः खस्झबोश्चप्जबावन्ते च।

झप्झसौ ६॥, खस्झबौ ७॥, चप्जबौ १॥, अन्ते ७।, च ।१।।

झप्झसयोः स्थाने खस्झबयो परयोः क्रमात् चप्जबौ स्त, विरामे च। शिवच्छाया, अच्छा। (शिव-च्छाया, अ-च्छा।)

इति ङम् सन्धिपाद।

द्विरितिलुप्तप्रथमैकवचनान्त सुजन्तत्वेनाव्ययत्वात्। अत्र अनडुच्चतुरीऽणाम्बाधिभ्यो रिति ग्रहनन्दिपचादेर्णिननान्घे इति सन् यङन्तोद्विरित्यादिज्ञापकात् समासे णङो द्वि र्न स्यादिति बोध्यम्। तेन सनन्त तिङन्त' अनन्तः इत्यादयः सिद्धाः॥ ६२॥

अत्र पदान्तदीर्घाद्वा छो द्विराङ्माभ्यान्तु पर. स्यादिति वक्तव्यम्। तेन उमाच्छाया उमाछाया गौरीच्छाया गौरीछाया आच्छादयति माच्छिदत्। विश्व जनादेः परोऽपि वेति केचित्। विश्वजनच्छत्रं विश्वजनछत्र'। दधिच्छाया दधिछाया। मदनकतरुशाखालम्बिछोलङ्गयुग्ममित्यादि॥ ६३॥

नचात्र झथझसोरिति कृतेऽपीष्टसिद्धिर्झपान्तर्भूतस्य चपस्य चपविधानवैयर्थ्यादिति वाच्यम्। चपस्य चप्विधानसामर्थ्येन विरामे झसान्तर्गतस्यापि चपस्य पुनर्जबाभावे वाक् वाग् इत्यादि रूपद्वयासिद्धेः। अतएवात्र विरामपदेन परवर्णाभाव एवोच्यते। तेन दान्तवत् सभीत्यनेन दान्तत्वेऽपि लिट्सु इत्यादौ खसपरत्वाच्चप एव। लिड्भ्यामित्यादौ झब्परत्वाज्जब् एव। एव विभक्तेर्लुकि लुप्तां विभक्तिमाश्रित्य पदत्वसिद्धावपि वाचा चारुः वाक्चारुः इत्यादौ। खस्परत्वाच्चप् एवेति॥ ६४॥

चतुर्थः पादः ।

विसन्धिः ।

६५ । वेःसोऽशसन्ते कृते ।

वे. ६।, स. १।, अशसन्ते ७।, कृते ७। ।

वेः सकारः स्यात् अ-शसन्ते कृते परे। कृष्णश्चिन्त्यः, हरिष्टीकते, विष्णुस्त्राता। (कृष्णः-चिन्त्यः, हरिः-टीकते, विष्णुः-त्राता।) शसन्ते तु कःत्सरुः। (कः-त्सरुः)।

६६ । से तु कखपफे वा ।

से ७।, तु ।१।, कखपफे ७।, वा ।१। ।

वेः सकारो वा स्यात् कखपफेषु परेषु से सति। भास्कर भाःकर, भास्खरः भाःखरः, भास्पतिः भाःपति, भास्फेरुः भाःफेरुः। (भाःकरः, भाःखरः, भाः-पति, भाः-फेरुः)।

शस् अन्ते यस्य स शसन्तः न शसन्त. अशसन्त. तस्मिन। अत्र असान्त इत्य नेनैवेष्टसिद्धौ अशसन्तग्रहण परत्रानुवृत्त्यर्थम् ॥ ६५ ॥

तुकारग्रहण परत समासानुवृत्त्यर्थम्। अत्रापि अशसन्त इति विशेषणस्यानुवृत्ति.। तेन अय चाम. इत्यादौ न स्यात् अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितया केवलस्यानव्ययस्याशसन्तस्य समासे कृञ काम कस कुशी कर्णी कुम्भ पात्रेषु पाश काम्य-कल्पेषु प्रत्ययेषु च नित्यः स। यथा अयस्कार अयस्कर' तेजस्काम' अयस्कस. अयस्कुशी अयस्कर्णी अयस्कुम्भः अयस्पात्रम् अय एव अयस्क कुत्सितमय. अयस्पाशम् अय इच्छति अयस्काम्यति ईषदूनमयः अयस्कल्पः। एव कौतस्कुत. आगत तमस्काण्ड. भ्रातुष्पुत्रः शुनस्कर्ण वाचस्पति' दिवस्पति' वास्तोस्पति. सद्यस्कर: अयस्कील' अधस्पद शिरस्पद सर्पिष्कुण्ड यजुष्पात्र' नमस्करोति तिरस्करोति पुरस्करोति नमस्कार' नमस्कृत्य इत्यादिषु नित्यम्। दुष्ख दुःखमित्यादिषु विकल्पः। गीःकामः गीःकार. इत्यादिषु न स्यादिति ॥ ६६ ॥

६७। शसि शस्।

शसि ७।, शस् ।१। ।

वेः शस् वा स्यात्, शसि परे। हरिश्शेते हरि शेते, सन्तष्षट् सन्तःषट्, शिवस्सेव्यः शिवःसेव्यः। (हरिः-शेते, सन्तः-षट्, शिवः-सेव्यः)।

६८। कखपफयोर्मून्यौ।

कखपफयी ७॥, मून्यौ १॥ ।

वेर्मून्यौ क्रमात् वा स्यातां कखपफयोः परयोः। हरि×काम्यः हरि काम्यः, मणे×खनिः मणेः खनिः, कृष्ण‿पाता कृष्णः पाता, भक्ति‿फलति, भक्तिः फलति। (हरिः-काम्यः, मणेः-खनिः, कृष्णः-पाता, भक्तिः-फलति)।

६९। अतोऽह्वि वुः।

अत. ५।, अत्-ह्वि ७।, उ १। ।

अकारात् परस्य वेरुकारः स्यात् अकारे ह्वि च परे। शिवोऽर्च्यः, शिवोवन्द्यः। (शिवः-अर्च्यः ६९, २३, ३८ सू०। शिवः-वन्द्यः ६९, २३ सू०)।

अस्य परस्य च विभाषाद्वयान्तःपातेऽपि विकल्पवीज द्वयोर्विभाषयोर्मध्य विधिर्नित्य इत्यत्र लिखितम्। पूर्वसकारानुवृत्तौ ष्टुभिरित्यादिना दन्त्यस्य मूर्द्धन्यो न स्यात् इति शषसेषु परषु क्रमात् शषसविधान शसन्तस्यासम्भवादत्र अशसन्त इति न व्याख्यातम्। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुचिपरं विसर्गस्य सकारो नित्य तेन चत्तु ॥ ६७ ॥

कश्च खश्च कख पश्च फश्च पफ कखश्च पफश्च कखपफं तयोः अत्रापि अशसन्त इत्यनुवर्त्तते। तेन कःचौण कःसाति इत्यादौ न स्यात्। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्था-वाचित्वात् ख्याधातौ परे न स्यात्। तेन हरिः ख्यातः ॥ ६८ ॥

अत्र अशसन्त इत्यस्यानुवृत्तिर्नास्ति अनिष्टत्वात् तेन रामोऽश्नाति स्यादेव।

७०। अ भो भगोऽघोभ्योऽवे लुप्।

अभोभगोऽघोभ्य. ५।।।, अवे ७।, लुप्।१।।

अवर्णाद्भो भगोऽघोभ्यश्च परस्य वेर्लुप् स्यात् अवे परे। रुद्रा नमस्याः, भो हरे, भगो रक्ष, अघो यज। (रुद्राः-नमस्याः, भोः-हरे, भगोः-रक्ष, अघोः-यज)।

७१। यवाचि।

य।१।, वा।१।, अचि ७।।

अवर्णात् भो भगो अघोभ्यश्च परस्य वे र्यो वा स्यात् अचि परे। शिवयुग्रः शिवउग्रः, भोयच्युत भोअच्युत। (शिवः उग्रः, भोः-अच्युत)।

७२। रिचोऽवे।

र।१।, इचः ५।, अवे ७।।

न च शिवोऽर्च्य इत्यादौ विसर्गजातस्योकारस्य वकारः कथं न स्यादिति वाच्यम्। प्रकृते पूर्वमन्तरङ्गमिति न्यायेन उकारतोऽन्तरङ्गस्य पूर्वाकारस्य सम्बन्धिनः सन्धे र्बलवत्त्वात्॥ ६९॥

स्वरादेशादन्यत्र लोपस्य बलवत्त्वात् आदौ सिलोपे पश्चाद्भोभगो अघो आदेशे विसर्गस्याभावेऽपि लुप्विधानं ज्ञापयति भवदादीनामादौ भो इत्याद्यादेशः। आदावादेशः पश्चात् सिलोपाभावे विसर्ग इति। अत्र भो' पदेन भवच्छब्दसाधितस्य भोः रूपस्य सान्ताव्ययस्य च ग्रहणम्। तथाच, —"अथ सम्बोधनार्थकाः। स्युः प्याट्पाडङ्ग हे है भोः।" इत्यमरः। तेन "भो भो वृक्षाः पर्वतस्था बहुकुसुमयुता वायुना घूर्णमानाः" इति महानाटके। (भो हरे, हे हरे, भगोः रक्ष, भगवन् रक्ष, अघोःयज, अघवन् (पापिन्) यज—पूजादिकं कुरु)॥ ७०॥

भो अच्युत इत्यादौ लुपि न सन्ध्याद्यविधौ इति निषेधान्न सन्धिः। किञ्च नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् सैषयोः पादपूरणे सन्धिः स्यात् यथा "सैष दाशरथीरामः सैष राजा युधिष्ठिर। एषैष रथमारुह्य मथुरां याति माधवः।" इति॥ ७१॥

यद्यपि रोवे इति कृतेऽपि अतोऽञ्व्युरिति अभोभगोरित्याभ्यां विशेषविधिभ्या-

इचः परस्य वेः रेफः स्यादवे परे। हरिरयं, चतुर्भुजः। (हरिः-अयं, चतुः-भुज)।

७३। रोऽचः।

र ६।, अच ५।।

अचः परस्य रेफस्य वेः रेफः स्यादवे परे। तातरव, धातर्गच्छ। (तातः-अव, धातः-गच्छ)।

७४। खपि वा।

खपि ७।, वा ।१।।

अचः परस्य रेफस्य वेः रेफः स्यात् वा खपि परे। गीर्पति गीष्पतिः गीःपतिः। (गीः-पतिः)।

७५। नाह्नोरकत्तौ।

न ।१।, अह्न ६।, रकत्तौ ७।।

अह्नोरेफस्य वेः रेफो न स्यात् रेफे कत्तौ च परे। अहोरात्रः,

सवर्णे गृहीत अवशिष्टादिच परस्यैव स्यादिति तथापीचो ग्रहणं ज्ञापयति क्वचि विशेषेण सामान्यो न बाध्यते इति। तेन सखिना वानरेन्द्रेण इति। "पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दृष्यतीति।" "रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः" इत्यादि सिद्धम् ॥ ७२ ॥

र इति षष्ठ्येकवचनं हसात् परस्य विसर्गस्यासम्भवादेव अचः प्राप्तौ पुनरचो ग्रहणं कथमिति चेन्न। अचोऽनुक्तौ पूर्वत इचोऽनुवृत्त्या अवर्णस्याप्राप्तेः। वस्तुतस्तु पृथग्योगादेव इचोऽनुवृत्त्यभावे ग्रहणं स्पष्टार्थम्। (तातर्-तातः, धातर्-धातः १०२ सू) ॥७३॥

अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समास एव। तेन इयं गीः पतिरस्य इत्यादौ न स्यात्। एवञ्च गिर् धुर् अहन् एषामेव विसर्गस्य पतिशब्दे परे एवेति बोध्यम्। तेन गीर्पतिः गीष्पतिः गीःपतिः धूर्पतिः धूष्पतिः धूःपतिः अहर्पतिः अहस्पतिः अहःपतिः। अन्यत्र आशीःपतिः गीःपाठः ॥ ७४ ॥

अहोरात्र इत्यादौ ससजुषोरुरिति रुडि रेफसम्बन्धिविसर्गत्वाद्रेफप्राप्तौ निषेधः। अत्र नाह्नः कत्तौ इति कृतेऽपीष्टसिद्धौ रकत्ताविति गौरवज्ञापकादिति

अहस्करः, अहोभिः । (अहः-रात्रः, अहः-करः, अहः-भिः) ।

७६ । हस्येतत्तदोऽनञकः सेर्लोपः ।

हसि ७, एतद्-तदः ५।, अनञक ५।, सेः ६।, लोप १। ।

नञक्वर्जादेतदस्तदश्च परस्य सेर्विलोपः स्यात् हसि परे । एषकृष्णः, सविष्णुः । (एषः-कृष्ण, स -विष्णुः) । अनञकः किं ? असः शिवः, एषको रुद्रः । (असः-शिवः, एषकः-रुद्रः) ।

७७ । ढ्रोर्ढ्रि घश्चानुः ।

ढ्रो. ६॥, ढ्रि ७, घं १।, चा१।, अनुः ६।, (न+ऋ=अनृ) ।

ढकारस्य ढकारे परे रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् । पूर्वस्य च ऋवर्ज्जस्य घः । रूढः हरीरम्यः । (रुढ़्-ढः, हरिः-रम्यः) । अनुः किं ? तृढः । (तृढ्-ढः) । विसन्धिपादः ।

इति सन्ध्यध्यायः ।

---

*परयन्तरेभ्योऽन्यत्र रेफे परे रेफ स्यादिति बोध्यम् । यथा अहोरात्रः अहोरूपम्, अहोरथन्तर., अन्यत्र अहारजन्यौ अहारवी अहाराज्ञः इति । एव हे दीर्घाहो निदाघ हे कृसाहो हेमन्त इत्यादौ आवोव्भसादिति सेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमितिन्यायाविभक्तिपरत्वे रेफो न स्यात् । किञ्च गताह्वर्वनम् अहर्वदित्यादौ विभक्तेर्लुकि "लुकि न तत्र" इति निषेधाद्रेफ. स्यादेवेति ॥ ७५ ॥

न विद्यते नञकौ यत्र सोऽनञक. तस्मात् । ननु सेषाभ्यामित्यनेनापीष्टसिद्धौ एतत्तदोऽनञकः सेरिति गौरव कथमिति चेन्न स्वरूपसञ्ज्ञयोर्वाचकात् स इति शब्दात् इषुशवाञ्छे इत्यस्माद् घञि एष इति शब्दाच्च विसर्गलोपापत्ते. ॥ ७६ ॥

नास्ति ऋ यत्र सोऽनृ तस्य अनु. । रूढ इति ञिजरुहोजन्या क्त' होढोभाविति हस्य ढ. ढभात्तयोरिति तस्य ध. ष्टुभिश्चष्येति धस्य ढ. । रुढ्-ढ इति स्थिते अनेन पूर्वढकारलोपसत पूर्वस्य दीर्घ । तृढ इति तृहधूशहिंसे क्त. तृढ्-ढ इति स्थिते पूर्वढस्य लोप. तत्पू ऋकारवर्जनान्न दीर्घ. । न च यत्र पूर्वस्य दीर्घो न सम्भवति तत्र ढकाररेफयोर्लोपोऽपि मास्तु एकयोगनिर्दिष्टाना सह वा प्रवृत्ति.

अजन्ताध्यायः ।

१म पादः—संज्ञा ।

७८। लेः सि औ जस्, अम् औ शस्,

सकृत् वा निवृत्तिरिति न्यायादिति वाच्यम्। ढकारस्य अन्वाचयशिष्टत्वात्, अतएव ढक् धूश्लिहि इत्यादौ तसि ढग्ध इत्यादौ, नकारस्य दीर्घासम्भवेऽपि ढलोप. सङ्गच्छते। दीर्घस्य दीर्घविधान व्यर्थमिति ऋशब्देनाव ह्रस्व ऋकार एवोच्यते। ततश्च "यादृग् जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग् जातीयस्य" इति न्यायादव ऋवर्जनेन ह्रस्वस्यैव दीर्घ इति बोध्यम्। तेन सिढा सिंच मेढा इत्यादौ अन्तरङ्गत्वादादौ गुणे अनेन ढलोपे पूर्वह्रस्वालाभात् न दीर्घ ॥ ७७॥

इति विसन्धिपाद ।

एकार्थावच्छिन्नपादसमूहोऽध्याय.। अर्द्धमात्रोच्चारणकालेनाव्यवहितयोर्वर्णद्वयोर्द्रुततरोच्चारण सन्धि। अतएव शौकाद्ययोर्मन्त्रार्द्धयोर्वा न सन्धि: अर्द्धमात्रो च्चारणकालव्यवधानस्यौचित्यत्वादिति प्राञ्च। स्वमते तु सन्ध्यध्यायसर्वविहितकार्य्यं सन्धिरिति लक्षणम्। तेन पिपच्यादि शब्दाना सयोगान्तलुपि "लुपि न सन्ध्यादिविधौ" इति निषेधेऽपि सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरितिनियमात्। झप्झसोरि त्यनेन चप्जवौ पिपक् पिपगिति, भिन्नपदे तु सन्धिर्विभाषयेति बोध्यम्। तथाच "सन्धिरेकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयो:। सूत्रे चैव भवेन्नित्य. सैवान्यत्र विभाषित." इति क्रमदीश्वर.। एकपदे स्वभावादेकपदे समासेऽपि यथा ज्ञान भवेत् नद्यौ वध्वौ इत्यादि, समासे मुरारि. हृषीकेश त्र्यम्बक. गवेश. इत्यादि। धातूपसर्गयोस्तु अधीते उपेत्य इत्यादि। अन्यत्र अत्र अम्भ अत्राम्भ इह इन्द्र. इहेन्दु: इत्यादि। धातूपसर्गयो: समासस्य नित्यत्वादेकपदग्रहणेनैव सिद्धौ तयो: पुनरुपादानम् अनित्यसमासे कदाचिदेकपदेऽपि सन्धिर्विभाष्यत इति ज्ञापनार्थम्। तेन "उच्चारितरुचिरऋचा चाननानां चतुर्णाम्" इत्यादि सिद्धम्। सैवान्यत्रेति पादपूरणे सन्धिरिति गोयीचन्द्र:।

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितायां मुग्धबोधटीकायां सन्ध्यध्यायटीका समाप्ता।

टा भ्याम् भिस्, ङे भ्याम् भ्यस्, ङसि भ्याम् भ्यस्, ङस् ओस् आम्, ङि ओस् सुप् ।

लि ५।, सि—सुप् ।१।॥।

स्यादीन्येकविंशति लः पराणि प्रयुज्यन्ते । ज श ट ङ पाः सिङस्योरिकारश्चेतः ।

७९ । त्रिशः प्रौद्वौत्रौचौपौषौस्रः ।

त्रिश. ।१।॥, प्रौ-द्वौ-त्रौ-चौ-पौ षौ-स्र. १।॥ ।

स्यादीनि त्रीणि त्रीणि वचनानि क्रमात् प्रौ-द्वौ-त्रौ चौ-पौ-षौ-स्रौ-संज्ञानि स्युः ।

धातुप्रकरणस्य प्रधानत्वादादौ वक्तुमुचितत्वेऽपि सुगमत्वाल्लिङ्गप्रकरणमादौ निरूपयति । अत्र स्यादिभिर्लिङ्गाना रूपाणि निरूपयिष्यन् लिङ्गात् परप्रयोगेण स्यादीना प्रत्ययत्व ख्यापयन्नाह । ले: सि औ जसित्यादि ।

ननु त्यर्थसम्बुद्धीत्यादिसूत्रैणैवेष्टसिद्धि किमनेन इति चेन्न यतो लि सि औ जसित्यादिना लिङ्गात् परा ये स्यादयो विधीयन्ते तेषामर्था एव त्यर्थसम्बुद्धी-त्यादिभि. सूत्रै' क्रियन्ते । तेनायमर्थ । त्यर्थसम्बुद्धीत्यादिसूत्रैकवाक्यतया लेः सि औ जसित्यादिना लिङ्गार्थादिषु प्रथमा स्यात् एव कर्मक्रियेत्यादिसूत्रैकवाक्य-तया लि सि औ जसित्यादिना कर्मादिषु द्वितीया स्यादिति । एवमन्यत्र । लिङ्गात् परप्रयोगाभावे तु लिङ्गार्थे प्रथमा स्यादित्युक्तावपि मातु क्रोडत' पृष्ठतो वापि स्थितो वत्स स्तन पिबेदिति न्यायात् कदाचित् पूर्वत. कदाचित् परतो वा स्यादिति । न च स्यादीना प्रत्ययत्वात् परस्य इत्यनेनैव परत्वोत्पत्तिः सिद्धेति-वाच्यम् । यत सूत्रान्तरेण परतो विहितस्य प्रत्ययस्यैव परस्य इत्यनेन प्रत्ययसञ्ज्ञा क्रियते स्यादीनान्तु परविधानाभावात् प्रत्ययसञ्ज्ञैव न सिद्ध्यतीति । न च स्यादीनामिह लिङ्गात् परविधानं कारकेऽर्थविधानम् इति गौरव कथम् एकदैवोभय कर्त्तव्यमिति वाच्य तत्र उभयविधाने अत्र रामादिलिङ्गसाधनासम्भवात् अत्रोभय-विधाने तु अतिवैषम्यापत्ते. सिश्च औश्च जस्चेत्यादि द्वन्द्वः ॥ ७८ ॥

त्रीणि त्रीणि त्रिश' सङ्ख्यैकार्थाद्वीप्सायाम् इति शस् ॥ ७९ ॥

८०। सम्बुद्धौ सिर्धिः।

सम्बुद्धौ ७।, सि. १।, धि. १।।

सम्बोधने विहितः सिर्धि-संज्ञः स्यात्।

८१। स्यमौजस् घिः।

सि-अम्-ओ-जस्।१॥, घि १।।

सि अम् औ जस् एते घिसंज्ञाः स्युः।

८२। शिः क्लीवे।

शि. १।, क्लीवे ७।।

नपुंसके शिरेव घिसंज्ञः स्यात्।

८३। दान्तवत् सभि।

दान्तवत्।१।, सभि ७।।

सभयोः परयोर्दान्तवत् कार्य्यं स्यात्।

अन्यत्र व्यासक्तस्य कार्य्यान्तरे नियोजनार्थमाभिमुख्यविधान सम्बुद्धिरिति। यथा हे पुत्त्र पठ। हे वृक्ष हे लते हे ज्ञान इत्यादौ सम्बुद्धिरुपचारात्॥८०॥

ननु प्रग्मौघिरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ स्यमौ जसिति कथमिति चेन्न सम्बोधने सेर्घिसंज्ञा विधायकतया विशेषेण धिसञ्ज्ञाविधानेन सर्वार्थे सेर्घिसञ्ज्ञा विधायकतया सामान्य घिसञ्ज्ञाविधानस्य वाधितत्वात् सम्बोधने विहितस्य सेर्घिसञ्ज्ञानुपपत्तेः। इदानीं तु सेः स्वरूपग्रहणगौरवात् सम्बोधनेऽपि सेर्घि सञ्ज्ञासिद्धिः। न च सम्बोधनविहितसेर्घि सञ्ज्ञायाः किं फलम् इति वाच्य धर्घित्वाभावे हे नद्या इत्यत्र नमोऽप्रसङ्गात्॥८१॥

जस्शसोः स्थाने जातस्य शेर्घिसञ्ज्ञाविधानान्नियमोऽयम्। नपुंसके जस्शसोः स्थाने जातः शिरेव घिसञ्ज्ञः स्यात् न तु स्यादिरित्यर्थः। किन्तु क्लीवादन्यत्र शेर सम्भवात् शिरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ क्लीवे इति स्पष्टार्थम्॥८२॥

दान्त इव दान्तवत् कार्य्यातिदेशोऽयं यथासुहिन्भ्या सुहिन्भ्यः इत्यत्र स्यान्त स्यारादित्यादिना सवीपे स्रोर्नुरिति नस्यानुस्वारो न स्यात्। एवं पुम्भ्यां पुंभ्याम् इत्यत्र दान्तेम इत्यनेन मस्यानुस्वारे वान्तयपे इत्यादिनाऽनुस्वारस्य मकारो वेति। स्यादीनामनुवर्त्तमानत्वात् सभीति स्यादेरेव तेन विद्वांस इत्यादौ नस्यानुस्वारः, दम्भइत्यादौ नस्यानुस्वारे जपेजम इत्यनुस्वारस्य मकारः स्यादिति। दवसभीत्यनेनैवेष्टसिद्धौ दान्तवदिति गौरवं ज्ञापयति सभयोः परयोर्दान्तत्वेन विहितं यत् कार्य्यं

৮৪। भौ लिङ्गधोर्हसभसोरन्ते च।

भौ ৭।, लिङ्गधो. ৬॥, हस्भसो ৭॥, अन्ते ৭।, च ।১। ।

भौ परे यत् कार्य्यं वक्ष्यते तल्लो हसि धोर्भसि स्यात्। अन्ते च तयोः।

৮৫। हसोऽन्तः फः।

हस' ১।, अन्तः ১।, फः ১। ।

हसो विरामश्च फसंज्ञः स्यात्।

৮৬। सर्व-विश्व-उभ-उभय-भवत्-त्वत्-त्वैक-सम-सिम-नेमाः अन्यान्यतरेतर-डतर-डतमाः

तदैव स्यात् न तु विरामविहितमिति। तेन लिट्सु इत्यादौ भप्भसोरित्यनेन विराममाश्रित्य न जब्। एवं सभयो. परयोरन्यत्र आतिदेशिक न स्यादिति च ज्ञापयति। अशब्दस्तेन सह वर्त्तमानात्ते साभिरित्यत अकारस्य स्थानिवत्त्वाभावान्न ङेस् सासुद्रत्यत व्वेस्भ्ये इति एकारो न स्यात्॥ ৮৩॥

यत्कार्य्यं भौ परे स्यादिति वक्तव्यं तत्कार्य्यं लिङ्गस्य हसि विरामे च, धातोर्भसि विरामे च स्यादिति परिभाषितम्। हस् इह स्यादेरेव। तेन दिशि भव दिश्य-मित्यादौ शक्राजित्यादिभिः षडादिर्न स्यात्। लिङ्गस्य यथा लिड्भ्या लिट्सु लिट् लिड् लिहधातोर्यथा लेढि अलिचत् अलेट् अलेड् एषु होढोभाविति हस्य ढः॥৮৪॥

हस इह स्यादेरेव धोर्मोन फम्वौत्यत्र फग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ भवयो. पृथक् ग्रहणात्। तेन इष्ट' इष्टिरित्यादौ षीड़.फे इति न स्यात्। हसः फसज्ञाफलन्तु पयोभ्या पय सु इत्यादौ विसर्ग.। लिड्भ्याम् इत्यादौ ड प्रशान्भ्यामित्यादौ न. सुहिन्भ्यामित्यादौ स्यान्तस्याराल्लुप् राजभ्या पञ्चानामित्यादौ न लुप् इत्यादि। अन्तो विराम परवर्णाभाव इति यावत्। स तु लिङ्गप्रकरणे धातुप्रकरणे च ग्राह्यः। यथा षट् अलिट् अत्र षीड'फे। राम भवाम' अत्र सोर्वि.फे॥ ৮৫॥

अन्यादि त्यदादि पूर्वादीना विशेषकार्य्यार्थं पृथक् पदम्। सर्वेषा बुद्धिस्थानां नाम सर्वनाम तदेकदेशग्रहणात् खिर्दन्त्यादि.। भवत्शब्दो युष्मदर्थे। त्वत् त्व द्वाव न्यार्थौ त्वदिति शब्द. केचिन्न मन्यते। एकशब्दो यदा सङ्ख्यावाची तदा एकवचनान्त एव। यदा तु "एके मुख्यान्यकेवला:" इत्यमरोक्त मुख्यादिवाची तदा द्विवचनो

त्यद्-तद्-यद्-एतदिदमदः किंद्वास्मद्-युष्मदः पूर्व-परावरदक्षिणोत्तरापराधराग्तरस्वाः स्निः ।

सर्व-नेमाः १।॥, अन्य-डतमा १।॥, त्यद्-युष्मद १।॥, पूर्व-स्वाः १।॥, स्नि १। ।

दभेदो गणभेदार्थः । एते पञ्चत्रिंशच्छब्दाः स्निसंज्ञाः स्युः ।

समोऽतुल्ये व्यवस्थायां पूर्वाद्योऽस्वान्तरोऽपुरि ।
वहिर्योगोपसंव्याने स्वस्त्वज्ञातिधनाभिधः ॥

बहुवचनान्तोऽपि । "नेम कीलेऽवधौ खण्डे प्रकारे कैतवेऽपि च" इति मेदिनि । नेम सर्वार्थे इति सोपज्ञाः डवरडतमौ प्रत्ययौ तेन तदन्ताना कतर कतम यतर यतम ततर ततम एकतर एकतम अन्यतर अन्यतम इति दशाना ग्रहणम । किन्न अन्तरस्य डतरान्तत्वेनैव प्राप्तौ पुनर्ग्रहणन्तु अन्यतमस्य अन्यादित्वनिरासार्थं तेन अन्यतम कुलमित्यत्र तोऽन्यादेरिति तकारो न स्यात् । अन्यतमस्य स्निसज्ञैव नास्तीति क्रमदीश्वर । उभ भवत त्वत त्व इति चतुर्णां स्निसज्ञाफलन्तु त्यादिभ्यामित्यादिना अकि उभकौ भवन्तकौ त्वत्कौ त्वकौ । एव उभावञ्चतीति क्विपि स्निविश्वग्देव-स्येति टेरद्रौ उभद्राड् तथा भवद्राड् त्वद्राड् । एवञ्च पुवत्स्नेरिति पुवद्भावे उभयो' स्त्रियो पति' उभपतिरित्यादि । अर्थविशेषे नियमयति समोऽतुल्ये इत्यादि "सर्वसाधुसमानेषु सम स्यादभिधेयवत्" इति कोष' । समोऽतुल्ये स्निसज्ञ' सकले साधौ च वाच्ये इत्यर्थ । पूर्वाद्यो व्यवस्थाया स्निसंज्ञः । व्यवस्था तु स्वाभिधेया पेक्षोऽवधिनियम । अस्यार्थ' अवधि' सीमा अवधेर्नियमः अवधिनियम. स कीदृश. स्वाभिधेयापेक्ष.। स्वस्य पूर्वादेर्योऽभिधेयो वाच्यस्तमपेक्षत इति स्वाभिधेयापेक्ष' पूर्वा द्यधरपर्यन्ताना सप्ताना स्वभावार्था दिग्देशकाला । यथा पूर्वस्य देशस्य यत् पूर्वत्वं तदवश्य' परदेशमवधिमपेक्षते एव परस्य देशस्य यत्परत्वं तदवश्य' पूर्वदेशमवधि मपेक्षते इति । दिग्देशकालेषु वाच्येषु पूर्वादय' सप्त स्निसज्ञा, स्युरिति निष्कर्ष' । दक्षिणाय गाथकाय देहीत्यत्र दक्षिणाय प्रवीणाय इत्यर्थ । उत्तराय कुरवे देही त्यत्र उत्तरशब्दस्य सज्ञारूपेण कुरुषु प्रवृत्तत्वात् न गौण्याख्येत्यादिना स्निसज्ञानि-षेधः । अत पूर्वाद्यगणे अन्तरः अपुरि पूर्भिन्ने वहिर्योगे वहि' स्थितपदार्थे वाच्ये उपसंव्याने परिधानवस्त्रे च वाच्ये स्निसज्ञ' । तथाच "अन्तरीयोपसंव्यानपरि धानान्यधोंऽशुके" इत्यमरः । स्वस्तु अज्ञातिधनाभिध' स्निसज्ञः स्यात् । ज्ञातिश्च धनञ्च ज्ञातिधने ते अभिदधाति कथयतीति ज्ञातिधनाभिधः न ज्ञातिधनाभिध'

৮৭। न गौणाख्या चलीसासे।

न ।১।, गौणाख्याचलीसासे ৭। ।

गौणत्वे, संज्ञायां, चे, लग्ना: से असे च, ते स्निसंज्ञा न स्यु:।

৮৮। चे जसि वा।

चे ৭।, जसि ৭।, वा ।১। ।

चे ते स्निसंज्ञा वा स्युर्जसि परे।

৮৯। पूर्वाद्यल्प-प्रथम-चरम-तयायार्द्ध-कतिपय-नेमा:।

১।।। ।

एते सप्तदश शब्दा: स्निसंज्ञा वा स्युर्जसि परे।

৯০। तीयो ङिति।

तीय ১।, ङिति ৭। ।

तीयान्त: शब्द: स्निसंज्ञ: स्याद् वा ङिति परे।

अज्ञातिधनाभिध.। स्वशब्दो ज्ञातौ धने च वाच्ये स्निसंज्ञो न स्यात् आत्मनि आत्मीये च वाच्ये स्निसंज्ञ: स्यात् इत्यर्थ। तथाच "स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रिया धने" इत्यमर:॥ ৮৬॥

गुणमप्रधान तस्य भाव' गौणम्। स: समास.। सस्य असस्य सासौ लग्ना: सासौ लीसासौ तृतीयातत्पुरुषस्तद्योगवाक्यञ्चेत्यर्थ:। गौणञ्च आख्या च चश्च लीसासौ च इति तस्मिन्। अत्र द्वन्दसमासे कृते एव स्निसज्ञानिषेधो न तु क्रियमाणे। तेन पूर्वा च पश्चिमा चेति वाक्ये स्निसञ्ज्ञायां पुम्वत् स्नेरिति पुवद्भावे पूर्वपश्चिमे इति॥ ৮৭॥

चे ते इति चे द्वन्दसमासे ते सर्वादय.॥ ৮৮॥

पूर्वादयो नव अन्ये अष्ट अल्पादय'। तयायौ प्रत्ययौ तेन द्वितय द्वय इत्यादि॥ ৮৯॥

तीय प्रत्यय' तेन द्वितीयस्तृतीयश्चेति। तीयान्तस्य अल्पादीनाञ्च गौणत्वे न गौणाख्येति निषेधात् अतिद्वितीयाय अत्यल्पाय एवमेव जौमरा.॥ ৯০॥

९१। पूर्वोऽन्त्यादुङ्।

पूर्व १।, अन्त्यात् ५।, उङ् ।१।।

अन्त्याद्वर्णात् पूर्वो वर्ण उङ्-संज्ञः स्यात्।

९२। अन्त्याजादिष्टिः।

अन्त्याजादि १।, टि १।।

अन्त्यो योऽच् तदादिवर्णष्टिसंज्ञः स्यात्।

९३। लुकि न तत्र।

लुकि ७।, न ।१।, तत्र ७।।

लुगिति लोपे कृते यो लुप्तस्तस्मिन् परे यत् कार्य्यं तत् न स्यात्।

भिन्नविषयत्वात् पूर्वेषामनुवृत्त्यभावे अस्य नित्यत्वम् ॥ ९१ ॥

अन्ते भव, अन्त्य, अन्त्यश्चासौ अच्चेति अन्त्याच् स आदिर्यस्य इति तद्गुणसंवि-ज्ञान-बहुव्रीहिः। यथा भो वटो भिक्षामट यदि पश्यसि गाञ्चानय इत्युक्ते यथा भिक्षाया प्राधान्य यदि गौर्दृश्यते तदा तस्याप्यानयन मन्वाचयशिष्टं बुध्यते तथा-त्रापि अन्त्याचष्टि स्यात्। तत्परवर्णे सति अन्त्याजादिष्टिः स्यादित्यर्थ। अथवा अन्त्याच्च आदिश्च अन्त्याजादि सूत्रत्वात् पुंस्त्वम्। ष्..णं इत्यत्र अतद्गुणशब्देन यथा लक्षणया अतद्गुणस्थिता, षकाररेफऋवर्णा उच्यन्ते तथात्रापि आदिशब्देन अन्त्याचः सम्बन्धात् तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ अन्त्याजादिवर्णा उच्यन्ते। तेनाजन्तानामन्त्याचष्टिसंज्ञक स्यात्। हसन्तानान्तु अन्त्याजादिवर्णष्टिसंज्ञकः स्यात् इत्यर्थः ॥९२॥

लश्चन लुक्क्विपि नलोपे न्यङ्क्वादित्वाच्चकारस्य ककारे लुक्शब्द.। ननु कति घटा इत्यत्र डतिसंख्याणो जस्शसोर्लुबिति तदादिविधेर्निषेधादेव गुणिजसित्या-दिना गुणस्याप्राप्तौ सर्वत्र लुब्विधानेनैवेष्टसिद्धौ एतत् सूत्र व्यर्थमिति चेन्न दण्डी चासौ पुरुषश्चेति दण्डिपुरुष इत्यत्र नोर्लुक्त्ये च इति सेर्लुपि तदादिविधित्वान्नलोपानुप-पत्तेः। आदिविधिभिन्नत्वात् हनपूषार्य्यम्न इत्यादिना दीर्घापत्तेश्च। एव पय इत्यत्र स्यमोर्लुबिति सेर्लुपि आदिविधित्वात् सस्य विसर्गानुपपत्तः। आदि विधिभिन्नत्वात् अत्वसोऽसोरित्यादिना दीर्घापत्तेश्च ॥ ९३ ॥

९४। स्वरा दि-नि-चित्स्थं व्यम्।

स्वरादि-नि चित्स्थ' १।, व्यम् १।।

स्वरादिर्गणो निश्चकारितस्थाश्च व्यसंज्ञाः स्युः।

९५। हसोऽनन्तरः स्यः।

हस १।, अनन्तर. १।, स्य १।।

अचानन्तरितो हसः स्य-संज्ञः स्यात्।

९६। यूत् स्त्र्येव दी।

यूत् ।१।, स्त्री ।१।, एव ।१।, दी ।१।।

ईदूदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्गो दी-संज्ञः स्यात्।

स्वरादिर्यस्य स स्वरादिराकृतिगण.। निश्चादिर्गणो गिश्च। गिरिति गि-संज्ञा पठिता' शब्दाः गिसंज्ञाभावेऽपि व्यसंज्ञा बोध्या। तेन राजानमतिक्रान्ता अतिराजी अत्र अतिरतिक्रमार्थे गिसंज्ञाभावेऽपि व्यसंज्ञाया व्यपूर्वमिति पूर्वनिपात.। चकारित. प्रत्ययाश्च विच्वृत् चसात् चक्तवस् सुचतरा चतमा चशस्। चित्काचडाच धाचौच वाच थाचौ चतुम् च्णमौ। पीड़ग्रैते चकारितः प्रत्यया गदिता इह। स्वरादिश्च निश्च चित्स्थश्चेति समहारः एते व्यसंज्ञा. स्युरित्यर्थ' ॥ ९४॥

नास्ति अन्तर व्यवधान यस्य सोऽनन्तरः सजातीयभिन्नेन अचाव्यवहित इत्यर्थः ॥९५॥

ईश्च ऊश्चेति समाहारे सूत्वात् क्लीवत्वाभावे ह्रस्वो न स्यात्। ततः स्वार्थ-प्रत्ययस्य तकारस्य प्रत्येकेन सम्बन्ध । न च समासाभावात् पृथक् पदत्वाभावाच्च कथं सम्बन्ध इति वाच्य पुसः सन्निति नणट्टडश्चकन्नित्यादेरनुबन्धाना पूर्वसम्बन्ध-सिद्धत्वात्। अथवा त इति तकारानुबन्ध उपचारात्। ततो यूश्चासौ तश्चेति यूत्। एव सर्वत्र। यस्मिन्नर्थे यद्रूपेण स्त्रीलिङ्गशब्दस्तस्मिन्नेवार्थे तद्रूपेणैव यदि लिङ्गान्तर न भजति तदा नित्यस्त्रिलिङ्ग'। तेन गौरशब्दस्य पुस्त्वेऽपि गौरीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वम्। नदीसंज्ञाकार्य्यं यथा हे लक्ष्मि हे वधु लक्ष्म्यै वध्वै इत्यादि। पाक्षिकस्त्रीलिङ्गस्य तु लक्ष्मीमतिक्रान्ता अतिलक्ष्मी. हे अतिलक्ष्मि' दुर्गे अति-लक्ष्म्यै दुर्गायै नम इत्यादि। पुसि तु हे बहुप्रेयसी कृष्ण बहुप्रेयस्ये कृष्णाय नमः हे अतिलक्ष्मो लक्ष्मीभूप अतिलक्ष्म्ये विप्राय धन देहि बहुप्रेयस्ये कृष्णाय नम. अतिलक्ष्म्ये राज्ञे स्वस्ति इत्यादि सम्मतम्। भाष्यकार-क्रमदीश्वरौ तु प्राक्प्राप्त।

९७ । नास्त्रीयुवः ।

न ।१।, अस्त्री ।१।, इयुव. ६। ।

इयुवस्थानावीदूतौ दीसंज्ञौ न स्तः, न तु स्त्री ।

९८ । वामि ।

वा ।१।, आमि ७। ।

इयुव ईदूच्च दीसंज्ञो वा स्यात् आमि परे, न तु स्त्री ।

९९ । स्त्रीयुच्च ङिति ।

स्त्री ।१।, युत् ।१।, च ।१।, ङिति ७। ।

स्त्रीलिङ्ग इदुदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूच्च दीसंज्ञः स्यात् वा ङिति परे, न तु स्त्री ।

१०० । अघ्यच् ताच्येप् पिः ।

अघ्यच् ताच्येप् ।१। पि' १। ।

नदीसञ्ज्ञा पश्चात् पुंस्त्वयोगेऽपि न निवर्त्तते इति मन्यमानौ हे अतिलक्ष्मि विप्र हे बहुश्रेयसि कृष्ण हे अतिलक्ष्मीभूप अतिलक्ष्म्यै विप्राय धनं देहि अतिलक्ष्म्यां राज्ञे स्वस्ति इत्युदाहरतः । तन्मतैकवाक्यत्वे तु एव-शब्दस्य काकाक्षिगोलकन्यायादुभयत्र सम्बन्ध तेन स्त्रीशब्देन सम्बन्धान्नित्यस्त्रीलिङ्गो लभ्यते दीशब्देन सम्बन्धात् नित्य-दीसञ्ज्ञो लभ्यते । ततश्च दीसञ्ज्ञानिवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

इयुवस्थानाविति स्थानमस्ति ययो. तौ स्थानौ अर्श आदित्वादः । हे श्रीः हे भूः अत्र नदीसञ्ज्ञाभावात् न ह्रस्वः । अस्त्रीति किं ? हे स्त्रि ॥ ९७ ॥

श्रीणां श्रियां भ्रूणां भ्रुवाम् । अस्त्रीति किं ? स्त्रीणामिति नित्यम् ॥ ९८ ॥

इश्च उश्चेति य. पश्चात्तकारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः स्त्रिया स्त्रीलिङ्गे युत् स्त्रीयुत् । नित्यस्त्रीत्वानुवृत्तौ स्त्रीशब्दोपादानं नित्यस्त्रीलिङ्ग-पाक्षिकस्त्रीलिङ्गयोः प्राप्त्यर्थम् । यथा नित्यस्त्रीलिङ्गस्य मत्यै मतये धेन्वै धेनवे । पाक्षिकस्त्रीलिङ्गस्य सुमत्यै सुमतये स्त्रियै सुधेन्वै सुधेनवे स्त्रियै । चकारात् नित्यस्त्रीलिङ्गावियुवस्थानावीदूतौ च । यथा श्रियै श्रिये भ्रुवै भ्रुवे इत्यादि । अस्त्रीति किं ? स्त्रियै इत्यादि नित्यम् ॥ ९९ ॥

नास्ति घिर्यत्र सोऽघिः अघिरच् अघ्यच् अत्र यत्र अचौ तौ तद्धिते च तौ

घिवर्ज-स्यादेश्च तसंज्ञावच्यकारावीप् च एते पि-संज्ञाः स्युः।

१०१। संख्यावड्त्यतुबहुगणा नेपि।

सख्यावत् ।१।, डति अतुबहुगणा १॥, न ।१।, ईपि ७।।

डत्यतुबहुगणानां संख्यावत् कार्य्यं स्यात्, न त्वीपि।

इति संज्ञापादः।

द्वितीयः पादः।

अजन्तपुलिङ्गशब्दः।

रामस् इति स्थिते।

१०२। स्रोर्विः फे।

स्रो ६॥, विः १।, फे ७।।

सकार-रेफयोर्विः स्यात् फे परे। रामः। औ-जसोः सन्धिः। रामौ रामाः।

अचौ चेति ताचौ। ततो अच्यश्च ताचौ च ईप् चेति। "याद्दग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादाह घिवर्जस्यादेरजिति" भिन्नविषयत्वात् पूर्व्वेषामनुवृत्त्यभावेऽस्य नित्यत्वम्॥ १००॥

सख्या इव सख्यावत्। डत्यतुप्रत्ययौ तेन तदन्ताः कति यति तति यावत्तावदेतावत्कियदियन्तः। कार्य्यन्तु कतिक्त्व कति कति कतिश, इत्यादि। ईपीति विषयसप्तमीयम्। तेन ईपि कर्त्तव्ये सख्यावन्न स्युरित्यर्थः। तथाच यावती बह्वीत्यादौ न मन् सख्यास्वस्रादेरित्यनेन ईपो निषेधो न स्यादिति॥ १०१॥

इति सज्ञापाद।

स्वान्पय तेजस्वी रजस्वान् इत्यादौ सकारस्य विसर्गनिषेधाय नद तसौ त्वस्यर्थे

१०३। स्वदीभ्यां ध्यम्शसादेर्लोपः।

स्वदीभ्या ५॥, धि-अम् शसादि' ६।, लोप: १।।

स्वात् दीसंज्ञकाच्च परस्य धेरम्शसादेश्च लोपः स्यात्। हे राम रामं रामौ।

चेत्यनेन सान्तस्य पदसज्ञानिषेधो ज्ञापयति अदान्ते सोर्विसर्गो न स्यादिति। तेन दान्ते स्थितयो' सकाररेफयो फे परे वि. स्यादित्यर्थ.। राम. पय गौ भवाव: विद्वांसौ अवे। स्पर्धश्रो अपास्या' दान्तवत् सभौति दान्तत्वे पयोभ्या पय:सु इत्यादि। एव सति दान्तेविधानेनैवेष्टसिद्धौ फग्रहण ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति न्यायाददान्तेऽपि स्यादीयङ्सपरत्वात् गोस्त' धूस्त इत्यादि सिद्धार्थम्। क्वचित् दान्तेऽपि न स्यात्॥ १०२॥

अम्च शस्च अम्शसौ तयोरादि: अमशसादि धिश्च अमशसादिश्चे ति तस्य। अत्र दीग्रहण अम्शसोरादिलोपार्थमेव। हे लक्ष्मि हे वधु इत्यादि सुभ्रू दीत्यादिना ह्रस्वे कृते ह्रस्वादेव धिलोपसिद्धे। प्राप्त इ: कामो येन स प्राप्ते' इष्ट. उ. श्रियो येन सइष्टो' इत्येतयोस्तु हे प्राप्ते हे इष्टो इति स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वपरत्वात् धिलोप. किञ्च दीस्वात्ध्यम्शसादेर्लोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ स्वदीभ्यामिति गौरवं कथ क्वचिदन्यतोऽपि धेर्लोपार्थम्। तेन गन्धर्ववाचकस्य ते इति शब्दस्य हे ते इति एवं प्राप्ता ईर्लक्ष्मी येन अस्यापि हेप्राप्त इति।" ण्वितेस्यूतौ क्विपि जौर्घोऽन्त्य इति दीर्घे कृत उर्येन सकृतौ अस्यापि हे कृतौ इति, अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु एङोऽपि धेर्लोप इति सूत्र कृत्वा हेप्राप्त इत्यादेर्धिर्लोपमाहतु। एव तेहङ् टेहङ् इत्यादीना क्विपि युर्लोप इति वलोपे हेते हेटे हेसे इत्यादावपि धेर्लोपा इति काशीश्वर'। वस्तुतस्तु तेव्रङ् प्रभृतीना क्विपि कृते क्विपनिमित्तकतया विशेषेण ङौ. शटावणौऽसक्कावित्यादिना ऊटि सन्धौ हेतयू हेदयू. हेसयू: इत्यादिकमेव स्यात्। एवञ्च स्वदीभ्यां धिद्वारतो लोप इति कृते द्वितीयाया अत् अकार द्वात् धिश्च द्वाम्र द्वयो समाहारे धिद्वात् तस्य इति व्याख्यानेनैवेष्टसिद्धौ ध्यम्शसादेरिति गौरव अजर कुलमित्यत्र अमादेश-स्याप्यकारलोपार्थम्। धातार पितरम् इत्यादौ "लोपस्वरादेशयो: स्वरादेशविधिर्बलवानिति" न्यायादादौ वृद्धौ गुणे च अमादिर्लोपो न स्यात्। अत धौ मातृकस्य मात: पुत्रस्तुतौ इति वक्तव्यम्। हे गौरीमात' कार्त्तिकेय। धौ किं? गौरीमातृको गणेश:। स्तुतौ किं? अरे दासीमातृक। पुत्रस्य किं? हे गङ्गामातृके कन्ये॥ १०३॥

१०४ । शस्नामि घः ।

शस्नामि ७।, घं १।।

शसि नामि च परे स्वस्य घः स्यात् ।

१०५ । पुंसि तु शस् न ।

पुंसि ७।, तु ।१।, शस् ।१।, न ।१। ।

स्वात् परः शस् न स्यात् पुंलिङ्गे । रामान् ।

१०६ । टाभिस्ङेङसिङसोसामिनैसयात्स्ययोसोऽतः ।

टा—ओसाम् ६।।।, इन्—योस. १।।।, अत: ५। ।

स्वादेरनुवृत्तावपि दीसञ्ज्ञस्य दीर्घान्तत्वेन दीर्घकरण वृथेति स्वानुवृत्तिः इत्यत' आह स्वस्येति । स्वसम्बन्धेन नकारेण सहित आम् नाम् । तेव यज्वना दण्डिना इत्यादौ न प्रसङ्ग' । किञ्च आमो ग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ नामीतिकृत आगमादेशयोरागमो विधिर्बलवानिति न्यायस्वीकारार्थम् । तेन क्रोष्टूनामित्यत्र आदौ नुमि त्वणादेशो न स्यात् । एव प्रकृतेऽदीर्घे दीर्घस्य स्थानिवत्त्वेन कखपरत्वात् यथा शसो नकारविधान तथा आमो नुमागमो न स्यादिति ज्ञापनार्थञ्च नामीति कृतम् । अतएव अ. विष्णु' सह एन वर्त्तते य स सा. विगत इर्यस्मात् सवी' तेषा सा व्या इति ॥ १०४ ॥

वृषणादिमत्त्व पु स्त्व इति चेत् शब्दे तदभावादसम्भव. । वृषणादिमद्वाचकत्वं पु स्त्वमिति चेत् वृत्रादौ तदभावादव्याप्तिः । एव योन्यादिमद्वाचकत्व स्त्रीत्वमिति-चेल्लतादौ तदभावादव्याप्ति । एवञ्च वृषणादिमद्योन्यादिमद्भिन्नवाचकत्व क्लीवत्व-मिति चेत् कलत्रादौ तदभावादव्याप्तिः । पु स्त्वमिह शब्दाना शिष्टकृतपुलिङ्ग-परिभाषाविषयत्व न तु वृषणादिमत्त्वम् । तथाच "शब्दसस्कारसिद्ध्यर्थमुपायाः परिकल्पिता' । सर्ववस्तुगता धर्माः शास्त्रे पु स्त्वादयस्त्रयः । ये तु योन्यादिसम्बन्धा. प्राणिजातीयगोचराः । न तेऽभ्युपाया. सिद्ध्यन्ति कलत्रादितटादिषु ।" इति प्राञ्चः । एतेन अर्थस्य प्रकृतिविशेषवाच्यशब्दसस्कारानुगुणधर्मान्तर पु स्त्वादि । रामा-नित्यत्र आदौ दीर्घ कृत्वा स्थानिवत्त्वे न शसो नकारविधानादन्यत्राप्येव बोध्यम् । तेन सान् वीन् इत्यादि सिद्धम् ॥ १०५ ॥

अकारात् परेषामेषां स्थाने इन ऐस् अय आत् स्य योस् एते क्रमात् स्युः।

१०७। षृ णोऽदान्ते नोऽवकुप्वन्तरेऽप्यतद्वा-त्त्वपक्वयुवाङ्गः ससेप्स्यादेर्नैकाचकोस्तु वा।

षृ: ५।, ण १।, अदान्ते ७।, न ६।, अवकुप्वन्तरे ७।, अपि ।१।, अतद्वात् ५।, तु ।१।, अपक्वयुवाङ्ग. ६।, ससेप्स्यादे. ६।, नैकाचको: ६।, तु ।१।, वा ।१।।

षकारात् रेफात् ऋवर्णाच्च परस्य अदान्ते स्थितस्य नस्य णः स्यात्, अव कवर्ग-पवर्ग-व्यवधानेऽपि। यत्र दे नस्ततोऽन्यत्र

त्वन्तत्वादत्र पु सीति नानुवर्त्तते। तेन क्लीबेऽपि ज्ञानेन इत्यादि। ऐस् आत् करण निर्जरसै. निर्जरसादित्येतदर्थम् ॥ १०६ ॥

षच रच ऋश्च षृ, तस्मात् षृ। सूचत्वात् पुंस्त्व एव सर्वत्र नदान्तोऽदान्त: तस्मिन्। अवश्च कुश्च पुश्च अवकुपव तैरन्तर व्यवधान अवकुप्वन्तर तस्मिन्। तच्च तत् दश्चेति तद्द न तद्द तस्मात्। गङ्गाया घोष. प्रतिवसतीत्यत्र गङ्गाया वसतेरसम्भवात् गङ्गाशब्देन यथा लक्षणया गङ्गातीरमुच्यते तथात्रापि अतद्द-शब्देन लक्षणया अतद्दस्थिता षकाररेफऋवर्णा उच्यन्ते। इत्यत आह यत्र दे नस्ततोऽन्यत्र गतादिति अन्यथा पदावयववर्णानां पदसञ्ज्ञाभावात् नकारवत् पदस्यावयववर्णाना षकाररेफऋवर्णानामपि अतत्पदत्वेऽनर्थापत्ति:। पक्वश्च युवा च अहश्च पक्वयुवाह्नानि न विद्यन्ते पक्वयुवाह्नानि यत्र पक्वयुवाङ्गा नकारो यन्नकार-मध्ये सोऽपक्वयुवाह्न: तस्य नकारस्य अपक्वयुवाङ्ग। अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु सादीप् सेप्सेप्च स्यादिश्च सेप्स्यादी ताभ्या सह वर्त्तमान: ससेप्स्यादि इत्या-हतु.। तद्धेयम्। स्यादिना सह समासस्य सम्बन्धाभावे शरो वेगेन गच्छतीत्यादा-वपि णत्वापत्ते.। वस्तुतस्तु ईप्च स्यादिश्च ईप्स्यादी सात् समासात् परौ ईप्-स्यादी सहसेप्स्यादिभ्या वर्त्तते योऽसौ ससेप्स्यादि.। तस्य नकारस्य ससेप्-स्यादे:। एकोऽच् यस्य स एकाच् कु कवर्गवान् उपचारात् एकाच्च कुश्चेति एकाचकु: न एकाचकु एकाचकवर्गवच्छब्दसम्बन्धी नैकाचकु: तस्य नकारस्य नैकाचको:। अयमर्थ:। षकाररेफऋवर्णेभ्य: परस्यापदान्ते स्थितस्य नस्य ण: स्यात्। अवकवर्गपवर्गव्यवधानेऽपि अपिशब्दादव्यवधाने अवकवर्गपवर्गभिन्नवर्ण-

गतात्तु निमित्तात् परस्य, साद्विहितेनेपा स्यादिना च सहितस्य, पक्कादिवर्जितस्य, स्यात्। तस्यैवैकाचः सकवर्गाच्चान्यस्य, वा स्यात्। रामेण।

व्यवधानाभावे सतीत्यर्थः। यथा पूष्णा चतुर्णा नृणा नॄणा अव इत्त प्रथमवकारान्त। अन्यथा गरलेन चारुज्ञेन ग्राणेन चारुनयनेन जर्भ्नेन दृढेन वर्द्धन वर्जन क्रीडनम् अर्द्धनम् इत्यादावपि णत्वापत्तेः। अवकुप्वन्तरे यथा चरण ग्राण हरिणा क्षीण तरण. भूर्णा शरेण रोपण स्वैण. रौप्येण बर्हेण कार्य्येण श्रवण अर्केण मूर्खेण गर्मेण अर्घेण शृङ्गेण सूर्पेण रेफेण अर्वेण दर्भेण धर्मेण इत्यादि। यत्र टेन इत्यादि। नकारवत् पदभिन्नपदस्थितात् षृ ऋ स्तु परस्य समासोत्तरविहितयोरीपस्याद्योरेकतरेण युक्तस्य पक्वयुवाद्द सम्बन्धिनकारभिन्नस्य णः स्यात्। तस्यैव समासोत्तरविहितयोरीप् स्याद्योरेकतरेण युक्तस्य एकाच सकवर्गशब्दसम्बन्धिनकारभिन्नस्य नस्य णो वा स्यात्। उभयत्र अवकुप्वन्तरेऽपीति बोध्यम्। यथा हरि भावयितु शीलमस्या इति हरिभाविणी हरिभाविनी श्रीभाविणी श्रीभाविनी। पक्ववर्जनात् स्यादिसम्बन्धिनोऽपि। श्रीभावेन श्रीभावेण। समासोत्तरविहितेपोग्रहणात् हरेर्भाविनी हरिभाविनी इत्यादौ न स्यात्। एकाचसकवर्गयोस्तु वृत्रहणौ रम्यविणा श्रीकामिणी श्रीकामेण। पक्वादेस्तु गुरुपक्वेन चारयूना दीर्घाङ्गा। यत्र लिङ्गद्वयस्य समासस्तत्रैव सपेप्स्यादेरन्यस्य नस्य णत्वं न स्यात्। यत्र तु धातुना सह प्रादेः समासस्तत्र नेयं व्यवस्था • तेन प्रणदति-प्रहणिष्यति इत्यादौ णत्वं स्यादेव। एव नुवौ पूर्वेण सम्बन्धौ मूर्द्धौ तु परगामिनौ। चत्वारो योगवाहाख्या णत्वकर्मण्यची मता। इति पूर्वलिखितादनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपाध्मानीयैर्व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात्। यथा वृंहणं उर.कायेण उर×कायेण उर◡पेण इत्यादि। क्षुम्नति रञ्जयति तृम्पयति तृम्फयति रम्बयति रम्भयति इत्यादौ झसपरत्वादलवतामोर्नुर्झसीत्यनेन आदौ नस्यानुस्वारे जपेजस्नोरित्यनेन पुनरनुस्वारस्य ञकारादिः स्यात्। क्रान्तति क्रन्दन्ति रुन्धन्ति इत्यादौ तु तथदधेषु परेषु नस्यानुस्वारे पुनरनुस्वारस्य नकारे सक्तृङ्गतौ विप्रतिषेधौ यद्बाधितः तद्बाधित एवेति न्यायात् णत्वं न स्यादिति। किन्तु ल्ट चिदा क्त चिस्स अधौ तुद तुस अर्द समर्ण इत्यादौ नकारे परेऽनुस्वाराभावात् पूर्वनकारस्य णत्वे ष्टुभिरित्यादिना परनकारस्यापि णत्वमिति। किन्तु भिदिर निर्भिन्नः भिदा प्रभिन्न इत्यादौ पूर्वपदस्थनिमित्तात्तु व्यस्यत्पुकारेति समासे ईप्स्याद्योरेकतरेण नकारस्य सम्बन्धाभावाण्णत्वं न स्यादेव। अत्रापि णत्वमि-

त्येके। प्रयाणीयं प्रमापणीयमित्यादौ तु नोचोऽन्तरदुर्गेरित्यादिविशेषविधानाणत्वं स्यादिति। अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् केषाञ्चिन्नविधिर्हत्वभावेऽपि स्यात् केषाञ्चिद्वा स्यात् केषाञ्चिन्नविधिर्हितावपि न स्यात्। तदवाहं विवृणोमि। पूर्वपदष्‌ृर्नाम्नि णोनोऽवकुप्वन्तरेऽपि। पूर्वपदस्थितषकाररेफऋवर्णेभ्य परस्य नस्य णः स्यात् सञ्ज्ञायामवकवर्गपवर्गभिन्नवर्णव्यवधानाभावे सति। इत्यधिक्रियते। शूर्पणखा द्रुणस. नासिकाया नस समासे वक्तव्य। खरणस. नारायणः पारायणम् उत्तरायणम् अग्रणी' ग्रामणी. अत्रमूहितु शीलमस्या अक्षौहिणी सेना पाशकस्त्री च। अन्यत्र अक्षमिन्द्रियमूहितुं शीलमस्या' अचोहिनी स्त्री। नाम्नि किम्? शुष्कनखः ताम्रनख.। अवकुप्वन्तरेऽपीति किम्? त्रिलोचनः। अग्रे कोटरा सिध्रुका मिश्रका शारिका पुरगाम्यो वनस्य नाम्नि तु। वनस्याग्रे अग्रेवण सप्तम्या अलुक् कोटरावण सिध्रुकावण मिश्रकावण शारिकावणं पुरागावणम् अत्र दीर्घो वक्तव्य.। शराम्रकार्षपीयूक्षाखदिरप्रनिरन्तरिक्षुप्लक्षेभ्य। एभ्य. परस्य वनस्य नस्य ण स्यात् सञ्ज्ञायामसञ्ज्ञायाञ्च। शरवणम् आम्रवण कार्षवण पीयूक्षावणं खदिरवण प्रकृष्ट वन प्रवण वनान्निर्गत निर्वण वनस्यान्त. अन्तर्वणम् इक्षुवण प्लक्षवणम्। एभ्य. किम्? इन्द्रवन द्विव्राचो वृक्षादोषधेश्चाऽतिमिरादेर्वा। द्वौ वा त्रयो वा अचो यस्य स द्विव्राच्। ओषध्य. फलपाकान्ता इत्यमरः। द्विव्राच्वृक्षात् द्विव्राजोषधेश्च परस्य वनस्य नस्य णः स्याद्वा न तु तिमिरादे. परस्य। शिग्रुवण शिग्रुवन शिरीषवण शिरीषवन व्रीहिवणं व्रीहिवन हरिद्रावण हरिद्रावनम्। द्विव्राच-किम्? पारिभद्रवन राजमाषवन वृक्षोषधिभ्यां किं? दूर्वावनम्। अवकुप्वन्तरेऽपीति किम्? पर्कटीवण पर्कटीवनम्। तिमिरादेस्तु तिमिरवनम् ईङ्गिकावन तारिकावन विदारीवन भद्रिकावनम्। प्रादेर्नसस्य। प्रणस निर्णस दुर्णस परिणसम्। वाह्याद्वाहनस्य। उह्यते यत् तद्वाह्यम्। निमित्तवतो वाह्यात् परस्य वाहनस्य णः स्यात्। इक्षुवाहणं, दर्भवाहण, शकटम्। अवकुप्वन्तरेऽपीति किम्? राजवाहन यदा उह्यते तदेव णत्वम्। तेन श्व' शरवाहन भविष्यतीद शकटम् इत्यादौ न स्यात्। देशे पानस्य। पूर्वपदस्थितषकाररेफऋवर्णेभ्यः परस्य पानस्य नस्य णः स्यात् देशे वाच्ये। पीयते यत् तत्पान कर्मण्यनट्। क्षीर पान येषां ते क्षीरपाणा उशीनरा. सौवीरपाणा वाह्लीकाः काषायपाणा गान्धाराः। भावकरणयोरनटि वा। क्षीरपाण क्षीरपान क्षीर पीयतेऽनयेति क्षीरपाणी क्षीरपानी पात्री। भावकरणयो' किम्? उष्ट्रेण पीयतेऽस्यामिति उष्ट्रपानी पात्री। त्रिच तुर्भ्यां हायनस्य वयसि नित्यम्। आभ्या परस्य हायनस्य नस्य ण स्यान्नित्यं वयसि। त्रीणि हायनानि वयोऽस्य त्रिहायण. चतुर्हायणो वत्सः। वयसि किम्? त्रिहा-

१०८। आ क्ति-मभवि।

अ ।१।, आ ।१।, क्ति-मभवि ७।।

अकार आकारः स्यात् क्तेर्मभवेषु परेषु। रामाभ्यां रामैः रामाय रामाभ्याम्।

यना शाला। वयस्तु गतपरमायुः। परमायु, प्राणधारणकाल.। अन्तरोऽयनहनो-र्देशे। अन्तर परस्य अयनस्य हनस्य नस्य ण स्यान्नतु देशे वाच्ये। अन्तरयणम् अन्तर्हणनम्। देशे तु अन्तरयनोऽन्तर्हननो देश। गिरिनद्यादयो वा। निपात्यन्ते। गिरिणदी गिरिनदी खर्णदी खर्नदी गिरिणद्ध गिरिनद्ध वक्र'णतम्बा वक्रनितम्बा माषीण माषोन' वक्रणदी वक्रनदी गिरिणितम्ब गिरिनितम्ब इत्यादिराकृति-गण.। एते यथोक्तलिङ्गा एव निपात्यन्ते। तेन गिरिनद्य वक्रनितम्बः इत्यादौ न स्यात्। पूर्वापह्वायणादि। नित्य निपात्यते। पूर्वापह्वायणा. अपरापह्वा-यणा. अपरापह्वायनाः निर्विस्त. अध्ययने जड. विरक्तश्च। लवणोरसे। अन्यत्र लूयतेऽनेनेति लवन खड्ग. लुनातीति लवन.। न लृपदान्तराभ्या व्यवधाने। लृवर्णेन पदान्तरेणच व्यवधाने नस्य णो नस्यात्। प्रक्लृप्यमान परिकॄप्यमान हरिगेहगामिनी शरवेगभावेन। पदे षात्। पदे परे य षकारस्तस्मात परस्य नस्य णो न स्यात्। सर्पिष्पान निष्पान दुष्पानम्। पदे किम्? पीतसर्पिष्केण। क्षुभ्नादे। क्षुभ्नात्यादीना नस्य णो न स्यात्। क्षुभ्नाति क्षुभ्नीत. तृप्नोति विष्कभ्नाति नरीनृत्यते नरिनर्त्ति नरीनर्त्ति नर्नर्त्ति परिनदन दुर्नद्ध दुर्नद्धि। सञ्ज्ञायाञ्च। प्रथम-सूत्रेण प्राप्त णत्व न स्यात्। यथा आचार्य्यभोगीन. हरिनन्दी गिरिनगर शरनिर्वेशः परिनर्त्तन परिगहन हरिनन्दनः खर्भानु. दर्भानूपः सूवनटः हर्य्यग्नि. शरनिवास. ऋगयन दुर्नामा नरवाहन नृनयन हरिनाथ इत्यादिराकृतिगणः॥ १०७॥

अत्र अ इति लुप्तप्रथमैक आ इति लुप्त प्रथमैकमिति रामानन्द तद्वेयम्। व्विसृष्टे इत्यत्र अस्यानुवृत्त्या अवर्णप्राप्तौ छमाभिरित्यादावपि एत्वापत्ते। वस्तुतस्तु मण्डूकप्लुताधिकारात् टाभिस् इत्यस्मादत इति पञ्चम्यन्तमपि प्रथमान्त भूत्वानुवर्त्तते अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात्। मकारवकारौ त्यादेरेव स्यादावसम्भवात्। यथा भवावः भवामः। ननु राममित्यादौ कथमाकारो न स्यमकारलोप स्यात् सार्थकत्वादिति चेन्न। हरि विष्णुमित्यादौ तस्य सार्थकत्वात्। वस्तुतस्तु भवयोः साहचर्य्यात् विभक्तेरावयवमकारे परे इत्यर्थ.। अतएव त्वा मामित्यादि साधनाय ङ्ध्योर्मकारे क्तेऽपि सप्तमीष्वाङ् इत्याकार विधास्यति॥ १०८॥

१०९ । ब्वे स्भ्ये ।

ब्वे ७।, स्भि ७।, ए: १। ।

अकार एकारः स्यात् क्तौ ब्वे स्भयोः परयोः । रामेभ्यः रामात् रामाभ्यां रामेभ्यः रामस्य रामयोः ।

११० । नुमामः स्वद्याप्संख्यार्ष्णः ।

नुम् ।१।, आम ६।, स्वद्याप् सख्यार्ष्ण ५। ।

स्वात् द्या आपो रषणान्त संख्यायाश्च परस्याम आदौ नुम् स्यात् । र्ष-णत्वे । रामाणाम्, रामे, रामयोः ।

१११ । क्विलात् क्तोऽसात् सः षोऽद्रान्ते नुव्यन्तरेऽपि शास-वस-घस-साढ़ाञ्च ।

कु इलात् ५।, क्त १।, असात् ।१।, स १।, ष १।, अद्रान्ते ७।, नु-वि अन्तरे ७।, अपि ।१।, शास वस घससाढा ६।।।, च ।१। ।

कवर्गादिलाच्च परः क्तः साद्दर्जो द्रमध्यगः सकारः

आदित्यनुवर्त्तते । अकारात्परयोस्त्यादेर्बहुवचनीयमभयोरसम्भवात् स्यादेरेव तयोर्ग्रहणम् ॥ १०९ ॥

उकारोऽनुबन्धस्तु प्रकृतिप्रत्ययानुपघाती आगम उदित्त्व तस्य चिह्नमिति प्राचीनमतानुवादार्थम् । स्वमते तु प्रकृते प्रत्ययस्य वा सम्बन्धे जायमानोऽनुपघाती य स उदनुबन्धसञ्ज्ञिनोऽपि आगम उच्यते । तेन पथिमथ्वृभुक्षामिति नम् वीटीधीत्वमिति अम् वसोरस्येति इम् यनञ्जित क्तादिति यन् कदाद्यमीति ईम् इत्यादयोऽप्यागमाः । मित्वादाम आदौ । आमि परे नकारस्येष्टसिद्धौ आमो नुम् विधान नकारस्य आमसम्बन्धित्वार्थं तेन नकारस्य स्यादीयकस्त्वात् फसञ्ज्ञाया पञ्चानामित्यादौ नोलुप्फेधाविति नस्य लुप् । रच षच नचेतिर्ष्ण संख्याचासौर्ष्ण चेति सख्यार्ष्ण तत स्वश्च दीच आपच सख्यार्ष्ण चेति तस्मात् । यथा रामाणा हरीणा विष्णूना पितॄणा सकलूना गौरीणा वधूनाम् उमाना चतुर्णां षण्णा पञ्चानामिति । रान्तषान्तनान्ताना मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियचतुरा प्रियषषां प्रियपञ्चआमित्यादौ न स्यात् ॥ ११० ॥

कुश्च इलश्च क्विल तस्मात् । नुश्च विश्च नुवी नुविभ्यामन्तरं व्यवधान नुव्यन्तरं

शासादेश्च षः स्यात् नु वि-व्यवधानेऽपि। एत्वषत्वे। रामेषु एवं मुकुन्दानन्दगोविन्दादयः।

तस्मिन्। यथा वाक्षु प्राड्क्षु हरिषु गौरीषु विष्णुषु वधूषु पितृषु भ्रक्षु रामेषु गोषु अनैषीत् नौषु गन्नायुषु पापवृषु चतुर्षु हलषु। कृत इति प्रत्ययादेशा-गमानामेकतम सम्बन्धीत्यर्थः. कृत किम्? स्ट गतौ यङि सेस्रीयते। असात् किम्। हरिसात् करोति घृतम्। अदान्ते किम्? हरिः। नुव्यवधाने यथा हवींषि धनूंषि। नुरिह नुश्चयमादावित्यादिना विहितो नुश्चेव सत्वनुस्वार। अन्यथा पुंसु इत्यादावपि षत्वापत्ते.। विव्यवधाने यथा। पेस्ट गत्या श्रीसन्त्रसकि-बधे एभ्य क्विपि पेःषु श्रीःषु ब्रूःषु इत्यादौ सस्य विसर्गे षत्वम्। सर्पिःषु धनुःषु सजूःषु दोःषु। एषु अन्तरङ्गत्वादादौ रुत्वे विसर्गे षत्वम्। नच निरवकाशत्वा-दादौ षत्व ततो विसर्ग इति वाच्य तर्हि अहःसु इत्यत्रापि षत्वापत्तेः। अतएव निरवकाशादपि अन्तरङ्गस्यैव बलवत्त्वात् टाङस्योरिनातौ बाधित्वा जरसादेश निर्जरसा निर्जरस इति स्वयमुदाहृतम्। शासवसघसा पृथक् ग्रहणादकृतोऽपि सकार क्विलात् पर. ष स्यात्। यथा शिष्ट उषित. जक्षतु। नचैषा पृथग् ग्रहणात् क्विलापेक्षा नास्तीतिवाच्य शास्ति वसति घसति इत्यादावपि षत्वा-पत्ते। साढश्च सहजडशक्तौ इत्यस्य ढाङ्गजवह सह इति विधानस्य सकारो-भ्वाद्यादिश इत्यनेन कृत एव पृथग् ग्रहणात् क्विलापेक्षा नास्ति। यथा तुराषाट् ऋतीषाट् जलाषाट् पृतनाषाट् तुराषाड्भ्यामित्यादि। साढ इति ढान्त निर्देशात् यत्र होढोभावित्यनेन ढ स्यात्तत्रैव षत्वम्। तेन तुरासाहौ इत्यादिषु न स्यात्। किञ्च तुरा ऋती पृतनापूर्वस्य साढ एव षत्व स्यात् अन्यत्र विश्व सहते विश्वसाट् इत्यादौ षत्व न स्यादिति केचित्। समाहारेणैवेष्टसिद्धौ शासवसघस-साढामिति बहुवचनं गणार्थम्। तेन शासवसघसामिव क्वचिदकृतसकारोऽपि षः स्यात्। यथा यङ्लुकि चोकोसादेरकृतोऽपि सकारः ष स्यात् सकारे परे। कुस इश्लिषि यङोलुकि द्वित्वादि कौविभक्तेः सिप् इमोऽप्राप्तिपत्ते स्वेर्मूलधातोश्च गुणोऽनेन सस्य षत्वे ष्टुभिरित्यादिना परसकारस्यापि षत्वे चोकोषिषि। अत्र अकृतसकारस्य षत्वविधानसामर्थ्यात् षढोःकःसे इति कौ न स्यात्। अन्यथा प्रक्रियालाघवार्थं दन्त्यसकारस्य ककारमेवाकरिष्यत्। एवमेव जौमरा.। एव तुस ध्वाने तोतोषिषिपेर्सपि स्टगत्या इयो पेपेषिष इत्यादि एवं सूत्रेऽदान्ते इत्युक्त्वा इणौ दमध्यग इति व्याख्यानात् समासे क्वचिद्दमध्यगत्वेऽपि षत्व स्यादिति सूच-

र्थार्थम्। तदेवाह विवृणोमि। अग्रङ्गुलिभीरुभ्यः स्तुसङ्गस्थानानां से। एभ्यः परेषां क्रमादेषां सकारः षः स्यात् समासे। अग्निष्टुत् अङ्गुलीषङ्गः भीरुष्ठानम्। सेकि अङ्गुलीसङ्ग भजते भीरुस्थान पश्य। घान्तादग्नेः सोमस्य। "दीर्घाऽग्नेः सोमवरुणयोर्देवताद्वन्द्वे" इति दीर्घान्तादग्नेः परस्य सोमस्य सः षः स्यात् समासे। अग्नीषोमौ। देवताद्वन्द्वे किम्? अग्निश्च इश्च सोमश्च अग्नीसोमा.। ज्योतिरायुरग्निभ्य स्तोमस्य। ज्योतिष्टोम आयुष्टोम. अग्निष्टोमः। से किम्। ज्योतिःस्तोमे दृष्टानाम्। गवियुधिभ्यां स्थिरस्य। गविष्ठिरः युधिष्ठिर। सप्तम्या अलुक्। से किम्? गवि स्थिरो भारः युधि स्थिरः शूरः। मातृपितृभ्यां स्वसुर्वा तु मातृपितुर्भ्यां। मातृपितृभ्या परः स्वसुः सः षः स्यात् समासे। मातुः पितुरित्येताभ्यान्तु परोऽलुक्समासे वा। मातृष्वसा पितृष्वसा। मातुःष्वसा मातुःस्वसा पितुःष्वसा पितुःस्वसा। अभिनिरःस्तानस्त्वर्णे। अभिनिरः परस्य स्तानस्य सः षः स्याद्वर्णे। अभिनिस्तन्यत इति कर्मणि घञि अभिनिष्टानो विसर्गः। वर्णे किम्? अभिनिस्तानः। निनदीभ्यां स्नाते कौशले। आभ्यां परस्य स्नाते. सः षः स्यात् कौशले। निष्णः निष्णात नदीष्णः। तथाच भट्टौ "आतिथ्यनिष्णा वनवासिमुख्या इति" चारकर्मणि निष्णात इति "ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिज्ञानिति" च। कौशले किम्? नद्यां स्नाति नदीस्नः निस्नातस्तीर्थवारिणि। प्रादग्रगेस्थस्य। प्रात्परस्य स्थस्य सः षः स्यादग्रगे। प्रतिष्ठते इति प्रष्ठः अग्रगे कि? यवाना प्रस्थः। वेः स्तृणाते। वेः परस्य स्तृणाते सः षः स्यात् सञ्ज्ञायाम्। विष्टरो वृहतीछन्द कुशमुष्ट्यादिश्च। विष्टर पङ्क्तिछन्दः। नाम्नीति किम्? विस्तरो गृहस्य विस्तरः। विकुपरिशमिभ्यः स्थलस्य। विष्ठल कुष्ठल परिष्ठल शम्याः स्थलमिति निपातनात् ह्रस्वे शमिष्ठलम्। गोभूमिद्विविकुशङ्कुमञ्जिपुञ्जिपिव्यग्निवर्हिभ्य स्थस्य। गोष्ठ भूमिष्ठ द्विष्ठ विष्ठ कुष्ठ शङ्कुष्ठ मञ्जिष्ठा पुञ्जिष्ठ पिविष्ठ. अग्निष्ठ वर्हिष्ठ.। एभ्य. कि भुस्थ.। स्थस्य किम्? गोस्थिति.। इलादेति नाम्निभात्तु वा। इलात् परस्य सः षः स्यादेकारे परे नाम्नि नत्वदात्तु वा। हरिषेण. सुषेण वायुषेण.। एते कि? विसोता.। इलात् कि? विष्वक्सेन.। नाम्नि कि पृथिवीसेन.। आत्तु भरणिषेणः भरणिसेनः अत्र केकः स इत्यत्र वाशब्दीयव्यवस्थया ह्रस्वः। सुविनिर्दुर्भ्यः समसूत्योः। सुषम विषम निःषम दुःषमम्। सुषूति. विषूति. निःषूति दुःषूति.। निर्दुर्वहिराविः प्रादुश्चतुरां कखपफेषु। निष्पतति दुष्कार. वहिष्कार आविष्कारः प्रादुष्कृतं चतुष्पथम्। निसस्तपतावनभ्यावृत्तौ। निसः सः षः स्यात्तपतौ परे न तु पौनःपुन्ये।

११२। सर्वे जस्ङेङसिङीनामिस्मैस्मात्स्मिनोऽतः।

सर्वे ५।, जस्ङेङसिङीना ६।॥, इ स्मै स्मात् स्मिन १।॥, अत ५।।

अकारान्तात् सर्वेः परेषामेषां स्थाने एते क्रमात् स्युः। सेर्वे सर्वस्मै सर्वस्मात् सर्वस्मिन्।

निष्टपति स्वर्णं परीक्षक. सक्षङ्गमतीत्यर्थः। अनभ्यावृत्तौ किम्? निस्तपति स्वर्णं निर्माता पुन पुनर्धमतीत्यर्थ.। निःसुदुर्भ्यं सामसेधसन्धेः क्रमाभावः, नि षामा सुषामा द षामा नि षेधः सुषेधः दु.षेधः नि षन्धिः सुषन्धि. दुःषन्धि.। स्तम्भो-ऽवादाश्रयनिकटयो.। अवात् पर स्तम्भ. स' ष स्यात् आश्रये निकटे च वाच्ये। ग्राममवष्टभ्य आस्ते अवाष्टभत् सेना निकटीभूतेत्यर्थं। अम्बष्ठादि निपात्यते। अम्बष्ठ. आपष्ठ परमेष्ठ. परमेष्ठी सव्येष्ठा ऋदन्त। युषद्विगविषदौ देवे नृषागोष्ठ नामनि। सेकुष्ठ. कपिष्ठलो मुनि. कपिष्ठल गोत्र प्रतिषणात्° सूत्र पाणिने.। निषय विषय' परिषय निषित विषित परिषितः सुष्ठु दुष्ठु इत्यादि। परिस्थितादेर्न। परिस्थितः प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध सूसर धूसर. सुस्थिति दु.स्थितिः अभिसुषूषति इति क्विपि अतिसूनू ईषदून सेतु. बहुसेतुरित्यादि+ ॥ १११ ॥

स्वभावतो मूर्द्धन्यषकारवन्तो यथा—

+ पुष्पभूषण विषाण-घोषण दुष्खपुष्कर-करीष दुष्करम्।
अम्बरीष पुरुषोषरौषधं, वर्ष्मवर्षकलुषाणि किल्बिषम्॥
गवेषित गोष्पदभाष्यभेषज, हृषीकमीषन्मिषुव विभीषण.।
अमर्ष-पाषाण-पुरीष-मूषिका, निषेध-दुःषेध-मृषाभिषङ्गिण.॥
झषो मुष्क ग्रीष्म-प्रुष-निकष-गण्डूष-चषका.,
तुराषाढाषाढो विषविषद-पायूषभिषजः।
कषाय-कुष्माण्ड-महिष-वृषणव्योषदृषदः
प्रदोषद्वेषोष्म-प्रुषवृषनिषङ्गेषु परुषा.॥
प्रत्यूष-यूष-कष-कोष-विषाद-दोषा.
पाषण्ड-षण्ड- भष-भीष्म तुरुष्क-निष्काः।
उन्मेष मेष तुष तोष-रुषोऽभिलाषा'
कल्माष माष वुष वेष तुषार वोषा'॥
ईर्ष्या वार्द्धुषिको योषिदभिषेकोमिषद्विष।
निषेक ऐषम प्रेष्य मञ्जुषा वपुषो दृषा॥

११३ । आत् सुमामः ।

आत् ५।, सुम् ।१।, आमः ६। ।

अवर्णान्तात् स्ने: परस्याम आदौ सुम् स्यात् । एत्वषत्वे सर्वेषाम् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽकारान्ताः । उभ-शब्दो द्वान्तः । उभौ उभौ उभाभ्यां उभाभ्या उभाभ्या उभयोः उभयोः । जसि नेमे नेमाः शेषं सर्ववत् ।

११४ । पूर्वादेः स्मात्स्मिनौ वा ।

पूर्वादेः ५।, स्मात् स्मिनौ १॥, वा ।१। ।

तौ । पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे । शेषं नेमवत् । एवं परादय । समोऽतुल्ये इत्याद्युक्तः ।

ननु जसङिताभिस्सेस्मात् स्मिन् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ङिङसिङीनामिति गौरव कथमितिचेन्न अतिसर्वायेत्यत्र यथा स्ने न स्यात् तथा अतिसर्वस्येत्यत्र स्यादेशस्याप्रसङ्गात् । नच टाभिस् इत्यादिनैव भविष्यतीति वाच्यम् । तेनैव सिद्धे इह पुन स्यविधानात् स्निसञ्ज्ञाभावेऽस्याप्राप्तौ तेनापि स्यो न स्यादिति दृढ-प्रतीतेः एकस्यङ्सौ एकादित्यपि केचित् । तेन सर्वतो जयमिच्छन्ति पुर्वादिकात् पराजयमिति ॥ ११२ ॥

आत् अवर्णात् तेन सर्वासामित्यादि । उभशब्दो द्वान्त इति । एकत्व-बहुत्व-विवक्षाभावात् इति शेषः । एव उभयशब्दात् द्विवचन न प्रयुज्यत इति सम्प्र-दाय. । उभयोघट. उभये घटा' ॥ ११३ ॥

ताविति वृत्ति. । तौ ङसिङी स्मात्स्मिनौ वा स्यातामित्यर्थः । समोऽतुल्य इत्यादि । तीर्योङितीत्यन्तानामुदाहरणान्याह । नम इत्यादि । स्वयम्भुवे नम. इत्यन्वय. ।

विशेष शेमुषी शिष्यः श्लेषः श्लेष्म विशेषणम् ।
शिरीष शुषिर शष्प शीर्षं तालव्यशादय. ॥
तालव्यशान्ताश्च गौष्पाशो धूष्पाशो वृषदंशकः ।
इत्यादयो वशिष्ठश्च सुषमा सर्षप. सुषा ॥
इति पुरुषोत्तमदेवीका. ।

नमः समस्मात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अमेधसाम्।
सुमेधसामन्तरस्मै सतां स्वस्मै स्वयम्भुवे॥
समायैषु परायैषां मुक्तयेऽर्थान्तराय च।
यदुस्वाय नमः स्वाय मल्लैर्जुष्टाय शार्ङ्गिणे॥
अतिसर्वाय सर्वाय साध्वन्यानां सखिद्विषे।
कालावराय कालेन पूर्वाय जगतो नमः॥

जसि। साध्वन्ये साध्वन्या। जसि। अल्पे अल्पाः। शेषं रामवत्। एवं प्रथमादयः। द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीयस्मात् द्वितीयात् द्वितीयस्मिन् द्वितीये। एवं तृतीयः। निर्जरः।

स्वयम्भुवे कीदृशाय समस्मात् सकलात् पूर्वस्मै पूर्वकालीनाय अत्र समस्य अतुल्यार्थत्वे स्मात् पूर्वस्य कालवाचित्वे स्मै। पुन कीदृशाय अमेधसा निर्बुद्धीनाम् अन्तरस्मै वहिःस्थिताय अत्र वहिर्योगवाचित्वे स्मै। पुन.कीदृशाय सुमेधसा पण्डितानाम् अनन्तरस्मै। परिधानवस्त्राय सदा संसर्गात् परिधानवस्त्रत्वेनोपन्यास.। अत्रोपसव्यानवाचित्वे स्मै। पुन कीदृशाय सता स्वस्मै आत्मीयाय। अत्र आत्मीयवाचित्वे स्मै। प्रत्युदाहरति। समायेत्यादि। शार्ङ्गिण नम इत्यन्वयः। शार्ङ्गिणे कीदृशाय एषु जगत्सु समाय तुल्याय जगन्मयत्वादित्यर्थः। अत्र तुल्यार्थत्वान्न स्मै। पुन.कीदृशाय एषा जगता मध्ये पराय श्रेष्ठाय नित्यत्वादित्यर्थः। अत्र दिग्देशकालानामवाचकत्वान्न स्मै। किमर्थं नम इत्याह मुक्तये मोक्षाय अर्थान्तराय प्रयोजनान्तराय च धर्मार्थकामेभ्यश्च इत्यर्थः। अत्र वहिर्योगोपसव्यानयोरवृत्तेर्न स्मै पुन. कीदृशाय यदुस्वाय यदूनां ज्ञातये। अत्र ज्ञातिवाचकत्वान्न स्मै। पुन. कीदृशाय स्वाय धनाय। यदूनामिति समस्तपदेन सम्बन्धः। समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षा सङ्गतिरिति न्यायात्। अत्र धनवाचित्वान्न स्मै। मल्लैर्जुष्टायेति पद्यपूरकम्। पुनः कीदृशाय सर्वमतिक्रान्तोऽतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय अत्र गौणत्वान्न स्मै। पुनः कीदृशाय सर्वाय सर्वसञ्ज्ञकाय सर्वः शर्व. शिवः स्थाणुरिति सहस्रनामपाठात्। अत्र नामत्वान्न स्मै। पुनः कीदृशाय.साध्वन्याना सखिद्विषे। साधवश्च अन्ये च साध्वन्याः तेषा क्रमात् साधूना सख्ये अन्येषामसाधूना द्विषे शत्रवे इत्यर्थः। साध्व-

११५ । जरस् जराचि तु ।

जरस् ।१।, जरा ।१।, अचि ७।, तु ।१। ।

जराशब्दो जरस् वा स्यादचि परे। निर्जरसौ निर्जरसः निर्जरसं निर्जरसौ निर्जरस निर्जरसा। केचिदादाविनाता-विच्छन्ति निर्जरसिन् निर्जरसैः निर्जरसे निर्जरसः निर्जरसात् इत्यादि पक्षे हसि च रामवत्।

११६ । पाद-दन्त-यूष-निशा-पृतना-मासा-सन-सानुनासिकोदक-हृदयासृक्-यकृन्-शकृत्-

---

न्यानामिति द्वन्द्वसमासस्थितत्वान्न सुमागमः। सखिद्विषे इत्यत्र समासान्तविधे-रनित्यत्वान्नैक्याद्युदषष्ठोऽरित्यनेन अप्रत्ययो न स्यात्। पुन कोदृशाय जगत. कालावराय कालेन कनिष्ठाय अत्र तृतीयातत्पुरुषस्थितान्न स्मे। पुन. कोदृशाय जगत कालेन पूर्वाय अत्र तृतीयातत्पुरुषयोग्यवाक्यस्थितत्वान्न स्मै। जसि तु साध्वन्ये साध्वन्या' अल्पे अल्पा: एव प्रथमे प्रथमा: चरमे चरमा' द्वितये द्वितया वितये वितया. द्वये द्वया' त्रये त्रया. अर्द्धे अर्द्धा. कतिपये कतिपया' नेमे नेमा.। जौमरास्तु उभयमप्ययान्त मत्वा उभये उभया इत्युदाहरन्ति। उभयस्य जसि नित्य स्मिमत्रे ति कालापा.॥ ११४ ॥

पुलिङ्ग सूत्रकरणाद्विकृतस्यापि जराशब्दस्य ग्रहण एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात्। अत्र अचीति स्यादेरेव तेन निर्जरस्याचां निर्जराचां इत्यादौ न प्रसङ्गः। अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरित्यादि न्यायादादौ जरसादेशे अम आदिलोप' शसो नकारोऽपि न स्यात्। तेन निर्जरस निर्जरसः। एवं टाङेङसौनामिना यातोऽपि न स्यु.। निर्जरसा निर्जरसे निर्जरसः। किञ्च आमि तु सवावयवा देशेन नुमागमस्य वाधितत्वात् निर्जरसामिति। अन्यथा पदां दतामित्यादयोऽपि न स्यु.। केचिदित्यादि। केचित् पण्डिता: सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशो-विधिर्बलवानिति न्यायात् जरसादेशकरणादादौ टाङस्योः स्थाने इनाताविच्छ-न्तीत्यर्थ.। तन्मते निर्जरसिन निर्जरसादिति। किञ्च तन्मते ङे इत्यस्मिन् निर्ज रसय इति भवितुमर्हतीति चिन्त्यम्। त्वन्तत्वादचीत्यस्य परत्र नानुवृत्तिः। अन्यथा परत्र तद्धिताकारप्राप्तिर्न स्यात् ॥ ११५ ॥

शीर्ष-दोष:—पद्दद्यूषन्निशप्नृन्मासासन् स्नु-नसुदन् हृदसन्-यकन्-शकन्-शीर्षन्-दोषण: शसादि-पौ।

पाद-दोष १।॥, पद्-दोषण' १।॥, शसादिपौ ७।।

एषां स्थाने एते क्रमात् स्युर्वा शसादौ पौ च परे। पदः पदा पद्भ्याम् इत्यादि। दतः दता दद्भ्याम् इत्यादि।

पादश्च दन्तश्च यूषश्च निशा च पृतना च मासश्च आसनञ्च सानुश्च नासिका च उदकञ्च हृदयञ्च असृक् च यकृच्च शकृच्च शीर्षञ्च दोष् च ते। पद् च दत् च यूषन् च निश् च पृत् च मास् च आसन् च स्नु च नस् च उदन् च हृद् च असन् च यकन् च शकन् च शीर्षन् च दोषन् च ते। शसादिश्च पिश्चेति तस्मिन्। शसादिसुबन्तषोडशविभक्तिषु तद्धिताच्यकारयोरीपि चेत्यर्थ.। शसादिग्रहणेन तत्पूर्वविभक्तेर्निरासात् क्लीवे औकारस्य पित्वेऽपि तत्र न स्यात्। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्वचिद्विकल्प. क्वचिन्नित्य क्वचिन्न स्यात् क्वचित् शसादिपिभ्या-मन्यत्रापि स्यादिति। शसादौ विकल्प. स्वयमुदाहृत.। एव सुदती सुदन्ती-त्यादौच विकल्प। शीर्षभव' शीर्षण्य. केश इत्यादौ नित्यम्। पाद्य पादाय वारिणीत्यादौ न स्यात्। तस्क्षुद्रयोर्नित्य नस्। नस्त. न क्षुद्रः। तद्धितयेऽवर्ण नगरयो। नस्यम्। 'वर्णनगरयोस्तु नासिक्यो वर्ण. नासिक्यं नगरम्। हिम हवि हिंसार्थकपरेषु समासे पत् पद्धिम पद्धति. पत्काषी पद्भ्या गच्छतीति पद्ग.। शब्दमिश्रघोषनिष्केषु वा। पच्छब्द. पादशब्द. पन्मिश्र. पादमिश्र. पद्घोष' पादघोष पन्निष्क पादनिष्क। उदन् वासपेषधिवाहनेषु नित्यम्। उदवास: उदपेष पिनष्टि उदधि. उदवाहन.। सञ्ज्ञायाञ्च। उदमेघ उदवाह: उद-पानम्। ओदनमन्थसक्तुबिन्दुवज्रभारहारविविधगाहेषु वा। उदौदन उदकौ-दन इत्यादि। असयोगादौ पूर्व्ये वा। उदकुम्भ:। उदककुम्भ। असयो-गादौ किम्? उदकस्थाली। पूर्व्ये किम्? उदकपुष्पम्। चीरोदादि सञ्ज्ञा-याम् निपात्य। चीरोद: लवणोद. लोहितोद' इत्यादि। हृल्लासादि: निपात्य:। हृदयस्य लासो हृल्लास: हृदय लिखतीति हृल्लेख: हृदयस्य प्रिय हृद्य हृदयस्येद हार्दं सुहृत् मित्रम्। अन्यत्र सुहृदय: साधुः। दुर्हृत् शत्रु.। अन्यत्र दुर्हृदयो दस्युः॥ ११६॥

११७। सदाऽनोऽल्लोपोऽम्वस्यात् पौ वा त्वीङ्योः।

सदा।१।, अन ६।, अन् लोपः १।, अ-म्-व-स्यात् ५।, पौ ७।, वा।१।, तु।१। ईङ्यी ७॥।

अनोऽकारस्य नित्यं लोपः स्यात् पौ परे, ईङ्योस्तु वा, न तु मस्यात् वस्याच्च परस्य। यूष्णः यूष्णा।

११८। नो लुप् फेऽधौ।

न ६।, लुप्।१।, फे ७।, अधौ ७।।

नस्य लुप् स्यात् अधौ फे परे। यूषभ्याम् इत्यादि। ङौ। यूष्णि यूषणि यूषे। मासः मासा माभ्यां इत्यादि। पचे घौ च रामवत् पदादयः पृथक्शब्दा इत्येके।

११९। संख्या-वि-सायाद्वाह्नोऽहन् ङौ।

सख्या-विसायात् ५।, वा।१।, अह्न ६।, अहन्।१।, ङौ ७।।

संख्या-वि-सायेभ्य. परस्याह्न इत्यस्याहन् वा स्यात् ङौ। द्व्यह्नि द्व्यहनि द्व्यह्ने। व्यह्नि व्यहनि व्यह्ने। सायाह्नि सायाहनि सायाह्ने। विश्वपाः विश्वपौ विश्वपाः विश्वपां विश्वपौ।

पूर्ववाधिकारनिवृत्त्यर्थं सदेति लुप्तप्रथमैकम्। अन्यथा, जरसादेशः पदाद्यादेशाश्च नित्य स्युरिति। अथवा सदेति सप्तम्येक मुख्यत्वे गौणत्वे चेत्यर्थ.। तेन पूजितयुष्णा. पीतयूष्णा इत्यादि। मच वश्चेति म्व. मवान्तः म्वश्चासौ स्यश्चेति म्वस्यः। न म्वस्योऽम्वस्यः तस्मात्। मवसयोगाद्यथा कर्मणः यज्वन। ईङ्योरिति ङिसाहचर्य्यादीः इति विभक्तिसम्बन्धी एव ग्राह्यः। तेन अक्षौ अक्षनौ इत्यादि। ईपि तु नित्य राज्ञी द्विदाम्नी॥ ११७॥

धेर्वर्जनात् स्याद्युत्पत्तौ लिङ्गान्तनकारस्य ग्रहणम्। यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात्। तेन अहन्नित्यादौ न प्रसङ्गः॥११८॥

द्वयोरह्नोर्भवः विगतमह्नः सायश्च तत् अहश्चेति इति विग्रहे सख्याहोरात्र इति षप्रत्यये सर्वैकदेशेत्यादिना अह्नादेशे एषामदन्तत्वम्॥११९॥

१२०। धो रालोपोऽच्यघौ।

धौ' ६।, आलोप. १।, अचि ७।, अघौ ७।।

धोराकारस्य लोपः स्यात् अघावचि परे। विश्वप. विश्वपा विश्वपाभ्याम् इत्यादि। एवं शङ्खधादयः। धोः किम्? हाहाः हाहा हाहाभ्याम् इत्यादि। शेषं विश्वपावत्। हरिः।

१२१। युङ्गा-मौ यू।

युङ्गाम् ५॥, औ ।१।, यू २॥।

इकारोकाराभ्यां पर औः क्रमादिकारोकारौ प्राप्नोति। हरी।

१२२। गुर्धिजस्ङित्सु।

गुः १।, धिजस्ङितसु ७॥।

इदुतो गुंः स्याद्धौ जसि ङिति च परे। हरयः त्यलोपे त्यलक्षणम्। हे हरे। हरिं हरी हरीन्।

तद्धिताच् यकारयो परयोर्यथोर्लोप इत्यनेन आकारलोपस्यावश्यकत्वे धोरा लोप पावित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अच्यघाविति कृत गोमायुः स्वायु पायु' इत्यादौ ऊर्णादित्वात् [illegible] यौ परे आकारस्थित्यर्थं विश्व पातीति विचि विश्वपा.। एव पुण्य तायते इति विचि य्वोर्लोप इति यलोपे पुण्यता इत्यादिरप्याकार लोप हाहाशब्दस्य आकारस्तु औणादिक डाप्रत्ययसम्बन्धी। तेन आकारलोपो न स्यात् केचित्तु हा इति शब्दं जहातीति व्युत्पत्त्या हाहाशब्दस्याकारलोपमाहु। आवन्तभिन्नानामपि आकारलोप इति वार्त्तिकम्। अतएव आचार्य्येण तन्मतमवलम्ब्य व्यादन्त' क्रीयर्स इत्यादौ क्राशब्दस्याप्याकारो लुप्तः॥ १२०॥

इश्च उश्च यू। पश्चात्तकारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् यूतौ ताभ्याम् क्रमश्च इकारात् औः इ., उकारात् औ. उ.॥ १२१॥

अत्र ङिति साक्षात् परे एव गुण इति बोध्यम्। अन्यथा तुलसुतौ तुनुविव इत्यत्र क्तितो वकारस्य सम्बन्धे जातस्य इमोऽपि क्तित्त्वात् तस्मिन् परे यथा मृध्वोरिलुब

১২৩। টাদসশ্চাস্ত্রিয়ান্তু না।

টা ।১।, অদসঃ ৫।, চ ।১।, অস্ত্রিয়া ৭।, তু ।১।, না ।১। ।

ইদুদ্ভ্যামদসশ্চ পরষ্টা না স্যাৎ ন তু স্ত্রিয়াম্। হরিণা হরিভ্যাং হরিভিঃ হরয়ে হরিভ্যাং হরিভ্যঃ।

১২৪। ঙস্যৈঙো লোপঃ।

ঙস্য ৬।, এঙঃ ৫।, লোপ ১। ।

এঙঃ পরস্য ঙসিঙসোর্ঙস্য লোপ স্যাৎ। হরেঃ হরিভ্যাং হরিভ্যঃ। হরে হর্য্যোঃ হরীণাম্।

১২৫। যুগ্নাং ঙের্ডৌঃ।

যুগ্না ৫।, ঙে, ৬।, ডৌ, ১। ।

ইদুদ্ভ্যাং পরস্য ঙের্ডৌঃ স্যাৎ ঙদ্বৎ।

স্যাৎ তথা মত্যৈ ইত্যত্র ঘাঙিতামমিতি ঙে ইত্যস্য অমি কৃতে ণুর্ধির্জসিত্যনেন গুণা-পত্তি স্যাৎ। আদৌ গুণে কৃতে স্থানিবত্ত্বেনৈব ধিলোপে সিদ্ধে ত্যলোপে ত্যলক্ষণমিতি ন্যায়স্বীকারঃ স্থানিবদাদেশ ইতি ন্যায়স্য ব্যভিচারসূচনার্থং। তেন সাব্যা ইত্যাদৌ স্থানিবত্ত্বাভাবাদামো নুমাগমো ন স্যাত। ত্যলোপে ইত্যাদি। যেন কেনাপি শব্দেন প্রত্যয়লোপে তৎপ্রত্যয়সম্বন্ধি কার্য্যং স্যাদিতি। যথা রাজা ইত্যাদৌ সের্লোপে দীর্ঘঃ। এব বাচামীশো বাগীশ ইত্যাদৌ ক্তৌর্লুক্যে চেতি লুক্‌শব্দেন বিভক্তের্লোপে কৃতে বিভক্ত্যন্ত বিহিতা পদসংজ্ঞা সিদ্ধা। এব তৎকুলমিত্যাদৌ স্যমোর্লুকি কৃতে স্নৌ পরে বিহিতত্বাৎ লুকি ন তবেতি নিষেধেন টেরকারাভাবেঽপি ক্তিসম্বন্ধেন পদত্ব স্যাদেব ॥ ১২২ ॥

মাৎস্বর্ঘাবিতি উক্তে উদন্তত্বাদেব না আদেশে সিদ্ধে অদসো গ্রহণং জ্ঞাপয়তি বৈভক্তিকসকলকার্য্যান্তরমেব মত্বমিতি। তেন অমুষ্মৈ ইত্যাদৌ আদৌ স্মৈকৃতে পশ্চাদুত্বে মত্বে চ অমুষ্মৈ ইত্যাদি সিদ্ধম্। আদাবুক্তে স্মৈপ্রভৃতয়ো ন স্যুঃ ॥ ১২৩ ॥

এঙ ইতি প্রকৃতের্বিকৃতেরপি। তেন গোঃ দ্যোঃ প্রাপ্তেঃ স্মৃতো ॥ ১২৪ ॥

যদ্যপি যুগ্না সহ ঙের্ঔবিধানেনৈবেষ্টসিদ্ধৌ পরসূত্রে অডাবিত্যপি বক্তব্য ন স্যাত্তথাপি ডৌকরণ জ্ঞাপয়তি ঔপরে বিশতেস্তের্লোপো ন স্যাদিতি। তেন বিংশতি মাচষ্টে বিংশতয়তি।·অব ঙের্ডিত্বেঽপি টেরেব লোপঃ ন তু তেরিতি ॥ ১২৫ ॥

१२६। टेर्लोपो ङिति, विंशतेस्तेस्त्वडौ।

टे ६।, लोप. १।, ङिति ७।, विंशते' ६।, ते ६।, तु ।१।, अडौ ७।।

ङिति परे पूर्वस्य टेर्लोप स्यात् विंशतेस्तेस्त्वडौ। हरौ हर्योः हरिषु। एवं श्रीपत्यग्निरव्यादयः।

१२७। सख्यृङ्भ्यां सेर्डाऽघेः।

सखृङ्भ्या ५॥, सेः ६।, डा ।१।, अघे' ६।।

सखिशब्दात् ऋकारान्ताच्च परस्य सेर्डा स्यात् न तु घेः। सखा। अघेः किं, हे सखे।

१२८। घौ त्रिः।

घौ ७।, त्रि १।।

सख्युरृकारस्य च त्रिः स्यात् अघौ घौ परे। सखायौ सखायः, सखायं सखायौ सखीन्।

१२९। सख्युष्टाङिता-मा ए उसुसौ।

सख्यु ५।, टाङिताम् ६॥, आ ए उस् उस् औ ।१॥।

सख्यु परेषां टाङितां स्थाने आ ए उस् उस् औ एते क्रमात् स्युः। सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ। शेषं हरिवत्।

ङितिपरे तत्पूर्वशब्दस्य टेर्लोप स्यात्। विंशतेस्तु ति इत्यस्य लोप स्यादङौ ङिसम्बन्धिभिन्ने ङितिपरे इत्यर्थः। हरौ शम्भौ एकादशाना पूरण. एकादश विंशते' पूरण विंशः। अङाविति किम् ? विंशतौ ॥ १२६ ॥

अर्जुनस्य सखा कृष्ण' कृष्णस्य सखिरजन. इति महाभारते आर्षम् ॥ १२७ ॥

अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् सख्यृङ्भ्यामिति पद षष्ठ्यन्त भूत्वा अघेरिति पदञ्च सप्तम्यन्त भूत्वा इहानुवर्त्तते। सख्युरृकारस्य च त्रि स्यादघौ घौपरे। अघौ किम् ? हे सखे ॥ १२८ ॥

टाश्च ङितश्च टाङितः तेषाम्। आश्च एश्च उस् च उस् च औश्च ते। सूत्रत्वात् जसो लुक् सन्ध्यभावश्च। क्वचिद्विशेषेण सामान्यो न बाध्यते इति त्रिचोऽवे इत्यत्र

१३०। पत्युरसे।

पत्युः ५।, असे ७।।

पतिशब्दात् परेषां टाङिताम् स्थाने आ ए उस् उस् औ एते क्रमात् स्युर्न तु से। पत्या पत्ये पत्युः पत्युः पत्यौ। असे कि श्रीपतिना इत्यादि। शेषं हरिवत्। कतिशब्दो ब्रान्तः।

१३१। डतिसंख्याष्णो जस्शसोर्लुक्।

डति सख्या-ष्-णः ५।, जस्-शसो. ६॥, लुक् ।१।।

डत्यन्तात् षान्तनान्तसंख्यायाश्च परयोर्जस्शसोर्लुक् स्यात्। कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनां कतिषु। एवं यति तति। डति-त्र्य-ष्णान्त-संख्यास्मद्युष्मदः मट्शास्त्रिषु। त्र्यादय संख्याशब्दा ब्रान्ताः।

व्याख्यातम्। तेन सखिना वानरेन्द्रेण इति सिद्धम्। नेरयङिति इण्वर्ते इत्यादौ अनुकरणस्य यथार्थकार्याभावेऽपि सख्युरिति निर्देश सखिशब्दस्य गौणत्वेऽपि ग्रहणमिति भाष्यमतज्ञापनार्थम्। जितसखा जितसखायौ जितसखाय जितसख्या जितसख्ये जितसख्यु. जितसख्युः जितसख्यौ इति। मुख्यस्यैव ग्रहणमिति न्यास.। तन्मते जितसखि जितसखी जितसखय. जितसखिना जितसखये जितसखे रित्यादि। स्त्रियान्तु नित्येवन्तत्वात् सखी सख्यौ सख्य इत्यादि गौरीवत। क्लीवेऽस्य न प्रयोग। तथाच "सखा मित्रसहाये ना वयस्यायां सखी मता" इति मेदिनि. यत्तु अही शिशुत्व तव खण्डित न स्मरस्य सख्या वयसाऽप्यनेन इति नैषधे वयसा इत्यस्य विशेषण सख्या इति तत् पुंस्येव अजहल्लिङ्गत्वात्। अतएव हेतुस्तदन्त्र वचसमिति रघ ॥ १२९ ॥

क्वचिद्विशेषेण सामान्यो न बाध्यते इति न्यायात् पतिना नीयमानायाः पुर गुरुो न दृश्यतीति। गते मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतावित्ति। सीतायाः पतये नम. इत्यादि सिद्धम्। छान्दसमिति केचित् ॥ १३० ॥

ष च न च ष्ण सख्या चासौ ष्ण चेति सख्याष्ण डतिश्च सख्याष्ण चेति डति सख्याष्ण तस्मात्। डतिः प्रत्यय तेन डत्यन्ता. कति यति तति इति त्रय। लुक्र णात् कति षट्ा इत्यत्र ग्धिं इत्यादिना न गुण। पञ्च इत्यादौ नान्तत्वान्न दीर्घ।

१३२। त्रेस्त्रयङ् नामि।

त्रे ६।, त्रयङ् ।१।, नामि ७।।

त्रिशब्दस्य त्रयङ् स्यात् नामि परे, ङित्त्वादन्त्यस्य स्थाने। त्रयाणां त्रिष। द्विशब्दो द्वान्तः।

एश्य क्लीवेऽपि कति फलानि षट् पत्राणि पञ्च मूलानि इत्यादौ जस्शसो. शि बाधित्वा लुगेव। अष्टौ अष्ट फलानीत्यादौ लुक् डौश्च स्यात्। न च निमित्तगतविशेषतो लिङ्गगतविशेषस्य बलवत्त्वात्। सर्वाणीत्यादौ यथा क्लिसज्ञाविहितमिकागदेश्च बाधित्वा जस्शसो इत्यनेन शि स्यात् तथात्रापि शिरेवास्तु इति वाच्यम्। डतिष्यणान्त इत्यादिना डत्यन्तादीना लिङ्गत्रये साम्यनियमेन लिङ्गविहितकार्य्यनिषेधात्। एषा मुख्यानामेव ग्रहणम्। तेन प्रियकतय अतिषष अतिपञ्चान' अत्यष्टानो युवान। डतिष्य। पद्यार्द्धमिदम्। एषा पुस्त्रीनपुसकलिङ्गविहितकार्य्यं नास्तीत्यर्थ। अतएव युष्मदस्मद्भ्या शसो नकारं विधास्यति। एव कति स्त्रिय इत्यत्र पाक्कोणादीत्यादिना ईप् न स्यात्। पञ्च स्त्रिय इत्यत्र नान्तत्वादीप् न स्यात्। एषामपि मुख्यानामेव ग्रहणम्। तेन प्रियकतीनि प्राप्तस्त्रीनि प्रियषषि प्रियपञ्चानि इति स्यादेव। किञ्च प्रियकति गणिका इत्यादावीपोऽप्राप्तिस्तु डतिप्रत्ययान्तस्य स्वस्रादित्वात्। एव नान्तसङ्ख्याया लिङ्गविहितकार्य्यनिषेधेऽपि नमन्सङ्ख्येत्यत्र संख्यावर्ज्जन नान्तसङ्ख्याभ्यो गौणेऽपि ईप्निषेधार्थम्। तेन प्रियपञ्चा गणिका इत्यादि। विस्तारस्तु नमन्सङ्ख्येत्यत्र द्रष्टव्य' युष्मदस्मदोस्तु गौणत्वे मुख्यत्वे च लिङ्गविहितकार्य्यं न स्यात्। तेन अतियुष्मत् इत्यादौ टेरत्वे स्त्रियामाप् न स्यात्। त्र्यादय इति। अत्र आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादष्टादश पर्य्यन्ता एव। ऊनविंशत्यादीनान्तु एकवचनान्तत्वमेव विंशत्याद्या: सदैकत्वे सर्वा सङ्ख्येयसङ्ख्ययोरित्यमरात्। एषामपि मुख्यानामेव ग्रहणम्। तेन प्रियत्रि. प्रियचत्वा प्रियपञ्चा इत्यादौ सर्वा विभक्तय स्युरेव॥ १३१॥

मुख्यस्यैव ग्रहणम्। तेन अतित्रीणा प्राप्तत्रीणाम्। आमीत्यनेनापीष्टसिद्धौ नामीतिकृतन्तु आगमादेशयो आगमविधिर्बलवानिति न्यायादादौ नुमागम स्यादिति ज्ञापनार्थम्। तेन क्रोष्टूनामित्यत्र आदौ नुमागमेऽच. परत्वाभावान्न तृण्। किञ्च आगमेन अवयवादेश एव बाध्यते न तु सर्वावयवादेश तेन पादशब्दस्यामि आदौ पदादेशे पश्चाद्धसन्तत्वान्नुमागमाभावे पदामित्येव॥ १३२॥

१३३ । त्यदां टेरः त्नौ ।

त्यदा ६॥, टे. ६।, अ. १।, त्नौ ७।।

त्यदादीनां टेरकारः स्यात् त्नौ परे। द्वौ द्वौ द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयो. द्वयो. । वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्य. ।

१३४ । यूतोऽम्‌शसोर्म्नावदीर्घोः ।

यूत. ५।, अम्-शसो ६॥, म्नौ १॥, अदीर्घो: ५।।

दीर्घवर्जादीदूदन्तात् परयोरम्‌शसो: स्थाने क्रमात् मनौ स्तः। वातप्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या वातप्रमीभ्याम् इत्यादि। एवमतिलक्ष्म्यादयः। सुधीः।

अनुकरणस्य त्निसञ्ज्ञाभावेन टेरत्वाभावं त्यदामिति। त्निसञ्ज्ञायोग्यानामेव त्यदादीना टेर स्यात्। तेन गौणे अतितत् अतितदौ अतितद. अतितन्ति कुलानि। त्यदाडङ्त्नौ इतिकृतेऽपीष्टसिद्धौ गौरव ज्ञापयति। युष्मदस्मत्त्व न्मदा गौणत्वेऽपि अतसि टेर इति अतियुष्मान् अत्यस्मान् अतित्वान् अतिमान्। तसि तु युष्मत्त अस्मत्त. त्वत्त मत्त' अतियुष्मत्त. अत्यस्मत्त' अतित्वत्त अतिमत्त । एव द्विशब्दस्य मुख्यस्यापि तसि न टेर इति द्वित । अत लिङ्गादिभक्तेरावश्यक-त्वेऽपि त्निग्रहण त्नेर्निमित्तत्वज्ञापनार्थम्। तेन द्वाभ्या कृत द्विकृत तस्य पुत्र. नतपुत्र इत्यादौ त्नेर्लुकि क्लोपे त्यलक्षणमितिन्यायेऽपि लुकि न तत्रेति निषेधात्। टेरकारो न स्यात् ॥ १३३ ॥

इश्च ऊश्च यू ताभ्या त यूत् तस्मात्। वातप्रमीमिति वात' प्रमातीति औणा-दिक' कीप्रत्यय.। एव औणादिक ऊप्रत्यये कर्कन्धूनित्यादि। केचित्तु वात प्रमीशब्दस्य स्त्रियामीपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि दीसञ्ज्ञा विधाय हे वातप्रमि वातप्रमी वातप्रमी वातप्रमीणामिति। एव कर्कन्धूशब्दस्यापि ऊङ्वादन्तत्वं न स्त्रियामूपि हे कर्कन्धु कर्कन्ध्व कर्कन्ध्व. कर्कन्धूनामित्याहुः। एवमतिलक्ष्म्यादय इति। यत्र धातुत्व नास्ति तत्र पुम्वाद्दीसञ्ज्ञापि नास्तीत्यर्थ । यथा अति-लक्ष्मी अतिलक्ष्मीन् अतितन्त्री अतितन्त्रीन् अतिवधू अतिवधून्। बहुव्रीहौ च समासान्तविधेरनित्यत्वात् कप्रत्ययाभावे बहुप्रेयसी बहुप्रेयसीन् अतिलक्ष्मीम अति-लक्ष्मीन् इति। भाष्यकारक्रमदीश्वरौ तु पुलिङ्गेऽप्येषां नदीसञ्ज्ञानिवृत्तिर्नास्तीति मत्वानौ सर्वासु विभक्तिषु स्त्रीलिङ्गवदुदाहरत:। न्हृदलृग्रामण्यमशसौ न्ताविति केचित्। लृञधातोर्लृकारस्य चानुकरणे लृ पठ लृन् पठ लॄं पठ लॄन् पठ ॥ १३४ ॥

१३५ । धोरियुवचि ।

धो ६।, इय्-उव् ।१।, अचि ७। ।

धोरीदूतोः स्थाने क्रमादियुवौ स्तोऽचि परे । सुधियौ सुधियः इत्यादि । एवं सुश्रौ यवक्र्यादयः । प्रधीः ।

१३६ । कव्याद्यनेकाचोऽस्यादट्टन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभू सुधियोर्य्वौ ।

कव्याद्यनेकाच. ६।, अस्यात् ५।, अट्टन्-सुधियी. ६॥, य्वौ १॥ ।

कादेर्व्यादेरनेकाचश्च धोरीदूतोरस्यात् परयोः क्रमात् यवौ

धर्मिकल्पनातो हि धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायात् पूर्वस्थितस्य यूत इति पञ्चम्यन्तस्य अत्र षष्ठ्यन्तत्वेनानुवृत्तिः । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् । सुध्यादय ए दित्यादौ इयादेशाभाव दर्शयता आचार्य्येण अत्र अचीति स्यादे-रेवेति ज्ञापितम् । सामान्यशब्दोऽपि क्वचित् विशेषपरो भवतीति न्यायात् । तेन रघीवधान्तो न च मे प्रयास स्त्वर्थं. स वैरिप्रतिमोचनाय इति रघु' । किञ्च ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति न्यायात् क्वचिदन्यत्रापि भवति । तेन तुराषाह पुरोधाय धाम स्वायम्भुव ययुरिति कालिदास. । विशेषविधित्वाद्दीर्घस्यापि वाधकोऽय तेन ङौ सुधियि इत्येव ॥ १३५ ॥

कश्च व्यश्च कव्ये ते आदिनी यस्य स कव्यादिः । स च अनेकाच्च कव्याद्यनेकाच् तस्य । नस्योऽस्य' तस्मात् । ट्टन् च पुनर् च वर्षा च कारा च ट्टन्पुनर्वर्षाकारा ता आदयो येषा ते ट्टन्पुनर्वर्षाकारादय तेभ्योऽन्यः ट्टन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्य स चासौ भूश्चेति ट्टन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभू स च सुधीश्च ट्टन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ । न तौ अट्टन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ तयो । य्वाविति द्विवचनान्तेन यथासङ्ख्यार्थ यूत इत्येकवचनान्तमपि यूतोरिति द्विवचनान्त भूत्वा अत्रानुवर्त्तते अर्थवशाद्विभक्ति विपरिणाम इति न्यायात् । यथ सेनां नयतीति क्विपि सेनान्यौ एव खलप्वौ प्रस्थ्यौ प्रध्यौ दीध्यौ जुह्वौ । अस्यादिति किम् ? यवक्रियौ कटप्रुवौ इत्यादि । इयुवोर्निषेधेऽपि यलावित्यादिनैवेष्टसिद्धौ यवविधान दीर्घस्यापि वाधनायम् । तेन ङौ प्रध्यि । अत्रापि पूर्वत. स्यादेरेवानुवर्त्तते तेन प्रधीश्वर. इत्यादौ न प्रसङ्गः । ट्टन्निति हिंसार्थमव्ययं दकारादिनान्त तदर्थं भवतीति क्विपि ट्टन्भू' एषा

स्त्रोऽचि परे, न तु दृन्भू पुनर्भू वर्षाभू काराभूभ्योऽन्यस्य भूशब्दस्य सुधियश्च। प्रध्यौ प्रध्यः इत्यादि। एवं दीध्यादयः। कव्याद्यनेकाचः किम्। शुद्धधियौ शुद्धधियः। अस्यात् किं यवक्रियौ यवक्रियः। नीः नियौ।

१३७। न्याप् दीभ्यो ङेराम्।

नी-आप्-दीभ्यः ५॥, ङे. ६।, आम्।१।

नीशब्दादापो द्याश्च परस्य ङेराम् स्यात्। नियाम्। शेषं सुधीवत्। अग्रणीः अग्रण्यौ। ङौ अग्रण्याम्। शेषं प्रधीवत्।

लिङ्गार्थनिर्णयस्तु दृन्भूः स्त्री। कुलिशे चक्रे दृन्भूः स्त्रीपुंसयोरपीति विश्वप्रकाशात्। पुनर्भूः स्यात् द्विरूढायां दृन्भूः पन्नगवज्रयोः। पुनर्नवाया वर्षाभूः स्त्रिया किञ्चुलुके प्लवे। काराभूर्निगडस्थाने क्रियायामपि चेष्यते इति कोषाच्च। केचित्तु कारास्थाने कार पठित्वा कारभ्वौ कारभ्व इत्युदाहरन्ति, तथाच काराच्चेष्यते इति वामनः। वर्षादृन्पुनःकाराद्भुव इति चान्द्रः। कारशब्दो घञन्तोवृत्तौ भाष्ये च दृश्यते इति रक्षितश्च कारस्थाने कर पठित्वा करभ्वौ करभ्व इत्यपि केचित्। दृन्भ्वादीनां इयुवस्थानभिन्नानां नित्यस्त्रीत्वाद्दीसञ्ज्ञायामादौ नुमागमे दृन्भूनामित्यादि। किन्तु दृन्भूशब्दस्य सर्पवाचित्वे पाक्षिकस्त्रीत्वाद्दीसञ्ज्ञाभावे दृन्भ्वामिति। दृन्पुनर्वर्षाकारादिभूशब्दस्य वकारविधानेनैवेष्टसिद्धौ तद्भिन्न भूशब्दवर्जनं ज्ञापयति क्विप. प्राक्कारकाव्ययाभ्यां कृतसमासस्यैव धातोर्यवौ स्तो न तु क्विप. पश्चात् समास इति। तेन भयन भीरिति क्विपि ईषद्भीर्येषां ते ईषद्भियः। एव कुधियः, नानाधियः, अधियः पापधिया धर्मधिया दावलुवा इत्यादि। वृश्चिकभिया पलायमानस्याशीविषमुखे निपातः इति भाष्यम्। वृश्चिकभियेत्यादि सम्बन्धे षष्ठीविवक्षयेति चान्द्राः। अव्ययानां मध्ये उपसर्गादेव विधानादीषद्भिय इत्यादौ न स्यादिति केचित्। किञ्च ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति न्यायात् प्रधीशब्दस्य क्विपः पश्चात्कृतसमासस्यापि य स्यात्। अतएव सुष्ठुधीः, प्रकृष्टा धीरिति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रध्यौ श्रीलक्ष्मीवदिति स्वयं वक्ष्यति। एव दीध्यादय इति दीधीङ्‌ दीप्तौ, देवने दीधौ क्विपि अनेकाच्त्वात् यः॥ १३६॥

नीशब्दस्य केवलस्य तदन्तस्य च ग्रहणात् नियाम् अग्रण्याम्। क्लीबे तु अन्तरङ्गत्वादादौ ह्रस्वे नुमि अतिनिनि कुले पुंवद्भावपक्षे अतिनियामिति स्यादेवेति॥१३७॥

१३८। त-तज-खादीयोङीवा:।

त तज-खात् ५।, ईय' ५।, ङ १।, वा।१।, उ. १।।

तात् तस्थानजाद्वर्णात् खाच्च परादीकारजात् यकारात् परो ङसिङसोर्ङ उः स्यात् वा। सुत्युः सुत्य'। लून्यु लून्यः। सुख्यु. सुख्यः। शम्भुर्हरिवत् साध्यः। शम्भुः शम्भू शम्भव., शम्भुं शम्भू शम्भून्, शम्भुना शम्भुभ्यां शम्भुभि', शम्भवे शम्भुभ्यां शम्भुभ्य, शम्भो. शम्भुभ्यां शम्भुभ्य:, शम्भो: शम्भ्वो: शम्भूनां, शम्भौ शम्भ्वो. शम्भुषु, हे शम्भो। एवं विष्णुवायुभान्वादयः।

१३९। क्रोष्टोस्तुनस्तृन्नघौ घौ स्त्रियाञ्च।

क्रोष्टो ६।, तुन ६।, टन्।१।, अघौ ७।, घौ ७।, स्त्रिया ७।, च।१।।

क्रोष्टुशब्दस्य तुन स्थाने टन् स्यात् अघौ घौ परे स्त्रियाञ्च न इत्। [१२७] सख्युङ्ग्रामिति। क्रोष्टा हे क्रोष्टो। [१२८] घौ त्रिः। क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टून।

तकारस्य स्थाने जातस्तज तश्च तजश्च खश्च ततजख तस्मात्। ईकारस्य य ईय तस्मात् मण्डूकप्लुताधिकारात् धौरित्यनुवर्त्तते तकारात् तकारस्थानोत्पन्नवर्णात् खकाराच्च परस्य धातुसम्बन्धिन ईकारस्य स्थाने कव्याद्यनेकाच इत्यनेन जातो यो यकारस्तस्मात् परो ङसिङसोरकार उ स्यादित्यर्थ। सुत्युरित्यादि सुतमिच्छति सुतमिवाचरतीत्यादि वाक्ये सुतीयतीति क्विपि ऋसाल्लोप इत्यकारलोपे य्वोर्लोप इति यलोपे सुती इति लिङ्गम् एव लुञ्गि छिदि क्त ल्वादित्वात्तस्य न लून लूनीयतीति क्विपि लूनीतिलिङ्ग सुखीयतीति क्विपि सुखीतिलिङ्गम्। ईय किम्? दर्त्तिय भिन्निय' मूखिय इत्यादौ संयोगपरत्वादियि कृते न स्यादिति॥ १३८॥

क्रोशतीति औणादिकतुनि क्रोष्टु इति लिङ्गम्। तस्य तुन स्थाने टन इति आदेश. स्यात्। न च तर्हि नकारो विफल इति वाच्यम्। धावस्सलटण इत्यनेन गुणनिषेधकतया सार्थकत्वात्। गौणस्यापि ग्रहणम्। तेन बहव' क्रोष्टारो यस्मिन् देशे स बहुक्रोष्टा बहुक्रोष्टारौ। स्त्रियाञ्चेति स्त्रीलिङ्गवर्त्तित्वे सति निमित्तान्तरमनपेक्ष्यैव टनादेशे ऋदन्तत्वादीपि क्रोष्ट्री इति। एव बहव

१४०। वाचग्घौ।

वा ।१।, अचि ७।, अघौ ७।

क्रोष्टुशब्दस्य तुनः स्थाने तृन् वा स्यात् अघावचि परे। क्रोष्टॄन् क्रोष्ट्रा क्रोष्ट्रे।

१४१। ऋतो ङो डुः।

ऋत ५।, ङ. १।, डु १।

ऋकारात् परो ङसिङसोर्ङो डुः स्यात् ड इत्। क्रोष्टुः क्रोष्टुः क्रोष्ट्रोः क्रोष्टूनाम्।

क्रोष्टारो यस्या सा बहुक्रोष्ट्री पू। अत्र क्रोष्टुशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि समुदायस्य स्त्रीत्वात् तृनादेशे ईप्। एवञ्च क्रोष्टॄनतिक्रान्ता अतिक्रोष्ट्री॥ १३९॥

पूर्वसूत्रेण बाधितत्वादत्राघिरच एव प्राप्तौ अघाविति व्यर्थम्। न च तर्हि पूर्वस्य सिमात्रविषयतया सार्थकत्वे औकारादिष्वनेन विकल्पापत्तिरिति वाच्यम्। पूर्वस्य सिमात्रविषयत्वे सौ इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात्। अत्र रामानन्दकाशी-श्वरौ तु तथापि अचिग्रहणं ज्ञापयति येषां कदाचिदपि घित्वं सम्भवति तद्भिन्ने ऽचि वा स्यादिति। तेन क्लीवे औकारस्य घित्वाभावेऽपि लिङ्गान्तरे घित्वसम्भ-वात् बहुक्रोष्टुनी वने इत्यत्र तृन् न स्यात् बहुक्रोष्टूनि वनानीत्यत्र पूर्वेण तृन् नित्यमित्याहतुस्तद्धेयम्। वस्तुतस्तु नुम्विकोऽच्यनामीति नुमयमादावित्याद्योरा-गमत्वेन बलवत्त्वादादौ नुमागमे तृनादेशाभावे क्रोष्टूनामितिवत् बहुक्रोष्टुनी वने बहुक्रोष्टूनि वनानि इत्यादिकमेव स्यात्। अतएव क्लीवे न कुत्रापि तृनादेश इति क्रमदीश्वराद्याः। किञ्च टाद्यचि पुंवद्भावविकल्पनात् बहुक्रोष्ट्रा बहुक्रोष्टुना वनेन बहुक्रोष्ट्रे बहुक्रोष्टवे बहुक्रोष्टुने वनाय इत्यादि। अघाविति ग्रहणन्तु यादृग्-जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् घिवर्जनेन स्याद्यचः प्राप्त्यर्थम्। तेन क्रोष्टुनामोकः क्रोष्ट्रोकः इत्यादौ न प्रसङ्गः। क्रोष्टॄनिति यद्यपि पाणिनिक्रमदीश्वरादिभिष्टादावच्येव तृनादेशो विभाष्यते तथाऽप्याचार्य्यः शसादौ तुनन्तस्य तृनन्तस्य च प्रयोग इति चान्द्रदुर्गसिंहयोर्मतमवलम्ब्य शसि तृनादेशं कृतवान्॥ १४०॥

सुगमम्। आगमादेशयोरागमविधिर्बलवानितिन्यायादादौ नुमागमेऽचपर-त्वाभावात् तृणादेशाभावे क्रोष्टूनामिति नित्यम्॥ १४१॥

१४२। णुङिध्योः।

णु १।, ङिध्यो. ७॥।

ऋकारस्य णुः स्यात् ङौ धौ च परे क्रोष्टरि क्रोष्टोः। पक्षे हसे च शम्भुवत्। हूहूः हूह्वौ हूह्वः इत्यादि, वातप्रमीवत्। एवमतिचम्वादयः। सुभूः सुभुवौ सुभुवः इत्यादि, सुधीवत् एवं ऋटभूस्वयम्भ्वादयः। सुलूः सुल्वौ सुल्वः इत्यादि, प्रधीवत्। एव दृन्भूखलप्वादयः। धाता तृनन्तक्रोष्टुवत्। धौ हे धातः एव नप्तृहोतृपोत्रादयः। पिता हे पितः।

पिता माता ननान्दा ना सव्येष्ठृभ्रातृ यातरः।
जामाता दुहिता देवा न तृनन्ता इमे दश॥

सुगमम्। केचित्तु लृकारस्य धौ जसि च गुणं विधाय हेपठित गमल् शिष्य हेपठितगमल शिष्या इत्युदाहरन्ति। एवं नप्तृहोतृपोत्रादय इति। तृन्साधितेन धातृशब्देन साम्यातिदेशात् होतृशब्दसाहचर्य्याच्च नप्त्रादय सर्वे तृनन्ततुल्या एव। नप्ता च होता गदितोऽथ पोता चत्ताथ नेष्टा तदनुप्रशास्ता। शास्ताथ शस्ता च तृनन्ततुल्या अष्टेति शब्दा खलु वृद्धिभाज। एते अष्टशब्दा. पौत्रादिषु रूढा सर्वे औणादिकतृप्रत्ययान्ता:। नभौ शब्दनत्यो मनीषादित्वात् भस्य प नप्ता। हुलि होमेऽदने नेमेकाजा इति नेम् होता। पूञ् शोधे इत्यादिषु इलीभावो निपात्य: पोता। चद सवृतौ सौत्र. चत्ता। निश् शीलि नेष्टा। शासद्लृ शासने प्रशास्ता। शनसु हिसास्तुत्यो शस्ता। केचित्तु शास्तृ शस्तृ इति द्वयोर्गुणं विधाय शास्तरौ शास्तर शस्तरौ शस्तर. इत्युदाहरन्ति। पिता मातेति। पित्रा साहचर्य्यान्मातृशब्दोऽत्र जननीवाचक परिमाणवाचकत्वे तु तृनन्त एव। तेन धान्यस्य मातारौ पुरुषौ। सव्येष्ठृशब्दो रथवामपार्श्वस्थितवीरे रूढः टवर्गद्वितीयवान्। यातृशब्द. स्वामिभ्रातृस्त्रीवाचक: अन्यत्र तृनन्त एव। तेन तीर्थस्य यातारौ पुरुषौ। उणादौ निपातसाधिता एते तृनन्ततुल्यसस्थाना अपि तृनन्ता न बोध्या इत्यर्थ'। ननान्दृनृदेवृणा तृनन्तसस्थानरहितानामपि इहोपन्यासो गुणप्राप्त्यर्थ: पद्यपूरणार्थश्च। न च ननान्द्रादीना तृणन्तभिन्नत्वेन प्रतीयमानानामिहोपन्यासात् पित्रादिभिन्ना ऋदन्ता अतृनन्ता अपि तृणन्ता एवेति वाच्यम्। क्रोष्टोरुक्तत् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ तृण्विधानवैयर्थ्यात् धावक्ष्यत्तृण इत्य

१४३ । घावस्वसृतृणोः ।

घौ ७।, अस्वसृतृणौ ६॥ ।

घौ परे ऋकारस्य णु स्यात् न तु स्वसृतृणोः पितरौ पितरः पितर पितरौ। शेषं धातृवत्। एवं जामातृभ्रात्रादय ।

१४४ । नुर्वा नामि घंः ।

नु ६।, वा ।१।, नामि ७।, घंः १। ।

नृशब्दस्य नामि परतो घंः स्यात् वा। नृणां नृणाम्। शेषं पितृवत् ।

१४५ । ओरौघौ ।

ओ ६।, औ ।१।, घौ ७। ।

ओकारस्य औकारः स्यात् घौ परे। गौः गावौ गावः ।

१४६ । आ अम्शसोः ।

आ ।१।, अम्शसो. ७॥ ।

ओकारस्य आकार स्यादमि शसि च परे। गां गावौ गाः गवा गोभ्याम् इत्यादि। [१२४] ङस्येडोलोप इति। गो गोः।

चापि स्वसृवर्जनवैयर्थ्यात्। यत्तु तिसृचतस्रादेशयोर्नणुर्विधौ इत्युक्त तद्विशेषविधर्गुणस्य निषेधे सामान्यविधिप्राप्तव्या वृद्धि कथ न स्यादिति शङ्कानिरासार्थम् ॥ १४२ ॥

स्वसा च तृन् च स्वसृतृनौ न स्वसृतृनौ अस्वतृनौ तयो ॥ १४३ ॥

गौणत्वेऽपि अतिनृणा अतिनृणाम् ॥ १४४ ॥

अत्र लाक्षणिकभिन्नस्य ओकारस्य ग्रहणम्। तेन गोद्यवोरव। लाक्षणिकस्य तु दृष्ट उ शिवो येन स दृष्टो इत्यादौ न स्यात्। एव चित्रा गौर्यस्य स चित्रगु गवावादेरिति ह्रस्व । अस्य सम्बोधने हे चित्रगो इत्यत्रापि न स्यात् ॥ १४५ ॥

आद्यो इति कृते ओकार आ स्यात् द्वितीयाया अकारे परे इत्यनेनैवेष्ट सिद्धौ आ अम्शसोरिति गौरव ज्ञापयति ओकारशब्देनात्र एङ उच्यते। तत्र प्राप्त इ कामो येन स प्राप्ते दृष्ट उ शिव येन स दृष्टो, एतयोरमि शसि च प्राप्ता प्राप्ता, दृष्टा दृष्टा, इत्यादि सिद्धमिति॥ १४६ ॥

१४७ । **रैरा स्भि ।**

रै ।१।, रा ।१।, स्भि ७। ।

रैशब्दो रा स्यात् से भे च परे। राः रायौ रायः,राया राभ्याम् इत्यादि। ग्लौः ग्लावौ ग्लावः इत्यादि। इति अजन्तपुंलिङ्गपादः ।

तृतीयः पादः ।

अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दः ।

१४८ । **आबीब्भसात् सेर्लोपः ।**

आप् ईप् हसात् ५।, से ६।, लोप १। ।

आप ईपो हसाच्च परस्य सेर्लोपः स्यात् । उमा ।

१४९ । **यैरापः ।**

ई ।१।, औ १।, आप. ५। ।

गौणत्वेऽपि सुराभ्या कुलाभ्या सुरासु कुलेषु। क्लीवे स्व इति ह्रस्वेऽपि एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् रादेश. ॥ १४७॥

इति अजन्त पुलिङ्गपाद ।

ननु स्यान्तस्यारादित्यनेन स्यात् सलोपे सिद्धेऽव हसोग्रहण कथमिति चेन्न रेफात् परस्य सेर्लोपार्थं पृथग्विधावापत्ते । न च तर्हि आबीन्नादित्येव कार्य्यमिति वाच्यम्। तर्हि च से लुपि तदादिविधेर्निषेधात् लिहादीना हकारादेर्ढकाराद्यनुपपत्ते । नान्ताना नकारस्य लोपानुपपत्ते । एव ककडेच्छामर्चापले सुष्ठु ककते इति क्विपि सुकक् अच स्यादे सेर्लोप इत्यादेर्बलवत्त्वादादौ कस्य लोपे सेर्विसर्गे सुक इत्यपप्रयोगापत्तेश्च। उमेति सज्ञाशब्दाना यथा कथञ्चिद्व्युत्पत्ति कार्य्येति प्राञ्च.। उ शिव उ मिमीते जपतीति माङ्खि शब्दे हनजनाद्डमादेरिति डप्रत्यये उम इति शब्दात् स्त्रियामापि उमेति रूपम्। उमेति माता तपसे निषिद्धा पश्चादुमाख्या सुमुखी जगाम इति कालिदासस्य कवितैव॥ १४८ ॥

आपः पर औरी स्यात् । उमे उमाः ।

१५० । धिटौसीः ।

धि-टा-ओसि ७।, ए' १। ।

आप एः स्यात् धौ टौसोश्च परतः । हे उमे । उमां उमे उमाः उमया उमाभ्यां उमाभि' ।

१५१ । ङितां यम् ।

ङिता ६।।।, यम् ।१। ।

आपः परेषां ङितां यम् स्यात्, म इत् । उमायै उमाभ्यां उमाभ्यः उमायाः उमाभ्या उमाभ्य' उमायाः उमयोः उमानां [१३७] न्याप्‌दीभ्योङेरामिति । उमायां उमयोः उमासु । एवं दुर्गामायाम्बिकादयः ।

१५२ । सेःस्याम् स्वश्च ।

से. ५।, स्यम् ।१।, स्वः १।, च ।१। ।

सेराबन्तात् परेषां ङितां स्यम् स्यात्, पूर्वस्य च स्व' । सर्वस्यै सर्वस्या. सर्वस्याः सर्वस्याम् । आमि सर्वासाम् । शेष-मुमावत् । एवं विश्वादय' आबन्ताः । अपुरीत्युक्तेः । अन्तरायै

ई इति लुप्तप्रथमैकम् । दीर्घकरण जरसी इति सिद्धार्थम् । आपोग्रहणा दीव्भसीर्निवृत्ति ॥ १४९ ॥

अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् आप इति षष्ठ्यन्तमनुवर्त्तते ॥१५०॥

ङिति य इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ङितां यम् विधान यकारस्य विभक्तिभाजित्वात् टाभिसित्यादिना ङेप्रभृतीनामयाद्यादेशनिवृत्त्यर्थम् । किञ्च ङितिया इत्यनेनापीष्टसिद्धौ ङिता यम्विधानन्तु आबन्तभिन्नानामाकारलोप प्रसाद्यचीति वार्त्तिकमतज्ञापनार्थम् । अतएव ज्यादनञ् क्त्रीयवित्यादौ क्त्राशब्दस्याप्याकारो-लुप्त. ॥ १५१ ॥

नगर्य्यै। द्वितीयस्यै द्वितीयायै द्वितीयस्याः द्वितीयायाः द्वितीयस्याः द्वितीयायाः द्वितीयस्यां द्वितीयायाम्। शेषमुमावत्। एवं तृतीया।

१५३। सुभ्रूदीद्व्यजम्बार्थानां धौ स्वः।

सुभ्रू-दी-द्वि-अच्-अम्बार्थाना ६।।।, धौ ७, स्व. १।।

सुभ्रुवो द्याद्व्यजम्बार्थानाञ्च स्वः स्यात् धौ परे। हे अम्ब। शेषमुमावत्। एवमक्काल्लादयः। द्व्यचः किः। हे अम्बाडे हे अम्बाले हे अम्बिके। जरा। [११५] जरम् जराचितु। जरसौ केचिदादावीत्वमिच्छन्ति। जरसी जरे। जरसः जराः इत्यादि [११६] पाद्दन्तेति नासिकापृतनानिशानां नस्पृन्निशः। नसः नसा नोभ्याम् इत्यादि। पृत. पृता पृद्भ्याम् इत्यादि। निशः निशा।

ननु ङस्यमापीष्टसिद्धौ स्वश्वेति कथमिति चेन्न अस्यै इत्यादिसाधने सकारपरत्वाभावे सुभ्य इत्यस्याप्रवृत्ते. ॥ १५२ ॥

अम्बार्था नाम्न्यौक्तौ मातृवाचका। द्वौ अचौ येषा ते द्व्यच द्व्यचश्च ते अम्बार्थाश्चेति द्व्यजम्बार्था' सुभ्रूश्च दीच द्व्यजम्बार्थाश्च ते तेषाम्। द्यादिसाहचर्यात् सुभ्रू शब्द स्त्रीलिङ्ग एव ग्राह्य'। "विमानना सुभ्रु कुत: पितुर्गृहे" इति कालिदास। पुंसि तु हे सुभ्रू पुरुष इत्यत्र न स्यात्। "दूरादरालभ्रु विभाति वेला कलङ्कलेखामलिनेव धारा" इति रघौ अरालभ्रु इति तन्वादेर्वेति ऊपि कृते उवस्थानलाभावात् दीसञ्ज्ञाथा ह्रस्व। एव "त्व रक्षसा भीरु यतोऽपनीता त मार्गमेता. कृपया लतामे" इति रघौ। "विहर मया सह भीरु काननानि" इत्यादौ च भीरु इत्यत्र तन्वादेर्वेति ऊपि कृते ह्रस्व:। ननु हे गौरि हे वधु इत्यादावनेन ह्रस्वे गुर्धिजसित्यादिना गुण. कथ न स्यादिति चेन्न तत्

१५४। शच्छ्राज-भ्राज-यज-व्रज-सृज मृज-व्रश्च भस्जां षड् भौ।

शच्छ्राज-भस्जा ६।॥, षड् ।१।, भौ ७।।

शान्तानां छान्तानां राजादेश्च षड् स्यात् भौ परे।

१५५। षोड़: फे।

ष' ६।, ड १।, फे ७।।

षस्य ड स्यात् फे परे। निड्भ्यां इत्यादि। पच्चे घौ च उमावत्। गोपा विश्वपावत्। मतिर्हरिवत्। स्त्रीत्वान्न शस् न न टा ना। मती' मत्या।

१५६। द्याङितामम्।

द्या ५।, ङिता ६।॥, अम् ।१।।

द्या' परेषां ङितामम् स्यात्, म इत्। मत्यै मतये, मत्याः मते:, मत्याः मते', मत्यां मतौ। एवं श्रुतिस्मृतिबुद्धग्रादयः।

सूत्रे कृस्वेदन्तोदन्ताभ्या परत्वजातानामेव धिजसङिता ग्रहणात् अत्र न प्रसक्तिः। एवमक्राह्लादय इति आदिशब्दात् हे अत्त हे अप्प॥ १५३॥

शश्छश्च राजश्च भ्राजश्च यजश्च व्रजश्च सृजश्च मृजश्च व्रश्चश्च भस्जश्च तं तेषाम्। एषां दशाना षड् स्यात् लिङ्गप्रकरणे हसविरामयो धातुप्रकरणे झसविरामयो इत्यर्थ। यथा शौविशप्रवेशे क्विपि विट् विड्भ्या क्तौ प्रविष्टि यङ्लुकि अवेवेट् प्रच्छौश ज्ञीप्से प्राट् प्राड्भ्या पृष्टि अपरिपृट् राजृञ राट् राड्भ्या ह्वत्वतेर्व्विति इम् निषेधे राष्टि अराराट् इत्यादि॥ १५४॥

ननु झपभसोरित्यनेनैव षस्य ड स्यात् किमनेन इति चेन्न निट्सु इत्यादर्थ मवश्यवाच्यत्वात्। पारायणतन्त्रप्रदीपे श्रीपतिदत्तास्तु तालव्यशकारस्य टकार विधाय निड्भ्या निट्सु इत्याद्युदाहरन्ति॥ १५५॥

द्याङित्य इत्यनेनापीष्टसिद्धौ ङितामम्विधानन्तु अकारस्य विभक्तिसम्बन्धि-

१५७ । स्त्रियां त्रिचतुरोस्तिसृचतसृऋवत् तौ ।

स्त्रिया ७।, त्रिचतुरो ६॥, तिसृचतसृ ।१। ऋवत् ।१।, तौ ७। ।

त्रिचतुरो स्त्रीलिङ्गे क्रमात्तिसृ-चतसृौ स्त' तौ परे। तौ च ऋवत् तेन न गुणविधी । तिस्र तिस्रः तिसृभि' तिसृभ्यः तिसृभ्यः तिसृणां तिसृषु। टेरत्वे सत्याप्। द्वे द्वे द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोः द्वयो.। गौरी गौर्य्यौ गौर्य्यः, हे गौरि, गौरीं गौर्य्यौ गौरीः, गौर्य्या गौरीभ्यां गौरीभिः। [१५६] याड्ङिता-मम्। गौर्य्यै गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्य्याः गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्य्याः गौर्य्योः गौरीणां, गौर्य्यां गौर्य्योः गौरीषु। एवं वाणी-काली-नद्यादयः। लक्ष्मीः अनीबन्तत्वात् न सिलोपः। शेषं गौरीवत्। एवमवीतन्त्र्यादयः। स्त्री। हे स्त्रि।

त्वार्थम्। तेन स्त्रियै इत्यादिषु धीरियुवचौति इयादेश। नच याङिती त्रि-रित्यनेनापीष्टसिद्धिरिति वाच्यम्। सर्वस्यामित्यादौ ङिस्थाने आमिकृते यथा आमो ङित्वात् स्यम् स्यात्तया मत्यै इत्यत्र एकारस्य वृद्धावपि गुर्धिजसित्यनेन इकारस्य गुणापत्ते ॥ १५६ ॥

अत्र सम्ब्यभाव. सूत्रत्वात्। तौ च ऋवदिति तावादेशौ दीर्घ ऋदन्ततुल्यौ तेन इतुना ह्रस्वस्य स्थाने जायमाना गुणविधी न स्तु । यथा ब्रावस्वसृतृण इति गुर्ङि-र्ध्योरित्येताभ्यां गुण धौत्रिरिति वृद्धि. शसनामिर्घ इति दीर्घो न स्यादित्यर्थ । न च स्वसृतृणन्तभिन्नतया गुणेन बाधिताया वृद्धेर्निषेधी वृथेति वाच्यम्। बाधकस्य गुणस्य निषेधे पुनर्बाधिताया वृद्धेर्दुर्निवारत्वात्। किञ्च ह्रस्वान्तत्वात् यौ दीर्घ-स्तस्यैव निषेध' तेन प्रियतिसृणि कुलानि इत्यत्र नान्तत्वद्वारा नसत्र्महन्न इत्यनेन दीर्घ स्यादेव। एव समाहारेणापीष्टसिद्धौ गुणविधी इति बहुवचननिर्देशात् अम्शसोरादिलोपौ न स्यात् ऋतो ङौ ड्रित्यपि न स्यात्। मुख्ये गौणे चाय विधि । किञ्च आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् सौ न ऋवदिति बोध्यम्। तेन सख्यृङ्ङामिति सेडा। धौतु गुर्ङिर्ध्योरितिगुणश्च स्यात्। एवम् आमस्तु नुमागम स्यादेव। यथा प्रियास्तिस्र. स्त्रियो यस्य स प्रियतिसा हे प्रियतिसः प्रियतिस्रौ प्रियतिस्र. प्रियतिस्र प्रियतिस्रौ प्रियतिस्र प्रियतिस्रा प्रियतिस्रे प्रियतिस्र. प्रियतस्र प्रियतिस्रोः प्रियतिसृणा प्रियतिस्रि प्रियतिस्रो' प्रियतिसृषु।

१५८। स्त्रीभ्रूधुः।

स्त्री ।१।, भ्रू १।, धु १। ।

स्त्रीशब्दो भ्रूशब्दश्च धुसंज्ञः स्यात्। [१३५] धोरियुवचि। स्त्रियौ स्त्रियः।

१५९। स्त्री वाम् शसोः।

स्त्री ।१।, वा ।१।, अम्शसो ७॥ ।

स्त्रीशब्दो धुसंज्ञो वा स्यात् अमि शसि च परे। स्त्रियं स्त्रीं स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः, स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः, स्त्रियै स्त्रीभ्यां

एव प्रियचतसा। प्रियास्तिस्रो यस्य तत् कुलं प्रियत्रि एवं प्रियचतुः अत्र स्यमो र्लुक् करणान्न आदेशः प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि इत्यादिषु आदौ सर्वावयवा-देशस्ततोनुणागमः। भाष्यटीकाकृता तु स्यमोर्लुकि कृतेऽपि आदेशौ विभाष्यते तन्मते प्रियतिसृ प्रियत्रि प्रियचतसृ प्रियचतुः कुलमिति। यत्र त्रिचतुरोर्न स्त्रिया वृत्तिस्तत्र समुदायस्य स्त्रिया वृत्तावप्यनादेशौ। यथाप्रियास्त्रयः पुरुषा यस्या वेश्यायाः सा प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः इति। तिस्र इच्छति त्रिकाम्यति चतस्र इच्छति चतुर्ष्यति तिसृणां पतिः त्रिपतिः चतसृभिः कृतं चतुःकृतमित्यादौ क्तेर्लुक्-त्येचेत्यनेन क्तेर्लुकि लुकि न तद्वेति निषेधान्नादेशौ। तिस्र इत्यादौ दन्त्यादेशकर-णान्न षत्वम्। ननु वासुस्त्विस्मन्निति सुत्वेण इस् उस् इति दन्त्यान्त प्रत्ययकरणेऽपि हविषा धनुषा इत्यादौ कथं षत्वमिति चेत् सत्यं इसुसोर्मूर्द्धन्यान्तकरणे रडोऽसम्भवे हविः हविर्भ्यां धनुः धनुर्भ्यां इत्यादौ षीडःफि इत्यनेन डकारापत्तिः स्यादिति दन्त्यान्तकरणम्। ततश्च इसन्तीसन्तानां सर्वेसुस्सजुषक्रामिति फिरङ् अन्यत्र षत्वमिति एवमवीतन्द्र्यादय इति। अवी तन्द्री तरी लक्ष्मी श्री ह्री धीभ्यादि-शब्दतः। अवीवन्ततथा सेर्न लोपो गौणे न कृस्वता इति। अवरक्षादौ अवीः तद्रिसादिर्मोहे तन्द्रीरर्दकारमध्यः। तन्द्रीर्निद्राप्रमीलयोरित्यमरः। तृतरेऽभिभवे तरी लक्षकड दर्शनेऽङ्के लक्ष्मी। एषु औणादिक ईप्रत्ययः लक्षधातोर्मकाराग-मश्च। श्रिञ्सेवने श्री ह्रीलिलज्जे ह्री, ध्यैतु चिन्तने धीः, ञिभीलि भीत्या भीः एते क्विबन्ताः। जौमरास्तु प्रियपपी- बहुयषी इत्युभयत्रात पठन्ति ॥ १५३ ॥

इबुवार्थमिदं विधानम् ॥ १५८ ॥

स्त्रीग्रहणं भ्रूनिवृत्त्यर्थम्। स्त्रियं स्त्रियः इत्यभयत्र धातुसञ्ज्ञासाफल्यार्थं

स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणां, स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु। श्रीः श्रियौ श्रियः। हे श्रीः ङित्यामि च भेदः। श्रियै श्रिये, श्रियाः श्रियः, श्रियाः श्रियः, श्रीणां श्रियां, श्रियां श्रियि श्रीषु। सुध्यादयः पुंवत्। सुष्ठुधीः प्रकृष्टा-धीः इति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रध्यौ श्रीलक्ष्मीवत्। धेनुर्मतिवत् साध्यः। धेनुः धेनू धेनवः इत्यादि। बधूर्गौरीवत्। बधूः बध्वौ बध्वः इत्यादि। एवं चमूतन्वादयः। भ्रूः श्रीवत्। भ्रूः भ्रुवौ भ्रुवः इत्यादि। सुभ्रूः हे सुभ्रु। पुनर्भूः सुलूवत्। सुभूः पुंवत्। स्वसा धातृवत्। माता पितृवत्। द्यौर्गोवत्। सुराः पुंवत्। नौ ग्लौवत्।

इति अजन्तस्त्रीलिङ्गपादः।

मादौ इयादेश पश्चाद्दीर्घत्वाभावादमुश्चसोरादिलोपौ न स्यात्। स्त्रियै स्त्रिया स्त्रिया, स्त्रियां एषु चतुर्षु स्त्रीयुवङ्क्तितीत्यत्र स्त्रीशब्दवर्जनान्नित्यदीसञ्ज्ञायामादौ याडितामम् ङेराम्च स्यात् पश्चादियादेशः। एव स्त्रीणामित्यत्र वामीति सूत्रे स्त्रीशब्द-वर्जनान्नित्यदीसञ्ज्ञायामादौ नुमागमे पश्चादच् परत्वाभावान्न इयादेशः। ङित्यामि च भेद इति। श्रीशब्दस्य स्त्रीयुवङितीति वामीत्येताभ्यां दीसञ्ज्ञा-विकल्पनात् रूपद्वयमित्यर्थः। सुध्यादयः पुंवदिति शोभना धीर्यस्याः स्त्रिया इति विग्रहे सुधी शब्दस्य स्त्रीलिङ्गवर्त्तित्वेऽपि पुंलिङ्गस्यापि सम्भवान्नित्यस्त्रीत्वाभावे दीसञ्ज्ञाभावात् स्त्रीलिङ्ग विहित-कार्य्याभावे पुंवदित्यर्थः। आदिशब्दात् सुश्री-यवक्री प्रध्यादयः। सुष्ठुधीः इत्यादि। शोभना चासौ धीश्चेति सुधीः प्रकृष्टा चासौ धीश्चेति प्रधीरिति कर्मधारये नित्यस्त्रीत्वाद्दीसञ्ज्ञाया सुधीप्रध्यौ क्रमात् श्रीलक्ष्मीवत्। सुधीशब्द इयस्थानित्वेन ङित्यामिव पाक्षिकदीसञ्ज्ञकतया श्रीशब्दवत्। प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन नित्यदीसञ्ज्ञकत्वाल्लक्ष्मीशब्दवदि-त्यर्थः। अत्र प्रधीशब्दस्य क्विबुत्पत्तेरनन्तरं कृतसमासस्यापीयप्राप्तिबीजं कय्या-द्यनेकाच इत्यत्र व्याख्यातम्। एव चमूतन्वादय इति। तनु शब्दस्तु तन्वादेर्वेति ऊप्पक्षे बधूवत्। अनूत्वपक्षे धेनुवदिति। पुनर्भूः सुलूवदिति पुनर्भूशब्दस्य कय्यादीतिवकार प्राप्त्या सुलूशब्देन साम्य नतु सर्वरूपे, तेनास्यनित्यस्त्रीत्वाद्दी-सञ्ज्ञाया सर्वत्र बधूशब्दवदेव रूपम्। एवं दृन्भूवर्षाभूकाराभूणामपि रूप बोध्यम्।

चतुर्थः पादः। [अजन्तक्लीवलिङ्गशब्दः।]

१६०। क्लीवात् स्यमोऽधेर्मोऽतः।

क्लीवात् ५।, सि-अम ६। अधे' ६।, म १।, अत. ५।।

अकारान्तात् नपुंसकात् परस्याधेः सेरमश्च मः स्यात्। ज्ञानं हे ज्ञान।

१६१। क्लीवात् यौ।

क्लीवात् ५।, ई।१।, औ १।।

क्लीवात्पर औ रीः स्यात्। ज्ञाने।

१६२। जस्शसोः शिः।

जस्शसी ६॥, शि. १।।

क्लीवात् परस्य जसः शसश्च शिः स्यात्, श इत्।

सुभू पुर्वदिति नित्यस्त्रीत्वाभावे नदीसञ्ज्ञाभावादित्यर्थ.। स्वसा धातृवदिति वृद्धिप्राप्त्या साम्य नतु सर्वरूपैः तेन शसि स्वसॄरिति माता पितृवदिति अत्रापि गुणप्राप्त्या साम्य नतु सर्वरूपै' तेन शसि मातॄरिति॥ १५९॥

इति स्त्रीलिङ्गपाद।

ननु स्वदीर्घ्यामित्यनेन आदिलोपादेरिष्टसिद्धौ अमो मकारविधान कथमिति चेन्न सर्वलिङ्गविषयस्य स्वदीर्घ्यामित्यस्य क्लीवमात्रविषयेण स्यमोर्लुगित्यनेन वाधितत्वात् लुगापत्तेः ज्ञानमित्यादौ मकारस्य विभक्त्याद्यवयवभिन्नत्वादात्मिमभवीत्यनेन आकारो न स्यात्॥ १६०॥

ई औ इत्युभय लुप्तप्रथमैकम्। पुनः क्लीवादित्युपादानं सामान्यार्थं तेन सर्वस्मात क्लीवात् औकार ई' स्यादित्यर्थ.। यथा ज्ञाने वारिणी मधुनी कर्तृणी पयसी॥ १६१॥

शित्करण शिःक्लीव इत्यादौ विशेषज्ञापनार्थं तत्र इः क्लीव इति कृते सप्त्येकवचनभ्रम. स्यात् इति। कति फलानि षट्पत्राणि पञ्च मूलानि अष्टौ

१६३। नुमयमादौ झसन्तरलादौ तु वा।

नुम् ।१।, अयमादौ ७।, झसन्तरलादौ ७।, तु ।१।, वा ।१।।

क्लीवस्य शौ परे नुम् स्यात्, न तु यमादौ, झसन्तरलयोरादौ तु वा स्यात्।

१६४। नसब्महन्नोऽधोर्घोऽधौ घौ।

नस्-अप्-महत्-न ६।, अधो' ६।, घं १।, अधौ ७।, घौ ७।।

नसन्तस्यापो महतो नान्तस्य च धुवर्जस्य घः स्यात् अधौ घौ परे। ज्ञानानि। ङौ प्रीवत्। शेषं रामवत्। एव वन-धन-फलादय.।

फलानि एषु लिङ्गविहितकार्य्यनिषेधान्न शि.। गौणे तु अतिकतीनि अतिषषि अतिपञ्चानि अत्यष्टानि इत्यादौ स्यादेव ॥ १६२ ॥

नुम प्रकृतिभाजित्वात् ज्ञानानीत्यादौ नान्तत्वाद्दीर्घ: यमस्यादि यमादि. न यमादि अयमादि' तस्मिन्। झस् अन्तो ययोस्तौ झसन्तौ झसन्तौ च तौ रलौ चेति झसन्तरलौ तयोरादि' झसन्तरलादि' तस्मिन्। यमस्यादौ तु अभयमाचचाणानि कुलानि अभयि पापत्वमाचचाणानि पापवि चत्वारि कुशलमाचचाणानि कुशलि सुगण माचचाणानि सुगणि वहुयज्वानि॰ प्रशामि इत्यादि। ननु नुमयम इति कृते यमन्तलिङ्गस्य नुम्निषेधादेवेष्टसिद्धौ अयमादाविति व्यर्थमिति चेन्न। अभ्रगत्या क्विपि अभ्रि जलानि इत्यादौ यमन्तत्वान्नुमोऽप्रसङ्गात्। झसन्तरलादौ तु ऊनर्जि ऊर्जि सुवल्गि सुवनल्गि। अत वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् वहूर्जशब्दस्य रेफात् परो नुम्वा स्यात् तेन वहूर्ञ्जि वहूर्जि इति। अत्यूर्जादिस्तु रफात् पूर्वमेव। ननु झसन्तरलोस्तुवेति कृते झसन्तरलन्तलिङ्गयोर्नुम्विभाषयैवेष्टसिद्धौ झसन्तरलादौ तुवेति कथमिति चेन्न ऊर्जं वल रातीति ऊर्ग्रं हनजनाङ्गमादेरिति ड। तत ऊर्ग्रमाचचणानि कुलानि ऊर्ग्रि इत्यादौ झसन्तरलन्तलिङ्गभिन्नतया नुम्विभाषानुपपत्तौ यमादौ नुम् निषेधापत्ते ॥ १६३ ॥

नस् च अप् च महच्च न चेति नसब्महन्न तस्य। यथा विद्वान् आप. महान्। न इति नान्तलिङ्गस्य ग्रहणम्। यथा राजा ज्ञानानीत्यादौ लिङ्गभाजिनो नुमोलिङ्गान्तेन जातत्वान्नान्तत्वम्। पचन्नित्यादौ तु नकारस्य लिङ्गभाजित्वेऽपि लिङ्ग-

१६५ । तोऽन्यादेर्मोऽनेकतरात् ।

त १।, अन्यादेः ५।, म. ६।, अनेकतरात् ५। ।

अन्यादेः परस्य स्यमोर्मस्य तः स्यात् नत्वेकतरात् परस्य । अन्यत् अन्ये अन्यानि । हे अन्य । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । एवमन्यतरादयः । अनेकतरात् किम् ? एकतरम् ।

१६६ । जरातोऽम् वा ।

जरात ५।, अम् ।१।, वा ।१। ।

जराशब्दात्परस्य स्यमोर्मस्य अम् स्यात् वा । अजरसम् अजरम्, अजरसौ अजरे, अजरांसि अजराणि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् [११६] पाददन्तेति शीर्षहृदयोदकासनानां शीर्षन् हृदुदनासनः । शीर्षाणि शीर्ष्णा शीर्षभ्याम् इत्यादि । हृन्दि हृदा हृद्भ्याम् इत्यादि । उदानि, उद्ना, उदभ्याम् इत्यादि । आसानि आस्ना आसभ्याम् इत्यादि । पक्षे शेषे च ज्ञानवत् ।

१६७ । क्लीवे स्वः ।

क्लीवे ७।, स्वः १। ।

क्लीवे घस्य स्वः स्यात् । श्रीपम् । ज्ञानवत् ।

मध्य विहितत्वान्न नान्तत्वम् । अधोरिति किं सुहिन् सुहिसौ । अधाविति किं हे विद्वन् । पूर्वतः शिरमुत्पत्तावपि घाविविकरण सर्वलिङ्गेषु दीर्घार्थम् । तेन पयांसि स्वाम्पि महान्ति कर्माणि स्त्रियान्तु सीमा सीमानावित्यादि ॥ १६४ ॥

स्यमोर्मस्येति किं हे अन्य । अन्यतमस्य अन्यादित्वाभावादन्यतममिति ॥ १६५ ॥

सेर्मस्य अमि जरसादेशेऽजरसम् । पक्षे ध्यमृशसादेरिति ज्ञापकादमादेश-स्याप्यादिलोपे अजरमिति । अमितु आदौ जरसादेशे अमो लुगापत्तिः स्यादिति । वाशब्दस्य व्यवस्थया अन्तरङ्गत्वाद्बलवतोऽपि जरसादेशादादौ अमो मकारे तस्य अमादेशे अजरसम् अजरमिति अन्यथा अमोनित्यत्वेऽपीष्टसिद्धौ वा ग्रहणस्य वैय-र्थ्यापत्तेः ॥ १६६ ॥

क्लीवे वृत्तौ सत्यामेव ह्रस्वः स्यात् नतु निमित्तान्तरापेक्षास्तीत्यर्थः । एव येन

१६८। स्वमो र्लुक्।

सि-अमो ६॥, लुक् ।१। ।

क्लीवात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात्। वारि।

१६९। नुमिकोऽच्यनामि।

नुण् ।१।, इक ६।, अचि ७।, अनामि ७। ।

इगन्तस्य क्लीवस्य नुण् स्यादचि परे नत्वामि। वारिणी वारीणि।

१७०। णुर्धौ वा।

णु' १।, धौ ७।, वा ।१।, ।

इगन्तस्य क्लीवस्य णुर्वा स्यात् धौ परे। हे वारे हे वारि। वारिणी वारीणि, वारिणा वारिणे वारिणः वारिणः वारिणोः वारीणां, वारिणि वारिणो.। हसि च हरिवत्।

१७१। पुंवद्वार्थोक्तपुंस्कं टाद्यचि।

पुवत् ।१।, वा ।१।, अर्थोक्तपुस्क १।, टाद्यचि ७।।

विधिस्तदन्तस्येति न्यायात्तदन्तस्यैव ह्रस्वः। अन्यथा श्रीश्रमित्यादौ श्रीशब्दस्यापि-ह्रस्वापत्ति.। श्रिय पातीति श्रीपा प्रकृति.। क्लीवे प्रयोगे ह्रस्वे श्रीपम्॥ १६७॥

लुक्करणेन लुकि न तवेति निषेधात् यत् तत् इत्यादौ विभक्ति निमित्तकाष्टे-रकारादयो न स्यु.। विरामविहितकार्य्याणि स्युरेव॥ १६८॥

नुणो लिङ्गभाजित्वात् वारीणि मधूनि इत्यादौ नान्तत्वाद्दीर्घः। येन केनापि प्रकारेण इगन्तस्यापि ग्रहणम्। तेन प्रद्युनी सुरिणी सुनुनी इत्यादि सिद्धम्। अनामीति किं वारीणामित्यादौ अन्तरङ्गत्वादादौ नुणि कृते ह्रस्वपरत्वाभावान्-मागमाभावे दच्छिनामित्यादिवद्दीर्घो न स्यादिति॥ १६९॥

धेर्लुकि कृते लुकिनतवेति निषेधात् णुर्धिर्जस् इत्यस्य णुर्ङिध्योरित्यस्य चाप्राप्तौ विभाषा। हे वारे हे वारि हे मधो हे मधु हे धातः हे धातृ। इहापि येन केनापि प्रकारेण इगन्त-ग्रहणात् हे प्रद्यो हे प्रद्यु इत्यादि॥ १७०॥

वाग्रहण परत बाधिकारनिवृत्त्यर्थम्। पुमानिव पुवत् अर्थेन एकार्थेन उक्तः

इगन्तं क्लीवम् अर्थेन प्रोक्तपुंस्कं पुंवद्वा स्यात् टाद्यचि। अनादये अनादिने इत्यादि। शेषं वारिवत्। अर्थेन किम्? पीलुने फलाय।

१७२। दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽनङ्।

दधि-अस्थि सक्थि-अक्ष्ण ६।, अनङ् ।१।।

एषामनङ् स्यात् टाद्यचि अङावितौ। [११७] अनोऽल्लोपः। दध्ना दध्ने दध्नः दध्नः दध्नोः दध्नां दध्नि दधनि दध्नोः। शेषं वारिवत्। एवमस्थि सक्थि अक्षि। सुधि सुधिनी सुधीनि। हे सुधे हे सुधि। सुधि सुधिनी सुधीनि। सुधिया सुधिना इत्यादि। एव प्रध्यादयः। मधु मधुनी मधूनि हे मधो हे मधु। द्वौ प्रीवत्। मधुना मधुभ्याम् इत्यादि। एवमम्बुसान्वादयः। [११६] पाददन्तेति स्नु वा। स्नूनि सानूनि इत्यादि भेदः। धातृ धातृणी धातॄणि। धौ। हे धातः हे धातृ। द्वौ प्रीवत्। धात्रा धातृणा इत्यादि। एवं ज्ञातृकर्त्रादयः।

पुमान् येन तत् अर्थोक्तपुंस्कम्। यथा नास्ति आदिर्यस्य तत् कुल अनादि आदि-रहितमित्यर्थ। अनादि. पुरुष. आदिरहित इत्यर्थः। अतएव अनादिशब्द एकार्थोक्तपुंस्कः। एकार्थेन कि पीलुने फलाय पीलु' वृक्षविशेषवाची पुलिङ्ग। द्विहीन प्रसवे सर्वे हरीतक्यादय. स्त्रियामित्यमरात् फलपुष्पादिवाचित्वे वृक्ष-वाचकाना क्लीवत्वाभिधानात्। पीलु फलम्। अत्र पीलुशब्दस्य अर्थोक्त-पुंस्कत्व नास्तीति पुवद्भावो माभूत्। एव रसे कटु. कट्वकार्य्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयो-रित्यमरात् कटुने अकार्य्याय अत्र पुंवद्भावो न स्यात् कटवे कटुने कुलाय मत्सराय तीक्ष्णाय वा इत्यर्थः। अत्र स्यादेव। एवञ्च तुवरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरो लवण. कटुः। तिक्तोऽम्लश्च रसा. पुंसि तद्वत्सु: षडमी त्रिषु इत्यमरेण रसवति लिङ्ग-त्रयाभिधानात् कटवे कटुने फलाय इत्यादि स्यादेव॥ १७१॥

गौणेऽप्ययम्। पीतदध्ना पुरुषेण हृतास्थ्ना शिवेन एव अतिसक्थ्ना अत्यक्ष्णा पीतदध्ने स्त्रियै। अत्र दध्यादीनां रुढमेव ग्रहण तेन दधातीति दधि' द्विशा-

१७३। एचो युत् स्वम्।

एच १॥, युत् ।१।, स्वम् २। ।

प्रद्यु प्रद्युनी प्रद्यूनि। हे प्रद्यो हे प्रद्यु। द्यो ग्रोवत्। प्रद्यवा प्रद्युना इत्यादि। सुरि सुरिणी सुरीणि। धो। हे सुरे हे सुरि। सुराया सुरिणा सुराभ्याम् इत्यादि। सुनु सुनुनी सुनूनि। धो। हे सुनो हे सुनु इत्यादि। सुनावा सुनुना इत्यादि।

इति अजन्तनपुंसकलिङ्गपादः।

अजन्ताध्यायः।

टुङ् लोपिन इति किं: विलच्च। दधये पुरुषाय दध्ये दधये स्त्रियै दधये दधिने ज्ञानाय इत्यादौ अनङ् न स्यात्। सुधीति। शोभना धीर्यस्य तत् सुधि कुल इत्यादीनामप्येकार्थेनोक्तपुंस्कत्वम्। एव प्रध्यादय धातृ इति दधातीति धातृ फलम्। अस्याप्येकार्थेनोक्तपुंस्कत्वम्। एव ज्ञातृकर्त्तादय इत्यादौ अनङ् न स्यात्। जानातीति ज्ञातृ कुल करोतीति कर्त्तृकुल एतदादीनामप्येकार्थेनोक्त-पुंस्कत्वम्॥ १७२॥

इत्यजन्ताध्यायः।

एच क्लीवे स्व इत्यादिभिर्ह्रस्व प्राप्नुवन्तो युदेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थ ननु समान-व्यवस्थयैवेष्टसिद्धौ किमनेनेति चेन्न कण्ठत्वे समानस्य अकारस्याप्यापत्ते:। प्रकृष्टा द्यौ: स्वर्गो यस्मात् तत् प्रद्युपुण्यम्। शोभनो रा: धन यस्य तत् सुरि धनम्। शोभना नौर्यत्र तत्सुनु जलम्। एषामप्येकार्थेनोक्तपुंस्कत्वम्॥ १७३॥

इति श्रीदुर्गादास विद्यावागीशकृताया मुग्धबोधटीकायामजन्ताध्यायटीका।

हसन्ताध्यायः । प्रथमः पादः । हसन्तपुंलिङ्गशब्दः ।

१७४ । द्विरुक्तजक्षादी द्विः ।

द्विरुक्त जक्षादी १॥, द्वि. १। ।

कृतद्वित्वशब्दो जक्षादिश्च द्विसंज्ञः स्यात् ।

१७५ । ह्रोढोभौ ।

हः ६।, ढः १।, भौ ७। ।

हस्य ढः स्यात् भौ परे । [१४८] आबोब्भसात् सेर्लोपः । [६४] झप् झसोः इति चप्जबौ वा । लिट् लिड् लिहौ लिहः, लिहं लिहौ लिहः, लिहा लिड्भ्याम् इत्यादि ।

१७६ । दादेर्घः ।

दादि. ६।, घ. १। ।

दकारादेर्हस्य घः स्यात् भौ परे ।

पूर्वं प्रयोजनाभावादनुक्ता सञ्ज्ञा आह । अत्र द्वेरेकत्वेऽपि द्विरुक्तजक्षादी इति द्विवचन प्रकृतिविकृतिभेदान्न विरुद्ध अतएव द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्याद्दतुरित्यमर. । एव युवाल्पौकन्वेत्यत्रापि बोध्य जक्षादिस्तु जक्षितिश्च दरिद्रातिश्चकास्ति. शास्तिरेव च । दीधीवेवी च जागर्त्तिर्जक्षादि. सप्तधातुभिः । फलन्तु शवन्तस्य त्रिदचोऽद्वेरिति द्विवर्जनात् । जक्षत् जक्षतौ क्लीवे जस्शसो. द्वे. शतुर्नुम्विति जक्षति जक्षन्ति । आख्यातिकेऽन्तोऽद्वेरिति जक्षति अनुस्सिद्वेरिति अजक्षु । दीधीवेवौ इति द्वौ वैदिकौ आत्मनेपदिनौ विभक्तिव्यत्ययात् परस्मैपदे अनुस्सिद्वेरिति अनडुसि गुरु स्यक्यामिति गुणे अदीधयु. अवेवयुरितिकामधेनौ वोपदेव. ॥ १७४ ॥

लिट् लिड्भ्याम् । लढि अलट् ॥ १७५ ॥

द आदिर्यस्य हस्य स दादि । तस्य हकारस्य दकारादित्वमच्व्यवधाने न सम्भवतीति एकाच्व्यवधाने बोध्यम् । तेन धुक् धुग् । अनेकाच् व्यवधाने तु दधिलिट् इत्यादौ न स्यात् । हस्व्यवधानन्तु सजातीयत्वादव्यवधानवत् । तेन द्राहृडजागरे क्विपि ध्राक् ध्राग् ध्राग्भ्यामित्यादि ॥ १७६ ॥

१७७। झभान्तस्यादिजवां झभाः फे, धोस्तु सध्वेऽन्ते च।

झभान्तस्य ६।, आदिजवा ६।।।, झभा १।।।, फे ७।, धो. ६।, तु ।१।, सध्वे ७।, अन्ते ७।, च ।१। ।

झभान्तस्यादौ स्थितानां जवानां झभाः स्युः फेपरे, धोस्तु सध्वे अन्ते च। धुक् धुग् दुहौ दुहः, दुहं दुहौ दुहः, दुहा धुग्भ्याम् इत्यादि।

१७८। मुहां घङ् वा भौ।

मुहा ६।।।, घङ् ।१।, वा ।१।, भौ ७।।

झभश्चासावन्तश्चेति झभान्तः। अन्ते स्थितस्य झभस्य आदौ स्थिता ये जवास्तेषां झभा स्युरित्यर्थ तेषाञ्च अव्यवधानेऽसम्भवात् एकाज्व्यवधाने एव स्युः। यथा भुत् भुद्भ्यामित्यादि एव दघ्नोतीति क्विपि धक् धग् भ्यामित्यादि फेपरे विधानादेव प्रकृत्यन्तझभप्राप्तौ अन्तग्रहण आदिष्ट झभोऽपि प्राप्त्यर्थम्। तेन गूहतीति क्विपि घुट् घुड्भ्या दोग्धीति क्विपि धुक् धुग् भ्यामित्यादि। हसव्यवधानन्तु अव्यवधानवत् सजातीयत्वात् तेन द्रुह्युजिघांसि ध्रुक् ध्रुग् भ्यामित्यादि। गा दोग्धीति गोधुक् गर्दभमाचष्टे इति णौ क्विपि गर्दप् इत्यादौ अनेकाच् व्यवधानत्वे न पूर्वस्य। धातोस्तु धोक्ष्यति अधुग्ध्व अधोक्। सध्वे किं दुग्धम्। व्यध्यौताडे इत्यस्य दन्त्यवकारादित्वात स्रगाविदित्यादौ न प्रसङ्ग। किन्तु चपोऽवे जब् इत्यादिवत् एकवचनेनैवेष्टसिद्धौ जवामिति बहुवचन ज्ञापयति कदाचिद्दन्त्यवकारस्य जवभिन्नस्यापि भ. स्यात् तेन व्यध्यौताडे सनि बिभत्सति इत्यत्र बकारस्य भकारः। एव न्यासोऽपि सनि खे परस्य व्यधेर्वकारोवर्ग्य अन्यत्र दन्त्य इत्याह। एवञ्च जकारस्य झकारो न स्यादिति वक्तव्यम्। तेन जभतीति क्विपि जप् जब्भ्या डर्जिहृषत्वे जेहते इति क्विपि जेट् जेड् भ्यामित्यादि अतएव झभान्तस्यादिजवा ढभा इत्येव केचित पठन्ति। एव धातोस्तु सध्वेऽन्तेचेति नियमादेव लिङ्गस्य पूर्वतोऽनु वर्त्तमानेन भौ इत्यनेनापि फ प्राप्तौ फग्रहण स्पष्टार्थम्॥ १७७॥

बहुवचन गणार्थम्। गणश्च। मुह्द्रुह्ष्णुह्ष्णिहानश्यक्षिहा, पञ्च मुहादयः।

मुहादीनां घङ् वा स्यात् भौ परे। मुक् मुग् मुट् मुड् मुहौ मुहः, मुहं मुहौ मुहः, मुहा मुग्भ्यां मुड्भ्यामित्यादि। एवं द्रुह स्नुह नश ष्णिहः।

१७९। वाहो वौ पौ श्वेतात् तु वा।

वाह ६।, वा ।१।, औ ।१।, पौ ७।, श्वेतात् ५।, तु ।१।, वा ।१।।

वाहो वाशब्दस्य औः स्यात् पौ परे, श्वेतवाहस्तु वा। विश्वौहः विश्वौहा इत्यादि। शेषं लिड्वत्।

१८०। अनादूः।

अनात ५।, ऊ १।।

अनवर्णात् परो वाहो वा ऊः स्यात् पौ परे। भूहः भूहा इत्यादि।

१८१। अनडुच्चतुरोऽणाणौ धिघ्योः।

अनडुह् चतुर ६।, अण् आणौ १॥, धिघ्यी: ७॥।

अनडुहश्चतुरश्च धौ परेऽण् घौ परे आण् स्यात्, णइत्।

द्रुहस्तु घङोऽप्राप्तिपक्षे ह्रोढौभावित्यनेन ढ एव न तु दादेर्घ इत्यनेन घ। अन्यथा दादेर्घ इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ मुहादावस्य पाठो व्यर्थः स्यात् तेन ध्रुक् ध्रुग् ध्रुट् ध्रुड्॥ १७८॥

औकारेणापीष्टसिद्धौ औकरण हसात् परस्यापि प्राप्त्यर्थम्। तेन वार्वहतीति वार्वाट् अस्य शसादौ वारौहः इत्यादि स्यात्। न च वाहो वोटपौ इति कृतेऽपीष्टसिद्धिरिति वाच्य हसात् परश्च आदूटोञि, इत्यस्याप्राप्तौ वारौह इत्याद्यसिद्धेः। हसन्त पूर्वो वाहोविन्नास्तीत्येके॥ १७९॥

अ अवर्ण न अः अन तस्मात्। यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधी विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादनवर्णपदेन अवर्णसजातीयोऽजेव ग्राह्यो न तु हसः। ततश्च पूर्वसूत्रमवर्णविषय हसविषयञ्च एतत् सूत्रमिवर्णाद्यच् विषयमिति बोध्यम्॥ १८०॥

अनडुच्चतुर इत्येकवचन यथा सख्यनिरासार्थम्। अणाणौ धिघ्योरित्युभयस्य द्विवचनान्तत्वात् यथासख्यमस्त्येव। णित्वादन्त्याच्‌ परौ॥ १८१॥

१८२। हो नः सौ।

हः ६।, नः १।, सौ ७।।

अनडुहो हस्य नः स्यात् सौ परे। अनड्वान्। हे अनड्वन्। अनड्वाहौ अनड्वाहः। अनड्वाहं अनड्वाहौ अनडुहः अनडुहा।

१८३। स्रस्ध्वस्वस्वनडुहां दङ् फे।

स्रस् ध्वस् वसु-अनडुहा ६।।।, दङ् ।१।, फे ७।।

एषां दङ् स्यात् फे परे अङावितौ। अनडुद्भ्याम् इत्यादि।

१८४। श्वेतवाहवयाजुक्थशास्पुरोडाशां डस्ङ्।

श्वेतवाह-पुरोडाशा ६।।।, डस् ङ् ।१।।

एषामन्तस्य डस्ङ् स्यात् फे परे, डङावितौ।

१८५। अत्वसोऽधोः सौ र्घोऽधौ।

अत्-अस ६।, अधो ६।, सौ ७।, र्घ १।, अधौ ७।।

अत्वन्तस्यासन्तस्य च र्घः स्यात् अधौ सौ परे, न तु धो। श्वेतवा।

अनडुहश्चतुरोरनुवृत्तावपि चतुरो हकाराभावादनडुह एवेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

स्रस्ध्वस्वसुना सस्य झप्झसोरित्यनेनैव दत्वे सिद्धे किमनेनेति चेन्न दान्तादान्तविषयस्य झप्झसोरित्यस्य दान्तमात्रविषयेण सोर्विं फे इत्यनेन बाधितत्वाद्विसर्गापत्तेः स्रन्स ध्वन्स एतयोः क्विपि नलोपे स्रत् स्रद्भ्यां ध्वत् ध्वद्भ्याम्। वसुरिति क्वसुप्रत्ययः। विद्वत् कुल विद्वद्भ्याम् अन्यत्र सुवस्तेः क्विपि सुवः सुवोभ्यामित्यादौ न स्यात् ॥ १८३ ॥

पुरोडोभ्यो डस् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ डस्ङ्विधान ङित्त्वादन्तस्य स्थाने जातत्वेन डस्ङो लिङ्गभाजित्वार्थम्। तेन श्वेतवाहादीनामसन्तत्वादत्वसोर्धोः साविति दीर्घः स्यात्। नच तत् सूत्रे असन्तलिङ्गत्व कथ वक्ष्यामीति वाच्यम्। दन्त्यश्वासौ सश्चेति दन्त्यस इत्यादावपि दीर्घापत्तेः। अत्र भिन्नस्य दन्त्यसकारस्य अकारेण असन्तत्व नास्तीत्यर्थः ॥ १८४ ॥

अतश्च असश्च अत्वस् तस्य। अत्वन्तस्य यथा श्रीमान् धनवान् मघवान् युष्म-

১৮৬। ঙস্ঙো ধৌ বা।

ঙস্ঙ ৬।, ধৌ ৭।, বা।১।।

ঙস্ঙো ধৌ পরে ঘো বা স্যাৎ। হে শ্বেতবা হে শ্বেতবঃ। শ্বেতবাহৌ শ্বেতবাহঃ, শ্বেতবাহং শ্বেতবাহৌ শ্বেতৌহঃ শ্বেতবাহঃ, শ্বেতৌহা শ্বেতবাহা শ্বেতবোভ্যাম্ ইত্যাদি। [১১১]ক্বিলাদিতি ষ। তুরাষাট্ তুরাষাড্ তুরাসাহৌ তুরাসাহঃ, তুরাসাহং তুরাসাহৌ তুরাসাহঃ, তুরাসাহা তুরাষাড্ভ্যাম্ ইত্যাদি। চত্বারঃ চতুরঃ, চতুর্ভিঃ চতুর্ভ্যঃ চতুর্ভ্যঃ [১১০]নুমাম ইতি চতুর্ণাম্।

১৮৭। রঙো বিঃ সুপি।

রঙ ৬।, বি ১।, সুপি ৭।

রঙো বি স্যাৎ সুপি পরে নত্বন্যরেফস্য। চতুর্ষু। প্রিয়চত্বাঃ, হে প্রিয়চত্ব, প্রিয়চত্বারৌ প্রিয়চত্বারঃ, প্রিয়চত্বারং প্রিয়চত্বারৌ প্রিয়চতুর. প্রিয়চতুরা প্রিয়চতুর্ভ্যাম্ ইত্যাদি।

ত্বর্থ ভবত্ শব্দস্য ভবান্। অত্বন্তস্য কিং ভবন্ কুর্বন্ ইতি শত্রন্তস্য ন স্যাত। অধৌ কিং সুব ॥ ১৮৫ ॥ –

অসন্তত্বাদ্দীর্ঘস্য ধৌপরে নিষেধাদপ্রাপ্তৌ বিভাষা। হৌঢীভাবিতি ঢত্বে শাসবস ঘসসাঢাশ্চেতি পৃথক্ গ্রহণান্নিমিত্তাভাবেঽপি ষত্বম্। ঢত্বাভাবে তু তুরাসাহৌ ইত্যাদৌ ষত্ব ন স্যাৎ ॥ ১৮৬ ॥

সিদ্ধে সত্যারম্ভো নিয়মায় জ্ঞাপকায় বিকল্পায় বা ইতি স্বরসাত। সুপি পরে সোর্বিঃ ফে ইত্যনেন রেফস্য বিসর্গো ভবন্ রঙ এব স্যান্নত্বন্যরেফস্য ইত্যর্থ। তেন চতুর্ষু গীর্ষু ধূর্ষু ইত্যাদৌ বিসর্গো ন স্যাৎ। রঙস্তু পিপঠীষু সুপীষু সুত.ষ স'জূষু অহ সু ইত্যাদৌ বিসর্গ স্যাদেব। রাজা ইত্যত্র আদৌ নস্য লুপি তদাদ্য বিধের্নিষেধাদ্দীর্ঘো ন স্যাদিত্যাশঙ্কাহ নসন্মহন্ন ইত্যাদির্ঘত্বে নৌলুবিতি পূর্বং প্রকৃতেঃ পূর্বং পূর্বমন্তরঙ্গতরমিতি ন্যায়ান্নকার লোপমপেক্ষ্য অন্তরঙ্গতরত্বাদ্বলবতো দীর্ঘস্যৈবাদৌ প্রাপ্তিস্ততো নকারলুবিত্যভিপ্রায়। ননু অন্তরঙ্গত্বাদ্বলবতো নকারলোপস্য প্রাথমিকত্বে হস্বত্বাভাবাত্ সেলোপাভাবে বিসর্গাপত্তিরিতি চেন্ন সর্ববিধিভ্যো লোপ বিধির্বলবান্ ইতি ন্যায়েন প্রত্যয়নিমিত্তককার্য্যাত প্রাগেব প্রত্যয়লোপাৎ প্রত্যয়

[१६४]नसब्महन्न इतिदीर्घत्वे [११८] नो लुप्। राजा हे राजन् राजानौ राजानः, राजानं राजानौ। [११७]अनोऽल्लोपः। राज्ञः, राज्ञा राजभ्याम् इत्यादि। ङौ। राज्ञि राजनि। [११७] अम्वस्यादित्युक्तेः। ब्रह्मन् यज्वन् इत्यादि। शेषं राजवत्।

१८८। हन्पूषार्य्यम्णोऽघौ सौ शौ र्घः।

हन् पूषार्य्यमन् ६।, अघौ ७।, सौ ७।, शौ ७।, र्घ १।।

एषां र्घः स्यात् अघौ सौ परे, शौ च। वृत्रहा, हे वृत्रहन्, वृत्रहणौ वृत्रहणः, वृत्रहणं वृत्रहणौ।

१८९। हनो ङ्को घ्नो न णः।

हन ६।, ङ्क ६।, घ्न १।, न ।१।, ण १।।

हनः स्थाने जातस्य ङ्कस्य घ्नः स्यात्। तस्य च णो न स्यात्। वृत्रघ्नः, वृत्रघ्ना वृत्रहभ्याम् इत्यादि। एवं पूषन् अर्य्यमन् शार्ङ्गिन् यशस्विन् प्रभृतयः।

निमित्तककार्य्यानन्तरं प्रत्यय लोपस्य त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायस्य वैयर्थ्यापत्तेः। न च तर्हि य स पन्था इत्यादावपि निर्विसर्गापत्तिरिति वाच्यं लोपस्वरादेशयो स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायाद्यादौ टेरकारस्य प्राप्तौ सिलोपप्रसङ्गाभावात्। न च तथापि यत् तत् किमित्यादावप्यादौ टेरकारोऽस्त्विति वाच्यं स्यमोर्लुग्विधानात्। यस्य लुक् क्रियते तन्निमित्तककार्य्यस्यादावुत्पत्तौ लुक्करणस्यैव वैयर्थ्यापत्तिरिति॥ १८७॥

हन्निति हन्धातु सम्बन्धिन एव ग्रहणं तेन प्लीहानौ दीर्घाहानौ इत्यादीनां धात्वन्तरसाधितानां नसब्महन्न इत्यनेन दीर्घं स्यादेव। वृत्रहा पूषा अर्य्यमा। इन्निति प्रत्ययस्तेन तदन्तस्य ग्रहणम्। धनग्राही इनन्ता ये प्रत्ययास्तदन्तानाञ्च ग्रहणम् अधिकन्तु प्रविष्टं न च तद्धानिरिति न्यायात् तेन मेधावी गोमी वातकी वाग्मी। एषां मान्तत्वात् नसब्महन्न इत्यनेन स्वादिपञ्चके प्राप्तव्यस्य दीर्घस्य नियमोऽयम्। तेन वृत्रहणौ पूषणौ अर्य्यमणौ इत्यादिषु न स्यात्॥ १८८॥

हन इति हनधातुसम्बन्धिनो ङ्कस्यैवेत्यर्थ। तेन अङ्गि पूर्वाह्ण इत्यादौ न स्यात्।॥ १८९॥

१९० । पूष्णो ङिर्ङिर्वा ।

पूष्ण, ५।, ङि १।, ङि १।, वा ।१। ।

पूष्णि पूषणि पूषि ।

१९१ । मघोनस्तुङ् वा क्विप्योः ।

मघोन ६।, तुङ् ।१।, वा ।१। क्विप्योः ७॥ ।

मघवन् शब्दस्य तुङ् वा स्यात् क्वौ पौ च परे, उङावितौ ।

१९२ । ऋिदचोऽह्वेर्नुण् घौ ।

उ ऋ इत्-अच ६।, अह्वे ६।, नुण् ।१।, घौ ७। ।

उकारेत ऋकारेतोऽचश्च नुण् स्यात् घौ परे न तु ह्वेः ।

पूषीति कश्चिन्न मन्यते ॥ १९० ॥

ङित्वान्नकारस्य स्थाने "अर्थ नानार्थशब्दाना यथाकार्य्य वदेद्बुधः" इति वचनादत्र तुङागम एव सूच्यते न तु सवर्णो गृह्यत इति। पौ माघवत माघवत्य माघवती। क्वौ परे विहितत्वात् समासेक्लुकि त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायेन प्राप्तव्यकार्य्यस्य, लुकि न तत्वेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् मघवती भक्तिः मघवद्भक्तिरित्यादि स्यादिति केचित्। अतएव मघवद्वज्ञलज्ज्ञानिदाम मिति दुर्गसिंहधृतम्। वा ग्रहणमुत्तरत्र वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १९१ ॥

उश्च ऋश्च वर्णौ तावितौ ययोस्तौ ऋितौ च अच्च ऋिदच् तस्य। उकारेतो यथा विद्वान् मघवान् भवान् श्रीमान् ज्ञानवान्। ऋकारेतो यथा भवन् अदन् दीव्यन् भविष्यन् इत्यादि। अच इति। अन्चुर्गति पूजनयोरित्यस्य गतावत्र क्विपि लुप्तनकारस्य ग्रहणम्। तेन प्राङ् प्राञ्चौ इत्यादि अन्यत्र वञ्चन् इत्यादि। अह्वेरिति। नह्वि अह्वि तस्मात्। अह्वेरिति पञ्चम्यन्तम्। नञ इह अल्पार्थ एव। तेनायमर्थः। ह्वे परस्य शतन्तस्यैव नुण् न स्यात्। अन्यस्य तु स्यादेवेति। यथा ददत् दधत् पापचत् बोभुवत् जक्षत् जाग्रदित्यादि। बुभूषन् चिकीर्षन्नित्यादौ तु लोपोऽतोऽदेचारित्यनेन कृतस्य शपोलोपस्य स्थानिवत्त्वात् ह्वेः परत्वाभावे नुण् स्यात् एव। न च ददद्दित्यादावपि लुगद्भ्योऽप इत्यनेन कृतस्याकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् नुणापत्तिरिति वाच्यम्। लोपोऽस्योमार्ङो रिति लोपोऽतोऽदचोरिति हसाल्लोपोऽशितोत्येतेभ्योऽन्यसूत्रेण कृतस्य अकार

१९३। स्यान्तस्यारात् लुप् फे।

स्यान्तस्य ६।, अरात् ५।, लुप् ।१।, फे ७।।

स्यस्यान्तस्य लुप् स्यात् फे परे, न तु रात्परस्य। मघवान् मघवा, हे मघवन्, मघवन्तौ मघवानौ, मघवन्तः मघवानः, मघवन्तं मघवानं, मघवन्तौ मघवानौ।

१९४। श्वयुवमघोनामुर्वोऽते पौ।

श्वयुवमघोना ६।।।, उ १।, व. ६।, अत ७।, पौ ७।।

एषां वशब्दस्य उः स्यात् पौ परे, न तु ते। मघवतः मघोनः, मघवता मघोना, मघवद्भ्यां मघवभ्याम् इत्यादि। शुनः शुना। यूनः यूना। शेषं राजवत्। अर्वा हे अर्वन्।

लोपस्य स्थानवत्त्वानङ्गीकारात्। अस्य बीज सक्तोऽल्लोपोऽच्यत्व इत्यत्र द्रष्टव्यम्। हे पगस्य शवन्तादन्यस्य तु ददिवान् जजागृवान् जग्मिवान् जगन्वान् वावदिष्वन् इत्यादौ नुण् स्यादेव ॥ १९२ ॥

स्यस्यान्त स्यान्त तस्य। लुप्करणात् वज्रमाचष्टे इति औटिलोपे क्विपि ञेर्लोपे वज्र इति लिङ्गात् सौ अनेन रेफस्य लुपि जकारस्य चुडिति कुड् न स्यात्। तेन वज् वज्रौ वज्भ्यामित्यादि। मघवानिति नस्य तुडि अत्वसोधी रिति दीर्घे उदित्वान्नुणि स्यान्तस्य लुप्। पिपच्वादिशब्दाना सयोगान्तस्य लुपि सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति वचनादेव झप्झसोरित्यनेन चपे जबे च पिपक् पिपग् इत्यादि सिद्धम्। सन्ध्यध्यायसूत्र कार्य्यं सन्धिरिति सन्धिलक्षणात् अरादिति कि ऊर्क ऊर्ग्भ्याम्। ननु पुंसोऽर्थ पुमर्थ इत्यादौ। दान्तत्वादिरामप्राप्तौ यथा सयोगान्तलोपस्तथा नदभ्र इत्यादावपि यकारादिलोपोऽस्तु इति चेन्न अस्यय बध्वर्थ इत्यादि ज्ञापकादव सन्धिजातेतरसयोगान्तस्यैव ग्रहणात्। न च आदेशाना विधानसामर्थ्यादेव लोपो न स्यादिति वाच्यम्। मत्वा बध्वा पिचा पठितगस्त्रा इत्यादावदान्ते तेषा सार्थकत्वात् अत्र हनुपा नलुग्वा इत्यादिवत् स्यान्तलुप् इत्येक-पदनैवेष्टसिद्धौ स्यान्तस्येति भिन्नपद ज्ञापयति। रादूर्ड्डीलोप. स्यादिति। तेन चिकीर्षु इत्यादि सिद्धम् ॥ १९२ ॥

श्वन्च युवन्च मघवन्च ते तेषाम्। मघोनामिति निर्देशात् नान्तपक्षे

१९५ । अर्वणोऽनञ स्तुङ् त्येऽसौ तु ।

अर्वण ६।, अनञ ६।, तुङ् ।१। त्ये ७।, असौ ७।, तु ।१। ।

नञ्वर्जस्यार्वणो नस्य तुङ् स्यादसौ त्ये परे। अर्वन्तौ अर्वन्तः, अर्वन्तम् अर्वन्तौ अर्वतः. अर्वता अर्वद्भ्याम् इत्यादि। अनञः किम्। अनर्वा. हे अनर्वन्, अनर्वाणौ अनर्वाणः इत्यादि। शेषं यज्ववत्।

१९६ । पथिमथ्यृभुक्षां थितोर्नमौ घौ ।

पथि-मथि ऋभुक्षा ६॥, थ इती ६॥, नमौ १॥, घौ ७। ।

पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् एषां थस्य नम् स्यात् इकारस्य चाकारः घौ परे।

१९७ । टेरा सौ ।

टे. ६।, आ ।१।, सौ ७। ।

पथ्यादीनां टेरा स्यात् सौ परे। पन्था. पन्थानौ पन्थानः. पन्थानं पन्थानौ।

एवाय विधि । तेन मघवन्त इत्यादौ न स्यात्। अते तद्धितभिन्ने पौ। यथा शुन. यूनः मघोनः शुनी यूनी मघोनी। तद्धिते तु शौवन यौवन माघवनम्। गौणेऽप्येवम्। धृतशुन बहुयून दृष्टमघोन ॥ १९४ ॥

नास्ति नञ् यत्र सोऽनञ् तस्य। प्रत्यये यथा अर्वन्तौ अर्वती आर्वत आर्वत्यं अर्वन्तमिच्छति अर्वत्यति अर्वेवाचरति अर्वत्यते इत्यादि। सङ्ख दृगर्वगर्व इत्यादौ प्रत्ययाभावान्न स्यात्। दुर्गसिंहस्तु समासेऽपि तुङविधाय अर्वन्त गतः अर्वद्गत. अर्वद्गनमित्युदाजहार। स्वमते तु तोर्लुक्त्ये चेति तोर्लुकि त्यलोपे त्यलक्षणर्मिति न्यायात् प्राप्तव्यकार्य्यस्य लुकि न तद्वेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् तत्समाधानीयम्। गौणेऽपि अनर्वन्तम् इति केचित् ॥ १९५ ॥

पथिन्च मथिन्च ऋभुक्षिन्च तेषाम्। थश्च इश्च थितौ तयो। नम्च अश्च नमौ ॥ १९६ ॥

सौपरे पूर्वेण थस्य नमि इकारस्य चाकारे पन्थन्निति स्थिते राजतिवदादौ

१९८। लोपोऽच्य घौ।

लोप. १।, अचि ७।, अघौ ७।।

पथ्यादीनां टेर्लोपः स्यात् अघावचि परे। पथः पथा पथिभ्याम् इत्यादि। एवं मथ्या ऋभुक्षाः। [१३१] इति-संख्याणा इति पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः।

१९९। नो नामि घंः।

न ६।, नामि ७।, घं १।।

नान्तस्य नामि परे घं स्यात्। पञ्चानां पञ्चसु।

२००। वाष्टनो जसशसो डौः।

वा ।१।, अष्टन ५।, जस्शसी ६॥, डौ. १।।

अष्टनः परयोर्जस्शसोर्डौ स्यात् वा, ड इत्। अष्टौ अष्ट, अष्टौ अष्ट।

सिलोपे ततो नलोपे पन्थति निर्विसर्गमेव रूप स्यात्। एव सम्बोधने दीर्व नकारलोपयोरप्राप्तौ हे पन्थन्नित्यनिष्टमपि स्यादिति अतष्टेरासाविति विधानम्। इदानीन्तु लोपस्वरादेशयो स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायादादौ टेराकारे हस्परत्वाभावात् सेर्लोपाभावे विसर्गे पन्था हे पन्था ॥ १९७ ॥

न च लोपोऽचीतिक्कतेऽपि पथिमथ्यृभुक्षामिति विशेषविधिना वाधितत्वादभे-रच एव प्राप्तौ अघाविति न वाच्य याद्दग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि ताद्दज् जातीयस्येति न्यायात् घिवर्जनेन स्यादेरच एव प्राप्तव्यत्वात्। तेन पथोऽन्त. पथ्यन्त इत्यादौ न प्रसङ्ग। नवा तर्हि लोप घौ इत्यनेनापीष्टसिद्धिरिति वाच्य स्त्रिया नान्तत्वादौपि अतिमथिनी अतिऋभुक्षिणी इत्यत्रापि टिर्लोपप्रसक्तेः. क्लीवे तु अति-मथी अतिऋभुक्षी कुले इत्यत टिलोप स्यादेव। जस्शसोस्तु अतिपन्थानि अतिऋभुक्षाणि कुलानि ॥ १९८ ॥

स्वसम्बन्धिनकारेण सहित आम् नाम् तस्मिन्। तेन यज्वना दण्डिना मित्यादौ न प्रसङ्ग. पञ्चानामिति आमो नुमागमे अन्तरङ्गत्वादादावनेन दीर्घे नुमागमस्यामसम्बन्धित्वेन फलान्नोलुप् फेधाविति नस्य लुप् ॥ १९९ ॥

डौ इत्यस्याप्राप्तिपक्षे तु बलवत्त्वादादौ जसशसोर्लुकि कृते लुकि न तन्निति निषेधात् डाक्तौ वेति डा न स्यात् ॥ २०० ॥

२०१। डा क्तौ वा।

डा।१।, क्तौ ७।, वा।१।।

अष्टनो डा स्यात् वा क्तौ परे, ङ इत्। अष्टाभिः अष्टभिः अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टाभ्य. अष्टभ्यः, अष्टानाम्, अष्टासु अष्टसु।

२०२। धोर्मो नः फम्बि।

धो. ६।, म. ६।, न. १।, फम्बि ७।।

धोर्मस्य नः स्यात् फे मे वे च परे। प्रशान् प्रशामौ प्रशामः, प्रशामं प्रशामौ प्रशान्भ्याम् इत्यादि।

२०३। इदमोऽयमियं पुंस्त्रियोः सौ।

इदम. ६।, अयम्-इयम्।१॥, पुंस्त्रियो ७॥, सौ १।।

इदमः पुलिङ्ग-स्त्रीलिङ्गयोः क्रमेणायमियमौ स्तः सौ परे। अयम्।

२०४। दोमोऽदसश्च क्तौ।

द ६।, म. १।, अदसः ६।, च।१।, क्तौ ७।।

इदमो ऽदसश्च दस्य मः स्यात् क्तौ परे। इमौ, इमे इमम् इमौ इमान्।

वा ग्रहण वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्। अष्टानामिति आदौ नुमागमे डादेश.। तदभावपक्षे तु दीर्घो नकारलोपश्च॥ २०१॥

स्यादीयहसस्यैव फत्वेन वमोरप्राप्तौ पृथग्वचनम्। फे प्रशान् प्रशान्भ्या दान्तवत् सभीति दान्तत्वान्नानुस्वार। वमोस्तु जङ्गन्मि जङ्गन्व. जङ्गन्म जगन्वान्॥ २०२॥

अयम् च इयम् च अयमियम् इति लुप्तप्रथमाद्विवचनान्त पुंस्त्रियोरित्यनेन यथासंख्यार्थम्॥ २०३॥

अस्य पुत्र. इदपुत्र' अमुष्य कन्या अदःकन्या इत्यादौ क्तौलुकि लुकिम तर्वात निषेधान्नादेश.॥ २०४॥

२०५। टौसोरिदमोऽनकोऽनः।

टा ओसि ७।, इदम ६।, अनक ६।, अन १।।

अनक इदमः टौसोः परयोरन स्यात्। अनेन।

२०६। स्भ्यः।

स्भि ७।, अ १।।

अनक इदमः अ स्यात् से भे च परे। [१०८] आत्तिम-र्भवि। आभ्याम्।

२०७। भिस् भिसोऽदसश्च।

भिस् १।, भिस ६।, अदस. ५।, च ।१।।

अनक इदमोऽदसश्च परस्य भिसो भिसेव स्यात् नत्वैस्। [१०९] ब्वे स्भ्ये। एभिः। [१३३] टेरत्वे। [२ ४] दस्य मत्वे। [११२] ङे स्मै पश्चात् [२०६] अः। अस्मै आभ्याम् एभ्य, अस्मात् आभ्याम् एभ्यः, अस्य अनयोः एषाम्, अस्मिन् अनयो एषु। अनक किम्।

नास्ति अक् यस्य सोऽनक् तस्य अदसो निवृत्त्यर्थमिदमो ग्रहणम्॥ २०५॥

सच भच स्भ तस्मिन्। अत मण्डूकप्लुत्यात्ताविल्यनुवर्त्तते। तेन विभक्त्यव यवमभयोरित्यथ.। ततश्च अस्य सिद्धि इदसिद्धि अस्य भद्र इदभद्र इत्यादौ न प्रसङ्ग'। अत अनक इति नञोऽल्पार्थत्वात्। अनूक्तौ सभयो. परयोरिमक स्यापि अ आदेश. यथा इमकस्मै धन देहि अथ अस्मै भूमि देहि इमकाभ्या वेदोऽधीत. अथ आभ्या तर्कोऽधीत. अकोऽप्राप्तिपच्च एवेष्टसिद्धौ इद वचनम् अनूक्तौ सभयो. परयोरिमकप्रयोगनिषेधार्थम्॥ २०६॥

अत अनक इति विशेषणमदसोऽपि अनग्भ्यामिदमदोभ्या परस्य भिसोभिसेव स्यात् तद्रूपेणावस्थित. स्यादित्यर्थ.। तेन असुकैरिति सिद्धम्। अत नैसदश्चेत्य-नेनापीष्टसिद्धौ गौरव ज्ञापयति कदाचिदैस् स्याच्च। तेन इमैर्गुणैः सप्तर्षय. स्वर्ग गता इत्यादि सिद्धम्॥ २०७॥

२०८ । त्यादिव्यासभोस्क्तिस्विर्वाक् प्राक्-टेर्व्यकदश्च ।

त्यादि-स्वि ६।, वा ।१।, अक् ।१।, प्राक् ।१।, टे ५।, व्यक ।१।, द १।, च ।१।।

त्याद्यन्तस्य व्यस्य स-भ ओस्-वर्ज-क्त्यन्त-स्वे स्वेश्च टेः पूर्वोऽक् स्यात् वा, व्यकस्य दश्च । इमकेन इमकाभ्याम् इमकैः इत्यादि ।

२०९ । ङीटौ सीदैतयोरिनोऽनूक्तौ ।

ङी-टा ओसि ७, इदैतयो ६॥, एन १।, अनूक्तौ ७। ।

इरा टौसोश्च परत इदमेतदोरिदैतयोरेनः स्यात् उक्तस्य पश्चादुक्तौ ।

सच भच ओस् च ते सभोस । न विद्यन्ते सभोसो यत सोऽसभोस् असभोस् क्तिर्यस्मात् सोऽसभोस् क्ति. स चासौ स्विश्चेति असभोसक्तिस्वि: । पश्चात् त्यादिश्च व्यच्च असभोस्क्तिस्विश्च स्विश्चेति तस्य । यथा भवतकि भवतक जीवतकात् स्वक । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया सामित्वर्द्धे जुगुप्सने इत्यमरोक्तस्य सामि इत्यव्ययस्य न स्यादिति । सामि भुङ्क्ते सामि पश्यति । उच्चकै. प्रक परका । असभोस्क्तिर्स सर्वेणक इयक यवक ततक युष्माकक स्मिन् सर्वकेण सर्वकत. । पचि भवति भवत इत्यादि । सभ आस् क्त्यन्तस्वेर्वर्जनात् सर्वस्मकै सर्वाभ्यका सर्वयको सर्वेषकु इत्याद्यपप्रयोगा न स्यु. । सभ ओम् विभक्त्युत्पत्ते. पूर्वन्तु सर्वकस्मै सर्वकाभ्या सर्वकयो सर्वकेषु इत्यादय स्युरेव । विभक्त्युत्पत्ते. पूर्वमकिकृते पुनर्विभक्त्यन्तस्य अक् न स्यात् । तेन सर्वकेणक इत्याद्यपप्रयोगा न स्यु । कृपाया निन्दने ज्ञाने नीतौ दानेन मानिते । प्रायोऽग्वान्त्यस्वरात् पूर्व. सर्वनाम तिङव्ययादिति प्राञ्च । क्रमेणोदाहरणानि । हासकन्त्वम् । पापोऽहकम् । जल्पसकि । गोपायकै कुलायुषो । उच्चकैर्ददाति । ह्रस्वत्वाल्पत्वयोश्च । ह्रस्वेनाल्पेन वा त्वया त्वयका । अवक्षेपणे च । त्वयका पुत्रेण सा गर्विता । व्यकस्येति । अव्ययस्य टे. पूर्वे अकि जाते अव्ययान्तककारस्य दकार: स्यादित्यर्थ. । यथा धिक् धकित् ॥ २०८ ॥

इदश्च एतश्च इदैतौ तयो । अनुपश्चादुक्ति. अनूक्ति. तस्याम् । टेरकारश्रावश्यकत्वेऽपि इदमेतदोरिदैतयोरिति विस्पष्टाभिधान कर्थमिति चेन्न । नपुंसके अमोलुकि लुकि न तवेति निषेधात् टेरत्वाभावे एनत् पुष्पम् एनत् फल पश्य

इमं विद्धि हरेर्भक्तं विद्ध्यथैनं शिवार्चकम्।
इमाविमान् वित्त शैवानेनावेनांस्तु वैष्णवान्॥
अनेन पूजितः कृष्णो ऽथैनेन गिरिशोऽर्च्चितः।
अनयोः केशवः स्वामी शिवः स्वामी अथैनयोः॥

[१३३] त्यदां टेरः क्तौ। कः कौ के इत्यादि। [१७७] झभान्तस्येति बस्य भः। भुत् भुद् बुधौ बुधः, बुधा भुद्भ्याम् इत्यादि।

२१०। युजिरोऽसे नुण् घौ।

युजिर ६।, असे ७।, नुण्।१।, घौ ७।।

युजिरो युज्शब्दस्य नुण् स्यात् घौ परे, न तु से।

इत्यादौ मकारदकारयोः स्थितयेऽवश्यवक्तव्यत्वात्। किञ्च इदेतयोरेनादेश विधानसामर्थ्यात् लुकि न तलेति निषेधेऽपि एनादेश स्यात् इति। यया विभक्त्या उक्तिस्तयैव यदि पुनरुक्ति स्यात्तवैवादेश, स्यादिति। तेन अयं गुरु इम प्रणम इत्यादौ न स्यात्। एव एकाधिकरण एव स्यात् तेन इमं गुरु प्रणम इम शिव पूजय इत्यादौ न स्यात्। एन इति प्रकृत्यन्तरमप्यस्ति। तेन काण्डूयमानेन कट कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य। अथैनमद्रेस्तनया शुशोच इति रघु। विद्यामथैन विजया जयाञ्च रक्षोगण क्षिप्नुमविघ्नतात्मा इति भट्टि। जह्यात् नैन कथमर्थसिद्धि सशय्य कर्णादिषु तिष्ठते य इति भारवि। इम विद्धीत्यादि। हे साधो इम जन हरेर्भक्तं विद्धि इत्युक्ति, अथ एन शिवार्चक विद्धीति पश्चादुक्ति। हे साधव इमौ इमान् शैवान् वित्त इत्युक्ति एनौ एनान्तु वैष्णवान् वित्तेति पश्चादुक्ति। अत्र एनौ एनानित्युभयोर्विशेष्ययोरेक विशेषण वैष्णवानिति बहुवचनान्तमुक्तवता आचार्य्येण नानालिङ्गाना नानावचनान्ताना विशेष्याणामेक विशेषण परस्यैव लिङ्ग सख्याञ्च भजतीति सूचितम्। अतएव क्रमदीश्वरोऽपि क्वचिद्भिन्नलिङ्गविभक्त्योरिति सूत्र कृत्वा स्त्रियौ धन सुतौ जातौ इत्युदाहृतवान्। अनेन कृष्ण, पूजित इत्युक्ति, अथ एनेन गिरिशोऽर्च्चित इति पश्चादुक्ति। केशव अनयो, स्वामी इत्युक्ति। अथ शिव एनयो स्वामीति पश्चादुक्ति,। अत्र अनयोरिति एनयोरिति च षष्ठीसप्तम्यन्त बोध्यम्। स्वामिशब्देन योगे स्वामीश्वराधिपतीत्यादिना षष्ठी सप्तम्योर्विधानात्। क इत्यादि। लोपस्वरादेशयो स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायादादौ टेरत्वे सेर्विसर्ग, ॥२०९॥

घौ परे धातोरसम्भवात् क्विबन्तस्येत्यर्थः॥ २१०॥

२११। चूङ्-क्रुङ्-युङ्-स्रग्-दिगसृगृत्विक्-दधृक्-दृक्-स्पृक्-मृगुष्णिहां कुङ् भौ।

चूङ् उष्णिहां ६॥, कुङ् ।१।, भौ ७।।

चवर्गान्तानामञ्चादीनाञ्च कुङ् स्यात् भौ परे। [५०] म्नोर्नु-र्झस्यदान्ते [५१]। जपे ञम्नोः। [१८३]। स्यान्तस्यारात् लुप् फे। युङ् युञ्जौ युञ्जः, युञ्जं युञ्जौ युजः, युजा युग्भ्याम् इत्यादि। असे किम्?—सुयुक् सुयुजौ सुयुजः इत्यादि। युजिरः किम्। युक् समाधिमान्। अत्र क्रुञ्च युजामिव प्राक् कुङ् पृथक् ग्रहणात्। तेन खन् खञ्जौ खञ्जः इत्यादि। [१५४] शच्छ्राजेति षङ्। [१५५]। षोड़ःफे। राट् राड् राजौ राजः। एवं विभ्राट् देवेट् परिव्राट् विश्वसृट्। परिमृट्।

चश्च अञ्चच क्रुञ्चच युञ्चच स्रज्च दिश्च असृज्च ऋत्विज्च दधृष्च दृश्च स्पृश्च मृश्च उष्णिह्च ते तेषाम्। चश्चवर्ग सचेह धात्ववयव एव। तेन वह्वच् वह्वग्भ्या वहुनञ् वहुनञ्भ्याम् इत्यादौ न स्यात। युज्शब्दस्य युजिरो ऽसेनुन्निति नुण्यिक्रते युनज् इति रूप अन्च क्रुन्च युञ्ज एषा चवर्गान्तत्वेनैव प्राप्तौ पृथक् ग्रहण नियमार्थम्। नियमश्च एषामेव सयोगान्तलोपादादौ कृते न-स्यानुस्वारे तस्य च ङकारे जाते स्यान्तस्य लुप् स्यात्। अन्येषां सयुक्त चवर्गा-न्तानान्तु फे परे आदौ सयोगान्तलुप् इति। तेन खजि पादृत्ये क्विपि। खन् खञ्जौ खञ्ज गुजि कूजने गुन् गुञ्जो गुञ्ज. इत्यादि स्रज् असृज् ऋत्विज् एषां चवर्गान्तत्वेऽपि शच्छ्राजेति षड् वाधनार्थम्। उष्णिह् इति ऊर्द्ध स्निह्यतीति क्विपि मुहादिविहितघडोऽप्राप्तिपच्चे होढोभावित्यस्य वाधनार्थम्। कुङिति। कु कवर्ग "अर्थ नानार्थशव्दाना यथा कार्य्य वदेद्बुध." इति वचनात् मघोनस्तु ङ्वेत्यत्र अर्वणोऽनञ इत्यत्र च यथा तुङा नुणागम एव सूच्यते न तु सवर्णो गृह्यते तथात्र कुङा चुस्थानजातत्वात् सवर्ण एव गृह्यते न तु नुणागमः सूच्यते इति। धात्ववयवजकारस्यासम्भवेन छकारस्यापि शच्छ्राजेति वाधितत्वेन च ज झ इत्येषां स्थाने कगघ इत्येते स्युरित्यर्थ' यथा वचौ वाक् उक्ति' भज्जौ सुखभाक् भक्ति. जर्भ्झश्च जर्क जर्क्ति. चवर्गसाहचर्य्यादन्येषामपि कगघ एषामन्यतम एव स्यात् पश्चात्तेषा स्थाने झप्भसोरित्यनेन यथायोग्यं कगौ स्यातामित्यर्थः। अत्र

२१२। विश्वराजोऽदा।

विश्वराज' ६।, अत् ।१।, आ ।१।।

विश्वराजोऽकारस्य आ स्यात् झौ परे। विश्वाराट् विश्वाराड् विश्वराजौ विश्वराजः।

२१३। स्यादेः सो लोपः कोऽषढन्यरचः।

स्यादे ६।, स' ६।, लोप. १।, कः ६।, अषढन्यरच ६।।

स्यादौ स्थितस्य सस्य लोपः स्यात् झौ परे। कस्य च न तु षढाभ्यामन्यस्य स्थाने जातस्य रचश्च। भृट् भृड्। [६४]। झपझसोरिति सस्य दः। [४६]। स्तुश्चुभिश्चशादिति। भृज्जौ भृज्जः इत्यादि। ऊर्क् ऊर्ग् ऊर्ज्जौ ऊर्ज्जः इत्यादि। ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः इत्यादि। अवयाः हे अवयाः हे अवयः अवयाजौ अवयाजः, अवयोभ्याम् इत्यादि।

रामानन्दकाशीश्वरौ तु कड् इत्युकारशून्य मत्वा रुग्नभुग्नादिसाधनाय क्तक्तवलोस्तस्य नत्वे जस्य ग इति सूत्र कल्पयत'। वस्तुतस्तु रुग्नभुग्न इत्यादौ निरवकाशत्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ चुडित्यादिना जकारस्य गकारे पश्चात्तकारस्य नकार। झौ इति चवर्गार्थमेव अन्येषा लिङ्गानामेव ग्रहणात् फे परे इत्यर्थ। तथाहि अञ्च क्रुञ्च युज एषा धातुत्वे चवर्गान्तत्वेन कुङि अक्ति क्रुक्ति युक्तिरित्यादि स्यादेव। सज् असृज् ऋत्विज् दधृष् उष्णिह पञ्चाना धातुत्वासम्भव.। दिश् दृश् स्पृश् मृश् इति तालव्यान्ताना चतुर्णा धातुत्वे सम्भवत्यपि लिङ्गमध्यपाठात् लिङ्गानामेव ग्रहणम्। तेन दिष्ट. दृष्ट स्पृष्ट मृष्ट इत्यादौ कुङ् न स्यात्। विश्वसृज कुङ् वा फे इति वक्तव्यम्। विश्वसृक् विश्वसृट् विश्वसृग्भ्या विश्वसृड्भ्याम् ॥ २११ ॥

झौ इत्यस्यानुवृत्तावपि अस्य धातुत्वासम्भवात् हसविरामयोरेवेत्यर्थ. ॥ २१२ ॥

स्य. सयोग.। स्य आदिर्यस्य स स्यादि. तस्य। षश्च ढश्च षढौ ताभ्यामन्यः। तत षढन्यस्यायमितिष्ण अखिलादृद्धेरभावे षढन्यसम्बन्धी इत्यर्थ.। रच इति वच धातु सम्बन्धी उपचारात्। षढन्यश्च रच चेति समाहारेण न षढन्यरचः अषढन्यरच. तस्य सयोगादे. सस्य लोपो झौ परे। यथा भृट् भृड्भ्या भ्रक्ष्यति

२१४ । त्यदां तदोः सः सौ ।

त्यदा ६॥, तदो ६॥, स १।, सौ ७। ।

त्यदादीना तदयोः सः स्यात् सौ परे। स्यः त्यौ त्ये इत्यादि सर्ववत् । एवं तद् । एषः एतौ एते इत्यादि । [२०९] इोटौसोदैतयोरेनोऽनूक्ताविति प्रयोगस्तु इदम्वत् ।

अवभ्रट् । स्यादे कस्य लोपो भौ परे। यथा तोष्टुमिच्छति तुतुक्षतीति क्विपि। तुतुट् तुतुड्भ्याम् । लेढुमिच्छतीति क्विपि लिलिट् लिलिड्भ्याम् । षढन सम्बन्धि ककारवर्जनात् मोक्तुमिच्छतीति क्विपि मुमुक् मुमुग्भ्या दोग्धुमिच्छतीति क्विपि दुधुक् दुधुग्भ्यामित्यादौ न स्यात् । रक्ष वर्जनात् गा रक्षतीति क्विपि गोरक् गोरग्भ्याम् । जौमरास्तु रक्षधातोरपि ककार लुप्त्वा गोरट् गोरड्भ्यामित्याहु । एव रक्षवर्जनेन प्रकृतिककारस्यापि लोपप्राप्तौ काष्ठ तक्षतीति काष्ठतट् काष्ठ-तड्भ्याम् । उक्ष सेचने समुट् सुमुड्भ्याम् इत्यादौ स्यादेव, ततश्च जातककाराणा मध्ये षढसम्बन्धी ककारो लुप्यते। रक्षधातो ककार वर्जयित्वा प्रकृत कका रस्य लुप्यते इति निष्कर्षः। ननु षढभिन्नवर्णसम्बन्धककारवर्जनेनाल्पलाघ-वात षढसम्बन्धिककारस्यैव लोप क्रियतामिति चेत सत्य षढसम्बन्धिककारस्य लोपविधाने रक्षवर्जनमुन्मत्तप्रलापवद्भवतीति। एव षढसम्बन्धिनो रक्षवर्जप्रकृतेश्च ककारस्य इत्यनेनाप्यतिगौरव स्यादिति। अतएव ककारमात्रस्य लोपप्रसक्तौ षढभिन्नवर्णसम्बन्धिनो रक्षश्च ककारस्य वर्जन सङ्गच्छते। भ्रट इति भ्रस्ज्जो भ्रपाके क्विपि ग्रहस्वपाद्योरिति जि. ऋत्विगिति ऋतौ यजतीति क्विप् । ऊक इति ऊर्जक जीवने क्विपि जेर्लोपे रेफपरत्वान्न संयोगान्तलुप्। अवया इति अव-यजतीत्यवया निपातित ॥ २१३ ॥

बहुवचन गणार्थं त्यदादीनामित्यर्थ । सौ परे त्यदादीना न्यरकारे सति अव-शिष्टौ यौ तकारदकारौ तयो स्थाने स स्यादित्यर्थ । तेन त्यद् तदेतदा तका-रस्य अदसो दकारस्येत्यर्थ । प्रयोगस्त्विदमवदिति। एत विद्धि ऋरभक्त त्रिजगत्येन शिवार्चकम्। एतावेतान् वित्त श्रैवानेनावनास्तु वैष्णवान् । एतन पूजित. कृष्णोऽथनेन गिरिशोऽर्च्चित. । एतयो केशव. स्वामी शिव. स्वामी श्चं नयोरिति ॥ २१४ ॥

२१५ । युष्मदस्मदो स्त्वाहौ युवावौ यूयवयौ त्वन्मदौ तुभ्यमह्यौ तवममौ-सि-इ-जस्-ङ-ङे-ङसु ।

युष्मद् अस्मदो ६॥, त्व-अहौ १॥, युव-आवौ १॥, यूय-वयौ १॥, त्वद्-मदौ १॥, तुभ्य-मह्यौ १॥, तव-ममौ १॥, सि-इ-जस्-ङ ङे ङसु ७॥ ।

अनयोः क्रमादेते आदेशा एषु परेषु क्रमात् स्युः ।

२१६ । ङेघ्योर्मः ।

ङेघ्यो ६॥, म १। ।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्यस्य घेश्च मः स्यात् । त्वम् अहम् ।

२१७ । सभमौष्वाङ् ।

स भ अम् औषु ७॥, आङ् ।१। ।

युष्मदस्मदोराङ् स्यात् से भे अमि औकारे च परे । युवाम् आवाम्, यूय वयं, त्वां मा, युवाम् आवाम् ।

२१८ । शस्-भ्यस्-ङसि-भ्यस्-ङस्-सामां न डभ्यम्-त-त-डाकमः ।

शस्-सामा ६॥, न-आकम १॥ ।

युष्मदस्मद्भ्यां परेषामेषां स्थाने न-डभ्यम्-त-त ड-आकम् एते क्रमात् स्युर्ड इत् । युष्मान् अस्मान् ।

त्वश्च अहश्च तौ युवश्च आवश्च तौ । यूयश्च वयश्च तौ त्वदच मदच तौ तुभ्यश्च मह्यश्च तौ तवश्च ममश्च तौ । सिश्च इश्च जस्च ङश्च ङे च ङस्च तेषु । मुख्यत्वे गौणत्वे चायं विधिः । यथा त्व अहम् अतित्वम् अत्यहम् ॥ २१५ ॥

एतदादिषु चतुर्षु सूत्रेषु मुख्यत्वे गौणत्वे च युष्मदस्मदोस्तदादेशानाञ्च ग्रहणम् । यथा युवाम् आवाम् अतियुवाम् अत्यावाम् ॥ २१६ ॥

भकारे आङ्करणं भिस् ऐस् निवृत्त्यर्थं युष्माभिः अस्माभिः अतित्वाभि. अतिमाभि ॥ २१७ ॥

सम्बन्धि सकारेण सहित आम् साम् । शस्च भ्यस्च ङसिश्च भ्यसच

२१९ । एङ् टाङ्यामि ।

एङ् ।१।, टा-ङि-आमि ७।

युष्मदस्मदोरेङ् स्यात् टाङ्योः परयोः आमि च, ङ इत् । त्वया मया युवाभ्याम् आवाभ्याम् युष्माभिः अस्माभिः, तुभ्यं मह्यं युवाभ्यां आवाभ्यां युष्मभ्यम् अस्मभ्यं, त्वत् मत् युवाभ्यां आवाभ्यां युष्मत् अस्मत्, तव मम युवयोः आवयोः युष्माकम् अस्माकम् । अतित्वयाम् अतिमयाम् अतियुवयाम् अत्यावयाम् अतियुष्मयाम् अत्यस्मयाम् । [२१५] क्वद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणात् । एवं सर्वत्र । त्वयि मयि युवयो आवयोः युष्मासु अस्मासु ।

ङस्‌च साम्‌च तेषाम् । नश्च ङभ्यम्‌च तश्च तश्च ङश्च आकम्‌च ते । अत्र नकारे तकारद्वये च अकार उच्चारणार्थः । ङतिव्यणोत्यादिना लिङ्गविहितकार्य्यनिषेधात् पुंसि तु शस् न इत्यस्याप्राप्तौ त्रिषु लिङ्गेषु शसो न विधानम् । युष्मान अस्मान् अतित्वान् अतिमान् । युष्माकमित्यादौ सामि परे अन्तरङ्गत्वान्निरवकाशत्वाच्च आदौ सभमाम्विवित्यनेन आङि कृते कमेनापीष्टसिद्धौ आकम्‌विधान ज्ञापयति वैभक्तिककार्य्यात् पूर्वं सभमौष्वाङित्यस्य न प्रवृत्तिरिति । तेन युष्मत् अस्मत इत्यादौ भ्यम् स्थाने तकारादेशकरणात् पूर्वं सभमाम्विवित्यनेन आङ् न स्यादिति । साम आकम् विधानात् गौणत्वे सिसन्नाभावे सुमागमाभावात् अतित्वयामित्यादौ न प्रसङ्ग ॥ २१८ ॥

आमीति गौणार्थमेव मुख्यत्वे साम आकम्‌विधानात् । अतित्वयामित्यादि त्वामतिक्रान्तानामिति वाक्ये युष्मद एकत्वे त्वदादेशे एङ्टाङ्यामि । एव युवामतिक्रान्तानामिति वाक्ये युष्मदो द्वित्वे युवादेशः । युष्मानतिक्रान्तानामिति वाक्ये युष्मदो बहुत्वे आदेशाभावात् स्वरूपेणावस्थानम् । एवमतिमयामित्यादि । ननु बहुवचने परे त्वदाद्यादेश कथमित्याशङ्क्याह क्वद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणादिति । ततश्च अयमर्थः,—युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वे गौणत्वे च सि जस् ङे ङसा स्वरूपग्रहणात्तेषु परेषु त्वाह-यूयवय-तुभ्यमह्य-तवममाः स्युरेव । सिजसादेरन्यत्र युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वे एकवचने परे त्वन्मदौ द्विवचने परे युवावौ बहुवचने परे स्वरूपेणावस्थानम् । गौणत्वे तु परविभक्तिमनादृत्य युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वन्मदौ, द्वित्वे युवावौ, बहुत्वे स्वरूपे

२२०। ङीचीषीणां क्वैह्वैंव्वैं स्ते-मे वां-नौ वस्-नसौ वाऽपादवाक्यादा-वचवाहाहैवाहग्-हश्ययैंस्त्वा-मा त्वमा।

ङी-ची-षीणा ६।।।, क्वै. ३।।।, ह्वै: ३।।।, व्वै' ३।।।, ते-मे ।१॥, वा-नौ ।१॥, वस्-

---

णावस्थानमिति, यथा त्वामतिक्रान्त अतित्वम् अतित्वाम् अतियूयम् अतित्वाम् अति-त्वाम् अतित्वान् अतित्वया अतित्वाभ्याम् अतित्वाभि. अतितुभ्यम् अतित्वाभ्याम् अति-त्वभ्यम् अतित्वत् अतित्वाभ्याम् अतित्वत अतितव अतित्वयो अतित्वयाम् अतित्वयि अतित्वयो. अतित्वासु। युवामतिक्रान्त अतित्वम् अतियुवाम् अतियूयम् अतियुवाम् अतियुवाम् अतियुवान् अतियुवया अतियुवाभ्याम् अतियुवाभि अतितुभ्यम् अतियुवा-भ्याम् अतियुवभ्यम् अतियुवत् अतियुवाभ्याम् अतियुवत् अतितव अतियुवयो अतियुव-याम् अतियुवयि अतियुवयो अतियुवासु। युष्मानतिक्रान्त अतित्वम् अतियुष्माम् अतियूयम् अतियुष्माम् अतियुष्माम् अतियुष्मान् अतियुष्मया अतियुष्माभ्याम् अतियुष्माभि अतितुभ्यम् अतियुष्माभ्याम् अतियुष्मभ्यम् अतियुष्मत् अतियुष्मा भ्याम् अतितव अतियुष्मयो अतियुष्मया अतियुष्मयि अतियुष्मयो' अतियुष्मासु। मामतिक्रान्त अत्यहम् अतिमाम् अतिवयम् अतिमाम् अतिमाम् अतिमान् अतिमया अतिमाभ्याम् अतिमाभि. अतिमह्यम् अतिमाभ्याम् अतिमभ्यम् अतिमत् अतिमाभ्याम् अतिमत् अतिमम अतिमयो अतिमयाम् अतिमयि अतिमयो. अतिमासु। आवा-मतिक्रान्त अत्यहम् अत्यावाम् अतिवयम् अत्यावाम् अत्यावाम् अत्यावान् अत्यावया अत्यावाभ्याम् अत्यावाभि अतिमह्यम् अत्यावाभ्याम् अत्यावभ्यम् अत्यावत अत्यावाभ्याम् अत्यावत् अतिमम अत्यावयो अत्यावयाम् अत्यावयि अत्यावयो अत्यावासु। अस्मानतिक्रान्त अत्यहम् अत्यस्माम् अतिवयम् अत्यस्माम् अत्यस्माम् अत्यस्मान् अत्यस्मया अत्यस्माभ्याम् अत्यस्माभि अतिमह्यम् अत्यस्माभ्याम् अत्यस्मभ्यम् अत्यस्मत् अत्यस्माभ्याम् अत्यस्मत् अतिमम अत्यस्मयो अत्यस्मयाम् अत्यस्मयि अत्यस्मयो अत्यस्मासु। इति। ननु सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न चेष्यते इति जैमिनिवचनादेकत्वद्वित्वयोरर्थयोरेव आदेशा स्युरित्येकवाक्येन मुख्यत्वे गौणत्वेऽपि निर्वाहे सम्भवत्यपि मुख्यत्वे क्वदयो परयोरादेशा. स्यु. गौणत्वे एकत्वद्वित्वयोरादेशा. स्युरिति विधिद्वयकल्पनगौरव ज्ञापयति क्वचित् द्विलेऽर्थे आदेशा न स्युरिति। तेन युवयोरय युष्मदीय. युवयोर्धन युष्मद्धनम् आवयोर्गुरु.

नसौ १॥, वा।१।, अपादवाक्यादौ ७।, अ च-वा हा-ह एव अदृग् दृश्यर्थैं ३॥, त्वा-मा।१॥, तु।१।, अमा ३।।

युष्मदस्मदोर्द्वौचौषौणां क्वैः सहितयोस्ते-मे, द्वैर्वां-नौ, ब्वै-र्वस्-नसौ क्रमाद्वा स्याताम्। अमा युक्तयोस्तु त्वा-मा। न तु पादस्य वाक्यस्य चादौ स्थितयोः, न च वाद्यैरदर्शनार्थ-दृश्यर्थ-धुभिश्च योगे।

अस्मद्गुरु आवाभ्या कृतम् अस्मत्कृत युवामिच्छति युवामिवाचरति युवयी-रिवाचरति वा युष्मयति युवामाचष्टे युष्मयति इत्यादौ द्वित्वेऽपि विभक्तेर्लुकि आदेशो न स्यात्। त्वया कृत त्वत्कृत मम धन मद्धन त्वामिच्छति त्वयति त्वामाचष्टे त्वदयति इत्यादौ स्यादेव॥ २१९॥

तेश्च मेश्च तेमे वाम्च नौश्च वानौ इत्युभय लुप्तप्रथमाद्विवचनान्तम्। वस्‌च नस्‌च वस्‌नसौ। पादश्च वाक्यश्च पादवाक्ये, तयोरादि पादवाक्यादि न पाद-वाक्यादि. अपादवाक्यादि तस्मिन्। पाद पद्यचतुर्भागैकभाग। वाक्य पर स्पराकाङ्क्षायुक्तपदसमूह। दृक्‌दर्शन न दृक् अदृक्। दृशिर्धातोरर्थ इव अर्थी येषा ते दृश्यथा.। अदृशि अदर्शने ये दृश्यर्था ते अदृग्दृश्यर्थाः. चश्च वाश्च हाश्च हश्च एवश्च अदृगदृश्यथाश्च ते। न च वाहाहैवादृगदृश्यर्था अचवाहाहैवा दृगदृश्यर्थाः ते। च वा हा ह एव इति पञ्चभिरव्ययैर्योगे आदेशा न स्युरिति गोयीचन्द्रोऽपि अत्र केचित्तु हा स्थाने ह इति ह स्थाने अह इति मन्यन्ते। एव स्वभावाद्दर्शनार्था ये धातवस्ते यदि धातूनामनेकार्थत्वाद्दर्शनभिन्नऽर्थ वर्त्तन्ते तदा तैर्योगेऽपि न स्युरित्यर्थ. त्वाश्च माश्च त्वामा इति लुप्तप्रथमद्विवचनान्तम्। अमायुक्तयोस्तु त्वामा इति विशेषाभिधानात् चतुर्थीषष्ठ्योरेव तेमे इति। दामो-दर इत्यादि। हे मित्र दामोदरस्त्वा त्वा मा मामपि अवतु मुकुन्दस्ते तुभ्य मे मह्य-मपि मुद हर्षं ददातु। विष्णुस्ते तव मे ममापि अघानि पापानि निहन्तु। असौ मुरारिर्वां युवां नौ आवामपि रक्षतु। कृष्णोवा युवाभ्यां नौ आवाभ्यामपि शर्म सुख ददातु। श्रीदयितो वा युवयो नौ आवयोर्दयां करोतु। हरिर्वो युष्मान् नो अस्मान् पुष्णातु। हरिर्वो युष्मभ्य नोऽस्मभ्य धन ददातु। हरिर्वो युष्माकं नोऽस्माकम् अशुभानि हन्तु। प्रत्युदाहरति युष्मानवत्वविरत कृष्ण इति पादादिस्थितत्वान् नादेश.। अस्मान् पातु शङ्कर इति वाक्यादिस्थितत्वान्न

दामोदरस्त्वावतु मापि मित्र, ददातु ते मेऽपि मुदं मुकुन्दः।
निहन्तु ते विष्णुरघानि मेऽपि, रक्षत्वसौ वामपि नौ मुरारिः॥
ददातु वा नावपि शम कृष्णः, करोतु वां श्रीदयितो दयां नौ।
पुष्णातु वो नोऽपि हरिर्धनं वो, ददातु नो हन्त्वशुभानि वो नः॥

अपादवाक्यादौ किं? युष्मानवत्वविरतं कृष्णोऽस्मान् पातु शङ्करः। अचादियोगे किम्?

तुभ्यं मह्यञ्च दद्यात् स्व गोविन्दो मह्यमेव शम्।
श्रीकण्ठो मामपेक्ष्य त्वामालोकयति पूजकम्॥

देश। चादियोगे उदाहरति। तुभ्य मह्यञ्च इत्यादि सुगमम्। किञ्चात्र चकारो यदि युष्मदस्मदो समुच्चायको भवति तदैवादेशा न स्युः। तेन रामो मुक्तिञ्च मे दद्यात् इत्यत्र चकारस्य मुक्तिभिन्नाना धनादीना समुच्चायकत्वात् आदेशः स्यादेव। एवञ्च एव शब्दो यदा युष्मदस्मदोरवधारणे वर्त्तते तदैवादेशा न स्युः। तेन रामो मे धनमेव दद्यादित्यत्र एव शब्दस्य धनभिन्नाना पुत्रादीना व्यवच्छेदकत्वादादेश स्यादेव। अदृग्दृश्यर्थैर्योगे उदाहरति श्रीकण्ठ इत्यादि। श्रीकण्ठो मामपेक्ष्य ममापेक्षा कृत्वा त्वा पूजकमालोकयति विचारयतीत्यर्थः। अत्र ईक्षङ् दर्शने इति धातुरपेक्षाया लोकृङ्लोचृ इति धातुश्च विचारणे वर्त्तते न तु दर्शने इति। अत्र युष्मदस्मदोर्मुख्ययोरेव ग्रहणम्। तेनाहम् अतियुष्मान् पश्यामि प्रियायूय येषा तान् जानामि इत्यादौ न स्यात्। अत्र वाशब्दस्य अनेकार्थत्वादिह विकल्पार्थे। अकृदन्तादेकाधिकरणात् परयोस्तयोर्नादेशा स्युः। दयालोस्तव स्व दरिद्रिणोर्युवयो स्व धीमता युष्माक स्वम्। कृदन्तात्तु दरिद्रस्य ते स्व ग्राहिणोर्वा स्व पाठकाना व. स्वम्। एवमस्मदोऽपि जसन्तैकाधिकरणाद्वा। छात्राः कौमारा व. स्व छात्रा कौमारा युष्माक स्वम्। पृथग्योगादकृदन्तादिति नानुवर्त्तते। कदाचित प्रथमातृतीययोरप्यादेशा इति वामन। तेन गेये केन विनीतौ वा कस्य चेयं कृतिः कवेः। इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशसतामिति रघु। गेये गानविषये केन गुरुणा वा युवा विनीतौ शिक्षा कारितावित्यर्थः। एव विष्णु शरीरग्रहणमहमीशान एव च। कारिता ते यतोऽतस्त्वाकः स्तोतु शक्तिमान् भवेदिति चण्डी। यतो हेतोः ते त्वया विष्णुरहमीशानश्च शरीरग्रहण कारिता अतः कस्त्वा स्तोतु शक्तिमान् भवेदित्यर्थः. एव आन्तक्विबन्त-

२२१। सदानूक्तेऽसादिप्राः।

सदा।१।, अनूक्तौ ७।, असादिप्र्या ५।।

अनयोरेते अन्वादेशे नित्यं स्युः. न तु सपूर्वात् प्रान्तात् परयोः।

यूय वय विनीतास्तत् पातु वो नो महेश्वरः।

यूय वय हितास्तेन सोऽस्मान् पातु स व. शिवः॥

योर्युष्मदस्मदोरेकत्वे सर्वत्र त्वन्मदौ। त्वामाचचाण' त्व त्वा त्वं त्वा त्वा त्वान् त्वया त्वाभ्या त्वाभि त्व त्वाभ्या त्वभ्य त्वत् त्वाभ्या त्वत् त्व त्वयी त्वया त्वाकमिति जौमरा त्वयि त्वयो. त्वासु। मामाचचाण म मा म मा मा मान् मया माभ्या माभि म माभ्या मभ्य मत् माभ्या मत् म मयी मया माकमिति जौमरा मयि मयी मासु। द्वित्वे सिजस् ङेङस्भिन्नविभक्तिषु सर्वत्र युवावौ, यथा युवा माचचाण त्व युवा यूय युवा युवा युवान् युवया युवाभ्या युवाभि तुभ्य युवाभ्या युवभ्य युवत युवाभ्या युवत् तव युवयी युवया युवाकामति जौमरा युवयि युवयो. युवासु। आवामाचचाण अह आवां वय आवा आवा आवान् आवया आवाभ्या आवाभि. मह्यम् आवाभ्या आवभ्य आवत् आवाभ्या आवत् मम आवयो आवया आवाकमिति जौमरा. आवयि आवयो आवासु। बहुत्वे तु सौ त्वाहौ जसि यूय वयौ अमिङसौ च त्वन्मदौ द्विवचनेषु युवावौ शस्भिस्सुपु यूषासौ टामह्रितयो. त्वाभ्या ङिसहितयो त्वि भ्यि अन्यत् सर्व पूर्ववत्। यथा युष्मानाचचाण त्व युवा यूय त्वा युवा यूयान् त्वया युवाभ्या युवाभि तुभ्य युवाभ्या युष्मभ्य युषभ्यमिति जौमरा' युष्मभ्यमिति कातन्त्रा. त्वत् युवाभ्या युष्मत् तव युवयो युष्मया युष्माक युषाकमिति जौमराः त्वि युवयोः युषासु। अस्मानाचचाण' अह आवा वय मा आवा अस्मान् म्या आवाभ्याम् असाभि' मह्यम् आवाभ्याम् अस्मभ्य असभ्यमिति जौमराः। मत् आवाभ्याम् अस्मत् मम आवयो. अस्मयाम् अस्माकम असाकमिति जौमराः म्यि आवयो' असासु इति॥ २२०॥

अनुपश्चादुक्तम् अनूक्त तस्मिन् सह आदिना वर्त्तते या सा सादि' सादिश्चासौ प्री चेति सादिप्री न सादिप्री असादिप्री तस्या.। न तु स पूर्वादित्यादि। पूर्वस्थितपदान्तरेण सहितात् प्रथमान्तात् परयोर्युष्मदस्मदोरुक्तस्य पश्चादुक्तौ आदेशा नित्य न स्युः। पूर्वेणेव विभाषया इत्यर्थः। यूय वय विनीता

२२२। नाविशेष्यान्याद्यामन्त्र्यात्।

न ।१।, अविशेष्यान्याद्यामन्त्र्यात् ५।।

विशेष्यपूर्वमनामन्त्र्यपूर्वञ्च हित्वा अन्यस्मादामन्त्र्यादेते आदेशा न स्युः। शम्भोऽस्मान् रक्ष, लक्ष्मीश सेव्य नोऽवाव सर्वं नः। सुपात् सुपादौ सुपादः, सुपादं सुपादौ।

२२३। पादः पत् पौ।

पादः ६।, पत् ।१।, पौ ७।।

पादः पत् स्यात् पौ परे। सुपदः सुपदा सुपद्भ्याम् इत्यादि। [२११] चुङिति कुङ् [५०] नस्य नुः। [५१] नोर्ङ। [१८३] स्यान्तस्य लुप्। प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः, प्राञ्चं प्राञ्चौ। एवं क्रुञ्च तिर्य्यञ्चोदञ्चादयः।

इत्युक्तिः। तत्पातु वो नो महेश्वर इति पश्चादुक्तिः। तत् तस्मादित्यर्थः। अस्मादिशब्दाः किं यूयं वयं हिता इत्युक्तिः। तेन सोऽस्मान् पातु इत्यादि पश्चादुक्तिः अत्र तेनेति पूर्वपदेन सहितात् स इति प्रथमान्तात् परतया अस्मानिति पाक्षिक आदेशाभावः. पातु स वः शिव इत्यत्र पात्विति पूर्वपदेन सहितात् स इति प्रथमान्तात् परतया व इति पाक्षिक आदेशः ॥ २२१ ॥

विशेष्यञ्च अन्यच्च विशेष्यान्ये, अन्यदिति आमन्त्र्य भिन्नपदमित्यर्थः विशेष्यान्ये आदी यस्य तत् विशेष्यान्यादि, न विशेष्यान्यादि अविशेष्यान्यादि। अविशेष्यान्यादि च तत् आमन्त्र्यञ्चेति अविशेष्यान्याद्यामन्त्र्य तस्मात्। आमन्त्र्य सम्बोधनविहितप्रथमान्तपदम्। विशेष्यामन्त्र्यपूर्वं यदामन्त्र्य आमन्त्र्याभिन्नपदपूर्वञ्च यदामन्त्र्यम् एतदुभयभिन्नादामन्त्र्यात् परयोर्युष्मदस्मदो स्ते मे प्रभृतय आदेशा न स्युः। ततश्च पूर्वपदरहितात् विशेषणपूर्वाच्च आमन्त्र्यात् परयोर्नस्युरिति निष्कर्षः। शम्भोऽस्मान् रक्ष इत्युदाहृत्य प्रत्युदाहरति लक्ष्मीशेति लक्ष्मीशेति विशेष्यपूर्वात् सेव्य इत्यामन्त्र्यात् परतया निषेधो मा भूत्। एवम् अव इत्यनामन्त्र्यपूर्वात् सर्व इत्यामन्त्र्यात परतया निषेधो न स्यात्। ननु हीचीषीणामित्यत्र विशेष्यपूर्वादनामन्त्र्यपूर्वञ्चामन्त्र्यात् परयोर्युष्मदस्मदोरादेशविधानेनैवेष्टसिद्धौ तदुभयभिन्नादामन्त्र्यात् परयोरादेशनिषेध कथमिति चेन्न तर्हि आमन्त्र्याभिन्नपदात् परयोः कुत्रापि नादेश इत्यनर्थापत्ते ॥ २२२ ॥

२२४ । अचो ऽल्लोपो घंश्च ।

अच ६।, अल्लोप १।, घं १।, च।२।।

अचोऽकारस्य लोपः स्यात् पौ परे, पूर्वस्य च घं । प्रतीचः प्रतीच। प्रत्यग्भ्याम् इत्यादि ।

२२५ । तिर्य्यगमुमुयगदमुयगुदचां तिरश्चा-मुमुईचादमुईचोदीचः ।

तिर्य्यक्—उदचा ६।।।, तिरश्च—उदीच १।।। ।

शोभनौ पादौ यस्येत्यादि विग्रहे संख्यासूपमानादित्यादिना कृतस्य पादित्य नकारान्तादेशस्य पत् स्यात् पौ परे इत्यर्थः। एव स्त्रियामपि त्रिपदी इति। क्लीवे त्रिपदौ वस्तुनी इति बोध्यम्। प्राङिति। अञ्चु गतिपूजनयोरित्यस्य क्विपि पूजार्थत्वान्नलोपाभावे प्रान्च इति लिङ्गस्य चस्य कुङि नस्यानुस्वारे तस्य च ङकारे स्यान्तस्य लुपि प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्च प्राञ्च प्राञ्चौ। गत्यर्थस्य तु क्विपि न लोपे प्राच् इति लिङ्गस्य त्रिदचोऽङेरिति नुषि कृते प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्च प्राञ्च प्राञ्चौ इत्युभयोरेव स्यादिपञ्चके समानरूपम्। शसादौ तु पूजार्थस्य प्राञ्च प्राञ्चा प्राङ्भ्या प्राङ्षु इति। गत्यर्थस्य तु प्राच प्राचा प्राग्भ्या प्राक्षु इति भेद ॥ २२३ ॥

अञ्चु गति पूजनयोरित्यस्य क्विपि गतावर्थे लुप्तनकारस्य ग्रहणम्। एव नदी मञ्चतीति नद्यङ् गुरुमञ्चतीति गुर्वङ् कर्त्तारमञ्चतीति कर्त्रङ् गामञ्चतीति गवाङ् रायमञ्चतीति रायङ् नावमञ्चतीति नावङ्। एषा शसादौ नदीच नदीचा नद्यग्भ्या गुरूच गुरूचा गुर्वग्भ्या कर्त्तृच, कर्त्तृचा कर्त्रग्भ्या गोच गोचा गवाग्भ्या रैच रैचा रायग्भ्या नौच नौचा नावग्भ्याम् इत्यादि। गोच इत्यादौ तु पूर्वे ऋस्वानामभावान्न दीर्घ। दिवमञ्चतीति क्विपि दिवक् अस्य अकार लोपे उहस्युङ् इति वस्य उत्वे अनेन दीर्घे द्यूच द्यूचा दिवग्भ्यामित्यादि। स्त्रियामपि नदीची गुरूची इत्यादि, क्लीवे तु नदीची गुरूची कर्त्री इत्यादि। घंश्चेति चकारस्य अन्वाचयशिष्टत्वात् पूर्वस्य दीर्घासम्भवेऽपि अल्लोप. स्यादेव। यथा तमञ्चतीति तदङ् शसादौ तच्च तचा इत्यादि। चौचोर्घश्चेति कृतऽपीष्ट सिद्धौ अचोऽल्लोपोघंश्चेति गौरव ज्ञापयति पूर्वे पदान्तरस्थितेरावश्यकत्वमिति तेन केवलस्य अच अचा इत्यादौ न प्रसङ्गः। अच इति लुप्तनकारस्य कि पूजाया गुरुमञ्चतीति गुर्वङ् शसादौ गुर्वञ्च. गुर्वञ्चा इत्यादि ॥ २२४ ॥

एषामिति क्रमात् स्यु, पौ परे। तिरश्चः तिरश्चा तिर्य्यग्भ्याम् इत्यादि। अमुमुईचः अमुमुईचा अमुमुयग्भ्याम् इत्यादि। एवमदमुयङ्। उदीचः उदीचा उदग्भ्याम् इत्यादि। शेषं पूर्व्ववत् [१५४] शच्छाजेति चस्य षत्वे तन्निमित्तस्य शस्य सत्वे [२१३] स्यादे सो लोपः। सुव्रट् सुव्रड् सुव्रश्चौ सुव्रश्चः इत्यादि। [१६४] नमव्‌महन्न इति घं। [१९३] स्यान्तस्य लुप्। महान् महान्तौ महान्तः महान्तं महान्तौ महतः महता महद्भ्याम् इत्यादि। भवन् भवन्तौ भवन्तः, भवन्तं भवन्तौ भवतः भवता भवद्भ्याम् इत्यादि। शेषं महद्वत्। [१८५] अत्वसोर्धोरिति। श्रीमान्, शेषं भवद्वत्। एवं यशस्वदादयः।

२२६। भगवदघवद्भवतां भगोऽघो भो वा धौ।

भगवत अघवत भवता ६।।।, भगो अघो भो ।१।।।, वा ।१।, धौ ७।

एषामिति क्रमात् स्यु, र्वा धौ परे। हे भगोः हे भगवन्, हे अघोः हे अघवन्, हे भोः हे भवन्। शेष श्रीमद्वत्। [१९२] अद्वेरित्युक्ते नं नुण्। ददत् ददतौ ददतः इत्यादि। एवं जक्षत् जाग्रदादयः।

उदचामिति निर्देशात् गत्यर्थस्य अञ्चतेरेव ग्रहणं तेन पूजार्थस्य अमुमुयञ्चः अमुमुयञ्चा इत्यादि। अमुमुईच अदमुईच इति सन्ध्यभावनिर्देशात् एव न सन्धि अन्यथा एतयोर्यकारस्य ईविधानेनापीष्टसिद्धिः स्यात्। शेष पूर्व्ववदिति धौ प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः प्राञ्च प्राञ्चौ इतिवदित्यर्थ। सुव्रडिति व्रश्चू छेदे दन्त्यमध्यः। तथा च नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलिधातुषु। सकारजः शकारश्च षाट्टवर्गस्तवर्गज इति वोपदेव। पश्चाच्चकारयोगात्तालव्यमध्य। सुव्रश्चतीति क्विपि ग्रहस्वपाद्योरिति जिः। तत शच्छाजेति षड् निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात्तालव्यशस्य दन्त्यसत्वे स्यादे सोलोप घोड.फे झप्झसोरिति। महानिति महपूर्जे औणादिकोऽतृप्रत्ययः। अस्य अत्वन्तस्यापि नसव्महन्न इत्यत्र महतो ग्रहणात् स्यादिपञ्चके दीर्घ। भवन्नित्यादि भधातो शत्रन्तस्य रूपम्॥ २२५॥

[१५४] शक्काजेति षङ् । विट् विड् विशौ विशः, विशं विशौ विशः, विशा विड्भ्याम् इत्यादि । [१७८] मुहा घङ् इति । नक् नग् नट् नड् नशौ नशः नशं नशौ नशः, नशा नग्भ्या नड्भ्याम् इत्यादि [१८४] श्वेतवाहेति डसङ् पुरोडाः, हे पुरोडाः हे पुरोडः, पुरोडाशौ पुरोडाशः, पुरोडोभ्याम् इत्यादि । [२११] चुड्डिति कुङ् । स्पृक् स्पृग् स्पृशौ स्पृशः, स्पृशा स्पृग्भ्याम् इत्यादि । दधृक् दधृग् दधृषौ दधृषः, दधृग्भ्याम् इत्यादि । षट् षड् षड्भिः षड्भ्यः षड्भ्यः षण्णां षट्सु ।

२२७ । सषेसुस् सजुषह्नां रङ् फेऽच्चः ।

सष-इस् उस्-सजुष्-अह्ना ६।।।, रङ् ।१।, फे ७।, अच्च' ६। ।

मस्य स्थाने जातस्य षस्य इसुसः सजुषोऽह्नश्च रङ् स्यात् फे परे न तु चान्तस्य ।

हे भो इत्यादि राजेत्यादिषु निर्विसर्गार्थं हसात् सिलापस्य प्राथमिकत्वेऽपि सर्वावयवादेशाना बलवत्तरत्वात् वैभक्तिककार्य्यात् प्रागेव आदेशे हस्परत्वाभावात सेर्लोपाभावे विसर्ग । भवच्छब्दोऽय भाति रौणादिक डवतु प्रत्यये निष्पादितो युष्मदर्थं । अत्र भगवदघवद्भवता वत ऊवाधौ इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ भगो अघो भो इति गौरव ज्ञापयति भोश्चित्त इत्यादौ क्वौवे न ह्रस्व सेर्लुक् च न स्यात इति । वस्तुतस्तु वतो डीस्विधानेनापीष्टसिद्धौ गौरव स्पष्टार्थम् ॥ २२६ ॥

दन्त्यसस्य स्थाने जातो मूर्द्धन्य ष सषः । पिपठिष चिकीर्ष बुभूषादीना क्विप प्राक् षत्वे सस्थाने जातष. । श्रीपतिदत्तोऽपि पिपठिष्प्रभृतीना क्विप. प्राग्जातस्य षत्वस्य क्विपि लिङ्गसञ्ज्ञायामपि निवृत्तिर्नास्तीत्याह । इसुसौ दन्त्यान्तौ । यथा पिस्क गत्या सुपी. । तुस ध्वाने सुतु एव हनि भनु सजुषा मूर्द्धन्यान्तत्वाद-प्राप्तौ पृथगुक्ति. । जुषीप्रीतिसेवनयो. जोषण जुट् सह जुषा वर्त्तते या सा सजुः । सषश्च इस् च उस् च सजुष् च अहन् च तेषाम् । नच अच्च तस्य । चान्तस्य तु विहलौ अस्वादे लिलिक्षतीति क्विपि लिलिट् अत्र हस्यढत्वे षढो. क.से इति ढस्य कत्वे क्विलादित्यनेन सन' सस्य षत्वेऽपि न रङ् । पिपठीस्तव: आशीर्वाद: अहर्निशम् इत्यादौ विभक्तिलुकि विरामे रङ् स्यादेव ॥ २२७ ॥

२२८। र्व्यंनच्तयोःको धोर्घोऽकुरछुरोऽखेः।

विं ७।, अनच्तयि ७।, इक. ६।, धो' ६।, घं १।, अकुरछुर. ६।, अखि' ६।।

धो रिको घंः स्यात् वि रेफे च, न तु कुरछुरो न च खेः, नाचि तये च। पिपठीः पिपठिषौ पिपठिषः, पिपठीर्भ्यां पिपठीःषु। एवं चिकीर्षादयः। दोः दोषौ दोषः दोषं दोषौ। [११६] पाददन्तेति दोषन् वा। दोष्णः दोषः दोष्णा दोषा दोषभ्यां दोर्भ्याम् इत्यादि। [२१३] स्यादेः सो लोपः। विविट् विविड् विविषौ विविषः विविड्भ्याम् इत्यादि। पिपक् पिपग् पिपक्षौ पिपक्षः पिपग्भ्याम् इत्यादि। एवं गोरग् दिधक्षादयः। सुपीः सुपिषौ सुपिषः सुपीर्भ्यां सुपीःषु। एवं सुतूः। विद्वान् हे विद्वन् विद्वांसौ विद्वांसः, विद्वांसं विद्वांसौ।

रश्च वश्च र्वं तस्मिन् र्विं। रेफसाहचर्य्यात् वकारोऽत्र दन्त्य। तेन छन्नती-त्यत्र न दीर्घं। तस्लङ्घित.। तश्चासौ य चेति तय अच्च तयच अचतयौ न विद्येते अचतयौ परौ यस्मात् सोऽनच्तय तस्मिन् अनचतयि इति, र्विं इत्यस्य विशेषण कुरच् छुरच् कुर्छुर न कुर्छुर अकुर्छुर तस्य, नखिरखि' तस्य। यथा रेफे गीः धूः पिपठीः सुपीः सुतूः सजूः। वकारे यथा दीव्यति सीव्यति। अनच्तयीति किं? गिरौ गिरति दिवौ दिदिवतु। धुर वहतीति धुर्य्यः चातुर्य्यं दिव्य किञ्च तय-कारसाहचर्य्यादत्र अच्प्रत्ययस्यैव। तेन तुरर्थं. धुरन्त. पिपठीरोक आशीरा-रम्भः इत्यादौ दीर्घं स्यादेव। धोः किं? हवि धनु। अकुरछुर किं? कुर्शब्दे कुर्य्यात् चोकुर्य्यते। कुर इति स्वरूपग्रहणात् डुकृञ् कुर्य्यात् कुर्व.। छुर्शि लोपे कुर्य्यात् चोच्छुर्य्यते। अखे. किं? ओरीङ् य चरणे रिर्य्ये। ब्रीडाञि क्विपि विब्रीड। न च अनेन दीर्घे कृतेऽपि झभखयहर्घेत्यादिना पुनर्ह्रस्वेनैवेष्टसिद्धौ खिवर्जन व्यर्थमिति वाच्यम्। झभखयेत्यादि सामान्य बाधित्वा र्व्यंनच्तयोति विशेषेण आदौ दीर्घस्यापि दीर्घे कृते सकृद्गतेन विप्रतिषेधेन यद्द बाधित तद्द बाधितमेव इति न्यायेन झभखयेत्यादिनापि पुनर्ह्रस्वासम्भवात्। इकस्थानिकतया रेफवकारनिमित्तकतया च र्व्यंनच्तयोत्यादिर्विशेष.। दीर्घस्थानिकतया नि-र्निमित्तकतया च झभखयेत्यादिः सामान्य.। पिपठीरिति। पठितुमिच्छु-

२२९ । वसो वँः सेमप्युर्मतुप्योः ।

वसो ६।, व. १।, सेम् ।१।, अपि ।१।, उ. १।, मतुप्यो' ७॥ ।

वसो वँ शब्दस्य इम्‌सहितोऽपि उः स्यात् मतौ पौ च परे। विदुषः विदुषा। [१८३] स्रस्ध्वस् वस्विति दङ्। विद्वद्भ्याम् इत्यादि। पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवासः, पेचिवास पेचिवांसौ पेचुष, पेचुषा पेचिवद्भ्याम् इत्यादि। जगन्वान् जगन्वांसौ जगन्वांसः, जगन्वांसं जगन्वांसौ। वस्योत्वे तन्निमित्तस्य नस्य मत्वे।

तीति सनि वसोरस्येति इमि क्विलादिति षत्वे द्विर्भावे पिपठीष इति भागस्य धातुसञ्ज्ञाया क्विपि हसाल्लोप इति सनोऽकारलोपे आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् तस्य स्थानिवत्वाभावे सषेति रङि इमोऽपि धात्ववयवतया व्यंनच्तयीति दीर्घे रेफस्य विसर्ग.। एव चिकीर्षादय इति। एवमिति रङप्राप्त्यर्थे न तु सर्वरूपसाम्यार्थं तेन चिकीर्ष शब्दस्य सुपि परे यस्य रङि स्यान्तस्याराद्दिग्यत स्यान्तस्येति भिन्नपदज्ञापकात् वाद्रङो लोपे रङो वि सुपीति नियमात् रेफस्य विसर्गाभावे क्विलादिति षत्वे चिकीर्षु इति रेफयुक्त पदम्। एव वव्र्पतीति क्विपि वुव् वुवुर्षौ वुवुर्भ्या वुवूर्षु इत्यादि। दोरिति दस्य उत्क्षेपणे इत्यस्मात क्विपि भुजे वाच्ये मनीषादित्वादकारस्य ओकारे अम्बष्ठादित्वात् पत्वे सषेति रद्। विविडिति शौविश प्रवेशे। वेष्टुमिच्छतीति सनि शक्ष्विति षङि षढो. क सं इति ककारे कयोगात षत्वे क्विपि विविच इति लिङ्ग' अत्र षकारस्थाने जात ककारस्य लोप । पिपगिति। डुओष पच पाके पक्तुमिच्छतीति क्विपि पिपक्ष इति लिङ्ग अत्र चकारजातककारस्य लोपाभावे स्यान्तस्य लुपि झपझसोरित्यनेन कस्य कगौ सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति नियमात्। एव गोरक् दिधक्षादय इति गा रक्षतीति गोरक् अत्र रक्षवर्जनात् ककारलोपाभावे संयोगान्त लुप्। एव दहौ दाह दिधक्षतीति क्विपि दिधक् अत दादे' इत्यनेन हस्य घत्वे झपझसोरित्यनेन घस्य कत्वे घस्य स्थाने जातककारस्य लोपाभावे सयोगान्त लुप्। सुपीरिति पिसृगत्या सुपे सतीति क्विपि इसन्तत्वाद्रङ्। एव तुस ध्याने उसन्तत्वाद्रङि तुत् । विद्वानिति वेत्ति परस्य शतु' क्वस्वादेशे व्रिद्वाऽर्हरिति नुणि नसव्महन्न इति दीर्घे सयोगान्त लुप् ॥ २२८ ॥

वस्वन्तान्मतो प्रसङ्गाभावेऽपि मतौ परे वसोर्वकारस्योकारविधान ज्ञापयति

२३० । हन गम जन खन घसामुङ्-लोपोऽङेऽच्यणौ ।

हनगमजनखनघसा ६।॥, उङ्लोप. १।, अङे ७।, अचि ७।, अणौ ७। ।

एषामुङ् लोपः स्यात् अणावचि, नतु ङे। जग्मुषः जग्मुषा जगन्वद्भ्याम् इत्यादि। एव जग्मिवान्। [१८५] अधोरित्युक्तेः। सुहिन् सुहिसौ सुहिसः, सुहिन्भ्याम्। ध्वत् ध्वसौ ध्वसः, ध्वद्भ्याम्। एवं स्रत्। उक्थशाः हे उक्थशाः हे उक्थशः उक्थशासौ उक्थशासः, उक्थशोभ्याम् इत्यादि।

२३१ । पुंसोऽसुङ् घौ ।

पुस ६।, असुङ् ।१।, घौ ७। ।

पुंसोऽसुङ् स्यात् घौ परे, उङावितौ। पुमान् पुमांसौ पुमांस., पुम्भ्यां पुंभ्यामित्यादि ।

वस्वन्तान्मतु नैव भाव्यमिति मतौ विदुषान्। पौ वैदुष्य वैदुष पैचुष्य पैचुष विदुषी पेचुषी इत्यादि। जगन्वानिति। औगस्यलृगत्या क्वसु द्वित्वम्। हन-गम इश विशेति इमोऽभाव पक्षे धीर्मोनः फम्बीति मस्य न । वस्वीत्वे इत्यादि। शसि परे जगन्वस् शब्दस्य वस्य उत्वे स एव वकारो निमित्त यस्य नकारस्य तस्य स्थाने निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात्। पुनर्मकारत्वे जगमुस इति स्थिते क्वसोर्वकारसम्बन्धित्वादुकारस्याप्यगुणत्वे हनगमजनेत्युङ् लोपे क्वित्वा-दिति षत्वे जग्मुष इति ॥ २२९ ॥

नङोऽङ तस्मिन्। नास्ति णुर्यस्मिन् सोऽणु तस्मिन्। यस्मिन् परे गुणो निषिद्धस्तस्मिन्नचीत्यर्थ। तस्यापि आख्यातकृतोरेव सम्भव। यथा जघ्नतु. जग्मतु. जज्ञे चख्नतु। हिंस्याद्रुङ लोपिन इति क्विप्प्रत्यये जघ्नि. जग्मिः चख्नि. जक्षिः। अङि इति अगमत् अघसत्। भीषिचिन्तीतिङे जना। सुहिनिति। हिंसिधकि 'हसे क्विपि नसव्मह्न इत्यनेन प्राप्तव्यो दीर्घो अधोरित्युक्तेर्न स्यात् ॥ २३० ॥

असुङ उदित्वात् त्रिदच इति नुमि नसव्मह्न इति नसन्तत्वात् दीर्घ-

२३२ । से र्डौशनस्पुरुदंशोऽनेहसो ऽधेः ।

से' ६।, डा ।१।, उशनस्-पुरुदशस्-अनेहस. ५।, अधे. ६। ।

एभ्य. परस्य सेर्डा स्यात्, नतु धेः । उशना ।

२३३ । धे र्ङडनौ वोशनसः ।

धे' ६।, ङ डनौ १॥, वा ।१।, उशनस ५। ।

उशनसः परस्य धेर्ङडनौ वा स्तः । ङ इत् । हे उशन हे उशनन् हे उशनः, उशनसौ उशनोभ्याम् । अनेहा हे अनेहः अनेहसौ अनेहसः । एवं पुरुदशा । वेधाः हे वेधः वेधसौ वेधसः इत्यादि । [१८५] अधोरित्युक्तेः । सुवः सुवसौ ।

२३४ । अदसः से रौः ।

अदस ५।, से ६।, औ' १। ।

अदसः परस्य से रौ. स्यात् । असौ ।

स्यान्तस्य लुपि पुमान् । पुम्भ्यामिति सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवानिति न्याया-दादौ सयोगान्तलुपि सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति नियमाद्दान्तेम इत्यादिना मस्यानुस्वारे वालरयपे इत्यनेन अनुस्वारस्य मकारे पुम्भ्यां पक्षे पुंभ्या-मित्यपि ॥ २३१ ॥

उशनस्च पुरुदशस्च अनेहस्चेति तस्मात् न धिरधि' तस्य ॥ २३२ ॥

सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूप सान्त तथा नान्तमथाप्यदन्तमिति व्याघ्रभूतिः । वेधा. इति विधश्विधौ वासुसिति अस् । सुव इति वस्लङ क्विपि अलसोऽधो-रिति प्राप्तव्यो दीर्घो अधोरित्युक्तेर्न स्यात् ॥ २३३ ॥

असौ । अत्र सर्वविभक्ति-विषयकस्य दोमोऽदसस्त्यस्य वाधकेन त्यदां तदो-रित्यनेन दस्य स एव । हे असौ पुरुषः इत्यत्र स्वदीर्घामित्यनेन प्राप्तव्यः सेर्लोप औकारेण वाध्यते लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायात् । एव हे असौ स्त्रि अत्रापि टेरत्वे आपि आदौ से. स्थाने जातस्य औकारस्य स्थानिव-त्वाभावात् धिटौस्वे इत्यनेन एकारो न स्यात् । अत्र सूत्रे परसूत्रे च पूर्वतो वा शब्दोऽनुवर्त्तते । स च उभयत्रैव व्यवस्थामात्रवाची । व्यवस्था चेयम् । शाको-

२३५। मात् स्वर्घावुज।

मात् ५।, स्वर्घौ १॥, उज ।१॥ ।

अदसो मात् परौ स्वर्घौ वुदूतावाप्नुतः। अमू।

२३६। एरी ब्वे।

एः ६।, ई ।१।, ब्वे ७। ।

अदसो मात् परो ब्वेनिष्पन्न एकार ईः स्यात्। अमी। अमुम् अमू अमून्॥ [१२३] टादस्याक्लियाम्नु ना। अमुना अमूभ्याम् अमीभिः, अमुष्मै अमूभ्याम्, अमीभ्यः, अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्य, अमुष्य अमुयोः अमीषाम् अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु।

इति हसन्तपुंलिङ्गशब्दः।

ऽदसः सेरौवा अनकस्तु नित्यमिति एव मात्स्वर्घावुज इत्यत्रापि वाशब्दस्य व्यवस्थया साकौऽदसः सेरोकाराभावपक्षेऽदस. सात्परस्य अकारस्य उत्वमिति तेन असकौ असुक. पुमान् असकौ असुका स्त्री। केचित्तु औकाराभावपक्षे दोमो ऽदस इत्यनेन दकारस्य मकार कृत्वा अमुकः पुमान् अमुका स्त्री इति विभाषया वदन्ति ज्ञात स्वरेणामुक. इति प्रयोगोऽपि क्लीवे तु सेर्लुकि कृते लुकि न तत्रेति निषेधात् त्यदा तदोरित्यस्य दोमोऽदसश्चेत्यस्य च अप्राप्तौ अद अदकः कुलमिति॥ २३४॥

अत्र मादितिग्रहणेन अमुष्य शिष्यः अदःशिष्य अमुष्य स्त्री अदःस्त्री इत्यादौ समासे विभक्तेलुकि लुकि न तत्रेति निषेधात् दोमोऽदसश्चेत्यस्याप्राप्तावुकारो न स्यादिति एव उग्रहणेनैव उवर्णप्राप्तौ उज इत्युभयग्रहणन्तु प्रत्ययादेशयो. इद्रहितेनाका सवर्णो न गृह्यते इति ज्ञापनार्थम्॥ २३५॥

ब्वेकि अमुस्त्रियौ अमू फले। अमुष्मै इत्यत्र टेरत्वे दस्य मत्वे ङेस्मै पश्चादकारस्य उत्ते षत्वम्॥ २३६॥

इति पुलिङ्गपाद.।

द्वितीयः पादः।

हसन्त स्त्रीलिङ्गशब्दः।

२३७। **नह्रो धङ् भौ।**

नह्रः ६।, धङ्।१।, भौ ७।

नह्रो हस्य धङ् स्यात् भौ परे। उपानत् उपानद् उपानह्रौ उपानहः, उपानद्भ्याम् [२११] चूङिति कुङ्। उष्णिक् उष्णिहौ उष्णिग्भ्याम् इत्यादि।

२३८। **दिव औङ् सौ।**

दिवः ६।, औङ्।१।, सौ ७।

दिव औङ् स्यात् सौ परे। द्यौः दिवौ दिवः।

२३९। **वाम्याङ्।**

वा।१।, अमि ७।, आङ्।१।

दिव आङ् स्यात् वा अमि परे। द्यां दिवं दिवौ दिवः दिवा।

२४०। **उहस्युङ्।**

उहसि ७।, उङ्।१।

दिव उङ् स्यात् उवर्णे हसि च परे। द्युभ्याम्। गीः

धीस्तु अनात्मीत् अनद्ध अनानत्॥ २३७॥

मुख्यत्वे गौणत्वे चाय विधि.। तेन द्यौः अतिद्यौः। स्वरादिमत्वेन वस्त्वादादावीकारे सेविंसर्गः॥ २३८॥

अयमपि मुख्यत्वे गौणत्वे च द्यां दिव अतिद्यां अतिदिवं ननु द्योशब्दस्य द्यामिति दिवस्तु दिवमिति इत्युभयसिद्धौ वाम्याङिति व्यर्थमिति चेन्न अमृशसो-रित्यत्र मुख्यस्यैव ग्रहणेन अतिद्यामित्यस्यानुपपत्तेः॥ २३९॥

उ. उवर्णं.। दिव उद्यान द्युदान दिव ऊर्ढ्वं द्यूढ्वम्। हस इत्यनेन

गिरौ गिरः। एवं पूः। [१५७] स्त्रियां त्रिचतुर इति चतस्रः। चतस्रः चतस्र चतसृभिः चतसृभ्यः चतसृभ्यः चतसृणां चतसृषु। [१३३।२४९] टेरत्वे सत्याप्। का के काः इत्यादि, शेष सर्वावत्। एव यद्। [२०३] इदमोऽयमितीयम्। इयं इमे इमाः, इमां इमे इमाः, अनया आभ्यां आभिः, अस्यै आभ्यां आभ्यः, अस्याः आभ्यां आभ्यः, अस्याः अनयोः आसाम्, अस्याम् अनयोः आसु। स्रक् स्रजौ स्रजः, स्रग्भ्याम्। [१३३ । २४९] टेरत्वे आप्। स्या त्ये त्याः इत्यादि सर्वावत्। एवं तद् एतद्। वाक् वाचौ वाचः, वाच वाचौ वाचः वाचा वाग्भ्याम्। अप् शब्दो ब्वान्तः। [१६४] नसव्महन्न इति घं: आपः अपः।

२४१। भ्यपोदङ्।

भि ७।, अप ६।, दङ् ।१।।

अपो दङ् स्यात् भि परे। अद्भिः, अद्भ्यः अद्भ्यः, अपाम् अप्सु। दिक् दिशौ दिशः, दिग्भ्याम् इत्यादि। एवं दृक्। त्विट् त्विषौ त्विषः, त्विषा तिड्भ्याम् इत्यादि। सजूः सजुषौ सजुषः, सजुषा सजूर्भ्यां सजूःषु। एव आशीः। [२३४] अदसः सेरौ।

स्यादीयप्रकरणेऽपि सामान्यहसीग्राह्य.। अन्यथा सह इति स्फुटनिर्देशेनैवेष्टसिद्धौ। हस इति सङ्केतशब्दोपादानमनर्थक स्यात्। न च तर्हि हसोऽन्त. फ इत्यत्रापि सह इत्येव वक्तुमुचितमिति वाच्य तत्र सभ इत्युक्तौ स्यादीयनकारस्य फलाभावात् पञ्चानामित्यादौ नोलुप् फेधाविति न लोपानुपपत्ते.। हसि यथा द्युभ्या द्युगतः द्युपतितः द्युकामः इति पूर्वतो वाशब्दोऽनुवर्त्तते। स चेह व्यवस्थावाची। व्यवस्था चेयम्। क्लीवे सुद्यु कुलमिति स्मोर्लुकि विरामेऽपि उङ् स्यात्। एव दिवि भवं दिव्य दिव्यमिच्छति दिव्यति इत्यादौ न स्यात्॥ २४०॥

अत्र वाशब्दस्य नानुवृत्ति.। व्यवस्थावाचिवाशब्दस्य इच्छयानुवृत्तिरनिच्छयानिवृत्तिरिति। अत्र प्रकरणबलात् भ इति स्यादेरेव तेन अब् भयमित्यादौ न प्रसङ्ग.। गौणेऽप्ययं तेन स्वद्भ्याम् इत्यादि। सुजूरिति सषेसुसीतिरङ्विर्व्वंग-

असौ अमू अमूः, अमूं अमू अमूः, अमुया अमूभ्याम् अमूभिः, अमुष्यै अमूभ्याम् अमूभ्यः, अमुष्याः अमूभ्याम् अमूभ्यः, अमुष्याः अमुयोः अमूषाम्, अमुष्याम् अमुयोः अमूषु ।

इति हसन्तस्त्रीलिङ्गः पादः ।

तृतीयः पादः ।

हसन्त क्लीबलिङ्ग शब्दः ।

[१६८] स्यमोर्लुगिति। [१८३] स्रसध्वस् वस्विति दङ्। स्वनडुत् स्वनडुही । [१८१] अनडुच्चतुरोऽणाणाविति। स्वनड्वांहि। पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । चत्वारि । ब्रह्म ।

२४२। क्लीबे नो लुब्वा धौ ।

क्लीबे ७।, न ६।, लुप् ।१।, वा ।१।, धौ ७। ।

नपुंसके नस्य लुप् स्यात् वा धौ परे। हे ब्रह्म हे ब्रह्मन्,

चतयीति दीर्घं। एवमाशोरिति। आङ् पूर्वात् शासुच्चनुशासने इत्यस्मात् क्विपि शासुङिहसङे इत्यनेन आकारस्य इकारे पदसञ्ज्ञाभावादेव पदान्तत्वाभावे शासवसघसेति षत्वम्। ततो लिङ्गसञ्ज्ञाया स्यादेरुत्पत्तौ सस्य जातस्य षस्य रङ् स्यादित्यर्थः। अतएव सजूः शब्द साधयित्वा एवमाशीरित्याह। अन्यथा हसन्तत्वेनैव रङि सिद्धे पाणिनिकातन्त्रयोः पृथगाशीर्ग्रहणमनर्थक स्यात्। दुर्ग-सिंहोऽप्येवम्। श्रीपतिदत्तोऽपि सजुषाशिषोस्तु मूर्द्धन्यषस्यैव डकारापवादे रेफ इत्याह। ननु विभक्त्युत्पत्तेरादौ षत्ववत् णत्वमप्यास्तामिति चेत् सत्यम्। आदौ णत्वे सुष्टणातीति सुशर्मा गृह्णातीति ग्राहीत्यादौ दीर्घार्थं णकारलोपार्थञ्च तत्तत्-सूत्रेषु मूर्द्धन्यणकारस्य पृथग्ग्रहणं गौरवं स्यादिति विभक्त्युत्पत्तेरादौ णत्व न क्रियते। केचित्तु विष्णौ च वेधाः स्त्रीत्वाशीर्हिता शंसाहितद्वयोरित्यमरसिंहेन दन्त्यान्तमध्ये पठितमाशीः शब्द मत्वा आशीरित्यादौ इसन्तत्वादेव रङ् इत्याहु. ॥ २४१ ॥

शोभनोऽनड्वान् यत्र गोष्ठे तत् स्वनडुत् ।

नोलुप्फेषाविव्यस्याप्राप्तौ विभाषेयम्। लुप् करणात् तदादिविधिर्निषेधे च

ब्रह्मणी ब्रह्माणि। अहः अह्नी अहनी अहानि, अहोभ्याम्। किं के कानि। इदं इमे इमानि। असृक् असृजी असृञ्जि, असानि असृञ्जि, असृजा अस्ना असृग्भ्याम् असभ्याम् इत्यादि। ऊर्क् ऊर्जी ऊनर्जि ऊर्जि। सुवल् सुवली सुवल्लि सुवनलि। [१६३] नुसयमेत्यत्र झसन्तरलयोरादौ तु वा नुण्। उकारित् नुर्विन्दुमात्रस्य नाख्या। त्यत् त्ये त्यानि। एवं यत् तत् एतत्। [२०९] अनूक्तौ तु; एनत्। गवाक् गोची गवाञ्चि। तिर्य्यक् तिरश्ची तिर्य्यञ्चि। एवं परे। यकृत् यकृती यकृन्ति, यकानि यकृन्ति, यक्ना यकृता यकृद्भ्यां यकभ्याम् इत्यादि। एवं शकृत्। ददत् ददती।

२४२। हेः शतुर्नुण् शौ।

हे ५।, शतु ६।, नुण् ।१।, शौ ७।।

हेः परस्य शतुर्नुण् स्यात् वा शौ परे। ददन्ति ददति। एवं जक्षत् जाग्रदादयः। तुदत्।

धनिकुल इत्यादौ गुर्धौ वेति गुणो न स्यात्। नच गुर्धौ वेत्यत्र इगन्तप्रकृतित्व विवक्षितमिति वाच्यम्। तर्हि प्रध्रीप्रभृतीनामपि हे प्रध्री इत्यादौ गुणानुपपत्तेः। अह्नी अहनी इति ईङ्ङ्योस्तु वेति विकल्प। किमित्यादि। स्वमोर्लुकि कृते लुकि न तवेति निषेधात् टेरकारो न स्यात्। ननु लोपस्वरादेशयो स्वरादेशविधिर्बलवानिति न्यायादादौ टेरत्वे क्लीवात् स्वमोऽभेरिति सेर्मकारापत्तिरिति चेन्न यस्य लुक्क्रियते तन्निमित्तककार्य्यस्यादावुत्पत्तौ लुग्विधानस्य वैयर्थ्यात्। असानीति। पाददन्तेति असनादेशे यमादौ निषेधात् न नुण्। उकारित् नुरिति। यँयम्यते इत्यादौ ञमजपजमेत्यादिना यथा नुरित्यनुस्वारागम क्रियते नुसयमेत्यत्र तथा न किन्तु उकारित् नुर्नकार नतु विन्दुमात्रस्य आख्या सञ्ज्ञेत्यर्थः। अनूक्तौ तु एनदिति। अमो लुकि कृते लुकि न तवेति निषेधेऽपि इदमेतदयोरेनादेशविधानसाफल्यार्थमेतभागस्य एनादेश' स्यादेव टेरत्वाभावे दकारस्थिति'। गोची इति। अचोऽल्लोप इत्यकारलोप। एवं परे इति असुमुयगादय इत्यर्थ.। शकृदिति तालव्यादिविष्ठावाचक शकृत् शब्दस्य पाददन्तेत्यादिना शकनादेश.॥२४२॥

२४४। आदीपोः।

आत् ५।, ई ईपो' ७॥।

अवर्णात् परस्य शतुर्नुण् स्यात् वा ईकारे ईपि च परे। तुदन्तौ तुदती तुदन्ति। भात् भान्तौ भाती भान्ति। पचत्।

२४५। अप्यनो नित्यम्।

अप्-यन ५।, नित्यं १।।

अपो यनश्च परस्य शतुर्नित्यं नुण् स्यात् ई ईपोः परयोः। पचन्तौ पचन्ति। दीव्यत् दीव्यन्तौ दिव्यन्ति। स्वप् स्वपौ। [१६४] नसब्महन्नोऽधोर्घः। स्वाम्पि, स्वपा। [२४१] श्यपोदङ्

त्रिदचोऽद्वेरित्यत्र द्वे परस्य निषेधात् अप्राप्तौ विभाषा ॥ २४३ ॥

ईश्च ईप् च ईपौ तयो.। ईपः पृथग् ग्रहणात् ई इति क्लावाद्यौ इत्यनेन आदिष्टस्य ईकारस्य ग्रहणम्। अन्यथा तुदत इद तुदतीय इत्यादावपि प्रसक्ति. स्यात्। तुदन्तौ इति। तुदञ्शौ श व्यथे शत दिवस्तुतुर्दति श लोपाऽतोऽदचो रित्यकार लोपेऽपि स्थानिवत्त्वा दकारात् परस्य शतुर्वा नुण्। भान्तौ इति। भालषदीप्तौ शत घेशप्रे इति शप् लुगद्गोऽप इति शपो लुकि आकारात् परस्य शतुर्वा नुण्। नच अत्र शपलोपस्य स्थानिवत्त्वेन शप परत्वात् अप्यनोनित्य- मित्यनेन नुणो नित्यत्वापत्तिरिति वाच्यम्। लोपोऽस्यो माङ्गोरिति। लोपेऽतो- ऽदचोरिति हसाल्लोपोऽसित्ययोरित्येताभ्यामन्यसूत्रेण कृतस्य अकारलोपस्य स्थानि वत्त्व नास्तीति नियमात्। अस्य बीज सकोऽल्लोपोऽच्चब्वे इत्यत्र द्रष्टव्यम्। एव या ल गतौ। वा ल गमनहिंसयो.। ष्णा ल शोधने। श्रा ला पाके। श्रा ल स्वेदे। द्रा ल स्वप्ने पलायने च। पा ल रक्षणे। रा ल दाने। ला ल च ग्रहे। दाललूनौ। ख्यालख्यातौ कथने। प्रा लपूर्त्तौ। मा लचमाने। स्पा लभचणे। एषामपि चतुर्दशाना यान्तौ यातौ इत्यादि। अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वनिमित्तमनपेक्ष्यस्य तु नुंण् वा स्यादीपोः परयो' इति बोध्यम्। यथा भविष्यन्तौ भविष्यतौ ज्ञान सुखे। भविष्यन्ती भविष्यती मुक्ति'। एवं स्तोष्यन्ती स्तोष्यती पत्स्यन्तौ पत्स्यतौ। अव्याचेपो भविष्यन्त्या' कार्य्यसिद्धेर्हि लक्षणमिति कालिदास. स चिन्तयत्येव- भियस्त्वद्देष्यती ॥ २४४ ॥

पचन्तौ इति। डुओष पचपाके शत घेशप्रे इति शपि लोपोऽतोऽदचोरिति- शबलोपस्य स्थानिवत्त्वेऽपः परत्वान्नित्य नुण्। दीव्यन्तौ इति। दिव्युजिगीषादौ

खञ्जि। [२२७] सषेति रङ्। धनुः धनुषी धनूंषि। एवं हवि। पयः पयसी पयांसि, पयसा पयोभ्याम्। अदः अम अमूनि। द्वौ प्रीवत्। इति हसन्तनपुंसकलिङ्गपादः।

चतुर्थः पादः।

अव्ययः शब्दः।

२४६। व्याल्लुक् तेः।

व्यात् ५।, लुक् ।१।, ते ६।।

व्यात् परस्या तेर्लुक् स्यात्। स्वः प्रातः च वा हा है उच्चैः उच्चकैः धिक् धकित् प्र परा हरिवत् कृत्वा।

अत दिवसुतुदेति श्यनि नित्य नुण् एव गोपायन्ती चोरयन्ती कारयन्ती चिकीर्षन्ती पुत्रकाम्यन्ती ज्ञानीयन्ती कृष्णन्ती ननस्यन्ती इत्यादि। मालवाचरन्ती मालान्ती वीणावाचरन्ती वीणान्ती इत्यपि दुर्गसिंह। विक्षशगती इत्यस्य विक्षाल्लुति पर्णोवाय इति आयपक्षे अपि विच्छायन्तीति नित्यम्। तुदादिपक्षे तुदादित्वात् शेविच्छती विच्छन्ती इति। ततश्च भ्वादीन् वर्जयित्वा अदादि स्वादिरुधादितनादि क्र्यादीनाञ्च नुण् न स्यात् ई ईपो. परयो। तेन अदती सुन्वती रुन्धती कुर्वती क्रीणती इति। स्वप् इति। शोभना आपो यत्र सरसि तत् स्वप्। अत्र पथ्यप्धुर से इत्यनेन विहितस्य अप्रत्ययस्य नार्चाया स्वतेरित्यादिना निषेध। धनुरिति धनरवे वासुसिस्नन्निति उसि उसन्तत्वाद्रङ उकारस्य धातुसम्बन्धित्वाभावात् व्यनचूतर्यीति दीर्घो न स्यात् धनूंषीति। नसन्तत्वाद्दीर्घ नुव्यन्तरेऽपीति षत्वम्। एव हविरिति ङुलिर्होमेऽदने इसि इसन्तत्वाद्रङि इकारस्य धातुसम्बन्धित्वाभावान्न दीर्घ। पय इति। सेर्लुकि लुकि न तत्रेति निषेधादत्वसोर्धोरिति न दीर्घ। विराममाश्रित्य विसर्ग.। अद इति। सेर्लुकि लुकि न तत्रेति निषेधात् त्यदा तदोरिति सो न स्यात्। अमोलुकि च दामोऽदसम्र्ङेति मकारो न स्यात्॥ २४५॥

इति हसन्त क्लीवलिङ्ग पाद।

अव्ययाना प्राथमिकस्य स्व शब्दस्य रेफान्तत्वाद्धसन्ताध्याये एव निरूपणमुचित लिङ्गकार्याभावाच्च पुलिङ्गादिपादेष्वनुचितमितीह पृथगुपान्यास.।

२४७ । उदः सः स्थास्तम्भोः ।

उद' ५।, सः ६।, स्थास्तम्भो' ६॥ ।

उदः परयोरनयोः सस्य लुक् स्यात् । उत्थानम् उत्तम्भः ।

२४८ । वातोऽवाप्योः ।

वा ।१।, अत' ६।, अवाप्योः ६॥ ।

अवाप्योरकारस्य लुक् स्यात् वा । वगाह अवगाहः पिधानम् अपिधानम् । इति व्य-पादः ।

इति हसन्ताध्यायः ।

तथाच सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति प्राञ्चः । अलिङ्गानामव्ययाना विशेषणस्यापि अनिर्णीतलिङ्गत्वा-न्नपुंसकत्वमेवेति बोध्य सामान्यत्वान्नपुंसकमिति वचनात् । तेन स्वः सुन्दर स्व' काम्यमित्यादि ।

लुक्करणात् त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायेन विभक्तिनिमित्तककार्य्यं न स्यात् । यथा ह्य स्व' नम इत्यादीना सेर्लुकि अत्वसोर्वोरिति दीर्घो न स्यात् विसर्गस्तु विराममाश्रित्य स्यादेव । एवं खलु ननु इत्यादीना गुर्धिजसित्यादिना गुणो न स्यात् । ननु अव्ययाद्विभक्त्यस्थायित्वे विभक्तिमुत्पाद्य लुप्ता तन्निमित्तककार्य्यं निषिध्यते इति कथ वृथा क्लिश्यते । प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात् तदनुत्पादनमेवोचितमिति चेन्न । विभक्तेरनुत्पत्तौ पदसंज्ञाभावात् समासा भावे प्रणम्य इत्यादौ यपोऽनुपपत्ते' पदान्तलाभावात उच्चैस्तीति उच्चैर्म्मज्जतीत्यादौ मकाराद्यनुपपत्तेः नम प्रभृतीना विसर्गानुपपत्तेश्च । अतएव राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इत्यादौ समासे विभक्तेर्लुकि कृतेऽपि विभक्त्यर्थस्य विद्यमानत्वात् यथा राजसम्बन्धीपुरुषः प्रतीयते । तथा स्व. प्रकाशते स्वर्गच्छति स्वः स्पृहयति स्व पतति स्वर्निवसतीत्यादौ विभक्तेर्लुकि तदर्थस्य विद्यमानत्वात् स्वर्गतस्य कर्त्तृत्वादिप्रतीति. स्यात् । उच्चकैरिति त्यादिव्येति टेः पूर्वोऽक् । धकिदिति धिक्शब्दस्य अकि कृते व्यकस्य द' ॥ २४६ ॥

एतत् सूत्र परसूत्रञ्च यद्यपि सन्ध्यध्याये एव वक्तुमुचित तथापि अव्ययपाद-पूरणार्थमिह कृत सूत्रसमूहः पाद इति पादलक्षणात् ॥ २४७ ॥

अवाप्योरकारस्य सर्वत्र लोपः स्याद्वा इति सामान्यविधानम् । केचित्तु

अवस्य तरतीतस गाहयोश्च अपेर्नह्यति दधात्योरकारस्य वा लोपः । इति सूत्रं कृत्वा वतरति वतीर्णं अवतीर्णं वतस. अवतसं वगाढ़. अवगाढ़ः पिनह्यति अपिनह्यति पिधान अपिधानम् इत्युदाहरन्ति । स्वमतेऽपि वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद्व्याख्येयम् । अपेरुपसर्गसञ्ज्ञस्यैव ग्रहणात् विषमपिधास्यति अपिनह्योसि वृषलेन इत्युभयत्र क्रमात् सम्भावना गर्हयोरुपसर्गत्वाभावादकारलोपो न स्यादिति + ॥ २४८ ॥

+अकारादिक्रमेण अव्ययशब्दसंग्रहो यथा—

अ अकस्मात् अग्रतस् अघोस् अङ्ग अचिरात् अञ्जसा अट्ट अतस् अतीव अत्र अथ अथकिम् अथो अद्धा अद्य अधरात् अधरेण अधस् अधस्तात् अधुना अनुपदम् अन्ततस् अन्तर् अन्तरा अन्तरेण अन्यत् अन्यतरेद्युस् अन्यतस् अन्यत्र अन्यथा अन्यदा अन्येद्युस् अपरेद्युस् अभितस् अमा अमुत्र अयि अये अरे अरेरे अर्वाक् अवाच् अलम् अवश्यम् अस्तम् अस्ति अस्तु अस्मि अहह अहहा अहे अहो अहोवत अह्नाय । आ आ आः आरात् आविस् आहो आहोस्वित् । इ इतरेद्युस् इति इतिह इत्थम् इदानीम् इव इस् । ईषत् । उ उच्चकैस् उच्चैस् उत उताहो उताहोस्वित् उत्तरतस् उत्तरात् उत्तरेण उत्तरेद्युस् उदक् उपजोषम् उपयोषम् उपांशु उभयतस् उभयेद्युस् उम् उररी उरी उरुरी ऊ ऊम् ऊररी ऊरी ऊरुरी । ऋते । ए एकदा एतर्हि एव एवम् । ऐ । ओ ओम् । औ । कच्चित् कति कथम् कदा कदाचन कदाचित् कर्हि कर्हिचित् कामम् किञ्च किञ्चन किञ्चित् किन्तु किन्नु किम् किमु किमुत किंस्वित् किंवा किल कु कुतस् कुत्र कुत्रचित् केशाकेशि क्व क्वचन क्वचित् । खलु । चतुर्द्धा चिरम् चिरेण चिराय चिररात्राय चिरात् चिरस्य चिरे चेत् । जातु जो झटिति । तत् ततस् तत्र तथा तदा तदानीम् तावत् तिरस् तिर्यक् तु तूष्णीम् त्रेधा त्रैधम् । दक्षिणतस् दक्षिणात् दक्षिणेन दण्डादण्डि दिवा दिष्ट्या दुष्टु द्राक् द्विधा द्वेधा धिक् । न नञ् नक्तम् नमस् नवतिधा नवतिशस् नवधा नवश नहि ना नाना नाम नास्ति निकषा नितराम् नित्यदा नीचकैस् नीचैस् नूनम् नो न्यक् । पञ्चधा परम् परश्वस् पराश्वस् पराक् परितस् परुत् परेद्यवि परेद्युस् पश्चात् पुनःपुनर् पुनर् पुरतस् पुरस् पुरस्तात् पुरा पूर्वेण पूर्वेद्युस् पृथक् पृष्ठतस् प्रकामम् प्रगे प्रत्यक् प्रत्यहम् प्रत्युत प्रसह्य प्राक् प्रातर् प्रादुस् प्राध्वम् प्राय-

स्याद्यन्ताध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

स्त्रीत्यः ।

२४९ । स्त्रियामत आप् ।

स्त्रियां ७।, अत. ५।, आप् ।१। ।

स्त्रीलिङ्गे स्थितादकारान्तादाप् । स्यात् । मेधा, सर्वा ।

लिङ्गानां स्त्रीत्वविवक्षायां स्याद्युत्पत्तेः प्रागेव यथासम्भवमाबादयः स्युः । स्याद्युत्पत्तेः पश्चादाबादीनां करणे प्रकृतेर्निरवकाशकार्य्याणामादावुत्पत्तौ महानिष्टं स्यात् । यथा वाचप्रभृतेर्ङसि परे आप् आदौ कुङापत्तिः राजादिशब्दाना स्यादि-पञ्चके ईप् आदौ नान्तत्वाद्दीर्घापत्तिश्च । त्यदादेस्तु स्याद्युत्पत्तेः पूर्वम् आबादि-विषयाभावादप्राप्तौ स्याद्युत्पत्तेः पश्चात् टेरत्वे अदन्तत्वादाप् स्यादिति । अतएव त्यदादेष्टेरत्वे सति आप् इति स्वयमुक्तम् । किञ्च लिङ्गसाधनयोग्यानप्याबा-दीन् काठिन्यभयात् स्त्रीलिङ्गपादे नीत्वा पृथग्वदति स्त्रियामित्यादि । मेधेति जमेधृ सङ्गे सेमक्तात्सरीरिति अप्रत्यये मेध इत्यकारान्तान्नित्यस्त्रीलिङ्गादाप् । पाक्षिकस्त्रीलिङ्गात्तु सर्वा इति । आबीपोः पकारस्तु आ।वीभ्भसादित्यादिषु गोपा श्रीपा प्रभृतीनामप्राप्तये विशेषणार्थः । ऊपस्तु पकारः रूपकल्प चेबूप् इत्यादौ च स्यादेरप्राप्तये विशेषणार्थः ॥ २४९ ॥

शस् प्रायस् प्राह्णे प्रेत्य । फट् । बहुसस । भगोस् भयस् भूरि भूरि-शस् भृशम् भो भोस् । मंक्षु मत् मनाक् मम मा मिथस् मिथ्या मुधा मुष्टामुष्टि मुष्टीमुष्टि मुहुस् मृषा । यत् यतस् यत्र यथा यथातथम् यथायथम् यथार्हम् यथावत् यथास्वम् यथाशक्ति यथेप्सितम् यदा यदि यावत् युगपद् । रहस् । वत् वत वरम् वषट् वौषट् वहिस् वा विधिवत् विना विश्वक् विष्वक् । शनैः शश्वत् शान्तम् श्रत् श्वस् । सवत् सकृत् सत्रा सदा सद्यस् समन्ततस् समन्तात समम् समया समुपर्य्योषम् सर्वतस् सर्वत्र सर्वथा सर्वदा सहसा साकम् साक्षात् साचि सामि साम्प्रतम् साय सार्द्धम् सुचिरम् सुतराम् स्थाने स्म स्वतस् स्वधा स्वयम् स्वर् स्वस्ति स्वाहा स्वित् । ह हंहो हञ्जे हण्डे हन्त हला हा हिरुक् हिहि ही हीही हुम् हुम् हूं हेहे है हो ह्यस् ।

प्रादयोविंशतिरुपसर्गाश्चाव्ययशब्दाः—१० सूत्र द्रष्टव्यम् ।

एतद्भिन्ना अपि अव्ययशब्दाः सन्ति ।

२५० । हसात् वा ।

हसात् ५।, वा ।१। ।

स्त्रियां हसन्तादाप् स्यात् वा । वाचा वाक्, दिशा दिक् ।

२५१ । मनो डाप् ।

मन ५।, डाप् ।१। ।

स्त्रियां मनन्तात् डाप् स्यात् वा । सीमे सीमानौ, पामे पामानौ ।

अथ श्रीरामतर्कवागीशकृतटीका ।

स्त्रियामित्यापादमधिकारः । अत इत्यनेन लाक्षणिकादपीति तेन स्थासा इत्यादौ सर्वदाप् स्यात् । तटादीनान्तु यदा स्त्रीत्व विवक्ष्यते तदैवाबादय स्युः न तु पुस्त्वक्लीवत्वविवक्षायामिति । आबादयस्तु साधुत्वार्थमेव विधीयन्ते । मेधेति । मेधृञ्च मेधाया अस्मात् मेमक्रातृसरोरित्य । पश्चादाप् ॥ २४९ ॥

वाचा वाक् दिशा दिक् गिरा गीः उष्णिहा उष्णिक् विपाशा विपाट् दृशा दृक् रुजा रुक् इत्यादि । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया शिष्टप्रयोगानुसारेणैव स्यात् न तु सर्वस्मात् हसात् । तेन स्रप् नदी इत्यादौ न स्यात् ॥ २५० ॥

श्रीरा टी—यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् । तेन 'क्षुधा वाचा दिशा क्रुञ्चा विपाशा च स्रजा रुजा । गिरोष्णिहा देवविशा पक्षे क्षुदाग्दिगादयः ।' वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्वचिन्न स्यात् क्वचिन्नित्य तेन द्विपात् त्रिपात् चतुष्पादित्यादौ न स्यात् । द्विपदा त्रिपदा चतुष्पदा ऋगित्यादौ ऋग्विषये नित्य स्यात् ॥ २५० ॥

सौ नान्तत्वाद्दीर्घे डापि कृते वा रूपभेदो नास्तीति औकारे उदाहृतम् । सीमे सीमानाविति एव वासुसिति मनि कृत [illegible] दामे अत्रापि दामे दामानौ पटिमानमतिक्रान्ते अतिपटिमे अतिप[illegible] इत्यादि ॥ २५१ ॥

श्रीरा टी—मन्नित्यनर्थकस्यापि ग्रहणम् । [illegible] सभे बहुपटिने बहुपटिमानौ स्त्रियौ । तथाच [illegible] नारीणामेषु लोकेषु दृश्यते । विरुद्धधर्मास्यपला भ्रातृभेदकरा, [illegible] ॥ २५१ ॥

२५२ । ह्वे ऽनः ।

ह्वे ७, अन' ५। ।

स्त्रियां ह्वे स्थितादनन्तात् डाप् स्यात् वा बहुयज्वे । बहु-यज्वानौ ।

२५३ । ईप् चाम्वस्यात् ।

ईप् ।१। च ।१। अम्वस्यात् ५। ।

मस्य वस्यान्यपरादनन्तात् ह्वे स्थितात् स्त्रियामीप् डाप् च स्यात् वा । बहुराज्ञ्यौ बहुराजे बहुराजानौ ।

मसयोग-वसयोगपरस्थितात् अनन्तादेवाय विधिः । अन्यत्र परसूत्रेण बाधितत्वात् इत्यत आह बहुयज्वे इति बह्वौ यज्वानौ ययोः सभयोरिति विग्रहः । एव बहुब्रह्मे बहुब्रह्माणौ सभे एवञ्च शोभनौ धर्मौ ययोः सभयोरिति बहुव्रीहौ धर्मादनि कृते सुधर्मे सुधर्माणौ इत्यादि ॥ २५२ ॥

श्रीरा टी—वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् डाबभावपक्षेऽपि आबीपोर्निषेधः । तेन बहुयुवानौ सुमघवानौ पुर्य्यावित्यादौ न स्यात् । ह्वे किं? अतियज्वानौ ॥ २५२ ॥

मच वश्च म्वमित्यनेन मवान्त उच्यते म्वश्च तत् स्यश्चेति म्वस्य. न म्वस्योऽम्वस्यः तस्मात् । मसयोगवसयोगभिन्नवर्णात् परो योऽन् तदन्तादित्यर्थः । चकारात् डाप् च वानुवर्त्तते पक्षे नान्तस्यापि स्थित्यर्थः । बहुराज्ञ्यौ इत्यादि बह्वौ राजानौ ययो. सभयोरिति विग्रहे अनेन ईपि अनोऽल्लोप. स्तुश् भिरिति नस्य ञः । पक्षे डापि टिलोपः उभयोरप्राप्तिपक्षे नान्तस्थितिः । एव दृष्टः पूषा याभ्या ते दृष्ट-पूष्णौ दृष्टपूषे दृष्टपूषाणौ स्त्रियौ । एवञ्च सुदाम्न्यौ सुदामे सुदामानौ, सुधाम्न्यौ सुधामे सुधामानौ स्त्रियौ इत्यपि स्यात् । न चात्र नमनसंख्येत्यनेन ईप्निषेधो-ऽस्तु इति वाच्यम् । तत्सूत्रस्य बहुव्रीहेरन्यत्र मनन्तात् प्राप्तव्यस्य ईप एव निषे-धकत्वात् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् बहुयुवा पूः दृष्टमघवा स्त्री इत्यु-भयत्र ईप् न स्यात् डाप् तु स्यादेव ॥ २५३ ॥

श्रीरा टी—मच वश्च म्व म्वश्च तत् स्यश्चेति म्वस्यः न म्वस्यः अम्वस्यस्तस्मात् । तुल्यविषयत्वात् यत्रानः सदानोऽल्लोपस्तत्रैवाय विधिस्तेन बहुयुवा पूः सुमघवा द्यौरित्यादौ न स्यात् श्वयुवमघोनेत्यादिना पावुत्वेऽल्लोपाभावात् । बहुसीम्न्यौ पुर्य्यावित्यादौ नमनसङ्ख्येति बहुव्रीहौ न ईप्निषेधः तस्याऽविषये चरितार्थत्वात्

२५४ । काप्यनाशीरकेऽदिदयत्तत्क्षिपादेः ।

कापि ७।, अनाशीरके ७।, अत् ।१।, इत् ।१।, अयत्तत्क्षिपादेः ६। ।

आशीरर्थाकवर्जे कापि परे अकार इकारः स्यात्, न तु यत् तत् क्षिपादेः । सर्विका कारिका । आशीरके तु जीवका । यदादेस्तु यका सका, क्षिपका ध्रुवका चटका ।

तथाच व्यनुमवर्जितलोकपालधाम्नीमिति । पक्षे बहुसीमानौ बहुसीमेत्यादि बहुराज्ञाविति बहवो राजानो ययोर्नगर्य्योस्ते इति वाक्यम् एवं बहुतक्ष्ण्यौ बहुतक्षे बहुतक्षाणावित्यादि ॥ २५३ ॥

कयुक्त आप् काप् तस्मिन् । आशिषि अकः आशीरकः नास्ति आशीरको यत्र कापि सोऽनाशीरकः तस्मिन् । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादाशीरकवर्जनात् कृतककारस्य ग्रहणं न तु प्रकृतेः तेन तक् सहने हासे पचादित्वादनि तकतीति तका एवं शक्नोतीति शका इत्यादौ न स्यात् । ममेयमित्यर्थे णो ममकादेशे अजादित्वादीपो निषेधे आपि कृते मामिका इत्यत्र आदेशत्वात् कृतककारे स्यादेव । किञ्च परसूत्रीयवाशब्दस्य व्यवस्थया नवं कायतीत्यर्थे कैशब्दे इत्यस्मात् हनजनाद्गमादेरिति डप्रत्यये टेर्लोपे आपि कृते नविका स्त्री इत्यत्र प्रकृतिककारेऽपि स्यात् । एवं बहवः परिव्राजका यस्या सा बहुपरिव्राजका पुरी इत्यादौ समासे विभक्तेर्लुकि विभक्त्यन्तरोत्पत्तौ न स्यात् एवञ्च बहूनि चर्माणि यस्या सा बहुचर्मिका शाला इत्यादौ कप्रत्यये नौ लुप्फेधाविति नस्य लुपि तदाद्यविधेर्निषेधेऽपि इकारः स्यादेव इति । सर्विकेति । त्यादिष्वासभोसिति सर्वशब्दस्य टेः पूर्वोऽक स्त्रियामत आप् ततः कापि परे ऽकारस्यानेन इकारः । कारिकेति । डुकृञ् तृणकौ घे इति णक वृद्धिः आप् कापि परेऽनेनाकारस्य इकारः जीवकेति जीवतादिति वाक्ये आशिषीति अकः पश्चात् स्त्रीत्वविवक्षया आप् आशीरकवर्जनादकारस्य इकारो न स्यात् यकेति यदशब्दस्य । सकेति तदशब्दस्य । क्षिपादिश्च "क्षिपका ध्रुवका चैव करका धारकेष्टका । एडका चटकाद्याश्च पितॄणामष्टका भवेत् । उपत्यकाधित्यका च तारकाभट्टगर्भयोः । वर्णका वस्त्रभेदे स्यात् शकुनौ वा तु वर्त्तका इति ।" इष्टकेति इच्छते रौणादिकस्तक अष्टकेति अश्नातेरौणादिकस्तकः पितॄणां सम्बन्धिनो श्राद्धकालत्वादित्यर्थः । तेन अश्नातेरौणादिकतके अष्टका अष्टिका खारी अष्टाढका. परिमाणमस्या इति कप्रत्ययेऽपि अष्टिकेत्येव । उपत्यका पर्वतस्य निकट-

२५५ । ह्वैषसूतपुत्रवृन्दार-स्वज्ञाजभस्त्राधु-त्यक्यो र्वा ।

ह्वैष—धुत्यक्योः ६॥, वा ।१। ।

ह्रादे र्धुत्यवर्जयोः कययो स्वाकार इकारः स्यात् वा कापि । द्विके द्वके, चटकिका चटकका, आर्य्यिका आर्य्यका । धुत्य-योस्तु—मायिका कृत्यिका ।

भूमिः । अधित्यका ऊर्द्ध्वभूमिः । तारका नक्षत्र नेत्रांश. अन्यत्र तारिका । वर्णका वस्त्रविशेष. । अन्यत्र वर्णिका नटादीनाम् । शकुनौ पक्षिविशेषे वर्त्तका वाशब्दात् वर्त्तिका च । अन्यत्र वार्त्तिका दीपस्य ॥ २५४ ॥

श्रीराटी—कादाप् काप् तस्मिन् आशिषि अक आशीरक' आशीरकस्य क. आशीरकक नास्ति आशीरककौ यस्मिन् स अनाशीरककस्तस्मिन् कापीत्यस्य विशेषणम् । क्षिप आदिर्यस्य स क्षिपादिः यच्च तच्च क्षिपादिश्च तत न तत् अयत्तत् क्षिपादिस्तस्य पुस्त्व सीवत्वात् । जीवकेति आशिषीत्यनेनाकः क्षिपकेति क्षिपधातोरिजुड्त्वात् क क्षिपस्ततः स्वार्थे अक पश्चादाप् । क्षिपकादिर्यथा । “क्षिपका ध्रुवका चैव चटका धारकेष्टका । करकाधित्यका प्रोक्ता चरकोप त्यकेडका । अलका यक्षपुर्य्यान्तु पिटका वासकेत्यपि । अष्टका तु पितर्य्यर्थे तारका भट्टगश्यी. । वर्त्तका शकुनौ प्रोक्ता वर्णभेदे च वर्णिका । अस्य प्रकृतिका सर्वे नरिकामामिके विना ।” एषु कि अष्टिका तारिका वर्त्तिका वर्णिका शकुनौ वर्त्तिकेत्यपि कश्चित् । आकृतिगणोऽयम् ॥ २५४ ॥

द्व इति द्विशब्दस्य टेरत्वे रूपम् । एष इति एतद' सौ । द्वस्य एषस्य सूतस्य पुत्रस्य वृन्दारस्य स्वस्य ज्ञस्य अजस्य भस्त्रा चेति द्वैषसूतपुत्रवृन्दारस्वज्ञाजभस्त्रम् । धधातु. त्यः स्वरूप धुस्च त्यस्च धुत्यौ न धुत्यौ अधुत्यौ । कच यच क्य । अधुत्ययो. क्य अधुत्यक्य. पश्चात् द्वैषसूतपुत्रवृन्दारस्वज्ञाजभस्त्राधुत्यकौ तयोः । अयमर्थ. । ह्रादीनां नवानामकारस्य इकारः स्याद्वा कापि । धातोः ककारयकारौ हित्वा त्यस्वरूपस्य च यकार हित्वा अन्यौ यौ ककारयकारौ तयोरकारस्य इकार' स्याद्वा कापीत्यर्थः द्विके द्वके इति द्विशब्दस्य टे. ऽकि कृते टेरत्वे आपि कृते द्वका इति स्थितेऽनेन अकारस्य इकारो वा । ' षिका एषका सूतिका सूतका पुत्रिका पुत्रका वृन्दारिका वृन्दारका । स्विका ... जका ज्ञका अजिका अजका भस्त्रिका

भस्त्रका। भस्त्रा चर्मप्रसेविका इत्यमरः। भस्त्राशब्दस्य स्वार्थे ककारे केऽक स्व इति ह्रस्वे अनेन अकारस्य इकारो वा। भस्त्र इति अकारान्त इति केचित् एषा गौणत्वेऽपि बहुखिका बहुखका इत्यादि चटकिके इत्यादि। चटचभेदे औणादिकोऽक चटक.। तत. स्वार्थे ककारे आपि अनेनाकारस्य इकारो वा। आर्य्यिकेत्यादि ऋगतौ इत्युयासीरिति ण्यणि वृद्धौ आर्य्य ततः स्वार्थे क. ततः स्त्रियामापि अनेनाकारस्य इकारो वा। नायिकेति नीञ्प्रापणे णकि वृद्धौ सन्धि.। अत्र धातुसम्बन्धियकारत्वादस्याप्राप्तौ पूर्वेण नित्यम्। धातो. ककारस्य तु चक तृप्तौ णकः चाकिका एव तक ताकिका शक शाकिका इत्यादिषु पूर्वेण नित्यम्। त्यस्वरूपग्रहणात् त्यचाद्यचिरदक्षिणाद्यादेरित्यनेन इकार आकारस्य त्यवादे परविहितस्य दक्षिणादे. परविहितस्य त्यलोपि वर्जनम्। यथा क्वभव इत्यर्थ त्यः क्वत्य तत स्वार्थे कः तत आपि अकारस्य पूर्वान्नित्यमिकारे क्वत्यिका। एव त्यचत्यिका तवत्यिका इहत्यिका अमात्यिका इत्यादि। दक्षिणाभव इत्यर्थे त्यणि कृत दाक्षिणात्यिका एव पौरस्त्यिका पाश्चात्यिका अत्र वाशब्दव्यवस्थावाचि फलन्तु पूर्वसूत्रे लिखितम्॥ २५५॥

श्रीराटी—धुश्च त्यश्च तौ न तौ अधुत्यौ कच यच तत् अधुत्ययोः क्य पश्चात् द्वस्य एषस्य सूतस्य पुत्रस्य वृन्दारस्य स्वस्य ज्ञस्य अजस्य भस्त्राच धुत्यक्यचततत्तत्र। द्विकेति द्विशौ टेरत्वे पश्चादाप् ततश्चौरी अकपश्चादि.। एवम् एषका एषिका एषेति निर्देशात् एषिकेति पूर्वेण नित्य चटकिकेति चटकाशब्दात् स्वार्थे क. धुभिन्नत्वादिर्वा आर्य्यिकेति धुभिन्नत्वादिर्वा एव भ्रातृव्यका भ्रातृव्यिका इत्यादि। नायिकेति नीञधीर्णकः आप् धुवर्जनात् पूर्वेण नित्यम्। आङ्पूर्वध्यैधातो-र्मनीषादित्वात् धस्य ढ. तत. स्वार्थे क आढ्यिका धुत्यवर्जनात् पूर्वेण नित्य यथा सख्याभावज्ञापनार्थं धीर्यकारेणोदाहृतम्। क्यस्य यथा शिक्षा कामयति शिक्षाका, शिक्षाका एव शिक्षाकिका शांकका इत्यादि क्वत्यिकेति क्वभवा इत्यर्थे त्यवाद्यचिरेति त्यप्रत्यय. ततः स्वार्थे क। एवम् इहत्यिका अत्रत्यिका दाक्षिणात्यिका इत्यादि। त्य इति स्वरूपस्य निषेधात् दूरेत्यिका दूरेत्यका इत्यादौ स्यादेव। अत्र स्वज्ञाजाना गौणेऽपि तेन बहुस्विका बहुस्वका बहुज्ञिका बहुज्ञका बह्वजिका बह्वजकेत्यादि। द्वादीना केवलानामेव तेन परमद्विकेति पूर्वेण नित्यम्। अन्ये तु नसेस्त्वेरिति सूत्रयित्वा नेच्छन्ति परमद्वका परमैषका इत्यादि। भस्त्रका भस्त्रिका इति परसूत्रेणैव सिद्धे भस्त्राग्रहणात् निर्भस्त्रिका निर्भस्त्रका इति गौणेऽपि स्यात् इति परे॥ २५५॥

२५६। वाच्चापो ऽनुक्तपुंस्कस्य।

वा।१।, आत्।१।, च।१।, आप' ६।, अनुक्तपुंस्कस्य।

आपः स्थाने जातोऽकार इदाच्च स्यात् वा कापि नतु उक्तपुंस्कस्य। गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका। उक्तपुंस्कस्य तु शुभ्रिका।

२५७। ष्टिन्नृत्राहनदादेरीप्।

ष-ट्-उ-ऋ-इत् न्-ऋ-अच् वाह-नदादे. ५।, ईप्।१।।

षकारितष्टकारित उकारित ऋकारितो नान्ता-इदन्ता-दञ्चो वाहो नदादेश्च ईप् स्यात् स्त्रियाम्।

वाग्रहणमकारस्यापि स्थित्यर्थम्। उक्त. पुमान् येन तत् उक्तपुंस्क न उक्तपुंस्क अनुक्तपुंस्क लिङ्ग तस्य। गङ्गिकेत्यादि गङ्गा एव इति स्वार्थे क. ककारादाप् केऽक: स्व इति पूर्वापो ह्रस्वे अनेन इकार आकारश्च। तयोरप्राप्तौ अकारस्थिति:। एव दुर्गिका दुर्गका दुर्गाका॥ २५६॥

श्रीराठी—चकारादित्यनुवर्त्तते। न उक्तपुंस्क अनुक्तपुंस्क तस्य गङ्गिकेत्यादि गङ्गाशब्दात् स्वार्थे क: केऽक. स्व इति स्व पूर्वसूत्रभस्त्राग्रहणात् भस्त्राका निर्भस्त्राका इत्यप्यन्य.। शुभ्रिकेति एवमतिगङ्गिकेत्यादि॥ २५६॥

षच टच उश्च ऋश्च इर: ते इतो येषा ते ष्टिृतश्च नच ऋश्च अच्च वाहच नदादिश्चेति तस्मात् नकार ऋकारयो. केवलयोरसम्भवात्तदन्तयोर्ग्रहणम्। षकारेत् टकारेत् नदादीनां मुख्यानामेव ग्रहणात् बहुवैणवा बहुवराका पुरी। प्राप्ता त्वया बहुभूषणा स्त्री। बहुनदा बहुदेवादिक इत्यादौ न स्यात्। अन्यथा मुख्यानां गौणानाञ्च ग्रहणात् अतिविदुषी अतिपचन्ती अतिदण्डिनी अतिकर्त्री अतिप्रतीचौ अतिशाल्यूही इत्यादि स्यादेव॥ २५७॥

श्रीराटौ—षश्च टश्च उश्च ऋश्च तत् ष्टृ इत् यस्य स' नद आदिर्यस्य स. नदादि: पश्चात् ष्टिृच्च नच ऋश्च अच्च वाहच नदादिश्च तस्मात् पुरुष सांत्वात्। अत ष्टिृन्नदादिभ्य: मुख्य एव अन्यस्मात् गौणागौणयोरिति। तेन बहुगार्ग्या अतिकुरुचरा बहुनदा सुमत्स्या इत्यादौ न स्यात्। विदुषी सुविदुषी पचन्ती बहुपचन्ती इत्यादौ स्यात् स्वनन्ययोति घेटष्टित्वात् ईप्॥ २५७॥

२५८। ययो र्लोपो ऽयुक्तौ पौ।

यथो: ६॥, लोप: १।, अ-युक्तौ ७।, पौ ७।।

इवर्णावर्णयोः लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे। ष— वैष्णवी वराकी।

२५९। क्यङ्च्वौ चानात्यपत्यणास्य।

क्य-ङ्य-च्वौ ७।, च ।१।, अनाति ७।, अपत्यणास्य ६।।

अपत्यार्थणास्य लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे, क्य ङ्य च्वौ च, नत्वाकारे। गार्गी।

इश्च अश्च यौ तयो.। युश्च क्तिश्च युक्ती न विद्यते युक्ती यत्र पौ सोऽयुक्ति' तस्मिन्। अत्र अश्च इश्च ए इति विग्रहे एर्लोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ययोर्लोप इति गौरवं ज्ञापयति क्वचिदिवर्णावर्णयोर्लोपो न स्यादिति। तेन प्रियादिशब्दाना इष्टादौ परे प्राद्यादेशे प्रेष्ठ' स्थेष्ठ: स्फेष्ठ: श्रेष्ठ' ज्येष्ठ इत्यादि सिद्धम्। एव पारस्त्रैणेय' चाटकेय इत्यत्रापि लोपो न स्यात्। यौ ऊर्णायु' क्तौ वामि। ष इति षकारानुबन्धस्य उदाहरणमित्यर्थ:। वैष्णवीति विष्णुर्देवता अस्या इति विकारसङ्घेति णो णित्ते त्रिरिति वृद्धौ न्वोर्लोपो तावित्युकारस्य ओकारे सन्धि:। वराकीति। वृञ वृतौ भिक्षजल्पेति षाके गुण' ॥ २५८ ॥

श्रीरा-टी—इश्च अश्च तौ तयो' युश्च क्तिश्च तत् न तत् यस्मिन् अयुक्ति' तस्मिन् अयुक्तौ पावित्यस्य विशेषण पृथक्पदकरणात् प्रेष्ठ' प्रेयानित्यादौ न स्यात्। वैष्णवी विष्णुर्देवता यस्या इत्यर्थे ण:। वराकीति वृञधो: षाक'। अयुक्तौ किं ऊर्णायु रामेणेत्यादि ॥ २५८ ॥

क्यश्च ङ्यश्च च्विश्चेति क्यङ्यच्वि तस्मिन्। न आत् अनात् तस्मिन्। अपत्ये णाऱ' अपत्यणाऱ तस्य। गर्गस्य स्त्र्यपत्यमिति गर्गादित्वात् णाऱ णित्ते त्रिरिति वृद्धौ ययोर्लोप इति अकारलोपे गार्ग्य इति स्थिते षित्वादीपि अनेन णारस्य लोपे गार्गी इति। क्ये गार्ग्यमिच्छति गार्गीयति ङ्ये गार्ग्य इवाचरति गार्गायते च्वौ अगार्ग्यो गार्ग्यो भवति च्वौ गार्गीभवति। क्तौ तु गार्ग्ये आकारे तु गार्ग्यायण' अपत्यणास्य इति किं ? सौभाग्यीयति इत्यादौ न स्यात ॥ २५९ ॥

श्रीरा-टी—क्यश्च ङ्यश्च च्विश्च तत्तस्मिन् पुस्त्व सौत्वात् न आत अनात् तस्मिन् अयुक्ति पावित्यनुवर्त्तार अस्यैव विशेषण गार्गीति गर्गस्यापत्यमित्यर्थे णाऱ ।

२६०। सूर्य्यागस्त्यस्य तिष्यपुष्यस्य ष्णा-मत्स्यस्येयेपो भष्णे ईपि यः।

सूर्य्यागस्त्यस्य ६।, तिष्यपुष्यस्य ६।, ष्णामत्स्यस्य ६।, ईयेपो ७॥, भष्णे ७।, ईपि ७।, य ६।।

एषां यस्य लोपः स्यात् ईयेपोः परयोः, नक्षत्रष्णे ईपि च। सौरी आगस्ती चातुरी। ट—त्रयी भूषणी। उ—विदुषी

क्ये गार्गीयति ध्ये गार्गायते च्वा गार्गीकरोति इत्यादि अपत्य किं? मेधायते अनादिति किं? गार्ग्यायण' वात्स्यायन ॥ २५९ ॥

ईयश्च ईप्‌च ईयेपौ तयो'। भे नक्षत्रे ष्ण, भष्ण, तस्मिन्। सूर्य्यागस्त्ययो-रीये ईपि च परे तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रविहिते ष्णे परे ष्णान्त मत्स्ययोरीपि परे यस्य लोप स्यादित्यर्थ। ईये तु सूर्य्यस्येदमित्यर्थे ष्ण सौर्य्यं तेजः। पुनः सौर्य्याय हित इत्यर्थे ईय प्रत्यये अनेन यलोपे सौरीयम्। सौरीति सूर्य्यस्येयमित्यर्थ ष्ण सौर्य्य इति स्थिते षित्वादीपि अनेन यलोप एव आगस्तीय आगस्ती। तिष्येण युक्ता रात्रिरित्यर्थे ष्णे कृते अनेन यलोपे षित्वादीपि तैषी एव पौषी। चातु-रीति ष्णस्य सामान्यस्य ग्रहणात् चतुरस्य भावश्चातुर्य्यं एव उचितस्य औचित्य मित्रस्य मैत्र्य समग्रस्य सामग्र्य इत्यादीनां पक्षे वक्तव्यत्वात् स्त्रीत्वे षित्वादीपि अनेन यकारलोपे चातुरी औचिती मैत्री सामग्री इत्यादि। ट इति टकारानु-बन्धस्येत्यर्थ. त्रयी इति द्वित्रिभ्यां ऽयट्। भूषणीति भूषकि भूषणे भूष्यतेऽनयेत्य-नट्। उ इति उकारानुबन्धस्येत्यर्थ.। विदुषीति वेत्ते. शतृ कृसुर्वेति शतृस्थाने क्वसु. उदित्वादीपि वसोर्व' सैमप्युरिति वसोरुत्वे क्विलादिति षत्वम्। श्रीमतीति श्रीरस्ति यस्या असौ इत्यर्थे मतुः। भवतीति भातेर्गणादिको डवतुः। ऋ इति। ऋकारानुबन्धस्येत्यर्थ। पचन्तीत्यादि डुपचॊष्पच पाके शतृः। न इति। नान्तस्येत्यर्थ.। दण्डिनीति दण्डोऽस्ति यस्या असौ इत्यर्थे नैकाजादि-न्वेति इन्। अर्वतीति नान्तत्वादीप् अर्वणोऽनञ इति तुङ्। राज्ञीति सुग-मम्। शुनीति श्वयुवमघोनामिति वकारस्य उकारः। मघोनी मघवतीति मघोनस्तुङ् वेति तुङो विकल्पः ऋ इति। ऋदन्तस्येत्यर्थः। कर्त्रीति करोती-त्यर्थे तृन्। क्रोष्ट्रीति क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रिया तृत्वौ क्रोष्टोस्तुन इति तृणादेश ऋदन्त-त्वादीप्। अञ्च इति अञ्चधातोः क्विबन्तस्येत्यर्थ.। प्रतीचीति प्रत्यञ्चतीति क्विप्, गतावर्थे ह्रसुङ नो लोप इति न लोपे प्रत्यच् इति स्थिते ईपि अचोऽलुप्तायो'

असती भवती। [२४५] अप् यनो नित्यं, ऋ—पचन्ती। [२४४] आदीपो:, तुदन्ती तुदती, भान्ती भाती। न— दण्डिनी अर्वती राज्ञी शुनी, मघवती मघोनी। ऋ—कर्त्री

श्रेति अलोपे दीर्घ.। प्रत्यञ्चीति पूजार्थ नलोपनिषेध। तिरश्चीत्यादि तिरोऽञ्चतीत्यादि वाक्ये क्विपि गत्यर्थत्वान्नलोपे तिर्य्यगसुसुयगित्यादिना तिरश्चाद्यादेशा.। वाह इति। विसन्त वहतरित्यर्थ। भारौहीति भार वहतीति ढाङ्गज वह इति विण् तत ईपि वाहोर्वा पाविति वाशब्दस्यौकार। श्वेतौही श्वेतवाहीति श्वेतात् वेति औकारो वा। शाल्यूहीति अनादुत्थित्यूकार.। अत्र वाह इत्यनेन विसन्त वहतेरेव ग्रहण न तु वाहस्वरूपस्य तेन अनड्हीत्यपि स्यात्। नदादेरुदाहरणमाह नदीति नदशब्दे नदतीति पचादित्वादनि नदी। मत्सीति जातेरत इत्यत्र यकारोड् वर्जनादप्राप्तौ नदादित्वादीप् सूर्य्यागस्त्यस्येत्यादिना यलोप। नदादिस्तु "नदीदेवश्वरश्चौरगाहचेलभषप्लवा। गौरकन्दरतर्कारीसरण कणकाकिणी। कदलामलकौ सूदहरीतक विभीतका। गवीवदीरसुर्दौघौ गूर्द द्रोणी च घातक:। आयुस्थूणाढकौ पाटकोषातक पुटालत। कपाटमावटो नाटो नटी भीटश्च शल्लक'। वराट कुटभौ लिङ्ग सुपाटपटशस्कुला.। मूलाट. कूवल. सूच. शचोमण्डल कुण्डलौ। लोहिताण्डोऽथ शुष्काण्डमटपुष्कल पिप्पला। कदल कन्दल पिण्ड काकलौ विकलोऽत्र। आनन्द पूप आसन्नौ भौरिकिभौलिकिर्हहत्। औङ्गाहो मालिरालम्बि निष्कलो मुषपाण्डवौ। सुर्म सौधामर्दहश्च पिषङ्गातसवेतसा.। मालत. समसूपौ च विल्लमण्डप केकया। गड्डौ मह्मण्डौ च रुषव पृथिव पृथु। अनुस्थोथ तर: शृङ्ग शमी आवट इत्यपि। ऋष्यौ मनुष्यौ मत्स्यश्च सुकयो गवयो हय'। शठ पुत्रस्तथा कोल एतदाद्या नदादय:"। पुत्रशब्दोऽपि नदादाविति केचित्। तथाच सुतात् दुहिता पुत्रीति त्रिकाण्डशेष.। लज्जा तिरश्चा यदि चेतसि स्यादसशय पर्वतराजपुत्र्या इति कालिदासोऽपि। नदादिराकृतिगण इति केचित्॥ २६०॥

श्रीराटी—सूर्य्यस्य अगस्त्यस्य तत्तस्य तिष्यस्य पुष्यस्य तत्तस्य णाश्च मत्स्यस्य तत्तस्य ईयश्च ईप् च तौ तयो: भ नवत तत्र णा तस्मिन्। सूर्य्यागस्त्यस्य ईयेपा: तिष्यपुष्यस्य भर्णा णामत्स्यस्य ईपि यलोप इत्यर्थ.। सौरीति सूर्य्यो देवता अस्या इत्यर्थे णा' ययोर्लोप षित्वादिपी अनेन यलोप.। एवमागस्ती। चातुरी चतुरस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् णा. सामान्यणाग्रहणात् अनेन

क्रोष्ट्री। अन् च—प्रतीचौ प्रत्यञ्ची, तिरश्ची तिर्य्यञ्ची, अमुमुईचो अदमुईचो उदीचौ। वाह—भारौही श्वेतौही श्वेतवाही शाल्यूही। नदी मत्सी गौरी।

यलोप। एव मैत्री औचितीत्यादि चर्यौति वयायां पूरणीत्यर्थेऽयट् भूषणीति भूष्यतेऽनया धेऽनट्। विदुषीति विदः शतुः क्वसुः औरस्ति यस्या इत्यर्थे मतु'। भवतीति भाधोर्डवतु पचदिवतुदभा एतेभ्य शत.। दण्डी ऽस्या अस्तीत्यर्थे इन्। अर्वणस्तुङ् ईपि। राजन् शब्दस्य ईप्यलोप. श्वन्शब्दस्य ईपि वस्य उ: मघोनस्तुङ् वा ईपि पक्षे वस्य उ'। क्रुधोस्तृण् कर्त्तृ क्रोष्टोः स्त्रिया तृणीप् क्रोष्ट्री। प्रत्यच् शब्दात् ईपि अचोऽल्लोपोर्धश्च स्वस्य घश्च प्रत्यञ्ची पूजार्थेन नलोपः। ईपि तिर्य्यच् अमुमुयच् अदमुयच् उदच् तिरश्चाद्यादेशाः। भारवाहशब्दादीपि वाह वा औ। श्वेतवाहीति श्वेतात्तु वा इत्युक्तं.। शाल्यूहीति अनादू नदीत्यादि मतस्यस्य णाः मत्स्यस्येति यलोप' नदादिर्यथा। नद मद देह तर दर चौर देवगरौ पुर तट नट चेलम्। अनडुत् कोल महद्वृहद्दृष्य गवय. मुकय मतस्य मनुष्यम्। देहल गड्ज मण्डप मण्ड निष्काल विकल पुष्कल पिण्डम्। गाह पृथु प्लव शठ भष सूच कौकय पृथिव भौट पिशङ्गम्। पाण्डर गौर पुवानन्द शस्कुल कुवल द्रुण तकार कन्दर कदरामलक झष' वदरी धातक वल्लक पूषम्। नाट मठाढक मालत सूप पिप्पल वेतस कन्नल विल्वम्। आरट मारट पट सुष्कन्द द्रोण पुर्णी कण कार्किण पातम्। झष शष काकल्व, कदल कवाट कौषातकपुटमतसवराटम्। शल्लक मण्डल कूट मूत्राटम्। मृदहरातक गृहस पाटम्। सुषर्वाङ्ग विभीतक माकन्द वयसि किशोरम्लरण चिरिरटम्। वकर तलन कुमार वघूट नामनि केवल भेषज पापम्। सारङ्गावर भोग समाम्लम् रेचक देवक भिक्षुकवर्गम्। कौखीगौचौटोठौडीब्धस्तौयौप्रीगीभौचौपोष्य:। औहीच दीर्घजिह्वश्च भाग-य रजस्वलो मामकाय्य क्रर्ता स्क्ङ्ग. मातङ्गश्च सुमङ्गल:। अथ मौखिङ्गिरालम्बिभौरिक्यौन्दाहमालय। आयस्तु मौङ्गाहमालिभौलिकिः औणिरोगयः। कटाक्षरो विषाद्यादि पुच्छ. प्रोक्तोऽयद्दायणः। सुर्म साधाम सौधाम मातामह पितामहा.। यूथाधिकार लवण कुण्ड नाटव माठनम्। उपमानात् पलपुच्छाद्वचे रोहिण रेवती। व्यर्थादि पञ्चानां जातिवाचित्वे;पि युक्तत्वात् पिशङ्गादि वयाणा वणवाचित्वेऽपि अदन्तत्वात् शष्कुलाद्य कपक्षाश्रती जाति वाचित्वेऽपि नित्यस्त्रीत्वादप्राप्तं. पाठः। द्रोण शब्दोऽम्बुवाहिन्या कुटशब्दः शालाया नित्यस्त्रोलिङ्ग. अवयस्यपि तरुणी तनुनौत्यन्यः पुच्छशब्दो दुःखिवय:

२६१ । णचखसाद्वनो रङीप् वा तु ह्रे ।

नचखसात् ५।, वन: ५।, रङ् ।१।, ईप् ।१।, तु ।१।, ह्रे ७। ।

णादच खसाच्च विहितात् वन ईप् स्यात्, वनोरङ् च, स्त्रियां ह्रे तु वा । अवावरी धीवरी हरिदृश्वरी बहुधीवरी बहुधीवा ।

तथाच सुता च दुहिता पुत्त्रीति त्रिकाण्डशेष । स्वमते कौरव्यादीना पाठ । औन्दाहमालिभौलिङ्गि आलम्बि औदगाहमाजि इत्येषा ष्ये डदाविधानार्थ. पाठ । भौरिकि भौलिकी क्रौड्यादि पाठात् भौरिक्या भौलिक्या इत्यपि । कटि. श्रोणि । अश्मरी रोगभेद: । विषाद्यादिपुच्छो यथा । विषपुच्छी शरपुच्छी कलमपुच्छी श्वपुच्छी मणिपुच्छी । अग्रे हायनमस्या अग्रहायणी अधिकारोऽस्त्यस्या: अर्शादित्वाद अत्र पाठादीप् अधिकारी । उपमानात पक्षपुच्छो यथा शुकपक्षी शुकपुच्छी सिंहपुच्छी । रोहिणी रेवती च नक्षत्रम् । आकृतिगणोऽयम् । नृजातेरित । इदन्तान्मनुष्यजातेरीप् स्यात् कुन्ती अवन्ती दाक्षी औदमेयी विशेषविधेर्यङो निषेध । इत किं दरत नृजाते किं तित्तिरि वैडालि' । ईपि णास्य वा नायनी लोहितादेस्तु नित्यम् । एषां णास्य नायनो वा स्यात् ईपि लोहितादे परस्य णास्य नायनो नित्य गार्ग्यायणी वात्स्यायनी पक्षे गार्गी वात्सीत्यादि । लोहितायनी कात्यायनी लोहितादिर्नडादौ ज्ञातव्य । आसुर-माण्डूक-कौरव्याणा डायनी वा । एषा डायनी वा स्यात् ईपि डइत आसुरायणी माण्डूकायनी कौरव्यायणी अतएव कौरव्यादीप् । वापक्षे आसुरी माण्डूकी कौरव्या इद नेच्छन्त्यन्ये कथ कौरवो सेनेति इदमर्थे णादीप् ॥ २६० ॥

मूर्द्धन्य णच अच्च खसश्चेति णचखस तस्मात् । णान्तादजन्तात् खसाच्च धातो: पर तासुसित्यनेन विहितो यो वन्प्रत्ययस्तस्मात् । स्त्रिया ईपि सति वनो रङ् च स्यात् । बहुव्रीहौ तु रङीपो वा इत्यर्थ' । अवावरीति ओण् अपसारणे तासुसिति वन्पि विड्वनोर्डा इति णकारस्य आकारे ओकारस्य अवि अवावन इति स्थिते अनेन ईप् रङ् च । धीवरीति धाञ: क्वनिपि दामागे इत्यनेन डी । हरिदृश्वरीति हरि दृष्टवतीति क्वनिप् प्रत्यय' वकारस्य दन्त्यत्वेन झसपरत्वाभावात् शकृ,राजेति षङ् न स्यात्, बहुधीवरीति बहवी धीवानो यस्यामिति बहुव्रीहौ ईप् रङ् च ईपोऽप्राप्तिपक्षे रङोऽप्यभाव' एकयोगनिर्दिष्टाना सहवा प्रवृत्ति सहवा निवृत्तिरिति न्यायात् । ईप् रङोरप्राप्तिपक्षे ह्रेऽन इति

২৬২। স্নশ্চোধঃ সংখ্যাদি দাম বয়োঽর্থ-হায়নাৎ ঙ্গে।

স।১।, ন: ১।, চ।১।, ঊধস্ সংখ্যাদি-দাম-বয়োঽর্থহায়নাৎ ৫।, ঙ্গে ৭।।

ঊধসঃ সঙ্খ্যাপূর্বাৎ দাম্নো বয়োঽর্থ-হায়নাচ্চ স্ত্রিয়াম্ ঈপ্ স্যাৎ ঙ্গে, সস্য চ নঃ স্যাৎ। পীনোধ্নী দ্বিদাম্নী দ্বিহায়নী।

ডাপি বহুধীবা ডাপোঽপ্যপ্রাপ্তিপক্ষে নান্তত্বেন স্থিতিঃ। কিঞ্চ নান্তত্বাদীপি কৃতে কেবলরঙী বিধানেনৈবেষ্টসিদ্ধৌ রঙ্ সহিতেপী বিধানাৎ ঈপচাম্বস্যাদিত্যনেন প্রাপ্তস্য কেবলস্য ঈপী বাধনার্থম্। ণ চ খসাৎ কি ? যজ্বা ॥ ২৬১ ॥

শ্রীরা টী—ণচ অশ্চ খসস্য তত্তস্মাৎ বনীনান্তত্বাদীপি সিদ্ধে বিধান ঈপ্যেব রঙজিধানার্থ তেন বহুধীবি বহুধীবানৌ ইত্যাদৌ ন রঙ্। ণাচখসা-ন্বনোরঙীপীতি কৃতে অর্বরী ধীবরী বহুগত্বরী বহুসত্বরীত্যাদি সিদ্ধাবপি বহু-ধীবরী বহুধীবেত্যাদি সিদ্ধার্থ বাতুঙ্গে ইতি কৃত ইপচাম্বস্যাদিত্যুক্তং। অবাব-রীতি ঋণ্ অপসারণে অস্মাদন্ বিড়্বনোডা শ্রী অব্। ধীবরীতি ধাধাতো ক্বনিপ্ দামাগেহাক্পিবেতি ঙী। হরিদ্বশ্বরীতি হরি পশ্যতি ইতি ক্বনিপ্ ॥২৬১॥

বয়োঽর্থো যস্য স বয়োঽর্থ সচাসৌ হায়নশ্চেতি বয়োঽর্থহায়ন. দামচ বয়ো-ঽর্থহায়নশ্চ দামবয়োঽর্থহায়নৌ সংখ্যা আদির্যয়োস্তৌ সংখ্যাদৌ সংখ্যাদৌ চ তৌ দামবয়োঽর্থহায়নৌ চেতি সংখ্যাদিদামবয়োঽর্থহায়নৌ ঊধস চ সংখ্যাদিদামব-য়োঽর্থহায়নৌ চেতি তস্মাৎ। ঊধস সংখ্যাপূর্বদাম্ন সংখ্যাপূর্ববয়োঽর্থহায়নাচ্চ স্ত্রিয়ামীপ্ স্যাদ্বহুব্রীহৌ সস্য চ ন স্যাৎ ঊধস এব অন্যেষামসম্ভবাৎ। ঙ্গে ইত্যস্য পুনরুপাদান পরসূত্রে নিবৃত্ত্যর্থম্। পীনোধ্নীতি পীনমূধো যস্যা. ইতি বাক্যম্। দ্বে দামনী যস্যা সা দ্বিদাম্নী। অসংখ্যাদের্ন সুদাম্নী সুদামে সুদা-মানৌ ধেনূ ইতি। দ্বৌ হায়নৌ বয়ো যস্যা সা দ্বিহায়নী কন্যা। অসংখ্যাদের্ন গতহায়না। বয়োঽর্থ কিং ? দ্বিহায়না শালা। বয়স্তু প্রাণিনো গত-পরমায়ুঃ ॥২৬২॥

শ্রীরা টী—স ইতি লুপ্ত ষষ্ঠ্যন্ত ন ইতি প্রথমান্ত স্নঃ। বয়োঽর্থে হায়ন. অথবা বয়োঽর্থো যস্য সচাসৌ হায়নশ্চেতি স দামচ বয়োঽর্থহায়নশ্চ তৌ সংখ্যা আদি র্যয়োস্তৌ তৌ চ তৌ তৌচেতি সংখ্যাদি দামবয়োঽর্থহায়নৌ ঊধশ্চ সংখ্যাদি দামবয়ো-ঽর্থহায়নৌ চ তত্তস্মাৎ ঊধসঃ সংখ্যাদিদাম্ন সংখ্যাদিবয়োঽর্থহায়নাচ্চ স্ত্রিয়ামীপ্ স্যাৎ ঊধসঃ সস্য নশ্চ। পীনোধ্নীত্যাদি পীনমূধো যস্যাঃ সা ˜ দামনী যস্যাঃ সা

२६३। जातेरतोऽस्त्री युङ् सत्काण्ड-प्राक्प्रान्तशतैकादि पुष्पसम्भस्त्राजिनैकशण पिण्डादिफल नादिमूलात्।

जाते ५।, अत ५।, अस्त्री—मूलात् ५।।

जातिवाचिनोऽकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात् नतु स्त्री-

द्वौ हायनौ वयो यस्याः सा इति वाक्ये द्वे किम् अतिदाम सख्यादि किं सुदामा वयोऽर्थे कि विहायना शाला॥ २६२॥

स्त्री नित्यस्त्रीलिङ्ग। य उङ् यस्य स युङ्। सत् च काण्डञ्च प्राक् च प्रान्तञ्च शतञ्च एकञ्च ते ते आदयो यस्य तत सत्काण्ड प्राक् प्रान्तशतैकादि सत् काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादि च तत पुष्पञ्चेति सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादि पुष्प सम्‌च भस्त्राच अजिनञ्च एकञ्च शणञ्च पिण्डञ्च ते ते आदयो यस्य तत् सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादि सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादि च तत् फलञ्चेति सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादिफल नञ् आदिर्यस्य तत् नादि नादि च तत मूलञ्चेति नादिमूलम्। तत स्त्रीच युङ्च सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादिपुष्पञ्च सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादिफलञ्च नादिमूल-ञ्चेति। पश्चात् नञ् समासे अस्त्रीयुङ् सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादिपुष्प सभस्त्रा-जिनैकशणपिण्डादिफलनादि मूल तस्मात्। शीतपाकीति शीते पाको यस्या सा शीतपाकी औषधिविशेष। जातिवाचिनो मुख्यार्टव ईप् तेन अब्राह्मणा पुरी बहुमृगा भूमिरित्यादौ न स्यात्। नित्यस्त्रीलिङ्गस्य तु मक्षिका बलाका। किञ्च नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् पाक कर्ण पर्ण वनान्ताज्जातेर्नित्यस्त्रीलिङ्गा दीप् स्यात्। यथा औदनपाकी शङ्कुकर्णी शालपर्णी गोवनी। अतएव शीतपाकी इति स्वयम् उदाहृतम्। अजातेस्तु सुपाका स्त्री अपर्णा दुर्गा। युङस्तु वैश्या क्षत्रिया। ऋष्य-हयगवयसूकयमत्स्यमनुष्याणां युङत्वादप्राप्तौ नदादौ पाठादीपि ऋष्यी हयी गवयी सूकयी इत्यादि सूकयो मृगविशेष सत्काण्डाद्यादि पुष्पात्तु सत्पुष्पा काण्डपुष्पा प्राक्पुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा। एभ्य. किम् ? शङ्खपुष्पी चोरपुष्पी अजा-तेस्तु बहुपुष्पा लता। सफला भस्त्राफला। भस्त्रा चर्मप्रसेविका इत्यमरः। भस्त्र इत्यकारान्त इति कश्चित् भस्त्रफला अजिनफला एकफला शणफला पिण्ड-फला एभ्य. किम् ? पूतिफली रक्तफली। अजातेस्तु बहुफला शाखा। नादिमूलात्तु

युङादेः। मृगी हंसी शीतपाकी। स्त्रीयुङादेस्तु मक्षिका वैश्या सत्पुष्पा संफला अमूला। जातेः किम्? मन्दा।

अमूला नञ्पूर्वस्यैव वर्जनात् शतमूली बहुमूली। अजातेस्तु दृढमूला लता। ननु मुख्यजातेरेव ग्रहणात् शङ्खपुष्पीत्यादिषु कथमीप् स्यादिति चेत् सत्यं यत्र गौण-दशायामेव जातित्वं तत्र जातेर्मुख्यत्वमेव। जातिमाह आकृतिग्रहणेत्यादि। आक्रियते व्यज्यते अनेन आकृतिः संस्थानं आकृत्या ग्रहणं ज्ञानं यस्याः सा आकृतिग्रहणा जातिराकृतिग्रहणा भवति संस्थानव्यङ्ग्या इत्यर्थः। तेन मनुष्य गोमृगहंसादीना पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्व गोत्व हंसत्वादिर्जातिः। एवं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य-शूद्राणा पृथक् पृथक् संस्थानाभावात् ब्राह्मणादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति। या सर्वाणि लिङ्गानि न भजति साच जातिरित्यर्थः। स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः जातिभेदाः पुमाख्याश्च त्यमरसिंहेन जाति-भेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमे ब्राह्मणादीना सर्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वं, किञ्च अज्ञातहंसस्य जनस्य हसदृष्टवतोऽपि तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितु न शक्यते इति हंसस्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्वलक्षणस्य दोष.। एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि सर्वलिङ्गभाजित्वाभावात् जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोषः इति दोषद्वयम-पाकर्त्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यात निर्ग्राह्येति। सकृदेकवारं आख्यातेन उपदेशेन निर्निश्चयेन ग्राह्या गृहीतुं शक्या इत्यर्थः। तेन ईदृशो हंस इत्युपदेशे हसं दृष्ट-वतस्तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं शक्यत एवेति पूर्वलक्षणस्य न दोषः। एवं देवदत्तादि संज्ञाशब्दस्य एकस्मिन्नुपदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावाज्जातित्वं न स्यादिति परलक्षण-स्यापि न दोषः। गार्ग्यः पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्वलिङ्गभाजित्वात् संस्थानव्यज्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीना जातित्वानुपपत्तौ तृतीयं लक्षणमाह गोत्रञ्चेति। पुत्रपौत्रप्रभृतिकमपत्यं गोत्रमिति पूर्वाचार्य्यपरिभाषितं गोत्रमिह गृह्यते। गार्गी वात्सीत्यादि। चतुर्थं लक्षणमाह चरणैः सहेति चरणञ्च जातिरित्यर्थः। चरणशब्दो वेदैकदेशवाची कठादिरूपः। सच अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः। तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहेत्युक्तं गार्ग्यादीनां षित्वा-दीपि सिद्धेऽपि जातिसंज्ञा फलन्तु गार्गी भार्य्या यस्यासौ गार्गीभार्य्यः इत्यादौ नीता ककोङित्यादिना पुंवद्भावनिषेधः। गार्गीचासा भार्य्या चेति गार्ग्यभार्य्या इत्यादौ कोडादिः पुंवदित्यादिना पुनः पुंवद्भावः। तत्रैव तत्वेत्वजात्याख्य इत्युक्तेः गार्ग्याभावः गार्गीत्वं गार्गीता इत्यादौ पुनः पुंवद्भावनिषेधश्च इति ॥ २६३ ॥

आकृतिग्रहणा जाति लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणै. सह ॥
गार्गी कठी कौथुमी ।

श्रीरा-टी—य ङङ् यस्य स सञ्च काण्डश्च प्राक्च प्रान्तश्च शतञ्च एकञ्च तत् तत् आदिर्यस्य तत् तञ्च तत् पुष्पञ्चेति तत् सच भस्त्रञ्च अजिनञ्च एकञ्च शणश्च पिण्डश्च तत् तत् आदिर्यस्य तत् तञ्च तत फलञ्चेति तत् न आदिर्यस्य तन्नादि नादि च तत् मूलञ्चेति तत् । पश्चात् स्त्रीच युङ् च सदाद्यादि पुष्पञ्च सदाद्यादि फलञ्च नादि-मूलञ्च तत् न तत् अस्त्रीयुङ्, सत्काण्ड प्राक् प्रान्तशतैकादिपुष्पसभस्त्राजिनैकशण-पिण्डादिफल नादिमूल तस्मात् । मृगीति मुख्य एवाय विधि तेन बहुमृगा भू. बहुहसा पूरित्यादौ न स्यात् । शीतपाकीति शीतेन पाको यस्या सा इत्यत्र हि नजातिरुच्यतेऽतोजातेरगौणत्वम् । एवमोदनपाकी गोवनी शङ्कुकर्णीत्यादि । मच्चि-केति एव पिपीलिका बलाका इत्यादि । वैश्येति चत्त्रिया इत्यादि । सत्पुष्पेति एव काण्डपुष्पा प्राक्पुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा । एभ्य कि शङ्खपुष्पी चीरपुष्पी-त्यादि । सम्फलेति एव भस्त्रफला अजिनफला एकफला शणफला एभ्य कि पूतिफली तालफलीत्यादि । अमूलेति न सन्ति मूलानि यस्या इति वाक्यम् । नञ' कि बहु-मूली शतमूली जाते' कि घनपुष्पा स्थलफला निर्मूला श्रुति: समूला स्मृति । ऽथ जातिवाचकशब्दज्ञापनार्थं जातिलक्षणमाह । आकृतीति । आक्रियते व्यज्यतेऽनया इत्याकृति. अवयवसस्थानादि । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहण घसामान्यसिद्धत्वेन स्त्रीत्वा भावान्नेप् । आकृति ग्रहण यस्या. सा । यद्वा गृह्यते इति ग्रहण आकृत्या ग्रहण यस्या. सा आकृतिग्रहणा सस्थानव्यङ्ग्या इत्यर्थ. तथाच मृगसिंहव्याघ्रादिषु शृङ्ग शठादिसस्थानव्यङ्ग्या मृगत्वादिजातिरेतेन गुणक्रियालक्षणा जातिर्निराकृतेति । ब्राह्मणत्वादिजातेर्न सस्थानव्यङ्ग्यत्व तत् सस्थानस्य जात्यन्तरसस्थानसाम्यादतो लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति यानि लिङ्गाना पु स्त्री क्लीवाना सर्वाणि रूपाणि न भजते सा जाति तथा चाविलिङ्गशब्दवाच्यापि जातिरित्यर्थ. तेन ब्राह्मण-चत्त्रिय वैश्य शूद्रादीना स्त्रीपुसयोर्वर्त्तमानत्वादसर्वलिङ्गभाक्पदवाच्यत्वात् ब्राह्मण त्वादि जाति. तटत्वादिजाते स्त्रीलिङ्गभाग्वाच्यत्वेऽपि सस्थानव्यङ्ग्यत्वात् पूर्वलक्षणेन जातित्व व्यवस्थापितमथवा नदादिपाठादीप् । ननु देवदत्तादेरसर्वलिङ्गभाग्वाच्यत्वेन कथ न जातित्वमित्यत आह सकृदाख्यातनिग्राह्येति सकृदेकवारमाख्याता उपदिष्टा

२६४ । गुणाद्वोतो ऽखरुस्योङः ।

गुणात् ५।, वा ।१।, उत ५।, अ-खरु स्योङ ५। ।

गुणवाचकादुकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात् वा, नतु खरोः

सती निर्ग्राह्या निश्चयत्वेन ग्राह्या इत्यर्थः तथाचासर्वलिङ्गभाक् ब्राह्मणादिषु उपदेश व्यङ्ग्या जातिरित्यर्थः । उपदेशो हि एकस्या व्यक्तेर्विकदा अतोऽनेकव्यक्तिषु तत्तत् प्रत्ययनिमित्त भुवनसकलव्यक्तिव्यापक इत्याभ्युपगम्यते यथा एकस्मिन् ब्राह्मणे सकृदुप-दिष्टेनैकेन धर्मेणाय ब्राह्मणोऽय ब्राह्मण इत्यनेकव्यक्तिप्रतीति, न तथा देवदत्तादा सञ्ज्ञाशब्दत्वेनैकमात्रवृत्तित्वात् । एतत्तु सर्वस्य जातेरुपयुक्त तथाहि शुक्ले कृष्णे वा गोपिण्डे सकृदुपदिष्टा गोत्वादि जाति । पिण्डान्तरेऽपि गोरयमित्यादि ज्ञाननिर्ग्राह्या भवति उपदेशस्य तथाभूतसाधनत्वात् । एतेन जातिरेका निरवयवा नित्यानेकव्यक्तिसमवायिनी । तथा पारिभाषिकी जातिमाह गोत्रं च चरणै सह इति पुत्रपौत्राद्यपत्यमिह पारिभाषिक गोत्रम् । यथा गार्ग्य वात्स्य इत्यादि गार्ग्यत्वादेन सस्थानव्यङ्ग्यत्व तत् सस्थानस्य जात्यन्तरसामान्यात् न वा सर्वलिङ्गभाक्त्वाच्च गार्ग्य गार्ग्यी गार्ग्य कुलम इत्यादि प्रयोगात् अत पृथगुक्तम् । अस्य पारिभाषिकजाति-त्वात् गार्ग्यमानिनी वात्स्यायनमानिनीत्यादौ पुवद्भाव न तु वेदाध्यापकोभार्या इत्यादा जातिस्वाङ्गे पुंवमानिनी इत्युक्तः । चरण शाखा वेदकदेश कठादिशब्दः स च क्रियावचन कठादिरूपचरणस्याध्ययनक्रियासम्बन्धेन तत्सामानत्वात् । तथाच कठादिशब्दोऽध्ययनविशेषमाचष्टे यथा तदध्ययनसम्बन्धात् अन्तत्पुरुषपु वर्तते तदा क्रियैवास्य प्रवृत्तिनिमित्त सैव पारिभाषिकी जाति अत्रापि पारिभाषिक-जातित्वात कठी कठी कठमानिनी कठीभार्येत्यादि. स्यात् । लक्षणचतुष्टयाव्याप्य-त्वात् सन्देति न जाति. । गार्गीति गर्गस्यापत्य स्त्री गार्गी । गौर्तार्विहितयो. षाष्य ष्यप्रत्यययोः युङत्व.दीप् निषेधे सिद्धे पुनरजादौ युङङन्तानां पाठात् नैष युङत्वादीप् निषेध' । कठीति कठो ब्राह्मणेन प्रोक्तः अधीयते य सोऽपि कठत्वमात् स्त्रियामनेनप् एव कोयुसौ ॥ २६३ ॥

स: सयोग. स्य उङ् यस्य स स्योङ् खरुश्च स्योङ्चेति न खरुस्योङ् अखरुस्योङ् तस्मात् । मृद्वी मृदुरिति मार्दवगुणयोगात् । एव पट्वी पटु' लघ्वी लघु: गर्वी गुरुरित्यादि । खरुशब्दस्य शुक्लवर्णवाचकत्वात् प्राप्तौ निषेध: । गुणमाह सत्व इत्यादि । य: सत्वे द्रव्यं निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थ. । अपैति तत.सत्वादपगच्छतीत्यर्थ: । यथा

स्योडश्च। मृद्वी मृदुः। खरुस्योडस्तु खरु पाण्डुः। गुणात् किं ?—

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः॥ धेनु।

श्यामता पूर्वमाम्रादिफलमुपगच्छति पश्चात् पक्वदशायां ततोऽपैति। पृथग्जातिषु दृश्यते भिन्नेषु बहुषु पदार्थेषु दृश्यते। यथा आम्रादिफले या श्यामता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते स गुणः स्यादित्यर्थः। ननु तर्हि उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणीति उक्तकर्मस्वपि गुणत्वापत्तिः। यदा द्रव्यं सक्रियं भवति तदा कर्म सत्त्वे निविशते यदा द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्म सत्त्वादपैति पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादिक्रिया दृश्यते तथा पश्वादिषु च दृश्यते अतः कर्मणो गुणत्वमपाकर्त्तुमाह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति। आधेय उत्पाद्यः यथा पक्वघटमयपाकेषु रक्ततागुणः सहि वह्निसंयोगादिना निष्पाद्यते अक्रियाज इति क्रियाया जायते क्रियाजः न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः। आकाशादिषु महत्त्वादिर्गुणः। ततश्च गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकारद्वयदर्शनया कर्मणो गुणत्वं न स्यादिति ज्ञापितम्। कर्मत्वं सर्वमेव उत्पाद्यमिति एवञ्चेत्तर्हि द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि ह्येते धर्मा वर्त्तन्ते। यथा तदपि द्रव्यमारम्भके अवयवद्रव्ये निविशते ततोऽपैति च यथा शरीरमवयवि तद्धि मस्तकादिष्ववयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततोऽपैति। पृथग्जातिषु पश्वादिषु च दृश्यते। एवं द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्चास्ति अवयवि द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वात् आकाशादेस्तु अनुत्पाद्यत्वादिति। अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति। सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिः स्वभावः सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स सत्त्वप्रकृतिः न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः॥ २६४॥

श्रीरा-टी—स्य उङ् यस्य स खरुः श्वेतार्थः। खरुश्च सोङ् च तत् न तत् अखरुसोङ् तस्मात्। गुणवाचकादिति गुणः व्यक्तिगुण—वाचक घे णकः। मतुलोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तमानादुकारान्तादित्यर्थः। मृद्वीति मार्दवगुणविशिष्टा इत्यर्थः। अथ गुणवाचिशब्दज्ञापनार्थं गुणलक्षणमाह सत्त्व इत्यादि। सत्त्वं द्रव्यं तत्र निविशते तदाश्रयति अपैति ततः सत्त्वादपगच्छति यथा श्यामो गुणः पूर्वमाम्रादिफलमाश्रयति पश्चात् पक्वदशायां ततोऽपगच्छति पृथक् जातिषु दृश्यते इति। नैक् नानाजातयो येषां तेषु दृश्यते यथा हंसादिषु य शुक्लादिगुणो दृष्टः स ह्यादिषु दृश्यते एतेन सर्वेण जातिर्न गुणः न हि द्रव्यसमवायिनी जातिः सत्त्वा-

२६५ । पाच्छोणादि स्वाङ्गेतोऽक्तेर्वा ।

पाद—स्वाङ्गेत ५।, अक्ते ५।, वा ।१।।

पाद: श्रोणादे: स्वाङ्गात् इकारान्ताच्च स्त्रियामीप् स्यात् वा न तु क्ते.। त्रिपदी त्रिपात्, श्रोणी श्रोणा चण्डी चण्डा, विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा। स्वाङ्गात् किं ?—

दपगच्छति जन्मन प्रन्टत्या विनाशादाधारस्यापरित्यागात् नापि जाति. पृथक्जातिषु दृश्यते ब्राह्मणत्वादेर्गवादिष्वसमवेतत्वादिदन्तु स्वरूपकथनम्। नापि सत्ता गुण: द्रव्यगुणकर्म्मसु वर्त्तमानत्वात् न च सा द्रव्यादपैति। नन्वेव कर्मापि गुण' यदा सक्रिय-म्भवति तदा सत्त्वे निविशते यदा निष्क्रिय भवति तदा सत्त्वादपैति पृथग्जातिष्वपि दृश्यते यथा गमनादिक्रिया मनुष्येषु दृश्यते तथा गवादिष्वपि दृश्यत अतो निरा कर्त्तुमाह। आधेय इत्यादि। आधेय उत्पाद्य क्रियाव्यापारस्तस्मात् जात क्रियाज' न क्रियाजोऽक्रियाज' नित्य इत्यर्थ। तथाचोत्पाद्य घटादिरूपम् अनुत्पाद्य परमा-ण्वादिरूप कर्मणस्तूत्पाद्यमेव नानुत्पाद्यत्व तस्य जन्यत्वात् एव घटादेर्महत्वादिकमुत्पा-द्यम्। आकाशादेर्महत्वादिकमनुत्पाद्यमिति। एव सति द्रव्यमपि गुण द्रव्य हि द्व्यारम्भकेऽवयवभूते निविशते तदवयवसंयोगविभागविनाशादपैति पृथग्जातिषु दृश्यते अवयविद्रव्यस्योत्पाद्यत्वम् निरवयवद्रव्यस्य अनुत्पाद्यत्वम् अत आह असत्त्व-प्रकृतिरिति। सत्त्व द्रव्य प्रकृति स्वभावो यस्य स. सत्त्वप्रकृतिर्न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्व-प्रकृतिर्द्रव्यभिन्न इत्यर्थ। एव सत्यपि व्यवच्छेदकफलकत्वात सत्त्वे स एवेत्यवधारण द्रष्टव्यमन्यथा अभावेऽतिव्याप्ति. स्यात् घटाभावस्य निवेशात् घटसन्निधाने क्वचित् तदपगमात् पृथग्जातिषु दर्शनात् ध्वंसस्य उत्पाद्यत्वादत्यन्ताभावस्यानुत्पाद्यत्वात् तथाच द्रव्यभिन्नस्य क्वचिदधिकरणे द्रव्ये द्रव्यमात्रेऽभिनिवेश:। ततोऽपगम इति द्वय निवेशमात्र क्वचिदधिकरणे। पृथग्जातिषु दर्शन क्वचिदुत्पादनीयत्व क्वचित् नित्यत्व स गुण इत्यर्थ. यथोक्तधर्मानाक्रान्तत्वात् भेनुरित्यत्र नेप्॥ २६४॥

पादित्यस्य स्वाङ्गत्वेनैव प्राप्तौ पृथक् ग्रहण नियमार्थम्। तेनाय नियम' बहुव्रीहौ सङ्ख्यासूपमानादित्यनेन पादस्य स्थाने कृतात् पादित्यनकारान्तादेशादेव ईप् स्यान्नतु अकारान्तात् पादात्। ततश्च भग्नपादा दीर्घपादा स्त्री इत्यादौ न स्यात्। त्रिपदीति त्रय: पादा यस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य पाद्भावेऽनेन ईपि पात् पत् पाविति पदा देश:। श्रोणादिश्च। श्रोण कृपण कल्याणौ पुराण' कमलस्तथा। विकटो दि। चण्डाश्च साधारण विशङ्कटौ। सहायारालभरुजा विषाणाद्यास्तथापरे द्रात। अन्य

स्वाङ्गं स्यादद्रवं मूर्त्तं प्राणिस्थमविकारजम् ।
दृष्टं तत्रातत्स्थमपि तद्वत्तादृशि च स्थितम् ॥
बहुस्वेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्त्तत्वात् । सुमुखा शाला अप्राणिस्थितत्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् । सुकेशी सुकेशा

कृपणी कल्याणी पुराणी कमली विकटी उदाणी चण्डी साधारणी विशङ्कटी सहायी अराली भरुजी विशाली पद्मे शोणा इत्यादि। स्त्रीलिङ्गानां कटिश्रोणि प्रभृति स्वाङ्गानामिदन्तत्वेनैव सिद्धे मुखनखादीनाञ्च स्त्रीत्वाभावात् स्वाङ्गमिहोपसर्जन-मेवेति। चारुमुखी चारुमुखा सुनखी सुनखा दीर्घकेशी दीर्घकेशा इत्यादि। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादिदं विवृणोमि। नासिकोदराद्बह्वचः। बह्वचां स्वाङ्गानां मध्ये नासिकोदराभ्यामेव ङीप् स्यात् वा। तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका क्षीणोदरी क्षीणोदरा आभ्यां किं पृथुजघना चारुवदना दीर्घलोचना चारुश्रवणा। जङ्घौष्ठ-कण्ठकर्णशृङ्गाङ्गदन्तगात्रान्त्रपुच्छात् स्योङः। संयोगोडा स्वाङ्गानां मध्ये एभ्य एव ङीप् स्यात् वा। दीर्घजङ्घी दीर्घजङ्घा रक्तौष्ठी रक्तौष्ठा सुकण्ठी सुकण्ठा चारुकर्णी चारुकर्णा दृढशृङ्गी दृढशृङ्गा चार्वङ्गी चार्वङ्गा सुदन्ती सुदन्ता सुगात्री सुगात्रा स्थूलान्त्री स्थूलान्त्रा सुपुच्छी सुपुच्छा। एभ्य किं सुनेत्रा सुगुल्फा। प्रोष्ठी कृकलान्त्रीति नित्यं सञ्ज्ञायाम्। शर कवर विषमणिभ्यः पुच्छात् पृथग्योगात् सञ्ज्ञायामिति नानुवर्त्तते। एभ्य परात् पुच्छादीप् स्यान्नित्यम्। शरपुच्छी कवरपुच्छी विषपुच्छी मणिपुच्छी। पक्षाच्चोपमानादेः। उपमानपूर्वात् पुच्छपक्षाभ्यां नित्यमीप् स्यात्। श्वपुच्छी सिंहपुच्छी शुकपक्षी काकपक्षी। उपमानपूर्वात् किं॰ सितपक्षा हंसी। गिरिपक्षी शाला इत्यत्र स्वाङ्गत्वाभावेऽपि ईप्। क्रोड खुर बाल शफ गुद प्रोथ गल भग ग्रीवादेर्न। एभ्य ईप् न स्यात्। सुक्रोडा सुखुरा सुबाला सुशफा सुगुदा सुप्रोथा दीर्घगला सुगला सुग्रीवा। सहविद्यमान नञः। एभ्य परात् स्वाङ्गादीप् न स्यात्। सहकेशा सकेशा विद्यमाननखा अकेशा। नखमुखान्नाम्नि। आभ्यामीप् न स्यात् सञ्ज्ञायाम्। शूर्पणखा बालमुखा सूर्पणखीत्यपि केचित्। ऋचि पादः। ऋचि वाच्यायां पादित्यस्मादीप् न स्यात्। चतुष्पदा ऋक् त्रिपदा गायत्री चतुष्पदा ऋत्विगित्यादिकन्तु पादशब्देनैव साध्यम्। स्वाङ्गमाह। स्वाङ्गं स्यादित्यादि। विकारो धातुवैषम्यं विकाराज्जातं विकारजं न विकारजम् अविकारजम् अद्रवं मूर्त्तम् अविकारजं प्राणिस्थं यद्वस्तु तत् स्वाङ्गं स्यात्। यथा बिम्बोष्ठी बिम्बोष्ठा। द्वितीय-

रथ्या अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात्। सुस्तनी सुस्तना प्रतिमा। प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात्। राजी राजि., क्तेस्तु, बुद्धिः मतिः।

लक्षणमाह दृष्ट तत्रातत्स्थमपीति। अद्रवमूर्त्ता विकारज प्राणिनि दृष्टम् अनन्तर-मतत्स्थम् अप्राणिस्थमपि स्वाङ्ग स्यादित्यर्थः। यथा सुकेशी सुकेशा रथ्येत्यादि। तृतीय लक्षणमाह तद्वत्तादृशि च स्थितमिति। तद्वत् अद्रवमूर्त्ता विकारजप्राणिस्थ-वस्तुतुल्य यद्वस्तु तादृशि प्राणितुल्ये स्थितमपि स्वाङ्ग स्यादित्यर्थः। यथा सुस्तनी सुस्तना प्रतिमा इत्यादि। राजी राजिरिति एव धूली धूलि श्रेणी श्रेणि बाली बालि रजनी रजनि पाणी पाणि. रात्री रात्रि पुरन्ध्री पुरन्ध्रि भ्रमी भ्रमि रित्यादि। किञ्च वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुगन्धि स्रक् युवजानि. प्ररित्यादौ न स्यात्। क्तेस्तु बुद्धि मति हृति ग्लानिरित्यादौ कृगज्याम्लाह्लाल्लादेरिति क्तेर्नि आदेशे स्थानिवत्त्वान्नेप्। एव क्तिवर्जनेन क्तिसमानार्थस्य स्त्रीलिङ्गविहितस्य इदन्त-प्रत्ययस्यापि वर्जनात् अजीवनि काकारिरित्यादावपि न स्यात्॥ २६५॥

श्रोरा-टी—पादित्यनेन सङ्ख्यासूपमानादित्यादिनादिष्टस्य पादित्यस्य ग्रहणं श्रोण आदिर्यस्य स.। पाञ्च श्रोणादिश्च स्वाङ्गञ्च इञ्च तत्तस्मात् नक्ति रक्तिस्तस्या अर्थवशादितो विशेषणम्। त्रिपदी त्रय. पादा यस्या सा इति वाक्यम् एव द्विपदी द्विपात् चतुष्पदी चतुष्पादित्यादि। श्रोणीति अनुदात्तान्तवर्णादित्यनेन नित्यप्राप्तेऽनेन विकल्प.। श्रोणादिर्यथा "श्रोण साधारणऽरानविषाण हयशृङ्गटा। क्रपाणः क्रपणी-दार. कमलोविकटीऽञ्चति। अञ्चत्यहति कल्याण यष्टिवस्ति विशृङ्कटा। सहाय भरुजौ चण्ड. पुराणोऽङ्गादि पश्चिमा। नदीभेदे चन्द्रभागा वपाभूस्तु प्लव. स्त्रियाम्। अङ्गान्व दन्तकण्ठञ्च शृङ्गकर्णोञ्चमित्यपि। पुच्छ नेत्र तथा गात्र जङ्घमङ्गादिरीरित। "हयशब्दस्य जातिवाचित्वेऽपि युङ्त्वात् अञ्चति अङ्कति अहति एषा त्याद्यन्तप्रकृति-रूपकत्वात् यष्टिवस्त्यो' क्यन्तत्वात्। अङ्गाद्यन्ताना स्वाङ्गवाचित्वेऽपि स्योङः स्वाङ्ग-स्याजादौ पाठात् शेषाणा सवार्थैरेव वा प्राप्ते पाठ। केचिन्नादो हयमाहुस्तन्न हयया शतयोजनगामिन्येति हरिवंशे दर्शनात्। अङ्गादि पश्चिमा यथा मृदङ्गी मृदङ्गा स्थूनान्ती स्थूनान्ता छगलान्त्री औषधिरिति नदादेराकृतिगणत्वात्। चारुदन्ती किन्नरकण्ठी तीक्ष्णशृङ्गी चारुकर्णी कल्याणपुच्छी कृगात्री दीर्घजङ्घीत्यादि। पक्षे चारुदन्तेत्यादि। चन्द्रभागी चन्द्रभागा नदी एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् चन्द्रभागी चन्द्रभागा च। तथाच चन्द्रभागी चन्द्रिभागा चन्द्रिभागी च चन्द्रिका।

२६६ । धात् क्रीतात् ।

धात् ५।, क्रीतात् ५। ।

धनेन क्रीयते स्म धनक्रीती ।

२६७ । क्तादल्पे ।

क्तात् ५।, अल्पे ७। ।

धादित्येव । अभ्रलिप्ती, अभ्रेण लिप्यते स्म ।

चन्द्रभागी च सैवोक्ता नदीश्रेष्ठा प्रकीर्त्तिता । इति हड्डचन्द्र. । वर्षाभ्वी वर्षाभूः भेकी । स्वाङ्गादुदाहरति सुमुखीति शोभनं मुखं यस्याः सा इति वाच्यम् । स्वाङ्गाद्गौण एवास्य विषय । दीर्घनखी दीर्घनखा तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका इत्यादि । अथ स्वाङ्गलक्षणमाह स्वाङ्गमित्यादि । द्रवो घर्मादिस्तद्भिन्न मूर्त्तं काठिन्यादिस्पर्शविशेषवत् । प्राणिनि तिष्ठतीति प्राणिस्थ विकारो दोषस्तस्माज्जात विकारज न विकारजमविकारजम् । दृष्टमित्यादि अतत्स्थम् अप्राणिस्थमपि तच्च प्राणिनि दृष्ट चेत्तदा स्वाङ्ग तादृशि प्राणिसदृशे प्रतिमादौ स्थित स्तनादिक तद्वत् प्राणिस्थवत् स्वाङ्गमित्यर्थ । द्र्यादि पदाना व्यावृत्तिमाह वहुस्वेदेत्यादि राजी राजिरिति राजधीरिस्य एव घोणी समी शुची, सानी वाढी वेणी मणी कपी । श्रेणी च रजनीपक्षे श्रोणिरित्यादय क्रमात् । अक्तेरित्यनेन क्त्यर्थस्योपलक्षणत्वात् अकरणि अजीवनि काङ्कारिमकार्षी सर्व कारिमकार्षमित्यादौ न स्यात् । क्त्यन्तादपि कश्चित् मा गा ग्लानी मृणालीति तु ग्लानशब्दात् भावे णे कृते षित्वादीप् । परे तूर्णग्रहणादीकारान्तादपि तेन श्रीलक्ष्मीत्यादि । तथाच ता श्रीमिव समायान्तीमित्यादि प्रयोग इत्याहु । निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्येति न्यायात् क्तिदिकारादेव तेन सुगन्धि युवजानिरित्यादौ न स्यात् ॥ २६५ ॥

करणपूर्वात् क्रीताद्दीप् स्यात् स्त्रिया क्तप्रत्ययोत्पत्ते प्रागेव समासाऽभिधानात् इति श्रीपतिदत्त । अतएव आह धनेन क्रीयते स्म इति वाक्यम् । धनेन क्रीता धनक्रीता इत्यत्र सस्कारकाले भिन्नपदत्वेन करणपूर्वत्वाभावात् । धात् किं ? राज्ञा क्रीयते स्म राजक्रीता ॥ २६६ ॥

श्रीरा-टी—धनक्रीति क्रीधो क्त स्याद्युत्पत्ते प्राक् क्तदन्तेन सह समासेऽनेनेप् । सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसीति तु आबन्तेन सह समासादिति परे अन्ये तु धनक्रीतीत्याहु । धादिति पीनिर्देशादव्यवहित क्रीतशब्दादेवेत्यर्थ: तेन

२६८ । स्वाङ्गाड्डे ।

स्वाङ्गात् ५।, ड्डे ७। ।

स्वाङ्गात् परो ड्डे स्थितो य क्तः तस्मादीप् स्यात् । शङ्खभिन्नी ।

२६९ । वाच्छन्नाज्जातेः ।

वा ।१।, अच्छन्नात् ५।, जाते. ५। ।

आच्छादनजातिवर्जात् जातिवाचिनः परात् ड्डे स्थितात्

धनसुक्रीतेत्यादौ न स्यात् । क्रीतान्तादपि कश्चित् तन्मते धनसुक्रीतीत्यादि । धात् कि राजक्रीता ॥ २६६ ॥

करणपूर्वात् क्तान्तादल्पत्वे ईप् स्यात् स्त्रियाम् इहापि क्तप्रत्ययोत्पत्ते' प्राक् समास । अत एवाह अभ्रेण लिप्यते स्मेति वाक्यम् अभ्रलिप्ती अल्पाभ्रा इत्यर्थ । अल्पे कि जलपूर्णा घटी ॥ २६७ ॥

श्रीरा टी—धात् क्तान्तादीप् स्यात् धस्याल्पत्वे सति । अभ्रलिप्तीति अल्पेनाभ्रेण छन्नेत्यर्थ । एव सूपलिप्ती पात्री—अचरलिप्ती जिह्वेत्यादि । अल्पे कि ? मुखपूर्णा भक्ति' ॥ २६७ ॥

पृथक् योगात् धादिति अल्पे इति च नानुवर्त्तते । शङ्खभिन्नीति । शङ्खौनिर्धौ ललाटास्थ्नि इत्यमर । शङ्खौभिन्नौ यस्या सा शङ्खभिन्नी । उपसर्गेव्यवधानेऽपि ओष्ठविच्छती । अत क्षत मित जात प्रतिपन्नानामजातित्वान्न स्यात् केशक्षता हस्त मिता दन्तजाता स्तनप्रतिपन्ना । स्वाङ्गात् कि ? घृतपीता । ड्डे कि ? हस्तेन धृता हस्तधृता । विवाहे पाणिर्गृहीतो यस्या सैव पाणिगृहीती पत्नी अन्यत्र पाणिगृहीता चौरी इति वक्तव्यम् ॥ २६८ ॥

श्रीरा-टी—क्त इति क्तान्त इत्यर्थ. । शङ्खभिन्नीति शङ्खौललाटास्थि शङ्खौ भिन्नौ यया इति वाक्यम् एवमुरभिन्नौ गलोत्कृत्ती केशलूनीत्यादि । स्वाङ्गात् कि वक्र- क्षता सुक्षता । ड्डे कि ? पादपतिता । परे तु नञ्दु' सुबहुसुखमास वत्सर दुःख भिन्नात् क्षतहसादन्तोदात्तात् क्तादीपमाहु' । तदयन्यक्षता स्वाङ्गादिविशेषणात् सुखक्षता ...क्षता इत्यादि वारितम् ॥ २६८ ॥

छन्न वस्त्रजाति नास्ति छन्न यत सोऽच्छन्न. तस्मात् । इक्षुर्भक्षितो यया सा इक्षुभक्षिती इक्षुभक्षिता । एव वृकदष्टी वृकदष्टा शुकजग्धी शुकजग्धा इत्यादि । जाते किं ? कटुभक्षिता । क्तात् कि ? ब्राह्मणप्रिया । छन्नात्तु वस्त्रछन्ना वस्त्र

न्तादीप् स्यात् वा। इन्दुभक्षिती इन्दुभक्षिता। छन्नात्तु वस्त्र-च्छन्ना।

२७०। पत्न्यामपालकान्तात्।

पत्न्यां ७।, अपालकान्तात् ५।।

पुंवाचकादपालकान्तादीप् स्यात् भार्य्यायाम्। गोपी। पालकान्तात्तु गोपालिका।

छन्नं परिहितं ययेत्यर्थः। एव वसनप्राप्ता। अत्रापि क्तमिति जात प्रतिपन्नानामजादित्वान्न स्यात्। वृषकृता इन्दुमिता मृगजाता ह्रसप्रतिपन्ना ॥ २६९ ॥

श्रीरा टी—न छन्नोऽच्छन्नस्तस्मात्। इन्दुभक्षितीति इन्दुर्भक्षितो यया सा इति वाक्यम्। एवं वृकदृष्टी शुकजग्धी सुरापीती पक्षे वृकदृष्टेत्यादि। जातेः किं ? मासकृता घृतपीता शूद्रीत्यादि ॥ २६९ ॥

पत्या ऊढ़ा पत्नीति व्युत्पत्त्या विवाहकर्त्तोपलक्ष्यते इत्यत आह पुंवाचकादिति। यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् पालकान्तवर्जनादकारान्तादेवायं विधिरिति। अन्यथा पुस पत्नी इत्यादावपि प्रसजेत्। पालकोऽन्ते यस्य स पालकान्तः। किञ्च पालकग्रहणेनैव गोपालिकादि प्राप्तावन्तग्रहण पालकपर्य्यन्तस्य ज्येष्ठादिगणस्य प्राप्तयर्थं तेन ज्येष्ठ कनिष्ठ मध्यमोत्तम गोपालक पशुपालकवर्ज्जात् पुवाचकादकारान्तादीप्स्याद्भार्य्यायां इत्यर्थः। गोपस्य पत्नी गोपी एव महामात्रस्य महामात्री पितामहस्य पितामही मातामहस्य मातामही प्रष्ठस्य प्रष्ठी इत्यादि। पुवाचकात् किं ? प्रजाता जातापत्या प्रजाताचेत्यमरः। पत्न्यां किं ? देवदत्ता। प्रत्युदाहरति गोपालिकेति। गोपालकस्य पत्नी गोपालिका स्त्रीत्वादापकाप्यनाशीरक इत्यकारस्येकारः। एव ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा उत्तमा पशुपालिका। गोपीत्यादिषु जातित्वादीपि सिद्धे इहोदाहरणं निषिद्धानामपि प्राप्तयर्थम्। तेन क्षत्रियस्य पत्नी क्षत्रियी वैश्यस्य पत्नी वैश्यी इत्यत्र जातित्वादीपो विधाने युङ् वर्ज्जनेऽपि पत्नीविहितेप्स्यादेव ॥ २७० ॥

श्रीरा टी—पालकोऽन्तो यस्य स पालकान्तः न पालकान्तोऽपालकान्तस्तस्मात् नञ् सादृश्यद्योतकत्वात्। पुवाचकादपालकान्तादकारान्तादित्यर्थः। गोपीति गोपस्य पत्नीति वाक्य पुवाचकगोपशब्दस्य स्वस्वामित्वे सम्बन्धवाच्ये स्त्रियां वृत्तिः।

हिमानी अरण्यानी मनावी पतिवत्न्यन्तर्वत्नी पत्नी भाजी गोणी नागी स्थली कुण्डी काली कुशी कामुकी घटी कवरी नील्यशिश्व्यः ।

नारी—अशिश्व्यः १॥ ।

एते निपात्यन्ते ।

एते ईबन्ता निपात्यन्ते। निपातोऽर्थविशेषे भवतीति तानह विवृणोमि नारीति। नरस्य जातौ एव नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैरित्यमरोक्त्या नृशब्दस्यापि मनुष्यवाचित्वे ऽस्यापि जातौ नारीति निपात्यम्। अतएव नृजातेरिति स्वयं वक्ष्यति। अन्यत्र ऋदन्तत्वादीपि नीत्यनिष्टं स्यात्। सखीति वयस्या इदन्तत्वाद्विकल्पे नित्यार्थो निपातः। यवानी दुष्टोयवः। यवनानी यवनस्य लिपिः जातौ तु। यवानीति। हिमानी हिमसंहतिः। अरण्यानी महारण्यम्। मनावी मनोःपत्नी। पतिवत्नी सभर्तृका स्त्री पतिरिह विवाहकर्त्ता तेनान्यत्र पतिमती सेना। अन्तर्वत्नी गर्भिणी अन्यत्र अन्तर्वती भूमिः। पत्नी पत्युरूढाया अन्यत्र पतिरियं ग्रामस्य। भाजी पक्वव्यञ्जनविशेषः। अपक्का चेद्भाजा। गोणी धान्यादिवहनार्थपात्रविशेषः। नागीस्थूला जातौ तु नागी हस्तिनी सर्पी च। स्थली अकृत्रिमाभूमिः अन्यत्र स्थल उत्थानादि। कुण्डी पात्रविशेषः अन्यत्र कुण्डा अमृते जारजः कुण्ड इत्यमरात्। काली कृष्णवर्णा अन्यत्र काला। कुशी लौहविकारः अन्यत्र कुशा। कामुकी रिरंसु अन्यत्र धनस्य कामुका। घटी अल्पोघटः एव मृणाली छत्रीत्यादि। अतएव स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदीत्यमरः अन्यत्र करिणा घटना घटा। कवरी केशवेशः अन्यत्र कवरा। नीली प्राण्योषध्योः। नीली गौः नीलीनाम ओषधिः अन्यत्र नीला लता। अशिश्वी शिशुरहिता स्त्री अन्यत्र अशिशुः शाला। बहुवचनादन्येऽपि निपात्यन्ते यथा बहुव्रीहौ पत्युः पत्नी वा स्त्रियाम्। स्थूलः पतिरस्याः स्थूलपत्नी स्थूलपतिः स्त्री। एकसमानवीरभ्रातृसपिण्डपुत्रेभ्यो नित्यम्। एकः पतिरस्या एकपत्नी एवं समानः पतिरस्या इत्यर्थे पत्युः पत्नादेशे ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य स आदेशे सपत्नी। एवं वीरपत्नी भ्रातृपत्नी सपिण्डपत्नी पुत्रपत्नी। किञ्च एकस्य पत्नीत्यादि वाक्येऽपि एकपत्नीत्यादि सिद्धौ आदेशविधानन्तु एकः पतिरस्या इत्यादि वाक्ये एकपतिरित्याद्यनिष्टपदनिवारणार्थम्। समासान्तस्य

२७५। पद्धती शक्ती युवत्यनड्वाही श्वेन्येनी

पत्यु. पत्नी स्याद्वा। ग्रामस्य पतिरित्यर्थे ग्रामपत्नी ग्रामपतिस्त्री। मुख्यस्य किं पति मतिक्रान्ता अतिपतिः॥ २७४॥

श्रीराटी—निपातोऽयमर्थविशेष इत्युक्तः। नृयवयोर्जातौ नारी सखी सुहृदी भ्रष्टी यवी यवानी यमानीति सुभूतिः। यवनाना लिपिर्यवनानी अन्यत्र यावनी—भाषा। हिमानी हिमसंहतिः। महारण्यमरण्यानी मनो पत्नी मनावी मनावीच पूर्वेण। पतिरस्त्यस्या. सा पतिवत्नी सभर्त्तृका, मतोर्मस्य वत्व न स्य अन्यच पतिमती सेना अन्तरस्त्यस्या' अन्तर्वत्नी गर्भिणी अन्यत्र अन्तर्वती पत्नी पाणिग्टहीती अन्यत्र पतिरिय स्त्री ग्रामस्य। समानैकपुत्तसपिण्डवीरभ्रातृभ्यश्च हे। एभ्यः पत्यु पत्नी निपात्यते हे। समान. पतिरस्या' सपत्नी एवमेकपत्नी वीरपत्नीत्यादि। हे किं एक-पति' स्त्री ग्रामस्य। अन्यस्माद्वा। वृद्ध' पतिरस्या' वृद्धपत्नी वृद्धपतिः स्थूलपत्नी स्थूल-पति. हे किम्? अतिपतिः। ग्रामस्य पतिरित्यर्थे ग्रामपत्नीति केचित्। भाजी पक्का-याम् अन्यच भाजा। गोणी धान्यादि वहनपात्रभेद. अन्यच गोणा। नागशब्दोऽत्र गुणवचनः नागी स्थूला। जातिवचनात्तु पूर्वेणैवेप् यथा नागी करेणु नागी काद्रवेयी अन्यत्र नागा। स्थली अकृतिमा भूः अन्यत्र स्थला। कुण्डी पात्री अन्यत्र कुण्डा जारजा। काली कृष्णवर्णा अन्यत्र काला ओतुमशक्ता कुशी लौहविकारः फाल इति अन्यत्र कुशा रज्जु' कामुकी मैथुनेच्छावती अन्यत्र कामुका धनस्य। घटादल्पत्वे घटी पात्रभेद घटीत्युपलक्षण प्रायशोऽल्पत्वविवक्षायां लिङ्गसामान्यादीप् तेन मठी पटी छत्री वंशी मृणालीत्यादि। प्रायशः इत्युक्ते. अल्पीवृक्ष' वृक्षक इत्यादौ न स्यात्। कवरी केशवेशः अन्यत्र कवरा कर्वरा। नीलात् प्राण्योषध्यो.। नीली गौ. नीली ओषधिश्च। कुवलयदलनीला. कोकिला बालचूते इति तु नील्यारक्तात्वीत्यर्थे अः तस्मादाप् नीला। यद्वा कुवलयदलवन्नीला कुवलयदलनीला। एव सर्वला-मक्षिका नीला इत्यमर'। नीला कङ्कुरिति तु जात्यभिधाने सञ्ज्ञाया वेति केचित् नञ् पूर्वशिश्वोर्जायायाम् अशिश्वी शिशुना विना जाया इत्यर्थ.। पाणिग्टहीतीत्यूढा-याम्। पाणिग्टहीतोऽस्या. सा पाणिग्टहीती जाया अङ्गसयोगेनोढा इत्यर्थ. अन्यच तु उपचारात् पत्न्यादि प्रयोग.। अनुदात्तान्ताद्वर्णादीप्। अनुदात्तान्ताद्वर्णवाचिनः स्त्रियामीप् स्यात् कल्माषी शरणी सारङ्गीत्यादि। अनुदात्तान्तादिति किम्? कृष्णा कपिला धवला इत्यादि। इद नदादित्वात् सिद्धमिति केचित्। अन्तोदात्तस्य छन्दोविषयत्वात्॥ २७४॥

हरिणी भरिणी रोहिणी लोहिन्यसिक्नी पलिक्नी वा।

पद्धती—पलिक्नाः १॥, वा।१।।

पक्षे—पद्धतिः शक्तिः यूनी अनडुही श्वेता एता हरिता

एते निपात्यन्ते वा। पद्धती शक्त्योः क्त्यन्तत्वेनाप्राप्तौ ईपो विभाषा। यूनस्ति-प्रत्यय कृत्वा युवति. वा निपात्यते। तथाच नरयुवतिविहङ्गा राशिषट्के मृगा-दाविति दीपिका। ततो कृत्खोदन्तत्वात् पाच्छीणादित्यनेन पक्षे ईप् युवतीत्यपि तथाच विषयविषमा मधुराहि युवत्य इति श्रीपतिदत्त. एव युवती यौवननगरे शिवशिव कुचमण्डलः साक्षी इत्युद्भट.। तयोरप्राप्तिपक्षे तु नान्तत्वादीपि यूनीति स्यादेव। किञ्च युवानमतिक्रान्ता अतियुवा स्त्री बहुयुवा पुरीत्यादौ गौणत्वात् ईप् प्रत्ययो न स्यात्। श्विन्श्वाह इत्यत्र वाशब्देन विधान्त वहतेर्ग्रह-णादनडुहशब्दादीपि जाते अनेन आकारागमो वा निपात्यते। तेन पक्षे अन-डुहीति। श्वेतादि षड्भ्य ईप् तेषां तकारस्य नकारस्य वा निपात्यते। किञ्च नक्षत्रे रोहिणीति नित्यम्। असितादवृद्धायामीप् तस्य क्नश्चवा। पलितादृद्धा-यामीप् तस्य क्नश्चवा। अत्र वाशब्दस्य अनुक्तानामपि व्यवस्थापकत्वादिद विब्र-णोमि। ईश्वरशब्दादीप् वा। ईश्वरी भुवनेश्वरी ईश्वरा। तथाच काली हैम-वतीश्वरी इत्यमरः। विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वराया इति भारविः। एवं केवल सुमङ्गल मामक भागधेय भेषज समान पाप आर्य्यकृत दीर्घजिह्व अवर रेचक दैवज्ञ केकय भिक्षुकादेरीप् नाम्नि। केवली सुमङ्गली मामकी भागधेयी भेषजी समानी पापी आर्य्यकृती दीर्घजिह्वी अवरी रेचकी दैवज्ञी केकयी भिक्षुकी। नाम्नि किम्? केवला सुमङ्गला ममेय मामिका इत्यादि। एव शेषभिन्ने वयसि वर्त्तमान शब्दादीप् स्यान्न तु होडादेः। कुमारी किशोरी करभी कर्करी तरुणी तलुनी वधूटी चिरण्टी आख्या युवतिरुच्यते। एषां गौणत्वे न स्यात् बहुकुमारा पुरी। शेषे वयसि तु वृद्धा स्थविरा। होडादेस्तु होडा वाला वत्सा कन्या पाका मन्दा विनता पूर्वहायना अपरहायना। शरल शारङ्ग पिषङ्ग कल्माषेभ्य ईप्। शरली शारङ्गी पिषङ्गी कल्माषी। चन्द्रभागादनद्याम्। चन्द्र-भागे भवा चान्द्रभागी नद्यान्तु चान्द्रभागा। एवञ्च मनुष्यजातेरिदन्ताच्च। कुन्ती अवन्ती गोत्रत्वाज्जातिः। अमनुष्यजातेस्तु तित्तिरिः एवञ्च वर्षाभ्वी गुर्व्विणी सरसी रोदस्यादयो निपात्याः। एव त्रयाणां फलानां समाहारस्त्रिफला अत्र स्त्रीत्व

भरिता रोहिता लोहिता असिता पलिता। असिक्नी अवृद्धा, पलिक्नी वृद्धा।

२७६। न मन्संख्यास्वस्रजादेः।

न ।१।, मन् सङ्ख्या-स्वसृ-अजादेः ५। ।

आप् च निपात्यते। केचित्तु क्तीकारादपि पक्षे ईप विधाय तन्त्री तन्त्रीः लक्ष्मी लक्ष्मीः इत्यादिमाहुः। लक्ष्मीरियम् इति प्रयोगश्च। इय लक्ष्मीनाम्नी कन्या लक्ष्मीव श्रेव इत्यर्थ.॥ २७५॥

श्रीरा टी—पादस्य हविरिति वाक्य हनधीः क्तिः अक्तेरिति निषेधे प्राप्ते विधिः शकधीः शक्ती शस्त्रभेद. बले तु शक्ति.। युवन् शब्दस्य नान्तत्वादीपि सिद्धे तद् निपात्यते अनान्तत्वान्न वस्य उ। अनडुह शब्दस्य ईपि वा आप् निपात्यते। श्वेत एत हरित भरित रोहित लोहितानां वर्णवाचित्वात् अनुदात्तान्तादवर्णात् इत्यनेन नित्यमीपि प्राप्ते वा ईप् तस्य नश्च निपात्यते। हरिता भरिता इति विश्व. भरित शब्द परे नाङ्ग.। असित पलिताभ्यामीप् तयो. क्नश्च निपात्यते। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् प्रियती प्रियतिः विंशती विंशतिः इति॥ २७५॥

स्वसा च अजश्च स्वसजौ तौ आदी ययोस्तौ स्वसजादी। मन्‌च सख्या च स्वसजादी चेति तस्मात्। सीमेति डापोऽप्रातिपक्षे नान्तत्वात् प्राप्तव्यस्य ईपोऽनेन निषेधे दीर्घनकारलोपौ च एवम् अतिपटिमा। अत्र मनोवर्जन नान्तत्वात् प्राप्तव्यस्येपो निषेधार्थमेव तेन लब्धसीम्नी लब्धसीमे लब्धसीमानौ इत्यादिषु ईप् चाम्बस्यादित्यनेन ईप् स्यादेव। सख्यावाचकानां मध्ये एकद्विषड् बहूनामीपोऽसम्भवः। तिस्र चतस्रः स्वस्रादिपाठादेव तिसृचतसृभ्यामीपो निषेध.। ततश्च पञ्चाद्य-ष्टादश पर्य्यन्तानां मुख्यत्वे डतिव्यर्णान्तेत्यादिना त्रिषु लिङ्गेषु समत्वविधानेनैव लिङ्गकार्य्यनिषेधे सिद्धे सख्यावर्जन नान्तसंख्याभ्यो गौणत्वे ईपो निषेधार्थम्। तेन प्रियपञ्चा वेश्या इत्यादौ ईपचाम्बस्यादित्यनेन ईप् न स्यात्। अतिपञ्चा स्त्रीत्यादौ श्रि न स्वाहेत्यादिना ईप् न स्यात्। किञ्चात्र नञोऽल्पार्थत्वात् विंशति षष्ठ्यादे-रिदन्तत्वान्निषेधाभावे पाञ्चीषादित्यनेन ईप् वा स्यादेव यथा विंशती विंशतिः षष्ठी षष्ठिरित्यादि। अपञ्चा इति न विद्यन्ते पञ्च यस्या इति बहुव्रीहौ समा-सान्तविधेरनित्यत्वात् डप्रत्ययाभावे ईप् चाम्बस्यादित्यनेन प्राप्तव्यस्य ईपो निषेध.। अत्र पञ्च इत्युदाहरणं लिपिकरप्रमादः। स्वस्रादिश्च। स्वसृ मातृ यातृ दुहितृ ननान्दृ तिसृ चतसृ कति यति तति इति दश। स्वसा माता याता अत

एभ्य ईप् न स्यात्। सीमा, पञ्च, स्वसा माता, अजा बाला। [१०१] नेपीत्युक्ते—यावती बह्वी।

माता जननी याता स्त्रीणा स्वामिभ्रातृस्त्री तेन धान्यस्य मात्री तीर्थस्य यात्री इत्यादौ ईप् स्यादेव। दुहिता ननान्दा प्रियतिसा प्रियचतसा कति वति ततीनां मुख्यत्वे लिङ्गकार्य्यनिषेधात् गौणत्वे प्रियकतिः प्रिययति. प्रियततिः। अत्र नप्तृ शब्दोऽप्यस्तीति केचित् तद्वेय नप्त्री पौत्री सुतात्मजा इत्यमरात्। अजादिश्च। अज वलक्ष अश्वट एडक चटक कोकिल परभृत परपुष्ट अन्यपुष्ट करट वर्त्तक मुषिक पिपीलिकादिः। एवं स्वाङ्गजातिभ्या पराः क्तमित जात प्रतिपन्नाश्च इति। केशक्तता हस्तमिता दन्तजाता स्तनप्रतिपन्ना। एषा साङ्गाङ्गे इत्यनेन विहितस्य ईपो निषेधः। वृचक्तता इत्तुमिता स्मृगयाता हसप्रतिपन्ना एषु पाच्छी-णादित्यादिना विहितस्येपो निषेध। नेपीत्युक्तेरिति ईपि कर्त्तव्ये डत्यतुबहु-गणाना सख्यावङ्गावो नास्तीति प्रागुक्तेः यावतीवह्वीश्च सख्यावाचकत्वाभावे ईप् स्यादित्यर्थ.। यावतीत्यत्र उदित्वादीप् बह्वीत्यत्र गुणाद्वोत इति ईप्॥ २७६॥

श्रीरा टी—स्वसा च अजश्च तौ तावादी ययो' तौ मनृ च सख्या च स्वस्रा-दीच तत्तस्मात् पुस्त्व सौत्वत्वात्। सीमेति नान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेध' पञ्चेति नान्त सख्याया एव ईप् निषेध इत्यन्ये। सामान्यतो निषेधात् एकस्य पत्नी एकेत्यादौ न स्यादित्येके। स्वसेति ऋदन्तात् प्राप्ते निषेध'। स्वस्रादिर्यथा। स्वसा माता चतसश्च तिस्रो यातृननान्दरौ। दुहितात्र समाख्याता नप्ता केन-चिदिष्यते। नप्त्रीत्यन्ये। अजेति जातिवाचित्वादीपि प्राप्ते निषेधः। अजादि-र्यथा। अजाश्वा मूषिका विप्रा कोकिला वाडवैडका। परपुष्टा परभृता चटका वर्त्तका तथा। शूद्राजग्तौ टकारे तु बहु यत्तत् किमः करः। तथा हायन हानौ च स्याता पूर्वापरात्परौ। पत्नग्रा बालोत्तमा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमापि च। स्वाङ्गे तु स्रोड् गुद क्रोड शफबालभगोत्तरा। करघोणा शिखा नासा श्रिरो भुजगलान्तका.। खुरग्रीवोत्तराश्चैव नख मुखान्ताश्च नामनि। स्वाङ्गात्क्तमितौ जात प्रतिपन्नौ च द्वे मतौ। अजादि द्वादशेभ्यो जातिवाचकत्वात्। बहुकरादि-भ्यष्टित्वात्। बालादि पञ्चभ्य. पत्नग्रा पुवाचकत्वात्। स्रोडगुदाद्यन्तेभ्यः स्वाङ्गत्वात् स्वाङ्गात् क्ताद्यन्तेभ्यो हि क्तान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेध.। उदाहरणानि यथा बहुकरा यत्करा तत्करा किकरा पूर्वहायणा अपरहायणा पूर्वहायणा अपरहायणा इह पाठाबलम्। स्वाङ्गस्रोड् यथा सुगुल्फा सुपार्श्वा। गुदादेस्तु सुग्रीवा

इत्यादि। सञ्ज्ञाया तु सूर्पनखा कालमुखा। अनाम्नि तु सूर्पणखी। स्वाङ्गात् क्तादिर्यथा केशजाता स्तनजाता इत्यादि। अनासिकोदरावह्वचः। नासिकोदरभिन्ना बह्वचः स्वाङ्गवाचिनोऽजादौ पठिताः। पृथुजघना महाललाटा इत्यादि। नासिकोदरात्तु। तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका महोदरी महोदरा इत्यादि। सह नञ् विद्यमान पूर्वाणि स्वाङ्गानि। सकेशा अकेशा विद्यमाननासिकेत्यादि। स्वाङ्ग समुदायान्ताश्च। कल्याण पाणिपाद यस्याः सा कल्याणपाणिपादा। अस्वाङ्ग समुदायान्तास्तु, कल्याणं विद्यमान मुख यस्याः सा कल्याणविद्यमानमुखी। पूर्वसूत्रे पूर्वग्रहणात् सहनञ् विद्यमान पूर्वावयवानि स्वाङ्गानीत्यर्थोऽतस्तेनापि न निषेध इति परे। यकोशला-जादावटात् ष्णीयङश्च। यकारान्तात् कोशलात् अजादात् अवटाच्च ष्णयङौ सर्वे आदिष्टाश्चाजादौ पठिताः गौरक्षस्य स्त्र्यपत्य गौरक्ष्या एव पौतिमाष्या साकर्करक्ष्या इत्यादि कौशल्या अजाद्या आवट्या। यङोयथा। ष्णाणोरनार्षयोर्गोत्रे यङरूपोत्तमयोः स्त्रियाम्। गोत्रस्यावयवेभ्यश्च क्रौड्यादिभ्यश्च वा क्वचित्। क्रौडिरापिशलिर्नाडिर्व्याडि-रापि चितिस्तथा। भौरिकिभौलिकिः शालास्थलिकापिष्ठलीत्यपि। शौधातकिश्चौप-यतस्तथा वैड्यतोमतः। चैकयतः सैकयतो भोजस्तु चत्रिये तथा। सुतो युवत्या क्रौड्यादौ शेष शिष्टप्रयोगतः। त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तम तस्य समीप उपोत्तम, रूप-मुपोत्तम ययोस्तौ तयो न आर्षौ अनार्षौ तयोः। ष्णश्च णिश्च तौ तयो.। तथाच गोत्रविहितयोः ष्णाणोरनार्षयोः रूपोत्तमयोः स्त्रिया यङ् स्यात् ङ इत्। करीषगन्ध इव गन्ध यस्य स करीषगन्धि करीषगन्धश्च तस्य स्त्र्यपत्य कारीषगन्ध्या। एव वाराक्या वाराह्या इत्यादि। अनार्षयो कि वाशिष्ठी वैश्वामित्री। रूपोत्तमयोः कि औपगवी कापटवी इह गोत्र शब्देनापत्य मात्रमुपलक्ष्यते। गोत्रे किम्? अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री ष्णाणो किम्? ऋतभागस्यापत्य स्त्री आर्त्तभागी ऋतभागस्यान्त-रापत्यमित्यर्थे णिविधानादार्त्त भाग्येति। गोत्रस्य इत्यादि गोत्रस्यावयवा गोत्रस्याभि-मताः। कुलाख्या पुलिक लनिक मुखरास्तेभ्यः ष्णेयङ्। पुलिकस्य स्त्र्यपत्य पौलिक्या मौखर्य्या इति। क्रौड्यादिदशाना ष्णेश्चौपयतादि चतुर्णा ष्णस्य यङ्। क्रौडस्यापत्यं स्त्री क्रौड्या आपिशल्या नाड्या आपिच्चित्या भौरिक्या भौलिक्या शाल्या स्थाल्या कापिष्ठल्या सौधातक्या चौपयत्या वैड्यत्या सैकयत्या इत्यादि। भोजस्यापत्य स्त्रीभोज्या क्षत्रिया अन्यत्र भोज सुतस्यापत्यं स्त्रीसुत्या युवती अन्यत्र सूती वा क्वचिदिति दैवयज्ञि शौचवृक्षि, सात्यमुग्रिः काण्ठे विद्धि इत्येषा वा यङ् दैवयज्ञ्या दैवयज्ञी शौचवृक्ष्या शौचवृक्षी सात्यमुग्र्या सात्यमुग्री काण्ठेविद्ध्या काण्ठेविद्धी। अन्ये तु पारिभाषिक-गोत्रविहितयोः ष्णाणोरेव यङ्विधानम् अनन्तपत्या दैवदत्त्या इति क्वचिदन्यतोऽपि

२७७ । उतो ऽयुङ् रज्ज्वादेर्नृप्राणिजातेरूप् ।

उतः ५।, अयुङ्रज्ज्वादेः ५।, नृप्राणिजाते ५।, ऊप् ।१।

स्त्रियामुकारान्तात् नृजातेरप्राणिजातेश्च ऊप् स्यात् नतु युङो रज्ज्वादेश्च । कुरूः कर्कन्धूः । प्राणिजातेस्तु धेनुः । युङ् रज्ज्वादेस्तु अध्वर्युः रज्जुः हनुः ।

२७८ । वाम लक्षण शफ सह सहित संहितोपमानादूरोः ।

वाम—उपमानात् ५।, ऊरो, ५।।

वामोरूः रम्भोरूः ।

इति सूत्र विधायाहु । एव वयस्यचरमे इति सूत्र विधाय । किशोरी तरुणी चिरण्टीत्यादि उदाहरन्ति । कन्या बालावाल्साह्वीडापाकामल्लावितना इत्येषाम् अचरमवयोऽर्थत्वादीपि प्राप्ते अजादौ पाठ इत्याहुः ॥ २७६ ॥

न प्राणी अप्राणी ना च अप्राणी चेति नृप्राणि नृप्राणि च तत् जातिश्चेति नृप्राणिजाति, तस्या' । मनुष्यजातेरप्राणिजातेश्च उकारान्तात् स्त्रियामूप् स्यान्न तु यकारोङो रज्ज्वादेश्चे त्यर्थ' । नृजाति, कुरू, एव ब्रह्मबन्धू' ।

जातिवाचकात् परो बन्धुशब्द कुत्साया वर्त्तते । अप्राणिजातेः कर्कन्धू अलाबू । अध्वर्युरित्यत्र चरणत्वेन जातित्वात् प्राप्तौ युङ्त्वान्निषेधः । अध्वर्युब्राह्मणी । रज्ज्वादिश्च । रज्जु हनु कङ्कुः प्रियङ्गुरित्यादि । प्राणिजातेस्तु धेनुः क्रकवाकुः ओतुरित्यादि ॥ २७७ ॥

श्रीरा-टी—य उङ् यस्य स रज्जु आदिर्यस्य स' युङ् च रज्ज्वादिश्च तत् न तत् अयुङ् रज्ज्वादिस्तस्मात् पुस्त्व सौत्रत्वात् । न प्राणी अप्राणी ना च अप्राणीच तत् तच्च तत् जातिश्चेति तस्या । कुरूरिति कुरुशब्द' कुरुदेशस्थ मनुष्य जातिवाची । एवं ब्रह्मबन्धू धीबन्धू, एतौ कस्याञ्चित् ब्राह्मणजातौ वर्त्तते तथा कारूरित्यादि । कर्कन्धूरिति कर्कन्धुशब्दो वदरी जातिवाची एवम् अलाबूः एर्वारूरित्यादि । धेनुरिति नृभिन्न प्राणिजातिवाचकत्वात् न स्यात् । एव क्रकवाकुः ओतुरित्यादि । तथा अध्वर्युरिति चरणवाचित्वात् पारिभाषिकजातिवाची । रज्जुरिति अप्राणि जातिवाची एव हनुः तर्कुः, त्सरुः स्नायुः इत्यादि आकृतिगणोऽयम् ॥ २७७ ॥

२७९ । तन्वादे र्वा ।

तन्वादे: ५।, वा ।१। ।

तनू: तनु: चञ्चू: चञ्चु: ।

वामस्य लक्षणस्य शफस्य सहस्य संहितस्य सहितस्य इति वाम लक्षण शफ सह संहित सहित पश्चात् वामादि सहितश्च तत् उपमानञ्चेति समाहार: तस्मात्। वामादिभ्य. षड्भ्य. उपमानाच्च परो य ऊरुशब्दस्तस्मात् ऊङ् स्यात् स्त्रियाम्। वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वावित्यमर'। वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्या. सा वामोरू: एव लक्षणोरू. शफोरू: सहोरू: सहितोरू. संहितोरू:। उपमानात्तु रम्भे इव ऊरू यस्या' सा रम्भोरू: एवं करभोरू: स्तम्भोरूरित्यादि। एभ्य: किं? वृत्तोरु' पीनोरु:॥ २७८॥

श्रीरा टी—वामस्य लक्षणस्य शफस्य सहस्य संहितस्य सहितस्य उपमानस्य तत्तस्मात्। वामोरूरिति वामौ मनोहरावूरू यस्या: सेति वाक्य वामादीनामनौपम्यार्थं वचनम्। सफल सम्फलाभ्यामित्यन्ये। रम्भोरूरिति रम्भे इव ऊरू यस्या. सा एव करिकरोरूरित्यादि॥ २७८॥

वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची तेनेद विवृणोमि। पङ्गु शब्दादूपि पङ्गू: एव भद्रबाहोरूपि भद्रबाहूर्नाम काचित्। एव कद्रु कमण्डलुभ्या सञ्ज्ञायामूपि कद्रू' कमण्डलू: एव स्त्रीविशेषवाचिनो भीरुशब्दादूपि भीरू:। सम्बोधने हे भीरु। विहर मया सह भीरु काननानीति वाल्मीकि:। एवञ्च श्वशुरस्य पत्न्यर्थे ऊङ् तस्मिश्च उकारस्य अन्त्याकारस्य च लोपे श्वश्रूरित्यादि॥ २७९॥

तनु. आदिर्यस्य स: तस्मात्। तनूरिति गौणेऽपि वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटा:। सुतनु सत्यमलङ्करणाय ते इत्यादौ स्यात्। तन्वादिर्यथा तनुश्चञ्चुररुभीरु. कङ्कु पङ्गु प्रियङ्गव:। गण्डु: कुहुरिति प्रोक्ता तन्वादौ सरयूस्तथा। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नाम्नि वाहन्तकमण्डलुकद्रुभ्यो नित्यमूङ् स्यात् सञ्ज्ञायाम्। भद्रबाहु: भद्रबाहू' कमण्डलू. नाम काचित् कद्रूर्नागमाता। नाम्नि किं? वृत्तबाहु। श्वश्रू: इद निपात्यम्। श्वशुरस्य पत्नी श्वश्रू। आबादेर्लुक् तलुकि। आप ईप ऊपश्च लुक् स्यात् तलुकि। बहुला. कृत्तिकास्तासु जात: ष्णस्य लुक् तलुकि अपीलुक् बहुला लुकि न तवेति निषेधान्न त्रि: आपीलुकि प्रकृत्यवस्थिति:। एव अश्विन्या जात: ष्णलुकि ईपो लुक् अश्विनी। तलुकि किं? बहुलाना अश्विन्याश्च पति: बहुलापति अश्विनीपतिरिति॥ २७९॥

इति स्त्रीत्यपाद.।

द्वितीयः पादः ।

कारकम् ।

२८० । ल्यर्थसम्बुद्ध्युक्तार्थे प्री ।

ल्यर्थ-सम्बुद्धि-उक्तार्थे ७।, प्री ।१। ।

लेरर्थे सम्बोधने त्यैरुक्तार्थे के सति च प्री स्यात् । कृष्णः श्रीः ज्ञानम् । हे विष्णो ।

सर्वोऽर्थो जीवनः पाता दानीयः प्रभवो लयः ॥

स्वादिभिर्लिङ्गाना रूपाणि निरूप्य स्वादीनामर्थान् निरूपयति ल्यर्थेत्यादि । लिर्लिङ्ग लेरर्थो ल्यर्थः अर्थोऽभिधेयः । यथा "शब्देनोच्चार्य्यमाणेन यद्वस्तु प्रति पाद्यते । तस्य शब्दस्य तद्वस्तु ज्ञायतामर्थ सञ्ज्ञयेति" प्राञ्चः । एवमस्मात् शब्दा-दयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाशक्तिरिति तार्किकाश्च । तज्ज्ञानन्तु व्याकरणा-दिभ्यः अतएव शक्तिग्रह व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्चेति प्राञ्च. । ततश्च कृष्णशब्दस्यार्थो विष्णुरिति । किञ्च यदा लिङ्गार्थादविरिक्त कर्मााद्यर्थो न विवक्ष्यते तदा लिङ्गात् प्रथमा स्यादित्यर्थ. । अन्यथा कृष्ण शब्दस्य कर्मत्वादावपि विष्णुवाचकत्वात् कृष्णं स्मरामीत्यादावपि प्रथमापत्तेः । तस्य एकत्वाद्यभिधाने शक्तिस्तु क्त ह त्वानीति सूत्रेण प्रकृत्यर्थस्य एकत्व द्वित्व बहुत्वेषु क्रमादेकवचन द्विवचन बहुवचनाना प्रयुज्यमानत्वात् । यथा घट. घटौ घटाः इति । एव द्वौ बह्व इत्यादिषु सङ्ख्यापि लिङ्गार्थ एव । न च एकादिभिरेवाभिहितेषु एक-त्वादिषु तेभ्यो विभक्तिप्रयोगो व्यर्थेति वाच्यं नापद शास्त्रे प्रयुञ्जीत इति नियमे-नैव केवलाना प्रयोगाभावात् । ततश्च पदत्वार्थं कर्मत्वादि प्रतीत्यर्थञ्च प्रयुक्तया विभक्त्या प्रकृत्यर्थ एवानूद्यते अतएव प्रकृत्यर्थान्वित स्वार्थबोधकत्व प्रत्ययानामिति प्राञ्चः । पुस्त्वादिकमपि लिङ्गार्थ एव इति ज्ञापयन्नाह कृष्ण. श्रीः ज्ञानमिति । ननु कृष्ण इत्यत्र क्रियारहितं वाक्य नास्तीति न्यायात् भवत्यादि क्रियाध्याहारेणैव उक्तार्थत्वात् प्रथमाप्राप्तौ ल्यर्थ ग्रहणं कथमिति चेत् ? सत्यं यत्र असमापकक्रियापद कर्त्रादिपदयुक्त तत्रैव तन्न्यायात् भवत्यादि क्रियाध्याहार. । यत्र तु केवलो रूढशब्द. प्रयुज्यते तत्र वाक्यत्वाभावात् तन्न्यायस्यावसरो नास्तीति विस्तारस्तु कारकशेषे द्रष्टव्यः । एवम् एकादिशब्दो यदा सङ्ख्येयवाचो तदा घटादिना समाना

धिकरण. स्यात् तत्र लिङ्गार्थे प्रथमा यथा एको घट इत्यादि। यदा तु सङ्ख्या-मात्रवाची तदा घटस्यैक इत्यादौ सम्बन्धे षष्ठी। एवञ्च प्रस्थादिशब्दो यदा परिमेयवाची तदा व्रीह्यादिना समानाधिकरण स्यात् तत्र लिङ्गार्थे प्रथमा यथा प्रस्थो व्रीहिरित्यादि। यदा तु परिमाणमात्रवाची तदा व्रीहे. प्रस्थ इत्यादौ सम्बन्धे षष्ठीति सम्प्रदाय। अन्यत्र व्यासक्तस्य कार्य्यान्तरे नियोजनार्थ-माभिमुख्यविधान सम्बुद्धि:। हे वृक्ष हे लते हे फल इत्यादावचेतने तु उपचार। उक्तोऽर्थो यस्य तदुक्तार्थं कारकम्। तदुदाहरति सर्व इत्यादि। सर्व. शिव अर्च्य-तेऽयमिति अर्च्य कमणि ण्यणि अत्र सर्व इति कर्मोक्तम्। जीव्यतेऽनेनेति जीवन. करणेऽनट् अत्र सर्व इति करणमुक्तम्। पातीति पाता कर्त्तरि तृन् अत्र सर्व इति कर्त्ता उक्त। दीयतेऽस्मै इति दानीय' क्वचो. कभाव इत्यनेन सम्प्रदानेऽनीय अत्र सर्व इति सम्प्रदानमुक्तम्। प्रभवन्त्यस्मादिति प्रभव' अपा-दानेऽल् अत्र सर्व इत्यपादानमुक्तम्। लीयतेऽस्मिन्निति लय. अधिकरणेऽल् अत्र सर्व इत्यधिकरणमुक्तम्। त्वैरुक्तार्थे के इति बहुवचननिर्देशादन्यैरप्युक्तार्थे प्रथमा। तथाच वार्त्तिके तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिहिते द्वितीयादयो न भव-न्तीति। तिबाद्यैर्यथा। रामो वन ययौ अत्र कर्त्तोक्त.। रामेण रावणो जघ्ने अत्र कर्मोक्तम्। कृद्भि स्वयमुदाहृतम्। तद्धितैर्यथा वाचाकृत वाचिक अत्र कर्मोक्तम्। तर्कं वेत्त्यधीते वा तार्किक: अत्र कर्त्तोक्त'। समासैर्यथा। आरूढो वानरो य स आरूढवानरो वृक्ष। छिन्नश्छागो येन स छिन्नच्छाग खड्ग.। कृता पूजा येन स कृतपूजश्छात्र। दत्ता भूमिर्यस्मै स दत्तभूमिर्विप्र। निर्गता पक्षिणो यस्मात् स निर्गतपक्षो वृक्ष। सुष्ठु तारा यत्र तत् सुतारमाकाशम्। एवञ्च असाम्प्रतमित्यव्ययेनाप्युक्तार्थता यथा मनस्विगर्हित पन्था. समारोढुमसा-म्प्रतमिति। विषवृक्षोऽपि सवर्ध्य स्वय छेत्तुमसाम्प्रतमित्यादौ असाम्प्रतमिति अयुक्त इत्यर्थ.। तथाच युक्ते द्वे साम्प्रत स्थाने इत्यमर। एवञ्च इति शब्देना-प्युक्तार्थता यथा कृष्ण इत्यव्यय नाम। कृष्णेति मङ्गल नाम इत्यादाविति शब्दस्य वर्णमात्राभिधायकत्वेन उक्तार्थत्वेऽपि विभक्त्युत्पत्ति र्न स्यात इति शब्दस्यैव विभक्तिकार्य्यकारित्वात पदार्थाविभावकत्वे तु स्यादेव यथा दशरथ इत्युदाहृत: इत्यादि। ननु उक्तार्थं कथ गृह्यत कर्मादीनामुक्तार्थत्वे उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् द्वितीयादीनामप्राप्तौ लिङ्गार्थमाश्रित्य प्रथमैव भविष्यतीति चेत् सत्य उहर्त्तोहि यत्न. समधिकफलमाचष्टे इति न्यायात् सम्बन्धस्याप्युक्तार्थत्वे पीतमम्बर यस्यासौ पीताम्बरो हरिरित्यादौ प्रथमा स्यात्। अन्यथा त्वैरुक्तार्थे के इति वचनेन कारकादन्यस्य उक्तार्थत्वासम्भवात्॥ २८०॥

श्रीरा टी—त्वैर्थो त्वर्थ उक्तस्तासावर्थश्चेति स. त्वर्थश्च सम्बुद्धिश्च उक्तार्थश्च

तत्तस्मिन् त्यर्थो हि स्वार्थादि पञ्चात्मकं केषाञ्चिन्मते स्वार्थादित्रयात्मकः। यदुक्तम्। "स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च सङ्ख्याकर्मादिरेव च। अमी पञ्चैव लिङ्गार्था स्त्रय केषाञ्चिदग्रिमा" इति। तत्र स्वार्थो विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं लिङ्गं पुंस्त्वादि सङ्ख्या एकत्वादि कर्मादि ढादि। तथाहि गौर्नित्या इत्यत्र स्वरूपविशेषण त्वात् स्वार्थं। शब्दोऽह्यर्थं प्रतिपादयन् दीपवत् स्वरूपमपि प्रतिपादयति जाति शक्यत्वात् द्रव्यम्। एवं पटीयः शुक्लं नीलोघटः पाचकोमैत्रः दण्डी चैत्र इत्यादौ जातिगुणक्रियासम्बन्धाः स्वार्थाः विशेषणत्वात् गुणः घटः मैत्र चैत्राद्यो द्रव्याणि विशेष्यत्वात् गौः सुन्दर इत्यादौ तु शक्याश्रयतया व्यक्तिरेव द्रव्यं जातिस्तु स्वार्थ इति यद्यपि प्रयोजननिर्वाहकारितया व्यक्तयो जातेर्भिन्ना एव तथापि ता एव व्यक्तयस्तिरोहितभेदा जातिरुच्यते। यदुक्तम्। "अर्थ क्रियाकारितया भिन्ना व्यक्तय एव च। ता एव व्यक्तयस्त्वक्तभेदा जातिरुदाहृता" इति। धर्मधर्मि-णोरभेदवादिमतेनेदम्। न च लिङ्गं त्यार्थं कृष्णः श्रीः ज्ञानमित्यादौ एकयैव सिविभक्त्या विशेषविधानानुपपत्ते। नापि सङ्ख्या त्यार्थं एकौ द्वौ त्रय इत्यादौ त्यर्थताकल्पनात् स्यादिविधानन्तु साधुत्वार्थम्। परे तु प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थ-विशिष्टं प्रत्ययार्थं सहब्रूत इत्युक्ते स्वार्थमप्याहुः। एवं ढादिरपि। अस्य तु स्वार्थादिचतुर्ष्वर्थेषु विषयः। ढादिषु विशेषविधानात् यदुक्तं एक एकक इत्यन्ये द्वावित्यन्ये त्रयोऽपरे। चतुष्कं पञ्चकं केचित् चतुष्के सूत्रमुच्यते। एकमते दधि पश्यतीत्यादौ चम्पककुसुमसुवासितवसनादिवत् क्तिजनितसंस्कारविशे-षादेव सङ्ख्याकर्माद्यवगमः। आढकौ व्रीहिः प्रस्थौ व्रीहिरित्यादौ लक्षणया परिमेयो व्रीहिः द्रव्यम्। परिमाणन्तु स्वार्थं इति तस्मात्क्वचित् लक्षणान्यतर सम्ब-न्धेन ज्ञायमानं वस्तु त्यर्थं इति यावत्। सम्बोधन इति स्थितस्याभिमुख्येऽभिधानं अत्र त्यर्थातिरिक्तत्वात् ध्या प्राप्ताया वचनं यथा हे विष्णो हे विष्णू हे विष्णवः भो वृक्ष भो वृक्षौ भो वृक्षाः इत्यादि। त्वेरिति अस्योपलक्षणत्वात् पीताम्बरः ज्ञातरामः विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्। सर्वाश्वगर्हित पन्थाः समारोढुमसाम्प्रतमित्यादौ सव्याभ्यामुक्तेऽपि प्री। के सतीति कमिह क्रिया-निमित्तभूतं ग्राह्यं तेन मृदुभयते इत्यत्र मृदुनो नीक्तार्थता इदमप्युपलक्षणं तेन शिवो देवता अस्य शैव इत्यादौ व्यर्थस्योक्तत्वात् को रामः का सीता इदं ज्ञान-मित्यादौ उक्तत्वाभावेऽपि त्यर्थे प्री। ये तु सर्वं हि वाक्यं क्रियया परिसमा-प्यते इति न्यायादस्तीत्यादि अध्याहरन्ति तन्मते त्यर्थग्रहणं कृष्णः श्रीः ज्ञानमि-त्यादौ त्यर्थमात्रप्रतीत्या प्रीविधानार्थं क्रियाध्याहारस्य वक्तृतात्पर्य्यानुरोधात। सवो क्तार्थे पृथक् प्रीविधानात द्वादीनामनुक्त एव विषयः। त्वेरुक्तानां क्रमेण उदा-हरणं सर्वं इत्यादि सर्वं इत्यस्य षट्सु अन्वयः। सर्वोऽर्च्यते अर्चयोद्दं ध्यणू सर्वेण

२८१। कर्म क्रियाविशेषणाभिनिविशाधिशीङ्स्थासन्वध्युपावस-ङं ढं द्वी।

कर्म—ङ १।, ढ १।, द्वी।१।।

काय्यं क्रियाविशेषण अभिनिविशादेर्ङञ्च ढसंज्ञं स्यात् तत्र च द्वी। रामं नमति सानन्दं धर्मानभिनिविश्य सन्।

जीव्यते जीवधीर्घेऽनट् सर्वः पाति पाधोर्घे हन् सर्वाय दीयते दाधीर्भेऽनीय'। अन्यत्रापि प्रयोगत इत्युक्तेः। सर्वात् प्रभवति प्रपूर्व भूधोर्जेऽल् सर्वे लीयते लीधल्डोऽल्॥ २८०॥

यत् क्रियते तत् कर्मेति प्रसिद्धम्। करोतेर्निखिलक्रियावाचकत्वात् कर्त्तुर्व्यापारैर्यत् साध्यते तत् कर्मेत्यर्थः। अतएव क्रियाव्याप्य कर्मेति क्रमदीश्वरः (कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म इति पाणिनिः। तद्भिन्नत्वे सति क्रियाजन्यफलशालित्व कर्मत्वमित्यपरे।) तच्च कर्म त्रिविधम्। निर्वर्त्त्यं विकार्य्यं प्राप्यञ्चेति निर्वर्त्त्यते उत्पाद्यते यत्तन्निर्वर्त्त्यं अजातस्योत्पादना यथा घट करोति इत्यादि। विक्रियते विद्यमान वस्तु अवस्थान्तर नीयत इति विकार्य्यम्। तच्च द्विविध प्रकृतेरुच्छेदक प्रकृतेर्गुणान्तराधायकञ्चेति। आद्यं यथा काष्ठ भस्म करोतीत्यादि अन्य यथा सुवर्णं कुण्डल करोतीत्यादि। यथाचोक्तम्। "यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते। तन्निवर्त्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्। प्रकृत्युच्छेदसम्भूत विकार्य्यं काष्ठभस्मवत्। अन्यद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवदिति"। निर्वर्त्यविकार्य्याभ्यामन्यत् प्राप्यम्। यथा ग्राम गच्छति चन्द्र पश्यति इत्यादि। अनीप्सितमिति चतुर्थं कर्मेति क्रमदीश्वरः। यथा पाप त्यजति धार्मिकः। क्रियाया विशेषण क्रियाविशेषणम्। क्रिया धात्वर्थः तस्य च द्रव्यत्वाभावात् लिङ्गसङ्ख्याभाव. पुलिङ्गादि कार्य्यं संख्या च न सम्भवत्येव। ततश्च तद्विशेषणस्य लिङ्गस्यापि लिङ्गसङ्ख्ययोर्नियमाभावे सामान्यत्वान्नपुंसकत्व प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावाच्चैकवचनान्तत्वम्। तेन कवय श्लोक साधु पठन्ति कविना श्लोका' साधु पठ्यन्ते इत्यादौ कर्त्तुः कर्मणोर्वा बहुत्वे ऽपि क्रियाविशेषणस्य एकत्वमेव। किञ्च पृथग्रूपक्रियाया विशेषणस्य कर्मत्वादिक न स्यादिति क्रमदीश्वरः तेन साधुः पाकः साधू पाकौ साधवः पाका.। कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायेन द्रव्यत्वातिदेशात् पाकस्य पृथग्रूपत्वमिति गोयीचन्द्र। क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वेऽपि अकर्मक धातूना सकर्मकत्वमेव। तेन शिशुना साधु सुप्यते इति भावप्रत्ययः।

श्रीशोऽधिशेते ऽहि मधिष्ठितोऽब्धि-
मध्यास्य घोषं मथुरामनूष्य।

शिशु. साधु सुप्त' इति कर्त्तरि क्त'। माता शिशु साधु स्वापयतीत्यादौ अन्यान्त-कर्त्तुं कर्मत्व सज्ञा फलन्तु स्तोक विभेतीति स्तोकभी' स्तोकभ्यौ स्तोकभ्य.। मन्द लुनातीति मन्दलू मन्दल्वौ मन्दल्व. इत्यादौ कर्मकारकादित्वात् क्व्यादावेकाच इति यवौ। अभिर्नि. अभिनि' अभिनेर्विश. अभिनिविश: शीङश्च स्थाश्च आस् च शीङ् स्थास' अधि: शीङस्थास अधिशीङ्स्थास: अनुश्च अधिश्च उपश्च आङ् च अन्वध्युपा. तेभ्योवस: अन्वध्युपावस.। अभिनिविशश्च अधिशीङ्स्थास् च अन्वध्युपावस चेति तेषा ङ अभिनिविशाधिशीङ्स्थासन्वध्युपावस ङम्। पश्चात् कर्म च क्रिया-विशेषणञ्चेति समाहार:। राम नमतीत्यादि। सन् साधुर्धर्मानभिनिविश्य सानन्द यथा स्यात्तथा राम नमतीत्यन्वय:। राम इति नमनक्रियाव्याप्य कर्म सानन्दमिति क्रियाविशेषण क्रियाया भेदाभावे सत्येव विशेषण स्यादिति ज्ञापय-न्नाह सानन्दमिति। सह आनन्देन वर्त्तते यत्तत् सानन्द आनन्दसहिताभिन्नो नमस्कार इत्यर्थ:। एव मन्द पचतीत्यत्र मन्दाभिन्न: पाक. शीघ्र' गच्छतीत्यत्र शीघ्राभिन्न गमनमित्यर्थ.। अभेद इति किं आनन्दस्य विशेषणत्व न स्यात् आनन्द' सुख नमस्कार: करशिर:सयोगादि: एतयोरभेदात्। धर्मानिति अभिनिविशतेरधिकरणस्य कर्मत्वम्। श्रीश: इत्यादि। य. श्रीश: अब्धिमधि-ष्ठित सन् अहिमधिशेते घोष अध्यास्य मथुरा अनूष्य द्वारकामध्युषित:। विकु-ण्ठञ्च उपावसत् स नोऽस्माक हृत् हृदय आवसतादित्यन्वय:। अहिमिति अधि-शीङोऽधिकरणम्। अब्धिमिति अधितिष्ठतेरधिकरणम्। घोषमिति अध्यासेर-धिकरणम्। मथुरामिति अनुवसतेरधिकरण द्वारकामिति अधिवसतेरधिकरणं विकुण्ठमित्युपवसतेरधिकरण हृत् इति आवसतेरधिकरण सर्वत्र कर्मत्वे द्वितीया। आवसतादिति तुप. स्थाने तातङ्। एषामधिकरणस्य कर्मत्वात् सकर्मकत्वे कर्मणि प्रत्ययोऽपि। यथा मण्डल मण्डलाकारो रेखा वाजिमयी जवे। सव्या-पसव्य द्विमुखी नकुलाधिष्ठितो हय इति। बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गता-ध्वन.। हारीतोत्सृष्टमारीचा मलयाद्रेरुपत्यका इति रघु:। अत्र गृहे अधिष्ठान कल्याणेऽभिनिविश:। यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते इत्यादावपि दृश्यते इति जौमरा:। स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशदि-माघ.। इत्यादिकन्तु आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् समाधानीयम्। एवञ्च उपपूर्ववसतेरभोजनार्थस्य न स्यात्। तेन तीर्थे उपवसते उपवास करोतीत्यर्थ.।

यो हारकामध्युषितो विकुण्ठ-
मुपावसञ्चावसतान् स ह्वन्नः॥

अभोजनार्थस्य किम्? तीर्थमुपवसति तीर्थे निवसतीत्यर्थः एकादशीमुपवसन्ति निरम्बुभक्षा इति। एकरावमुपोष्यैव इत्यादि च सदाध्वादि व्याप्ताविव्यनेन कालस्य कर्मत्वम्। अधिशीङ्स्थासामकर्मकाणामेव ग्रहणम्। तेन वने राजान-मधितिष्ठति अपेक्षते इत्यर्थः। गत्यर्थाद्व शीति सूत्रे जनजृ इति द्वयोर्ग्रहण ज्ञापकात् अनुपूर्वयोरेतयो: प्रयोगे यस्य पश्चात् जनन जरणञ्च तस्य कर्मत्व स्यादिति बोध्यम्। तेन राममनुजातोऽच्युत.। विश्वमनुजीर्णोऽनन्त इति स्वय वक्ष्यति। असौ कुमारस्तमजोऽनुजात इति रघु॥ २८१॥

शीरा-टी—क्रियाया: विशेषण क्रियाविशेषण नेर्विश' निविश, अभेर्निविश: अभिनिविश शीङ्च स्थाश्च आस्च तत् अधे शीङस्थास् अधिशीङस्थास अनुश्च अधिश्च उपश्च आश्च तेभ्योवस: अभिनिविशश्च अधिशीङ स्थास्च अन्वध्युपावसश्च तत् तस्य ङ तत् कर्म च क्रियाविशेषणञ्च अभिनिविशाधि शीङ स्थासन्वध्युपावसङञ्च तत्। यत् क्रियते कर्त्तु' क्रियया यद्वाप्यत तत्कर्म तत्त्रिविध निर्वर्त्त्यं विकार्य्य प्राप्यञ्चेति तत्र कर्त्तु. क्रियया यस्योत्पाद प्रकाशो वा तन्निर्वर्त्त्यं यथा कट करोति पुत्र प्रसूयते इत्यादि। कर्त्तु क्रियया यस्य. प्रकृतेरनुच्छेदेनोच्छेदेन वा अवस्थान्तरो त्पत्तिस्तद्विकार्य्यं यथा वस्त्र रजति काष्ठ दहतीत्यादि। कर्त्तु. क्रियया कृतविशेष-सिद्धिर्दर्शनेनानुमानेन वा यत्तु न ज्ञायते तत्प्राप्य यथा वेदमधीते सूर्य्य पश्यति इत्यादि काष्ठ भस्म करोति सुवर्णं कुण्डल करोति इत्यादौ काष्ठसुवर्णे विकार्य्ये भस्म कुण्डले निर्वर्त्त्ये। यदुक्तम्। यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते। तन्निवर्त्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्। प्रकृत्युच्छेदसम्भूत किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत्। किञ्चित् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत्। क्रियाकृतविशेषाणा सिद्धिर्यत्र न विद्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते। परे त्वनीप्सितमपि कर्मा-न्तरम्। तद्द्विविध प्रतिकूलमप्रतिकूलञ्च। यथा ओदन बुभुक्षुर्विष भक्षयति ग्राम गच्छन् वृक्षमूलमुपसर्पति इत्याहु.। तदस्मन्मते निर्वर्त्त्य विकार्य्यभिन्न' प्राप्यमिति लक्षणेन प्राप्यान्तर्भूतमिति। चैत्रो ग्राम गच्छतीत्यादौ उत्तरदेशसयोगावच्छिन्न-गतिक्रियाव्याप्यत्वात् ग्रामस्य द्वत्वम्। विवृक्ष त्यजतीत्यादौ तु पूर्वदेशविभागावच्छिन्न-त्यागक्रियाव्याप्यत्वात् वृक्षस्य द्वत्वम्। अतएव गमित्यजोर्नैकपर्य्यायता इति। सुख गच्छति पाप त्यजतीत्यादौ गौणगतित्यागक्रियाव्याप्यत्वात् सुखपापयोर्द्वत्वम्। एव

२८२। देशाध्वकालभावं वाढैः।

देश—अध्वन्-काल-भाव ११, वा ।१।, अढै. ३॥।

अढैर्धुभि योगे एते ढसंज्ञा वा स्युः।

पुष्पमाकर्षति भ्रमरान् इत्यादौ लक्षणया कर्त्तृक्रियाव्याप्यत्वात भ्रमराणां ढत्वम्। वलिबन्धमाचष्ट वलिं बन्धयति कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति इत्यादौ बन्धवधाख्यानकर्त्तृक्रियाव्याप्यौ बलिकंसौ कथानुबन्धस्य तन्निबन्धत्वात्। क्रियाध्वर्थः तद्विशेषणस्य एकत्वं नपुंसकत्वं च क्रियाया लिङ्गसङ्ख्याविनिर्मुक्तत्वात्। साधु पाकः साधू पाकौ साधवः पाका इत्यादौ क्वचिद्धितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्तेः पुल्लिंकत्वद्वित्वादयः स्युरेव। ढत्वातिदेशात्तु मृदु नयतीति मृदुनीर्मृदुन्यौ इत्यादौ क्व्याद्यनेकाच इति य.। राममित्यादि। धमानभिनिविश्य सानन्दं यथा स्यात्तथा रामं नमतीत्यन्वयः। सन् धीरः धर्माधियातीताभिनिवेशीत्तररामविषयक सानन्दाभिन्नत्वाश्रय इत्यर्थः। श्रीशो घोपमध्यास्य पश्चान्मथुरामनुष्य अब्धिमधिष्ठित सन् अद्विमधिशेते। यश्च द्वारकामध्युषितः सन् विकुण्ठ वैकुण्ठमुपावसत् स नोऽस्माकं हृदयमावसतादित्यन्वयः। कल्याणेऽभिनिवेश पापेऽभिनिवेश या या सञ्ज्ञा यस्मिन्नभिनिविशते त्वय्यभिनिविष्टमनस अत्राधिष्ठानं कुरु गृहेऽधिष्ठानमित्यादौ तु क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायाद् डमेव। तीर्थे उपवसति ग्रामे उपवसति इत्यादौ तु अप्रयुक्त वसन्नित्यस्य डम्। तथाच तीर्थं ग्रामं वा वसन् सन् त्रिरात्रमेकरात्रं वा उपपसतीत्यर्थः। यदुक्तं वसतावप्रयुक्तेऽपि देशोऽधिकरण मतम्। अप्रयुक्त त्रिरात्रादिकर्मचोपवास. स्मृतमिति भाष्यम्। एके तु अनशनार्थस्योपवसतेरिह न ग्रहणमित्याहुः। तन्मते एकादशीषूपवसन्ति निरन्नभक्ताः। उपोष्य रजनीमेकामित्यादौ सदाध्वादिना ढम्। एतेषां ढत्वविधानात् धमा अभिनिविश्यन्ते श्रीशेनाद्विरधिशय्यते इत्यादौ ठे त्य.। रणे राजानमधितिष्ठतीत्यादौ न स्यात्। एषामढानामेव ग्रहणात् रणे राजानमपेक्षते इत्यर्थः॥ २८१॥

देशश्च अध्वा च कालश्च भावश्चेति समाहारः। देशः पृथगेकैकदेशः नदी वनपर्वतादि.। अध्वा अध्वपरिमाणं यथा किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च मल्ल. किष्कुचतुःशतम्। चतुर्हस्तो धनुस्तस्य सहस्रं क्रोश उच्यते। क्रोशद्वयन्तु गव्यूतिस्तद्द्वय योजनं विदुरिति कालः क्षण दण्ड मुहूर्त प्रहर दिनरात्रि पक्ष मासवत्सरादि भावो धात्वर्थ.। नास्ति ढ कर्म येषां ते अढाः तैः। अकर्मकसग्रहस्त्वन्यादि

नदीर्वनेषु चोषित्वा क्रोशान्नक्तेष्वहर्निशि।
चंक्रमित्वा प्रियानीति रामो रक्षोबधे स्थितः॥

अन्नाढगत्यथा इत्यत्र दृश्य। नदीरित्यादि। रामो नदीर्वनेषु च उषित्वा अहर्निशि नक्तेषु क्रोशान् चक्रमित्वा प्रियानीति प्रियाया आनयनक्रियायां रक्षोबधे च स्थित इत्यन्वयः। नदीरिति नद्या वसतेरसम्भवान्नदीशब्देन लक्षणया नदीतीरमुच्यते उषित्वेति वसे क्त्वो निवासेक्त्वाच् तद्योगान् नदीरिति कर्मत्व पक्षे वनेषु इति कालभावाधारमिति सप्तमी। चक्रमित्वेति वक्र क्रामतीति यङ् तत क्त्वाच् वक्रगमनार्थत्वादकर्मकत्वे तद्योगात् क्रोशानिति अहरिति च कर्मत्व पक्षे नक्तेष्विति निशीति च सप्तमी। स्थित इति स्थाधातो कर्त्तरि क्त तद्योगात् प्रिया-नीतिमिति कर्मत्व पक्षे रक्षोबधे इति सप्तमी। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद-कर्मकैर्योगे व्याप्तौ गम्यमानायाम् अभिव्याप्य इत्यादि क्रियान्तरस्य अध्याहाराभावे सति देशादिभ्यो द्वितीया स्यान्नतु तेषां कर्मत्वमिति। काशी वसति क्रोश स्वपिति मासमास्ते ओदनपाक स्वपिति। भावे प्रत्यये तु काशीमुष्यते क्रोश सुप्यते मास मास्यते ओदनपाक सुप्यते। अभिव्याप्य इत्यादेरध्याहारेतु कर्मणि प्रत्यये कृते काशी उष्यते क्रोश, सुप्यत मास आस्यते ओदनपाक सुप्यत क्रोश कुटिला नदीत्यादिकन्तु भवतेर्गम्यमानत्वात। अढे, कि? दिने ग्रन्थ पठति रात्रावोदन पचति॥ २८२॥

श्रीरा-टी—देशश्च अध्वा च कालश्च भावश्च तत्। नास्ति ढ येषा ते तैः। देशो नदभूधरकान्दरादिरध्वाध्वमान करयोजनादि। कालो मुहूर्त्तायनवत्सरादिर्भाव-स्तदर्थत्वपरो वधादि,। करो ह्स्तमानम्। नदीरित्यादि। नदीर्वनेषु च उषित्वा वास कृत्वा क्रोशान्नक्तेषु च अहर्निशि चक्रमित्वा इतस्ततः भ्रमण कृत्वा राम, प्रिया-नीति सीताया आनयनविषये रक्षोबधे रक्षसा बधविषये स्थितोऽतिष्ठदित्यर्थे। एव कुरून् स्वपिति कियन्तमध्वान तिष्ठति मास स्वपिति प्रीति वसति पक्षे कुरुषु स्वपितीत्यादि। ढत्वविधानात् नद्यः उष्यन्ते क्रोशाश्चंक्रम्यन्ते मास, सुप्त इत्यादि स्यात। विकल्पपक्षे तु नदीषु उष्यत जनैरित्यादि। अढा धव, सत्ताद्यर्थेषु वर्त्त-मानाः। तथाच सत्तानिवासासन सिद्धि वृद्धि क्रीडा रुचि स्पन्दन जीवनेषु। नृत्यस्थिति वास विशेष लज्जास्पर्द्धा स्मृति क्रन्दन भाषणेषु। शुद्धौ जये जागरणे प्रकम्पे स्वप्नक्षयोद्वेगमदेषु दुर्गतौ। यत्ने रुदे नाद कृतौ धवोऽढा ढस्याविवक्षावशत, सढाश्च। तथाच भागुरिः "धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसग्रहात्। प्रसिद्धेरविव-क्षात, कर्मणोऽकर्मिका, क्रिया" इति। केचित् सढैरपि रात्रिमोदन पचति

२८३ । सदाध्वादि व्याप्तौ सर्वैः सिद्धे तु धम् ।

सदा ।१।, अध्वादि ।१।, व्याप्तौ ७, सर्वैः ३॥, सिद्धे ७, तु ।१।, ध १। ।

सर्वैर्धुभियोगे अत्यन्तसंयोगे अध्वादयो नित्यं ढसंज्ञाः स्युः, अर्थसिद्धौ तु धसंज्ञाः ।

रात्रिरोदनं पच्यते । पचे रात्रावोदनं पचतीत्यादिकमिष्यत इत्याहुः । इदं नित्यमित्यन्ये ॥ २८२ ॥

अध्वादि ग्रहणं देशनिवृत्त्यर्थम् । सर्वैः सकर्मकैरकर्मकैश्च योगेऽत्यन्तसंयोगे क्रियाणामध्वादौ विच्छेदाभावे गम्यमानेऽध्वकालभावा नित्यं कर्मसंज्ञाः स्युः, अर्थसिद्धौ तु पाठादीनां प्रयोजनस्य ज्ञानादेः सिद्धौ सत्यान्तु करणसंज्ञाः स्युरित्यर्थः । भृत्यैरित्यादि । कृष्णः क्रोशं व्याप्य भृत्यैरन्वितः सन् मासौ व्याप्य गुरुगृहे स्थितः सन् गुरूपदेशे निभृतः सन् माभ्यां वाङ्मयं सकलं शास्त्रमध्यैष्ट इत्यन्वयः । अन्वित इति अनुपूर्व इन् गतौ कर्मणि क्तः अन्वितः पश्चात् गत इत्यर्थः । पश्चाद्गमनस्य क्रोशे विच्छेदाभावात् क्रोशस्य कर्मत्वम् । अन्वित इति कर्मणि क्तः मुख्यकर्मणः कृष्णस्यैव उक्तत्वं नत्वातिदेशिकत्वेन गौणस्य क्रोशस्य । एवं मासावधीते रात्रिमधीते । कर्मणि प्रत्यये तु मासावधीतौ रात्रिरधीता । अत मुख्यकर्माप्रयोगे गौणस्याप्युक्तत्वं मुख्यकर्मप्रयोगे तु मासौ तर्कोऽधीतः रात्रिं स्मृतिरधीता । एवं स्थितिक्रियाया मासयोर्विच्छेदाभावात् कर्मत्वम् । निभृत इति निपूर्व भृञ धारणपोषणयोः अनेकार्थाहि धातवः इति न्यायादयमत्र यत्नार्थः । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः निभृतः कृतयत्न इत्यर्थः । यतनक्रियाया गुरूपदेशे विषये विच्छेदाभावात्तस्य कर्मत्वम् अध्यैष्ट इति इञ अध्ययने तन् विभक्तिः अध्ययनक्रियाया मासयोर्विच्छेदाभावेऽपि अध्ययनप्रयोजनस्य ज्ञानस्य सिद्धत्वात् मासयो करणत्वे साधनहेतुविशेषणत्यादिना तृतीया । प्रयोजनसिद्धेरन्यत्र मासौ ग्रन्थोऽधीतो जडेन किमपि न ज्ञातमित्यर्थः । कालाध्वनोरेवायं विधिरिति जौमराः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीत्यादिकन्तु पूर्वसूत्रीय वाशब्दस्य व्यवस्थया समाधेयम् ॥ २८३ ॥

गोरा-टी—अध्वादिर्यस्य तत् । देश निवृत्त्यर्थमध्वादि इति उक्तम् । व्याप्तिः साकल्येनाभिसम्बन्धोऽविच्छेद इति यावत् । तत्र अर्थस्य सिद्धिरर्थसिद्धिः फलप्राप्तौ क्रिया परित्यागस्तत्र सर्वैरिति अढसढैरित्यर्थः । भृत्यैरित्यादि—कृष्णः वाङ्मयं शास्त्रं माभ्यां मासाभ्यां अध्यैष्ट ज्ञातवान् इत्यन्वयः । कृष्णः कीदृशः भृत्यैः

भृत्यै' क्रोशोऽन्वितः क्रोशं मासौ गुरुगृहे स्थितः।
गुरूपदेशं निभृतो माभ्यामध्यैष्ट वाङ्मयम् ॥

२८४। घो ऽञौ ञेः शब्दाशनगतिज्ञार्था-ढग्रहदृशश्रो-रखादनीक्रन्दाय शब्दाय ह्वादासूत-घवह्वाहिंसाभक्षो हृक्रमाभिवादिदृशस्तु वा।

घ. १।, अञौ ७।, ञे' ६।, शब्द—श्रो: ६।, अखाद—भक्ष: ६।, हृ क्र माभि-वादिदृश' ६।, तु ।१।, वा ।१। ।

अञन्तानां शब्दार्थादीना यो घः स ञन्तानां ढं स्यात्, न तु खादादेः, ह्रादेस्तु वा।

क्रोशमन्वित' क्रोशपरिमिताध्वान व्याप्याविच्छेदेनानुगत इत्यर्थ। पुन. कीदृश: मासौ गुरुगृहे स्थित मासद्वय व्याप्याविच्छेदेन स्थित इत्यर्थ:। पुन. कीदृश: गुरूपदेश निभृत: गुरुवचने अत्यन्तासक्त इत्यर्थ.। क्रोशमिति गौणढत्वेन नोक्त्यादिञन्ताढगत्यर्थां मुख्ये ढे ढत्वमाप्नुयुरित्युक्तेः। माभ्यामिति घसञ्ज्ञाफल-सिद्धत्वात्। अन्तर्भूतक्रियान्तरेणैव ढत्वमिति भाष्ये अन्तर्भूतक्रियान्तरेणैवेत्यनेन व्याप्त्यर्थमनुकर्षति। यदुक्तम्। कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरै.। सर्वैर-कर्म्मकैर्योगे कर्मत्व मुपजायते इति। ढत्वविधानात् मास. सुप्यते मासौ सुप्येते मासा. सुप्यन्ते इत्यादौ मुख्यढाभावात् गौणे ढे त्य:। केचिद्दौ विदधति तन्मते मास सुप्त इत्यदावव्याप्ति:। मुख्यढाभावेऽढत्वाद्भावे त्य इति कश्चित् तन्मते मास सुप्यते क्रोश सुप्यतेऽनेनेति एकादश्या न भुञ्जीत इति तु वाशब्दस्य व्यव-स्थया पूर्वेणैव विकल्प। जन्म जन्म यदभ्यस्तमित्यत्र कालावच्छेदिकाया क्रियाया आद्यक्षणावच्छिन्नक्रियाया उत्पत्तिपदार्थत्वेन क्रियाया कालावच्छेदकत्व काली-पचारात्। क्रोश कुटिला नदीति क्रियाध्याहारात्। व्याप्तौ किं मासयोरध्यैष्ट विच्छेदेनाधीतवानित्यर्थ: अपवादोऽयमिति परे। कालध्वनोरेवाय विधि-रित्यन्ये ॥ २८३ ॥

अशनमिति अशभोजने इत्यस्यानटि रूप भोजनमित्यर्थ.। ज्ञेति जानातेः क्विपि रूप ज्ञानमित्यर्थ:। शब्दश्च अशनञ्च गतिश्च ज्ञाश्च शब्दाशनगतिज्ञा: ते अर्था येषा ते शब्दाशनगतिज्ञार्था.। नास्ति ढ कर्म येषा ते अढा:। शब्दाशन-

गेयमध्यापयद् गोपान् याज्ञिकान्नमभोजयत्।
स्वधामागमयच्छत्रून् भक्तांस्तत्त्वमबोधयत्।
धर्ममस्थापयद् विष्णुर्वेदानग्राहयद् विधिम्।
दैत्यानदर्शयच्छक्तिं वेणुमश्रावयच्च गाः॥

गतिप्रार्थाश्च अढाश्च ग्रहश्च दृशश्च श्रुश्चेति समाहारस्तस्य। सूतः सारथिर्घः कर्ता यस्य स सूतघः न सूतघोऽसूतघ स चासौ वहश्चेति असूतघवहः। न हिंसा अहिंसा अहिंसाया भक्षः अहिंसाभक्षः। खादश्च नीश्च क्रन्दश्च अयश्च शब्दायश्च ह्वाश्च अदश्च असूतघवहश्च अहिंसाभक्षश्चेति समाहारः। न खादनी क्रन्दायशब्दाय-ह्वादासूतघवहाहिंसार्थभक्षः अखादनी क्रन्दायशब्दायह्वादासूतघवहाहिंसाभक्षः तस्य। अभेर्वादिः अभिवादिः अभिवादिश्च दृशश्च अभिवादिदृशौ मे आत्मनेपदे अभिवादिदृशौ माभिवादिदृशौ च ञ्चश्च ञ्चश्च माभिवादिदृशौ चेति समाहारस्तस्य। खाद अद अहिंसाभक्ष एषामशनार्थत्वात् नी अय असूतघवह एषां गत्यर्थत्वात् क्रन्दाह्वा एतयोः शब्दार्थत्वात् प्राप्तौ निषेध.। शब्दायेति नामधातु. शब्द करो-तीत्यर्थे शब्द सुख कष्टार्देरिति ञ्चप्रत्ययान्त.। अस्य अव्यक्तशब्दार्थत्वेनाकर्मकत्वा-च्छब्दार्थत्वाद्वा प्राप्तौ निषेध'। गेयमित्यादि—विष्णुर्गोपान् गेयमध्यापयत् इङ्ख अध्ययने अधीङ्ख अध्ययने ञि अस्य अञप्रान्तकालीनकर्तृणा गोपाना कर्मत्व एव सर्वत्र। विष्णुर्गोपान् याज्ञिकान्नमभोजयत् भुज धौ वार्या भक्षे ञिः। विष्णुः शत्रून् स्वधाम वैकुण्ठमगमयत् हलेति शेष. औ गमत्व गत्या ञि। विष्णुर्भक्तान् तत्व याथार्थ्यमबोधयत्। बुध्यौ ङ बोधने ञिः। विष्णुः धर्ममस्थापयत् ञि ष्ठा स्थाने ञि। विष्णुर्विधिं वेदानग्राहयत् ग ग्रह आदाने ञिः। विष्णुर्दै-त्यान् शक्तिमदर्शयत्। दृश् शो प्रेक्षे ञिः। विष्णुर्गा वेणुमश्रावयच्च श्रुर्णु गतौ श्रुतौ ञिः। खादादेस्तु—रामः कपिभीरक्षांसि अखादयत् खाद भक्षणे ञि.। अस्य अप्रान्तकालीन कर्तृणा कपीना कर्मत्वाभावे गौणकर्तृत्वात् तृतीयैव, एवं सर्वत्र। राम. कपिभीरक्षांसि ऊर्द्ध्वलोकमनाययत् नी प्रापणे अस्य द्विकर्मक-त्वात् कपयोरक्षांसि ऊर्द्ध्वलोकमनयन्निति स्थित ततोञि नीवर्जनाद्गत्यर्थ ग्रहणे-नैव प्राप्यार्थ ग्रहणमिति सूचितम्। पिता पुत्र धर्म प्रापयति। ननु मां प्रापय भर्तुरन्तिकमिति कालिदासः। रामः कपिभीरक्षांसि आक्रन्दयत् आह्वयदित्यर्थः। आङ्पूर्वक्रन्दतेः रोदने आह्वाने ञिः। रामः कपिभीरक्षांसि आय शीघ्रं आययत्

खादादेस्तु—रक्षांस्यखादयदनाययदूर्द्ध्वलोक—
माक्रन्दयत् कपिभिरायचदाशु रामः।
शब्दाययन् रिपुमजूहवदादयच्च
शैलानवाहयदभक्षयदिष्टभक्ष्यम्॥

आपयदित्यर्थ.। अयङ गतौ ञि। राम. कपिभीरक्षांसि शब्दाययन् रिपुम् अजूहवत् इत्यन्वय:। शब्दाययन्निति शब्द करोतीति ञ्यन्तो णौ शवन्तम्। अजूहवदिति ह्वेञोस्वर्द्धाया ञि, द्विर्विभक्ति, अङि द्विले ह्वोदेर्ञिरित्यादि आह्वय-यदित्यर्थः। रामः कपिभीरिपु आदयच्च अदलौभचे ञि,। रामः कपिभि' शैलान् अवाहयत् वहौञ प्रापणे ञि। रामः कपिभिरिष्टभक्ष्य फलमूलादि अभक्षयत् भच भक्षणे ञि'। सारथि कर्त्तृकवहहिंसार्थभक्षयोस्तु वाहानित्यादि—हरिः वाहान् घोटकान् पार्थमर्जुनमवाहयत् सारथिर्भूत्वेत्यर्थ असारथिकर्त्तृकत्वाद-ञन्त कालीन कर्त्तृणा वाहाना कर्म्मत्वम्। सारथिशब्देनेह गवादीना नियन्ता-प्युच्यते, तेन वाहयति धान्य वलीवदान् यज्ञदत्त,। हरिवाहान् अरीन् अभक्षयञ्च अत्र हिंसार्थत्वादञन्तकालीनकर्त्तृणा कर्मत्व हिंसा तु प्राणवियोगफलक-व्यापार.। कृादेस्तु—राघवः कौशान् शैलान् अहारयत् पक्षे ऋक्षैर्भल्लूकैर्वृक्षान् अजीहरत्। राघव, कपीन् सेतुमकारयत् पक्षे वानरैरपि सेतुमकारयदिति। राघवो जानकी वृद्धान् अभिवादयते स्म। पक्षे लक्ष्मणेन च वृद्धान् अभिवादयते स्म अभिवादयते इति अभिपूर्वो वदधातु ञान्तो नमस्कारे वर्त्तते। पुनर्ञौ कृते पूर्वञेर्लोपे फलवत् कर्त्तर्यात्मनेपदम्। मै किं पिता पुत्रेण गुरूणाभिवाद-यति। वादौति ग्रहणादेकञौ। शिष्यो गुरुमभिवादयतीत्यादौ नमस्कार्यर्थत्वात् गुवादे कर्म्मत्व नित्यमिति। लक्ष्मण सीता आत्मानमदर्शयत दर्शयतेति ञान्तकालीनकर्मकर्त्तृत्वात् ञेर्डोऽञौघे इत्यात्मनेपदम्। मै किं? पिता पुत्र चन्द्र' दर्शयति इत्यत्र नित्यमेव। एव पानस्यापि भक्षणविशेषत्वात् माता पुत्र दुग्ध पाययतीत्यादि। एवञ्च स्मरणमपि ज्ञानविशेष, तथाच स्मृतिङ्गवतीदेवी स्मृत्यनु-भवभेदिकेति तार्किकाः। तेन गुरु' शिष्य श्लोक स्मारयतीत्यादि। प्रेरण-क्रियाव्याप्यत्वेनैव कर्मत्वे सिद्धे शब्दार्थादीना ग्रहण नियमार्थम्। तेनाय नियम'। ञान्ताना मध्ये शब्दार्थादीनामेव कर्त्तु,कर्मत्व' नान्येषामिति। अत-एव पिता पुत्रेणान्न माचयति राजा भृत्येन शत्रु घातयति। गृही गोपेन गा रक्षयतीत्यादौ न स्यात्। शब्दादय, प्रेरणार्था एव न तु शब्दाद्यर्था तेन

सारथिघववहहिंसार्थभक्षयोस्तु—

वाहानवाहयत् पार्थमरींश्चाभक्षयद्धरिः॥

हृञादेस्तु—शैलानहारयत् कीशान् ऋक्षैर्वृक्षानजीहरत्।

कपीनकारयत् सेतुं वानरैरपि राघवः।

पुनर्णौ क्वते तेषा न स्यात्। यथा पिता पुत्रेण शिष्य वेद पाठयति राजा भृत्येन पुत्र ताम्बूल भोजयति राजा पुत्रेण भृत्यं ग्राम गमयति पिता पुत्रेण शिष्य श्लोक बोधयति गृही पत्न्या पुत्र धन स्थापयति राजा पुत्रेण विप्र भूमि ग्राहयति गृही पत्न्या पुत्र चन्द्रं दर्शयति गुरु शिष्येण पुत्र गीत श्रावयति। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अकर्मकधातो, देशादेः कर्मत्वेऽपि अन्यान्य-कालीन कर्त्तु, कर्म्मत्व स्यादिति बोध्यम्। यथा गुरुः शिष्य रात्रि जागरयति अतएव द्विकर्म्मकोदाहरणे अनन्तेन गोपी रजनीमजागरीदिति स्वय वक्ष्यति। एव अधिशीङादेरधिकरणस्य कर्म्मत्वेऽपि स्यात्। तेन राजानो यौगिक देशमधिष्ठापय-तीति क्रमदीश्वरः। त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेकमिन्द्र इति भट्टि। एव सकर्म्मकाणामकर्म्मत्वेऽन्यत्वकर्त्तु, सुतरा कर्म्मत्वम्। यथा शत्रुराहते पीड़ितो भवति शूर, शत्रुमाघातयतीत्यादि। अन्यत्रापि देवदत्त शत ग्रापयति। मुक्ताजाल चिरपरिचित त्याजितो दैवगत्या। त्याजितै, फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैरिति रघु'। क्वावमाघ्रापयदामोदम्।लोकमीचयते रूपमित्यादि॥ २८४॥

श्रीरा टी—नञि: अञिस्तस्मिन्। शब्दश्च अशनञ्च गतिश्च ज्ञाश्च ते अर्था येषा ते। नास्ति ढं कर्म येषा ते। शब्दाशनगतिज्ञार्थाश्च अढाश्च ग्रहश्च दृशश्च श्रुश्च—नत्तस्य पुस्त्व सौत्रत्वात्। नास्ति सूतघो यस्य सः सचासौ वहश्चेति स। न हिंसा अहिंसा तस्या भक्षः स' खाद्य नीश्च क्रन्दश्च अयश्च शब्दायश्च ह्वाश्च अदश्च असूतघ वहश्च अहिंसा भक्षश्च तत् न तत् अखादनी क्रन्दाय शब्दाय ह्वादासूतघवहाहिंसा भक्ष तस्य। अभेर्वादिः स' अभिवादिश्च दृक् च तौ मे आत्मनेपदे तौ ह्रश्च क्रश्च माभिवादि दृशौच तत्तस्य। शब्दार्था उच्चारणार्थाः शब्दढा धव' इति यावत्। तथा पुत्र सूत्रं पाठयति शिष्य शास्त्र वाचयती-त्यादि। अशनार्था भक्षणार्था यथा आशयति विप्रमन्नं पाययति पान्थं जल-मित्यादि। प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवनत्रयं इत्यादौ गौणे भोजनार्थ त्वात् ढत्वम्। गत्यर्था गमनार्था यथा गां व्रजं गमयत्यज' इत्यादि। प्रवेशा-रोहणतरण प्रापणार्था अपि गत्यर्थास्तेन प्रावेशयन्मन्दिरमध्यर्मनम्। तामङ्गमा-

स्वाभिवादयते वृद्धान् जानकीं लक्ष्मणेन च।
सीतां रामेण चात्मानमदर्शयत लक्ष्मणः॥

रोप्य सुता प्रतस्थे प्रियामुदन्वन्तमतीतरद्धरिः। ननु मां प्रापय भर्त्तुरन्तिकं रावण गमय प्रीतिमित्यादीत्येके। तन्मते सित सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन्। द्विजावलीव्याजनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः इति तु अपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्य निवेशात्। अन्ये तु प्रावेशयदित्यादिषु उपसर्जनीभूतध्वर्थो गतिः प्रतीयते इत्याहुः। ज्ञार्थो ज्ञानार्थो यथा बोधयति शिष्यं धर्मम्। ज्ञापयति नृपं हिताहितम्। घ्रापयति जायां पुष्पम्। स्पर्शयति गां कामिनीमित्यादि। अठाः सत्तायर्थाः यथा आसयति सुतं शाययति पतिमित्यादि मृदु शाययति सुतं मासमधिशाययति पतिमित्यादौ औपाधिकसठत्वेऽपि स्वभावासिद्धाठत्वमादाय अत्यन्तघस्य ठत्वमिति। धूना सठत्वव्यवहारो हि कर्त्तुः क्रियाव्याप्यठेनैव। अन्यथा शीघ्रं भूयते इत्यादावपि ठे त्यः स्यात्। तथाच विवर्गपारीणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः। विवेकादृश्यत्वमगात् सुराणां तं मैथिली वाक्यमिदं बभाषे॥ एवं विप्रो मैत्रं चैत्रं सन्क्रोधयति इत्यादि। अचैर्देवयते हरिर्हरेणेत्यत्र न स्यात् वाशब्दस्य व्यवस्थया धपच्चेऽपि सठत्वातिदेशात्। परे तु ग्रहधु न टक्षन्ति। अयन्तु अजिग्रहत् तं जनको धनुस्तत् येनार्दिदत् दैत्यपुरं पिनाकी। जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वोर्हसन्नभाङ्क्षीद्रघुनन्दनस्तत्। अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक समर्थो न बभूव इत्यादि प्रयोगात टक्षीतवान्। अत्र ज्ञानार्थत्वेनैव दृशः सिद्धे ग्रहणाद्दर्शनार्थत्वेऽपि स्यात् तेन प्रियं प्रीतिं दर्शयति प्रकाशयतीत्यर्थः। एवं ज्ञानार्थत्वेऽपि शीर्ग्रहणं क्वचिदन्यत्रापीति ज्ञापनार्थम्। तेन पुरुहूतद्विषो धुर्य्यं युक्तान् यानस्य वाजिनः। आयूंषि त्वक्षु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयदिति भट्टिः। शूरसेनं पौरुषं त्याजयति। मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या। देवदत्तं शतं दापयतीत्यादि स्यात्। अत्र खादवहाहिंसार्थभक्षामशनार्थतयान्यथा सूतघवह्णा गत्यर्थतया क्रन्दशब्दायह्वामठतया प्राप्ते निषेधः। ह्वञोऽव्यवहारार्थतया क्रञीठाविवक्षया दृशश्च नित्ये प्राप्ते अभिवादयतेरप्राप्ते विकल्पः। क्रञः स्तेयादौ क्रञः सठत्वादप्राप्ते ह्वञःस्तेयार्थौ क्रञः सठत्वादप्राप्ते विभाषेति भाष्यम्। गेयमध्यापयदित्यादि। गापा गेयं अध्यैयिरन् तान् गोपान् गेयं अध्यापयत्। गोपा याज्ञिकान्नं अभुञ्जत गोपान् याज्ञिकान्नं

अभोजयत् । शत्रव. स्वधामागच्छन् शत्रून् स्वधामागमयत् शस्त्रपूतान् कृत्वा स्वस्य धाम स्थानं गन्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थ. । भक्तास्तत्त्व अबुध्यन्त भक्तान् तत्त्व अबोधयत् परमात्मान बोधितवान् इत्यर्थ । धर्मोऽतिष्ठत् धर्म अस्थापयत् । अनेन कर्मणा धर्मस्तिष्ठतीति लोकशिक्षादिना धर्म स्थापितवान् इत्यर्थः । विधिर्वेदानग्टह्णात् विधि वेदानग्राहयत् ब्रह्माण वेदबोधित कर्म कर्त्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थ । दैत्या' शक्तिमपश्यन् दैत्यान् शक्ति अदर्शयत् स्वा शक्ति प्रकाशयितु प्रेरितवान् इत्यर्थः । गावो वेणुमशृखन् गा. वेणुमश्रावयत् वेणुशब्दश्रवणमकारय-दित्यर्थ' । विष्णुरिति सर्वत्र प्रयोजकघ' । खादादयस्त्विति कपयो रक्षास्य-खादन् कपिभीरक्षास्यखादयत् भोक्तु प्रेरितवान् इत्यर्थ । कपय ऊर्द्ध लोक-मनयन् कपिभिरूर्द्धलोक अनाययत् लोकान्तरमगमयदित्यर्थ. । कपय आक्रन्दन् कपिभिराक्रन्दयत् रोदन कारितवान् इत्यर्थ । कपयो रक्षासि आयन्त कपि भीरक्षास्यायत् प्रापितवानित्यर्थ । कपय शब्दायन्त कपिभि. शब्दाययन् राम इत्यस्य विशेषण सिंहनाद कारितवान् इत्यर्थ । कपयाऽह्वन् कपिभिरजूहवत् अथाद्रिपुभि सार्द्ध स्पर्द्धां कारितवान् इत्यर्थ' । कपयो रिपूनादन् कपिभीरिपु नादयन भोक्तु प्रेरितवान् इत्यर्थ. । कपय. शैलानवहन् कपिभि शैलानवाहयत् आनायितवान् इत्यर्थ । कपय. इष्टभक्ष्य अभक्षन् कपिभिरिष्टभक्ष्यमभक्षयत अभिलषित वस्तु खादयामास इत्यर्थ । सर्वत्र राम प्रयोजक घ । वाहा. पार्थमवहन् वाहान् पार्थमवाहयत् अर्जुन वोढ अश्वान् प्रेरितवान् इत्यर्थ । हरि. सारथ्यकर्मकर्त्तृत्वात ढत्वम् । वाहा अरीन् अभक्षन् वाहान् अरीन् अभक्षयत् खादायमास इत्यथ. । अत्र भक्षधोर्हिसार्थत्वात घस्य ढत्व उभयत्र हरि प्रयोजक-त्व । कीशा शैलान् अवहन् कीशान् शैलान् अवाहयत आनेतु प्रेरितवान् इत्यर्थ । ऋक्षा वृक्षान अहार्षु' ऋक्षैर्वृक्षान् अजीहरत उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शित । कपय सेतु अकुर्वन् कपीन् सेतुमकारयत वानरा सेतुमकुर्वन् वानरै सेतुमकारयत उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शित । जानकी वृद्धानभि-वादयतिस्म जानकी वृद्धानभिवादयतेस्म लक्ष्मणो वृद्धानभिवादयतिस्म लक्ष्मणेन वृद्धानभिवादयतेस्म नमस्कर्त्तु प्रेरितवान् इत्यर्थ । अभिपूर्ववदक वाक्सन्द-र्शनार्थत्वाय तस्मात् प्रकरण त्रि पददर्शनेन विकल्पो दर्शित । सर्वत्र राघव: प्रयो जक घ । सीता रामस्य लक्ष्मण अपश्यत स लक्ष्मण सीता रामेण आत्मान अदर्शयत णिर्देऽशौ पे इति सम । एषामिति कि पाचयत्योदन सूदेन गजौ न्यादि । परे तु णौ णि क्रियापेक्षया घत्वे मुख्यक्रियाव्याप्यत्वेन ढत्वं सिद्ध नियमार्थमिदमिति ब्रुवन्त पाचयत्योदन सूद सूदेन गजौ नदिग्रहण प्रपञ्चार्थमि त्याहु । अन्ये तु उभयप्राप्तौ परत्वात् घत्वे प्राप्ते विधिरयमित्याहु. ॥ २८४ ॥

२८५।—

याच्ञार्थं दुह चि प्रच्छ रुध् ब्रू शास जी नी वहः।
हृ दण्ड ग्रह कृष् मन्थ मुष् पचाद्या धवो द्विढाः॥

याच्ञार्थ—वह १।॥, हृ—पचाद्या धव १।॥, द्विढा १।॥।

तमर्थयेऽह मोक्षं यो गोपैर्दुग्धमदुग्ध गाः।
फलान्यवाचिनोद्वृक्षान्, वार्त्ताः पप्रच्छ वल्लवान्॥
रुरोध गोकुलं गोपीरब्रवीच्च मनोहरम्।
गोपालानन्वशात् केलौ स्तत्राजय्यं जिगाय तान्॥

एषा क्रिया स्वभावादुभयात्मिका अत एते द्विकर्मका इति श्रीपतिदत्त। तेषा सग्रहार्थोऽय श्लोक। याच्ञा अर्थो येषा ते याच्ञार्था। ते च अर्थत् कड चिविड नाधृङ प्रभृतय। याच्ञार्थाश्च दुहश्च चिश्च प्रच्छश्च रुधश्च ब्रूश्च शास च जिश्च नीश्च वहश्च ते याच्ञार्थदुहचिप्रच्छरुध ब्रूशासजिनीवह। पृथक्-पदकरण श्लोकार्द्धत्वाद्विरामार्थम्। हृश्च दण्डिश्च ग्रहश्च कृषच मन्थच मुषच पचाद्याश्च ते हृ दण्ड ग्रह कृष मन्थ मुष पचाद्या। द्वे द्वे कर्मणी येषा ते द्विढा। एते धातव: स्वभावाद्विकर्मका भवन्तीत्यर्थ.। तमर्थय इत्यादि—अह त श्रीकृष्ण अर्थये अर्थत्कड याचने यो गोपै सह गा दुग्ध अदुग्ध। दुहलञौ दुहि। यो वृक्षान् फलानि अवाचिनोत् चिन चिञ चित्याम्। यो वल्लवान् गोपान् वार्त्ता पप्रच्छ प्रच्छौश ज्ञीप्से। यो गोपो. गोकुल रुरोध गोपीर्हेतुक गोकुल-मावृणोदित्यर्थ.। रुधिरौञ आवृतौ। यो गोपी मनोहर मधुरवाक्यञ्च अब्र-वीत्। ब्रूलञुक्तौ। यो गोपालान् केलीन् अन्वशात् शासत्स्, शासने। यस्तत्र केलौ अजय्य युद्ध गृहीत्वा तान् गोपान् जिगाय जि जये च। यो वृन्दावन गा अनैषीत नीञ प्रापणे। यस्तच्छिशून् गोभिशून् व्रज अवहत्। वहैञौ प्रापणे। य आभीरारण्य जहार निनायेत्यर्थ हृञ हृत्याम्। यो दैत्यान् प्राणानदण्डयत दण्डत् क तत्कृतौ। दैत्याना प्राणग्रहणरूप दण्डमकरोदित्यर्थ। यो यज्वनो भाज्यमन्न जग्राह ग ग्रहञ आदाने। य पूतना बलमकर्षत् कृषौ आकर्षणे पूतना विकृष्य बलमनयदित्यर्थ.। योऽम्भोधिम् अमृत ममन्थ ग मन्थ गाहे अम्भोधि-मुन्मथ्य अमृतमुत्थापयामासेत्यर्थ:। यस्तदमृत दितिजान् मुमोष मुष ग वञ्चने अमृतमपहृत्य दितिजान् खण्डितवानित्यर्थ। योऽसौ लोकाना पुण्यपाप सुखासुख

वृन्दावनमनैषीद्गा-स्तच्छिशूनवहद्व्रजम्।
जहारारण्यमाभीरो-दैत्यान् प्राणानदण्डयत्॥
जग्राह यज्वनो भोज्य-मकर्षत् पूतना बलम्।
ममन्थामृतमम्भोधिं मुमोष दितिजांश्च तत्।
यऽसौ पचति लोकानां पुण्यपापं सुखासुखम्॥

पचति डुञौ श पच पाके पुण्य सुखं करोति पाप असुखं करोतीत्यर्थः। आद्यशब्दात् हिनु वर्द्धने गतौ गुरुः शिष्य ग्रामं प्रहिणोतीत्यादि। शिव वर वृणोतीत्यादौ वरणस्यापि याच्ञाविशेषत्वात्। पुत्रमध्ययनं याचते इत्यादावध्ययनमपि याच्ञाविशेष। जौमरास्तु ब्रू इत्यत्र ब्रवीत्यर्थं गृहीत्वा गदभाषे वदे वाचीत्यादीनामपि ग्रहणमाहुः। तण्डुलानोदनं पचति वृक्षं नौकां करोत्यौत्यादि एकमेव कर्म प्रकृतिविकृतिभेदेन भिन्नं सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादिवत॥ २८५॥

श्रीराटी—याच्ञा अर्थो येषा ते पच आद्यो येषा ते पचाद्या. पश्चात् द्वन्द्व द्वे ढे येषा ते। कर्त्तुः क्रियाव्याप्यत्वात् मोचादौना ढत्व सिद्ध अनेन तु मोचादिहेतूना कृष्णादीना ढत्व विधीयते। तमर्थयेऽहमित्यादि। यः श्रीकृष्ण गोपे सह दोहमदादिकं कृतवान् तमहं मोचमर्थये इत्यन्वय.। शम्भु वर मृगयते देवान् वरं वृणीते इत्यादौ तु मृगिवृञोर्याच्ञार्थत्वात्। यो गोपैर्गा दुग्धमदुग्ध। यो वृक्षान् फलानि अवाचिनोत् वृक्षान् सघट्टयन्नाददे इत्यर्थः। यो बल्लवान् वार्त्ता. पप्रच्छ जिज्ञास्यमभिधातु प्रेरितवान् इत्यर्थ। गोपीर्गोकुलं रुरोध गोपीरन्त.स्थापयन् गोकुलमावृणोदित्यर्थः। यो गोपीर्मनोहरं अब्रवीत् प्रबोधवाक्य कथितवान् इत्यर्थः। यो गोपालान् केलीनन्वशात् केलौ देशयन् विनीतवान् इत्यर्थः। यस्तान् गोपालान् अजय्य जेतुं अशक्य युद्ध तव केलिविषये जिगाय अजय्यं युद्ध स्वीकृत्य जितवान् इत्यर्थ। यो गा. वृन्दावन अनैषीत प्रापयामास। यो व्रजं तच्छिशून् गोवत्सानवहत् नीतवान् इत्यर्थ। य आभीरीररण्य जहार गोपीररण्य प्रापयामास इत्यर्थः। यो दैत्यान् प्राणान् अदण्डयत् प्राणान् गृहीत्वा शशास इत्यर्थः। यो यज्वनो भोज्य जग्राह स्वीकृतवानित्यर्थ। यः पूतना बल अकर्षत् विकृष्य बलं निनाय। योऽम्भोधिममृत ममन्थ समुद्रमुन्मथ्यामृतमुत्थापितवान् इत्यर्थः। यो दितिजान् दैत्यान् तदमृत मुमोष खण्डितवानित्यर्थः। यो लोकाना पुण्यं पापं सुखासुख पचति लोकाना पुण्य सुखं पचति लोकानां

२८६। धिक् समया निकषा हान्तरान्तरे-
णैनाति येन तेनाभ्युभय परि सर्वतो विनर्त्तेऽभि
परिप्रत्यनूपहुग्रपर्य्यधोऽधिभिः।

धिक्—ऽधभि ३॥।

एभिर्योगे हो स्यात्।

वीप्सेत्थम्भावविह्नेऽभिस्तेषु भागे परिप्रती।
अनुस्तेषु सहार्थे च हीनेऽनूपौ मताविह॥

पाप असुख पचति परिणमयतीत्यर्थ। तण्डुलानोदन पचति इत्यादौ तु प्रकृतिविकारभावेनैकमेव ढ तेन तण्डुला ओदन पच्यन्ते इत्यत्र यथेष्ट विढगुष्वित्यनेन न गौणमुख्यव्यवहार एव ढादिविहितत्वेन प्रकृतेरेव सख्या गृह्यते। यदुक्त, विकारभावे प्रकृतरेक कर्म यतस्तत। द्विकर्मक व्यवस्थातो न प्रत्ययर्थेष्टता। प्रकृतेर्विकृतवापि यत्र चोक्त द्वयोरपि। वाचक प्रकृते, सख्या गृह्णाति विकृतेर्नतु इति। एव एको वृत्त पञ्च नौका भवतीत्यादि। आद्यशब्देन शिष्य धर्म वदति जाया प्रियमाचष्टे सुत वाचो जगाद राजान हितमुपदिशति। कुञ्जमवस्थान याचते अवस्थातुमनुनयतीत्यर्थ। केचित् वदत्यर्थ गृह्णन्ति। इह यद्यपि न्यादौ मन्थध पठितस्तथापि गौणङ्गत्यविधाय याचादौ द्रष्टव्य। तथाच दवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्मम्न्ये इति भारवि। तत्र न्यादौ निवहकृञामेव पाठ इति परे॥ २८५॥

धिङ्निर्भत्सननिन्दयोरित्यमर। समयान्तिकमध्ययोरित्यमर। निकषा शब्दोऽप्यन्तिक वाची। अन्तराशब्दो मध्यवाची। अन्तरेण विना ऋते इति त्रयो व्यतिरेकवाचिन.। पृथग्विनान्तरेणर्त्ते हिरुङ्नाना च वर्जने इत्यमरात्। एन इति वैनोऽपौत्यनेन दिक्शब्दादङ्गहस्थार्थे प्रथमासप्तम्यो स्थाने एनादेश तेन तदन्ताना दक्षिणेन इत्यादीना ग्रहणम्। येन तनादिसाहचर्य्यात् अतिशब्द इहाप्यनुपसर्ग एव। तत्र अत्यातिक्रमार्थस्यैव ग्रहणम्। येनेति अव्ययप्रतिरूपक याद्गर्थम्। तेन इति अव्ययप्रतिरूपक ताद्गर्थम्। अभिश्च उभयश्च परिश्च सर्वश्च अभ्युभयपरिसर्वे तेभ्यस्तस् अभ्युभयपरिसर्वत। अभित उभयत परित सर्वत। अभित इति सामीप्यादौ समीपोभयत: शीघ्रसाकल्याभिमुख्येऽभित इत्यमरात्। उभयत

धिग् लोकमीश्वराभक्तं, समया माधवं रमा।
निकषा गिरिशं गौरी, हा लोकं केशवद्विषम्॥
कृष्णोऽन्तरा ब्रह्मशम्भू, नान्तरेणाच्युतं सुखम्।
दक्षिणेन हरिं रुद्रो, गोविन्दमति नेश्वरः॥
येनेशं हरिरीशस्तु तेनेशमभितोऽर्चकाः।
रामकृष्णावुभयतो गोपेशं परितः परे॥

इति स्वभावार्थम्। परित सर्वत इति इय समन्तादर्थे समन्ततस्तु परित सर्वतो विश्वगित्यमरात् उपरिश्च अधस्च अधिश्च उपर्य्यधोऽधय। इयोर्द्विरुक्ताश्च ते उपर्य्यधोऽधयश्चेति द्युपर्य्यधोऽधय उपर्य्युपरि अधोऽधः अध्यधि इत्यर्थः। तती धिक्‌च समयाश्च निकषाश्च हाश्च अन्तराश्च अन्तरेणश्च एनश्च अतिश्च येनश्च तेनश्च अभ्युभयपरिसर्वतश्च विनाश्च ऋतेश्च अभिश्च परिश्च प्रतिश्च अनुश्च उपश्च द्युपर्य्यधो-ऽधयश्च ते। धिक् समयानिकषाहान्तरान्तरेणैनाति येन तेनाभ्युभयपरिसर्वतो-विनर्त्तेऽभिपरि प्रत्यनूपद्युपर्य्यधोऽधय, ते। एभिर्योगे द्वितीया स्यात्। योगश्चेह अर्थेनैव न तु शब्देन तेन धिङ्लोके तव वस्तुतामिति। धिक् तव धिय यस्त्वा पुन पश्यसीत्यादि च सिद्धम्। अत्र अभिपरि प्रत्यनूपानामर्थविशेष एव ग्रहण-मित्याह वीप्सेत्थमित्यादि। इह द्वितीयाविधानो अभि वीप्सेत्थम्भावचिह्ने मत। परिप्रती तेषु वीप्सेत्थम्भावचिह्नेषु भागे च मतौ। अनुस्तेषु वीप्सेत्थम्भाव चिह्नभागेषु सहार्थे च मत। अनूपौ हीने मतावित्यन्वय। वीप्सा क्रियागुणद्रव्यै-र्युगपद्व्याप्तुमिच्छा। इत्थम्भाव कस्यचित् प्रकारस्यापत्ति। चिह्नं लक्षणम्। अभ्यादीनामिह विना ऋते इत्यादि साहचर्य्यात् वीप्सादिवाचकत्वाच्च अनुपसर्ग-त्वमेव। धिक् लोकमित्यादि। ईश्वराभक्त लोक धिक् स निन्द्य इत्यर्थ.। रमा लक्ष्मी. माधवं समया माधवस्य समीपे इत्यर्थः। गौरी गिरिशं निकषा गिरिशस्य समीपे इत्यर्थ केशवं द्वेष्टीति केशवद्विट् तं हा स विषादार्हः शोकार्हो वेत्यर्थ। हा विषादशुगर्त्तिषु इत्यमर.। शुक् शोक. अर्त्तिः पीडा। हाशब्देन योगे विषादयोग्यात् शोकयोग्याद्वा लिङ्गात् द्वितीया। यत्र तु आत्मनः पीडाया हाशब्द प्रयुज्यते तत्रान्यस्य पीडायोग्यत्वासम्भवात्तेन योगे द्वितीया न स्यात्। तेन हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषस्य इत्यादि रघुः। हा राम हा रमण हा जगदेकवीर हा नाथ हा रघुपते किमुपेक्ष्यसे मामिति महानाटकम्। इत्यादौ

प्रमथाः सर्वतः शर्वं, शर्म नेशार्चनं विना ।
मुक्तिर्नर्ते ऽच्युतोपास्तिं, भूतं भूतमभि प्रभुः ॥
भक्तोविभुमभि, प्राज्ञो गोविन्दमभि तिष्ठति ।
हरिं पर्य्यभवल्लक्ष्मी, हरं प्रति हलाहलम् ॥

सम्बोधने प्रथमैव । कृष्णौ ब्रह्मशम्भू अन्तरा ब्रह्मशम्भोर्मध्ये इत्यर्थ. अच्युतमन्तरेण सुख न स्यात् इत्यर्थ' । रुद्रो हरि दक्षिणेन हरेर्दूरदक्षिणे इत्यर्थ । गोविन्दमिति ईश्वरो न गोविन्दस्यातिक्रमिता ईश्वरो नास्तीत्यर्थ. । हरिरीश येन ईशस्त हरि तेन हरिरीशस्य यादृश ईशोऽपि तस्य तादृश इत्यर्थ । अर्चका ईशम् अभित ईशस्य समीपे उभयतो वा इत्यर्थ । रामकृष्णौ गोपेश नन्दम् उभयत गोपेशस्य उभयो' पार्श्वयोरित्यर्थ. । परेऽन्ये गोपबालका गोपेश परित गोपेशस्य सर्वासु दिक्षु इत्यर्थः । प्रमथा शिवगणा शर्वं शिव सर्वत शिवस्य सर्वासु दिक्षु इत्यर्थ' । ईशार्चन विना शर्म सुख न स्यादित्यर्थ. । अच्युतोपास्ति विष्णूपासना ऋते मुक्तिर्न स्यादित्यर्थ । प्रभुरीश्वर. भूत भूतमभि सर्वप्राणिषु अस्तीत्यर्थ । वीप्सायां प्रयुज्यमानस्य पदस्य द्विर्भावो लिधुपाद वक्तव्य । जनो भक्तो विभुमभि विभौ विषये भक्तिभावापन्न । एव साधुर्विप्रो मातरमभीति क्रमदीश्वर । विप्रो मातरि विषये साधुभावापन्न इत्यर्थ: इति गोयीचन्द्र । प्राज्ञो गोविन्द अभिलक्षीकृत्य तिष्ठति । समुद्रे मथिते लक्ष्मी हरि परि हरेर्भागेऽभवदित्यर्थ. । एव हलाहल विष हर प्रति हरस्य भागेऽभवदित्यर्थ. । एव वीप्सादौ भूत भूत परि प्रभु. । भक्तो विभु परि प्राज्ञो गोविन्द परि तिष्ठति भूत भूत प्रति प्रभु भक्तोविभु प्रति प्राज्ञो गोविन्दं प्रति तिष्ठति । भर्ग. शिव: विष्णुमनु विष्णुना सह अर्च्यते । एव वीप्सादौ भूत भूत मनु प्रभु. भक्तो विभुमनु प्राज्ञो गोविन्दमनुतिष्ठति । हरि पर्य्यभवल्लक्ष्मीरिति । शक्रादयो देवा अच्युतमुप अच्युतात् हीना इत्यर्थ । एव शक्रादय: अन्वच्युतमिति बोध्यम् । उपर्य्यधोऽधीना सामीप्ये द्वित्व लिधुपादे वक्तव्यम् । माधव. लोकानुपर्य्युपरि लोकानामुपरि समीपे आस्ते एव लोकानधोऽध । लोकानामध समीपे आस्त एवञ्च लोकाना समीपे च आस्ते एवञ्च लोकानामध्यधि लोकाना समीपे च आस्ते इत्यर्थ । उपर्य्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धय अत्र उपरि बुद्धीना श्रेष्ठबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थ । समाहारद्वन्द्वे उपर्य्यधोऽधि इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ उपर्य्यधोऽधिभिरिति बहुवचननिर्देशोऽन्यैरपि योगे द्वितीया स्यादित्यर्थ: । तेन व्याप्तिसीमार्थेन यावता योगे द्वितीया स्यात् ।

বিষ্ণুমন্বর্চ্যতে ভর্গঃ, শক্রাদয় উপাচ্যুতম্ ।
লোকানুপর্য্যুপর্য্যাস্তে ঽধোঽধো ঽধ্যধিচ মাধবঃ ॥

যথা রথ্যা যাবৎ দৃষ্টো দেবঃ। নদী যাবদরণ্যানী। ব্যাপ্তিসীমার্থে নেতি কিং যাবর্দ্ধতে হৃদি প্রাণাস্তাবদাশা বিবর্দ্ধতে। সীমার্থে ন যাবতা পঞ্চমী চেতি কেচিৎ। গ্রামাদ্ যাবদহ বোঢাঃ। সোপসর্গয়োঃ ক্রুধিদ্রুহোঃ সম্প্রদানং কর্ম স্যাদিতি বক্তব্যং পুত্রমভিক্রুধ্যতি। শত্রুমভিদ্রুহ্যতি পুত্রোঽভিক্রুধ্যতে শত্রুরভিদ্রুহ্যতে পুত্রস্যাতি-ক্রোড়া প্রবীরভিদ্রোঢা। ক্রুধিদ্রুহোঃ কিং ? পুত্রায় প্রকুপ্যতি সোপসর্গয়োঃ কিং ? পুত্রায় ক্রুধ্যতি শত্রবে দ্রুহ্যতি ॥ ২৮৬ ॥

শ্রীরা-টী—অভিশ্চ উভয়শ্চ পরিশ্চ সর্বশ্চ তে তৈভ্যস্তস্ উপরিশ্চ অধশ্চ অধিশ্চ তে দ্বয়শ্চ তে উপর্য্যধোঽধয়শ্চেতি তে। পশ্চাৎ দ্বন্দ্বঃ। ধিক্‌নির্ভর্ৎসন নিন্দয়োঃ। সময়ানিকষা সমীপার্থৌ। হা বিষাদশুগর্ত্তিষু। অন্তরামধ্যার্থঃ। অন্তরেণর্ত্তে বিনা ব্যতিরেকার্থঃ। এনেতি বৈনোপীত্যনেন বিহিতৈনন্তান্তঃ। অতি-রতিক্রমার্থঃ। যেন তেনৌ যাদৃগ্‌তাদৃগর্থৌ। অভিত ইত্যাদয়স্তসন্তাঃ। উপর্য্যু-পরীত্যাদয়ো দ্বিরুক্তাঃ অন্যেষামর্থবিশেষমাহ। বীপ্সা ইত্যাদি। দ্রব্যগুণক্রিয়া-ভির্যুগপৎ প্রয়োক্তুর্ব্যাপ্তুমিচ্ছা বীপ্সা কস্যচিৎ প্রকারস্যাপত্তিরিত্থম্ভাবঃ। চিহ্নং লক্ষণং তেষু বীপ্সাদিষু ভাগে চ পরিপ্রতী। অনুর্লপু বীপ্সাদিচতুর্ষ্বর্থেষু সহার্থে চ চকারোঽনুক্ত সমুচ্চয়ার্থস্তেন হেতাবপি যথা কাবেরীমনুবর্ষতি কন্যামনু শোক ইত্যাদি। ধিক্ লোক ইত্যাদি। ঈশ্বরাভক্তং লোকং ধিক্ ঈশ্বরাভক্তস্য সর্বত্র নিন্দাদিকং ভবতীত্যর্থঃ। মাধবস্য সমীপে রমা লক্ষ্মীঃ। গিরিশস্য সমীপে গৌরী দুর্গা। কেশব দ্বিষং লোকং হা কেশবস্য দ্বিষো লোকস্য শোকপীড়া সর্বদৈব ইত্যর্থঃ। ব্রহ্মশিবয়োর্মধ্যে কৃষ্ণঃ অচ্যুতমন্তরেণ বিষ্ণুপূজা ব্যতিরেকেণ সুখং ন ভবতীত্যর্থঃ। হরেরদূরদক্ষিণেন রুদ্রঃ। গোবিন্দস্যাতিক্রমিতা ন ঈশ্বরঃ ঈশং যেন হরিঃ ঈশস্য যাদৃশা হরিঃ উপাস্যঃ ত হরিং তেন হরেস্তাদৃগ্ উপাস্যঃ ঈশঃ। এতেনাভিন্নাবিত্যর্থঃ। ঈশমভিতোঽর্চকাঃ শিবস্য সর্বত্র পূজকা ইত্যর্থঃ। রামকৃষ্ণাবুভয়তো রামকৃষ্ণয়োরুভয় পার্শ্বেঽর্চকাঃ। গোপেশং পরিতঃ গোপেশস্য ইতস্ততঃ পরেঽর্চকাঃ। সর্বং সর্বতঃ সর্বস্য ইতস্ততঃ প্রমথাঃ প্রমথগণাঃ। ঈশা-র্চনব্যতিরেকেণ কল্যাণং ন ভবতীত্যর্থঃ। অচ্যুতস্যোপাসনাং বিনা মুক্তির্ন ভবতী-ত্যর্থঃ। সোঽচ্যুতো ভূতং ভূতং সর্বভূতানাং প্রভুরিত্যর্থঃ। ভক্তো বিভুং অভি বিভো-র্ভক্তঃ জনঃ কশ্চিৎ প্রকারমাপন্নঃ গোবিন্দং লক্ষীকৃত্য প্রাঞ্জলিস্তিষ্ঠতি অভেরুদাহ-রণত্রয়েণ পরিপ্রত্যোরপি জ্ঞেয়ম্। ভাগে উদাহরতি। হরের্ভাগে লক্ষ্মীরভবৎ।

२८७। दिवो धं वा।

दिव ६।, ध १।, वा।१।।

दिवो धं ढं स्यात् वा। पक्षे स्थान् वा दीव्यतीक्षः।

हरस्य भागे हलाहलं विषं अभवत्। एवं वीप्सादिषु अनीशेयम्। सहार्थे तु विष्णुमनु विष्णुना सह भर्गोऽर्च्यते अर्थात् सह। अच्युतमुप अच्युतादीनाः शक्रादयः। एवमच्युतमनु शक्रादयः इति। लोकानुपर्य्युपरि निकटे माधवः आस्ते अधोऽधः समीपे माधवः आस्ते अध्यधि इतस्ततः आस्ते। इह समीपार्थे हेर्ग्रहणात् नेह उपर्य्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः अतिदूरे उपचरन्तीत्यर्थः। यद्वा उपरिबुद्धीनामुपरि ईश्वरबुद्धयश्चरन्तीत्यर्थः। पूर्वविप्रतिषेधेन प्रबोधितत्वात् सम्बोधनार्थद्योतकत्वाद्धा हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्णः। हा पितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेव विललाप स इत्यादौ सम्बोधने मा भूत्। शाखिभिर्हा हता भूयो हृदयानामुदेजयैः इति तु उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायात्। यावता मर्य्यादाभिविध्यो नदीं यावदरण्यानी। रथ्यां यावत् दृष्टो देव इत्यादि। अनयोः किं यावदेते हृदि प्राणास्तावदाशा विवर्द्धते ॥ २८६ ॥

वा शब्दोऽत्र व्यवस्थावाची व्यवस्था चेयं दीव्यतेः करणं नित्यं कर्मसंज्ञं स्यात् पक्षे प्रागभूतकरणत्वात् तृतीयैवेत्यर्थः। तेनास्य सकर्मकत्वात् ईशेन अक्षा दीव्यन्ते इति कर्मणि प्रत्ययः। ईशेन अक्षा द्यूता इति कर्मणि क्तः। पार्वती ईशेन अक्षैर्वा देवयति अत्र अत्रान्तकर्त्तुः कर्मत्वं न स्यात्। ईशोऽक्षाणां देविता इति कृद्योगे षष्ठी नित्यैव। न च तेनादुद्यूषयद्रामं मृगेण मृगलोचना इति भट्टौ अत्रान्तकर्त्तुः रामस्य कर्मत्वं कथमिति वाच्यम्। यतस्तेनेति दुद्यूषेरेव करणं नतु दीव्यतेरिति। स्वेच्छया दुद्यूषन्तं रामं मैथिली तेन मृगेण प्रेरितवतीत्येवार्थः। ततश्च दीव्यतेः करणाभावादकर्मकत्वे आन्तकर्त्तुः रामस्य कर्मत्वमिति ॥ २८७ ॥

श्रीरा-टी—दिवं क्रीडार्थस्यैव ग्रहणम्। दिवो ध ढ स्याद्वा। वाशब्दस्य व्यवस्थया धपक्षेऽपि सढत्वादिदेशात् अढलक्षणं कार्य्यं न स्यात् तेन अक्षा दिव्यन्ते अक्षैः देवयते छात्रेण गुरुः। अक्षाणां देवकः अक्षाणां देविता इत्यादयः एव स्युः। ननु अक्षैर्देवयते छात्रं गुरुः अक्षैर्देवकः अक्षैर्देविता इत्यादयः स्युः सदैव सढत्वात्। एवं मनसा देवीति ढात्पक्ष इत्याहुः परे। वस्तुतस्तु पचादिनि नदादित्वात् ईपिसञ्ज्ञाया वा न लुक् इति तेनादुद्यूषयद्रामं मृगेण मृग-

२८८। साधन-हेतु-विशेषण-भेदकं धं कर्त्ता घ स्त्री।

साधन—भेदकं ।१।, घ ।१। कर्त्ता ।१।, घ ।१।, स्त्री ।१।।

नेत्रै पुण्येन भूषाभि र्नाम्ना दृष्ट शिवो जनैः।

लोचना इत्यत्र तेनेति दिवो घ न किन्तु दयूषेरिति। अन्ये तु अवेर्दैवक इत्यत्र वा षीत्याहु। इह सूत्र धिकसमयेत्यन्तरम इत्येक तन्मत करणवरणा दकवर्ण इत्येव व्याख्या। गै क्रुधद्रुहोर्भम्। गै पर्य्योरनयोर्भ ढसञ्ज स्यात्। नृपाऽरीन् परिक्रुध्यति खल पति मद्रुह्यति नृपेणारय परिक्रुध्यन्ते खलेन पति सद्रुह्यत इति। अनुजनोर्जम। अनुपूर्वस्य जनो ज ढसञ्ज स्यात। लक्ष्मणो राममनुजायते पश्चात प्रभवति इत्यादि। एवं पुत्रमनुजाता कन्या ढत्वविधानात लक्ष्मणेन रामो-ऽनुजन्यते। अनुपूर्वस्य जनेस्तनपूर्वीकरणपूर्वके जन्मनि वर्त्तमानत्वात् सढत्व-मित्येके। अनो. कि? रामात् सञ्जायते हरि। यजो ढभे धढ्वे। यजधोर्ढभेध-ढसञ्ज क्रमात् स्याताम्। पशुना रुद्र यजते पशु रुद्राय ददातीत्यर्थ॥ २८७॥

साध्यते कर्म निपाद्यतेऽनेनेति साधनम। किञ्च क्रियाया साध्यायां बहूना कारणाना मध्ये कारणान्तरव्यवधानाभावे यन्तु क्रियानिष्पत्तिकारणं विवक्षित तदेव साधन भवति अतएव कारण साधकतममित्यमर। तेन दात्रेण धान्य लुनातीत्यत्र हस्तादे. करणत्वेऽपि दात्रस्यैव करणत्व विवक्षितम्। तथाचोक्तम्। कारणाव्यवधाने तु क्रियानिष्पत्ति करणम। यद्ध विवक्षित तेषु करण तत् प्रकीर्त्तितमिति। फल साधयत् असाधयत् वा फलसाधनयोग्यो य स. हेतु। धनेन कुलम् अन्नेन वसति विद्यया यश इत्यादौ धनादे. कुलादिसाधनत्वाभावेऽपि कुलादिसाधनयोग्यत्वादेव हेतुत्वम्। न च दात्रेण धान्य लुनातीत्यत्रापि दात्रस्य हेतुत्वादेवेष्टसिद्धौ साधनग्रहणं व्यर्थमिति वाच्य हेतुसाधनयोर्भेदात्। तथाहि यदधीना कर्त्तु प्रवृत्ति स हेतु. साधनन्तु कर्त्त्रधीनप्रवृत्ति। विशिष्यते सम्बध्यते अनेनेति विशेषणम्। कलेण क्षातमद्राक्षीदिति। भेदयति अन्यपदात् पृथक् करोतीति भेदकम्। नाम्ना शिव. गोत्रेण गार्ग्य। विशेषण दृष्टमेव भेदकन्तु अदृष्टमेव इति विशेषणभेदकयोर्भेद। एव प्रकृत्या पटु' जात्या ब्राह्मण जन्मना अन्ध' स्वभावे नोदार. समेन तिष्ठति विषमेण धावति सर्वेन याति दुःखेन याति कार्त्स्न्येन पचति साकल्येनादत्ते प्रायेण वैष्णव: इत्यादावपि प्रकृत्यादे करणत्वमिति दुर्ग सिद्ध.। तथा प्रकृत्या पटुर्भवतीत्यत्र पटुत्वभवने प्रकृतेः करणत्वमेव स्यात् इति

विवक्षा। शुद्धेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिप'। वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यतीत्यादौ शुद्धिं प्रति दशाहादेः करणत्वे तृतीया। अतएव अनन्यथासिद्धि नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वमिति तार्किकाः। साधनञ्च हेतुश्च विशेषणञ्च भेदकञ्चेति य करोति स कर्त्ता इति सर्ववर्मा। कृत्याश्रय कर्त्तेति तार्किका। साधनादीनि धमज्ञानि स्यु कर्त्ता चसञ्ज स्यात् उभयत्र तृतीया स्यात् इत्यर्थ। नेत्रैरित्यादि। नेत्रै साधनै पुष्पेन हेतुना भूषाभिर्विशिष्टो नाम्ना भेदकेन शिवो जनै कर्त्तृभिर्दृष्ट इति अन्वय ॥ २८८ ॥

श्रीरा-टी—साध्यते अनेनेति साधन घेऽनट् यद्व्यापारानन्तर कर्त्ता क्रिया निष्पाद्यते तत् साधनमित्यर्थ तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको हि व्यापार यथा परशुना काष्ठं छिनत्ति मनसा जानाति पाणिना भामयतीत्यादौ छेद्यपरशु संयोग-व्यापारेण आत्ममन संयोगव्यापारेण छेदनादेर्निष्पाद्यत्वात् साधनत्वम्। अश्वेन पथा याति कायेन मनसा वाचा हरिराराधितो मया इत्यादौ द्वयोस्त्रयाणामपि व्यापारवत्त्वात् साधनत्व स्थाल्या पच्यत इत्यादौ तु स्थाल्यादेर्व्यापारान्तर क्रिया-सिद्धेर्विवक्षितत्वात्। यदुक्तम्। क्रियाया परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्। विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्व तदा स्मृतम्। वस्तुतस्तदनिर्देश्य नहि वस्तुव्यवस्थितम्। स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत'॥ हेतु फलसाधनयोग्य.। यथा विद्यया यश धनेन कुलमित्यादौ कौच्यादिकमकुर्वन्नपि विद्यादिस्तत्करणयोग्य एव। अन्ये तु अन्वयव्यतिरेकनियमेन ज्ञापको हि हेतु. यथा धूमवत्त्वेनाग्निमान् अय पर्वत इत्यत्राप्यन्वयव्यतिरेक नियमेनाग्निसत्त्वस्य ज्ञापक धूमवत्त्वमित्याहु। तथाच यदधी-नाप्रवृत्ति कर्त्तु स हेतु' कर्त्तधीन साधनमिति साधनहेत्वोर्भेद.। विशिष्यते सम्बध्यते येन तद्विशेषण विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगीति यावत्। यथा जटाभिस्तापसः छात्रोपाध्यायमद्राक्षीत् उपलब्धवान् इत्यर्थ। शिखया परिव्राजक इत्यादौ जटादे-र्विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगित्वाद्विशेषणत्वम्। भेदयति सामान्यावगमे इतरेभ्यो व्यवच्छि-नत्तीति भेदकमितरव्यावर्त्तकमिति यावत्। यथा काकैर्गृह्व छत्रेण छात्रमुपाध्याय-मद्राक्षीत् इत्यादौ काकादेर्विद्यमानसम्बन्धाप्रतियोगित्वेऽपि भेदकत्वम्। तथाच विशेषण विद्यमान भेदकत्वविद्यमानमिति विशेषणभेदकयोर्भेद इत्येके वस्तुतस्तु भेदकत्वेनैव जटाभिस्तापस इत्यादौ सिद्धे विशेषणग्रहण क्वचिदन्यतोऽपि तृतीविधानार्थं तेन येनाङ्गविकारस्तदङ्गात् येनावयवेनाङ्गिनो हानिराधिक्य वा लक्ष्यते तदङ्गवाचिनस्तृ स्यात्। यथा मुखेन त्रिलोचन अक्ष्णा काण पदेन खञ्ज. पृष्ठेन कुब्ज इत्यादौ नित्यनैमित्तिकसम्बन्धे षो प्राप्ते तो स्यात। यथा

प्रकृत्या सुभग: धान्येन धन गोत्रेण गार्ग्य. जात्या विप्र जन्मना ब्रह्म: स्वभावेनोदार. स्वरूपेण प्रियवद प्रायेण वैष्णव समेन धावति सुखेन जाति कार्त्स्नेन पचति तत्रागार धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमित्यादौ प्रकृत्यादीना सुभगादिना अभेदेऽपि इतरव्यावर्त्तकत्वात् भेदकत्वमिति। तथाहि प्रकृतिशब्देन साहजिक उच्यते साहजिकाभिन्न सुभग धान्याभिन्न धन गोत्राभिन्ना गार्ग्या: गार्ग्यकुलोत्पन्ना इत्यादि क्रमेणान्वयबोध'। परे तु हेत्वादेर्न धत्वमाहु.। अनेन वीं विधाय धसञ्ज्ञा कृतेति। करोतीति कर्त्ता स्वतन्त्र: क्रियासिद्धावगुणत्वेन विवक्षित' साक्षात् क्रियाश्रय इति यावत्। यथा रामो रथेन व्रज याति कृष्णो भवतीत्यादौ गत्यादिक्रियासिद्धौ रामादेर्गुणत्वाभावात् कर्तृत्वम्। मैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यत्र पचिर्विक्लेदनार्थ.। अतएव विक्लेदनक्रियासिद्धौ मैत्रस्य गुणत्वाभावात् कर्तृत्व यदा तु विक्लित्त्यर्थस्तण्डुल पच्यते स्वयमेवेति ढधविषय। तत: प्रेरणे णौविक्लेदनार्थ: पचिसमानार्थ: यथा पाचयति तण्डुल चैत्र इति एव यदा निष्पादनार्थ कृधुस्तदा चैत्र कट करोति यदा निष्पत्त्यर्थस्तदा क्रियते कट: स्वयमेवेति। केचित्तु विक्लित्त्यर्थ' पचौ रूढ क्रियाश्रयत्वात् तण्डुल पचति। विक्लेदनार्थस्तु प्रेरणार्थक्रियाया व्याप्यत्वात् तण्डुलादेर्ढत्वमिति यदा तत क्रियाव्याप्य ढस्य धत्व' विवक्ष्यते तदैव कर्मकर्त्तेत्याहु'। काष्ठ पचति परशुश्छिनत्ति स्थाली पचतीत्यादौ काष्ठादीना गुणत्वाभावविवक्षया कर्तृत्व तथाच यदा काष्ठादीना क्रियानिष्पत्तौ धत्वादिर्न विवक्ष्यते किन्तु गुणत्वाभावो विवक्ष्यते तदा धत्वमिति पर्य्यवसितोऽर्थ। यदुक्तम्। निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्व' सर्व्वत्रैवास्ति कारके। व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भव इति। पाचयत्योदन सूदेन गृहीत्यादौ तु पाकक्रियासिद्धौ सूदस्य तत् प्रेरणक्रियासिद्धौ गृहिण: प्राधान्यभावाद्धत्व तत्राख्यातेनोक्तत्वात् गृहीत्यत्र प्री सूदेनेत्यनुक्तत्वात् वीति। सूर्य्यं पश्यति शिव जानीहि राम' जानामीत्यादावप्रयुक्तानामपि चैत्रादीना गुणत्वाभावविवक्षाया धत्वमिति। यदुक्तम्। प्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा कारकाणा य ईश्वर:। अप्रयुक्त प्रयुक्तो वा स कर्त्ता नाम कारकमिति। नेत्रैरित्यादि। नेत्रसाधनकपुण्यहेतुक भूषाविशेषणक नामव्यवच्छिन्न बहुत्वाश्रयजनकर्तृकातीतदर्शनविषय: शिव इत्यर्थ। नेत्राणा विषयसंयोगव्यापारेण साधनत्व पुण्य शुभादृष्टं तस्य शिवदर्शनफलसाधनयोग्यत्वात् हेतुत्वम्। भूषाणामहिवलयादीनां विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगितया विशेषणत्व' नामसंज्ञा तस्य इतरव्यावर्त्तकत्वात् भेदकत्वं जनाना दर्शनक्रियासिद्धावगुणत्वाद्धत्वमिति ॥ २८८ ॥

२८६। सहवारणसमोनार्थैर्विनापृथङ्-नानाद्यैः।

सह—नानाद्यै ३॥।

एभि र्योगे त्रौ स्यात्।

सहेशार्चो ऽच्युतो, भेदेनालं, तेन समो ऽस्ति कः।

विकारै रहितः शम्भु, सतामथः शिवार्चया॥

अर्थ प्रयोजन सहश्च वारणञ्च समश्च ऊनश्च अर्थश्च सहवारणसमोनार्थाः ते अर्था अभिधया येषा ते सहवारणसमोनार्थाद्या. नाना आद्यौ येषा ते नानाद्या तत सह वारणसमोनार्थार्थाश्च विना च पृथक् च नानाद्याश्च ते तै। एभिर्योगे तृतीया स्यादित्यर्थ। अत्र अर्थनैव योगे न तु शब्देन। अतवाय सहागत पिचा इत्यादौ व्यवधानेऽपि स्यात्। सहेशार्च्य इत्यादि। अच्युत ईशा शिवेन सह अर्चा। ईशिति ईशलड ऐश्वर्य्ये ईष्टे इति कर्त्तरि क्विप् ईट्. तेन एव साक साईं समभित्यादि। देशाध्वकालभाव वाढैरित्यादि ज्ञापकात् सहार्थे गम्यमानेऽपि स्यात्। तेन गुरु शिष्येणागत इत्यादि। एव दिक्-शब्दाना ऊहेऽपि पञ्चमीति बोध्य यथा आदिगेचौरित्यत्र परशब्दस्यापि आदिति पञ्चमी। अच्युतेशयोर्भेदेनाल भेदो व्यर्थ इत्यर्थः। तेन सम कोऽस्ति एव समानस्तुल्य इत्यादि। अत्र वे पुन समार्था शब्दास्ते यदि पदान्तरापेचा. सन्तो वर्त्तन्ते तदा तैर्योगे तृतीयाषष्ठ्यौ न स्यातामिति गोयीचन्द्र। तेन चन्द्रवन्मुख गौरिव गवय। समान दशनमस्येत्यादिषु समानार्थत्वेऽपि पदान्तरापेचत्वात् तृतीयाषष्ठ्यौ मा भूतामिति। शम्भुर्विकारैरहित ऊन इत्यर्थ। एवमल्प इत्यादि। सतां साधूना शिवार्चयार्थ। एव प्रयोजन कार्य्यमित्यादि। इशेन विना श्रीर्न स्यादित्यर्थ। शम्भुर्विश्वेन पृथक् विश्वस्य नश्वरत्वात् शम्भोर्नित्यत्वादित्यर्थ। तत विश्व पुन शम्भुना न नाना भिन्न विश्वस्य शम्भुमयत्वात्। आद्यशब्दात् अधीचज. श्रीकृष्णो रामाद्वर्षेण अवर' कनिष्ठ अत्र अवरशब्देन योगे वर्षेणेति तृतीया एव मासेन पूर्व'। एवञ्च येनाङ्गेन अङ्गिविकृत तन्यते तस्मादङ्गाञ्च तृतीया। यथा अक्ष्णा काण पादेन खञ्ज पृष्ठेन कुब्ज इत्यादि। अत्र जौमराः उपमातुलाभ्या योगे तृतीया न स्यादिति मन्यमाना अस्त्युपमा शिवस्य नास्ति तुला विष्णोरित्युदाहरन्ति तच्चिन्त्यम्। प्रहीणपूर्वध्वनिनाधिरूढस्तुलामधारेश शरद्घनेनेति रघौ.। चिरोज्झितालक्तकपाटलेन तुला यदारोहति इति कुमारात्।

श्री र्नेशेन विना शम्भु पृथक् विश्वेन, तत् पुनः ।
न नाना शम्भुना, रामात् वर्षेणाधोऽनुजोऽवरः ॥

गिरिर्णोपमामुपदधे जगती इत्यादि दर्शनाच्च। उत्सुकप्रसिताभ्यां योगे तृतीया-सप्तम्यौ स्यातामिति वक्तव्यम्। भोगैर्भोगेषु वा उत्सुकः धर्मैर्धर्मेषु वा प्रसितः ॥२८९॥

श्रीरा-टी—सहश्च वारणञ्च समश्च ऊनश्च ते तेऽर्था. येषां ते नाना थार्थाः येषां ते सह वारण समोनार्थाथाश्च विना च पृथक् च नानाद्याश्च ते तै। एभिरिति सहाद्यादिभि विनादिभिश्च योगे इत्यर्थः। यद्यपि सामान्येनोक्त तथाप्यविधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् तथाहि सहार्थैर्योगे गौणे तौ गौणत्वञ्च परम्परया क्रियागुणद्रव्यान्वयित्वम्। पुत्रेण सहागत पिता पिता सह स्थूल. पुत्र चैवेण सह मैत्रो गोमानित्यादौ पित्रादीना साक्षात् क्रियाद्यन्वय न तु पुत्रादीनामिति। गम्यमाने सहार्थैरपि वृद्धो यूनागत इत्यादौ स्यात्। वोढ्डा जमे च इत्यादि ज्ञापकात्। एव साकं सार्द्ध सम सजूरमादिभि-र्योगेऽपि। वारणार्थो अल मास्व मा इत्यादय यथा अल विलम्बे नेत्यादि। परे तु वारणार्थयोगे तौ नेच्छन्ति। समार्था. सदृशाद्या यथा गोपेन तुल्यो हरि। सामर्थ्येनेत्यादिना गोपस्य तुल्यो हरि इत्यादिषु षौ च सादृश्य गत-मर्पानिद्रचूतगन्धैरित्यादौ तु धर्मवाचिनापि तौति। गिरिशस्योपमा नास्ति नास्ति लक्ष्मीपतेस्तुला इत्यादौ तु नोपमाभ्या योगे तौ स्यादनभिधानात। गौरिव गवय इत्यादौ तु न स्यादिवशब्दस्य सादृश्यद्योतकत्वात्। ऊनार्था ऊनहीन-रहितादय। यथा एकेनोन पुण्येन हीन इत्यादि। अर्थयोगे यथा धान्येनार्थ। सतामर्थो हरिर्भक्त्या इत्यादि। यथा विना रामेण कोऽन्यो वा दश-कण्ठविनाशकृत्। एवं धिक्समयेत्यादिना द्वौ अन्यारभ्यादारादित्यादिना पौच यथा हरि विना रामाल्लोकुलं शोकसङ्कुलम्। विनाशब्देन पृथक्नानार्थे श योगे डौप्यौ चेति परे। सर्वेशार्च्य इत्यादि। ईशा सह अच्यु,तोऽन्य ईशार्था किप ईट् ततस्तौ भेदेन अल अर्थात शिवविष्णुभेदोऽवधारणीय इत्यर्थ। तत शिवेन विष्णुना वा क समोऽस्ति न कोऽपीत्यर्थ। शम्भुर्विकारै कामक्रोधा-दिभि. रहित. हीन इत्यर्थ। सता सुधिया शिवार्चयार्थ शिवपूजैव प्रयो-जनमित्यर्थ ईशेन विना श्रीर्न शिवार्चना व्यतिरेकेण त्रिवर्गसम्पन्नो न भवतीत्यर्थ। शम्भुर्विश्वेन पृथक् सर्वस्मात् चराचरजगतोभिन्नः संसारस्य नश्वरत्वात। सोऽपि च पुन शम्भुना न नाना शिवान्नान्यत्। तेन विना पदार्थाभावात। अधोऽनुजो विष्णु रामादवरामाद्वर्षेण एकवत्सरेणावर. कनिष्ठः एव आद्यशब्देन मासेन पूर्व: भ्रात्रेण कलह, गुड न मिश्र इत्यादि। ॥ २८९ ॥

२९०। कालभाङ्के वा।

कालभात् ५।, ङे ७।, वा ।१।।

कालवाचिनो नक्षत्रात् ङे त्रौ स्यात् वा।

रोहिण्यामभवत् कृष्णो रोहिण्यासीच्च चन्द्रिका।

२९१। मानाद्वीप्सायां ढे।

मानात् ५।, वीप्सायां ७।, ढे ७।।

शतं शतं पयोऽपीप्यत् वत्सान् विष्णुः शतेन गाः।

द्विद्रोणेन क्रीणाति, पञ्चकेन क्रीणाति, द्विद्राणं पञ्चकम्।

अश्विन्यादयो रेवत्यन्ता शब्दाश्चन्द्रस्य पत्नीषु वर्त्तन्ते काले वाच्ये। तेभ्य ष्णे कृते वक्तव्यात्तस्य लुकि तदुपलक्षितकालेषु वर्त्तन्ते। ततश्च काले वर्त्तमानान्नक्षत्रवाचकादश्विन्यादिशब्दादधिकरणे तृतीया स्यादित्यर्थः। कृष्णो रोहिण्याम् अभवदित्यत्र सप्तमी। चन्द्रिका रोहिण्या आसीदित्यत्र तृतीया। एवं पुष्ये पुष्येण वा प्रस्थानं प्रशस्तमित्यादि। काले किं रोहिण्या प्रीतिश्चन्द्रस्य॥ २९०॥

श्रीराटी—कालवाचिनो नक्षत्रादिति तेन युक्तः काल इत्यर्थः. विहितस्य ष्णस्य लुकि काले वर्त्तमानान्नक्षत्रादित्यर्थः। रोहिण्यामिति रोहिण्या युक्तः काल इत्यर्थे विहितस्य ष्णस्य लुकि कालवाचित्वात्। उदाहरणद्वयेन विकल्पो काल इत्यर्थे विहितस्य ष्णस्य लुकि कालवाचित्वात्। उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः। एवं पुष्ये पुष्येण वा नवान्नमश्नीयात् इत्यादि। काले किं रोहिण्या चन्द्रः रोहिण्याधिष्ठातृदेवताया चन्द्र इत्यर्थः। ङे इति किं अद्य पुष्यः, पुष्ययुक्तः काल इत्यर्थः.॥ २९०॥

कर्मणि प्रयुज्यमाने मानात् परिमाणवाचकाद्वीप्साया वाच्याया तृतीया स्यादित्यर्थः। मानशब्देनेह इयत्तापरिच्छेदकस्य ग्रहणात् परिमाणस्य सङ्ख्यायाश्च ग्रहणमिति आह शतं शतमित्यादि। विष्णुः शतं शतं वत्सान् पयोऽपीप्यदित्यत्र तृतीयाया अप्राप्तिपक्षे द्वितीया। वीप्साया द्विर्भावः। पक्षे विष्णुः शतेन गा पयोऽपीप्यदित्यत्र शतेनेति तृतीयाया वीप्साया उक्तत्वान्न द्वित्वम्। अपीप्यदिति पा पाने ञि' द्विर्विभक्तिः अङि पीप्यादेशः। पानस्यापि भक्षणविशेषत्वादुभयत्र अन्तःकर्तृणां वत्सानां गवाञ्च कर्मत्वम्। द्विद्रोणेनेत्यादि। द्वौ द्वौ द्रोणौ परिमाणमस्येति तद्धितार्थद्विगुस्ततस्तृतीया द्वितीया च समासेन वीप्साया

२९२ । संज्ञो ऽस्मृतौ ।

सज्ञ ६।, अस्मृतौ ७। ।

स्मरणादन्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानस्य संपूर्वस्य जानाते ढं वा स्यात् वा। संजानीष्व स्व-मीशा च सजानीहि तत शिवम्।

२९३ । सन्दानो भे ऽधर्मे नित्यम् ।

सदान: ६।, भे ७।, अधर्मे ७, नित्य १। ।

उक्तत्वान्न द्वित्व उभयत्रैव द्वौ द्वौ द्रोणौ धान्य क्रीणातीत्यर्थ.। एव पञ्च पञ्च परिमाणमस्येत्यर्थे विकारसवभावेदमिति क'। अभिधानार्देकवाक्यत्वे नितीया तृतीययोरेकवचने पञ्चकेन पञ्चकमिति। तद्धितेन वीप्साया उक्तत्वान्न द्वित्व उभयत्रैव पञ्च पञ्च पशून् क्रीणातीत्यर्थ ॥ २९१ ॥

श्रीरा-टी—मानवाचिनो वीप्साया ढे वा वा स्यात। शत शतमित्यादि। विष्णु शत शत वत्सान पर्य्योऽपीप्यत् शतेन गा गोरूपान् वत्सान पर्य्योऽपीप्यत। वा वीप्सार्थस्योक्तत्वान्न द्वि.। सख्यापि परिमाणमिति कस्यचिन्मत अतएवोक्त द्विद्रोणेन क्रीणाति द्विद्रोण क्रीणाति द्विद्रोणपरिमित द्रव्य क्रीणातीत्यर्थ'। द्वौ द्वौ द्रोणौ परिमाणमस्य इत्यर्थे कृते णोक्तत्वान्न द्वि:। एव पञ्च पञ्च परिमाणमस्य इत्यर्थे विहितकल्येनोक्तत्वान्न द्वि'। इद नेच्छन्ति परे ॥ २९१ ॥

सजानीष्वेत्यादि हे सार्धा। त्व स्व आत्मान सजानीष्व सम्यक् प्रकारेण जानीहि। ईशा शिवेन च सजानीष्व ईशति ईष्टे इति क्विप् ईट् तेन सजानीष्वेति सम्प्रतेरस्मृतावित्यात्मनेपदम्। अस्मृतौ कि ? ततस्तदवधि शिव सजानीहि स्मर इत्यर्थ:। अस्मृताविति पाणिनि-क्रमदीश्वर-श्रीपतिदत्तानामसम्मतम् ॥ २९२ ॥

श्रीरा टी—समीज्ञा. सज्ञास्तस्य। न स्मृतिरस्मृतिस्तस्याम्। ईशा सजानीष्व पचे स्व आत्मान सजानीष्व सम्प्रतेरस्मृताविति म दर्शयेन विकल्पो दर्शित । कृति तु ईश सज्ञाती इत्यत्र परत्वात् ढघे कृतीत्यादिना ष्या बाध्यते। ततस्तस्मात् कारणात् शिव सजानीहि स्मर इत्यत्र स्मरणार्थत्वान्नम वा स्मृत्यर्थदयेशाम् इत्यनेन षी च तेन शिवस्य सजानीहि इत्यपि ॥ २९२ ॥

सपूर्वस्य दानदाने इत्यस्य प्रयोगे अधर्मे शास्त्रविरुद्धव्यवहारे गम्यमाने भे सम्प्रदाने तृतीया स्यान्नित्यमित्यर्थ:। सयच्छत इत्यादि। श्रीश: गोप्या

संपूर्वदानसम्बन्धिनि अधर्मे भे ची स्यान्नित्यम्।
संयच्छते स्म गोप्येष्टं श्रीशः संयच्छति श्रिये।

२९४। यस्मै दित्सासूयाक्रोधेर्ष्यारुचिद्रोह स्थाह्नुश्लाघस्पृहि शप्राधीच्छाप्रतिश्रुप्रत्यनुगृधार्य्यर्थ्या भं ची तादर्थ्ये च।

यस्मै ४।, दित्सा—धार्य्यर्था १॥, भ १।, ची।१।, तादर्थ्ये ७।, च।१।।

यस्मै दातुमिच्छा, असूयादयः स्यादेरर्थश्च यस्मै, तत् भसंज्ञं स्यात् तत्र चो, तादर्थ्ये च।

इष्ट अभीष्टद्रव्य सयच्छते स्म। अत्र श्रिया ईश. स्वामी सन् गोप्यै परस्त्रियै इष्ट दत्तवानित्यधम सयच्छते इति दान. सा चेच्चार्थे इत्यात्मनेपद अधर्मे कि? श्रीश श्रियै इष्ट सयच्छति अत्राधर्माभावात् सम्प्रदाने श्रियै इति चतुर्थ्येव।॥२९३॥

अरा टी—समोदानं सन्दान तस्य। न धर्मोऽधर्मस्तस्मिन्। धर्मशास्त्र-विरुद्धाचारोऽधर्म.। श्रीश लक्ष्मीश' गोप्या इष्ट सयच्छतेस्म अभिलषित दत्तवानित्यर्थ। गोप्यैरतिदानेनाधर्म. श्रियै श्रीश इष्ट सयच्छति इत्यत्र धर्म शास्त्र विरुद्धाभावान्न भत्वं॥ २९३॥

आ प्रतिभ्या श्रु. आप्रतिश्रु प्रत्यनुभ्या गृ प्रत्यनुगृ स्थाश्च ह्नुश्च श्लाघश्च स्पृहिश्च शप् च राध् च ईच्छ् च आप्रतिश्रुश्च प्रत्यनुगृश्च धारिश्च ते स्थाह्नु श्लाघ स्पृहिश प्राधीच्छा प्रतिश्रु प्रत्यनु गृ धारय.। तेषामर्था स्थाह्नु श्लाघ स्पृहि श प्राधीच्छा प्रतिश्रु प्रत्यनु गृ धार्य्यर्था। ततो दित्सा च असूया च क्रोधश्च ईर्ष्या च रुचिश्च द्रोहश्च स्थाह्नु श्लाघ स्पृहि श प्राधीच्छा प्रतिश्रु प्रत्यनु गृ ध्यार्य्यर्थाश्च ते। दातु मिच्छा दित्सा दानेनैवेष्टसिद्धौ दित्साग्रहण ज्ञापयति अस्मिन् द्रव्ये मत्स्वत्व-त्यागपूर्वकमस्य स्वत्वं जायतामीदृशीच्छा यस्मै तदेव सम्प्रदान स्यादिति। यथा विप्राय गा ददातीत्यादि। यत्तु शिष्याय चपेट ददाति शत्रवे भय ददाती-त्यादि तदुपचारात्। तथाचोक्त सम्प्रदान तदेव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया। दीयमानेन सयोगात् स्वामित्व लभते यदीति। अतएव रजकस्य वस्त्र ददातीत्यादौ रजकादे सम्प्रदानत्व न स्यात्। असूया गुणेषु दोषारोप। यथा असूयति खल. साधवे। क्रोधो नेत्रलौहित्यादि हेतुश्चित्तविकार:। यथा

ददातु सङ्गः स सुखं हरिः, स्मरात्
गोपीगणो ऽसूयति कुप्यतीर्ष्यति।
स्म रोचते द्रुह्यति तिष्ठते ह्नुते
ऽश्लाघिष्ट यस्मै स्पृहयत्यशप्त च॥

पुत्राय क्रुध्यति कुप्यति रुष्यति। ईर्ष्या अक्षमा यथा ईर्ष्यति गुणिने गुणी। रुचिरनुराग। यथा मोदक शिशवे रोचते स्वदते स्वादते। द्रोहोऽनिष्टकरणम्। यथा शत्रवे द्रुह्यति द्वेष्टि। स्थार्थ इह स्थित्या तोषणेच्छा स्थित्या स्वाभिप्राय विज्ञापनेच्छा वा। यथा रामाय तिष्ठते सीता स्थित्या राम तोषयितुमिच्छति स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमिच्छति वेत्यर्थ। अतएव श्लाघह्नुस्थाशपा ज्ञीप्सीति क्रमदीश्वर। एषा प्रयोगे य ज्ञापयितुमिच्छा स सम्प्रदानसंज्ञ स्यादित्यर्थ.। विप्राय श्लाघते निह्नुते तिष्ठते शपते। श्लाघनेन विप्र तोषयितुमिच्छति अभिप्राय निवेदयितुमिच्छति वेत्यर्थ। ज्ञीप्साशब्दस्य तोषणनिशामनार्थताऽनेन ज्ञाधातुना निष्पादितत्वात्। एव ह्नवनेन स्थित्वा शपनेन वोद्धव्यमित्यत्र गोयीचन्द्र। सोपद्मा अप्येवम्। युक्तञ्चैतत। अन्यथा श्लोक श्लाघन द्रव्य निह्नुत गृहे तिष्ठति शत्रु शपति इत्यादौ श्लोकादेरपि सम्प्रदानत्वापत्ते। एव ह्नुङल चौर्ये श्लाघृङ कत्थने शपौञ क्रोशे एषामपि प्रयोगे ह्नवनाद्यर्थेन य तोषयितुमिच्छति स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमिच्छति वा स सम्प्रदानसज्ञ स्यादित्यर्थः इति बोध्यम्। स्पृहरुप्से इत्यस्य कर्मैव सम्प्रदानसज्ञ स्यादिति। पुष्पेभ्य स्पृहयति राजा। पुष्पेभ्य स्पृह्यते राज्ञा इत्यकर्मकत्वात् भावे प्रत्यय.। राध इति विशेषाभावात् राध्ना सिद्धा इति दैवादिकस्य सौवादिकस्य च ग्रहण ईक्षङ दर्शने इति तथाचास्यार्थ शुभाशुभपर्य्यालोचनमेवेति अत्र यस्य शुभाशुभे पर्य्यालोचते तस्यैव सम्प्रदानत्वम्। यथा दैवज्ञ. शिशवे राध्यति राध्नोति ईक्षते। आश्रुति पूर्वश्रुणोतिरर्थोऽङ्गीकार. स च यस्य सम्बन्धे क्रियते तस्य सम्प्रदानत्व यथा राजा विप्राय गामाशृणोति प्रतिशृणाति इत्यादि। गृणिशब्दे इत्यस्यैव ग्रहणा नतु गॄ श निगरणे इत्यस्य जौमराद्येकवाक्यत्वात्। प्रत्यनुपूर्वगृणातेरर्थ। पूर्ववक्तु प्रोत्साहना तत्र पूर्ववक्तु सम्प्रदानत्वम्। यथा विप्राय भूमि दास्यामीत्युक्तवते राज्ञेऽमात्य प्रतिगृणाति अनुगृणाति। धारीति धृञङ स्थितौ प्रेरणा न्तम्। अस्यार्थो गृहीतापरिशोधनम्। तत्र यस्य धन गृहीत तस्य सम्प्रदानत्वम्।

गर्गो राध्यति रामाय कृष्णाय स्मेक्षते व्रजे।
शुभाशुभ पर्य्यालोचयदित्यर्थः।
विभीषणायाशुश्राव राज्यं प्रत्यशृणोद् यशः।

यथा दरिद्र साधवे शत धारयति। दित्सादिधात्वर्थपर्य्यन्ताना यो विषय स सम्प्रदानसञ्ज्ञ स्यात् तत चतुर्थी स्यादित्यर्थः। तादर्थ्ये इति अथाचतुर्थीविधाने-नैवेष्टसिद्धौ तादर्थ्ये इति शब्दार्थयोर्गौरव ज्ञापयति अर्थशब्दस्यात्र प्रयोजन निवृत्तिश्चेति द्वावर्थौ ग्राह्यौ तथाच अर्थोऽभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमर। ततश्च स चासौ अर्थ. प्रयोजनश्चेति तदर्थ तस्य भाव तादर्थ्यम् एव तस्यार्थो निवृत्तिस्तदर्थ तदर्थ एव तादर्थ्य स्वार्थे ष्यञ्। तत तादर्थ्यञ्च तादर्थ्यञ्चेति एकशेषे सूत्रत्वादेकत्वे तादर्थ्ये तस्मिन् यत्प्रयोजन तस्माच्चतुर्थी यस्य निवृत्तिस्तस्मादपि चतुर्थी-त्यय। यथा ज्ञानाय पठति पाठस्य ज्ञान प्रयोजनमित्यर्थ। मशकाय धूम मशकस्य निवृत्तये इत्यर्थ। अतएव नरकाय प्रदातव्यो दीप सम्पूज्य देवता इत्यत्र नरकाय नरकनिवृत्तये इत्यर्थ। इति स्मार्त्तभट्टाचार्य्यव्याख्या। ददात्वित्यादि। स हरि' सञ्ज्ञा सुखं ददातु अत्र हरे सुखदानेच्छा सद्विषया तेन सता सम्प्रदानत्वं स क इत्याह। स्मरात् कामाद्धेतोर्गोपीगणो यस्मै असूयतिस्म तस्य गुणेषु दोषारोपण करोतीत्यर्थ। असूङ्करोतीति कण्ड्वादित्वात् क्य असूयति स्मेन योगेऽतीते की। गोपीगणो यस्मै कुप्यति स्म गोपीगणो यस्मै ईर्ष्यति स्म गोपीगणो यस्मै रोचते स्म यस्यानुरागपात्रमासीदित्यर्थ। गोपीगणो यस्मै द्रुह्यति स्म। गोपीगणो यस्मै तिष्ठते स्म स्थित्वा य तोषयितु मैच्छत् स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमैच्छद्वा इत्यर्थ। तिष्ठते इति प्रतिज्ञानिर्णय त्यादिनात्मनेपद गोपीगणो यस्मै ह्नुतेस्म अपह्नवेन य तोषयितुमैच्छत् स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमैच्छदित्यर्थ। गोपीगणो यस्मै अश्लाघिष्ट श्लाघनेन य तोष-यितुमैच्छत स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमैच्छदित्यर्थ.। गोपीगणो यस्मै स्पृहयतिस्म गोपीगणो यस्मै अशप्त च शपथेन य तोषयितुमैच्छत् स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमैच्छ-दित्यर्थ। अशप्तेति शपथाशीर्गेत्यनुकारे शप नाथ इत्यादिनात्मनेपदम्। गर्ग इत्यादि। गर्गो मुनि. व्रजे गोष्ठे रामाय राध्यतिस्म कृष्णाय ईक्षतेस्म रामस्य कृष्णस्य च शुभाशुभ पर्य्यालोचयदित्यर्थ। पर्य्यालोचयदिति कविकल्पद्रुमे अकितो वा चुरादय इत्यत्र वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् लोचृङोचे इति भौवादिकस्यैव चुरादित्वरूपम्। अथवा पर्य्यालोचन पर्य्यालोच घञलनट् इत्यादिना भावेऽल् तत. पर्य्यालोच करोतीति ञौ रूपम्। रामो विभीषणाय राज्य आशुश्राव यशश्च प्रत्यशृणोत्

प्रतिज्ञातवानित्यर्थः।
रामः, प्रत्यग्रणात्तस्मै लक्ष्मणोऽन्वग्रणात् कपिः।

दातु प्रतिज्ञातवानित्यर्थ। लक्ष्मणस्तस्मै रामाय प्रत्यग्रणात् कपिः सुग्रीवः तस्मै रामाय अन्वग्रणात्। विभीषणाय राज्य यशश्च दास्यामीति वदन्त राम साधुवादै प्रोत्साहयामासेत्यर्थ। धारयत इति फलवत् कर्त्तर्य्यात्मनेपदम्। सर्वः शिवः सर्ज्जो भक्तेभ्य. सर्व धारयते दयालुतया अवश्य दायिन. सर्वस्य अधमर्णतुल्यत्वेन निर्देशः। तादर्थ्योदाहरणमाह त भजेत्यादि। हे साधो। मुक्तये मुक्त्यर्थे त सर्व भज मुक्ते. सर्वेण सह योगाभावात् चतुर्थी। यन्निमित्तस्य कर्मणा योगस्तत्र ढेनाद्यादिति सप्तम्येव तत वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृष्ण इत्यादि। एव यूपाय दारु अश्वाय घास. रन्धनाय स्थालीत्यादि। तुमन्तोधातुगर्भस्थितो यत्र प्रतीयते तस्मात कर्मणोऽपि यथा काष्ठाय व्रजति काष्ठमानेतु व्रजतीत्यथ। पाकाय व्रजति पाक कर्त्तु व्रजतीत्यथ। मूत्राय सम्पद्यते यवागू यवागूरेव भक्षिता मूत्र भवतीत्यर्थ। भेदाववक्षायान्तु यवागूर्हतीमूत्र सम्पद्यत इत्येव। एवञ्च उत्पातेन ज्ञाप्यमानादपि। वाताय कपिला विद्युत आतपाय लोहिता विद्युदित्यादि॥ २९४॥

गौरा-टी—दातुमिच्छा दित्सा। आङ् प्रतिश्च तौ ताभ्या श्रु स। प्रतिश्च अनुश्च तौ ताभ्या गॄः स। स्थाश्च कृ श्च स्नावश्च स्पृहिश्च शप्‌च राध्‌च ईक्ष्‌च आप्रतिश्रु श्च प्रत्यनुगॄश्च धारिश्च ते तेषामथास्ते दित्सा च असूया च क्रोधश्च ईर्ष्याच हर्त्तिश्च द्रोहश्च ते च ते तस्मै अर्थ प्रयोजन तदर्थस्तदर्थस्य भावस्तादर्थ्य तस्मिन् तादर्थ्य। यस्य दातुमिच्छा इति ढेन कर्मणा स्वेन स्वेच्छया क्रियमाण दान यो लभत स भसञ्ज्ञः यस्य पुनरादान नास्ति तद्दानमित्यर्थ। अतएव भगवान् पाणिनि कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमित्याह। तेन विप्राय गा ददाति माषानस्मै तिलेभ्य प्रयच्छति इत्यादौ स्यात् न तु घ्नत. पृष्ठ ददाति राज्ञो दण्ड ददाति रजकस्य वस्त्र ददातीत्यादौ शववे भय ददाति भयानि दत्तसीतायै भय ददातु इत्यादौ तु स्वप्रयोजन मभिलष्यतो यस्यास्तन्यस्ततोऽपि भयस्य दयत्वेन विवक्षणात् अतएवोक्त ददातु सह्य स सुखमिति। एव विवक्षावशात् यत्र वस्तुतो दान तत्रापि न। यथा सममब्राह्मणे दानं द्विगुण ब्राह्मणब्रुवे। अधीते शतसाहस्रमनन्त देवपारगे इति मनुः। परे तु पूजानुग्रहकाम्याभिः स्वद्रव्यस्य परार्पणम्। दान तत्रार्पण स्थान सम्प्रदान प्रकीर्त्तितम्। गुरुदेवद्विजातीना भावश्रद्धया कृतं हि यत्। प्रणामावनतिदानैश्च पूजा मानन-

रामं वदन्तं प्रोत्साहयामास इत्यर्थः।
सर्वो धारयते सर्वं सद्मा स्त भज मुक्तये॥

मुच्यते। विरूपोन्मत्तानि स्वानामकुत्सापूर्वकं हि यत्। पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृतः। यत्किञ्चित् फलमुद्दिश्य दानयज्ञजपादिकं क्रियते कायिकं यच्च तत् काम्येति प्रकीर्त्तितम्। दानपात्रं सम्प्रदानं त्रिधा तच्च निरूपितम्। देहीति प्रेरणात् किञ्चित् प्रेरकं याचको यथा। महत्त्वात् याचते नैव भक्त्या दत्तन्तु मन्यते। अनुमन्त्रिकमेतत् स्यादगुणवानतिथिर्यथा। न स्वीकरोति माहात्म्यान्न निराकुरुते तथा। अनिराकर्त्तृकं तत् स्याद्यथा चैत्यं कृपानिधिः। इति मुख्यसम्प्रदानमन्यत्तूपचारादित्यप्याहुः। असूया गुणेषु दोषारोपः। क्रोधो नेत्रलौहित्यादि चित्तविकारः। ईर्ष्या अक्षमा। रुचिः प्रीतिविशेषः। द्रोहः जिघांसा। असूयाद्यर्थानां धूनां यस्य यं प्रति कोपः। रुच्यर्थानां प्रयोगे तु यो यस्य प्रीतिं करोति। श्लाङ्‌श्लाघशपां प्रयोगे यो बोधयितुमिष्टः स्पृहिर्यो. प्रयोगे योऽभीष्टः राधीच्यो प्रयोगे यद्विषये विविधप्रश्नः आप्रतिश्रु प्रत्यनुग्रो एतयो प्रयोगे गम्यमानं प्राक् क्रियाया यो यः। धारि प्रयोगे यो धनस्वामी स भवन्न स्यादित्यर्थः। ददात्विति। यस्मै हरये गोपीगणोऽसूयतिस्म हरेर्गुणेषु दोषमारोपितवान्। यस्मै गोपीगणः कुप्यतिस्म यं प्रति नेत्रलौहित्यादिकं कृतवान्। यस्मै ईर्ष्यतिस्म यं प्रति न क्षान्तवान्। यस्मै रोचतेस्म यस्य प्रीतिविषयीभूतो गोपोगणः। यस्मै द्रुह्यतिस्म गोपीगणो यं प्रति हिंसितुमिष्टवान्। यस्मै गोपीगणः श्लिष्यतेस्म यं प्रति स्वाभिलाषं बोधितवान् प्रकाशे मम्। यस्मै ह्नुतेस्म अपह्नुवानो गोपीगणः हरिं चातुर्य्यं बोधितवान् यस्मै अश्लाघिष्ट श्लाघमानमात्मानं यं बोधितवान्। यस्मै स्पृहयतिस्म यमीप्सितवान् पुष्पेभ्यः स्पृह्यते राज्ञा इत्यादावढत्वाङ्गावे मम्। स्पृहणीयाविभक्तय इत्यादि विकल्पदर्शनाद्विकल्पयत्यन्यः। अत्र तु पुष्पेभ्यः स्पृहयति पुष्पाणि स्पृहयति इत्यादौ क्रियाव्याप्यतया ढत्वम्। क्रियासम्बन्धविवक्षया ढत्वमिति। यस्मै गोपीगणोऽशप्त यं प्रति गोपीगणः शपथादिना स्वस्य तद्भक्त्वं बोधितवान्। स हरिः सद्मा सुखं ददात्वित्यन्वयः। गर्गो रामाय राध्यतिस्म कृष्णाय ईक्षतेस्म व्रजस्थाने विविधप्रश्नेन रामकृष्णयोश्चित्तं कीदृगिति पर्य्यालोचितवान् इत्यर्थः। स्वादिराध्नोतेरपियहणात् विप्राय राध्नोतीत्यन्ये। रामो विभीषणाय राज्यमाशुश्राव यश्चास्य प्रत्यश्रृणोत याचमाने विभीषणे राज्यं यश्चोऽप्यङ्गीकृतवान् तस्मै रामाय लक्ष्मणः प्रत्यगृणात् कपिर्हनूमांश्च अन्वगृणात् विभीषणाय राज्यादिकं दातुं प्रसतो रामस्य प्रोत्साहनं कृतवानित्यर्थः। आप्रतिश्रु प्रत्यनुग्रोः

२९५। शक्तार्थ वषड्हित सुख स्वाहा स्वधा स्वस्ति नमोभिः।

शक्तार्थ—नमोभि ३॥।

एभिर्योगे चौ स्यात्।

गम्यमान प्राक्क्रियाया ग्रहणात् याचन श्रमनभिन्नेऽपि श्रग्वद्वा प्रतिश्रग्वन्ति मध्यमाभौकणोत्तमा। श्लाघह्नुङ्स्थाशपामित्यन्ये ज्ञतायानेव महिषा इत्यादौ अवश्य-कथन प्राक्क्रियाया चे न स्यात्। सह सर्वं सर्वौ धारयते सतां सम्बन्धे सर्वस्य स्वर्गमोक्षादिरूपधनस्याधमर्ण' शिव इत्यर्थः। अन्ये तु धृञ्ड स्थिताविति पठन्ति। धृङऽवध्वंसे इति परे। वस्तुतस्तु धृञ्ङ स्थितौ धृङ च धारणे भ्वक् च धत्वां धृङध्वंसे चतुर्थी ग्रहणम्। तथाच धनं ध्रियते तिष्ठति साधुस्तद्धन धारयति स्थापयति साधुर्धनस्थिति प्रयोजक पूर्वक स्वामी उत्तमर्ण. धृत्यर्थे साधुर्धन धारयते धारयति वा रक्षति अत्र साधुरक्षणकर्त्ता धनस्वामी उत्तमर्ण। एव साधु फल धारयते अवध्वंसयति साधुर्धननाशप्रयोजक, स्वामी उत्तमर्ण। सर्वत्र सत्प्रयोजके चैते पूर्वे स्वामिनि साधौ चे त्ती प्राप्तेऽनेन भमिति सारार्थ। एव विप्राय शत धारयति चैत विप्रस्य शत ध्रियते स्वरूपेणावतिष्ठते तत्कृतं चैत आत्मनि स्थाप-यति इत्यर्थः। त दृष्टश्च शिव मुक्तये भज भजन प्रयोजनम् एव यपाय दारु रन्धनाय स्थालीत्यादि। अनुक्तचतुमन्तढात। अप्रयुक्तस्य चतुसन्तस्य ढाची स्यात्। काष्ठाय व्रजति काष्ठमानेतु यच्छतीत्यर्थ। युद्धाय सनह्यते युद्ध कर्त्तु सन्नहन करोति। पत्ये शेते पति प्रीणयितु शेते इत्यर्थ'। अनुक्तेति किम् एधानाहर्त्तु व्रजति चतुमर्थ भावात् चतुमर्थे यो भावत्यस्तदन्ताची स्यात्। पाकाय व्रजति पक्तु व्रजतीत्यर्थ। एवं भक्तये व्रजतीत्यादि। यद्यपि तादर्थ्य गम्यते तथापि नियमार्थं तेन ओदन पाचको व्रजतीत्यादौ चे चतुमर्थत्वान्न स्यात्। उत्पातेन बोध्यात वाताय कपिला विद्युत् कपिलिकाविद्युदुत्पातेन ज्ञाप्यमानो वायुरित्यर्थः। एवमातपाय लोहिता विद्युदित्यादि॥ २९४॥

शक्तञ्च अर्थश्च वषट् च हितञ्च सुखञ्च स्वाहा च स्वधा च स्वस्ति च नमश्च तैः। शक्ति सामर्थ्यम् अर्थ प्रयोजनम्। शक्तार्थ हित सुख इति चतुर्णामर्थग्रहणात् शक्तार्थ अर्थार्थ हितार्थ सुखार्थाना ग्रहणं बोध्यम्। यथा शक्तो मल्लो मल्लाय एव पर्याप्तः अल प्रभु' प्रोथः समर्थ, इत्यादि। नृपाय अर्थः नृपाय प्रयोजन

दैत्येभ्यो ऽलं हरिः, पूष्णे वषट्, सद्भ्यो हितं सुखम्।
स्वाहाग्नये, स्वधा पित्रे, स्वस्ति धात्रे, नमः सते॥

नृपाय हित नृपाय पथ्य नृपाय सुख नृपाय शर्म इत्यादि। दैत्येभ्य' इत्यादि हरिर्दैत्येभ्योऽलं समर्थ पूष्णे वषट् सद्भ्यो हित सद्भ्य. सुखम्। अग्नये स्वाहा पित्रे स्वधा धात्रे स्वस्ति एतानि स्पष्टानि। नम सते इति सते नित्याय विष्णवे नम इत्यर्थ। सर्वत्र भवतेर्गम्यमानत्वात् वाक्यसमाप्ति। वषट् स्वधा स्वाहा नम त्यागार्थतया सम्प्रदानत्वेनैवेष्टसिद्धौ पृथक् ग्रहण मन्त्रान्तर्गतानामपि प्राप्त्यर्थम्। तेन शिखायै वषट् शिरसे स्वाहा पितृभ्य स्वधोच्यता हृदयाय नम इत्यादि सिद्धम्। नारायणं नमस्कृत्य इत्यादौ उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् कर्मत्वम्। शक्तार्थैर्योगे षष्ठ्यपीति वक्तव्यम्। नाग्नेयीदस्य कश्चन इति भट्टि'॥२६५॥

श्रीरा-टी—शक्तोऽर्थो येषा ते शक्ताद्या' शक्तपर्याप्त प्रभुप्रोथनादय। दैत्येभ्य इत्यादि। दैत्याना सम्बन्धे समर्थो हरि. एवं अलं प्रदोष. प्रियसङ्गमाय शक्तो मल्लो मल्लाय इन्द्रो वृत्राय प्रभुरित्यादि। यदा प्रभुशब्द ईश्वरवाची तदा षष्ठ्येव तेन ममाय प्रभु स्वामीत्यर्थ। भट्टौ नाग्नेयीदस्य कश्चन इति दर्शनात शक्तार्थयोगे ष्यपीत्यन्ये। शक्तो मल्लो राज्ञ इत्यत्र राज्ञो न शक्तार्थयोग। वषट् स्वाहा स्वधा दानार्थद्योतका.। पूष्णे वषडिति सूर्याय दीयते इत्यर्थ। सद्भ्यो हित सद्भ्य सुख परच ग्रहणात् सतामित्यपि प्रामाद्यङ्गुखिना हितर्भाति भट्टि। अग्नये स्वाहा अग्नये दीयते इत्यर्थ.। एव पित्रे स्वधा धात्रे स्वस्ति पोष्टु कुशलमस्तु र्थ। सते नम सता सम्बन्धे प्रणाम इत्यर्थ। सामान्यत ग्रहणात् कृष्णाय कुसुम नम इत्यादौ त्यागार्थेनापि स्यात् नमस्कृत्य मुनित्रयमित्यादौ नम शब्दद्योतित[illegible] व्याप्यत्वात् द्वत्वम्। रावणाय नमस्कुर्य्या स्यात् सीते स्वस्ति त ध्रुवम्। नमो योगे क्रियाशून्ये चतुर्थी सम्मता बुधे। करोत्यर्थविवक्षाया द्वितीया तत्र निश्चला। रावणाय नम. कुर्य्या नमस्कार देवेभ्य इत्यादौ तु प्रणतिवाचकनमशब्दस्य क्रियाव्याप्यत्वात द्वत्व स्यादेव। बलि रक्षित प्रयोजनार्थार्थेन। बलिरक्षिताभ्या प्रयोजनवाच्यार्थेन च योगे ची स्यात्। कुबेराय बलि विप्राय रक्षित ब्राह्मणार्थाय यवागूरित्यादि नित्यं प्रयोजनार्थार्थेन वाच्यलिङ्गताचेति स। क्लृप्त्यर्थैर्विकारे सम्पद्यमानादभेदे। क्लृप्त्यर्थधुभिर्योगे सम्पद्यमानाच्ची स्यात। विकारेण तु भेदविवक्षायाम्। मूत्राय यवागू सम्पद्यते। मूत्ररूपेण यवागूः

२९६। ढेनाशिषि वा।

ढेन ३।, अथवा ढे ७।, न ।१।, आशिषि ७।, वा ।१।।

सज्जाः सता वा शं भूयात्।

परिणमतीत्यर्थः। एवं उच्चाराय कल्पते मास इत्यादि विकारे किं मूत्र यवागूः सम्पद्यते अत्र विकारो न विवक्षित किन्तु कारणतामात्रम्। भेदे तु मूत्र यवाग्वा सम्पद्यते यत इत्यादिना जल्पम्॥ २९५॥

कर्मशब्देन क्रियाव्याप्य क्रिया चोच्यते कर्मक्रियेत्यमरात्। तेन कर्मशब्देनास्य ढसञ्ज्ञाविधानात ढशब्देनापि तदुभयमुच्यते। अतएव घेचादिढे क्त इत्यादौ आदिक्रियां वक्तुं आदि ढमिति स्वय वक्ष्यति। ततश्च ढशब्देनात्र क्रियोच्यते क्रियायाश्च केवलाया प्रयोगासम्भवात् क्रियावाचक पदमित्यर्थः। इष्टार्थाविष्करणमाशी' आशिषि गम्यमानायां ढेन क्रियावाचकपदेन अस्तु भवतु भूयादित्यादिना योगे चतुर्थी स्यादित्यर्थः। न हि क्रियारहितं वाक्यमस्तीति न्यायादेव क्रियापदप्राप्तौ तद्योगविधानं साक्षात्-क्रियापदसम्बन्धाय अन्यथा दैत्येभ्योऽलं हरिरित्यादौ यथा भवतेर्गम्यमानत्वादलमाद्योगे चतुर्थी तथात्रापि सता कल्याणमित्यादौ चतुर्थ्यापत्तेः। अथवा आशिषि गम्यमानायामिष्टार्थाविष्करणस्य यत कर्म कल्याणादि तेन योगे चतुर्थी स्यादित्यर्थः। अथवा ढे इति सप्तम्येकं न इति लुप्तप्रथमैकम्। आशिषि गम्यमानायां चतुर्थी स्यात् न तु ढे कर्मणि प्रयुज्यमाने इत्यर्थः। कर्मणि तु श्रीकृष्ण सतां शं करोतु इत्यादौ न स्यात। आशिषि किं तेषां कुशलं भूत पक्षे षष्ठीविधानात् षष्ठ्यर्थ एवात्र विभक्तिरिति बोध्यम्। तेन ग्रामे कुशलं भूयादित्यादौ न स्यात्॥ २९६॥

श्रीरा टी—आशिषि गम्यमानायां यस्य सम्बन्धोऽवगम्यते तस्माच्चौ स्याद्वा नतु ढे सति। यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानादिष्टप्रवृत्ती ज्ञेयम्। तथाहि कुशलायुष्य प्रयोजनहितसुखशोभनार्थैरेव योगे ज्ञेयम्। सज्जाः साधूनां कुशलं भवतीत्यपि। एवं सज्जा सतां वा आयुष्यं जीवितं प्रयोजनमर्थं पथ्यमुपकारक शर्म सातं शोभनं भद्रं वा भवतु भूयाद्वा इत्यादि। स्वस्ति गोभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भूयादिति पूर्वेण नित्यम्। हित-सुखयोरुभयत्र पाठादिनाशिष्यपि विकल्पार्थं'। ढे तु शिवस्तव करोतु शम्। ढे निषेधस्तु न पाणिन्यादिसम्मतः। आशिषि किं आयुष्यं प्राणिनां हृतम्॥ २९६॥

२९७। परिक्रियो घे वा।

परिक्रियः ६।, घे ७।, वा ।१।।

भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता सद्भि र्विष्णो रुषारिभिः।

२९८। गत्यर्थमन्यढे चेष्टावज्ञे ऽनध्वाकाक-शूकसृगालनावन्ने वा।

गत्यर्थमन्यढे ७।, चेष्टावज्ञे ७', अनध्वा—अन्ने ७', वा ।१।।

गत्यर्थमन्यत्यो र्ढे क्रमान्मार्गकाकादिवर्जे चेष्टावज्ञयो र्श्चो स्यात् वा।

परिपूर्वस्य क्रीणाते प्रयोगे घे करणे चतुर्थी स्यादित्यर्थः। भक्त्यै इत्यादि। विष्णो सकाशात् सद्भि साधुभि भक्त्यै मुक्ति परिक्रीता अरिभि दैत्यै रुषा क्रोधेन मुक्ति परिक्रीतेत्यर्थ। भक्त्यै इति चतुर्थी रुषा इति तृतीया। वेतन एवाय विधिरिति क्रमदीश्वरश्रीपतिदत्तौ द्रोणाय द्रोणेन वा अह परिक्रतो वैतनिक। द्रोणवेतनेन कृत्स्नमह स्वीकृतो वैतनिक इत्यर्थ। व्यवस्थार्थं परसूत्रे वाशब्दे ऽवश्यवक्तव्ये विभाषाद्वयमव्यवस्थितत्वे ऽप्यस्य विकल्पार्थं वा ग्रहणम्॥ २९७॥

गोर-टी—परिपूर्वक्रीञो वेतनादौ घे ची वा स्यात्। नियतकाल कृत्वा स्वीकरण परिक्रिय.। सद्भि. विष्णोर्भक्त्यै मुक्ति. परिक्रीता विष्णुसेवनवेतनेन सालोक्यादिरूपा मुक्ति र्निबद्धा इत्यर्थ। अरिभिः शत्रुभिः रुषा द्वेषेण। उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शित। एव द्रोणाय द्रोणेन वा परिक्रीतो वृषलः। किञ्चित् कालपर्य्यन्तं स्वीकृतवानित्यर्थ'। परे. किं शतेन क्रीतोऽश्वः। परे घस्य भलमाहु.॥ २९७॥

गत्यर्थश्च मन्यश्च गत्यर्थ मन्यौ तयोर्ढे तस्मिन्। चेष्टा च अवज्ञा च द्वयो. समाहारः चेष्टावज्ञ तस्मिन्। न अध्वा अनध्वा काकश्च शूकश्च सृगालश्च नौश्च अन्नञ्च तत् न तत् अतत् अकाक शूक-सृगालनावन्नं पश्चात् अनध्वा च अकाक शूक सृगालनावन्नञ्च द्वयो. समाहार. तस्मिन्। चेष्टा कायकृतव्यापारः परिस्पन्द-नादिलक्षणेति केचित्। अपकृष्टत्वेनावज्ञा। ततश्च गत्यर्थधातोरध्वनि वर्जिते कर्मणि चेष्टाया गम्यमानायां चतुर्थी वा स्यात् मन्यते काकादिवर्जिते कर्मणि अवज्ञाया गम्यमानाया चतुर्थी वा स्यादित्यर्थ.। व्रजाय व्रजतीत्यादि। पचे

व्रजाय व्रजति श्रीशो व्रजं व्रजति केशवः ।
न त्वा तृणाय मन्येऽहं न त्वा मन्ये तृणं खल ॥
चेष्टावज्ञे किं—
मनसा द्वारकामेति त्वां मन्येऽहं जनार्दनम् ।
अध्वादौ तु—
गच्छत्यनन्तः पन्थानं न त्वा काकं स मन्यते ॥

व्रज व्रजति । न त्वा तृणायेति । हे खल त्वा त्वा तृणाय न मन्ये तृणादप्यप-कृष्टं मन्ये इत्यर्थः । मन्यतेर्येन कर्मणा अनादरो गम्यते तत्रैव चतुर्थी तेन न त्वा इत्यत्र न स्यात् । रामानन्दस्तु नत्वा तृणाय इत्युदाहरणज्ञापकात् नञ्सम्बन्धे विधिरयमित्याह तद्वेयम् । तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ बाणेन रच प्रधानन्निरास्थ दिति भट्टि । त्वा मन्येऽहं जनार्दनमिति प्रत्युदाहरणप्रयोगाभावात् । मन्यते रप्राणिकर्मणि चतुर्थीति केचित् स्वमते प्राणिकर्मण्यकर्मणि च काकमध्ये शक पाठात् । भवन्त इत्यादि मन्ये त्वा मन्येऽहं पिशाचकमित्यादौ न व्यप्राप्तिपक्ष एव ज्ञेयम् । केचित्तु क्वापि विधिरपि न स्यात् तेन यथा कुमारसम्भवे स्वयं भुवे नमस्कृत्य इत्यादि ॥ २९८ ॥

श्रीरा-टी—गतिरर्थो यस्य स, स च मन्यश्च तत्तस्य ढ तस्मिन् । चेष्टा च अवज्ञा च तत तस्मिन् । न अध्वा अनध्वा काकश्च शकश्च शृगालश्च नौश्च अन्नञ्च तत्, न तत् अकाकशकशृगालनावन्नम् । पुनः अनध्वा च तच्च तत तस्मिन् । नञ्द्वयमुक्तं यथाक्रमदर्शनार्थम् । चेष्टायामित्युक्तेर्गतिरिह पादविहरणात्मिका तेन स्त्रियं गच्छतीत्यादावपि न स्यात् गम्यार्थत्वात् चेष्टाकायकृतव्यापारः परि स्पन्दनादिलक्षणमित्येके तन्मते स्त्रियं गच्छतीत्यादौ गृहं प्रविशति इत्यादिवन्न स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अजां नयति गृहं प्रविशति गिरिशिखर मारोहति सागरं तरति इत्यादौ न स्यादेव ग्रामाय ग्रामं गत्वा वनाय वनं गमन मित्यादौ ढे ष्यपि न स्यात् । ग्रामस्य गत्वा वनस्य गमनमित्याद्यपि भागवृत्ति । एके तु तादर्थ्ये च्या सिद्धाया ग्रामाय सम्गच्छतीत्यादिषु सर्वोगम्यच्छेत्यादिना अढत्वात्प्राप्तिनिरासार्थमिदमित्याहुः । न त्वा तृणायेति मन्यते येन ढेनानादरो गम्यते तत्रैव चौ तेन त्वाम् इत्यत्र न स्यात् । गच्छत्यनन्तम् इत्यादि अत्र मुख्यस्या-ध्वनो निषेधः । मुख्यत्वन्तु साक्षादभिमतदेशप्राप्तिहेतुत्वं तेन उत्पथेन पथि

२९९। यतो ऽपायभीजुगुप्सापराजयप्रमादादानभूत्राणविरामान्तर्द्धिवारणं जं पी।

यत' ५।, अपाय—वारण १।, ज १।, पी ।१।।

यत एते तत् जसंज्ञं स्यात् तत्र पी।

गच्छतीत्यादौ स्यात्। पथ. साक्षादभिमतदेशप्राप्तौ व्यवहितव्यापारवत्त्वेन गौणत्वात्। न त्वा काकमिति त्वा काक न मन्यते काकादप्यपकृष्ट मन्यते इत्यर्थ.। एव न त्वा शूक मन्ये न त्वा शृगाल मन्य इत्यादि। परे तु प्राणिमात्रे निषेधात्। काकशूकशृगालानामिव निषेध इत्याहु.। तन्मते शूकस्थाने शुन: पाठ: अन्ये तु प्राणिषु काकशृगालाविव वर्जयन्ति ॥ २९८ ॥

अपायश्च भीश्च जुगुप्सा च पराजयश्च प्रमादश्च आदानञ्च भूश्च त्राणञ्च विरामश्च अन्तर्द्धिश्च वारणञ्चेति समाहार। एकदेशे ते यस्माद्भवन्ति तदपादानसञ्ज्ञ स्यात् तत्र पञ्चमी स्यादित्यर्थ.। अपायो विश्लेष पूर्वसंयोगनाशस्तस्य चोभयनिष्ठत्वेन वृक्षात् पत्र पततीतिवत् पत्राद्वृक्षस्तिष्ठतीत्यपप्रयोगापत्ते वस्तुतस्तु अपपूर्व अयडगतौ भावे घञि अपायश्चलनम्। यस्माद्वस्तुनो वस्त्वन्तरस्य च चलन भवति तदपादानमित्यर्थ.। तेन पत्राद्वृक्षस्य चलनाभावात् पत्रस्य न अपादानत्वम्। भीभयम्। यथा व्याघ्रात् बिभेति। निन्दया मनोनिवृत्तिर्जुगुप्सा। यथा पापात् जुगुप्सते धीर.। एवं विभत्सते परस्त्रीभ्य इति हलायुध:। पराजय. सोढुमशक्त्या निवृत्ति। यथा सिंहात् पराजयते हस्ती। अन्यत्र हस्तिन पराजयते सिंह। प्रमाद शास्त्रविहितकर्माकरणम्। यथा धर्मात् प्रमाद्यति नीच। आदान ग्रहणम्। यथा कूपाज्जल गृह्णाति विप्र। एवम् उपाध्यायात् ग्रन्थमधीते छात्र पठति शृणोति जानातीत्यादि। भूरुत्पत्ति: प्रादुर्भावश्च। यथा पितु पुत्रो जायते हिमवतो गङ्गा प्रभवति। त्राण रक्षण यथा व्याघ्रात् गा रक्षति गोप। विरामो विरति। यथा जपाद्विरमति विप्र:। अन्तर्द्धिरन्तधान लुक्कायनमिति यावत्। यथा गुरोरन्तर्धत्ते शिष्य:। एव निलीयते पलायते लुक्कायते लुक्कायतीति लुञ्चापनयने कर्मणि क्विपि लुक्। लुक्काय. शरीर यस्य स लुक्काय.। एतेन इवाचरतीति क्वौ साध्य वारण निवारणम्। यथा यवेभ्यो गा निवारयति। विभीषणेत्यादि। विभीषण. पदाद्भ्रष्ट; पदात् स्थानात् भ्रष्टश्चलित इत्यर्थ, भ्रातुर्भीत. भय प्राप्त इत्यर्थ:। जुगुप्सित:

विभीषणः पदाद्भ्रष्टो, भ्रातुर्भीतो, जुगुप्सित ।
पापात्, पराजितो दुःखात्, अप्रमत्तो विधे मतः ॥

पापात् निन्दया पापान्निवृत्त इत्यर्थः । पराजितो दुःखात् दुःख सोढुमशक्त्या निवृत्त इत्यर्थः । अप्रमत्तो विधेः शास्त्रविहितकर्मणोऽनिवृत्तो इत्यर्थः । सत आत्तविद्यः आङ्पूर्वदाञ् ग्रहणे वर्त्तते । तत. कर्मणि क्त ग्यचमन्वेति तकारादेशः आत्ता गृहीता विद्या येन स आत्तविद्यः सत. पण्डितात् गृहीतविद्य इत्यर्थः । स मुनेर्जातः मुनेर्विश्रवसो जातो भूत इत्यर्थः । भ्रातुस्त्रातो निजे. आत्मीये. भ्रातु रावणात् बधोद्यतात् त्रातो रक्षित इत्यर्थः । भवात् विरत. भवात् संसारव्यापारात् विरतो निवृत्त इत्यर्थः । अन्तर्हितो दुष्टात् रावणात् अन्तर्हितो लुक्कायित इत्यर्थः । अन्तर्हित अन्तरशब्द पूर्व डुधाञलि अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्त. । शोकात् रामेण वारित त्वामहं लङ्काराजं करिष्यामीत्यादि प्रियवचनमुक्त्वा शोकान्निवारित इत्यर्थः । कुतो भवान् अयोध्याया इत्यादि प्रश्नाख्यानयोरागत इत्यस्याध्याहारेणैव अपायसिद्धौ पञ्चमी ॥ २९९ ॥

श्रीरा-टी—अपायो विश्लेष भीर्भयम । जुगुप्सा गर्हया चित्तनिवृत्ति । पराजय. सोढुमशक्त. प्रमादोऽनवधानता । आदान नियमतो वाक्यग्रहण भूरुत्पत्ति. प्रादुर्भावस्य । त्राणं रक्षा । विरामोऽश्रद्धया चित्तनिवृत्ति । अन्तर्द्धिरन्तर्द्धानम् । वारण प्रवृत्तिविघात । यत एते इति । अपायाद्यवधित्वेन यद्विवक्ष्यते तत्संज्ञ स्यात् । तत्त्रिविधम् । निर्दिष्टविषय किञ्चिदुपात्तविषयं. तथा अपेक्षित क्रियञ्चेति त्रिधापादानमुच्यते । सुतसाक्षात्क्रिय यत् स्यान्निर्दिष्टविषयन्तु तत् । उक्त साध्यक्रिय यत् स्यादुपात्तविषयन्तु तत् । अपेक्षितक्रिय तत स्याद्यत् क्रियाशून्यमत्र हि । क्रमेणोदाहरणानि । वृक्षात् पर्ण पतति घनाद्विद्योतत विद्युन्मघान्निःसृत्य विद्योतत इत्यर्थ । श्रीघ्रेभ्यो माथुरा आढ्यतरा इत्यत्र नियमेन उत्कर्षक्रिया गम्यते । नियमस्यावश्यकता । ये तावदाढ्यतरा भवन्ति ते दुर्गतेभ्य. उत्कृष्टसुखभाजो भवन्ति इत्यर्थः । एव माथुरेभ्य श्रौघ्ना दीनतरा इत्यत्र नियमेनापकर्षक्रिया गम्यते इति । अपसरतो मेषादपसरति मेष इत्यादौ एकस्यावधित्व विवक्ष्यते । यदा तु विवक्ष्यते तदा मेषावपसरत इति एवं वृक्षस्य पर्ण पततीति सम्बन्धमात्रस्य विवक्षितत्वात् । तत्र भीत्रार्थयोर्या भयहेतुः । भयादीनामवधित्वेन यद्विवक्ष्यते तत्संज्ञम् । तत्र भीत्रार्थयो. भयहेतु पराजेर्यत् सोढुमशक्यम् । आदाने नियमतो वाक्यग्रहणस्य य आख्याता । उत्पत्तिकर्त्तुर्यत् कारण प्रादुर्भावकर्त्तुर्यदाद्योपलम्भनस्थानम् । अन्तर्द्धानकर्त्ता यस्माद्दर्शन-

आत्तविद्यो, मुनेर्जातो, भ्रातुस्त्रातो निजैः, भवात्।
विरतो, ऽन्तर्हितो दुष्टात्, शोकात् रामेण वारितः॥

मिच्छति। जुगुप्सा विरामप्रमादवारणार्थानां यन्निमित्तं तस्यैवावधित्वविवक्षाया जसञ्ज्ञेत्यर्थः। विभीषण इत्यादि। विभीषणः पदाद्भ्रष्टः लङ्कायां रामस्य निकटं गत इति यावत्। स कीदृशः भ्रातुः रावणाद्भीतः तस्य भ्रातैव भयहेतुः कश्चित् कर्येन भाययति इत्यादौ तु अवधित्वाभावान्न जत्वम्। पापात् जुगुप्सितः पापं निन्दन् ततो निवृत्तः। जुगुप्सायाः पापमेव निमित्तम्। दुःखात् पराजितः दुःखं सोढुं न क्षमः पराजयः सोढुमशक्यमेव दुःखम्। अन्यत्र रिपून् पराजयते अभिभवतीत्यर्थः। अविधेः प्रमत्तः अशास्त्रविहितात् कर्मणः प्रमत्तः प्रमादस्याशास्त्रविहितकर्मैव निमित्तम्। यद्वा विधेः अप्रमत्त इति अशब्दो निषेधकः। आदौ जत्वं पश्चान्निषेधाकारेण सह सम्बन्धः। ग्रामान्निर्गच्छतीतिवत्। एवं धनात् प्रमाद्यति इत्यादि। सत आत्तविद्यः पण्डितान्नियमतो गृहीतवाक्यः गुरोरध्ययनस्य नियमपूर्वकत्वात् नियमतो वाक्यस्य सत आख्यातृत्वं एवमुपाध्यायात् शृणोति पठतीत्यादि अनियमे तु नटस्य शृणोति। मुनेर्विश्रवसो जातः उत्पन्नः विभीषणस्य मुनिर्निमित्तकारणम्। जायमानस्य प्रकृतेः कारणं तद्द्विविधं समवायिनिमित्तञ्च तत्र यत् समवेतं कार्य्यमुत्पाद्यते तत् समवायि यथा मृत्पिण्डाद्घटो जायते बीजादङ्कुरो जायते इत्यादि एतद्भिन्नं निमित्तं यथा चक्राद् घटो जायते पुत्रात् प्रमादो जायते इत्यादि समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसमवायि च कारणान्तरमित्यन्ये यथा तन्तुद्वयसंयोगात् पटो जायते इति शृङ्गात् शरो जायते गोमयाद्वृश्चिको जायते इत्यत्र शृङ्गादि समवायिकारणं शृङ्गादि समवायिशरादेरपृथक्सिद्धत्वात्। भ्रातूरावणान्निजैरात्मीयैस्त्रातः। रावणो विभीषणस्य भयहेतुरेव एवं काकात्तिला त्रायते इत्यत्र त्वप्राणिनि भयमुपचरणीयं भयस्य प्राणिधर्मत्वात्। भवाद्विरतः संसारमज्ञद्धर्मान्निवृत्तः विरामस्य भवो निमित्तं दुष्टादन्तर्हितः आत्मनो रावणाददर्शनमिष्टवान्। रामेण शोकाद्वारितः शोके प्रवर्त्तमानो निरुद्धः रावणस्य निमित्तं शोकः। एवं यवेभ्यो गां रक्षति कूपादन्धं वारयति सत्यात् स्खलति आचाराच्चलति विप्राद्धस्तं गृह्णाति इत्यादौ गौणागौणापायावधित्वेन विवक्षितत्वात् जत्वं एवं सति व्याघ्रो मा पश्येत्। तदा ध्रुवं मृत्युरिति मनसा तं प्राप्य ततो निवर्त्तत इत्यादौ क्रमेणैव गौणापायत्वात् सिद्धेत्यादि ग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्यन्ये। व्याघ्राद्बिभेति दस्युभ्यो रक्षितः त्राणे इत्यादौ निवृत्त्यर्थस्याविवक्षितत्वे पूर्वेणाप्राप्ते ग्रहणमिति परे॥ २०९॥

३०० । अन्यारभ्यार्थारात् वहिर्विनर्त्ते प्रति-पर्य्यपाङ् दिक्शब्दै र्हेतु यबर्थे च ।

अन्य—शब्दै. ३।॥, हेतुयबर्थे ७, च।१।।

एभिर्योगे हेतौ यबन्तस्यार्थे च पौ स्यात्।

आङ् व्याप्तिसीम्नोस्त्यागेऽन्यौ प्रतिदानर्निधौ प्रति॥

अन्यश्च आरभ्यश्च अन्यारभ्यौ तौ अर्थौ ययोस्तौ अन्यारभ्यार्थौ। अन्यार्थ आरभ्यार्थश्चेत्यर्थ.। दिशि वर्त्तमाना: शब्दा दिक्शब्दा.। दिश प्राधान्यात् वर्णसन्चेपार्थश्च दिग्देशकालवाचकाना दिक्शब्देन निर्देश.। अतएव तद्धितेऽपि दिक् शब्दो दिक्देशकालेस्तादिति स्वय वक्ष्यति। दिक्शब्दाश्च पूर्वापरादय. प्रागुदक् प्रत्यगादयश्च। किञ्चात दिग्देशकालाना त्रयाणामेव ये वाचकास्तेषा-मेव ग्रहणम्। तेन कालमाववाचकस्य मासादेर्न प्रसङ्ग.। अन्यारभ्यार्थौ च आराच्च वहिश्च विनाच ऋतेच प्रतिश्च परिश्च अपश्च आङ्च दिक्शब्दाश्च ते अन्यार-भ्यार्थाराद्वहिर्विनर्त्ते प्रतिपर्य्यपाङ्दिक् शब्दास्तै । यविति क्वाच् स्याने यवादेश. तस्य केवलस्यासम्भवात्तदन्तस्य ग्रहण तस्यार्थो यबर्थ हेतुश्च यबर्थश्चेति हेतुयबर्थ तस्मिन्। अन्यार्थैरारभ्यार्थैरारादेरष्टभिर्दिग्वाचकशब्दैश्च योगे हेतौ प्रयुज्यमानाल्लिङ्गा-दयबन्तस्यार्थे गम्यमाने च पञ्चमी स्यादित्यर्थ.। प्रतिपर्य्यपा चतुर्णामर्थविशेषेष्वेव-ग्रहण मित्याह आङ्व्याप्तिरित्यादि। अत आङ्व्याप्तिसीम्नोरर्थयोर्वर्त्तते। व्याप्तिरभि-विधि.। सीमा अवधि । प्रति. प्रतिदाननिधौ वर्त्तते दानञ्च निधिश्चेति समाहार दाननिधि: सूत्रत्वात् पुस्त्व प्रतेर्दाननिधि. प्रतिदाननिधि. तस्मिन् प्रतिदाने प्रति-निधौ चेत्यर्थ'। प्रतिदान विनिमय: प्रतिनिधिस्तुल्य.। अन्यौ आङ् प्रत्योर्मध्यवर्त्तिनौ पर्य्यपौ त्यागे वर्जने वर्त्तते। नेतरो विष्णुरीशानात् शिवात् इतरो भिन्नो न। एव भिन्न अन्य इत्यादि। भवात् प्रभृति सोऽर्च्यते। भवात् जन्मन. प्रभृति स विष्णु-रर्च्यते। प्रात काल समारभ्य जपेन्मध्यदिनावधि इत्यादिकन्तु उपपदविभक्ते. कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् कर्मणि द्वितीया। सोऽस्मदारात् अस्माक निकट इत्यर्थ' वहिस्त्वत् तव वहिरित्यर्थ। वृषात विना श न, वृषात् पुण्या-दित्यर्थ.। वृषादृतेऽर्थोऽनार्थोधन प्रयोजन वा विना ऋते इति द्वाभ्या योगे धिक् समयेत्यादिना द्वितीया च विनाशब्देन योगे सह वारणेत्यादिना तृतीया च सामान्यविशेषाभावादभवतीति बोध्यम्। भक्ते. प्रत्यस्त शम्भो शिवस्य भक्ते.

नेतरो विष्णुरीशानात्, भवात् प्रभृति सोऽर्च्यते।
सोऽस्मदारात् वहिस्त्वत्, शं विना नार्थो वृषाद्दृते॥
भक्तेः प्रत्यमृत शम्भोः, प्रद्युम्नः केशवात् प्रति।
पर्य्यनन्तात् त्रयस्तापाः, आमृत्योः सेव्यतां हरिः॥

प्रतिदानं मुक्तिः, यः शम्भौ भक्तिं करोति शम्भुस्तस्मै मुक्तिं ददातीत्यर्थः। प्रद्युम्नः केशवात् प्रति प्रद्युम्नः कामदेवः केशवस्य तुल्य इत्यर्थः। पर्य्यनन्तात् त्रयस्तापाः। आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकसञ्ज्ञकास्त्रयस्तापा अनन्तेन वर्जिता इत्यर्थः। अनन्तस्य त्यागे जीवानां त्रयस्तापा भवन्तीत्यर्थः, एवं अपानन्तात् त्रयस्तापा इत्यपि बोध्यम्। आमृत्योः सेव्यतां हरिः, मृत्युपर्य्यन्तं सेव्यतामित्यर्थः। ब्रह्मा-स्त्यासकलात्। ब्रह्म ईश्वरः, सकलं व्याप्यास्तीत्यर्थः। पूर्वं कृष्णाद्रामः, पूर्वः, पूर्वकालीन इत्यर्थः। कृष्णादवरो गदः अवरः, पश्चिमकालीन इत्यर्थः। एवं दिशिग्रामात् पूर्वस्यां प्राच्यां गङ्गा देशे गृहात् पूर्वः, प्रागश्वत्थः, काले माघात् पूर्वः, प्राक् पौषः। एवमन्यदूह्यम्। आनन्दादित्यादि। ईश्वरः, शिवः, आनन्दाद्धर्त्ता, शैलात् शैलमारुह्य आसनात् आसने उपविश्य अलकां कुवेरपुरीमीक्षते पश्य-तीत्यर्थः। आरुह्येति यबन्तस्यार्थे शैलादिति कर्मणि पञ्चमी। उपविश्येति यबन्तस्यार्थे आसनादित्यधिकरणे पञ्चमी। कर्माधिकरणाभ्यामन्यत्र यबर्थे पञ्चमी न स्यादिति प्राञ्चः। अतएव तन्मतस्वीकारार्थं तयोरेवोदाहृतम्। अन्यत्र बलेनानयति बलमाकृष्य नयतीत्यर्थः, इत्यादौ न स्यात्॥ ३००॥

श्रीरा-टी—अन्यश्च आरभ्यश्च तावर्थौ येषां ते दिशि दिष्टाः, दिक् शब्दाः। अन्यारभ्यार्थाश्च आराच्च वहिश्च विना च ऋते च प्रतिश्च परिश्च अपश्च आङ्च दिक्शब्दाश्च ते ते। यपोऽर्थो यबर्थः, हेतुश्च यबर्थश्च तत्तस्मिन्। येन विधि-स्तदन्तस्येति न्यायादाह यबन्तस्येति। आङादीनां नानार्थत्वादर्थविशेष एवात्र ग्रहणं इत्याह। आङ् व्याप्ति' इत्यादि। प्रतिदाननिधावित्यागमशासनस्यानित्य-त्वात् न गुण्। प्रतिदाने परिवर्त्ते प्रतिनिधौ मुख्यसदृशे प्रतिरत्र गृह्यीत इत्यर्थः। नेतर इत्यादि ईशानाद्विष्णुर्नेतरः शिवाभिन्नः एवं सुरादन्येऽसुरवर्गा इत्यादि परे तु नीचार्थेतर शब्दं पृथक् गृह्णन्तीति भवात् प्रभृति जन्मन आरभ्य स शिवो-ऽर्च्यते अर्थादस्माभिः स्कन्धात् प्रभृत्येव स पल्लवान्नीति कुमारसम्भवे। परेतु आर-भ्यार्थ शब्दं पृथक् गृह्णन्तीति आङ् पूर्वकत्वात्। स शिवोऽस्मदारात् अस्माकं समीपवर्त्ती स त्वद्वहिस्त्वत् दूरवर्त्ती क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्य निवेशात् करस्य

ब्रह्मास्त्यासकलात्, पूर्वः कृष्णाद्रामोऽवरो गदः।
आनन्दादीश्वरः शैलादासनादीक्षते ऽलकाम्॥
शैलमारुह्य आसने उपविश्येत्यर्थः।

करभीवह्नि.। वह्निरभीजवनस्य वानरा इत्यादौ षी। क्षषाद्धर्मादिना ग्र न क्षषात्तेनार्थौ भवतीत्यर्थ। शम्भोर्भक्ते सेवाया प्रत्यन्त परिवर्त्तौ मोच.। कैशवात् प्रति प्रद्युम्न कृष्णस्य प्रधान. मद्दश' अनन्तात् परि विष्णोस्त्यागात् त्रयः कायिकवाचिकमानसास्तापा भवन्तीत्यर्थ। एवमप्यनन्तादिति बोध्यम्। आमृत्योर्मृत्युपर्य्यन्त हरि. सेव्यता विष्णुराराध्यता अस्मादस्माभि.। आसकलात् सर्व चराचर जगदभिव्याप्य ब्रह्माऽस्ति। अत्र दिक् शब्देति करणाद्दिग्देश-कालार्थ पूर्वादीना आ आद्दित्यान्तानाञ्च ग्रहणम्। अत आह पूर्व कृष्णाद्राम इति कृष्णात् पूर्वकाले जातो बलराम इत्यर्थ. कृष्णादवर उत्तरकाले जातोगद इत्यर्थ। एव इय अस्या. पूर्वादिक् अयमस्मात् पूर्वोदेश माघात् पूर्वः पौष. दक्षिणाहि वनान्नदी उत्तराहि वसन् राम. समुद्राद्रक्षसा पुर इति भट्टि। उत्तरा जाह्नवी काश्या इत्यादि। प्राक् ग्रामात् प्रत्यङ् नगरादित्यादि गम्यमान दिक् शब्दैरपि। ल सि औजसित्यादि ज्ञापकात् आनन्दादित्यादि यस्यापि तृ यबर्थ इति यद्यपि सामान्येनोक्त तथापि विशेषतो ज्ञ यम्। भवतीति व्याख्यानतो विशेषणार्थप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणम्। तथा हि अर्थ ऋणे हेतौ षी नित्य गुणे हेतौ अस्त्रिया षी वा स्यात्। शतान् बन्धः शतस्य ऋणस्य बन्धनहेतुत्वम्। वा ग्रामाया वचन यतो शतेन वन्दित। जाल्तबन्धे' शतस्य प्रयोजकत्वत्व जाड्याद्बद्ध. जाड्येन बन्ध परिख्यात्येन मुक्तम्। परिख्यात्यान्मुक्तः परिख्यात्य तत्त्वज्ञान इह गुणशब्देन द्रव्याश्रितगुणस्यैव न ग्रहण किन्तु सम्बन्धिरूपस्य परार्थेऽप्रापन्नस्येति तेन वह्निरत्र धमादित्यादि। स्त्रियान्तु विभ्ययासुक्त. स्त्रीशब्दे-नावीवूपा ग्रहणात् घटोनास्ति इहानुपलब्धेरित्यत्र न निषेध'। एव अप्रयुक्तस्य यबन्तढेङे च षी स्यात्। यथा ईश्वर शिव' आनन्दाद्वतीः शैलादासनादल काख्या पुरी ईक्ष्यते पश्यतीत्यर्थ.। शैलादिति ढे आसनादिति डे इत्याह शैलमारुह्य इत्यादि। ढङादन्यत्र बलेनानयति बलेनाक्रम्य इत्यर्थ। अत्राह.। प्रश्नोत्तरयो'। अनयो षी स्यात्। कुतस्त्व वनात्। यत्र तु आगच्छामीत्यादि क्रिया अध्याक्रियते दानविधि. तत्र पूर्वेणैव षी स्यात्। यत्र तु नाध्याक्रियते तत्रैवास्य विषय इत्यन्ये। वस्तुतस्तु उपात्तविषयत्वात् पूर्वेणैव नि:स्त्वेत्यध्याहारात्॥ ३००॥

३०१। वारादर्थैः।

वा।१।, आरादर्थैः ३॥।

दूरान्तिकार्थैः पी स्यात् वा।

रामाद्दूरस्य यो दूरं पापाद्दुःखस्य सोऽन्तिकम्।

आरादित्यव्ययस्य अर्थ इव अर्थो येषां ते आरादर्था तैः। आराद्दूरसमीपयो-रित्यमरः। इत्यत आह। दूरान्तिकार्थैरिति। रामादित्यादि। यो रामाद्दूरं स पापादन्तिकम्। यो जनः रामस्य दूरे तिष्ठति स पापस्य अन्तिके तिष्ठतीत्यर्थः। अत्र दूरम् अन्तिकञ्च इत्युभयधर्म्मवाचितया सप्तम्यर्थे द्वितीयैक-वचनान्तम्। पक्षे यो रुद्रस्य दूरं स दुःखस्य अन्तिकमिति सम्बन्धे षष्ठी। वा शब्दोऽत्र व्यवस्थावाची तेनेदं विवृणोमि। धर्म्मवाचि दूरान्तिकार्थात् सप्तम्यर्थे द्वितीया तृतीया पञ्चमी सप्तमीनामेकवचनानि स्युः। ग्रामाद्दूरं वसति दूरेण वसति दूराद्वसति दूरे वसति। धर्म्मवाचिनः किं ग्रामाद्दूरो वृक्षः दूरौ वृक्षौ दूरा वृक्षा। एवमन्तिकादप्युदाहरणीयम्। एवं धर्म्मवाचिस्तोकाल्पकतिपय कृच्छ्रात् करणात् तृतीया पञ्चम्यौ। स्तोकेन मुक्तिः अल्पेन नष्टः अल्पान्नष्टः कतिपयेन गतः कतिपयाद्गतः कृच्छ्रेण लब्धः कृच्छ्राल्लब्धः। धर्म्मवाचिनः किं स्तोकेन मधुना मत्तः। एवं पृथङ् नानाभ्यां तृतीया पञ्चम्यौ। घटेन घटात् पृथक् पटः गवा गो नाना महिषः। न चैतयोरन्यार्थत्वेनैव अन्यारभ्यार्थैत्यादिना पञ्चमी स्यादिति वाच्यं सह वारणेत्यादिना विशेषविधानात् बाधितत्वेन पञ्चमी प्रसङ्गाभावात्। एवञ्च आ आहि वहिरधोहि पञ्चमी षष्ठ्यौ। ग्रामाद्दक्षिणा ग्रामस्य दक्षिणाद्वृक्षः ग्रामात् दक्षिणाहि ग्रामस्य दक्षिणाहि वनम्। एवम् उत्तरा उत्तराहि। उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद्रक्षसां पुरमिति भट्टिः। गृहाद्बहिः गृहस्य वहिः करस्य करभो वहिरित्यमरः। वहिरङ्गो यवनस्य वायसा इत्यादि। एवं पादादधः पादस्याधः कफोणिः कूर्परादधः॥३०१॥

श्रीरा टी—वारादर्थो येषां ते तैः। आराद्दूरसमीपयोरित्यत आह दूरान्ति-कार्थैरति। स्तोकाल्पकतिपय कृच्छ्रात् वाधसत्वे। यभ्य एभ्यः पी वा स्यान्न तु सत्वे। स्तोकान्मुक्तः स्तोकेन मुक्तः। एवम् अल्पादल्प इत्यादि सत्ववाचिनस्तु स्तोकेन मधुना मत्तः धात् फि स्तोकम्॥ ३०१ ॥

३०२। समार्थैनार्य्यस्तस्तात्द्धितसुखैर्निर्द्धारे सम्बन्धे ढे च षी।

समार्थ—सुखै. ३।॥, निर्द्धारे ७।, सम्बन्धे ७।, ढे ७।, च ।१।, षी ।१।।

एभिर्योगे एषु च षी स्यात्।

समाऽर्थो येषां ते समार्था। समानसमतुल्यसदृशादय. समार्थाश्च एनश्च आश्च रिश्च असुच तसुच तातुच हितञ्च सुखञ्च तानि समार्थैनार्य्यस्तस्तात्द्धित सुखानि तै। एन आ-रि अस् तस् तात् षडेते तद्धिता'। तेषाञ्च केवलाना-मसम्भवात् तदन्ताना ग्रहणम्। ततश्च वैनोऽपीत्यत्र पूर्वेणेत्यादि। दक्षिणो-त्तरादाहीति आदक्षिण उत्तराहीति। कुत: रि इति कुत इत्यादिना निपा तितोऽरि उपरि। अतएव अस् इत्यसुपुर अध: अव। तसुक्तोरिति तसुपूर्वत. इत्यादि दिक्शब्दादिति। तात्परश्चादिति निपातनात् पश्चादुपरिष्टादिति च। वाधराच्चात्ता इत्यादिश्चान्तेन योगेऽपि षष्ठी विधाय। ग्रामस्य उत्तराद्वसति। एव दक्षिणात् अधरात्। जातिगुणक्रियाणामुत्कर्षेणापकर्षेण वा सजातीयात् पृथक् करण निर्द्धार। यथा मनुष्याणा ब्राह्मण श्रेष्ठ मनुष्याणा चण्डालो हीन गवा कृष्णा बहुक्षीरा अध्वगाना धावन्त शीघ्रतमा.। सम्बन्धस्तु अवयवावयविजन्यजनक सम्बन्धादिरनेकविध.। यथा विष्णो पद राज्ञो धनमित्यादि। समार्थैरनादि षट् तद्धितान्तैर्हितसुखाभ्याञ्च योगे निर्द्धारणे सम्बन्धे कर्मणि क्त षष्ठी स्यात् इत्यर्थ। य. सर्वस्येत्यादि। तस्य पदयोर्भजे इत्यन्वय. स क इत्याह। य सर्वस्य सम तुल्य। य. सर्वस्य दक्षिणेन स्थित.। स्थित इति वर्त्तमाने क्त.। अदूरदक्षिण तिष्ठतीत्यथ। य सर्वस्य उत्तरा उत्तरस्या दिशि अदूरे स्थित.। य. सर्वस्य उपरि स्थित. य सर्वस्य अध. स्थित। य. सर्वस्य पूर्वत स्थित। य. सर्वस्य पश्चाच्च स्थित। अखिल यस्य हित अखिल यस्य सुख एतानि स्पष्टानि स देवाना वर्य्य. श्रेष्ठ इति निर्द्धारणम्। निर्द्धारणे बहुवचनमेवेति सम्प्रदाय। यत्तु श्रेष्ठ क्षपालुब्धकादेरित्येकवचन तदकार्दे समूहवाचित्वात्। तस्य पदे इति अवयवावयविसम्बन्ध.। पदयोर्भजे इति कर्मणि षष्ठी। केचित्तु सम समोऽर्थ.। अर्थ प्रयोजनार्थ इति मत्वा उदाहरणेऽपि य सर्वस्य समोऽर्थश्च इति वदन्ति। सामान्यत. कर्मणि विहितापि षष्ठी धातुविशेषाणामिति बोध्यम्। अन्यथा षदधातूना कर्मणि षष्ठ्या: कर्त्तव्यत्वे एकदैव कर्मणि द्वितीया-

यः सर्वस्य समो यश्च दक्षिणेनोत्तरा स्थितः।
उपर्य्यधः पूर्वतश्च पश्चात्, यस्याखिलं हितम्।
सुखञ्च, तस्य देवानां वर्य्यस्य, पदयोर्भजे॥

षष्ठीर्विधानस्यौचित्यत्वात्। तथापि त मुक्तये भज इत्यत्र द्वितीयादर्शनाच्च पदयोर्भजे इत्यत्र षष्ठी दर्शनया च धातुविशेषाणां कर्म्मण्यपि विभाषयैव षष्ठी स्यादिति सूचित तदेवाह विद्वणोमि स्मृत्यर्थदयेषां कर्म्मणि षष्ठी वा। मातु स्मरति मातरं स्मरति वा पुत्रः। एवं ध्येतुचिन्तने ध्यायति अधीनत्वसमृत्याम् अध्येतीत्यादि। भक्तस्य दयते भक्त दयते भक्तं दयते महेशः। मधुनो मधु इष्टे साधुः यथेष्ट विनियुङ्क्ते इत्यर्थः। ईशलड ऐश्वर्य्ये इत्यस्य ईश्वरी भाववाचित्वेनाकर्मकत्वेऽपि धातूनामनेकार्थत्वेन यथेष्ट-विनियोगार्थत्वात् सकर्म्मकत्वम्। कर्म्मणि प्रत्यये तु पुत्रेण माता स्मर्यते महेशेन भक्तो दयते साधुना मधु ईश्यते इत्यादावुक्तार्थत्वे प्रथमैव। जौमरास्तु एषां कर्मणि विद्यमानेऽपि भावे प्रत्यये कर्म्मणि नित्य षष्ठी विधाय मातुः स्मर्यते पुत्रेण मातुः स्मृतं भक्तस्य दयते शिवेन भक्तयोर्दयितं भक्तानामीश्यते इत्युदाहरन्ति। रोगार्थ-स्याज्वरे स्वार्थे कर्त्तरि ज्वरिविवर्जितस्य रोगार्थधातोः कर्मणि षष्ठी स्याद्वा तद्भावार्थे कर्त्तरि सति चौरस्य चौरं रुजति रोगम् एवं अमकरोगे आमयति। स्वार्थे कर्त्तरि किं नदीकूलं रुजति। अज्वरे किं चौरं ज्वरयति ज्वरः। चौरं सन्तापयति सन्ताप इत्यपि जौमराः। तच्चान्द्रादसम्मतम्। करोते प्रतियत्ने। सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः। तस्मिन्नर्थे करोतेः कर्मणि षष्ठी स्याद्वा। पटस्योपस्कुरुते पटमुपस्कुरुते। उपस्कुरुते सूचनावक्षेपण इत्यादिनात्मनेपदे सम्परे सुम् उपात्प्रति सुम्। आशिषि नाथः। इष्टार्थप्रापणेच्छा आशीः। अपुत्रकः पुत्रस्य पुत्रं वा नाथते पुत्रो मे भूयादित्या-शास्ते इत्यर्थः। आशिषि किं नृपं भूमिं नाथते विप्रः याचते इत्यर्थः। हनजस-नटक्राथपिषां हिंसायाम्। हनलौ गतौ वधे जसक वधेऽनादरे नटकभ्रंशे क्रथक्रि-वधे धोपिष्लृ चूर्णने इति पञ्चानां कर्मणि षष्ठी स्याद्वा हिंसायां चौरस्य चौरं निप्रहन्ति निहन्ति प्रणिहन्ति प्रहन्ति चौरस्य चोरम् उज्जासयति चौरस्य चौरम् उन्नाटयति। चौरस्य चौरं क्राथयति चौरस्य चौरं पिनष्टि। द्विषः शत्रन्तस्य। चौरस्य चौरं द्विषन्। शत्रन्तस्य इति किं चौरं द्वेष्टि। व्यवहृञपणोः दिव्यतीनां व्यवहारे। व्यवहारोऽत्र द्यूतं क्रयविक्रयौ च। एषां कर्मणि षष्ठी स्याद्वा द्यूते क्रये विक्रये च। शतस्य शतं वा व्यवहरति शतस्य शतं वा पणायति शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति व्यवहारे किं हिरण्यानि व्यवहरति गणयतीत्यर्थः। गुरुं पणायते स्तौतीत्यर्थः।

अत्र प्रति दीव्यति जिगीषतीत्यर्थ अनुपसर्गस्य दीव्यतेर्व्यवहारार्थे कर्मणि षष्ठी नित्यमिति जौमरा । शतस्य दीव्यति एव शिष्टप्रयोगानुसारात् अन्यत्रापि यथा मासानामश्नीयादिति भाष्यम् । न चोपलेभे वणिजा पणाया इति भट्टि. । सा लक्ष्मी रुपकुरुते यया परेषामिति किराते । नारायणस्यानुकरोति । गुरु विप्र तपस्वि दुर्गताना प्रतिकुर्व्वीत भिषक् स्वभेषजै शुवस्योपकरोति य । कि कुर्म्म' कस्य वा ब्रूमो नास्तीह भूतले इत्यादि दर्शनात् ग्रन्थकृता सामान्येनोक्तम् । ॥ ३०२ ॥

श्रीराटी—समोऽर्थो येषा ते स्वाश्च आश्च तौ स्वौ ताभ्या तौ स्वातौ पश्चात् समार्थाश्च एनश्च आश्च रिश्च अस्च तस्च स्वातौ च हितञ्च सुखञ्च तानि तै । जातिगुणक्रियाभि सजातीयव्यवच्छेदो हि निर्द्धार' विशिष्टधीर्हेतु सम्बन्ध स चानेकप्रकार स्वस्वामित्वजन्यजनकत्वावयवावयवित्वप्रतियोग्यनुयोगित्वाधाराधेय-त्वादि । एभिर्योगे इति समार्थैं एनादिप्रत्ययैर्हितसुखाभ्याञ्च योगे जात्यादिभि र्यस्मात सजातीयाद्यवच्छेदस्तस्मात् सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वेऽपि सम्बन्धस्य निरूप-कत्वात स्वाम्यादे । यदुक्त भेद्यभेदकयो श्लिष्ट सम्बन्धोऽन्योऽन्यमिष्यते । द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्ध षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् । महाकविप्रयोगदर्शनेन धुविशेषाणा यत ढत्वेन विवक्षित तस्मात षी स्यात इत्यर्थ । यं सर्वस्येति य सर्वस्य शिवस्य समस्तुल्य पूर्वेषा वीच य सर्वस्य दक्षिणेन दक्षिणस्या दिशि स्थित द्वी च पूर्वेण । य॰ सर्वस्य उत्तरा उत्तरस्या दिशि स्थित पूर्वेण षी च परे तु षी नाह । य' सर्वस्य जगत उपरि य. सर्वस्य जगतोऽध य सर्वस्य जगत पूर्वत पूर्वकाल-वर्त्ती य. सर्वस्य जगत पश्चात् उत्तरकालवर्त्ती पश्चादित्यात्वेन निपातितम् एव परस्तात ग्रामस्य उपरिष्टात् वृक्षस्य उत्तराद्ग्रामस्य इत्यादि एतेषा ग्रहणं दिक्-शब्दयोगे प्राप्तपीबाधनार्थम् । कफोणि कूर्परादध इति उत्सर्गत्वात् पी । यस्य देवस्याखिल चराचरं हित मिवं यस्याखिल जगत्सुख प्रीतिजनकं तस्य देवस्य पदयोरह भजे चरणौ सेवयामि । तस्येत्यवयवावयवित्वसम्बन्धे षी । एव चैतस्य धन मैत्रस्य पुत्र कायस्य पूर्व जलस्य घट' घटस्याभाव इत्यादि । आदिना राज्ञो शिर इत्यत्र तु अभेदसम्बन्धे षीति । तस्य कीदृशस्य देवाना वर्य्यस्य केनापि गुणेन देवेभ्य. प्रकृष्टस्य । देवानामिति निर्द्धारणे पदयोरिति ढे । एवं मासानामश्नीयादिति भाष्यम् । न च क्लिश्यति कस्यचिदिति भट्टि. । सा लक्ष्मी-रुपकुरुते यया परेषामिति भारवि । नारायणस्यानुकरोति इत्यादि शिष्ट-प्रयोग । एषु सम्बन्धमात्रविवक्षाया षीति परे । नतु ढविवक्षया यद्यपि ढ इति सामान्येनोक्त तथाप्यविधानादिर्शेषतो ज्ञेयम् । स्मृत्यर्थदयेशा वा ।

३०३। ज्ञोऽज्ञाने घे।

ज्ञ' ६।, अज्ञाने ७।, घे ७।

शम्भोर्मुकुन्दे जानीते भक्त्या जानाति शङ्करम्।

विष्णोरध्येति शम्भोः स्मरसि भक्तस्य दयसे। दुर्गाभक्तस्य ईष्टे हरि यथेष्ट विनियुङ्क्ते इत्यर्थः। पक्षे विष्णुमध्येतीत्यादि। कृञो गुणोत्कर्षे। येन धर्मेण यद्वस्तु लोके प्रकाश्यते स तस्य गुणस्तस्मात् गुणान्तरोत्पादन मुत्कर्षस्तत्र कृञो ढे षो वा स्यात् पटस्योपस्कुरुते पट वा। सूचनावक्षेपण सेवेत्यादिना सम्। असन्तापि ज्वरि-रोगार्थाना स्वार्थघले। सन्तापिज्वरिभिन्नाना रोगार्थानां ढे षो वा स्यात् रोगा-र्थस्य घले सति। रोगश्चौरस्य रुजति चौर वा आमयश्चौरस्य आमयति वा चौरमित्यादि। असन्तापिज्वरीति किं? रोगश्चौर सन्तापयति रोगश्चौर ज्वर-यति स्वार्थ घले किं? नदीकूल रुजति। नाथ्यादिनाथयोर्हिंसाशिषो.। नाथ्या-देर्हिंसायां नाथस्याशिषि गम्यमानाया ढे षो वा स्यात्। चौरस्य नाटयति चौर वा। नाथ्यादिर्यथा। नाटिश्रक्राथिरुज्जासिद्विषिनाज्ञ शतन्त एव हि। प्रणिनिप्रप्रणिभ्यस्तु हनोऽथपिष्लृरित्यपि। नटक भशे क्रथकिवधे उतपूर्वज-सकवधे ताडने च। चुरादीना एषा अन्तनिर्देशात यत्र नाटिक्राथि उज्जासि इति स्वरूप तत्रैवाय विधिस्तेन दस्युमनो नटदित्यादौ न स्यात् द्विषोऽप्रवैरे शत चौरस्य द्विषन् चोर वा। अशतन्तस्य तु चोर द्वेष्टि एव चौरस्य प्रणिहन्ति निप्रहन्ति प्रहन्ति निहन्ति चौर वा धौपिष् लृ रुचूर्णने। चौरस्य पिनष्टि चौर वा। आशीरभिलषितप्रापणेच्छा। नाथने पुत्तस्य पुत्त वा। अनयो किं? पिनष्टि धाना. वटुरन्न नाथते याचते इत्यर्थः। पणिव्यवहृञोर्व्यवहारे। व्यवहारोऽत्र द्यूतक्रयविक्रयौ। शतस्य पणते व्यवहरति च शत वा। व्यवहारे किं? शलाका व्यवहरति गणयतीत्यर्थः। दिवश्चागेस्तु नित्यम्। व्यवहारे सगेर्दिवधोर्ढे षो वा स्यात्। अगेस्तु नित्यम्। शतस्य प्रतिदीव्यति शत वा अगेस्तु शतस्य दीव्यति व्यवहारे किं? विष्णुं दीव्यति स्तौति इत्यर्थः.। स्मृत्यर्थादीना भावे। भावत्यान्ताना स्मृत्यर्थादीना ढे षो नित्य स्यात्। मातु स्मर्य्यते विष्णो स्मृत भक्तस्य दय्यते हरिणा भक्तानामीश्यते शम्भुना शतस्य प्रतिदीव्यते चैतेन॥ ३०२॥

ज्ञानादन्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानस्य जानातेर्घे करणे षष्ठी स्यात्। शम्भोरिति। शम्भो तुष्टे सति मुकुन्दे प्रवृत्तिर्भवति शम्भो साधनत्वम्। जानीत इति श्रद्धा-दित्वेनात्मनेपदम्। अज्ञाने किं भक्त्या जानाति शङ्करमिति। शम्भुनेत्यादि।

अमुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्त्तते इत्यर्थः. प्रवृत्त्यर्थश्च जानातिः।

३०४। तृप्त्यर्थानां वा।

तृप्त्यर्थाना ६।।।, वा ।१। ।

तृप्त्यर्थधातोः प्रयोगे धे षी स्यात् वा।

शृङ्गारस्य हरिस्तृप्तः पूर्णः शान्तेन शङ्कर ॥

३०५। ढघे कृत्यव्यक्युकक्तवतुखलर्थक्तोक्ञ्चानवसुशीलार्थतृन् भव्यणार्थणिनि।

ढघे ७।, क्रति ७।, अ-व्य कि उक क्तवत् खलर्थ क्त उत शत आन वसु शीलार्थ तृन् भव्य ऋणार्थ णिनि ७।।

अमुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्त्तते इत्यर्थः। अतएव जानाति ज्ञाधातु प्रवृत्त्यर्थश्च भवति धातूनामनेकार्थत्वादिति शेष ॥ ३०३ ॥

श्रीरा टी—न ज्ञानमज्ञान तस्मिन्। अम्भोरित्यादि। मुकुन्दे विष्णौ शम्भुरय इति बुद्ध्या प्रवर्त्तते तत्प्रवृत्तौ शम्भौ साधनत्वाद्भ्रत्व प्रमात्मकज्ञानस्य वर्जनात सर्पिषो जानीते स भ्रान्त्यर्थेऽपि स्यात्। इत्यादौ तु भ्रमस्य ज्ञानत्वेऽपि भिन्नत्वात्। इद विकल्पमिति परे। तन्मते शम्भुना मुकुन्दे जानीते इत्यपि अज्ञाने किं ? भक्त्या जानाति शङ्करं इत्यत्र प्रमात्मत्वान्न स्यात ॥ ३०३ ॥

तृप्त्यर्थधातूना करणे षष्ठी स्याद्वा। शृङ्गारस्य हरिस्तृप्त तृप्त इति अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः पर्ण पूर्ण शान्तेन शङ्कर पूर्ण इति पृणीप ड पूर्त्तौ पूर्त्तिरिह आप्यायनम् अतएव तृप्तिविशेष। अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्त' शान्तेनेति भावे क्त' शान्त्या इत्यर्थ.। एव आङ्पूर्वस्य अश्नातेस्तृप्त्यर्थेनाकर्मकतया कर्त्तरि क्ते आशितोऽन्नस्य अन्नैर्वा लोक। सद्योद्गारसुगन्धीना फलानामलमाशिता इति भट्टि। नाग्निस्तृप्यति काष्ठाना नापगाना महोदधि। नान्तक सर्वभूताना न पुसा वामलोचना इति ॥ ३०४ ॥

श्रीरा-टी—तृप्तिरर्थो येषा ते तेषा तृप्त्यर्थधो प्रयोगे धे षी वा स्यात। शृङ्गारस्येत्यादि। उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शित'। एवं फलानामलमाशिता'। फलैर्वाशितम्भवमिति भट्टि' ॥ ३०४ ॥

ढश्च घश्च ढघं तस्मिन्। व्य' वकारेत् प्रत्ययश्च वुम् लाच् चणाम् इति।

व्यादिवर्जं कृति प्रयुज्यमाने ढे घे च षी स्यात् ।
जगतां कारकः कृष्णः कृतिर्मुररिपोरियम् ॥

खलोऽर्थ इव अर्थो यस्य स खलर्थः । ईषद्दुःसुषु पराद्धातोर्भावे कर्मणि च वाच्ये विहितो यः प्रत्ययः स खलर्थः । तेन खल् अल इति द्वयम् । खल अलयोर्ग्रहणे नन्द्यादित्वादनस्य अनटादेश्च प्राप्तिः स्यादिति खलर्थग्रहणम् । उदिति उकारान्तप्रत्ययः । णुक इष्णु सुक्र आलु आरु इनु इत्यादि । शतृ इत्यनेन ऋदनुबन्धत्वात् अकारोऽङ्लात्ऋदन्तत्वाच्च तृन्प्रत्ययस्य स्यतुरपि ग्रहणम् । अधिकन्तु प्रविष्ट न तु तद्धानिरिति न्यायात् । एव आन इत्यनेन शान कानन्यमानानां ग्रहणम् । शीलमर्थो यस्य स शीलार्थः स चासौ तृन् चेति शीलार्थ तृन् । भव्य भविष्यत्-काल । ऋण प्रतिदेयतया गृहीत भव्यश्च ऋणश्च भव्यर्णेतेऽर्थे यस्य स भव्य-णार्थः स चासौ णिन् चेति भव्यणार्थणिन् ततो व्यश्च किश्च उकश्च क्तवतुश्च खलर्थश्च क्तश्च उश्च शतृच आनश्च वसुश्च शीलार्थ तृन्च भव्यणार्थणिन् च ते व्यक्युक क्तवतु खलर्थक्तो कृता न वसुशीलार्थ तृन् भव्यणार्थणिन न विद्यन्ते ते यत्र कृति सोऽव्यक्युक क्तवतु खलर्थक्तो कृतान वसुशीलार्थ तृन्भव्यणार्थणिन-स्तस्मिन् । जगतामित्यादि । कृष्णो जगतां कारकः कृञ्दड्च तृणकौघे इति णकः अस्य कर्मणि जगतामिति षष्ठी । मुररिपोरियं कृतिः । क्तिस्त्यघे इति भावे क्तिः अस्य कर्त्तरि मुररिपोरिति षष्ठी । अत्र अनुक्तयोः कर्त्तृकर्मणोस्तृतीया-द्वितीययोः प्राप्तावेव षष्ठी न तु उक्तयोरुक्तार्थत्वेन सवापवादिकयोः प्राप्तावपीति बोध्यम् । अन्यथा जगतां कारक इत्यादौ कृष्णादेरपि षष्ठ्यापत्तिः । अव्ययादी-नामुदाहरणानि सृष्ट्वेत्यादि । अघानि जिष्णुर्मुद दधानः को जनो हरिं संस्तुवन् अर्थितः न ईयिवान् अपितु सर्व एव इत्यन्वयः । हरिः कीदृश एतत् जगत् स्रष्टा दधि शाककम् । पुनः कीदृश अर्चकानुन्नीतवान् । पुनः कीदृश यतिभिः सुदर्शनः ज्ञातश्चेत्यर्थः । उदाहरणानि यथा । हरिः एतज्जगत् सृष्ट्वा वर्त्तते सृजोऽडविसर्गे पूर्वकाले इति क्त्वाच् अस्य कर्मणि जगदिति षष्ठ्यप्राप्तौ द्वितीयैव एवं तादर्थ्ये च तुम् । कृष्णं द्रष्टुं याति चण् वाभीक्ष्ण्ये कृष्णं स्मारं स्मारं नमति । हरिः एतत् जगत् दधि । डुधाञ् धारणादौ द्विश्चाद्रुड लोपिन इति कर्त्तरि कि अस्य कर्मणि जगदिति षष्ठी । हरिः एतत् जगत् शाकः शगिकृसने शान्याभकमित्यादिना कर्त्तरि उकः अस्य कर्मणि जगदिति न षष्ठी । हरिरर्चकानुन्नीतवान् वैकुण्ठं प्रापितवान् इत्यर्थः । उत्पूर्वनीञ

व्याद्यौ तु—मृष्ट्वा दधिं शारुकमेतदर्चकान्
उन्नीतवन्तं, यतिभि सुदर्शनम् ।

प्रापणे क्तक्तवतुभूते इति कर्त्तरि क्तवतु अस्य कर्मणि अर्चकानिति न षष्ठी । यतिभि सुदर्शन इग्भिरौ प्रेर्चे इशभासयुधेत्यादिना कमणि अल् अस्य कर्त्तरि यतिभिरिति न षष्ठी । एवमन्यत्रापि एव ईषद् मोरित्यादिना खलिक्रते यतिभि. हरि' सुदर्शन इति यतिभि हरिर्ज्ञात । ज्ञागवोधने क्तक्तवतुभूते ढ भावे इति अतीते काल कर्मणि क्त अस्य कर्त्तरि यतिभिरिति न षष्ठी । न च ज्ञार्चेच्छार्थे इत्यादि विशेषविधिना ज्ञानार्थादीना वर्त्तमाने क्तविधानात् कथमतीते क्त इति वाच्य ध्रौव्यगत्यदनर्थाडर्ड च इत्यतश्चकारस्यानुवृत्तौ ज्ञानाथादेव वर्त्तमानेऽतीते क्त स्यात् इति व्याख्यानात् विस्तारस्तु तत्र द्रष्ट्य कोऽघानि जिष्णर्जिजर्य च । णुक् भुजेरिति कर्त्तरि णुक् अस्य कर्मणीति न षष्ठी । एव जिभाजेति इष्णु ट खर्वाहिष्णु, ग्लाम्नास्थेति स्नु । अत्र पत्त्णु चिपवसेति क्रु शर चिप्णु' प्रति गृहीत आलु धन गृहयालु । शदसदसीतिरु सनृर्भिचाशस उ । चन्द्र दिदृक्षु: शवन्द आरु. विष्णु वन्दारु लणिगदीति तु वाक्य दूषयितु, । कौ हरि सस्तुवन् शुभलस्तुतौ कौपवदिति शतृ अस्य कमणि हरिरिति न षष्ठी । एव तौपंवदिति स्यतृ हरि स्तोष्यन् याति । कौ मुद दधान दधान इति शानका-नयौ रूप डुधाञ्लि धारणे तौपवत इति शाने ब्धादिरे ह्रिरिति टौपवदिति कानि धृञ्‌ष्ठ्राङि इति ह्रि अनयौ कर्मणि मुदामिति न षष्ठी । एव तौप वदिति स्यमाने हरि स्तोष्यमाणो याति । क श्रित न ईायवान् इणगतौ ठौप वत् इति क्रम् अस्य कर्मणि आयतमिति न षष्ठी । शदातात । श दाता कल्याणदानशील' मोचस्य दायी मोचस्य ऋणस्य दाता शिव. कदा कस्मिन् काल मम हन्मन आगामी आगमिष्यतीत्यन्वय । शिव श दाता डुदाञ्लि दाने तृणकौघे इत्यनेन शीलार्थेऽपि कर्त्तरि तृन् अस्य कर्मणि श इति न षष्ठी । शिव. कदा हृत् आगामी ग्रहनन्दिपचादरित्यत्र कालनियमाभावात् भविष्यत्कालेऽपि कर्त्तरि णिन् अस्य कर्मणि हृत् इति न षष्ठी । शिवो मोच-स्य दायी डुदाञ्लि दाने ऋणवदवश्यदेयत्वे ग्रहनन्दीति कर्त्तरि णिन् अस्य कर्मणि मोचस्यमिति न षष्ठी । एव कर्मणामभिनिविष्टा शय्याया अधिशयिता ग्रामस्य अधिष्ठाता पीठस्य अध्यासिता इत्यादि । कालादे, कर्मत्वे वर्षशतस्य जीवक इत्यादि । ञौ शिष्याणा वेदस्य पाठयिता शिशोरन्नस्य भोजयिता

त्रातं हरिं जिष्णुरघानि संस्तुवन्
मुदं दधानोऽर्थितमीयिताम् न कः ॥

इत्यादौ घस्यापि कर्मत्व कृद्योगे षष्ठी स्यादिति बोध्यम्। द्विकर्मणान्तु द्वयोरेव कर्मणो षष्ठी विष्णोर्मोक्षस्य याचको भक्त भक्तस्य वैकुण्ठस्य नेता विष्णु,। जौमरास्तु कर्त्तरि कृति द्विकर्मणा मुख्ये कर्मणि षष्ठी न तु गौणे। यथा गा दुग्धस्य दोग्धा गोपः वन गवा नेता गोप इत्याहु। केचित्तु याञ्चादिन्यायोर्गौण कर्मणोरेव षष्ठी इति मत्वा विष्णोर्मोक्ष याचको भक्त। भक्त वैकुण्ठस्य नेता विष्णुरित्युदाहरन्ति। दीव्यते करणस्य कर्मत्व इर्षोऽक्षाणा देविता। एवञ्च द्विट्रोणस्य क्रेता पञ्चकस्य क्रेता शिवस्य सञ्जा इत्यादि बोध्यम्। नन्वत्र व्यादौ क्तप्रत्ययस्य ग्रहण कथ रामेण लङ्का गता रामो लङ्का गत इत्यादौ कर्त्तृकर्म्मणो षष्ठी निषेधार्थमिति चेन्न वर्त्तमानाधिकरणाभ्यामन्यत्र विहितस्य प्रयोगे कामुक सङ्डार्थक्तो इत्यनेन षष्ठ्या नियमेन तन्निषेधस्य वैयर्थ्यात्। वस्तुतस्तु अधिकक्तस्य ग्रहण ज्ञापयति व्यादिभिन्नस्यापि कस्यचित् क्तत. प्रयोगे षष्ठी न स्यात् क्वचित् व्यादेरपि प्रयोगे षष्ठी स्यात्। तेन धायैरामोदमुत्तममिति भट्टौ। श्वसत्यधित्यादिना विहितस्य णप्रत्ययस्य प्रयोगे षष्ठी मा भूदिति। धीमत्वोऽयोगे। मुक्तानां किं दुराप महात्मना इत्यत्र दुरापमिति खलन्तस्य प्रयोगे षष्ठी। तत्र सर्वगतस्य सम्प्रति क्षितिप क्षिप्णुरभीषुमानिवेति। सत्यार्थवक्ता नरकस्य जिष्णुरिति। एव यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् व्यादिवर्जनेनैव क्तत. प्राप्तौ क्तौ ग्रहण ज्ञापयति क्रियाविशेषणस्य कर्म्मत्वेऽपि क्तद्योगे षष्ठी न स्यात्। साधु पाचक शीघ्र गन्ता इत्यादौ एव कृत्प्रत्ययान्तात् प्रत्ययान्तरोत्पत्तौ षष्ठी न स्यात्। यथा व्यतीहारेण न स्त्री इति व्यवहरते, निस्वार्थे णः हृद्यो स्त्रियामीपि व्यवहारी धनानि ओदन पाचक भव इत्यादि ॥ ३०५ ॥

श्रीरा टी—ढश्च घश्च तत्तस्मिन्। खल अर्थ इव अर्थो यस्य स शीलमर्थो यस्य स चासौ तृ श्चेति स। भव्यश्च त्रणश्च ते, ते अर्थौ यस्य स चासौ णिश्चेति स। पश्चात् व्यश्च किश्च उकश्च क्तवतुश्च खलर्थश्च क्तश्च उश्च शतृश्च आनश्च वसुश्च शीलाय तृ श्च भव्यणार्थ णिश्च तत् न तत् अतत् तस्मिन्। जगतामिति कृर्णो जगता चराचराणा कारक कर्त्ता जगतामिति द्वे षी। इयं पृथिव्यादि चराचरमयी सृष्टिर्मुररिपो कृतिरुत्पाद्या कृधोर्द्वे क्तिः। मुररिपोरिति घे षी पूर्वसूत्रादनुवर्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात् धायै रामोदमुत्तम बुद्धिपूर्व ध्रुवं नत्वा

शं दाता हृत् कदागामी दायी मोक्षस्मृणं शिवः।

राजकृत्वा पिताखल मित्यादौ न स्यात्। स्रष्टे त्यादि। क पुरुष हरि सस्तुवन् सन् अर्थित वाञ्छित न ईयिवान् अपितु प्राप्तवानेव। हरि कीदृश एतज्जगत् स्रष्टा दधि धारयन्तम्। स्रष्टे ति ताच्छल्यशिलाद्यालम्। एव घट कर्त्तु पय. पायं विप्रं प्रस्थाप्य गत इत्यादि। दधिमिति धाधो कि द्विरालोपश्च हरि-विशेषणत्वात् ढम्। पुन कीदृश एतत् जगत् शास्तक सहरन्तम्। सृधो स्स्थाभू इत्यादिना त्रुक.। पुन कीदृश अर्चकान् उन्नीतवन्त स्वर्ग प्रापित-वन्त उत्पूर्वं नीधो क्तवतु। पुनः कीदृश यतिभि जितेन्द्रिये सुदर्शनम्। अनायासेनालोकनीय दृशधो खलार्थे अन। एव पापिना दुष्करो धर्म सुकरो धार्मिकेण स इत्यादि। कीषदष्षसमगृाणा किमेषामस्ति दुष्कार मित्यत्र तु सम्बन्धमात्रविवक्षाया षी नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा। पुन कीदृश यतिभिज्ञातं ज्ञाधीर्ढेऽतीते क्त.। एव त्वया ज्ञातो मया ज्ञात इत्यादि। पुन कीदृश. अघानि पापानि जिष्णु. पापस्याभिभवनशील'। जिधो ष्णुक.। एव धन गृध्नु सुखमिच्छु शास्त्र विन्दु कन्यामल करिष्णुरित्यादि। तव सर्वगतस्य सम्प्रति क्षितिप क्षिप्णुरभीषुमानिव। सत्यस्य वक्ता नरकस्य जिष्णु-रिति तु सम्बन्धविवक्षाया षी नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा। हरि सस्तुवन् स्तुधो' शत। पुन कीदृश. मुद दधान हर्ष धारयमाण. धार्धोः शानः। आन इत्यनेन कानस्यापि ग्रहणात् चक्राणो जगती हरिरित्यादि। अर्थित न ईयि-वानिति इनधो क्वसु। शिव कदा हृत् हृदयमागामी आगमिष्यति अर्थान्मम। गमधोर्भविष्यत्काल णिन्। शिव. कीदृश. शदाता शशब्दो मोक्षार्थे तथाच वदन्ति श वुधा.। श्रेय शातनेशा निगद्यते इत्येकाक्षरकोष.। तथाच श्रेयोदानशील इत्यर्थ.। दार्धा शीलार्थे तृन्। अतएव शिवो मोक्षस्मृण दायी मुक्ति रूप धन ददातु अयान्मह्यम्। मोक्षस्य ऋणत्वेनोपचारात्। आवश्यके णिन्यपि निषेध इति कश्चित्। यथा अ शहारी दायाद इति। अ शस्य हारीत्यन्य न च तुमर्थणके प्राय। चतुमय विहित या णकस्तस्मिन् प्रयुज्यमाने द्वे षी न स्यात् प्राय। मुनीना विपिन भक्त भोजको याति माधव। मुन्यन्न भोक्तु गच्छतीत्यर्थ। कारका मित्रकार्याणि सीतालाभाय सोऽब्रवीदिति भट्टी। प्राय इति किं—वर्ष-शतस्य पूरकी जीवति पुत्रपौत्राणा दर्शकोऽस्तीत्यत न निषध.। यस्य ढर्साक्ताऽनुक्तस्य व्यवहारस्तत्रैव षी। तेन साधु पाचक इत्यादौ षी न स्यात्॥ ३०५॥

३०६ । कामुक सड्डार्थक्तेन ।

कामुक सत्डाथ क्तेन ३। ।

कामुकशब्देन वर्त्तमानडयोर्विहितक्तेन च योगे ढे घे च षी स्यात् ।

यो लक्ष्म्याः कामुको ज्ञात. सता तस्येदमासितम् ।

३०७ । ल्यभावक्तास्त्र्यणकसढे घे वा ।

ल्य—सढे ७।, घे ७।, वा ।१। ।

सन् वर्त्तमानकाल. ड अधिकरणं सश्च डश्च सडडे ते अर्थौ यस्य स सड्डार्थः स चासौ क्तश्चेति सड्डार्थक्त. कामुकश्च सड्डार्थक्तश्च तत् तेन । उक्तयार्वर्जनात् अप्राप्तौ पुनर्विधानम् । यो लक्ष्म्या कामुक. कमुड स्पृहि श्रद्धाभू इत्यादिना कर्त्तरि उक. अस्य कर्मणि लक्ष्म्या इति षष्ठी । सता यो ज्ञात: ज्ञार्चेच्छार्थे-त्यादिना वर्त्तमाने क्त । अस्य कर्त्तरि सतामिति षष्ठी तस्य श्रीकृष्णस्य इद स्थल आसित जिलास ड उपवेशने श्रौव्यगत्यदनेत्यादिनाऽधिकरणे क्त. अस्य कर्त्तरि तस्येति षष्ठी । सडडयो. क्त सडडक्त इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अधिकार्थस्य शब्दस्य ग्रहण ज्ञापयति शीलितादेर्वर्त्तमाने क्तान्तस्यापि कर्त्तरि षष्ठी न स्यादिति । तेन शीलि-तोऽयमनेन रचितोऽय मनेन कान्तोऽयमनेन इत्यादि । कान्त इत्यस्य विभाषयेति केचित् । प्रजाना प्रजाभि वा कान्तो हरिश्चन्द्र । क्वचित् सकर्मकादप्यधिकरणे क्त इदमेषा भुक्तमोदनस्य पीतमगार (पीयते यस्मिन् अगारे तत् पीतमगारम्) पयस: कृष्णस्य इत्यादौ कर्मकर्त्रो रुभयो षष्ठी स्यादेव ॥ ३०६ ॥

श्रीरा-टी—सञ्च डश्च ते तेऽर्थौ यस्य स. स चासौ क्तश्चेति स कामुकश्च सड्डार्थक्तश्च तत्तेन । यो लक्ष्म्या इत्यादि । य श्रीकृष्णो लक्ष्म्या. कामुक लक्ष्मी कामयते य सता ज्ञात धीरैर्ज्ञायते । ज्ञाधो ज्ञार्चेच्छार्थेत्यादिना वर्त्तमाने क्त. तस्य इदमासित तेनात्र उपविष्टम् । आसधोश्रौव्यगतीत्यादिना वर्त्तमाने डे क्त । एवमिद मेषामुपगत इदमेषा भुक्त अन्नस्य इत्यादि । पूर्वेणाप्राप्ते विधि. न शीलितादिना वातु कान्तेन । शम्भुना शीलित. हरिणा रचित इत्यादि । प्रजाभिः कान्त प्रजाना वा तथाच कान्तो हरिश्चन्द्र इव प्रजाना इति ॥ ३०६ ॥

ल्यस्त्व्यादि. भावेक्त भावक्त. । अश्च णकश्च अणकौ स्त्रियामणकौ स्त्र्यणकौ न विद्येते स्त्र्यणकौ यत्र सोऽस्त्र्यणक. ढेन सह वर्त्तते योऽसौ सढ. अस्त्र्यणकश्चासौ

ल्ये भावार्थ-क्ते स्त्रीविहितं अं णकञ्च हित्वा अन्यत्र सढे घे षी स्यात् वा ।

सढश्चेति अस्यणकसढ । ततोल्यश्च भावक्तश्च अस्यणकसढश्चेति समाहारस्त स्मिन् । ल्ये प्रयुज्यमाने भावार्थक्ते प्रयुज्यमाने स्त्रीविहितौ अणकौ हित्वा अन्यस्मिन् स्त्रीविहिते सकर्मके क्तात प्रयुज्यमाने च कर्त्तरि षष्ठी स्यात् वा इत्यथ । त्वये-त्यादि । ह सार्धो ! त्वया मम च कृष्णोऽच्य अर्चक पूर्ज इत्युवासीरिति कर्मणि घ्यण् अस्य कर्त्तरि त्वयेति तृतीया ममेति षष्ठी हि यस्मादच तीर्थे त्वया मम च स्नात ष्णाल शोधने भावे क्त. । अस्य कर्त्तरि त्वया मम च तृतीया षष्ठौ । स क इत्याह । यस्य सृष्टे' कृति. करण कृञदड् कृतौ क्तिस्त्यघे इति भावे क्ति. अस्य कर्त्तरि यस्येति षष्ठी पचे येन सृष्टेर्हृति । हृञहृत्या भावे क्ति अस्य कर्त्तरि यन इति तृतीया उभयत्र सृष्टेरिति कर्मणि ढघे कृत्येति षष्ठी । एव कृगट्ज्येति हानि. सुखाना दरिद्रस्य दरिद्रेण । शौव्रजेति परिचर्या गुरो शिष्यस्य शिष्येण । श्जागुर्य्य । जागर्य्या रात्रेश्छात्रस्य छात्रेण । शिष्यिण्यिग्र्यौति वर्णना विष्णोर्भक्तस्य भक्तेन । नञोऽन्याक्रोशे । अप्रयाणि स्वर्गस्य व्याधस्य व्याधेनेति । सढ इति कि ? सार्धोवृद्धि इत्यादौ कर्त्तरि पूर्वेण नित्य षी । अस्यणक इति कि ? यस्य सृष्टश्चिकीर्षा कर्त्तुमिच्छा चिकीर्षा सन्याद इति स्त्रीविहित अ । यस्य सृष्टेर्मर्दिका इति मर्दन मर्दिका इति स्त्रीविहित णक उभयत्र यस्येति कर्त्तरि पूर्वेण नित्य षष्ठी । ष इति अननुबन्ध हित्वा अकारमात्रावशिष्टस्त्रीप्रत्यय ग्रहणेन कृ. यश्चेति श: क्रिया जगत: कृष्णस्य । सेमक्ताल्परोरिति अकारे जागरारात्रेश्छात्रस्य । तुल्येच्छा निपातने इच्छा मुक्ते-स्तपस्विन: । भौषीचिन्तीति कथा कृष्णस्य भक्ताना आतोऽन्त अङ्गे इति डे श्रद्धाधर्मस्य धार्मिकाणा एषु कर्त्तरि पूर्वेण नित्य षष्ठी । वाशब्दोऽत्र व्यवस्था-वाची तेनेद विप्रणोमि । अस्त्रीविहित कृद्भिस्तु योगे षष्ठी नियम्यते । एकदातू भयप्राप्तौ कर्मण्येव न कर्त्तरि । तव्यादीना प्रयोगे तु द्वयोरेव हि नेष्यते । यथा वेदस्य पाठश्छात्रेण मन्त्रस्य जप साधकेन ग्रामस्य गमन पान्थेन दोहन दुग्धस्य गवामाभीरेण नयन गवा वनस्य गोपेन इत्यादि । कर्मणोऽध्याहारेऽपि कर्त्तरि न स्यात् । भोजन मनेन । तव्यादौ तु याचितव्य. कृष्णोमोच भक्तेन दोहनीया गौर्दुग्ध गोपेन । नेयो भर्त्ता वैकुण्ठ कृष्णेन वाह्योभारोग्राम भृत्येन । अनुशिष्य शिष्यो धर्म गुरुणा । यापनीयो भृत्यो ग्रामं नृपेण । एषु प्रत्ययन

त्वया मम च कृष्णोऽर्च्यः स्नातं ह्यत्र स यस्य तु।
सृष्टेः कृतिर्हृतिर्येन चिकीर्षा यस्य भेदिका॥

एकस्यैव कर्म्मण उक्तत्वादन्यकर्म्मणि ढघेक्तत्येत्यनेन षष्ठी नित्य प्राप्ति कर्त्तरि चानेनैव विकल्पेन प्राप्तिरिति एकदा द्वयी प्राप्तौ निषेध। एव सकर्म्मकधातौ कर्म्मविद्य-मानेऽपि भावे क्तप्रत्यय स्यादिति भाष्यादीना मतम्। तेन "न लग्नमिन्दुश्च गुरुन्निरीच्यते न वा शशाङ्क रविणा समागत"मिति दीपिका भ्रान्त देशमनेकदुर्ग-विषम प्राप्त न किञ्चित फलमिति। मया का दिश वा न गन्तव्यमिति। सभा वा न प्रवेष्टव्य वक्तव्य वा समञ्जसमित्यादि सिद्धम्। एषु च भावप्रत्ययानामनुक्ते कर्मणि पूर्वेण नित्यप्राप्तौ कर्त्तरि चानेन विकल्पेन प्राप्तौ निषेध॥ ३०७॥

श्रीरा टी—भावे क्त भावक्त अश्च णकश्च तत् स्त्रियामणक स्त्यणक नस्त्यणक अस्त्यणक ढेन सह वर्त्तमान सढम् अस्त्यसकश्च तत् सढश्चेति तत त्यश्च भावक्तश्च अस्त्यणकसढश्च तत्तस्मिन्। त्यस्त्यव्यादि। त्वयेत्यादि। त्वया स कृष्णोऽच्य मम स कृष्ण अर्च्य पूज्य इत्यर्थ। अर्चधोर्द्व्यण्। टद्वयन विकल्पादशित। एव कर्त्तव्य करणीय तव त्वया वा इत्यादि। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् त्ये यत्र घढयो षीसम्भावना तत्र द्वयोर्न स्यात्। तेन कृष्टव्या ग्राम शाखा कपिना नेतव्या ग्राममजा नरेण अनुशिष्य शिष्यो धर्म्ममुपाध्यायेन। का दिश गन्तव्य मया इत्यादौ न स्यात्। यत्र तु ढमात्रे षीसम्भावना तत्र परेणैव तेन गेयो माणवक साम्नामिति गायत्वीति गेय घेयो वक्तव्य। यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा अत्र स्नात स्नान कृतमित्यर्थ। एव छात्रस्य छात्रेण वा हसित गत वेत्यादि। यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा सृष्टेर्जगत कृति करणम्। यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा सृष्टेर्हृति हरण कृञो हृञो भावे क्ति। सडाद्योरपि भावेत्य इति भागवृत्ति। एव शब्दा-नामनुशासनमाचार्य्यस्य आचार्य्येण वा गवा दोहो गोपस्य गोपेन वा इत्यादौ स्यात् स्त्रीविहिताऽणकभिन्नसढकृत्त्वात्। परं तु निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इत्युक्ते। परिचर्य्या गुरूणा शिष्यस्य शिष्येण वा उपासना पितु. पुत्रस्य पुत्रेण वा जागर्य्या रात्रेश्छात्रस्य छात्रेण वा अकरणि पुरुषस्य जाल्मस्य जाल्मेन वा इत्यादौ स्यात्। स्त्रीविहितकृतत्वात्। नतु शब्दानामनुशासन-माचार्य्येण गवा दोहो गोपेन इत्यादौ अस्त्रीविहितत्वादित्याहु। अणकयोरुदा-हरति चिकीर्षेत्यादि। यस्य कृष्णस्य सृष्टे चिकीर्षा कर्त्तुमिच्छासनन्तकृधो: सस्याद.। यस्य कृष्णस्य सृष्टेर्भेदिकाभेदोनाश इति यावत्। एतेन कृष्णस्य

३०८। स्वामीश्वराधिपति दायाद साक्षि प्रतिभू प्रसूत कुशलायुक्त निपुण साधु सुजर्थैर्नादरे ष्ठी च।

स्वामि—सुजर्थै. ३॥, नादरे ७।, ष्ठी ।१।, च ।१।।

सृष्टिस्थितिविनाशकर्म्मकर्तृत्वमिति भावः। उभयोरुभयत्र पूर्वेण षी नित्यम्। एवं चिकीर्षारवैरालोकानां भेदिका चन्द्रस्य तमसामिति। सहे किम्? कृतिर्मुररिपोरियम्। यत्र द्विधुना कृता द्वयमनुक्तं तत्र उर्याद्दयो' पूर्वेण षी। तेन कृष्णस्य मोचस्य याचको भक्त.। दोग्धा दुग्धस्य गो. कृष्णा चौरस्य गवा दोह. कृष्णस्य कृष्णेन वा इत्यादीत्येके। मुख्य द एवेत्यन्य। यदुक्तम्। कर्म्मद्वयं दुह्यादीनामनुक्तं स्यात् कृता यदि। कश्चित्तत्र समाचष्टे षष्ठी प्रधानकर्म्मणीति। तन्मते दोग्धा गां पयसो हरिः। गौणे द्वे एवेत्यन्यः। तन्मते दोग्धा दुग्धं गवां हरिरिति। परेतु उभयप्राप्तौ कर्मणीति सूत्रान्तरं विधायैकस्मिन् कृति प्रयुज्यमाने द्वयो. प्राप्ते षी च एवेत्याहुः। तेन अद्भुत समुद्रस्य बन्धो वानरैः। आश्चर्य सुभग रोषस्य दूतीभिः परिमार्जनं गवां दोह' कृष्णेन हारयिता दुग्धस्य गोपेन हरि-रित्यादि। द्वप्राप्तौ किं? वनस्य यापयिता हरि.। दुग्धस्य गोपस्य हारयिता हरि-रित्यादावुभयोर्द्वयो पूर्वेण षी। एककृतीति किं? ओदनस्य पाको ब्राह्मणा प्रादुर्भाव ॥ ३०७ ॥

सुचोऽर्थोवार। सुचोऽर्थ इव अर्थो यस्य स सुजर्थ.। वारार्थैरेवेष्ट सिद्धौ सुजर्थग्रहणं सुजर्थप्रत्ययान्तानां प्राप्त्यर्थम्। अन्यथा वारादिशब्दैर्योगेऽपि षष्ठी सप्तम्यापत्ते। सुजर्थप्रत्ययश्च च कृत्वस् सुच (४८४, ४८५) इति द्वयम्। धाच् प्रत्ययोऽपि सुजर्थ इति जौमरा। स्वामी च ईश्वरश्च अधिपतिश्च दायादश्च साक्षी च प्रतिभूश्च प्रसूतश्च कुशलश्च आयुक्तश्च निपुणश्च साधुश्च सुजर्थश्च तैः: न आदरोऽनादरस्तस्मिन् स्वाम्याद्येकादशभि. शब्दैः च कृत्वस् सुजन्ताभ्याञ्च योगे षष्ठी सप्तम्यौ स्यातामित्यर्थ। अनादरे गम्यमाने च षष्ठीसप्तम्यौ स्यातामित्यर्थ.। मुकुन्दः सर्वेषां स्वामी सर्वेष्विति च। अधीक्षज. सर्वेषु साक्षी सर्वेषामिति च एव कृष्ण. सर्वेषां सर्वेषु च ईश्वर कृष्ण. सर्वेषु सर्वेषामधिपति.। स्वामीश्वराधिप-तीनामैकार्थत्वेऽपि पृथक् ग्रहणात् स्वाम्यर्थ शब्दान्तरेण योगे न स्यात्। तेन कृष्ण. सर्वेषां पतिरित्यादौ सम्बन्धे षष्ठ्येव। कृष्णो यावदेष यावदानां यादवः दायाद भ्रातरित्यर्थ.। मैत्र चैत्रस्य प्रतिभूर्लग्नक इत्यर्थः। कृष्णो यादवदायादस्य

स्वामी मुकुन्दः सर्वेषां साक्षी सर्वेष्वधोक्षजः ।
निश्यह्नि त्रिरगुर्गोप्योऽपत्ये मातुरुदत्यजम् ।

प्रसूतः । कुशलायुक्ताभ्यां योगे तत्परत्व एव । छात्र पाठे पाठस्य कुशलस्तत्पर इत्यर्थः । भोक्ता भोगेषु भोगानामायुक्तस्तत्पर इत्यर्थः । तत्परत्वे किं कलासु कुशलः सुशिक्षित इत्यर्थः । रथे आयुक्त अश्व बद्ध इत्यर्थः । निपुणसाधुभ्यां प्रशंसायामेव दाने दानस्य निपुणो वदान्य मातरि साधु मातु पुत्र सुजर्थे कालाधिकरणादेव । गोप्यो निशि त्रिरह्नि अज कृष्णं अगु त्रिरिति त्रीणि वाराणि इत्यर्थः सुचतुर्द्विस्त्रिरिति सुच् अगुरिति इण गतौ गाठ्यामिति गादेशे अन् उस् जग्मुरित्यर्थः । एव दिने दिनस्य पञ्चकृत्व पठति । कालाधिकरणात् किं ? रुद्रे द्विर्भुङ्क्ते । अनादरमुदाहरति । गोप्योऽपत्ये रुदति मातु रुदत्या अज श्रीकृष्णमगु । रुदद्पत्यमनादृत्य रुदती मातरञ्च अनादृत्य इत्यर्थः । एव आह्वयति आह्वयतो गत आह्वयन्तमनादृत्येत्यर्थः । एवञ्च पश्यति पश्यतो हर । पश्यतो हर स्वर्णकार पश्यन्तं जनमनादृत्य हरतीत्यर्थः । मङ्गाया षष्ठ्या अलुक्॥३०८॥

श्रीरा-टी—सुजर्थ इवार्थो येषा ते ते. । स्वाम्यादिभि सुजर्थत्यन्तैश्च योगे क्रियाया अनादरे गम्यमाने षष्ठीसप्तम्यौ स्याता स्वामी मुकुन्द इति प्रयोगद्वयेन षष्ठीसप्तम्यौ दर्शिते । एव सर्वेषा सर्वेषु वा ईश्वर । अधिपतिदायाद प्रतिभू प्रसूत कुशलायुक्ताभ्या तात्पर्येऽभिधान शिवाचाया शिवाचाया वा कुशल आयुक्तो वा भक्तस्तत्पर इत्यर्थः । अन्यत्र कलासु कुशल. रथेष्वायुक्तोऽश्व निबद्ध इत्यर्थः । निपुणसाधुभ्या पूजाया सप्तमी अपूजाया षष्ठी एषाभिधानात् । मातरि साधुर्निपुणो वेति पूजायाम् । अपूजाया तु पितुर्द्रोहस्य निपुण साधुवा पुत्र निश्यह्नि इति गोप्योऽज विष्णु निशि रात्रौ त्रिस्त्रीन् वारान् अगुर्गतवत्य । अह्नो दिवसस्य त्रिरगु' द्वयेन षष्ठीसप्तम्यौ दर्शिते । एव रात्रौ रात्रेर्वा पञ्च कृत्वोभुङ्क्ते धाचत्वेपि सुजर्थत्वेन कतिधा रात्रौ रात्रेर्वा भुङ्क्ते इत्यादि कालाड्डादेरभिधानात् कासपात्या [illegible] भुङ्क्ते पञ्च कृत्व रात्रि भुङ्क्ते इत्यादौ न स्यात् । अपत्ये रुदति मातु कौशल्या । रुदद्पत्य कौशल्यो मातरमनादृत्य वार वार गता इत्यर्थः । कौशल्या इत्यध्याहार्य रुदती इत्यस्यैव लिङ्गविव्यत्ययेनान्वय इत्येके । पश्यतो हर इत्यत्र सज्ञात्वान्नित्य षष्ठी नतु सप्तमीत्येके । त्वा मामन्तरा स्वामी । साधुर्विप्रो मातर प्रति । निपुणो मातर परि । त्वया सह तस्य स्वामी तुल्यो गोभि. स्वामी । तुल्यो गत्वा स्वामीत्यादौ तु पूर्वे विप्रतिषेधेन द्वाादय एव स्यु । अन्ये त प्रत्यादौ

३०९। कालभावाधारं ङं प्ती।

काल-भाव-आधार १।, ङ १।, प्ती ।१।।

एते ङसंज्ञाः स्युः, तत्र दौ।

सामीप्याश्लेषविषयैर्व्याप्त्याधारश्चतुर्विधः।

ईवनान्याक्तिरित्यर्थं तवयित्वा वृक्षं वृक्षं प्रति कुसुमानि सन्ति देवदत्तं प्रति क्रुध्यति। त्वा प्रतिस्वामी मदयन प्रति साची। केशान् प्रत्युत्सुक। इत्युदाहरन्ति। साधव. साधुध्या प्ती। आभ्यां योगे प्ती स्यात्। साधु. कृष्णो मातरि असाधुर्मातु न नियमार्थमिदम्॥ ३०८॥

कालः चण दण्ड मुहूर्त्त प्रहरादि। भावो धात्वर्थ। आध्रियते पदार्थोऽस्मिन्निति आधार. स तु चतुर्विधो भवतीत्याह विषयेण सामीप्येत्यादि। आधार. सामीप्येन आश्लेषेण विषयेण व्याप्त्या च भवन् चतुर्विध स्यादित्यर्थ.। समीपे भव सामीप्य आश्लेष एकदेशसम्बन्ध। विषय प्रतिपाद्यादि। व्याप्ति. साकल्येन सम्बन्ध। क्रमेणोदाहरति। गोविन्द गोपीभि सह शरदि रेमे अत्र रमणक्रियाया शरद्दतुरधिकरणम्। विधौ उदिते सति गोविन्दो रेमे विधोरुदयक्रियानन्तर गोविन्दस्य रमणक्रियेत्यर्थ। उदित इति उत्पूर्व इण गतौ कर्त्तरि क्त। अत्रोदित शब्दस्य उदयक्रियावाचकतयाऽधिकरणत्वात् सप्तम्यन्तत्वे तद्विशेष्य विधोरपि सप्तम्यन्तत्वम्। एव मयि भुञ्जानेऽयमागत मया पच्यमाने ओदने स गत इत्यादि। गोविन्द कालिन्द्या कालीन्दीसमीपे रेमे। गङ्गाया घोष प्रतिवसति इत्यत्र गङ्गाशब्देन लक्षणया यथा गङ्गातीर मुच्यते तथात्रापि कालिन्दीशब्देन तत् समीपतीरमुच्यते। गोविन्द कानने रेमे काननैकदेशे इत्यर्थः। एव वने सिंह कर्णे वदरमित्यादि। गोविन्द. केलौ कुशल केलिविषये पटुरित्यर्थ। गोविन्द' सकल स्थित सकल व्याप्य स्थित॥ ३०९॥

श्रीरा टी—काल. चणलवमुहूर्त्तादि। प्रसिद्धकालक्रियाद्वारेण क्रियान्तरस्याऽप्रसिद्ध काल येन साधनभूतेन वक्ता लक्षयति स इह भाव। परे तु यस्य क्रियया क्रियान्तर लक्ष्यते स इह भाव'। अत्र क्रियाशब्देन सह सामानाधिकरण्ये क्रियाश्रय एव साधनभूत। यथा। दुह्यमानासु गोषु गत दुग्धास्वागत इत्यादि। अतीतगमनक्रियाद्वारेण दोहनादिक्रियाश्रयेण साधनभूतेन दोहनादिक्रियान्तरस्याप्रसिद्ध वर्त्तमानादिकाल वक्ता लक्षयति स दोहनादिक्रियाश्रयो भाव इत्यर्थ.। असामानाधिकरण्ये क्रियाशब्द एव साधनभूत।

रेमे शरदि गोविन्दो गोपीभिरुदिते विधौ।
कालिन्द्या कानने केलौ कुशलः सकले स्थित॥

यथा गोर्दोहे गत इत्यादि। भुञ्जाने चैत्रे मैत्री भुक्ते इत्यत्र एकस्याः क्रियायाः सम्बन्धिभेदाद्भेद कलायमानेष्वार्येषु चैत्री गत पक्षेष्वागत. इत्यत्र कलाय इव मान येषा ते तेषु क्रियान्तराभावात् सत्स्वित्यध्याहार्य्य एव धने सुख धने सति सुखं भवतीत्यर्थ। आध्रियन्ते परम्परया क्रियया यत्र स आधार घटावय इति यावत्। यदुक्तम्। "कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षात् धारयेत् क्रियाम्। उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरण मतम्॥" स चतुर्विध इत्याह सामीप्येत्यादि सामीप्यं समीपत्व तेन एक सामीपिक आधार यथा नद्या घोष प्रतिवसति इत्यत्र जले घोषस्य वासानुपपत्त्या नदीशब्देन तत् समीप तीरमुपलक्ष्यते। एव गङ्गाया घोष मत्स्यौस्त इत्यत्र गङ्गाशब्दो वाचको लक्षकश्च वक्तृतात्पर्य्यात्। युगपद्वृत्तिद्वयविरोधान्नैवंविध. प्रयोग इति भट्टि। सामीपिकस्य औपश्लेषिकत्वे-नैव सिद्धे पृथगुपादन लक्षणया ज्ञेपदार्थस्याप्याधारत्वज्ञापनार्थम्। तेन अङ्गु-ल्यग्रे करिशतमित्यत्राङ्गुल्यग्रनिर्दिष्टस्याप्याधारत्वमिति आश्लेष संयोग पृथक् सिद्धयो सम्बन्ध इत्यर्थ तेन एक औपश्लेषिक आधार। यथा कटे आस्ते स्थाल्या मोदन पचति वने सिंह प्रतिवसतीत्यादि। विषयोह्यनन्यत्र भावबोध्या-श्रयणीयोपस्थानीयादिस्तत्र भव' एको वैषयिक आधार' यथा आकाशे शब्दो जायते धर्मे वेदा.'प्रमाणम्। तीर्थे वसति गुरौ वसति इत्यादि आकाशशब्द-योरविनाभावसम्बन्ध'। एव धर्मवेदयोर्बोध्यबोधकभावसम्बन्ध.। तीर्थवासयो राश्रयाश्रयिभावसम्बन्ध.। गुरुशिष्ययोरुपास्योपासकभावसम्बन्ध' इति सर्वत्रास्य विषयता। व्याप्ति साकल्येनाभिसम्बन्ध तेन एक अभिव्यापक आधार यथा तिलेषु तैलमित्यादि। यद्यपि तिलतैलयो. संयोगादौपश्लेषिकत्वेनैव सिद्धस्त-थापि देशविभागाभावात् संयोगव्यवहारो नास्तीति पृथगुपादानमिति। रेमे इत्यादि। गोविन्द शरदि शरत्काले गोपीभि सह रेमे क्रीडितवान्। उदिते विधौ विधोरुदयक्रियानन्तर अनेन विधाविति स्त्री उदित इति तद्विशेषण त्वात् स्त्री। यदुक्तम्। विशेष्यस्य हि यल्लिङ्ग विभक्तिवचनेचये। तानि सर्वाणि योज्यानि विशेषणपदेष्वपीति। कालिन्द्या यमुनासमीपे, कानने केलौ क्रीडाश्रयणे कुशलो निपुण.। सकले सर्वमभिव्याप्य स्थित:। परे तु वैषयिकत्वेन सिद्धत्वात् कालस्य पृथगुपादानम्। भावस्य ङ सञ्ज्ञा च न कुर्वन्ति॥ ३०९॥

३१०। अधिकेशार्थोपाधिभ्याम्।

अधिक-ईश-अर्थ उप-अधिभ्या ३॥।

अधिकार्थेनोपेन स्वाम्यर्थेनाधिना च योगे मी स्यात्।

गुणा उप परार्द्धे स्यु विष्णोरधि हरौ सुराः।

३११। ढेनार्थात्।

ढेन ३।, अर्थात् ५।।

ढेन योगे निमित्तात् मी स्यात्।

वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृष्णः।

अधिकश्च ईशश्च अधिकेशौ तावर्थौ ययस्तौ अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति अधिकेशार्थोपाधी ताभ्या स्वाम्यर्थेनेत्यस्य उभयार्थम्। अधिना योगे यस्य परिवारस्त स्यात् सप्तमी यस्य स्वामी तस्मात् सप्तमी स्यादित्यर्थ'। गुणा उपपरार्द्धे स्यु' विष्णोरिति विष्णोर्गुणा परार्द्धादधिका असख्या इत्यर्थ'। परार्द्ध चरमसख्या। तथाचोक्तम्। एव दश शतञ्चैव सहस्रमयुतन्तथा। लचञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्बुदमेव च। वृन्द खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागर'। अन्त्य मध्य परार्द्धञ्च दशवृद्धा यथोत्तरमिति। एव उपखार्य्यां द्रोण खार्य्या अधिक द्रोण इत्यर्थ.। अधिहरौ सुरा इति। सुरा हरे. परिवारा इत्यर्थ.। एव अधिसुरेषु हरिरित्यपि हरि सुराणा स्वामी इत्यर्थ ॥ ३१० ॥

श्रीरा टी—अधिकश्च ईशश्च तावर्थौ ययोस्तौ उपश्च अधिश्च तौ अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति तौ ताभ्याम्। गुणा इत्यादि। उपशब्देनाधिकार्थो द्योत्यते। विष्णोर्गुणा उपपरार्द्धे स्युः परार्द्धादप्यधिका. स्युरित्यर्थ'। एवमुपखार्य्यां द्रोण इत्यादि। ईश. स्वामी स च स्वसापेचस्तया च यस्य स्वामी यस्य स्व ताभ्यामेव पर्य्यायेण मी। स्वस्वामित्वसम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात्। सुरा अधिहरौ हरिस्वामिका इत्यर्थ। एव अधिसुरेषु हरि' सुराणा हरिः स्वामीत्यर्थः। एव अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यादि ॥ ३१० ॥

अर्थो निमित्त क्रियाया निमित्त यदि कर्मणा सयुक्त स्यात् तदा तस्मात् सप्तमी स्यादित्यर्थ.। हननक्रियाया निमित्तस्य वस्त्रस्य हननकर्मणा रजकेन संयोगात् सप्तम्यन्तत्व एव चर्मणि द्वीपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्। केशेषु चमरी हन्ति सीम्नि पुष्पलको हत इत्यादि। कर्मयुक्तात् किं? कौर्त्तये द्वीपिनं

३१२। क्तेना ढे।

क्तेना ३।, ढे ७।।

क्तादिहितेन इना योगे ढे मौ स्यात्।

वेदे ऽधीती।

३१३। निर्द्धारे ऽधिकेन क्रियान्तः कालाध्वनोश्च पी च।

निर्द्धारे ७।, अधिकेन ३।, क्रियान्त, कालाध्वनो ७॥, च।१।, पी।१।, च।१।।

हन्ति। मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय इत्यादयोऽपप्रयोगा। अथ मुक्ताफलेषु करिणं हरिणं फलेषु इत्येव पाठ ॥ ३११ ॥

श्रीरा-टी—अर्थशब्दोऽच निमित्तार्थ इत्याह निमित्तादिति यन्निमित्तिका क्रिया तस्मादित्यर्थः। वस्त्रेष्विति रजकबधोहि वस्त्रनिमित्तक एव। एव चर्मणि द्वीपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्। बालेषु चमरी हन्ति सीम्नि पुष्पलको हत इति। सीमा अण्डकोष पुष्पलको गन्धमृग। अर्थात् किं खड्गेन रजक हन्ति। ढेन किं वस्त्रेण रजको हत। हेतौ वा प्राप्ताया विधि। तादर्थ्ये ङ्या बाधकमिति कश्चित् ॥ ३११ ॥

क्तादिन् क्तेन् तेन क्तेना इति तृतीयैकम्। वेदे अधीती इति अधीङल अध्ययने भावे क्त। अधीतमध्ययन तदस्यास्तीति अधीती तेन योगे वेदे इति कर्मणि सप्तमी। एव तर्के अधीती। कृती श्रुतौ वृद्धमतेषु धीमान् इति भट्टि.। क्तादव्यवहितेन इना योगे एवाय विधि.। तेन कृतञ्च तत् पूर्वञ्चेति कृतपूर्व तदस्यास्तीति कृतपूर्वी। एव वेदमधीतपूर्वी इत्यादौ न स्यात् ॥ ३१२ ॥

श्रीरा टी—क्तादिन् क्तेन् तेन। वेदे अधीती इति अधीतमनेनेत्यर्थः। इष्टादित्वात् भावक्तान्तादिन्। किं कर्मकमध्ययनमित्याकाङ्क्षाया पश्चात् कर्मसम्बन्धः तस्मादनुक्तादनेन मौ। मुख्य ढ ग्रहणात् मासमधीती इत्यादौ न स्यात्। क्तेना किं? कृत पूर्वमनेन कृतपूर्वीकटम् ॥ ३१२ ॥

क्रिययोरन्त. क्रियान्तः कालश्च अध्वा च कालाध्वानौ क्रियान्तस्य तौ कालाध्वानौ चेति क्रियान्त.कालाध्वानौ तयो.। निर्द्धारो जातिगुणक्रियाणामुत्कर्षेण अपकर्षेण वा सजातीयात् पृथक् करणम्। काल.क्षण मुहूर्त्त प्रहर दिन-

श्रेष्ठं कृपालुष्वर्कादेः रुद्रैकादशके ऽधिकम्।
मूर्त्यष्टकात्, शिवं ध्यायन्, भुञ्जीथा द्व्यह्नि वा त्र्यहात्।
भूस्थो योजनलक्षे ऽर्कं पश्ये लक्षद्वयात् विधुम्।

त्र्यहादि। अध्वा अध्वपरिमाणं नल्वक्रोश योजनादि निर्द्धारे गम्यमाने पञ्चमी चकारात् सप्तमी च स्यात्। एवं अधिकशब्देन योगे तथा क्रियाद्वयमध्यवर्त्तिनि काले क्रियाद्वयमध्यवर्त्तिनि अध्वनि च पञ्चमीसप्तम्यौ स्यातामित्यर्थः। हे साधो। त्वं शिवं ध्यायन् द्व्यह्नि त्र्यहाद्वा भुञ्जीथा। शिवं कीदृशं कृपालुषु अर्कादेश्च श्रेष्ठं रुद्रैकादशके मूर्त्त्यष्टकाच्च अधिकमित्यन्वयः। उदाहरणानि यथा। शिवः कृपालुषु श्रेष्ठः अर्कादेश्च श्रेष्ठ इति निर्द्धारणम्। एवं अत्र समार्थ इत्यादिना षष्ठी च। मथुरा पाटलिपुत्रेभ्यः आढ्यतरा। काकात् कोकिलः कृष्णः इत्यादि निर्द्धारणे पञ्चम्येव न तु षष्ठीसप्तम्याविति वक्तव्यम्। शिवो रुद्रैकादशकेऽधिकः मूर्त्त्यष्टकाच्चाधिकः इत्यधिकशब्देन योगे। एकादशानां समूहः एकादशकः रुद्राणामेकादशकः तस्मिन्। अष्टानां समूहोऽष्टकः मूर्त्तीनामष्टकः मूर्त्त्यष्टकः तस्मात्। शिवं ध्यायन् द्व्यह्नि भुञ्जीथाः त्र्यहाद्वा भुञ्जीथाः। अत्र शिवध्यानक्रिया-भोजनक्रिययोर्मध्यवर्त्तिनः कालात् द्व्यह्नात् सप्तमी त्र्यहात् पञ्चमी द्व्यह्नीति द्वे अह्नी द्वयोरह्नोर्भवः काल इति तद्धितार्थद्विगौ द्व्यह्नोऽदन्तः। ततोऽङी सङ्ख्याविषयादित्यादिना अह्नादेशोऽनोऽल्लोपः। त्र्यहादिति त्रयाणामह्नां समाहारः त्र्यहः ततः पञ्चमी। भूस्थो जनो योजनलक्षेऽर्कं पश्येत् लक्षद्वयात् विधुं पश्येत्। भुवि तिष्ठतीति भूस्थः लक्षद्वयादिति सङ्ख्यायाः साकाङ्क्षत्वात् पूर्वस्थितयोजनशब्देन सम्बन्धः। अथवा समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गतिरिति न्यायात्। योजनलक्षद्वयादित्यर्थः। अत्र भूस्थितिक्रिया दर्शनक्रिययोर्मध्यवर्त्तिनि अध्वनि योजनलक्षे इति सप्तमी योजनलक्षद्वयादिति पञ्चमी॥ ३१२॥

क्षीर टी—क्रिययोरन्तः क्रियान्तः कालश्च अध्वा च तौ क्रियान्तश्च तौ कालाध्वानौ चेति तौ तयोः क्रियान्तःकालाध्वनोः। निर्द्धारे गम्यमाने अधिकशब्देन च योगे क्रियाद्वयमध्यवर्त्तिकालाध्वनोश्च पौसप्तौ स्याताम्। श्रेष्ठमित्यादि। त्वं शिवं ध्यायन् द्व्यह्नि त्र्यहाद्वा भुञ्जीथाः इत्यन्वयः। अत्र ध्यानभोजनक्रिययोरन्तर्वर्त्तिकालवाचकात् पौसप्तौ दर्शिते। शिवं कीदृशं कृपालुषु श्रेष्ठं अर्कादिरर्केभ्यः श्रेष्ठं पूर्वेण षौ च पुनः कीदृशं रुद्रैकादशके एकादशरुद्रेषु मूर्त्त्यष्टकात् अष्टमूर्त्तिभ्योऽधिकम्। एकादशानां सङ्घ इत्यर्थे कः एकादशकम् एवमष्टकमिति।

३१४। सीमान्तमार्गात् प्री चान्ते।

सीमान्तर्-मार्गात् ५।, प्री ।१।, च ।१।, अन्ते ७।।

सोमनाथाच्छतं क्रोशाः कृष्णः क्रोशेषु चायुते।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति क्रोशाश्च जाह्नवी॥

भूस्थो जन योजनलक्षेऽर्कं पश्येत् लक्षद्वयात् विधु पश्येत्। अत्र भूस्थितिदर्शनक्रिययोरन्तर्वर्त्त्यध्ववाचकात् पीप्रौ। सर्वत्रोदाहरणद्वयेन पीप्रौ दर्शिते। एव नराणा नरेषु नरेभ्यो वा क्षत्रिय शूरतम गवा गोषु गोभ्यो वा कृष्णा गौः चौरिणी अश्वगानामश्वगेषु अश्वगेभ्यो वा धावन्त. शीघ्रतमा। अद्य भुक्त्वा द्वाहे द्वाहाद्वा भोक्ता अत्र स्थित्वा क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्य विध्यतीत्यादि। निर्द्धारणेऽभिधानात् पी न तु सर्वत्रेत्यन्ये। परे तु विभक्तिवति निर्द्धारणाश्रय एव पी। न तु पीप्राविति। यथा श्रौघ्नेभ्यो माथुरा. आढ्यतरा माथुरेभ्य श्रौघ्ना दीनतरा इत्यादौ श्रौघ्नत्व न माथुरेषु माथुरत्व न श्रौघ्नेषु इति विभागात्। निर्द्धारणत्वात् पी सिद्धावपेक्षितक्रियत्वेन जलकल्पनात् तस्माच्च प्रसादिक भवतीत्याहु.। एवम् अधिकशब्दयोगे प्री नेच्छन्ति। प्रसितोत्सुकाभ्या तीप्रौ। आभ्या योगे तीप्रौ स्याताम्। केशै. केशेषु वा प्रसितस्तत्पर इत्यर्थ.। केशै केशेषु वा उत्सुक.। आरादर्थेभ्योऽसत्वे दीप्यौ च। अद्रव्ये वर्त्तमानेभ्यो दूरान्तिकार्थेभ्यो दी वी पीप्रा स्यु। शम्भोर्दूरं दूरेण दूरात् दूरे वा य पापान्निकट निकटेन निकटात् निकटे वास.। परे तु प्री नेच्छन्ति। असत्वे किं दूर पन्था॥ ३१३॥

मार्गोऽध्वपरिमाण तच्च. क्रोशयोजनादि। सीम्नोरन्त. सीमान्त स चासौ मार्गश्चेति सीमान्तमार्ग. तस्मात्। सीमाद्वयमध्यवर्त्तिमार्गात् प्रथमा स्यादित्येकोऽर्थ.। अन्ते गम्यमाने तस्मात् प्रथमा चकारात् सप्तमी च स्यादित्यपरोऽर्थः। अन्यथा गङ्गायमुनयोर्मध्ये कतिक्रोशाश्च जाह्नवीत्यत्र प्रथमानुपपत्ते। न च तत्र लिङ्गार्थे प्रथमेति वाच्यम्। व्याप्तावर्थेऽध्वन. कर्मसञ्ज्ञाया द्वितीयया बाधितत्वात् सोमनाथात् शत क्रोशाः कृष्णः, शतक्रोशान्ते इत्यर्थ। अत्र सोमनाथकृष्णयो सीम्नोर्मध्यवर्त्तिनो मार्गात् शतक्रोशादन्ते गम्यमाने प्रथमा सोमनाथादयुतक्रोशेषु च कृष्ण' अयुतक्रोशान्त इत्यर्थ. अत्र सोमनाथकृष्णयो सीम्नोर्मध्यवर्त्तिनो मार्गादयुतक्रोशादन्ते गम्यमाने सप्तमी। अन्ते किम्? गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति क्रोशाश्च जाह्नवी कतिक्रोशान् व्याप्य तिष्ठतीत्यर्थ। हिमालयमारभ्य आसमुद्रात् गङ्गा अत्र मध्ये पथि यत्र देशे जह्नुमुनिना पीता पुनर्मुक्ता त देशमारभ्य आसमुद्रात्

३१५ । त्यादयो ऽर्थार्थैकक्तेः स्नेस्तु सर्वाः ।

त्री आदय १।।।, अर्थार्थैकक्ते: ५।, स्ने ५।, तु ।१।, सर्वा: १।।। ।

अर्थार्थैनैकक्ते र्ले स्त्यादयः स्युः, स्नेस्तु सर्वाः ।
भुक्त्यार्थेनार्थस्य मुक्तेः किं कार्य्यं नार्च्यते ऽच्युतः ॥

या गङ्गा तस्या जाह्नवीति नामान्तर जाह्नव्या मध्यदेशादयमुना निःसृता। ततश्च जह्नुमुनिदेशाद्दक्षिणस्या यमुनाया उत्तरस्या यो देश स्तत्र कतिक्रोशान् व्याप्य जाह्नवी तिष्ठतीत्यर्थ. ॥ ३१४ ॥

श्रीर टी—सीम्नोरन्तर्मार्गे सीमान्तर्मार्गे तस्मात्। चकारात् त्री इत्यस्यानुवृत्तिः। क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इति न्यायात् अवधिभूतयोरन्तर्वर्त्त्यध्ववाचिनः प्रीष्ट्रौ स्याताम् अन्ते गम्यमाने। सोमनाथादित्यादि। सोमनाथाच्छत क्रोशा. क्रशाः सोमनाथान्नि.सृत्य शतक्रोशान्ते कृशा सोमनाथादयुतेषु क्रोशेषु जाह्नवी सोमनाथान्नि.सृत्यायुतक्रोशान्ते जाह्नवी गङ्गा इत्यर्थ। उदाहरणद्वयेन प्रीष्ट्रौ दर्शितै। सोम नाथादित्युपात्तविषयत्वात् पौ। अन्ते किम्? गङ्गायमुनयोर्मध्ये कतिक्रोशाः कियन्त. क्रोशा इत्यर्थ। तत्कालात् त्री। अवधिभूतयोर्मध्यवर्त्तिकालात् त्री स्यादन्ते गम्यमाने सति। कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे कार्त्तिकीमधिकृत्य मासान्ते आग्रहायणीत्यर्थ.। एव पौष्या माघी मासे इत्यादि अन्ते किम्? पौषीमाघ्योर्मध्ये कति दिनानि ॥३१४॥

अर्थो निमित्त स एव अर्थोऽभिधेयो यस्य सोऽर्थार्थ.। अर्थार्थेन सह सम्भविष्यतीति एका क्तिर्यस्मात् सोऽर्थार्थैकक्ति. तस्मात् निमित्तार्थलिङ्गस्यैव विशेषणाल्लिङ्गात् तृतीयादय पञ्च विभक्तय. स्यु.। निमित्तार्थलिङ्गस्य विशेषणात् सर्वनाम्नस्तु सर्वाः प्रथमादय. स्युरित्यर्थ'। भुक्त्या अर्थेन अच्युतोऽर्च्यते जनैरिति शेषः। भुक्तिर्भोगः। अत्रार्थशब्दस्य विशेषणाद्भुक्तिशब्दात्तद्विशेष्यादर्थादपि तृतीया एतयो. अजहल्लिङ्गत्वाद्भिन्नलिङ्गत्वम्। एव मुक्त्यैऽर्थाय मुक्तेरर्थस्य। मुक्तावर्थ इति कि कार्य्यम् अच्युतो न अर्च्यते जनैरिति शेष। अपितु सर्वस्मै कार्य्यायेत्यर्थः। अत्र कार्य्यशब्दस्य विशेषणात् किम सर्वनाम्न स्तद्विशेषणात् कार्य्यादपि प्रथमा। एव कि केन कार्य्येण कस्मै कार्य्याय कस्मात् कार्य्यात् कस्य कार्य्यस्य कस्मिन् कार्य्ये इति ॥ ३१५ ॥

श्रीरा-टी—त्रि आदिर्यासा ता. अर्थोहेतु अर्थोऽर्थो यस्य स. एका क्तिर्यस्मात् स. अर्थार्थेन सह एकक्ति' अर्थार्थकक्तिः तस्मान्निमित्तार्दार्थशब्द समानाधिकरणाल्लिङ्गादित्यर्थः स्नेस्तु सर्वा इति अर्थार्थसमानाधिकरणात् किंशब्दकात् प्रादय इत्यर्थः।

३१६। संज्ञाः कम्।

संज्ञा १।।।, क १।।

ढ ध घ भ ज डाः कसंज्ञाः स्युः।

इति कपादः।

भुक्त्यर्थेनेति भुक्तिर्भोग एव भुक्त्यै अर्थाय भुक्तेरर्थात् भुक्तेरर्थस्य भुक्तावर्थे। मुक्त्याऽर्थेन मुक्त्यै अथाय मुक्तेरर्थात् मुक्तेरर्थस्य मुक्तौ अर्थे। एवं हेतुकारण-निमित्तादियोगेऽपि तथाच अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्निति रघु। हेतुशब्द-योगेष्वेवेति परे। किं कार्य्यं केन कार्य्येण कस्मै कार्य्याय कस्मात् कार्य्यात् कस्य कार्य्यस्य कस्मिन् कार्य्ये वा अच्युतो नार्च्यते केन हेतुना न पूज्यत इत्यर्थः। एवं को हेतुः कं हेतुं केन हेतुना कस्मै हेतवे कस्माद्धेतोः कस्य हेतोः कस्मिन् हेतौ। द्वे निमित्ते द्वाभ्यां निमित्ताभ्यां द्वयोर्निमित्तयोः द्वयोः प्रयोजनयोः भवत्सु कारणेषु इत्यादि। परे तु सामान्यलिप्स्यादिकौ सेस्तु प्रौ नेच्छन्ति अन्ये तु सर्वैरेव सर्वाः कोराहुः। न सामान्यलिप्स्यादिरिति कश्चित् तु द्वीप्रौ नाह हेतुकारणनिमित्तशब्दसमानाधिकरणादित्यन्यः. सूत्रे प्रान्त यद्विधेय ह्रान्त तत् प्राप्यते तु यत्। व्रान्तं तदस्य योगे स्यात् प्यन्त यस्मात् परन्तु तत्। यस्य स्थाने भवेत् कार्य्यं तत् ष्यन्त समुदाहृतम्। ह्रान्त गम्ये परे वाच्ये यस्मिन्नुपपदे तु तत्। क्वचिद्वात्ययतो ज्ञेयमिदं पाणिनिसम्मतम्॥ ३१५॥

अस्मिन् पादे या या संज्ञा उक्ता क्षा क कारकसंज्ञा स्यात्। ढ ध घ भ ज डाः कसंज्ञाः कारकसंज्ञाः स्युरित्यर्थः। कर्मकरणकर्तृसम्प्रदानापादानाधिकर-णानामेकतमत्व कारकत्वमिति यावत्। क्रियानिमित्त कारकं लोकतं सिद्ध-मिति दुर्गसिंह। चैत्रस्य इत्यादौ धनादिकमेवाकाङ्क्षितं स्यात् न तु गच्छेत्या-दिकम्। तेन सम्बन्धस्य क्रियानिमित्तत्वाभावान्न कारकत्वं एव लिङ्गार्थसम्बो-धनयोरपीति। गृहे प्रविशतीत्यत्र गृहस्य कर्मतया द्वीतीयाप्राप्तौ अधिकरण-विवक्षया सप्तमी। विवक्षावशाद्धि कारकाणि भवन्तीति न्यायात्। एवं पुष्पाणि स्पृहयतीत्यत्र सम्प्रदाने कर्मविवक्षा। स्पृहणीयविभूतय इत्यत्र कर्मण्यनीय स्थाल्या पच्यते इत्यत्र अधिकरणे करणविवक्षा। दोग्धि दुग्धं गोभ्यो गवा वा याचते कम्बलं राजभ्यो राज्ञा वा इत्युभयत्र कर्मणि अपादानविवक्षा। तपोवनेषु स्पृहयालुरेषा इति रघु.। इत्यादौ सम्प्रदाने अधिकरणविवक्षा इत्यादयो महा-कविप्रयोगात् विवक्षया समाधानीया.। स्थितेर्गतिश्चिन्तनीयेति न्यायात् तेन

स्वेच्छया ग्रामे गच्छतीत्यादौ प्रयोगे न कर्त्तव्य इति साम्प्रदायिका । द्वयोर्युगपत्-प्राप्तौ तु । कर्त्ताकर्माधिकरण करण सम्प्रदानकम् । अपादानञ्च सन्देहे पर पूर्वेण वाध्यते इति वचनाद्व्यवस्था । यथा पश्य मृगो धावति अस्त्येव घटः पश्य इत्यादौ कर्म वाधित्वा कर्त्ता प्रवृत्ति । गङ्गा गत्वा स्नाति इत्यादौ अधिकरण वाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । गृह प्रविश्य निःसरति निःसृत्य प्रविशति गृह वा इत्युभयत्र अपादान वाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । वरमाहूय कन्या ददाति कन्या दातु वरमाह्वयति वा इत्युभयच सम्प्रदान वाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । अश्वे स्थितो गच्छतीत्यादौ करण वाधित्वा अधिकरण प्रवृत्तम् । एवमन्यदप्यूह्य अतएव जौमरा अपि । अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम् । कर्त्तुश्चान्योन्यसन्देहे परमेक प्रवर्त्तते इति वदन्ति । अथैकवाक्यम् । गुरुणा शिष्येण इक्षुः खाद्यते अत्र खादयतेर्मुख्यकर्मणोऽभावात् गौणकर्मण इक्षोरेव उक्तत्वम् । गुरुणा शिष्येण इक्षु' खाद्यते गुरुणा शिष्य श्लोक पाठ्यते । एतयोरेकवाक्यत्वे तु गुरुणा शिष्य. इक्षु खादयता श्लोक पठ्यते । अत्र शिष्यस्य खादयते प्रयोज्यत्वेन गौण कर्त्तृत्वेऽपि पाठ्यते इत्याख्यातस्य प्रधानस्यापि कर्मत्वादुक्तत्व एव गुरुणा शिष्येण ओदन पच्यते गुरुणा शिष्य श्लोक श्राव्यते एतयोरेकवाक्येऽपि गुरुणा शिष्य ओदन पाचयते श्लोक श्राव्यते एवञ्च विप्र पश्य विप्र आनीयते एतयोरेकवाक्ये-ऽपि पश्यानीयते विप्र इति । अत्र पश्येति आख्यातस्यापि कर्त्तृविहितत्वेन कर्मणा सम्बन्धिभावात् । आनीयते इति कर्मविहितेन सुतरा कर्मण उक्तत्वम् । एव मयाक्रान्त अह पश्यामीत्यादीनामेकवाक्येऽपि अह क्रान्त पश्यामि इत्यादिका-मेव । प्रधानेन आख्यातेन उक्तत्वात् । अतएव दृहस्त्वदुत्सङ्गनिषन्नमूर्द्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तमिति रघौ । मया सुप्तमह स्मरामीत्यर्थ' । आख्या-तास्त्विवादय. । तेषाञ्च प्रधानत्व वाक्यसमापकत्वात् अतएव आख्याते वाक्य-समाप्ति । एवञ्च विधिनिषेधयोर्विधिरेव बलवान् । तत्र राजत्वात् पठयन् इक्षु खादयतीत्यत्र खादयते निषेधेऽपि पाचयते कर्मत्व इति । क्तक्तवतु क्त्वे-र्ष्वत्येके प्राञ्च. । क्त्वास्त्व्यादय । तथाहि रामेण वन गत रामो रावण हत-वान् साधुभि' राम स्मर्त्तव्य. । एषु भवत्यादि क्रियाध्याहारो नास्ति । रामो जगता कर्त्ता रामो जगता संहारकः रामेण स्वर्गः सुगम. इत्यादौ भवतीत्यादि क्रियाणामध्याहार विना वाक्यसमाप्तिर्नास्तीत्यर्थ. ॥ ३१६ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचिताया सुबोधाया

मुग्धबोधटीकाया कारकपादः समाप्तः ।

श्रीरा-टी—प्रकरणादस्मिन् पादे या या सञ्ज्ञा तस्याः कसञ्ज्ञा इत्यर्थः। ढादिषसा सञ्ज्ञान्तरं आह ढ ध घ भ ज डा कमिति क कारकं तच्च शक्तिस्तस्यानेकरूपत्वात् द्रव्यन्तु शक्तिमन्नशक्तिस्तस्यैकस्वभावस्यानेकरूपतयाऽयुक्तत्वात्। द्रव्ये कारकव्यवहारस्तु शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याऽविवक्षितत्वात्। पुष्पाणि स्पृहयति परशुश्छिनत्ति स्थाली पचति दोग्धि पयो गोभ्यो गवा वा धनं याचते राजभ्यो राज्ञा वा। रिपौ कोपः पुष्पे स्पृहा तपोवनेषु स्पृहयालुरेषा इत्यादौ ढादयो नतु भादयः। विवक्षावशात् कारकाणि भवन्तीत्युक्तेः। इह कारकाणामुभयप्राप्तिसन्देहे भादिक्रमेणैव प्रवृत्तिः नतु जादयः। यथा विप्राय दत्त्वा वस्त्रं गृह्णाति धनुषा शरान् क्षिपति उपविश्योत्तिष्ठति पीठे, गृहं प्रविश्य निःसरति। अस्त्येव घटः पश्येत्यादि। यदुक्तम्। अपादानसम्प्रदान-करणाधारकर्म्मणाम्। कर्त्तुश्चान्योन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्त्तते इति। विप्राय द्रुह्यति विप्राय श्लाघते वरायाहूय कन्यां ददाति विप्रायाऽर्चयित्वा धेनुर्दीयते इत्यादौ उत्सर्गस्यापवादेन प्रधानेन गुणस्य च। बाधा विधीयते यस्मात् ततोऽनेन न बाधिता इति। चैत्रोऽश्वेन ग्रामं न गच्छति इत्यादौ तु ढ ध घान्तव्यवस्थिता क्रिया चैत्रादौ केनापि प्रकारेण व्यापारिता निषिद्धं पश्चान्नञा योगः। करणं कारकं क्रिया स एव साध्यत्वेन मुख्य एषामित्यर्थे कः, जात्यपेक्षया एकत्वं कारकं क्रियानिमित्तमित्यर्थः। नन्वेवं विप्राय गां ददाति इत्यत्र यथा विप्राऽनुमतिद्वारा तस्य क्रियानिमित्तत्वं तथा चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादावपि तण्डुलसम्प्रदानद्वारा चैत्रस्य क्रियानिमित्तत्वात् ष्या कत्वापत्तिरिति चेत् सत्यम्। चैत्रस्य इत्युक्ते पचत्यादिकं नापेक्षते किन्तु धनादिमतो न क्रियानिमित्तत्वम्। शिवं पर्शुना इत्याद्युक्ते, पश्यति छिनत्ति इत्यादिकमपेक्षत एव। अतः क्रियानिमित्तत्वं कत्वमित्येके। त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कत्वमिति कश्चित्। तन्न विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतं इत्यादावव्याप्तेः। वस्तुतस्तु अव्यत्ययाद्वारकत्वे सति त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कत्वं चत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ त्यर्थद्वारमेव विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य इत्यादौ त्यर्थद्वारकत्वात् अव्याप्तिवारणाय त्वौ अव्येति विशेषणीयमिति तथापि कर्त्तृकर्मव्यवहितत्वादाधारस्य ...रकत्वाऽप्रसङ्गः, स्यादत आह ढादिकमिति गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेषजैः। माषाणामश्नीयादित्यादौ तु त्यर्थद्वारेण एव क्रियान्वयात् ष्या कत्वमिष्टमेव द्वे षीविधानादिति दिक्॥ ३१६॥

इति श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्य्येण विरचिता

कारकटीका समाप्ता।

३य पादः।—समासः (सः)।

३१७। दैक्यं सो ऽन्वये।

दैक्य १।, स' १।, अन्वये ७।।

द्वयो बहूनां वा दानामैक्यं स-सञ्ज्ञं स्यात्। तच्चान्वये सति कार्य्यम्॥

स्यादीनामथानिरूप्य स्याद्यन्तानामेकपदीकरणार्थमाह दैक्यमित्यादि। द पदं तच्च स्याद्यन्तमेव अन्यथा त्यादिप्रकरणं हित्वा अत्र एतद्विधानमनर्थं स्यात् एवं लिखति च पठति च इत्यादावपि समासापत्तिः स्यात्। अतएव नाम्ना समासो युक्तार्थस्तत्स्था लोप्या विभक्तय इति सर्व्ववर्म्मा। नाम्ना स्याद्यन्त-लिङ्गानामित्यर्थः। प्रणमति निषिधतीत्यादौ समासस्तु व्यस्यग्यनुकारेत्यादि विध्यन्तरात्। ननु प्रणमति निषिधतीत्यादौ समासेऽवश्यकर्त्तव्ये इहैव स्याद्यन्त त्याद्यन्तयोः समासो विधीयताम्। लिखति च पठति च इत्यादौ समासा-भावस्तु व्यस्यग्येत्यादिना नियमेन ग्यनुकारडाजादिभिन्नाना त्याद्यन्तेन समास-निषेधात् इति चेन्न तोर्लुक् त्ये चेत्यत्र स्याद्यन्तत्याद्यन्तयोः समासस्यानुवृत्तौ हरि-हरावित्यादिवत् समासे प्रणमतीत्यादौ विद्युत्कल्प इत्यादिवत् प्रत्यये पचति कल्पमित्यादावपि तिबादेश्च लोपापत्तेः। द च दानि च इत्येकशेषे दानि दानामैक्यं दैक्यम्। द्वयो स्याद्यन्तयो बहूना स्याद्यन्ताना वा ऐक्यं स सञ्ज्ञ स्यादित्यर्थः। सः समासः अन्वयस्तु पदाना परस्पराकाङ्क्षा योग्यता च। यथा वन्द्यौ चरणौ कृष्णस्य इत्यर्थे चरणाविति अवयवपद षष्ठ्यन्तमवयविपदमाकाङ्क्षति। कृष्णस्येति षष्ठ्यन्तमवयविपदञ्च करचरणादिकमवयवपदमाकाङ्क्षति। तेन कृष्ण-चरणाविति समासः। वन्द्याविति कर्म्मणि व्यणन्त पद कर्त्तृपदमेवाकाङ्क्षति। तव्यादीना कर्त्तरि षष्ठ्यामपि योग्यताया अभावात् कृष्णस्येति पद नाकाङ्क्षति। तेन कृष्णवन्द्याविति समासो न स्यादित्यर्थः। एवं काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यत्र पचनक्रियायाः करणं काष्ठम् एवं पचनक्रियाया अधिकरणं स्थाली पचनक्रियायाः कर्म्म ओदनः। तेन काष्ठैः स्थाल्यामोदनमिति त्रयाणां परस्परा-काङ्क्षाभावान्न समासः। अभिप्रेतार्थबोधकत्वमन्वयमिति केचित्। हरिहरा-वित्यादिद्वन्द्वे तु परस्परसाहित्यमेवान्वयः। किञ्च यत्र प्रतियोगिकारकभिन्न-

यथा—वन्द्यौ चरणौ कृष्णस्य इत्यर्थे, कृष्णचरणौ वन्द्यौ इति स्यात् न तु कृष्णवन्द्यौ चरणाविति।

पदापेक्षा वर्त्तते तत्र समासो न स्यात्। यथा ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गा इत्यत्र ऋद्धस्येति विशेषणस्य राज्ञ इति विशेष्येण समासाभावे राज्ञ इति पदस्य मातङ्गा इति पदेन समासो न स्यात्। तेन ऋद्धस्य राजमातङ्गा इति न स्यादिति। यत्र प्रतियोगिपदकारकपदयोरपेक्षा वर्त्तते तत्र स्यादेव। यथा रामस्य नाम-महिमा कृष्णाश्रितमना। बाणेन भिन्नहृदय रामेण हृतभर्त्तृका। विप्राय दत्तभूमि व्याघ्राल्लब्धभय। सिन्धौ निमग्नसर्वस्व इत्यादि। तथाच प्रतियोगि-पदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि। वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते इति प्राञ्च'। एव वृद्धस्य बाहोरपत्यमित्यत्र वृद्धस्य बाहविरिति न स्यात्। वीर पुत्रमिच्छतीत्यत्र वीर पुत्रकाम्यतीत्यपि न स्यात्। सर्व समासो विकल्पित। तेन हरिश्च हरश्च जयति हरिहरौ जयत। चत्वारो भुजा यस्य तस्मै नम चतुर्भुजाय नम। नीलमुत्पलमिद नीलोत्पलमिदम्। विष्णोर्भक्तोऽय विष्णु-भक्तोऽयम्। पञ्चभिर्गोभि क्रीतोऽयमश्व पञ्चगु। कृष्णमधिकृत्य कथा अधिकृष्ण कथा इत्यादि। क्वचिन्नित्य। यथा कृष्णसर्प लोहितशालि' इत्यादौ समास-योग्यवाक्य न तिष्ठतीति क्वचित् समासो न स्यात्। तेन रामो जामदग्न्य। व्यासः पाराशर्य.। अर्जुन कार्त्तवीर्य्य। भ्रङ्ग पाण्डव इत्यादि। तथाच नित्योऽनित्यो 'विकल्पितश्च समास कर्त्तरिच्छयेति' प्राञ्च'। अनित्य इति नित्य-समासाभाव इत्यर्थः। एव विशेषज्ञान महाकविप्रयोगानुसारात्। अतएव कृत्तद्धितसमासानामभिधान नियामकमित्यादि स्वय वक्ष्यति॥ ३१७॥

श्रीरा टी—दैक्यमिति दञ्च दञ्च ते दे दञ्च दञ्च दञ्च तानि दानि दे च दानि च तानि दानि तेषामैक्यम् एकस्य भाव. ऐक्य ब्राह्मणादित्वात् ष्ण्य एकशेष मन्वानोऽप्याह द्वयोर्बहूनामिति। दानामिति बहुत्वमविवक्षितमित्येके। तथाच अने-कदानामेकदत्व दैक्य स सञ्ज्ञ स्यादित्यर्थ। तच्च ऐक्यम् अन्वये सति कार्य्यम्। अन्वयो परस्परसम्बन्धरूप स च क्वचिद्विशेषणरूपेण क्वचित् विशेष्यरूपेण द्वन्द्वे तु सर्वेषा दाना साहित्यरूपेणान्वय इति। कार्य्यमित्यनेन ऐक्य विधायकं लक्षणमप्येतदित्युक्तम् अतएव कृष्णस्येत्यस्य चरणावित्यनेनैव सम्बन्धान्न तु वन्द्यावित्यनेनैक्यमित्याह न तु कृष्णवन्द्यौ चरणाविति एव राज्ञ पुत्रो राजपुत्र इत्यादौ स्यात् न तु भार्य्या राज्ञ। पुत्रो देवदत्तस्य इत्यादौ यथा ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गा. तरुण्यो वृषल्यो भार्य्या यस्येत्यादौ

३१८। भिन्नान्यैकार्थद्व्यादिसंख्याव्यादीनां च ह्र य ष ग वाः।

भिन्न'-व्यादीनां ६॥, च वाः १॥।

भिन्नार्थानां दानां स च्चसंज्ञः, अन्यार्थानां दानां ह्रसंज्ञः, एकार्थानां दानां यसंज्ञः, द्व्यादित्र्यन्तपूर्वदानां षसंज्ञः, संख्यापूर्वदानां गसंज्ञः, व्यपूर्वदानां वसंज्ञः स्यात्।

तु सापेक्षसमर्थं भवतीति न्यायात् न स.। केचित्तु प्रतियोगिकारकाभ्यां सापेक्षत्वेऽपि स'। यथा चैत्रस्य दासभार्य्या कृष्णेन हतपुत्र' रामदत्त कुसुम' इति। यदुक्त प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते। यथा तरुण्यो वृषलीभार्य्य प्रवीर पुत्रकाम्यति। कटङ्कस्य राजमातङ्गा इति न स्यु प्रयुक्तय। चैत्रस्य दासभार्य्येय लूनचक्ररथो मया। शरै शातितपत्रोऽय वृक्षादिति सता मतमित्याहु। असमानाधिकरणसापेक्षस्य गमकत्वेन साभ्युपगमात् समानाधिकरणमापेक्ष्यमसमर्थ भवतीति कश्चित्। अन्ये तु समस्तस्यासमस्तेन नित्यापेक्षेण सङ्गति। स समास स च चतुर्द्धा सर्वदार्थप्रधान' सर्वदार्थाप्रधान उत्तरदार्थप्रधानः पूर्वदार्थप्रधान। यथा हरिहरौ पीताम्बर' नीलोत्पल कृष्णाश्रित हरित्रात विरामी अधिस्त्रि इत्यादि॥ ३१७॥

भिन्नश्च अन्यश्च एकश्च ते अर्था अभिधेया येषा तानि भिन्नान्यैकार्थानि। द्वी द्वितीया विभक्तिरादिर्यासा ता द्व्यादय. तासाञ्च केवलानामसम्भवात्तदन्ता एव गृह्यन्ते। द्व्यादयश्च सख्या च व्यश्च द्व्यादिसख्याव्यानि तानि आदयो येषा तानि भिन्नान्यैकार्थानि च द्व्यादिसख्याव्यादीनि च तेषाम्। भिन्नार्थाना पृथक् पृथगभिधेयाना दाना समासश्चसञ्ज्ञः स्यात्। चो द्वन्द्वः ननु नीलस्यार्थः कालः उत्पलस्यार्थ पुष्पविशेषः तेन भिन्नार्थत्वात् नीलोत्पलमित्यादौ सर्वसमासे द्वन्द्वापत्तिरिति चेन्न बहुव्रीह्यादयो विशेषसञ्ज्ञा यत्र न प्रवर्त्तन्त तत्रैव सामान्यद्वन्द्वसञ्ज्ञाप्रवृत्ते। ननु अभेद. शिवरामयोरित्यादिवचनात्। नेतरो विष्णुरीशानादिति वोपदेवीयाच्च पदार्थयोर्भेदाभावे हरिहराविति द्वन्द्वः कथम्। पदभेदे द्वन्द्व इति चेत्तर्हि नीलोत्पलमित्यादावपि द्वन्द्वापत्ति। अत्र पदार्थयोरभेदेऽपि भेदविवक्षया द्वन्द्वः। अतएव विनायके विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपा इत्यमरः। किञ्च द्वन्द्व उभयपदार्थप्रधानेऽपि परपदस्यैव लिङ्ग भजतीति। यथा घटश्च फलञ्च घटफले

फलञ्च घटश्च फलघटौ। स्त्री च पुत्रौ च स्त्रीपुत्रा। अन्यार्थाना समस्यमान-पदादन्यार्थाना पदाना समासो हसञ्ज्ञ स्यात। हो बहुव्रीहि। स तूभयपदार्थ-प्रधान'। तेन पीताम्बर इत्यत्र पीतशब्देन गौरवर्ण उच्यते, अम्बरशब्देन वस्त्र-मुच्यते समुदायेन पीताम्बरपरिधायी कृष्ण उच्यते। स च द्विविध। तद्गुण-सविज्ञानोऽतद्गुणसविज्ञानश्च। यत्र समस्यमानपदार्थे समासवाच्ये वर्त्तते स तद्गुणसंविज्ञान। यथा त्रिलोचन शिव। तदन्योऽतद्गुणसविज्ञान। यथा हतकंस कृष्ण इति। एकार्थाना विशेष्यविशेषणभावापन्नाना पदाना समासो यसंज्ञ स्यात्। य कर्मधारय स तूत्तरपदप्रधान। यथा नीलोत्पलम्। द्वितीयादिविभक्त्यन्तपदपूर्वकाणा पदाना समास ष सञ्ज्ञ स्यात्। षस्तत्पुरुष. स चोत्तरपदप्रधान'। यथा कृष्णाश्रित इत्यादि। सङ्ख्यापूर्वदानामित्यादि। तस्यार्थे इत्यादि वक्ष्यमाणनियमात् तद्धितार्थे समाहारे उत्तरपदे परे च सङ्ख्यावाचकपद-पूर्वकाणा पदाना समासो ग सञ्ज्ञ स्यात् इत्यर्थ। अन्यथा द्विमूर्द्ध द्विपात् इत्यादि बहुव्रीहौ एकाह सप्तर्षय इत्यादि कर्मधारयेऽपि द्विगुत्वापत्ति'। न च उत्तरपदे परे यो द्विगु स बहुव्रीहिरेवास्तु अन्यपदार्थवाचित्वादिति चेन्न। पञ्चगवधन इत्यादौ गौरतार्थे इत्यादीनामप्राप्ते। गो द्विगु। यथा द्वैमातुर पञ्चगु त्रिसख पञ्चगवधन.। तद्धितार्थे उत्तरपदे परे च द्विगुरुभयपदार्थप्रधान। समाहार द्विगुरुत्तपदप्रधान। व्यपूर्वदानामित्यादि। व कसामीप्येत्यादिनियमात् कारकादावर्थे अव्ययपदपूर्वकाणा पदाना समासो वसञ्ज्ञ स्यात् इत्यर्थ। अन्यथा असक्थ. सुप्रजा सुपात् निर्धन. इत्यादावपि अव्ययीभावापत्ति। वोऽव्ययीभाव'। स च पूर्वपदप्रधान। यथा अधिकृष्णमित्यादि ॥ ३१८ ॥

श्रीरा-टी भिन्नश्च अन्यश्च एकश्च ते, ते अर्था येषा ते द्वौ आदिर्यासा ता, ताश्च सङ्ख्या च व्यश्च तानि तान्यादयो येषा ते पश्चाद्भिन्नान्यैकार्थाश्च द्व्यादि-सङ्ख्याव्यादयश्च ते तेषा चश्च हश्च यश्च षश्च गश्च वश्च ते द्वन्द्वात् पर. श्रूयमाण शब्द' प्रत्येकमभिसबध्यते इति न्यायात्। संज्ञिसञ्ज्ञाना समसङ्ख्यत्वाच्च यथासङ्ख्य दर्शयन्नाह भिन्नार्थाना दाना इति। परस्परभिन्नार्थाना दाना सश्च सञ्ज्ञ पदार्थौ हि जात्याकृतिव्यक्तय जाति. धर्म. आकृतिरवयवसस्थानादि. व्यक्ति. स्वरूप अतएव नीलघट इत्यत्रापि पदार्थतावच्छेदकयो परस्परभिन्नत्वात् अभेदविवक्षाया तु य. स्यादेव एव हरिहरावित्यत्र वस्तुतोऽभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकयो. स्थिति-सहारकयोर्भेदाद्भेद इत्येके। तथाच पदजन्यप्रतिपत्तिविषयभेदे च इति पर्य्य-वसितोऽर्थ.। अन्यार्थानामिति असमस्यमानदार्थपराणां समस्यमानाना दाना

३१९। क्तौ लुंक् त्ये च।

क्तौ ६।, लुक् ।१।, त्ये ७।, च ।१।।

से स्थितायाः क्तौ लुंक् स्यात्, त्ये च परे।

सो ह सञ्ज यथा आरूढो वानरो य आरूढवानरो वृक्षः। इष्टः कृष्णो येन इष्टकृष्ण पुरुष इत्यादि। समस्यमानपदार्थोऽपि अन्यदार्थे स्यात् व्यपदेश्य-व्यपदेशिवद्भावात् यथा शोभनशरीर, शिवापुत्र जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेत्यादि। एकार्थानामिति परस्परसमानाधिकरणानां सो य सञ्ज: यथा नीलोत्पल परमात्मा इत्यादि। ङ्यादिक्त्यन्तपूर्वदानामिति यदि समस्यमानाना दाना पूर्वदानि ङ्यादिक्तीनामेकतमान्तानि भवन्ति तदा तेषा दानां स य सञ्ज्ञो भवति। यथा कृष्णमाश्रित कृष्णाश्रितं मासेन पूर्वं मासपूर्वं यूपाय दारु यूपदारु पापाद्भय पापभयं कृष्णस्य सखा कृष्णसख पूर्वाह्णे कृत पूर्वाह्णकृतमित्यादि। सङ्ख्यापूर्वदानामिति। समस्यमानाना दाना पूर्वदानि यदि सङ्ख्यावाचकानि भवन्ति तदा तेषा ताद्यादौ सो ग सञ्ज। यथा पञ्चगु त्रिलोकी पञ्चगवधन इत्यादि। व्यपूर्वदानामिति समस्यमानानां दाना यदि पूर्वदानि व्यसंज्ञकानि भवन्ति तदा तेषां कादौ स वसंज्ञ यथा अधिकृष्णमित्यादि। इह एतास संज्ञाद्वयसमावेशाभावात् विशेषणबोधितानामेवैता सञ्ज्ञा ज्ञेया तेन पञ्च भार्या सप्तर्षय श्वपतित पञ्चग, अधिहरि इत्यादौ ह्यादिसञ्ज्ञा न तु गादय इत्यादि अन्यथा सर्वेषा दाना भिन्नार्थत्वात् च सञ्ज्ञा प्राप्ते.। चो द्वन्द्वो ह्रो बहुव्रीहि य कर्मधारय, षस्तत्पुरुषः गो द्विगु, वोऽव्ययीभाव यगौ य विशेषाविति परे। एषा सामान्यतो लक्षणान्युक्तानि विशेषन्तु तत्तत्प्रकरणे विविच्य वक्ष्यामः॥ ३१८॥

सर्वसमासेषु स्थिताया, स्यादे, क्तौर्लुक् स्यात्। सर्वप्रत्ययेषु परेषु च स्यादेर्लुक् स्यादित्यर्थ। समासे यथा हरिहरा पीताम्बर परमात्मा कृष्णाश्रित, पञ्चगुः उपकृष्णम्। प्रत्यये यथा श्रीमान् पुस्तकास्यति वाचिकं चत्रिय, माथुर, हैमः ग्राम्य इत्यादौ प्रथमादेर्लुक्। किञ्च तत्रत्य ऽार्वचिक, इत्यादौ तादेशस्य लोपाभावस्तु स्यादिप्रकरण हित्वा तद्धितप्रकरणे आदेशविधानसामर्थ्यात्। स्यादिविभक्तेरिति किं प्रणमति निषेधति इत्यादौ व्यस्यस्येत्यादिना समासेऽपि तिबादेर्नलोप.। पचतितरा पचति कल्पमित्यादौ प्रत्ययेऽपि तिबादेर्न लोपः। लुक्करणेन त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्तव्य विभक्तिनिमित्तकं कार्य्यं लुकि न तवेति निषेधान्न स्यादिति। तेन कस्य पुत्र किं पुत्रः इत्यादौ टेरकारो न

द्वन्द्वसमासः । (चः) ।

इतरेतरयोगे च समाहारे च चो द्विधा।

स्यात्। धातार गत धातृगत इत्यादौ न वृद्धि । यज्वा चासौ विप्रश्चेति यज्वविप्र इत्यादौ न दीर्घ विरामविहितनु स्यादेव। तेन ब्रह्माच्युतेशा इत्यत्र नोलुप् फेधाविति नस लुप्। पयसो विकार पयोविकार इत्यादौ सस्य विसर्ग । अनडुहश्चर्म अनडुच्चर्म इत्यादौ दडादि । किञ्च त्वया कृत त्वत्कृत मया कृत मत्कृतमित्यादौ विभक्तेर्लुकि कृतेऽपि युष्मदस्मदोरेकत्वेऽर्थे त्वन्मदौ भवत कर्त्रोरर्थस्यापि ग्रहणादित्युक्ते । युवावादेशौ तु द्विवचने परे एव स्याता न तु द्वित्वेऽर्थे। तेन युवाभ्या कृत युष्मत कृत आवाभ्या कृत अस्मत कृतमिति । अत्र द्विवचनस्य लुकि युवावादेशयोरसम्भवे स्वरूपेणावस्थानम्। अस्य बीज पुरा लिखितम्॥३१८॥

श्रीरा-टी—अधिकारात् स इत्यनुवर्त्तत इत्याह से स्थिताया इति। से कर्त्तव्ये समस्यमानद्वैय क्तेरित्यर्थ प्रकरणात स्यादिक्तेरेव तेन पचतिरूप पचतितरामिति न त्ये क्तेर्लुक्। यतस्त्य अत्रत्य इत्यादौ तु स्यादिस्थानजत्वेऽपि स्वरादिपाठात्तदन्ताना तद्धितान्तर्गतत्वात् न स्यादिर्लुक्। लुकरणात् स्यादिनिमित्त कार्य्य न स्यात यथा सखिप्राप्त गवाश्रित इत्यादौ न चौ त्रि. आ आम्भ्रसोरिति वाक् त्वच राजपुरुषेत्यादौ तु विराममाश्रित्य कुड्नोलुप् स्यादेव ॥ ३१८ ॥

इतरेतरेति। चो द्वन्द्व इतरेतरयोगे च समाहारे च भवन् द्विधा भवति। इतरेतरयोगोऽवयवप्रधान । तेनावयवकृते द्वित्वे बहुत्वे भवत.। समाहार संहतिप्रधान तेन संहतेरेकत्वद्वित्वादेकवचनमेव इति भेद । हरिश्च हरश्च इति वाक्ये सिद्वयस्य लुकि द्वयो पदत्वेऽपि हरिहर इति समुदायस्य लिङ्गसंज्ञाया औकारोत्पत्ति । राजदण्डिनावित्यादौ तु पूर्वपदस्य विभक्तेर्लुकि विरामविहितनकारस्य लोप स्यात् परविभक्तेर्लोपेऽपि पुनर्लिङ्गसंज्ञाया विभक्त्युत्पत्तौ विरामविहित नकारलोपादिक न स्यादेव। कातन्त्रास्तु, अल्पस्वरो भवेत् पूर्व द्वन्द्वे यश्चार्च्चित द्वयो इति मत्वा देवदानवौ कृष्णार्जुनौ इत्याद्यप्युदाहरन्ति। इदन्तु मनुष्यदेवौ चक्रवाकगरुडौ उदूखलमुषले काकमयूरौ इत्यादि विस्तरव्यभिचारदर्शनादनेनोपेक्षितम् ॥ ३१९ ॥

श्रीरा-टी—इतरेतरयोगे चेति। चो द्विधा द्विप्रकार, तत्र एक इतरेतर योग' इतरस्य इतरेण सह योग इति परस्परापेक्षावयवभेदानुगतस्तत्र द्वयो. प्राधान्यात् द्व बहूना प्राधान्यात् ब्व' स्यादेव यथा हरिहरौ ब्रह्माच्युतेशा। इत्यादि

हरिश्च हरश्च हरिहरौ। ब्रह्मा च अच्युतश्च ईशश्च ब्रह्माच्युतेशाः।

अन्य: समाहार. स च तिरोहितावयवभेद किन्तु समुदितभिन्नभेदस्यैकत्वात् क्रम्। यथा समीहग्रद वाक्त्वच धवखदिरपलाश इत्यादि समुदायिभ्योऽन्य. समुदाय इति दर्शनात्। तोर्लुक् त्ये चेति एक सूत्रमिति योगविभाग. कर्त्तव्य तस्मादिष्टसिद्धि.। क्वचित् निषिद्ध स्यात तथाहि, नौज सहस्तमोऽम्भोऽञ्ज स्तपस: पूवात च्या.। पूर्वदभ्यतेभ्य एभ्यस्त्या लुक् न स्यात। ओजसाहृत पुत्र सहसा भुक्त तमसा पिहित अम्भसा प्लुत अञ्जसानिष्पादित तपसा क्रत तथाच तमोजसानिर्जित देवराज इष्टा रथस्थ तपसाप्तसिद्धिमिति बोध्यम्। तप शब्दात् विकल्पयन्त्यन्ये तथाच तप क्रशा शान्त्युदकुम्भहस्ता इति भट्टि'। पूर्वात् किं? सह ओजसा वर्त्तत इत्यर्थे सौज क्रत सततनैशतमोवृतमिति भारवि। उदन्व-दम्भ: परिवीतमूर्त्तिरिति माघ.। पुजनुषोऽनुजान्धे। आभ्यामनयो' क्रमात् त्या लुक् न स्यात् पुसानुज' पुंसेत्यलुक् विधानादेव स्वार्थे चौपुमास प्रत्यनुजत्वेन पुंसो हेतुत्वाद्वितौ वा वीति। जनुपान्ध जनुर्जन्म तेनान्ध। मनसा नाम्न्या-ज्ञायिनि च। मनसस्त्या लुक् न स्यात् सञ्ज्ञाया आज्ञायिनि शब्दे च पर मनसादेवी मनसागुप्त मनसा सङ्गतम्। नाम्नि किं? मनोदत्ता कन्या। मनसा आज्ञातु शीलमस्य मनसाज्ञायी योगी असञ्ज्ञार्थं पृथगुपादानम्। आत्मन पूरणे। आत्मनस्त्या लुक् न स्यात् पूरणत्यान्ते परे। आत्मना षष्ठ आत्मना पञ्चम। जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव इति तु आत्मा चतुर्थोऽस्येति ह। व्याकरणाख्यायामात्म-पराभ्या च्या'। व्याकरणे व्यवक्रियमाणा या सञ्ज्ञा तस्या गम्यमानाया आत्म पराभ्यां च्या लुक् न स्यात्। आत्मनेपद परस्मैपद आत्मनेपदे भाषा उक्तिर्यस्य आत्मनेभाष। स्तोकान्तिकदूरार्थक्रच्छ्रात् तो: प्या'। स्तोकाद्यर्थेभ्य क्रच्छ्राच्च क्तान्ते परे प्या लुक् न स्यात्। स्तोकान्मुक्त अल्पान्मुक्त. अन्तिकान्मुक्त. अभ्या-सादागत: दूरादागत: विप्रकृष्टादागत. क्रच्छ्रान्मुक्त इति तु षी स्यात्। तो: किम्? स्तोकभयम्। बलब्राह्मणाभ्या कारशसिनो:। आभ्यां प्या लुक् न स्यात् क्रमादनयो। बलादनौचित्यात् करणं बलात्कार. ब्राह्मणो वेदैकदेश-स्तत उद्धृत्य शसितु शीलमस्य ब्राह्मणात् शसी ऋत्विग् विशेष'। चेपे प्या वा तु पुत्रे। चेपे गम्यमाने ष्या लुक् न स्यात् पुत्रशब्दे तु वा। चौरस्य कुल दास्या: पति: दास्या पुत्र. दासीपुत्र:। चेपे किं? विप्रकुलं विप्रपुत्र:। वाक् दिक्-श्यतो युक्तिदण्डहरे। एभ्य एतेषु क्रमात् ष्या लुक् न स्यात्। वाचो युक्ति'

दिशो दण्ड. पश्यतोहर पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थ.। अदस ष्यायननीनण-कान्तकुलणकान्तपुत्त्रेषु। अदस: ष्या लुक् न स्यात् ष्यायने नीन णकान्तकुले णकान्तपुत्त्रे च। अमुष्यापत्य नडादित्वात् ष्यायन आमुष्यायण विख्यातपितृक अमुष्य कुल साधु आमुष्यकुलीन साधौ प्रतिजनादित्वीन। अमुष्य कुलस्य भाव मनोज्ञत्वात णक आमुष्यकुलिका एवमामुष्यपुत्रिका इति भावार्थभूतवदङ्गीकारात् णकान्त इति विशेषणम्। ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धे। ऋदन्तात् ष्या लुक् न स्यात् पूर्वोत्तरदयोर्विद्यायोनिसम्बन्धवाचित्वे सति। होतु. शिष्य' होतु. पुत्त्र: पितुरन्तेवासी स्वसु पुत्र। ऋत इति किम्? मातुलपुत्त्र। विद्यायोनिसम्बन्धे किम्? होतृधनम्। वा स्वसृपत्योे पितुस्तु पितरि। ऋदन्तात् ष्या लुक् न स्यात् वा अनयो, पितुस्तु पितरि। मातु. स्वसा मातृस्वसा होतु स्वसा होतृस्वसा दुहितु. पति. दुहितृपति: पितु पिता पितृपिता। पितामह पितृपिता तत् पिता प्रपितामह. इत्यमर.। दिवो दासे नाम्नि। दिव ष्या लुक् न स्यात् दासे नाम्नि। दिवोदास नृपतिभेद। शुन पुच्छलाङ्गूलशेफशेफसि। शुन ष्या लुक् न स्यादेषु नाम्नि गम्ये। शुन. पुच्छ. शुनो लाङ्गूल शुन शेफ' शुन. शेफा ऋषीणा नाम चतुष्टयम्। क्वचिदन्यत्रापि। उक्तलक्षणैरप्राप्तेऽपि ष्या लुक् न स्यात्। वाचस्पति वास्तोष्पति' दिवस्पति. शुनष्कर्ण. देवाना प्रेय इत्यादि प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम्। गोऽङ्गसन्तात् त्रा नाम्नि। गोशब्दाददन्ताङ्ग-सन्ताच्च परस्या त्रा लुक् न स्यात् सञ्ज्ञायाम्। गविष्ठ: गविष्ठर वर्हिष्ठादि-त्वात् य.। अदन्तात्तु। वनेकिंशुका. वनेकशेरुका. वनेवल्लजा। गोष्ठे प्रवीर इत्यादि। हसात्तु युधिष्ठिर. वर्हिष्ठादित्वात् य त्वचिसार। कथ त्वक्सार इति तु त्वक्सारो यस्येति ह। एभ्य किम्? नदीकुक्कुटिका। नाम्नि इति किम्? अक्षशौण्ड। अङ्गा यमिति योनिषु। ये त्ये मतौ योनौ च परे अङ्ग्र. त्रा लुक् न स्यात्। अप्सु भव. दिगादित्वात् य' अप्सव्य अप्सुमति. अप्सु योनि. संज्ञायामिति स। अपूर्वादिति किम्? परमाप्सृति। मध्यान्ताभ्या गुरौ। पृथग्विधानादनाम्नि। मध्येगुरु अन्तेगुरु अपूर्वादित्येव सन्मध्यगुरु ।थ मध्यगुरु अन्तगुरुरिति मध्ये गुरुर्यस्य इति ह मध्यगुरु अन्तगुरुश्च गण इति छान्दस'। अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे। मूर्द्धमस्तकवजात् स्वाङ्गवाचकात् त्रा लुक् न स्यात् न तु कामशब्दे परे। कण्ठेकाल' उरसिलोमा शत्रु चकारोरसि वाणमाशु। अमूर्द्धमस्तकादिति किम्? मूर्द्धनि शिखा यस्य मूर्द्धशिख. मस्तकशिख. अकामे किम्? मुखकाम अङ्गसन्तादित्येव अङ्गुलित्राण गोचर.। स्वाङ्गादिति

३२० । पुवत् स्त्रेः ।

पुंवत् ।१।, स्त्रे ६। ।

किम्? धर्मघ्नि धर्ममति । घञन्तबन्धे वा । घञन्तबन्धे परे स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च सप्तम्या लुक् न स्यात् वा ये सति । करेबन्धः करबन्धः चक्रेबन्धः चक्रबन्धः उरसिबन्धः उरोबन्धः । अदसन्तादित्येव । मणिबन्धः गुप्तिबन्धः । बहुलं ये कृदन्तेऽस्थे । अस्थे कृदन्ते सप्तम्या लुक् न स्यात् तत्पुरुषे सति । बहुलग्रहणं नित्यविकल्पनिषेधार्थं तत्र नित्यम् कर्णेजपः पङ्केरुहः खेचरः अग्रेचरः जघनेकालः काण्डेरुहः इत्यादौ नित्यं सरसिरुहं सरोरुहं वनेचरः वनचरः दिविषदः द्युषदः इत्यादौ विकल्पः कुरुचरः खण्डलशायी साङ्काश्यसिद्ध इत्यादौ लुगेव अस्थे इति किम्? समस्थः विषमस्थः कूटस्थः कायस्थः उदरस्था हरीतकी तथाच कपालिन करस्थेनेन्दुशेखर इति दण्डी । अन्ये तु असाधुरित्याहुः कथं हृदिस्थ इति बाहुल्यात् सर्व्वेष्टः बर्हिष्ठादि पाठाद्वा अपूर्वादेव तेन नीलसरोरुह महावनचर इत्यादि । द्युशरत् प्रावृट् कालाज्जे वर्षक्षरशरवरात्तु वा । एभ्यः सप्तम्या लुक् न स्यात् जे परे वर्षादेस्तु वा । दिविजः शरदिजः प्रावृषिजः कालेजः वर्षेजः वर्षजः क्षरेजः क्षरजः शरेजः शरजः वरेजः वरजः । एभ्यः किम्? अम्बुजः गृहजः स्थलजः । कालनाम्नः कालेतरादौ च । वेत्यनुवर्त्तते कालनाम्नः सप्तम्या लुक् न स्यात् वा कालशब्दे परे तरतमतनचतरा चतमासु च । पूर्व्वाह्णे काले कृतः पूर्व्वाह्णकालकृतः पूर्व्वाह्णेतरः पूर्व्वाह्णतरः पूर्व्वाह्णेतमः पूर्व्वाह्णतमः पूर्व्वाह्णेतनः पूर्व्वाह्णतनः पूर्व्वाह्णेतरा पूर्व्वाह्णतरा पूर्व्वाह्णेतमा पूर्व्वाह्णतमाम् एवमपराह्णे काले कृतम् अपराह्णकालकृतमित्यादि । अदसन्तादित्येव रात्रितरायां जागर्त्ति । अकालाद्वासशयवासिषु । अकालवाचिनः सप्तम्या लुक् न स्याद्वा वासशयवासिषु । वनेवासः वनवासः खेशयः खशयः ग्रामेवासी ग्रामवासी अन्तेवासी अन्तवासी । अकालादिति किम्? पूर्व्वाह्णशयः अदसन्तादित्येव गुहाशयः भूमिशयः । कारनाम्नि हलादौ । वणिक्कर्षकपशुपालाद्यैः पालनार्थं राज्ञे देयो यः स करः कर एव कारः तस्य नाम कारनाम तस्मिन् वाच्ये हलादौ परे सप्तम्या लुक् न स्यात् वा । हलेद्विपदिका हलद्विपदिका । द्वौ द्वौ पादौ परिमाणमस्य इत्यर्थे सङ्ख्यादेराभीक्ष्ण्ये कः पादः पदादेशः तार्थे सः स्वभावात् स्त्रीत्वं त्वेन आभीक्ष्ण्यं द्योतयति यूथेपशुः यूथपशुः देय इति हलादौ किम्? अविकटे उरणो देय इत्यर्थे अविकटोरणः अदसन्तादित्येव नद्यांदोहनः परे तु कारे परिभाषिकोऽनियमः ये तु निर्विशेषणं कारनाम्नीति पठन्ति तन्मते कूपे पाशः इत्युदाहरणं भवति वस्तुतस्तु विकल्पनार्थं प्रतिषेधः ॥ ३१९ ॥

से स्थितायाः स्वेः पुंवत् स्यात् त्ये च परे।
पूर्वपश्चिमे।

पुमानिव पुंवत्। त्ये चानुवर्त्तते। किञ्च त्यशब्देनात्र विभक्तिभिन्नप्रत्ययो ग्राह्यः। अन्यथा सर्वनामशब्दानां स्त्रीलिङ्गे प्रयोगो न स्यादिति। किञ्च विभक्तेः स्थाने तद्धितप्रत्ययोक्तानामादेशे पुंवत् स्यादेव। यथा सर्वस्यां दिशि सर्वत्र एवं सर्वस्या दिशः सर्वतः इत्यादि। सर्वसमासे सर्वप्रत्यये च परे सर्वनाम्नः पुंवद्भावः स्यादिति। किञ्चोपस्थितप्रथमान्तं हित्वा स्वेरिति विप्रकृष्टषष्ठ्यन्तग्रहणं ज्ञापयति। पूर्वपदस्य स्वेः पुंवद्भावः स्यादिति। तेन पश्चिमा च पूर्वा च पश्चिमापूर्वे इत्यादौ परपदस्य स्वेः पुंवद्भावो न स्यात् इति। न च न गौणाख्येत्यनेन द्वन्द्वे स्विसञ्ज्ञानिषेधात् पूर्वपश्चिमे इत्यत्र कथं पुंवद्भाव इति वाच्यं न गौणाख्येत्यनेन द्वन्द्वसमासे कृते एव स्विसञ्ज्ञा निषिध्यते पुंवत् स्वेरित्यनेन से स्थितस्यैव वर्त्तमाने कृविधानात् समासे क्रियमाणे सर्वादेः पुंवद्भावो विधीयते इति विरोधाभावात्। समासे यथा पूर्वा च पश्चिमा च पूर्वपश्चिमे एवं सर्वा प्रिया यस्य स सर्वप्रियः। पूरणीप्रियत्यादिसूत्रस्य पुंवत्स्त्र्युक्तेत्यादिना सूत्रविहितपुंवद्भावनिषेधार्थकत्वात्। एवञ्च सर्वा चासौ स्त्री चेति सर्वस्त्री सर्वासां पतिः सर्वपतिः इत्यादि। प्रत्यये यथा सर्वामिच्छति सर्वकाम्यति भवतीमिवाचरति भवत्यति इत्यादि। किञ्च सर्वादिशब्दस्य स्त्रियां सप्तम्यास्त्रादेशे सर्वत्रेत्यादौ पुंवद्भावे कर्त्तव्ये तद्धितादेशानां स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात्॥ ३२०॥

श्रीरा टी—से त्ये चानुवर्त्तते से स्थितस्येति सर्वस्मिन् से त्ये च स्वेः पुंवत् स्यात् इत्यर्थः. तेन पूर्वपश्चिमे सर्वस्याः प्रियः सर्वप्रियः। पूर्वपश्चिमे इत्यादौ तु न गौणाख्या चेति चे स्विसञ्ज्ञानिषेधस्य जसादेरिकाराद्यादेशाभावफलकत्वादुत्तरपदस्यैव स्विसञ्ज्ञानिषेधस्तेन पूर्वपदस्य पुंवद्भावः चसे पूर्वपदस्य स्विसञ्ज्ञानिषेधाभावात् अतएव पूर्वोत्तरे इत्यादौ नोत्तरपदस्य पुंवद्भावः तस्य स्विसञ्ज्ञानिषेधात्। यद्वा से कर्त्तव्ये वाक्यस्थितस्य स्वेः पुंवद्भावः पूर्वोत्तरे इत्यादौ तु दिग्विशेषणत्वादावपि पूर्वोत्तरे इत्यादि। त्ये यथा सर्वस्याः सर्वतः सर्वस्यां सर्वत्र एकस्या भावः एकत्वं सर्वामिच्छति सर्वकाम्यति पूर्वा पुरस्तात् इत्यादि। आत् सुमाम इत्यत्र अग्रहणज्ञापकात् स्यादित्ये न पुंवद्भावः तेन सर्वा सर्वे सर्वाः इत्यादौ न स्यात्। अत्राहुः। इदुदन्ताजाद्यदन्तात्याच् तरश्चेत् द्वयोर्द्वयोः। बुधैः पूर्वं प्रयोक्तव्यं बहूनामपि पूजितम्। समाचराणां भर्त्तॄणां यद्यत् पूर्वं क्रमेण तत्। संख्यानामल्परूपाणामर्थधर्मादिषु द्वयम्। बाध्यत्वं बाधकत्वञ्च ज्ञेयं पूर्वापरक्रमात्। यथा हरिहरौ शम्भुकृष्णौ अच्युतशङ्करौ शिवगौर्य्यौ पितापुत्रौ मातृ

३३१ । ऋदो ङा तत् पुत्रे सगोत्रविद्ये चे ।

ऋत: ।६।, ङा ।१।, तत्पुत्रे ७।, सगोत्रविद्ये ७।, चे ७। ।

चे स्थितस्य ऋदन्तस्य ङा स्यात् ऋदन्ते पुत्रे च परे सगोत्रविद्ये ।

मातापितरौ पितापुत्रौ, होतापोतारौ ।

तातततनूद्भवा, भरणीकृत्तिके ग्रीष्मवर्षा विंशतिसप्ततौ । धर्मार्थौ गुणवृद्धी च कामार्थौ मधुसर्पिषी । आद्यन्तावर्थशब्दौ च धर्मादौ परिकीर्त्तितौ । पञ्चेऽर्थधर्मावित्यादि शेष ज्ञेय प्रयोगत । मातृतातततनूद्भवा, इत्यत्र तातापेक्षया मातुरभ्यर्हितत्वम् । गर्भ-धारणपोषाभ्या तातान्माता गरीयसीत्युक्ते, । एव मातापितराविति । युधिष्ठिरार्जुनौ विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा इत्यादिसिद्धये भ्राता ज्यायान् वर्ण क्रमेणेति सूत्रद्वय कुर्व-न्त्यन्ये । तदसम्मते तु जन्ममरणकृताद्यभ्यर्हितत्वात् सिद्ध एतत् सर्व प्रायिक धूमाग्नी लक्षणहेतू । समुद्रादी काकशुकौ काशकुशवल्लजमित्यादि शिष्टप्रयोगत ॥ ३३० ॥

स च पुत्रश्च तत्पुत्र तस्मिन् । तत्शब्देनेह पूर्वस्थितऋदन्त एवोच्यते । समाने गोत्रविद्ये यस्य तत् सगोत्रविद्य तस्मिन् । मातापितरा पितापुत्रौ इत्युभयत्र समानगोत्रत्वम् । होतापोतारौ इत्यत्र समानविद्यत्वम् । सगोत्रविद्ये किं दातृ भोक्तारौ जामातृपुत्रौ । मातापितरौ इत्युदाहरता प्रायेण द्वन्द्वे स्त्रीलिङ्गस्यैव पूर्वस्थितिरिति सूचितम् । तेन पार्व्वतीपरमेश्वरौ लक्ष्मीनारायणौ वधूवरौ इत्यादि । क्वचिन्न स्याच्च तेन सोऽभवद्वरवधूसमागम प्रत्ययप्रकृतिसमन्वित इति रघौ ॥३३१॥

श्रीरा टी—स च पुत्रश्च तत्तस्मिन् गोत्रञ्च विद्या च ते समाने गोत्रविद्ये यस्य तत् तस्मिन् तत्शब्देन ऋदन्त परामृष्यत इत्यत आह ऋदन्ते पुत्रे चेत्यादि । तथाच ऋदन्ताना चे ङा स्यात् ऋदन्तपुत्रयो, । पूर्व्वोत्तरयोर्विद्यायोनिसम्बन्ध-वाचित्वे सतीत्यर्थ' । तत्रादौ योनिसम्बन्धोदाहरणमाह मातापितराविति माता च पिता च तौ पिता च पुत्रश्च तौ इत्यादि वाक्यम् एव' मातापुत्रावित्यादि पुत्रार्थग्रहणात् पुत्रौ च दुहितात्मजौ इति स्यादिति कश्चित् । होतापोतारा विति होता च पोता चेति वाक्यम् । एव नेष्टा च उद्गाता च नेष्टोद्गातारौ होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च ते होतापोतानेष्टोद्गातार: होता च पोता च नेष्टा च होतृपोतृनेष्टार इत्यत्र न स्यात् सि सर्वादिद्वं आदिद्वं सर्वान्तद्वमुत्तरद्व-

३३२ । चगैक्यवं क्लीवम् ।

चगैक्यव १।, क्लीव १। ।

चस्यैक्यं गस्यैक्यं वस्य क्लीवं स्यात्।

मिति पूर्वाचार्य्यैर्व्यवस्थितमत पौतृशब्देन व्यवहितत्वात्। होतृपोतृनेष्टारश्च उद्गाता च ते होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र तु स्यादेव समस्तासमस्तयोर्द्वयो पुनश्च इति पूर्वोक्तरव्यवस्थाया अविरुद्धत्वात्। शेषवाचिना समानविद्यासम्बन्ध. कात्यायनेन दर्शित। यथा ब्रह्मोद्गातृ होतर्मध्यु ब्राह्मणाच्छंसि प्रस्तोतृ मैत्रा-वरुणप्रतिहर्तृपोतृ प्रतिच्छतृ अच्छावाक् नेष्टृ अग्नीध्र अब्राह्मण्य ग्रावस्तुत् उन्नेतृ प्रणेता इति। सगौर्वाद्ये कि ? वक्तृश्रोतारौ। अवायुर्देवतार्थस्य तस्मिन्। वायुभिन्नस्य देवतार्थस्य च डा स्यात् अवायुर्देवतार्थे शब्दे परे। इन्द्रासोमौ इन्द्रापूषणौ इन्द्राबृहस्पती मित्रावरुणौ अग्नाविष्णू सूर्य्याचन्द्रमसौ। इह देवता-शब्देन येषामेकेन मन्त्रेण ये पदेवा वेदे सहदानमुक्त तेषामेव ग्रहण तेन ब्रह्म-प्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ रविचन्द्रौ इत्यादौ न स्यात्। तथाच रवि-चन्द्रावपि नोपलक्षिताविति घटकर्पर। अवायु इति कि ? अग्निवायू वाय्वग्नी। अग्ने र्डी सोमवरुणयो। अग्ने र्डी स्यात् सोमवरुणशब्दयोर्देवता च। अग्नीषोमौ अग्नीवरुणौ। लवे कुशस्य। आदरार्थोऽय आरम्भ कुशस्य डी स्यात् लव शब्दे परे। कुशीलवाविति वाल्मीकिप्रयोग। दिवो द्यावापरदे पृथिव्या दिवस च। परदे परे दिवो द्यावा स्यात् पृथिव्यान्तु द्यावादिवसौ च। द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी द्यावाभूमी द्यावाक्षमे देवतार्थस्यैव विधानात् द्युसरसी इत्यादौ न स्यात। अनौबन्तभूमिशब्दस्यैव वेदे सहदानेनोक्तत्वेन देवतार्थत्वा-दौबन्ते न स्यात तथाचैक्य भिन्दन् द्युभूम्योरिति सूर्य्यशतकम्। परदग्रहणात् सर्वान्तद एव तेन द्युभूमिरुच्या इत्यादौ न स्यात्। द्यौश्च पृथिवी च दिव-स्पृथिव्यौ द्यावापृथिव्यौ दिवसमिति अविकृतनिर्देशात् न वि। उषासोषस। देवतार्थस्योषस परदे परे उषासा स्यात् चे। उषासानक्त उषासासूर्य्यौ। अग्नेर्न तौ विमत्यवैष्णवे। वैष्णवभिन्ने त्रिमति परदे परे अग्ने र्डी डा च न स्यात् चे। अग्निश्च मरुच्च तौ देवते अस्य अग्निमारुत हवि.। अग्निवारुणीमनड्वाही-मालभेत। वैष्णवे तु अग्नावैष्णव चरु' त्रिमति कि ? आग्नेन्द्र कर्म॥ ३३१॥

चगयोरैक्य चगैक्य चगैक्यञ्च वश्च चगैक्यव अव्ययीभावस्य क्लीवत्वफलन्तु उपसक्त उपलब्धि इत्यादौ ह्रस्व। चगाभ्यामन्यत्र ऐक्याभावात् ऐक्यग्रहणा

देवेष्टसिद्धौ चगैक्यग्रहणं ज्ञापयति । क्वचिदन्योऽपि क्लीवं स्यादिति । यथा षष्ठ्यन्तादुपज्ञा गुरोरुपज्ञा गुरूपज्ञम् । उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यादित्यमरः । षष्ठी-बहुवचनान्ताच्छाया । वृक्षाणां छाया वृक्षच्छायम् । देवमनुष्यवर्जात् षष्ठ्यन्तात् सभा । रक्षःसभम् । एवं यक्षगन्धर्वकिन्नरपिशाचादीनाम् । देवमनुष्यवर्जादिति किम् ? देवसभा विप्रसभा । अराजराजार्थाच्च । इनसभं ईश्वरसभम् । राज्ञस्तु राजसभा । केचिदत्र नृपशब्दं राजार्थं वदन्ति तेन नृपसभं दासीसभं रक्षःसभ-मित्यमरः । सर्वेभ्य सन्तु । स्त्रीसभं राजसभं दासीसभम् । सेनासुराशालानिशा छाया वा । षष्ठ्यन्तात्परा सेनादिः क्लीवं स्यात् । ब्राह्मणानां सेना ब्राह्मणसेनं ब्राह्मणसेना । यवसुरं यवसुरा । यवजा देशविशेषः । गोशालं गोशाला गोनिशं गोनिशा वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छायं वृक्षच्छाया इति ॥ ३२२ ॥

श्रीरा-टी—चश्च गश्च तौ तयोरैक्यं चगैक्यं चगैक्यञ्च यस्य तत् । चस्यैक्यमित्यादि एकः समाहारः स चगयोरित्यर्थः । स च एक एव तत्र समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय इति न्यायादेकत्वं सिद्धमनेन तु क्लीवत्वं विधीयते । ये तु समुदायिभ्योऽनन्यः समुदाय इत्याहुः, ते एकत्वातिदेशार्थं पृथक् सूत्रं कुर्वन्ति । अनेकार्थाभिधायिन शब्दस्यै-कार्थाभिधायित्वासम्भवात् वस्त्रं । इति अधिस्त्र्यादौ पूर्वपदार्थप्राधान्यात् लिङ्गत्व-प्रयोगवैलक्षण्याभावे प्राप्ते उन्मत्तगङ्गमित्यादावन्यपदार्थत्वादन्यलिङ्गतायां प्राप्तायां वचनमिदम् । उपज्ञोपक्रमं च तदादित्वकथने । उपज्ञायत इत्युपज्ञा आतोऽन्ते अङ्गेरिति ड । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः घञ् उपज्ञोपक्रमान्तं च क्लीवं स्यात् तयो-रुपज्ञोपक्रमयोः प्राथम्यस्य प्रतिपादने सति । सर्वज्ञस्योपज्ञा सर्वज्ञोपज्ञं वेदः सर्व-ज्ञेनादावुपज्ञायत इत्यर्थः । आढ्यस्योपक्रमः आढ्योपक्रमं यत्र आढ्येनादावारब्ध इत्यर्थः । कैकेय्युपज्ञं नत बह्वनर्थम् । तदादित्वकथने किं देवदत्तोपज्ञाप्रकारः । छाया बहूनाम् । छायान्तं च क्लीवं स्यात् सा चेद्बहूनां सम्बन्धिनी । वृक्षाणां छाया वृक्षच्छायं विच्छायं बहूनां किम् ? वृक्षस्य छाया वृक्षच्छाया । सभा सभागृहेऽमनुष्या-राजार्थाभ्यां च । सभान्तं च क्लीवं स्यात् सभा गृहं तु मनुष्यभिन्नेभ्यो रक्षःपिशा-चादिभ्यो राजभिन्नराजार्थेभ्यश्च । देवतानां सभा देवतासभं दासीनां सभा दासीसभं स्त्रीणां सभा स्त्रीसभमिति. स्त्रीसभं सभा किम् ? दासीनां सभागृहं दासीसभा गृहं तु रक्षःसभं पिशाचसभम् अमनुष्यशब्देन रक्षःपिशाचादीरूढत्वात् नृपसभं इनसभम् । कीचकवधे नृपतिसभामसहयमाना इत्यत्र नृपतिशब्दो राजविशेषवाची न तु राजसामान्यवाची अतएव चन्द्रगुप्तसभा इत्यत्र न स्यात् । तथा प्रतिपदत्र सभाया सा नृपतिसभेति कश्चिद् अराजेति किं राजसभा । गृहं किं राजसभेति

३३३ । चैक्याच्चुदषहोऽः ।

चैक्यात् ५।, चुदषह ५।, अ १। ।

पूर्वेण । उशीनराख्यासु कन्या । उशीनराख्यजनपदप्रतिबद्धग्रामाणां सञ्ज्ञासु विषयभूतासु कन्यान्तं यै क्लीव स्यात् । सौशमीना कन्या सौशमिकन्यं आह्वर कन्यम् । उशीनराख्यासु किं दाक्षिकन्या । वा तु छायासेनासुराशालानिशा. छायाद्यन्तानि यै क्लीवानि स्युवा । वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षछाय तृसेन यवसुर गोशाल अश्वनिश पक्षे वृक्षच्छायेत्यादि । व्यसख्याभ्यां पथोषगे च । व्यसख्याभ्यां परं कृतशान्तपथं क्लीवं स्यात् षे षगे च । विशिष्टपन्था. विपथं उत्कृष्ट पन्था उत्पथं विरुद्धार्थविशब्दात् कुशब्दाच्चान्यचेति चान्द्रा' । तथाच व्यध्वो दुरध्वो विपथ. कदध्वा कापथ समा इत्यमर । वाट पथश्च मार्ग्यश्चेति त्रिकाण्डशेषेऽदन्तपुलिङ्गपथदर्शनात् तेनैव समासे सिद्धमिति राय । एकश्चासौ पन्थाश्चेति एकपथं द्वयो पन्था द्विपथं चतुर्णां पन्थाश्चतुष्पथम् । अ।भ्यां किं सत्पथ । पथ इति किं अपन्था । अर्द्धचादिश्चाविशेषणे । अर्द्धचादिश्चाविशेषणे च क्लीव स्यात् । अर्द्धचादिर्यथा—अर्द्धर्च सरक विमानमलिन मान गृह मोदक धर्मं शर्मं सुवर्णं वर्णं रुचक श्रृङ्ग कम गोमयम् । वज्र कुलपवित्रपत्रचषक शेष तमालाटक सार शाकटकर्वटा ग्दनड पिण्याककन्दौषधम् । कासारव्रतवासुराऽङ्कुननख कार्षापण कङ्क॰, शीर्षस्थाणुपिधानवेणुवलयग्रग्रीवकोलाहलम् । माषौयौगदलान्धकारकवच कान्तारदेहाश्रम पात्रीव तितउ प्रवालचरक शील खलीनं सुखम् । जीवातुवस्तुकलिशध्वजमुस्तकुञ्जद्रोणीपवासकुमुदौदनशूलकष्टम् । आकाशकोशपटलामलकावतंस प्रस्थप्रशास्तवकसक्रम सानुशृङ्गम् । तण्डकरण्डककुट्टिमकच्छ सङ्गमसन्ततापुच्छम् । चमचुण्डितमातकचसम यूष चिक्कसकपिश दिनसम् । पारावाराव्ययशतमान यूपयुगन्धरदिनसन्तानम् । टङ्कमण्डलपल्लवषण्ड चरण तोरणनूपुरमुण्डम् । मण्डपकङ्कणचन्दनवर्हं किशलयदोहदशिखरकिरीटम् । कम्बु तडाग कुतप तीव्रं हिङ्गुद्वीप पीठकनिष्कम् । तूर्यसैन्धवराष्ट्राणि वर्षनिर्यासवास्तवम् । कटक वारवाणोऽश्वशत भवनमासनम् । क्लीव शरीर कुसुमं लोमारण्य तृण सुखम् । वस्त्र दण्ड वसन्तातपत्र हस्त घृतादय' । केषाञ्चिद्विदुषामत्र वैदिकत्वादसम्मता । अर्द्धर्चादि समाख्यात शेष ज्ञेय प्रयोगत. । शेषमित्यादिना कोरकतैलादय । अर्द्धर्चादिपाठादेव सरकादीनामसेऽपि क्लीवत्व व्यविशेषणं यथा अचय स्व परम प्रादुरित्यादि ॥ ३२२ ॥

चवर्गान्ताद्दषहान्तात् चैक्यात् अः स्यात्।

वाक् च त्वक् च द्वयोः समाहारः वाक्त्वचं, श्रीस्रजं शमीदृशदं वाक्त्विषं पीठच्छत्रोपानहम्।

३३४। ऊर्वष्ठीवं पदष्ठीवं धेन्वनडुहौ अहोरात्रः स्त्रीपुंसौ वाङ्मनसे ऋक्सामे दारगवं अक्षिभ्रुवं इत्यादयः साध्याः।

इति चः।

चदषह इति पञ्चम्येकम्। चुश्च दश्च मूर्द्धन्यषश्च ह चेति चुदषह तस्मात्। आदिल इत्यनेन एतदादीना तद्भितत्वात् नद तसाविल्यनेन दान्तत्वाभावात् विरामाभावे वाक्त्वचमित्यादौ कुडादि न स्यात्। एव समासपदोक्तप्रत्यया अन्तपदादेव स्यु। तेन त्वक् च पत्रञ्च त्वक् पत्र सख्यु पत्र सखिपत्र' सखिपुत्र इत्यादौ पूर्वपदान्नप्रत्यय। अथ निपात्या। ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवं पादौ च अष्ठीवन्तौ च पदष्ठीव उभयत्राप्रत्यय, पादशब्दस्य पदादेश। धेनुश्च अनड्वांश्च धेन्वनडुहौ। एतदादिभ्योऽप्रत्यय। अहश्च रात्रिश्च अहोरात्र। अत्र समाहारेऽपि पुंस्त्वन्तु अह्नाहान्ता द्वन्द्वभेदा रात्रान्ता प्राक्सख्यका इत्यमर। सख्यापूर्वत्वे क्लीवत्वमेव यथा त्रिरात्रमित्यादि स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ। वाक् च मनश्च वाङ्मनसे। ऋक् च साम च ऋक्सामे। दाराश्च गावश्च दारगवम्। अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुव इत्यादयः साध्याः निपात्या इत्यर्थ। अत्रादिशब्देन षट्समासेष्वनुक्ता उच्यन्ते। तत्र समासान्तरेऽनुक्त तत्रैव वक्ष्यामि। द्वन्द्वेऽनुक्तानि तु विवृणोमि। यथा नक्तञ्च दिवा चेति नक्तन्दिव रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिव एवमहर्दिवम्। ऋक् च यजुश्च ऋक्यजुषम्। एव द्वन्द्वे देवस्य देवे दीर्घः। अग्निसोमौ सूर्य्याचन्द्रमसौ इत्यादि। इत स्म मित्रावरुणौ किमेतौ इति भट्टि। रविचन्द्रावपि नोपलक्षिताविति घटकर्पर.। अनपुंसकानां यजुर्वेदोक्तक्रतूना समाहार एव। अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्वमेधम्। नपुंसकानान्तु राजसूयवाजपेये। यजुर्वेदोक्त इति किं दर्शपौर्णमासौ। गवाश्वादीनाञ्च। गौश्च अश्वश्च गवाश्वम्। एव गवाविकम्। कुब्जवामनं पुत्रपौत्र उष्ट्रखर दर्भशरदित्यादि। निकटपाठानाम्। निकटः पाठो येषा तेषामपि समाहार एव। पदञ्च क्रमश्च पदक्रमं पदमधीते इति

कप्रत्ययः। वेदे हि पदमधीत्य क्रममधीते। पदक्रमयोर्निकटपाठात् तत्पाठ-योरपि निकटपाठत्वम्। गुणकर्मवर्ज्यानामप्राणिजातीनाम्। आरा च शस्त्री च आराशस्त्रि। प्राणिजातिस्तु ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः। गुणकर्मणोस्तु रूपरस-गन्धस्पर्शाः। उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि। भिन्नलिङ्गानां नदी-देशनगराणाम्। शोणश्च गङ्गा च शोणगङ्गम्। कुरुश्च चैवञ्च कुरुचैवम्। मथुरा च पाटलिपुत्रञ्च मथुरापाटलिपुत्रम्। अभिन्नलिङ्गानान्तु गङ्गायमुने। मद्र-केकयौ। अयोध्यामथुरे। नित्यवैरिणाम्। अहिनकुलम्। अश्वमहिषम्। काकोलूकम्। शिल्पिनाम्। तक्षा च अयस्कारश्च तक्षायस्कारम्। रजकतन्तु-वायम्। प्राण्यङ्गानाम्। पाणिश्च पादश्च पाणिपादम्। मुखञ्च नासिका च मुखनासिकम्। तूर्याङ्गवादकानाम्। मार्दङ्गिकश्च पाणविकश्च मार्दङ्गिक-पाणविकम्। मृदङ्गपणवमिति। अप्राणिजातित्वादेव। सेनाङ्गानां बहुत्वे। हस्तिनश्च अश्वाश्च हस्त्यश्वम्। बहुत्वे किं? हस्ती च अश्वश्च हस्त्यश्वौ। क्षुद्रजन्तु-फलानाम्। अत्रापि बहुत्वेनैव। दंशाश्च मशकाश्च दंशमशकम्। बहुत्वे किं? दंशश्च मशकश्च दंशमशकौ। क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः। प्रसृत वा शतं येन केनचित्। बदराणि च आमलकानि च बदरामलकम्। बहुत्वे किं? बदरञ्च आमलकञ्च बदरामलके। वृक्षतृणधान्यमृगपक्षिविशेषाणां वा। एषां बहुत्वे समाहारः स्याद्वा। प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्च प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः। एवं कुशकाशं कुशकाशाः। तिलमाषं तिलमाषाः। रुरुप्रसभं रुरुप्रसभाः। हंसचक्र-वाकं हंसचक्रवाकाः। बहुत्वे किं? प्लक्षन्यग्रोधौ इत्यादि। व्यञ्जनविशेषाणां बहुत्वाबहु-त्वयोः समाहारः स्याद्वा। दधिघृतं दधिघृतानि दधिघृते इति पुस्तं वैदिक-मित्येके। अद्रव्याणां विरोधिनां समाहार इतरेतरयोगश्च। सुखदुःखं सुख-दुःखे सहानवस्थानमिह विरोधः। विरोधिनामिति किं? कामक्रोधौ। कामा-श्रये क्रोधोऽस्तीति न विरोधः। एवञ्च दधिपयसी सर्पिर्मधुनीत्यादौ न समा-हारः। अत्र प्रयोगानुसारेण इतरेतरयोगः समाहारश्च इति। पुंसा स्वरूप-स्त्रिया लुक्। पुंलिङ्गेन सह द्वन्द्वे समानरूपस्त्रीलिङ्गस्य लुक् स्यात्। अश्वी च अश्वश्च अश्वौ। हंसी च हंसश्च हंसौ। रम्भोरूश्च रम्भोरुश्च रम्भोरू। युवती च युवा च युवानौ। स्वरूपस्त्रिया इति किं? लताक्षौ। भ्राता स्वसुः। पुत्रेण दुहितुः। भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ। पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ। श्वश्रूः श्वशुरेण मातुः पित्रा वा। श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ। पक्षे श्वश्रूश्वशुरौ। माता च पिता च पितरौ मातापितरौ एवं मातरपितरौ इति। ऋदन्तोऽरश्च निपात्यते। तेन मातापितृभ्यां मातरपितृभ्यां मातृपितृभ्यां इति रूपत्रयम्। एवं जाया च पतिश्च इति द्वन्द्वे जम्पती दम्पती इति रूपद्वयं निपात्यते वा। पक्षे जायापती इति।

गोत्रतद्धितान्तेन तद्धितान्तो लोप्य। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। वाह्विश्च वाह्वायनश्च वाह्वी। त्यदादीना सर्व:। स च दैक्यमित्यत्र दे च दानी-त्येकशेषदर्शनात्। सरूपाणामेकलिङ्गानामप्येकोऽवशिष्यते इति बोध्यम्। तेना-र्जुनश्च अर्जुनश्चार्जुनौ रामश्च रामश्च रामश्च रामा.। सरूप इति किं रामश्च कृष्णश्च रामकृष्णौ। इति च: (द्वन्द्व) ॥ ३२४ ॥

श्रीरा-टी—चस्य ऐक्यं चेक्य तस्मात्। चुश्च दश्च षश्च ह च तत्तस्मात तेन दषयोरकार उच्चारणार्थ। चैक्यादिति कृतसमाहारचादित्यर्थ.। वाक्त्वच-मिति। वाक् च त्वक् च इमे समाहृते इति वाक्यं अस्याकारस्य तत्वान्नद-त्तसाविति दान्तत्वनिषेधेन विराममाश्रित्य न कड्। एव सुवाक् सुप्रच्छं श्रीस्रज-मिति एव वागूर्जमित्यादि। चे किं? पञ्चानां वाचा समाहार. पञ्चवाक्। ऐक्यमिति किं? प्रावृट्शरदौ। सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति न्यायात् यदा समाहारस्तदा प्रावृट्शरद इति स्यादेव। प्राणितूर्य्यसेनाङ्गानामैक्य चे। प्राण्यङ्गादिवाचिना चे ऐक्यं स्यात्। हस्तश्च पादश्च हस्तपादम्। शिरोग्रीवम्। मुखनासिकाभ्या यो निष्क्रामति स वायु। ग्रीवाकुचिललाटेषु नित्य स्वेद· प्रशस्यते इति वैद्यके। गण्डे चुम्बी ललाटाचिकचोरुभगसृक्‌सु इति कामशास्त्रे। नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्य इति चण्डो। इति तु दधिपय आदित्वात सिद्ध-मिति। अथवा मुखसहिते नासिके मुखनासिके इति शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोप पुटद्वयभेदात् द्वित्वम्। एव ग्रीवाकुचिसहितानि ललाटानि इत्यादि स। प्राणिभेदाल्ललाटादेर्बहु। चण्डास्तु आर्ष.। तूर्य्यशब्दोऽत्राग्र आदित्वा-दत्यान्तेन तूर्य्यवत् प्राण्यर्थ.। मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिक एव पाणविक:। चे मार्दङ्गिकपाणविकम्। मृदङ्गपणवमिति त्वप्राणिजातिवाचित्वात्। अन्ये तु पृथक् तूर्य्याङ्गतत्प्रवीणयोर्ग्रहण व्यतिकरनिरासार्थं तेन शङ्खिशृङ्गावित्यादौ न स्यात्। प्राण्यङ्गस्याप्राण्यङ्गेनापि स्यादेव यथा वाक्त्वचेनातिसर्वर्णति भट्टि.। इत्याहु:। सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति इति न्यायात्। वाक्त्वचेनेति परे। रथेन चरन्ति रथिका· पदातीना समूहा: पदातानि। भिक्षादित्वात् ण: रथिकाश्च पदातानि च रथिकपादातं हस्तिघोटकम्। हस्त्यश्वरथपादात सेनाङ्ग स्याच्चतुष्टय-मित्यमर। इष्यन्ते पृतनाङ्गानि हस्त्यश्वरथपत्तय: इति तु बहुत्वे सेनाङ्गानामैक्य-निषेधात्। पारिभाषिकसेनाङ्गग्रहणात खड्गिचर्म्मशारिभिरस्त्राणा न ग्रहणम्। स्थेनो ध्यामनुवादे चरणानाम्। चरण. शाखा अर्श आदित्वाद:। अनुवादे गम्यमाने चरणाध्यायिप्राणिवाचिनां चे ऐक्य स्यात्। टीपरयो· स्थेनो: प्रयोगे सति। प्रमा-णान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन सकीर्त्तन अनुवाद:। कठाश्च कालापाश्च कठकालापं अस्थात् काठाश्च कौथुमाश्च काठकौथुमसुहृतात्। यदा कठादीनां प्रतिष्ठोदयौ शब्दे·

नानूद्येते तदेवेदमुदाहरणम्। यदा प्रथममेवोपदेशस्तदा त्वदमुः कठकालापा इत्यादि। स्थेमोः किं ? अनिन्द्युषु कठकालापा। क्वा क्व तिष्ठन्ति कठकौथुमा.। अक्लीवयजुःसोमयागानाम्। क्लीवलिङ्गभिन्नाना यजुर्वेदविहितसोमपानोपलक्षितयागवाचिना चै ऐक्य स्यात्। अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्वमेधम्। साह्नाश्च अतिरात्राश्च साह्नातिरात्रम्। अक्लीवेति किं ? राजसूयवाजपेये। यजुरिति किं ? इषुवज्रौ। सोमयागेति किं ? दर्शपौर्णमासौ। पाठनिकटानाम्। अध्ययनेन प्रत्यासन्नाना चै ऐक्य स्यात्। यन्तावद्वेदमर्थज्ञान विना क्रमात् पठति स क्रमक प्रथमपाठी। यस्त तस्यैवार्थमधीते स वार्त्तिक। क्रमकवार्त्तिक पदक्रमक पदाना क्रमस्य च पाठ' प्रत्यासन्न। छात्रोपाध्याय गुरुशिष्यप्रत्यासत्तौ पाठ एव निमित्तम्। पाठेति किं ? पितापुत्रौ। निकटाना किं ? याज्ञिकमीमासकौ। अप्राणिजातीनाम्। प्राणिभिन्ननिष्ठा या जाति स्तद्वाचिना चै ऐक्य स्यात्। आरा चर्मभेदिका शलाका। शस्त्री क्षुरिका। आरा च शस्त्री च आराशस्त्रि। धाना भृष्टयवा.। शष्कुलि. पिष्टकभेद। धानाशष्कुलि। द्रुमशैलम्। "रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला" इति तु तरुप्रधाना. शैलास्तरुशैला इति शाकपार्थिवादित्वात् व्यक्तिपरत्वेन निर्देशादिति परे। एवमिह कुण्डे वदरामलकानि सन्तीवि। अप्राणि इति किम् ? विप्रक्षत्रियौ। जातीति किं ? विन्ध्यहिमालयो। एव रूपरसगन्धस्पर्शा। गमनाकुञ्चने इति गुणक्रियानिष्ठाया जातेरभावात्। भिन्नलिङ्गनदीदेशनगराणा नद्यादिवाचिना चै ऐक्य स्यात्। नदीना नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नदै सह चै अस्य विषय। गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोण उद्धैरावति राढामगध वारेन्द्रीमगध पृथक् नदीग्रहणात् देशोऽत्र जनपदाख्य। तेन कैलासश्च गन्धमादनञ्च कैलासगन्धमादने इत्यादौ न स्यात्। मथुराकान्यकुब्ज मथुरापाटलिपुत्रम्। नगरस्य देशत्वेऽपि ग्रहणात् ग्रामवाचिना ग्रामनगरवाचिना न स्यात्। तेन जाम्बवश्च ग्राम साम्बकिनी च नगरी जाम्बवसाम्बकिन्यौ। सौभ्र नगरम्। केतकवतो ग्राम.। सौभ्रकेतकवतौ। कश्चित्तु सौभ्रकेतकवतमित्याह। भिन्नलिङ्गानां किं गङ्गायमुने राढावारेन्द्रौ कान्यकुब्जपाटलिपुत्रौ। अवहिष्कृतशूद्रक्षुद्रजन्तुनित्यविरोधिनाम्। एषां चै ऐक्य स्यात्। रजकतन्तुवाय तक्षायस्कार भिल्लधीवरम्। इति मे यान्ति दिवसा. सम रजकनापितै इति त्वेकशेषात्। येन भुक्ते पात्रे पुनर्गठनेन विना न शुद्ध्यति स वहिष्कृतः शूद्रो यथा चाण्डालहड्डिपौ। दशमशक यूकालिक्ष्यम्। क्षुद्रजन्तुरनस्थि स्यादथवा क्षुद्र एव य। शत वा प्रसृतौ येषा केचिदानकुलादपि इति क्षुद्र एव य इति यत्तदृक्ष इत्यर्थ.। अश्वमहिष श्वशृगालम्। नित्यविरोधिना किं ? देवासुरा कुरुपाण्डवाः इत्यत्र नैमित्तिकविरोध.। गवा-

श्वादीनाम्। गवाश्वादीना चै ऐक्य नित्य स्यात्। गवाश्वादौ गवाश्व स्यात् पुत्रपौत्र गवाविकम्। शकृन्मेद श्वचाण्डाल गवैडकमजैडकम्। तृणोलपं स्त्रीकुमार दासीदास कुटीकुटम्। भागवतीभागवत दर्भान्तु शरपूतिकम्। कुब्जावामनकैरातमुष्ट्रात खरशशौ तथा। मांसान्तु शोणित शाट्याः पिच्चट पुरुषोऽर्जुनात्। शकृत्पुरीष मूत्राच्च शेष ज्ञेय प्रयोगत। गवाश्वमित्यादि निर्देशात् गोऽश्व गोऽश्वौ इत्यादौ पशुत्वाद्विकल्प.। इह केषाञ्चिद्विकल्पे प्राप्ते दासीदासाना एकशेषनिरासार्थं केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः। श्वचाण्डालमित्यस्य नित्यविरोधित्वात् सिद्धे अविरोधार्थं पाठ.। दर्भशर दर्भपूतिक कुब्जवामन कुब्ज कैरात उष्ट्रखर उष्ट्रशश मांसशोणित शाटीपिच्चट अर्जुनपुरुष मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषमिति। आकृतिगणोऽयम्। पक्षिवृक्षमृगपशुधान्यतृणव्यञ्जनाना वा। पक्ष्यादिवाचिना चै ऐक्य स्याद्वा। हंसचक्रवाक धवखदिरपलाश रुरुपृषतगोमहिष व्रीहियवं कुशकाश दधिघृतम्। येषामव्यान्ताना दधिपय आदौ पाठस्तेषा व्यान्तानामेव वाक्यम्। पक्षे हंसचक्रवाका इत्यादि। मृगाणा पशुत्वेनैव सिद्धे पृथक् ग्रहणात् मृगवाचिना पश्वन्तरवाचिना सह चै न स्यात्। तेन रुरुमहिषा इत्यादि। अत्र प्राणिजातीना नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं। येषा सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति न्यायात् विकल्पे तेषा पाठो व्यतिकरनिरासार्थः। तथाच, हनुमन् कीदृश सख्य नरवानररक्षसामिति भट्टि। निरुद्धाद्रव्याणाम्। सदानवस्थिताना अद्रव्यवाचिनां चै ऐक्य स्याद्वा। शीतोष्ण शीतोष्णौ जन्ममरण जन्ममरणे। विरुद्धेति किं? कामक्रोधौ। अद्रव्य इति किं? स्वर्गनरकौ। शीतोष्णे उदके। अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्। इहाश्वशब्देनैव पाठात् हयवडवौ इत्यत्र न स्यात्। अश्ववडव पूर्वापर अधरोत्तर पक्षे अश्ववडवौ इत्यादि। न सेनाङ्गफलक्षुद्रजन्तु पक्षिवृक्षमृगधान्यतृणानामव्यान्तानाम्। अव्यान्तानामेषा चै ऐक्य न स्यात्। रथिकाश्वारोहौ वदरामलके यूकालिक्ष्ये हंसचक्रवाकौ प्लक्षन्यग्रोधौ रुरुपृषतौ व्रीहियवौ कुशकाशौ। दधिपय आदीनाम्। अव्यान्ताना दधिपय आदीनां चै एक्य न स्यात्। दधिपय आदिर्यथा। दधिपयसी ऋक्सामे स्कन्दविशाखौ। वाद्यावसाने च। सर्पिर्मधुनी श्रद्धामेधे स्वर्गापवर्गौ च ब्रह्मप्रजापती मेधातपसी हरिकौशिकौ। अपवर्गोपनिषदौ परिव्राजककौशिकौ शिववैश्रवणौ विश्ववर्हिषी दधिसर्पिषी। शुक्लकृष्णौ। तथा वाङ्मनसे अध्ययनात्तप.। उदूखलात्तु मुषल प्रोक्ता अलीनविंशतिः। इह केषाञ्चिद्विकल्पे केषाञ्चिन्नित्ये प्राप्ते ऐक्ये निषेध.। अध्ययनात्तप इति अध्ययनतपसी उदूखलमुषले। इध्मावर्हिषी इति गणपाठात् घे इति चावयवानामियत्तायां वा तु सामीप्ये। चवावयवीभूताना दानामियत्तायां गम्यमानायां प्राप्तमैक्य न स्यात्। ससामीप्यायामियत्तायां

तु वा। दश दन्त्यौष्ठ्या सप्त मार्दङ्गिकपाणविकाः। उपदशा दन्त्यौष्ठ्याः उपदशं दन्त्यौष्ठ उपदशा इति हस समीपप्राधान्यात् त्वम्। उपदशमिति वस सामीप्य-प्राधान्यात् त्वम्। इदं प्रकरण नियमार्थम्। प्राण्यङ्गादीना समाहारे च एव दधिपय आदीनामितरेतर च एव अन्येषा विकल्पार्थ एवेति। उर्वं। उरु च अष्ठीवन्तौ च तत्पादौ च अष्ठीवन्तौ च तत् धेनुश्च अनड्वाश्च तौ अहश्च रात्रिश्च स स्त्री च पुमाश्च तौ वाक् च मनश्च ते ऋक् च साम च ते दाराश्च गौश्च तत अक्षिणी च भवौ च तत् इति वाक्य दभेद । समाहारेतरेतराकारताज्ञापनार्थ.। आदिना नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम्। द्वयोरधिकरणार्थत्वेनाभियसापेक्षत्वादसाम-र्थ्येऽपि स । रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिव अहश्च दिवा च अहर्दिव प्रतिदिन-मित्यथ । ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुष उदूखलमुषल तण्डुलक्किन्न चित्ररथ-वाह्लीक विष्वक्सेनार्जुनौ चित्रास्वाती भार्य्यापती पुत्रपौत्रौ केशश्मश्रू। विशेषण-विशेष्ये इत्यपि कश्चित्। स्नातकराजानौ प्रतिष्ठालिप्से सूर्य्याचार्य्यौ मर्य्यादाभि-विधी शिरोजानू पाण्डुधृतराष्ट्रौ। उदूखलादीना मुषलादिभि. सह न पूर्व-निपात.। एव जाया च पतिश्च जम्पती दम्पती। जायाया जन्दम्भावादेशौ वा। पक्षे जायापती। माता च पिता च मातरपितरौ। मातुर्मातरादेशो वा। पितुश्च पितर. इति चपणकसम्मते मातरपितराभ्या मातरपितरयोरिति। पक्षे माता-पितरौ इत्यादि सग्रह.। शेष शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम्। अहोरात्र इति निर्देशात् अहोरात्रादीना पुस्त्वमपि निपात्यते। अहोरात्रादिर्यथा "अहो-रात्रादिषु प्रोक्ता रात्राक्रान्ता अहन्तका । पुण्याहसुदिनाहाभ्या विनार्द्धर्चा-दयस्तथा। सूक्तवाकोऽनुवाकश्च शेष ज्ञेय प्रयोगत ।" अहश्च रात्रिश्च अहो-रात्रावपि इतरेतरयोगात्। तथाच, अहोरात्राविमौ पुण्यौ इति। एव पूर्वरात्र: अपररात्र: पूर्वाह्ण. अपराह्ण: द्व्यह्न त्र्यह्न. इत्यादि। पुण्याह सुदिनाहयोर्वर्जनात् पुण्याह सुदिनाह अर्द्ध ऋच. अर्द्धर्च. सरक. इत्यादि पूर्वेण क्लीवत्वञ्च अर्द्धर्चादि-राकृतिगणत्वात्। पुण्यरात्र प्रियागमे इत्यादि। वचघोर्घञ्। वाक अनुक्रान्तो वाकोऽनया अनेन कुलेन वा अनुवाक । एव सूक्तवाक इत्यादि। एषा पाठसाम-र्थ्यात् च सभिन्नसेऽपि पुस्त्वम्। पुंस्त्रियोस्त्वभिन्नयो शिष्यो ना। त्वमात्रकृतभेदयो. पुंस्त्रियो पुमान् शिष्यते। देवश्च देवी च देवौ। गौरय गौरिय इमौ गावौ इत्यत्र त्यकृतभेदाभावेऽपि अर्थकृतभेदात् स्यादेव। त्वभिन्नयो. कि ? हरगौर्य्यौ इन्द्रेन्द्राण्यौ। लिङ्गमात्रकृतभेदे विधानादिन्द्राविति कश्चित्। तथाच वरुणा-विन्द्रौ भवौ सर्वौ मृडौ इत्यादि। गोत्रयूनोर्गोत्रम्। त्वभिन्नयोर्गोत्रयुवत्यान्त-योर्गोत्रत्यान्त शिष्यते। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। गोत्रयूनो. कि ? गर्ग-गार्ग्यायणौ गर्गगार्ग्यौ। त्वभिन्नयो कि ? गार्ग्यवात्स्यायनौ। भगवित्तस्यापत्यं भाग-

वित्तिः गोत्रेऽदन्तात् णि'। भागवित्तस्यापत्यं युवा कुत्सा सौवीरगोत्रात् णिक भागवित्तिकः। भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभागवित्तिकौ इत्यत्र न स्यात्। व्यतिरिक्तकुत्सार्थकृतभेदात् भागवित्ती इति कश्चित्। स्त्रीपुंवच्च। त्यभिन्न-योर्गोत्रयूनोर्गोत्रत्यान्ता स्त्री शिष्यते। स्त्रिया पुंवद्भावश्च। गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। गार्ग्यौ च गार्ग्यायणौ च गर्गाः। दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी। त्यभिन्नयोः किम्? गार्गी वात्स्यायनौ। क्लीवाक्लीवयोः क्लीवं वा तु कत्वञ्च क्लीवाक्लीवयोः क्लीवं शिष्यते। तस्मात् कत्वञ्च वा। शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लञ्च शुक्लम्। पञ्च शुक्लानि। त्यभिन्नयोः किं? सितधवलशुक्लानि। हिमहिमान्यौ भ्रातृस्वसौ' पुत्रदुहित्रोर्भ्रातृपुत्रौ। भ्रातृ स्वस्रोर्भ्राता पुत्रदुहित्रोः पुत्रः शिष्यते। भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ। दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ। अतरुणानेकखुरग्राम्यपशुसङ्घेषु स्त्री। अतरुणानामनेकखुराणां ग्राम्यपशूनां सङ्घेषु स्त्री शिष्यते। इमे अजाश्च इमा अजाश्च इमा अजाः। इमे गावश्च इमा गावश्च इमा गावः। अतरुणेति किं? इमे वत्साश्च इमा वत्साश्च इमे वत्साः। इमा वर्करीश्च इमे वर्करीश्च इमे वर्कराः। अनेकखुरेति किं? इमे अश्वाश्च इमा अश्वाश्च इमे अश्वाः। ग्राम्येति किं? इमे रुरवश्च इमा रुरवश्च इमे रुरवः। सङ्घे किं गौश्चायं गौश्चेयं इमौ गावौ। त्यदाद्यन्यैस्त्यदादिः। त्यदा-द्यन्ययोस्त्यदादिः शिष्यते। स्यश्च चैत्रश्च त्यौ। स च मैत्रश्च तौ यश्च प्रियश्च यौ त्यदादीनां यत् परं तत् शिष्यते। स्यश्च स च तौ। स च यश्च यौ। यश्च एष च एतौ। स च त्वञ्च युवां स च त्वञ्च अहञ्च वयम् स च कश्च कौ। त्यदादिर्यथा। त्यद् तदद् इदम् अदस् एतद् एक द्वि युष्मदस्मद् भवत् किम् इति। स्वरूपा णामेकस्तावावेक। तुल्यरूपाणामेकः शिष्यते। एकस्या तौ। वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ। वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः। गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गार्ग्याः। माषो व्रीहिः माषो मूर्खः माषो माषकलो माषाः। अक्षो विभीतकः अक्षो रथावयवः अक्षः पाशकर्म्म अक्षाः। पादा रश्म्यङ्घ्रि तूर्य्यांशाः। एषामर्थभेदेऽपि सारूप्यमेकानुपूर्व्विकत्वात् इह सरूपाणामेकशेषः। इति मते तु वृक्ष वृक्ष औ वृक्ष वृक्ष वृक्ष जस् इति स्थिते। एकस्यामौ आदि तावेक' शिष्यते अर्थादन्ये निवर्त्तन्ते सरूपसमुदायात् कृतायामेकस्यां तौ परत एकः सिद्धः शिष्टोऽर्थवान् समुदायमभिदधत्ते। "सरूपसमु-दायाद्धि विभक्तिर्या विधीयते। एकस्तत्रार्थवान् सिद्ध समुदायार्थवाचकः।" इति। वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षावित्यादि बालव्युत्पत्तये त्यन्तेनार्थकथनं तत्रान्योन्याथानु-प्रवेशादेकत्वाभावात् द्वन्द्वं भवत एव न तु क्रमिति। यदुक्तम्। सहभाव-विवक्षायां वृत्तिर्द्वन्द्वैकशेषयो। क्रमेणार्थप्रतीतौ हि न स्यात् द्विवचनादिक-मिति। त्यन्तानामेकशेष इति मते तु क्तिर्विभक्तिर्विभज्यते स्यर्थोऽनयेति विभक्तिः कारकम्। तथाच, एकस्मिन् कारके विवक्षिते सति सरूपाणामेकशेष

बहुव्रीहिसमासः। (ह्ः)

पीतमम्बरं यस्यासौ पीताम्बरो हरिः।
नीलमुज्ज्वलं वपुर्यस्यासौ नीलोज्ज्वलवपुः कृष्णः।

इत्यर्थः। एवञ्च सर्वं सिद्ध्यति। किन्तु वृक्षयोर्वृक्षाणां वा पुष्पमित्यादावेकत्वेऽपि सरूपाणामेकशेषनिर्देशादेव स्यात्। न च एकशेषस्य द्वन्द्वविशेष इति वाच्यम्। पथिभ्यामृग्भ्यामित्यादौ अकारप्रत्ययप्रसङ्गात् च विशेष एकशेष इति कश्चित्। तन्मते पथिभ्याम् ऋग्भ्यामित्यादौ तु सान्तविधेरनित्यत्वात् इति चेत् युञ्जावित्यत्र युजाविति स्यात्। पूर्वोक्तानामेकशेषमते दे च दानि च तानि तानि इत्यादौ तु त्यन्तेनार्थकथनम्। तथाच कणादभाष्ये। खल्वेकत्वेभ्योऽनेकबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिरपेक्षा। बुद्धेस्तद्विनाशाद्विनाश इति। एकत्वे च एकत्वानि च इत्येकशेष विधाय व्याख्यातमुदयनाचार्य्यैरिति। एकत्वौ किं ब्राह्मणाभ्यां ब्राह्मणाभ्यां दत्ता गौः। व्यक्तौ व्यक्तौ पदार्थे प्रत्येकं शब्दाभिनिवेशात् यावन्तस्ते पदार्थास्तावतां शब्दानां प्रयोगे प्राप्त एकशेषो विधीयते। तथाच प्रत्यर्थं शब्दाभिनिवेश इति भाष्यम्। एवं पञ्चपुली च पञ्चपुली च पञ्चपुली च पञ्चपुल्य इत्यादि स्यात्। इह समानलिङ्गानां सरूपाणामित्येव तेन माता जननी माता ध्यानस्य तौ मातृमातरौ इत्यादौ न स्यात्। समार्थानाञ्च। समार्थानां विरूपाणामेकः शिष्यते। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च तौ वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ वा। मातापितरौ, श्वश्रूश्वशुरयोः, पितृश्वशुरौ वा मातापितरौ पिता श्वश्रूश्वशुरयोः श्वशुरः शिष्यते वा। माता च पिता च पितरौ मातापितरौ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ श्वश्रूश्वशुरौ। इति च (द्वन्द्वसमासः)॥ ३२४॥

स च तुल्याधिकरणानां पदानाम् अन्यार्थत्वे स्यादिति बोध्यम्। यथा पीताम्बरादि.। भिन्नाधिकरणानान्तु, पुत्राय धनमस्य शिवाय विद्याऽस्य भीत्यर्थं वासोऽस्य इत्यादौ न स्यात्। समातृक इत्युदाहरणेन कदाचिद्भिन्नाधिकरणानाञ्च स्यात्। धर्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्तिः, त्रिकालवृत्तिः उरसिलोमा कण्ठेकाल इत्यादि। एवं पीताम्बर इत्युदाहरता विशेषणविशेष्ययोः समासे विशेषणमेव पूर्वं स्यादिति सूचितम्। तेन पीताम्बर इत्यत्राम्बरपीत इति न स्यात्। एवं त्रिलोचन चतुर्भुज, दीर्घकेशीत्यादि। एवञ्च शङ्खभिन्नी इक्षुभक्षितीत्यादि उदाहरता क्वचित् क्तान्तविशेषणं पूर्वं स्यात् परं वा स्यादिति सूचितम्। तेन -अव्याहतस्वैरगतेरिति। अर्थेप्सित भर्त्तुरुपस्थितोदयमिति स वृत्तचूडश्चलकाक

[१०७] षृ ग्णींऽदान्ते न इति। हरिभाविणी हरिभाविनी। श्रीभावेण श्रीभावेन। रम्यविणा श्रीकामेण। रम्यपक्केन रम्ययूना रम्याङ्गा।

पञ्चकैरित्यादि च रघु। सुखजात सुरापीतौ वृजग्धौ माल्यधारय इति भट्टि.। एव जातदन्त दन्तजात जातश्मश्रु श्मश्रुजात. पीततैल तैलपीत, पीतघृत घृतपीत ऊढभार्य्य.। भार्य्योढन्तमवज्ञायेति भट्टि। गतभार्य्य: भार्य्यागत गतार्थ. अर्थगत अग्न्याहित. आहिताग्नि पुत्रजात. जातपुत्र: यातयाम. यामयात' दु.खजात. जातदु.ख.। एव गतकण्डु: कण्डुगत इत्यादि बोध्यम्। एवमुद्यतचक्र. चक्रोद्यत. उद्यतासि. असुद्यत. उद्यतखड्ग खड्गोद्यत इत्यादि युद्धैर्भ्या नित्य पूर्वमिति जौमरा:। यथोद्यतचक्र इत्यादि। एव सर्व समानबलात् पूर्वम्। सर्वश्वेत। सख्यासर्वनाम्नो' सख्या। द्विपर। पूर्व सप्तम्यन्तमचन्द्रादे। सप्तम्यन्त पद पूर्व स्यान्न तु चन्द्रादे। धर्म वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्ति उरसिलोमा कण्ठेकाल इत्यादौ सरसिजवत् विभक्तेरलुक्। चन्द्रादेस्तु चन्द्रशेखर चन्द्रचूड. पद्मनाभा शूलपाणि. कुशहस्त। प्रियो वा गुडप्रिय प्रियगुड'। किञ्चारूढो वानरो य स आरूढवानरो वृक्ष। दृष्ट कृष्णो येन स दृष्टकृष्णो भक्त.। दत्ता भूमिर्यस्मै स दत्तभूमिर्विप्र.। निर्गता. पक्षिणो यस्मात् स निर्गतपक्षी वृक्ष.। चत्वारो भुजा यस्यासौ चतुर्भुजो विष्णु.। बहूनि नक्षत्राणि यत्र तद् बहुनक्षत्रमाकाशम् इति द्वितीयान्ताद्यन्यपदार्था बहुव्रीहय. इति सर्वे मन्यन्ते। स्वमते तु प्रथमान्तान्य पदार्थोऽपि। यथा सह माता वर्त्तते योऽसौ समातृक.। एव समपक्षक सनामक। ब्राह्मणमानिनीत्यादि। हरिभाविनीत्यादि हरि भावयितु शीलमस्या इति भुक्। शुद्धिचिन्तयोरित्यस्मात् ग्रहनन्दीति णिनि कृते ञेर्लोपे नान्तत्वादीपि समासोत्तरविहितेनेपा सहितस्य नस्य णत्वम्। श्रिया भार्य्या यस्यासौ श्रीभाव, तेन श्रीभावेण समासोत्तरविहितस्यादिसम्बन्धिनो नस्य णत्वम्। उभयत एकाच् कवर्गशब्दसम्बन्धिभिन्नत्वाद्विकल्प:। रम्यो वि. पक्षी यत्र तेन रम्यविणा। श्रिया कामो यस्य तेन श्रीकामेण। उभयत एकाच्कवर्गशब्दसम्बन्धित्वान्नित्य णत्वमिति। रम्यपक्केनेत्यादि। पक्कयुवाहवर्जनान्न णत्वमिति।

श्रीरा-टी—इदानी हंसं विशेषतो निरूपयन्नाह। पीताम्बर इत्यादि। अवाङ्:। अप्रान्त्याद्यानाम् एकार्थाना ह'। इत्यादिक्यन्त्यार्थपराणां समानाधिकरणानां दाना ह स्यात्। आरूढो वानरो य स आरूढवानरो वृक्ष:। आरूढा वृद्धा बहवो वानरा य स आरूढवृद्धबहुवानरो वृक्ष:। निर्जित: कामो

येन स निर्जितकामः। उपनीतं भोजनं यस्मै स उपनीतभोजनः। निःसृतो जनो- ऽस्मात् स निःसृतजनः। शुक्लः पटो यस्य स शुक्लपटः। उषितौ विहगौ यस्मिन् स उषितविहगः इत्यादि। उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः उद्बाहुरित्यादौ उच्चैरादीनां द्रव्यवाचित्वात् सामानाधिकरण्याभावेऽपि गमकत्वात् सामानाधिकरण्यमभ्युप- गन्तव्यमिति कश्चित्। अस्ति क्षीरा नास्ति दोष इत्यादौ अस्तिनास्तिशब्दौ त्यन्तप्रतिरूपकनिपातौ। प्रत्यन्यार्थानान्तु दृष्टे देवे गतः। एकार्थानां किं? पञ्चभिर्भुक्तमस्य। पञ्च भुक्तवन्तोऽस्य इत्यत्रानभिधानात् न स्यात्। तथाच कृत्तद्धितसमासाश्चाभिधानगम्याः इति भाष्यम्। संख्यादूराधिकासन्नव्यानां सङ्ख्येयसंख्यया। संख्यावाचिनामदूरादीनां व्यानाञ्च संख्येयवृत्तिसंख्यावाचिना सह हः स्यात्। द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः। त्रिचतुराः पञ्चषाः लक्षकोटाः। एकद्वान् दिवसांस्तिष्ठ। सप्ताष्टैर्दिनैर्यास्यसि। वार्थे एवायं सः। वार्थोऽत्र संशयो न विकल्पः। संशयस्यैव उभयपक्षपरामर्शित्वेन व्यविषयत्वात्। अदूरे दशानां इमे अदूरदशाः। अधिका दशानां इमे अधिकदशाः। आसन्ना दशानां इमे आसन्नदशाः। समीपे दशानां इमे उपदशाः उपविंशाः। यदा समीपप्राधान्यं तदा हस इति यदा समीपप्राधान्यं तदा वस इति। संख्येये इति किं? अधिका विंशति- र्गवाम्। दिङ्नाम्ना विदिशि। दिङ्नाम्ना हः स्यात् दिङ्मध्याख्यायाम्। पूर्वस्याश्च दक्षिणस्याश्च दिशोर्मध्ये या दिक् सा पूर्वदक्षिणा पूर्वोत्तरा उत्तरपश्चिमा दक्षिण- पश्चिमा दिङ्नामग्रहणात् यौगिके मा भूत्। तेन ऐन्द्र्याश्च कौवेर्य्याश्च दिशोर्मध्ये या दिक् इत्यत्र न स्यात्। वीप्सान्तयोः सरूपयोर्युद्धे व्यतीहारे। परस्परप्रहरणादि- रूपक्रियाकरणं व्यतीहारस्तत्र तुल्यरूपयोस्त्रीप्सान्तयोर्युद्धे वाच्ये हः स्यात्। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं दण्डादण्डि। केशेषु केशेषु गृहीत्वा आकृष्य वा इदं युद्धं वृत्तं केशाकेशि। अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् वर्त्तितमित्यर्थः। युद्धमिति उक्तं अन्यथा भिन्नघत्वात् क्वाच् न स्यात्। अनभिधानात् चक्षियेण चक्षियेण च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं इत्यादौ तु घत्वात्तैन स्यात्। एवं प्रहरणाकर्षणग्रहणान्य- क्रियाव्यतीहारे न स्यात्। तेन रथे रथे स्थित्वा इदं युद्धं वृत्तमिति। सरूपयोः किं? हलैश्च मुषलैश्च युद्धं वृत्तमित्यादौ न स्यात्। युद्धे किं? हस्तेन हस्तेन गृहीत्वा क्रीडनं वृत्तम्। तुल्ययोगे सहस्य वान्तेन। तुल्ययोगे वर्त्तमानस्य सहशब्दस्य वान्तेन सह हः स्यात्। पुत्रेण सह आगतः सपुत्रः सच्छात्रः इहोभयोस्तुल्यमागमनम्। तुल्ययोगे किं? सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीति विद्यमानैः पुत्रैरित्यर्थः। सपक्षः सधर्मा सलोकः सकर्मा सदर्पः समदः इत्यादौ तु नीचैर्मुखः इतिवत् पूर्व्वेणैव सः। तथाहि। सह विद्यमानौ पक्षावस्य इति वाक्यम्। तुल्यार्थे प्रायिकत्वात् स इति परे। प्रत्यन्यार्थ-

त्वादप्राप्ते सूत्रचतुष्टयमुक्तम्। विशेषणसि क्तान्त प्राक्। एतानि पूर्वाणि स्युर्हे। पीताम्बर चित्रगु। कुलालकर्त्तृको घट गिरिप्रधानो देश समुद्रान्ता मही विप्रपूर्वा वर्णा चूतादयो वृक्षा कर्मपरा: सन्त दूतोत्तरो नृप कृष्णस्वामिका गोपा इत्यादौ तु कुलालादिषु घटादीना साध्यत्वेन प्राधान्याद्विशेष्यत्व अतो न प्राग्भाव'। सर्वश्वेत सर्वकृष्ण। यत्र गुणशब्देन सह स सोऽस्य विषय. द्रव्यवाचिना सह से विशेषणत्वेनैव सिद्धत्वात्। कृतसूच्मकट कृतसर्वयुक्त सविशेषणाभ्या सह यत्र स सोऽस्य विषय. ज्ञातराम इत्यादौ ज्ञातादेर्विशेषणत्वे नैव सिद्धत्वात्। सिसख्ययो रुख्यासख्याना त्वल्पा। सिसंख्ययोर्हे से सख्या प्राक् स्यात्। सख्याना हस्वेदल्परूपा। द्वावन्यौ यस्मात् स द्वन्य: वान्य. सप्त गावो यस्य सप्तगुरित्यादि। विशेषणत्वात् पूर्वेणैव द्विवा' पञ्चधा। तान्तान् पद्मादिक्तान्ताद्य प्रहरणार्थं। हे पद्मादितान्तात् प्राक् स्यात्। प्रहरणार्थस्त सौक्तान्ताभ्या। नाभौ स्थित पद्म यस्य स पद्मनाभ। गर्भे स्थिता दुहिता यस्या. सा दुहितृगर्भा। पद्महस्त कमण्डलुपाणि. गडुकण्ठ अगुरुशिरा. इत्यादि। पद्मादि किं? कण्ठेकाल. उरसिलोमा धर्मवृत्तय। दण्डपाणि शूलपाणि चक्र पाणि. अस्युद्यत चक्रोद्यत इत्यादि प्रायिकोऽय परनिपात.। तथाच "तमुद्यत निशातासि प्रत्युवाच जिजीविषुरिति" भट्टि। उद्गूर्णलोष्टलगुडै परितोऽनु- विद्ध इति माघ.। क्तान्ताज्जातिकालसुखादय.। जातिकालसुखादय: क्तान्तात् प्राक् स्यु:। सारङ्गजग्धी पलाण्डुभक्षितो मासजाता सवत्सरजाता सुख जाता दु खजाता अलीकजाता इत्यादि। प्रातोदक उपाकृतपशुरिति तु प्रायिकत्वात्। आहिताग्न्यादिषु वा। प्राप्तपूर्वनिपातो वा स्यात्। आहि ताग्नि: जातपुत्र. जातदन्त. जातश्मश्रु पीततैल: पीतघृत. ऊढभार्य्य. गतार्थ: पञ्च अग्न्याहित इत्यादि। सप्तोपमानाद्देस्य लोपो दे। सप्तोपमानपूर्वस्य दस्य लोप. स्यात् दे ह। कण्ठे स्थित इति बहुलम्। से कृदन्ते इति सप्ता अलुक्। कण्ठे स्थित. कालोऽस्य कण्ठेकाल। उरसि स्थितानि लोमानि अस्य उरसि- लोमा। उष्ट्रमुखमिव मुख यस्य स उष्ट्रमुख.। उपमानावयवस्थैवोष्ट्रादेरुपमानत्वोप चारात् ये तु लोप न कुर्वन्ति ते तु वैयधिकरण्येऽपि कण्ठेकाल इत्यादौ तु हमुक्ता स्थितादिपद अन्तर्भूतमित्याहु.। एव उष्ट्रमुखमित्यादौ तु उष्ट्रादिशब्देन लक्षणया मुखमुच्यत। एव परत्रापि बोद्धव्यम्। विकारसमुदायष्यादे.। विकारसमुदाय- योर्विहिता या षो तदन्तपूर्वस्य लोप. स्याद्धे। सुवर्णानां विकार. सुवर्णविकार:। सुवर्णविकारो ऽलङ्कारो ऽस्य सुवर्णालङ्कार:। केशसमूह. चूडा अस्य केशचूड:। विकारसमुदाये किं? राजदुहिता भार्य्या यस्य स राजदुहितृभार्य्य:। शास्त्रधन इत्यत्र शास्त्रशब्देन लक्षणया शास्त्रज्ञानमुच्यते। प्रादे: कृदन्तस्य वा। प्रपतित

३२५। नञो ऽनौ वाज्भसोः।

नञः ६।, अनौ १॥, वा ।१।, अच् हसोः ७॥ ।

नञो ऽचि परे अन् हसे च अः स्यात् से वा ।

नास्त्यन्तो यस्यासौ अनन्तः नान्तः । अच्युतः नच्युत. ।

पर्णं यस्मात् स प्रपर्ण. प्रपतितपर्ण.। नञोऽस्त्यर्थाना। नञ' पराणामस्त्यर्थ-वाचिनां दाना द्वे लोप स्याद्वा। अविद्यमान पुत्रोऽस्य अपुत्र' अविद्यमानपुत्रः। रम्यविणेत्यादि। रम्यो वि. पक्षी यत्र वने तत्। श्रिया स्थित. कामोऽस्य। हरि भावयितु' शीलमस्या सा। दानामैक्यविधानेऽपि धात् क्रीतादित्यादिज्ञापकात् स्याद्युत्पत्ते प्रागपि काना स इति। तथाच कृतिकारकोपदाना कृद्भि समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति भाष्यम्। श्रीभावेण इति श्रीस्थितो भावो यस्येति वाक्यम् ॥३२४॥

अन् च अश्च अनौ। अच्च हस् च अज्भसौ तयो। समासे स्थितस्य नञ स्थाने अचि परेऽन् हसे च अ. स्याद्वा। नच्युत इति च्युतिर चरणे। कगृह्णेति के च्योततीति च्युत नश्वर इत्यर्थ। न च्युत. अच्युत' च्युतभिन्न इत्यर्थ। तथाच "तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्व तदल्पता। अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्था-षट् प्रकीर्त्तिता." इति प्राञ्च। क्रमेणोदाहरणानि। न ब्राह्मणोऽब्राह्मण ब्राह्मण-सदृश इत्यर्थ। पापस्याभावः अपापम्। अघट पट घटादन्य' पट इत्यर्थ। अनुदरी अल्पोदरीत्यर्थ। अकेशी अप्रशस्तकेशीत्यर्थ। असुर सुरविरोधीत्यर्थ। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नाकादिषु आदेशो न स्यात्। यथा "नाको नवेदा नकुलश्च नक्रो नासत्यनक्षत्रनपाच्च नभ्राट्। नपुंसक वै नमुचिर्नखश्च नादेश-मेतेषु वदन्ति धीरा ॥" इति न पातीति नपात् औणादिकस्तप्रत्यय। क्षेपे गम्यमाने तिबाद्यन्ते नित्यमादेशः। यथा अपचति जाल्म इत्यादि अच समासो वक्तव्य। न गच्छतीति नग. अग. इत्यादि विकल्प ॥ ३२५ ॥

श्रीरा-टी—अन् च अश्च तौ अच्च हस् च तौ तयो नास्ति अन्त इत्यादि अन्तो नाश च्युत च्युति' इद नित्यमिति परे। तेषान्तु नान्तनच्युतावसम्मतौ। अस्य सामान्य स एव विषयः। द्वे पूरणेत्यत्र द्व्यग्रहणात् तेन अब्राह्मण अनीश्वरः इत्यादावपि स्यात्। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्। अग प्राणिनि नित्य। न गच्छति इति अगो वृष शीतेन जडीकृत इत्यर्थः। प्राणिनि तु शैलवृक्षौ नगा-वगौ। त्याद्यन्ते चाक्षेपे। त्याद्यन्ते परे अनौ स्याता नित्य आक्षेपे गम्यमाने। अव-चति जाल्मः। अनेधस्व पाप इति। आक्षेपे किं ? न पचति चैत्र.। न नक्षत्रादिषु।

३२६। महत्तैकार्थे जातीयघासकरविशिष्टे तु तौ च।

महत्।६। त।१। आ।१। एकार्थे ७। जातीयघासकरविशिष्टे ७। तु।१। तौ।१। च।१।

महतस्त आ स्यात् एकार्थे, जातीयादौ तु तौ च महाबलः।

नचलादौ नञो ऽनौ न स्याताम्। नचलादि यथा। "नचल नमुचिर्नाको नपान्नक्रो नपुंसकम्। नवेदा नकुलो नभ्राण्नासत्या नख इत्यपि"। न चरति न चीयते वा नचलम्। चरत्योस्लप्रत्यये चदादेशो मनीषादित्वात्। न मुञ्चतीति नमुचिः मुचधोः कि.। नास्त्यक दुःख यत्र नाकः। न पातीति नपात पाधोः शतृ। तनूनपात्म प्रजुहोतीति श्रुतिः। न पातयतीति नपादिति क्विबन्त इति कश्चित्। न क्रामतीति नक्रः। क्रमधोर्गमादित्वात् ड। न स्त्री न पुमान् नपुंसकम्। मनीषादित्वात् स्त्रीदस्य लोपः अक् विधानञ्च। न वेत्तीति नवेदाः विदधोरस्। नास्ति कुलमस्य नकुलः। न भ्राजते नभ्राट्। सत्सु साधवः सत्याः न सत्याः असत्याः न असत्याः नासत्याः। नित्य त्वविषय एवायमिति परे। त्रिकाण्डे तु नासत्यौ देवभिषजौ इति तु सूर्य्यपत्नी संज्ञा तस्या नासाविनिःसृतत्वात् व्युत्पत्त्यन्तरमिति। नास्ति खमिन्द्रियमस्य नखः। नैकं यशो यस्य स नैकयशाः। नैकगुणा नैककीर्त्तिरित्यादौ तयोणा दाना हे नञो अनादेशो न स्यात्। परदस्यान्त्यधोर्विधानात् से सर्वोत्तरदस्यैवोत्तरदत्वात्॥ ३२५॥

महत् इति लुप्तषष्ठ्येकम्। त इति लुप्तप्रथमैकम्। आ इति लुप्तप्रथमैकम्। एको ऽर्थो यस्य स एकार्थः तस्मिन्। जातीयश्च घासश्च करश्च विशिष्टश्चेति तस्मिन्। महतस्तकार आकारः स्यादेकार्थे विशेष्यशब्दे परे इत्यर्थः। जातीयादौ परे तु महतस्तकारस्य आकारः स्यादित्यर्थः। महद्बलमस्य महाबलः। एवं महती कीर्त्तिर्यस्यासौ महाकीर्त्तिरित्यादौ पुंवद्भावादीपो निवृत्तौ तकारस्यैवाकारः। परत्र विशेष्यपदन्तु बहुब्रीहौ कर्मधारयेऽपि सम्भवति। तेन महती चासौ कीर्त्तिश्चेति महाकीर्त्तिरिति एकार्थे इति किं? महाश्च पण्डितश्च महत्पण्डितौ महतः पुत्रः महत्पुत्र इत्यादौ न स्यात्। एवं महापूजेत्यादावधिकरणेऽपि स्त्रीत्वादापि मह्यतेऽस्यामिति महा। ततो महा चासौ अष्टमी चेति कर्मधारये पूरणप्रत्ययान्ते पुंवद्भावनिषेधेऽपि महाष्टमी महानवमीति सिद्धं। जातीयादौ तु। महती

३२७। पुंवत् स्त्र्युक्तपुंस्कः स्त्रियां ड्यमानित्व शसन्ततरादौ चारूप्ये।

पुंवत् ।१।, स्त्री ।१।, उक्तपुंस्क. १।, स्त्रिया ७।, ड्य—तरादौ ७।, च ।१।, अरूप्ये ७।।

उक्तपुंस्कः स्त्रीलिङ्गः पुंवत् स्यात् एकार्थे स्त्रीलिङ्गे, ड्यादौ च नतु रूप्ये।

महत्या वा प्रकार इत्यर्थे जातीयप्रत्यये महाजातीय । महतो महत्या वा घासो महाघास महतो महत्या वा करो महाकरः महती महत्या वा विशिष्ट महाविशिष्ट'। चौ तु नेष्यते। असहान् महान् भूत' महद्भूतश्चन्द्र अत्र केचित् एकार्थे समासान्तपदे परे एव महतस्त आ स्यात्। तेन महत सुन्दर वपुर्यस्य स महत्सुन्दरवपुरित्यत्र न स्यात् सुन्दर महद्वपुर्यस्य स सुन्दरमहावपुरित्यत्र स्यादेव इत्याहुः॥३२६॥

श्रीरा-टी—महदिति लुप्तषष्ठीक द ती इत्यनेनाप्यन्वयात् त इति लुप्तप्रीक्कं द आ इति लुप्तप्रीक्कम्। एकोऽर्थो यस्य स तस्मिन् जातीयस्य घासस्य करस्य विशिष्टस्य तत्तस्मिन्। महाबल इति। महद्बल यस्येति वाक्यम्। एकार्थत्वात् महादेव इति येऽपि स्यात् जातीयादावसामानाधिकरण्येऽपि महतस्तत्योराकार' पृथग्विधानात् तेन महतो महत्या.वा प्रकार महाजातीय, महत्या महतो वा घास महाघास इत्यादि। पूर्वसूत्राद्दानुवर्त्तितस्य व्यवस्थावाचित्वात असहान् महान् भूत महद्भूतचन्द्रमाः असहती महती भूता महद्भूता ब्राह्मणी त्यादावभूततद्भावे न स्यात्। एकार्थे किम् ? महतः पुत्रो महत्पुत्र ॥ ३२६ ॥

पुमानिव पुवत्। उक्त, पुमान् येन स उक्तपुंस्क शस् अन्ते यस्य स शसन्त' तर आदिर्यस्य स तरादि, शसन्तश्चासौ तरादिश्चेति शसन्ततरादि । ड्यश्च मानिन् च तश्च त्वश्च शसन्ततरादिश्चेति तत्तस्मिन्। न रूप्योऽरूप्य, तस्मिन्। उक्तपुंस्क स्त्रीलिङ्गशब्दः पुवत् स्यादेकार्थे विशेष्ये स्त्रीलिङ्गे शब्दे परे ड्यादौ च परे न तु रूप्ये इत्यर्थ । यथा सुन्दरी भार्य्या यस्य स सुन्दरभार्य्य । एव सुन्दरी चासौ भार्य्या चेति सुन्दरभार्य्या। ड्यादौ तु सुन्दरीवाचरति सुन्दरायते। आत्मानं सुन्दरी मन्यते या सा सुन्दरमानिनी। सुन्दर्य्या भावः सुन्दरता सुन्दरत्वम्। शसन्ततरादिस्तु। तरस्तमश्च रूपश्च चतरा चतमा तथा। इष्ठेयम इमन्कल्पौ देश्यो देशीय इत्यपि। बहु' पाशश्चरो रूप्यश्शस चैते तरादय'। यथा इयमनयोरतिशयेन शुभ्रा शुभ्रतरा। एवं शुभ्रतमा

अतिशयेन शुभ्रा शुभ्ररूपा। एवं किन्नरां किन्नमाम् उन्नेयं। अतिशयेन लघ्वी लघिष्ठा लघीयसी लघ्व्या भावो लघिमा ईषदूना शुभ्रा शुभ्रकल्पा शुभ्रदेश्या शुभ्रदेशीया ईषदूना शुभ्रा बहुशुभ्रा। अत्र बह्वीः परस्थित्यभावान्न पुंवद्भावः। बह्वीश्च शसन्ततरादावुपन्यासस्तु अर्थप्रसङ्गात्। कुत्सिता शुभ्रा शुभ्रपाशा भूतपूर्वा शुभ्रा शुभ्रचरी। शुभ्राया भूतपूर्वो गौः शुभ्रारूप्यः अत्र रूप्यवर्जनान्न पुंवद्भावः। बह्वीर्देहि बहुशो देहि। उक्तपुंस्कः किम्? गङ्गाभार्य्यः। किञ्च एकस्मिन्नर्थे यस्त्रीपुंसयोर्वर्त्तते स उक्तपुंस्कः। तेन द्रोणी सम्पत्तिः अत्र पुंवन्न स्यात्। यतो द्रोणीशब्दः काष्ठाम्बुवाहिन्यां स्त्रियां परिमाणे पुंसीति। एकार्थे किम्? सुन्दर्य्या बुद्धिः सुन्दरीबुद्धिः। स्त्रीलिङ्गे किम्? सुन्दरीधनः। तरादौ चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तद्धितार्थवाच्ये द्विगौ द्वाभ्यां कुण्डोध्नीभ्यां क्रीतः द्विकुण्डोधाः एवं कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम्। मृग्याः चीरं मृगचीरं मृग्याः पद मृगपदं काक्याः शावः काकशावः एष्वपि पुंवद्भावः स्यात्॥३२७॥

श्रीरा-टी—एकप्रवृत्तिनिमित्तेन उक्तः पुमान् येन सः शस् अन्ते यस्य स तर आदिर्यस्य सः शसन्तश्चासौ तरादिश्चेति सः ध्यश्च मानी च तश्च त्वश्च शसन्ततरादिश्च तत्तस्मिन् पुंस्त्वं सूचत्वात्। न रूप्योऽरूप्यस्तस्मिन्। एकार्थे इत्यनुवर्त्तते इत्याह। एकार्थे स्त्रीलिङ्ग इति चित्रगुरित्यादि वक्ष्यति। एकार्थत्वात् वृद्धा चासौ भार्य्या इत्यादौ येऽपि स्यात्। एकप्रवृत्तिनिमित्तेन एकबुद्धिग्राह्यत्वेनोभयार्थस्य सन्निकृष्टत्वादेकप्रवृत्तिनिमित्तेनोक्तपुंस्कस्य पुंवद्भावः। तेन द्रोणीभार्य्या इत्यादौ न स्यात् द्रोणशब्दः परिमाणे पुंसि काष्ठाम्बुवाहिन्यां स्त्रियां वर्त्तते अतो भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तेन बुद्धिद्वयग्राह्यत्वेनोभयार्थाभिधानस्य विप्रकृष्टत्वात्। एकार्थस्त्रियां किम्? तरुणी प्रधानं यस्य स तरुणीप्रधानः। ध्यादौ यथा। गौरीवाचरति गौरायते। दर्शनीयां मन्यते भार्य्यां चैत्री दर्शनीयमानी भार्य्यायाः। पट्व्या भावः पटुता पटुत्वम्। इयमनयोरतिशयेन शुभ्रा शुभ्रतरा शुभ्रतमा पटुरूपा पटिष्ठा पटीयसी शुक्लिमा वृद्धकल्पा वृद्धदेश्या वृद्धदेशीया वृद्धपाशा पटुचरी बह्वीभ्यो देहि बहुश इत्यादि। अरूप्ये किम्? शुभ्रारूप्यः। एकस्या आगतम् एकरूप्यं तस्याः ततः तस्यां तत्र तया प्रकृत्य तथा तस्यां वेलायां तदा तर्हि इत्यादौ तु पुंवत् सेरिति पुंवद्भावः। तत्वे त्वजात्यास्य इति पटुता पटुत्वमित्यादौ सिद्धे क्वचिदन्यत्रापि तेन अपत्यार्थणेयभिन्ने वाच्ये जातीये त्ये च पुंवत्। यथा हस्तिनीनां संघः हास्तिकं श्येन्या इदं श्यैनं वासः अग्नायी देवता अस्य आग्नेयः स्थालीपाक इत्यादि। अपत्यार्थणेये तु रोहिण्या अपत्यं रौहिणेयः। श्यैनेयः। अजायै हिता अजय्या भूमिरिति। कुक्कुट्याद्रिरण्डादौ। कुक्कुट्यादिः पुंवत् स्यात् अण्डादौ परे। असामानाधिकरण्ये अस्य

३२८। नोप्ताककोङ्पूरण्याख्यायुम्रक्त-विकारार्थणित्तं जातिस्वाङ्गेप् त्वमानिनि।

न।१।, ऊप्—णित्त १।, जातिस्वाङ्गेप्।१।, तु।१।, अमानिनि ७।।

ऊबन्तं, तस्याकस्य वा केन ककारोङ्, पूरणीत्यान्तं सञ्ज्ञाभूतम्, इम् उम्-रक्तार्थ-विकारार्थवर्जं णित्तान्तञ्च, पुंवन्न स्यात्, जातिस्वाङ्गविहितेबन्तन्तु मानिन् वर्जे।

विषय। कुक्कुट्या अण्ड कुक्कुटाण्ड मृग्या क्षीर मृगक्षीर मृग्या पद मृगपद काक्या शावक काकशावकः प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविका द्वितीयाया भिक्षा द्वितीयभिक्षा उत्ताना शेते उत्तानशया प्रजाता भार्य्या यस्य प्रजातभार्य्य। प्रसूता भार्य्या यस्य स प्रसूतभार्य्य इत्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम्। प्रजाताप्रसूताशब्दयोर्गर्भविमोचकप्रवृत्तिनिमित्तेन स्त्रियां वृत्तेर्न पुंसि नित्यस्त्रीत्वादव पाठ ॥ ३२७॥

तश्च अकश्च ताकौ ताकयो क ताकक ताकक उङ् यस्य स ताककोङ्। इश्च उश्चेति यु ताभ्या म। मकारस्य प्रत्येकसम्बन्धेन इम् उम् इत्यथ। रक्तश्च विकारश्च रक्तविकारौ रक्तविकारौ च तौ अर्थौ चेति रक्तविकारार्थौ युम् च रक्तविकारार्थौ च युम्रक्तविकाराथा. न विद्यन्ते ते यत्र सोऽयुम्रक्तविकारार्थ.। मूर्द्धन्य ण इत् यस्य स णित् णिच्चासौ तश्चेति णित्त अयुम्रक्तविकारार्थश्चासौ णित्तश्चेति अयुम्रक्तविकारार्थणित्त। पश्चात् ऊप् च ताककोङ् च पूरणी च आख्या च अयुम्रक्तविकारार्थणित्तश्चेति। जातिश्च स्वाङ्गञ्च जातिस्वाङ्गे ताभ्यामीप् जातिस्वाङ्गेप् न मानिन् अमानिन् तस्मिन्। ऊबन्त पदम्। तद्धितस्य केन अकस्य वा केन ककारोङ् पदम्। द्वितीयादिपूरणप्रत्ययान्त पदम्। दत्ताभद्रादिसञ्ज्ञारूप पदम्। इम् उम् रक्तार्थविकारार्थवर्जणकारेत्तद्धितप्रत्ययान्त पदञ्च पुंवन्न स्यात् जातिविहितेबन्त स्वाङ्गविहितेबन्तञ्च मानिन्वर्जे शब्दे परे पुंवन्न स्यादित्यर्थ.॥ ३२८॥

श्रीरा-टी—तश्च अकश्च तौ ताकयो. कः ताकक स उङ् यस्य स ण इत् यस्य स णित्तो यस्मात् तत् इश्च उश्च तौ युभ्या युमौ अवयवापेक्षया द्वित्व रक्तश्च विकारश्च तौ तावर्थौ येषा ते युमौ च रक्तविकारश्च ते न विद्यन्ते ते यत्र णित्ते तत् तच्च तत् णित्तश्चेति पश्चात् ऊप् च ताककोङ् च पूरणी च आख्या च

३२९। पूरणी प्रिया मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा क्षान्ता कान्ता वामना वामा चपला बाला समा सचिवा तनया दुहितृ स्वा कल्याणी भक्तौ।

पूरणी—भक्तौ ७।

एषु परेषु पुंवन्न स्यात्।

३३०। गवावादेः स्वोऽन्ते गौण्येऽनीयसः।

गवावादेः ६।, स्व १।, अन्ते ७।, गौण्ये ७।, अनीयसः ५।।

अयुक्तविकारायणित्तश्च तत् जातिश्च स्वाङ्गञ्च ते ताभ्यां ईप् तत् न मानी अमानी तस्मिन्। उदाहरणन्तु। वामोरुभार्य्य इत्यादौ वक्ष्यति ॥ ३२८ ॥

पूरणी च प्रिया च मनोज्ञा च सुभगा च दुर्भगा च क्षान्ता च कान्ता च वामना च वामा च चपला च बाला च समा च सचिवा च तनया च दुहिता च स्वा च कल्याणी च भक्तिश्चेति तस्मिन् पूरणी पूरणीप्रत्ययान्तस्त्रीलिङ्गशब्दः द्वितीयादि भक्तिशब्दोऽत्र कर्म्मविहितक्तिप्रत्ययान्तो बोद्धव्यः भावसाधिते तु पुंवत् स्यादेव। एषु अष्टादशसु परेषु पुंवद्भावपरिहार इति। दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुख इति रघुः। भ्रातस्तज्जननी प्रगततनया मामातृगेहं गता इति तु प्रसूतं तनयया यस्या इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः ॥ ३२९ ॥

श्रीराटी—पूरणी च प्रिया चेति द्वन्द्वः। पञ्चेति पूरणार्थत्वात् प्रियादि सप्तदशशब्देषु चेत्यर्थः। अन्ये तु क्षान्तातनययोः स्थाने समातरुण्यावाहुः, बालावामाशब्दौ नाहुः, इह द्रव्यार्थप्रियादिसाहचर्यात् इत्यादौ भज्यमानद्रव्यार्थस्य भक्तिशब्दस्य ग्रहणात् भावत्यन्तेन निषेधः। तथा मेघदूते दृष्टभक्तिर्भवान्येति रघौ दृढभक्तिरिति। कान्ताशब्दं परेणाहुः, कोऽड् पूरण्यादीत्यादीनां यः सं पुंवत्भावात् इसएवानयोर्विषयः। सपत्न्यादीनाञ्च सपत्न्यादीनां प्राप्तपुंवन्न स्यात्। सपत्नीभार्य्यः। सपत्नीवृन्दारिका। सपत्न्यादिर्यथा सपत्न्यानडुही रोहिण्यनड्वाहो च रेवती। पृथिवी च सपत्न्यादाविह प्रोक्ता ग्रहायणी ॥ ३२९ ॥

गौश्च आवादिश्चेति तस्य। न ईयस् अनीयस् तस्य पुंवद्भावस्य विधिनिषेधौ निरूप्य उदाहरति। शीतगुरित्यादि। शीता शीतला गौः किरणो यस्यासौ शीतगुश्चन्द्रः।

अन्ते स्थितस्य गोः आप ईप ऊपश्च ह्रस्वः स्यात् अप्रधानत्वे सति, नत्वीयस। शीतगुः ध्वस्तमायः कालतनुः। ईयसस्तु बहुप्रेयसी। ऊबादेस्तु [३२८] वामोरूभार्य्यः रसिकाभार्य्यः

ध्वस्ता माया यस्य स ध्वस्तमाय उभयत्र पूर्वस्य पुंवद्भावः परस्य ह्रस्व ईवन्त बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन बाधितत्वान्नोदाहृतम्। काली तनुर्यस्यासौ कालतनु पूर्वस्य पुंवद्भाव अनभिधानादूप. कप्रत्ययाभावे ह्रस्व। अन्यत्रापि गौणत्वे पञ्चगुः अतिमाय अतिस्त्रि अतितनुरित्यादि। ईयसस्तु बह्व्यः प्रेयस्यो यस्य स बहुप्रेयसी कृष्ण। पूर्वस्य पुंवद्भाव. परस्य ईयसो वर्जनादीपो न ह्रस्व.। साध्वन्यानां सखिद्विषे इत्यत्राप्रत्ययाभावो ज्ञापयति समासान्तविधेरनित्यत्वादिति। तेन वृतः क इत्यनेन कप्रत्ययो न स्यात्। एवञ्च न्यञ्चत्तालतमालदन्तुरदरी तत्रापि गोदावरीति विस्तृतनीव्य इति वृत्यत्काञ्च्य इति। विलुलितकवरी शर्वरीति। खरमञ्जरीत्यादिषु कप्रत्ययाभावेऽपि अनभिधानात् ह्रस्वो न स्यात्। अनीयस इति नञोऽल्पार्थत्वात् बहुव्रीहेरन्यत्र ह्रस्व. स्यादेव अतिप्रेयसि, पञ्चभि. प्रेयसीभिः क्रीत पञ्चप्रेयसिरिति। तथाच ईयसो न बहुव्रीहौ कश्च सुप्रेयसीकुलम्। सुप्रेयसीयुगान्यत्रापि प्रेयसिरिति प्राञ्च। वामोरूभार्य्य इति वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्या इति वामलक्षणेति ऊप्। रसं वेत्तीति रसिका ढघेकादिति णिकः। पचतीति पाचिका तृणकौ वे इति णक.। षण्णां पूरणी षष्ठी चतुःषड्डतौति थट्। दत्ता इति सञ्ज्ञा। मिथिलायां भवा मैथिली ढघेकादिति ण एषु पूर्वपदाना-मूबन्तादीनां पुंवद्भावनिषेध परपदानां ह्रस्व.। ब्राह्मणीभार्य्य इति जाति-र्विहितैवन्त न पुंवत्। अमानिनि किं? आत्मानं ब्राह्मणीं मन्यते या सा ब्राह्मणमानिनी ग्रहनन्दिपचादेरिति णिन् नान्तत्वादीप्। अत्र मानिनि परे पुंवद्भाव.। एवं सुकेशमानिनी। युमादेस्तु व्याकरणं वेत्त्यधीते वा वैयाकरणी ढघेकादिति ण ग्रीर्युमिति इम्। सुष्ठु अश्वा यस्य स स्वश्व स्वश्वस्येयं सौवश्वी विकारसघेति ग्रीर्युमिति उम्। कषायेण रक्ता काषायी ढघेकादिति ण। हेम्नो विकार हैमी विकारसङ्घेति ण युमक्तविकारार्थवर्जनादेषां पुंवद्भाव.। पूरण्यादौ परे उदाहरिष्यन् सूत्रमाह ॥ ३१ ॥

श्रीरा-टी—आबादिर्यस्य स गौश्च आबादिश्च तत्तस्य। पुंवत् सूत्रत्वात्। गुणस्य भावो गौणं तस्मिन्। न ईयोऽनीयस् तस्मात् न त्वीयस. इति ईयसः परस्येपः प्राप्तस्रो न स्यात् इत्यर्थ.। तेन सुप्रेयसीकुलमित्यादौ क्लीवे स्व इति

पाचिकाभार्य्यः षष्ठीजायः दत्ताजायः मैथिलीभार्य्यः। ब्राह्मणीभार्य्यः सुकेशीभार्य्यः। अमानिनि किं—ब्राह्मणमानिनी। युमादेस्तु वैयाकरणभार्य्यः सौवश्वभार्य्यः काषायकन्थः हैमसुद्रिकः। पूरण्याटौ तु [३२८]।

स्त्री न स्यात्। नार्द्धपिप्पल्यादि अर्द्धपिप्पल्यादिः प्राप्तस्त्री न स्यात्। अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पल्यादिर्यथा अर्द्धपिप्पली अर्द्धखारी पूर्वनगरीत्यादि। अर्द्धपिप्पल्यादि, किं? प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविकः, आपन्नजीविकः। ईयसोर्हि। ईयसो ह्रं एव स्त्री न स्यात्। बह्वाः प्रेयस्यो यस्य स बहुप्रेयसी पुरुषः कुलं वा। गौणत्वेऽपि ईप सेर्लोपः स्यादेव। ह्रं कि? अतिप्रेयसि खल उपप्रेयसि प्रेम। लाघवादेकत्र सूत्रद्वयोदाहरणमाह शीतगुरित्यादि। शीता गौर्यस्येति वाक्यं शीता शैत्यगुणयुक्तेत्यर्थः। पट्वी च मृद्वी च पट्वीमृद्व्यौ ते भार्य्ये यस्य स पट्वीमृदुभार्य्यः इत्यत्र पट्वीशब्दस्य न पुंवद्भावः एकार्थस्त्रीलिङ्गोत्तरादेतद्विधानात्। यत्र तु पटुमृदुभार्य्यस्तत्र यगर्भं ह्र। एकार्थे किं कल्याण्या माता कल्याणीमाता। स्त्रियामिति किं? तरुणो प्रधानं येषां ते तरुणीप्रधानाः। ध्वस्तामयः इति ध्वस्ता नष्टा इत्यर्थः। कालतनुरिति कालो कृष्णवर्णेत्यर्थः। गवावादि, किं? अतिलक्ष्मीः वामोरुभार्य्य इति वामोरुर्भार्य्या यस्य इति वाक्यम्। एवं धीवन्युवासौ वाला चेति धीवन्युवा॰त्यादि। रसिकाभार्य्य इति रसोऽस्या अस्ति इत्यर्थे इकः। रसिकेति तककारोङ्। पाचिकाभार्य्य इति पचतीत्यर्थ णकः, पाचिकेति अककककारोङ्। ताकक्कोऽड् किं? पाका भार्य्या यस्य पाकभार्य्यः, गन्धभार्य्यः। षष्ठीजाय इति षष्ठा पूरणीत्यर्थे थट् एवं पञ्चमीभार्य्य इत्यादि। दत्ताजाय इति यद्यपि संज्ञाशब्दाना एकद्रव्याभिनिवेशित्वात् उक्तपुंस्कत्वाभावेनैव पुंवत्त्वाप्राप्तिस्तथापि शास्त्रे लिधुसंज्ञादि शब्दवद्दत्तादीना अनेकद्रव्याभिनिवेशित्वात् उक्तपुंस्कत्वं दत्तगुप्तात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोरिति स्मृतेः। तथाच दत्तत्वप्रवृत्तिनिमित्तेनैव दत्तः पुमान् दत्ता स्त्रीति पुंस्त्रियोर्वर्त्तते अतो निषिध्यते। एवं गुप्ताभार्य्य इति। मैथिलीभार्य्य इति मिथिलायां भवा इत्यर्थे ण। ब्राह्मणीभार्य्य इति जातिवाचित्वादीप्। सुकेशीभार्य्य इति स्वाङ्गत्वादीप्। जातिस्वाङ्गेष्विति किं? कुमारभार्य्यः। युवती जाया यस्य स युवजानिः। तथाच। युवजानिर्धनुष्पाणिरिति भट्टिः। कुमारत्वादिजातिवाचिनस्तु कुमारीभार्य्य इत्याहुः ब्राह्म मानिनीति ब्राह्मणी मानिनी यस्या इति वाक्यं एवं ब्राह्मणीं

३३१। ङे पूरणीप्रमाणीभ्यामः।

ङे ७।, पूरणी-प्रमाणीभ्या ५॥, अ १।।

आभ्याम् अः स्यात् ङे। [२५८] यर्योर्लोपो ऽयुक्तौ पौ। कल्याणीपञ्चमा रात्रय, कल्याणीप्रियः। मुख्यात्र पूरणी ग्राह्या, तेन—

आत्मान मन्यते इति वाक्येऽपि एव सुकेशमानिनी दीर्घकेशमानिनी भार्य्यायाः। मानिनीभिन्ने जातिस्वाङ्गेप एव नियमात्। दत्ता मानिनी पञ्चमी मानिनीत्यादि निषेधः स्यादेव। वैयाकरणभार्य्य. इति व्याकरण वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे ण यस्येम् नित्वाद्वि। सौवश्वाभार्य्य इति स्वश्वसापत्य इत्यर्थे ण वस्य उम् णिति त्रि। काषायकन्य इति कषायेण रक्ता इत्यर्थे ण. हैमसुद्रिक इति हेम्नो विकार इत्यर्थे ण. ॥ ३३' ॥

पूरणी द्वितीयादि। प्रमीयते अनयेति प्रमाणी पञ्चानां पूरणी पञ्चमी नोऽसख्यादेरिति मट्। कल्याणी प्रशस्ता पञ्चमी रात्रिर्यासु रात्रिषु ता रात्रय. कल्याणीपञ्चमा। अत्र पञ्चमीशब्दे परे पुवदभावो माभूत्। पञ्चमी-शब्दादप्रत्यये यर्योर्लोप इति ईपो लोपे स्त्रियामत आप्। एव कल्याणी-प्रिय. कल्याणीमनोज्ञ. इत्यादि। मुख्यात्रेति अत्र पूरणप्रत्ययान्ते परे पुंवद्-भावनिषेधे पूरणप्रत्ययान्तादप्रत्ययविधाने च उभयत्र मुख्या पूरणी ग्राह्या। तेन हेतुना कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन् पक्षे स पक्षः कल्याणपञ्चमीकः इत्यत्र पञ्चमीशब्दस्य गौणत्वात्तस्मिन् परे पुवदभावनिषेधो नाभूत् तस्माद्-प्रत्ययोऽपि नाभूत्। ततो वृतः क इति कः प्रत्यय'। ननु समासवाच्यत्व-मेव मुख्यत्वम्। ननु तथापि पञ्चमरात्रिभिन्नानां रात्रीणा समासवाच्यत्वात् पञ्चमरात्रे कथ मुख्यत्व इति चेत् सत्य समासवाच्याना योऽसाधारणधर्म. तद्वत्त्वं मुख्यत्वम्। ततश्च समासवाच्यानां रात्रीणा असाधारणधर्मो रात्रित्वं तत् तासु रात्रिषु पञ्चम्या रात्रावपि वर्त्तते अतो मुख्यत्वम्। कल्याणीपञ्चमीकः पक्ष इत्यत्र समासवाच्य पक्ष तस्यासाधारणधर्म पक्षत्व तत् प्रतिपदादिपञ्चदश-तिथ्यात्मककाल एव वर्त्तते न रात्रौ इति भेद ॥ ३३१ ॥

श्रीरा-टी—पूरणी च प्रमाणी च ते ताभ्याम्। कल्याणी पञ्चमा रात्रय

३३२। द्वृत: क:।

द्वी ऋत: ५।, क: १।।

द्वीसंज्ञकाद्द्दन्ताच्च क: स्यात्। द्वे। कल्याणपञ्चमीक: पक्ष:। रात्रि: पूरणी वाच्या चेति पूर्वत्र मुख्यत्वम्। स्त्रीप्रमाण:।

इति कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणा ता: पूरणीत्यान्ते परे कल्याणीत्यस्य न पुंवद्भाव: एव कल्याणीप्रिय इत्यत्र प्रियाशब्दे परे। एवं कल्याणीमनोज्ञ इत्यादि गौणमुख्ययोर्मध्ये मुख्ये कार्य्यसम्प्रत्यय: इति न्यायेनात्र पूरणीप्रियेत्यत्र मुख्यपूरणीग्रहणमित्याह मुख्यात्र पूरणी वाच्येति अत्र अनयोरित्यर्थ: एतस्य फलं दर्शयन् तेनेत्युक्त्वा सूत्रान्तरसाऐच्चलात् सूत्रयति ॥ ३३१ ॥

द्वी च ऋच्चेति द्वृत् तस्मात्। स्त्रीप्रमाण इति अनुक्तपुंस्कत्वात् पूर्वस्य न पुंवद्भाव: प्रमाणीशब्दाद्प्रत्यय:। तथा अनडुत्पुंसयोर्लक्ष्मीनावामेकत्वे बहुव्रीहौ की द्वित्वबहुत्वयोस्तु वा। यथा लब्धोऽनड्वान् येन स: लब्धानडुत्क: एवं उक्तपुंस्क: पीतयस्क: स्थिरलक्ष्मीक: आरूढनौक:। द्वित्वबहुत्वयोस्तु लब्धौ अनड्वाहौ लब्धा अनड्वाहो वा येन स लब्धानडुत्क: लब्धानड्वान् उक्तौ पुमांसौ उक्ता: पुमासो वा येन स उक्तपुंस्क: उक्तपुमान् पीते पयसी पीतानि पयांसि वा येन स पीतपयस्क: पीतपया: स्थिरे लक्ष्म्यौ स्थिरा लक्ष्म्यो वा यस्य स स्थिरलक्ष्मीक: स्थिरलक्ष्मी:। दृष्टे नावौ दृष्टा नावो वा येन स दृष्टनौक: दृष्टनौ:। इनन्तात् स्त्रियाम्। इनन्ताद्बहुव्रीहौ स्त्रियां क: स्यात्। बह्वी वादिनी यस्यां सा बहुवादिका सभा। स्त्रियां किं? बहुवादी राजा बहुवादि कुलम्। भ्रातुरस्तुतौ भ्रातु: क: स्याद्बहुव्रीहौ नतु स्तुतौ। चौरभ्रातृक:। स्तुतौ तु धीरभ्राता। नाडी तन्त्रीश्यामस्वाङ्गे। बहुनाड़िकी दिवस: बहुतन्त्रिका वीणा। स्वाङ्गे तु बहुनाड़िर्देह:। अत्र कप्रत्ययस्याभावे ह्रस्व:। बहुतन्त्री ग्रीवा अत्र कप्रत्ययाभावेऽपि अनभिधानात् ह्रस्वो न स्यात् ॥३३२॥

श्रीरा·टी—द्वी च ऋच्च तत्तस्मात्। कल्याणपञ्चमीक: पक्ष: इति कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन् पक्षे स: इहान्यपदार्थे पक्षे पञ्चमीरात्रि: परम्परया प्रविशतीत्यतो गौणत्वम्। कल्याणीपञ्चमा रात्रय: इत्यत्र तु अन्यपदार्थभूतासु रात्रिषु पञ्चमी साक्षादेव प्रविशति इत्यतो मुख्यत्वमित्याह रात्रि: पूरणी

३३३ । सहः सो वा

सह ६।, स १।, वा ।१। ।

सहस्य हे सः स्याद्वा ।

सह मात्रा वर्त्तते यो ऽसौ समातृकः सहमातृकः ।

वाच्येति पूर्वत्र मुख्यत्वमिति पूर्वत्र कलार्थोपञ्चमा रात्रय इत्यत्र इत्यर्थ. । स्त्रीप्रमाण इति स्त्री प्रमाणी यस्येति वाक्य पूर्वत्र प्रमाणीत्यस्याप्रधानस्यापि ग्रहणात्. । स्त्रीत्यस्य उक्तपुंस्कत्वाभावान्न पुंवद्भाव । मध्वादिकार्थनावादिभ्याम् । मध्वादेरिकत्वार्थनावादेश्च क स्याद्व । प्रिय मधु यस्य स प्रियमधुक अनर्थक. । मध्वादिर्यथा । मधुपान दुर. शालि नञर्थौ दधिसर्पिषी । लक्ष्मा नौर्येन स लक्ष्मीक. । नावादिर्यथा नौरनड्वान् पयो लक्ष्मी. पुमान् पञ्चेह कीर्त्तिता. । कार्थ कि ? द्वे नावौ यस्य द्विनौ. । स्त्रियामिन. । हेऽन्यदार्थभूताया स्त्रियां मिनन्त.त् कः स्यात् । बहवो वाग्मिनो यस्या सा बहुवाग्मिका सभा । स्त्रिया कि ? बहुदण्डी राजा । क्षाक्षतसान्ताभ्या वा । क्षदन्तदीसञ्जकात् अक्षतसान्ताच्च क. स्यात् वा हे । बहुतन्त्री. बहुतन्त्रीक सुबधू. सुबधूक । क्षद्रा कि ? सुस्त्रीः सुभ्रू. बहुमान. बहुमानक. बहुयोगिक. बहुयोगी । क्षतमान्तात्तु । प्रियपथ. प्रियधुर. । नाख्यायाम् । सञ्ज्ञाया गम्यमानायां प्रात. को न स्यात् । विश्वो देवो यस्य स विश्वदेव. । विश्वयशा. । ईय.स्वाङ्गार्थनाडीतन्त्रीभ्य. । ईयस. स्वाङ्गार्थाभ्या नाडीतन्त्रीभ्याञ्च को न स्यात् । बहुप्रेयसी बहुनाडि. काय बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । स्वाङ्गे कि ? बहुनाडीको दिवस बहुतन्त्रीका वीणा पूर्वेण वा । भ्रातु स्तुतौ । सुभ्राता लक्षण: पुण्यभ्राता विप्र । स्तुतौ किम् । बहुभ्रातृक. क्रूर. । निर. प्रवाल्या । निर्गता प्रवाली शलाका यस्मात् स निष्प्रवालि. पटः । क्वचिदन्यत्रापि । ब्राह्मणमानिनि. । निस्तनीय्य. विलुलितकवरी शवरीत्यादय ॥ ३३२ ॥

समातृक इति पूर्वेण क' । अनेन सहस्य स. पक्षे सहमातृक इति । केचित्तु प्रथमान्तान्यपदार्थबहुव्रीहिममन्यमाना मात्रा सहित. समातृक इति तृतीयातत्पुरुषं वदन्ति ॥ ३३३ ॥

गोरा-टी—सह इति षष्ठ्यर्थे प्री अनुकरणात् तस्या प्लुक् समातृक इति वाक्यस्य सानुपूर्विकत्वात् सह मात्रा वर्त्तते इति व प्रमिति परे । सह

३३४ । सक्थ्यक्ष्णः षः स्वाङ्गे ।

सक्थ्यक्ष्णः ५।, ष १।, स्वाङ्गे ७। ।

आभ्यां हे ष स्यात् स्वाङ्गे । दीर्घसक्थः, पुण्डरीकवदक्षिणी यस्यासौ पुण्डरीकाक्षः । स्वाङ्गे किं ? दीर्घसक्थि शकटम् ।

३३५ । दारुण्यङ्गुलेः ।

दारुणि ७।, अङ्गुलि ५। ।

पञ्चाङ्गुलं दारु ।

समानं उदरमस्य सोदरः सहोदरः । त्वं सोदरस्यातिमदोऽङ्गतस्य इति भट्टिः । हे इति किं ? सह कृत्वा । गोवत्सवत्स्वाशिषि एष्वर्थेवाशिषि गम्यमानायां सहस्य सो वा स्याद्धे । स्वस्ति ते चैवाय सगवे सहगवे सहलाय सहहलाय सवत्साय सह वत्साय । एषु किम् ? स्वस्ति ते सह पुत्राय । सत्राधिक्यानुमेयग्रन्थसमाप्तिषु नित्यम् । एष्वर्थेषु सहस्य सो नित्यं स्याद्धे । अश्वत्थेन सह वर्तते यत् तत्साश्वत्थं नक्षत्रचक्रम् एवं सपलाशं सशिंशपं स्थलम् । सकाकणीको द्रोणः काकण्या अधिक इत्यर्थः साग्निः कपोतः अत्र हि कपोतपातात् भाव्यग्निरनुमीयते इत्यग्निरनुमेयः एवं सपिशाचा वात्या । साङ्गान् वेदानधीते अङ्गानां समाप्तिं यावदित्यर्थः ॥ ३३३ ॥

सक्थि च अक्षि चेति सक्थ्यक्षि तस्मात् । दीर्घे सक्थिनी यस्य स दीर्घसक्थः यप्रत्यये यथोर्लोप इति इकारलोपः । पुण्डरीकाक्ष इत्यत्र पुण्डरीकमेव चक्षुर्न सम्भवतीति लक्षणया पुण्डरीकेणाक्ष पुण्डरीकतुल्यमभिधीयत इति ज्ञापनार्थमेव पुण्डरीकवदित्युक्तम् अतएव व्याघ्रश्चासौ श्वा चेति व्याघ्रश्वा इति स्वयं वक्तव्ये व्याघ्रो व्याघ्रतुल्य इत्यर्थः । षित्त्वादीपि दीर्घसक्थी सरोजाक्षी । विभाषाद्वयमध्यवर्त्तित्वान्नित्यः ॥३३४॥

श्रीराटी — सक्थि च अक्षि चेति सक्थ्यक्षि तस्मात् । साङ्गलक्षणमुक्तं स्वाङ्गवाचिभ्यां आभ्याम् इत्यर्थः । पुण्डरीकवदिति पुण्डरीकं सितपद्मं शान्तोपमानेत्यादिना वत्शब्दलोपः षित्त्वात् स्त्रियां दीर्घसक्थी पुण्डरीकाक्षी दीर्घसक्थीति शकटस्य प्राणित्वाभावात् इति भाव. । हे किं दीर्घसक्थि देवदत्तस्य ॥ ३३४ ॥

अङ्गुलेः षः स्याद्धव्रीहौ दारुणि वाच्ये । पञ्च अङ्गुलयः परिमाणमस्य पञ्चाङ्गुलम् एवं दशाङ्गुलं दारु । षित्त्वादीपि पञ्चाङ्गुली समित् । दारुणीति किम् ? पञ्चाङ्गुला शिला । अतएव तद्धितार्थद्विगौ सङ्ख्याव्ययादिति अप्रत्यये स्त्रियामत आप् ॥ ३३५ ॥

३३६। द्वित्रेर्मूर्द्ध्नः।

द्वित्रेः ५।, मूर्द्ध्नः ५।।

३३७। न्वोर्लोपौतौ ते ऽच्ये।

न्वोः ६॥, लोपौतौ १॥, ते ७।, अच्ये ७।।

नस्य लोपः स्यात् उवर्णस्य औत् स्यादचि ये च ते। द्विमूर्द्धः।

३३८। सङ्ख्याया डो ऽबहोः।

सङ्ख्यायाः ५।, डः १।, अबहोः ५।।

श्रीरा-टी—अन्यदार्थे दारुणि अङ्गुलेः ष स्यात्। पञ्चाङ्गुलमिति पञ्चाङ्गुलयो यस्मिन् इति वाक्यम्। अङ्गुलितुल्यावयवयुक्तं धान्याद्युत्क्षेपणकाष्ठमुच्यते। दारुणि किम्? पञ्चाङ्गुलिर्हस्त इत्यत्र न स्यात्॥ ३३५॥

द्वित्रिभ्यां परान्मूर्द्ध्नः ष स्याद्बहुव्रीहौ॥ ३३६॥

श्रीरा-टी—द्विश्च त्रिश्च तत्तस्मात्। आभ्यां परस्मात् मूर्द्ध्नः ष स्यात् हे॥ ३३६॥

न च उश्च नू तयोः। लोपश्च औत् च लोपौतौ। अच्च यश्च अच्यं तस्मिन् द्वौ मूर्द्धानौ यस्य स द्विमूर्द्धः। पूर्वात् षप्रत्यये अनेन न लोपे यथोर्लोप इत्यकारलोपः। एवं त्रिमूर्द्धः द्विमूर्द्धी राक्षसी। द्वित्रेः किम्? बहुमूर्द्धा। एवं वाहवि, वाभ्रव्य। नदतसावित्यादिना टान्तत्वनिषेधान्नोलुप्फि धावित्यस्याप्राप्तौ नलोपार्थमिदम्॥३३७॥

श्रीरा-टी—न च उश्च तौ तयोः लोपश्च औच्च तौ अच्च यश्च तत्तस्मिन् त इत्यस्य विशेषणम्। द्विमूर्द्ध इति द्वौ मूर्द्धानौ यस्य इति वाक्यम् एवं त्रयो मूर्द्धानो यस्य स त्रिमूर्द्धः आभ्यां किं बहुमूर्द्धा। औदयथा वाहवि, वाभ्रव्य इत्यादि। पृथक् दकरणात् क्वचिन्न स्यात्। तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुरिति कुमारसम्भवे॥ ३३७॥

नास्ति बहुर्यत्र सा अबहुः, तस्याः। पञ्चषा इति डप्रत्यये टेर्लोपः। पञ्चषा इत्युदाहरता सङ्ख्यावाचकानां समासे अल्पमेव पूर्वं स्यादिति सूचितम्। तेन द्वौ वा त्रयो वा परिमाणमेषां ते द्वित्राः एवं चतुःपञ्चा इत्यादि एवम् उपगता विंशति र्यस्य स उपविंशः डप्रत्यये विंशतेस्तिर्लोपे यथोर्लोप इत्यकारलोपः॥ ३३८॥

बहुवर्जायाः सङ्ख्याया डः स्यात् हे। पञ्च षट् परिमाणं येषां ते पञ्चषाः, उपगताः दश येषां ते उपदशाः। बहोस्तु उपबहवः।

३३९। **नाभे र्नाम्नि।**

नाभेः ५।, नाम्नि ७।।

पद्मनाभः।

३४०। **लोम्नो ऽन्तर्वहिर्भ्याम्।**

लोम्नः ५।, अन्तर्वहिर्भ्याम् ५॥।

अन्तर्लोमः वहिर्लोमः।

श्रीरा टी—बहुवर्जाया इति बहोरूपलक्षणत्वात् उपगणा इत्यत्र न स्यात् तेनाकृतसान्तात् उपगणका इत्यपि। बहुवर्जनात् सङ्ख्येयवृत्तिसंख्याया एव ग्रहणं तेनाष्टभिः सह वर्त्तते साष्टा पञ्चाशदित्यत्र न स्यात्। पञ्चषा इति पञ्च वा षड् वा इति वाक्यमिति परे। एवमुपदशा इत्यत्र दशानां समीपे ये ते उपदशाः नव एकादश वा इत्यर्थः। संख्यादूरेत्यादिना यत्र सः तत्रैवायं विधिस्तेन शोभना दश येषां ते सुदशान इत्यत्र न स्यात् इत्यपि परे। उपबहव इति संख्यावड्डतीति सङ्ख्यात्वातिदेशात् प्राप्तौ निषेधः। सोः श्वः प्रातभ्याम्। सोः पराभ्यामाभ्यां डः स्यात् हे। शोभनं श्वोऽस्य स्वश्वः स्वश्वौ स्वश्वाः सुप्रातः सुप्रातौ सुप्राताः दिवसाः। तथाच सुप्रातमासादितसम्मदं तत् इति भट्टिः॥ ३३८॥

नाभेः परो डः स्यात् बहुव्रीहौ संज्ञायाम्। पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः अथवा पद्मं पद्मवत्। एवं वज्रनाभः। नाम्नि किम्? गभीरनाभिः प्रजा इवाङ्गाद-रविन्दनाभेरिति समासान्तविधेरनित्यत्वात्॥ ३३९॥

श्रा-टी—संज्ञायां गम्यमानायां नाभेर्डः स्यात् हे। पद्मनाभ इति नाभिस्थितं पद्मं यस्य इति वाक्यम्। प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेरिति तु सान्तविधेरनित्यत्वात् असंज्ञात्वाद्वा एवं नाभिस्थिता ऊर्णा यस्य मनीषादित्वात् स्वे ऊर्णनाभी मर्कटः ऊर्णनाभिरित्यन्ये। तथाच प्रवृत्तिर्नो विना कार्य्यमूर्णनाभेरपीष्यते इति भट्ट-वार्त्तिकम्॥ ३३९॥

३४१। नञ्दुःसोः सक्थ्नो वा।

नञ्दु.सो ५।, सक्थ्न ५।, वा।१।।

असक्थः असक्थिः।

३४२। अस् प्रजायाः।

अस्।१।, प्रजाया. ५।।

अप्रजाः सुप्रजाः।

पृथग्योगान्नाम्नीति नानुवर्त्तते। अन्तर्वहिभ्यां परात्लोम्नो ङ स्यात् बहुव्रीहौ। अन्तर्लोमान्यस्य अन्तर्लोम. एव वहिर्लोम.॥ ३४०॥

श्रीरा-टी—अन्तर्लोम इत्यादि अन्तर्गतानि लोमानि यस्य वहिर्गतानि लोमानि यस्य स इति वाक्यम्। अत्र नाम्नीति नानुवर्त्तते पृथग्योगात्। आभ्यां किं दीर्घलोमा चैत्र॥ ३४०॥

नञ् च दुश्च सुश्चेति तस्मात्। एभ्य. परात सक्थ्नो ङः स्यात् बहुव्रीहौ वा। नास्ति सक्थि यस्य सोऽसक्थ. असक्थि. एव दु सक्थः दु:सक्थि. सुसक्थः सुसक्थि.॥ ३४१॥

श्रीरा-टी—एभ्य' परात् सक्थ्नो ङ स्यात् हे वा। असक्थ इति नास्ति सक्थि यस्य इति वाक्यम्। असक्थिरिति एते उदाहरणे अस्वाङ्ग एव ज्ञेये स्वाङ्गे तु षः पूर्वेणैव। परे तु इह हलिशब्दस्यापि ग्रहणात् अहल अहलि. दुर्हल दुर्हलि. सुहल. सुहलिरित्यप्याहु.। अन्ये तु नञ्दु.सुभ्यो हलिसक्थि-सक्तिभ्यो यथाक्रममुक्ता अहल अहलि दु सक्थ दु सक्थि सुसक्त. सुसक्ति. इत्याहुः। हलशक्तशब्दाभ्यां एव सिद्धत्वात् चान्द्रा हलि सक्ती न गृह्णन्ति। एकस्मिन्नर्थे प्रयोगद्वयसिद्ध्यर्थं अकृतसमान्तान् कविधानार्थञ्च हलिसक्तिग्रहण मित्यन्ये। एतत् सर्वं ग्रन्थकृन्मते वाशब्दस्य व्यवस्थया सिद्धमिति ज्ञेयम्। सक्तिरिति सन्नुरूधी' क्ति.॥ ३४१॥

नञ्दु.सुभ्य. परस्या. प्रजाया अस् स्याद्बहुव्रीहौ। नास्ति प्रजा यस्यासौ अप्रजा. असि कृते यथोर्लोप इत्यकारलोप अत्वसोधोरिति दीर्घ.। एवं दुष्प्रजा सुप्रजा.। इह नञादेरव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितम्। तेन सुष्ठु गुणि प्रजा यस्य स सुगुणिप्रज इत्यादौ न स्यात्॥ ३४२॥

३३४ । मन्दाल्पाच्च तु मेधायाः ।

मन्दाल्पात् ५।, च ।१।, तु ।१।, मेधायाः ५। ।

अमेधाः सुमेधाः मन्दमेधा ।

३३४ । धर्म्मादन् ।

धर्मात् ५।, अन् ।१। ।

सुधर्मा ।

श्रीरा-टी—वेति नानुवर्त्तते व्यतीहारे चिरित्यत्र वाग्रहणात् । नञ्दुसुभ्यः प्रजाया अस् स्याद्बे । अप्रजा इति एव दुष्प्रजाः सुप्रजाः अलसी धीरिति र्घः ॥३४२॥

मन्दाल्पाभ्यां चकारेण नञ्दुःसुभ्यश्च परस्या मेधाया अस् स्यात् बहुव्रीहौ । मन्दा मेधा यस्यासौ मन्दमेधाः । एव अल्पमेधाः अमेधाः दुर्मेधाः सुमेधाः अत्रापि मन्दाल्पादेरव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितम् । तेन मन्दा बह्वमेधा यस्यासौ मन्दबह्वमेध इत्यादौ न स्यात् । त्वन्तत्वादल्पादीनां परत्र नानुवृत्तिः ॥ ३४३ ॥

श्रीरा-टी—चकारान्नञ्दुःसोरित्यनुवर्त्तते । नञ्दुःसोर्मन्दाल्पाच्च परस्या मेधाया अस् स्याद्बे । अमेधा इति एव दुर्मेधा सुमेधा अल्पमेधाः । परं तु नञ्दुःसोर्मेधाया अस् नित्य अन्यस्मात्तु वेत्याह तन्मते मन्दमेधाः मन्दमेधः अल्पमेधाः अल्पमेधः इत्यपि ॥ ३४ ॥

पूर्वपदात् परात् धर्मादन् स्याद्बहुव्रीहौ । समानधर्मा कुधर्मा विधर्मा सुधर्मा बहुधर्मा । अत्रापि पूर्वपदादव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितम् । तेन मुनेर्धर्मो मुनिधर्मः कृतो मुनिधर्मो येन स कृतमुनिधर्म इत्यादौ न स्यात् । अत्राकृतसमासपूर्वपदात् पराद्धर्मादन् स्यादिति वक्तव्यम् । तेन परमहितो धर्मो यस्य स परमहितधर्म इत्यादौ न स्यात् ॥ ३४४ ॥

श्रीरा टी—त्वन्तत्वान्मन्दाल्पादयो नानुवर्त्तन्ते तेन सामान्यतोऽयं विधिः । सुधर्मेति नसवन्महन्निति र्घः । एव सन्दिग्धधर्मा इत्यादि इह केवलधर्मस्यैव ग्रहणात् । स्वश्चासौ धर्मश्चेति स्वधर्मः परमः स्वधर्मो यस्य स परमस्वधर्मः इत्यादौ न स्यात् परमः स्वो धर्मो अस्य इति वाक्ये परमस्वधर्मा इति स्यादेव केवलधर्मशब्दस्य इसावयवत्वात् । सुहरित्सोमहरिताज्जम्भाद्दन्ताहारयोः । स्वादिभ्यः परात् दन्त आहारे च वर्त्तमानात् जम्भशब्दादन् स्याद्बे । शोभनो जम्भो दन्त आहारो वा यस्य सुजम्भा तृणवज्जम्भो दन्तोऽस्य तृणजम्भा सोमजम्भा हरितजम्भा

३४५ । नञ् सुत्रिव्युपाच्चतुरोऽः ।

नञ सु-त्रि वि-उपात् ५।, चतुर ५।, अ. १।।

एभ्य चतुरः अः स्यात् हे । अचतुरः सुचतुरः ।

३४६ । भान्नेतुः ।

भात् ५।, नेतुः ५। ।

नक्षत्रात् नेतृशब्दात् अः स्यात् हे । मृगनेत्रा रात्रिः ।

एभ्य. कि ? पतितजम्भ. । दन्तयोरन्तरा क्षुद्रौ दन्तौ जम्भस्तथाशनमिति रुद्र । दक्षिणादीर्माद्व्याधक्षणिते । दक्षिणात्परादीर्मादन् स्याद्धे व्रणश्चे द्व्याधकृतो भवति । दक्षिणस्थितमीर्ममस्य दक्षिणेर्मा मृगः । अन्यत्र दक्षिणर्म. शूकर ॥ ३४४ ॥

नञ्च सुश्च त्रिश्च विश्च उपश्चेति तस्मात् । एभ्यः पराच्चतुर' अ स्याद्बङ्व्रीहौ । न सन्ति चत्वारि यस्यासौ अचतुर. सुष्ठु चत्वारि यस्यासौ सुचतुर. । त्रीणि चत्वारि मानं येषा ते त्रिचतुराः विगताश्चत्वारो यस्य स विचतुर' उपगताश्चत्वारो यस्या. सा उपचतुरा । संख्याया इति डप्रत्यये टिलोपादनिष्ट' स्यादिति अप्रत्यय ॥ ३४५ ॥

श्रीरा टी—नञ्च सुश्च त्रिश्च विश्च उपश्च तत्तस्मात् । अचतुर इति अविद्यमाना धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारो यस्य सोऽचतुर. सुचतुर इति शोभनाश्चत्वारो यस्य स. एवं त्रयश्चत्वारो वा मान येषा त्रयो वा चत्वारो इति त्रिचतुरा. विगताश्चत्वारो यस्य स विचतुरः उपगताश्चत्वारो येषां चतुर्णा समीपे वा उपचतुरा ॥ ३४५ ॥

मृगो मृगशिरो नेता प्रापको यस्या. सा रात्रिर्मृगनेत्रा अप्रत्यये स्त्रियामत आप् । एव पुष्यनेत्रा रात्रिरित्यादि यस्मिन्नक्षत्रे रात्रिः प्रवर्त्तते तन्नक्षत्रं तां रात्रिं नयति ॥ ३४६ ॥

श्रीरा टी—मृगनेत्रेति मृगो मृगशिरो नेता यस्याः सा एवं हस्तनेत्रा पुष्यनेत्रा रात्रिरित्यादि । यस्य नक्षत्रस्य उदयसमकाल रात्रि. प्रवर्त्तते तत्तस्या नेतृ इति । गेर्नासिकाया नस् च । गे. परस्या नासिकाया अ. स्यात् तस्मिन् नसादेशश्च हे । प्रगता नासिका अस्य प्रणस उन्नस मुखम् । नासिका प्रतिप्रादेरगित्वेऽपि गत्वादिक्रियानुगतत्वात् गित्वम् । गेः कि ? शोभना नासिका यस्य

३४७। सङ्ख्यासूपमानात् पात् पादो ऽहस्त्यादेः।

संख्या-सु-उपमानात् ५।, पात् ।१।, पादः १।, अहस्त्यादेः ५।।

एभ्यः पादस्य पात् स्यात् हे। नतु हस्त्यादेः। द्विपात् सुपात्। व्याघ्रपात्। हस्त्यादेस्तु हस्तिपादः।

अ. सुनासिकः। अनुपश्चान्नासिका यस्य सः अनुनासिकः। अस्थूलान्नाम्नि खरखुराभ्यान्तु वात्यलुक्। स्थूलभिन्नात् परस्या नासिकाया अः स्याद्धे संज्ञायां तस्मिन् नसादेशश्च खरखुराभ्यां परस्यास्तुत्यस्य वा लुक् स्यात्। द्रुरिव नासिका यस्य स द्रुणसः वार्ध्रीनसः। नाम्नि किम्? तुङ्गनासिकः। स्थूलात्तु स्थूलनासिको वराहः। खरा तीक्ष्णा नासिका अस्य खरणसः खरणाः, खुरणाः, खुरणसः। वेः खग्रौ च। वेः परस्या नासिकाया अः स्याद्धे तस्मिन् खग्रौ आदेशौ चकारात् नसादेशश्च। विगता नासिका अस्य विख्रः विग्रः विनसः। तथाच। विनसा हतबान्धवा इति भट्टिः। विख्रु रित्येके। सुदिवाद्याः। सुदिवाद्या अदन्ता निपात्यन्ते। शोभनं दिवा यस्य स सुदिवः, शारिकुक्षिरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः चतस्रोऽस्रयो यस्य सः चतुरस्रः एण्या इव पादा यस्य स एणीपादः अजपदः प्रौष्ठपदः गोर्धूलिर्यस्य स गोधूलः इत्यन्ये॥ ३४६॥

संख्या च सुश्च उपमानञ्चेति तस्मात्। न हस्त्यादिरहस्त्यादि तस्मात्। एभ्यः परस्य अकारान्तपादस्य अनकारान्तपात् स्याद्बहुव्रीहौ न तु हस्त्यादेः परस्य। उपमानतया प्राप्तौ हस्त्यादेर्निषेधः। द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् शोभनौ पादौ यस्य स सुपात् व्याघ्रस्येव पादौ यस्य स व्याघ्रपात् अत्र गूढादपीति वक्तव्यं गूढपात् सर्पः। हस्त्यादेस्तु हस्तिन इव पादौ यस्यासौ हस्तिपादो जनः। हस्त्यादिश्च हस्ती महान् वै गणिका कटोलकण्डोलगण्डोलकुशूलदास्य इति कटोलश्चाण्डाल कण्डोलो धान्याद्या धारविशेषो डोल इति ख्यातः। गण्डोलो वाटुल इति ख्यातः॥ ३४७॥

शीरा-टी—सङ्ख्या च सुश्च उपमानञ्च तत्तस्मात् द्विपादित्यादि। द्वौ पादावस्य। शोभनौ पादावस्य। व्याघ्रपादा इव पादा यस्येति वाक्यम्। हस्त्यादेस्तु हस्तिपादः। हस्त्यादिर्यथा। हस्ती कटोलः कण्डोलो गणिका महान्। दासी कुशूल इत्यष्टौ हस्त्यादौ परिकीर्त्तिताः। इह महच्छब्दस्यानुपमानत्वेऽपि पाठात् क्वचिदनुपमानादपि पादस्य पात् तेन गूढौ पादावस्य गूढपात् पादसमानार्थपाच्छब्देनेत्यन्यः॥३४७॥

३४८। कुम्भादेरीपि।

कुम्भादेः ५।, ईपि ७।।

कुम्भादेः परस्य पादस्य पात् स्यात् हे ईपि परे। [२२३]
पात् पत् पौ। कुम्भपदी शतपदी। ईपि किं ? कुम्भपादः।

३४९। व्यतीहारे चिः पूर्वो घो ऽनच्या वा।

व्यतीहारे ७।, चि. १।, पूर्व. १।, घं. १।, अनचि ७।, आ।१।, वा।१।।

ईपीति विषयसप्तमी। तेन कुम्भादे परस्य पादस्य पात् स्यात् बहुव्रीहौ ईपि कर्त्तव्ये। कुम्भाविव पादौ यस्या सा कुम्भपदी शत पादा यस्याः सा शतपदी अनेन पाद्भावे पाच्छीणादीत्यादिना ईपि कृते पात् पत् पाविति पदादेश. पाच्छीणादीत्यस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अत्र ईप् नित्य। अन्यथा कुम्भादे स्त्रियामित्यनेनापीष्टसिद्धौ ईपीति ग्रहणमनर्थं स्यात्। यदा ईप् सम्भाव्यते तदैव पाद्भाव इत्यर्थ.। अतएवाह ईपि किम् ? कुम्भपाद इति। कुम्भादिश्च कुम्भाष्टजाला. शतसूत्रगोधा विष्णु शितिर्द्रोणकुणी च कृष्णः। निरर्ईसूची सकृदेक दास्यो वि शूकरी वै कलसोऽपि चेति॥ ३४८॥

श्रीरा-टी—ईपीति विषयसप्तमी तथा च। स्त्रियामन्यदार्थभूताया कुम्भादेः परस्य पादस्य पात् स्याद्धे। कुम्भपदीति कुम्भाविव पादावस्या. शत पादा अस्या इति वाक्यम्। कुम्भादिर्यथा। कुम्भजालशताष्टेकलृष्णकुण्यर्इशूकरा.। सूत्रगोधासकृद्दासीतूचीकलसनिर्वयः। मुनिर्द्रोण शितिवाणी विष्णुश्च कथिता इमी। इह केषाञ्चित् सङ्ख्यावाचित्वात् केषाञ्चिदुपमानत्वात् पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमत आह। ईपि किम् ? कुम्भपाद इत्यादि ईपीत्युक्ते। पाच्छीणा- दीत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया कुम्भाद्यादिपाच्छब्दात् स्त्रिया नित्यमीप्॥ ३४८॥

परस्परमेकजातीयक्रियाकरणं व्यतीहारः तत्र यो बहुव्रीहिस्तस्य परपदात् चिः स्यात् चौ कृते पूर्वपदस्य आकार. पक्षे दीर्घश्च। एव बाह्वाबाहवीत्यत्र न्वोर्लोपीतावित्युकारस्य ओकार अस्यसौति चौ कृते पूर्वस्य अत्र. परत्वान्न आकार. अभिधानात् तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्य युद्धे व्यतीहारे यो बहुव्रीहि- स्तस्यैवाय विधिरिति। तत्र गृहीत्वेति किम् ? कायश्च कायश्च गृहीत्वा युद्धमित्यादौ न समास.। गृहीत्वा प्रहृत्येति किम् ? रथे च रथे च स्थित्वा युद्धमित्यादौ न समास.। युद्धे किम् ? हस्ते च हस्ते च गृहीत्वा सख्यमित्यादौ न समासः।

व्यतीहारे यो ह्नः तस्मात् चिः स्यात् पूर्वस्य च घः स्यात्। आ वा नत्वचि। केशेषु केशेषु गृहीत्वा यद् युद्धं

व्यतीहारे किम्? केशेषु केशेषु गृहीत्वा युद्धमित्यादौ न समासः। किञ्च कर्णाकर्णि जपन्ति हन्त निभृतं शम्भुस्वयम्भूगणा इति महानाटके। युद्धादन्यत्रापि दृश्यते। जायायाः जानिः। युवजानिर्धनुष्पाणिरिति भट्टिः। धनु धनुषी धन्वन्। अधिज्यं धनुर्यस्य स अधिज्यधन्वा। अधिज्यधन्वा विचचार दावमिति रघुः। एवं पुष्पधन्वा इत्यादि। यत्तु षष्ठीजाय इति स्वयमुक्तं तत् समासान्तविधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम्। तेन धृतधनुषमकाय तृणवदित्यादि सिद्धम्। प्रसम्भ्यां जानुनो ज्ञुः प्रशंसायाम्। प्रकृष्टे जानुनी यस्य सः प्रज्ञुः सञ्ज्ञुः। ऊर्ध्वाद्वा। ऊर्ध्वज्ञुः ऊर्ध्वजानुः। अस्थूलान्नासिकाया नसो नाम्नि। द्रुरिव नासिका यस्य स द्रुणसः। णत्वं प्रागुक्तम्। स्थूलात्तु स्थूलनासिकः। खुरखराभ्यां नस् वा। खुरणाः खुरणसः खरणाः खरणसः। उत्प्रादेश्च। उन्नसः प्रणसः। प्रसङ्गाथ नित्यार्थञ्चेदम्। वेर्ग्रः। वेः परस्या नासिकाया ग्रः स्याद्बहुव्रीहौ। विगता नासिका यस्य स विग्रः। वयसि सङ्ख्यासुभ्यां दन्तस्य दत्। ऋदित्त्वान्नुम्णीपौ। द्वौ दन्तौ यस्य स द्विदन् द्विदन्तौ स्त्रियां द्विदती। सुदन् सुदन्तौ सुदती। वयसि किम्? द्विदन्तः करी सुदन्तो नटः। अग्रान्तादेर्वा। पृथग्योगाद्वयसीति नायाति। अग्रान्तादिभ्यः परस्य दन्तस्य दत् स्याद्वा। कुड्मलाग्रदन् कुड्मलाग्रदन्तः। अग्रान्तादिस्तु कुड्मलाग्र कुड्मलाग्र शुद्ध शुभ्र वृष वराह अहि मूषिक अश्व शिखर गर्द्दभ ईशाः। अश्नीतपिबता एव खादतमोदतेत्यादि। अश्नीतपिबतीयन्तीति भट्टिः। अतएव क्रियासातत्यत्याद्यन्तेन समासः स्यादिति केचित्। एवम् अस्ति क्षीरं यस्याः सा अस्तिक्षीरा गौः नास्ति दोषो यस्याः सा नास्तिदोषा इत्यादौ त्याद्यन्तप्रतिरूपकाभ्याम् अस्तिनास्तीत्यव्ययाभ्यां समासः॥ ३४९॥

गोरा-टी—परस्पर प्रहरणादिरूपक्रियाकरण व्यतीहारस्तस्मिन् सौप्तान्तयोरित्यादिना यत्र हस्तवैवाय विधिः। दण्डादण्डीत्यादि। चित्त्वाद्यात् क्तेर्लुक्। मुष्टामुष्टीति। परे तु पूर्वस्यात्वं नेच्छन्ति। तेषां मते तु मुष्टीमुष्टीत्येव। द्विदण्ड्यादयः द्विदण्ड्यादयश्चान्ता निपात्यन्ते। द्वौ दण्डावस्यां क्रियायां द्विदण्डि प्रहरति। द्विदण्ड्यादिर्यथा। द्विदण्डि उभयापाणि द्विमुसल्येकपद्यपि। उभाहस्त्युभयाहस्ति उभापाण्युभयाङ्गुलि। उभाकर्ण्युभयाकर्णि उभयादन्त्युभाञ्जलि। संहतपुच्छ्युभादन्ति निकुच्यकर्णि इत्यपि। उभावाह्वभयावाहु प्रोष्ठपद्यत्र सम्मतम्। अतोभयशब्दस्य अप्रयोगेऽपि उभया-

प्रवृत्तं—केशाकेशि। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य यद् युद्धं प्रवृत्तं—दण्डादण्डि। मुष्टामुष्टि मुष्टीमुष्टि, बाहाबाहवि बाहूबाहवि। अचितु अस्यसि।

इति हः।

पाणि इत्यादौ उभशब्दस्योभयादेशः। उभावाङू उभयावाहु इत्यत्र चर्लुक् निपातनात्। कर्णौ निकुच्य धावति प्रोष्ठस्य गो पद गृहीत्वा धावति इत्यर्थे निकुच्यकर्णि प्रोष्ठपदि इति ये चिर्गणपाठात् क्रियाविशेषणानामेवाभिधानाद् छिदरण्डा शाला इत्यादौ न स्यात्। धनुषोनङ्प्रायो धातु नाम्नि। धनुषोऽनङ् प्राय. स्याद्वे सञ्ज्ञायान्तु वा। गाण्डीव धनुर्यस्य गाण्डीवधन्वा गृहीतधन्वा इत्यादि। प्राय इति किम्? धृतधनुषमङ्काय इति पुष्पदन्त.। नाम्नि कि? पुष्पधन्वा पुष्पधनु. कन्दर्प.। सप्राज्जानुनो ज्ञुर्वातु ऊर्द्धात्। संप्राभ्या जानुनी ज्ञु. स्यात् हे ऊर्द्धात्तु वा। सहृतं जानु यस्य स. सज्ञु.। प्रगत जानु यस्य प्रज्ञुः ऊर्द्ध जानु यस्य ऊर्द्धज्ञु. ऊर्द्धजानुः। सुसङ्ख्याभ्या वयसि दन्तस्य दत्। सुशब्दात् सङ्ख्यावाचकाच्च परस्य दन्तस्य दत् स्याद्वे वयसि गम्यमाने ऋदृत्। शोभना दन्ता अस्य सुदन् षोडशदन् कुमार. द्विदन् वत्स। वयसि कि? द्विदन्ती गज.। स्त्रिया नाम्नि। स्त्रिया अन्यदार्थभूताया दन्तस्य दत् स्यात् ह सञ्ज्ञाया गम्यमानायाम्। सुदती काल दती। नाम्नि किम्? सुदन्ता। अग्रान्तश्यावादिभ्या वा। अग्रान्तात् श्यावादेश्च परस्य दन्तस्य दत् स्यात् हे वा। कुन्दकुड्मलाग्रवद्दन्ता यस्य स कुन्दकुड्मलाग्रदन् कुन्दकुड्मलाग्रदन्तः श्यावदन् श्यावदन्त.। श्यावादिर्यथा श्यावारोकवराहाहिवृषमूषिकगर्दभा.। शिखरः शुद्धशुभ्रौ च श्यावादौ दश कीर्त्तिता.। ककुदस्य ककुदवस्थाया शैले तु ले.। अवस्थाया गम्यमानाया ककुदस्य ककुत् स्यात् हे। लेस्तु शैले। अजात ककुदमस्य अजातककुत् वत्स. स्थूलककुत्तरुण.। अवस्थाया कि? श्वेतककुद. ककुदिव ककुद शृङ्गादि। त्रीणि ककुदानि यस्य त्रिककुत्त्रिकूट.। व्युद्भ्या परस्य काकुदशब्दस्य काकुत् स्याद्वे पूर्णात्तु वा। विगत काकुदमस्य विकाकुत् उत्काकुत् पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुद.। सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृन्मित्रशत्र्वो। आभ्या मित्रशत्र्वो क्रमात् हृदयस्य हृत् स्याद्वे। शोभन हृदयमस्य सुहृन्मित्र दुष्ट हृदयमस्य दुर्हृत् शत्रु, अनयोरिति कि? सुहृदय. साधु. दुर्हृदय. खल.। आभ्या कि? प्रहृदयं मित्रम्। जायाया जानि.,

कर्मधारयसमासः (यः)।

परमश्चासावात्मा चेति—परमात्मा। संश्चासौ चिच्चासावानन्दश्चेति—सच्चिदानन्दः।

जायाया जानि. स्याद्वे। युवती जाया यस्य स युवजानि. वृद्धजानि.। तथाच युवजानिर्धनुष्पाणिरिति भट्टिः ॥ ३४९ ॥

इति बहुव्रीहिसमास. समाप्त.।

स च विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरेव। यथा परमात्मा उत्तरपदद्विगुद्वन्द्वबहुव्रीहिवर्जं पदबहुत्वे समासो नास्तीति दुर्गसिंहक्रमदीश्वरौ। तन्मतमस्वीकुर्वन् त्रिभिः पदैरपि कर्म्मधारयमाह। सच्चिदानन्द इति। आनन्दयतीति पचादित्वादनि आनन्द इति विशेष्य पदम्। अन्यथा विशेषणत्वे समासानुपपत्ते.। तथापि विशेष्यविशेषणयोर्विशेषण पूर्वम्। तेन दीर्घब्राह्मण न तु ब्राह्मणदीर्घ इति। गौरादिर्वा। गौरविप्र विप्रगौर.। गौरादिस्तु। गौर कडार जठर कपिल गडुल काण खोड खञ्ज कुब्ज कुण्ड खल वृद्ध भिक्षुक तनु इति।

श्रीरा-टी—इदानीं यमाह। परमश्चासौ इत्यादि। व्यवत् ष्यन्तम्। इतः-परं सूत्रे यत् ष्यन्त निर्दिष्ट तद्यवत् स्यात् अतिदेशाद्व्य पूर्वं पूर्वनिपात.। विशेषणाना विशेष्यैः। विशेषणाना विशेष्यैः सह य' स्यात्। एकार्थानादाना सो यसंज्ञ इत्युक्त तत्र एकार्थता च सामानाधिकरण्य तच्च भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सा च विशेषणविशेष्यरूपाणामेव भवति। तत्र यत्सामान्याकारेण प्रवृत्तमनेकप्रकारवस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकत्र प्रकारे व्यवस्थापयति तद्भेदक विशेषण एव यद्भेद्य तद्विशेष्यम्। परमात्मेत्यादि परमशब्दस्योत्कर्षार्थस्य जीवात्मनः परमात्मव्यावर्त्तकत्वादिर्विशेषणत्वम्। आत्मनो भेद्यत्वाद्विशेष्यत्व एव नीलोत्पल पुत्रवत् गृही पाचकपुरुष इत्यादि। यद्यपि नीलादिवत् उत्पलादीनामपि इतरव्यावर्त्तकत्व तथापि नीलाद्याश्रयत्वेनोत्पलादीना प्राधान्याद्विशेष्यत्व नीलादीनामुत्पलाद्याश्रितत्वेनाप्राधान्याविशेषणत्वम्। अत एव नीलादीनामुत्पालाद्यधीनत्वात् तत्तल्लिङ्गवचनत्वम्। कुब्जकुण्ठः कुण्ठकुब्जः विस्पष्टपटुः पटुविस्पष्ट. इत्यादौ द्वयोर्विशेषणत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारादेकस्य विशेष्यत्व कल्प्यते अभिधानाद्द य सः क्वचिन्नित्य' क्वचिन्न स्यात् क्वचिद्विकल्पः। यथा कृष्णसर्पः लोहितशालिः रामो जामदग्न्य' अर्जुनः कार्त्तवीर्य्यः नीलोत्पल नीलमुत्पलमित्यादि। विशेषणस्य इतरव्यावर्त्तकत्वेन

विशेष्येणैव सह य । तेन वृक्ष. शिंशपा लोहितस्तक्षक. इत्यादौ न स्यात्। आम्रवृक्ष' शिंशपावृक्ष' इत्यादौ आम्रादीना यदा विशेषवृत्तिर्नाविवक्ष्यते तदैव फलवृक्षयोर्वर्त्तमानत्वात् सामान्याकारेण प्रवृत्तत्वेन विशेषणत्वात् स इति कश्चित् षीस एवेत्यन्य । बहूना दानामपि यस कुर्वन्नाह सम्रासौ इत्यादि। अन्ये तु बहूना दानाञ्च हान्यस न कुर्वन्ति महच्च तन्नीलञ्च तदुत्पलञ्चेति। पट्वी चासौ श्यामा चासौ कन्यका चेति राज्ञी गौ.चौरमित्यादौ महन्नीलोत्पल पट्वी श्याम-कन्यका राजगोचौरमित्यादिप्रयोगापत्ते.। से सर्वान्तदस्यैव परदत्वेन तस्य पु'वद्भावाकाराभावप्रसङ्गात् यग्भेयसोऽपि महानीलोत्पल पटु श्यामकन्यका षीष-गर्भषीषे राजगवीचौरमिति तु स्यादेव। बहूना दाना हसौ स्वीकृत्यापि। राज्ञी गौश्च अश्वश्च पुरुषश्चेति पञ्च भुक्तवन्तो ब्राह्मणा अस्येत्यादौ राजगवाश्वपुरुषाः पञ्चभुक्तब्राह्मण इत्यादि न स्यादनभिधानादित्याहु । ग्रन्यकृन्मते तु। मह न्नीलोत्पल इत्यादि रूपाभावनिश्चयश्चेदस्ति तदा राज्ञी गवाश्वपुरुषा इत्यादिवत् तादृशप्रयोगभावोऽनभिधानादिति प्रत्याख्यातम्। तथाच काला. परिमाणेनेति पाणिनीयसूत्रे काला इति व्वनिर्देशात् चिदोऽप्यय सस्तेन हे अहनी जाते अस्येति विग्रहे द्व्यह्नजात इत्यादि न्यासकृतोक्तमिति। अभिधानात् क्वचिदन्यत्रापि। एकादीना य.। एकादीना स्याद्यन्तेन सह य. स्यात्। एका चासौ शाटी चेति एकशाटी एकाटे पूर्वनिपात. एव सर्ववेदा । एकापदिर्यथा। एक सर्व जरत् पूर्व समान नव मध्यमा.। जघन्यचरमौ वीर पुराण पर केवला । मध्य-प्रथम एकादाविह पञ्चदश स्मृता । सामान्यशब्देनोपात्तत्वात् कार्षापणार्थ-पुराणशब्दस्य इह न ग्रहणम्। विशेषणविशेष्यत्वादेव सिद्धे एकपण्डित. सर्वशुक्ल. जरत्पाचक इत्यादौ पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भ । पूर्वकालस्य। पूर्वकालक्रिया-वाचिन. परकालक्रियावाचिना सह य स्यात्। आदौ स्नात. पश्चादनुलिप्तः स्नातश्चासावनुलिप्तश्चेति स्नातानुलिप्त. लूनप्ररूढ लिप्तवासित' बद्धताडित. स्नापितभोजित इदमपि पूर्वनिपातार्थम्। दिक्संख्ययोर्नाम्नि। दिग्वाचिन सख्यावाचिनश्च स्याद्यन्तेन य: स्यात् नाम्नि गम्यमाने। पूर्वा चासौ इषुकाम-शमी चेति पूर्वेषुकामशमी चतुर्विद्या' पञ्चाम्रा. सप्तर्षय अत्र स एव सज्ञाप्रतीते' वाक्याभावेऽपि बालबोधनार्थमर्थकथनम्। नाम्नि कि ? उत्तरा वृक्षा अष्टौ ब्राह्मणा । विशेषणत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम्। तेनानाम्नि न स्यात्। पञ्चपुराणाना दशदिक्षु पञ्चपुरुषगामिन्य इत्यादयो ऽसाधव इत्यन्ये शिष्टप्रयोग-दर्शनात् उत्सर्गत्वेन क्वचिदनाम्न्यपीत्यन्य.। चतुर्दिगीशानवमन्य मानिनी द्वि-

चन्द्रज्ञानमित्यादौ तु चतसृणां दिशां समाहारश्चतुर्दिक् द्वयोश्चन्द्रयोः समाहारः द्विचन्द्रमिति गसात्। पूर्वासु वर्षासु भवं पौर्ववार्षिकं इत्यत्र तु कालवाचि-पूर्वशब्दस्यैकादित्वात् स'। कतरकतमयोर्जातिप्रश्ने। कतरकतमयोर्जातिप्रश्न एव य स्यात्। कतरकठ कतमकठ। जातिप्रश्ने किं? कतरः पाठकः। किम चेपे। चेपो निन्दा तस्यां गम्यमानायां किमो य स्यात्। किं राजा यो न रक्षति प्रजां किं गौः यो न वहति भारम्। चेपे किं? को राजा पाटलिपुत्रे। प्रश्ने ऽत्र किं शब्दः। निन्द्याना निन्दनैः। निन्दाविषयाणां निन्दा-करणैः सह य स्यात्। वैयाकरणश्चासौ खसुचिश्चेति वैयाकरणखसुचिः निष्प्रतिभ इत्यर्थः। याज्ञिककितवः अयाज्ययाजना' तृष्णापरा इत्यर्थः। तार्किक-दुर्दुरूढः नास्तिक इत्यर्थः। निन्द्याना किं? वैयाकरणश्चौरः न ह्यत्र वैयाकरणत्वं निन्द्यते किन्तु चौरत्वम्। निन्दनैः किं? कुत्सितो विप्रः विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थ इदम्। पापनकयोर्निन्द्यैः। निन्दाविषयैः सह पापानकयोर्यः स्यात्। पापा-नापितः अनकनापितः इह पापानकशब्दौ स्वतन्त्रपरिज्ञाननिन्दावचनौ निन्द्यस्य पूर्वनिपाते परनिपातार्थमिदम्। उपमानस्य सामान्यवाचिना। उपमीयते येन तदुपमानं सादृश्येन स्वभिन्नपदार्थपरिचायक इत्यर्थः। 'उपमानोपमेययोरेव साधारणो धर्मः सामान्यं तद्वाचिना सह उपमानवाचिनो य स्यात्। शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा देवदत्ता हंसश्येनी शाटी। सामान्यवाचिना किं? पर्वता इव बलाहकाः। उपमानस्येति किं? देवदत्ता इव श्यामा। कश्चित् श्यामत्व गुणमुपादाय शस्त्रीशब्दो देवदत्तायां वर्त्तते अतः सामानाधिकरण्यमित्याह तन्मते शस्त्री चासौ श्यामा चेति वाक्यम्। वचनसामर्थ्याद्व्यधिकरणेऽपि य स इत्यन्यः। एवं परत्रापि। उपमेयस्य व्याघ्राद्यैः सामान्याप्रयोगे। उपमेय वाचिनो व्याघ्राद्यैः सह यः स्यात् सामान्यस्याप्रयोगे सति। पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः। व्याघ्रादिर्यथा। व्याघ्रपुङ्गव शार्दूल सिंह कण्ठीरवर्षभाः। वराह-महिषा-कर्ष पद्मकुञ्जरहस्तिनः'। कमल पल्लव नाग' केशरी वृषभो हरिः। वृषश्चन्द्रः किशलय कडारोऽन्ये प्रयोगतः। सामान्यप्रयोगे किं? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः शूरत्वमिह उपमेयोपमानयो' पुरुषव्याघ्रयोः साधारणो धर्मः। श्रेण्यादिः कृतादिना च्व्यर्थे। श्रेण्यादिः कृतादिना सह य' स्यात्। अभूततद्-भावे। अश्रेणयः श्रेणय कृताः श्रेणीकृताः। श्रेण्यादिर्यथा। श्रेणि, कुङ्कुम-मुदक पूगः कुशल निधन कुसुम कूटः। इन्द्रः कुण्डिमपण्डितमुण्ड निचयो निपुणो देवविशिष्टम्। श्रमणश्चपलो राशिर्ह्रदोऽध्यापकः पटुः। ब्राह्मणः

क्षत्रियो भृतौ वदान्य कृपणो मृदु' । कुडुमविशिष्टयो स्थाने पदार्थविषयशब्दौ पठत्यन्य: । कृतादिर्यथा । कृतभूतसमाज्ञात सम्भावित निराकृता: । गत उक्त समाम्नात-समाख्यात-विकल्पिता. । मतावधारिताख्यातमुक्तज्ञातयुतानि च । कलितोपकृताज्ञातावधारितमुपाकृत । एकविंशतिरचोक्ता शेषं ज्ञेयं प्रयोगत' । श्रेणीभूत' पूगीभूत इत्यादौ तु श्रेण्यादित्वात् स. । च्च्यर्थे किम् ? श्रेणय कृता: । अनञ्क्तस्य नञ्क्तेन । अनञ्क्तान्तस्य स नञ्क्तान्तेन सह य: स्यात् । कृतञ्च तदकृतञ्चेति कृताकृत कृतभागसम्बन्धात् कृतम् अकृतभागसम्बन्धात् अकृतम् अवयवधर्मे समुदायस्य तथा व्यपदेशात् एव क्लिष्टाक्लिष्ट भुक्ताभुक्तम् इत्यादि । कृतादेरपकृतादिना । कृतादेरपकृतादिना सह य स्यात् । कृतञ्च तत् अपकृतञ्चेति कृतापकृतम् अभिमतानभिमत भागयो. करणाकरणात् भक्तञ्च तदभ्यर्हितत्वात् विभक्तञ्चाशोभनत्वात् भक्तविभक्त कियङ्गत कियत् प्रत्यागत गतप्रत्यागत यदा तु पूर्वगत पश्चात् प्रत्यागतमिति वाक्य तदा पूर्वकालस्येति स । क्रयश्चासौ क्रयिका चेति क्रयक्रयिका मनीषादित्वात् घं । क्रयावयवत्वात् क्रय क्रयिकावयवत्वात् क्रयिका इति अवयवधर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशाद्भेद । एव पुटापुटिका फलाफलिका । मालामालिका इति । सदादिपूज्यमानयो पूज्यमाननागादिभ्याम् । सदादे पूज्यमानवाचिना नागादिना सह य स्यात् । सश्चासौ पुरुषश्चेति सत्पुरुष. । सदादिर्यथा । सन्महत् परमोत्कृष्टोत्तमा. पञ्च सदादय: । पूज्यमानेन किम् ? सन् सत्य विद्यमान इत्यर्थ. । उत्कृष्टा गौ. पङ्कादुद्धृत इत्यर्थ । नित्यसापेचे सद्भावस्थापनीय एव । गौश्चासौ नागश्चेति गोनाग: । नागादिर्यथा । नागो वृन्दारकश्चैव कुञ्जरोऽव वर्यो मता । व्याघ्रादित्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगेऽपि यसविधानार्थमिदम् । तेन नागवृन्दारक. सूरो नरवृन्दारको बुध' । पूज्यमानस्येति किं ? मैत्रो नाग. मूर्खत्वात् । जाते' पोटादिप्रशसार्थाभ्याम् । जातिवाचिन. पोटादिना प्रशसावाचिना च सह य: स्यात् । इभ्या करेणु. पोटा स्त्रीपुसलक्षणा इभ्या चासौ पोटा चेति इभ्यपोटा गोवेहत् । पोटादिर्यथा । पोटा वेहत् वशा धूर्त्त स्तोक श्रोत्रिय धेनव. । प्रवक्ता युवतिर्गृष्टिस्तथावस्करनीत्यपि । अध्यापक: कतिपयो दशचिभिरिहेरिता. । वक इव वक: पुरुष. स चासौ धूर्त्तश्चेति वकधूर्त्त. इत्यत्र निन्द्याना निन्दनैरित्यनेनैव सिद्धे काठधूर्त्त इत्यादौ अनिन्दार्थं वचन धूर्त्तकठ: जनयति कुसुदभ्रान्तिं धूर्त्तवकोहि मत्स्यानामित्यादयो ऽसाधव इत्यन्ये उभयोत्वात् विशेषणविशेष्यत्वेनैव साधुत्वमित्यपर. । अत्र प्रशसार्थशब्देन रूढिशब्दाना मतल्लिकादीनाम् एव ग्रहणम् गौश्चासौ मतल्लिका चेति गोमतल्लिका गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् विप्रोद्घ विप्रतल्लज: । यून पलितादिना । युवन्शब्दस्य पलितादिना

सह य' स्यात्। युवा चासौ पलितश्चेति युवपलित । पलितादौ तु पलित: खलितौ बलिनो जरन्। प्रायो नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण तेन युवती चासौ पलिता चेति युवपलिता युवजरतीति। ल्यतुल्यार्थयोरजात्या। ल्यसञ्ज्ञकल्यान्ताना तुल्यार्थानाञ्च जातिभिन्नवाचिभि सह य स्यात। भोज्योष्ण पानीयशीतं शीतपानीयोष्णपानीयादयोऽसाधव इत्यन्ये। शीतगुणयुक्त पानीयमित्यादि वाक्ये शाकपार्थिवादित्वात् सिद्धमित्यन्य । तुल्यश्वेत: सर्वश्वेत: तुल्यमहान् सदृशमहान् इत्यादौ तु सदादित्वात् प्राप्त सोऽनेन बाध्यते परत्वात् तस्य तु महापुरुष इत्यादौ विषय:। अजात्या किम्? भोज्य ओदन:। वर्णाना वर्णै.। वर्णवाचिना वर्णवाचिभि' सह य. स्यात्। कृष्णसारङ्ग' कृष्णसबल' सारङ्गसबलशब्दौ मुख्यवृत्त्या समुदायवृत्ती अवयवप्रसिद्धे: समुदायसिद्धेर्बलीयसीति न्यायात् कृष्णशब्दो हि कृष्णावयवसम्बन्धात् समुदाये वर्त्तते इति गौणसामानाधिकरण्यात् पूर्वेणाप्राप्तेऽनेन यो विधीयते। तत्र गौणत्वादिविशेषणत्वेन कृष्णशब्दस्यैव पूर्वनिपात'। यत्र तु अवयवसम्बन्धात् द्वावेव समुदायवृत्ती तत्र कामचारात् प्राग्भाव । यथा कृष्णशुक्ल शुक्लकृष्ण इति। कुमार्य्या श्रमणादिना। कुमारीशब्दस्य श्रमणादिना सह य स्यात्। कुमारी चासो श्रमणा चेति कुमारीश्रमणा। श्रमधोर्नन्द्यादित्वादन । श्रमणादिस्त्। श्रमणा तापसी दासी वन्धकी कुलटेत्यपि। तथा प्रव्रजिता गर्भिण्यव सप्त प्रकीर्त्तिता। कुमारस्य च मृद्वादिना। कुमारशब्दस्य कुमारीशब्दस्य च मृद्वादिना सह य' स्यात्। कुमारश्चासौ मृदुश्चेति कुमारमृदु। कुमारी चासौ मृद्वी चेति कुमारमृद्वी। मृद्वादिर्यथा। मृदुपटु पण्डितचपला निपुण: कुशलाध्यापकमप्यभिरूप । मृद्वादीना कुमारीसामान्याधिकरण्ये स्त्रीत्वमेव विशेषणत्वात्। चतुष्पदा गर्भिण्या। चतुष्पदा जातिवाचिना गर्भिण्या सह य: स्यात्। गोगर्भिणी। अजगर्भिणी। चतुष्पदा किं? ब्राह्मणी गर्भिणी शरभी गर्भिणी मयूरव्यंसकाद्या'। मयूरव्यंसकाद्या' शब्दा यसञ्ज्ञका: निपात्यन्ते। व्यंसयति छलयति व्यंसको धूर्त्त । विपूर्वादंसधोर्णक मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति मयूरव्यंसक. छात्रव्यंसक' काम्बोजमुण्ड. यवनमुण्ड'। एहीडादयोऽन्यार्थे। अन्यार्थे वर्त्तमाना. एहीडाद्या. मयूरव्यंसकादित्वात् येसे निपात्यन्ते। एहि इह यत्र कर्मणि वर्त्तते एहीह वर्त्तते एहियवैरिति यत्र कर्मणि तत एहियव एहि वाणिज्ये इति यस्या क्रियाया सा एहिवाणिज्या एहिस्वागतमिति यस्या क्रियाया सा एहिस्वागता। प्रोहकटमिति यस्या क्रियाया सा प्रोहकटा प्रोहकर्दमा आहववसना आहवचेला आहवविवण्डा उद्धरचूडा कृम्बिविचक्षणा भिन्द्दिलवणमित्युच्यते यस्यां क्रियाया सा भिन्द्दिलवणा पचलवणा उन्मर छत्तृजेति यस्या क्रियाया

३५०। कोडादिः पुंवत् यजातीयदेशीये तत्वे त्वजात्याख्यः।

कोडादिः १।, पुंवत् ।१।, य-जातीय देशीये ७, तत्वे ११, तु ।१।, अजात्याख्य' १।।

सा उन्मरीतृस्त्रजा उद्गमविधमा उत्पतनिपता अगेहिप्रघसा उदक् च अवाक् च उच्चावचं उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचं आचितश्च उपचितश्च आचोपच आचितश्च पराचितश्च आचपराच निश्चितश्च प्रचितश्च निश्चप्रच नास्ति किञ्चिदस्य अकिञ्चनः न किञ्चनो वा पीत्वा स्थिरक. भुक्त्वा सुहितक. प्रोष्य पापीयान् इह पञ्चमी इह द्वितीया खात्वा कालक उत्पत्य लाचणिकजाता निपत्य रोहिणीजाता विषम-श्यामाजाता इत्यादि उन्मरीतृस्त्रजेत्यादीना त्यादिस्त्यादिना क्रियासातत्य इत्या-दिना एव सिद्धेऽसातत्यार्थो गणे पाठः। पीत्वास्थिरक इत्यादौ से सत्येकदत्तात् पीत्वास्थिरकस्य इद इत्यर्थे णे पैत्वास्थिरक भौक्त्वासुहितकम्। प्रौष्यपापीयस इत्यादौ णित्ते आद्यचो त्रि.। ह्यन्त ढेनाभीक्ष्ण्ये वे। ह्यन्त ढेन सह आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने मयूरव्यंसकादित्वात् षसे निपात्यते यदि ससो घमाह। जहिजोड़मिति य पुन. पुनराह स जहिजोड उज्जहिजोड जहिस्तम्ब उज्जहिस्तम्ब। त्यादिस्तेन क्रियासातत्ये। त्याद्यन्त त्याद्यन्तेन सह क्रियासातत्ये गम्यमाने षसे मयूर-व्यंसकादित्वात् निपात्यते। अश्नीत पिबत इति यस्या क्रियाया सा अश्नीतपिबता पचतभृज्जता खादतमोदता इत्यादि। शाकपार्थिवाद्या.। शाकपार्थिवाद्या निपात्यन्ते। शाक शक्ति, प्रधान यस्य स शाकप्रधानः शाकप्रधान. पार्थिवः शाकपार्थिव मेरुनामा महीभृत् मेरुमहीभृत् सुग्रीवनामा कपि सुग्रीवकपिः श्रीहर्षनामा नृपति श्रीहर्षनृपति। सुखयुक्ता नासिका सुखनासिका त्रिगुणीकृता जगती त्रिजगती अर्द्धावशिष्ट घृत अर्द्धघृत इत्यादि शाकपार्थिवादिराकृतिगण। अवहित य स लचणो मयूरव्यंसकादौ द्रष्टव्यं आकृतिगणत्वात्। एषा मयूर-व्यंसकादीना यान्तरं न स्यात्। तेन परमो मयूरव्यंसक.॥ ३४९॥

कोड् आदिर्यस्य स कोडादि। यस्य जातीयस्य देशीयस्येति यजातीयदेशीयं तस्मिन्। तस्य त्वस्य तत्वं तस्मिन्। जातिश्च आख्या च जात्याख्ये न विद्येते जात्याख्ये यत्र कोडादौ सोऽजात्याख्य'। पुंवत् स्त्र्युक्तपुंस्क इत्यादिना उक्तपुंस्कस्य तु कोडादे पुंवद्भावस्य प्रसक्तौ नोशाककोडित्यादिना निषेधे कर्मधारयादौ पुनरनेन विधिः क्रियते। तेनायमर्थः। शाककोड् पूरण्याख्या युक्तविका

कोङ् पूरण्यादिः पुंवत् स्यात् यादौ । तत्वयोस्तु जाति-संज्ञावर्जम् । पाचकस्त्री । पञ्चमभार्य्या ।

रार्थयित्तजातिस्वाङ्गेवन्त पद यद्युक्तपुंस्क भवति तदा एकार्थे स्त्रीलिङ्गे परे कर्मधारये पुंवत् स्यात् जातीयदेशीयप्रत्यये च पुंवत् स्यात् तत्वयो परयोस्तु जाति-सञ्ज्ञावर्जम् उक्तपुंस्क. कोडादिः पुंवत् स्यादिति । जातीयप्रत्यये तु पुंवद्भाव-प्रसङ्गाभावेऽपि कोडादिः पुंवत् स्यादित्यर्थ. यथा रसिका चासौ भार्य्या चेति रसिकभार्य्या एव पाचकभार्य्या पञ्चमभार्य्या दत्तभार्य्या मैथिलभार्य्या ब्राह्मणभार्य्या सुकेशभार्य्या रसिकदेशीया रसिकता रसिकत्वम् । जातीयप्रत्यये तु रसिका-जातीया पाचकजातीया षष्ठजातीया दत्तजातीया मैथिलजातीया ब्राह्मण-जातीया सुकेशजातीया । कोडादिभिन्नस्य तु दीर्घा जातीया इत्यादीना पुंवन्न स्यात् उक्तपुंस्कः किं ? गङ्गिकाभार्य्या गङ्गिकाजातीया गङ्गिकता गङ्गिकत्वम् । अजात्याख्य इति किं ? ब्राह्मणीत्व दत्तात्वम् । केचित्तु कोडादिशब्देनात्र येषा पुंवद्भावो निषिद्धस्ते एव गृह्यन्ते । तेन पूरण्यादि' पूर्वस्थिता. पुंवद्भावयोग्य-शब्दा । पूरणीत्यादिना निषेधेऽपि कर्मधारये पुंवत् स्युः । यथा कल्याणपञ्चमी महाष्टमी महानवमी कल्याणप्रिया कल्याणमनोज्ञा इत्यादि इत्याहु. ॥ २५० ॥

श्रीरा-टी—कोङ् च पूरणी च ते आदी यस्य स । यश्च जातीयश्च देशीयश्च तत्तस्मिन् । तश्च त्वश्च तत्तस्मिन् जातिश्च आख्या च ते न स्तो यत्र स । कोङ्पूरण्यादिरित्यादि । कोडादयो नेताककोङ् इत्यादि सूत्रे ये पठिता पूरण्यादय पूरणी प्रियेत्यादि सूत्रे ये पठितास्ते च पुंवत् स्युः । ये जातीये देशीये च परे । पाचकस्त्रीति पाचिका चासौ स्त्री चेति इति वाक्य एव रसिकभार्य्या इत्यादि पञ्चमी चासौ भार्य्या चेति वाक्य दत्तभार्य्या मैथिल-भार्य्या सुकेशभार्य्या महाष्टमी महानवमी सुन्दरप्रिया कल्याणमनोज्ञा इत्यादि । वैयाकरणभार्य्या सौवश्वभार्य्या काषायकन्या हैमसुद्रिका ब्राह्मणमानि-नीत्यादि तु निषेधाभावात् पूर्वेणैव सिद्धम् । नेताककोङ् इत्यादिना येषा निषेध प्राप्तस्तेषामेवानेन पुंवद्भावः तेन मद्रिका वृन्दारिका द्रौणीभार्य्या इत्यादौ न स्यात् । जातीये पूर्वेणाप्राप्ते देशीये कोडादित्वादप्राप्ते विधिर्यथा तार्किकजातीय. कारकजातीय. तार्किकदेशीया इत्यादि अजात्याख्य इत्यस्य विशेषणत्वात् गुणवचनस्यैव तत्वयो पुंवत् तेन पच्या भाव पटुता पटुत्वं मृदुता मृदुत्व इत्यादौ स्यात् न तु कटीत्व दत्तात्वं पाचिकात्व व्यभिचारिणीत्व इत्यादौ

३५१। द्वित्र्यष्टाधिका द्वात्रयोऽष्टा स्त्रिद-शाद्ये ऽन्त्यषट्के त्वनशीतौ वा।

द्वित्र्यष्टाधिका १।॥, द्वात्रयोऽष्टा. १।॥, त्रिदशाद्ये ७।, अन्त्यषट्के ७।, तु।१।, अनशीतौ वा।१।।

एषामेते क्रमात् स्युः दशादित्रिके। चत्वारिंशदादिषट्के शीतिं वर्ज्ज तु वा। द्वाधिका दश द्वादश। त्रयोदश। अष्टादश। द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत्। अनशीतौ किं ? द्व्यशीतिः।

ये तु क्रियापि गुणः इत्याहुः तन्मते पाचकत्वं व्यभिचारित्वमिति तन्वीत्वमित्यादौ तु नोपधाककोड इत्यादिना निषेधः ऊङित्यनेन यस्मात् ऊङ्सम्भवस्तस्यैव ग्रहणम्। कोडपूरण्यादि किं ब्रह्मबन्धुबाला। यादौ किं रसिकाभार्य्यः पञ्चमीयते आत्मानं पाचिका मन्यते पाचिकामानिनी दत्तापाशा पाचिकाकल्पा हैमीरूप्या ब्राह्मणीदेश्या सुकेशीकल्पेत्यादि ॥ ३५० ॥

द्वि च त्रिश्च अष्टा च द्वित्र्यष्टानः द्वित्र्यष्टभिः सहिता अधिकाः द्वित्र्यष्टाधिकाः शाकपार्थिवादित्वात् सहितपदस्य लोपः द्वन्द्वात् परस्याधिकशब्दस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् द्व्यधिकात्र्यधिकाष्टाधिका इत्यर्थः। द्वाश्च त्रयस् च अष्टाश्च द्वात्रयोऽष्टाः। दश आदौ येषां ते दशाद्याः त्रयाणां दशाद्यानां समाहारः त्रिदशाद्यं तस्मिन्। पात्रादित्वान्नेप्। त्रिदशाद्ये इत्येकवचनान्निमित्ते यथासंख्याभावः। षण्णां समूहः षट्कम्। अन्त्यञ्च तत् षट्कञ्चेति अन्त्यषट्कं तस्मिन्। पूर्वतो य जातीयदेशीयानां अनुवृत्तावपि इह त्रिदशाद्ये इति परनिमित्तस्य उक्तौ जातीयादेरवृत्त्यभावे केवलो य एवानुवर्त्तते। तेन द्व्यधिकत्र्यधिकाष्टाधिकानां स्थाने क्रमाद् द्वा त्रयस् अष्टा इत्येते आदेशाः स्युः दशशब्दे विंशतिशब्दे त्रिंशच्छब्दे च परे कर्मधारये इत्यर्थः। चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टि सप्तति नवतीति पञ्चसु परेषु वा स्युरित्यर्थः। यथा द्व्यधिकाश्च ते दश चेति द्वादश त्रयोदश अष्टादश एवञ्च द्वाविंशतिः त्रयोविंशतिः अष्टाविंशतिः त्रयस्त्रिंशत् अष्टात्रिंशत्। अन्त्यषट्के तु द्व्यधिका चासौ चत्वारिंशच्चेति द्वाचत्वारिंशत्। पक्षे शाकपार्थिवादित्वात् अधिकपदस्य लोपे द्विचत्वारिंशत् शाकपार्थिवादिर्यथा। शाकप्रधानश्चासौ पार्थिवश्चेति शाकपार्थिवः। अत्र प्रधानशब्दस्य लोपः शाकः शक्तिः। एवं दध्ना मिश्रितं ओदनं दध्योदनं इत्यादि एवं

३५२। वैकोनस्यैकाद्नैकान्नौ सङ्ख्यायाम्।

वा।१।, एकोनस्य ६।, एकादन्न एकान्नौ १॥, सङ्ख्यायाम् ७।।

एकाद्नविंशतिः एकान्नविंशतिः एकोनविंशतिः।

३५३। सख्यह्नोरात्रः षः षगे च।

सखि-अहन्-रात्र' ५।, ष. १।, षगे ७।, च।१।।

एभ्यः षः स्यात् ये षे गे च। प्रियसखः परमाहः महाराजः।

द्वापञ्चाशत् द्विपञ्चाशत् द्वाषष्टिः द्विषष्टिः द्वासप्तति' द्विसप्ततिः द्वानवति. द्विनवति. इत्यादि। अनशीतौ किं द्व्यशीतिः त्र्यशीतिः अष्टाशीतिः। कर्मधारये किं? द्व्यधिका दश यत्र स द्व्यधिकदश इत्यादौ न स्यात्॥ ३५१॥

श्रीरा-टी—द्वौ च त्रयश्च अष्टा च ते। द्वाश्च त्रयश्च अष्टाश्च ते। दश आद्या येषां ते दशाद्याः त्रयाणां दशाद्यानां समाहारस्त्रिदशाद्य पात्रादित्वाप्न्नेप् तस्मिन् षण्णां समूहः षट्क अन्तेभव अन्त्य अन्त्यश्च तत् षट्कश्चेति तत्तस्मिन् न अशीति-रनशीतिः तस्याम्। एषामित्यादि द्वित्र्यष्टन् इत्येतेषां स्थाने द्वा त्रयस् अष्टा इत्येते आदेशाः क्रमात् स्युः दशादित्रिकसंख्याशब्दे परे द्वित्र्यष्टान चेदधिका भवन्ति। इह त्रिदशाद्यशब्देन दशविंशतित्रिंशत् शब्दानामेव ग्रहणम्। अन्यथा अन्त्यषट्के अशीतिवर्जनमनर्थकं स्यात् त्रिदशाद्य इति क्रान्तत्वात् न यथासंख्यम्। पञ्चसु एते आ-देशा इत्यर्थः। द्वि अधिका दश इति शाकपार्थिवादित्वादधिकशब्दलोपे द्वाद्यादेश। एवं द्वाविंशति. त्रयोविंशति अष्टाविंशति. द्वात्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत् अष्टात्रिंशत् इति द्वाचत्वारिंशदित्यादि एव त्रयश्चत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् अष्टचत्वा-रिंशत् इत्यादि। एव पञ्चाशत् षष्टि सप्तति नवति शब्दे परेऽपि। द्व्यशीति. त्र्यशीतिः अष्टाशीतिरिति सहर्षं र्षः। एषु किं? द्विशत त्रिशत अष्टशतं इत्यादि॥ ३५१॥

एकोनस्य स्थाने एकाद्नैकान्नौ स्यातां वा संख्यावाचके परे कर्मधारये। एकोना चासौ विंशतिश्चेति एकाद्नविंशतिरित्यादि। वाशब्दस्य व्यवस्थया सख्याशब्देनेह विंशत्यादिरेवोच्यते। तेन एकोनाश्च ते दश चेति एकोनदश। कर्मधारये किं? एकोनाविंशतिर्येन स एकोनविंशति॥ ३५२॥

श्रीरा-टी—एकाद्नश्च एकान्नश्च तौ। वाद्वयमध्यवर्त्तित्वात् नित्ये प्राप्ते वा ग्रहणम्। परे तु ऊनार्थे नञः प्रकृतिवत् भावं विधाय एकशब्दस्यानागमं कुर्वन्ति। एकाद्नविंशतिः एकान्नविंशतिः। एकोनविंशतिस्तु ऊनशब्देनैव॥ ३५२॥

३५४ । सर्वैकदेशसङ्ख्यातसङ्ख्याव्यान्नैकान्नैक्ये ऽह्नो ऽह्नः ।

सर्व—व्यात् ५।, न ।१।, एकात् ५।, न ।१।, ऐक्ये ७।, अह्नः ६।, अह्न १। ।

एभ्यः परस्य अहन् इत्यस्य स्थाने अह्नः स्यात् यादौ न त्वेकात् न च ऐक्ये ।

३५५ । प्राग्वत् नो णो ऽतो ऽह्नस्य ।

प्राग्वत् ।१।, न. ६।, ण १।, अत. ५।, अह्नस्य ६। ।

सखा च अहश्च राजा चेति सख्यहोराजन् तस्मात्। प्रियश्चासौ सखा चेति प्रियसख अनेन षप्रत्यये यथोर्लोप इतीकारलोप । षित्वादीपि प्रियसखी। परमाह इति न्वोर्लोपौतावितिं नलोपे यथोर्लोप इत्यकारलोप.। अह्नान्ताना पु स्त्वमभिधानात् महाराज इत्यत्र महतस्तस्य आकार' नलोपादिश्च। एव कृष्णस्य सखा कृष्णसख. तयाणा सखीना समाहार. त्रिसखम् ॥ ३५३ ॥

श्रीरा-टी—षगे चेति य: क्रमप्राप्त. चकार षगसमभिव्याहृत. षगमनुकर्ष-तीत्यत आह। ये षे गे चेति षकारस्यैवाऽदित्वात् परदेभ्य. एभ्य. ष इत्यर्थ । तेन सखिसुत इत्यादौ न स्यात। प्रियसख इत्यादि। प्रियश्चासौ सखा चेति परमश्च तदहश्चेति महाश्चासौ राजा चेति वाक्यम् ॥ ३५३ ॥

सर्वश्च एकदेशश्च सख्यातश्च संख्या च व्यश्चेति तस्मात्। न एको नेकः तस्मात्। न ऐक्य नैक्य तस्मिन्। अह्न एकैकभावे वर्त्तमान पूर्वादिरेकदेश । एभ्य परस्य अहन्शब्दस्य अह्न इत्यकारान्त' स्यात्यादौ न त्वेकात् परस्य न च समाहारे। सर्वश्च तत् अहश्चेति सर्वाह्न अह्नान्ताना पु स्त्वमभिधानात् मध्याह्न. सख्याताह्न द्वे अहनी प्रिये यस्य स द्व्यह्नप्रिय. प्रकृष्टमह प्राह्ण:। नैकात् कि ? एकाह.। नैक्ये कि ? त्र्यहः ॥ ३५४ ॥

श्रीरा टी—सर्वश्च एकदेशश्च सख्यातश्च संख्या च व्यश्च तत्तस्मात्। न एको नैकस्तस्मात् न ऐक्य नैक्य तस्मिन्। एभ्य इत्यादि। सर्वशब्दात् एकदेशवाचिन पूर्वादे' सख्यातशब्दात् एकशब्दभिन्नात् सख्यावाचिनो व्यसज्ञकाच्च परस्याहन्शब्दस्याह्नादेश स्यात् ये षे समाहारभिन्ने गे च। पूर्वसूत्रात् षइत्यस्य विभक्तिविपरिणामेनानुवृत्ते षे परे इत्यर्थ तेन प्रियपूर्वाह्न सुर इत्यादौ कृतसान्तत्वात् को न स्यात् ॥ ३५४ ॥

निमित्तवतोऽकारान्तपदात् परस्य अह्न इत्यकारान्तस्य नस्य ण. स्यात् अव-

सर्वाह्णः पूर्वाह्णः । एकात्तु एकाह्नः । अत इति किं ? त्रिभि-रहोभिर्जातः त्र्यह्नः ।

३५६ । कौटग्रामात् तच्णः ।

कौटग्रामात् ५।, तच्णः ५। ।

कौटतक्षः । ग्रामतक्षः ।

३५७ । जातमहद्वृद्धादुक्ष्णः ।

जात महत् वृद्धात् ५।, उक्ष्णः ५। ।

जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः ।

३५८ । शुनोऽत्यप्राण्युपमानात् ।

श्वन. ५।, अति-अप्राण्युपमानात् ५। ।

कुपूर्न्तरेऽपि सर्वाह्णः पूर्वाह्णः । अदन्तात् परस्य कि ? त्रिभिरहोभिर्जात त्र्यह्न अदन्ताङ्गस्येति किं दीर्घाणि अहानि यस्या सा दीर्घाह्नी प्रावृट् ॥ ३५५ ॥

श्रीरा-टी—प्राग्वदित्यनेन षृ अवकुपूर्न्तरेऽपीति प्राप्त तथाच षकाररेफ-ऋवर्णयुक्ताददन्तात् परस्याह्नस्य नो ण स्यात् अवकवर्गपवर्गव्यवधानेऽपि सतीत्यर्थ । सर्वाह्ण इति सर्वञ्च तदहश्चेति वाक्य एव पूर्वाह्ण. अपराह्ण इति । अङ्ग इति कि दीर्घाण्यहानि यस्या दीर्घाह्नी शरत् । एकाह्न इति एकञ्च तदहश्चेति वाक्य त्र्यह्न इति त्र्यर्थे ग. प्रत्युदाहरणार्थमिहोक्तमिदम् । प्राग्वदिति किं ? संख्याताङ्ग' व्यह्नः इत्यादि संख्याताह्न इति कश्चित् । नैक्ये किं द्वयोरह्नो. समाहारः द्व्यहः । सर्वैकदेशादेः कि ? पुण्याहम् ॥ ३५५ ॥

आभ्या परात् तच्णः सः स्याद्यादौ । कौटश्चासौ तचा चेति कौटतच एव ग्रामस्य तचा ग्रामतच' ॥ ३५६ ॥

श्रीरा टी—आभ्या परात्तच्णः षः स्यात् यादौ । कौटतच इति कुट्यां भवः कौट. कौटश्चासौ तचा चेति वाक्यम् ॥ ३५६ ॥

एभ्यः परादुच्ण. ष. स्याद्यादौ । जातश्चासौ उचा चेति जातोच एवं महोचः वृद्धोच. ॥ ३५७ ॥

श्रीरा-टी—एभ्य' परादुच्णः षः स्यात् यादौ । जातोच. इति जातश्चासौ उचा चेति वाक्यम् । एव महोच. । वृद्धोचः । यादौ कि महोचा शिवः ॥ ३५७ ॥

अतेः प्राणिवर्जादुपमानाच्च शुनः षः स्यात् यादौ। आकर्ष इव श्वा आकर्षश्वः। प्राणिनस्तु व्याघ्र इव श्वा व्याघ्रश्वा।

३५९। पूर्वोत्तरमृगाच्चानतेः सक्थ्नः।

पूर्व-उत्तर-मृगात् ५।, च ।१।, अनतेः ५।, सक्थ्न ५। ।

एभ्यः पूर्वोक्ताच्च अतिवर्जात् सक्थ्नः य स्यात् यादौ। पूर्वसक्थम्।

न प्राणी अप्राणी अप्राणी चासौ उपमानञ्चेति अप्राण्युपमानम् अतिश्च अप्राण्युपमानञ्चेति तस्मात्। आकर्ष इति। आकृष्यते ऽनेनेति आकर्षः। आकुड्षी इति ख्यातः। आकर्षः आकर्षतुल्यः इति ज्ञापनाय इवशब्दः। आकर्षश्व इति अप्राण्युपमानात् परात् शुनः षः। अतेस्तु श्वानमतिक्रान्तः अतिश्वः। प्राण्युपमानात्तु व्याघ्रो व्याघ्रतुल्यश्चासौ श्वा चेति व्याघ्रश्वा॥ ३५८॥

श्रीरा-टी—उपमीयते यत् तदुपमानम् उपमेयमित्यर्थः। अप्राणी च तदुपमानं चेति तत् अतिश्च अप्राण्युपमानञ्च तत् तस्मात्। आकर्षः श्वेवेति उपमेयस्य व्याघ्रादि-रित्यनेन ष। आकर्षो द्यूत इन्द्रिये। पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि। आकर्षणे ऽपि पुंसि स्यादिति मेदिनी। श्वन्शब्दो व्याघ्रादौ द्रष्टव्यः आकृतिगणत्वात् यद्यपि आकर्षशब्दोऽपि व्याघ्रादौ वर्त्तते तथापि श्वन्शब्दस्य आकर्षशब्देन सह यः। उपमेयवाचिनः उपमानवाचिभिर्व्याघ्राद्य सह षविधानम्। इह तु उपमेयवाच्याकर्षशब्दः। एवं व्याघ्रश्वेति प्रत्युदाहरणेऽपि। परे तु अप्राणिनि वर्त्तमानात् उपमानवाचिन शुनः षः इत्याहुः। एके तु आकर्ष इव आकर्षः आकर्षश्चासौ श्वा चेति आकर्षश्व इत्याहुः। मूले आकर्ष इव श्वेति दर्शनात् तन्मते उपमीयते ऽनेन इति उपमानं वि अनट्॥ ३५८॥

पूर्वश्च उत्तरश्च मृगश्चेति पूर्वोत्तरमृगं तस्मात्। नास्ति अतिर्यत्र सोऽनतिः तस्मात्। पूर्वोत्तरमृगेभ्योऽप्राण्युपमानाच्च परात् सक्थ्न यः स्याद्यादौ पूर्वञ्च तत् सक्थि चेति पूर्वसक्थम् एवम् उत्तरसक्थं मृगस्य सक्थि मृगसक्थं फलकमिव सक्थि फलकसक्थं प्राण्युपमानात्तु कूर्म इव सक्थि कूर्मसक्थि अनतेः किं? सक्थि अतिक्रान्तः अतिसक्थिः॥ ३५९॥

श्रीरा-टी—पूर्वश्च उत्तरश्च मृगश्च तत्तस्मात् न अतिः अनतिः तस्मात्। पूर्वोक्तादिति अप्राण्युपमेयवाचिन इत्यर्थः पूर्वसक्थमिति पूर्वशब्दः सक्थ्नः

३६०। देशात् ब्रह्मणः कुमहद्भ्यान्तु वा।

देशात् ५।, ब्रह्मणः ५।, कु-महद्भ्या ५॥, तु ।१।, वा ।१।।

कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा।

३६१। सरोऽनोऽयोऽश्मनः संज्ञाजात्योः।

सरस् अनस् अयस् अश्मन ५।, सञ्ज्ञा-जात्यो ७॥।

महानसम् उपानस लोहितायसं कालायस पिण्डाश्मः अमृताश्मः।

पूर्वावयववाची सक्थिशब्दोऽपि तदवयववाची पूर्वञ्च तत् सक्थि चेति वाक्यं पूर्वं सक्थ इति। एवमुत्तरसक्थमिति फलकं शरावरण चर्मफलक फलक सक्थि इवेति वाक्य तत्रापि सर्वं पूर्ववद्बोध्यम् ॥ ३५९ ॥

देशवाचकात् परात् ब्रह्मण. य स्यायादौ कुमहद्भ्यां परात्तु वा। अवन्तौ ब्रह्मा अवन्तिब्रह्म. कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्म. कुब्रह्मा। एव महाब्रह्म. महाब्रह्मा ॥३६० ॥

श्रीरा-टी—देशो जनपद. तद्वाचिन. परात् ब्रह्मशब्दात् यः स्यात् यादौ वा तु कुमहद्भ्याम्। कुत्सितो ब्रह्मेति वाक्यम्। ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्राह्मणवाची। कुशब्दस्य ब्रह्मशब्देन सह य स इति परे एव महांश्चासौ ब्रह्मा चेति महाब्रह्म महाब्रह्मा देशात्तु अवन्तिब्रह्म इति वच्यात ॥ ३६० ॥

सरस् च अनस् च अयस् च अश्मन् चेति सरोऽनोऽयोऽश्मन् तस्मात्। सञ्ज्ञा च जातिश्च संज्ञजाती तयो.। एभ्य. य. स्याद् यादौ सञ्ज्ञाया जातौ च। जालस्य सर जालसरसम् इति सज्ञा। एवं मण्डूकसरसमिति जाति. महच्च तत् अनश्चेति महानसमिति संज्ञा। एवम् उपगतमन. उपानसमिति जातिः। लोहितमयः लोहितायसमिति सज्ञा एव कालायसमिति जाति पिण्ड इव अश्मा पिण्डाश्म इति सज्ञा एवम् अमृताश्म इति जातिः। सज्ञाजात्यो किम्? दीर्घसरः दृढान्यः कृष्णायः भग्नाश्मा ॥ ३६१ ॥

श्रीरा-टी—सरस् अनस् अयस् अश्मन् इत्येतेभ्य. नाम्नि जातौ च य. स्यात् यादौ। महानसमिति महच्च तत् अनश्चेति उपगतञ्च तदनश्चेति लोहितञ्च तत् अयश्चेति कालञ्च तदयश्चेति पिण्डश्चासावश्मा चेति वाक्यम् अमृतश्चासौ अश्माचेतिवाक्यम्। सर शब्दस्य तु मण्डूकसरस जालसरसमिति वच्यति एषु जालसरसमहानसलोहितायसपिण्डाश्माः संज्ञायाम्। मण्डूकसरसोपान-सकालायसामृताश्माः जातौ। अनयो. किम्? सत्सर. महाश्मा। चन्द्रसरः

३६२। सर्वैकदेश सङ्ख्यातपुण्यवर्षादीर्घाद्रात्रेः।

सर्व—दीर्घात् ५।, रात्रे ५।।

रात्रेरेकैकदेशे वर्त्तमान· पूर्वादिरेकदेशः। पूर्वरात्रः अपररात्रः।

३६३। गोरतार्थे।

गो: ५।, अतार्थे ७।।

गोशब्दात् यः स्यात् यादौ। नतु तार्थे। परमगव·।

३६४। नावो ऽर्द्धात् गे च।

नाव. ५।, अर्द्धात् ५।, गे ७।, च ।१।।

द्वैतवनसर इत्यत्र चन्द्रद्वैतवनशब्दौ सञ्ज्ञे न तु समुदाया विशेषनिष्ठसञ्ज्ञाशब्दस्य सम्बन्धादुत्तरदस्य विशेषत्वं॰ ॥ ३६१ ॥

सर्वश्च एकदेशश्च सङ्ख्यातश्च पुण्यश्च वर्षाश्च दीर्घश्चेति तस्मात्। एभ्य. परस्मा रात्रे यः स्यादादौ। सर्वा चासौ रात्रिश्चेति सर्वरात्र·। रात्रान्ताना पुंस्त्वमभिधानात। पूर्वा चासौ रात्रिश्चेति पूर्वरात्र रात्रे. पूर्वभाग इत्यर्थ। एव संख्यातरात्र पुण्यरात्र वर्षाणा रात्रि. वर्षारात्र: दीर्घरात्र ॥ ३६२ ॥

श्रीरा-टी—सर्वशब्दादेकदेशवाचिपूर्वादि. संख्यात पुण्य वर्षा दीर्घेभ्यश्च परस्मा रात्रे यः स्यादादौ। पूर्वरात्र इति रात्रिशब्दोऽपि लक्षणया पूर्वावयवे वर्त्तते पूर्वा चासौ रात्रिश्चेति वाक्यम्। पूर्वं रात्रेरिति परे। एवम् अपररात्र. मध्यरात्र इत्यादि। सर्वा चासौ रात्रिश्चेति सर्वरात्र सङ्ख्याता चासौ रात्रिश्चेति संख्यातरात्र· पुण्या चासौ रात्रिश्चेति पुण्यरात्र: वर्षाणा रात्रि. वर्षारात्र: दीर्घा चासौ रात्रिश्चेति दीर्घरात्र·। परे तु वर्षादीर्घशब्दौ नाहु। विरात्र अतिरात्रम् इत्यादौ सङ्ख्याव्याद्रात्राङ्गुलिभ्याम.। यादौ किम्? पुण्यरात्रिर्हेमन्त ॥ ३६२ ॥

परमश्चासौ गौश्चेति परमगव: राज्ञो गौ. राजगव: त्रिगव पञ्चगवधन:। अतार्थे किं पञ्चगु ॥ ३६३ ॥

श्रीरा-टी—यादाविति ये ये तार्थभिन्नगे चेत्यर्थ। परमगव: इति परमश्चासौ गौश्चेति वाक्यम्। एव पुमांश्चासौ गौश्चेति पुङ्गव. षण्णा गवा समाहार षड्गवं राज्ञी गौ राजगव स्त्रिया परमगवीत्यादि। अतार्थे किम्? पञ्चभिर्गोभि. क्रीत. पञ्चगु· तार्थ इति वाच्य एव तेन पञ्चभ्यो गोभ्य: आगत: पञ्चगवरूप्य इति स्यात् परसूत्रे ग ग्रहणज्ञापकात् ॥ ३६३ ॥

अर्द्धात् परात् नौशब्दात् यः स्यात् अतार्थे गे च। अर्द्धनावम्।

३६५। खार्य्या वा।

खार्य्या ५।, वा।१।।

अर्द्धखारम् अर्द्धखारी।

इति यः।

अर्द्धात् परान्नौ शब्दात् य स्यादादौ। अत परत्र च यादिरनुवृत्तावपि अर्द्धशब्दस्य नावि खार्य्याञ्च अभिधानात् कर्मधारय एव। चकारान्नौ शब्दात् यः स्यादतद्धितार्थे द्विगौ इत्यपरोऽर्थ। अर्द्धञ्च तत् नौश्चेति अर्द्धनावम् अत्र क्लीवत्व-मभिधानात। अर्द्धात् किम्? दीर्घनौ एवं त्रिनाव द्विनावधन। तद्धितार्थे तु पञ्चभिर्नौभि' क्रीत: पञ्चनौ ॥ ३६४ ॥

श्रीरा-टी—अर्द्धनावमिति अर्द्धञ्च तत् नौश्चेति वाक्यम् अर्द्ध नाव इति परे। एव द्वयोर्नावो. समाहार द्विनाव त्रिनावम्। अतार्थे किम्? पञ्चभिर्नौभि क्रीत: पञ्चनौ: वाच्य एव निषेधात्। द्वाभ्या नौभ्यामागत दिनावरूप्य इति ॥ ३६४ ॥

अर्द्धात् परात् खारीशब्दात् य स्यात् वा यादौ इत्येकोऽर्थ'। खारीशब्दाद्वा य स्यादतद्धितार्थे द्विगौ इत्यपरोऽर्थ। अर्द्धञ्च तत् खारी चेति अर्द्धखारं क्लीवत्व-मभिधानात्। पत्ते अर्द्धखारी। एव त्रिखार त्रिखारि त्रिखार द्विखारधन.। तद्धितार्थे तु द्वाभ्या खारीभ्या क्रीत. द्विखारिरिति ॥ ३६५ ॥

श्रीरा टी—अर्द्धात् परस्या खार्य्या य स्याद्वा ये ये तार्थभिन्नगे च। अर्द्धखार-मिति अर्द्धञ्च तत् खारी चेति वाक्यम् अर्द्ध खार्य्या इति परे। गे द्वयो' खार्य्यो: समाहार: द्विखारं द्विखारि त्रिखार त्रिखारि द्वे खार्य्यौ धनमस्य द्विखारधन. इत्यादि। याभावपक्षे द्विखारि त्रिखारि: स्त्रियामिति न्यास: वाशब्दस्य व्यवस्था-वाचित्वात् अर्द्धखारमित्यत्र क्लीवत्वम् अर्द्धनाव. अर्द्धनावौ अर्द्धनावमित्यत्र त्रिलिङ्ग-त्वमिति ॥ ३६५ ॥

इति य।

तत्पुरुषसमास: (ष:)।

कृष्णमाश्रित: कृष्णाश्रित ।

अथ तत्पुरुष । कृष्णमाश्रित. कृष्णाश्रित एव क्रियाविशेषणस्य नित्य भीरु: नित्यभीरु मन्दगामीत्यादि।

श्रीरा-टी—इदानीं षमाह कृष्णमाश्रित इत्यादि। द्वा आश्रिताद्यै' ष.। द्वान्तस्याश्रिताद्यै सह ष: स्यात्। कृष्णाश्रित इति एव कष्ट श्रित कष्टश्रित. वेद विद्वान् वेदविद्वान्। विप्राय वेदविदुषे इति भागवते। आश्रितादिर्यथा। आश्रितश्रितविद्वांसीऽतीतोऽभ्यस्तबुभुक्षव.। आपन्नपतितप्राप्तगमिगामिबुभुत्सव। गमिन् गामिन् इत्युभयपाठात् भव्यार्थणिन्यपि वा त्रिरित्यन्ये। औणादिक इनिगमीति परे। आकृतिगणत्वात् सुखमीप्सु सुखेप्सु' द्विषद्वीर्य्यनिराकरिष्णु' इसमखलद्युतिजिष्णुरित्यादि। खट्वाया. क्तेन चेप। द्वान्ताया खट्वाया. चेपे मन्यमाने क्तान्तेन सह ष. स्यात्। खट्वारूढो जाल्म. खट्वाप्लुतो जाल्म उत्पथस्थित इत्यर्थ.। न केवल खट्वारोहणमात्रेण यस्य निन्दा सोऽभिधीयते किन्तु येन केनाप्युपायेनानुचिताचरणेन यस्य निन्दा स इति। इह वाक्ये निन्दा न गम्यते इति वाक्याभावात् नित्योऽय स.। सवाक्यो य: समास. स्यात् स विकल्प सुसम्मत.। वाक्याभावे तु नित्य स्यादिति शब्दविदो विदु:। चेपे किं ? खट्वामारूढो अध्यापक. शिष्यान् अध्यापयति। कालानाम्। द्वान्ताना कालवाचिना क्तान्तेन सह ष. स्यात्। दिन सक्रान्ता दिनसक्रान्ता मुहूर्त्ता रात्रिमारूढा रात्र्यारूढा. किरणा. मास प्रमित. मासप्रमितश्चन्द्र मास प्रमातुमारब्ध इत्यर्थ.। मासस्यैकदेशस्य प्रतिपदश्चन्द्रेण सह सम्बन्धान्नात्यन्तसंयोग:। व्याप्ताबन्येन। अत्यन्तसयोगे द्वान्तस्य कालवाचिन क्तान्तेनान्येन स्याद्यन्ते सह ष. स्यात्। मासं स्थित मासस्थित. वर्षं भोग्य: वर्षभोग्य. मुहूर्त्तं सुख मुहूर्त्तसुखं सर्वरात्रकल्याणी सर्वरात्रशोभना। इति द्वौष.। अथ चौष.। त्रा: समाद्यै। त्रान्तस्य समाद्यै सह ष स्यात्। पित्रा सम. पितृसम. धान्येनार्थ'। धान्यार्थ. समादिर्यथा। समाऽर्थौ निपुण. पूर्व ऊनार्थ सदृशा वरा.। श्लक्ष्ण कलहसप्राद्यप्रादिमिश्रौ सतावित्र। ऊनार्थग्रहणात् एकोन: पुण्यहीन' विकाररहित' इत्यादि प्रायो नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण इति न्यायात् गुरुसदृशीत्यपि। सप्राद्यप्रादिमिश्र इति धान्यप्रमिश्र. गुडमिश्र इत्यादि। अस्याकृतिगणत्वात् भयविह्वल अक्षशून्य प्रकटजरा गमनमन्थर. वयोज्येष्ठ,। विरहकृश.। खेदार्द्र: गुणाधिक. बन्धुविधुर. द्वाङ्गविकल. गुरुतुल्य

इत्यादि वीकृतगुणवचनेन। वा। कृत वीकृत: वीकृतश्चासौ गुणवचनश्चेति गुणमुक्तवान् गुणवचन. कमावेऽमीत्युक्ते घेंऽनट् य: पूर्वं गुणे वर्त्तित्वा पश्चात् द्रव्ये वर्त्तते स गुणवचनो न तु गुणमात्राभिधायक गुणेनेत्यकरणात् तेन द्यूतेन पाटवमित्यत्र न स्यात्। वान्तस्य वान्तार्थकृतगुणवचनेन सह ष स्यात्। शङ्कुलया कृत खण्ड शङ्कुलाखण्ड गिरिणा कृत. काण' गिरिकाण प्रमादेन कृतो मूर्ख. प्रमादमूर्ख। खण्डकाणादय खण्डननिमीलनादौ गुणे वर्त्तित्वा पश्चात् तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते। शङ्कुला शस्त्रभेद.। गिरि. शिशुक्रीडनद्रव्य प्रमादोऽनवधानता। खण्डादयस्तु वान्तशङ्कुलादिवाच्यकृता इति। वीकृतेति किम्? अच्णा काण' न ह्यत्र चरन्तेन अच्णा काणत्वं कृत किन्त्वन्येन केनापि। भागवृत्तिस्तु वान्तेनाच्णा काणत्वकरणादच्चिकाण स्यादित्याह। गुणवचनेन किं? गोभिर्वपावान् गोशब्देन लक्षणया गव्यलुच्यते परभृतध्वनिमुखर शरदन्तुर' इत्यादयस्तु षौषेण मुखरदन्तुरशब्दयोरगुणवचनत्वात्। विशेषार्थावगति: शब्द-सिद्धौ कृतमर्थावगतिनिमित्तमर्थनियमं मरखपादिवदतिक्रामतीति वीषस्यैव वाक्यार्थव्यवस्थाघटकत्वात् इत्यन्ये। समादेराकृतिगणत्वात् वीष इत्यन्य.। षघयो कृता बहुलम्। षघयोर्विहिता या वी तदन्तस्य कृदन्तेन सह षो बहुल स्यात। नखलून चक्रच्छिन्न. अहिहत. हरिवात. इत्यादि। बहुल-ग्रहणात् गलचोपक पादहारक इत्यादौ क्वन्तस्यापि ष'। दात्रेण लूनवान् परशुना छिन्नवान् इत्यादौ न स्यात्। षघयो कि? भिक्षाभिरुषित। अत्र हेतौ त्री। स्तुतिनिन्द्योर्ल्ये। स्तुतिनिन्दयोर्गम्यमानयोर्धर्वविहितवान्तस्य ल्यन्तस्य ल्यसन्नकान्तेन सह ष स्यात्। काचतव्यानि पुष्पाणि वाष्पच्छेद्यानि तृणानि विश्वैरुपास्यो विश्वोपास्य: शम्भु' शुना लेह्य. श्वलेह्य कूप। अनयो कि? काकेन पातव्य' जल मैत्रेण गम्या ग्राम: बहुलानुवृत्तेस्तृणोपेक्ष्य तृणेन उपेक्ष्य ज्वलन इत्यादि स्यात् नात्र स्तुतिनिन्दावगम्यते पूर्वस्यैवाय विधि: प्रपञ्च इत्यन्ये। संस्कारस्य संस्कार्य्येण। वान्तस्य संस्कारवाचिन: संस्कार्य्यवाचिना सह ष' स्यात्। दध्ना उपसिक्त ओदन: दध्योदन. गुडेन मिश्रा धाना. गुड़धाना: गुडपूपा इत्यादि। अश्वरथ. गोयानं मणिमुकुट कुङ्कुमवस्त्र जलगर्गरी दधिभाण्ड धान्य-कुशूल इत्यादयस्तु अश्वयुक्तो रथ इति षसे शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोप इति वीष'। अथ चौष। चा बल्यादौ। चान्तस्य बल्यादै सह ष. स्यात। कुबेराय बलि कुबेरबलि:। बल्यादिर्यथा। बलिर्हितसुखे चैव रक्षितोऽन्यै. प्रयोगत:। आकृतिगणत्वात् वरप्रदेया कन्या। गुरुप्रदेयोऽधिकारिनिसृष्टोऽर्थौ पितृदानमित्यादि। विकृते: प्रकृत्या तादर्थ्येन तादर्थ्यविहितचान्तस्य विकृति-वाचिन. प्रकृतिवाचिना सह ष. स्यात् यूपाय दारु यूपदारु कुण्डलाय हिरण्यम्

अन्यत्र रन्धनाय स्थाली। अश्वाय घास.। श्वश्रूश्वशुर रन्धनस्थालीति तु चीषेव। नित्य प्रयोजनार्थार्थेन वाच्यलिङ्गता च। प्रयोजनवाचिना अर्थशब्देन सह चन्तस्य ष: स्यात, नित्य वाच्यलिङ्गता च। ब्राह्मणार्थं पय. ब्राह्मणार्थ. सूप: ब्राह्मणार्था यवागू.। वाच्यलिङ्गताविधानात् यत्र वाच्यलिङ्गता नास्ति तत्र न स्यात्। तेन नृपाय अर्थ मशकार्थो धूम. इत्यत्र मशकशब्देन लक्षणया मशकनिवृत्तिरभिधीयते अर्थ-शब्दस्तु प्रयोजनार्थ। अत्र अप्रयोजनार्थार्थशब्दप्रयोगे चीविधानाभावेऽपि प्रयो-जनार्थग्रहण निवृत्तिरूपप्रयोजनवाच्यर्थशब्देन चीषविधानार्थमिति कश्चित्। मशक-स्यार्थो निवृत्तिर्यस्मात् इति व्यधिकरणबहुव्रीहिनेत्यन्य.। इति चीष.। अथ पीष.। प्या मुक्ताद्यै। प्यन्तस्य मुक्ताद्यै. सह ष. स्यात्। पापान्मुक्त पापमुक्त। मुक्तादिर्यथा। मुक्तो भीतिरपत्रस्तो जुगुप्सा भीतानर्गता। इतर. पतितोऽपेतोभयार्पितो मतावित्ति। अस्या-कृतिगणत्वात् व्राह्मकभी. अधर्मजुगुप्सु. तदन्य वृत्तच्युत भास्वत्ग्रावोद्गत. वेदवह्निर्गत इत्यादि। अनभिधानात् क्वचिन्न स्यात्। महाप्रासादात् पतित महाभोजनादपत्रस्त इत्यादि। इति पीष.। अथ षीष.। सम्बन्धे कृता च ष्या. सदात्वकेन क्रीडा जीवि-कयो। सम्बन्धे कृद्योगे च विहिता या षी तदन्तस्य स्याद्यन्तै. सह ष. स्यात्। क्रीड़ाजीविकयोर्विहितणकान्तेन तु नित्यम्। राज्ञ. पुरुष. राजपुरुष.। विप्रवस्त्रम्। गोस्वामी गवीश्वर इत्यादौ स्वामीश्वरेत्यादिना विहितत्वेऽपि सम्बन्धेर्थ्व व सम्बन्धषीवा-चकषीविधाने ष्यप्राप्तौ चकारेण तदनुकर्षणात् कृद्योगे यथा एधसो व्रश्चन. एधो-व्रश्चन। पलाशाना शातन पलाशशातनम् इत्यादि। क्रीडाया पुष्पभञ्जिका मदन-भञ्जिका पुष्पप्रचारिका। जीविकाया दन्तलखक. नखलखक चित्रलखक. नित्यसा-हाक्याभाव.। क्रीडाजीविकयार्णकौ वक्तव्य.। क्रीड़ाजीविकयोरिति किम्? ओदनस्य भोजक.। न निर्द्धारणे सङ्डार्थक्तेन च। निर्द्धारणे वर्त्तमानाधिकार योर्विहितक्तेन योगे च विहिता या षी तदन्ताना षो न स्यात्। नराणा क्षत्रिय. शूरतम। गवा कृष्णा क्षीरिणी। अ ध्वगाना धावन्त. शीघ्रतमा.। राज्ञा ज्ञात.। नराणा पूजित.। कलहस रामभक्षित. कृतवानिति तु अतीतकालेन घ वा स्यात् सम्बन्धष्या. साहा इदमेषा-मुपगतम्। ढघप्राप्तौ ढे। ढे वे च ष्या प्राप्तौ सत्या ढे या षी तदन्तस्य षो न स्यात्। गवा दोहो गोपालकेन समुद्रस्य बन्धो वानरै.। उभयप्राप्तौ ढे इत्यनेन यत्र नियम: तत्रैवायं निषेधस्तेन इक्षुभक्षिका विप्रस्य अर्थेहा दरिद्रस्य इत्यत्र ष्या. ष स्यात्। ओदनपाक; सूपकारस्य इत्यत्र तु ओदनस्येति सम्बन्धविवक्षाया षी ततोऽनेन न निषेध.। तृणकाभ्यामहीवादिभ्याम्। हीवादिभिन्नाभ्या तृणन्तणकान्ताभ्या सह ष्यन्तस्य षो न स्यात्। पुरा भेत्ता अपा स्रष्टा ओदनस्य भोजक. तण्डुलस्य पाचक:।

अहोत्रादिभ्यां किम्? हविर्होता शचीभर्त्ता पत्यर्थभर्त्तृग्रहणात् वज्रस्य भर्त्ता धारक इत्यत्र निषेध.। क्षत्रिययाजक देवपूजक इत्यादि। होत्रादिर्यथा होता पत्यर्थभर्त्ता च हन्ता याजकपूजकौ। गणकौ रथपङ्क्तिभ्या स्नापक. परिचारकः। उत्सादको-इर्त्तकाध्यापकाश्च परिवेशक'। प्रयोजका इमे प्रोक्ता. शेषं ज्ञेय प्रयोगतः। रथपङ्क्तिभ्यां परस्य गणकस्यैवेह पाठात् ग्रहाणा गणक इत्यत्र ष प्रतिषेध'। आकृतिगणत्वात् चित्तग्राहक. सम्प्रदानबोधक इत्यादि। तृण्साहचर्य्यात् षविहितणकान्तस्यैवेह ग्रहणं तेन तमोभेदिका चन्द्रस्येत्यादौ षः स्यात् भावविहितत्वात्। व्यक्तच्छवान-पूरणे.। व्यसञ्ज्ञकक्तदन्तेन शतृशानाभ्या पूरणत्यान्तेन च सह ष्यन्तस्य षो न स्यात्। ब्राह्मणस्य कृत्वा विप्रस्य प्रकृत्य देवस्य कुर्वन् ब्राह्मणस्य कुर्वाण. सर्वत्र सम्बन्धविव-क्षायां षो। विप्राणा दशम: छात्राणां पञ्चम.। एभि. किम्? तदुपरि मदुपरि। तथाच, यत्कृतेऽरीन् व्यगहीम समुद्रमतराम चेति भट्टि'। यस्याः कृते इति वाक्यम्। द्रव्यात्मगुणे.। ये गुणा गुणे गुणिनि च वर्त्तन्ते ते द्रव्यात्मगुणाः तैः सह ष्यन्तस्य षो न स्यात्। पटस्य शुक्ल. जलस्य शीतमित्यादि। यदुक्तम्। नदाचित्र प्रयोगोऽस्ति गो शुक्लगुण इत्ययम्। तेनैवमादिषु प्राप्त समासोऽयं निषिध्यते इति। इह वैशेषिकशास्त्रीयाणां सङ्ख्यासुखदु खादीना न ग्रहण तेन गोशतं मत्सुखं त्वद्दु ख-मित्यादि। यदुक्तम्। वैशेषिकगुणा नेह संख्याद्दु खसुखादय.। गहोता गोशत सीता दुःखमित्यादि दर्शनात्। द्रव्यात्मेति किं? चन्दनगन्धः कन्यारूप नदीघोष' फलरसः कुचस्पर्श इत्यादि। गन्धादिशब्दाना केवलगुणस्थत्वात्। यदुक्तम्। न कदाचित् प्रयो-गोऽस्ति चन्दनं गन्ध इत्ययम्। चन्दनस्यैव गन्धो हि स्वप्रधान प्रतीयते। एव रूपादय-स्तस्मात् समासो न विहन्यते इति पटशौक्लम् अर्थगौरवं वचनकौशलं गात्रमार्दव-मित्यादौ भावत्यान्तानां केवलगुणवृत्तित्वात् ष स्यादेव। तथाच यथा गन्धादयः शब्दा गुणमात्रव्यवस्थिता'। तथा शौक्ल्यादयस्तेन पटशौक्ल्यादय स्मृता' इति भागुरिः। अन्ये तु भावत्यान्तेनापि कार्ष्ण्यादिना निषेधस्तेन काकस्य कार्ष्ण्य बलाकायाः शौक्ल्य-त्यत्र निषेध.। अर्थगौरवमित्यादौ तु स्यादेवेत्याहु.। एवं पुरुषोत्तमदेवेनाप्युक्त न्यासकारादिभिस्तु नोक्तमिति समानाधिकरणैः। समानाधिकरणै. स्याद्यन्तै. सह ष्यन्तस्य षो न स्यात्। सुन्दरस्य देवदत्तस्य धनम् रूढस्य राज्ञो मातङ्गा। समाना-धिकरणे. किम्? राजस्त्रियो गौरवं कृष्णचरणौ वन्द्यौ। घृतस्य तीव्रो गन्धः चन्दनस्य सुदुर्गन्ध' इत्यादौ त्वन्वयाभावान्न स्यात्। इति षोष'। अथ तोष.। त्रा' शौण्डाद्यैः। त्रान्तस्य शौण्डाद्यैः सह ष स्यात्। अक्षेषु शौण्ड: अक्षशौण्ड: शौण्डशब्द: सुरापे रूढ.। इह तूपचारात् अक्षधूर्त इत्यभिधीयते। ननु अक्षेष्विति क्रियाभावादधिकरणत्वाभावेन

कथं सौ ? इति चेत् सत्यम्। प्रसक्तिक्रियाया वृत्तावन्तर्भावादिषयत्नौ। शौण्डादिर्यथा, शौण्डकितव सम्बीत प्रवीण व्याड पण्डिताः। सिद्ध. साहसिको दक्षश्चतुरो निपुणः पटु.। कुशलश्चपलो धूर्त. शुष्कपक्वावधीत्यपि। मध्यार्थान्तस्तथा बन्धः परे शिष्टप्रयोगतः। अधिशब्दस्याधेयाप्राधान्येऽत्र पाठ। यथा ब्राह्मणेष्वधि ब्राह्मणाधीन. परेष्वधि पराधीनः अध्युत्तरदात् सदैव ईन केवलाधिप्रयोगाभावात्। मध्यार्थस्यान्तःशब्दस्याधिकरणप्राधान्ये पाठः। यथा वनान्तर्वसति वनमध्ये वसतीत्यर्थः। अधिकरणप्राधान्येऽधिशब्दस्य पूर्वपदार्थप्राधान्येऽन्त शब्दस्य तु वस यथा अधिस्त्रि अन्तर्वनमिति। आकृतिगणोऽयम्। त्य येन नियमे। त्यसञ्ज्ञकयकारत्यान्तेन सह सप्तन्तस्य ष' स्यात् अवश्यकर्त्तव्यत्वे गम्यमाने सति। मासे एव देयमृण मासदेय मासे समाप्ते सति ऋणम् अवश्यं दातव्यमित्यर्थ। एवं वर्षदेयमृणं पूर्वाह्णगेय साम मासकरणीय दिवसकरणीयम्। जन्मकृतमित्यादौ तु शौण्डादेराकृतिगणत्वात्। त्ययेनेति किम् ? पर्वणि स्यातव्यम्। तत्राहोरात्रावयवाना क्तेन क्षेपे च। तत्रेत्यस्य दिनावयवरात्र्यवयववाचिनश्च सप्तन्तस्य क्तान्तेन सह ष. स्यात् निन्दायाञ्च। तत्र कृत तत्रेद रात्रकृत आद्यचो त्रि:। मध्याह्नगतः पूर्वरात्रकृतः। अवयवेति किम् ? अह्नि कृतं रात्रौ कृत दिनकृताः सिध्येयु' रात्रिवृत्तमावेदयत इत्यादि षयो कृता बहुलमित्यनेन सौ स्यात्। निन्दाया प्रवाहे मूत्रितं प्रवाहमूत्रित भस्मनि हुत भस्महुतम् उदकविशीर्णम् अन्धकारनटितमित्यादि। प्रवाहादिना मूत्रितादिना च मुख्यार्थमपहायार्थान्तरमभिधीयते तथाहि। प्रवाह इव अनादेये कार्य्ये मूत्रितमिव निष्फल प्रवर्त्तनमित्युभयद्वयोरेव मुख्यार्थत्यागात् निन्दा गम्यते इत्यादि क्रमेणार्थौ बोद्धव्य.। ध्वाङ्क्षार्थेन सह सप्तन्तस्य ष' स्यात् निन्दायां गम्यमानायाम्। तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्ष तीर्थकाकः नगरवायस. ध्वाङ्क्ष इव स्थित इत्यर्थ.। पात्रे समितादय। क्षेपे गम्यमाने पात्रे समितादयः सौषे निपात्यन्ते। पात्रे एव समिताः सङ्गता न पुन' क्वचित् कार्य्ये पात्रे समिता.। आखनिके खाते वक इव आखनिकवक. यथा वकः खातगतानेव मत्स्यान् भक्षयति तद्वत् यो गृहगतमेव भक्षयति नान्यत्र गच्छति स। मातरिपुरुष. प्रतिषिद्धसेवीत्यर्थः। उडुम्बरे मशका इव एकस्था उडुम्बरमशकाः। यथा उडुम्बरमध्ये मशका. [illegible] एव नान्यत् पश्यन्ति तथा ये अदृष्टदेशान्तरास्ते इत्यर्थ.। पिण्ड्यामेव शूरः पिण्डीशूर अन्यत्र कार्य्याक्षम इत्यर्थ'। एव गेहे विजीतीत्यादावपि निन्दा गम्यते। पात्रे समितादिर्यथा। पात्रे समिता आखनिकवको मातरिपुरुष उडुम्बरमशकाः। पिण्डीशूरो गेहे विजितो गेहेनर्द्दी गेहेनर्त्ती। गेहेदाही गेहेदृप्तो गेहैमेही गर्भे तृप्तः। गोष्ठेपण्डितः गोष्ठे शूरो गेहेक्ष्वेडी गेहे व्याडः। उडुम्बरकृमिः पात्रे बहुलाः कूपकच्छप.। कर्णे

चुरचुराश्चैव कूपमण्डूक इत्यपि। कर्णे टिटिरिका गेहेप्रगल्भोऽन्ये प्रयोगतः। येषा गणे व्याप्तता तेषां प्रयोगेऽपि व्याप्तता। तथा च इतस्त्वं पात्रे समितैरिति भट्टि। पात्रे समितादीना हातिरिक्तसान्तरं न भवतीत्येतदपि ज्ञेयम्। तेन परमा पात्रे समिता इत्यादौ न षः। बहुपात्रे समिता इत्यादौ तु स्यादेव। वने कशेरुकाद्या नाम्नि। वने केशेरुकाद्या मौषे निपात्यन्ते सञ्ज्ञायाम्। वने कशेरुका' वने किंशुका' पुरुषोत्तम' नगाधिराज इत्यादि। वने केशरुकादीनां पात्रे समिताद्यन्तर्गतत्वे सिद्धे पृथग्विधानमनिन्द्रार्थम्। पुरुषोत्तम नगाधिराज इत्यत्र न निर्द्धारण इति निषेधे प्राप्ते वने कशेरुकादिपाठात् संज्ञाया स इत्यन्ये। परे तु संज्ञायामिति सूत्रयित्वा वनेकिंशुका. वनेकशेरुका. इत्युदाहरन्ति। ते तु यत्र समुदायो निर्द्धार्य्यमाणो निर्द्धारणहेतुश्चेति द्वयं तत्रैव न निर्द्धारण इति निषेधस्तेन पुरुषोत्तम इत्यादौ न निषेध इत्याहुः। यद्यपि शाब्दिकैरन्त पूर्वदानामेव ग्रन्थकृता ष उक्तास्तथापि प्रान्तपूर्वदानामप्यभिधानात् ज्ञेयमिति तथा च। नञ'। नञिति व्यस्य स्याद्यन्तेन सह ष स्यात्। न ब्राह्मणोऽब्राह्मण'। नञोऽर्थो हि द्विविध। पर्य्युदास प्रसज्यप्रतिषेधश्चेति। यदुक्तम्। प्रधानत्व विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता। पर्य्युदास' स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ्॥ अप्राधान्य विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता। प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्। इति अब्राह्मण इत्यादौ परपदार्थसदृशार्थकत्वात् विधेः प्राधान्य प्रतिषेधांशे तात्पर्य्याभावात् प्रतिषेधस्याप्राधान्य अतएव पर्य्युदास नञ परदेन सह परस्परसापेक्षत्वात् सः। किञ्चित् न कुर्वाण इत्यादौ विध्यंशे तात्पर्य्याभावात् विधेरप्राधान्य प्रतिषेधांशे शब्दप्रयोगात् तस्य प्राधान्य अतएवोत्तरदेन सह प्रसज्यप्रतिषेधनञ. करोतीत्यर्थे। क्रियया सह सम्बन्धेन परस्परसापेक्षत्वाभावान्न सः। नन्वेवं सति सूर्य्यं न पश्यन्ति इत्यर्थे असूर्य्यंपश्यानि मुखानि। पुनर्न गीयन्ते अपुनर्गेयाः श्लोका'। श्राद्धं न भुङ्क्ते अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इत्यादौ कथ स इति चेत् सत्यम्। नहि क्रियया सह सम्बन्ध स निषेधकारण किन्तु अगमकत्व तथाहि असूर्य्यंपश्यानीत्यादौ गमकत्वात् स'। किञ्चिन्न कुर्वाण इत्यादावगमकत्वान्न स इति। यद्वा असूर्य्यंपश्यानि मुखानि सूर्य्यविषयकदर्शनवद्भिन्नानि मुखानि। सैवकर्त्तृकपुनर्गेयभिन्ना श्लोकाः श्राद्धकर्मकभोजनवद्भिन्नो ब्राह्मण इत्यर्थात् पर्य्युदास एवेति अत्यन्ताभाववत् कालभेदात् भेदस्याव्याप्यवृत्ति.। देवदत्तेन न भूयते इत्यादौ क्रियया सह सम्बन्धात् प्रसज्यप्रतिषेध इति दिक्। प्राचस्तु नञोऽर्थ. षड्विध.। यदुक्तम्। तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्व तदल्पता। अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिता.।

यथा अब्राह्मणः। अपापम्। अघटः पटः। अनुदरी कन्या। अकेशी वेश्या। असुर इत्यादिः। असित अधर्म, इत्यादौ रूढिविषयत्वात् न सादृश्याद्यवगम.। केचित्तु नञ् संयेऽन्तर्भावयन्ति तन्मते उच्चैर्मुख इत्यादिवत् विशेषणविशेष्यत्वमवगन्तव्यम्। न नीलोऽनील इत्यादौ नञो द्योतकत्वादप्राधान्ये न विशेषणत्वात् न पूर्वनिपातो-ऽनियम इति। अन्ये तु तदसदेवेत्याहु.। ईषतो गुणवचनैः। गुणमुक्त्वा गुणिनि वर्त्तन्ते ये ते गुणवचनास्तैः सह ईषदिति व्यस्य षः स्यात्। ईषत्-पिङ्गलस्तस्यापत्य ऐषत्पिङ्गलि'। एव ईषद्विकट ईषत्पात' ईषदुन्नत इत्यादि। ईषद्गार्ग्य इत्यत्र गार्ग्य द्रव्याश्रितगुणक्रिययोरल्पत्वबोधकत्वेऽपि ईषतो गार्ग्यशब्दे न सह न षो द्रव्यवाचित्वात्। पूर्वादेरंशिनैकत्वे। एकत्वे वर्त्तमानेनांशिना सह पूर्वादे. ष' स्यात्। पूर्व कायस्य पूर्वकाय. अपरकाय' उत्तरकाय. पूर्वाह्ण मध्याह्न. सायाह्न पश्चिमरात्र.। उपारता' पश्चिमरात्रगोचरादिति भारवि। यद्यप्येकदेशे समुदायोपचारात् विशेषणविशेष्ययोर्यसेनैव पूर्वकाय इति सिध्यति तथाप्यवयवा-वयविसम्बन्धषष्ठ्या. ये कायपूर्व इत्याद्यनिष्टरूपनिरासार्थमिदम्। षोपेऽपि राज-दन्तादित्वात् परनिपात इति कश्चित्। तन्मते तु नेदं सूत्रमिति। एकत्वे किं? पूर्वं छात्राणा पूर्व वर्षाणा पूर्ववर्षा इति तु वर्षाख्यास्यांशिन एकत्वात्। क्लीबार्द्ध तुर्य्य द्वितीय तृतीय चतुर्थ तुरीयाणा वा। क्लीबलिङ्गानामेषामेकत्वे वर्त्तमानाना अंशिना सह ष. स्याद्वा। अर्द्ध कायस्य अर्द्धकायः तुर्य्यभिक्षा द्वितीयभिक्षा तृतीयभिक्षा चतुर्थभिक्षा तुरीयभिक्षा। पक्षे कायार्द्धमित्यपि। तपार्वाह्न पूपार्द्ध भक्षित· भवति भाष्यम्। एव भिक्षातुर्य्य मित्यादि। एकत्वे किं? अर्द्ध धान्यानाम् अर्द्धपिप्पल्य इति तु अर्द्धपिप्पली च अर्द्धपिप्पली च अर्द्धपिप्पली च इति एकशेषात्। अस्य नित्यत्वात् अर्द्ध कायस्येत्यादि वाक्यसत्त्वेऽपि वा ग्रहणं पाक्षिकषोपज्ञापनार्थम्। तेन व्यक्तच्छत्रानपूर्वैरिति न षोपनिषेध। कालाना परिमाणिभि। कालवाचिना परिमाणवाचिभि सह ष स्यात्। मासो जातस्य मासजात. द्वे अहनी जातस्य द्व्यह्नजात। यद्यपि द्रोणाढकादीनामेव परिमाणवाचकत्व प्रसिद्धम् तथाप्यत्र कालस्य गौण परिमाणत्वमवच्छेदहेतुत्वात् तथाहि मासो जातस्येत्यादौ मासादयो जातसम्बन्धिन. सूर्य्यगतिक्रिया गमयन्ति इत्यवच्छेदहेतव इति। द्वा ष प्राप्तापन्नयो.। अनयार्द्वान्तेन सह ष. स्यात्। प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविकः आपन्नजीविक. जीविकाप्राप्त. जीविकापन्न इति द्वा आश्रितादित्वात्। प्राप्तजीविका आपन्नजीविका इत्यत्र तत्त्वग्रहणज्ञाप-कात् पुवद्भाव। एवं द्वितीया भिक्षा द्वितीयभिक्षा इत्यपि। स्वय साम्योक्तेन। स्वयं सामि इत्येतयोर्व्यसञ्ज्ञयोः क्तान्तेन सह ष स्यात्। स्वय धौत. तस्येद स्वायधौत सामिकृत सामिशब्दोऽर्द्धपर्य्याय.। तेन तदर्थस्य ग्रहणात् नामकृतं

३६६। व्यं पूर्वम्।

व्य १।, पूर्वं १।।

अर्द्धक्तमित्यपि कश्चित्। कृदन्तग्रहणे कारकोपसर्गपूर्वस्यापि ग्रहणमिति न्यायात्। स्वय चिरविलीन स्वयं धर्मगत इत्यादि। कुप्राद्योर्नित्यम्। कु इत्यस्य प्रादेश्च व्यसंज्ञकस्य स्याद्यन्तेन सह ष. स्यान्नित्य नित्यसे स्वपदविग्रहाभावात् पदान्तरेणार्थकथनम्। कुत्सित: पुरुष: कुपुरुष ईषज्ज्वल काजलं प्रकृष्टगत: प्रगत प्रपतितो वा पुरुष प्रपुरुष.। विशिष्टो विरुद्धो वा पुरुष: विपुरुष: दुष्टो जन. दुर्जन. शोभनो जन सुजन. इत्यादय शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञातव्या:। क्रान्तादावत्यादेर्द्वा। क्रान्तादावर्थे वर्त्तमानस्यात्यादेर्द्वान्तेन सह नित्यं ष. स्यात्। अतिक्रान्तो वेलामतिवेल उद्गतो विद्या उद्विद्य.। क्रुष्टादाववादेस्थां। क्रुष्टादावर्थे वर्त्तमानस्यावादेस्थ्यन्तेन सह नित्य ष: स्यात्। अवक्रुष्टं कोकिलया अवकोकिल वनम्। अवक्रुष्ट: कोकिलन अवकोकिलो वृक्ष.। सम्बद्ध इत्यर्थ.। सन्नद्धो वर्मणा सवर्मा परिणद्धो वीरुद्भि. परिवीरुत् सङ्गतमर्थेन समर्थं प्रतीतोऽक्षेण प्रत्यक्षो घट सुसङ्गतो वेलया सुवेल. अधिगतोऽक्षेण अध्यक्षो घट इत्यादि। ग्लानादौ पर्य्यादिश्चा। ग्लानादावर्थे वर्त्तमानस्य पर्य्यादेश्चान्तेन सह नित्य ष. स्यात्। परिग्लानोऽध्ययनाय पर्य्यध्ययन: पर्य्याप्तं कुमार्य्यै अलंकुमारि: अलशब्दस्य पाक्षिक. स इति कश्चित्। तन्मतेऽलंकुमार्य्यै इति वाक्यमपि। उद्युक्तो युद्धाय उद्युद्ध: अभिगत: श्रुताय अभिश्रुत.। क्रान्तादौ निरादे प्या। क्रान्तादावर्थे वर्त्तमानस्य निरादे. प्यन्तेन सह नित्य ष स्यात्। निष्क्रान्तो वनात् निर्वन. अपगतो ग्रामात अपग्राम: अन्तर्गतो मुखात् अन्तर्मुख. इत्यादि। क्वचिदन्यत्रापि एतैः सूत्रैर्यत्राप्राप्तं तत्रापि शिष्टप्रयोगदर्शनात् ष: स्यात्। पुनाराज पुनर्गवं भूतपूर्वं पुन:शिल्पी अविनाभूत अविनाभाव: अन्यार्थोपपत्ति अध्वगन्तव्य इत्यादि। अस्याद्यन्तेनापि कृतोपपदस्य स्याद्युत्पत्ते: प्रागपि कृदन्तेन सहो-पपदस्य नित्य ष स्यात्। कुम्भं करोतीति कुम्भकार। शक्तियष्ट: धनक्रीतेत्यादि। हरिभाविनीत्यादौ तु णिनोऽन्यार्थत्वात् ह एवोक्तम्। न ह्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादे:। ह्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादे कुप्राद्योरित्यनेन प्राप्त षो न स्यात्। प्रति वृक्षं विद्योतते विद्युत् अभिमन्युरर्जुनत प्रति स्थित्वा गत.। त्रिगर्त्तेभ्य परीत्यादि।

समासान्तप्रत्ययानामेव निमित्तीभूतस्य षादेरिह पूर्वनिपातेऽनुवृत्तिर्नास्ति। तेन समासमात्रस्य विधानात् उपकृष्णमित्यव्ययीभावेऽपि पूर्वनिपात: अति-

परं व्यं पूर्वं स्यात् से सति। राजानमतिक्रान्ता अतिराजी। अतिश्वी। अत्यङ्गः। अतिस्त्रिः।

३६७। सङ्ख्याव्याद्राव्यङ्गुलिभ्याम्।

सख्याव्यात् ५।, रात्रि-अङ्गुलिभ्या ५॥, अ. १। ।

राजीति। सख्यङ्हरिति ष प्रत्यये नकारादिलोपे षित्वादीप्। एव अतिश्वीति श्वनोऽत्यप्राण्युपमानेति ष। अत्यङ्ग इति सर्वैकदेशेति अङ्गादेश. अतिस्त्रिरिति मवावादेरिति ह्रस्व'। एवं अतिमाय अतिवामोरु'। राजानमतिक्रान्ता अतिराजी-त्युदाहरता क्रान्ताद्यर्थैरत्यादिभिर्द्वितीयान्तस्य समास इति सूचितम्। तेन वेलामुद्गत: उद्वेल: ज्यामधिरूढ अधिज्य मुखमभिगत अभिमुख इत्यादि बोध्यम्॥ ३६६॥

श्रीरा टी—व्यमिति सविधायकलक्षणे षीनिर्दिष्टस्योपलक्षक तेन पूर्वकाय. अर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वादीनां पूर्वनिपातो नतु शाक प्रति इत्यत्र प्रतेरिति। अतिराजीति अतिक्रान्ता राजानमित्यादिस्वरूपेणार्थकथनमित्यन्ये। सख्यङ्हो राज्ञ: ष. षगे च इति ष'। षित्वादीप्। अतिश्वीत्यत्र श्वनोऽत्यप्राण्युपमानात् इति ष:। अत्यङ्ग. इत्यत्र सख्यङ्होरात्र. इति षे सर्वैकदेशेत्यादिनाङ्गो ङ्गादेश.। पूर्वपदार्थप्राधान्येऽपि षविधानस्येति फलम्। एवं अतिनदि: अतिभर्त्ता इत्यादौ कादयो न स्यु: बहुत्वात् अतिस्त्रिरिति परपदार्थस्याप्राधान्याद्गौणत्वेन गवा-वादेरिति ह्रस्व। राजदन्तादिषु परम्। प्राप्तपूर्वनिपात द राजदन्तादिषु पठितं चेत् परं स्यात्। दन्ताना राजा राजदन्त. लिप्तवासित सिक्तसमृष्ट नग्नमुषित भृष्टलुठितं अवक्लिन्नपक्वं अर्पितोप्त उप्तगाढम्। सप्तसु पूर्वकालस्य लक्षणस्य विषय.। उदूखलमुषल तण्डुलक्लिन्न चित्ररथवाह्लीक विष्वक्सेनार्जुनौ चित्रास्वाती भार्य्यापती पुत्रपश्वौ केशश्मश्रू विशेषणविशेष्य स्नातकराजानौ प्रतिष्ठालिप्से शूद्राचार्य्यौ मर्यादाभिविधी शिरोजानू पाण्डुधृतराष्ट्रौ अलाबुश्च कर्कन्धुश्च ते अलाबुकर्कन्धू ईदूतौर्वा परदे इति ह्रस्व.। ते च दृन्भूश्च ता अलाबु-कर्कन्धूदृन्भू. उदूखलादिभिर्मुषलादीना चे परनिपात:। विशेष्यविशेषणे इत्यपि स्यादिति कश्चित्। एव वनस्याग्रे अग्रेवन रात्रौष्ट्रा गवां गवराव वायस्य दो वारवाय. अन्तरं गृह गृहान्तरम्। अन्तरशब्दोऽत्रान्यार्थ। भ्र. पर परश्च: इत्यादि शेष शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम्॥ ३६६॥

सख्या च व्यञ्च सख्याव्य तस्मात्। एकवचन यथासंख्यानिरासार्थम्। सख्ङ्क्यङ्गुताधिकारात् षाद्रिरनुवृत्ति:। रात्रिमतिक्रान्तोऽतिरात्र. एव अत्यङ्गुल:

संज्ञायां व्याच्च पराभ्यां रात्रङ्गुलिभ्यामः स्यात् यादौ नतु तार्थे। अतिरात्र अत्यङ्गुलः। हरिणा त्रातो हरित्रातः। विष्णवे दत्त विष्णुदत्तम्। अच्युतात् जातं अच्युतजातम्। कृष्णस्य सखा कृष्णसखः, महाघासः, ग्रामतक्ष, मृगसक्थं, जालसरस, मण्डूकसरसं, राजगवः, वर्षारात्रः।

एवं निरात्र द्व्यङ्गुलम्। तृतीयामाह। हरिणा त्रात इति। एव खड्गच्छिन्न-रथव्रज्या हर्षजागरा मासपूर्वः वर्षावरः मासोन, असिकलह वाङ्निपुणः गुड-मिश्रः इत्यादि। वस्त्रा हतान् शस्त्रेण ज्ञात्वा मनसा कर्त्तुमिच्छति। हस्तेन कुर्वन् बलेन कुर्वाण इत्यादावनभिधानान्न स्यात्। एवं दध्ना मिश्रित ओदनः दध्योदन दध्ना मिश्रिता शक्तवः दधिशक्तवः गुडेन मिश्रिता धाना गुडधाना हस्तिना युक्तो रथः हस्तिरथः एवं अश्वरथ, दध्ना पूर्णो घट दधिघट इत्यादौ शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोप। अवादय, क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयान्तेन समस्यन्ते। कोकिलया अवक्रुष्ट अवकोकिल वनं अवस्य पूर्वनिपातः। गवावादेरिति ह्रस्व। एव अवमयूर वत्सरेण परिणत, परिवत्सर, अक्षेण अधिगत अध्यक्षः अक्षेण प्रतीतः प्रत्यक्ष, अक्षमिन्द्रियम्। चतुर्थीमाह। विष्णवे दत्तं विष्णुदत्त एव गोभ्यो हितः गोहित यूपाय दारुः यूपदारु एव अश्वघासः वासगृह शयनपर्य्यङ्क इत्यादि। एषु षष्ठीसमास इति केचित्। एवञ्च ग्लानाद्यर्थे पर्य्यादिना चतुर्थीसमास.। तथा अध्ययनाय परिग्लानः पर्य्यध्ययनः युद्धाय उद्युक्त उद्युद्धः कुमार्यै अलं अलङ्कुमारि, गवावादेरिति ह्रस्व.। गोभ्योऽल अलगवः गोरतार्थे इति विशेषविधानात् षः। पञ्चमीमाह। अच्युताज्जातं अच्युतजात एव व्याघ्रभीत धर्मभीतः अश्वपतित, अर्जुनपराजित राजगृहीत, सर्परक्षितः घटभिन्न इत्यादि। गुरोरध्येता ग्रामादु[illegible] प्रसादात् पतित इत्यादावनभिधानान्न स्यात्। गताद्यर्थे निरादिना पञ्चम्याः समास.। कौशाम्ब्या निर्गतः निष्कौशाम्बिः गवावादेरिति ह्रस्व। शाखाया अपगत अपशाख यूथाद्विच्युतः वियूथः। षष्ठीमाह। कृष्णस्य सखा कृष्णसख इति सख्यहीराज्ञ इति षः। महतो देशस्य महत्या भूमेर्वा घासः महाघासः। महतस्तकारस्य तोकारस्य वा आकार.। ग्रामतक्षः कौटग्रामादिति ष। मृगसक्थं पूर्वोत्तरेति ष.। जालसरस सरो न इति ष। एवं मण्डूकसरसं राजगवः। गोरतार्थे इति षः। वर्षाणा रात्रि, वर्षारात्र इति सर्वैकदेशेति ष.। रात्रान्ताः प्रागसंख्यका इत्यमरात्

३६८। मुख्यार्थोरसः।

मुख्यार्थे उरसः ५। ।

मुख्यार्थादुरस्शब्दादः स्यात् यादौ। अश्वोरसं, मुख्यो-

पुंस्त्वम्। एवं मासजातः ससंवत्सरजात इत्यादौ सम्बन्धे षष्ठीसमासः। आद्यष्ठः भिक्षा द्वितीया इत्यादौ पूरणप्रत्ययान्तेऽपि समासः॥ ३६७॥

गोरा-टी—मण्डूकप्लुत्या यादावित्यनुवर्त्तते इति तत्र षसे पृथक् संख्यावाचिनो रात्रे षविधानात् षमयोरेवास्य विषय इत्यत आह यादाविति। न च तत्र षित्त्वात् स्त्रियामीब्विधानात् संख्याग्रहणं कर्त्तव्यमिति वाच्यम्। रात्रन्तानामहोरात्रादित्वात् सदैव पुंस्त्वात्। संख्याव्यादिति क्रनिर्देशान्न यथासंख्यमित्यत आह अतिरात्र अत्यङ्गुलमिति। गे तु द्वयो रात्र्योः समाहारः द्विरात्रः त्रिरात्र अतिरात्र अत्यङ्गुल इति एव निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुल द्वे अङ्गुली परिमाणमस्य द्व्यङ्गुलचैव द्व्यङ्गुला भूमिः। भूमेरप्यूर्द्धमङ्गुलमिति तु यवमानार्थो अङ्गुलशब्दस्तथाच। अङ्गुलन्तु यवो मत इत्यमरमाला। कृष्णसख इति सख्यन्तो राज्ञ इति ष। महाघास इति महतो महत्या वा घास इति वाक्यम्। घासशब्दे परे महतो महत्यास्तत्वोरा। ग्राम तक्ष इति। ग्रामस्य तक्षा इति वाक्यम्। कौटग्रामादिति ष। मृगसक्थमिति मृगस्य सक्थि इति वाक्यं पूर्वोत्तरमृगादिति ष। कालसरसमिति। अत्र कालस्य कालकूटाख्यगरलस्य सरः कालसरस कालीयह्रद इति परे। राजगव इति गौरतार्थे इति ष। वर्षारात्र इति वर्षाणां रात्रिरिति वाक्यं सर्वैकदेशेत्यादिना ष॥ ३६७॥

त्रयाणां पञ्चम इत्यादावनभिधानान्न स्यात्। मुख्यार्थे। मुख्यार्थादिति किं? हस्तस्य उरः हस्तोर हस्तस्य वक्ष इत्यर्थः। सप्तमीमाह पुरुषेष्विति। निर्द्धारणे षष्ठ्यन्तस्य समासनिषेधात् पुरुषेषु उत्तम पुरुषोत्तम इति सप्तमीतत्पुरुषः। अवन्तिब्रह्म देशादब्रह्मण इति ष। इत्यादय साध्या इति वचनादवेदं विवृणोमि। आश्रितातीत पतिताभ्यस्त प्राप्तापन्न गम्यादिभिर्द्वितीयान्तस्य। कृष्णमाश्रितः कृष्णाश्रित एवं संसारातीत कूपपतितः कृच्छ्राभ्यस्तः सुखप्राप्तः शोकापन्नः ग्रामगमी सुखेच्छु मुक्तिप्रेप्सुः अन्नबुभुक्षु। एभिः किं? ओदनं भुक्तवान् घटं कुर्वन् पटं कुर्वाण ग्रामं गत्वा तीर्थं यन्तुं इत्यादौ न स्यात्। क्तान्तेन द्वितीयान्तं खट्वया क्षेपे। खट्वामारूढः खट्वारूढो जाल्म। गुरुसमक्षमिति क्षेपः। क्षेपे किं? खट्वामारूढो गुरुः पाठयति। सामिकालयोः। सामि इत्यव्ययमर्द्धार्थम्। काली दिनादिः। द्वितीयान्तयोरेतयोः क्तान्तेन समासः स्यात्।

ऽस्व इत्यर्थः। पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः, अवन्तिषु ब्रह्मा अवन्तिब्रह्मः।

इति षः।

सामिकृत रात्रिमारूढः रात्र्यारूढः। एव मासप्रतिपन्नश्चन्द्रः। व्याप्तौ द्वितीयान्तस्य। मुहूर्त्तं व्याप्य सुखं मुहूर्त्तसुखम्। एव सर्वरात्रकल्याणी। प्राप्तापन्नयोर्द्वितीयान्तेन समासे पूर्वनिपातः पुवच्च। प्रियां प्राप्तः प्राप्तप्रिय. अत्र प्राप्तस्य पूर्वनिपातः। गवावादेरिति प्रियाया ह्रस्व.। राजान प्राप्त प्राप्तराजः ग्रामापन्नः आपन्नगवः जाया प्राप्तः प्राप्तजायः धर्मं प्राप्तः प्राप्तधर्म। एषु बहुव्रीहौ कृते प्राप्तप्रिय इत्यत्र प्रियाशब्दे परे पुवन्न स्यात्। प्राप्तराजः आपन्नगव. इत्युभयत्र ष प्रत्ययो न स्यात्। प्राप्तजाय इत्यत्र जानिरादेश' स्यात्। प्राप्तधर्म इत्यत्र धर्मादन् स्यादित्यतस्तत्पुरुषविधानम्। प्रज्ञा प्राप्ता प्राप्तप्रज्ञा स्त्री जीविकामापन्ना आपन्नजीविका स्त्री इत्युभयत्र परपदस्य एकार्थत्वाभावे पुवन्न स्यादिति पुवद्भावविधानम्। न हेतुविशेषणसहार्थे कुत्सिताङ्गे च तृतीयासमासः। कन्यया शोक भूषाभिः शिवः पित्रा सहागत अक्ष्णा काण पृष्ठेन कुब्ज.। दृष्टान्तमास्रति भवानपि पुत्त्रशोकादिति रघौ। पुत्त्रशोकादिति सम्बन्धविवक्षया षष्ठ्याः समासः। क्तान्तेन स्तोकादेर्न पञ्चम्याः। स्तोकान्मुक्त' स्तोकयुक्त. कृच्छ्राल्लब्धः कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक् इति रघौ तृतीयया। गुणमात्रवाचकैरूपादिभि' षष्ठ्या. समासः स्यात्। हेम्नो रूप हेमरूपं एवं इक्षुरसः चन्दनगन्धः वायुस्पर्शः शङ्खशब्द इत्यादि। किञ्च शुक्लादीनां शीतादीनां मधुरादीनाञ्च गुणमात्रवाचित्वे षष्ठ्याः समासो न स्यात्। यथा पटस्य शुक्ल जलस्य शीत आम्रस्य मधुर एषां गुणवाचित्वे तु द्रव्यस्य विशेषणतया पूर्वस्थायिना बहुव्रीहि कर्मधारयश्च स्यात्। यथा शुक्लपटो विप्रः शुक्लपटोऽयं शीतलजला नदी शीतलजलमिद मधुराम्रो देश मधुराम्रमिद इति। एषा भावप्रत्ययेषु षष्ठ्या समासः स्यादेव। यथा पटस्य शौक्ल्यं पटशौक्ल्यम् एवं जलशैत्य आम्रमाधुर्य्यम्। सङ्ख्यायास्तु सङ्ख्यामात्रवाचित्वेऽपि षष्ठ्या समासः स्यात्। यथा गवा शत गोशतं एव नरसहस्रमित्यादि। याजकादीनां कर्मणि षष्ठ्या समासः। विप्रस्य याजक. विप्रयाजकः एवं विष्णुपूजकः वेदपाठकः। अव्ययै पश्चादादिभिरेव षष्ठ्या समासो न च पूर्वनिपातः। पूर्वस्य पश्चात् पूर्वपश्चात् सर्वपश्चात् तदुपरि तत्कृते इत्यादि। नियमः किं? व्रतिनस्तूर्णीं ग्रीष्मस्य दिवा छात्रस्योच्चैर्गृहमित्यादौ न स्यात्। निर्द्धारणे षष्ठ्या समासो न

द्विगुसमासः (गः)।

तस्यार्थे—विषये, वाच्ये अपत्यार्थेष्णिकादिकम्।
प्रोज्झ्याजादेः, समाहारे, गस्त्रिधोत्तरदे परे॥

पञ्चभिर्गोभि क्रीतः पञ्चगुः।

स्यात्। पुरुषाणा शूर। एवं मातु स्मृतवान् सर्पिषो ज्ञानवान् वर्षशतस्य जीवक इत्यादावपि न स्यात्। राजदन्तादीना परस्य पूर्वनिपात.। यथा दन्तानां राजा राजदन्त कायस्य पूर्वं पूर्वकाय. ऋणे उत्तमः उत्तमर्ण. ऋणे अधम अधमर्ण इत्यादि। तीर्थे काकादय चेपे सप्तम्या समस्यन्ते। तीर्थे काक इव चञ्चल तीर्थ-काक एव तीर्थवायस तीर्थध्वाङ्क्ष कूपमण्डूक कूपकच्छप। चेपे किं? तीर्थे काक-स्तिष्ठति इत्यादि। तवशब्दः क्तेन समस्यते। तत्कृतं तत्भुक्तमित्यादि। समासे तद्धितादेशस्य न लोप। तत्कृतस्येदं तावत्कृत इत्येकपदत्वात् पूर्वस्य वृद्धि। पात्रे समितादय चेपे समस्यन्ते विभक्तेरलुक् च। यथा पात्रेसमित पात्रेबहुल गेहेनर्दी पिण्डीशूर इत्यादि। पात्रे एव नान्यत्र इति चेपो बुध्यते। एवं पिण्डीशूर इत्यत्र विभक्तेर्लुक् अभिधानात्। विलेशयादेर्विभक्तेर्न लुक्। वचनेचरादेस्तु वा। विलेशय खलेशय. उरसिलोमा कण्ठेकाल वनेचर वनचर खेचर खचरः त्वचिसार त्वक्सार सरसिज सरोजमित्यादि॥ ३६८॥

श्रीरा टी—मुख्योऽर्थो यस्य तत् मुख्यार्थं तच्च तत् उरश्चेति तस्मात्। अश्वोर-समिति अश्वस्य उर इति वाक्यम्। उर शब्दो मुख्यवृत्त्या हृदयवाची लक्षणया प्रधानार्थं तथाहि। यथा उर शरीरावयवाना प्रधान तथा अश्वानां प्रधानमित्यर्थ मुख्यार्थादिति किं? मेषस्योरो मेषोर। अवन्तिब्रह्म इति अवन्तिर्देशभेद तत्र ब्रह्मा ब्राह्मण एव सुराष्ट्रब्रह्म. कान्यकुब्जब्रह्म इत्यादि। देशादिति किं? देवब्रह्मा नारद॥ ३६८॥

इति षष्ठधिकृत्य कृतो ग्रन्थ।

तस्यार्थे इति गो द्विगु' तस्य तद्धितस्यार्थे समाहारे उत्तरे पदे परे च भवन् त्रिधा भवति। तद्धितार्थेऽपि द्विधा भवति यथा तद्धितप्रत्ययमात्रस्य अजादेर्हसादेर्वाऽर्थे विषये इत्येक. अपत्यार्थेष्णिकादिकं प्रोज्झ्य त्यक्त्वा अजादे-स्तद्धितस्यार्थे वाच्ये इत्यपर.। इति तद्धितार्थमधिकृत्य द्वाभ्यामेकोऽर्थ.।

३६६ । गैक्यादतोऽपाचादेरीप् ।

गैक्यात् ५।, अत' ५।, अपाचादे' ५।, ईप् ।१। ।

अपत्यार्थणिकादिकमिति । णिरेव णिक. छन्दोऽनुरोधात् स्वार्थे क. णिप्रभृतिक-मित्यर्थ. । यत्र तस्यार्थविषये समास. क्रियते तत्र तद्धितप्रत्ययोत्पत्ति. पूर्वावस्थाया समासे कृते तत. प्रत्ययत्पत्तौ वृद्ध्यादि । तेन द्वयोमात्रोरपत्यमित्यत्र प्राप्तव्यस्य णप्रत्यय-स्योत्पत्ते: पूर्वावस्थाया द्विमातृ एतयोरेकपदीभावे पश्चात् णप्रत्यये कृते द्वि इत्यस्यैव वृद्धौ सख्यासभद्रादित्यादिना डुरि कृते द्वैमातुर इति । एवं पञ्चाना नापितानामपत्यं पाञ्चनापिति: । वाच्ये तु यथा पञ्चभिर्गोभि. क्रीत. पञ्चगुरित्यत्र कर्मणि वाच्ये करण-कारकात् ढघेकादित्यादिना प्राप्तव्यप्रत्ययस्यार्थे वाच्ये समासेनैव तद्धितस्य उक्तायत्वे उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् तद्धितप्रत्ययस्यानुत्पत्तौ गवाचादेरिति ह्रस्व. । अजा-देरिति किं ? द्वयोर्मूर्ध्नोर्भव. द्विमूर्द्धन्य इत्यादौ विषये एव समास स्यान्न तु वाच्ये । समाहारे यथा तयाणा सखीना समाहारस्त्रिसखम् इत्यादि । उत्तरपदे परे यथा पञ्चगवधन इत्यादि ।

गोरा-टी—इदानी गमाह तस्यार्थे इत्यादि । गस्त्रिधा त्रिप्रकार. तत्र तस्यार्थे एक',समाहारे एक ,उत्तरपदे परे एक ,इति तस्यार्थे कृतगस्यात् तत्यस्य सत्वासत्वात् तस्यार्थे इत्यत्र एकस्या मुद्रा एव विषयत्व वाच्यत्व चेत्यर्थ इत्यत आह विषय इत्यादि । अपत्यार्थे णिकादिकञ्च विहाय अजादेस्तस्यार्थे वाच्ये अपत्यार्थे णिकादिकस्य इसादेश्च तस्यार्थ विषयभूते ग इत्यर्थ. । यथा पञ्चसु कपालेसु संस्कृत. सूप. पञ्चकपाल: सूप. द्वौ वेदौ वेत्त्यधीते वा द्विवेद. द्वितन्त्र: इत्यादौ संस्कृताद्यर्थस्य सेनोक्तत्वात् उक्तार्थानामप्रयोग. इति न्यायात् न णादय. । पञ्चाना नापितानामपत्य पाञ्च-नापिति द्वाभ्या शूर्पाभ्या क्रीत द्विशौर्पिक द्विखारीक. अर्द्धखारीण' पञ्चाना गर्गाणां भूतपूर्वो गौ. पञ्चगर्गरूप्य: पञ्चसु ब्राह्मणेषु साधु पञ्चब्राह्मण्य. इत्यादौ अपत्याद्यर्थस्य विषयभूतत्वेनानुक्तत्वात् णादय. स्युरेव णिकादि इत्यनेन अर्हति इत्यादौ विहितो च णिकस्तदाद्या अर्हति इत्यादिविहिता ये त्या: सञ्ज्ञायामेव तथा वेत्त्यादिभिन्नेष्व-र्थेषु येऽजादयस्त्यास्तेषाञ्च ग्रहण तेन पञ्चगुरित्यत्र क्रीतार्थस्य अर्हादित्वेऽप्यसञ्ज्ञाया-मणिकादित्वाद्वाच्ये ग. । सञ्ज्ञायान्तु पञ्चभिर्लोहितै: क्रीत पाञ्चलोहितकमित्यादौ विषय एव ग: णिकादित्वात् । द्वाभ्या सुवर्णाभ्या क्रीत द्विसौवर्णिक द्विसुवर्ण द्विसाहस्र द्विसहस्रमित्यादौ सञ्ज्ञायामपि वाच्यस्य विधानात् विषये वाच्येऽपि ग: । एतत् सर्वं तपादे विशिष्य वक्तव्यम् ।

गैक्यादकारान्तादीप् स्यात् नतु पात्रादेः ।
त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी ।
पात्रादेस्तु द्विपात्रं त्रिपात्रं त्रिभुवनं, चतुर्युगम् ॥

३७० । वानापः ।

वा ।१।, अन्-आप ५। ।

अनन्तादापश्च ईप् स्याद्वा । पञ्चकर्मी पञ्चकर्मं त्रिखट्वी त्रिखट्वम् ।

गस्य ऐक्यं गैक्यं समाहारद्विगुः । त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी । समाहारद्विगुना क्लीवत्वेऽपि ईपो विधानाददन्तानां स्त्रीत्वं सूचितं पात्रादेस्तु एकपात्रं द्विपात्रं त्रिभुवनं चतुर्युगं चतुष्पथमित्यादि ॥ ३६९ ॥

श्रीरा-टी—गस्यैक्यं गैक्यं तस्मात् । पात्रमादिर्यस्य पात्रादिर्न पात्रादिरपात्रादिस्तस्मात् निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इति न्यायात् पात्रादिवर्जनेनैवात इत्यस्य लाभेऽपि अतो ग्रहणं कृतसान्तादन्तस्यापि प्राप्त्यर्थं तेन षोडशराजी द्विधुरी पञ्चराजीत्यादि । पञ्चराजशब्दस्य पात्रादौ पाठात् पञ्चराजमिति भाष्यम् । त्रिलोकीति ईप' इत्करणादेव चगैक्यवमित्यनेन न क्लीवत्वमतो नित्यस्त्रीत्वमिति । एवं पञ्चमूली सप्तशतीत्यादि । ननु समाहारस्यानेकवृत्तित्वात् कथमेकापूपीति चेत् सत्यं दानक्रियया सम्भेण वा एकस्याप्यपूपस्य बहुत्वमध्यारोप्य समाहार इति । पात्रादेस्त्वित्यादि द्विपात्रं त्रिभुवनं त्रिगुणं चतुर्गुणं चतुःशतं चतुष्पथं चतुर्मुखं पञ्चनावं पञ्चगवं द्विद्वारमित्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम् अत इति किं ? त्रिजगत् पञ्चपटु ॥ ३६९ ॥

अन् च आप् चेति अनाप् तस्मात् । वाशब्दोऽत्र चकारार्थे तेन अदन्तादवन्ताच्च गैक्यादीप् स्यात् वाशब्देनानुकृष्टः सख्याव्यादित्यादितोऽप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । किञ्च चानुकृष्टं नोत्तरत्र इति न्यायात् अप्रत्ययस्य परत्रानुवृत्तिर्नास्तीति । पञ्चकर्ममिति पञ्चानां कर्मणां समाहारः इति वाक्येऽनेन अप्रत्यये न्वोर्लोपौतावित्ति नलोपे अयोर्लोप इत्यकारलोपे चगैक्यवमिति क्लीवत्वे समाहारे एकत्वे सेर्मः । एवं पञ्चकर्मी इत्यत्र ईपि नकार अकारयोर्लोप इति ॥ ३७० ॥

श्रीरा-टी—मण्डूकगत्या सख्याव्यादित्यतोऽकारानुवृत्त्या वेत्यत्राऽप्रश्नं पाद वा

३७१। तार्थे मानात् काण्डात्त्वक्षेत्रे।

तार्थे ७।, मानात् ५।, काण्डात् ५।, तु ।१।, अक्षेत्रे ७।

त्र्याढ़की, त्रिकाण्डी रज्जुः। क्षेत्रे तु त्रिकाण्डा भूमिः।

३७२। पुरुषात् वा।

पुरुषात् ५।, वा ।१।।

द्विपुरुषी द्विपुरुषा। त्रिसखं त्रिगवं त्रिनावं, त्रिखारं त्रिखारि, त्र्यहः।

अर्हत्यस्य लाभः। वाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थः तथाचाऽनन्तावन्ताभ्याम् अर्हूप् च स्यादित्यर्थः। तेन पञ्च कर्म्म वितञ्चमित्यादि स्यात्। असेप्रसत्त्वकत्वेन पञ्चकर्मी वितञ्चीत्यत्र नकाराकारयोर्लोपः॥ ३७०॥

अत्र अप्रत्ययो नानुवर्त्तते। तेन तद्धितार्थद्विगौ परिमाणवाचकादीप् स्यात् काण्डात्तु तद्धितार्थे द्विगौ क्षेत्रभिन्ने वाच्ये ईप् स्यात्। त्रय आढका परिमाणमस्याः त्र्याढकी धान्यसहतिः। एव त्रिकाण्डी रज्जुः। क्षेत्रे तु त्रिकाण्डा क्षेत्रभूमिः अत्र आवेव॥ ३७१॥

श्रीर टी—इह वाऽकारत्यो नानुवर्त्तते परत्र वा ग्रहणात् तार्थे गे मानार्थकादीप् स्यात् काण्डशब्दात्तु क्षेत्रभिन्ने वाच्ये। त्र्याढ़की त्रय आढका मानमस्या इति वाक्यम्। एव द्वौ द्रोणौ मानमस्या द्विद्रोणी द्व्याढकीत्यादि त्रिकाण्डीति त्रयः काण्डाः परिमाणमस्या इति वाक्यं एवं त्रिकाण्डीत्यादि सर्वत्र परिमाणार्थविहितस्य मात्रस्य लुक्। अक्षेत्रे इति किं? द्विकाण्डा क्षेत्रभूमिः क्षेत्रैकदेशः। मानात् किं? पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा द्विवर्षा त्रिशता इत्यत्रापि न स्यात्। सुपाञ्चालादौ सङ्ख्यापूर्वपरिमाणार्थसंवत्सरसंख्यानां पृथग्ग्रहणेन कालसङ्ख्ययोरपरिमाणत्वात् समाहारे तु दशशतीत्यादय, स्युरेव। न विस्तारितकम्बल्यात्। तार्थे गे मानार्थेभ्य एभ्य ईप् न स्यात्। द्वे वितस्ती मानमस्या द्विवितस्ता द्व्याचिता द्विकम्बल्या॥ ३७१॥

पुरुषादीप् स्याद्वा तद्धितार्थे द्विगौ। द्वौ पुरुषौ परिमाणमस्या द्विपुरुषी द्विपुरुषा भित्तिः। समाहारमाह। त्रयाणां सखीनां समाहारस्त्रिसखं सख्यङ्घोरिति अप्रत्ययः। त्रयाणां गवां समाहारस्त्रिगवम् अत्र गोरतार्थे इति अप्रत्ययः। तिसृणां नावां समाहारस्त्रिनावम् अत्र नावोद्व्यादिति अप्रत्ययः।

३७३। द्विवेर्वाञ्जलेः।

द्विवेः ५।, वा ।१।, अञ्जलेः ५।, अ १।।

द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि, द्व्यङ्गुलं त्रिरात्रम्। पञ्च गावो धनं यस्यासौ पञ्चगवधनः द्विनावधनः द्विखारधनः द्व्यङ्गप्रियः।

इति गः।

तिसृणां खारीणां समाहारस्त्रिखारम् अत्र खार्या वा इति षप्रत्यय पक्षे त्रिखारि अत्र क्लीवे ख इति ह्रस्व। त्रयाणामङ्गां समाहारस्त्र्यह्न। अत्र सङ्ख्याह्नोरात्र इति षप्रत्यये सर्वैकदेशेत्यत्र समाहारवर्जनात् अह्नादेशाभावे अहान्तत्वात् पुंस्त्वम्॥३७२॥

भीरा-टी—तार्थे गे मानार्थात् पुरुषादोप् स्याद्वा। त्रिपुरुषीति त्रय पुरुषा मानमस्या इति वाक्यं एव द्विपुरुषी द्विपुरुषा परिखा त्रिसखमित्यादि त्रयाणां सखीनां समाहार इति वाक्यम्। क्रमेण सङ्ख्याह्नोरात्र. गोरतार्थे नावोऽद्वि गे च खार्या वेति षप्रत्यय. त्रिखारि षाभावपक्षे चगेक्यमिति क्लीवत्वात क्लीवे खः। त्र्यह इति त्रयाणां अङ्गां समाहार इति वाक्य सङ्ख्याह्नोरात्र इति षे सर्वैकदेश इत्यत्र ऐक्यनिषेधात् अह्नो नाह्नादेश. अहोरात्रादित्वात् पुंस्त्व एव त्र्यह। अनेक्ये तु द्वयोरह्नोर्भाव द्व्यह्नः त्र्यह्नः इत्यादि स्यादेव॥ १७२॥

द्विविभ्यां प्रराद‍ञ्जले. अ स्याद्वा तद्धितार्थे द्विगौ। द्वावञ्जली परिमाणमस्या द्व्यञ्जलं जलम्। पक्षेऽप्रत्ययाभावे जलवाचित्वात् क्लीवत्व एव त्र्यञ्जल त्र्यञ्जलि जलम्। विलोचनस्तु तद्धितार्थभिन्ने द्विगौ द्विविभ्यामञ्जलेरप्रत्यय विधाय द्वयोरञ्जल्यो: समाहार द्व्यञ्जल द्व्यञ्जलि एवं द्वावञ्जली प्रियौ यस्य स द्व्यञ्जल-प्रिय. द्व्यञ्जलिप्रियः इति समाहारोत्तरपदयोरुदाहृत्य तद्धितार्थे तु द्वाभ्या-मञ्जलिभ्या क्रीत: द्व्यञ्जलिरित्यन्नमाह। द्वयोरङ्गुल्यो समाहार: द्व्यङ्गुलम्। तिसृणा रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रम् इत्युभयत्र सङ्ख्याव्यादिति अप्रत्यय। उत्तर-पदे परे उदाहरति। पञ्चगावो धन यस्यासौ पञ्चगवधन: अत्र धने उत्तरपदे-परे द्विगौ गोरतार्थे इति ष प्रत्यय। द्वे नावौ धनमस्य द्विनावधन नावोऽद्वा-दिति ष। द्वे खार्यौ धनमस्य इति द्विखारधन द्विखारीधन. खार्या वा इति ष प्रययोर्वा द्वे अहनी प्रिये यस्यासौ द्व्यह्नप्रिय. अत्र सङ्ख्याह्नोरिति षप्रत्यये सर्वैकदेशेति अह्नादेश.॥ ३७३॥

अव्ययीभावसमासः (व) ।

वः कसामीप्यसादृश्य साकल्यानुक्रमर्द्धिषु ।
वीप्सापर्य्यन्तयोग्यत्व पश्चादर्थानतिक्रमे ।
शब्दप्रादुर्भावाभाव यौगपद्येष्वनेकधा ॥

श्रीरा-टी—वाग्रहणात् तार्थे इत्यस्य च निवृत्ति. तथाच द्वित्रिभ्यां परादञ्ज-लेर स्यादतार्थे गे। द्व्यञ्जलमिति द्वयोरञ्जल्यो' समाहार. इति वाक्य एव त्र्यञ्जलं त्र्यञ्जलि द्वावञ्जली जलमस्य द्व्यञ्जलजल. द्व्यञ्जलिजल इत्यादि। तार्थे तु द्वाभ्यामञ्जलिभ्या क्रीत द्व्यञ्जलि: द्व्यङ्गुलमित्यादि सख्याव्यादित्यत्र उत्तरदगमाह। पञ्चगवधन इति। आदौ त्रिभि दैः ह. पश्चात् धनशब्दे परे पूर्वयोर्द्वयोर्गे गसी गोरुत्तरदत्वात् गौरतार्थे इति ष'। एव द्विनावधन. द्विखारधन द्विखारीधन: द्व्यङ्कप्रिय इत्यत्र नावीर्द्वात् गे च खार्य्यां वा सख्यह्रीराञ इति क्रमेण ष षेऽङ्कोऽ-ङ्कटेश्च। द्वे अङ्की जातस्य द्व्यङ्कजात इत्यादौ त्रिभिर्दै' ष पश्चात् पूर्वयोर्द्वयोर्गे, अभिधानात् उत्तरदे गसो नित्य एव तेन पञ्चगोधन इति न स्यात् अन्ये तु समाहार: सघ. तत्र तार्थे इत्यनेनैव गे सिद्धे समाहार इति कृत सघरूपार्थे गनिराकरणार्थ-मित्याहु:। परे तु दिग्वाचिपूर्वदानामपि गमुक्ता पूर्वस्या शालाया भव: पौर्वशाल: पूर्व शाला प्रिया अस्य पूर्वशालाप्रिय: इत्युदाहरन्ति ॥ ३७३ ॥

इति गसमास. (द्विगु:।)

व' कसामीप्य इत्यादि। वोऽव्ययीभाव:। कारकादिषु चतुर्दशसु अर्थेषु भवति प्रयोगानुसारादनेकधा च भवति इत्यर्थ:। पर्य्यन्त शेषसीमा। शब्दस्य प्रादुर्भाव' शब्दप्रादुर्भाव:। युगपदेककाल' तस्य भावो यौगपद्यम्।

श्रीरा टी—इदानी वमाह। व. कैत्यादि। व्यपूर्वदाना सो वस उक्त' स च कसामीप्याद्यर्थेषु गम्यमानेषु व्यानां दाना स्याद्यन्तै: सहाभिधानप्राधान्यान्नित्यं स्यात् कसामीप्याद्यर्थभेदादनेकधा अनेकप्रकार इत्यर्थ.। परसूत्रसापेक्षत्वादिह नोदाहृतम्।

३७४। वात् क्तेर्मोऽतोऽप्याः।

वात् ५।, क्ते ६।, मः १।, अत ५।, अप्या ६।।

अकारान्तात् वात् परस्याः क्ते मः स्यात् नतु प्याः।

कृष्णमधिकृत्य प्रवृत्ता कथा, अधिकृष्णम्।

अप्याः किं? कृष्णस्य समीपात् गतः उपकृष्णात् गतः॥

३७५। चीप्त्रोर्वा।

वी-प्त्रा ६॥, वा।१।।

उपकृष्णं उपकृष्णेन कार्य्यम्। उपकृष्णं उपकृष्णे स्थितः॥

अकारान्तशब्दस्य अव्ययीभावसमासे कृते क्ते र्लुक् त्येचेत्यनेन क्ते र्लुकि पुनर्लिङ्ग-सञ्ज्ञाया उत्पद्यमानविभक्तीना स्थाने सः स्यात् नतु पञ्चम्या इत्यर्थः। यादृग् जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् पीवर्जनेनैव क्तेः प्राप्तौ क्तेर्ग्रहण लुक् परादित्यत्रानुवृत्त्यर्थम्। कारकमाह कृष्णमधिकृत्य अधिकृष्णं अत्राधिशब्देन कर्मणि वाच्ये समासः। व्यपूर्वमिति अधेः पूर्वनिपातः। क्तेर्लुगि त्यनेन कृष्णशब्दादनौ लुक् अधिकृष्ण इत्यस्य पुनर्लिङ्गसञ्ज्ञाया जातस्य सेः स्थाने म् एव सर्वत्र। सामीप्य आह कृष्णस्य समीप उपकृष्ण अत्र उपशब्देन सामीप्ये वाच्ये समासः। तत उपकृष्ण शब्दस्यापादानविवक्षाया जातायाः पञ्चम्या वर्जनान्न मकारः उपकृष्णादिति। अव्ययीभावादेव विभक्ते र्मकारविधानात् उपकृष्णमति-क्रान्तौ अत्युपकृष्णौ इत्यादौ पुनर्द्वितीया तत्पुरुषे विभक्ते र्मो न स्यात्॥ ३७४॥

श्रीरा-टी—अप्या इति पृथक् दकरं लुक् परादित्यत्राऽननुवर्त्तनार्थं कृष्णमधि-कृत्येत्यादि। यद्यपि क इति सामान्येनोक्त तथाप्यभिधानात् वीप्त्रोरर्थे एव ज्ञेय। एवं स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्त्तत अधिस्त्रीत्यादि। अन्ये तु त्रार्थे एव वस कुर्वन्ति नित्यत्वादस्य वीप्सान्तदेनार्थकथनम्। उपकृष्णादिति अप्या इत्यस्य प्रत्युदाहरणेनैव सामीप्योदाहरण दर्शित एव कुम्भस्य समीप उपकुम्भमित्यादि। दण्डकाद्दक्षिणे नाह सरितोऽद्रीम् वनानि च इत्यत्र एनत्यान्तदक्षिणेनेति व्यस सामीप्यार्थत्वेऽपि न सः अनभिधानात्। गृहस्योपरि उपरि तिष्ठति शिरसी घट इत्यत्र सामीप्यार्थ-स्याविवक्षितत्वात् अन्यथा उपरिशब्दस्य द्वित्व स्यात्॥ ३७४॥

अकारान्तादव्ययीभावात् परयोस्तृतीयासप्तम्योर्मो वा स्यात्। कृष्णस्य समीपं

३७६। लुक् परात्।

लुक् ।१।, परात् ५।।

अकारान्तादन्यस्मात् वात परस्या क्तो लुक् स्यात्।

३७७। सह: सोऽकाले।

सह ६।, स १।, अकाले ७।।

सहस्य स स्यात् न तु काले।

उपकृष्णमिति स्थिते पश्चात्तस्य करणविवक्षाया अधिकरणविवक्षायाञ्च जातयोस्तृतीयासप्तम्योर्मो वा उपकृष्ण उपकृष्णेन कार्य्यं श्रेय उपकृष्ण उपकृष्णे स्थित साधुरित्यर्थ । एव गङ्गाया. समीप उपगङ्ग इत्यादौ चरैक्यवमिति क्लीवत्वे क्लोनि स्व इति ह्रस्वे तृतीयासप्तम्यौ. उपगङ्ग उपगङ्गेन उपगङ्ग उपगङ्गे पञ्चम्या उपगङ्गात् इत्यादि। अन्यच सर्वविभक्तौ उपगङ्गमिति॥ ३७५॥

श्रीरा-टी—अकारान्तात् वात परयोस्तृतीयासप्तम्योर्म स्याद्वा। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुमद्र उन्मत्तगङ्ग एकविंशतिभारद्वाजमित्यादौ समाह्निनदी सङ्ख्यावयवेभ्य: मा न वा मादेश:॥ ३७५॥

सामान्यविधानेऽपि विशेषविधिभ्या पूर्वसूत्राभ्या अवर्णे बाधित तद्भिन्नस्यैव प्राप्तौ परादिति ज्ञापयति पूर्वतरात् अप्या इति पूर्वात् तीसप्तोरिति वा इत्यपि नानुवर्त्तते। क्तोरित्यनुवर्त्ततएव ततश्च अकारान्तभिन्नादिजन्ताद्धसन्ताच्च अव्ययीभावात् परासा सर्वविभक्तीना नित्य लुक् स्यादित्यर्थ:। यथा उपहरि उपगौरि उपलिट् उपषध. इत्यादि॥ ३७६॥

श्रीरा टी—वेति नानुवर्त्तते क्तोवाऽत्येव वाग्रहणात् क्तोरित्यनुवर्त्तते इत्यत आह क्तोरिति॥ ३७६॥

सादृश्ये आह हरे. सदृशमिति सहशब्देन सादृश्ये वाच्ये समासेऽनेन सहस्य सादेश: पूर्वेण विभक्तेर्लुक्। साकल्ये आह तृणेनेति। यदर्थं यद्गृहीत तत्र तस्य नि:शेषत्व साकल्यम्। तृणेन सह सकलमत्ति तृण किञ्चिदप्यदनीय न त्यजतीत्यर्थ:। अनुक्रमे आह अनुज्येष्ठमिति ज्येष्ठस्य हीनो भूत्वा गच्छतीत्यर्थ:। ज्येष्ठमनुक्रम्य इत्यत्र हीनार्थेन अनुना योगे द्वितीया न तु कर्मणि अन्यथा कारकत्वादेव समासे सिद्धे अनुक्रमस्य पृथक् ग्रहण विफल स्यात्।

हरेः सदृशं सहरि। काले तु सहपूर्वाह्णम्।

तृणेन सह सकलमत्ति सतृणम्। ज्येष्ठमनुक्रम्य अनु-ज्येष्ठम्। मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम्। विष्णुं विष्णुं प्रति प्रति-

---

अत्राकर्मकोऽयं क्रमधातु। ऋद्धौ उदाहरति मद्राणां समृद्धिः सुमद्रमिति। वीप्सायां आह विष्णुं विष्णुं प्रति प्रतिविष्णु इति। एवम् अतिविष्णु परिविष्णु अनुविष्णु इति। पर्यन्ते आह अग्नग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि अत्र सहस्य सादेशः. अग्निग्रन्थात् परं किमपि नाधीते इत्यर्थः। योग्यत्वे आह रूपस्य योग्यमनु-रूपमिति। पश्चादर्थे आह शिवस्य पश्चादनुशिवमिति। अनतिक्रमे आह शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति इति। शक्ति सामर्थ्यं यादृशं सामर्थ्यं तादृशं धारयतीत्यर्थः। अत्रापि अतिशब्देन योगे द्वितीया न तु कर्मणि। शब्द-प्रादुर्भावे आह हरेः शब्द प्रादुर्भूत इति हरि.। इति शब्देन शब्दप्रादुर्भावो वाच्य.। हरिरित्ययं शब्दो लोके प्रादुर्भूत इत्यर्थः। अभावे आह पापस्या-भावोऽपापमिति। अत्र नञोऽकारादेश.। एवं मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिक-मित्यादि। अत्ययोऽपि अभाव एव। अत्यये वसन्तस्य अतिवसन्तम्। एव-मतिशीतमित्यादि। एवम् ऋद्ध्यभावेऽपि ऋद्ध्यभावो यवनस्य दुर्यवनम्। ऋद्ध्यभावो भिक्षाया दुर्भिक्षम्। यौगपद्ये आह चक्रेण युगपद्धरि सचक्रमिति। हे विष्णो एकस्मिन् काले चक्रेण सह [illegible] धारय इत्यर्थ.। अनेकधा इत्यस्य उदाहरणमाह यावन्तः श्लोकास्तावन्तो [illegible] यावच्छ्लोकमिति। श्लोकाना-मियत्तया प्रणामानामियत्ता विवक्षिता इत्यर्थः। एवं यावद्भोजनपात्रं ब्राह्मणान्निमन्त्र-यस्व इति। यावन्ति भोजनपात्राणि वर्त्तन्ते तावतो ब्राह्मणानित्यर्थः॥ ३७७॥

श्रीरा टी—वादित्यस्यायवशात् क्वचिद्विपरिणाम. तेन वे इत्यर्थं हरे सदृश इति सहरि गुरुरित्यत्र गुणभूतेऽपि सादृश्ये व सादृश्येत्यनेन गुणागुणभूतसादृश्य-ग्रहणात्। एवं सदृश किख्या. सकिखि हरे. सादृश्य सहरि गुरौ सकिखि कुक्कुरस्येत्यादौ किखि खिँखीति ख्यात शृगालभेद.। तथाच किखि शृगालभेदे स्यादिति विश्व. वानरीति केचित्। सह पूर्वाह्णमिति पूर्वाह्णस्य सदृशमित्यर्थ.। कालस्य निषेधान्न सहस्य स. तृणेन सहेति यदर्थं यद्गृहीतं तत्र तस्याः शेषत्वं साकल्यं सतृणमत्ति तृणमपि न परित्यजतीत्यर्थः। ज्येष्ठमनुक्रम्येति अनुक्रमं आनुपूर्वम् अनुज्येष्ठं प्रविशति ज्येष्ठानुपूर्व्येण प्रविशतीत्यर्थः। मद्राणां समृद्धिरिति सुमद्रं वर्त्तते सुभिक्षं वर्त्तते मद्राणां भिक्षाणां वाधिक्येन ऋद्धि. प्रवर्त्तते इत्यर्थः

विष्णु। अग्निग्रन्थपर्य्यन्तमधीते साग्नि। रूपस्य योग्यं अनुरूपम्। शिवस्य पश्चात् अनुशिवम्। शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति। हरेः शब्दः प्रादुर्भूतः इतिहरि। पापस्याभावः

यदा समृद्धेः प्राधान्य तदैव वसः। यदा समृद्धेरप्राधान्य तदा प्रादित्वात् षः एव यथा समृद्धाः मद्राः सुमद्रा इति समृद्ध्या मद्राणां विशिष्यमाणत्वात्। विष्णुं विष्णुं प्रतीति यद्यप्यस्य नित्यत्वात् वाक्याभाव तथापि धिक्समयेत्यनेन वीप्साया प्रतिना द्वीविधानार्थं वाक्यात् वाक्यस्थिति वीप्सार्थस्य सेनोक्तत्वान्न द्विः। अग्निग्रन्थपर्य्यन्तमधीते इति यद्यप्यत्र साकल्यमस्ति तथाप्यग्निग्रन्थपर्य्यन्तमधीते ततोऽन्यत् नाधीते इत्यस्य असाकल्यार्थं वचनम्। एव सालोकमधीते असालोकेऽप्यध्ययने आलोकपर्य्यन्तं पठतीत्यर्थः। रूपस्य योग्यमिति अनुरूप ददाति रूपस्य योग्य ददातीत्यर्थः। शिवस्य पश्चादिति अनुशिव भक्ता। एवमनुरथ पदाता रथानां पश्चादित्यर्थः तथाच मेघदूते तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयमिति तु षौ स्यात अवस्थि-वर्जनमिति परे। शक्तिमनतिक्रम्येति यथाशक्ति ददाति एव यथाबलमधीते इत्यादि हरेः शब्दस्य प्रादुर्भूतमिति प्रादुर्भाव. प्रकाश. हरिशब्दो लोके प्रकाशते इत्यर्थः इति पाणिनि.। एव विक्रमादित्योऽपि। अभावस्योदहरणमाह अपापमिति। अभावः ससर्गाभाव स च प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणक एव तेन अर्थाभाव ऋद्ध्यभाव-प्रध्वंसाभावोपभोगाभावाना ग्रहण अत्रार्थाभावो ह्युत्तरदार्थाभाव यथा अपापं मक्षिकाया अभावो निर्मक्षिक इत्यादि। ब्राह्मणो न भवतीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधनञा ब्राह्मणत्वधर्मो निषिध्यते गौरश्वो न भवतीत्यत्र अन्योन्याभावेनार्थान्तर निषिध्यते अतो नाप्युभयत्रार्थाभावः अयशब्दस्यात्र वस्तुपरत्वात् ऋद्ध्यभावो यवनस्य दुर्यवनं दुर्भिक्षमित्यत्र नोत्तरदार्थाभाव. किन्तु यवनादिसम्बन्धिन्या ऋद्धेरिति। अत्ययः शीतस्य अतिशीतम् अत्ययो वसन्तस्य अतिवसन्तमित्यादि। अत्ययोऽतिक्रम. प्रध्वंसा-भाव स च नात्यन्ताभाव अर्थाभावे हि क्वचित् प्रदेशे वस्तुनि ससर्गाभावो न वस्तुनः प्रध्वस इति। यौवनस्य नायमुपभोगकालोऽतियौवनम् अतिक्रान्तमित्यादि उपभोग-कालस्तु विद्यमानस्यैव यौवनादेर्वर्त्तमानकाले उपभोगाभावः अतो नार्थाभावो-ऽत्ययश्चेति। चक्रेण युगपद्धेहीति यौगपद्यम् एककालीनता सचक्रं निधेहि युगप-च्चक्र निधेहीत्यर्थः। सह सोऽकाले इति सहस्य सः यौगपद्येष्विति व्वनिर्देशादन्येषु अर्थेष्वपि तेनावधारणे गम्यमाने यावदिति व्यस निंत्य वस इत्यत आह यावन्त

अपापम् । चक्रेण युगपदेहि सचक्रम् । यावन्तः श्लोका-स्तावन्तो ऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकम् ।

इत्यादि । अवधारणमियत्तापरिच्छेद इयदेवेति निश्चयः यावच्छ्लोकमच्युतप्रणामाः एवं यावज्जीजनपात्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व यावद्वृद्धं यून आनयस्व इत्यादि । अव-धारणे किं ? यावत् दत्तं तावद्भुक्तं कियद्दत्तं कियद्भुक्तं इत्यादि नावधारितमित्यर्थः । एवमसदृशार्थे वर्त्तमानस्य यथेति व्ययस्य वसस्तेन ये ये तथाभूता यथातथमिति ये ये वृद्धा यथावृद्धं ब्राह्मणास्तिष्ठन्ति यथाशक्ति ददतीत्यत्रानुक्रमानतिक्रमयोः पूर्वेणैव इति सादृश्ये तु यथा वृद्धस्तथा युवा इह गुणभूतसादृश्ये निषेधादन्यत्र स्यादे-वेति ज्ञापितम् । अव्ययस्य च प्रतिनाऽल्पत्वे । अल्पत्वे वर्त्तमानेन प्रतिना सह व्यथाव्ययस्य च वो नित्यम् । स्व प्रति सायं प्रति सूपप्रति शाकप्रति स्वर्गादिः स्तोकमित्यर्थः । अल्पत्वे किं ? वृक्षं प्रति द्योतते विद्युत् वृक्षं लक्षीकृत्य विद्योतते इत्यर्थः । एक द्वि त्रिचतुरऽक्षशलाकाना परिणा द्यूतपराजये । द्यूतपराजये गम्य-माने परिणा सहैषां नित्यं वः स्यात् । एकेन परि एकपरि द्विपरि त्रिपरि चतुष्परि एकादिशब्दैश्च एवाभिधीयते द्यूतपराजय इत्यस्य सम्बन्धात्तथाहि एकेनाक्षेण हारितमित्यादि । क्रमेणार्थे तथाच पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा पञ्चिका नाम द्यूतं तत्र यदि पञ्च उत्ताना, अवाञ्चो वा पतन्ति तदा पातयिता जयति अन्यथा पाते पातयिता हारयतीति । एव अक्षपरि शलाकापरि अक्षेण शला-कया हारितमित्यर्थम् । इहाक्षशलाकयोरेकत्वे वर्त्तमानयोरेवाय स स्वभावात् न हि स्वभावार्थौ निमित्तान्तरमपेक्षते इति । अनोर्दैर्घ्यसामीप्ययोः । अनयो-र्वर्त्तमानस्यानो स्याद्यन्तेन सह वो नित्य स्यात् । अनुयमुनं मथुरा यमुनेव मथुरा दीर्घेत्यर्थः । अनुवृक्षं नदी वृक्षस्य समीपा इत्यर्थः । धर्मिवचनस्यानो-रनेन सः सामीप्यधर्मवाचिनस्तु पूर्वेणैव यथा अनुवृक्षं नदी वृक्षस्य सामीप्यं इत्यर्थः । अनयोः किं ? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् वृक्ष लक्षीकृत्य इत्यर्थः । नाम्नि नदीभिरन्यार्थे । नदीवाचिभिः शब्दैः, सञ्ज्ञान्यदार्थे वर्त्तमानस्य स्याद्यन्तस्य वो नित्य स्यात् सञ्ज्ञाया विषये । उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गं शनैर्गङ्गं तूष्णीं गङ्गं चत्वारि देशनामानि । नाम्नि किं ? शीघ्रा गङ्गा यस्मिन् स शीघ्रगङ्गो देशः अन्यार्थे किं ? कृष्णा चासौ वेन्ना चेति कृष्णवेन्ना । तिष्ठद्ग्वाद्याः । तिष्ठद्ग्वाद्या वसञ्ज्ञका निपात्यन्ते । तिष्ठद्ग्वादिस्तु तिष्ठद्गु वहद्गु चायतीगवम् । खले संक्रियमाणाभ्यां नूयमानाच्च सस्कृतात् । नूनाद्यवद्यपूर्णात् पूर्यमाणात् यव-

यथा। आयतीपुण्यपापाधाव् समोऽप्यथ समं समात्। भूमि पदातिरिव्यैवौ सुमिदुंःपरात् समम्। प्ररथ प्रमृगं प्राह्णमपसव्य प्रदक्षिणम्। सम्प्रत्यसम्प्रत्येकान्त तथापदिशमित्यपि। षट्त्रिंशत् कथिता ज्ञेय शेष शिष्टप्रयोगत:। तिष्ठन्ति वहन्ति आयन्ति च गावो यस्मिन् काले स काल: तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवञ्च। खले यवा यस्मिन् काले स काल खलेयवं लूयमानयव लूयमानयव संस्कृतयव लूनयवं खलेबुषमित्यादि पूर्णा यवा यस्मिन् काले स काल. पूर्णयवं पूर्यमाणयवम्। आयत्य: समा संवत्सरा आयतीसमम् एव पुण्यसमं पापसमम् अधसम समत्व भूमे: समं भूमि समभूमि एव समं पदाति समपदाति। पूर्वपदार्थप्राधान्य एव वस: परदार्थप्राधान्ये तु समभूमि: समपदातिरिति य एव समा. पदातयो यस्मिन् समपदातीति परायण समशब्दस्य वा समभादेशो निपातनात् सम भूमि सम पदातीत्यन्ये। समार्थसममिति व्यस्ताभ्या सह व स इति कश्चित् शोभनत्व समस्य सुषम नि.षम दु:षमम् अपरसमम्। एव प्रमतत्व रथस्य प्ररथं प्रमृग प्राह्णमपसव्य प्रदक्षिणमिति। परदार्थप्राधान्यात्तु कुप्रादीर्नित्यमिति ष एव सम्प्रतिशब्द पठित्वा असम्प्रतीति पठित वसे कृते सान्तराभावात्। एकमन्तस्य एकान्त दर्शोर्मध्यमपदिशमिति। अस्याकृतिगणत्वात् अपदक्षिणमित्यादि। इह यदत् कार्य्यं लक्षणेन न सिद्ध्यति तत्तत् सर्वं निपातनाज्ज्ञेयम्। तिष्ठद्गवादीना वादन्यसो न स्यात् यथा परमं तिष्ठद्गु इत्यादि वसस्तु स्यादेव तथाच अतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्या प्रक्रान्तामायतीगवमिति भट्टि:। अभिप्रत्योराभिमुख्ये लक्षणद्वा वा। आभिमुख्य वर्त्तमानयोरभिप्रेतोर्लक्षणेऽर्थे विहिता या द्वौ तदन्तेन सह व: स्याद्वा। अभ्यग्नि प्रत्यग्नि पक्षे अभ्यग्नि प्रत्यग्नि शलभा. पतन्ति। अग्नि लक्षीकृत्य शलभा. पतन्तीत्यर्थ.। अत्राग्निर्लक्षण तेन पतङ्गाना पातो लक्ष्यते तयोर्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धो यथाऽभिप्रतिभ्यां द्योत्यते तथा शब्दशक्तिस्वभावादाभिमुख्यमपि द्योत्यते अतएव अग्नेरभिमुखमेव पतङ्गा पतन्ति न पार्श्वे न पृष्ठे इत्यर्थ:। आभिमुख्ये किम्? गङ्गामभिवसति। लक्षणद्वेति किम्? स्रुघ्न प्रतिगच्छति स्रुघ्नान्मथुरास्थलितो दिङ्मोहात् दिग्भ्रमात् स्रुघ्नमेव निवर्त्तत इत्यर्थ। नात्र लक्षणे द्वौ किन्तु ढ इति। अङ्पर्य्यपवहि रचा प्या। एषा प्यन्तेन सह व: स्याद्वा। आपाटलिपुत्त परित्रिगर्त्त अपत्रिगर्त्तं वहिर्ग्राम प्राक्ग्राम वृष्टो देव: पक्षे आ पाटलिपुत्रात् परित्रिगर्त्तेभ्यो इत्यादि। वहिरादिसाहचर्य्यादाङादीना योगे येष्वर्थेसु पौ तेष्वर्थेसु एवेह ग्रहणं तेनापगत शब्दात् अपशब्द: अपधर्म: अपचार इत्यादौ क्रान्तादौ निरादि: इति ष.। वहिरङ्गो गुण इत्यत्र त्वन्यपदार्थप्राधान्याद्व:। वहिरङ्गं प्राग्ग्राम

३७८। शरद्विपाड़यश्चेतोमनोविडुपान-द्धिमवद्दिद्दिवनडुद्दिक् चतुर्यत्तदो ऽः।

शरद्—तद, ५।, अ. १।

एभ्यः अः स्यात् वे। उपशरदम्।

इति तु विशेषणविशेष्यत्वेन ष स। पारे मध्ये ष्या। पारे मध्ये इत्येतयो. ष्यन्तेन सह वः स्याद्वा। पारिगङ्ग मध्ये काशि सूत्रनिर्देशात् शरा अलुक् पक्षे गङ्गाया मध्ये काश्या.। गङ्गापार काशीमध्यम् इति तु षीषात्। एके तु अयेऽन्तरीग्रहण कृत्वा अग्रे ग्रामस्य अग्रग्रामम् अन्त. प्रयोगम् अन्त प्रयोगस्येत्याहु'। सङ्ख्याया विद्याजन्मैकयोगे। विद्यया जन्मना वा एको योगो यत्र तद्वाचिभि. सह संख्यावाचिनो व स्याद्वा। द्वौ मुनी व्याकरणस्य द्विमुनि व्याकरणस्य विद्यया पाणिनिकात्ययनयोर्मुन्योरेको याग। पूर्वपदार्थप्राधान्य एव वसस्तेन द्विमुनिरागम इत्यत्रान्यदार्थप्राधान्याद्वः। एके तु वा त्वन्यार्थे इति सूत्र विधाय द्विमुनिशब्दानुशिष्टः द्विमुनिवा इत्याहुः। द्वौ गार्ग्यौ स्त्रीकाना द्विगार्ग्य दशभारद्वाज द्वयोर्गार्ग्ययोर्दशभारद्वाजानाञ्च जन्मनैकयोग.। समाहारे नदीभिश्च। समाहारेऽर्थे नदीवाचिभि सह संख्यावाचिना व. स्यात्। द्वयोर्गङ्गयो. समाहारः द्विगङ्ग सप्तगोदावरम्। समाहारे किम्? एकनदी एके त्वेकभिन्न सख्याया एव वस्र विधाय एकमुनिर्भाष्यस्येत्यादि प्रत्युदाहरन्ति ॥ ३७७ ॥

शरद च पिपाश् च अयस् च चेतस् च मनस् च विश् च उपानह् च हिमवच्च विद च दिव् अनडुह् च दिश् च चतुर् च यद च तद चेति तस्मात्। शरद समीपम् उपशरदम् एवम् उपविपाशम् उपायसम् उपचेतसम् उपमनसम् उपविशम् उपोपानहम् उपहिमवतम् उपविदम् उपदिव प्रत्यनडुहं प्रतिदिशम् उपचतुरम् उपयदम् उपतदमिति ॥ ३७८ ॥

शीरा-टी—शरच्च विपाट् च अयश्च चेतश्च मनश्च विट् च उपानच्च हिमवांश्च विच्च द्यौश्च अनड्वांश्च दिक् च चतुश्च यच्च तत् तस्मात् उपशरदमिति शरद' समीपमिति वाक्यम् एवम् उपविपाशम् उपायसम् उपचेतस प्रतिमनस प्रतिविशम् उपोपानहम् उपहिमवतम् उपविदं प्रतिदिव प्रत्यनडुहं प्रतिदिशम् उपचतुरम् उपयदम् उपतदम् इति। वे किम्? चतसृणा दिशा समाहार. चतुर्दिक् तथाच चतुर्दिगीशानवमन्य मानिनीति कालिदासः। अन्ये तु पथिदृशदुपसत्कियदनेहः शरदादौ पठन्ति अयश्चेती मनोर्विड्दिदश्च नाहु. ॥ ३७८ ॥

३७९ । जराया जरस् च ।

जराया ६।, जरस् ।१।, च ।१। ।

उपजरसम् ।

३८० । सरजसोपशुने ।

सरजसस उपशुने १॥ ।

निपात्ये ।

३८१ । सम्परःप्रत्यनुभ्यो ऽच्णः ।

सम् परस् प्रति अनुभ्य ५॥, अच्ण ५। ।

समक्षम् ।

जराशब्दाद, स्यादव्ययीभावे तस्य जरसादेशश्च । जराया समीपम् उपजरसम् इति ॥ ३७९ ॥

श्रीरा टी—जराया. अ स्याद्वा तस्मिन् जरसादेशश्च । उपजरसमिति जरायाः समीपमिति वाक्यम् ॥ ३७९ ॥

रजस सदृशं सरजस शुन; समीपम् उपशुनम् एतौ निपात्यौ ॥ ३८० ॥

श्रीरा-टी—सरजसञ्च उपशुनञ्च ते । रजसा सह सकलमत्ति सरजसं साकल्ये व. । सह सोऽकाले इति सहस्य सः । हे तु सरजस्क पद्ममित्यसाधु । सरजसतामवनेरपा निपातः इति किराते चिन्त्य शुनः समीपम् उपशुनं श्वयुवमघोनामिति ते निषिद्धेऽपि वस्योत्त्वं निपातनात् सहोपाभ्यामेव नियमात् उपरज. प्रतिश्च इत्यत्र अन इत्यनेन सूत्रेण अत्योऽपि न स्यात् ॥ ३८० ॥

एभ्य' परादक्ष्णः अः स्यादव्ययीभावे । अक्ष्णो. समीप समक्षम् अक्ष्ण. परः परोक्ष । अत्र परपदस्य निपातनादसन्तस्य परस् इति भागस्य ग्रहणम् । तेनाव्ययत्वादव्ययीभावः । अक्ष्णोरभिमुख प्रत्यक्षम् अन्वक्षञ्च प्रत्यक्ष परोक्ष इति तु अथाक्षमिन्द्रिय इत्यमरोक्ते न इन्द्रियवाचिना अकारान्तेनाक्षशब्देन अक्षाणां प्रति प्रत्यक्ष' अक्षाणा पर परोक्ष इति षष्ठीसमासे व्यं पूर्नमति पूर्वनिपात. ॥ ३८१ ॥

श्रीरा-टी—सञ्च परञ्च प्रतिश्च अनुश्च ते, तेभ्यः परादक्ष्णोऽः स्यात् । समक्षमिति अक्ष्णो. समीपमिति वाक्यं पर इति कृतसान्तात्शब्दे परे मनीषादित्वात्

३८२ । अनः ।

अनः ५। ।

अनन्तात् अः स्यात् वे। अध्यात्मम्।

३८३ । क्लीवाद्वा ।

क्लीवात् ५।, वा ।१। ।

उपचर्मम् उपचर्म।

३८४ । झप्नदीपौर्णमास्याग्रहायणीगिरेर्वा ।

झप्—गिरे ५।, वा ।१। ।

उपसमिधम् उपसमित्, उपनदम् उपनदि।

इति वः।

परिश्रव्दस्यादिष्टस्य परस् इत्यस्य ग्रहण अच्च. परि परीच आङ्पर्य्यप इत्यादिना यः अन्ये तु अचि अचि परि परीचमिति वीप्साया व इत्याहु । एके तु अच्णो. पर. परीच पर इत्यपस्कारादित्वात् सुट् इत्याहु' अचिणी प्रति प्रत्यच अभि-प्रत्योराभिमुख्ये इत्यादिना व.। वीप्सायामित्यन्य प्रत्यचो घट इति तु इन्द्रि-यार्थेनाचवव्देन प्रादिषात् अच्च' समीएप्नच सामीप्ये व ॥ ३८१ ॥

पृथग्योगात् समादेर्नानुवृत्तिः। अनन्ताद. स्यादव्ययीभावे। आत्मानमधि-कृत्य अध्यात्मम्। एव अधिराजं अधिपूषम् ॥ ३८२ ॥

श्रीरा-टी अध्यात्ममिति आत्मानमात्मनि वा अधिकृत्य अध्यात्मं कार्य्यं व. अकारत्वे न्वीर्लोपौ ताविति नलोपे ययोरित्यादिना अलोप ॥ ३८२ ॥

क्लीवादनन्ताद. स्यात् वा अव्ययीभावे। चर्मण समीपं उपचर्मं उपचर्म एवं उपकर्मं उपकर्म ॥ ३८३ ॥

श्रीरा-टी—क्लीवलिङ्गादनन्तादः स्यात् वा वे। उपचर्ममित्यादि चर्मणः समीपमिति वाक्य सामीप्य वः एवं प्रत्यह प्रत्यह वीप्साया वः ॥ ३८३ ॥

झपान्तात् नद्यादेश्च अः स्यात् वा अव्ययीभावे। वाग्रहण परत्र वाधिकार-निवृत्त्यर्थम्। समिध' समीपं उपसमिध उपसमित्। एवं उपतडितं उप-तडित् प्रतिनद प्रतिनदि प्रतिपौर्णमासं प्रतिपौर्णमासि प्रत्याग्रहायण प्रत्याग्रहा-यणि उपगिरं उपगिरि अअव्ययाभावपचे दीर्घान्तानां क्लीवे ख. अन्येषां लुक्

परादिति विभक्तेर्लुक्। अनेकधा इत्युक्तेः इत्यादयः साध्याः इत्युक्तेश्च विद्यर्णोमि अग्रे मध्ये पारे अन्तरः षष्ठ्या वा। एवं षष्ठ्यन्तेन सह अव्ययीभावः स्यात् वा। क्तेश्चालुगभिधानात्। अग्रेराम अग्रेरामस्य मध्येकाशि मध्ये काश्याः, पारेगङ्गायाः पारेगङ्गं अन्तःप्रयागं अन्तःप्रयागस्य एवं पारेसमुद्रं लङ्कायामिति भट्टौ। पारे सिन्धुपुरी पुरीपरिसरे प्राचीरमभ्रंलिहमिति महानाटके। पर्य्यपाङ्वहिरञ्चां पञ्चम्या वा। एषामव्ययानां पञ्चम्यन्तेन सह अव्ययीभावः स्यात् वा। परित्रिगर्त्तं परित्रिगर्त्तात् अपत्रिगर्त्तं अपत्रिगर्त्तेभ्यः, आपाटलिपुत्रं आ पाटलिपुत्रात् वहिर्ग्रामं वहिर्ग्रामात्। प्रत्यक्तरु प्रत्यक्तरोः। प्रत्यभिर्लक्षणेनाभिमुख्ये वा। आभिमुख्ये वर्त्तमानायाः प्रत्यभ्योर्लक्षीभूतेन सहाव्ययीभावः स्यात् वा। प्रत्यग्नि प्रत्यग्निं शलभाः पतन्ति अग्निं लक्षीकृत्य पतन्तीत्यर्थः। अनोर्दैर्घ्ये। अनुगङ्गं काशी गङ्गावत् दीर्घा इत्यर्थः। रूढौ नद्या। उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गं देशः। द्व्यादेः समाहारे नद्या। समाहारे द्विप्रभृतेर्नद्या सहाव्ययीभावः स्यात्। द्वयोर्गङ्गयोः समाहारः द्विगङ्गं एवं त्रियमुनम्। काले खलेयवादीनि। कालेऽर्थे अव्ययीभावे खलेयवादीनि निपात्यन्ते। खले यवाः अस्मिन् काले। खलेयव सक्तुतयव सम्भृतयव संक्रियमाणयव खलेबुषं संस्कृतबुषं संक्रियमाणबुष नूनयव नूयमानयव पूर्णयव पूर्य्यमाणयव एवं तिष्ठन्ति वहन्ति आयन्ति गावो यस्मिन् काले इत्यर्थे तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवं स्वभावादेते ऽन्यपदार्थपरत्वात् कालविशेषवाचिनः तथा समत्वं भूमेः समभूमि समपदाति सममिति मान्तमव्यय तुल्यार्थं पत्रे समभूमिः समपदातिरित्यपि जौमराः। एवं आयतीनां समाया आयतीसमं पापत्वं समायाः, पापसमं एवमपरसमं अघसमम्। समा वत्सरः तथा शोभनत्वं समस्येत्यादि वाक्ये सुषमं विषमं निःषमं दुःषमम्। एषु षत्वं प्रागुक्तं एवं द्विमुनि प्ररथं प्रदक्षिणमित्यादि। तथा क्वचिदव्ययस्य पूर्वनिपातो नास्ति यथा अक्षेण परि अक्षपरि शलाकापरि एकपरि द्विपरि इत्यादि। एवं यथायथं तथातथं यथावृद्धं ब्राह्मणास्तिष्ठन्ति। यथाशब्दस्य सादृश्यवाचित्वे तु न स्यात् यथावृद्धस्तथा युवेति। अव्ययीभावसंज्ञा तु द्वन्द्वबहुव्रीह्यादिवन्निरन्वया एव। तेनाव्ययीभावस्य अनव्ययत्वे अकारान्तात् पञ्चम्यादेः स्थिति स्याम् तद्भिन्नात् सर्वविभक्तेर्लोपोऽपि सहरीकरोति इति च्वौ परे दीर्घः स्यात्। सहरिम्मन्य इत्यत्र खिति परे मन् स्यादिति॥ ३८४॥

श्रीरा टी—झप्प्रत्याहारः। झप् च नदी च पौर्णमासी च आग्रहायणी च गिरिश्च तस्मात् झवन्तान्नद्यादेश्च अः स्यात् वा वे। पुनःवावचनं परत्र नित्य-

षट्समासाः ।

३८५ । पथ्यप्पुरः से ।

पथिन्-अप् पुरः ५।, से ७। ।

एभ्यः अः स्यात् से सति । सखिपथौ, रम्यपथो देशः, महापथः, दक्षिणापथः, चतुष्पथम्, उपपथं विमलापं सरः, विष्णुपुरम् ।

त्यर्थं उपसमिधमित्यादि । समिधः समीपमिति वाक्यम् । एवं उपदृशद उपदृशत् उपतडित उपतडित् इत्यादि । उपसमित् उपनदमित्यादि । नद्यादीनां स्वरूपस्य ग्रहणं नद्याः समीपमिति वाक्यम् । एवं उपपौर्णमासं उपपौर्णमासि उपाग्रहायणं उपाग्रहायणि उपगिरं उपगिरि उपगिरमृतुभिर्विभासमानामिति माघः ॥ ३८४ ॥

इत्यव्ययीभावः (५) ।

पथिन् च अप् च पुर् चेति तस्मात् समासाधिकारेऽपि समासग्रहणं सर्वसमासप्राप्त्यर्थम् । सखा च पन्थाश्च सखिपथौ । रम्यः पन्था यत्र स रम्यपथो देशः । महांश्चासौ पन्थाश्चेति महापथः । दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे देशे वा पन्था दक्षिणापथः. अत्र दक्षिणोत्तरादाहौ इत्यनेन सप्तम्या स्थाने आ इत्यादेशः तद्धितादेशत्वान्नलोपः एवं उत्तरापथः । चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथं पथः समीपं उपपथं एषु अप्रत्यये न्वोर्लोपोऽताविति न लोपे यपोरितीकारलोपः । विमला आपो यत्र तद्विमलापं सरः विष्णोः पूः विष्णुपुरं अत्र क्लीवत्वमभिधानात् से इत्यस्य पादसमाप्तिपर्यन्तेषु इत्यधिकारः ॥ ३८५ ॥

क्षीर-टी—पन्थाश्च आपश्च पूश्च तत् तस्मात् स इति सामान्यार्थो मतः षट्सु उदाहरति सखिपथावित्यादि सखा च पन्थाश्च तौ रम्यः पन्था यत्र महांश्चासौ पन्थाश्चेति दक्षिणस्याः पन्थाः इत्यर्थे दक्षिणोत्तरादाहौ इति सप्ता आकारादेशः चतुर्णां पथां समाहारः पथः समीपे उपपथं विमला आपो यस्मिन् विष्णुपुरमिति

३८६। द्व्यन्तर्गेर्योऽपोऽनात्।

द्वि अन्तर्-गी: ५।, ई ।१।, अ: १।, अप: ६।, अनात् ५। ।

एभ्यो ऽनवर्णान्तेभ्यो ऽपो ऽकार ई: स्यात्।

द्वीपम् अन्तरीपं समीपम्। अनात् किं ? प्रापम्।

३८७। समापानूपौ।

समाप अनूपौ १॥ ।

निपात्यौ। समापो देवयजनं, अनूपो देश:।

३८८। सम् तुम् मन:-कामे, ऽवश्यं ल्ये,

विष्णौ पूरिति वाक्य यद्यपि अदन्त' पुरशब्दोऽस्ति तथापि पुर्शब्देनानिष्टनिवारणार्थमिदम्॥ ३८५॥

अन्तरिति रेफान्तमव्ययम्। दिश्च अन्तर् च गिश्च द्व्यन्तर्गि तस्मात् ई इति लुप्तप्रथमैक न अ: अन. तस्मात् द्वयोर्दिशोरापो यत्र तत् द्वीप अन्तर्गता आपो यस्य तत् अन्तरीप शोभना आपो यत्र तत् समीपम्। से कि ? अस्य अन्त: आपो वर्त्तन्ते॥ ३८६॥

श्रीरा-टी—द्वौ च अन्तश्च गिश्च तत् तस्मात् न: अ: अनस्तस्मात् ई इति लुप्तप्रीक्त द्विशब्दान्त: शब्दौ अनदन्ताविव अवर्णेभ्य इति गेर्विशेषणम्। ०भ्य. इति द्विशब्दादन्त शब्दादनवर्णान्ताद्गेरित्यर्थ:। द्वीपमित्यादि द्विगता आपो यत्र इति एव अन्तर्गता आपो यत्र सम्यक् आपो यत्रेति वाक्य एषा रूढ़िशब्दत्वाद्-व्युत्पत्तिमात्रं एवमन्वीपं प्रतीपमित्यादि। प्रापमिति प्रगता आपो यत्र इति वाक्य एवं परापमिति॥ ३८६॥

एतौ निपात्यौ। शोभना आपो यत्र स समापो देवयजनं अनुगता आपो यत्र स अनूपो देश:॥ ३८७॥

श्रीरा-टी—निपातो ह्यर्थविशेषे अत आह समासो देवयजनमित्यादि। समीचीना आपो यत्र अनुगता आपो यत्रेति वाक्य अन्यत्र समीपमन्वीपमिति अन्ये तु समाङ्पूर्वादप: समीपमिति साधयन्ति॥ ३८७॥

सम् इति लुप्तप्रथमैकम्। तुम् इति च लुप्तप्रथमैकम्। मन:कामाभ्या

ऽन्त्यलोपं, सम्-मांसौ तु हित-तते पाक-पचने वा।

सम् ।१।, तुम् ।१।, मन.-कामे ७।, अवश्यं ।१।, ल्ये ७।, अन्तलोप २।, सम्मासौ १॥, तु ।१।, हित तते ७।, पाक पचने ७।, वा ।१। ।

सम् तुम् च मनः-कामयोः, अवश्यं ल्ये, अन्त्यलोपं याति ; सम् हिततत योः, मांस पाक-पचनयो र्वा।

समनाः सकाम.. रन्तुमना रन्तुकामः, अवश्यसेव्यः, सहित संहितः सततः सन्ततः, मांस्पाक मांसपाकः, मांस्पचनं मांसपचनम्।

यथासङ्ख्यानिरासार्थम्। मनस् च कामश्च मनःकाम तस्मिन्। सम् च मांसश्च सम्मांसौ अत्र स्वरूपप्रधानत्वात् पुंस्त्वम्। हितञ्च ततञ्च हिततत तस्मिन् पाकश्च पचनञ्च पाकपचनं तस्मिन्। सम् मन कामयोः तुम् मनःकामयोः अवश्यम् ल्ये ऽन्त्यलोप याति से सति। सम् हिततत योर्मांस पाकपचनयोरन्त्यलोप याति वा से सतीत्यर्थः। सम्यक् मनो यस्य स समनाः सम्यक् कामो यस्य स सकामः तुम् इति तादर्थ्ये चतुम्। रन्तु मनो यस्य स रन्तुमनाः रन्तु कामो यस्य स रन्तुकाम ल्यसत्यादि अवश्य सेव्य अवश्यसेव्य एव अवश्यकर्त्तव्यः अवश्यकरणीय. अवश्यगम्य. अवश्यकृत्य अवश्यपचेलिमास्तण्डुलाः सम्यक् हितमस्य सहित. संहितः सम्यक् ततमस्य सतत. सन्तत. क्तप्रत्ययान्तयोर्हिततयो सम्शब्दस्य मकारलोपो नित्यमिति केचित्। साहित्य सातत्यम्। स्वमते तु तद्वाशब्दव्यवस्थाप्यम्। मांसस्य पाक. मांस्पाक.। अत्र अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न विसर्ग.। पक्षे मांसपाक. मांसस्य पचन समासे किं? रन्तु मनो भवति नैव कदाचिदस्य गन्तुं कामो यदि नहि भवेत् तीर्थराजं महीन्द्र। अवश्य सेव्यन्ते भवति यदि लक्ष्मीपतिरसौ इत्यादि ॥ ३८८ ॥

श्रीरा-टी—सम् च तुम् च तौ सौत्रत्वादौ लुक् मनश्च कामश्च तत्तस्मिन् अन्त्यस्य लोपः अन्त्यलोपस्तं सम् च मांसश्च तौ हितञ्च ततञ्च तत्तस्मिन्। पाकश्च पचनञ्च तत्तस्मिन् स इत्यनुवर्त्तते ल्ये तव्यादौ सम् हिततते मांस. पाकपचने इति पदद्वयकरणात् सम् मांसावित्यनेन यथाक्रमं दर्शयति सम् हिततत योर्मांसः

३८९ । धुरो ऽनक्षस्याः ।

धुरः ५।, अनक्षस्य ६।, अः १। ।

राजधुरा । अक्षस्य तु अक्षधू. ।

३९० । ऋचः ।

ऋच ५। ।

ऋचः परः अः स्यात् से । अर्द्धर्चम् ।

३९१ । नञ्बह्वो मानवक-चरणे ।

नञ्-बह्वोः ५।, मानवक चरणे ७। ।

पाकपचनयोरिति सकाम इत्यादि । सम्यक् कामो यस्य सम्यङ्मनो यस्य इति वाक्यं अवश्यसेव्य इति अवश्यंशब्दस्य मयूरव्य शकादित्वात् त्यान्तेन ष० समास असे तु अवश्य सेव्य इति तथाच भट्टवार्त्तिक सम्बन्धानुभवो ऽवश्यमेषणीयश्च लिङ्गेन इति सहित इत्यादि सम्यक् हितं प्राप्त येन इति वाक्य सततमित्यादि सम्यक् ततमिति प्रादिस वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सातत्यमित्यत्र नित्य मासपाक इत्यादि मांसस्य पाकः मांसस्य पचन इति वाक्य सम्मासौ त्विति तु शब्दो भिन्नक्रमार्थस्तेन वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्न सम्बन्ध. । अवश्य णि प्रादुरादिव्यवधानेऽपि । अवश्यप्रसेव्यः अवश्यप्रादुःसेव्यः • अवश्याङ्गीकरणीय इत्यादि ॥ ३८८ ॥

धूस्तु स्याद्भारचिन्तयोरित्यमरः । धूरः अः स्यात् समासे न त्वक्षसम्बन्धिन्या. । राज्ञो धूः राजधुरा अत्र स्त्रियामत आप् । एवं महाधुरा इत्यादि अनक्षस्येति किं ? अक्षस्य धूः अक्षधूः एव दृढधूरक्षस्य । से किं ? मम धूः ॥ ३८९ ॥

श्रीरा टी—धुर. अः स्यात् से न तु अक्षसम्बन्धिन्याः । राजधुरेति राज्ञो-धूरिति वाक्यं स्त्रीत्वादाप् अक्षधूरिति अक्षस्य धूरिति वाक्यम् । अक्षो रथावयव-चक्रसम्बन्धिकाष्ठविशेषस्तस्य धूर्भारः एवं दृढधूरक्षस्य इत्यादि ॥ ३८९ ॥

अर्द्धञ्च तत् ऋक् चेति । अथवा ऋचोऽर्द्ध राजदन्तादि. । अर्द्धर्चं अत्र क्लीवत्वमभिधानात् । एव सप्त ऋचो यस्मिन् स सप्तर्चो मन्त्रः ॥ ३९० ॥

श्रीरा-टी—अर्द्धर्चमिति अर्द्ध ऋच इति वाक्यम् । सप्त ऋचो यस्मिन् सप्तर्चो मन्त्रः ॥ ३९० ॥

अनृचो मानवकः, बह्वृचः चरणः। अन्यत्र अनृक् साम, बह्वृक् सूक्तम्।

३९२। प्रत्यन्ववात् सामलोम्नः।

प्रति अनु-अवात् ५।, साम लोम्न. ५। ।

प्रतिसामं प्रतिलोमम्।

३९३। अक्ष्णोऽचक्षुषि।

अक्ष्ण. ५।, अचक्षुषि ७। ।

गवामक्षीव गवाक्षः। चक्षुषि तु विप्राक्षि।

नञ् च बहुश्च नञ् बहु, तस्मात्। मानवकश्च चरणश्च मानवकचरण तस्मिन्। नञः परादृचः अः स्यान्मानवके वाच्ये। बह्वी. परादृच. अ. स्याच्चरणे वाच्ये से सति इत्यर्थ.। नास्ति ऋक यस्यासौ अनृचो मानवक.। बह्व्य. ऋचो यत्र स बह्वृचश्चरण.। मानवकचरणे कि ? न ऋक् अनृक् साम, बह्वृक् सूक्तम्। अत्र पूर्वेणापि स. स्यात् ॥ ३९१ ॥

श्रीरा-टी—नञ् च बहुश्च तत्तस्मात् पुस्त्व सौत्रात् मानवकश्च चरणश्च तत्तस्मिन्। नञ् बहुभ्या परस्या ऋचोऽ. स्यात् क्रमात् मानवकचरणयोर्वाच्ययो. अनृच इत्यादि नास्ति ऋक् यस्य बह्व्य ऋचो यस्मिन् इति वाक्य अनृक् सामेति अक्तसान्तत्वात् वाक्ये अनृक्क बह्वृक्कमित्यपि ॥ ३९२ ॥

प्रतिश्च अनुश्च अवश्च प्रत्यन्वव तस्मात्। एभ्य. पराभ्या सामलोमभ्यामः स्यात् से सति। साम साम प्रति प्रतिसामं लोम लोम प्रति प्रतिलोमम् एव अनुलोमम् अवलोमम्। समासे कि ? दातार प्रति साम गायति वट.॥ ३२२ ॥

श्रीरा-टी—प्रतिश्च अनुश्च अवश्च तत्तस्मात्। एभ्य. पराभ्यामाभ्याम स्यात् से सति। प्रतिसाममिति प्रतिगत साम इति प्रादिस प्रतिगत साम यस्येति वा ह साम साम प्रति इति वीप्सायां वा वः। एव प्रतिलोममिति अनुसामं अनुलोम अवसाम अवलोमम्॥ ३९२ ॥

न चक्षुरचक्षु तस्मिन्। अक्ष्णोऽ स्यात् समास अचक्षुषि वाच्ये। गवामक्षीव गवाक्षो वातायनम्। चक्षुषि तु विप्रस्याक्षि विप्राक्षि ॥ ३९३ ॥

श्रीरा-टी—अनेनाथादक्ष्णोऽः स्यात् से। गवामक्षीव इति गावो जालानि

३९४ । ब्रह्महस्तिराजपण्यात् वर्च्चसः ।

ब्रह्म—पण्यात् ५।, वर्चस ५। ।

ब्रह्मवर्चसं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसम् ।

३९५ । समवान्धात् तमसः ।

सम् अव-अन्धात् ५।, तमस ५। ।

सन्तमसम् ।

३९६ । श्वोवसीयस-श्वःश्रेयस-निःश्रेयसम् ।

श्वोवसीयस—निःश्रेयस १। ।

एते निपात्याः ।

तेषामक्षीव गवाक्ष पद्मादि वातायने रूढस्तव पुलिङ्ग । एवं पुष्करमक्षीव पुष्कराक्ष लवणमक्षीव लवणाक्षं सर्वत्र उपमेयस्य व्याघ्रार्द्येरिति यसः विशालाक्ष पद्माक्ष इति तु हसात् विप्राक्षीति विप्रस्याक्षीति षीषात् ॥ ३९३ ॥

पण्य इति पणङ्व्यवहृतौ स्तुताविति मूर्द्धन्यान्तस्य रूपम्। पण्य इति अन्तस्थातृतीयमध्यमिति केचित्। एभ्य. पराद्वर्चसोऽ स्यात् से। ब्रह्मणो वर्च. ब्रह्मवर्चसम् एवं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसं वर्चस्तेज ॥ ३९४ ॥

श्रीरा-टी—ब्रह्मा च हस्ती च राजा च पण्यश्च तत्तस्मात्। एभ्य· परात् वर्चसोऽः स्यात् से। ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्मणो वर्च इति वाक्यम् एवं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसमिति वर्चस्तेजस्तथाच तेजः पुरीषयोर्वर्च्च इत्यमर.। पलमुन्मानमांसयोरिति रुद्रः पलमुन्मानमस्य पण्यम् उन्मान प्रकारेण रक्ष्यं द्रव्यमित्यर्थः सर्वस्वं तु पलालरज्ज्वा वेष्टयित्वा व्रीहेरवस्थापन पल्यमित्युक्तं यत्र पलालरज्ज्वा व्रीहिं वेष्टयित्वा स्थापयन्ति तत् पल्यमिति धातुपारायणम् ॥ ३९४ ॥

एभ्य· परात्तमसोऽ. स्यात् से। सन्ततं विस्तीर्णं तमः सन्तमसम् अवकीर्णं तम· अवतमसम् अन्ध करोतीति ञन्तात् पचादित्वादनि अन्धम्, अन्धञ्च तत् तमश्चेति अन्धतमसम् ॥ ३९५ ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परात् तमसोऽः स्यात् से। सन्तमसमिति सन्ततं व्याप्तं तम इति प्रादिस एवम् अवहीन तमः अवतमसम् अन्धयतीति अन्धम् अन्धत् क इत्यस्मै अस्मात् पचादित्वादन् अन्धञ्च तत् तमश्चेति अन्धतमसमिति यः ॥ ३९५ ॥

३९७। तप्तान्ववाद्रहसः।

तप्त-अनु-अवात् ५। , रहस ५। ।

तप्तरहसम्।

३९८। प्रत्युरसानुगवे।

प्रत्युरस अनुगवे १। ।

एते निपात्ये।

एते निपात्या अव्ययानामनेकार्थत्वात् श्वः शोभनम् अवसीय श्वोवसीयस कल्याण श्व. शोभन श्रेय. श्व श्रेयस कल्याण निर्निश्चित श्रेयो नि'श्रेयस निर्वाणम्॥ ३९६॥

श्रीरा टी—निपाती ह्यर्थविशेषे तेन श्वोनिर्भ्या श्रेयसः श्वसीवसीयश्च शुभे वाच्ये यसे अदन्ता निपात्यन्ते वसुमत् शब्दादियसु लुङ्मदहिनामिति मतोर्लुक् भीमंश्चेति डित्त्वादुकारलोपे वसीय. शब्दशक्त्या श्रेय आह श्वोऽनागतेऽह्नि वसीयः श्वोवसीयसम् एव प्रशस्यशब्दादीयसु श्रेय श्वःश्रेयस नि श्रेयसम् उभयत्र मयूरव्यंश-कादित्वात् य यद्यपि श्व'शब्दोऽनागतदिनार्थः वसीय. श्रेय. शब्दौ श्रेयोऽर्थौ तथाप्युज्भितावयवार्थेन समुदायेन शुभमाह निपातनात्। निश्चित श्रेयो नि.श्रेयस-मिति प्रादिस ॥ ३९६ ॥

"भ्यः परांद्रहसोऽ. स्यात् से। तप्तमिति तप्यौदवैश्ययोरित्यस्य ऐश्वर्य्यार्थस्य अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्ते रूपम्। तप्तञ्च तत रहश्चेति तप्तरहसं श्रेष्ठ रह इत्यर्थः। रहो रहोऽनु अनुरहसम् अवगत रह. अवरहसम्॥ ३९७॥

श्रीरा-टी—एभ्य. परात् रहसोऽ स्यात् से। तप्तरहसमिति तप्तमिव तप्तं तप्तञ्च तत् रहश्चेति वाक्यम्। अकथ्य यद्भवेत् वाक्य तत् तप्तरहस विदु. इति। एवम् अनुरहसम् अवकलित रहः अवरहसमिति प्रादिस ॥ ३९७॥

एते निपात्येते। उरसि प्रति वर्त्तते प्रत्युरसम् अधिकरणे वाच्ये अव्ययीभावे अ'। गवामनु आयातम् अनुगवं शकटम्। अन्यत्र प्रतिगतमुर प्रत्युरः। गवां पश्चादनुगु पश्चादर्थे अव्ययीभावे क्लीवे स्व ॥ ३९८॥

श्रीरा टी—उरसि प्रति वर्त्तते प्रत्युरस सप्तम्यर्थे व: गवामनु दीर्घम् अनुगव शकटम् अनोर्दीर्घसामीप्ययोरित्यादिना व. अन्यत्र उरः प्रति प्रत्युर. वीप्सायां व. गवां पश्चात् अनुगु पश्चादर्थे बः॥ ३९८॥

३९९। गेरध्वनः।

गे' ५।, अध्वन: ५।।

प्राध्वो रथः।

४००। पाण्डूदक्कृष्टात् भूमेः।

पाण्डु-उदक्-कृष्टात् ५।, भूमे: ५।।

पाण्डुभूमो देशः।

४०१। सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्याञ्च।

सङ्ख्याया: ५।, नदी-गोदावरीभ्या ५॥, च ।१।।

पञ्चनदं सप्तगोदावरं, द्विभूमः प्रासादः।

४०२। निसः शतो डः।

निस ५।, शत' ५।, ड १।।

उपसर्गात् परादध्वनोऽ स्यात् से। प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथ एवं प्रत्यध्व शकटम् ॥ ३९९ ॥

श्रीरा-टी—गे परादध्वनोऽ' स्यात् से। प्राध्व इति प्रगतोऽध्वानमिति वाक्य कुप्रादयोर्नित्यमिति स. प्रगतोऽध्वा येन इति वा अ ॥ ३९९ ॥

उदक् इति उत्पूर्वस्याञ्चतेर्गतावर्थे कर्त्तरि क्विबन्तस्य न लोपे रूप कृष्ट इति कृषौ विलेखने इत्यस्य क्तान्तस्य रूपम्। एभ्य. परस्या भूमेर. स्यात् से। पाण्डु भूमिर्यस्मिन् स पाण्डुभूमो देश उदीची उन्नता भूमिर्यस्मिन् स उदग्भूम.। पुवद्भावादुदक् इति स्थिति। कृष्टा भूमिर्यस्मिन् स कृष्टभूम. केचित्तु कृष्ण इति पठित्वा कृष्णा श्यामा भूमिर्यस्मिन् स कृष्णभूम इत्युदाहरन्ति ॥ ४०० ॥

श्रीरा-टी—एभ्य: परस्या भूमेर: स्यात् से। पाण्डुभूम इति पाण्डुर्भूमिर्यस्मिन् देशे इति वाक्यम् एव पाण्डुश्चासौ भूमिश्चेति पाण्डुभूमा उदीची भूमिरस्यां नगर्याम् उदीची चासौ भूमिश्चेति वा उदग्भूमा कृष्टा भूमिर्यस्यां नगर्यां कृष्टा चासौ भूमिश्चेति वा कृष्टभूमेति। कृष्टस्थाने कृष्ण इति वदन्ति केचित् ॥ ४०० ॥

सख्याया: पराभ्यां नदीगोदावरीभ्यां चकारात् भूमेश्च अ: स्यात् से। पञ्चानां नदीनां समाहार: पञ्चनदम् एवं सप्तगोदावरं द्वे भूमी यस्य स द्विभूम: प्रासाद:॥४०१

श्रीरा टी—सख्यायां पराभ्या नदीगोदावरीभ्या भूमेश्च अ: स्यात् से। पञ्च-

निस्त्रिंशः निश्चत्वारिंशः।

४०३। सूत्सुरभिपूते गन्धादि र्वातूपमानात्।

सु-उत्-सुरभि-पूते ५।, गन्धात् ५।, इ १।, वा ।१।, तु ।१।, उपमानात् ५।।

सुगन्धिः, पद्मगन्धिः पद्मगन्धः।

नदमित्यादि पञ्चानां नदीनां समाहार, पञ्चनदं एवं सप्तानां गोदावरीणा समाहारः सप्तगोदावर चकारात् द्वे भूमी यत्रेति वाक्यम्॥ ४०१॥

निस परात् शदन्तात् ड स्यात् से। निर्गता त्रिंशद्‌यस्य स निस्त्रिंश'। एवं निश्चत्वारिंश, निष्पञ्चाश, संख्याया डो बहोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ एतद्विधान नियमार्थम्। तेन कुत्रिंशत् दुस्त्रिंशत् इत्यादौ न स्यात्॥ ४०२॥

शीरा-टी—निस' परात् शदन्ताड्ड स्यात् से। निस्त्रिंश इति निर्गता त्रिंशदिति वाक्य क्रान्तादौ निरादे य्या इति ष अस्य ष एव विषय इति परे। एके तु सामान्य एवेत्याहु। एव निश्चत्वारिंश निष्पञ्चाश'। शत इति किं? नि षष्टि नि सप्तति इत्यादि। गोष्ठश्वाद्या'। गोष्ठश्वादा निपात्यन्ते। गोष्ठे श्वेव गोष्ठश्व पुरुषस्यायु पुरुषायुषं धीष। द्वे आयुषी समाहृते द्व्यायुषं त्रीणि आयूंषि समाहृतानि त्र्यायुष समाहारे ग। द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदि प्रकृते यज्ञे यावती वेदि करणीयेति कथिता ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा अन्यस्मिन् यज्ञे इत्यर्थ। क्रियया सह सामानधिकरण्यात् द्वित्रिशब्दात् सुच् तयोस्तावती-शब्देन मयूरव्यंसकादित्वात् स.। एषा विशेषार्थे विशेषयोर्निपातनात् गोष्ठस्य श्वा गोष्ठश्वा पुरुषस्य आयुश्च पुरुषायुषी द्वयोस्त्रयाणा वा आयु. द्व्यायुस्त्र्यायुर्द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुरित्यत्र न स्यात॥ ४०२॥

सुश्च उच्च सुरभिश्च पूतिश्चेति सूत्सुरभिपूतिस्तस्मात्। एभ्यः पराद्गन्धादिः स्यात् से। उपमानवाचकात पदात्तु वा इत्यर्थ। शोभनो गन्धो यस्य स सुगन्धि। एव उद्गन्धि सुरभिगन्धि. पूतिगन्धिः। पद्मस्येव गन्धो यस्य स पद्मगन्धि, पद्मगन्ध., चितावेव गन्ध इति तार्किका' स तु गन्ध पुष्पादौ समवाय-सम्बन्धेनैव वर्त्तते। वाय्वादौ तु संयोगसम्बन्धेनैवेति। ततश्च समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानात् गन्धादेव इ' स्यात् नतु संयोगसम्बन्धेन वर्त्तमानादिति सम्प्रदाय.। अतएव भट्टौ आघ्रायिवान् गन्धवह. सुगन्ध इति, केचित्तु संयोगसम्बन्धेन वर्त्त-मानाद्गन्धादिर्वा स्यादिति मत्वा सुगन्धि. सुगन्धो वायुरित्युदाहरन्ति। समतेऽपि

४०४। नार्चायां स्वतेः सख्यादेरः।

न ।१।, अर्चाया ७।, सु-अते ५।, सख्यादेः ५।, अ १।।

स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरो न स्यात् पूजायाम्। शोभनो राजा सुराजा, अतिशयेन राजा अतिराजा। अर्चायां किं? गामतिक्रान्तः अतिगवः।

तद्वाशब्दाद्द्रवस्यापि अतएव अपा हि दृष्टाय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा इति श्रीहर्षः। नवमालिकयाति सुगन्धौ इति जयदेवश्च। एव गन्धस्या-ल्पत्वेऽपि इर्वा। तेन घृतगन्धि घृतगन्ध भोजनमिति। किञ्चात्र गुणवाचका-देव गन्धादिः स्यात् न तु गुणवद्वाचकादिति बोध्यम्। यथा शोभनानि गन्धद्रव्याणि यस्या सा सुगन्धा विपणिरिति ॥ ४०३ ॥

श्रीर-टी—सुश्च उच्च सुरभिश्च तत्तस्मात् एभ्य' पराद्गन्धादि' स्यादुपमानाच्च वा। सुगन्धिरिति शोभनो गन्धोऽस्येति वाक्य एव उद्गतो गन्धोऽस्य उद्गन्धि सुरभि-र्गन्धोऽस्य सुरभिगन्ध पूतिर्गन्धोऽस्य पूतिगन्धः। यद्यपि सामान्येनोक्त तथापि द्व एवास्य विषय। अत्र यद्यपि समवायसम्बन्धेन गन्धो वर्त्तते तर्टकारस्तथाच आघ्रायिवान् गन्धवह सुगन्ध इति भट्टिः। कस्तूरिकामृगविमर्दनसुगन्धिरिति माघ। उपमानविवक्षयेति पद्मगन्धिरिति पद्मगन्ध इव गन्धो यस्येति वाक्यम्। एभ्य. कि? दुर्गन्ध'। भृतित्यादेर्मासादिकः। भृतिर्वेतनं तच विहितो यस्य-स्तदन्तादेर्मासादिक स्यात् से। पञ्चास्य भृतय इत्यर्थे क.। पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिक'। एव दशकमासिक' इत्यादि अस्यापि द्व एव विषय' ॥ ४०३ ॥

प्रशंसाया वर्त्तमानाभ्या स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरप्रत्ययो न स्यात्। सख्य-श्चोराज इत्यारभ्य गेरध्वन इति पर्य्यन्तेषु येभ्योऽप्रत्ययो विहितस्तेभ्य इत्यर्थ.। शोभनो राजा सुराजा अतिशयेन राजा अतिराजा एव अतिशयेन श्वा अतिश्वा सुगौः अतिगौ. सुरात्रि अतिशयेन रात्रि. अतिरात्रि. सुपन्था. सुधू अतिधूः स्वृक् अत्यृक् स्वध्वा अत्यध्वा। अर्चाया कि? गामतिक्रान्तोऽतिगव एवं अति-सख इत्यादौ स्यादेव। सख्यादेर्ग्रहणात् तत् पूर्ववर्त्तिभि' सक्थ्यक्ष्णः ष इत्यादिभिर्बहुव्रीहौ अप्रत्यये स्वच इत्यादयः स्युरेव ॥ ४०४ ॥

श्रीरा-टी—सुश्च अतिश्च तत्तस्मात्। सखा आदिर्यस्य स तस्मात्। सख्यादे-

४०५ । किमः क्षेपे ।

किम ५।, क्षेपे ७। ।

किं राजा ।

४०६ । नञो ऽह्वे ।

नञ ५।, अ-ह्व-वे ७। ।

नञः परात् सख्यादे रो न स्यात् नतु ह्व-वयोः ।

असखा । ह्व-वेतु अनपं सरः, अधुरम् ।

रिति सख्यह्नोराज इत्यादि सूत्रे येभ्योऽकारः उक्तस्तेभ्य पूजार्थ स्वतिभ्यां परेभ्यो न अ स्यात् । सुराजा अतिराजा । कुप्राद्यौर्नित्यमिति ष. सख्यादे. किं? शोभन सक्थि यस्य सुसक्थः प्रत्यञ्चो विप्र. । स्वते. किं? परमराजः अन्ये तु पूजार्थस्वतिभ्यां परस्या. संख्याया डोऽपि न स्यात् । सुदशा अतिदशा ब्राह्मण इत्याहुः ॥ ४०४ ॥

किम परात् सखादेः अः न स्यात निन्दायाम् । कुत्सितो राजा किं-राजा, किं राजा यो न रक्षति प्रजा एवं किं गौर्यो न वहति भारम् । निन्दाया किं? केषां राजा किं राजः किं गवः ॥ ४०५ ॥

श्रीरा-टी—क्षेपो निन्दा तस्यां वर्त्तमानात् किम सख्यादेः अः न स्यात् । किराजा कुत्सितो राजेत्यर्थ । एवं निन्दिता धूरस्य किंधूः शकटम् । क्षेपे किं? केषा राजा किंराजः ॥ ४०५ ॥

नञ. परात् सख्यादेः अः न स्यात् से न तु ह्ववयो । न सखा असखा एवं अराजा अगौरित्यादि । ह्ववयोस्तु न सन्ति आपो यत्र तत् अनपं सरः पथ्यप् पुर इति अप्रत्यय. स्यादेव । धुरोऽभाव. अधुरं अत्र धुरोऽनक्षस्येति अप्रत्ययः स्यादेव ॥ ४०६ ॥

श्रीरा-टी—ह्वस्व वश्च तत् न तत् तस्मिन् ह्ववभिन्ने से नञः परात् सख्यादेः अः न स्यात् । असखेति न सखा इति वाक्य नञः इत्यनेन समः यद्यपि नञ इत्यनेनैव सिद्ध्यति तथापि नञः स्याद्यन्तेन सह ह्वव समासापनार्थमह्वव इत्युक्तं अनपं सर इति न सन्त्यापो यस्मिन् सरसीति वाक्य अधुरमिति धुरोऽभाव इति वाक्यम् ॥ ४०६ ॥

४०७। पथो वा।

पथः ५।, वा ।१।।

अपथ अपन्था। ह्व-वे तु अपथो देशः, अपथम्।

४०८। कत् क्वच्चिरथवदे।

कत् ।१।, कु ।१।, अच् त्रिरथवदे ७।।

कोः स्थाने कत् स्यात् से अजादौ परे। कदन्नं कत्त्रयः।

४०९। का ऽक्षे।

का ।१।, अक्षे ७।।

काक्षम्।

नञः परात् पथः अः स्याद्वा न तु ह्ववयोः। न पन्था अपन्थाः। पक्षे अपथ मित्यत्र क्लीवत्वम्। अपन्थास्त्वपथं तुल्ये इत्यमरात्। ह्वे तु नास्ति पन्था यस्मात् असौ अपथो देशः पथोऽभाव अपथम्। उभयत्र पथ्यप् पुर इति अप्रत्ययो नित्यम् ॥४०७॥

श्रीरा-टी—ह्ववभिन्ने से नञः परात् पथो न अः स्याद्वा। अपन्था इति न पन्था इति वाक्यं अपथमिति व्यसख्यात्या पथ इति क्लीवत्वं अपथो देश इत्यादि नास्ति पन्था यस्मिन् देशे पथोऽभाव इति वाक्यम् ॥ ४०७ ॥

अच्च त्रिश्च रथश्च वदश्चेति अच्त्रिरथवद तस्मिन्। पापकुत्सेषदर्थे कु इत्यमरोक्तस्य अव्ययकुशब्दस्य कत् स्यादजादौ परे से सति। भिन्नविषयत्वात् पूर्वतः किमपि नानुवर्त्तते कुत्सितमन्नं कदन्नम्। एवं कदाकारः कदोष्ठः। एवं कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः कद्रथः कद्वदः अव्ययस्येति किं? गोवाची कुः पृथिवी त्यमरोक्तस्य तु कोः पृथिव्या उत्थितः इत्यादौ न स्यात् तृणजातौ च वक्तव्यः। कत्तृणं जातौ किं? कुतृणमिदम् ॥ ४०८ ॥

श्रीरा-टी—अच्च त्रिश्च रथश्च वदश्च तस्मिन्। कदन्नमित्यादि कुत्सितमन्नं कुत्सिताः त्रयः इति वाक्यम् कुप्रादिर्नित्यमिति सः। एवं कद्वदः कुत्सितं वदतीति वदः पचाद्यन्। एष्वेति किं? कुब्राह्मणः अस्य सूत्रस्य च स एवाभिधानात् कुत्सिता रथा यस्येत्यादौ न स्यात् जातौ तृण। तृणशब्दे परे जातौ वाच्यायां कोः कत् स्यात् कत्तृणं नाम जातिः अजातौ कुत्सितानि तृणानि ॥४०८॥

४१० । पथिपुरुषे वा ।

पथि-पुरुषे ७', वा ।१। ।

कापथः कुपथः, कापुरुष कुपुरुषः ।

४११ । कारीषदर्थे ।

कौ ६।, ईषदर्थे ७। ।

ईषज्जल काजलम् ।

अकारान्तेऽचे परे कोः काः स्यात् । कुत्सितमचमिन्द्रिय काचम् । एव कुत्सितोऽच पाशः इति स्यात' काच. एवञ्च कुत्सिते अक्षिणी चक्षुषी यस्य स काच. । अत सक्थ्यक्ष्णः इति ष प्रत्यये इकारलोपे अच इति लाभात् कादेश-स्यादेव ॥ ४०९ ॥

श्रीरा-टी—अचशब्दे परे कोः का स्यात् । काचमिति अचमिन्द्रिय कुत्सित-मचमिति वाक्य कुप्रादेर्नित्यमिति ष. । अच इत्यस्य सामान्यतो ग्रहणात् कुत्सितेऽक्षिणी यस्य काचो विप्र इत्यत्राक्षिशब्दात् षे कृतेऽपि स्यात् ॥ ४०९ ॥

कोः काः स्याद्वा पथिपुरुषयोः परयोः । कुत्सितः पन्थाः कापथ कुपथ. एव कापुरुषः कुपुरुष ॥ ४१० ॥

श्रीरा-टी—पन्थाश्च पुरुषश्च तत्तस्मिन् । कोः का स्यात् वा पथि पुरुषयोः परयोः । कापथमिति कुत्सितः पन्था इत्यर्थः व्यसंख्याभ्या पथ इति क्लीवत्वं एवं कुपथमिति परे तु कापथमिति नित्यमाहुः । कापुरुषः इति कुत्सितः पुरुष. इत्यर्थ. । ईषदर्थे कोः पुरुषे शब्दे परे वा कादेश इति भागवृत्तिः तन्मते ईषत् पुरुषः कापुरुषः कुपुरुष इति ॥ ४१० ॥

कोरिति पुनरुपादानं वाधिकारनिवृत्त्यर्थं परनिमित्तनिवृत्त्यर्थञ्च तेन ईषदर्थे वर्त्तमानस्य कोर्नित्य का. स्यात् । प्रयोगानुसारेण यस्मिन् कस्मिन्नपि परे इत्यर्थः । यथा ईषज्जल काजलं एव ईषदन्नं कान्नम् । कातन्त्वं कालवणं एवञ्च ईषत् पन्था कापथ । कुत्सायान्तु पूर्वेण विकल्पः ॥ ४११ ॥

श्रीरा-टी—पुनः कुग्रहणं पथिपुरुषयोरननुवर्त्तमानत्वार्थमत आह काजल-मिति एव ईषल्लवण ईषद्वादी यत कावाद इत्यादि । ईषदन्नं कान्नं ईषदम्ल काम्ल ईषदाकारोऽस्य स काकारः इत्यादौ अनेनाचि कदादेशो बाध्यते

४१२। कत्कवौ चाग्न्युष्णे।

कत्-कवौ १॥, च ।१।, अग्नि-उष्णे ७।।

कदग्निः कवाग्निः काग्नि, कदुष्णं कवोष्णं कोष्णम्।

४१३। ज्योति र्जनपद रात्रि नाभि बन्धु गन्ध पिण्ड लोहित कुक्षि वेणी ब्रह्मचारी तीर्थ पत्नी पक्षे समानः सः।

ज्योतिः—पक्षे ७।, समानः १।, सः १। ।

समानं ज्योति र्यस्यासौ—सज्योतिः।

अपेक्षितविधित्वात् परत्वात्। तथाच भारविः। देवाकानिनिकादे वाहिकास्व-स्वकाहि वा। काकारेभभरेकाका निस्वभव्य व्यभस्वनि॥ ३११॥

ईषदर्थे कोः स्थाने कत्कवौ चकारात् का च स्यात् अग्न्युष्णयोः परयोरित्यर्थः। ईषदग्नि कदग्निः कवाग्निः काग्निः एवं कदुष्ण कोष्णम्॥ ३१२॥

श्रीरा-टी—ईषदर्थे कोः कत्कवकाः स्युरग्न्युष्णयोः परयोः। कदग्निरिति। परे तु अग्निशब्दे परे काकवादेशौ नाहुः। कदुष्णमिति अनीषदर्थेऽपि कोरुष्ण-शब्दे परे कत्कवादेशा इत्यन्ये॥ ३१२॥

एषु चतुर्दशसु परेषु समानः सः स्यात् से सति। समान ज्योतिर्यस्यासौ सज्योति एवं सजनपदः जनपदपर्य्यायग्रहणात् समानो देशः सदेश। सरात्रिः सनाभिः सबन्धु सगन्धः सपिण्डः सलोहितः सकुक्षिः सवेणीकः। ब्रह्मचर्य्यादि-सम्बन्धेन समानशब्देन एक एव उच्यते न तु तुल्यः, समाने एकस्मिन् ब्रह्मणि वेदे चरतीति वाक्ये ग्रहादित्वाण्णिनि ब्रह्मचारिणि परे समानः सः अतएव एक-ब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिण इत्यमरः। तीर्थमृषिजुष्टजले गुरावित्यमरः। समानात् एकस्मात् तीर्थात् गुरोः पठतीति ढघेकादिति अनित् यप्र तीर्थ्य इति भागे समानः सः अतएव सतीर्थ्यास्त्वेकगुरव इत्यमरः। निर्य्यकारे तीर्थे न स्यात् तेन समान तीर्थं गङ्गातीरादि येषां तेन समान तीर्था इति। समान एकः पतिरस्या इति वाक्ये निपातनात् पत्युः पत्नादेशे समानस्य सादेशे सपत्नी एवं सपक्षः। से किं? हे चन्द्रेण समान ज्योतिस्तव कुत्र॥ ३१३॥

४१४। रूप नाम गोत्र स्थान वर्ण वयो वचन धर्म जातीयो-दर्य्ये वा।

रूप—उदर्य्ये ७।, वा।१।।

सरूप. समानरूपः।

इति समास पादः।

श्रीरा टी—एषु चतुर्दशसु परेषु समानस्य स स्यात्। सज्योतिरिति समानञ्च तत् ज्योतिश्चेति वाक्यम् एकादीनाञ्च इति षस एवं सजनपद. सरात्रि सनाभि सबन्धु. सगन्ध' सपिण्ड. सलोहित. सकुक्षि सवेणी सब्रह्मचारी ब्रह्म वेद तदध्ययनार्थं यदुक्त तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी समानो ब्रह्मचारी तस्यैव वेदाख्यस्य ब्रह्मण सदृश व्रत चरतीत्यर्थ। समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ एकगुरु समानतीर्थशब्दात् तत्र वासिनीत्यर्थे ष्योऽन्ते समानस्य स.। समान. पतिर्यस्याः सपत्नी ईपि पतिशब्दस्य पत्नादेशे समानस्य सः। समान पक्ष सहाय. सपक्ष परे तु गन्ध पिण्ड लोहित कुक्षि वेणीति पञ्च नाङ्ग। अन्ये तु पञ्चस्विति पिण्डभिन्नानाङ्ग सेतुशब्दश्चाङ्ग. ॥ ३१३ ॥

एषु दशसु परेषु समान. स. स्यात् वा से सति। समानं रूपं यस्यासौ सरूप समानमेक नाम यस्य स सनामा समाननामा। एव सगोत्र समानगोत्र. सस्थान समानस्थान. सवर्ण समानवर्ण सवया. समानवया सवचन' समानवचनः सधर्मा समानधर्मा। इत्युभयत्र धर्मादन् इति अन् समानस्य प्रकार इति जातीयप्रत्यये परे सजातीय. समानजातीय.। समाने एकस्मिन्नुदरे भवतीति ढघे कादिति अनिति ण्ये परे समान' सो वा। सोदर्य्यः समानोदर्य्य.। समासे इति किम्? ह दर्वन समान नाम किन्ते इत्यादौ न स्यात् इति। इत्यादयः साध्या इति वचनादवर्द्ध विहणोमि अहमेव पुरुषोऽस्मीति सम्भावना अहोपुरुषिका। अह पूर्वमस्मीति आविष्क्रिया अहपूर्विका। अह प्रधानमस्मीति अहङ्कृतिरहमिका सैव परस्परञ्चेत् अहमहमिका इत्यादयो बहवो निपात्या। अथ लिङ्गनिर्णय.। इतरेतरकद्वन्द्वः कर्मधारय एव हि अथ तत्पुरुषस्यान्ते परशब्दीयलिङ्गिन। अङ्काहान्तास्तु पुंसि स्यू रात्रान्ता. प्रागसङ्ख्यका.। तद्धितार्थे द्विगुपुरुषौ बग्राढक्याद्या स्त्रिया मता.। अपावादेरदन्तस्य समाहारद्विगु. स्त्रियाम्। आवन्तानामनन्ताना तथैव स्त्रीनपु सकम्। समाहारद्विगुद्वन्द्वावव्ययीभाव एव च। सङ्ख्यापूर्वकरात्रान्ताश्चत्वार. स्युर्नपु सके। अर्द्धनावश्चार्द्ध-

स्वारमर्द्दचर्मपश्च तथा। बहुव्रीहिस्तद्धितार्थे तथोत्तरपदे द्विगुः। वाच्यलिङ्गा इमे ख्याता, पर स्त्रेय प्रयोगतः इति ॥ ४१४ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचिताया सुबोधाया
मुग्धबोधटीकाया समासटीका समाप्ता।

श्रीरा टी—एषु दशसु समानस्य सः स्यात् वा। सरूप इति समान रूप यस्येति वाक्यम् एव सनामा सगोत, सस्थानः सवर्ण, सवया सवचन, सधर्मा समानप्रकार, सजातीयः समान उदरे शयिता इत्यर्थे यः सोदर्य्य पचे समानरूप इत्यादि। परे तु उदय्यभिन्नेष्वपि नित्य माङ्गः। धर्मोदर्य्यभिन्नेषु वेति चान्द्रा। अरिष्टादिचिह्नार्थस्य कर्णे घः। रिष्टादिभिन्नस्य चिह्नार्थस्य घ, स्यात् कर्णे शब्दे परे। दात्रमिव चिह्न कर्णे यस्य स दात्राकर्णः द्वौ गुणौ यस्य स द्विगुण, तदाकार चिह्नं कर्णे यस्य स द्विगुणाकर्णः गुणशब्दोऽत्रावयवाय। द्वयोरङ्गुल्यो, समाहार, द्व्यङ्गुल तदाकार चिह्नं कर्णे यस्य स द्व्यङ्गुलाकर्ण। इह चिह्नशब्देन पशूना स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं कर्णे दात्राकारादि यत् क्रियते तस्यैव ग्रहण तेन शोभनकर्ण महाकर्ण, इत्यादा न स्यात् रिष्टादस्तु रिष्टकर्ण,। रिष्टादिर्यथा। रिष्टस्वस्तिकपञ्चाष्टच्छिन्नच्छिद्राणि च स्रव,। भिन्नश्चेतीह रिष्टादावष्टशब्दा प्रकीर्त्तिता। विश्वस्य वसुनि। विश्वस्य घ, स्यात् वसुशब्दे परे। विश्व वसस्य विश्वावसु,। अपील्वादरिकौ वहे। पील्वादिभिन्नस्येगन्तस्य घ स्यात् वहशब्दे परे। कपि वहतीति पचाद्यन् कपीवह मुनीवह शमीवहम्। पील्वादिस्तु पीलुवह चारुवह दारुवहामत्यादि। इक, किम्? गन्धवह,। गे, काशे। इगन्तस्य गः काशशब्द पर घ स्यात्। निकाशते इति पचाद्यन् नीकाश, अनुकाशः। इक, किम्? प्रकाश,। गेर्घञ्ञ मनुष्ये बहुलम्। गेर्घ, स्यात् मनुष्यभिन्नवाच्ये घञन्तपरे बाहुल्यात् क्वचिन्नित्य, क्वचिद्विकल्प क्वचिन्निषेधः क्वचिदन्यत्रापि। यथा अपामार्ग, वीमार्ग, नीक्लेद, नीहारः नीशार, नीवार, वृतौ प्राकार, स्टहमर्द प्रासाद इत्यादौ नित्यम्। अन्यत्र प्रकार, प्रसाद प्रतीवेशः प्रतीहारः प्रतीकार प्रतीरोध, नीकारः अतीसारः परीहास, पचे प्रतिवेश इत्यादि वेशादौ विकल्पः। प्रवेश, प्रहारः विशार परिवेश, इत्यादौ निषेध,। पूर्वामुख, पश्चिमामुखः उत्तरामुखः दक्षिणामुख, इत्यादौ गिभिन्नस्याप्यघञन्तेऽपि। अमनुष्ये इति किम्? निषादस्रा-

षडाल । क्विबन्तवचादौ कस्य च । गे कस्य च क्विबन्तवचादौ परे घं स्यात् । ऋतीवक् वीवत् नीवत् प्रावट् परीतत् उपानत् कारकस्य मर्मावित् मृगावित् । गिकयो' किं ? तिग्मा रुग् यस्य स तिग्मरुक् । तुरादे सहि वा तु वेवृदधयो, तुरादे घं स्यात् सहि वेस्तु वृद्धयोर्वा । तुरं वेगवन्तं सहते ढाड्जसहवहेति विण् तुराषाट् एव ऋतीषाट् जनाषाट् इत्यादि । विरोहति क्विप् वीरुहो षड् क्वौ वीरुत् विरुत् रुवधो क्विपीत्यन्ये । विवधतीति पचाद्यन् वीवधः विवधः । शुनो दन्तादौ । दन्तादौ परे शुनो घ. स्यात् । शुनो दन्त. श्वादन्तः श्वादंष्ट्रा । दन्तादिर्यथा । दन्तदंष्ट्रा कर्ण कुञ्ज पद पुच्छा षडीरिता । वराहो-ऽप्यत्र एतेन श्वा वराहाविति क्वचित । पदपुच्छयोर्वेति चान्द्रा, तन्मते श्वपद श्वपुच्छ' इत्यपि । चिते के । अक्रतसान्तादेत्यनेन विहिते के परे चित्यन्तस्य घं स्यात् । एका चितिर्यस्य एकचितीक' । कोटराकिंशुलकाद्यो वनगिर्यो-र्नाम्नि । कोटरादेर्वनशब्दे परे किंशुलकादेर्गिरिशब्दे परे दं स्यान्नाम्नि । कोट-राणा वन कोटरावनम् । कोटरादिर्यथा कोटर शारिक सिध्रक प्लवगः मिश्र इति पञ्चेह प्रोक्ता । किंशुलुकाना गिरिः किंशुलुकागिरि किंशुलकाञ्जनभञ्जन-लोहितकुक्कुटमिति पञ्चेह प्रोक्ता । नाम्नि किं ? कोटरवन भञ्जनगिरि । विश्वस्य मित्रनरयो । विश्वस्यानयो घं. स्यान्नाम्नि । विश्वामित्रो नाम ऋषिः विश्वानरो नाम कश्चित् । नाम्नि किं ? विश्व मित्र यस्य स विश्वमित्रो विप्र । विश्वे नरा यस्य विश्वनरो राजा । अष्टनो वक्रादौ । अष्टनो घं स्यात् वक्रादौ नाम्नि । अष्टौ वक्राणि यस्य अष्टावक्रो नाम ऋषि अष्टापद सुवर्ण-मित्यादि । अनाम्नि अष्टवक्री वृक्ष । गोकपालयोर्युक्तहविषो । गोशब्दे परे युक्ते वाच्ये कपालशब्दे परे हविषि वाच्ये अष्टनो घं स्यात् । अष्टभिर्गोभि-र्युक्त अष्टागव शकट अष्टसु कपालेषु संस्कृत हवि अष्टाकपाल हवि उभयत्र तार्थे ग । युक्तहविषो, किं ? अष्टगवं अष्टकपाल विप्रस्य समाहारे ग. । इष्टकादेश्चितादौ ख. । इष्टकादेः ख. स्यात् चितादौ परे इष्टकाभिश्चित इष्टक-चित, इषीकायास्तूण इषीकतूण माला भर्तुं शीलमस्य मालभारीत्यादि । तदन्त-स्यापि । पक्वेष्टकचित मुञ्जेषीकतूण मल्लिकामालभारिण्य इति दण्डी । आवीपो-र्नाम्नि बहुलम् । आवीपोर्बहुल ख स्यात् नाम्नि । बहुलञ्च क्वचित्नित्य क्वचिद्विकल्पः क्वचिन्निषेधः क्वचिदपूर्वविधिः । यदुक्त प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च विभाषोक्तविधि, क्वचित् । पूर्वोक्तस्याविधानञ्च बहुल स्याच्चतुर्विधम् । कन्या

कुञ्जाऽस्मिन् देशे कन्यकुञ्जो देशः. शिलं वहतीति शिलवह शिला प्रस्थोऽस्येति शिलप्रस्थ नगरं मन्दुरायां जातो मन्दुरजोऽश्वः. रेवतीमित्रमस्य रेवतिमित्रः रोहिण्याः पुत्रो रोहिणिपुत्रः इत्यादौ नित्यम्। शिंशपस्थली शिंशपास्थलो प्रमदावन प्रमदवन रेवतिपुत्रः रेवतीपुत्रः कालिदासः कालीदासः इत्यादौ विकल्पः. लोमकागृह लोमकाषण्ड नान्दीकर. नान्दीघोष' नन्दीविशाल इत्यादौ निषेध। कलिङ्ग, सुसूक्ष्म, जटकेश, इत्यादौ असंज्ञायामपि बाहुल्यात्। अनीविपुत्र व्यस्ययूतो वा परदे। ईप इयुव ईदूतौ व्यसञ्ज्ञकादन्यस्य ईदूत ख स्याद्वा परदे। ग्रामणिपुत्र' ग्रामणीपुत्र' धीबन्धुपुत्र. धीबन्धूपुत्रः। अलाबुपुत्र. अलाबूपुत्र.। अलाबुकर्कन्धूदृन् भू फलमित्यत्र दृन् भ्वा एव ख न तु पूर्वयो. सेतु सवान्तदस्योत्तरदत्वात् यदा अलाबूश्च कर्कन्धूश्च अलाबुकर्कन्धौ ते च दृन् भूश्च अलाबुकर्कन्धुदृन्भ्व. तासा फलं अलाबुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति तु स्यादेव। ईवादेस्तु गार्गीपुत्र. श्रीकुल भ्रूकुल शुक्लीभूतम्। भ्रुव कुसादावदतौ च। भ्रुव कुसादौ अत् अत् ख एते बहुलं स्युः। भ्रुव कुसो भापणमस्य भ्रकुसश्च भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्च इति शब्दमहार्णव.। एव भ्रुवो. कुटि भ्रकुटि भ्रकुटि भ्रुकुटि, भ्रूकुटिश्चेति अन्ये तु स्वाभाव इत्याहु। तथाच तन्त्री प्रमीला भ्रकुटिः भ्रकुटिः भ्रूकुटि.—स्त्रियामित्यमरः। कुस. स्याङ्गाषणे पुंसि। यङ ईः पुत्रपत्यो' य। णणोरनार्षयोरित्यादिना विहितस्य यङ ईः स्यात् पुत्रपत्योः परयो' पे सति। कारीषगन्ध्यायाः पुत्र कारीषगन्धीपुत्र कारीषगन्ध्यायाः पति कारीषगन्धीपति, एव वाराहीपुत्र, वाराहीपति' इत्यादि। पे किं? कारीषगन्ध्याः पतिर्यस्य स कारीषगन्ध्यापतिर्ग्राम। बन्धौ हे वा तु मातमातृमातृकेषु। यङ ईः स्यात् बन्धौ हे सति वा तु मातादिषु। कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य कारीषगन्धीबन्धुः कौमुदगन्धीबन्धुः कारीषगन्ध्या माताऽस्य कारीषगन्धीमातः कारीषगन्ध्यामातः कारीषगन्धी माता कारीषगन्ध्यामाता समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वा क' कारीषगन्धीमातृकः कारीषगन्ध्यामातृक. इति। मातृकशब्दस्याकारान्तमातादेशो वचनसामर्थ्यात् मनीषादित्वाद्वा सर्वं सुस्थमिति॥ ४१४॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्य्यविरचिता

सपादस्य टिप्पनी सम्पूर्णा।

मुग्धबोधं व्याकरणम्।

चतुर्थः पादः।

तद्धितः (त)।

४१५। वाह्वाद्यतोऽत्र्याबादेर्गर्गादेर्नड़ादेः पितृष्वस्रादे रेवत्यादेः शेषशिवादेः णि-णायन-णाय्र-ष्णा-यन-णीय-णिक-ष्णा अपत्ये।

वाह्वाद्यत. ५।, अत्र्याबादे. ५।, गर्गादे. ५।, नडादे. ५।, पितृष्वस्रादेः ५।, रेवत्यादे ५।, शेषशिवादेः ५।, णि-ष्णा १।।।, अपत्ये ७।।

एभ्यः परा एते क्रमात् स्युरपत्यार्थे।

वाह्वादिश्च अच्च वाह्वाद्यत् तस्मात्। अत्रिश्च आप् च अत्र्यापौ, तौ आदी यस्य स अत्र्याबादि तस्मात्। आदिशब्दस्य द्वन्द्वात् परतया प्रत्येकेन सम्बन्धात् अत्र्यादे-राबादेश्चेत्यर्थ.। आबादिश्च—आप् ईप् ऊप् निपातनेन युवन् शब्दादिश्चेति चतार.। उक्तादन्य. शेष.। शेषश्च शिवादिश्च शेषशिवादि तस्मात् न पतति वंशो येन जातेन तदपत्य तस्मिन्, तेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रादौ एव कन्यायाञ्च अपत्यप्रत्यय. स्यात्। अतएव राघवावपि निनाय बिभ्रतौ तद्धनु:श्रवणजं कुतूहलमिति रघौ राघव-शब्देन रघो' प्रपौत्रावपि रामलक्ष्मणावुक्तौ। ततश्च अपत्यप्रत्ययान्तात् पुनरप्रत्ययो न स्यात् एकेनवापत्यप्रत्ययेन तदर्थस्यापि प्रतिपादनात्। यत्तु गर्गस्यापत्य गार्ग्य' तस्यापत्य गार्ग्यायण। दक्षस्यापत्य दाक्षि: तस्यापत्य दाक्षायण: इत्युदाहरणं तत् प्रशसार्थमेवेमि दुर्गसिंह.। अपत्यस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् षष्ठ्यन्तस्याकाङ्क्षाया षष्ठ्यन्ता-देव प्रत्यय: णिप्रभृतीनां णकार ईवर्थ: णकारो हृद्धर्थ.॥ ४१५॥

श्रीरा-टी—बाह्वादिर्यस्य स बाह्वादि स च अच्च तत्तस्मात् अत्रिश्च आप् च तौ अत्र्यापौ तावादी यस्य स अत्र्यापादि' तस्मात्, गर्ग आदिर्यस्य स तस्मात्. रेवती आदिर्यस्य स तस्मात्, शिव आदिर्यस्य स. । शेषश्च शिवादिश्च तत्तस्मात् । पुस्त्व स्त्रीत्वात् णिश्च ष्णेयश्च ष्याश्च ष्यायनश्च णीयश्च णिकश्च यञ्च ते । एते सप्तदभिन्नेभ्य सप्तभ्य क्रमात् स्युरित्यर्थ. । अपत्य इति अपतनादपत्य यो व्यवहिते जनित' सोऽप्यपत्य भवत्येवेति तस्मिन् वाच्ये यस्य सम्बन्ध अवगम्यते तस्मात् अन्तात् भवतीत्यर्थः । यद्यपि अपत्ये इति सामान्येनोक्त तथाप्यभिधानात् गर्गनडादिभ्या गोत्रापत्य एव तत्र कि गोत्रमिति चेत् अत्रोच्यते पौत्रादिर्गोत्रमेकस्यस्तत्र लुक् न भवाद्यचि तस्मादेवास्त्रियां यूनि तत्र लुङ् नायनम्त् वा । वश्ये जीवत्यपत्य तस्या पौत्रप्रभृतेर्युवा । "जीवति भ्रातरि ज्येष्ठे कनीयांस्तु स उच्यते । वृद्धतरे स वान्यस्मिन् सपिण्डे सति जीवति । पूज्ये वृद्ध युवा वा स्यात् कुत्साया वाऽयुवा युवा ।" आद्येऽचां यस्य भवेत् तदादि प्राग्लेश' एङिल्लमथत्यदादि । वृद्ध तथा गोत्रपरोत्तर द बालावधेय प्रणयन्ति वृद्धा । अस्यायमर्थ' यत् पौत्राद्यपत्यं तद्गोत्र परिभाष्यते तस्मिन् विवक्षिते भेदेन अपत्यत्योत्पत्तिप्रसङ्गे नियम. क्रियते एकस्य इति तत्र गोत्रे एक एव त्य इत्यर्थ । तथा च एकस्य त्यस. तत्तदपत्यार्थबोधकत्वमिति । यथा गर्गस्यान्तरापत्यं गार्ग्यस्तत्पुत्रोऽपि गार्ग्य इति । तस्य गोत्रत्यस्य अचीति विषयतो भवाद्यचि विषये गर्गयञ्क इत्यादिना प्राप्तो लुक् न भवतीत्यर्थः । यथा गर्गस्यान्तरापत्याना छात्रा. गार्गीया छात्राः एव यास्कीया वैदीया इत्यादि । भवादीति कि गार्ग्येभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि कि गर्गेभ्य. आगत' गर्गरूप्य इति । गोत्रापत्यस्य व्वे लोपिनो यूनि व्वान्तस्य क्वद्वयोर्बहु लुक् । विदानामपत्यं युवा वैदः विदानाम् अपत्ये युवानो वैदौ वैदशब्दात् यूनि वाच्ये णौ कृते ष्णट् न चान्निदित्यादिना णा लुक् क्वान्तस्य गोत्रस्य तु यूनि व्वे लुगभवत्येव यथा वैदस्य वैदयोर्वा अपत्यानि युवान' विदाः एवम् उर्वा इत्यादि । ननु यून्यपत्ये विवक्षिते कस्याः प्रकृतिस्त्यो भवतीत्यत आह तस्मादित्यादि तस्मादेव गोत्रादेव पुनस्त्यो भवतीति नियम्यते स्त्रिया न भवति यथा गर्गस्यान्तरापत्य गार्ग्यः गार्ग्यस्यान्तरापत्य युवा गार्ग्यायणः एवं वात्स्यायन. । दक्षस्यान्तरापत्य दाक्षि' तस्यापत्य युवा दाक्षायणः । प्राक्षायणः एवं प्लाक्षायणः । उपगोरन्तरापत्यं औपगव' तस्यापत्य युवा औपगवि. । एव कापटविः नडस्यान्तरापत्य नाडायनः तस्यापत्य युवा नाडायनि. एवं चारायणिः । स्त्रियां दाक्षी गार्गीत्यादि तत्रेत्यादि तत्र भवाद्यचि विषये युवत्यस्य लुग् भवति यथा फाण्टाहृत-

स्यान्तरापत्य युवा सौवीरगोत्रात् पाण्डाक्कतिमिमतादितिन फाण्डाक्कतस्य छात्रा इति विवक्षिते तस्य लुकि गोत्रत्वात् ण प्राप्तः फाण्डाक्कतास्छात्रा एव भागवित्तस्यान्तरापत्य भागवित्ति भागवित्तेरपत्य युवा रेवत्यादित्वात् ष्ठिक तस्य छात्रा भागवित्ता इत्यादि। नायनस्तु वेत आयन्निति नान्तनिर्द्देशात् ष्ायननायन्यो-र्ग्रहणं तथाच भवाद्यचि विषये युवत्वस्यायनो लुग्वा भवति यथा गार्ग्यायणाना छात्रा. गार्ग्यायणीया. गार्गीयास्तथा यस्कस्यान्तरापत्य यास्क यास्कस्यान्तरापत्य युवा इति कादित्वात् नायनि यास्कायनि. तस्य छात्रा यास्कायनीया यास्कीयास्छात्रा इत्यादि। भवाद्यचि इति किं पाण्डक्कतरूप्य यास्कायनिरूप्य इत्यादि प्रसङ्गादाह। वश्ये जीवतीति वंशे भवो वश्य पितादि तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं युवोच्यते गर्गे गार्ग्यौ गार्ग्ये जीवति सति गार्ग्यस्यापत्य युवा गार्ग्यायण. नडादित्वात् ष्ायन तुशब्दोऽत्रावधारणार्थ युवैव न गोत्रमिति अवश्येऽपि ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति सति कनीयान् भ्राता युवोच्यते गार्गस्य द्वौ पुत्रौ जातौ तयोः कनीयान् युवा ज्येष्ठो गार्ग्य एव ज्येष्ठे अविद्यमाने कनीयानपि गार्ग्य एव। वृद्धतरे इत्यादि सप्तपुरुषावधया ज्ञातय सपिण्डा तत्र भ्रातुरन्यस्मिन्नपि सपिण्डे पितृव्ये पिता-महभ्रातरि वा वयोधिके जीवति पौत्रादेरपत्य युवा भवति। गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा वृद्धतराभावे स्थिते वा गार्ग्य एव। पूज्य इत्यादि शास्त्रान्तरे परिभाषणाद्गोत्र वृद्ध पूजाया वा युवोच्यते। स भावान् गार्ग्यायणी गार्गो वा पूजायामिति किं गार्ग्य एव। कुत्साया इति ये येषु वा न उक्तास्ते निन्दाया अयुवानो वा भवन्ति गार्ग्यायणा गार्ग्या वा अल्प इत्यादि। इदानीं वृद्धलक्षणमाह आदैजित्यादि अचा मध्ये यस्यादैच् आयाति तद्वृद्ध वृद्धा प्रणयन्ति यथा मालाया इद मालीय शिवस्य विषया देश. शैव तत्र भवः शैवीय. औपगवीय इत्यादि। प्राग्देशाभिधानेऽचा मध्ये एडादि तद्वृद्ध यथा एनीपचर्नी देशस्तत्र भव एनीपच-नीय. गोनर्दीय. भोजकटीयः गोमतीया नद्या एङि किं अहिच्छत्रे भव. आहि-च्छत्र. कान्यकुब्ज. प्राग्देश इति किं देवदत्तो नाम वाहीकग्राम. तत्र भव देवदत्तः गोमतामिद गौमत प्राग्देशस्तु "प्रागुदीच्यो विभजते हंस. क्षीरमिवांदकम्। विदुषा शब्दसिद्ध्यर्थं सा न पातु शरावती"। त्यदादिरपि वृद्धमुच्यते त्यत्र भवस्त्यदीयः अस्मदीय इत्यादि एव गोत्र आदि पर येषा तानि गोत्रोत्तराणि यस्य गोत्रि परोत्तर दमित्यस्य विशेषण यथा शुद्धगार्ग्यस्याय शुद्धगार्गीयस्छात्र. एव वृद्धकाश्य-पीय इत्यादि। परे तु जिह्वाकात्यहरितकयोर्वृद्धत्व नेच्छन्ति तेन ज्वैह्वाकात.

४१६। णित्ते ञिराद्यचः सुभग-सुपञ्चालाद्योस्तु द्व्यन्त्यदानाम्।

णित्ते ७।, ञि १।, आद्यच. ६।, सुभग-सुपञ्चालाद्यो. ६॥, तु ।१।, द्व्यन्त्यदानाम् ६॥।

अचां मध्ये आद्यचो ञिः स्यात् णिति ते परे, सुभगादेस्तु द्वयोर्द्वयोः, सुपञ्चालादेस्त्वन्त्यस्य दस्य। [३३७ न्वोर्लोपौ तौ तेऽच्ये] बाह्वोरपत्य बाह्वविः, उपविन्दोरपत्यम् औपविन्दविः, उडुलोम्नोऽपत्यम् औडुलोमिः, अग्निशर्म्मणोऽपत्यम् आग्निशर्म्मिः। कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः।

हरितकात इति। नामधेय वा वृद्धमुच्यते। यथा यज्ञदत्ताय यज्ञ दत्त इत्यादि एतास्विस सज्ञा यथायथ विशिष्यलक्षणेषु वक्तव्या इति॥ ४१५॥

मूर्द्धन्य ण इत् यस्य स णित् णिचासौ तश्चेति णित्त. तस्मिन्। आदिश्चासौ अच्चेति आद्यच् तस्य। सुभगश्च सुपञ्चालश्च सुभगसुपञ्चालौ तौ आदौ ययोस्तौ सुभगसुपञ्चालाद्यौ तयोः। द्व च अन्तश्च द्व्यन्तानि च तानि दानि चेति द्व्यन्तदानि। तेषा अचा मध्ये आद्यस्याचो ञि स्याण्णिति ते परे। सुभगादेस्तु द्वयो. पदयोराद्यचो ञि.। सुपञ्चालादेस्तु अन्तस्य पदस्य आद्यचो ञि. स्यादित्यर्थ.। पूर्व्व. अतएव वृद्धि स्थानिवत्त्वेन निर्द्देशेऽपि अत्राचो ग्रहण परसूत्रे आद्यचोऽनुवृत्त्यर्थम्। बाह्वादीनाह बाह्वोरपत्य बाह्वविरिति पूर्व्वेण षष्ठ्यन्तात् णि'। अकारस्य वृद्धि। तोर्लुक् त्ये चेत्यनेन षष्ठ्या लुकि न्वोर्लोपौतावित उकारस्यौकारे सधौ बाह्वि इति भागस्य पुनर्लिङ्गसज्ञाया स्यादुत्पत्ति एव सर्व्वत्र। यथा विभक्त्या वाक्य तद्विभक्त्यन्तात् प्रत्यय। उपविन्दोरपत्य औपविन्दवि: एवम् उडुलोम्नोऽपत्य औडुलोमि. अग्निशर्म्मणोऽपत्य आग्निशर्म्मि. उभयत्र न्वोर्लोपौतावित न लोपे ययो-रित्यकारलोप' कृष्णस्यापत्य कार्ष्णि.। बाह्वादिस्तु बाहु चटाकु उपचाकु निताकु चूडा बलाका वृषाक पुष्करसद अन्तरहित सुमित्रा दुर्म्मित्रा कृष्णदव आजीगर्त्त युधिष्ठिर अर्ज्जुन शाम्ब गद प्रद्युम्न राम रावण जङ्घा इन्द्रशर्म्मन् उदञ्च अजधेनु उपविन्दु मूषिका भुवका नगला शकला अनडुत् देवशर्म्मान् कुनामन् सुनामन् पञ्चन्

अष्टन् शङ्गभेदिन् खरनर्दिन् प्रकारमर्दिन् मासशराविन् चेमधृत्वक् इत्यादि। अत्र येऽदन्तास्तेषां गणान्तरपाठात् णे रप्राप्तौ बाह्वादौ पाठः॥ ४१६॥

श्रीरा टी—ण इत्यस्य स णित् णिञ्चासौ तश्चेति स णितस्तस्मिन् आदिश्चासौ अच्चेति आद्यच् तस्य, सुभगश्च सुपञ्चालश्च तौ तावादी ययो. तौ सुभगसुपञ्चालादी तयोः, द्वे च अन्तश्च तानि द्यन्तानि तानि च तानि दानि चेति तानि द्यन्तदानि तेषाम् आद्यच इति अजपेचया बोद्धव्यं अन्यथा आग्निशर्म्मि औपगवि इत्यादिष्वेव स्यात्। न तु कार्ष्णि रित्यादौ स्यादच आदित्वात् इत्याह अचा मध्ये आद्यस्याच इति औडुलोमि. औडुलोमी उडुलोमा' एवं शारलामीव लोमा व्वे तु शिवादित्वात् अनित्णा। वाह्वादिर्यथा। "बाङ कुनामाता कुलितकस्तरहस्ततम्। भद्रशर्म्मा-ग्निशर्म्माणौ देवशर्म्मा च काश्यप। युधिष्ठिरार्ज्जुनौ राम कृष्णप्रद्युम्नकेशवा.। शाल्वो दशरथोऽनड्वान् पञ्चसप्ताष्टलचण। चेमधृत्वेन्द्रशर्म्माणौ गदमायशराविणौ। शङ्गभेदिसुनामानौ सेनलोमशिरोन्तदा। णौ शीर्षशिरसश्चाथ चटाकुखरनर्दिनौ। पुष्करसदजीगर्त्तद्रोणजीवातु पर्वता.। अजधेनुश्च मण्डूक उदङ्गरनर्दिनौ। चूडा सुमित्रा दुर्म्मित्रा चूकना भगना तथा। ध्रुवका धुवका जङ्घा हिडिम्बा चैव मूषिका। सवर्णा सकला चैव नगन कारुवाचिन। उदङ्श्वशुरौ नाम्नि वेदप्राकारनर्दिनौ। सस्य लोपो भवेत् णौ च सदभूयोन्तौ मितौजसाम्। अकौशिकेशलङ्कुश्च लोप. णौषायनेऽप्युत। उपविन्दुर्व्यासविश्वौ निषादश्वत्रवी तथा। षट्सु धाता च चण्डालो व्यासादौ परिकीर्त्तिता।" इह केषाञ्चिदप्राप्ते पाठ अदन्ताना णिवा-धकवाधनार्थं अन्तरद्दतोऽपत्य आन्तरद्दाति. सुभगादित्वात् दद्यौर्न्रि। काश्यपस्य त्रिषु पाठात् काश्यपि काश्यपेय काश्यप.। युधिष्ठिरादिद्वयो कुरुवंशत्वात् रामादिपञ्चाना वृष्णिवंशत्वात् शिवादि णबाधनार्थं। दशरथस्योभयत्र पाठात् दाशरथः दाशरथि च तथा प्रदीयता दाशरथाय मैथिलीति। उभयत्रानडुह पाठात् आनुडुहि. आनुडुह्य लचणशब्दस्य इह कुर्वादौ च पाठात् लाचणि लाचण्य: एवं सेनान्ताना हारिषेणि: हारिषेण्य' सहस्रशिरसोऽपत्य साहस्रशीर्ष'। णे शिरस शीर्षादेश एव हास्तिशीर्षि इत्यादि। पुष्करसदोऽपत्य पौष्करसादि: सुभगादित्वात् द्वयोर्न्रि'। द्रोणादिचयाणा उभयत्र पाठात् द्रौणि: द्रौणायन: जैवन्ति, जैवन्तायन' पार्व्वति: पार्व्वतायन' मण्डूकशब्दस्य त्रिषु पाठात् माण्डुकि माण्डूकेय. माण्डूक उदीचोऽपत्य औदचि मनीषादित्वात् उदचादेश:। मूषिका-शब्दस्य इह गोधादौ च पाठात् मौषिकि मौषिकार.। सवर्णाया उभयत्र पाठात्

४१७। य्वोर्युम् दान्तेऽस्वङ्ग व्यङ्ग व्यड़ व्यवहार व्यायाम स्वागत स्वध्वर णनः।

य्वो' ६॥, युम्।१॥, दान्ते ७, अस्वङ्ग—णन ६।।

आद्यच. स्थाने जातयोर्दान्ते स्थितयोर्यवयोः स्थाने क्रमादिमुमौ स्तो णिति ते परे, न तु स्वङ्गादेः।

सावर्णि. सावर्णिक.। कारुवाचिना इह कुर्वादौ च पाठात् ताल्लवायि ताल्लवाय्य' नापिति' नापित्य। उदङ्गो नाम कश्चित् तस्यापत्य औदङ्गि अदन्तात् प्राप्ते यौगिकशब्दान्निषेधार्थ. पाठ। एव श्वाशुरि। नाम्नीति किं औदङ्ग श्वशुर्य्य। तथाच श्वशुर्य्यौ देवरश्यालौ इति। सङ्गयसोऽपत्य सादभुधि णौ सलोप एवम् आभि आमितौजि। इहाकौशिके शलङ्कु पठ्यते कौशिके तु नडादौ तथाच णौ णायने उतो लोपो भवति तेनाकौशिके शालङ्कि अकौशिके शालङ्का-यन.॥ ४१६॥

य च व च य्वौ तयो इश्च उश्च यू ततो मकारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् इम् उम् इत्यर्थ। युमिति लुप्तप्रथमाद्विवचन यथासङ्ख्यार्थ। स्वङ्गश्च व्यङ्गश्च व्यडश्च व्यवहारश्च व्यायामश्च स्वागतश्च स्वध्वरश्च णन् चेति। पश्चान्नञ् समास तस्य। स्वङ्गादय. स्वरूपा:। णन्निति व्यतीहारे णन्स्त्रीति कृतप्रत्यय.। तेन तदन्तस्य ग्रहण आद्यच इति णित्ते इत्यनुवर्त्तते। आद्यच स्थाने जातयोर्दान्तेस्थितयोर्यवयो स्थाने क्रमादिमुमौ स्याता णित्तद्धिते परे। न तु स्वङ्गादीनाम्॥ ४१७॥

श्रीरा-टी—य च व च तौ तयो इश्च उश्च तौ यू ताभ्या ममितं करोति युम् यस्मात्तो दान्त: तस्मिन्। स्वङ्गस्य व्यङ्गश्च व्यडश्च व्यवहारश्च व्यायामश्च स्वागतश्च स्वध्वरश्च णन् च तत न तत् अस्वङ्गव्यङ्गव्यड़व्यवहारव्यायामस्वागतस्वध्वरणन तस्य पूर्वसूत्रादाद्यच इत्यनुवर्त्तयन्नाह आद्यच इति। णित्ते आदौ इमुमि कृते पश्चात् त्रि। उदाहरणानि वैयश्विरित्यादि वक्ष्यति आद्यच इति किं दधिप्रियोऽश्व: शाकपार्थिवा-दित्वान्मध्यपदलोपे दध्यश्व. तस्यापत्य दाध्यश्वि.। दान्ते इति किं इन् ल गतौ शत्रु यत् तस्येदं यातमित्यादि। ननु कथं द्वाशीतिक इति चेन्न सुपाञ्चालादिपाठेन पूर्वपदस्यानिमित्तत्वात्॥ ४१७॥

४१८। द्वार स्वर स्वः स्वस्ति स्वादु मृदु व्यल्कस श्वः श्वन् स्फ्यकृत स्व स्वाध्याय स्वग्रामैकन्यग्रोधानां श्वापदन्यङ्क्वोस्तु वा नत्विति श्वादेः।

द्वार-न्यग्रोधानां ६।॥, श्वापदन्यङ्को ६।, तु ।१।, वा ।१।, न।१।, तु।१।, इति ७।, श्वादि ६। ।

द्वारादेरद्वितीयस्य न्यग्रोधस्य च य्वोर्युम् स्यात्, श्वापदन्यङ्क्वोस्तु वा, न तु श्वादेरिकारादौ ते।

वैयश्विः सौवश्विः। सङ्गादेस्तु स्वाङ्गिः व्याङ्गिः व्याडिः।

एकोऽद्वितीयश्चासौ न्यग्रोधश्चेति एकन्यग्रोधः। ततो द्वारश्च स्वरश्च स्वरिति रेफान्तमव्ययञ्च स्वस्तीत्यव्ययञ्च स्वादुमृदुश्च व्यल्कसश्च श्वस् इति सान्तमव्ययञ्च श्वा च स्फ्यकृतश्च धनादिवाची स्वश्च स्वाध्यायश्च स्वग्रामश्च एकन्यग्रोधश्च ते तेषाम्। श्वापदश्च न्यङ्कुश्चेति श्वापदन्यङ्कू तस्य। श्वा आदिर्यस्य स श्वादिः तस्य। द्वारादीना यवयोरदन्तत्वादप्राप्तौ ग्रहणं पृथक्। द्वारादेर्यवयोरिमुमौ स्याता णित्तद्धिते परे। श्वापदन्यङ्क्वोस्तु वा। न तु श्वगणप्रभृतीना इकारादौ तद्धिते परे इत्यर्थः। अदन्ता नाह वैयश्विरित्यादि विगतोऽश्वो यस्य स व्यश्वः तस्यापत्य वैयश्विः। अत्र यकारस्य इमि कृते तस्यैव वृद्धिः एव शोभनोऽश्वो यस्य स स्वश्वः तस्यापत्य सौवश्विः अत्र वकारस्य उमि कृते तस्यैव वृद्धिः। आद्यच स्थाने जातयोः किं दधिप्रियोऽश्वः दध्यश्वः, तस्यापत्य दाध्यश्विः। मधुप्रियोऽश्वः मध्वश्वः तस्यापत्य माध्वश्विः इत्यादौ युम् न स्यात्। दान्ते स्थितयोः किं इण गतौ अत्र यिणोऽच्यनाविति यादेशे यन्निति। यत इदं यातमिति। एवं टुदु उपतापे कृद्वोरिति किं मनीषादित्वादुकारस्य वकारे द्विरिति शब्दः। द्वयोर्वर्षयोर्भवः द्विवार्षिकः इत्यादौ युम् न स्यात्। सङ्गादेस्तु शोभनमङ्गं यस्य स स्वङ्गः तस्यापत्य स्वाङ्गिः इत्यादीनां आद्यच. स्थाने जातत्वाद्दान्तत्वाच्च प्राप्तौ निषेधः। णनन्तस्य तु व्यावक्रोशी ऋत व्यतीहारे णन्स्त्रीति णन् प्रत्यये णनन्तात् स्वार्थे ण इति स्वयं वक्ष्यति। तेन षित्वादीपि इत्यादौ न स्यात्॥ ४१८॥

४१९ । व्यासादेर्डक् ष्णौ ।

व्यासादेः ६।, डक् ।१।, ष्णौ ७। ।

वैयासकिः सौधातकिः । आत्रेयः शौभ्रेयः । गाङ्गेयः माह्येयः यौवतेयः ।

श्रीरा-टी—एकश्चासौ न्यग्रोधश्चेति एकन्यग्रोध दान्तरानुपलक्षित इत्यर्थः । द्वारश्च स्वरश्च स्वय स्वस्तिश्च स्वादुमृदुश्च व्यल्कसश्च श्वश्च श्वा च स्फ्यकृतश्च श्वश्च स्वाध्यायश्च स्वग्रामश्च एकन्यग्रोधश्च ते तेषा श्वापदश्च न्यङ्कुश्च तत्तस्य पुस्त्व सौत्वात् श्वादिर्यस्य स' श्वादिस्तस्य आदि पूर्व । एतेषा यवयोरदान्तत्वात् आयच स्थानेऽजातत्वाच्च पूर्वेणाप्राप्ते वचनमिदम्। पूर्वस्यैवोदाहरणमाह वैयश्विरिति। विगतोऽश्वो यस्य स व्यश्व तस्यापत्यमित्यर्थेऽदन्तत्वात् णि' यस्मादाविम् पश्चात् त्रि. । एव शोभन अश्वो यस्य स स्वश्व तस्यापत्य सौवश्वि । प्रत्युदाहरति स्वाङ्गिरिति शोभनमङ्ग' यस्य स तस्यापत्य इत्यादि वाक्यम् ॥ ४१८ ॥

व्यासादेर्डक् स्यात् ष्णौ परे ङिलादन्त्यस्य स्थाने। व्यासस्यापत्य वैयासकि यकारस्य इमि कृते वृद्धौ डक्। एव सुधातुरपत्य सौधातकि । अत्र ष्णौ परे सुधातृशब्दस्य डक्विधानसामर्थ्यादेव ष्णिः। व्यासादिस्तु व्यास वरुढ निषाद चण्डाल विश्व सुधातृ इत्यादि। अत्र्यादीनाह अत्रेरपत्य आत्रेय. शुभ्रस्यापत्य शौभ्रेय'। अत्र्यादिस्तु अत्रि निधि शुभ्र विष्टपुरु ब्रह्म कृत शतद्वार शताह्वार शलाका शाला खुला कुमारिका कुवेरिका अम्बिका गन्ध पिङ्गला खलोन्मत्ता रोहिणी अजवस्ति विश्वक्रन्दि शलाकाभ्रू लेखाभ्रू विमातृ विधवा किकसा रुक्मिणी दग्धशालूक शाकम्बि गोधा कृकलास अनीवी प्रवाहण भरत भारत मृकण्डु मयूर कर्पूर अन्यतर आलीढ सुदत्त दन्त सुदत्त सुनामन् कद्रु उद आकाशायन किशोरिका जिह्माशिन् परिधि वायुदत्त शवल शकल खदूर अशोक अन्तर्दृष्टिन् हरितिन् वलीवर्द्दिन् विश्वचित् वीज अश्व अश्विन् अश्मन् श्वन् कद्रु पाण्डु अजिरेत्यादि अत्र ये आवन्ता ईवन्ताश्च तेषा गणान्तरपाठात् ष्णि [illegible] वाधे अत्र्यादौ पाठः। आवादीनाह गङ्गाया अपत्य गाङ्गेय मह्या अपत्य माह्येयः। एव युवते-रपत्य यौवतेयः। अत्र युवत्यनड्वाहीति निपातसूत्रेण युवन्शब्दात् कृतस्य

तिप्रत्ययस्यापि आवादित्वात् ण्य । पाञ्चोणादीत्यनेन पचे ईपि कृते तु युवत्या अपत्य यौवतेय अत ईवन्तत्वात् सुतरा ण्य ॥ ४१९ ॥

श्रीरा टी—व्यास आदिर्यस्य स तस्य व्यासादेर्इक् स्यात् णौ परे। वैयासकिरित्यादि व्यासस्यापत्य सुधातुरपत्यम् इत्यादि वाक्यम्। डित्वादन्त्यस्याक् एव वैश्वकि नैषादकि वारुडकि चाण्डालकिरिति एषामृष्यकुकान्नषिकुरुभ्यश्चेति ण्य प्राप्ते बाह्वादौ पाठ येऽत्र गोत्रवाचित्वेन प्रसिद्धास्तेभ्यो गोत्रवाचित्वे ण्यिः तेन बाहुर्नाम कश्चित् तस्यापत्यं बाहवि इत्यादि। ण्यट्रचत्रियार्षेभ्यो युव ण्यो र्लुक्। ण्यान्ट्रात् चत्रियात् आर्षाच्च यून्यर्थे णेर्लुक् स्यात्। कुरोर्ब्राह्मणापत्यं कौरव्य तस्यापत्य युवा कौरव्यो ब्राह्मण चत्रिये तु कौरव्यायणि । ट्रात् विदस्यापत्य वैद तस्यापत्यं युवा वैद । एव मौत्स । चत्रियात् श्वफल्कस्यापत्यं श्वाफल्क तस्यापत्य युवा श्वाफल्क । एव वासुदेव आनिरुद्ध । आर्षात् वशिष्ठस्यापत्य वाशिष्ठ तस्यापत्यं युवा वाशिष्ठ एव वैश्वामित्र गर्गशब्दो नडादिस्तेन गर्गस्य भर्गस्यापत्य भार्गि तस्यापत्य युवा भार्ग्यायण इति आत्रेय इति अत्रेरपत्य ण्य तेर्लुकि ययोर्लोपः त्रि । शौभ्रेय इति शुभ्रस्यापत्यमिति वाक्यम् एव गाङ्गेय । अत्र्यादिर्यथा। "अत्रि शुभ्रनुनामदत्तशवला शालूकजिह्माशिनौ शाकश्वान्यतराजवस्तिशकला कर्पूरवीजाश्विन । विश्वकन्दिशलाखलापविषय. कद्रु खडूरोऽजिर स्थानीवीभरतो मकण्डुकुकरावश्मादशाश्वीदिश । अम्बा विमाता विधवा शलाका किशोरिका विष्णुपुरीमयूर.। प्रवाहणा लीढसुदन्तसुभ्रा कुमारिकाशीकसुदत्तगोधा' । वायुर्दत्तशलाकाभू लेखाभू गन्धपिङ्गलाः। अन्तर्दृष्टौ वलीवर्दौ हरितौ विश्वचित्तथा। शतद्वार प्रताहार. खलीन्मत्ता कुबेरिका । अम्बिकारोहिणी ब्रह्महृदाकाशायनोभवः। विग्रोभुवो भुव ण्ये वाशिष्ठे श्यामलचणौ। अणायाद्राजिकावान्ता वडवा शुक्रलो मतः। विकर्ण. काश्यपे प्रोक्तस्तत्रैव हि कुसीतक'। अम्बिका च चतुष्पाद पाण्डु कमण्डलु दुष्कुला । माता पितृष्वसु. ण्य उकाराभ्या डिदीरितम् ।" अत्रिशब्दस्य ऋषिवाचकत्वात् ण्य प्राप्ते पाठ अतादन्ताना पाठोऽतः ण्यिबाधनार्थं । शखलादिशब्दाना आबीवन्ताना अदन्ताना नदी मानुषकीसञ्जकाना शिवादित्वात् ण्य प्राप्ते पाठ । शखला इत्यत्र नाम निशखला शब्दोऽपि कश्चित्। इह कद्रुशब्द पिङ्गवर्णार्थक । अथाच मेदिनि कद्रुस्त्रिषु स्वर्णपिङ्गे नागाना मातरि स्त्रियाम् इति। कृकलास रोहिणी अजवस्ति प्रभृतयो येऽत्र चतुष्पाज्जातिवाचिनस्तेषा अचतुष्पाज्जातिवाचकत्वेऽपि ण्यार्थं पाठः विधवाशब्द-

४२० । ओर्लोपोऽकद्रुपाण्ड्वोरेये ।

ओः ६।, लोपः १।, अकद्रुपाण्ड्वोः ६॥, एये ७। ।

उवर्णस्य एये परे लोपः स्यात् नत्वनयोः । कामण्डलेयः । तयोस्तु काद्रवेयः पाण्डवेयः ।

स्वावादित्वात् णौ सिद्धे पाठः यदा तु शौलाभिधायिनी तदैव बाधनार्थं प्रवाहण-शब्दस्य सुभगादिसुपञ्चालाद्यो. पाठात् प्रवाहणेय गोधाशब्दस्यापाठी गोधादेरारस्य नित्यत्वज्ञापनार्थं. । भ्रुवोऽपत्य भौवेय णेये भ्रुवादेश' भ्रुव इति कि शालाकाभ्रेय लिखाभ्रेय. णेये भ्रूर्लोप । श्यामेयो वाशिष्ठः ब्राह्मणेयो वाशिष्ठ अन्यत्र श्यामायनः लाक्षणायणि. लाक्षणायण्य अणेय इत्यादि । हरेरपत्य' हारेय एवं वैधवेय शाक्तेय इत्यादि । अण इति किं दाचेरपत्यं दाचायण. प्लाचायणः । ह्राच इति कि मारीच सौरुच. वडवाया अपत्य वाडवेय. शुक्रल' अन्यत्र वाडव. वैकर्णेय काश्यप कौसीतकेय काश्यप अन्यत्र वैकर्णि. कौसीतकि चतुष्पाद इति कमण्डलुश्चतुष्पादजातिविशेष. तस्यापत्य णेये उत्लोपार्थमाह ॥ ४१९ ॥

कमण्डलोरपत्य' कामण्डलेय अत्र कमण्डलुशब्दात् सञ्ज्ञायामूप् प्रागुक्त. । ऊवन्तात् णेये उकारस्य लोप । महाकुलीन ऐक्ष्वाके वंशे दाशरथिर्ममेति" भट्टौ । ऐक्ष्वाक इति तु इक्ष्वाकुमाचष्टे इति ञौ डित्त्वात् टिलोपे इक्ष्वाकयति इति स्थिते तत. इक्ष्वाक्यते इक्ष्वाकुरुच्यते असौ इति कर्म्मणि घञि इक्ष्वाक, इक्ष्वाकस्याय ऐक्ष्वाकः इति साध्यम् । तयोस्तु काद्रवेय. पाण्डवेय अत्र न्वोर्लोपेताविल्युकारस्य ओकार. । पाण्डुशब्दस्य गर्गादिपाठात् ण्य पाण्डव्यः शिवादिपाठात् ण पाण्डव. ॥ ४२० ॥

श्रीरा-टी—कद्रुश्च पाण्डुश्च तत् कद्रुपाण्डु तस्य पुस्त्व सौत्रत्वात् अनिताऽका र्णो गम्यते उकारलोपे कामण्डलेय. एव शितिबाहोरपत्यं शैतबाहेय' अम्बाया अपत्य आम्बेयः काद्रवेय' इति नागमातृवाचकस्य नेह ग्रहणं तस्योवन्तत्वात् णेयप्राप्तिः । पाण्डवेय. इति शिवादित्वात् पाण्डव. दौष्कुलेयं दुष्कुलीनः । मातृष्वसृपितृष्वसृभ्या णेयौ डित् मातृष्वसेयः पैतृष्वसेय. पितृष्वसादित्वात् मातृष्वस्रीयः पैतृष्वस्रीय' अदितेरपत्यम् आदितेयः कुर्वादित्वात् आदित्य. एव दैतेयः दैत्य आकृतिगणोऽयम् । आबाद्युदाहरति माद्रेय. इति मद्र्या अपत्यम् इति वाक्यम् एव यौवतेय.

४२१। कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी रजकी बलीवर्द्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्र्यनुसृष्ट्यनुदृष्टिकुलटाभ्य इनेयः।

कल्याणी—कुलटाभ्य' ५।॥, इनेय' १।।

सौभागिनेयः दौर्भागिनेयः।

सौपर्णेय कौम्भकारेय। द्व्यचोऽनद्या नदीवर्जितात् प्रीत्यान्तात द्व्यच ण्येय. स्यात्। दाक्षेय 'गौपेय नद्या इति किं गौणा गोदावरी गौण ब्रह्माभ्यो नदी मानुषी सञ्ज्ञाभ्य इति ण्येयप्राप्ते विषयम् एतत ग्रन्थकृता माहेय इत्युक्तम्॥ ४२०॥

अर्थवशाद्विभक्तेर्विपरिणाम इति न्यायात् एय इति सप्तम्यन्त षष्ठ्यन्त भूत्वाऽनुवर्त्तते इति त्रयोदशभ्य परस्य ण्येयस्य स्थाने इनेय. स्यात्। स्थानिवत्त्वाद्वृद्धि स्त्रियामीप् च। कल्याण्या अपत्य काल्याणिनेय. स्त्रिया काल्याणिनेयी अत्र सुभगा दुर्भगा परस्त्री इति त्रयाणा सुभगादित्वात् उभयपदस्य वृद्धि. यथा सौभागिनेय' परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैणेय. इत्यत्र इनेये कृते सुभगादिपाठसामर्थ्यात् यचोर्लोप इतीकारस्य लोपाभावे सन्धौ अस्यैव वृद्धि'॥ ४२१॥

श्रीरा टी—कल्याणी च सुभगा च दुर्भगा च बन्धकी च रजकी च बलीवर्द्दी च ज्येष्ठा च कनिष्ठा च मध्यमा च परस्त्री च अनुसृष्टिश्च अनुदृष्टिश्च च कुलटा च ता. ताभ्य'। राजतीस्थाने रजकीति लिपिकरप्रमाद। जिनेन्द्रबुद्धिपाठेन नृधोरत्वेन साधितम् एभ्यश्चतुर्दशभ्य' पूर्वस्थितसप्तम्यन्तनिर्दिष्टस्य ण्येयस्य क्ति विपरिणामात् इनेय. यकारणकार विनैवादेश.। अतएव षीत्वादीप् णित्वाद्वृ:। तेन कल्याणिनेयीत्यादि। इती लुगिनेयस्य परस्त्रिया। परस्त्रीशब्दात् परस्य इनेयस्य इतो लुक् स्यात् पारस्त्रैणेय' सुभगादित्वात् पदद्वयोर्वृ.। इहासत्यर्थकुलटाया ग्रहण तेन सत्या. कुलटाया अपत्य कौलटिनेय. अत्रादेराकृतिगणत्वात् कौलटिनेय। असत्यास्तु कौलटेर कौलटेयः। सौभागिनेय इति। सुभगादिर्यथा। "सुभगजङ्गलकृत् सिन्धुर्धेनु वनजदीत्तरा। वध्योगी गार्वेणय शतकुम्भपरस्त्रियौ। इह सर्वपरादिस्तु लोक प्रयोग इत्यपि। असिहत्या चतुर्विद्या कुरुपञ्चाल एव च। अधिदेवादिभूतौ च ण्यौ राजपुरुषी मत। सर्वात् पुरुषभूमी च तथा वान्तरइत् स्मृत.। अन्वादि-

शति कोऽपि स्यादनुसंवत्सरो मत । अस्य हेत्यस्य हेत्यौ च तथा कुरुकातौ मत:। स्यात् पुष्करसदित्येव सूत्रपूर्वनड स्मृत । अभिगमोऽनुहोडश्च प्राग्लेशनगरान्तदा। नेन्द्रान्तघादिवरुणास्तच्चे चेद्देवता अपि। अथ प्रवाहण. ण्येग्रे ण्येयान्ताञ्च वणी-त्यपि। अर्द्धादिपरिमाणञ्च भवेदाद्यजनट यदि। अनीश्वरोऽशुचिश्चैवाचैवज्ञा-कुशलौ मतौ। सुभगादिरिति ख्यातोऽसख्यस्तन्त्रेषु तान्त्रिके।" सुभगादीनि दान्यु-त्तरदानि येषा ते सुभगाया अपत्य सौभागिनेय। द्वयोर्द्वयोर्वृद्धि। एव सौभाग्यं दौर्भाग्य महासोभगाय दीयते उद्याचिदिषु छान्दस.। कुरुजङ्गले भव' कौरु-जाङ्गल: कश्चित् जङ्गलवेनुवनजान्ता. सुभगादौ न पठ्यन्ते तन्मते कौरुजङ्गल. वैश्व-धेनव सौवर्णवनज इति। सुहृद इद भाव सौहार्द्य सौहार्दम् इह सुख्यस्य ग्रहणात् आदिष्टस्य तु सौहृदमिति सुहृद इद सौहार्द शक्तुप्रधान. सिन्धु मध्यटलोपात् शक्तु-सिन्धु तत्र भव शाक्तुसैन्धव सिन्धुशब्द कच्छादिषु पठ्यते तेन तदन्तविधेरपि ष्णा वैश्वधेनव समूहे आश्वेनव सौवर्णवानज वध्योगशब्दो विदादिस्तस्यानन्तरापत्य ट्न. वाध्योग अनन्तर वाध्यौगि। अगारवेणुनामा कश्चित् तस्यापत्यम् आगारवेणव:, एव शातकौम्भ परस्त्रिया अपत्य पारस्त्रैणेय णेयस्य इनेय इह लोके भव ऐह-लौकिक' लोकोत्तरादिति णिक सर्वलोके विदित: सार्वलौकिक' परलोके भव पारलौकिक. प्रयोगे भव. प्रायौगिक आध्यात्मादित्वात् णिक असिहत्याया भव' आसिहात्य चतस्रो विद्या चतुर्विद्या चतुर्विद्या एव चातुर्विद्य चातुर्वर्ण्यमित्यन्य:। परे तु विद्यास्थानेऽप्येवमाहु. कुरुपाञ्चाले भव' कौरुपाञ्चाल. अधिदेवे अधिभूते भवम् आधिदेविकम् आधिभौतिकम् आध्यात्मादित्वात् णिक। राजपुरुषस्य भावो ब्राह्म-णादित्वात ष्य राजपौरुष्य एता कि राजपुरुषस्यापत्य राजपुरुषायणि सर्वपुरुष-स्येदं सार्वपौरुष सर्वभूमे र्निमित्तम् ईश्वर' सयोग. उत्पातो विदितो वा सार्वभौम.। अन्तरहृतोऽपत्यम् आन्तरहाति. अनुशतिकस्येदम् आनुशतिकम् अनुसंवत्सरेण दीयते आनुसंवत्सरिकम् अस्य हेति: प्रयोजकमस्य आस्यहैतिक. गणपाठात् मध्यलुक्। अस्य हत्येति युक्त आस्यहात्य: ष्ण'। अत्र परेकदिश्चिन अस्यहेति अस्यहेत्यौ शब्दौ न पठन्ति। अस्यहत्यशब्दोऽव्याश्रे वर्त्तते। कुरुकतस्यापत्य कौरुकात्य: गर्गादित्वात् ष्णय.। पुष्करसदोऽपत्य पौष्करसादि बाह्वादित्वात् ञिण। सूत्र पूर्वं यस्य स सूत्रपूर्व. स चासौ नडश्चेति तस्यापत्यं सौत्रनाडि। अभिगममर्हतीति आभिगामिको गुण। अनुहोतेन पठति आनुहोतिक.। नगररूपमिद येषा ते प्राग्लेशे वर्त्तमानाश्चेत् सुभ-गादय। पुण्ड्रनगरे भव, पौण्ड्रनागर. सौत्रनागर.। प्राग्लेश इति कि महानगरे भव:

महानागर' इन्द्रोऽन्तो यस्य स इन्द्रान्त घ आदिर्यस्य स घादि घादिश्चासौ वरुणश्चेति घादिवरुण इन्द्रान्तश्च घादिवरुणश्च तौ न विद्येते यासु ता' तच्छब्देन देवतोच्यते। तासाञ्च: इन्द्व तञ्च तस्मिन् तथाच देवताना चे सति देवतावाचकशब्दा सुभगादौ पठ्यन्ते तेनाग्निश्च मरुच्च तौ देवतेऽस्य आग्निमारुत कर्म क्रियते यो देवताद्वन्द्व. सूक्त-सम्बन्धी हवि सम्बन्धी वा तत्रैवाय विधि इह तु न भवति स्कान्दविशाख. ब्राह्म-प्रजापत्य. नैन्द्रान्तघादिवरुणा इति किं सौमेन्द्रम् ऐन्द्रावरुण हवि: इह तु स्यादेव ऐन्द्राग्नम् आग्निमारुतम्। अथानन्तर प्रवाहणशब्दोऽयवादिषु पठ्यते णेय एव तस्य ग्रहण तेन प्रवाहणस्यापत्य प्रावाहणेय तस्यापत्य युवा प्रावाहणेयि एतदादि सर्वं सुपञ्चालादावपि पठ्यन्ते। तेन पूर्वदस्य विकल्प प्रावाहणय प्रावाहणेयि। आदि ।६र्स्यो अचेति आद्यच् न अत् अनत् आद्यच् अनत् यस्य तत् परिमाणविशेषण तथा चाकारात् भिन्नाद्यच् अद्धादिपरिमाण सुभगादौ पठ्यते तेन अर्द्धद्रोणेन क्रीतम् आर्द्धद्रौणिकम् अर्द्धकौडविकम् अनदिति किम् अर्द्धप्रस्थेन क्रीतम् आर्द्धप्रास्थिकम अर्द्धप्रस्थिकम् इति कश्चित् सुपञ्चालादित्वात् अर्द्धद्रौणिकम् अर्द्धकौडविकम्। एवम् आनैश्वर्य्यम् आशौचम् अशौचम् आचैतन्नम् अचैतन्नम् आकौशलम् अकौशलम् आनैपुण्यम् इत्यादि। असख्य सुभगादि. तन्ते तान्निर्कैरुक्त तेन उदकशुद्धस्यापत्यम् औदकशुद्धिरित्यादि। प्रसङ्गसङ्गत्या शाहित्येन सुपञ्चालादिरिह निरूप्यते। सुसर्वा-र्द्धाज्जनपदा दयामद्रादिशश्च ते। प्राग्ग्रामनगरादिभ्योऽवयवादृत्तवाचिन। संवत्सरस्तु सख्यादि. सख्या रुख्यादिरेव च। अशानपरिमाणञ्च सख्यादिचेदनामनि। अभि-विष्याति सख्यादिवर्ष प्रौष्ठपदास्तुजे। अथ प्रवाहण णेये णेयान्तपणीत्यपि। अर्द्धादिपरिमाणञ्च ऋवेदाद्यजमध्यदि। अनीश्वरौ शुचिश्चैव चेतन्नाऽकुशलौ मतौ। अनिपुणश्च कैप्यचा यथा तथा यथा पुरी। सुपञ्चालादयश्चेते कथ्यन्ते कोविदोत्तमैः। सु सर्व अर्द्ध इत्येतेभ्यो जनपद्या सुपञ्चालादौ पठिता तेन सुपाञ्चाले भव सुपाञ्चालक. एव सर्वपाञ्चालक अर्द्धपाञ्चालक. अथानन्तर ते जनपदा मद्रभिन्ना दिक्पूर्वाश्चेद्भवन्ति तदा सुपञ्चालादौ पठ्यन्ते यथा पूर्वपाञ्चालक उत्तरपाञ्चालक दक्षिणपाञ्चालक अमद्रा इति कि पौर्वमद्र आपरमद्र दिग्वाच-केभ्य. प्राग्देशवर्त्ति ग्रामनगरवाचका सुपञ्चालादौ यथा पूर्वा चासौ इषुकामशमी तत्र भव पूर्वेषुकामशम पूर्वकार्ष्णमृत्तिक नगराणा तावत् पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे भव. पूर्वपाटलिपुत्रक पूर्वकान्यकुब्जक: नगराणा ग्रामग्रहणेनैव सिद्धे भेदेन यत् उभयोरुपादानं तत् सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थ तथाच दिक्पूर्वसमुदाय पूर्वेष

४२२ । क्षुद्रागोधाभ्यो वैरारौ ।

क्षुद्रागोधाभ्य ५॥, वा ।१।, एरारौ १॥ ।

नाटेरः नाटेयः, गौधेर गौधारः गौधेयः । गार्ग्यः वात्स्यः जामदग्न्यः पाराशर्य्यः ।

कामशब्द्यादिर्ग्रामनामधेयम् इह तु दिग्वाचक विनैव पाटलिपुत्रादिशब्दो नगर-माह । पूर्वत्र ग्रामवाचकसमुदायस्यादिक्पूर्वावयवादुत्तरस्य त्रि' । इह तु दिग्वाच-कान्नगरस्योत्तरदस्य त्रिरिति । ऋतुशब्दस्य समभिव्याहारात् ऋत्ववयववाचिम पूर्वदात् ऋतव सुपञ्चालादौ पथ्यन्ते यथा पूर्व वर्षाणा पूर्ववर्षास्तत्र भव पूर्व-वार्षिक पूर्वहैमन्तम् अवयवादिति किं पूर्वासु वर्षासु भव पौर्ववार्षिक । सङ्ख्या-पूर्व संवत्सर सुपञ्चालादौ पठ्यते यथा द्वौ सवत्सरौ व्याप्याधीष्टो भूतो भावी वा द्विसावत्सरिक एव सङ्ख्यापूर्व सङ्ख्यापि सुपञ्चालादौ यथा द्वे षष्टी व्याप्याधीष्टो भृतो भावी वा द्विषाष्टिक. द्विसाप्ततिक द्विषष्ट्यादिशब्दा सङ्ख्यासु वर्त्तमाना कालाधिकारीयत्यमुत्पादयन्ति । सङ्ख्यादिशानवर्जित परिमाणसञ्ज्ञायां सुपञ्चा-लादौ पथ्यते । यथा द्वो कुडवौ मानमस्य द्विकौडविक. द्वाभ्यां सुवर्णाभ्या क्रीत द्विसौवर्णिकम् । अनामनि इति कि पाञ्चलोहितिकः पाचकपालिक । भविष्यति तु त्रीणि वर्षाणि व्याप्य भावी त्रैवार्षिक तथाच नक्षत्र ताभिर्युक्तकाल इत्यर्थे ण तस्याऽर्थशेषे लुप् प्रोष्ठपदा तत्र जात इत्यर्थे ऋतुनक्षत्रात् ण, प्रोष्ठपाद. ज इति कि प्रोष्ठपदासु भव' कुशलो वा इत्यर्थे ण प्रोष्ठपद प्रोष्ठपदा । इति निर्देशात तत् पर्य्यायभाद्रपदाशब्दस्यापि ग्रहण तेन भाद्रपाद अजि तु भाद्रपद इति । अथ प्रवाहण णेय इत्यादि प्रयोगा प्रदर्शिता' । केऽपीत्यादि आहुरिति शेष तेन अयाथातथ्यम् अयाथापूर्व्यं परमते अयथातथ्यम् अयथापूर्व्यमिति ॥४३१॥

क्षुद्राश्च गोधाश्च क्षुद्रागोधा ताभ्य एरश्च आरश्च एरारौ । क्षुद्रा शीलकुलहीना अङ्गहीनाश्च । गोधा गोधादि अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्षुद्राभ्य. परस्य णेयस्य एर. स्याद्वा । गोधादे परस्य णेयस्य एरारौ स्याता वा इत्यर्थ । शील-हीना यथा नट्या अपत्य नाटेर नाटेय. एव कुलटाया अपत्य कौलटेर' कौलटेय पूर्वादिनेये कौलटिनेय एव' दास्या अपत्य दासेर दासेय । अङ्गहीना यथा । काणाया अपत्य काणेर. काणेय. गोधाया अपत्य गौधेर. गौधेय. गौधारः ।

चटकाया अपत्यं चाटकैर अत्र यर्योर्लोप इत्यत्र ययोरिति ज्ञापकादाकारलोपा-भाव: वाशब्दव्यवस्थयास्य नित्यम्। एवं स्त्र्यपत्ये णरस्य लुकि चटका इत्येव निपात्यते। गर्गादिभ्यः। गर्गस्यापत्य गार्ग्य: इत्यादौ यर्योरित्यनेन अकारादे-र्लोप। स्त्र्यपत्ये गार्गी सूर्य्यागस्त्यस्येति यकारलोप. एव वात्स्य इत्यादि॥ ४२२॥

श्रीरा-टी—क्षुद्राश्च गोधाश्च ताभ्यश्च व्यनिर्द्देशनार्थ एयवाविधानसामर्थ्यात् नट्या अपत्य इति वाक्य पक्षे नाटेय एवं यदा कुलटाशब्दोऽसतीवाचकस्तदा कौलटेर कौलटेय शीलहीनत्वात्। अङ्गहीनायान्तु काणाया अपत्य काणेर काणेय. एव कौञ्जेर इत्यादि। गोधार इति गोधाया अपत्यम् इति वाक्य क्षुद्रा-दिपाठात् गौधेर अत्रादौ पृथक्ण पाठात् गौधेय इति जुष्टस्यापत्य जोष्टार. मृग्या अपत्य मार्गार षण्डस्यापत्यं षाण्डार. काक्या अपत्य काकार मूषिकाया अपत्य मौषिकार' वाह्वादित्वात् मौषिकि.। चटकाभ्यो मैरो लुण्ण तु स्त्रियाम्। चटकाच्च चटकायाश्च परस्य णरस्य ऐर स्यात्। स्त्र्यपत्ये णरस्य लुक्। अतएव चटकात् ण्णेय चटकस्य चटकाया अपत्य चाटकैर. स्त्रियान्तु चटकस्य चटकाया अपत्य स्त्री चटका। गार्ग्य इत्यादि। ननु गर्गादिनडादिभ्या गोत्र एव ण्णरण्णायनौ तत् कथमपत्यसामान्ये विहित इति चेत सत्य जामदग्न्य पाराशर्य्य इत्युभाभ्याम् अन न्तरे ण्णरस्य द्रौणायन इत्यत्र ण्णायनस्य दर्शनात् सामान्येनोक्त अन्यत्रान्तरे ण्णरस्य द्रौणायन इत्यत्र ण्णायनस्य दर्शनात समान्येनोक्तम् अन्यत्रान्तर एवेति भाव। गर्गस्य गोत्रापत्य गार्ग्य अनन्तरे तु अत ञिण गार्गिरित्यादि। गर्गादिर्यथा। गर्गौ-वत्साक्कतीरेभ्यो व्याघ्रपादवट: शठ। अजो त्रिलस्यग्निवेशौ जवमानो धनञ्जय। द्दचो विश्वावसु शर्क्षा वर्म्मधूमपुलस्तय.। सस्कृतिर्वेदभृद्दयोगेन्द्रहुराजस्त्वसेमधु.। विप्रेऽण्ण लोहितो मण्डु जिगीषुर्गुह्यसुर्नर। कपि बोधवतण्डास्त्वाङ्गिरसेऽप्यथ कौशिके। कद्रु शसित्वसूलिन्द्र मानायी मनुकच्छपा। मड्सु शक्त्रु कतेस्तण्ड-स्तरुचो रूच मड्चु च। तनु. ण्णरूकतश्चेव शकर्लभनर तथा। कण्वागस्तिविरो-हितौ वृषवद्द पूर्वोगण शिप्पलु क्रष्णौ भिण्डिलशण्डिलौ च चिकितोदभ्रस्तितिचा-भिषक्। गोकक्षारिव काचुलूकसुयनौ स्थूलासुनाभ्युत्तकम्। ताता मन्तितभिणु-जोऽश्मरथ गोलुन्द तथा कुण्डलो। अनडुद्यज्ञवल्क्यौ च पर्णवल्क पराशर.। जतुकर्ण शकराच पूतिमाषश्च पिण्डल.। मूद्यानो वृहदग्निश्च कुटीभज्जमदग्नि च। लोहितादिश्च कर्णादिर्गर्गादौ परिकीर्त्तिता.। गर्गस्याऽनन्तरापत्यम् इति वाक्य ण्णरयर्योर्लोप इति अकारलोपे त्रि स्त्रिया षित्त्वादीप् गार्गी वानायनपक्षे गार्ग्या-

४२३। ओदौतोऽच्वत् तक्कद्‌य-क्यङ्याः।

ओत् औतः ५।, अच्वत् ।१।, तक्कद्‌य क्य-ङ्या १।।।।

ओदौद्भ्यां परस्तसंज्ञः कृत्संज्ञकश्च यः क्यङ्यौ च अच्वत् स्यात्। बाभ्रव्यः। नाड़ायनः गार्ग्यायण दाक्षायणी। पैतृष्वस्रीयः। मातृष्वस्रीयः। रैवतिकः। आश्वपालिकः। यादव· आङ्गिरस·।

यणी एव सर्वचोहनीयम्। इह पुलस्तिशब्दपाठात् ष्णे पुलस्त्य. पुलस्त्यशब्दस्य तु ष्णे पौलस्त्या इति। यद्यपि वेदभृच्छब्दादृष्यिष्णे कृते पश्चात् स्वार्थे ष्णे वैदभृत्य इति सिद्धाति तथापि ष्णे लुकि वेदभृत इति सिद्धार्थं पाठ. तत्र तु वैदभृत्या इति राजशब्दोऽसी गर्गादि तेन राजस्यापत्य राज्य सी तु सौराजि एतेनान्येषा सेऽपि सौगार्ग्य इत्यादि। माधव्यो विप्र अन्यत्र माधव शकलान्ताल्लोहितादि' ष्णास्य स्त्रिया नायनित्य तेन लौहितायनीत्यादि। कण्वेरन्तरापत्य काण्य. स्त्रिया काण्यायनी एव बौध्य. बौध्यायनी वातण्ड्य वातण्ड्यायनी। अनाङ्गिरसे तु कापेय वौधि. वातण्ड शिवादित्वात ष्णा. अनाङ्गिरसेऽपि गर्गादित्वाच्च वातण्ड्य स्त्रिया वातण्ड्यायनी वातण्डीति कश्चित् ॥ ४२२ ॥

अच् इव अच्वत अच्तुल्या। तश्च कृच्च तौ तकृतौ च तौ यौ चेति तकृद्यौ तकृद्यौ च क्यश्च ङ्यश्च ते। बभ्रोरपत्य बाभ्रव्य इत्यत्र ष्णे कृते ष्णोर्लोपौतावित्ति उकारस्यौकारे अनेन यकारस्याच्तुल्यत्वे औकारस्यावादेश। एव नावा तार्य्य नाव्यम् अत ढघेकादिति षो कृते अनेन यकारस्याच्तुल्यत्वे ओकारस्य आव्। एव लूयते य. स लव्य' तव्यानीयया इति यप्रत्यये उकारस्य गुणे यकारस्य अच् तुल्यत्वात् ओकारस्य अव्। एवञ्च भाव्यमित्यत्र व्यणि कृते वृद्धौ यकारस्याच्तुल्यत्वे औकारस्य आव् ओकारस्य अव् ये। एवञ्च गामिच्छति गव्यति नावमिच्छति नाव्यति इत्युभयच क्योम्व्यादृयस्येति क्ये कृते यस्याच्तुल्यत्वादवावौ। एवञ्च गौरिवाचरति गव्यते नौरिवाचरति नाव्यते इत्युभयच घान्ड्यक्कीति ङ्ये तस्याच् तुल्यत्वादवावौ। नचात्र अया य्वोरित्यनेन पक्षे वकारलोपोऽस्त्विति वाच्य न लोप' क्यङे इत्यनेन क्यङ्योर्नकारलोपादन्यस्य विरामविहितकार्य्यस्य निषेधेन दात्व-लाभावात् अतएव वाचमिच्छति वाच्यति इत्याद न कौडादि·। ननु त्यय इत्युक्तौ

प्रत्ययकारित्वेनेष्टसिद्धौ तत्कृद्द्वयकल्पना इति गौरवं कथम् इति चेन्न। उड्डुप्ये इत्यस्य प्रपूर्वस्य प्रोयते। केवलस्य च्या भूयीऽस्मि औयत इत्यादौ यकोऽपि अञ्वत्त्वापत्ते। गर्गादिस्तु गर्ग वत्स आकृति संस्कृति भज व्याघ्रपद वेदभृत् वीणायाम पुलस्ति विनस्ति रेभ अग्निवेश शङ्ख शट अवट धूम वर्म्मिन् धनञ्जय टच विश्वावसु जवमान लोहित संश्रित बभ्रु मण्डु मड्चु मङ्क मन्तु वीध शम्बू नितु गुग्गुलु जिगीषु मन्यु तन्तु इन्द्र मनायी मनावी मनु कात्यक रूच तनुच तरुच तण्ड वतण्ड कपितक कुरुकात स्कल देवहू काख गोकाच अगस्ति कुण्डली अनडुाह यज्ञवल्क पर्णवल्क जात बिवोहित हृष गणनावह गण शण्डिल मुद्गल मुषल पराशर जतूकर्ण मन्त्रित अश्मरथ शर्कराच पुतिमास स्थूला अवरका पिङ्गल कृष्ण गोलुन्द उलुक तितिच भिषज् विष्णुज भण्डिल दन्त किकत एकनू पिप्पलु वृहदग्नि जमदग्नि सुलोभिन् कुटीषु पाण्डु इत्यादि। ८७। नडादिमाह। नडस्यापत्यं नाडायन. अग्रेणि एतदुभयप्रत्ययान्तेऽपि नडादि स्यादित्यत आह गार्गायणः दाचायणीति गर्गस्यापत्य गार्ग्य गार्ग्यस्यापत्य गार्ग्यायण अत्र क्यञ्चौ चेत्यत्र आकारवर्जनात् यस्य लोपो न स्यात्। एव दचस्यापत्य दाचि. दाचे. स्यपत्यं दाचायणी अत्र यचोर्लोप इति इकारलोप षित्वाट्टीप्। नडादिस्तु। नड अश्व अश्मन् शङ्ख विद पुट रोहिण खर्ज्जूर स्वरूप भडिल भडित भण्डिल भण्डित प्रकृति वामदत्त अनुयोवा काश काण कोशल गोलाच अकंश्वन् वलसद चक्र कुल श्रविष्ठा श्वविदिन् गोमिन् श्याम धूम धूम्र वाग्मिन् विश्वानर कूट जल वड ग्रीष्म अर्ह व्रच विशम्प विशाल गिरि चपल चुप दासक वैल्व वाम्य अनुडुह्य अर्जुन शूद्रक सुमनस् ओजस् हस आतप किर खिर खदिर चरमुञ्ज इतिक इतिस उदक नमक सप्तन् राजन्यतिक प्राण नव सायक दास मित्र द्वीप पिञ्जर पिङ्गल किङ्कर कातर काखल काश्य काव्य अज अमुष्य अमित्र लिप्र चित्र कुमार लोह मूर्ह स्तम्भ शिंशपा अग्र श्रण शकट तृण शलभ मिमत ऋच् जल इन्ध जलन्धर युगन्धर हसक दण्डिन् हस्तिन् पञ्चाल चमसन सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चरक वदर अश्मव स्वरूप कामुक ब्रह्मदण्ड उडुम्बर श्रोण आलोह मण्डप इत्यादि। कुञ्जादिस्तिकादिस्व नडाद्यन्तर्गणौ॥११६॥ पितृष्वस्रादिमाह। पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वस्रीय एव मातृष्वस्रीय स्त्रियां पैतृष्वस्रीया षित्वाभावादेव। पितृष्वस्रादिस्तु। पितृष्वसा मातृष्वसा भ्राता चतुष्टयमिति। रैवत्यादिमाह। रेवत्या अपत्यं रैवतिक एवम् आश्वपालिक.। रैवत्यादिस्तु। रेवती अश्वपाल द्वारपाल मणिपाल

वृक हृणिक वृकग्राह कर्णग्राह कुक्कुटाच ॥ ९ ॥ शेषमाह। यदोरपत्यं यादवः अत न्वोर्लौपौताविति उकारस्य ओकारेऽव् अङ्गिरसोऽपत्य आङ्गिरस एव रघोः राघव उपगोः औपगव पशोः पार्शवः इत्यादि। न्वोर्लौपौताविल्यनेन प्राप्त नलोप निषेधयति ॥ २३ ॥

श्रीरा टी—ओच औच तत्तस्मात् अजिव अज्वत् तथ क्षच तौ तक्षतौ तक्षतोर्य. तक्षदय तक्षदयश्च क्यश्च ध्यश्च ते। बाभ्रव्य इति बभ्रोरन्तरापत्य ण न्वोर्लौपौताविति उवर्णस्यौकार, यस्याज्वद्भावात् यलायवायाव इत्यवादेश कौशिक एवाभिधानम् अन्यत बाभ्रव तनुस्थाने तन्तुरिति पठत्यपर। कतो मुनिविशेष तस्यानन्तरा- पत्य कात्य. स्त्रियां कात्यायनी। कण्वादि प्रयोजनमग्रे वच्यति। गर्गादेराकृति- गणत्वात् रामरथशब्द कण्वादौ ज्ञातव्य रामरथस्यापत्य रामरथ्य ब्वे तु रामरथा स्त्रियां रामरथ्यायनी रामरथी रामरथ्यस्यापत्य युवा रामरथ्यायन रामरथस्य छात्रा रामरथा सङ्घाङ्कघोषलच्च ऽनि रामरथानि रामरथशब्दादगोत्रे- ऽप्युपचारात्। कुर्वादेरषिङ्गोराजश्वशुराच्चनिन्मनोऽस्तु सश्च। कुर्वादेर्गोत्रेऽगोत्रे च ण्यर्थेषिन् स्यात् ख इत्यर्थ गोराजश्वशुरेभ्यस्तु अनित् इत्यन्यो य इत्यर्थ। मनोऽस्तु ययोगे सश्च न इत्। कुरोरपत्य कौरव्य कौरव्यौ कौरव्या इत्यादि स्त्रियां कौरव्या- यणी कौरव्या, केचित् कौरव्यायणीति नित्यमाहु.। एव लाचण्य लाचायण्यौ लाचायण्या स्त्रियां लाचण्या इत्यादि। कुर्वादिर्यथा। कुरु करि गर्ग गर्गोका- कूट शकल शलाका सत्यङ्कारम्। शाक शुभ्रोमतिमञ्जुष तथा ऽडभोकारम्। एवकार केशोरि रथकारकश्च पट्टिका। पिण्डीमूलेन्द्रजाला शकन्धुकविधा- रक। एकजित् स्यात् न मन्यायश्च पितमत् पथिकारिणी। छन्ता भर्त्ता शूर्प- नायो दामोष्णिषि विनस्तथा। भर्बु श्यावरथ श्यावपुत्र सेनान्तदा मता.। कारव' वच्चिये सम्राट् केशिन्या केशिनो भवेत्। न्येभातुर्वर्म तस्यैव वेन केनचिदीरित। यमादित्यावदितिश्चैवा पत्याद्यादिपतिर्दिति। पत्यश्वकुलराष्ट्रार्थगणवास्तु धन वसु। विद्याशतनवचैव प्राणधान्य सभाजगत्। रथकारशब्दोऽत्र जातिवचन। शिल्पि- वचनस्तु कारुत्वेन एव प्राप्ते। शके भवतीति शक भूरिह पाठबलान्यकारागम। हारिषेण्य वैष्वक्सैन्य बाह्वादित्वात् हारिषेणि वैष्वक्सेनि. एव तान्तवाय्य तान्त- वायिरित्यादि। सम्राजोऽपत्य साम्राज्य चत्रिय अन्यत्र बाह्वादेराकृतिगणत्वात् साम्राजि: केशिन्या अपत्य केशिन्य णे केशिनादेश अन्यथा पुवद्भावे केश्य स्यात्। भ्रातुरपत्यं भ्रात्व्य. ण्यस्य वम् पितृष्वस्रादित्वात् भ्रात्रीय. कस्यचिन्मते वेणशब्दस्य

कुर्वादित्वात्, वैण्य तथा च वैण्य पृथु हैहयमर्जुनश्च इति। वेणाच्छान्दसीति पाणिनिसूत्राच्छान्दसमिदम्। यमस्यापत्य याम्य' आदित्यस्यापत्यम् आदित्य ण्ये ण्यलोप. अदितेरपत्यम् आदित्य प्राजापत्य एव वैश्वपत्य दितेरपत्य दैत्य. पश्वा-द्यादिपतेस्तु पाशुपत' जागत्पतम् इति कुर्वादि। गोरपत्य गव्य राज्ञोऽपत्य' राजन्य क्षत्रियेऽभिधानम् अन्यत्र राजन मनवर्जेत्यादिना नियमेन न नलोप हनषण इति नियमान्न उड्लोप श्वशुरस्यापत्य श्वशुर्य्य संज्ञाया बाह्वादित्वात् श्वाशुरि मनोरपत्य मनुष्य ये सन् न इत। नाडायन इति नडस्यान्तरापत्यम् इति वाक्यम्। नडादि-र्यथा। नड भण्डित रोहिण शङ्खपुटं पद काण चर गिरि चक्र कुटम्। विद काश वनं कुल धूम जलं किर चित्र सुर खडलोह नरम्। भडिलो भडलो भण्डित' प्रकृतेश्चपलो नमक खदिरो मिमत। चरक शकट सुलभो वटर स्थिरक खरपः सुमनोऽजजना। शायक दासक किङ्कर दुर्ग कातर काखल पिङ्गल धूसम्। भण्डिल कोशल सुपक्क विशाल सातप चुपमश्वविशप्पम्। भूज खरूप खञ्जाल वामो दच्चो धरिविण। अश्मा गोलो च गोलाच्च जलन्धर युगन्धरा। कुमार शिंशपा काव्यो वीचार्हाविति सैतिकौ आनडूह्यार्जुनौ दण्डीश्यामो वाग्मी च सप्तम। इन्द्रा-मुष्यो निगु' काश्यो राजव्यातीकपिञ्जरा। दीप प्राणो दास मित्री सुञ्जाप तृण शूद्रका। अनुग्रीव श्रविष्ठा च विश्वानरश्च हसक। मण्डपा कश्मलस्तम्ब खर्जूर चमसश्च ऋक्। ग्रीष्मो हस्ती वैणवाप्यो सुकृत श्रोणकामुकौ। ब्राह्मणोडुम्बरा लोह द्रोणजीवन्त पर्वता। सभोऽश्वत्थोष्पदण्ड' स्यात् शलङ्कुस्तु त्र्यकौशिकी। वाशिष्ठे तु वर्णविप्रे कृष्णजातस्तु पूरुषे। दर्भ आग्रायणे भर्गस्त्वैगर्त्ते शुनकस्तथा। वत्स्ये ऋषावग्निशर्मा स्याच्छरद्वांस्तु भार्गवे। भारद्वाजे तु आत्रेयो भरद्वाज शपस्तथा। आत्रेयेऽथ षायणे च क्रौष्टोरस्तुक् सदा मत'। षणान्ता षणन्ताश्च गोत्रार्था षणान्ताश्च हरितादय। शिंशपाया अपत्यमित्यर्थे। आद्यचो णित्ते शिंशपादाश्रयो दीर्घसत्र-देविकानाम्। शिंशपादीना णित्ते परे आद्यच स्थाने विप्रसङ्गे आत् स्यात् शांशपा-यन आनडुह्य इति गर्गादि षणान्त. अर्जुनस्यान्तरापत्यम् आर्जुनायन' बाह्वादित्वा-दार्जुनि। एव सात्तायन सात्ति. पञ्चानामपत्य पाञ्चायन बाह्वादित्वात् पाञ्चि। वैण्य इति वेणो नाम राजर्षिस्तस्यापत्य वृद्धेऽकौशलाजादेरिति ण्यङ् वैण्यस्तस्या-पत्य युवा वैण्यायन अतएव ण्यट्न. क्षत्रियार्षेभ्य इति न लुक्। द्रौणा-यणोऽश्वत्थामा इति तु पुत्रे पौत्रत्वोपचारात्। शलङ्कोरन्तरापत्यं शालङ्कायणः षायने घतो लोप.। इदमकौशिकी कौशिके तु बाह्वादि. वानायनो वाशिष्ठः

अन्यत्र वात्ति काण्वायनी विप्र अन्यत्र कार्ष्णिः जातस्यान्तरापत्यं जातायन पुमान् पुरुष इति किं जाताया अन्तरापत्यं जातेयि प्रातिपदिक ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्यस्य ज्ञापकमिदम्। दार्भायण आग्रायण अन्यत्र दार्भि भार्गायण त्रैगर्त्ते अन्यत्र भार्गि शौनकायनी वात्स्य अन्यत्र शौनक विदादित्वात् ट्ण आग्निशर्मायण ऋषिः अन्यत्र बाह्वादित्वात् आग्निशर्मि शारद्वतायनी भार्गव अन्यत्र शारद्वत. विदादित्वात् ट्ण आत्रेयायणी भरद्वाज अन्यत्रात्रेयि भारद्वाजायन. शापायनश्चात्रेय अन्यत्र भारद्वाज ऋषिणा शापि अत ष्णि क्रौष्टोरपत्य क्रौष्टायन वती लुक् ष्णायने इदमकौशिक इति कश्चित्। गोत्रविहितष्ण्यन्ताऽगोत्रविहितष्ण्यन्ताश्च नडादौ पठ्यन्ते तस्मादेव नियमात् यूनि प्रत्यय। मूले गार्ग्यायण इति गर्गस्यान्तरापत्य गार्ग्य तस्यापत्य युवा इत्यर्थे ष्णायन आति न ष्णस्य लोप एव वात्स्यायन इत्यादि। मूले दाक्षायण इति दक्षस्यान्तरापत्यम् इति दाक्षिस्तस्यापत्य युवा दाक्षायण एव प्लाक्षायण इत्यादि स्त्रिया गर्गस्यापत्य यूनी गार्गी गार्ग्यायणी दाक्षीति स्त्रिया युवत्वनिषेधात् दाक्षायणी तु दक्षस्यापत्य दाक्षायण स्त्रिया षित्वादीप्। गोत्रार्थे इति किं सोमो देवता अस्य सौम्यस्तस्यापत्य सौमि। सुतङ्गमस्य निवास सौतङ्गमि- स्तस्यापत्य सौतङ्गम शेष ष्ण एव ट्णान्ता हरितादय हरितस्यान्तरापत्य हारित. विदाद्यन्तर्गणत्वात् गोत्रे ट्ण तस्यापत्य युवा हारितायन परस्त्रिया अपत्य पार- शरस्तस्यापत्य युवा पाराशरायण इत्यादि। बाल्यादे. ष्णायनस्य लुक्। बाल्यादे. परस्य ष्णायनस्य यूनि विहितस्य लुक् स्यात्। बालस्यान्तरापत्य बालि तस्यापत्य युवा बालि। एवमुदीचोऽपत्यम् औदञ्चिस्तस्यापत्य युवा औदञ्चिरित्यादि। बाल्यादि- र्यथा। बालिरौदञ्चि भौलिङ्गि सात्यकामि च सात्यकि। औदक्ष्यौद मद्यौद शुङ्गि शालङ्कयस्तथा। गौपासञ्चौदमयी च दैवस्थान्योद्गायनी। शाफल्की दक्षितौ- वाह चितिश्चैवौञ्जिहायनि। पैङ्गलायनि वाल्कायनि पैङ्गायनि वाकयवाणि। ष्ण्यन्तानामेषा प्राचा ष्णेश्चाबैङ्ग्यादेरित्यनेन लुकि सिद्धे प्राच्यार्थं पृथगुपादानम्। प्राचा ष्णेश्चाह वैङ्ग्यादे वैङ्ग्यादे। प्राचा गोत्रे य. ष्णिसदन्तात् यूनि विहितस्य ष्णायनस्य लुक् स्यात् न तु वैङ्ग्यादे। पन्नागारस्यापत्य पान्नागारिस्तस्यापत्यं युवा पान्नागारि। वैङ्ग्यादेस्तु विङ्गस्यान्तरापत्यं वैङ्गि. तस्यापत्य युवा वैङ्ग्यायन। धारणस्यान्तरापत्यं धारणि तस्यापत्यं युवा धारणायन इत्यादि। वैङ्गि धारणि वाल्मीकि देवप्राणा- र्हतिस्तथा। तौल्वलि सुविदैवौद्धि पौञ्चिवैरकिवैकनि। कारेणुपादि वैकर्णी कालिङ्ग्या हंसकी तथा। चापेटक्यासिबान्धी पौष्करसादिश्च नैयमिः। देवस्थन्ति

श्चृती तथा दैवयजिर्मतं । न भरतगोत्राच्च । प्राच्यात् भरतगोत्राच्च यूनि विहितस्य लुक् स्यात् । अर्जुनस्यान्तरापत्यम् आर्जुनिस्तस्यापत्य युवा आर्जुनायन. पूर्वस्य बाधकोऽयम् । पैतृष्वसीय इत्यादि पितृष्वसुरपत्यमिति वाक्यं णीय णित्वाद् ञि: स्त्रिया पैतृष्वसीया पैतृष्वसीया भार्य्या इत्यादि पितृष्वसा तथा मातृष्वसा भ्रातुरनित् भवेत् । कुत्सायां णायणिश्चैव सौवीरगोत्रसम्भव । भ्रातृशब्दात् णीयो णित् तेन भ्रात्रीयभार्य्य इति सौवीरगोत्रसम्भवो णायनि. कुत्सायां पितृष्वस्रादौ पठ्यते तस्मादपि अणिणीय । यमुन्दस्यापत्य यामुन्दायनि तस्यापत्य युवा नित्य यामुन्दायनीयो जाल्म रेवत्यादित्वात् यामुन्दायनिक एव सौयामायनीय. सौयामायनिकं वार्ष्यायनीय वार्ष्यायनिक । तथाच यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्यस्तेभ्य किञ. स्मृता । सौवीरेषु च कुत्सायात् द्वौ योगौ शब्दवित् स्वरित् । इति महावृत्ति. द्वौ णीयणिकौ । णित्वाभावे पूर्ववत् प्रयोजनम् । रैवतिक इति रेवत्या अपत्यम् इति वाक्य ययोरित्यादिना ईकारलोप ञिश्च स्त्रियाम् । रैवतिकी आश्वपालिक इति अश्व पालयतीति अश्वपाल: षण् तस्यापत्यमिति वाक्यम् । रेवत्याश्वमणिद्वारपूर्वपालोऽथ कुत्सने । गोत्रस्त्रियश्च बाहुल्याद् वृद्धा. सौवीरगोत्रजा. । कर्णभ्रातृवृकग्राहौ कुक्कुटास्यस्तथैव च । वृकवञ्चौ सवर्णा च परे शिष्टप्रयोगत. । अश्वमणिद्वारेभ्य: पालो रेवत्यादौ पठ्यते जयादित्यस्तु अश्वपाली मणिपाली । द्वारपालीति स्त्रीलिङ्गमङ्गीकरोति न्यासे तु द्वारपालादीनामदन्तनिर्देश. । अथानन्तर गोत्रविहितत्यान्तास्त्रिलिङ्गा कुत्साया पठ्यन्ते गार्ग्या अपत्यं युवा गार्गिक. ग्लुचुकायनेरपत्य युवा ग्लौचुकायनिको जाल्म: भिमतादित्वात् गार्ग्य. ग्लौचुकायनश्च जाल्म । गोत्र इति किं कारिकेयो जाल्म. स्त्रिय इति किम् औपगवि कुत्सायामिति किं गार्ग्यो मानवक । कुत्सन इत्येव सौवीरगोत्रे ये वृद्धास्तेऽपि बाहुल्याद्रेवत्यादौ पठ्यन्ते भागवित्तस्यान्तरापत्य भागवित्तिस्तस्यान्तरापत्यं युवा भागवित्तिको जाल्म बाहुल्यात् पक्षे यथा प्राप्त भागवित्तायनो जाल्म । तृणविन्दोरन्तरापत्य तार्णविन्दव तस्यापत्यं युवा तार्णविन्दविक । आकशायस्यान्तरापत्यम् अनुशतिकाद्याकृतिगणत्वात् आकशायेयं तस्यापत्य युवा आकशायेयिक अन्ये तु अनुशतिकादिपठितत्वात् आकशायनशब्दस्यैव आकाशायनेयिको जाल्म इति वदन्ति तन्न तथाचाहु. भागपूर्वपदो विचि द्वितीयस्तार्णविन्दव. । तृतीयस्त्वाकशायेयो गोत्रात् ठग्बहुल तत इति परे । ठक् णिक: । वृद्धिग्रहणमिह स्त्रीनिवृत्त्यर्थं सौवीरगोत्रज इति किम् औपगविर्जाल्म. कुत्सायामिति किं भागवित्तायनो मानवक: । शेषानुदाहरति यादव इति यदुर्नाम

४२४। मन्वर्जान् वर्मोच्चस्येनोऽनोऽध्वात्मनो-ऽपत्यणोऽविकारण्याभावकर्म्मय ईने न नलोपः।

मन्वर्जान् वर्मोच्चस्येन ६।, अन ६।, अध्वात्मन ६।, अपत्यणे ७।, अविकार-ण्याभावकर्मये ७।, ईने ७।, न ।१।, नलोप १।।

मन्वर्जस्यानो वर्म्मण उच्णः स्यात् परस्येनश्चापत्यार्थ-णे अनो विकारार्थवर्जे णे भावकर्म्मार्थवर्जे ये च, अध्वात्मनोरीने, नलोपो न स्यात्। याज्वनः भाद्रवर्म्मणः औच्णः चाक्रिणः। श्रैवः वाशिष्ठः।

कश्चित तस्यान्तरापत्यम् इत्यर्थे ण्य आङ्गिरस इति अङ्गिरसोऽपत्यम् इति वाक्य मुनौ तु शिवादित्वात् एवम् औपगव माधव मारीच इत्यादि॥ ४२३॥

मन वर्जयतीति मन्वर्ज ढात् षण् मन्वर्जश्चासौ अन् चेति मन्वर्जान्। स्यः सयोग स्यादिन् स्येन् मन्वर्जान् च वर्मन् उच्चन् च स्येन् च मन्वर्जान्वर्मोच्चस्येन् तस्य। अध्वन् च आत्मन् च अध्वात्मन् तस्य। अपत्ये ण अपत्यणः तस्मिन्। न विकारोऽविकार अविकारे ण अविकारण भावस्य कर्म्म च भावकर्म्मणी न भाव-कर्म्मणी अभावकर्म्मणी अभावकर्म्मणोर्य अभावकर्म्मय। अविकारणश्च अभाव-कर्म्मयश्चेति अविकारण्याभावकर्म्मय तस्मिन् विकारार्थवर्जणेषु सर्वेषामनन्तानां नलोपनिषेधे अपत्यणे मनन्तस्य नलोपार्थमाह मन्वर्जानिति। अपत्यणे परे मन्वर्जस्यैव अनन्तस्य नलोपो न स्यात्। मनन्तस्य तु नलोप. स्यादेव। अपत्या-र्थादन्यत्र मनन्तस्यापि नलोपो न स्यात्। मनन्तवर्जनात् वर्म्मणोऽपि नलोपे सिद्धे तस्य नलोपनिषेधार्थं पुनर्वर्म्मणो ग्रहणम्। उच्णस्तु इह ग्रहणं नियमार्थमेव तेन उच्णोऽपत्यार्थणे एव नलोपो न स्यात् अन्यार्थणे तु नलोप. स्यादेवेति। यथा उक्ष्णोऽपत्य औच्णम्। अन्यत्र उच्ण इदम् औचं चर्म्म। यज्वनोऽपत्य याज्वनः शिषत्वात् णे कृते अनेन नलोपनिषेध.। मनन्तस्य तु सौपाम. भाद्रपामः। ह्रित-नाम्नस्तु नलोपो वा वक्तव्यः। हैतनाम्नः हैतनामः भद्रवर्म्मणोऽपत्य भाद्रवर्म्मणः उच्णोऽपत्यम् औच्णः इत्यत्र हन् यत् ष्टत राज्ञामिति उङ्लोपः। चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः एवं शाङ्गिनः दाण्डिन इत्यादि। अनन्त विकारार्थवर्जे णे यथा ब्रह्मणो

आत' ब्रह्म वेत्ति इत्यर्थे वा ढचेकादिति णे ब्राह्मण'। एवं साम्न इद सामनम् अव मनन्तस्यापि वर्जन नास्ति। शुन इद शौवन माघवन चर्म्मण इद चार्म्मणम्। शुन सङ्कोचे चर्म्मण कोषे वाच्ये ब्रह्मण इदमित्यर्थे न आ निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात नलोपनिषेधो न स्यात्। शौव सङ्कोच। चार्म्म' कोष'। ब्रह्मणोऽय ब्राह्मी मन्त्र। विकारार्थे णे तु हैम्नो विकार हैम अश्मनो विकार आश्म। अन्यत्र हैमनम् आश्मनम्। भावकर्मार्थवर्जे णे मूर्द्धनि भवो मूर्द्धन्य सामनि साधु सामान्य ब्रह्मणि साधु ब्रह्मण्य। भावकर्मणे तु राज्ञो भाव कर्म वा राज्यम् एव सौदाम्यम् अध्यात्मनोरीने यथा अध्वनि साधु अध्वनीन एवम् आत्मनीन एवम् अध्वन्य अत्र तु अनन्तत्वादभावकर्म्मणे सामान्यान्नलोपनिषेध। शिवस्यापत्य शैव एव वाशिष्ठ। शिवादिस्तु। शिव तक्षन् गङ्गा विपाशा कुञ्चा कोकिला प्रोष्ठ वतण्ड पिष्ट मयूर कर्ण खर्जूरक भूरि सन्धि मुनि कुठार अनभिम्लान ककुत्स्थ सुपिष्ट ऋष्टिषेण यस्कभूमि तृणा सपत्नी जरत्कारु पैष्टिक चण्ड कुम्भ कहोड। ककुभ बोध पीवर टण कर्ण चौरङ्गद जलङ्गद परिषिका गोभिल जटिलक वधिरक मुञ्जरिक वृश्चिक खञ्जारक खञ्जाल रेख लेख वर्त्तुल पिघाक इच्वाकु नडाक ऊर्ण-नाभ उत्कैया रोहितिका आर्य्यश्वेता लच वशिष्ठ लच अश्वस्थूल किनन्दन विरूपाच इत्यादि॥ ६२॥ यस्कादिर्विंदादिश्च शिवाद्यन्तर्गणौ॥ ४२४॥

श्रीरा-टी—मन वर्जयतीति मन्वर्ज्ज स चासौ अन् चेति मन्वर्जान् स च वर्म्मा च उच्चा च सेन् च (स्यादिन् सेन्) तत् मन्वर्जान् वर्मोचसेन् तस्य अध्वा च आत्मा च तत्तस्य न विकारोऽविकारस्तस्मिन् णा अविकारण। भावश्च कर्म च ते भावकर्मणी न भाव कर्मणी अभावकर्मणी तयोर्य अभावकर्मय पश्चात् अवि-कारणश्च अभावकर्मयश्च तत्तस्मिन्। याज्वन इति यज्वनोऽपत्यम् इत्यर्थे ष्णः न्वोर्लोपौतौ तेऽच्ये इति प्राप्तलोपोऽनेन निषिध्यते मन्वर्ज' इति किं भाद्रसामः सौसाम अपत्यस्य इति किं चर्म्मणा परिवृतो रथ. चार्म्मणो रथ' मन्वर्जानित्युक्ते वर्म्मणो वर्जने प्राप्ते वर्म्मग्रहणादाह भाद्रवर्म्मण' इति भद्रवर्म्मणोऽपत्यम् इति वाक्य' एव शार्ववर्मण' इत्यादि औच्ण इत्यादि। यद्यपि मन्वर्जे'त्यनेन नलोप प्रतिषेधा-दुक्षोऽपि प्रतिषेधः सिध्यति तथाप्युक्ष्णः पृथग्ग्रहण एव ज्ञापयति अपत्यणाति-रिक्ते णे नलोपनिषेधो न भवति तेन औच्ण पदमित्यत्रापि विकारणे निषेधो न स्यात् चाक्रिण इति चक्रिणोऽपत्यम् इति वाक्य' न्येनो न नलोप.। अस्य सूत्रस्य योगविभागः कर्त्तव्यः तेन क्वचिदन्यत्रापि तथाहि। ब्रह्मणो जातापत्यार्थे।

ब्रह्मणोऽपत्यणे नलोपो न स्यात् जातौ। ब्रह्मण अपत्य ब्राह्मणो जातिः अप-त्यण इति किं ब्राह्मी नामौषधिजाति जातौ किं ब्रह्मणोऽपत्य ब्राह्म इति। पणि गणि गाथि केशि विदथिनो वा तु हितनाम्न। एषामपत्यणे नलोपो न स्यात् हितनाम्नस्तु वा। पाणिनोऽपत्य पाणिन गाथिन कैशिन, वैदथिन। हित-नाम्नोऽपत्य हैतनाम। इनोऽकलाप्यादेरनपत्ये। इनो नस्य लोप स्यात् न तु कलाप्यादे, अनपत्यणे परे सग्विण इदं साग्विण मैधाविन अपत्ये तु मैधाव इत्यादि। कलाप्यादेस्तु कलापिन इद कालापम् कलापी पीठसर्पिषु कुथुमी तैतिली तथा। जाजली लाङ्गली स्यात् स ब्रह्मचारिशिखण्डिनौ। कलाप्यादौ शिलाली च नवशब्दाः प्रकीर्त्तिता। कर्मचर्मणोरताच्छील्यकोषयो। ताच्छील्य-भिन्ने कर्मण कोषभिन्ने चर्म्मणो नलोपो न स्यात्। कार्मण चार्म्मण, अताच्छील्य-कोषयोरिति किं कार्म कर्मशील चार्म्म कोष। दण्डिहस्तिन णायने जिह्मा-शिवासिनोऽस्तु णेयायन्यो। दण्डिनो हस्तिनश्च णायने नलोपो न स्यात् जिह्मा-शिवासिनोस्तु क्रमात् णेयायन्यो दण्डिनोऽपत्य दाण्डिनायन, एव हास्तिनायनः जैह्माशिनेय वासिनायनि। अथर्वण णिके। अथर्वणा कृतो ग्रन्थ अथर्वा णमधीते वेत्ति वा आथर्वणिक। शैवा इत्यादि। शिवस्यापत्यमिति वाक्यम्। शिव तच गङ्गा ककुभी मयूरो वतण्ड भूमी मुनि सन्धि यस्का। पृथा विपाशा तृणकर्ण कुम्भा मण्डूक बौधान भिमान चण्डा। इच्वाक खञ्जावक रेखकर्णौ खञ्जाल कोलच सुपिष्ट पीला.। खदूरको भूमिलता कपिष्टा पिञ्जारकौ ऋषिक कोकिलेला। पटको वर्त्तन, शोफो विरूपाच्च कलम्बन। मञ्जीरको जरत्कारु-कहोडा लेख पोवरा। अयस्थुणो वधिरक उत्कैया प्रोष्ठवर्त्तुलौ। क्रुञ्चा जटि-लको गोभिलकौतुकुर्य्यौ भनन्दन। खजूरको नभिम्लानः ककुत्स्थ, पौष्टिक-स्तथा। ऋषिषेण कुठाराग्र्य श्वेत लोहितिका अपि। ऊर्णनाभश्च पिठक सपत्नौ प्रोष्ठिकस्तथा। तक्षशाला जलङ्कद कुर्द्दसम्बक ऋषाय। अङ्गद्दा मानुषी संज्ञा नदीसञ्ज्ञा मता इह। भारद्वाजे तु गृङ्ग स्यादात्रेये छगली मतः। वायस, विकर्णोऽथ चौरङ्गद, परिषकोऽपि च। दशरथोऽथ कुलीनश्च कन्याया, णो भवे-त्तथा। त्रिवेण्यास्त्रिवणो विश्रवसस्तु वरणोऽपि च। विश्रवणो मनीर्वा सन् गण-सूत्रप्रमाणतः। इहादन्तानां पाठ, णिवाधनार्थं इञिकारान्ताना स्त्रीत्यान्तानां णेयबाधनार्थः तचन् शब्दस्य कारुवाचकत्वात् णिवाधनार्थः तच्णोऽपत्यं ताच्णः मनवर्जान् इति अनन्तत्वात् नलोपो न स्यात् कुर्वादित्वात् ताचण्यः। गङ्गाया

अपत्य गाङ्ग। अवग्रादित्वात् गाङ्गेय तिकादित्वात् गाङ्गायनि'। पीलाया अपत्यं पैल अवग्रादेराकृतिगणत्वात् पैलेय परे तु क्वचित् अपवादविषये उत्सर्गेऽपि निविशत इति न्यायात् इत्याहु एव शालाया अप्यूहनीयम् जरत्कारुशब्द उदन्त-त्वादिपाठात्। ऋषिपेणशब्दस्यानन्तत्वात् णत्वाबाधनार्थ। कुरुवंशोत्पन्ना ऋषिवाचका अन्धकवंशोत्पन्ना वृष्णिवंशोत्पन्नाश्च सर्वे शिवादौ पठ्यन्ते। कुरौ नाकुल साहदेव ऋषि। मूले वाशिष्ठ इति वशिष्ठस्यापत्यम् इति वाक्यम् एव वैश्वामित्र। अन्धकस्य स्वाफल्क तौरस। वृष्णे वासुदेव आनिरुद्ध इत्यादि। ननु सर्वेषा व्याकरणाना माहेशमूलकत्वेनाधुनिककुरुं ध्यन्धकवृष्णिवंशवाचकाना कथ शिवादौ पाठ इति चेत् सत्य शिवस्य सर्वज्ञत्वात् तत तेषा सङ्कलन यद्वा ऋषेरना-दित्वात् कुरुंध्यन्धकवृष्णिवंशा एवानादय। अतएव तेभ्यस्त्वविधानमित्यदोष। अवृद्धाना मानुषीसंज्ञाना तावत्, चिन्तिताया अपत्य चैन्तित शैक्षित गौतम। अवृद्धाना नदीसंज्ञकाना तावत्, यमुनाया अपत्य यामुन इरावया अनत्यम् ऐरा-वत नार्म्मद इत्यादि। अवृद्धा इति किं वासवदत्तेय चान्द्रभागेय शुङ्गस्यापत्य शौङ्गी भारद्वाज, अन्यत्र शौङ्गि। छगलस्यापत्य छागल आत्रेय अन्यत्र छागला-यनि विकर्णस्यापत्य वैकर्णी वात्स्य अन्यत्र वैकर्णि कन्याया अपत्य कानीन, कर्ण व्यासश्च। त्रिवेण्या अपत्य त्रैवेण। विश्रवसोऽपत्य, वैश्रवणो रावण, वैश्रवणश्च मनोरपत्य इत्यर्थे ण तस्मिन्ननी, सन् वा न इत् मानुष पक्षे मानव, इति। विदादेर्गोत्रेऽनृषेस्त्वानन्तर्ये ट्र। विदस्यान्तरापत्य वैद और्वं स्त्रिया षित्त्वादीप् वैदी इत्यादि। विदादिर्यथा। विद उर्वौ भरद्वाज किलात कुशिकौ हरित्। विश्वानर काश्यपापस्तम्बौ हृङ्गरथौ भरौ। कुचवारशरद्वन्तौ रथन्तर-गविष्ठिरौ। ऋषिषेणश्च किन्दर्भौ मठरोऽथ विविष्टपि। पुनर्भूर्दुहितापुत्र प्रति-बोधननान्दरौ। हर्य्यश्च प्रियकौ धेनुर्बव्योगशुनकावपि। ऋतभागश्च किन्दासौ व्ययस्कार्कौकरावपि। महाकुल पृदाकुश्च निषादोऽथ परस्त्रिया। परशुष्ट्रे स्याद्वीपवल शिशुभामजविन्दव। अश्वावतारश्यामाकसुपर्णा समुदीरिता। अत्र ये शब्दा अनृषिवाचकास्तेभ्यो गोत्रवाचकेभ्योऽन्तरापत्य एव ट्र। अतएव पौत्र, पौनर्भव दौहित्र इत्यादि। ननु कथ, वा कुशिकास्यान्तरापत्य कौशिको विश्वा-मित्र कथ वा व्यवहितापत्ये इन्द्रहूर्नाम सप्तम काश्यपाना ब्वे लुगिति चेत् सत्य क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गो निविशत इति न्यायात् ऋषित्वेन भवितव्यम् अथवा तस्येदमित्यर्थे ष्णेन। परस्त्रिया अपत्य पारशव' ट्र परशमादेश। अत्र परस्त्री-

४२५। संख्यासंभद्रान्मातुर्ङुर्णौ।

सख्या स-भद्रात् ५।, मातु ६।, ङुर् ।१।, णौ ७।

द्वैमातुरः।

शब्देन भिन्नजातीया स्त्री वाच्या अतएव पारशवी विदुर तथाच पारशव. पुमान् परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च इति मेदिनीकार। अर्थान्तरे तु पारस्त्रैणेय बाह्वादेराकृतिगणत्वात् विदस्यान्तरापत्य वैदिरित्यादौ णि न तु ऋषिणा। यद्यपि शिवादित्वात् णौ कृते वैद इत्यादि सिद्धे विदादे पृथक् ट्रविधानं मवङ्बाधनार्थम्। उत्सादे। उत्सादिष्व स्यात् पृथक्योगादपत्यसामान्ये। उत्सस्यान्तरापत्यम् औत्स जानपद इत्यादि उत्सादिर्यथा—उत्सो जनपदविनदौ धन्वा विकच महाभट तरुण धेनु। भरत महानस पृथिवी देव पङ्क्तिजगती कुरुपञ्चालम्। उदप्राणो महाप्राण ककुभस्तनुनो महान्। इन्द्रावसान विकारविष्टबुष्णिगनुष्टभ'। उशीनर सुवर्णश्च भल्लकीयो रथन्तर। बृहन्मध्यन्दिनश्चाथ सत्वतो नुण् भवेदिह। उदस्थानन्तु देशे से वयस्कोऽशे वृषन्मत। ग्रीष्मोऽवृत्ते समाख्यात शेष श्चयं प्रयोगत। इह कुरुशब्दस्य पाठात् कुरोरपत्यम इत्यर्थे कौरव इति जयादित्य। सत्वतशब्दो वन्वन्तस्तस्य ट्र नुण् सत्वतोऽपत्य सात्वन्त पाठबलात् उदस्थाने भव औदस्थानो देश। अदेशे तु उदस्थान' कश्चित् तस्यापत्यम् औदस्थानि'। वृषद्-शब्दोऽशे वाच्ये ट्र वार्षद' अनशे त वार्षद ण। ननु णाट्रयो को विशेष इति चेत सत्यं णान्तवार्षदश मङ्क वार्षदक'। ट्रान्तस्य तु वार्षद इति विशेष'। अवृत्त इति वृत्तं छन्द तस्मिन ग्रैष्म अवृत्त इति कि ग्रैष्मी त्रिष्टविति ऋतनचत्वादिति णा तस्माद्विकारे मयट ग्रैष्मसय ट्रान्ताद्विकारे ग्रैषमिति विशेष॥ ४२४॥

संख्यावाचकेभ्य समो भद्राञ्च परस्य मातृशब्दस्य ङुर् स्यात णौ ङित्यादन्त्यस्य स्थाने। ङुरो रेफस्य विसर्गाभाव. स्पष्टार्थ' द्वयोर्मात्रोरपत्य द्वैमातुर'। अत्र तद्धितार्थे विषये द्विगौ शेषत्वात णौ कृते एकपदीभावात द्वेरिकारस्य वृद्धि'। एवं तिसृणा मातृणामपत्य त्रैमातुर', षणा मातृणामपत्य' षाण्मातुर' समातुरपत्य' सांमातुर' एव भाद्रमातुर'॥ ४२५॥

श्रीरा-टी—संख्या च सम् च भद्रश्च तत्तस्मात् सख्यावाचकात् समो भद्राच्च मातृशब्दस्य ङुर् स्यात् णौ। ङित्वादन्त्यस्य लोपत्वान्न त्रि' द्वैमातुर इति द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति वाक्यं शेषात् णः एवं षाण्मातुर'॥ ४२५॥

४२६ । नञ् पुंस्त्रियोः ।

नञ् ।१।, पुंस्त्रियो ६॥ ।

पौंस्नः स्त्रैणः ।

४२७ । कुञ्जादेर्णायन्योऽस्त्रीव्वेऽपत्ये ।

कुञ्जादे ५।, णायन्य १।, अस्त्रीव्वे ७।, अपत्ये ७। ।

कुञ्जादेरपत्यार्थे णायन्यः स्यात् न तु स्त्रियां न च व्वे । कौञ्जायन्य ब्राध्नायन्यः । स्त्रीव्वे तु । कौञ्जायनी कुञ्जायनाः ।

अनयोर्नञ् स्यात् णे नित्वादन्ते । नकारोऽदन्त । पुंसोऽपत्य पौंस्न तव णे परे पुम्स्शब्दस्य नञि कृते नकारस्य प्रकृत्यवयवत्वेन दान्तत्वाभावात् सकारस्य लोपो न स्यात् । यर्योर्लोप इति नकारस्य अकारलोप । स्त्रिया अपत्य स्त्रैणः एवम् इदमाद्यर्थे णे कृतेऽपि नञ् स्यादेव । तेन पुंस इद पौंस्नम् कर्म । स्त्रिया इद स्त्रीणा समूहो वा स्त्रैणम् ॥ ४२६ ॥

श्रीरा-टी—पुमांश्च स्त्री च ते तयो ॥ ४२६ ॥

स्त्री च व्वश्च स्त्रीव्व न स्त्रीव्वम् अस्त्रीव्व तस्मिन् । कुञ्जादिर्नडाद्यन्तर्गण । कुञ्जस्यापत्य कौञ्जायन्य. णित्वाद् वृद्धि । ब्रध्नस्यापत्य ब्राध्नायन्य स्त्रीव्वे तु कुञ्जस्य स्त्र्यपत्य कौञ्जायनी कुञ्जस्यापत्यानि कौञ्जायना इत्युभयत्र नडादित्वात् णायन एव । केचित्तु कुञ्जादे प्रथमापत्ये णायन्य णायनोऽपि न स्यात् अदन्तत्वात् णिरेव तेन कुञ्जस्य प्रथमापत्य कौञ्जिरिति प्राहु । कुञ्जादिस्तु । कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् लोमन् गण शट शाक शुण्डा शुभ्रा विपाश स्कन्द स्कम्भ इत्यादि ।१३। तिकादिर्नडाद्यन्तर्गण-त्वात् अपत्यार्थे णायन तदन्तस्य प्रयोगाभावाद्यवह्वारीतिवत् णायनान्तात् स्वार्थे णि । यथा तिकस्यापत्य तैकायनि । तिकादिस्तु । तिक कितव सञ्ज्ञा बाल शिखा शाल्या कौशल्या सैन्धव मुञ्ज रूप्य ग्राम्य नौड कुरु दैवरथ तण्डिल औरस लाङ्गट कौकच्च चन्तियार्थ कौरव्य गोकर्ण भौरिकि भौलिकि तैकयत चैकयत वैकयत सैकयत ध्वाजयत चन्द्रमस् उरस् अमित्र शुभ्र गङ्गा वारुणा बन्ध आवटी वह्यका खल्यका लोमका सुयामन उदन्य यज्ञवल्क गवेठ काकष्टा काक लङ्का चर्मिण इत्यादि । ४७ । एव त्यदादेर्नडाद्यन्तर्गणत्वात् णायन. तदन्तस्य प्रयोगाभावात्

स्वार्थे ष्णि.। यथा तस्यापत्य तादायनि एव यादायनि। कैमायनि एवञ्च त्यदादे ञ्चिवाद्यन्तर्गणत्वात् ष्ण। यथा त्यस्यापत्य त्याद याद कैम ॥ ४२७ ॥

श्रीरा टी—स्त्री च क्व च स्त्रीक्व न स्त्रीक्वम् अस्त्रीक्व तस्मिन्। अपत्यग्रहण पूर्वत्र सामान्यविधानात् अय नडाद्यन्तर्गण णायन्येन णायनो बाध्यते तेनानन्तरापत्ये कौञ्जि. कौञ्जायन्य इति कुञ्जस्यान्तरापत्यमिति वाक्यम् एव ब्राध्नायन्य। कुञ्जादि-र्यथा। कुञ्जो ब्रध्नो बुधो लोम भस्म शङ्खा शटी गण। शौक गुम्ना विपाशा च शुण्डा स्कम्भ प्रकीर्त्तित। तिकादेर्नायनिर्वृषादेस्तु यम् च। तिकादेरपत्ये नायनि स्यात् वृषादेस्तु नायनेर्यम् च न इन्। तिकस्यापत्य तैकायनि कितवस्यापत्य कैतवायनि। तिकादिर्यथा। तिककितवौ वस तौतिल नील भौरिकि भौलिकि वस्तारञ्च चौपयत कुरुसञ्ज्ञा यन्न गङ्गा लाङ्कट शूद्रय सुन्नम्। खल्यका लोमका कण्य ग्राम्यध्वाजायता छर। शाठ्या बालशिखा वैड्वयत सैकयतस्तथा। चैकयत स्वग्रामीऽथ कौरव्य क्षत्रिये मत। गौकक्षश्चन्द्रमाचै जयती रक्षान्तदा मता। द्याच षान्ता दैवरथोऽमिता दन्य प्रकीर्त्तितम्। क्षत्रियार्थे कौरव्य पठ्यते तेन जनपदस्यान्तस्य न तु कुर्वादिस्थान्तस्य, स तु ब्राह्मणवचनस्तस्मात् ण्येर्लुगेव जनपद-स्यात्तु कुरोरपत्य युवा कौरव्यायणि क्षत्रिय। रक्षान्तात्तावत् गौरक्षस्यापत्य गौरक्षायणि कार्माय्यायणि कुर्वादित्वात् कार्माय्यः। कौशलो शब्दो जनपदवचन। ननु कथ कौशल्यायनि वल्लभामिति भट्टि। उच्यते नृजातेरिति ईपि कौशल्या-यनी तस्यापत्य युवा इत्यर्थे आवादित्वात् ण्येयस्तस्य लुक षिधाय स्त्रीत्वस्य लुकि कौशल्यायनिरिति परे वस्तुतस्तु तिकादेराकृतिगणत्वात् नायनिरिति यथा च कौशल्यकार्माय्याभ्याश्चेति पाणिनिसूत्रम्। वृद्धादनपत्याद्द वा पुत्रान्ताद्द वा किलादि-स्तुकञ्च अनपत्यान्ताद्द वृद्धसञ्ज्ञकात् नायनिर्वा स्यात् पुत्रान्तात् वा किलादिभ्यश्च तेषा तुकन् च न इत्। आम्रगुप्तस्यापत्यम् आम्रगुप्तायनि नापितायनि एव त्यादायनि तवापत्य त्वादायनि युवयोर्युष्माक वा अपत्य यौष्मदायनि कथ भारतायनि वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पक्षे आम्रगुप्ति नापिति नापित्य त्याद्द त्यस्यापत्य युवा त्यादायनि वृद्धादिति किं दैवदत्ति याज्ञदत्ति औपगव। अनपत्या-दिति किम् औपगविः पुत्रान्तात् गार्गी पुत्रकायणि. गार्गी पुत्रायणीति पूर्वेणैव सिद्धे कविधानार्थं. पाठ आयनाभावपक्षे गार्गीरिति पुत्रीरिति रूपत्रय वाकिलादि-त्वावत् वाकिलकायनि. वाकिलायनि वाकिलि। वाकिलादिर्यथा वाकिलशर्मि-ग्रावेठौ काकलङ्का तथैव च। कार्कन्यवर्मिणावत षड् बुधै. परिकीर्त्तिता.। परे

तु कन् विकल्पयन्ति तन्मते वाकिनादेरिदंरूप्यम्। अवृद्धादायनिर्वा। वाशब्दो बहु-
लार्थं वृद्धसंज्ञकभिन्नादायनिर्वा स्यात् अपत्ये। ग्लुचुकस्यापत्यं ग्लुचुकायनि पक्षे
ग्लौचुकि। आहिचुम्बकायनि आहिचुम्बकि बाहुल्यात् क्वचिन्न भवति तेन दक्ष-
स्यापत्यं दाक्षि प्लाक्षिरित्यादि। यूनि लुक् नायने णस्य। नायने परस्य यूनि
विहितस्य णस्य लुक् स्यात्। तिकस्यापत्यं तैकायनि तस्यापत्यं युवा तैकायनि-
रित्यादि। कुलाददादिनो येन येयकाः दादेस्त्वीनः। दादिभिन्नात् कुलात् य ईन
येयक एते स्युः दपूर्वादीन एव। कुलस्यापत्यं कुल्य कुलीन कौलेयक बहुकुल्यः
बहुकुलीन बाहुकुलेयक। बहुत्यस्यादन्तत्वात् दादेस्तु आढ्यकुलीन श्रोत्रियकुलीन।
दुर्महद्भ्यां येयकनीनौ वा। आभ्यां परात् कुलात् येयकनीनौ क्रमाद्वा स्याताम्।
दौष्कुलेयक। अवयादित्वात् दौष्कुलेय पक्षे दपूर्वत्वात् दुष्कुलीन महाकुलीन
उत्सादित्वात् माहाकुल पक्षे महाकुलीन। क्षत्रादियो जातौ। क्षत्रशब्दाज्जाता-
वपत्ये इय स्यात् क्षत्रिय जाति। जातावेवेति किं क्षात्रि। सौवीरगोत्रात्
फाण्टाहृतिमिमतात् णणायनौ। सौवीरगोत्रात् फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णणायनौ
स्यातां फाण्टाहृतेरपत्यं फाण्टाहृत। सौवीरगोत्रत्वात् यून्यस्य विषये फाण्टाहृता-
यनि एव मिमतस्यापत्यं मैमत मैमतायनि। परे तु अल्पाच्छब्दस्य व्युत्क्रम-
निर्देशात् यथासंख्यमिच्छन्ति तन्मते फाण्टाहृत मैमतायनि इत्येव सौवीरगोत्रा-
दिति किं फाण्टाहृतायन। मैमतायन। देवपृथ्वीभ्यां ष्णणौ वा। आभ्यां
क्रमात् ष्णणौ वा स्यातामपत्ये। देवस्यापत्यं दैव पृथिव्या अपत्यं पार्थिव स्त्रियां
दैव्या पार्थिवा उत्सादित्वात् दैव पार्थिव दैवी पार्थिवी। यामान्तादौ लोमा-
न्तात्तु व्ये। यामन् इत्यन्तात् स्यात् लोमन्नन्तात्तु व्ये। अश्वत्थामा नाम कश्चित्
तस्यापत्यम् अश्वत्थाम उडुलोम्नोऽपत्यानि बहूनि उडुलोमा। व्ये किम् औडु-
लोमि औडुलोमी। रूढाद्राज्ञि च ट्र णान्तुद्रङ् मगध कलिङ्ग शूरमसात्। अपत्ये
राज्ञि च देशतुल्याख्यक्षत्रियात् ट्र स्यात् ह्रङ् मगधादेस्तु ण पञ्चालानामपत्यं
राजा वा इत्यर्थे पाञ्चाल वैदेह। ह्रङ्जादेस्तु आङ्ग वाङ्ग सौह्म मागध कालिङ्ग
शौरमस। रूढादिति किं पञ्चालस्य ब्राह्मणस्यापत्यं पाञ्चालि। वृद्धे कोशला-
जादादमान्धारिशाल्वेयात् ञ्यङ्। गान्धारिशाल्वेयभिन्नात् वृद्धादिकारात् कोशला-
दजादाचापत्ये राजनि च ञ्यङ् स्यात् ट्रणयोरपवाद आम्बष्ठस्यापत्यं राजा वा
आम्बष्ठ्य सौवीरस्यापत्यं राजा सौवीर्य। कुन्तेर्जनपदक्षत्रियस्यापत्यं राजा वा
कौन्त्य अवन्तेरावन्त्य, कोशलस्य कौशल्य, आजात्यः स्त्रियामजादित्वादाप् आजात्या।

४२८। गर्गयस्कविदादि-भृग्वत्रि-कुत्साङ्गिरो वशिष्ठ गोतम-रूढाल्लुक् त्वेऽस्त्रियाम्।

गर्ग—रूढात् ५।, लुक् ।१।, त्वे ७।, अस्त्रिया ७।।

देशतुल्याख्यः क्षत्रियो रूढः। एभ्यः परेषामुक्तानां त्यानां त्वे विहितानां लुक् स्यात् न तु स्त्रियाम्।

गर्गाः वत्साः यस्काः लह्याः. विदाः उर्व्वाः भृगवः अत्रयः कुत्साः अङ्गिरसः वशिष्ठाः गोतमाः अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः। स्त्रियान्तु भार्गव्यः।

कौन्त्यावन्त्ययोश्च कुन्ती अवन्ती कुरुकुन्त्यवन्तिभ्योऽपत्यस्य लुकि नृजातेरिति ईपि ङित्वात् पतिपुत्रादौ यङ् ई आम्बष्ठीपति. आम्बष्ठीपुत्र इत्यादि। गान्धारिशाल्वेयात्तु गान्धार., शाल्वेय पूर्व्वेण ट्न। कुरुन्यादिभ्यो ण्य पाण्डोर्डिंच। कुरोर्निंपूर्व्वशब्देभ्यो जनपदेभ्यो ण्य स्यात् डिच्च पाण्ड्यो। कुरोर्जनपदस्यापत्य राजा वा कौरव्य कथं तर्हि कुकुरकौवरस्त्रिय तथा सरचन्तु कौरवा इति उच्यते जनपदाविवक्षाया विषयो देश इत्यर्थे णो वा तस्येदमित्यर्थे वा। कथमक्षत्रियकौरव्या. परश इत्युपचारात्। न्यादि निषधस्यापत्य राजा नैषध्य नैपुण्य नैषध्य पाण्डोर्जनपदस्य क्षत्रियस्यापत्य राजा वा पाण्ड्य डिति टिलोप। रूढ इति किं महाभारते पाण्डोरपत्य पाण्डव। न हि तस्य पाण्डुर्देश उडुम्बरादे ष्णि। रूढाद्राज्ञि चेति ट्नस्य बाधक उडुम्बरस्य जनपदस्य क्षत्रियस्यापत्य राजा वा। औडुम्बरि तैलखलि। उडुम्बरिस्तिलखली मद्रकारो युगन्धर। भूलिङ्ग. शरदण्डश्च कालकूटोऽश्मकस्तथा। प्रत्यग्रहं नव प्रोक्ता परे शिष्टप्रयोगत। केकय प्रलय मित्र यूना णिच्च्ये यादेरिय। एषां वादेर्भागस्य णिच्च्ये इयादेश स्यात्। केकयस्यापत्य कैकेय प्रलयादागत प्रालेय हिम मित्रयोर्भाव मैत्रेयिका गोत्रचरणात् णक ॥ ४२७ ॥

गर्गश्च यस्कश्च विदश्च गर्गयस्कविदा ते आदयो येषां ते गर्गयस्कविदादय.। आदिशब्दस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात्। गर्गादियस्कादिविदादय इत्यर्थ। गर्गयस्कविदादयश्च भृगुश्च अत्रिश्च कुत्सश्च अङ्गिरस् च वशिष्ठश्च गोतमश्च रूढश्चेति तस्मात्। अत्र अपत्ये इत्यनुवर्त्तते इत्यत आह उक्तानां त्यानामिति। अपत्यार्थ प्रत्ययानां-

मित्यर्थे। लुक्करणात् त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् वृद्धादिर्न स्यात्। गर्गस्यापत्यानि गर्गा एव वत्सा आभ्या ष्णस्य लुक्। यस्कस्यापत्यानि यस्का एवं लह्याः विदस्यापत्यानि विदा एवम् उर्वा भृगोरपत्यानि भृगव एभ्य ष्णस्य लुक्। अत्रेरपत्यानि अत्रय अत्र ष्णेयस्य लुक्। कुत्सस्यापत्यानि कुत्सा अङ्गिरसोऽपत्यानि अङ्गिरस वशिष्ठस्यापत्यानि वशिष्ठा गौतमस्यापत्यानि गौतमा एभ्योऽपि ष्णस्य लुक्। र्व्वे कि गार्ग्य गार्ग्यौ एव सर्वत्र। एकवचने द्विवचने च प्रत्ययस्थिति। देशतुल्याख्य इति। देशेन तुल्या आख्या नाम यस्य क्षत्रियस्य स देशतुल्याख्य क्षत्रियो रूढ इत्यर्थ। यथा वङ्गो देशविशेष वङ्ग पालयतीति ढघेकादिति अनित् ष्णे वङ्गो राजा। वङ्गस्यापत्यानि वङ्गा एवम् अङ्गा कलिङ्गाः मत्स्या पञ्चाला विदेहा मगधा इत्यादय एभ्योऽपि ष्णस्य लुक्। एषामपि एकत्वद्वित्वयो वाङ्ग वाङ्गौ इत्यादयो बोध्या। देशतुल्याख्य इत्युपलक्षणम् कदाचित् प्रसिद्धक्षत्रियोऽपि रूढो वा वक्तव्य। तथा च गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिद हि कुलव्रतमिति। आचक्ष्व मर्ता वशिना रघूणा मन परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति इति च रघु। पायादपायात् सतत भवन्त नाथो रघूणामथवा यदूनामित्युद्भट। स्त्रियान्तु भर्गी. स्त्र्यपत्यानि भार्गव्य अत्र ष्णस्य न लोप। अपत्यार्थप्रत्ययानामिति किं भृगोरिमे भार्गवा मन्त्रा इति अत्र इदमर्थे कृतस्य ष्णस्य लोपो न स्यात् एव प्रिया गर्गा यस्य स प्रियगर्ग अत्र समुदायस्य एकत्वेऽपि गार्ग्यशब्दस्य बहुत्वे प्रयुक्तत्वात् ष्णस्य लोप स्यादेव। एवं प्रियौ गार्ग्यौ येषा ते प्रियगार्ग्या. अत्र समुदायस्य बहुत्वेऽपि गार्ग्यशब्दस्य एकत्वे प्रयुक्तत्वात् ष्णस्य लोपो न स्यात्। एव प्रिययस्काः प्रिययस्का इत्यादयो बोध्या। यस्कादिस्तु। यस्क लभ्य अय स्थूल तृण कर्णभ नन्दन वहिर्योग कर्णाटक पिण्डी जङ्घावक सूक्त वचस् अग्रर जङ्घारथ उत्कास कटक गन्तुक विष्णुपद उपरि मेखला क्रोष्टू काख क्रोष्टूपाद शीर्षमाण शीर्षमाय पदक कर्षक बिश्चिचुवि अजवस्ति भण्डिल भण्डिल भडित खरप पुष्करसद इति। ३३। विदादिस्तु। विद पुत्र उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज किलात किलदर्भ विश्वानर ऋष्टिषेण ऋतभाग हर्यश्व प्रियक अयस्तम्भ कुचराव शरद्वत् शुक्र धेनु इति। १९। यस्कादिर्विदादिश्च द्वावेव शिवाद्यन्तर्गणौ। ततश्च द्वाभ्यामेकगणोक्त्यापि इष्टसिद्धौ गणद्वयकरण प्राचामनुरोधात्॥ ४२८॥

श्रीरा टी—गर्गश्च यस्कश्च विदश्च ते आदयो येषा ते गर्गयस्कविदादय ते च भृगुश्च अत्रिश्च कुत्सश्च अङ्गिराश्च वशिष्ठश्च गौतमश्च रूढश्च तत्तस्मात्। रूढशब्दस्य

व्युत्पत्तिमाह देशतुल्याख्य इत्यादि तथाच गर्गादि ष्णा यस्कादि ष्णा ष्णायनि ष्णि ष्णेया विदादि ष्ट्र ञ्चि ष्णेय भृगुकुत्साङ्गिरो वशिष्ठगौतम ष्णा रूढ ष्णाट् वण्ड् ष्णाष्णि इत्येषा ब्वे लुगित्यर्थ । क्रमेणोदाहरति गर्गा इत्यादि। क्वदयोस्तु गार्ग्य, गार्ग्यौ यास्क, यास्कौ वैद वैदौ भार्गव भार्गवौ आत्रेय आत्रेयौ कौत्स कौत्सौ आङ्गिरस आङ्गिरसौ वाशिष्ठ वाशिष्ठौ गौतम गौतमौ आङ्ग आङ्गौ इत्यादि। एव ब्वे लुगिति किं गर्गाणा धन गर्गधनम्। अङ्गधनमित्यादि ब्वे विहितानां त्यानामिति किं गार्ग्यश्च वात्स्यश्च आग्निवेश्यश्च ते गार्ग्यवात्स्याग्नि वेश्या एव गार्ग्यौ च वात्स्यौ च आग्निवेश्यौ च ते गार्ग्यवात्स्याग्निवेश्या इत्यादौ लुग् न स्यात्। पारैकदेशिनस्तु एकवचनान्तानामपि द्वन्द्वसमार्थे वाक्ये समासे एकार्थाभावात् सहभावविवक्षाया बहुत्वे लुगित्याहु। तेन गर्गवत्साग्निवेशा इति उदाजह्रु। प्रियवाङ्गा इत्युदाजह्रुरिति। गर्गविदादौ उक्तौ। यस्कादिर्यथा। यस्को लह्यवचौयस्तृणकलन्दतुणकर्णा। भण्डितखरभाड तथा रूपा भाकसदा मत्त। क्रोष्टुमायो वहिर्योग कणखीहारकर्षको। क्रोष्टुमाला विषपुट परिमेखलपादका कर्णाटक क्रोष्टुपादस्तथा कटुकमन्थक। वकशक्त शीर्षमाय पिण्डीजङ्घस्तथैव च। जङ्घारथ शीर्षमालज्जारस्त्वाऽसुरास्तथा। उपकाशीऽज वस्तिश्च विशि चुदिरिमे त्रय। यस्कादय षट् शिवादय भण्डितादय पञ्च नडादय अजवस्त्यादयस्त्रय अत्र्यादय। शेषाणामदन्तत्वात्। यस्कादेराकृतिगणत्वात् पुष्करसच्छब्दोऽपि तेन पौष्करसादि पौष्करसादो ब्वे पुष्करसद। बह्वचो गोत्रस्य प्राच्यभरतेषु। बह्वच, शब्दात् प्राच्यभरतगोत्रविहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् ब्वे। पन्नगारस्यान्तरापत्य पान्नागारि पान्नागारी ब्वे पान्नागारा। भरतगोत्रे यौधिष्ठिरि यौधिष्ठिरी युधिष्ठिरा। एवमार्जुनि आर्जुनी अर्जुना। बह्वच इति किं भैमि, भैमी भैमय। अगस्त्यकुण्डिन्योरगस्तिकुण्डिनौ च। आभ्या गोत्रत्यस्य ब्वे लुक् स्यात् लुकि सति अगस्तिकुण्डिन्योरगस्तिकुण्डिना वादेशौ क्रमात् स्त,। अगस्त्यस्यान्तरापत्यम् ऋषिण आगस्त्य आगस्त्यौ ब्वे अगस्तय। कुण्डिन्या अपत्य गर्गादित्वात् कौण्डिन्य कौण्डिन्यौ कुण्डिना। तिककितवादेश्च ब्वे। गोत्रविहितस्य त्यस्य चे लुक् स्यात् ब्वे। तैकायनश्च कैतवायनश्च ते तिककितवा:। उपलभका कुब्जककुभा उरोलङ्कटा अग्निवेषकशेरुका वङ्कुरभण्डीरथा, पापकनरका वररथा' श्वगुरपरिगुडा, लङ्काशान्तमुखा क्षणाजिन कृष्णसुन्दरा: भष्टकपिष्ठिला इत्यादि। चे किं तैकायनय: कैतवायनयश्च ब्वे किं

तैकायनिश्च कैतवायनीश्च तैकायनी कैतवायनी। उपकादिभ्यो वाचे च। उपकादिभ्यो द्वे विहितस्य गोत्रप्रत्ययस्य अचे चे च द्वे लुक् स्यात् वा। उपका औपकायना नमका नमकायना, औपकायनाश्च नामकायनाश्च उपकनमका, औपकायननामकायना। उपकादिर्यथा। उपकनमकसुपिष्टमयूर जटिलकवधिरकव्रणिकक-र्णम्। पिष्टकपिञ्छलभावी जङ्घानुजकमलाखनकलसी कण्ठम्। कासकृत्स्नो निदाघश्च मन्दक कृष्णसुन्दरं। कृष्णादिनावतारश्च मष्टक कृष्णपिङ्गल'। उन्दुकग्राहकण्ठौ चाकटावककुसीतकौ। अनुलोमा प्रतिहत प्रताली जपयस्तथा। उपकनमकौ नडादी सुपिष्ठादय शिवादय। अनुलोमनवाह्वादि शेषाणामदन्तत्वात् णिप्राप्ति। द्वे किं औपकायनश्च नामकायनौ च औपकायननामकायना गर्गविदादय कृद्दयो ये। गर्गादेर्विदादेश्च ये वर्त्तमानस्य कृद्दयोर्विहितस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् वा। गार्गस्य गार्गयोर्वा धनम् गर्गधनं गार्गधनम् एव वैदस्य वैदयोर्वा धन विदधन वैदधनम्। रूढात् कम्बोजादेर्नित्यम्। कम्बोजादे रूढात् उत्पन्नराजापत्यप्रत्ययस्य लुक् नित्य स्यात्। कम्बोजजनपदस्यापत्य राजा वा कम्बोज कम्बोजौ कम्बोजा। कम्बोजं केवलशीलभोजनिन्दखशा: प्रव इत्यादि। स्त्रियाम् कुरुकुन्त्यवन्तिभ्य। एभ्यो राजापत्योत्पन्नप्रत्ययस्य स्त्रिया लुक् स्यात्। कुरोर्जनपदस्यापत्य स्त्री राज्ञी वा कुरू उत इत्यादिना ऊप् एव कुन्ती अवन्ती। ण्यडो लुकि नृजातेरित इति ईप्। अतश्चाप्राच्यभर्गयौधेयादे.। प्राग्गोत्रभर्गादियौधेयादिभिन्नाद्राजापत्योत्पन्नस्य अतस्यस्य स्त्रिया लुक् स्यात्। शूरसेनस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा शूरसेनी इडविडोऽपत्य स्त्री राज्ञी वा इडविडी इत्यवं ट्रस्य मद्रस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा मद्री दरदोऽपत्य स्त्री राज्ञी वा दरच ण्यस्य वा लुक् लुकि जातेरत इति ईप् मद्रशूरसेनाभ्याम्। अत इति किं कौशल्या आजाद्या। अप्राच्यभर्गयौधेयादेरिति किं पाञ्चाली वैदेही मागधी आङ्गी वाङ्गी सौङ्गीत्यादि। भर्गादे: भार्गी कैकेयी। कथ प्राक् कैकयीतो भरतस्ततोऽभूत् आद्यप्रकृतेर्व्वं नदादिपाठात् भागवृत्ति.। भर्गादिर्यथा भर्ग, करूष' कश्मीर, कौरव सुस्यकेकयौ। शाल्वोऽनुभवश्चैव भर्गादि: परिकीर्त्तित। यौधेयादे यौधेयी शौभ्रेयीत्यादि। स्त्रियामिति चकारेणानुकर्षणान्न व्वमत। नगोपरणादे.। गोपरणादेर्गोत्रप्रत्ययस्य लुङ्न स्यात्। अय विदाद्यन्तर्गण। गौपरणो गौपरणा गौपरणस्य गौपरणयो कुल गौपरणकुलमित्यादि। उक्तोऽपत्याधिकार.। ण्यो वैश्यादौ यमादिभ्यस्त्व-प्रत्ययवत्। सायन्ताद्वे. ण्य: स्यात् वैश्यादिष्वर्थेषु यमादिभ्यस्तु अपत्यवत् त्या: स्यु.। वैश्यादि-

४२८। ढघे कात् णीककन्णीनेयाश्चानितश्च।

ढ घे ७।, कात् ५।, णीक कन् णीन इया १।।।, च ।१।, अनित १।।।, च ।१।।

कात्परा एते पूर्वे च सेतोऽनितश्च स्युः ढे घे च वाच्ये।

तर्कं वेत्ति अधीते वा तार्किकः, पदकः, क्रमकः, वैयाकरणः। वाचा कृतं वाचिकं, पाणिनीयम्। शक्त्या युध्यतेऽसौ शाक्तीकः, याष्टीकः, तिष्येण युक्ता रात्रिः तैषी, पौषी; क्षत्राय साधुः क्षत्रियः, यज्ञाय हितं यज्ञियं, मथुराया आगतः माथुरः, इह भवं ऐहिकं, कदाचिद्भवं कादाचित्कं, ग्रामीणः, ग्राम्यः, मूर्द्धन्यः, नाटेयः, शालीयः, नागरः, अग्रः।

यथा। वेत्ति अधीते रक्तं युक्तं कालः दृष्टं मासः परिहृतो रथ। उद्धृतं संस्कृतं भक्ष्यं व्रतमायिता पौर्णमास्यस्मिन्। अस्य देवसमूहविषयो देशः। अस्य प्रागर्थस्य सग्रामः। तदस्त्यस्मिन् देशे निवृत्तं निवासः। अदूरभवः विकारः अवयवभवः व्याख्याना प्रायभवः जातः कृतः क्रीतलब्धः क्षण दृश्यते सम्भूतः साधु पुष्यति पच्यमानम् उप्तं देयमृणं मृगो व्याहरति अस्य सोढम् आगतः प्रभवति गच्छति अभिनिष्क्रामति। अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अस्य निवासः अस्याभिजनः अस्य भक्तिः गृह्यते श्रूयते उच्यते प्रोक्तं उपज्ञातं कृतो ग्रन्थः इदम्। यमादिस्त्वावत्। यम आदित्य अग्नि कलि दिति अदिति पृथिवी देवम् अपथ्याद्यादिस्थानान्तः उत्सादयश्च पश्चादिर्व्यक्ताः कुर्वादौ। उदाहरणानि तत्र तत्र वक्ष्यामि। दित्यदितिभ्यां न णेय। आभ्यां वेत्त्यादौ णेयो न स्यात्। दितिं वेत्ति अधीते वा दैत्यः आदित्य इत्यादौ णय न दैतेय इति ॥ ४२८ ॥

ढश्च घश्च ढघं तस्मिन्। णीकश्च कन् च णीनश्च इयश्च ते। न विद्यते इत् येषां तेऽनितः। णीककन्णीनेयाश्चेति प्रत्ययसम्बन्धचकारेण पूर्वोक्ता णिप्रभृतयः प्रत्ययाः समुच्चीयन्ते। अनितश्चेति प्रत्ययसम्बन्धचकारेण सेत इति विशेषणान्तरं समुच्चीयते। ततश्च इह चत्वारः पूर्वोक्ताः सप्त इत्येकादश प्रत्ययाः प्रयोगानुसारेण सर्वकारकेभ्यः कर्मणि कर्त्तरि च वाच्ये स्युरित्यर्थः। ते च प्रयोगानुसारेण सर्वकारकेभ्यः कर्मणि कर्त्तरि च वाच्ये स्युरित्यर्थः। ते च प्रयोगानुसारेण क्वचित् इद्रहिताः स्युरित्यर्थः। ननु अन्येषां मते वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे तर्कादेः णिकादिः क्रियते इह अर्थानुक्तौ तर्कं

अधीतीत्यादावपि तार्किक इत्यादि प्रयोगोऽस्तु इति चेत् सत्य तेषा मते प्रकृतेरनु क्तावपि वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे तर्कात् णिक व्याकरणात् ण पदक्रमाभ्या क इति प्रकृतिनियम कथ लभ्यते। कृत्तद्धितसमासानामभिधान नियामकमिति वचना- देव इति चेत् अस्मन्मतेऽपि तद्वचनादेव प्रकृतिनियमोऽर्थनियम प्रत्ययनियमश्च लभ्य इति कर्म्मण कर्त्तरि वाच्ये आह तार्किक इति। तर्कं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे णिके णित्त्वाद् वृद्धि. यवोर्लोप इत्यकारलोप एव पदक क्रमक उभयत्र अणित् कण्। एव वैयाकरण' अत्र णे कृते य्वोर्युमिति यकारस्य इमि तस्य वृद्धि करणात् कर्म्मणि वाच्ये वाचा कृतमिति अत्र णिके कृते नदन्तसावित्यनेन दान्तत्वनिषेधाद्दिरामाभावे चकारस्य कुङादिर्न स्यात्। स्त्रियान्तु वाचिकी वृत्ति। कर्त्तृकारकात् कर्म्मणि वाच्ये शर्ववर्मणा कृत शार्ववर्मिकमित्यत्र णिके कृते वृद्धौ न्वोर्लोपौताविति न लोप यवोरित्यकारलोप एव पाणिनीयम् अत्र णीये कृते यवोरितीकारलोप। करणात् कर्त्तरि वाच्ये शक्त्या युध्यते शाक्तीक इति अत्र णीके कृते वृद्धौ यवोरिति इकार- लोप. एव यष्ट्या युध्यते याष्टीक पुन कर्त्तृकारकात् कर्म्मणि वाच्ये तिष्येण युक्ता रात्रि तैषी अत्र णे कृते वृद्धौ सूर्य्यागस्त्येति यकारलोपे णित्त्वादीप्। एव पौषी। चवाय साधुर्भवतीति चविय। यथा परिभाषाया सत्यामपि सञ्ज्ञापाद इत्युक्त तथा वापि तादर्थ्ये चतुर्थ्यन्तात् प्रत्यय करिष्यतापि कारकादित्युक्त प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात्। अथवा वसोर्घसेकाञ्ञिणात इत्यस्य वृत्तौ नान्यत इति ज्ञापका दकारकादपि प्रत्यय। न चात्र साधुना योगे षष्ठीसप्तम्योरेव प्राप्तिरिति वाच्यं सम्बन्धविवक्षायामेव स्वाम्यादिभिर्योगे षष्ठी सप्तम्यौ प्राप्ते। अन्यथा चैत्रो मैत्रस्य प्रतिभूर्धनाय भवतीत्यत्र धनादपि षष्ठीसप्तम्यापत्ते। एव यज्ञियम् उभयत्र इये यवो- रित्यकारलोप। अपादानात् कर्त्तरि वाच्ये मथुराया आगत' माथुर इत्यत्र णे कृते वृद्धि अधिकरणात् कर्त्तरि वाच्ये इह भवम् ऐहिकम् इति णिके कृते वृद्धि। एव कदाचिद्भव कादाचित्कम् अत्र कणि कृते णित्त्वाद् वृद्धि.। ग्रामे भवो ग्रामीण पत्र णीन। एव ग्राम्य. अत्र ण्य.। मूर्द्धनि भवो मूर्द्धन्य. अत्राणित् णोय मन्वर्ना- निति नलोपनिषेध'। नद्या भवो नादेय अत्र णेये वृद्धौ यवोरिति इकारलोप.। शालाया भव. शालीय. अत्र णीय: नगरे भवो नागर. अत्र णे वृद्धि अग्रे भवोऽग्र्य. अत्राणित् ण्य ॥ ४२८ ॥

श्रीरा टी—क कारक ढञ्च घञ्च तत्तस्मिन् णीकश्च कण् च णीनश्च इयश्च ते। नास्ति इत् येषा ते। चकारेण पूर्वसप्तत्या अनुकृष्यन्ते तथाच अवत्यास्ता एकादश

सेतोऽनितस्याभिधानाद् भविष्यन्तीत्यर्थं ढादित्यधिक्रियते ढात् प्राक्। वेत्त्यधीते। ढात् पर ण स्यात् वेत्त्यधीते चार्थे। वैयाकरण इति व्याङ्पूर्वात् क्रधोरनट ण अर् व्याकरण वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे ण णित्ते युम् त्रि ययोरित्याकारलोप एवं प्रभाकरोपलक्षितो ग्रन्थ प्राभाकरस्त वेत्ति अधीते वा प्राभाकर इत्यादि। णिक-उक्थादि षष्टिपथशतपथाभ्यां त्वनित्। उक्थादि णिकं स्यात् षष्टिपथशतपथाभ्यान्तु णिक। उपचारात् उक्थशब्दस्य औक्थिकार्थं तं वेत्ति अधीते वा औक्थिक। लौकायतिक। उक्थादिर्यथा। उक्थो लोकायत श्लक्ष्ण पुराणं संहिता शरद्। वर्षा वसन्तो हेमन्त' सङ्घात सग्रहो गण। अथर्वा शिशिरो इतिश्चाथर्वणलक्षणम्। न्याय न्यासा बहुपदा गुणात्मगुणा अपि। द्विपदा त्रिपदा ज्योतिरायुर्वेद क्रमेतर। यज्ञलक्षानुकल्पश्च पुनरुक्त पदक्रम। चरम-प्रथमाभ्यान्तु गुणोऽथ क्रतुवाचिन। आख्यानाख्यायिकाश्चेतिहासो वै लक्षणोत्तरा। अधर्म्मोद्यादिविद्यान्ता अथ कल्पादिवर्जिता। सूत्रान्ताश्चाथ कल्पान्तस्तथास्मिन्ननु-सूरपि। अथर्वाण वेत्त्यधीते वा आथर्वणिक इके न लोप। नैयायिक नैया-सिक य्वोर्युम् इतीमि त्रि। अनुकल्पशब्द परे पठन्ति। वस्तुतस्तु कल्पान्तत्वात् सिद्ध्यति चारमगुणिक प्राथमगुणिक। क्रतुवाचिन क्रतुविशेषवाचिन। आश्व-मेधिक वाजपेयिक: राजसूयिक आख्यान ग्रन्थान्तर्गतापेक्षितस्य वर्णन यव-क्रीतमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे ण कृते क्वचित्तस्य लुक् त वेत्त्यधीते वा यावक्री-तिक पैङ्गविक। मूले तार्किक इति। आख्यायिका प्रबन्धविशेष तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ तस्य लुक् त वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे णिक एव वासवदत्तिक सौमनोङ्ग-विक इत्यादि। लक्षणोत्तरा इति लक्षणशब्द उत्तरो येषा गौलाक्षणिक: आश्व-लाक्षणिक। अधर्म्मोद्यादिविद्यान्ता इति सार्पविद्यिक, वायसविद्यिक। धर्म्मा-द्यस्तु धार्म्मविद्य' त्रैविद्य आङ्गविद्य। अथानन्तर कल्पादिवर्जिता' सूत्रान्ता इति सग्रहसूत्रिक वार्त्तिकसूत्रिक:। कल्पादिस्तु काल्पसूत्रम् कल्पान्ता इति मात-कल्पिक, पाराशरकल्पिक अनुसूर्नाम ग्रन्थविशेष, त वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे णिक। इसुसुक्तान्तादिकस्य क'। उक् प्रत्याहार। इसन्तादुसन्तादुक् प्रत्याहारात् तान्ताच्च परस्य इकस्य क: स्यात्। आनुसूक णिकस्येकस्य कत्वविधानात् णित्ते त्रि:। षष्टिपथ वेत्त्यधीते वा षष्टिपथिक, षष्टिपथिकी शतपथिकी। पदादे: क,। ढादित्येव पदादेर्वेत्त्यधीते वार्थे क, स्यात्। मूले पदक: क्रमक इति। पद शिक्षा क्रम: साम मीमांसोपनिषच्च षट्। शिक्षक: मीमांसक, कोऽक: ख,।

पदोत्तरादिक । पदमुत्तरपद यत्र तस्मात् ठक स्यात् वेत्त्यधीतेऽर्थे पूर्वपद वेत्त्यधीते वा पूर्वपदिक उत्तरपदिक एकदेशिनस्तु पदोत्तरपदादेव ठक इक पदोत्तरपदिक इत्याहु आनुपदिक इति उक्थादित्वात्। अनुब्राह्मणादिन्। उपनिषद्भागातिरिक्तवेदव्याख्यान ब्राह्मणशब्देनोक्त तस्य सदृशम् अनु ब्राह्मण सादृश्ये च स तद्वेत्त्यधीते वा अनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिन इति चान्द्रास्तु अत्यर्थेनासावयन्ति इति चिन्त्यम्। इयस्तु वाधीते छन्दस श्रोत्रिय। छन्दसोऽधीतेऽर्थे इय स्यात् वा तस्मिन् छन्दस श्रोत्रोऽस्य छन्दोऽधीत श्रोत्रिय पक्षे छान्दस त्वत्तस्य नानुवृत्ति । सूत्रात् सख्याकोडा लुक्। सूत्रवाचिन सख्या प्रकृते कोडोऽध्येतृवेदित्रोविहितस्य त्वस्य लुक् स्यात्। पाणिनीयमष्टक सूत्र वेत्त्यधीते वा अष्टक पाणिनीय दशको वैयाघ्रपद्य । सख्येति किं महावार्त्तिक सूत्र वेत्त्यधीते माहावार्त्तिक कोड इति किं चतुष्टय सूत्र वेत्त्यधीते वा चातुष्टय । सहसर्वपूर्वाच्च। सहपूर्वात् सर्वपूर्वाच्च लं प्रत्ययाध्येतृवेदित्रोविहितस्य त्वस्य लुक् स्यात्। सवार्त्तिक वेत्त्यधीते वा सवार्त्तिक ससग्रह एव सवेद: सर्वशास्त्र पञ्च वेदान् वेत्त्यधीते वा तानि वाच्ये ग । प्रोक्ताच्च। प्रोक्तविहितत्वान्तादध्येतृवेदितोविहितस्य तस्य लुक् स्यात्। पाणिनिना प्रोक्त पाणिनीय तद्वेत्त्यधीते वा पाणिनीय स्त्रिया पाणिनीया अपिशलस्यापत्ये आपिशलि तेन प्रोक्तम् आपिशल तद्वेत्त्यधीत वा आपिशल स्त्रियामापिशला षित्तेऽपि गौणत्वान्नेप्। कल्पसूत्रच्छन्दो ब्राह्मणानि तद्विषयाणि। एतानि प्रोक्ताधिकारत्यानि अध्येतृवेदितृविषयाणि भवन्ति अन्यत्र भावो विषयाय । तथाच प्रोक्तप्रत्ययान्तानामध्येतृवेदितृविषयताव्याप्यविषयताकवमिति पर्य्यवसिताय एनेन स्वातन्त्र्यम् उपाध्यन्तरयोगे वाक्य निवर्त्तते। कल्पस्य तावत् काश्यपेन प्रोक्तम् कल्प वेत्त्यधीते वा काश्यपी काश्यपशब्दात् प्रोक्तार्थे णित् तस्मादध्येतृवेदित्रो ण तस्य लुक् लुकि सति अनेन प्रोक्तस्याध्येतृवेदितृविषयते लिङ्गवचने न भवत । एव कौशिकी इह कल्पविषयस्य ग्रहणात् पैङ्गीकल्प इत्यादौ न स्यात्। सूत्रस्य तावत पराशरेण प्रोक्त भिक्षुसूत्र तद्वेत्त्यधीते वा पाराशरी भिक्षु शैलाली नट. कर्मन्दी कृशाश्वी। छन्दसस्तावत् कठो ब्राह्मण तेन प्रोक्त छन्दो वेत्त्यधीते वा कठ । मौद पैप्पल आर्चिणभी वाजसनेयी। ब्राह्मणस्य तावत् भाल्लिना विप्रेण प्रोक्त ब्राह्मण वेत्त्यधीते वा भाल्ली शाट्यायनी ऐतरेयी एषामिति किं पाणिनीय व्याकरणम। अगोत्रणिकखादिणाद्दृहादीयौ भवादौ। गोत्रविहितणप्रत्ययवर्जितात् कद्वादिणान्तवर्जि-

साच वृद्धसञ्ज्ञकादीय स्यात् भवादिष्वर्थेषु गार्गीय वात्सीय शालीय. शैवीय औपमवीय त्वदीय मदीय अस्मदीय इत्यादि। गोत्रणिकखादिणग्राभ्यान्तु दाच काण्वग्र जामदग्न्य गोत्रार्थ इति किं सुतङ्गमेन निर्वृत्त सौतङ्गम तस्येदं सौतङ्गमीय णग्र इति किं काखी देवताऽस्य काख तस्येद काखीयम्। द्यच प्राच्यभरताच्च। प्राच्यगोत्रणग्रन्तात् भरतगोत्रणग्रन्ताच्च द्यच ईय स्यात् भवादौ। पूर्वेणाप्राप्तेऽनेन विधीयते पौष्पीय, वैङ्गीय काशीय द्यच इति किं पान्नागार प्राच्यभरतादिति किं दाच प्राच ननु कथ काशीय इत्युदाहृत काश्यादेर्णिकणिकयोर्विधानादिति चेन्न तत्र चेदिशब्दसमभिव्याहृतदेशवाचककाशीशब्दग्रहणात् इह गोत्रार्थस्य ग्रहण न तु देशवाचकस्येति। कखोङी देशे। वृद्धादित्येव काकारीङ खकारोङश्च देशे वर्त्तमानादीय स्यात् भवादौ। कोर्ङ्णग्रस्य वाहीक ग्रामेभ्यश्चेति णिकणिकयोर्बाधनार्थम्। आवहनकीय द्रोघनकीय आश्वत्थकीय कौटशिखीयम् आर्योमुखीय वृद्धादिति किं सौमुखम्। ग्राम कन्थ ह्रद फलद नगरोत्तरदात्। ग्रामाद्युत्तरदाद्देशवाचकात् वृद्धादीय स्यात् भवादौ। दाक्षिग्रामीय दाक्षिकन्थीय दाक्षिह्रदीय दाक्षिफलदीय दाक्षिनगरीय माहकिग्रामीयमित्यादि। वृद्धादिति किं महानगरे भव माहनगर उत्तरदादिति किं बाहुग्राम बाहुनगरम्। वाहीकग्रामेभ्यश्चेति णिकणिकयोर्बाधकमिदम्। पर्णकृकणाद्भारद्वाजे। वृद्धादिति निवृत्तम्। भारद्वाजे नाम्नि देशे वर्त्तमानाभ्या पर्णकृकणाभ्याम् ईय स्यात् भवादौ। पर्णीय कृकणीयम्। भारद्वाजदेशभिन्ने तु पार्ण कार्कण गहादेर्भवतस्तु दङ् च। गहादेरीय स्यात् भवादौ भवच्छब्दस्य ईये दङ् च ङ इत्। गहीयम् अन्तरीयम्। गहादिर्यथा। गहान्तरौ नेमि समानशाखौ दत्ताशका चवलि धन्विनश्च। आङ्गिसिनाचैबलिपूर्वपचा मौरि शम. शैशिरिरुत्तरश्च। उत्तमौ विषमौ मौलिरन्तस्थो मगधासुरी। इषुप्रपरपक्षोऽङ्गाधमशाखौ तथा ध्यमि। शौरिरुत्तमशाखश्च व्याडि खाडायनी तथा। इष्वनीकोऽग्निशर्मा च शौभिरा राढकौ तथा। एकवृक्षश्च वाल्मीकि परस्यन्दन पार्श्वत। एकग्रामी देवशर्मि कामप्रस्थस्तथैकत। आमित्यैकपलाशौ च सुखत. चेमधूर्त्ति च। येऽत्र वृद्धास्तेभ्य औत्सर्गिक णो येऽवृद्धास्तेभ्यो जनपदत्वात् णको ये तु णग्रन्तास्तेभ्यो ह्यभिन्नप्राच्यभवत्वात् णो बाध्यते। पार्श्वतीय. व्यटेर्लोप इति टिलोप कामप्रस्थशब्दात् प्रस्थान्तत्वात् णके प्राप्ते विधान पूर्ववदेकतीय इति चान्द्रा आकृतिगणोऽय भवच्छब्दस्यान्तस्य दङ् भवदीय.। पर्वतात् वा त्वऽमनुष्ये। पर्वतशब्दात् मनुष्ये वाच्ये ईय. स्यात् भवादौ

मनुष्यभिन्ने तु वा। पार्वतीयो मनुष्यो राजा वा पार्वतीय पा उमुदकम्। गर्त्तो-त्तरदाद्देशे। देशवाचकात् गर्त्तोत्तरदादीय स्यात् भवादौ। वृकगर्त्तीय उत्तरदादिति कि बाहुगर्त्त.। बाह्लीकग्रामेभ्यश्चेति ञिकञ्ञिकयोर्बाधनार्थम्। प्राचि तु कटादे। प्राग्देशवाचिन. कटपूर्वादीय स्यात् भवादौ। कटनगरीय कटघोषीय। प्राग्देश इति कि काटनगर.। स्व पर देव राज जनस्य कृश्च। स्वकीय देवकीय परकीय. राजकीय. जनकीय। आगमशासनमनित्यमिति न्यायात् स्वीय देवकीयमित्याद्यपि। तथा च धनञ्जयहृदत्त स्वीयमिति शिष्टप्रयोग। वामनधर्म्मदासौ तु स्वस्य इद सौवमित्याहतु। पृथिवीमध्याच्च मध्यमश्च। पृथिवीमध्यशब्दात् ईय स्यात् तस्मिन्मध्यमादेशश्च। मध्यमीय। रैणुकादेर्णित्। रैणुकादेरीयो णित् स्यात् भवादौ। रैणुकीय। रैणुकादिर्यथा। रैणुक चित्रकसुत्तरपदक मध्यमपदक प्रस्थकमन्यत्। अन्यदित्यनेन शारदीय रैणुकादि पञ्चाना कौडत्वात् णा प्राप्ते पाठ। आकृति-गणोऽयम्। काश्यादेर्णिकञ्णिकौ। काश्यादे परौ णिकञ्णिकौ स्याता भवादौ। काशिका काशिकी चैदिका चैदिकी। काश्यादिर्यथा। काशिश्च चेद्यच्युत मोद-माना सवाह्य गौरासन साधुमितम्। सुरङ्ग सम्पात्युपराज पूर्वकालौइकाला अपि सिन्धुमित। शकुलादौ हस्तिकर्षु कुलाम्नकरणेन च। आपत्काल हिरण्याभ्या दासमित्रेण सयुत। दासग्रामौ देवदत्तो युवराजयुतस्तथा। सर्ववर्म्मा देवराजो व्यासोऽरिन्दम एव च। सौधावताव इत्यष्टाविंशति समुदीरिता। काशिचेदिभ्या जनपदत्वात् णक सम्पातिशब्दात् व्यञ्जिन प्राच्यभरतगोत्रणान्तात् णे येऽव वृद्धा-स्तेभ्य. ईयो ये अवृद्धास्तेभ्य णोऽस्ति कर्षुशब्दाद्देशवाचकात् दान्तात् णिकस्य बाध्यते। देवदत्तशब्दोऽत्र प्राग्देशवाचक. तस्माद् वृद्धसज्ञकत्वादीये प्राप्ते विधानम्। बाह्लीक-ग्रामवाचकात्तु देवदत्त। वृद्धाद्बाह्लीकग्रामाद्ध वा तूशीनरग्रामात्। बाह्लीकग्राम-वाचकात् वृद्धात् णिकञ्णिकौ स्याता भवादौ। शाकलिका शाकलिकी मान्थरिका मान्थरिकी। अवृद्धात्तु माहनगरम्। उशीनरग्रामवाचकात्तु आह्वजालिका आह्वजालिकी सौदर्शनिका सौदर्शनिकी पक्षे आह्वजालीया सौदर्शनीया। देशे युङ् मरुवचनाभ्या णकोऽप्यास. वृद्धाद्द युङो देशवाचकाद्द वृद्धान्मरुवाचकाच्च णक. स्यात् भवादौ न तु ष्याञ। साकाश्यक काम्पिल्यक. मागध्यक. धन्वनशब्दा मरुवाची पारे मध्ये इत्यादिना वस. अन इत्यनेनाल्य पारे धन्वे जात पारेधन्वक. ऐरावते जात ऐरावतक। ष्याञस्तु सुप्रख्यस्य इद सौप्रख्य सौप्रख्यदेशे भव. सौप्रख्यणीय. ष्याञो यकार. यकारस्थानीय. तस्यासिद्धत्वमिति पाणिनीया.। वृद्ध-

प्रस्थपुरान्ताच्च। वहान्तात् प्रस्थान्तात् पुरान्ताच्च देशवाचिनो वृद्धात् णक स्याद्वादौ पैलुवहक फाल्गुनीवहक मालाप्रस्थक नान्दीपुरक रूढत्वात् परसूत्रेण सिद्धे पुरग्रहणम प्राच्यार्थं तथाहि नान्दीपुरमुदीच्य वृद्धादिति किं शैवपुर। प्राची त्वीरूढ। प्राचीति देशविशेषणम् ईकारान्तादेङोऽस्य प्राग्देशवाचकात् वृद्धात् णक स्याद्वादौ। माकन्दक काकन्दक पाटलिपुत्रक एकचक्रक एकचक्राशब्दस्य प्राग्-देश एङादित्वात् वृद्धसंज्ञा। वृद्धादिति किं दशपुरे जात दाशपुर प्राचीति किं दाक्षामित्रीय सौवीरनगरीय दत्तामित्री सौवीरनगरी एते उदीच्यदेशस्थे। जनपदतदवधिभ्याम्। वृद्धाद् देशवाचिनो जनपदात् जनपदावधेश्च णक स्याद्-वादौ। अभिसारक अप्राच्यत्वात् पूर्वेणाप्राप्तेऽनेन णक आदर्शक जनपदावधे-स्तावत् औम्बष्ठक श्यामायनक ननु जनपदावधिर्जनपद एव न ग्राम किमर्थं तर्हि पृथग् ग्रहणमिति चेत् सत्य तदवधिग्रहणं बाधकबाधनार्थं तेन सौगर्त्तक इत्यत्र गर्त्तोत्तरदादितीय बाधित्वा जनपदावधेर्णक एव स्यादिति वामन। व्वि-षयाद् वृद्धाच्च। जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च व्विषयात् णक स्याद्वादौ। णो यथोरपवाद। अवृद्धाज्जनपदात्तावत् अङ्गा आङ्गक। अवृद्धाज्जनपदावधे-स्तावत् अजमीढा आजमीढक अजक्रन्दा आजक्रन्दक। वृद्धाज्जनपदात्तावत् दार्वा दार्वक। वृद्धाज्जनपदावधेस्तावत् कालकञ्जरा कालकञ्जरक विषयग्रहण-मन्यत्र भावार्थं तेन जनपदैकदेशे माभूत् वर्त्तनी च वर्त्तिनी च ता वर्त्तन्य वार्त्तन। ननु वृद्धात् पूर्वेणैव णके सिद्धे किमर्थं चकारेण तदनुकर्षणमिति उच्यते। ब्राह्म-णेभ्यो दधि दीयता तक्र कौण्डिन्याय इति न्यायात् व्विषयात् वृद्धाद् बाधा विशे-षेऽन्दाय। वर्त्ताग्निकच्छवल्गोत्तरदात्। वर्त्ताद्युत्तरदात् देशवाचकात् वृद्धादवृद्धाच्च णक स्याद्वादौ। णो यथोरपवाद। चक्राणि वर्त्तन्तेऽत्र चक्रवर्त्त वृतुङ् वर्त्तने ङे घञ् तस्माच्चक्रावर्त्तक एव कालाग्निक चारुकच्छक ऐन्द्रवल्गक वर्त्ताग्निकच्छ-चक्रान्तादिति कृते सिद्धे उत्तरपदग्रहण बहुत्वपूर्वादप्राप्तय तेन बाहुवर्त्त। कथ बाहुवर्त्तक इति उच्यते बहवो वर्त्तन्तेऽत्र इति व्युत्पत्त्या बाहुवर्त्तक। धूमादे। धूमादेर्देशवाचकाण्णक स्याद्वादौ। धौमक घोषस्थलक। धूमादिर्यथा धूमो गर्तस्थली घोषपुष्पी दण्डायनस्थली। वार्त्ताराज्ञी सुराज्ञी च तीर्थपल्ली शशादना। शाल्वाग्निता राजगृह भद्राणीवर्वरावरी। सम्पायी माठरी मद्र कुलाङ्गी कुल-मर्दभी। अर्ज्जुनायन साकेत वङ्गा दक्षिणापथ। द्वीपान्तवीपोज्जयिनी द्वारवा-क्षण कुचय। एकविंशादिमे प्रोक्ता व्याडाराय महात्मनी। नगरात् कुत्सनप्रावी-

ण्वयौ। निन्दाया प्रावीण्ये च नगरशब्दाण्णक स्यादङ्गवादौ। नागरक चौर प्रवीणश्च। कुत्सनप्रावीण्ययोरिति किं नागर पुरुष। अरण्यान्नृपथिन्याय विहाराध्यायहस्तिषु वा तु गोमये। अरण्यादेतेषु वाच्येषु णक स्यादङ्गवादौ गोमये तु वा। आरण्यको मनुष्य न्यायो विहारोऽध्यायो हस्ती च। आरण्यको गोमय आरण्यश्च पश्विति किम् आरण्या पशव। कच्छादेर्नृतत्स्थयो। देशवाचकात् कच्छादेर्मनुष्ये मनुष्यस्थे च वाच्ये णक स्यादङ्गवादौ। काच्छको मनुष्य काच्छिका चूडा काच्छिको नख काच्छक हसित काच्छको विवाद काश्मीरको मनुष्य काश्मीरको नख: काश्मीरक हसितम्। कच्छादिर्यथा कच्छ काश्मीर कम्बोज मधुमत् कुरु सिन्धव। कतूभवविरूपौ च द्वीपा स्तूप विजायका। शाल्वाङ्गाराऽनुषण्डाशाजपादवर्णरङ्ग च। इह शाल्वशब्दपाठो वक्ष्यमाण ण प्राप्त्यर्थम्। शाल्वादपदातौ। शाल्वशब्दात् पदातिभिन्ने मनुष्ये मनुष्यस्थे च वाच्ये णक स्यादङ्गवादौ। शाल्वको मनुष्य शाल्वकं हसितम्। पदातौ तु शाल्व पदातिर्व्रजति। नियमार्थं वचनम्। गोयवाग्वोश्च। शाल्वदित्येव शाल्वको गौ शाल्विका यवागू। वर्णौ कन्याया:। वर्णुर्नाम नद: वर्णुनदसमीपवाचिन कन्याशब्दात् णक स्यादङ्गवादौ। ण्यिकस्य बाधकमिदम्। कान्यक अन्यत्र कान्यिक। वा तु कुरुयुगन्धराभ्याम्। आभ्या णको वा स्यादङ्गवादौ। कौरवक कौरवश्च गौ। नृतत्स्थयोस्तु। कौरवको मनुष्य कौरविका चूडा। कच्छादिपाठात् यौगन्धरक यौगन्धरश्च गौ जनपदावेतौ एताभ्या वृद्धादपीति नित्ये प्राप्ते विकल्प। कुलात् सौवीरे। कुलशब्दात् सौवीरे वाच्ये णक स्यादङ्गवादौ। कौलक सौवीर अन्यत्र कौल पाथेयानर्त्तविदेहपाण्डुकात्। एभ्यो णक स्यादङ्गवादौ। पाथेयशब्दस्य युङ्न्तेऽपि आदेशार्थं वचनम् आनर्त्तविदेहयोर्जनपदत्वेऽपि अजनपदार्थम्। पाण्डुकाशब्दात् कोङ ण्यस्य बाधनार्थं यथा पाथेयक आनर्त्तक वैदेहक पाण्डुकक। राष्ट्रादिय। राष्ट्रशब्दादिय: स्यात् भवादौ। राष्ट्रिय। दूरोत्तराभ्यामित्यणाद्यौ। आभ्यामेतौ क्रमात् स्त भवादौ। दूरेत्य औत्तराह। नदीकर्वीपारदिवादिभ्य ण्येयण्येयकीनया। नद्यादे ण्येय कर्त्र्यादेर्ण्येयक पारादेरीनो दिवादेर्य स्यात् भवादौ। नादेय वाराणसेय। नद्यादिर्यथा। नदी वाराणसी दूर्वा वामा काशायनी मही। श्रावन्ती खादिरी दामा कौशाम्बी सेनकी गिरि। शाला दर्वी पुर पूर्व नगरी वडवा हवे। चम्पवनमिति प्रोक्त नद्यादौ कोविदोत्तमै। येऽत्र वृद्धास्तेभ्य ईय येऽवृद्धास्तेभ्य ण वृद्धेकारान्तात्वक वडो णकश्च बाध्यते वाडवेयो वृष अन्यत्र वाडव। कर्त्रादेस्तावत् कार्त्रेयक:

कौन्तेयक:। कर्त्र्यादिर्यथा। कर्त्रग्नि पुष्कर हली पुष्कल ग्रामयौवनम्। कुच्ची चर्म्मखती माहिष्मती ग्रीवा तु भूषणे। कुद्यायास्तु यलोपोऽस्मिन्नसौ कुचिकुल. गुनि। सञ्ज्ञाया नगरी पञ्चदशेह परिकीर्त्तिता.। ग्रैवेयक कण्ठभूषा कौडेयक। अत्र गयके यलोप कौचेयक खड्ग कौलेयक. श्वा। अत्र सञ्ज्ञाया नगरी शब्द. पठ्यते नागरेयक जातौ तु नागर। पारादे। पारीण. अवारीण। पारादिर्यथा। पारावारा वारपार पारावारा इमे मता। ग्रामश्च पञ्च पारादाविह पण्डित-सत्तमै.। दिवादे। दिवि भव दिव्यम्। दिवादिर्यथा—दिक् प्राक् प्रागुदक् प्रत्यक् पराङ्ग्राममित्यपि। अर्द्धावरार्द्ध धर्म्माद्धौत्तमार्द्धमिह कीर्त्तितम्। ग्राम-शब्दस्य त्रिषु ग्रामेयक. ग्रामीण ग्राम्य इत्यादि। कापिश्यादे ष्णायनो वा तु रङ्कोरनृप्राणिनि। कापिश्यादे ष्णायन: स्याङ्गवादौ रङ्कोस्तु नृभिन्न-प्राणिनि वा। कापिशायन। कापिश्यादिर्यथा। कापिशीवङ्क्षिपद्यद्धि चतुष्क परिकीर्त्तितम्। कापिशीशब्दात् वृद्धसञ्ज्ञकादीय शेषेभ्य अवृद्धादपि व्वविषया-दिति णकौ बाध्यते। राङ्कवायणी राङ्कवी गौ प्राणिनीति किं राङ्कव कम्बल। नृनरोति किं राङ्कवको मनुष्य रङ्कुशब्द कच्छादौ पठ्यते। कण्योत्तरदारण्याभ्या ण। कण्योत्तरदादरण्याच्च ण स्यात् भवादौ। वार्कंकण्य ष्णस्यापवाद वृद्धसञ्ज्ञ-कात् तु माणिककण्यात् युञ्णको बाध्यते णविधानात् स्त्रियामारण्या गौ। दिक्-पूर्वादनामनि ट्टिक्शब्देन दिग्वाचकोऽभिधीयते। दिक् पूर्वो दो यस्य तस्मात् असञ्ज्ञाया ण स्यात् भवादौ। पौर्वशाल औत्तरशाला स्त्री दिशि उत्तरदे तार्थे यस इति परे। नाम्नि तु पूर्वा चासाविषुकामशमी चेति पूर्वेषु कामशमी तस्मात् पूर्वेषु कामशम.। सुपञ्चालादित्वात् औत्सर्गिकणो अन्त्यस्य दस त्रि. दग्रहण स्वरूपविधिर्निरासार्थम्। मद्रात् ट्ट। दिक्पूर्वदादित्येव। दिक्पूर्वदात् मद्र-शब्दात् ट्ट: स्याङ्गवादौ। पूर्ववद् यस। पौर्वमद्र. असद्रादिश इति पर्युदासात् पूर्वदस्य त्रि.। बह्वचोऽन्तोदात्तादुदीच्यग्रामात् उदीच्यग्रामवाचकादन्तोदात्तात् बह्वचो ले ट्ट: स्यात् भवादौ। ष्णस्यापवादोऽय शाहनगरम्। महनगरशब्दस्य यस। स्वरेणान्तोदात्तत्वात् उदीच्यग्रामादिति किं माथुर: मध्यदेशग्रामत्वात् ष्ण:। बह्वच इति किं भ्राज भ्रजीशब्दात् ष्णो अन्तोदात्तादिति किं शार्करा-धनम् अस्मिन् शास्त्रे स्वरलक्षणाभावादपि वृद्धीपदेशादन्तोदात्तादिकमवगन्तव्यं स्वरलक्षणानि नोक्तानि अस्मिन्ननुपयुक्तत्वात्। तीरोत्तरदाच्च। तीरोत्तरदाच्छब्दात् स्याङ्गवादौ ष्णो यथोरपवाद.। वाल्लजतीरं कार्त्ततीरम्। कन्या भवङ्गा ष्णिक.।—

श्रोभ्यां णिक' स्याङ्गवादौ णेययोरपवाद । कान्थिक भावत्क । इ सुमुन्नान्तात् णिकस्य क' गह्वादिपाठात् भवदीय । भवदत डवन्तस्य ग्रहणात् भवन्तभव-च्छब्दात् माभूत् तेन भावत इति। श्रीदेशे ह्रह्वात्तु प्राचि। उवर्णान्ताद्देशवा-चकात् णिकः स्याङ्गवादौ। प्राग्देशे वर्त्तमानादुवर्णान्ताद् ह्रह्वादेव नान्यस्मात्। भरौ जात. मारुक उवर्णान्तादिकस्य क णिति त्रि एव नैषादकर्षुक शारवजम्बूक. शारवजम्बूशब्दस्य इकस्य के कृते कैहक स्व इति स्व'। देशे इति किं पाटव वैणव। प्राचि ह्रह्वात् आढकजम्बूक नापितजम्बूक उवर्णात् ह्रह्वादित्येव णिकं ह्रह्वादिति नियमात् अह्रह्वात् माभूत तेन पर्णवात् तुशब्दस्य पार्णवास्तव एवं मान्दवास्तव। कालेभ्यः। कालवाचिभ्य णिक स्यात् भवादौ। मासिकम् आर्द्धमासिक सांवत्स रिकम् आर्द्धसांवत्सरिक यथा कथञ्चिद् गुणवृत्त्या काले वर्त्तमानादपीष्यते तेन कादम्बपुष्पिक व्रैहिपलालिक। न च गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य्यसम्प्रत्यय इति वाच्य गौणवृत्त्या काले वर्त्तमानेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्य' णविधानात् कालेभ्य इति व्वनिर्देश' स्वरूपविधेर्निरासार्थ। श्राद्धे शरदो वा तु रोगातपयो। श्राद्धे चार्थे शरच्छब्दात् णिक. स्यात् भवादौ रोगे आतपे च वाच्ये वा, ऋतुणस्य बाधकोऽयम्। शारदिक श्राद्ध, श्राद्ध कर्म्मविशेष न तु श्राद्धवान् पुरुष। शारदिको रोग आतपश्च पक्षे शारद शारदीय। वर्षाभ्यो णा तु निशाप्रदोषहेमन्तपूर्वाह्णपरा ह्णेभ्यः। वर्षाशब्दात् णिक स्यात् भवादौ निशादिस्तु वा। वार्षिक' नैशिक नैश' प्रादोषिकं प्रादोष हैमन्तिक' हेमन्तस्य णे तलोपो वा हैमन्त हैमन तथाच हैमनीषु रजनीषु शेरते इति वृत्तिकृता शिष्टप्रयोग उद्भावित। पौर्वाह्णिकम् आपराह्णिक पक्षे त्यवाद्यचिर इति ष्टन. पूर्वाह्णेतनम् अपराह्णेतनम्। श्वस. णिकस्य तम्। श्वस्शब्दात् णिकस्यादौ तम् स्यात् म इत्। शौवस्तिक.। ननु त्यवाद्यचिर इत्यादिनात्यष्टनाभ्या बाधिष्यते इति चेत् सत्य णिकस्य तम् विधान-सामर्थ्यात् णिकोऽपि तवौभयगणपाठात् श्वस्त्य. श्वस्तन इत्यपि। सपूर्वदादर्द्धात् दिक्पूर्वदात्तु यश्च। पूर्वदेन सह वर्त्तमानादर्द्धशब्दात् णिक स्यात् दिक्पूर्वदात्तु य' णिकश्च भवादौ। गौतमार्द्धिक वाणेयार्द्धिक दिक्पूर्वात्तु पौर्वार्द्धिक' पूर्वार्द्ध्य दाक्षिणार्द्धिक दक्षिणार्द्ध्य दिवादित्वात् परार्द्ध्यमिति नित्यम् उभयत्र दग्रहण' स्वरूपविधेर्निरासार्थम्। ग्रामजनपदैकदेशादिक्पूर्वादर्द्धात् ट्र्य। ग्रामैकदेश-वाचिनो दिक्पूर्वादर्द्धाज्जनपदैकदेशवाचिनो दिक्पूर्वादर्द्धाच्च णिकट्रौ स्याता भवादौ यस्यापवाद। पौर्वार्द्धिक. पौर्वार्द्ध. ग्रामजनपदैकदेशादिति किं पौर्वा-

ष्ठिकं पूर्वार्द्धग्रमिति पूर्वेण ष्णिकणौ। प्रावृष एण्य। प्रावृट् शब्दादेण्यं स्यात् भवादौ। प्रावृषेण्य णत्वविधान प्रावृषेण्यमाचष्टाण प्रावृषेण इत्यत्र णत्वार्थम्। मध्याद साधारणे। साधारणे वाच्ये मध्यशब्दाद स्यात् भवादौ। मध्यो वैयाकरण नोत्तमो नाधम इत्यर्थ। त्यतावद्यचिरीति प्राप्तमस्यापवाद। द्वीपादुपसमुद्रात् ष्णत्र। समुद्रसमीपे वर्त्तमानात् द्वीपात् ष्णत्र स्यात् भवादौ। कच्छादित्वात् ष्णे प्राप्ते वृतत्स्थयोर्णके च प्राप्ते विधानम्। द्वैप्यं द्वैप्या भवन्तोऽनुचरिष्यन्ति तत् क्रमम्। अनुपसमुद्रात् द्वैप वृतत्स्थयोस्तु द्वैपक। ऋतुनक्षत्रात् ष्ण। ऋतुवाचकान्नक्षत्रवाचकाच्च ष्ण स्यात् भवादौ। कालष्णिकस्यापवाद। ग्रैष्म पौषम्। कौड् कच्छनद्यादे। कौड कच्छादे नद्यादेश्च ष्ण स्यात् भवादौ। नैलीनक निलीनकशब्दात् बह्वचोन्तोदात्तात् ट्न प्राप्ते विधानम् इच्छाकुशब्दादोर्द्देश इत्यनेन ष्णिकं बाधित्वा वृद्धादपि व्वविषयादिति प्राप्तौ णको बाध्यते णट्नयोरैच्छाक कच्छशब्दो न नित्यबहुवचनान्त तस्मात् ष्णो वेत्यादाविति ष्णे सिद्धे इह पाठ कच्छादेर्नृतत्स्थयोरिति णकबाधनार्थं विजायकशब्दात् कौड्त्वात् ष्णे सिद्धे नृतत्स्थयोरिति णकसाधनार्थं पाठ कच्छादेर्देश एवाभिधानात् पलद्यादेस्तावत् पालद पारिख। पलद्यादिर्यथा। पलदी परिखा गोष्ठी पर्षद्वाहीकपर्वता। फलकीट. शूरसेनी बहुकीट: पटच्चर। तच्चोदपानलोमानि गोतमी कमल भिदा। सन्धिवेला यज्ञत्सन्ध्या पौर्णमासी त्रयोदशी। अमावस्या त्वमावास्या नैकती प्रतिपत् शरत्। पुर वन गिरि पञ्चदशी सवत्सर फले। पर्वण्यपि पलद्यादौ शेष शिष्टप्रयोगत। गोष्ठी नैकती गोतमीशब्दाना वाहीकग्रामत्वात् प्रसक्तयो र्णिकष्णिकयोर्वाधक ईदन्तलक्षणको बाध्यते। वाहीकशब्दस्य कौड्त्वात् ष्णे सिद्धे अत्र पाठ एवं ज्ञापयति येषा लक्षणानां वृद्धावृद्धसामान्यविषयस्तेषा लक्षणाना वृद्धविहित ईयो बाधको भवति तेन औलुके भव औलुकीय वाहकरूपे भव: वाहकरूपीय इत्यादौ कौड्ष्ण बह्वचोन्तोदात्तादुदीच्यग्रामादिति ट्न च बाधित्वा ईय एव भवति। सन्धिवेला सन्ध्या पौर्णमासी अमावास्या प्रतिपत् पञ्चदशीशब्दाना पाठ: कालष्णिकबाधनार्थ। शरच्छब्दस्येह रैणकादौ च पाठात् शारद शारदीयं पुरवनगिरीणाम् इह नद्यादौ च पाठात् पौर पौरेय. वान वानेय गैर. गैरेय. इति सांवत्सर फल सावत्सरं पर्व अत्यत्र सांवत्सरिकमृणम्। शेषाणामुदीच्यग्रामत्वात् प्राप्तट्नबाधनार्थ: पाठं। प्रस्थोत्तरदात्। प्रस्थोत्तरदाच्छब्दात् ष्णं स्यात् भवादौ। माघीप्रस्थ: बह्वचोऽन्तोदात्तादुदीच्यग्रामादिति प्राप्तट्नौ बाध्यते। निवा

स्यात् पृथ्वीमध्यान्मध्यमश्च चरणे। चरणे वाच्ये निवासवाचकात् पृथ्वीमध्य-शब्दात् ण स्यात् तस्मिन् मध्यमादेशश्च। पृथ्वीमध्ये निवासोऽस्य मध्यम कठः अनिवासस्य तु पृथ्वीमध्यादागतं मध्यीय कठ पृथ्वीमध्यस्य मध्यमश्चेति, ईयस्य बाधकमिदं चरण इति किं मध्यमीयः शूद्र। युष्मदस्मदो वा खीनश्च। आभ्यां णो खीनश्च वा स्यात् भवादौ। इञ्जादीयस्यापवादौ। यौष्माक यौष्माकीण पक्षे युष्मदीय. एवम् आस्माकम् आस्माकीनम् अस्मदीयम्। ननु नाधिकारो धादित्यतः प्राक् तत् कथ ढाधिकारे भवादिनिरूपणमिति चेत् सत्यं भवादिपठितगच्छ-त्याद्यर्थे ढान्तात् भवादित्या भवन्ति अतएव प्रसङ्गादुक्तमिति। गच्छति पथि दूतयो.। ढादिति वर्त्तते गच्छतीत्यर्थे यथाविहित त्य स्यात् यो गच्छति स चेत् पथा दूतो वा भवति। स्रुघ्नं गच्छति पन्था दूतो वा स्रौघ्न पन्था दूतश्च। ढात् घेत्य. माथुर कान्यकुब्ज वाराणसेयं राष्ट्रियः इत्यादि पथिदूतयो-रिति किं मथुरा गच्छति साधु। अभिनिष्क्रामति द्वारम्। ढादित्येव अभिनिष्क्राम-तीत्यर्थे यथा विहितं त्य. स्यात् यन्निष्क्रामति तत् द्वारं चेत् भवति स्रुघ्नमभिमुखेन निष्क्रामति द्वार स्रौघ्न द्वारम् एवं माथुरं कान्यकुब्जं वाराणसेयं राष्ट्रियमित्यादि। द्वार निष्क्रमणक्रियाया. साधनत्वेन प्रसिद्ध तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते यथा साध्वसिश्छिनत्ति द्वारमिति किं मथुरानभिनिष्क्रामति पुरुष। अधिकृत्य कृतो ग्रन्थ। ढादित्येव अधिकृत्य एतदपेक्षया द्वौपमधिकृत्य आरभ्य अभिप्रेत्य इत्यर्थ.। अधिकृत्येत्यस्मिन्नर्थे यथाविहित त्य. स्यात् य. कृत स ग्रन्थश्चेत् भवति सुभद्रामधि-कृत्य कृतो ग्रन्थ सौभद्रो ग्रन्थः ग्रन्थ इति किं सुभद्रामधिकृत्य कृत प्रासाद। आख्यायिकाभ्यो लुब् बहुलम्। आख्यायिकाभ्योऽधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे उत्प-न्नस्य त्यस्य बहुल लुप् स्यात्। वासवदत्तामधिकृत्य कृतो ग्रन्थ वासवदत्ता सुमनो-त्तरा उर्वशी। बहुल किं भैमरथ। सीतान्वेषणादेरीय। ढात् सीतान्वेषणादे-रधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे ईयं स्यात् णस्यापवादः। सीतान्वेषणीय। सीतान्वे-षणमस्मं रक्षोऽसुरगुणमुख्यावपि शिशुक्रन्दः। शिशुक्रन्दो नाम रोग.। अदेवा सुरादेश्च। देवासुरादिभिन्नादधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे ईय स्यात् चे से सति। श्येनकपोतीयो ग्रन्थ किरातार्जुनीय. सर्वार्थसम्बन्धीय देवासुरादेश्च देवासुर रक्षो-गन्धर्वं इत्यादि। परे तु रक्षोऽसुरगुणमुख्यशब्दौ देवासुरादौ प्रद्युम्नागमनशब्द सीता-न्वेषणादौ पठन्ति। तेषां मते रक्षोऽसुर गौणमुख्य प्रद्युम्नागमनीय येषा द्वन्द्व-समासे ईयप्रतिषेधस्ते च देवासुरादौ द्रष्टव्या.। णिको रक्षत्यादौ। ढादित्येव

रचतीत्याद्यर्थेषु णिक स्यात्। समाज रचति सामाजिक। ढात् च त्य' रचति उञ्छति वर्त्तते वक्ति धारयते गृह्णाति समवैति हन्ति तिष्ठति प्रयच्छति करोति चरति पश्यति वर्त्तयति आपनुपृच्छति गच्छति अधीष्ट भूत भूतभावी अर्हति नित्यमर्हति पचति सम्भवति अवहरति वहति हरति आहरति एव शाकानुञ्छति शाकिक। प्रतीपादवर्त्तते। ढात् प्रतीपादेर्वर्त्ततेऽर्थे णिक स्यात् यद्यपि वृतधोरकर्म्मकत्वात् ढाभावस्तथापि धुविशेषणत्वात् ढसञ्ज्ञाप्रतीप यथा स्यात् तथा वर्त्तते प्रातीपिक। प्रतीप प्रतिकूल. प्रतिलोमानुलोमनी। परिपार्श्वन्वीपपरिमुखानुकूलमित्यपि। प्रभूतादेर्वक्ति। ढात् प्रभूतादेर्वक्त्यर्थे णिक स्यात्। प्रभूत यथा तथा वक्ति प्राभूतिक। प्रभूत प्रतिभूतोऽव पर्य्याप्तेन सहैरिता.। माशब्दो नित्यशब्दश्च कार्य्यशब्दस्तथेत षट्। पदव्यादेस्तद्धावति। ढात् पदाव्यादेस्तद्धावतीत्यर्थे णिक स्यात्। पदवी वर्त्म पदवी धावति पादविक पदस्य पश्चादनुपद तत् धावति आनुपदिक आक्रन्दत्यस्मिन् आक्रन्दी देश त धावति आक्रन्दिक.। माथोत्तरदाच्च। ढान्माथ शब्दोत्तरदाद्धावतीत्यर्थे णिक स्यात्। दण्डमाथ धावति दाण्डमाथिक पादमाथिक. माथशब्द पथिपर्य्याय। पदोत्तरदात् गृह्णाति। ढात् पदोत्तरदात् गृह्णातीत्यर्थे णिक स्यात्। पौर्वपदिकम् उभयत उत्तरदग्रहण बहुत्वे निषेधार्थम्। अर्थललामप्रतिकण्ठाच्च। ढेभ्य एभ्यो गृह्णातीत्यर्थे णिक. स्यात्। अर्थ गृह्णाति आर्थिक लालामिक. कण्ट कण्ठ प्रतिकण्ठ तत् गृह्णातीति प्रातिकण्ठिक.। समूहार्थात् समवैति। ढात् समूहार्थात् समवैति इत्यर्थे णिक स्यात्। समूह समवैति सामूहिक: सामवायिक: ख्य. परिषदो वा तु सेनाया। ढात् परिषच्छब्दात् समवैत्यर्थे ख्य स्यात् णिकस्यापवाद सेनायास्तु वा। परिषद समवैति पारिषद्य. सेना समवैति सैन्य: सैनिक.। मृगमत्स्यपक्षिभ्यो हन्ति। त्वनिर्देश स्वरूपविधेर्निरासार्थं। मृगमत्स्यपक्षिवाचिभ्यो हन्तीत्यर्थे णिक स्यात् मृग हन्ति मार्गिक' रौरुक' शौकरिक: नैयङ्कुक. श्वापदन्यङ्कोस्तु वेति वा युम् पचे न्याङ्कुक. इकस्य क मात्सिक. शाकुनिक: शौष्टिक: पाक्षिक हारीतक' मायूरिक. पातल्क। तान्तादिकस्य क.। परिपथात् तिष्ठति च परिपन्थश्च। ढात् परिपथात् हन्तीत्यर्थे तिष्ठतीत्यर्थे च णिक. स्यात् तस्मिन् परिपथस्य पन्था देशश्च। परिपथे हन्ति तिष्ठति वा पारिपन्थिकश्चौर: पन्थान परिव्रज्य हन्ति तिष्ठति वेत्यर्थ। परिपथपर्य्याय. परिपन्थशब्दोऽस्तीति वृत्तिकार.। निन्द्यात् प्रयच्छति। शास्त्रोक्तव्यवहाराद्विरुद्धव्यवहारी निन्द्य: तस्मात् ढात् प्रयच्छतीत्यर्थे णिक: स्यात्। द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणं

प्रयच्छति द्वैगुणिकः यदा उत्तमर्णः एकद्रव्यं द्विगुणार्थं कृत्वा प्रयच्छति पश्चात् तद्वर्द्धयति तदा द्विगुणं निन्द्यं यदा त्वेकं गुणं प्रयच्छति पश्चाद् द्विगुणं गृह्णाति तदा न द्विगुणं निन्द्यं शास्त्रविहितत्वात् एव द्वैगुणिकः। वृधुषस्य वृद्धेः। निन्द्यात् वृद्धिशब्दात् ढात् प्रयच्छतीत्यर्थे णिकः स्यात् वृद्धिशब्दस्य वृधुषादेशश्च। वृद्ध्यर्थं द्रव्यं वृद्धिं वृद्धिं प्रयच्छति वार्द्धुषिकः। यद्यपि वृद्धिशब्दपर्य्यायो वृधुषीशब्दोऽप्यस्ति तथापि वृद्धिशब्देनानिष्टनिवारणार्थमिदम्। कुसीददशैकादशाभ्यां षिकः। निन्द्यात् कुसीदशब्दात् ढात् दशैकादशशब्दाच्च प्रयच्छतीत्यर्थे षिकः स्यात्। कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत् प्रयच्छति कुसीदिकः दशशब्दो दशार्थे वर्त्तते एकादशशब्द एकादशार्थेऽपि उपचारात् दशसु वर्त्तते अत सामानाधिकरण्यात् दश च ते एकादश चेति यस दशैकादश प्रयच्छति दशैकादशिकः दशैकादशिकी दश एकादशार्थं प्रयच्छतीत्यर्थः। शब्ददर्दूराभ्यां करोति। आभ्यां करोतीत्यर्थे णिकः स्यात्। शब्दं करोतीति शाब्दिको वैयाकरणः दार्दुरिकः कुलालः। दर्दुरो वाद्यभाण्डविशेषः भाण्डसंस्कारकाले दर्दुरशब्दविशेषं करोति इति रचितः। धर्म्मादेश्चरति। ढात् धर्म्मादेश्चरतीत्यर्थे णिकः स्यात्। धर्म्मं चरति धार्म्मिकः चरणमत सेवा तेन कदाचिदाचरणे माभूत् धर्म्मादिर्यथा। धर्म्माधर्म्मौ महानाम्नी गोदानसहितास्तथा। आदित्यव्रतमित्येते पञ्चेह समुदीरिता। अवान्तरदीक्षादेर्डिन्। ढादवान्तरदीक्षादेर्डिन् स्यात् चरतीत्यर्थे। अवान्तरदीक्षां चरति अवान्तरदीक्षी एषोऽवान्तरदीक्षादेवव्रत तिलव्रतम्। अष्टाचत्वारिंशतो डकश्च ढादष्टाचत्वारिंशच्छब्दात् चरतीत्यर्थे डिन् डकश्च स्यात् णिकस्यापवादः। अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति अष्टाचत्वारिंशी अष्टाचत्वारिंशकः। चातुर्मास्यानां यलोपश्च। चातुर्मास्यशब्दात् चरतीत्यर्थे तौ स्यातां तयोर्यलोपश्च। चातुर्मास्यानि व्रतानि चरति चातुर्मासी चातुर्मासकः। नाम्नि ललाटकुक्कुटाभ्यां पश्यति। ढाभ्यामाभ्यां पश्यतीत्यर्थे णिकः स्यात् ललाटं पश्यति लालाटिकः यः सेवकः शिष्यो वा प्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभोर्गुरोर्वा ललाटमेव पश्यति यः कार्य्याक्षमः सोऽभिधीयते कुक्कुटशब्देन कुक्कुटपातयोग्यदेशोऽभिधीयते तं देशं पश्यति कौक्कुटिको भिक्षुः यः कुक्कुटपातयोग्यमल्पतरदेशं पश्यन् गच्छतीति स इत्यर्थः। पारायणोत्तरायणचान्द्रायणेभ्यो वर्त्तयति। ढेभ्य एभ्यो वर्त्तयतीत्यर्थे णिकः स्यात्। पारायणं वेदस्य शास्त्रस्य वा समस्ताध्ययनकर्म्म, उत्तरायणं यज्ञविशेषः चान्द्रायणं व्रतविशेषः संज्ञायामुत्तरदस्य नो णः पारायणं वर्त्तयति पारायणिकः यद्यपि पारायणं शिष्ये गुरौ च वर्त्तते

तथापि शिष्ये एव त्य इति न्यास । एवमौत्तरायणिको यजमान: न तु याजक: चान्द्रायणिकस्तपस्वी । तदन्ताच । द्वैपारायणिक द्व्यौत्तरायणिक द्वैचान्द्रा-यणिक' । सशयादापन्ने । ढात् सशयशब्दात् आपन्नेऽर्थे णिक. स्यात् । सशय' सन्देह तमापन्न: सांशयिक' सशयितेति न्यासकारस्तु सशय्यमाने स्थाखादौ त्यमुत्पादयति न तु सशयितरीति तत् बहुनामसम्मतम् । अतएवामरकोषे प्राणि-वर्गे सांशयिक. सशयापन्नमानस इति । सुस्नातादे पृच्छति । ढात् सुस्नातादे: पृच्छतीत्यर्थे णिक स्यात् । सुस्नात पृच्छति सौस्नातिक सौख्यसुप्तिक सुस्नातादि-रत सुखशय्या रावय सुखशब्दात् । योजनादेर्गच्छति । ढात् योजनादेर्गच्छती-त्यर्थे णिक' स्यात् । योजन गच्छतीति यौजनिक । योजनादिर्यथा । योजन' गुरुतल्पच्च दारागुरो परादपि । शत क्रोशात् योजनाच वुधैरव षडीरिता । पथ: षिक । ढात् पथिशब्दात् षिक स्यात् । पन्थान गच्छतीति पथिक स्त्रियां पथिकी । नित्य णा पन्थश्च । ढात् पथो नित्य गच्छतीत्यर्थे णा स्यात् तस्मिन् पन्थादेशश्च । पन्थान नित्य गच्छति पान्थ स्त्रिया पान्था । कालेभ्योऽधीष्टभूतभूत-भाविषु । ब्वनिर्देश स्वरूपविधेर्निरासार्थं । तेभ्य एभ्य कालवाचिभ्योऽधीष्टे भूते भृते भाविनि चार्थे णिक स्यात् । अधीष्ट सत्क्तत्यव्यापृत भृतो वेतनेन क्रीत' भूत सत्तया व्याप्तकाल । भावी सत्तया व्याप्तकालो भविष्यति य' सदाध्वादीति ढ' मास' अधीष्टो मासिकोऽध्यापक. मास' भूत: मासिक' मास' भृतो मासिको व्याधि मास' भावीति मासिक उत्सव नन्वध्येषण भवने भृक्त व्याप्य क्रियते तत् कथ' ताभ्या मासो व्याप्यते इत्युच्यते । यदर्थं हि ते क्रियेते तत्फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामपि व्याप्यत इत्युच्यते उप-चारात् । संख्याशब्दोऽपि यदाकाले सख्येये वर्त्तते तदापि त्य. । द्वे षष्ठीभूतो भावी वा । द्विषाष्टिक द्विसाप्ततिक सुपञ्चालादित्वादुत्तरपदस्य व्रि' । मासात् यनीनौ वयसि । ढान्मासाद्वयस्यभिधेये एष्वर्थेषु यनीनौ स्याताम् । मास भूतो भावी वा मास्य मासीन' माणवक इति पुरुषोत्तम. । अपरे भूतेऽर्थे अभिधान-मित्याहु: वयसीति किं मासिक. कर्म्मकर' । गाद् य । ढात् क्षतगात् मासा-द्वयस्यभिधेये य: स्यात् भूते । द्वौ मासौ भूत' द्विमास । षण्मासाण्यणिकौ च । ढात् क्षतगात् षण्मासात् वयस्यभिधेये भूताद्यर्थे ण्यणिक य एते सु' । षण्मासान् भूत. षाण्मास्य' षाण्मासिक: षण्मास्य: विधानसामर्थ्यात् नेको लुक् इकण्णाव वयसि । ढात् क्षतगात् षण्मासात् भूतेऽर्थे इकण्णौ स्याताम् । षाण्मासिक:

षाण्मासी रोग । समाया ईनो गान्तु वा । ढात् समाशब्दात् ईन स्यात् कृतगान्तु वा एष्वर्थेषु । समामधीष्टो भृतो भावी वा समीन द्वे समे अधीष्टो भृतो भावी वा द्विसमीन, पक्षे द्वैसमिक । गाद्रात्र्यह्न संवत्सरादीन णिकौ वर्षात्तु लुक् च वा चित्तवति नित्यम् । ढेभ्य एभ्य कृतगेभ्य ईन णिकौ स्यातां तेषु वर्षात्तु वा लुक् चित्तवति तु नित्यम् । द्वे रात्री अधीष्टो भृतो भावी वा द्वैरात्रिक द्व्यहीन' द्वैयह्निक' द्विसंवत्सरीण द्विसांवत्सरिक सुपञ्चालादित्वात् उत्तरदस्य त्रिं । द्विवर्षीण: द्विवार्षिक, द्विवर्ष अभविष्यति सङ्ख्यादिवर्षादीति परदस्य त्रिं । भविष्यति तु द्वे वर्षे भावी द्वैवार्षिक द्विवर्षो वत्स नित्य तयोर्लुक् चित्तवतीति किं द्विवर्षीणो द्विवार्षिक द्विवर्षो व्याधि । अर्हति । ढात् अर्हतीत्यर्थे णिक स्यात् । वस्त्रमर्हति वास्त्रिक श्वैतच्छत्रिक । दण्डादेर्य । ढाद्दण्डादेरर्हतीत्यर्थे य: स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्य, कश्य । दण्ड' कशावधो मेधा मोघार्घौ मुसल धनम् । मधुपर्क' युग वश सर्वोदकयुगं पद्मम् । कडङ्गरस्थालीबिलदक्षिणाभ्य ईयश्च । ढेभ्य एभ्योऽर्हत्यर्थे ईयोयश्च स्यात् । कडङ्गरम् अर्हति कडङ्गरीय कडङ्गर्य्य स्थालीबिलीय स्थालीबिल्य दक्षिणीय दक्षिण्य' । पात्राद्येयौ । ढात् पात्रशब्दादर्हति इत्यर्थे य एयश्च स्याताम् । पात्रमर्हति पात्र्य पात्रेय' । यज्ञर्त्विग्भ्यामियणीनौ कर्म्मार्हति च । ढाभ्यामाभ्याम् अर्हति कर्म्मार्हति चेत्यर्थे क्रमात् स्यातां यज्ञमर्हति कर्म्मार्हति । यज्ञियो ब्राह्मण । ऋत्विजमर्हति कर्म्मार्हति वा आर्त्विजीन । छेदादेर्नित्यमर्हति । ढाच्छेदादेर्नित्यमर्हति इत्यर्थे णिक स्यात् छेद नित्यम् अर्हति छैदिक भैदिक । छेदादिर्यथा, छेदो भेदस्तथा द्रोहो नर्त्तकर्षे णिके भवेत् । विरागस्य विरङ्गोऽथ सम्प्रयोगश्च सम्प्रति । सम्प्रेषणञ्च सम्प्रश्नो दशेह परिकीर्त्तिता । विराग नित्यमर्हति वैरङ्गिक णिके विरङ्गादेश । शिरश्छेदात् यश्च शिर, शीर्ष, । ढात् शिरश्छेदशब्दात् नित्यमर्हति इत्यर्थे णिक यश्च स्यात् त्ये कृते शिरस शीर्षादेशश्च । शिरश्छेद नित्यमर्हति शैर्षच्छेदिक शीर्षच्छेद्य: । पचति सम्भवति अवहरति च । ढादेतेष्वर्थेषु णिक' स्यात् सम्भवत्यर्थेऽत्र सम्भव' आधेयस्य प्रमाणानतिरेकस्तथा च "सम्भव कथितो हेतावुत्पत्तौ मेलकेऽपि च आधारानतिरिक्तत्वे आधेयस्य च सम्भव," इति विश्व । अवहरत्यर्थोऽवहरण संहरणमित्यर्थ प्रस्थ पचति सम्भवति अवहरति वा प्रास्थिक, कौडविक कटाह' यद्यपि प्रस्थ पचति चरु: प्रास्थिक इत्यत्र पाकेऽपि सम्भवो विद्यते तथापि प्रस्थ पचति ब्राह्मणी प्रास्थिकीत्यत्र सम्भवत्यर्थेन विनापि पचत्यर्थदर्शनात् पृथक् पचति-

ग्रहणम्। पात्राचिताढकविस्तादीनो वा। ढेभ्य एभ्य एष्वर्थेषु ईन स्यात् वा। पात्र पचति सम्भवत्यवहरति वा पात्रिका आचितीना विस्तीना स्थाली। पचे पात्रिकीत्यादि। गात् षिकन्नौ वा। गेभ्य एभ्यः षिक ईनश्च स्यात् वा एष्वर्थेषु। द्वे पात्रे पचति सम्भवति अवहरति वा द्विविस्तिकी द्विपात्रिकी द्विपात्रीणा द्व्याचितिकी द्व्याचितीना द्व्याढकी द्व्याढकीना द्विविस्तिकी द्विविस्तिना पचे णिकस्याबाध्ये लुकि तार्थं मानादित्यादिना ङीपि द्विपात्री द्व्याढकी आचितविस्ताभ्यान्तु अजादित्वात् द्व्याचिता द्वि विस्ता आप् नत्वीप् पूर्वत्रयाणा षिकणिकयोर्न विशेषः पृथग्‌योग उत्तरार्थः। कुनिजाल्लुक् त्रिकणिकैना। ढात् क्ततगात् कुनिजात् लुक् षिक णिक ईन एते स्यु एष्वर्थेषु। द्विकुनिजी ममादितीप् द्विकुनिजिकी द्वैकुनिजिकी द्विकुनिजीना। वशादिभ्यो भारादहति हरत्याहरति। ढात् वशादिपूर्वभाराद्वहति इत्याद्यर्थे लुक् षिक् णिक ईन स्यात्। वशभार वहति हरति आहरति वा वाशभारिक। बाल्वजभारिक.। वश वल्वज मूलेच्चु स्थूलाचकुटजाः कुटा। अश्मा खट्वा दश प्रोक्ता वशादिरिह कोविदै। केचित् भारशब्दोऽर्थद्वारेण वशादीना विशेषणात् भारभूतेभ्यो वशादिभ्य इत्यर्थ तेन भारभूताम् वशान् वहति वाशिक बाल्वजिक इत्याहु। वहति उत्‌क्षिप्य धारयति। हरति देशान्तर प्रापयति आहरति उत्पादयतीत्यर्थ। द्रव्यवस्नाभ्यां केकौ। ढाभ्यामाभ्या क्रमात् केकौ स्यातां एष्वर्थेषु। द्रव्य वहति हरति आहरति वा द्रव्यकः वस्निक अर्हत्यादौ शतादयेकावशते। ढाच्छतशब्दात् अर्हतीत्याद्यर्थेषु य इक इत्येतौ स्यातां न तु शते। शतमर्हति पचति सम्भवति अवहरति वहति हरति आहरति वा शत्य. शतिक कम्बल. अशत इत्युक्तोर्थेव प्रकृत्युक्तसख्यायात्यवाच्यस्य सख्येयत्व भवति तत्र न स्यात्। तेन शतमध्याया परिमाणमस्य शतक निदानमित्यादौ प्रकृत्या शतशब्देन उक्तायाः सख्यायात्यवाच्यस्य निदानस्य संख्येयत्वात् तौ न स्यातामिति शत्य शतिक कम्बल इत्यादौ त्यवाच्यस्य कम्बलस्य न सख्येयत्व किन्तु येन क्रीतत्वस्यैवेति। सख्याया अतिशदन्ताया. क.। ढात् त्यन्तशदन्तवर्जात् सख्यावाचकात् क स्यादर्हत्यादौ। पञ्चक बहुक. गणकः। अतिशदन्ताया इति किम्। साप्ततिक चत्वारिंशत् क तादिकस्य क। अथ वितस्तिशब्दस्य वर्जनात् डतेरप्रतिषेधस्तेन कति क.। विंशतिविंशद्भ्यां चासञ्ज्ञायान्तु डकः। ढाभ्यामाभ्याम् अर्हत्यादौ कः स्यात् असंज्ञायान्तु डकः। विंशतिकः विंशत्कः असञ्ज्ञायान्तु विंशकः विंशकः। वतोः कस्येम् वा। वत्वन्तात् कस्य इम् वा स्यात् म इत्। यावतिक.

तावतिक' यावत्क. तावत्क'। कसार्द्धाभ्या षिक। ढाभ्यामाभ्यां षिक स्यात् अर्हत्यादौ। कसिकी अर्द्धिकी। कार्षापणा द्वा तु प्रतिश्च। ढात् कार्षापणात् षिकः स्यात् अर्हत्यादौ अस्मिन् प्रतिरादिश्यते वा। कार्षापणिक प्रतिक। वसन सहस्र शतमान विंशतिकात् ण। ढेभ्य एभ्य ण स्यात् अर्हत्यादौ। वासन साहस्र शातमान वैंशतिकम्। शूर्पात् ट्वी वा। ढात् शूर्पात् ट्वी वा स्यादर्हत्यादौ षिकस्यापवाद। शौर्प पच्चे शौर्पिक। गादध्यर्द्धादेरसञ्ज्ञाया लुक् स्यात्। ढात् कतगात् अध्यर्द्धपूर्वाच्चार्हत्यादौ ये विहितास्तासेषाम् असञ्ज्ञाया लुक् स्यात्। द्विकसम् अध्यर्द्धकसम् अध्यर्द्धशूर्पम् असञ्ज्ञायामिति किम्। पाञ्चलौहितिक पाञ्चकपालिकम् अत त्यान्त नाम इति। सहस्रशतमानसुवर्णकार्षापणेभ्यो वा। ढेभ्य एभ्य कतगेभ्योऽध्यर्द्धपूर्वेभ्यश्च अर्हत्यादौ विहिताना त्याना लुक् स्याद्वा। द्विसहस्रम् अध्यर्द्धसहस्र द्विशतमान द्विसुवर्णम् अध्यर्द्धसुवर्णं द्विकार्षापणम् अध्यर्द्धकार्षापण पच्चे द्विसाहस्र अध्यर्द्धसाहस्र' द्विशातमानम् अध्यर्द्धशातमान द्विसौवर्णम् अध्यर्द्धसौवर्णं सुपच्चालादित्वात् अन्तस्य दस्य वि। द्विकार्षापणिक्र द्विप्रतिक षिक एवमध्यर्द्धकार्षापणिकम् अध्यर्द्धप्रतिकम्। विंशतिकादीन। ढात् कतगात् अध्यर्द्धपूर्वाच्च विंशतिकादीन स्यात् अर्हत्यादौ। द्विविंशतिकीन लुग् बाध्यते। पाद पण शासात् यौ वा तु शतशाणात्। ढेभ्य कतगेभ्योऽध्यर्द्धपूर्वभ्यश्च एभ्यो य स्यात् अर्हत्यादौ शतशाणाभ्यान्तु वा। द्विपाद्य' द्विपण्य' द्विमास्यम् अध्यर्द्धपाद्यम् अध्यर्द्धपण्यम् अध्यर्द्धमास्य शतशाणादेस्तु द्विशत्यम् अध्यर्द्धशत्य पञ्चशाण्यम् अध्यर्द्धशाण्य' पच्चे द्विशतम् अध्यर्द्धशत पञ्चशाणम् अध्यर्द्धशाणम्। खारीकाकिनीभ्यामीक. केवलाभ्याञ्च। ढाभ्यां कतगाभ्याम् अध्यर्द्धपूर्वाभ्या केवलाभ्याञ्चार्हत्यादौ ईक. स्यात्। द्विखारीक' अध्यर्द्धखारीक द्विकाकिनीक अध्यर्द्धकाकिनीक खारीक काकिनीक। द्वित्रेः शाणात् णो वा। द्वित्रे पूर्वात् अर्हत्यादौ णो वा स्यात्। द्वैशाण त्रैशाण पच्चे पूर्वेण वा यश्च द्विशाण्य त्रिशाण्यम् उभयत्यक्तपच्चे लुक् द्विशाण' त्रिशाणमिति। बहोश्च निष्क विस्तात् षिको वा। ढात् द्वित्रिबहुपूर्वात् निष्कात् विस्ताच्च षिको वा स्यात् अर्हत्यादौ। द्विनैष्किक त्रिनैष्किक बहुनैष्किक द्विवैस्तिक बहुवैस्तिक पच्चे द्विनिष्किक त्रिनिष्किक बहुनिष्किक द्विविस्तिक त्रिविस्तिक' बहुविस्तिकम्। उक्तौ रचत्यादि। युग रथ प्रासङ्गात् यो वहति। ढेभ्य एभ्यो वहत्यर्थे य स्यात्। युग वहति युग्य रथ्यः प्रासङ्ग्य गादपि द्वियुग्य द्विप्रासङ्ग्य। नाम्नि तु जनात्। ढाज्जनशब्दात् वहत्यर्थे य सञ्ज्ञायाम्। जन वहति जन्यो वरस्निग्धः। जनी-

शब्दात् वधूवाचकाद् य इति जयादित्य.। धुर ण्येयेनौ च। ढात् धुर् शब्दात् वहत्यर्थे ण्येय इनय एते स्यु। धुरं वहति धौरेय धुरीण धुर्य्य। सर्वदक्षिणोत्तरात् धुराया इन। ढात् सर्वादिपूर्वात् धुराशब्दात् वहत्यर्थे ईन स्यात्। सर्वधुरा वहति सर्वधुरीण दक्षिणधुरीण उत्तरधुरीण। एकधुराया लुक् च। एकधुरीण एकधुर.। शकटाद्धलसीरात् णणिकौ गाच्च। ढात् शकटात् क्रतगाच्च ण, हलसीरात् क्रतगाच्च णिक स्यात् वहत्यर्थे। शकट वहति शाकट इ शकटे वहति इ शाकट हल वहति हालिक सैरिक इ हले वहति इ हालिक इ सैरिक.। धनगणाभ्यां यो लब्धरि। ढाभ्यामाभ्यां लब्धर्य्यर्थे य. स्यात्। धन लब्धा धन्य गण्य शीलार्थे तृणौ ढे न यौ णोऽर्थात्। अर्थं लब्धा आर्थश्चाव। वशाद्गते। ढात् वशाद्गतेऽर्थे य स्यात्। वश आयत्तता त गतो वश्य। सर्वादि पत्रपथ्यङ्गकर्म्मपात्रादीनो व्याप्नोति। ढात् सर्वपूर्वात् पत्रादेर्व्याप्नोत्यर्थे ईन स्यात्। सर्वपत्र व्याप्नोति सर्वपत्रीण सारथि सर्वपथीनो रथ सर्वाङ्गीन वास सर्वकर्म्मीण पाणि सर्वपात्रीण ओदन। आप्रपदात् प्राप्नोति। ढादाप्रपदात् प्राप्नोत्यर्थे ईन स्यात्। आप्रपद प्राप्नोति आप्रपदीन वास। सर्वान्नाद्भक्षयति। सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षु। अनुपदाद्बद्धा। अनुपद बद्धा अनुपदीना उपानत् पदप्रमाणेत्यर्थ। अयानयान्नेये। अय प्रदक्षिणम्। अनय अपसव्य प्रदक्षिणापसव्यगामिना शारीणा यस्मिन्नपरेह समावेश सोऽयानय ढादयानयशब्दान्नेयेऽर्थे ईन, स्यात्। अयानय नेय अयानयीन. शारि। परस्परपुत्रपौत्रपरावरेभ्योऽनुभवति। ढेभ्य एभ्योऽनुभवत्यर्थे ईन स्यात्। पारङ्गामी पारीण। परश्चापरश्चानुभवति सूत्रनिर्देशात् परम्परीण. पुत्रपौत्रीण तथाच लक्ष्मी परम्परीणा त्व पुत्रपौत्रीणता नयेति भट्टि:। पराश्चापराश्चानुभवति सूत्रनिर्देशादीत्व परावरीण त्वेन विनापि परस्परशब्दो दृश्यते न तु परोवर इति। पारादेर्गामिनि। ढात् पारादेर्गामिन्यर्थे ईन स्यात्। पारङ्गामी पारीण। परावार पारवार पारावार प्रकीर्त्तितम्। अत्यन्तमनुकामश्च पारादौ कोविदोत्तमै। अध्वनो यखालङ्गामिनि। अध्वानमलङ्गामी अध्वनीन अध्वन्य। अभ्यमित्रादीये नौ च। ढादभ्यमित्रादलङ्गामिन्यर्थे ईन ईय य एते स्यु। अभ्यमित्रम् अलङ्गामी अभ्यमित्रीण. अभ्यमित्रीय. अभ्यमित्र: अमित्राभिमुखम् अल गच्छतीत्यर्थ। भविष्यन्निर्देशो वैचित्र्यार्थ गन्तुमात्रे त्व। समांसमीनानुगवीनाद्यश्वीना एते निपात्यन्ते। समा समा विजायते समांसमीना गौ. प्रत्यब्द प्रसवेत्यर्थ.। अनुगुगो: पश्चादलङ्गामी अनुगवीनो

गौप। अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना गौ आसन्नप्रसवेत्यर्थ। कथमद्यश्वोनी वियोग विजायते इत्यस्यानुवृत्तिरिति जयादित्य। निपातो ह्यर्थविशेषे। उक्तो ढाधिकार। धात्। धादित्यधिक्रियते घादित्यत प्राक्। ष्णिको दीव्यतीत्यादौ। दीव्यति जयति खनति जित कृत भवति चरति जीवति हरति निवृत्तं कार्य्यं लभ्यं सुकर परिजर्य्यं संस्कृत संसृष्टम् उपसिक्त वर्त्तते सम्पादी क्रीत गच्छति आहृतं युध्यते दृश्यते श्रूयते इति। धादेष्वर्थेषु ष्णिक स्यात्। हलेन दीव्यति जयति खनति जितो वा हालिक जितेऽर्थे ढेऽपित्यस्तेन अक्षैर्जित द्रव्यम् आक्षिकम्। धादिति कि देवदत्तेन जितम्। प्राक् वत् कायाभ्या कृते। धाभ्यामाभ्या कृतेऽर्थे ष्णिक स्यात्। मूले वाचिकमिति। एव कायेन कृत कायिकम् आभ्यामिति किं मनसा कृत मानस तथाच हेमसूरि। कायिक वाचिक तत् स्याद्वाचा कायेन यत् कृतम् इत्याह इद पाणिनीयमिति। चरति। धाच्चरति इत्यर्थे ष्णिक स्यात्। दध्ना चरति दाधिक दध्ना भक्षयति इत्यर्थ हस्तिना चरति हास्तिक हस्तिना गच्छतीत्यर्थ। चरेरुभयार्थे ग्रहणम्। पर्पादे षिक। पर्पादेश्चरत्यर्थे धात् षिकः स्यात्। पर्पेण चरति पर्पिक स्त्रिया पर्पिकी पर्पशब्देन हस्त्यादिनयनार्था तृणपूर्णा नौरुच्यते। पर्पाकष रथ व्यास व्याल जालाश्वमेव च। पादस्य पद्भवेन्नित्यमष्टपर्पादय स्मृता। पादेन चरति पदिक आकर्षो निकषो पल। आकषशब्दपाठात् आकषिकभार्य्य इत्यत कौड्लेऽपि न पुवन्निषेध। व्यासव्यालशब्दयोरणित्तेन युम् जालशब्दस्य इकवाधनाथ पाठ। स्वगणाद्वा। धात् स्वगणाच्चरत्यर्थे षिको वा स्यात्। स्वगणेन चरति स्वगणिक स्वागणिक। वेतनादेर्जीवति। धाद्वेतनादेर्जीवत्यर्थे ष्णिक स्यात्। वेतनेन जीवति वैतनिक। वेतन वाहजालाऽर्द्धवाहप्रेषण शक्तय। दण्डोधनुरुपस्थान सुखशय्या तथैव च। स्थिरपादो धनुर्दण्डोपनिषद्देशमेव च। उपास्थिरुपदेशश्च सप्ततिर्दशकीर्त्तिता। वस्न क्रयविक्रय क्रयविक्रयादिक। येभ्य एभ्यो जीवत्यर्थ ईक स्यात्। वस्नेन जीवति वस्निक. क्रयिक विक्रयिक क्रयविक्रयिक, आयुधादीयश्च व्रतान्नीन। आयुधेन जीवति आयुधिक आयुधीय। ये नानाजातीया अनियतवृत्तय शरीरमायास्य जीवन्ति ते व्राता तत्कर्म्मापि व्रात तेन जीवति व्रातीनो विप्र। उत्सङ्गादेर्हरति। ढादुत्सङ्गादेर्हरत्यर्थे ष्णिक स्यात् उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिक। उत्सङ्गा पटकोष्ठाश्च उडूपोत्पोटमेव च। भस्त्रादे षिक। ढाद्भस्त्रादे षिक स्यात् ष्णिकस्यापवाद। भस्त्रया हरति भस्त्रिक स्त्रिया भस्त्रिकी। भस्त्राऽश्मार वरटाऽश भारभरणं

तथा। भस्त्रादौ शीर्षभारस्य शीर्षे भार प्रकीर्त्तित। विवध वीवधाभ्या वा। विव-धेना हरति विवधिक वैवधिक, स्त्रिया विवधिकी वैवधिकी एव वीवधिकी-त्यादि। कुटिलिकाया ण। धात् कुटिलिकाशब्दात् हरत्यर्थे ण स्यात्। कुटिलिकाशब्देन कुटिला गति अग्रवक्रा लौहादिमयी यष्टिश्च उच्यते कुटिलिकया कुटिलगत्या व्याध हरति वञ्चयति कौटिलिको मृग तथा कुटिलिकया अग्रवक्र लौहयष्ट्याङ्गारान् हरति कौटिलिक कर्म्मकार। अक्षद्यूतादेर्निर्वृत्ते। धादक्ष-द्यूतादेर्निर्वृत्तेऽर्थे णिक स्यात्। अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिक वैरम् अक्षद्यूत जयार्थेदपाद मर्दनकण्टकम्। यातोपयात प्रकृत गतागत गमागमम्। याचिता-ऽपमित्याभ्या कक्णौ। धाभ्यामाभ्या क्रमात् ककणौ स्याता निर्वृत्ते। याचितेन निर्वृत्त याचितकम् अपपूर्वमेडप्रतिदाने यदि अपमित्यनिर्वृत्तम् आपमित्यकम्। सर्वेऽपि निर्देशा अनुकरणात्। कालेभ्य कार्य्ये लभ्य सुकर परिजय्येषु च। व्यनि र्देश स्वरूपविधेर्निरासार्थ। धेभ्य कालवाचिभ्यो निर्वृत्ते कार्य्यादिषु च णिक स्यात्। मासेन निर्वृत्त मासिक आर्द्धमासिक सावत्सरिक एव मासेन कार्य्य लभ्य सुकर परिजय्यो वा मासिक इत्यादि। समादेरधीष्टादिवत्। धात् समादे-र्निर्वृत्तेऽर्थे अधीष्टादिवत् यथा विहित त्या स्यु। समानिर्वृत्त समीन, द्विसमीन द्वैसमिक द्विरात्रीण द्वैरात्रिक द्व्यह्नीन द्वैयह्निक, द्विसवत्सरीण द्विसावत्सरिक, द्विवर्षीण द्विवार्षिक द्विवर्ष। चित्तवति नित्य लुक् द्विवर्षोत्सव एतत् पुरुषो ...मनीतम्। षष्टिका। निपात्या। षष्टिरात्रेण पच्यते षष्टिको व्रीहि। ससृष्टे। धात् ससृष्टेऽर्थे णिक स्यात्। द्रव्यान्तरेण यन्मिश्रीकृत तत् ससृष्ट दध्ना ससृष्ट दाधिक शार्ङ्गवैविकम्। मुद्गचूर्णाभ्या णिनौ। धाभ्यामाभ्या क्रमात् ससृष्टेऽर्थे णिनौ स्याताम्। मुद्गेन ससृष्ट मौद्ग ओदन चूर्णेन ससृष्ट चूर्णिनोऽपूप। लवणात् लुक्। लवणेन ससृष्ट, लवण: सूप। लवणशब्दोऽत्र द्रव्यवाची। व्यञ्जनेभ्य उप सिक्ते। धेभ्या व्यञ्जनवाचिभ्य उपसिक्तेऽर्थे णिक स्यात्। दध्ना उपसिक्त दाधिक शार्ङ्गवैविकम्। व्यञ्जनादिति किम्। उदकेनोपसिक्त ओदन। ओज, सहोऽम्भसो वर्त्तने। धेभ्य एभ्यो वर्त्ततेऽर्थे णिक, स्यात्। ओजसा वर्त्तते औजसिक साहसिक आम्भसिक। सम्पादिनि। धात् सम्पादिन्यर्थे णिक स्यात्। सम्पादी शोभा-युक्त कर्णवेष्टकाभ्या सम्पादि मुख कार्णवेष्टकिक मुखं वास्त्रयुगिक शरीर विशेषतो भाजत इत्यर्थ। कर्म्मवेषाभ्या य। धाभ्यामाभ्या सम्पादिन्यर्थे य: स्यात्। कर्म्मणा सम्पादी कर्म्मण्य, वेष्य:। वेषोऽत्र नेपथ्यवाची। मूल्यात् क्रीते।

मूल्यवाचिनः क्रीतेऽर्थे ष्णिक स्यात्। वस्त्रेण मूल्येन क्रीत वास्त्रिकम्। मूल्या-दिति किं हस्तेन क्रीत युद्धम्। द्व्यन्तात् ब्यान्ताच्च त्यो न भवति अनभिधानात् तेन प्रस्थाभ्या प्रस्थैर्वा क्रीतमित्यर्थे न स्यात् यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदागमे प्रमाणमस्ति तत्र भवत्येव यथा द्वाभ्या क्रीत द्विक पञ्चकमित्यादि। कथ मुद्गै र्मा-षैर्वा क्रीत मौद्गिक माषिक वसनमिति चेत् सत्य तत्र भवत्यभिधानात् न ह्येकेन मुद्गेन माषेण वा क्रयण सम्भवति। शतादेरर्हत्यादिवत्। धात् शतादे-रर्हत्यादिवत् यथाविहित स्यात् क्रीतार्थे। शतेन क्रीत शत्य शतिक द्विक पञ्चक विंशतिक यावत्कं कंसिक कार्षापणिक प्रतिक वासन शौर्पं शौर्पिकं द्विकसम् अध्यर्द्धकसं द्विसुवर्णं द्विसौवर्णं शतिकीन द्विपाद्य द्विशत्य द्विशत खारीक द्विशाण द्वैशाण द्विनैष्किकमित्यादि। उत्तरादे पथो गच्छत्याहृतयो। धादुत्तरादिपूर्वात् पथिशब्दात् गच्छति आहृते चाऽर्थे ष्णिक स्यात्। उत्तरपथेन गच्छति आहृतो वा औत्तरपथिक आहृतेऽर्थे ढे त्य। वारिपथिक। उत्तरो वारि कान्तार जङ्गल स्थल शङ्कव.। अज सप्तैवोत्तरादौ कोविदै परिकीर्त्तिता। युध्यते। धाद्युध्यतेऽर्थे ष्णिक स्यात्। खड्गेन युध्यते खाड्गिक धनुषा युध्यते धानुष्क उसन्तत्वात् इत्यस्य क। शक्तियष्टिभ्यां ष्णिक। धाभ्यामाभ्या युध्यतेऽर्थे ष्णिक स्यात्। मूले शक्त्या युध्यत इत्यादि। परे तु धाम्नोदाहृतं किन्तु प्रान्ता-दित्याहुः। उक्तो दीव्यत्यादि रागाद्रक्ते। धाद्रागवाचिनो रक्तेऽर्थे ण स्यात्। यद्यपि रञ्जेरनेकार्थत्वं यथा भोजने रक्त रक्ता गौ तथाप्यत्र शुक्लस्य वर्णान्तरा-पादन रञ्जेरर्थ। काषायेण रक्त काषाय माञ्जिष्ठ कौसुम्भम्। कथ काषायौ गर्दभस्य कर्णौ हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ इति तु उपमानाद्भविष्यति। कषायेण रक्ताविव काषायौ हरिद्रया रक्ताविव हारिद्रौ इत्यर्थ। रागादिति किं प्राणिना प्रीतम्। हरिद्रा महारजनाभ्या ट्नौ नीलास्त्वनित्। धाभ्यामाभ्या रक्तेऽर्थे ट्न: स्यात् नीलीशब्दात्तु ट्नोऽनित्। हरिद्रया रक्त हारिद्र माहारजन नील्या रक्त नीलम्। चान्द्रास्तु नीलिशब्दात् अमाहु। पीतात् को लाचारोचनात्तु ष्णिको वा तु शकलकर्दमात्। धात् पीतात् क स्यात् लाचा रोचनाभ्यान्तु ष्णिक: शकल-कर्दमाभ्यां ष्णिको वा। पीतेन रक्त पीतक लाचया रक्त लाचिक रौचनिक शाकलिक कार्दमिक पच्चे ण शाकल कार्दम। नचत्रेभ्यो युक्ते काले। धेभ्यो नचत्रवाचिभ्यो युक्तेऽर्थे तेत्यादित्वात् ण स्यात् यो युक्त स कालश्चेद्भवति मूने तिष्यपुष्येत्यादि कृते णे सूर्यागस्त्य इत्यादिना य लोप.। एव पौषी। ननु कालेन

सह सर्वदैव नक्षत्राणां योगः कालस्य नित्यत्वात् कथं तिष्यादिना कालविशेषोऽभिधीयते इति चेत् सत्यं गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इत्यादौ यथा गङ्गाशब्देन तत्समीपस्थमुपलक्ष्यते तथाऽत्रापि तिष्यादिभिर्नक्षत्रैः समीपस्थः चन्द्रो यदा लक्ष्यते तदा तेभ्यस्त्यं उत्पद्यते तथाच तिष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः। नक्षत्रेभ्य इति किं चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः। काल इति किं पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः। अविशेषे लुबऽश्वत्थश्रवणाभ्यान्तु नाम्नि। येभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यो विहितस्य ण्णः लुप् स्यात् अश्वत्थश्रवणाभ्यन्तु सञ्ज्ञायाम्। रात्र्यादिविशेषो यदि नाभिधीयते। अद्य पुष्यः अद्य मघाः। अत्र यावान् नक्षत्रेण कालो लक्ष्यते स कालोऽहोरात्रस्तस्य विशेषाभावात्। अविशेषे इति किं पौषी रात्रिः पौषमहः अश्वत्थेन युक्तो मुहूर्त्तः अश्वत्थो मुहूर्त्तः श्रवणा रात्रिः विशेषार्थोऽयमारम्भः। सञ्ज्ञायामिति किम् आश्वत्थी रात्रिः श्रावणमहः। सर्वत्र लुपि युक्तवद्भावः। भवादीयः क्लतभान्नक्षत्रवाचकात्-युक्ते कालेऽर्थे ईयः स्यात्। तिष्यपुनर्वसवीयमहः। अद्य तिष्यपुनर्वसवीयः राधानुराधीया रात्रिः अद्य राधानुराधीयम्। परत्वात् लुपं बाधित्वा विशेषाविशेषयोः प्रवर्त्तते। भ इति किं विधुश्च पुष्यश्च ताभ्यां युक्तः कालः परिवृतेऽर्थे। धात परिवृतेऽर्थे वेत्स्यादित्वात् ण्णः स्यात् यः परिवृतः स रथश्चेद्भवति वस्त्रेण परिवृतो रथः वास्त्रो रथः चार्म्मणो रथः विकारभिन्ने ण्णे न नलोपः। काम्बलो रथः समन्ताद्वेष्टित इत्यर्थः। यस्य सर्वावयवो न वेष्टितस्तत्र न भवति यथा छत्रैः परिवृतो रथः। रथ इति किं वस्त्रेण परिवृतः कायः। द्वैपवैयाघ्रात् ट्र इंस्तु पाण्डुकम्बलात् धाभ्यामाभ्यां ट्र स्यात् पाण्डुकम्बलात् तु इन्। परिवृतो रथेन द्वैपो रथः वैयाघ्रो रथः पाण्डुकम्बली रथः। हस्तं यथा कथा चाभ्यां यणौ दीयते कार्य्ये च। धाभ्यामाभ्यां क्रमात् य णौ स्यातां दीयते कार्य्ये च। हस्तेन दीयते कार्य्यं वा हस्त्यं यथा कथाच शब्दो व्यं समुदायोऽनादरार्थः। यथा कथाच दीयते कार्य्यं वा याथाकथाचम्। छन्दसो यो निर्म्मिते उरस ण्णश्च। धात् छन्दसो निर्म्मितेऽर्थे यः स्यात् उरसो य ण्णश्च। छन्दसा इच्छया निर्मितं छन्दस्यं विश्वम् उरसा निर्मितम् उरस्यम् औरसम्। पूरणान्तात् को ग्रन्थं गृह्णाति तस्य लुक् च। पूरणप्रत्यान्तात् ग्रन्थं गृह्णाति इत्यर्थे कः स्यात् तस्य पूरणस्य लुक् च। ग्रन्थग्रहणयोग्यो रूपादिरेव पूरणप्रत्यान्तोऽभिधेयः। द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विको वटुः तृतीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति त्रिकः लुकि पूर्वप्रकृतिः ग्रन्थभिन्नग्रहणे तु पञ्चमेन दिनेन शब्दं गृह्णाति द्वितीयेन हस्तेन दण्डं गृह्णाति। एवं चक्षुषा दृश्यते

चाक्षुषं श्रवणेन श्रूयते श्रावणं मनसा ज्ञायते मानसः दृश्निज्ञानार्थ इति णाधिकारं। णात्। णादित्यधिकारो जादित्यत प्राक्। दृष्टे साम्नि। णात् दृष्टेऽर्थे वैत्यादित्वात् ण स्यात्। यत् दृष्टं तत् साम चेद्भवति। वशिष्ठेन दृष्टं साम वाशिष्ठं वैश्वामित्रम्। णो डिद्वा। अवार्थे विहित. णो डिद्वा स्यात्। विंशत्या दृष्टं साम वैंशं डिति टेर्लोप। पक्षे वैंशत साम। एवं औशनसं साम। यमादिभ्यस्त्वपत्यवत् इति यमेन दृष्टं साम याम्यम् आदित्यम् आग्नेयं कालेयं दैव्य दैवं प्राजापत्यं पाशुपतम् औत्समित्यादि। वामदेवात् यं। णाद्वामदेवशब्दाद् यं स्यात् दृष्टे साम्नि। वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं साम। तीयात् णीक। तीयान्तादवार्थे णीक स्यात्। द्वितीयेन दृष्टं साम द्वैतीयीकं तार्त्तीयीकं साम। गोवादङ्कवत्। अपत्यान्तेभ्यो येभ्योऽङ्केऽर्थे येत्या विधेया अवाऽर्थं ते त्या स्युः दृष्टे सामन्यर्थे। औपगवेन दृष्टं साम औपगवकं साम। ग्लुचुकायनिना दृष्टं साम ग्लौचुकायनकं साम वेदेन दृष्टं साम वैदं साम गार्गं साम दाक्षं साम। नाम्नि मक्षिकादेः कृते। णान्मक्षिकादेः कृतेऽर्थे ण. स्यात् समुदायेन संज्ञा चेद्भवति। मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु। मक्षिका पुत्तिका गर्मुत् सरघाः परिकीर्त्तिता। पौत्तिकं गार्मतं सारघं मधुनः संज्ञा। क्षुद्रा भ्रमर वरटा वातपात् ट्र। येभ्यः णभ्य कृतेऽर्थे ट्र स्यात्। क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं भ्रामरं वारटं वातपं मधु। कुलालादेर्णक.। णात् कुलालादेः कृतेऽर्थे णक स्यात् नाम्नि। कुलालेन कृतं कौलालकम्। कुलालो गिरिकः सेना चण्डाल परिहड्डुकं। कर्मारो वरुडोऽनड्वान् कुम्भकारं उरुस्तया। ब्राह्मणो देवराजश्च श्वपाक परिकीर्त्तित.। निषादश्च कुलालादौ परिशिष्टप्रयोगतः। कृते ग्रन्थे। णात् कृतेऽर्थे वैत्यादित्वात् ण स्यात्, य. कृतः स चेद्ग्रन्थो भवति। वररुचिना कृतो ग्रन्थ. वाररुचिकः प्राभाकर। यमादिषु याम्य आग्नेय प्राजापत्य. कालेय दैव्य औत्स.। भवादित्वात् पाणिनिना कृतो ग्रन्थ. पाणिनीय. ग्रन्थविशेषणत्वात् मूले पाणिनीयमिति क्लीवम् एव काशकृत्स्न काशखमित्यादि। प्रोक्ते। णात् प्रोक्तार्थे वैत्यादित्वात् ण. स्यात्। प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तं व्याख्यातम् अधीतं वा न कृतो ग्रन्थ इत्यनेनावगतत्वात याज्ञवल्क्येन प्रोक्तं याज्ञवल्क्यं गौतमं मूले शार्ववर्म्मिक शर्ववर्म्मणा प्रोक्तमिति वाक्यं काश्यादित्वाण्णिकणिकौ स्त्रियां शाववर्म्मिका शार्ववर्म्मिकीति एवं पाणिनीयम्। पणोऽस्यास्ति पणी तस्यापत्यं ण पाणिन पण्यादित्वात् न नलोप स भवान् पाणिनिः युवत्यः पूज्यत्वेन न्यासकारस्तु पणोऽस्यास्ति पणादित्वादिन. तस्यापत्यम् अत णिः

तेन प्रोक्तं गार्ग्यादिपाठादीय इत्याह। गीवाऽर्थे चीस्तु। आपिशलिना प्रोक्तम् आपिशलम् एव काखेन प्रोक्तं काख याज्ञवल्कम्। यमादेस्तु याम्य प्राजापत्यम् आग्नेय कालेयं पाशुपत औत्समित्यादि। उखतित्तिरि वरतन्तु खण्डिकाणीय ञ्छन्दसि। येभ्य एभ्यश्छन्दसि विषये प्रोक्तार्थे णीय स्यात् कल्प सूत्र छन्दो ब्राह्मणानि तद्विषयाणि इति तद्विषयता। उखेन प्रोक्तं छन्दोऽधीते औखीय तैत्तिरीय वारतन्तवीय खाण्डिकीय। छन्दसीति किम् उखेन प्रोक्ता श्लोका औखा। छगलिनो णेयिन्। घाच्छगलिनः प्रोक्तेऽर्थे छन्दोविषये णेयिन् स्यात्। कलाप्यन्तेवासित्वाणिणोऽपवाद। छगलिना प्रोक्तं छन्दोऽधीते वा छागलेय प्रोक्तात् लुगित्यनेन अध्येत्वेदित्रणस्य लुक् एवमन्यत्र। शौनकादेर्णिन्। घाच्छौनकादेश्छन्दसि विषये प्रोक्तार्थे णिन् स्यात् शौनकेन प्रोक्त छन्दोऽधीते शौनकी स्कान्दी। शौनक स्कन्द शालेय शार्म्येय पुरुषायुष। शापायनो रज्जुकण्ठो देवदर्शन शार्ङ्गर। स्तम्ब वाजसनेयो च नवकारिण सयुती। खाडायनो रज्जुभार कषाय इह कीर्त्तिता। कठशाठौ शौनकादौ षड्भिर्दशपनोषिभि। कठशाठाविति समुदितस्यात्र ग्रहणम्। कठशाठाभ्यां प्रोक्त छन्दोऽधीते काठशाठी केवलात् तु लुक् वक्ष्यति यत्र वृद्धास्तेभ्य ईय अन्येभ्यः णो बाध्यते। कलापिशिष्याकलापिवैशम्पायनशिष्येभ्यः। येभ्यः कलापिशिष्येभ्य कलापिवर्जेभ्यो वैशम्पायनशिष्येभ्यश्छन्दोविषये प्रोक्तेऽर्थे णिन स्यात्। तत्र कलापिशिष्याश्चत्वारो हरिद्रुश्छगलो तथा। उपलस्तुम्बुरुश्चाद्य वैशम्पायनशिष्यका। पलिङ्गकामलाऽऽरुणिक भाण्ड्यकलापिन। श्यामायनोऽपि ऋषभोऽरुणिरेते नव स्मृता। हरिद्रुणा प्रोक्तं छन्दोऽधीते हारिद्रवी एव पालिङ्गी। ननु कलापी वैशम्पायनशिष्य तच्छिष्या हरिद्रादयश्चत्वारो वैशम्पायनशिष्या भवन्ति वैशम्पायनशिष्यद्वारेणैव सिद्ध्यति किं पृथग्ग्रहणेनेति चेत् सत्यम् अत्र कलापिशिष्यग्रहणं साक्षात् शिष्यज्ञापकार्थम्। अन्यथा कठशिष्यस्य खाडायनस्य वैशम्पायनशिष्यत्वात् शौनकादौ पाठोऽनुचितः न च खाडायनशब्दस्तत्र न पठनीय इति वाच्यम अस्य प्रशिष्येभ्यो णिन् प्रसङ्गात्। अकलापिन इति किं कलापिना प्रोक्त छन्दोऽधीते कालापः कलाप्यादित्वान्नलोपनिषेधाभावात् न लोप इकारलोप। कठचरकात् लुक्। घाभ्यामाभ्यां लुक् स्यात्। कठेन प्रोक्त छन्दोऽधीते कठ. चरकः। छन्दसीति किं काठः चारक. श्लोक। ऋषे काश्यपकौशिकाणिन् कल्पे च। घाभ्यामाभ्यां कल्पे छन्दसि च वाच्ये प्रोक्तेऽर्थे णिन् स्यात् ईयस्यापवाद। काश्यपेन प्रोक्त कल्पं छन्दो वाऽधीते काश्यपी कौशिकी। ऋषेरिति किम्

इदानीन्तनकाश्यपगोत्र काश्यप तेन प्रोक्तं कल्पं छन्दो वा अधीते काश्यपीय कौशिकीय इत्यादीय। यज्ञकर्म्मण्यनुष्ठेयविधेर्विधायको ग्रन्थः कल्प। काश्यपेन ऋषिणा प्रोक्त श्लोक काश्यपीय. श्लोक। अपरे इह छन्दो नानुवर्त्तयन्ति। पाराशर्य्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयो। घाभ्यामाभ्या क्रमात् भिक्षुनटसूत्रयो र्वाच्ययो प्रोक्तार्थे णिन् स्यात्। पाराशर्य्येण प्रोक्त भिक्षुसूत्रमधीते पाराशरी भिक्षु ईयो बाध्यते। शिलालिना प्रोक्त नटसूत्रमधीते शैलाली नट। कर्म्मन्दकृशाश्वा-भ्यामिन्। घाभ्यामाभ्या क्रमात् भिक्षुनटसूत्रयोर्वाच्ययो प्रोक्तेऽर्थे इन् स्यात्। कर्म्मन्देन प्रोक्त भिक्षुसूत्रमधीते कर्म्मन्दी भिक्षु कृशाश्वेन प्रोक्त नटसूत्रमधीते कृशाश्वी नट भिक्षुनटसूत्रयोरिति किं कार्म्मान्द कार्शाश्व श्लोक। ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मण-कल्पयोर्णिन् न याज्ञवल्क्यादे.। याज्ञवल्क्यादिभिन्नात् घात् ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मण-कल्पयोर्णिन् स्यात् उपनिषद्भागातिरिक्तवेदव्याख्यान ब्राह्मण शाट्यायनेन प्रोक्त ब्राह्मणमधीते शाट्यायनी पिङ्गेन प्रोक्त कल्प पैङ्गी कल्प। याज्ञवल्क्यादेस्तु याज्ञवल्क. आश्वत्थ शौनभन। याज्ञवल्क्यादिभ्यो वेत्त्यादिविहितणस्य प्रोक्ता-धिकारविहितत्वाभावादध्येतृवेदितृविषयता माभूत् पैङ्गीत्यत्र णिन प्रोक्ताधिकार-विहितत्वेऽपि न स्यात् कल्पग्रहणेन तत्र ऋषि. काश्यपकौशिकाभ्याम् कल्प इति कल्पस्यैव ग्रहणात्। इति घाधिकार। अत्र चवाय साधु चविय यज्ञिय इति मूले लिपिकरप्रमाद:। भात्याभावात्। जादित्यधिकारो ञात् प्राक्। आगते। जादागतेऽर्थे वेत्त्यादिजात् ण स्यात्। मूले मथुराया इत्यादि षे आकारलोप त्रिश्च एव श्रौघ्न इत्यादि। यमादेस्तु यमादागत याम्य प्राजापत्य पाशुपत आग्नेय श्रौत्स। भवादित्वात् गार्गीय काशिक राष्ट्रिय नादेय इत्यादि। इह यन्मुख्यज तस्यैव ग्रहण तेनेह न स्यात् शुघ्नादागत सन् वृक्षमूलादागत इति। आयस्थानेभ्य णिकोऽशुण्डिकादे। जेभ्य आयस्थानवाचिभ्य आगतेऽर्थे णिक स्यात् न तु शुण्डिकादे आय स्वामिग्राह्यो भाग स यस्मिन् उत्पद्यते तदायस्थानम्। शुल्कशालाया आगत: शौल्कशालिक आतरिक: त्वनिर्देश स्वरूपविधेर्निरासार्थ: शुण्डिकाया आगत शौण्डिक.। शुण्डिककृकणतीर्थभूमिपर्णाटणोपलम्। उपदान स्थण्डिलश्च शुण्डिकादौ नवेरिता.। कृकणपर्णयो. पाठ पर्णकृकणाद्भारद्वाज इति ईयस्य बाधनार्थं तीर्थस्य धूमादिपठितस्य णकबाधनार्थं। उदपानस्य उत्सादिपठितस्य ट्णबाधनार्थं अन्येषामायस्थानवाचित्वात् णिकनिषेधार्थं पाठ.। विद्यायोनिसम्बन्धादृत.। विद्याकृतो योनिकृतश्च सम्बन्धो यस्य तस्मादृतो जात्

आगतेऽर्थे ष्णिक. स्यात्। होतुरागत हौतृक मातृक स्वासृक उक प्रत्याहारा-दिकस्य क.। विद्यायोनिसम्बन्धादिति किं सवितुरागत साविव कार्त्तम्। अस्मिन्नर्थे ष्णष्णिकौ स्याताँ पितुरागत पित्र्य पैतृक पूर्ववदिकस्य क। ऋतौ ष्णक:। जाद्विद्यायोनिसम्बन्धादृदन्ताष्णक. स्यात् आगतेऽर्थे। उपाध्यायादागत. औपाध्यायक. पैतामहक. मातामहक. मातुलक। नृहेतुभ्यो मयट्रूप्यौ वा। जेभ्यो नृवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्च आगतेऽर्थे मयट् रूप्यश्च स्यात्। देवदत्तादागत देवदत्तमय देवदत्तरूप्य पक्षे देवदत्त हइपक्षे देवदत्तीय एव यज्ञदत्तमय यज्ञ-दत्तरूप्यं यज्ञदत्तीयमित्यादि। हेतुस्तावत् समादागत सममय समरूप्य पक्षे समीय गहादित्वात् ईय. एव विषममय विषमरूप्य विषमीय ब्वनिर्देश स्वरूप-विधिर्निरासार्थ। अपत्यादङ्कवत्। अपत्यान्तेभ्योऽङ्केऽर्थे येभ्यो ये त्या विधेयास्तेभ्य आगतेऽर्थे ते त्या स्यु.। औपगवादागत. औपगवक वैद गार्ग. दाक्ष इत्यादि। प्रभवति। जात् प्रभवत्यर्थे वैत्त्यादित्वात् ष्ण. स्यात्। हिमवतो गङ्गा प्रभवति हैमवती गङ्गा दारदी सिन्धु। यमादिस्तु याम्य प्राजापत्य पाशुपत. आग्नेय औत्स इत्यादि। भवादित्वाद् गाङ्गीय काश्मिक राष्ट्रिय. नादेय इत्यादि। बाल-वायाल्यो विदूरश्च। जात् बालवायात् प्रभवत्यर्थे ष्य' स्यात् पक्षे विदूरादेशश्च बालविदूरादेशश्च। बालवायात् प्रभवति वैदूर्य्यो मणि. परेकदेशिनस्तु वैदूर्य्यं साधयन्ति। धर्म्मादेर्योऽनपेते। जाद्धर्म्मादेरनपेतेऽर्थे य स्यात्। धर्म्मादनपेत धर्म्यं धर्म्मार्थन्यायपथ्यानश्चत्वारोऽत्र प्रकीर्त्तिता। इति जाधिकार। डात्। डादित्यधिकार. त्या प्राक्। पात्रादुद्धृते। डात् पात्रवाचिन उद्धृतेऽर्थे वैत्त्या-दित्वात् ष्ण' स्यात्। पात्र भाजन उद्धृत भुक्तोच्छिष्टम्। शरावेषूद्धृत ओदन: शाराव' कार्पर। पात्रादिति किं पाणावुद्धृतम्। स्थण्डिलाद् व्रतशयितरि। व्रतेन य शेते स व्रतशयिता तस्मिन्। डात् स्थाण्डिलात् वैत्त्यादित्वात् ष्ण' स्यात्। स्थण्डिले व्रतेन शेते स्थाण्डिलो ब्रह्मचारी व्रतमिति शास्त्रतो नियम.। संस्कृते भक्ष्ये। डात् संस्कृतेऽर्थे वैत्त्रादित्वात् ष्ण' स्यात् यत् संस्कृत तत् भक्ष्यं चेत् भवति। भ्रष्टे संस्कृता: भ्राष्ट्रा मुद्गा: पैठरा: पूपा.। खरविषदमभ्यवहार्य्यं भक्ष्य-मिति जयादित्यादिभिरव रूढिकृता खरमभ्यवहार्य्यं भ्रष्टमुद्गादिविषदमभ्यवहार्य्यम् ओदनादि। भक्ष्य इति किं पुष्पपटलेन संस्कृतो मणिगुण.। दध्न. ष्णिको वा तूदश्वित.। डाद्दध्न: संस्कृतेऽर्थे ष्णिक: स्यात् उदश्वितस्तु वा दधि संस्कृत दाधिकं तेन संस्कृतमित्यत्र दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम् इह तु द्रव्यान्तरेण लवणादिना

आधारभूत दधि संक्लिश्यत इति भेद। अन्ये तु दधिसस्कृतमित्यर्थविवक्षाया ष्णो मामूदित्येतदर्थमित्याहु। उदश्विति मस्कृतम् औदश्वित्क तादिकस्य क। पक्षे औदश्वितम्। क्षीरात् ष्णेय। डात् क्षीरात् सस्कृते भक्ष्येऽर्थे ष्णेय स्यात्। क्षीरे सस्कृता क्षैरेयी यवागू। शूलोखाभ्या य। डाभ्यामाभ्या सस्कृते भक्ष्येऽर्थे य स्यात्। शूले सस्कृत शूल्यम् उखाया संस्कृतम् उख्यम् मासम्। भवे। डाङ्भवेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ष्ण स्यात्। स्रुघ्ने भव स्रौघ्न माथुर श्रेयसि भव श्रायस। आदायचो णित्ते शिशपेत्यादिना च आत् एव दार्षसव दाविक यमादेस्तु याम्य प्राजापत्य पाशुपत आग्नेय औत्स भवादित्वात् गार्गीय काशिक राष्ट्रिय इत्यादि। अध्यात्मादेष्णिक। डादध्यात्मादे भवेऽर्थे ष्णिक स्यात्। अध्यात्मे भव आध्यात्मिक आध्यात्ममुपज्ञानुपकर्षं स्यादुपनीवि च। अधिभूताधिदैवञ्च स्वग्रामोऽन्तस तथा। ऊर्द्धदेह समानादिर्लोकोत्तरदमेव च। स्वाध्यायचतुरर्थे च कादाचिदिह षोडश। अध्यात्मादाविह प्रोक्ता समानोऽन्ये प्रयोगत। आध्यात्मादय षट्क्रतवा आधिभौतिकम् आधिदैविक सुतगादित्वात् द्वयोर्द्वयोर्वृ्द्धि। ऊर्द्धन्दमशब्द ऊर्द्धसमानार्थ समानादेस्तावत् समानदैशिक समानग्रामिक लोकोत्तरदात्तावत् ऐहलौकिक पारलौकिक दयोर्द्वयोर्वृ्द्धि। चतुरर्थे भव चातुरर्थिक अत्र पाठात् गवाक्षे न लुक् त्यस्य। मूले ऐहिकमिति एव कादाचित्क समाने भव सामानिक अस्याकृतिगणत्वात् शेषे भव शैषिक। वाऽन्त पूर्वात्। डात् कृतवात् अन्तशब्दपूर्वात् भवेऽर्थे ष्णिक स्यात्। अन्तरागारे भव आन्तरगारिक आन्तर्देहिक अन्तशब्दस्याधिकरणप्रसिद्धत्वात् म्यर्थे वस। ग्रामात् पर्य्यनुपूर्वात्। डात् कृतवात् पर्य्यनुपूर्वाद् ग्रामाद्भवेऽर्थे ष्णिक स्यात्। परिग्रामे भव. पारिग्रामिक आनुग्रामिक आभ्यामिति कि मूले ग्रामीण ग्राम्य इति पारादित्वात् ईन दिवादित्वात् य। प्राण्यङ्गदिगादिभ्या यो देवादेस्तु णित्। डेभ्य प्राण्यङ्गवाचिभ्यो दिगादिभ्यश्च भवेऽर्थे य स्यात् णित्तु देवादे। मूले मूर्द्धन्यमिति मूर्द्ध्नि भवमिति वाक्यम् एव हृद्य कण्ठ्य तालव्यमिति। दिगादेस्तावत् दिशि भवं दिश्यम्। दिक्पक्षस्वगपश्यानोऽनीकशाखिवहोगणा। वर्गमित्रान्तराकाशवेशकालादयो मुखम्। जघन मेघयूथाऽन्ता न्यायधार्य्यावुखापि च। मेधोऽनुवंशो वंशोऽय सञ्ज्ञायामुदक मतम्। अत्र ये वृद्धास्तेभ्य ईय. शेषेभ्य ष्णो बाध्यते। मुखजघनयो प्राण्यङ्गवचनत्वेऽपि प्राण्यङ्गभिन्नेऽपि य प्राप्त्यर्थ पाठ। उदके भवा उदक्या रजस्वला नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थेन शब्दवृत्तिः सञ्ज्ञायामिति किम् औदका मत्स्या देवादेस्तावत् देवे

४३० । व्यटेर्लोपोऽनाराच्छश्वतोऽच्येऽयौ ।

व्यटे ६।, लोप १।, अनारातश्वत' ६।, अच् ये ७।, अयौ ७। ।

पौन पुनिकः वाह्यः वाहीकः ।

भव दैव्य यद्यपि यमादित्वात् दैव्यमिति सिद्धति तथापि भवार्थे दैवमिति वार णार्थम् । दैव' पञ्चजनश्चैव गम्भीरोऽथ वसे परे । परिग्रीवानुतीवीपसीवोपत्नणमेव च । पर्य्योष्ठापकालापानुग्रीत परिमुख तथा । परिहन्वनुगङ्गानुमाषानुषयमेव हि । अनुवश परिखलाऽनुपथानुतिलस्तथा । अनुयूपमयो यज्ञे चतुर्मास प्रकीर्त्तितम् । अथानन्तर परे शब्दा परिसोवादय सप्तदश वसे दैवादौ पठ्यन्ते । पूर्व मनुवंश-शब्दोऽवसे । परिमुखमित्यत्र सर्वतो भावार्थ परिशब्दस्य योगविभागादिह वस ग्रहणज्ञापकाद्वा वस. । चतुर्षु मासेषु भव चातुर्मास्यो यज्ञ मूले नादेयमिति नद्यादित्वात् णेय । शालीयमिति वृद्धादीय । शालाया भव इति वाक्य नागर इति णा । अग्रात् येयैया । ढादग्रशब्दात् य इय ईय एते स्युर्भवेऽर्थे । मूले अग्र-मिति अग्रियम् अग्रीय परैकदेशिन तदन्तादपीच्छन्ति तेनान्त्यग्रामित्यादि ॥ ४२९ ॥

व्यस्य टि व्यटि तस्य । आराच्च शश्वत् च आराच्छश्वत् न आराच्छश्वत् अनाराच्छश्वत् तस्य । अश्च यश्च अच्य तस्मिन् । नास्ति युर्यत्र सोऽयुस्तस्मिन् । अव्ययस्य टेर्लोप स्यात् प्रकरणबलात् युभिन्ने तद्धितसंज्ञकेऽचि ये च । न तु आरात् शश्वतो. । पुन पुनर्भवतीति णिके वृद्धौ अनेन टेर्लोपे पौन पुनिक एव वहिर्भव इति णे क्ते टेर्लोपे बाह्य । एव णीके वाहीक' । एव सायं प्रातर्भवतीति सायम्प्रातिक । अयौ किं शयु अह्नय । आरात् शश्वतोस्तु आरात् भवतीति णीये लोपाभावे वक्ष्यमाणेन दान्तत्वनिषेधात् तस्य दकाराभावे आरातीय एव शाश्वतिक' अत्र णिक. । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादेवाव्ययप्राप्तौ पुनरव्ययस्य ग्रहणं ज्ञापयति कस्यचिदं व्ययस्य क्वचित् टेर्लोपो न स्यात् इति । तेन सुष्ठु इत्यस्य भाव सौष्ठव विकार-मह्नेति णा. । एव शय' कय इत्यादौ टेर्लोपो न स्यात् ॥ ४३० ॥

श्रीरा टी—व्यस्य टि. व्यटि. तस्य आराच्च शश्वच्च तत् न तत् अनाराच्छश्वत् तस्य अश्च यश्च अच्य तस्मिन् नास्ति युर्यस्मिन् अयुस्तस्मिन् आराच्छश्वद्वर्ज्जितस्य व्यस्य टेर्लोपः स्यात् अचि ते युवर्ज्जिते ये च। पौन पुनिक इति पुनः पुनर्भव इति

४३१। न दं तसौ त्वस्त्यर्थे च।

न ।१।, द १।, तसौ १॥, तु ।१।, अस्त्यर्थे ७।, च ।१।।

अयावचि ये च ते पूर्व्वं दसंज्ञं न स्यात् तान्तसान्तौ तु अस्त्यर्थे च। आरातीय शाश्वतिकः।

वाक्यम् अध्यात्मादेराकृतिगणत्वात् णिक अनेन टिलोप। अयाविति किम् अहयु। बहिषी ग्यणीकौ। डाबहिस्शब्दात् भवेऽर्थे ग्यणीकौ स्याताम्। मूले वाच्य इति पचे वाहीक बहिर्भव इति वाक्यम् अनेन ले पूर्वेण टिलोप ॥ ४३० ॥

तश्च सश्च तसौ। अस्ति इति अर्थो यस्य सोऽ स्य तस्मिन्। प्रत्ययेषु कोर्लुक् त्यचेत्यनेन विसक्तोर्लुकि क्रतेऽपि आतिदेशिक य नत्व तन्निषेधयति यथा त्वच इद त्वाच्य दिशि भव दिश्यम् इत्यादौ दान्तत्वाभावाविरामे न कुटादि। एवम् अनडुह इदम् आनडुह्यम् अत्र न दड् मधुलिह्यमित्यादौ नडगौदुह्यमित्यत्र न घ। उपानह इदम् औपानहमित्यत्र न धड्। तसन्तत्वे तु तडितौ भाव ताडित्व तडित्वानित्यादौ चपो जब् न स्यात्। एव पयसो विकार. पयस्य घृतादिपायस. परमान्नम्। पयोऽस्त्यस्य पयस्वान् पयस्वी तेजस्वी इत्यादौ सस्य विसर्गो न स्यात्। अत्र सकारस्य दान्तत्वनिषेधज्ञापकात् अदान्ते सोर्वि फे इति न स्यात्। अयौ किं शयु अहयु अत्र दान्तत्वाद्धान्ते न इति मस्यानुस्वार। अच्येव किं लङ्मात्र द्विङ्महम् अनडुन्मातम् इत्यादौ दान्तत्वादिरामविहित कार्य्यं स्यादेव। किञ्च नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् भवदीयमित्यादौ दान्तत्वाज्जब्। एव शय काय इत्यत्रापि मस्यानुस्वार ॥ ४३१ ॥

श्रीरा टी—अच्ये यावित्यनुवर्त्तते। तश्च सश्च तौ अस्ति अर्थो यस्य तस्मिन् तस्मिन्निर्दिष्टे पूर्वस्येति न्यायात् पूर्वदमाचिपतीत्यत आह पूर्वं दसंज्ञ न स्यादिति अत्र कोर्लुकि लुप्तत्वमाश्रित्य दत्वे अनेन निषिध्यते आरातीय इति आराद्भव इति वाक्य हद्दसंज्ञकत्वादीयम् अनेन दत्वनिषेधाय चपोऽवे जब्। क्यङे च। क्ये ड्ये च पूर्वं दसंज्ञ न स्यात्। गामिच्छति गव्यति गौरिवाचरति गवते इत्यादौ दान्तत्वात् वाऽवगोर्दान्ते इति न अवादेश इति, एव तडितमिच्छति तडित्यति न चपोऽजे जब् नमस्यति इत्यत्र न वि। शश्वत णिको वा णकश्च। डाच्छश्वच्छब्दात् णिको वा स्यात् णिकस्य णकश्च मूलं शाश्वतिक इति शश्वत् त्रिषु कालेषु भव.

विद्यमान इत्यर्थ पचे शास्वत न टेर्लोप न चपोऽवे जवश्च। अहि-वस्त्यऽस्ति कुचि-इति कलसीभ्य णेयौ ग्रीवाया णश्च। ङेभ्य एभ्यो भवार्थे णेय स्यात् ग्रीवाया. णेयणौ। अहौ भवम् आहेय वास्तेयम् अस्तीति त्यन्तप्रतिरूपनिपातस्य धनवाचक-स्यास्तिशब्दस्य ग्रहणम् आस्तेय कौचेय दार्त्तेय कालेय ग्रैवेय ग्रैवम्। अङ्गुलि-जिह्वामूलाभ्यामीय। ङाभ्यामाभ्या ईय स्यात् भवेऽर्थे। अङ्गुलौ भव. अङ्गुलीय. जिह्वामूलीय कथ मुखतीय पार्श्वतीय गहादित्वात्। वर्गान्ताच्च। ङाद्वर्गा न्ताद्भवेऽर्थे ईय स्यात। कवर्गे भव कवर्गीय पवर्गीय वर्गान्तादिति कि वर्ग्य' दिगादित्वात् य। अशब्दे योनौ च। ङाद्वर्गान्तात् य ईन ईय एते स्यु भवेऽर्थे। कृष्णवर्गे भव कृष्णवर्गीय कृष्णवर्ग्य कृष्णवर्गीण। शब्दे तु कवर्गीयो वर्ण। मध्यानामीय दिनणोया दस्य नुम् च। ङान्मध्यादेते स्यु भवेऽर्थे दस्य नुम् च म इत्। मध्ये भव मध्यम मध्यमीय माध्यन्दिन मध्यीय। कर्णललाटाभ्या कोऽलङ्कारे। ङाभ्या भवेऽर्थे क स्यात् भूषणार्थे। कर्णे भवोऽलङ्कार' कर्णिका ललाटिका यस्यापवाद। अलङ्कार इति किम् कर्ण्य लालाट्यम्। त्थामाजिना-न्तात् लुक्। ङात् त्थामान्तादजिनान्ताच्च भवे विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात्। अश्व-त्थाम्नि भव अश्वत्थामा वृकाजिन सिंहाजिन। ग्रन्थादनेकाच ष्णिक। ङात् ग्रन्थवाचकादनेकाच ष्णिक स्यात् भवेऽर्थे। इष्टौ भव' ऐष्टिक पाशुक। एका-चस्तु सुपि भव सौप तैङ। बह्वचोऽन्तोदात्ताच्च। ङादन्तोदात्ताद् बह्वचो ग्रन्था-द्भवेऽर्थे ष्णिक. स्यात्। षत्वञ्च णत्वञ्च षत्वणत्वे तयोर्भव षात्वणत्विक स स्वरेणा-न्तोदात्त.। अन्तोदात्तादिति कि संहितायां भव साहित प्रादिसस्वरेणाद्युदात्त' पूर्वेणैव सिद्धेऽनन्तोदात्ताद् बह्वच ण एव पृथग्विधानात्। ऋटक् पुरश्चरणाख्या-तभ्य। ऋदन्तात् ऋक्शब्दात् पुरणश्चरणशब्दात् आख्यातशब्दाच्च ङात् ष्णिक: स्यात् भवेऽर्थे। पञ्चसु होतृषु भव' पाञ्चहौतृक ऋचि भव. आर्चिक एकाचत्वात् णस्यापवाद. पौरश्चरणिक' आख्यातिक अनन्तोदात्तत्वात् णस्यापवाद.। ऋषे-रध्याये। ङादृष्यभिधानग्रन्थवाचकात् भवेऽर्थे ष्णिक स्यादध्याये वाच्ये। ऋषि-शब्द उपचारात् ग्रन्थविशेषमभिधत्ते वशिष्ठे भव वाशिष्ठिक. वैश्वामित्रिक अध्याय इति कि वाशिष्ठी ऋक्। यज्ञक्रतुवाचिभ्याम्। ङाभ्या यज्ञवाचिभ्या क्रतुवाचिभ्या च ष्णिक. स्यात् भवार्थे। अनन्तोदात्तार्थ आरम्भ'। नवयज्ञे भव नावयज्ञिक। क्रतुभ्यस्तावत् राजसूयिक:। क्रतुभ्य इत्येव सिद्धे यज्ञग्रहणसोमयागे यथा स्यात् पाञ्चौदनिक पुरोडाशपौरोडाशाभ्यामष्णित्। ङाभ्यामाभ्या ग्रन्थाभ्या भवेऽर्थे

ष्णिकोऽपित् स्यात् । पुरोडाश पिष्टकपिण्ड' तत्र भव पुरोडाशिक । पुरो
डाशिका ऋक् पुरोडाशसंस्कारको मन्त्र पौरोडाश तत्र भव पौरोडाशिक.
पौरोडाशिकी पौरोडाशशब्दादन्तोदात्तात् पूर्वेण ष्णिकविधाने पौरडाशिक पुरो-
डाशिकीति सिद्धे पौरडाशग्रहण पुवद्भावनिषेधाभावार्थमिति । ण ऋगयनादे-
श्छन्दसो यत्र । डाऽऽगयनादेर्ग्रन्थाद्भवेऽर्थे ण स्यात छन्दसन्तु ण्यो ऋगयने भव
आर्गयणम् । ऋगयनविद्यानिगमन्याय छन्दोभाषोत्पत्ति पुनरुक्तम् । छन्दोविचिति
छन्दोविनिति छन्दोमानव्याकरणानि । अङ्गविद्या त्रयीविद्या पदव्याख्यानमेव च ।
छन्दोव्याख्यानोपनिषत्त्विहासवत्सराण्यपि । उपपाती मुहूर्त्तश्च चैवविद्या तथैव च
वास्तुविद्यानिमित्तञ्च निरुक्त परिकीर्त्तितम् । छन्दसि भव छन्दस्यः छान्दसश्च ।
सवत्वात् ष्णिको बाध्यते । सरय्वा णोयन्तोप । सरय्वा भव सारव अत्र यलोप ।
भवे किं सरय्वा जात सारयव । जाते । डादित्येव । तत्राजातेऽर्थे वेत्यादित्वात् ण
स्यात् । भवजातयोरय भेद भवो विद्यमान जात उत्पन्न । स्रुघ्ने जात स्रौघ्न
माथुर । यमादेस्तु याम्य आदित्य आग्नेय कालेय प्राजापत्य पाशुपत औस
इत्यादि । भवादित्वात् गार्गीय शालीय नादेय कावेयक कालिक राष्ट्रिय इत्यादि ।
प्रावृष इक । प्रावृषि जात प्रावृषिक ण्यस्यापवाद । नाम्नि शरदो णक । डाच्छ-
रच्छब्दाणक स्यात् जातेऽर्थे त्यान्तेन सञ्ज्ञा चेत् गम्यते । शरदि जाता शारदकाः
मुद्गा दर्भाश्च । अनाम्नि तु शारदिक यथा प्राप्त मूलाद्रीवस्करप्रदोषपूर्वाह्णापराह्णात्
क । डेभ्य एभ्यो जातेऽर्थे क स्यात । मूले जात मूलक आर्द्रायां जात आर्द्रकः
केऽकास्य इति स्व. अवस्करक प्रदोषक पूर्वाह्णक अपराह्णक अनाम्नि तु यथा
प्राप्तम् । पथ पन्थश्च । के पथ पन्थादेशश्च पथि जात पन्थक । अमावास्यामावस्या-
भ्यामस्य वा । डाभ्यामाभ्या क अस्य वा स्यात् जातेऽर्थे सञ्ज्ञायाम् । अमावास्याया
जात अमावास्यक अमावास्य । पक्षे पन्नदादि ण आमावास्य एवम् अमावस्यक
अमावास्य आमावास्य इति । सिन्धपकराभ्या क णटौ च । डाभ्यामाभ्या जाते-
ऽर्थे क स्यात् णट्रौ च क्रमात् स्याताम् । सिन्धौ जात सिन्धुक णे सैन्धव कच्छा-
दिपाठात् तृततस्थ गीर्णकस्यापवाद । अपकरे जात अपकरक ट्र आपकर ।
एतत् पर्यन्त नाम्नीत्येकदेशिन । तिष्यपुनर्वसुस्वातिहस्ता विशाखाबहुलाभ्यो लुक् ।
एभ्यो जातार्थस्य त्यस्य लुक् स्यात् । तिष्ये जात तिष्य पुनर्वसु स्वाति हस्तः
विशाख बहुला कृत्तिका तासु जात बहुल तस्य लुकि स्त्रो त्यस्य लुक् । नक्ष-
त्रेभ्यो वा । नक्षत्रवाचिभ्यो जातार्थत्यस्य लुक् वा स्यात् । अश्विन्या जात अश्वो

णे अस्य लुकि स्त्रीत्यस्य लुक्। पचे आश्विन अश्वयुक् आश्वयुज' रौहिण: मृग शिरा मार्गशीर्ष अभिजित् आभिजित चित्र चैत्र' श्रवण: श्रावण रेवत रैवत। वत्सशालात्। वत्सशालशब्दाज्जातार्थत्यस्य लुक् वा स्यात्। वत्सशाले जात' वत्स- शाल। फल्गुनी शतभिषग्भ्या टङी। आभ्या जातार्थत्यस्य लुक् वा स्यात् लुकि सति क्रमात् टङी वा स्याताम्। फल्गुन्या जात फल्गुन टपचेऽपि फल्गुन. स्त्रिया फल्गुना फल्गुनी च ग्यै क्ते टित्वादीप् उभयत्यक्तपचे फाल्गुनी शतभिषजि जाता शतभिषा डिति टिलोप लोपे अत आप् डाभावपचे शतभिषक् लुगभाव पचे शतभिषजी। श्रविष्ठाषाढादीयणौ च वा। आभ्या जातार्थत्यस्य लुक् वा स्यात् लुकि ईय' णीयस्य वा। श्रविष्ठाया जात श्रविष्ठ पचे श्राविष्ठीय लुगभावपचे श्राविष्ठ। आषाढाया जात आषाढ पचे आषाढीय' लुगभावपचे आषाढ अन्ये तु आषाढ़े ति कृत्त्वादि तथाच अरोहिणीयोगफल तदेव भवेदाषाढा सहिते च चन्द्र इति वराह इत्याहु। स्थानान्तखरशालगोशालात् लुक् न नित्यम् एभ्यो जाता र्थत्यस्य लुक् नित्य स्यात्। गोस्थाने जात गोस्थानमहिषस्थान खरशाले जात खरशाल गोशाल एभ्य किं स्थाने जात स्थानीय माहिषशाल। स्त्रिया चित्रा- रोहिणीरेवतीभ्य। आभ्यो जातार्थत्यस्य नित्य लुक् स्यात् स्त्रिया वाच्यायाम्। चित्राया जाता चित्रा रोहिणी रेवती कन्या उभयत्र बडादेराकृतिगणत्वादीप्। स्त्रियामिति किं चित्राया जात चैत्र' रौहिण. रैवत। न मघादे। मघादे- जातार्थत्यस्य लुक् न स्यात्। मघासु जात माघ आश्वत्थेषु जात आश्वत्थ प्रोष्ठ- पदासु जात प्रोष्ठपाद सुपञ्चालादित्वात् अन्त्यदस्य त्रि। क्ततलब्धक्रीतेषु। डादि अनुवर्त्तते डादिष्वर्थेषु वेत्त्यादित्वात् ण स्यात्। स्रुघ्ने क्ती लब्ध क्रीतो वा स्रौघ्न माथुर। यमादेस्तु याम्य आदित्य आग्नेय कालेय प्राजापत्य पाशुपत औत्स इत्यादि। भवादित्वात् गार्गीय नादेय. राष्ट्रिय इत्यादि। कुशले। डात् कुशले- ऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ण। स्रुघ्ने कुशल स्रौघ्न माथुर'। यमादेस्तु याम्य औत्स इत्यादि भवादित्वात् गार्गीय नादेय राष्ट्रिय इत्यादि। पथ्यादेरक। डात् पथ्यादेरक. स्यात् कुशलार्थे। पथि कुशल पथक.। पन्था' पिच्छिला निचया- श्मद्रादाह्लादनयाकर्षजयै पिशाच'। पथ्यादयश्चेह दशैव सिद्धा भाष्यादिशास्त्राणि बुधैर्विचार्य्य। त्सरुशकुन्यशनिभ्य: क। ङेभ्य. कुशलार्थे क. स्यात्। त्सरौ कुशल त्सरुक. शकुनिक अशनिक.। प्रायभवे। डात् प्रायभवेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ण. स्यात्। स्रुघ्ने प्रायभव: बाहुल्येन भव. स्रौघ्न: माथुर.। यमादेस्तु याम्य. आदित्य,

आग्नेय कालेय प्राजापत्य पाशुपत. औत्स इत्यादि भवादित्वात् गार्गीय' नादेय' राष्ट्रिय इत्यादि। उपनीव्युपजानूपकर्षणात् णिक' डेभ्य एभ्य प्रायभवेऽर्थे णिक स्यात्। उपनीविनि प्रायभव' औपनीविक औपजानुक औरिकस्य क औपकर्षिक। सम्भूते। ङात् सम्भूतेऽर्थे वेत्यादित्वात् ण स्यात् अत्र सम्भूतशब्देन सत्तोत्पत्ती नोच्येते भवजाताभ्यामनुगतार्थत्वात् किन्तु आधाराधेययोरन्यूनानतिरिक्तता। शुघ्ने सम्भूत औघ्न माथुर। यमादेस्तु याम्य आदित्य आग्नेयः कालेय प्राजापत्य. पाशुपत औत्स इत्यादि। भवादित्वात् गार्गीय नादेय' राष्ट्रिय इत्यादि। कोषाद्वस्त्रभेदे णेय। ङात् सम्भूतेऽर्थे वस्त्रविशेषवाच्ये णेय. स्यात्। कोषे सम्भूत कौषेय कृमिकोषोत्थ वस्त्रम्। वस्त्रभेद इति किं कोष कृमि। कालेभ्य साधुपुष्यत्पच्यमानेषु। डेभ्य कालवाचिभ्य एष्वर्थेषु भवादित्वात् यथाविहित त्या स्यु न तु सामान्यत्वे। हेमन्ते साधु पुष्यति पच्यते वा हैमन्तिक हैमन्त हैमन वासन्ती कुन्दलता शारदा शालय प्रावृषेण्या तिला इत्यादि पुष्पविकसने शल शपचौच पाके दधि शिना पच्यमान। उप्ते च। डेभ्य कालवाचिभ्य उप्तेऽर्थे भवादित्वात् यथाविहित त्या स्यु। हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्तिका हैमन्ता हैमना यवाः प्रावृषेण्यास्तिला शारदा मुद्गा इत्यादि पृथग्योग उत्तरार्थं। आश्वयुज्या णक। ङादाश्वयुजीशब्दादुप्तेऽर्थे णक स्यात्। आश्वयुज्यामुप्त आश्वयुजको माष आश्वयुजी आश्विनी पौर्णमासी। ग्रीष्मवसन्ताभ्या वा। ङाभ्यामाभ्यामुप्तेऽर्थे णक स्यात् वा। ग्रीष्मे उप्त ग्रैष्मकः वासन्तक। पक्षे ग्रैष्म वासन्त। देयऋणे। डेभ्य कालवाचिभ्यो देयेऽर्थे भवादित्वात् यथाविहित त्या स्यु यद्देय तदृण चेद्भवति। मासे देयमृण मासिकम् आर्द्धमासिक सांवत्सरिक सन्ध्याया देयमृण सान्ध्य पलद्यादित्वात् ण। अश्वत्थकलापियववुषादक। डेभ्य एभ्य कालवाचिभ्यो देयर्णेऽर्थे अकः स्यात् यस्मिन् कालेऽश्वत्थ फलिन मयूरा कलापिन यववुषमुत्पद्यते सकाल साहचर्यादश्वत्थादिभिरुच्यते। अश्वत्थे देयमृणम् अश्वत्थक कलापक यववुषकम्। ग्रीष्मावरसमाभ्यां णित्। ङाभ्यामाभ्या देयर्णेऽर्थे अको णित् स्यात्। ग्रीष्मे देयमृण ग्रैष्मकम् अवरसमायां देयमृणम् आवरसमकम्। अवरसमाशब्देनागामिवत्सर उच्यते। संवत्सराग्रहायणीभ्या णिकश्च। ङाभ्यामाभ्या देयर्णेऽर्थे णक णिकौ स्याताम्। संवत्सरे देयमृण सांवत्सरक सांवत्सरिकम् आग्रहायणकम् आग्रहायणिकम्। ननु वेति कृते सिद्धे णकाभावपक्षे कालवाचित्वात् णिको भविष्यति किमिह णिकविधानेनेति चेत् सत्य पलद्यादौ फलपर्वणोः संवत्सरशब्दस्य पाठात्

देयर्णत्वेन काले विवक्षिते णिक बाधित्वा ण प्रवर्त्तते तद्बाधनाय इदमिति । व्यवहरति मृगे । कालेभ्य इति प्रवर्त्तते डेभ्य कालवाचिभ्यो व्यवहरत्यर्थे भवादिनात् यद्यविहित त्या स्यु यो व्यवहरन् स मृगश्चेद्भवति । निशाया व्यवहरन् मृग नैशिको नैश प्रादोषिक प्रादोष हैमन्तिक हैमन्त हैमन प्रावृषेय इत्यादि । मृग इति कि निशाया व्यवहरन्नर । कालेभ्य इति कि वने व्यवहरति मृग । णिके नियुक्ते । डेर्डान्नियुक्तेऽर्थे णिक स्यात् । द्वारे नियुक्तो दौवारिक धर्म्म नियुक्त धार्म्मिक । अगारान्तादिक । डादगारान्तान्नियुक्तेऽर्थे इक स्यात् । देवागारे नियुक्त देवागारिक । निषिद्धदेशकालाभ्यामधीते णिक । डाभ्या देशकालाभ्यामधीतेऽर्थे णिक स्यात । चतुष्पथेऽधीते चातुष्पथिक चातुर्दशिक । कठिनान्त प्रस्थानसस्थानेभ्यो व्यवहरति । डेभ्य एभ्यो व्यवहरत्यर्थे णिक स्यात् । वशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिक प्रास्थानिक, सास्थानिक । वसतिनिकटात् षिकस्त्वावसथात् । डात् निकटशब्दात् वसत्यर्थे णिक स्यात् आवसथात्तु षिक । निकटे वसति नैकटिक आवसथिको आवसथिकभार्य्ये प वद्भाव । पृथिवीसर्वभूमिभ्याम् ट्ष्णौ विदिते । डाभ्यामाभ्यामेतौ क्रमात् स्याताम् । पृथिव्या विदित पार्थिव सर्वभूमौ विदित सार्वभौम सुभगादित्वात् द्वयोर्वृद्धि । लोकसर्वलोकाभ्या णिक प्रसिद्धे च । प्रसिद्धे विदिते चार्थे णिक स्यात् । लोके । लोके प्रसिद्धो विदितो वा लौकिक सार्वलौकिक द्वयोर्द्वयोर्वृद्धि । कालेभ्यो दीयते कार्य्ये वा भववत् । डेभ्य कालवाचिभ्यो दीयते कार्य्ये वाऽर्थे भववत् त्या स्यु । मासे दीयते कार्य्यं वा मासिकम् आर्द्धमासिक सांवत्सरिक प्रावृषेण्य हैमन्त हैमनमित्यादि । व्युष्टादे ण । डाद्व्युष्टादेर्दीयते कार्य्ये वाऽर्थे ण स्यात् व्युष्टे दीयते कार्य्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्टसङ्घातनित्योपवासतीर्थप्रवेशन प्रवालनिष्क्रमौ पीलमूलाग्निपदमित्यपि । य साधौ । डात् साधावर्थे य स्यात् । सामनि साधु निपुणो योग्यो वा सामन्य । एव ब्रह्मण्य कर्म्मण्य । प्रतिजनादेरीन । डात् प्रतिजनादेरीन स्यात् साधावर्थे । प्रतिजन साधु प्रतिजनीन । प्रति पञ्च सहविश्वसर्वादिजनसयुगौ । परपूर्वकुलामुष्य कुल सत्यपरायुगम् । इद युगमिह प्रोक्ता दश एकाधिका बुधै । जन जन प्रति प्रतिजन वीप्साया वस प्रतिसयुगीनमित्यादि । अमुष्य कुलमिति न नीतास्मकुलस्य । कुले न ष्य लुक् । अमुष्य कुलीन. । भक्तास षरिषदो ण्यश्च । डात् भक्तशब्दात् साधावर्थे ण. स्यात् परिषदस्तु ण्यश्च । भक्ते साधु भाक्त पारिषद पारिषद्य: । अपरे तु परिषच्छब्दात् ण नेच्छन्ति । कथादे णिक: । डात् कथादे.

४३२ । अह्नोऽह्नोऽनीने ।

अह्न ६।, अह्नः १।, अनीने ७। ।

आह्निकम् । ईने तु द्व्यह्नीनः ।

सुपाञ्चालकः अर्द्धपाञ्चालकः ।

दौवारिक' सौवर सौव सौवस्तिकः सौवादुम्दवं वैयल्कसं श्वौव श्वौवनं स्फैयकृत सौव सौवाध्यायिकं सौवग्रामिकम् । नैयग्रोधम् । एकेति किं न्यग्रोधमूलिकम् । श्वौवापद श्वापदं, नैयङ्कवम् नाङ्कवम् । श्वागणिकम् ।

साधावर्थे णिक स्यात् । कथाया साधु काथिक । कथा वितण्डाजनवादबाधी गुणी गणी वेणु गुडी निवास । सजुपवासौ वसुधा च वृत्ति प्रवासमासौदनमग्र हाय । विक्रयेच्छ कृष्णविदायुवेदौ निसुरा तथा । कुल्माषपूपसग्रामसङ्घाता पञ्च-विंशति । पथ्यादे ण्येय । ङात् पथ्यादे साधावर्थे ण्येय स्यात् । पथि साधु पाथेय स्वापतेय धनम् । पन्थाश्च स्वपतिश्चैवातिथिर्वसतिरित्यपि । सतीर्थ्या यो वासिनि । ङात् वासिन्यर्थे सतीर्थशब्दात् य स्यात् । सती वासी सतीर्थ्य एक गुरु-समीपे यस्य वासोऽस्ति स इत्यर्थ । सोदरसमानोदराच्छयितरि । ङाभ्यामाभ्या शयि-तर्य्यर्थे य स्यात् । सोदरे शयिता सोदर्य्य समानोदर्य्य । सगर्भसयूथाभ्यामनुज सहचारिणो । ङाभ्यामाभ्यां क्रमादनयोरर्थयोर्य स्यात् । समानो गर्भ सगर्भ तत्रानुज सगर्भ्य समान यूथ सयूथ तत्र सहचारी सयूथ्य । अन्ये तु छान्दस-मित्यप्याहु. ॥ ४३१ ॥

न ईनोऽनीन तस्मिन् । अह्नन्शब्दस्य अह्न स्यादचि ये च तद्धिते न तु ईने । त्वन्तसम्बन्धत्वादत्यर्थे इत्यस्य नानुवृत्ति । अह्नि भवम् आह्निकम् अत णिके अह्ना-देशे वृद्धि । ईने तु द्वयोरह्नोर्भवतीति तद्धितार्थविषये द्विगौ ईने कृते अह्नादेश-निषेधात् न्वोर्लोपौ ताविति नलोपे ययोरित्यकारलोपे द्व्यह्नीन । सुपञ्चालादी-नुदाहरति । सुपञ्चाले भव सुपाञ्चालक अर्द्धपञ्चाले भव अर्द्धपाञ्चालक इत्युभयत्र कणि कृते सुपञ्चालादित्वात् परपदस्य वृद्धि । सुपञ्चालादिस्तु । सुपञ्चाल अर्द्ध-पञ्चाल सर्वपञ्चाल पूर्वपञ्चाल दक्षिणपञ्चाल उत्तरपञ्चाल गुरु लघु सहृत परार्थ

पितृपितामह वातपित्त वातश्लेष्म एकपुरुष पूर्वपुरुष पूर्वहायन अपरहायन पूर्वेषु कामशम पूर्वक्लश मृत्तिका पूर्वपाटलिपुत्रक पूर्वकान्यकुब्जक द्विसंवत्सर विसप्तति द्विवर्ष द्विकुडव द्विनिष्क त्रिसुवर्ण प्रोष्ठपद भाद्रपद इत्यादि। द्विकुलिजी वा द्विकुलिजिक द्विकौलिजिकम्। द्वारादीनुदाहरति द्वारि नियुक्त दौवारिक अत्र णिके द्वारस्वरेत्यादिना वस्य उमि तस्य वृद्धि। द्वार इति अदन्तस्य ग्रहणात् रेफा-न्तस्य न स्यात् तेन द्वारि नियुक्त द्वारिक अत्र उम् न स्यात्। एव स्वरे भव सौवरम् अत्र ण। स्व' स्वर्गे भव सौवम् अत्र णे व्यटेरिति टेर्लोप। दुर्गसिंहस्तु स्वर्गमनमाह इत्यत्रापि सौवर्गमनिकमित्याह। स्वस्तीत्याह सौवस्तिक णिके टेर्लोप'। स्वादुमृदी-रपत्य सौवादुमृदव अत्र शैषत्वात् ण। एव स्वादुमृदुना कृत सौवादुमृदवम् इति वा। वियतोऽर्क व्यर्क, तं स्यतीति व्यल्कस कपिलिकादित्वात् रैफस्य लत्वम्। वाल्कसो भव वैयल्कसम् अत्र ण' आयच स्थाने जातत्वादेव इमि सिद्धे अस्य द्वारादौ पाठोऽव्युत्पत्तिपक्षे इम्प्राप्त्यर्थ.। श्व परदिने भव शौवम् अत्र णे टेर्लोप। शौवस्तिकत्वं विभवा न येषा व्रजन्ति तेषा दयसे न कस्मादिति भट्टौ। शौवस्तिकत्व-मिति श्व परदिन तेकते गच्छतीति श्वस्तिक कृगृत्ता प्रीति क। श्वस्तिक एव शौवस्तिक' स्वार्थे णे उमि वृद्धि। तस्य भाव शौवस्तिकत्वम्। शुनि भव शौवन अत्र णे कृते श्वयुवमघोनामित्यत्र अने इत्युक्तेर्वस्य उत्वाभावे मनवञ्जोनिति न लोप-निषेध। स्फ्यकृतस्येद स्फैयकृत विकारसङ्घेति ण। स्वस्येद सौव विकार-सङ्घेति ण स्वश्चासावध्यायश्चेति स्वाध्याय, तेन जीवति तत्र भवो वा सौवाध्यायिक' अत्र णिक। स्वग्रामे भव सौवग्रामिकम् अत्र णिक स्वग्रहणेनेष्टसिद्धौ स्वाध्याय-स्वग्रामयोर्ग्रहणम् अन्यशब्दान्तरस्य निषेधार्थम्। तेन स्वशब्दस्येद स्वाशब्दम् अत्र ण स्वोदर पूरयति स्वौदरिक अत्र णिक इत्यादौ उम् न स्यात्। न्यग्रोधस्येदं नैयग्रोधम् अत्र विकारसङ्घेति ण। एक इति किं न्यग्रोधमूले भव न्यग्रोध-मूलिकम्। श्वापदस्येदं शौवापदं श्वापदम्। न्यङ्कोरिद नैयङ्कव न्याङ्कवम् उभयत्र विकारसङ्घेति णे पक्षे उमि इमि च कृते वृद्धिः। नत्विति श्वादेरिति शुना गण श्वगण. श्वगणस्येदं श्वागणिकम् अत्र णिके उम्निषेध इकारादाविति किं श्वदंष्ट्राया भव शौवादंष्ट्री मणि अत्राकारस्य दीर्घो मनीषादित्वात्। अन्यान्यप्युदा-हरामि। कर्मणः कर्त्तरि। पन्थाम सततं गच्छति पथिकः अत्राणित् कण्। परिपार्श्वं वर्त्तते पारिपार्श्विक. क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वम् अत्र णिके वृद्धिः वद-राणि चिनोति वादरिकः। समाजं समवैति सामाजिक. शब्द करोति शाब्दिकः

वैयाकरणे रूढ'। मृगादेर्हन्तीत्यर्थे णिक। मृग हन्ति मार्गिक' एवं पाक्षिक' मात्सिक' शाकुनिक ऐणिक शौकरिक मायूरिक। द्विगुणं गृह्णाति द्वैगुणिक एवं त्रैगुणिक वृधुषी धान्यादेर्वृद्धि ता गृह्णाति वार्धुषिक। धर्मं चरतीति धार्म्मिक ललाट पश्यति लालाटिक लालाटिक' प्रभोर्भालदर्शी कार्य्याचमश्च य इत्यमर.। कुक्कुटी दाम्भिकचेष्टा तामाचरति कौक्कुटिक। योजनादेस्त गच्छतीत्यर्थे णिक। योजन गच्छतीति यौजनिक' एवं पारदारिक गौरुतल्पिक सुस्नाताम् पृच्छति सौस्नातिक दिष्टमाह दैष्टिक अपूपम् करोति आपूपिक' कन्दु' करोति कान्दविक' अचैर्दीव्यति आचिक' अव दिव करणस्य कर्म्मत्वम् एषु णिक। सर्वपथ व्याप्नोति सर्वपथीना सेना एव सर्वाङ्गीन संयोग पादाग्र प्रपदम् आप्रपद व्याप्नोति आप्रपदीन वस्त्रम् एव सवपत्रीण सर्वकर्मीण सर्वकर्म्मद्च सर्वान्न भुङ्क्ते सर्वान्नीनो भिक्षु। दण्डादेस्तदर्हेऽणित् ण्य। दण्डमर्हति दण्ड्य। दण्डादिस्तु। दण्ड वध धन मुषल मधुपर्क कशा अर्घ मेधा मेघ उदक वंश युग शभम्। १३। दक्षिणादेरणित् णीयश्च। दक्षिणामर्हति दक्षिण्य दक्षणीय'। दक्षिणादिस्तु दक्षिणा कडङ्गर स्थाली विल इत्यादि। अत्यन्त भृशं गच्छतीति अत्यन्तीन गामनुचरतीति अनुगवीनो गोप: अमित्रस्य अभिमुखम् अभ्यमित्र तद्ग-च्छतीति अभ्यमित्र अभ्यमित्रीय अभ्यमित्रीण एषु अणित्त्वान्न वृद्धि.। युगरथ-प्रासङ्गेभ्यस्तद्वहतीत्यर्थेऽणित् ण्य युग वहति युग्य एव रथ्य प्रासङ्ग्य। करणात् कर्म्मणि। नावा तार्य्य नाव्य जल विषेण बध्य विष्य एव मुषल्य तुलया सम्मित तुल्यम् एषु अणित् ण्य चक्षुषा गृह्य चाक्षुष रूपम्। एव श्रावण शब्द कुसुम्भेन रक्त कौसुम्भम् एवं हारिद्रम् एषु ण दध्ना ससृष्टं दाधिकम् एव मारीचिकम् उभयत्र णिक। शतेन क्रीत शातिक अत्राणित् णिक। द्विशौ-र्पिक सुपञ्चालादित्वादन्त्यपदवृद्धि। एव कार्षापणिक: प्रास्थिक उभयत णिक'। सप्तभि: पदै. प्राप्य साप्तपदीन सख्यम् अत्र णीन। करणात् कर्त्तरि। तेन चरतीत्यर्थे पर्णादेरणित् णिक। पर्णेण चरति पार्णिक। पर्णादिस्तु। पर्ण अश्वत्थ जाल व्यास व्याल आकर्ष इत्यादि। योऽनियतवृत्ति. सन् शरीरमुपास्य जीवति स व्रात: तस्य कर्म्म व्रातम् इदमर्थे ण। तेन जीवति व्रातीन अत्र णीन'। अश्वमेधेन ब्रह्महत्यां तरति आश्वमेधिकी ब्रह्महत्यायो काण्डप्लवेन नदीं तरति काण्डप्लविकी नद्या. उभयत्र सम्बन्धे षष्ठी शकटेन तरति शाकटिक एव दाण्डिक; शाङ्गवेधिक. घाटिक: एषु णिक: एव गोपुच्छिक. प्राविक: उभयत्राणित्

णिक'। चन्दनेन शोभते चान्दनिकम् एव कार्य्यवेष्टनिकम् उभयत्र णिकः भूम्या जीवति भूमिक अत अणित् णिक एव ताम्बूलिक' तैलिक. तेन जीवतीत्यर्थे वेतनादे णिक। वेतनेन जीवति वैतनिक। वेतनादिस्तु वेतन वाह मृदङ्ग पणव मुरज जाल वेश प्रेवण उपास्ति मुख शय्या शक्ति उपनिषद् स्थिग पद उपस्थान धनुर्दण्ड वसु क्रम विक्रम क्रय विक्रय इत्यादि। अधिकरणात् कर्म्मणि। उदूखले चुण्णा औदूखलास्तण्डुला। दृशदि पिष्टा दार्शदा' शक्तव। अधिकरणात् कर्त्तरि। कर्म्मणि साधु' कर्म्मण्य एव पित्र्य वने भवो वन्य। कण्ठे भव कण्ठ्य' एव तालव्य मूर्द्धन्य. दन्त्य ओष्ठ्य एभ्योऽणित् ण्य'। पन्थान वर्जयित्वा इत्यर्थे परिपन्थ मनीषादित्वान्निपात्यम्। परिपन्थे तिष्ठतीति पारिपन्थिकश्चौर. परलोके भव पारलौकिकम् एव ऐहलौकिकम्। निकटे वसति नैकटिक. एव वार्क्षमूलिक आवसथिक एषु णिक। अद्य श्वो वा प्रसूते अद्यश्वीना गौ अद्य श्वो वा भवति अद्यश्वीन मरणम् उभयत्र ईने व्यटेर्लोप अध्वनि कुशल अध्वनीन. उभयत्राणित्वान्न वृद्धि। कानीनाद्या निपात्यन्ते। कन्याया अपत्य कानीन ह्यो गोदोहाद्भवति हैयङ्गवीन घृत हैयङ्गवमित्येके। पराश्च परतराश्च अनुभवतीति परम्परीण पराश्च अपराश्च अनुभवतीति परावरीण पुत्रश्च पौत्रश्च अनुभवति पुत्रपौत्रीण समां समां प्रसूते समांसमीना गौ। आश्रितास्तता गावो यत्र तत् आश्रित गवीन वन देविकाया भव दाविक. सरय्वा भव सारव गोदानपश्चात् कर्म्म करोति आगवीन कर्म्मकर। परलोके कर्म्मफलमस्तीत्याह आस्तिक'। तन्नास्तीत्याह नास्तिक इत्यादि ॥ ४३२ ॥

श्रीरा टी—न ईन अनीन तस्मिन्। तथाचाहन् इत्यस्य ईनभिन्ने ताचि यभिन्ने त्व ये च अह्न इत्यादेश स्यात्। आह्निकमिति अह्नि भवतीति वाक्यम् कालवाचित्वात् णिकेऽनेनाह्नादेश। द्व्यहीन इति द्वे अहनी अधीष्टो भूतो भावी वा इत्यर्थे वा द्व्यह्न सवत्सरादित्वादीन सान्तविधेरनित्यत्वात् यत्याभावेन सर्वैकदेशेत्यादिना नाह्नादेश। अथवा अत्र ईनवर्जनज्ञापकात् यत्ये कृतेऽपि नाह्नादेश। सुपञ्चालादेरन्त्यस्य दस्य त्रि दर्शयति सुपाञ्चालक इति शोभनाश्च ते पाञ्चालाश्चेति सुपञ्चालास्तत्र भव इत्यर्थे व्वविषयादद्वह्वाच्चेति णक। पञ्चालानाम् अर्द्धम् अर्द्धपञ्चालास्तत्र भव. अर्द्धपाञ्चालक' पूर्व्ववण्णक। पञ्चालादि प्रागुक्त। द्वारस्वरेत्यादिसूत्रस्योदाहरणमाह दौवारिकः इत्यादि। द्वारे नियुक्त इत्यर्थे णिके वस्य उम् पश्चाद त्रिः। स्व रमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौवरः स्व. स्वर्गे भव'

५३३ । विकारसङ्घभावेदं हितस्वार्थादौ ।

विकार स्वार्थादौ ७। ।

एष्वर्थेषु च ते त्याः स्युः । हेम्नो विकारः हैमं. आग्न्यः आग्नेयः, भिक्षाणां समूहः भैक्षम् आङ्गं गाणिक्यं राजकं, गुरोर्भाव. गौरवं यौवनं साम्यं वैरूप्यं राज्यं सौहार्दं, विष्णोरिदं वैष्णवं त्वदीयं माघवनं शौवनम् ।

सौवं व्यटेरिति णे टेर्लोपे स्वस्ति वक्ष्यति सौवस्तिक. स्वस्ति यथा स्यात्तथा वक्ति सौवस्तिकः प्रभूतादित्वात् णिकः इत्यन्ये । स्वादुमृदुनि सस्कृतं सौवादुमृदवं भक्तं सस्कृते भक्ष्येऽर्थे वेस्यादित्वात् णः । व्यल्कसोऽव्युत्पन्नस्तत्र भवं वैयल्कसं अन्ये द्वारादौ न पठन्ति तेषां मते विगतोऽर्को व्यर्कस्तं स्यति व्यर्कसः कपिलिकादित्वात् रस्य लः तत्र भवं वैयल्कसं इति आद्यच स्थानजातत्वात् यस्य इम् पश्चाद्वि । श्वी भवं शौवस्तिकम् अत्र शौवमिति पाठो लिपिकरप्रमादः । कालवाचित्वात् णिकः तस्य तम् । तथाच शौवस्तिकत्व विभवा न येषां व्रजन्ति ऋषा दयमेन कस्मादिति भट्टि । शुनि भवं शौवनं मांसं अविकारर्थे नलोपाभावः । स्फ्यकृते भवं स्फैयकृतं स्फ्य खादिरं खड्गस्तेन कृतमिति वौसं स्वे धने भवं सौवं स्वपरदेवराजजनस्येत्यत्रात्मार्थस्वशब्दस्य ग्रहणात् इह स्वस्य धनार्थत्वात् वामनधर्मदासौ तु आत्मार्थस्वशब्दस्यापि इदमर्थे सौवमित्यप्याहतुः । स्वाध्याये भवं सौवाध्यायिकं वेदाध्ययनम् । स्वग्रामे भवं सौवग्रामिकम् । आध्यात्मध्यात्मादित्वात् णिकः । यद्यपि स्वाध्यायस्वग्रामशब्दयोः स्वशब्दस्य ग्रहणेनैव सिद्ध्यति तथापि अन्यत्रादिस्थितस्वशब्दस्य न स्यादित्येतदर्थं पृथगनयोर्ग्रहणम् । दुर्गटीकायान्तु स्वग्रामं इत्यत्र स्वर्गमनमित्युक्त्वा स्वर्गमनं वक्तीत्यर्थे सौवर्गमनिक इति वर्त्तते । न्यग्रोधे जातं नैयग्रोधस्त्रमसः । न्यग्रोधमूलिकमिति न्यग्रोधमूलेन संसृष्टम् इत्यर्थे णिकः । शुन इव पदमस्य श्वापदः शुनोऽदन्तादावितिर्घः तत्र भवं शौवापदं पक्षे श्वापदमिति पत्त्यादेराकृतिगणत्वात् णः अथवा क्वचिदपवादविषये उत्सर्गोऽपि निविशते इति न्यायात् णः । न्यङ्कौ भवं नैयङ्कवं न्याङ्कवं श्वागणिकमिति श्वगणेन चरति श्वगणान्नवेति षिकणिकौ णिकपक्षे इकारादौ णित्ते न वस्य उम् । इकारादिभिन्ने तु श्वदंष्ट्राया भवं. शौवादंष्ट्र इत्यादौ स्यादेव । अत्रापि शुनोऽदन्तादावितिर्घः । अत्र

স্যাদি. অপূর্বস্যৈব ইকারাদৌ তে বস্য ডম্ নিষেধাৎ হারাদীনাং সর্বেষাং ণিত্বে সামান্য-থবয়োরিমুনৌ স্যাতামিত্যর্থঃ অতএব ন্যগ্রোধস্যৈকেতি বিশেষণস্য সার্থকত্বমিতি। তথা ইঁগ্রদি পিষ্টা জুষাশ্চ দার্শদা মাষা ইত্যাদি ॥ ৪৩২ ॥

স্বস্য আত্মনোঽর্থোঽভিধেয়ঃ স্বার্থ। স্বার্থ আদির্যস্য স স্বার্থাদি বিকারশ্চ সঙ্ঘশ্চ ভাবশ্চ ইদম্ চ হিতঞ্চ স্বার্থাদিশ্চেতি তস্মিন্। অবস্থিতপদার্থস্য প্রকারান্তরাপত্তির্বিকার সঙ্ঘ সমূহ ভাবোঽসাধারণধর্ম্ম। যথা ঘটস্য ঘটত্বম্ ইদমিতি সম্বন্ধোপলক্ষণম্। হিতমিষ্টসাধনম্। স্বার্থোঽর্থানতিরিক্ত.। তে একাদশ প্রত্যয়া এষ্বর্থেষু চ স্যু। অত্রাপি অস্যা প্রকৃতেঃ অস্মিন্নর্থে অয় প্রত্যয় সেৎ অণিৎ বা স্যাৎ এতৎ সর্বং প্রয়োগানুসারেণৈব বোধ্যম্। যথা হেম্নো বিকার হৈমঃ অনেন ণো বৃদ্ধৌ ন্বোর্লোপীতাবিতি ন লোপে যয়োরিত্যকারলোপ। এবম্ অপাম্ আপ্য. অত ণ্য এবম্ অগ্নে আগ্নেয়. অত ণেয। ভিক্ষাণা সমূহ ভৈক্ষম্ অত ণ এবম্ অঙ্গাম্ আঙ্গম্ অত ণে অঙ্গৌ অঙ্গ ইত্যাঙ্গাদেশ। এব গণিকানা গাণিক্যম্ অত ণ্য এব রাজ্ঞা রাজকম্ অত কণ্ গুরোর্ভাব গৌরবম্ অত ণ এব যূনা যৌবনম্ অত ণে স্বযুবমঘোনামিত্যত্র অতে ইত্যুক্তের্বকারস্য উত্ব ন স্যাৎ। অবিকারণে ন লোপাভাব এব সমস্য সাম্য বিরূপস্য বৈরূপ্যম উভয়ত্র ণ্য। এব রাজ্ঞঃ রাজ্যম্ অত্র ণ্য ন্বোর্লোপীতাবিতি নলোপে যয়োরিত্যকারলোপ। এব সুভগস্য সৌভাগ্যম্ অত্র ণ্য সুহৃদ সৌহার্দম্ অত ণ.। উভয়ত্র সুভগাদিত্বাৎ উভয়পদস্য বৃদ্ধি। সুভগাদিস্তু। সুভগ দুর্ভগ অনুহোড অনুসংবৎসর পুষ্করসদ অন্তর্হত সূত্র নড উদক সভ্য অগার বেণু বধ্যোগ কুরুকাত কুরুপঞ্চাল ইহলোক পরলোক অধিদেব অধিভূত প্রযোগ অসিহত সর্বলোক সর্বপুরুষ শতকুম্ভ পরস্ত্রী অনুশত সর্বভূমি অভিগম চতুর্বিদ্যা সুহৃদ শক্তসিন্ধু যুগ্ম নগর অগ্নি মরুত রাজপুরুষ অস্য হেতি অসহত্য ইত্যাদি। ৩৩। বিষ্ণোরিদ বৈষ্ণবম্ অত ণ ন্বোর্লোপীতাবিতি উকারস্য ওকারে অব্। এব তব ত্বদীয়ম্ ইত্যাদৌ অণিৎ ণীয.। এব মঘোন মাঘবন পক্ষে তুড়ি মাঘবত শুন. শৌবনম্ উভয়ত্র ণ স্বযুবমঘোনামিত্যত্র অতে ইত্যুক্তের্বকারস্য ন উকার. অবিকারণে ন লোপনিষেধ ॥ ৪৩৩ ॥

গোরা টী—বিকারশ্চ সঙ্ঘশ্চ ভাবশ্চ ইদঞ্চ হিতঞ্চ স্বার্থশ্চ তে আদয়ো যস্য স তস্মিন্। আদিশব্দঃ প্রত্যেকমভিসম্বধ্যতে দ্বন্দ্বোত্তরশ্রুতত্বাৎ। প্রকৃতেরবস্থান্তরং বিকার.। সঙ্ঘ সমূহঃ। শব্দস্য প্রবৃত্তিনিমিত্তং ভাব.। ইদমিতি সম্বন্ধ-

मावीपलक्षण' द्धितमिष्टसाधनं स्वार्थे प्रकृत्यर्थानतिरेके' ते त्या' सुरिति खि खेय ष्य ष्यायन खीय खिक ष्ण खीक कण् खीन इय एते सेतीऽनितश्चेति अभिधानात् ज्ञातव्या इत्यर्थ । ष्या' । ष्या इत्यधिकार प्राग् प्राग्। विकारे। ष्यन्तादिकारे वेत्त्यादिलात् ष्ण स्यात् मृत्तिकाया विकार' मार्त्तिक आश्म प्रासाद । नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् आश्मन इति कश्चित् तथाच यश्चापमाश्मनप्रख्य मेष धत्तेऽन्यदुर्वहमिति भट्टि । अश्मन्शते तु इदमर्थे भविष्यति। प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च ष्यन्तेभ्य एभ्यो विकारेऽवयवे च वेत्त्यादिलात् ष्ण स्यात् प्राणिभ्य ष्ण वक्ष्यामि तदैवोदाहार्य्यम् इह प्राणिग्रहणन्तु अत परे ये त्या वक्तव्यास्ते प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो विकारावयवयो अन्येभ्यो विकारमात्रे भवन्तीति ज्ञापनार्थम् ओषधिभ्यस्तावत्। मूर्वाया विकारोऽवयवो वा मौर्व एव दौर्व वृक्षेभ्यस्तावत् पलाशस्य विकारोऽवयवो वा पालाश शिंशपाया विकारोऽवयवो वा शांशप । इकार स्यात्। उप्राणिरजतादिभ्य ष्ण । ष्यन्तात् उवर्णान्तात् प्राणिवाचकाद्रजतादेश्च ष्ण स्यात् विकारावयवयो । देवदारोर्विकारोऽवयवो वा देवदारव प्रैयङ्गव कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कापोत मायूर शुनो विकारोऽवयवो वा शौव मास रजतस्य विकारोऽवयवो वा राजत कुण्डलं काञ्चन तथाच पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीमिति भट्टि । काञ्चनी शासयष्टिरिति कालिदास । परशव्यस्य विकारोऽवयवो वा पारशव्य विकारे वा विहितस्य लुक् वक्ष्यते। रजतं काञ्चन लौह सीस लोहितक तथा। उडुम्बर पीतदारुविकङ्कतविभीतका । कण्टकारी नीप दारु परशवीऽव कीर्त्तित । अनुदात्तादे । ष्यन्तादनुदात्तादेर्विकारेऽवयवे चार्थे ट्र स्यात्। दण्डिनो विकारोऽवयवो वा दाण्ड दाधित्थ कापित्थ । पलाशादेर्वा । ष्यन्तात् पलाशादेस्तयो ट्रो वा स्यात् । पालाश पचे ष्ण पालाश पालाशस्य विकार, पालाशमय । पलाश खदिरौ रम्भा पुन्नागशिंशपावपि। विकङ्कत करीरश्च शिरीष स्यन्दनस्तथा। यवासश्च दश प्रोक्ता पलाशादौ मनीषिभि । ट्रे नन् शम्या । शमीशब्दस्य विकारावयवयोत्पन्न ट्रे नन् स्यात् न इत्। शम्या विकारोऽवयवो वा शामीन पल्लव शामिनी स्रुक् अतएव ट्र विधानसामर्थ्यात् न नलोप । वृद्धशराद्येकाज्भ्यो मयडभक्ष्याच्छादनयोर्वा त्वन्येभ्य । ष्यन्तात् वृद्धात् शरादेरेकाचश्च भक्ष्याच्छादनभिन्ने वाच्ये विकारावयवयोर्मयट् स्यात् वृद्धादिभिन्नात् तु वा ट्र्षणयोरपवाद । आम्रस्य विकारोऽवयवो वा आम्रमय आत्ममयम्। शरादेस्तु शरमय दर्भमयम्। शरो दर्भ कुटीरश्च तृणसोमश्च वल्वज हिरण्येन सह

विकारावयवयोः ष्य स्यात्। कंसीयस्य विकारः कांस्यः तस्य विकारः कांस्य एवं ऐणेयः तस्य ऐणेय. तस्यादिति वर्त्तते तेन एण्या अपत्यम् ऐणेयः अस्य विकारोऽवयवी वा ऐणेयमयम्। वपुजतुनोः षे सन्। अनयोर्विकारविहिते षे सन् स्यात् न इत्। वपुणो विकार. वापुषम् एव जातुषम् अतएवाभ्याम् उदन्तत्वेऽपि ष्य। उष्ट्राष्यको वा तुमोर्णाभ्याम्। ष्यन्तादुष्ट्रशब्दात्तयोर्ष्यकः स्यात् उमोर्णाभ्यान्तु वा। उष्ट्रस्य विकारोऽवयवी वा औष्ट्रक प्राग्धिट्टस्यापवादः। उमा अतसी ऊर्णा मेषलोम औमकम् औमम् और्णकम् और्णं ष्यः। गोद्रुमयोर्भ्यो यो माने त द्रोर्वयः। ष्यन्तेभ्य एभ्यस्तयोर्यं स्यात द्रुशब्दात्तु वयो माने वाच्ये। गोर्विकारोऽवयवी वा गव्यं द्रोर्द्रव्य पयस पयस्यं माने तु द्रोर्विकारोऽवयवी वा द्रुवय मानम्। अप्लक्षादेः फले लुक् तेषा कदम्बादेस्तु पुष्पे च। प्लक्षादिभिन्नेभ्य। विकारावयवयोरुत्पन्नत्याना फले वाच्ये लुक् स्यात् कदम्बादेस्तु फले पुष्पे वाच्ये। आमलक्या विकारोऽवयवी वा फल आमलकम् उलुकि स्त्रीत्यस्य लुक्। एव वदर पीलु वकुल फल फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवी विकारश्च भवति। यथा पल्लवितस्य पल्लवः इति वामनः। प्लक्षादेस्तु प्लक्षस्य विकारोऽवयवी वा फल प्लाक्ष फलम्। प्लक्षन्यग्रोधवृहतीककुभाश्वत्थवेणवः। ककद्रुरिङ्गुदी शिग्रुहस्तिन्यः कथिता दश। कदम्बादेस्तावत् कदम्बस्य विकारोऽवयवी वा कदम्ब फल पुष्पञ्च चम्पक फल पुष्पञ्च। कदम्बचम्पकाशोककोविदारसुकण्टकाः। कुटजः करवीरश्च सिन्धुवार इहेरिता। कर्णिकार, पाटला च कदम्बादौ दशेति च। जम्ब्वा लुप् च वा। जम्बुशब्दाद्विकारावयवोत्पन्नत्यस्य लुप् लुकौ स्याता वा। चानुकृष्ट पुष्प नानुवर्त्तते फल एव। जम्ब्वा विकारोऽवयवी वा लुकि जम्बूफल लुपि जम्बूफल फले फलानि चेति विशेष। लुपि सति प्रकृतेर्लिङ्गवचने स्त इति न्यायात् उभयत्यन्तपक्षे जाम्बव फलं जाम्बवे फले जाम्बवानि फलानि। व्रीहिहरीतक्यादिभ्या लुप् पुष्पमूलयोस्तु मल्लिकाविदार्य्यादिभ्याम्। व्रीह्यादेर्हरीतक्यादेश्च फलविषये तदुत्पन्नस्य लुप् स्यात्। मल्लिकादेस्तु पुष्पे विदार्य्यादेस्तु मूले लुप्। व्रीहिणा विकारोऽवयवो वा व्रीहयः फलानि एव मुद्गा माषा यवास्तिला इत्यादि। हरीतक्यादेस्तु तावत् हरीतक्या विकारोऽवयवो वा फलं हरोतकोफलम्। हरीतकी शीतपाकी दंती शेफालिका वशा। मल्लिका पिप्पली चिञ्चा श्वेतपाकी च कर्कटी। पथ्या कोषातकी द्राक्षा मृद्वीका कण्टकारिका। तथा चार्ज्जुनपाकी च शेष शिष्टप्रयोगत। मल्लिकाया पुष्प मल्लिका। मल्लिका मालती जाती केतकी वनमालिका। शेफाली माधवी

द्रैती पाटली नवमालिका। शेफालिकैकादशप्रोक्ता: शेषं शिष्टप्रयोगत:। इह्ह हरीतक्यादौ च मल्लिकादितीशेफालिकाना पाठाल् फलपुष्पयोस्तस्य लुप्। पाटला-श्रुच्स्येह कदम्बादौ लुक्लुपौ फले लुप् वा। विदार्य्यां विकारोऽवयवो वा विदारीमूलम्। विदारी बृहती रम्भा गम्भारी शालपर्ण्यपि। हरिद्राशमती सप्त शेष शिष्टप्रयोगत:। व्रीह्यादीनां लुपि प्रकृतेर्वचनं न भवति किन्त्वभिधेयवत् तेन व्रीहेर्विकारोऽवयवो वा फलानि व्रीहय: एवं हरीतक्या: फलानि हरी-तक्य: फलानीत्यादि। मानात् क्रीतवत्। परिमाणवाचिन: क्रीतार्थे यस्मात् यो विहितस्तस्माद्विकारेऽर्थे स त्य: स्यात्। निष्कस्य विकार: नैष्किक: द्विनैष्किक द्विनिष्कम् इह मानशब्देन सख्यापि गृह्यते तेन शत्य: शातक: द्विसहस्रं द्विसाहस्रम् इत्यादि बोध्यम्। त्वौ गोदोहाखीनो हियङ्गुश्च घृते। ष्यन्तात् त्वौ गोदोहशब्दात् विकारे घृते वाच्ये खीन: स्यात् तस्मिन् हियङ्ग्वादेशश्च। त्वौ गोदोहस्य विकार: हैयङ्गवीनं घृतं घृते किं त्वौ गोदोहमुदश्वित्। सङ्घे। ष्यन्तात् सङ्घेऽर्थे प्रादि-त्वात् ष्ण: स्यात्। नराणां सङ्घ: नारं काक यमादेस्तु याम्यम् आदित्यं प्राजापत्यं पाशुपतम् आग्नेयं कालेयं औत्समित्यादि। कवचि हस्त्यभिक्षाद्यचित्तेभ्य: ष्णिकं। ष्यन्तात् कवचिनो हस्तिनो भिक्षादिवर्जेभ्योऽचित्तवाचिभ्यश्च सङ्घे ष्णिक: स्यात्। कवचिना सङ्घ: कावचिक हस्तिना सङ्घ: हास्तिकं प्रतिपदोक्तग्रहणे लिङ्गविशिष्ट-स्यापि ग्रहणं तेन हस्तिनीनां सङ्घ: हास्तिकं घ्येयभिन्नवाच्ये पुंवद्भाव:। अचित्तेभ्य-स्तावत् अपूपानां सङ्घ: आपूपिक शाष्कुलिकं घाटिकमित्यादि। भिक्षादेस्तु भैक्षम्। भिक्षाचेतकरीषाङ्गवर्षपद्धतिदक्षिणा। सहस्राङ्गारगर्भिण्योऽथर्वा युवतिचर्म्मिणौ। गर्भिणीयुवत्योश्चित्तत्वात् णे सिद्धे पुंवद्भावार्थ: पाठ इति जयादित्य:। तेन गर्भिणीनां सघ: गार्भिण यौवन भाष्यकारस्तु वा पुंवद्भावमङ्गीकरोति तन्मते यौवनमिति च। तथाच स्वरूपमभिनेपथ्यं कलाकुशलयौवनम्। यस्य पुण्यकृत: प्रैष्यं सफलं तस्य यौवनमिति भाष्यम्। मूले आङ्गमिति अङ्गां सघ इति वाक्यम्। भिक्षादिपाठात् ष्ण. न तु ष्णिक. अङ्गाऽङ्गीऽनीन इति अङ्गादेश:। क्रतावीनोऽङ्ग:। ष्यन्तादहन् शब्दादीन: स्यात् सघे क्रतुविषये एव अह्ना सघ: अह्नीन. ईने नाङ्गादेश:। गणि-काया: ष्य: वेश्यास्तु वा। ष्यन्तात् गणिकाशब्दात् ष्य: स्यात् वेश्यास्तु वा। मूले गाणिक्यमिति गणिकानां सघ इति वाच्यं वेश्यानां संघ: वैश्यं पचेऽचित्तवत्त्वात् ष्णिक: वैशिकम्। केदारात् कण् च वा। ष्यन्तात् केदारशब्दात् ष्यकणौ वा स्याताम्। केदाराणां संघ: कैदार्य्यं कैदारक पचेऽचित्तवत्त्वात् ष्णिक: कैदारिकम्।

गोत्रराजादिभ्यो वुञ्। कस्तु धेनोरनञः। षष्ठ्यन्तादपत्यान्तात् राजादेश्च सङ्घे वुञ् स्यात् नञ्वर्जाद्धेनुशब्दात् तु कण्। दाक्षीणां सङ्घः दाक्षकं गार्गकम् औपगवकम्। मूले राजकमिति राज्ञां समूह इति वाक्यम्। राजराजन्यवत्सोक्षा उरभ्रो वृद्ध इत्यपि। राजपुत्रा मनुष्योऽष्टौ वर्णोऽत्र दशकीर्त्तिताः। धेनूनां सङ्घः धैनुकं गो-धेनुकम्। अनञ इति किम् आधेनवम् आधिनवमिति कश्चित्। अश्वादीयो वा। षष्ठ्यन्तादश्वशब्दादीयः स्यात् वा सङ्घे। अश्वानां सङ्घः अश्वीयं पक्षे आश्वम्। पर्शो-र्ड्वण्। षष्ठ्यन्तात् पर्शुशब्दात् ड्वण् स्यात् सङ्घे। पर्शूनां सङ्घः पार्श्वं डिति टिलोपः। अनुदात्तादिखण्डिकादिभ्यो ढ्ञ्। षष्ठ्यन्तादनुदात्तादेः खण्डिकादेश्च सङ्घे ढ्ञ् स्यात्। कपोतानां सङ्घः कापोतं मायूरं तैत्तिरम् अनुदात्तादि पूर्वाचार्यादिभ्यो ज्ञातव्यः। खण्डिकानां सङ्घः खाण्डिकम्। खण्डिकावडवोलूकक्षुद्रकवल्कयुगशुकाः। वरटा भिक्षुका निम्बा हरिद्रा च प्रकीर्त्तिताः। अत्र येऽचित्तास्तेभ्यः ष्णिकः ये आद्युदात्ता स्तेभ्यः ष्णो वाध्यते अहन्शब्दस्योभयत्र पाठात् ष्णढ्ञौ स्यातां न ष्णिकः। क्षुद्रक-मानवात् सेनाख्यायाम्। षष्ठ्यन्तात् क्षुद्रकमानवशब्दात् सङ्घेऽर्थे ढ्ञः स्यात्। सेना-सञ्ज्ञायां क्षुद्रकमानवशब्दौ रूढौ क्षुद्रकस्यापत्यं राजा वा वृद्धेत् कौशलाजाविति मानव्यः वेरूढात् लुक् क्षुद्रकाश्च मानवाश्च ते क्षुद्रकमानवास्तेषां सङ्घः क्षौद्रकमानवी सेना सेनाभिन्ने क्षौद्रकमानवकम्। यद्यपि अनुदात्तादित्वात् ढ्ञः सिद्ध्यति तथापि योगविभागात् सामूहिके तदन्तविधिज्ञापनार्थं सेनाख्यायां नियमार्थञ्चेदम् अतएव गोत्रत्वेऽपि गोत्रान्तत्वात् सेनाभिन्ने क्षौद्रकमानवकमिति गोत्रराजादिभ्यामिति कण्। एवं बालहास्तिकमिति अचित्तवत्त्वात् ष्णिकः। परे तु अनञ् सिद्धिरनु-दात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमानवात्। गोत्राद्वुञ् चेन्न तद्गोत्र तदन्तान्न तु सर्वतः। ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे तथाचापिशलेर्विधिः। सेनायां नियमार्थञ्च यथावाध्येताञ् वुञा। वुञा गकेन अञ् ढ्ञौ बाध्यते। एतेन पूर्वविप्रतिषेधश्च गके ष्णमित इति वृत्तिकारः। अन्ये तु समूहाद्ययजादितद्धितविषये लुक् निषिध्य क्षौद्रकमानव्य-शब्दादेव त्यमाहुः। पुरुषात् ष्णेयः। षष्ठ्यन्तात् पुरुषशब्दात् सङ्घेऽर्थे ष्णेयः स्यात्। पुरुषाणां सङ्घः पौरुषेयम्। पृष्ठब्राह्मणवाडवमानवाद्यः। षष्ठ्यन्तेभ्यः एभ्यः सङ्घेऽर्थे यः स्यात्। पृष्ठानां सङ्घः पृष्ठ्यं ब्राह्मण्यं वाडव्यं मानव्यम्। पृष्ठात् क्रतौ। षष्ठ्यन्तात् स्तोत्रार्थपृष्ठशब्दात् क्रतौ विषये सङ्घेऽर्थे यः स्यात्। पृष्ठ्यः षडहो यागः। तथाच पृष्ठ्याहीनौ क्रताविति चान्द्रसूत्रम्। पाशादेः स्त्रियां षष्ठ्यन्तात् पाशादेः सङ्घेऽर्थे यः स्यात् स च स्त्रियां पाशानां सङ्घः पाश्या धूम्या। पाशधूमवनाङ्गारतृणपीठगण

इलम्। वातो नड' पीटगन' पिटग खरगोरथा'। अङ्गारशब्दस्योभयत पाठात् आङ्गारम् अङ्गार्या। चरणेभ्यो धर्म्मवत्। ध्यन्तेभ्यश्चरणवाचिभ्यो धर्म्मेऽर्थे ग्रेभ्यो यो त्या वक्तव्यास्तेभ्यस्ते त्या' सङ्घेऽपि स्युः। कठाना सङ्घ काठक कालापक छान्दो-ग्यम् औकथिक्य वाह्वृच्यम् आथर्वणमित्यादि। विषये देशे। सङ्घ' इति नानु-वर्त्तते ध्यन्ताद्विषयेऽर्थे वेत्यादित्वात् णः। यो विषयः स देशश्चेद्भवति अत विषय शब्देन ग्रामसमूहो गृह्यते। देशग्रहणात् न तु इन्द्रियग्राह्यरूपादि'। शिवाना विषयो देश' शैव. देश इति किं चक्षुषो विषयो रूपम्। राजन्यादेर्णक। ध्यन्ता द्राजन्यादेर्णक' स्यात् विषये देशे णस्यापवाद। राजन्याना विषयो देश' राजन्यक' साम्पियक.। राजन्यसम्पियौ दाक्षिमानवौडुम्बरावपि। आर्जुनायनशालङ्का नलजालन्धरायणाः। शैलूषा औडवसतिविगर्त्ताविश्ववस्तथा। ऊर्णनाभश्च वैकर्णौ दैवपातस्तथैव च। बार्थकामेयाम्बरीषपुत्रौ रैणवन तथा। विल्ववन विराटश्च शेष शिष्टप्रयोगत। विधो भौरिक्यादेः। ध्यन्तात् भौरिक्यादे विषये देशे विध स्यात्। भौरिकीणां विषयो देश भौरिकिविध' भौरिकिर्भौलिकिश्चोपयाता वियङ्कतस्तथा। शैकयतश्च कार्न्वेया भौरिक्यादौ षडीरिता। चान्द्रायणादेर्भक्तः। ध्यन्ताच्चान्द्रायणा-देर्विषये देशे भक्त स्यात्। चान्द्रायणानां विषयो देश चान्द्रायणभक्त। चान्द्रा यणो दासमितिर्वैधुका विषमखिड च। तुण्ड खाडायनौ दैवदासमित्रायणावपि। वैश्वाधनवसौरोगी तथा ग्रायखिडरित्यपि। शौद्रायणश्च ग्रालस्यायनदाचायणावपि ताचायणश्च इत्येते पञ्चभिद्दश कीर्त्तिता। ग्रन्थाद्व्याख्याने भववत्। ग्रन्थवाचिभ्यो येभ्यो ये त्या उक्ता भवेऽर्थे तेभ्य ध्यन्तेभ्य ते त्या व्याख्याने स्युः। इष्टे व्याख्यानो ग्रन्थ ऐष्टिक पाशुक। एकाचस्तु सुपो व्याख्यान सौप। षात्वणात्विक पाञ्च होतिक आग्निक. वैश्वामितक राजसूयिक पुरोडाशिक आर्गयण छान्दस ग्रन्था-दिति किं पाटलिपुत्रो सुकोशला पाटलिपुत्र सुकोशलयोर्व्याख्यायत इत्यथ। व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यान' घेऽनट्। भावे वर्णदृढादिभ्य णो वा। ध्यन्तेभ्यो वर्णविषयेभ्यो दृढादिभ्यश्च भावे णो वा स्यात्। वर्णविशेष' शुक्लादि शुक्लस्य भाव शौक्ल्य कार्ष्ण्य पक्षे शुक्लता शुक्लत्वं शुक्लिमा इत्यादि। दृढस्य भाव दार्ढ्यम्। दृढादिर्यथा। दृढवृढपरिवृढभृशकृशशीतम्। विसतिर्यमलौवधिरविलातम्। पण्डितवरुणौ मधुरो लवणः सम्मतिरन्धौ जडसम्मानौ। मूकोपेन्द्र विजात्युणमूर्खा. पाठविशारदो। वक्रो दृढादौ विबुधैरीरिता षट् च विंशतिः। पक्षे दृढता दृढत्व द्रढिमेत्यादि। ध्यन्तानां वर्णदृढादीनां क्लीवत्वं स्वभावात् षिस्त्वन्तु उत्तरार्थम्।

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः क्रियायाञ्च। अन्तेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च भावे क्रियायाञ्च ष्यञ् स्यात् वा। मधुरस्य भावः क्रिया वा माधुर्य्यं जाड्यं कार्श्यं कार्पण्यम्। यद्यपि दृढादीनां गुणवचनत्वादनेन सिद्ध्यति तथापि पूर्व्वत्र पाठः पृथ्वाद्यन्तर्गणत्वात् इमन्नर्थः। पुरुषोत्तमस्तु इमन्नर्थं कर्म्मणि ष्यञो माभूदित्येतदर्थञ्च पाठं इत्याह तन्मते जडकृशशब्दौ दृढादौ न पाठ्यौ। ब्राह्मणस्य भावः क्रिया वा ब्राह्मण्यं माणव्यं ब्राह्मणमाणवचपलसहाय गडुलो रुद्रानिपुणविषायम्। मित्र तत्परदूत-विदग्ध पारिषदिकपरमन्थ्यविधर्म्मम्। महितपुरोहितसारथितत्स्थ शिलिको धार्म्मिकसदृश स्वस्थम्। पिशुनो बालिशकुशलसमस्थ विषमसमालसकविविष-मन्यम्। खण्डिकदण्डिकवाडवचौर वर्म्मिक शर्म्मिक सुकरसमग्रम्। सूचिकपूतिक-नरसदीन ग्रामिकरूपविशेषमुदासीनम्। आगाधयापबाधयविबाधयकापुरुषदुष्पुरु-षाश्च। उपबाधयविज्ञातौ प्रतिकूलाः तीव्रादायादा। सम्भाषी बहुभाषी सवेशौ शीर्षविघातिसम्राजौ। पूर्वापरोत्तराधरपुनः पुनरितिह धर्माश्च। एकभावलिभावा-ल्पभावकञ्जलिका अपि। ज्येष्ठाभिरूपसर्वादिपरस्परमनीश्वर। एकानुकुशला रक्षा धूर्त्तौ मध्यस्थ इत्यपि। अचेतज्ञानपूर्वश्च प्रतिखेदविशन्ति च। पत्यन्ताश्च यथा कामडिभावचतुरोचितम्। ब्राह्मणादिरिह प्रोक्तः परैः शिष्टप्रयोगतः। ब्राह्मण-बालिशशब्दयोः पाठः ट्नबाधनार्थः। विषायविशदौ तत्वबाधनार्थं नैताभ्यां तत्वमिति अन्येऽप्याहुः। चौरधूर्त्तयोर्मनोज्ञादिसमावेशार्थं कुशलादीनाञ्च स्वरादिगणसमा-वेशार्थः। आबाधयशब्दो जनपदवचनस्तस्मात् वृद्धे कोशलेत्यादिना ण्यङ् तथा उप-बाधयविबाधयापबाधयाश्च जनपदास्तेभ्य ट्न रूढात् कम्बोजादेर्लुक्नित्यमिति लुक् ततो गोत्रचरणविहितं णकबाधनार्थं एव माणववाडवयोरपि अनीश्वरादिप्रभृतीनां नञ्ग्रादिति प्रतिषेधनार्थं। पत्यन्तात्तावत् आधिपत्यं गाणपत्यं प्राजापत्यम्। पत्यन्त-पुरोहितादिभ्य इति सूत्रयन्ति तन्नाद्रियतमस्माभिः स्वरस्येहाप्रयोगात्। वा स्त्रियां रुद्रा-देरर्हतस्तु नुण् च। ष्यन्ताद्रुद्रादेर्भावक्रिययोः ष्यञ् स्यादास च वा स्त्रीलिङ्गः अर्ह-तस्तु नुण् च। ब्राह्मणादित्वे सिद्धे लिङ्गव्यत्ययार्थं वचनम्। रुद्रस्य भावः क्रिया वा रौद्री रौद्र्यं षिलादीपि ईपि ष्यञस्य लोपः। रुद्रमित्रयथाकाम समग्रसचितन्तथा। चतुरास्यानुपूर्वश्च रुद्रादिः परिकीर्त्तितः। अर्हतो भावः क्रिया वा आर्हन्ती आर्हन्त्यं प्रशंसायां टन्। राज्ञस्तदन्ताच्च। ष्यन्ताद्राजशब्दात् तदन्ताच्च भावक्रिययोः ष्यञ् स्याद्वा ब्राह्मणादिरयं प्रपञ्चः। राज्ञो भावः क्रिया वा राज्यम्। भावकर्म्मणि नस्य लोपः अधिराज्यं प्रादिसः। दूतवणिग्भ्यां यश्च। ष्यन्ताभ्यामाभ्यां भावक्रिययोः ष्यञो

यश्च वा स्यात्। दूतस्य भाव क्रिया वा दौत्यं दूत्य वाणिज्यं वणिज्यं पचे दूतत्वं वणिक्त्व प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्। दूत्या भाव क्रिया वा दौत्य दूत्य दूतत्वमिति तथा चागतप्रियकथैव दौत्यमिति भारवि। अन्ये वणिक्शब्दस्य स्त्रीत्वमिच्छन्ति वाणिज्या वणिज्येति। दूतवणिग्भ्याञ्च वक्तव्यमिति न्यासकार। सखिस्तेनाभ्या नलोपश्च। योगविभागात् णञ् नानुवर्त्तते ष्यन्ताभ्यामाभ्यां भावक्रिययोर्य. स्याद्वा स्तेनस्य नलोपश्च। सख्युर्भाव क्रिया वा सख्य स्तेनस्य भाव क्रिया वा स्तेय पचे सखित्व स्तेनत्व परे तु ब्राह्मणादित्वात् स्तैन्यमिति वदन्ति। घुपूर्वे गन्तहायनान्तयुवादिभ्य णञ्। ष्यन्तात् घुपूर्वेगन्तात् हायनान्तात् युवादेश्च तयो णञ् स्याद्वा। मूले गौरवमिति घुपूर्वेगन्तत्वात् णञ् एव पाटवमिति। पचे गुरुता गुरुत्वमिति पटुता पटुत्वं घुपूर्वेति किं शकुता शकुत्व द्विहायनस्य भाव क्रिया वा द्वैहायन द्वैहायन युवादित्वात् मूले यौवनम् अविकारणे न नलोप। साम्य वैरूप्य सौभाग्य सुभगादित्वात् द्वयोर्द्वयोर्वृद्धिं ब्राह्मणादित्वात् सिद्ध वाणिज्यमिति राजन्तन्ताच्चेति णञ् सौहृद्यमिति युवादित्वात्। युवाचपलवृषलस्वस्त्रीकुशलपिशुनयजमानसुहृदयानि। होता भ्राता दु स्त्रीकुस्त्रीकुगड्डकवर्णकनिपुणाश्च। सब्रह्मचारिसमानमहत् दुहृत कुतहला। चिवज्ञयानृशसश्च दुर्हृदय कामण्डल। दुर्भाह्रविनीतशौ परिव्राजक इत्यपि। युवगणस्य युवादौ सुरष्टाविंशतिरीरिता। युवमिति सनीज्ञादिसमावेशार्थं सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ मित्रामित्रवाचकौ ब्राह्मणादिगणसमावेशार्थौ। तन सुहृदयस्य भाव क्रिया वा णे कृते नित्य हृदादेश सुभगादित्वात् द्वयोर्द्वयोर्वृद्धिं सौहार्दं णञ् तु हृदयस्य हृल्लास इत्यादिना वा हृदादेश। सौहार्द सौहृद्यम् एव दुर्हृदयस्य हृदादेशाभावपचे दौर्हृदय्यमिति वस्तुतस्तु हृदयपर्यायहृच्छब्दस्य सौहार्द सुहृदयदुर्हृदयशब्दयोस्तु सौहृद सौहृदय्य दौर्हृद दौर्हृदय्यमिति। होतृस्थविरशब्दयो ट्रसमावेशार्थे तेन सधाद्यर्थेषु ट्र कृते णा तेन णे कृते वृद्धादीय. होत्रीयम् एव स्थाविरीयम्। हृतपुरुषाभ्यामसे। ष्यन्ताभ्यामाभ्यां तयोरसे णो वा स्यात। हार्द पौरुषम्। असे किं परमपुरुषत्वम्। श्रोत्रियस्येयस्य लोपश्च। श्रोत्रियस्य भाव क्रिया वा श्रौत्रं णे इयस्य लोप.। होत्रादिप्राणिजातिवयोभ्य ट्र। ष्यन्तात् होत्रादे. प्राणिजाते. वयोवचनाच्च भावक्रियया. ट्र: स्याद्वा। होतुर्भाव. क्रिया वा होत्रम्। होता भर्त्ता प्रशास्ता च उद्गातृगणकौ रथ। उन्नेता प्रतिहर्त्ता च अध्वर्यु सुष्ठु दुष्ठु च। होतृ उद्गातृ उन्नेतृ अध्वर्यु इत्येषा पाठ: होत्रादिभ्य. य इति बाधनार्थ.। प्राणिजातेस्तावत्।

शुनो भाव. क्रिया वा शौवं रुरो रौरवं वयोवचनात्तावत् कौमारं स्थाविरम्।
कपिज्ञातिभ्यां ढेय। ष्यन्ताभ्यां तयो ढेय स्याद्वा। कपेर्भाव क्रिया वा
कापेयं ज्ञातेय पक्षे कपिता कपित्व ज्ञातिता ज्ञातित्व कपिशब्दस्य यपूर्वगन्त
त्वात् णो बाध्यते। मनोज्ञादेर्णक। ष्यन्तान्मनोज्ञादेस्तयोर्णक स्याद्वा। मनो-
ज्ञस्य भाव क्रिया वा मनोज्ञकम्। मनोज्ञकल्याणकुरूपपुत्रा युवा सहाय कुल
पुत्रश्च। अमुष्यपुत्र परपुत्रधूर्तौ मेधाव्यवश्य बहुलश्च चौर। आढ्यकुलाभि-
रूपेन्द्रकान्दसश्रोत्रिया अपि विश्वोदरस्तथा ग्राम्यपुत्रामुष्यकुलावपि। ग्रामात्
षण्ड कुमारी च परे च स्यु प्रयोगत। सहायचौरधूर्त्तानां ब्राह्मणादिष्वप्रसमा-
वेशार्थं तेन साहाय्य साहायकमिति अमुष्यपुत्रामुष्यकुलशब्दयोर्णकान्तकुलपुत्रयो-
रिति ष्या न लुक् आमुष्य पुत्रिका आमुष्यकुलिका स्वभावात् स्त्रीत्वम् एव यौव-
निका इति कश्चित्। बहुलशब्दस्य पृ मन्समावेशार्थं तेन बाहुलक बाहुल्य
बहिमा इत्यादि। युड् रूपोत्तमादसुप्रख्याच्च। य उड् यस्य स युड् उत्तमशब्द
स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाह उत्तमस्य समीपम् उपोत्तम रु उपोत्तम यस्य स
रूपोत्तम युड् चासौ रूपोत्तमश्चेति स तस्मात् ष्यन्तात् भावक्रिययोर्णक स्यात् न तु
सुप्रख्यात् रमणीयस्य भाव क्रिया वा रामणीयक रमणीयकम् युड् इति किं
विमानता विमानत्वम्। रूपोत्तमादिति किं चवियत्व चवियता। असुप्रख्या-
दिति किं सौप्रख्य सुप्रख्यत्व सुप्रख्यता। चात् स्त्रियाम्। ष्यन्तात् क्षतचसाङ्गाव-
क्रिययोर्णक स्यात् स च स्त्रियाम्। गोपालपशुपालानां भाव क्रिया वा गोपाल-
पशुपालिका। शौर्य्योपाध्यायिका कौत्सकुम्भिकिका दैवासुरिका। गोत्रचरणाच्च
श्लाघादौ। ष्यन्ताद्गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च भावविक्रयोर्णक स्यात् श्लाघादि-
विषये। स च स्त्रियाम्। या आख्या अपत्यनिमित्ता सा गोत्रपदवाच्या अथवा
ये पठ्यन्ते ते गोत्रपदवाच्या इति या आख्या वेदाध्ययनप्रयुक्तान् पुरुषानाचष्टे सा
चरणपदवाच्या। गार्गिकया काठिकया च श्लाघते अधिक्षिपति तामवगतवान्
प्राप्तवान् वा गार्गत्वेन श्लाघत आत्मानि कत्थन करोति अधिक्षिपति परान्निन्दति
तामवगतवान् तच्छब्देन गोत्रचरणसम्बन्धिन्यो भावक्रिये उच्येते ते ज्ञातवान् प्राप्त-
वान् लब्धवान् इत्यर्थ। एव कठत्वेन श्लाघते इत्यर्थ श्लाघादेरन्यत्र गार्गत्वम्
कठत्वम्। ऋत्विग्भ्य ईय। ष्यन्तेभ्य ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यो भावक्रिययोरीय.
स्यात्। मित्रावरुणीय प्रस्तोत्रीय। मित्रावरुणप्रस्तोतृब्राह्मणाच्छंसि पोतृ च।
ग्रावस्तुतार्द्रभावो च प्रतिप्रस्तोतृहोतृ च। छायाग्रेष्टा सुब्रह्मण्योऽच्छावागऽग्नीध्रमेव

च। अध्वर्युः प्रतिहर्त्ता च ब्रह्मोद्गाता च कीर्त्तितः। एते पञ्चदशशब्दा ऋत्विग्विशेषवाचिन इति कात्यायनः। ऋत्विगर्थाद् ब्रह्मणस्त्वः। ध्यन्ताद्दत्विग्वाचिनो ब्रह्मशब्दाद्भावक्रिययोस्त्वः स्यात् ब्रह्मणो भावः क्रिया वा ब्रह्मणो भावः क्रिया वा ब्रह्मत्व नेति वक्तव्ये त्ववचनान्तबाधनार्थम्। आह्मणार्थात् तु ब्रह्मत्वं ब्रह्मता। न नञो यादचतुरादेः। नञ्पूर्वात् भूतात् भावे क्रियायाञ्च उक्ताख्या न स्युः न चतुरादेः। न शुक्लः अशुक्लस्य भावः क्रिया वा अशुक्लत्वम् अशुक्लता अदृढत्वम् अदृढता अमधुरत्वम् अमधुरता अब्राह्मणत्वम् अब्राह्मणतेत्यादि यादिति किं नास्ति पटुर्यस्यापटुस्तस्य भावः अपाटवम्। अचतुरादेरिति किम् अचातुर्य्यम् अचतुरत्वम् अचतुरता न चतुरोऽचतुरस्तस्य भावः क्रिया वेति वाच्ये एवम् आसङ्गत्यम् आनरथ्यम् आबह्यम् आसच्यम् आबुध्यम् आवश्यम् आलस्यम्। धान्यवाचिनस्तत्चेत्रे णीनः। ध्यन्तेभ्यो धान्यवाचिभ्यो णीनः स्यात् तत्चेत्रे वाच्ये। मुद्गानां भवनं चेत्रं मौद्गीनं कौलत्थीनं कौद्रवीणं धान्यीनमिति भागवृत्तिः। शालिव्रीहिभ्यां णेयः। ध्यन्ताभ्यामाभ्यां चेत्रे वाच्ये णेयः स्यात् णीनस्यापवादः। शालीना भवनं चेत्रं शालेयं व्रैहेयं चेत्रं स्त्रियां शालेयी भूः। यव यवक षष्टिकाभ्यो वा तु तिल भङ्गा माषाऽणुमाभ्यः। ध्यन्तेभ्य एभ्यस्तत्चेत्रे यः स्यात् तिलादेस्तु वा। यवानां भवनं चेत्रं यव्यं यवक्यं षष्टिक्यम्। यवकशब्दो बोरोधान्ये रूढ़ः तिलादेस्तु तिल्यं भङ्ग्य माष्यम् आणव्यम् उम्यं पक्षे तैलीनमित्यादि। भङ्गाशब्दः कार्पासे वर्त्तते इति धातुप्रदीपः। रक्षितस्तु भङ्गासमाख्यशस्येऽपीति विश्व इति। अश्वादेकाहगमे णीनः। एकाहेन गम्यते एकाहगमः तस्मिन् वाच्ये अश्वशब्दात् णीनः स्यात्। अश्वस्य एकाहगमः पन्था आश्वीनः पन्थाः। इदमर्थे। ध्यन्तादिदमर्थे वेत्यादित्वात् णः स्यात् मूले विष्णोरिदमिति वाक्यं भवादित्वात् इद्वादीयः एवं त्वदीयं गार्गीयं नादेयं राष्ट्रीयमित्यादि। माघवनमिति मघोन इदमिति वाक्यं तेन उः अविकारणो न नलोपः तुङ्पक्षे माघवतमिति शौवनमिति श्वन इदमिति वाक्यं हारादित्वात् वसोम् पूर्ववन्न नलोपः। यमादेस्तु याम्यं प्राजापत्य पाशुपतम् आग्नेयम् कालेयम् औत्समित्यादि अत्र लिङ्गवचनमतन्त्रं तेन विष्णोरियं वैष्णवी विष्णोरिमौ वैष्णवावित्यादि। इदमिति सम्बन्धमात्रं विवक्षितं तथाच शैवं शिवसम्बन्धीत्यर्थः। रथरथान्तात् यो रथाङ्गे। ध्यन्तात् रथात् रथान्ताच्च इदमर्थे रथाङ्गे वाच्ये यः स्यात् णस्यापवादः। रथस्येदं रथ्यं चक्रं परमरथ्यं चक्रं रथाङ्गम् इति किं रथस्येदं स्थानमिति। वाहनवाहनादिपरिषदध्वर्य्युभ्यः ट्नः। वाहनवाचकात्

वाहनवाचिपूर्वशब्दात् परिषच्छब्दादध्वर्य्युशब्दाच्च इदमर्थे ट्र स्यात्। हस्तिन इद हास्त आर्वत आश्वम्। वाहनपूर्वात् हस्तिन चर्म्म हस्तिचर्म्म तस्येद हास्तिचर्म्म आश्वशकटम्। पारिषद आध्वर्य्यवम्। जयादित्यस्तु वाहनादाद्य एवार्थे वाहनपूर्वरथशब्दाच्च त्यमुक्ता अश्वस्येद वहनीय आश्व यान अश्वरथस्येदम् आश्वरथ मित्याह तन्नाष्यादिविरुद्धमिति। हलसीराभ्यां ष्णिक। हलस्येदं हालिक सैरिकम्। अपत्याणकौ शिष्यदण्डमानवयो। ष्यन्तादपत्यान्तादिदमर्थे णक स्यात् न तु शिष्ये दण्डमानवे च। ग्लुचुकायनेरिदं ग्लौचुकायन औपगवकम्। अशिष्यदण्डमानवयोरिति किं दाचेरयमन्तेवासी दाच गौकचदण्डमानव दण्डप्रधानो मानव शाकपार्थिवादित्वाल्लोप। चरणाद्धर्म्माम्नाययो। ष्यन्ताच्चरणवाचिन इदमर्थे धर्म्माम्नाययोर्वाच्ययोर्णक स्यात्। कठस्याय धर्म्म आम्नायो वा काठक कालापक चरणा वेदनिमित्तेन पुरुषे वर्त्तमाना. कठादयश्चरणवाचका आम्नाय पाठपरम्परा। नटौक्थिकबह्वृच्छन्दोगयाज्ञिकाण्ण्य। अन्तेभ्य एभ्य इद मर्थे धर्म्माम्नाययोर्वाच्ययोर्ण्य स्यात्। नटस्याय धर्म्म आम्नायो वा नाट्य औक्थिक्य बाह्वृच्य छान्दोग्य याज्ञिक्य। औक्थिक सामव्याख्यानाऽध्येता बह्वृच. ऋग्वेदी छन्दोग सामवेदी याज्ञिको यज्ञविद्याध्येता। चाददेवासुरादेरकौ वैरविवाहयो'। ष्यन्ताद्देवासुरादिभिन्नात् क्षतचसादिदमर्थे वैरविवाहयोर्वाच्ययोरक. स्यात्। वैर विरोध. काकस्य उलूकस्य तयोरिद वैर काकोलूकिका अश्वमहिषिका। अत्रियस्य भरद्वाजस्य तेषां विवाह अत्रिभरद्वाजिका कुत्सकुशिकिका गर्गयस्कत्यादिना ष्वेऽपत्यस्य लुक् स्वभावादस्य स्त्रीत्वम्। देवासुरादिस्तु देवासुर रचोगन्धर्वे यचोशीरमित्यादि देवासुरादेर्वैरम् एव निषेध इत्येके। अग्नीधो रण् गेहे नदच्च ष्यन्तादग्नीध्शब्दादिदमर्थे रण् स्यात् गेहे वाच्ये तस्मिन् पूर्वं दसञ्ज्ञ न स्यात्। अग्नीध इद गृहम् आग्नीध्रम् अग्निमिन्धे इत्यग्नीध् होता अन्तर्भावितण्यन्तादिन्धधो क्विप्। समिध आधाने ण्य एनम् च। समिध् शब्दादाधाने वाच्ये इदमर्थे ण्य स्यात् ण्यस्य एनम् च, म इत्। समिध इदमाधानं सामिधेन्यो मन्त्र सामिधेनी ऋक् ईपि ण्यस्य लोप। रैवतिकादेरीय। ष्यन्ताद्रैवतिकादेरिदमर्थे ईय स्यात्। रैवतिकस्येद रैवतिकीय वैजवापीयम्। रैवतिकी वैजवापि श्रौरश्रीवौदमेघि च। चौनश्लोदवापी च स्वापिशि सप्त कीर्त्तिता। सर्वेभ्योऽपत्यान्तत्वात् णको बाध्यते। हास्तिपादकौपिञ्जलात् ण। ष्यन्ताभ्यामाभ्यामिदमर्थे ण स्यात्। हास्तिपादस्येदं हास्तिपाद कौपिञ्जलस्येद कौपिञ्जलम्।

४३४ । ऋटो ये ।

ऋत् ।१।, र १।, ये ७। ।

पित्र्यम् ।

४३५ । हन्षन् धृतराज्ञामुङ्लोपः णे ।

हन् षन् धृतराज्ञा ६।।।, उङ्लोप १।, णे ७। ।

वार्त्रघ्न पौष्ण धार्त्तराज्ञम् । एषा किं सामनम् ।

अपत्यत्यान्ताभ्या णको बाध्यते । आथर्वणिकादथर्वणश्च । ष्यन्तादाथर्वणिकादिद-मथ ण स्यात् णे अथर्वणादेशश्च । अथर्वणा प्रोक्तम् आथर्वण तदधीते तद्वेत्ति वा आथर्वणिक पाठमन्नात् अध्येतृवेदितोर्न लुक् आथर्वणिकस्याय धर्म्म आम्नायो वा आथर्वण धर्म्माम्नाययोरेवाभिधानात् आथर्वणिक गृहमित्यादौ न स्यात् । वीटु र्णिवश्च । ष्यन्तावीटृगन्धादिदमर्थे ण स्यात् तस्मिन् वहितादेशश्च । वीढुरिद वाहित सपर्वादपि सावाहित्वम् । णिण्यग्रट्टात् सङ्घाङ्कघोषलक्षणे । ष्यन्तेभ्य ण्यान्तण्यान्तट्टान्तेभ्य इदमर्थे सङ्घादिषु वाच्येषु ण स्यात् । दाचे सङ्घोऽङ्को घोषो लक्षण वा दाच प्राच ण्यान्तात् गार्ग्य वात्स्य ट्टान्तात् वेद औत्स इत्यादि एभ्योऽपत्यत्यान्तेभ्यो णको बाध्यते गोबलीवर्दवदिहाङ्कलक्षणयोर्भेद । शाकला-त्कश्च । ष्यन्ताच्छाकलशब्दादिदमर्थे सङ्घादिषु वाच्येषु णक स्यात् णस्यापवाद । शाकलेन प्रोक्तमधीते शाकल. तस्य सङ्घोऽङ्को घोषो लक्षण वा शाकलक चका-रात् णश्च शाकल । नानन्तरादिषु । ष्यन्तादिदमर्थेऽनन्तरादिषु वाच्येषु इदमर्थे विहिताण्या न स्यु । समुद्रस्येदम अनन्तर दूर समीपमुपर्य्यधो वा इत्यादि ॥४३३॥

ऋकारो र. स्यात्तद्धितये । पितुरिद पित्र्यम् अणित् ण्य । ये कि णित् कर्त्रि-पत्कम् ॥ ४३४ ॥

श्रीरा टी—ऋत् लुप्तषष्ठीक दम् । पित्र्यमिति पितुरिदमिति वाक्यम् अत ये रेफविधानात् य एव ॥ ४३४ ॥

हन् च षन् च धृतराजन् च ते तेषा उङो लोप । षन्निति मूर्द्धन्यषादि नकारोऽड् दन्त्यनान्तोभाग. तस्य केवलस्य असम्भवात् उक्षन् पूषन् प्रभृतीना ग्रह-णम् । अधिकन्तु प्रविष्ट न तु तद्धानिरिति न्यायात् सदानोऽल्लोप इत्यनेनैवाल्लोपे

४३६। युष्मदस्मद्त्वन्मदां युष्माकास्माकतवकममकाः ष्णाखीने।

युष्मद्-मदा ६।॥, युष्माक ममका १।॥, ष्णखीने ७।।

यौष्माक यौष्माकीण, आस्माकम् आस्माकीनं, तावक तावकीन, मामक मामकीनम्। सूर्य्याय हित सौरीयम् आगस्तीयम् आत्मनीनम्। चोर एव चौर. त्रैलोक्य रामकः।

सिद्धे इद नियमार्थं तेन ष्णे परे एषामेव उङ् लोप स्यान्नान्यस्य इत्यर्थः। वृत्रघ्न इद वार्त्रघ्नम् अत्र ष्णे परे वृद्धौ अनेन अल्लोपे हनोघ्न एव पूष्ण पौष्ण धृतराज्ञ धार्त्तराज्ञम् उभयत्र ष्णे वृद्धौ उङ्लोप। उक्ष्णस्तु अपत्यार्थे ष्णे औक्ष्ण इति पूर्वमुदाहृतम् इदमर्थे ष्णे तु मनववर्जेत्यनेन अपत्यार्थभिन्ने ष्णे नकारलोपादुङ् लोपाभावे औक्ष चर्म्म। एषा कि साम्न इद सामनम् अत्र ष्णे पूर्वेणापि उङ् लोपा न स्यात्॥ ४३५॥

औरा टी—हश्च पूषश्च धृतराजश्च ते तेषा उङो लोप उङ् लोप। हनन्त षनन्त धृतराजन् इत्येषा ष्णे परे उङो लोप स्यात्। वात्रघ्नम् इति वृत्रघ्न इदमित्यर्थे ष्णे अनेन उङो लोपे हनोघ्न इति घ्न। पौष्णमिति पूष्ण इद ष्णे उङो लोपे णत्वञ्च एवमौक्ष्णम्। धार्त्तराज्ञमिति धृतो राजा येन धृतराजा तस्येद ष्णे उङो लोपे चुत्व सर्वत्राविकारष्णे नलोपाभाव। सदानोऽल्लोप इत्यनेन उङो लोपे प्राप्ते नियमार्थं वचन तेन साम्न इद सामनमित्यादौ न स्यात्॥ ४३५॥

युष्मद् अस्मद् त्वद् मद् एषा स्थाने क्रमात् युष्माक अस्माक तवक ममक एते आदेशा स्यु ष्णे खीने च परे। युष्माकमिदमित्यर्थे ष्णे खीने च विभक्तेर्लुकि युष्मद् स्थाने युष्माकादेशे वृद्धौ यौष्माक यौष्माकीणम् एवम् आस्माकम् आस्माकीनमिति एव तव इदम् इत्यर्थे ष्णे खीने च ङेर्लुकि युष्मद एकत्वात् त्वदादेशे तस्य च तवकादेशे वृद्धौ तावक तावकीनम् एव मामक मामकीनमिति। सूर्य्याय हित सौरीयम अत्र खीये वृद्धौ सूर्य्यागस्त्येति यलोप। एवम् आगस्तीयम् आत्मने हितम् आत्मनीनम् अत्र खीने अध्वात्मनोरीने इति नलोपनिषेध। स्वार्थमुदाहरति। चोर एव चौर. अत्र ष्णे वृद्धि त्रिलोकी एव त्रैलोक्यम् अत्र ष्णे वृद्धौ ययोलोप इत्यकारलोप.।

स्वार्थप्रत्ययान्तास्तल्लिङ्गा एव इति नियमेऽपि अस्य क्लीवत्वमभिधानात्। राम एव रामक' अव कम्। कप्रत्ययस्य स्वार्थादतिरिक्तोऽप्यर्थः यथा अज्ञाने कुत्सिते चैव सञ्ज्ञायमनुकम्पने। तद्युक्तनीतावप्यल्पे वाच्ये ह्रस्वे च क स्मृत इति प्राञ्च। यथा अश्वक कस्यायमश्व कुत्सितो वा इत्यर्थ। इत्यादौ कणोऽपित्त्वान्न वृद्धि। विप्रक कुत्सितो विप्र इत्यर्थ। सञ्ज्ञायां देवदत्तक यज्ञदत्तक अनुकम्पाया वत्सक दुर्बलक बुभुक्षितक' पुत्रक अनुकम्पायुक्तनीतौ आयुर्वित्त गृहच्छिद्रं यत्नात कुर्वीत गुप्तकम्। अल्पे तैलक ह्रस्वे वृत्तकम् ॥ ४३६ ॥

गोरा टी—युष्मच्च अस्मच्च त्वच्च मच्च ते तेषां युष्माकश्च अस्माकश्च तवकश्च ममकश्च ते। णश्च खीनश्च तत्तस्मिन्। एवममेते क्रमात् स्यु णखीनयो परयो। यौष्माकमित्यादि युवयोर्युष्माकमित्यर्थे युष्मदो युष्माकादेश णखीनयो। यौष्माकीणमित्यत्र णत्वम् एवमास्माकमिति आस्माकीनमिति आवयोरस्माक वा इदमिति वाक्यम्। तावकमित्यादि तवेदमिति वाक्यम्। णखीनयोरिति किं युष्मदीयम् अस्मदीय त्वदीय मदीय यचे वृद्धादीय। च्या ईयो हितेऽराजादे। च्यन्ताद्धितेऽर्थे ईय स्यात न तु राजादे। मूले सूर्य्याय हितमिति सूर्य्यस्याय धर्म्म, सौर्य्य तस्मै हितमित्यर्थे ईये कृते सूर्य्यागस्त्यस्येति यल्लोप। एवमागस्तीयमिति एव सूर्य्याय हित सूरीयम् एवमागस्तीय वत्सीयमित्यादि। राजादेस्तु राज्ञे हितम्। राजा आचार्य्यो वृषलोऽन्ये प्रयोगत। यद्यपि च्यन्तस्य ष्यन्तभिन्नत्व तथापि ष्ण्य‍ाहितायाश्च्या कत्वाभावात् पूर्वत्र नोदाहृत्य इहोदाहृतम्। च्या इत्यधिकार प्राक। सर्वात्तस्य। च्यन्तात् सर्वशब्दात् हितेऽर्थे ईयो नश्च स्यात्। सर्वेभ्यो हित सर्वीय, सार्व, स्त्रिया सर्वीया सार्वा। प्राण्यङ्गतदन्तब्रह्मादेर्य.। च्यन्तात् प्राण्यङ्गवाचकात् प्राण्यङ्गवाचकान्तात् ब्रह्मादेश्च हितेऽर्थे य' स्यात् ईयस्यापवाद'। दन्तेभ्यो हित दन्त्यम् औष्ठ्य राजदन्त्य राजोष्ठ्य शीर्षण्या केशा ब्रह्मणे हित ब्रह्मण्यम् अभावकर्म्मणे न नलोप'। ब्रह्मातिलवणौ माषरथौ खलवृषे इति शिरसे हित शीर्षण्यम्। अव्यजाभ्या ख्य। च्यन्ताभ्यामाभ्या हितेऽर्थे ख्य स्यात्। अवये हिता अविख्या शाला अजाय हिता अजख्या भूमि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् अजायै हिता अजख्या इत्यपि च। आत्मभोगोत्तरदाभ्यामीन'। च्यन्तादात्मन्शब्दात् भोगोत्तरदाच्च हितेऽर्थे ईन स्यात्। मूल आत्मनीनमिति आत्मने हितमिति वाक्यम् अध्वात्मकोरीन इति न लोप। भोगशब्द, शरीरवाची राज्ञां भोग' राजभोग: तस्मै हित राजभोगीनं मातृभोगीनं

क्षुभ्नादित्वान्नत्वं। चरकमानवाभ्यां खिञ्। चन्ताभ्यामाभ्यां हितेऽर्थे ईनो खित् स्यात्। चरकाय हितं चारकीणं मानवीनम्। विश्वजनादेर्यः। चन्तात् विश्वजनादेर्हितेऽर्थे ईन स्यात् यसे सति। विश्वजनाय हितं विश्वजनीनं य इति किं विश्वे जना यस्य तस्मै हितं विश्वजनीयम्। भाष्ये तु सामानाधिकरण्यमात्रेऽभिधानं तन्मते विश्वस्य जनो विश्वजनस्तस्मै हितं विश्वजनीयं सर्वजनीयमिति प्रत्युदाहरणं पूर्ववत् विश्वजनीनमिति। सर्वजनमहाजनाभ्यां खिक। चन्ताभ्यामाभ्यां हितेऽर्थे खिक स्यात् यसे सति। सर्वजनाय हितं सार्वजनिकं विश्वजनादिपाठाच्च सर्वजनीन इति पूर्वेण माहाजनिकं। य इति किं सर्वेषां जनं तस्मै हितं सर्वजनीयं महान् जनो यस्य तस्मै हितं महाजनीयमिति। पुरुषात् खेयस्तद्वधतत्कृतयोः। चन्तात् पुरुषशब्दात् हितेऽर्थे तदधे तत्कृते च वाच्ये खेय स्यात्। पुरुषाय हितं पौरुषेयी वधः पुरुषकारश्च। कंसपरशुभ्यां लुक् विकारार्थे। आभ्यां हितार्थे लुक् स्यात् विकारार्थे ते परे। कंसीयस्य विकारः कांस्यं परशव्यस्य विकारः पारशवम्। परशोर्हितादौ यो वक्ष्यते। ईयो विकारादुपादानकारणे तादर्थ्ये। प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः तदर्थात् उपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्ये गम्यमाने ईय स्यात्। अङ्गारेभ्य एतानि काष्ठानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि अङ्गारशब्दो विकारार्थस्तस्योपदानं काष्ठं तस्य तादर्थ्यं गम्यते। एवं प्राकारीया इष्टका इत्यादि। तादर्थ्ये इति किं धान्यानां यवाः विकारादिति किम् उदकाय कूपः। छदिर्वलिभ्यां खेय। चन्ताभ्यामाभ्यां विकारार्थाभ्यामुपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्ये गम्यमाने खेय स्यात्। छदिषे तृणानि छादिषेयाणि तृणानि बालेयास्तण्डुलाः। ऋषभोपानद्भ्यां ञ्य। चन्ताभ्यामाभ्यां विकारवाचकाभ्याम् उपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्ये गम्यमाने ञ्य स्यात् ऋषभाय वत्सः आर्षभ्यो वत्सः औपानह्यं काष्ठम्। चर्मणि ट्रोऽनुपानह। चन्तादुपानच्छब्दभिन्नात् विकारार्थादुपादानकारणे चर्मणि वाच्ये तादर्थ्ये गम्यमाने ट्र स्यात्। वरत्रायै चर्म वारत्रं चर्म व्याघ्रं चर्म। अनुपानह इति किम् औपानह्यं चर्म। ब्रह्माद्यादेरित्यत सर्वत्र तदन्तविधिरिष्यत इति न्यासकारस्तेन परमब्रह्मण्य परमादित्या परमाजन्या परमात्मनीनः परमविश्वजनीय पारममहाजनिक पारमचरकीण परमाङ्गारीयं काष्ठं परमवरत्रायै चर्म पारमवरत्रं चर्मेत्यादि। [illegible]कारार्थादुपादानकरणे ये त्या उक्तास्ते हितार्थं भवन्तीत्यन्ये तेषां मतेऽङ्गाराय [illegible] अङ्गाराय छादि[illegible]यमित्यादि। हितादावुकारादर्योऽपूपादिहविर्वोचित्थ [illegible] चन्तादुवर्णान्ताद्गवादेश्च हितादावर्थे यः

स्यात् अपूपादेर्हविर्वाचिभ्यस्तु वा। धेनवे हितं धेनव्यं बध्वै हितं बधव्यं शलङ्कुश्चर्मविकारार्थः तस्मात् ष्टं बाधित्वाऽनेन यः शलङ्कवे चर्म्म शलङ्कव्यं चर्म्म। गवादेस्तावत् गवे हितं गव्यं हविष्यम्। गोहविर्युगमेधाविबिस्वदसादकपस्तु चाः। इत्यैकादशकं प्रोक्तमचरं बहिरष्टका। अपूपादेस्तावत् अपूपाय हितम् अपूप्यम् अपूपीयं पृथुक्यं पृथुकीकम्। अपूपः पृथुकोऽभ्यूषो धूमार्घोऽविचुणा सह। स्थूनाकटकक्लिन्नानि प्रदीपो दीपतण्डुलौ। अन्नपादाऽथ सर्वेऽन्नविकारा इह कीर्त्तिताः। सर्वेऽन्ने विकारवाचका अपूपादयः यथा पिष्टाय हितं पिष्ट्यं पिष्टीयं शक्तुशब्दादुवर्णान्तत्वात् पूर्वेण नित्यम्। शक्तव्यम्। हविर्वाचिनस्तावत् आमिक्षायै हितं आमिक्षीयं पुरोडाशेभ्यस्तण्डुलाः पुरोडाश्याः पुरोडाशीयाः तण्डुलाः। चरुशब्दादुवर्णान्तत्वात् हविःशब्दात् गवादित्वात् पूर्वेण नित्यं चरव्यं हविष्यमिति। ऊधसो नङ् च। चन्नादूधःशब्दाद यः स्यात् हितादौ तस्मिन् नङ् च अङावितौ। ऊधसे हितम् ऊधन्यम्। शुनः शुनशूनौ च। चन्नात् श्वन्शब्दात् हितादौ यः स्यात् तस्मिन् शुनशूनौ इत्येतौ स्याताम्। शुने हितं शुन्यं शून्यम्। नाम्नि कम्बलात्। चन्नात् कम्बलशब्दात् हितादौ यः स्यात् नाम्नि गम्यमाने। कम्बलाय हितम् उपादानकारणं वा कम्बल्यं ऊर्णा पलशतम्। नाम्नीति किं कम्बलीया ऊर्णा। अप्राण्यङ्गे नाभेर्नभश्च। चन्नान्नाभिशब्दात् हितादौ यः स्यात् अप्राण्यङ्गे तस्मिन्नाभेर्नभादेशः। रथैकदेशो नाभिः नाभये हितम् उपादानकारणं वा नाभ्यं काष्ठम्। अप्राण्यङ्ग इति किं नाभये हितं नाभ्यं तैलं प्राण्यङ्गवाचित्वाद यः पूर्वेणैव। गवादितः सर्वत्र तदन्तविधिरिति जयादित्यः। तेन परमगव्यं यवापूप्य यवापूपीयं परमामिक्ष्यं परमामिक्षीय परमोदन्यं परमशून्य परमनभ्यम् इत्यादि। हितादिरिह हितं तादर्थ्ये उपादानकारणम् उपादानकारणं चर्म्म इति। सन्तापादेः णिकः प्रभवति। चन्नात् सन्तापादेः प्रभवत्यर्थे णिकः स्यात्। सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः। सन्तापमासप्रवेशशङ्कुसङ्घातमोदनः। उपवासप्रवासोपसर्गसम्पादनन्तथा। मासौदनश्च सन्नाहः संयोगश्च प्रकीर्त्तितः। पारायणामापवास्तु स्मो निष्पेय इत्यपि। निसर्गश्च विसर्गश्च धौरैकोनविंशतिः। योगाद्यश्च। योगाय प्रभवति योग्यः यौगिकश्च। कर्म्मणो णुकः। चन्नात् कर्म्मशब्दात् प्रभवत्यर्थे णुकः स्यात् ण इत्। कर्म्मणे प्रभवति कार्म्मुकं धनुः। अतिथेर्ण्यं तादर्थ्येऽस्मिन्देवतान्त पादार्घेभ्यः। चन्नादतिथेर्ण्यः स्यात् तादर्थ्ये देवतान्तादेस्तु णित्। अतिथये जलम् आतिथ्यम् अतिथ्यर्थमित्यर्थः। पितृदेवतायै इदं पितृदेवत्यम् अग्निदेवत्यम्

पादाय इदं पाद्यम् अर्घाय इदम् अर्घ्यम्। प्रज्ञा'। प्रज्ञा इत्यधिक्रियते चातुरर्थिकात् प्राक्। ण प्रज्ञादे स्वार्थे वा। प्रज्ञन्तात् प्रज्ञादे स्वार्थे ण' स्याद्वा। प्रजानातीति प्रज्ञ प्रज्ञ एव प्राज्ञ पचे प्रज्ञ मूर्खे चोर एवेति। प्रज्ञ चोर वणिक् विद्या देवता वसुवन्धव। उणिक् साधारणकुञ्च पिशाचासुरशत्रव। सत्वदाश्रयणा-ऽशीश्रवयो वचोमलोहित'। मरुत् प्रत्यच चचू षि विपति व्याहृतो विदन्। चिकीर्षद्द योध जुह्वत्तचण्डाल विखरोऽपि च। अग्रहायण इत्येते विशश्च दशधिका इह। साधारणशब्दोऽनन्त्यान्त स्त्रिया साधारणैव साधारणी। सत्वच्छब्दोऽसर्थो शत्र सत् तस्मात वतु' सत्वन् स एव सात्वत विददिति शवन्त क्षणमृगार्थ जुह्वदिति शवन्त क्षणमृगार्थ जुह्वन्नेव जौह्वत क्षणमृग'। आकृतिगणोऽयम्। छन्दोभ्य। प्रज्ञन्तेभ्य छन्दोवाचिभ्य स्वार्थे ण स्याद्वा। त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभ जागत गायत्र स्वभावात् क्लीवत्व पचे त्रिष्टुबित्यादि। सन्देशवाग्युक्तात् कर्म्मण। प्रज्ञन्तात् सन्देशवाचा युक्तेऽर्थे वर्त्तमानात् कर्म्मशब्दात् स्वार्थे ण स्याद्वा। कर्म्मैव कार्म्मण यद्वाचिक श्रुत्वा वशीकरणादिकर्म्मानुष्ठीयते तदेवोच्यते। क्षणविसारिभ्या मृगमत्स्ययो। प्रज्ञन्ताभ्यामाभ्या क्रमादनयोर्वर्त्तमानाभ्या णो वा स्यात्। क्षण एव कार्ष्णो मृग विसार्य्येव वैसारिणो मत्स्य' इनोऽकलापादेरिति न नलोप पचे क्षण विसारी श्रोत्रौषधिभ्या शरीरजात्यो। प्रज्ञन्ताभ्यामाभ्याम् अनयो क्रमाद्वर्त्तमानाभ्या स्वार्थे णो वा स्यात्। श्रोत्रमेव श्रोत्र शरीर मणिबन्धवाचके तु न भवति ओषधिरेवौषधम् ओषधिभिरवकन्दादिजातौ तु ओषधि फलपाकान्ता जाति। विनयादे ष्णिक उपायस्य ह्रस्व। प्रज्ञन्ताद्विनयादे स्वार्थे ष्णिक स्याद्वा उपायशब्दस्य ष्णिके ह्रस्व। विनय एव वैनयिक विनयव्यवहारोपचाराऽत्यन्ताऽनुगामिन। सम्प्रदाय समुत्कर्ष विशेष विषयात्यया। समाहारसमूहौ चाकस्मात् समयसङ्गति व्यासादेशौ च सम्प्रोक्ता सप्तभिर्दश कोविदै। अकस्मादेव आकस्मिक टेर्लोप। व्यास एव वैयासिक तेन निर्वृत्ता वैयासिकी संहिता इति आदिश्यतेऽसौ आदेश आदेश एव आदेशिक। उपाय एव औपयिक ष्णिके ह्रस्व'। अस्याकृतिगणत्वात् चातुर्थिक इत्यादि। वाच सन्देशे। प्रज्ञन्तात सन्देशे वर्त्तमानात् वाच्शब्दात् स्वार्थे ष्णिक स्यात् ष्णिक विनैव शब्दवृत्त्यभावात् विकल्पप्रकरणे नित्योऽय विधि। वाचिक सन्देश। सन्देश इति किं वागस्य मधुरा। चतुर्वर्णादे ष्णय। प्रज्ञन्ता चतुर्वर्णादे स्वार्थे ष्णय स्याद्वा चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्य चतुर्वर्णसुखाऽनन्तचतुराश्रम-षड्गुणा। त्रिलोकी सर्वदेवश्च सेना भेषजसन्निधि। त्रिकालावसथौ चैव समोप-

मणिकोपमा। विषष्टिरितिह प्रोक्ता कोविदैर्दंशसप्तति'। मूले वैशाक्यमिति इतिह एव ऐतिह्यम्। यावादे क। प्रन्नाद यावादे क स्याद्। याव एव यावक। यावमानसमुद्गाढज्ञाताऽज्ञाताचि भिचव'। चन्द्री रामगडुर्वाल्लिपृष्टदन्ताश्चतुर्दश। मूले रामक इति। आकृतिगणोऽय तेन पोतक इति। वृहत्यणु पत्रतनुभ्य आच्छादन निपुण क्रिम सूत्रेषु। प्रन्नेभ्य एभ्य एष्वर्थेषु क्रमाद्वर्त्तमानेभ्य एभ्य स्वार्थे क' स्याद्। वृहत्येव वृहतिका आच्छादनविशेष अन्यत्र वृहती ओषधि अणुरेव अणुक निपुण अन्यत्र अणु सूक्ष्म'। पुत्र एव पुत्रक क्रिमि अन्यत्र पुत्र'। तनु एव तनुक सूत्रम् अन्यत्र तनुश्चेव। शीतोष्णाभ्यामृतौ। प्रन्नाभ्यामाभ्याम् ऋतौ वाच्ये क स्याद् स्वार्थे। शीत एव शीतक उष्णक ऋतु' अन्यत्र शीतो वायु उष्ण कम्बल.। लूनविपाताभ्या पशौ। एताभ्यामाभ्या पशौ वर्त्तमानाभ्या स्वार्थे क स्याद्। लून एव लूनक पशु विपातक पशु' अन्यत्र लून' विपात। कुमारखेलनेभ्य। कुमारै खेल्यते येन तद्वाचिभ्य स्वार्थे क स्याद् कन्दुरेव कन्दुक' भमक गिरिक मद्रक पत्ति कन्दुरित्यादि। स्नातशून्यलोहितेभ्यो वेदसमाप्तिरिक्तमणिषु। प्रन्नेभ्य एभ्य एष्वर्थेषु क्रमात् स्वार्थे क स्याद्। वेद समाप्य स्नात स एव स्नातक अन्यत्र स्नात। शून्य एव शून्यक धनादिहीन इत्यर्थ। लोहित एव लोहितको मणि अन्यत्र लोहित। प्रियादेर्जातौ। प्रन्नाज्जातौ प्रियादे स्वार्थे क स्याद्। प्रिय एव प्रियक' चित्रक मृगजाति गुह्य एव गुह्यको देवयोनिजाति गौल्म एव गौल्मक कुलाद्मणजाति। कुञ्ज एव कुञ्जक तरु जाति इत्यादय प्रयोगदर्शनात् ज्ञातव्या'। काललोहिताभ्यामनित्यवर्णे। प्रन्नाभ्यामाभ्यामनित्यवर्णे वर्त्तमानाभ्या स्वार्थे क स्याद्। काल एव कालको वैलक्षण्येन लोहित एव लोहितक. पीडनेन तदनित्य' यत् कदाचित् भवति कदाचिन्न भवति गुणवृत्तेरस्य द्रव्यवाचित्वे त्यो विधीयते न तु गुणवृत्तेरिति। अनित्य इति किं काला लोहिता गौ। यावत् द्रव्यभावित्वान्नित्यो वर्ण। वर्ण इति किम् असति वर्णग्रहणे नित्य इति द्रव्यस्यापि विशेषण स्यात् तर्हि लोहितिका समुद्रा पार्थिवा परमाणव इत्यत्र को न स्यात् तेषा नित्यत्वात् सति वर्णग्रहणे नित्येऽपि द्रव्येऽनित्ये वर्णे स्य सिद्धमिति। रक्ताच्च। रक्तार्थे विहितात् स्वार्थे को वा स्यात्। कालेन रक्त. काल' काल एव कालक' वा लोहितक' काललोहिताभ्यामेव विधि: यदा ऽनयोर्यावत् द्रव्यभाविता तदैवोदाहरणमनित्यतायान्तु पूर्वयैव। लोहिनीशब्दादपि के स्वे लोहिनिकेति भवति अन्यत्र लोहितेति। अनात्यन्तिके क्तात्। प्रन्नाद-

नात्यन्तिकविशिष्टे वर्त्तमानात् क्तान्तात् स्वार्थे को वा स्यादनात्यन्तिकं भिन्न भिन्नकम् अनात्यन्तिक इति किं भिन्नम् अत्यन्तमेव भिन्नमित्यर्थः। सामिकृतम् अर्द्धभुक्तमित्यत्र न भवति अनात्यन्तिकस्य साम्यादिभिरुक्तत्वात् स्वयं साम्योक्तेनेति वस। अर्द्धभुक्तमित्यत्र साम्यार्थे स इत्येके। अथवा विशेषणं स, हसी वा। बहुभिन्नोपपन्नसुकरादेस्तरात्। प्रान्तात् बह्वादिपूर्वतरात् स्वार्थे क स्याद्वा। बहुतरकम् अभिन्नतरकम् उपपन्नतरकं सुकरतरकं तरादिति किं बहुतरमित्यादि। ईयसो। प्रान्तादीयसुत्यान्तात् स्वार्थे क स्याद्वा। श्रेयानेव श्रेयस्कः। पूरणान्ताद्ग्रहणे तस्य लुक् वा। गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं रूपादि प्रान्तात् पूरणत्यान्ताद्ग्रहणे वर्त्तमानात् स्वार्थे को वा स्यात्तस्य पूरणत्यस्य लुक् वा स्यात्। द्वितीयमेव द्वितीयकं द्विकं रूपं द्वितीयेन रूपेण गृह्यते इत्यर्थः एवं तृतीयकं त्रिकं चतुर्थकं चतुष्कम्। उपधिचतुष्पाद्भ्यां णेय। प्रान्तादुपधेश्चतुष्पाद्वाचिनश्च स्वार्थे णेय स्याद्वा। उपधीयत इत्युपधि रथाङ्गम्। उपधिरेव औपधेयम्। शरण एव शारणेयः धारणेयः। अहमादिवर्णेभ्यः कारो रात्त्वेफः। प्रान्तादहमादेर्वर्णविशेषवाचकाच्च कारः स्याद्वा स्वार्थे रवर्णात्तु एफश्च। अहमेव अहङ्कारः एव एव एवकारः ओमेव ओङ्कारः सत्यमेव सत्यङ्कारः तुरेव तुकारः टुरेव टुकारः इत्यादि। वर्णात्तु अतएव अकारः औकारः ककारः हकारः इत्यादि। र एव रेफः। उत्सर्गापवादयोः क्वचिदुत्सर्गोऽपि निविशते इति न्यायात् रकारः इत्यपि तथाच रकारा[illegible]नि नामानि शृण्वती मम पार्वतीति। मृदस्तिकः प्रशंसायान्तु सस्नौ। प्रान्तात् मृच्छब्दात्तिकः स्याद्वा स्वार्थे प्रशंसायान्तु स स्नश्च। मृदेव मृत्तिका प्रशस्ता मृत् मृत्सा मृत्स्ना च। रूपनामभ्यां धेयो भागात्तु यश्च। प्रान्ताभ्यामाभ्यां स्वार्थे धेयः स्याद्वा भागशब्दात् तु धेयो यश्च। रूपधेयं नामधेयं भागधेयं भाग्यम्। देवात्तः। देव एव देवता स्वभावात् स्त्रीत्वम्। नवाद्य ब ईन तना नूश्च तेषु। प्रान्तात् यवशब्दात् य व ईन तन एते स्युः स्वार्थे। तेषु नवशब्दस्य नूरादिश्यते। नवमेव नव्यं नूवं नवीनं नूतनम्। प्रान्नबेनतना। प्रान्तात् प्रशब्दात् न ब ईन तन इत्येते स्युः स्वार्थे। प्र एव प्रणं प्रवं प्रीणं प्रतनम्। तीयादविद्यार्थात् ष्णीक। प्रान्ताद्विद्याव्यतिरिक्तार्थात् तीयान्तात् स्वार्थे ष्णिक स्याद्वा। द्वितीयैव द्वैतीयीकी तार्त्तीयीकी अविद्यार्थादिति किं द्वितीया विद्या। अध्यध्यन्ता षड्याशितङ्गुल कर्म्म पुरुषादीन। प्रान्तेभ्य एभ्यः स्वार्थे ईन स्यात् वा। अधिशब्द आयत्तपर्य्यायः। अध्येव अधीनं तथाच अस्मास्वधीनं किमु निस्पृहाणामिति भारविः। अधिशब्दः शौण्डादिः गुरुषु अधि

गुर्वधि गुर्वध्येव गुर्वधीन' एवं ब्राह्मणाधीन । भाष्यकारमते तु केवलादधिशब्दात् य तन्मतेऽधीन इति च। षड् अक्षीणि यस्मिन् षडच न षडच अषडच एव अषडक्षीण हाभ्यामेव कृती मन्त्र । आशितास्तृप्ता गावो यस्मिन् वने तत् आशितङ्गु सूत्रनिर्देशादाशितस्य मन् आशितङ्ग्वेव आशितङ्गवीनम् । अल कर्म्मणि अल कर्म्म तदेव अलकर्म्मीणम् अल पुरुषाय अलपुरुष स एव अलपुरुषीण भावप्रधानोऽत्र पुरुषशब्द अलपुरुषभावाय इत्यर्थ गोष्ठाद्भूतपूर्वे खीन । प्रथन्ताद्भूतपूर्वे वर्त्तमानाद्गोष्ठशब्दात् स्वार्थे णीणी वा स्यात् । भूतपूर्वं गोष्ठ गोष्ठीन भूतपूर्वं इति किं गोष्ठी वर्त्तते । वस्तुनि जात्यन्तादीय: । प्रथन्ताद्वस्तुनि द्रव्ये वर्त्तमानाज्जातिशब्दान्तात् स्वार्थे ईय स्यात् वा । ब्राह्मणो जातिरस्य ब्राह्मणजाति ब्राह्मणजातिरेव ब्राह्मणजातीय: तज्जातीय' वस्तुनि किं ब्राह्मणजातिरदुष्टा । स्थानान्तात् तत्तुल्ये वा । प्रथन्तात् तत्तुल्ये वर्त्तमानात् स्थानान्तात् स्वार्थे ईय स्यात् वा । पितृस्थानीय पितृस्थान, राजस्थानीय राजस्थान तत्तुल्य इत्यर्थ । मानार्थवत्वन्तान्मात्रद्वयसटौ । प्रथन्तान्मानार्थे वत्वन्तात् स्वार्थे मात्रद्वयसटौ स्यातां वा । कियदेव कियन्मात्र कियद्द्वयस तावन्मात्र तावद्द्वयस स्त्रिया कियन्मात्री कियद्द्वयसीत्यादि पक्षे कियदिति । विशोजातौ ष्य । प्रथन्ताज्जातौ वर्त्तमानात् विशशब्दात् स्वार्थे ष्य स्यात् वा विडेव वैश्य. विट्‌च जाताविति किं विण्मात्रम् । सुरचेममर्त्तयविष्ठात् य । प्रथन्तेभ्य एभ्यो य स्यात् वा स्वार्थे । सूर एव सूर्य्य चेम्य मर्त्त्य यविष्ठ्य. पक्षे सूर इत्यादि । पूगादमुख्यपूर्वात् । पूगा सङ्घा नानाजातीया अनियतवृत्तयो धर्मकामप्रधानास्तद्वाचिन. शब्दादमुख्यपूर्वाञ्ञ्य स्यात् अनिर्दिष्टार्थास्या. स्वार्थे भवन्ति इति न्यायाञ्ञ्य स्वार्थे लौहध्वजशब्द. सङ्घवाचक लौहध्वज्य शिविशब्दात् शैव्य समुख्यपूर्वात् तु देवदत्तो मुखोऽस्य देवदत्तको लोक: स एषां मुख्य इति क अत्र देवदत्तशब्दो मुख्यवाचकोऽस्य पूर्वावयव इति अस्मात् त्यो न स्यात् । वाहीकेष्वराजन्यादब्रह्मण्यादायुधजीविसङ्घात् ण्य । वाहीकेषु आयुधजीविना सङ्घवाचकात् राजन्यशब्दभिन्नात् ब्राह्मणजातिवर्ज्जात् ण्य' स्यात् नञ्‌द्वयेन ब्राह्मणराजन्ययोर्जातिस्वरूपे अवगन्तव्ये कौण्डीवृषशब्दात् कौण्डीवृष्य: चौद्रक्य मालव्य वाहीकेष्विति किं शवरपुलिन्द' अराजन्यादिति किं शालङ्कायन: आयुध जीविनामिति किं मल्ल. सङ्घातादिति किं वक्रघोण. । वृकात् णेन्य । आयुधजीविसङ्घवाचकात् वृकशब्दात् णेन्य स्यात् स्वार्थे । वार्केन्य । जातिशब्दान्माभूत् कामक्रोधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविव । दामन्यादेरीय. ।

४३७। केऽकः स्वो ऽ ई तु वा।

कौ ७।, अक' ६।, स्व १।, ई ७।, तु ।१।, वा ।१। ।

कन्यका सुकन्यकः सुकन्याकः। शिवो देवता यस्यासौ शैवः शाक्तेयः।

आयुधजीवसङ्घाद्दामन्यादेरीय स्यात्। दामनीय। दामनी सौमपादिश्च सावित्रीपुत्र औदधि। काकन्दक्या वितस्ती च सार्वसेनिश्च वैदधि.। औदकिर्बैजवापिश्च शाकुन्तकिस्तथौपनि। मौञ्जायन. समुद्दिष्टा दामन्यादौ त्रयोदश। क्रौष्टुक्यादेस्त्रिगर्त्तेषु। आयुधजीविसङ्घात् क्रौष्टुक्यादे. स्वार्थे ईय. स्याद्वा। क्रौष्टुकीय। क्रौष्टुकिर्ब्रह्मगुप्तिश्च काञ्जाषि दाण्डकौ तथा। जालमासिर्जालकिश्च कौण्डीपरथ इत्यपि। पर्श्वृयौधेयादिभ्या ण्ट्रावस्त्रियाञ्च आयुधजीविसङ्घात् पर्श्वादे ण. यौधेयादे ट्र स्याद्वा स्वार्थे। पर्शुशब्द कृकुशब्दवत् व्युत्पन्न.। पार्श्व ब्वे पर्शू-स्त्रिगर्त्ता स्त्रिया पर्शू। पर्शूरचो मरुत् सत्वत् वाह्लीकवसवोऽसुर। दाशार्हश्च पिशाचश्च वय कार्षापणोऽशनि। सन् यस्यास्ति वत्वन्त.। यौधेयादे' यौधेय ब्वे यौधेया अजादेराकृतिगणत्वात् स्त्रिया यौधेया इत्यादि। यौधेयौशीनरावैयशौभ्रेयभरता अमी। यौक्तेयचारणेयौ च त्रिगर्त्तोऽत्र नव स्मृता.। आयुधजीविनिवृत्त सङ्घ इति प्रवर्त्तते। व्रातवचनाण्य.। ये नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सवजीविनस्त व्राता सङ्घास्तेभ्यो ण्य स्याद्वा स्वार्थे न तु स्त्रियाम्। व्रात्य व्रे हस्त्य कापोतपाक्य अस्त्रियामिति किं व्रातेति। अभिजिदादेरपत्यणान्तात् ण्य। सङ्घादिति निवृत्तम् अभिजिदादेरपत्यणान्तात् ण्य स्यात् स्वार्थे न तु स्त्रियाम्। अभिजितोऽपत्यम् आभिजित स एव आभिजित्य'। अभिजिद्वैदभृच्छालावदूर्णातत् अमता सह। शिखावञ्च शमीवञ्च शब्ददृष्टात्र कीर्त्तिता। अपत्यग्रहण किम् अभिजिद्देवता अस्य अभिजित स्थालीपाक इत्यादौ न स्यात्। अस्त्रियामिति किम् आभिजित्यः स्त्रिय। अस्यापत्यार्थत्वात् अभिजित्यस्यापत्य युवा अभिजित्यायन इति। पूगण्यादेर्लुग् ब्वे। पूगाण्य इत्यादि स्वार्थिकात्या ब्वे लुक् स्यात् न तु स्त्रियाम्। लौहध्वजा.। कपोतपाका कौण्डीवृषा वृका दामनय. क्रौष्टुकय पर्श्व त्रिगर्त्ता. अभिजिता इत्यादि अस्त्रियामिति किं लौहध्वज्य. स्त्रिय. एव कौण्डीवृष्य' अजादित्वादाप् दामनीया. स्त्रिय. उक्ता. स्वार्था.॥ ४३६॥

अक स्व स्यात् कणि परे बहुव्रीहौ तु वा। कन्या एव कन्यका अत्र अणित् कणि कृते अनेन ह्रस्वे स्वार्थप्रत्ययान्तास्तल्लिङ्गा एवेति स्त्रियामत आप्। एव मृणालिका सेनानिक यवसूक वामोरुका इति। शोभना कन्या यस्य इति बहुव्रीहौ सुकन्यक सुकन्याक. अत्र वा ह्रस्व। अक इति किं नौरेव नौका। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समासे क्वचिद्वसे परेऽपि अक स्व. स्याद्वा इति बोध्यम्। तेन कालिदासकविता नव वय इति रथोद्धतायामुद्भट। वैदेहिबन्धोर्हृदय विदद्रे इति रघु। अश्लेषपित्र्यमवङ्गिविशाखयुक्तमिति दीपिका। विबुधकृतिरभीष्टा नाडीनक्षत्रहीने इति च दीपिका। विरहिनिकृन्तन कुन्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरिताशे इति जयदेवस्य सङ्गच्छते। आदि पदस्य उदाहरणमाह शिवो देवता यस्यासौ शैव. अत्र ण एव शाक्तेय अत्र णेय एव शाक्त वैष्णव गाणपत्य इत्यादि। एव शाखा मुख अग्रजघन स्कन्ध तरस शरण चरण शृङ्ग मेघ विरस इभ्य साम्ये य.। शाखा इव शाख्य मुखमिव मुख्यम् इत्यादि एव कर्म्मणि अल कर्म्मीण कर्म्मसमर्थ अल पौरुषाय अलपौरुषीण.। अव्ययादधिशब्दादीने अधीन. आयत्त प्राञ्चतीति प्राचीन इत्यादि। एव तदस्या क्रीडाया प्रहरण इत्यर्थेऽपि दण्ड प्रहरणमस्या दाण्डा क्रीडा मुष्टि प्रहरणमस्या मौष्टा क्रीडा इत्यादौ अणित ण.। एव घञन्तात् सोऽस्यामित्यर्थेऽपि अणिति णे दण्डपातोऽस्यामिति दाण्डपाता फाल्गुनी। श्येनपातोऽस्यामिति शैनम्पाता मृगया तिलपातोऽस्यामिति तैलपाता स्वधा। उभयत्र अणित् णे मकारागमो निपात्य। न विद्यन्ते षडक्षाणि यत्र सोऽषडक्षीणो मन्त्र। अत्र ईन। अन्यान्यप्युदाहरामि। भिक्षादे. समूहे ण.। भिक्षाणा समूहो भैक्षम्। भिक्षादिस्तु। भिक्षा अहन् गर्भिणी युवति सहस्र करीष अथर्वन् क्षेत्र अङ्गार पद्धति दक्षिण खण्डिक श्वन् युग वरत्रा हरिद्रा वडवा हलबन्ध भिक्षुक शुक उलूक इत्यादि। २२। वाडवादे. समूहे अणित् ण्य। वाडवाना समूहो वाडव्यम्। वाडवादिस्तु। वाडव मानव ब्राह्मण पृष्ठ इत्यादि। ४। राजन्यादे. समूहे कण्। राजन्याना समूह राजन्यकम्। राजन्यादिस्तु। राजन्य राजन् शैलूष शालङ्कायन जालन्धरायण अर्ज्जुनायन सम्प्रिय मानव त्रिगर्त्त मट विराट ऊर्णनाभ दैवपात औडुम्बर वैल्वन बाभ्रव आग्नीत आर्थकामेय अम्बरीष पुत्र विल्वन वैकर्ण वत्स धेनु हस्तिन् लक्षण दाक्ष वसति इत्यादि। २७। दाक्षिवसत्योरिकारस्य च अकार.। दाक्षीणा समूहो दाक्षक एव वसतीना वासतकम्। वृद्धात् समूहभावयो. कण्। वृद्धाना समूहो भावो

वा वार्ड्कम्। पाशादि समूहेऽणित् ण्यः स्त्री। पाशानां समूहः पाश्या। पाशादिस्तु। पाश तृण धूम हलवात वन अङ्गार नड पिटक पीट पेट गल खल गच्छ गौरथ इत्यादि। १६। ब्राह्मणादिर्भावकर्म्मणी ष्यः। ब्राह्मणस्य भावः कर्म्म वा ब्राह्मण्यम्। ब्राह्मणादिस्तु। ब्राह्मण मानव वाडव चौर धूर्त्त आराधय विराधय उपराधय अपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अचेतन्न संवादिन् सर्वेशिन् सभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् समस्थ विषमस्थ मध्यस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन बालिश अलस दुष्पुरुष कापुरुष गणपति अधिपति दायाद विशस्ति विशाय परमस्थ रविसहाय गडुल विज्ञात इत्यादि। ४१। मित्रादिर्भावकर्म्मणी ष्यः स्त्री वा। मित्रस्य भावः कर्म्म वा मैत्र्यम्। षित्वादीपि सूर्य्यागस्त्यस्य इति यलोपे मैत्री। मित्रादिस्तु। मित्र उचित चतुर अनुपूर्व यथाकाम समग्र रुद्र इत्यादि। वणिक्दूताभ्यां भावकर्म्मणी ष्यो यश्च। वणिजो भावः कर्म्म वा वाणिज्यं वणिज्यम् एवं दौत्यं दूत्यम्। सख्युर्यः। सख्युर्भावः कर्म्म वा सख्यम्। स्तेनाद् यो न लोपश्च। स्तेनस्य भावः कर्म्म वा स्तेयम्। कपिज्ञातिभ्यां ष्येयः। कपेर्भावः कर्म्म वा कापेयम् एवं ज्ञातेयम्। लघुपूर्वादुदन्ताद्भावे ष्णः। लाघवं गौरवं मार्दवं पाटवं लघुपूर्वात् किं शवुत्वम्। युवादिद्वायनान्ताभ्यां भावे ष्णः। यूनो भावः यौवनम्। युवादिस्तु। युवन् चपल कुशल निपुण पिशुन स्थविर सुहृद् कुतूहल सुभ्रात दुर्भ्रात यजमान धात्र कर्णक कुण्डक श्रवण कमण्डलु कुस्त्री दुस्त्री सुहृदय दुर्हृदय वृषण परिव्राजक सुब्रह्मचारिन् अनृशंस चेतन्न इत्यादि। २६। द्वैहायन वैहायनमित्यादि। अचतुरस्य भावः अचातुर्य्यम् एवम् असङ्गतस्य असाङ्गत्यम् अलवणस्य अलावण्यम् एभ्यः ष्यः अपटोर्भावः अपाटवम् अत्र ष्णः। एषु सुपञ्चालादित्वादन्तपदस्य वृद्धिः। दुर्गसिंहस्तु एषु पूर्वपदस्य वृद्धिं कृत्वा आचतुर्य्यम् आसङ्गत्यम् आलवण्यम् आपटव्यम् इत्याह। एवं कूपस्य कौपीनम् अकार्य्यं गुह्यं कौपीनमित्यमरात्। एवं शालायां शालीनोऽप्रगल्भः उभयत्र षीनः। वत्सेभ्यो हितो वत्सीयः गोभ्यो हितं गव्यं वनमित्यादि। मन एव मानसम् अत्र ष्णः तारा एव तारका अत्र कण्। इवशब्दात् तुल्यार्थेऽपि कः। अश्व इवायम् अश्वकः एवं देवदत्तकः इत्यादि। एवं वङ्गस्य राजा वाङ्गः अत्र ष्णः एवं कौरव्यः कौशल्यः पाण्ड्यः एभ्यः ष्यः अत्र पाण्डोरुकारलोपो निपात्यः। कल्याण्यादेरिति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थोऽपि। तेन प्रयोगानुसारादन्येऽपि प्रत्ययाः स्युः। यथा प्राहृषि भवः प्राहृषेण्यः. वरेण्यः. भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः। कर्म्मणि शूरः कर्म्मठः। सजातीय-

सहायाभावे एकादाकिन्कौ। एक एव एकाकी एकक'। सद सन्नौ प्रशंसायाम्। प्रशस्ता स्तत् स्तसा स्तत्ना एवम् अवेदुंग्धम् इत्यर्थे अविहयम् अविसीढम् अविसम् अव षत्वाभावो निपात्य'। एवम् अवेर्विस्तरीऽविपट। देवात् स्वार्थे ल। देव एव देवता स्त्रीत्वमभिधानात्। वर्णात् स्वार्थे कारतौ। अकारोऽत् आकार आत् औकार औत् हसात्तु कार। ककार चकार ओङ्कार, वषट्कार। रादेफ। र एव रेफ निष्फले तिले तिलपेज तिलपिञ्ज इत्यादि। अथ निपात्या वृत्तवाचिना फले वाच्ये इदमर्थे क्तस्य तद्धितस्य लुकि क्लीवत्वम्। आम्रस्येद फलम् आम्रम् एव नारिकेल तालमित्यादि। हरीतक्यादेस्तु फले वाच्ये इदमर्थे क्ततद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम्। हरीतक्या इद फल हरीतकी हरितक्यादिस्तु। हरीतक्यम्लिकी पथ्यामृद्वीकापिप्पलीकणा। चिञ्चा कोषातकी द्राक्षा कर्कटी कण्टकारिका। श्वेतपाकी च कर्कारु रेवा चैलादय स्मृता इति। रूपत्रय फले जम्बा जम्बू स्त्री जम्बु जाम्बवम्। मल्लिकादे पुष्पे वाच्ये तद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम्। मल्लिकाया पुष्प मल्लिका। मल्लिकादिस्तु। मल्लिका सुमती मुस्ता विदारी शालपर्ण्यपि। जाती हरिद्रा गम्भारी वृहती मल्लिकादय. इति। व्रीहिणामपि फले वाच्ये तद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम्। यथा यवस्य फल यव' एव मुद्ग' तिल इत्यादि। एव शुक्लादिकषायादिशीतादीना गुणवाचिनामत्वर्थप्रत्ययस्य लुकि विलिङ्गत्वम्। यथा शुक्ल पट शुक्ला धेनु शुक्ल पुष्पम् एव मधुरो गुड मधुरा सिता मधुर फलम्। एवञ्च शीतो वायु शीता नदी शीत जलमित्यादि ॥ ४३७ ॥

शीरा-टी—अक् प्रत्याहार अक के परे स्व स्यात् हसी तु वा। कन्यकेति कन्या शब्दात् यवादित्वात् क अनेन स्व सुकन्याका इति शोभना कन्या यस्या इति वाक्य पक्षे सुकन्यका वा स्व। णिकोऽस्मै सदा दीयते। प्रान्तादस्मै इत्यर्थे णिक स्यात् य प्रान्तनिर्दिष्ट सदा दीयते चेद्भवति अग्रभोजन सदा दीयते अस्मै आग्रभोजनिक प्राथमकल्पिक इत्यादि। प्राणामासौदनमासौदनात् षिक। प्रान्तेभ्य एभ्योऽस्मै सदा दीयतेऽर्थे षिक। प्राणा सदा दीयतेऽस्मै प्राणिक मासिक ओदनिक स्त्रिया प्राणिकीत्यादि प्राणिकभार्य्य इत्यादौ षिकविधानात्। पुवद्भाव इत्येके भक्तात णो वा। भक्त सदा दीयतेऽस्मै भाक्त' पक्षे पूर्वेण णिक भाक्तिक.। अस्य देवता। प्रान्तादस्येत्यर्थे वेत्यादित्वात् ण स्यात् यत् प्रान्तनिर्दिष्ट सा देवता चेद्भवति। मूले शिवो देवतास्येति शैव शाक्त इति शक्तिर्देवतास्य इति वाक्य देवताशब्देनेह देयस्य पुरोडाशादे. स्वामीष्यते यथा शैव हविरित्यादि कथ शैवो मन्त्र. शैव. स्तव इत्यादि

स्थ्य' शिव प्रकाशकत्वेन मन्त्रस्तुत्यादि शिवो देवतेत्युपचार इति । यमादिस्तु याम्यम् आदित्य प्राजापत्य पाशुपत आग्नेय आग्नेयो ब्राह्मण इत्युपमानात् कालेय दैव दैवम् श्रौत्रमित्यादि । कस्य एे काय । क प्रजापति को देवतास्य काय हवि । शुक्रादिय. । प्रयन्तात् शुक्रशब्दात् देवतास्येत्यर्थे इय स्यात् णस्यापवाद । शुक्रो देवतास्य शुक्रियम् । शतरुद्रादेरीयश्च पते प्रश्च । प्रयन्ताच्छतरुद्रादेर्देवतास्येत्यर्थे इय ईयश्च स्यात् तयो पते प्रादेश । शतरुद्रो देवतास्य शतरुद्रिय शतरुद्रीयम् । अपोनपात् अपानपात् शब्दौ देवताविशेषवाचकौ अपोनपाद्देवतास्य अपोनप्त्रियम् अपोनप्त्रीयम् अपानप्त्रीयम् । शतरुद्रा अपोनपात् अपानपात् इति त्रयम् ॥ ४३७ ॥ महेन्द्राद्वा तौ । प्रयन्तान्महेन्द्रशब्दात्तौ इय ईयौ वा स्याता देवतास्येत्यर्थे महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रीय महेन्द्रिय पचे माहेन्द्रमिति । वायुपैङ्गाचीपुत्रादिभ्या येयौ । प्रयन्ताद्वायोरेय पैङ्गाचीपुत्रादेरीय स्यात् देवतास्येत्यर्थे । वायुर्देवतास्य वायव्य वायुऋतुरुष पिता चतुष्क परिकीर्त्तितम् । पैङ्गाची पुत्रो देवतास्य पैङ्गाची-पुत्रीय तृणविन्दवीय पैङ्गाचीपुत्रतृणविन्दू द्वौ । मरुत्वतादेश्च । प्रयन्तात् मरु-त्वतादेर्देवतास्येत्यर्थे येयौ स्याता मरुत्वान् देवतास्य मरुत्वत्य मरुत्वतीय शुनो वायु. शीर आदित्य. शुनश्च शीरश्च ते देवते अस्य शुनाशीर्य्य शुनाशीरीयम् । मरुत्वद्-इसेव्यग्नीषोम द्यावा पृथिव्यपि । वस्तोपाति शुनाशीर इह षट् परिकीर्त्तिता । सोमात् ण्य । अत्रार्थे ण्य स्यात् सोमो देवतास्य सौम्य हवि. । अप्रत्योपलचकत्वात् सौमी ऋक् ण्यस्य लोप । महाराजप्रोष्टपदाभ्या ष्णिक.। प्रयन्ताभ्यानाभ्या देव-तास्येत्यर्थे ष्णिक स्यात् महाराजो देवतास्य माहाराजिक प्रौष्ठपदिक. । कथ महाराजिक इति महती राजिर्यस्येति द्वै क कालेभ्यो भववत् । येभ्य. काल-वाचिभ्यो भवार्थे ये त्या विहितास्तेभ्य प्रयन्तेभ्यस्तेभ्यो देवतास्येत्यर्थे स्यु । मासो देवतास्य मासिक सांवत्सरिक वासन्त हैमन्त हैनन प्रावृषेण्यमिति छन्दोभ्यस्त-दादि प्रागर्थे प्रयन्तेभ्यश्छन्दोवाचिभ्यश्छन्द आदि प्रागर्थे वेत्यादित्वात् ण. स्यात् । पङ्क्तिरादिर्यस्य प्रागर्थस्य पाङ्क्त प्रगाथ आनुष्टुभ प्रगाथ यत्र प्रगन्थनात् प्रगथ-नात् द्वे ऋचौ तिस्र क्रियेते समस्तप्रगाथ । तदादीति किम् अनुष्टुप् मध्याशास्य प्रगाथस्य प्रगाथ इति कि पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य छन्दोभ्य इति किम् उद यशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य । योद्धृप्रयोजनेभ्यो युद्धस्य । प्रयन्तात् युद्धवाचिन प्रयोजन-वाचिनश्चास्येत्यर्थे वेत्यादित्वात् ण स्यात् यत् सोनिर्दिष्ट तत् युद्ध चेद्भवति । अर्जुनो योद्धास्य सग्रामस्य आर्जुन. सग्राम. पञ्चालो योद्धास्य सग्रामस्य पाञ्चाल;

सयाम सुभद्रा प्रयोजनमस्य सौभद्र सयाम । सयाम इति किं सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य यौद्धृप्रयोजनेभ्य इति किं सुभद्रापेक्षितास्य सयामस्य । कालेभ्य सोढे । अन्तेभ्य कालवाचिभ्य सोढार्थे वर्त्तमानेभ्योऽस्येत्यर्थे भवादित्वात् यथाविहित त्या स्यु । सोढ जितमभ्यस्तमित्यर्थ । निशासहचरितमध्ययन निशा तत् सोढमस्य छात्रस्य नैशश्छात्र नैशिक प्रादोष प्रादोषिक निशासम्ध्ययनमभ्यस्यतीत्यर्थ । निवासे । अन्तान्निवासेऽर्थे वर्त्तमानात् यथाविहित भवादित्या स्यु । निवसत्यस्मिन्निवास यत् अन्तनिर्दिष्ट स निवासश्चेद्भवति । स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्न पुरुष । अभिजने । अभिजना पूर्वबान्धवास्ते सन्ति यत्र सोऽभिजन अर्शआदित्वाद तथाच यत्र सम्प्रत्युष्यते स निवास यत्र बान्धवै पूर्वमुषित सोऽभिजन इत्यर्थ । अन्तादभिजनार्थे वर्त्तमानात् भवादित्वादस्येत्यर्थे यथाविहित त्या स्यु । स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्न पुरुष माथुर राष्ट्रिय इत्यादि पृथग्ग्रहणमुत्तरार्थम् । सिन्धुतक्षशिलादिभ्य, षाट्णौ । अन्ताभ्यामाभ्यामभिजनेऽर्थे वर्त्तमानाभ्याम् अस्येत्यर्थे क्रमात षाट्णौ स्याताम् । सिन्धुरभिजनोऽस्य सैन्धव । सिन्ध्वादिर्यथा । सिन्धुकश्मीरकिष्किन्ध्य शवकच्छीकवर्णव । गन्धार दरदौ शाल्वशब्दिका मधुमत्तथा । उरसा च वय प्रोक्ता शब्दा द्वादश कोविदै । सिन्धुवर्णमधुकश्मीरशब्दानां पाठ कच्छादित्वात् ण ततस्थयोर्लुक्बाधनार्थ । शेषाणा त्वविषयादिति षकबाधनार्थ । तक्षशिलादित्वावत् तक्षशिलाभिजनोऽस्य ताक्षशिल. । इह तक्षशिलावत्सौ वत्सोद्धरणवप्रटी । शवलग्रामणीकौत्सवरसङ्कुचिता अपि । कौमेद्धवार्गायणिसिंहकोष्ठाश्च काण्डवारणम् । कसच्छिन्नौ च कौत्सश्च शब्दा षोडश कीर्त्तिता । कौत्स सवरणग्रामणी काण्डवारणाना जनपदत्वात षकबाधनार्थ शेषाणां त्वविषयादिति षकबाधनार्थ । ईयो गिरिभ्य शस्त्रजीविनि । अन्तेभ्योऽभिजनेऽर्थे वर्त्तमानेभ्यो गिरिवाचिभ्योऽस्येत्यर्थे शस्त्रजीविनि वाच्ये ईय स्यात् । हृद्गोलो गिरिरभिजनोऽस्य हृद्गोलीय शस्त्रजीवि कुद्दालीय शास्त्रजीवी । शस्त्रजीविनीति किम् ऋक्षोदो गिरिरभिजनोऽस्य विप्रस्य आर्क्षोदो ब्राह्मण गिरिभ्य इति किं साङ्काश्योऽभिजनोऽस्य साङ्काश्यक शास्त्रजीवी । शण्डिकादेर्ण्य । अन्तादभिजनेऽर्थे वर्त्तमानात् शण्डिकादेरस्येत्यर्थे ण्य स्यात् । शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्य सार्वसेन्य । शण्डिका सर्वसेनश्च सर्वकेशो बुधैर्हि षट् । शङ्काबाध शकवक्र ऋचवाच प्रकीर्त्तित । तुदीवर्म्मतीभ्यां ण्येय । अन्ताभ्यामाभ्यामभिजनेऽर्थे वर्त्तमानाभ्यामस्यार्थे ण्येय, स्यात् । तुदी अभिजनोऽस्य तौदेय,

चार्म्मतेय'। शालातुरान्नीय'। शालीतुरोऽभिजनोऽस्य शालातुरीयम्। सेव्ये। प्रथमान्तात् सेव्येऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे भवादिवत् यथाविहित त्या स्यु। स्रुघ्न सेव्योऽस्य स्रौघ्न माथुर राष्ट्रिय इत्यादि। अकालदेशादचित्तात् णिक। प्रथमान्तात् कालदेशभिन्नादचित्तवाचकात् सेव्येऽर्थे वर्त्तमानात् अस्येत्यर्थे णिक स्यात्। अपूप सेव्योऽस्य आपूपिक शाष्कुलिक पायसिक। अचित्तादिति किं दैवदत्त अकालदेशादिति किं ग्रैष्म स्रौघ्न। महाराजाच्च। महाराज सेव्योऽस्य महाराजिक स चित्तार्थोऽयमारम्भ। गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो णकौ वासुदेवार्जुनाभ्यान्त्वणित्। प्रथमान्तेभ्य सेव्येऽर्थे वर्त्तमानेभ्योऽपत्यान्तेभ्य क्षत्रियाख्येभ्यश्च अस्येत्यर्थे णक स्यात्। वासुदेवार्जुनाभ्यान्तु अक स्यात्। ग्लुचुकायनि सेव्योऽस्य ग्लौचुकायन औपगवक। क्षत्रियाख्येभ्यस्तावत् नकुल सेव्योऽस्य नाकुलक साहदेवक शाल्वक आख्या ग्रहण प्रसिद्धक्षत्रियग्रहणार्थं तेन मूढक्षत्रिय सेव्योऽस्य मौढ'। वासुदेवशब्दोऽत्र देववाची वासुदेव सेव्योऽस्य वासुदेवक एवमर्जुनक। क्वचिदनभिधानान्न भवति पाणिनीय पौरवीय। ञ्वे रूढाज्जनपदवत्। प्रथमान्तादभिजनेऽर्थे वर्त्तमानाद्बा विषयाद्देशतुल्याख्यक्षत्रियात् जनपदतद्वाचिभ्यामित्यादौ यस्मात् यो विहितः तस्मात् स त्य स्यात् अस्येत्यर्थे। अङ्गा क्षत्रिया सेव्या अस्य आङ्गिक वाङ्गिक माद्रक व्राजिक। ञ्व इति किं मद्रस्यापत्य माद्र व्रजेरपत्य वार्ज्य वृद्धेत् कोशलेत्यादिना ञ्यड्। माद्रौ सेव्यौ अस्य माद्रक वार्ज्यक। रूढादिति किं पञ्चाला विप्रा सेव्या अस्य पाञ्चाल.। णिक पण्ये किशरादेस्तणित् वा शलालुन। प्रथमान्तात् पण्येऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे णिक स्यात् णिकन्तु किशरादे शलालुशब्दात्तु वा। मोदक पण्यमस्य मौदकिक आपूपिक लावणिक। किशरादेस्तावत् किशर पण्यमस्या किशरिकी नलदिकीत्यादि। किशर नलद पर्णी हरिद्रोशीरगुग्गुलु। हारिद्रभगवौ चैव स्थगरी मदरो दश। किशरादयो दश शब्दा गन्धविशेषवाचका। शलालुपण्यमस्य शलालुक इकस्य क स्त्रिया शलालुकी पक्षे णिक शालालुकी। शिल्पे। णिक इत्यनुवर्त्तते प्रथमान्तात् शिल्पेऽर्थे वर्त्तमानात् अस्येत्यर्थे णिक स्यात् मृदङ्गवादन शिल्पमस्य मार्दङ्गिक। पाणविक शिल्प कौशल क्रियाभ्यासपूर्वकज्ञानविशेष इति न्यासकार। वस्तुतस्तु ज्ञानविशेषजन्याभिघातविशेष। ननु मृदङ्गवादन शिल्पमस्येत्यर्थोपादानात् मृदङ्गवादनशब्दात् त्यो भविष्यति कथ मृदङ्गशब्दादिति सत्य मञ्चा क्रोशन्तीति वत् मृदङ्गादिशब्दास्तत्तद्वादनेऽप्युपचारा वर्त्तन्त इति। मड्डुकझर्झराभ्या णो वा। प्रथमाभ्यामाभ्या शिल्पेऽर्थे वर्त्तमानाभ्या अस्येत्यर्थे

ण्या वा स्यात्। मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः। झार्झरः पक्षे माड्डुकिकः झार्झरिकः। प्रहरणे। प्रथमान्तात् प्रहरणेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे णिकः स्यात् मण्डुकगत्या णिकोऽनुवर्त्तते। असि प्रहरणमस्य आसिकः चाक्रिकः प्रासिकः धानुष्कः उसन्तादिकस्य कः। शक्तियष्टिभ्यां णीकः। प्रथमान्ताभ्यां प्रहरणार्थे वर्त्तमानाभ्यामाभ्याम् अस्येत्यर्थे णीकः स्यात् णिकस्य बाधकः। शक्ति प्रहरणमस्य शाक्तीकः याष्टीकः। शीले। प्रथमान्ताच्छीले अर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे णिकः स्यात्। परुषवचनं शीलमस्य पारुषिकः अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः अत्रापि उपचारात् परुषादिशब्दा वचनादौ वर्त्तन्ते। छत्रादेर्णः। प्रथमान्ताच्छीलार्थे वर्त्तमानाच्छत्रादेर्णः स्यात् अस्येत्यर्थे। छत्रं छादनमावरणं शीलमस्य छात्रः। छत्र शिक्षा क्षुधिर्भिक्षा चुधा सत्यानृतानि च। पुरोदास्थोदकस्थानकर्म्माणि विशिखा तथा। आवन्तात् स्थः। प्रथमान्तादावन्तात् स्थाधोर्निष्पन्नाच्छीलार्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थं न स्यात्। संस्था शीलमस्य सास्थः स्त्रिया सास्था। तपश्चुराभ्यां णः। तपः शीलमस्याः तापसी चुरा शीलमस्याः चौरी। अध्ययने कर्म्मवृत्तम्। अध्ययनविषये कर्म्मवृत्तमस्येत्यर्थे प्रथमान्ताण्णिकः स्यात्। एकरूपम् कर्म्मवृत्तमध्ययनेऽस्य ऐकरूपिकः तार्थे गस। एकमन्यत् कर्म्मवृत्तमध्ययने अस्य ऐकान्यिकः अध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पाठितस्खलितरूपमेकम् अन्यत् कर्म्मजातमित्यर्थः। अध्ययने ह्यन्यत्वमपपाठरूपमेव सम्भवति। बहुचपूर्वादिकः। प्रथमान्ताद्बहुचपूर्वादास्मात्ताध्ययनेऽस्येत्यर्थे इकः स्यात्। द्वादशरूपाणि कर्म्माणि वृत्तान्यध्ययनेऽस्य द्वादशरूपिकः त्रयोदशान्यिकः। अपपाठ एव वृत्ते त्य इष्यते इति न्यासकारः। आस्तिनास्तिभ्यां मतौ। प्रथमान्ताभ्यामाभ्यां मतौ वर्त्तमानाभ्याम् अस्येत्यर्थे णिकः स्यात्। विद्यमानः परलोकभावी यस्य स विद्यमानपरलोकः स्वर्गः परलोकोऽस्ति इति ज्ञानं यस्य स आस्तिकः। एवं परलोको नास्ति इति ज्ञानं यस्य स नास्तिकः सदसत्परलोकत्वे अस्तिनास्तिशब्दौ व्यौ। परे तु त्याद्यन्तप्रतिरूपकौ निपातौ वदन्ति अन्ये तु विधिबलात् त्याद्यन्तादेव त्य इत्याहुः। दिष्टात् प्रमाणिकदैवपरयोः। प्रथमान्तान्मतौ वर्त्तमानाद्दिष्टशब्दादस्येत्यर्थे णिकः स्यात् अनयोरर्थयोः प्रमाणान्तःपातिनी मतिरस्य स दैष्टिकः दैवपरे तु दैष्टिकः। तथाच माघः दैष्टिकतां न निषेधति पौरुषं इति। परिमाणे। प्रथमान्तात् परिमाणे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे षष्ठ्यर्थत्वात् यथाविहितं त्याः स्युः। प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिकः द्रौणिकः षष्टिर्जीवितं परिमाणमस्य षाष्टीकः वर्षशतं परिमाणमस्य वार्षशतिकः द्वैषष्टी

त्रैंशित परिमाणमस्य इति वाक्ये गादेलुग्विधानात् द्विसाप्ततिक इति जया-दित्य। शत परिमाणमस्य शत्य शतिक पञ्चक बहुक गणक तातिकः यावत्क यावतिक विंशतिक वंशिक अर्द्धिक कार्षापणिक प्रतिकः शौर्पः पौर्पिक. अध्यर्द्धशूर्प अध्यर्द्धशौर्प साहस: अध्यर्द्धसहस्रम् अध्यर्द्धसाहस्रम् अध्यर्द्ध-खारिक विंशतिकीन अध्यर्द्धपण्य द्विशाण्य द्वैशाण्य द्विनिष्क द्विनैष्किक खारीक इत्यादि। संख्याया सूत्राध्ययनसङ्घेषु सञ्ज्ञायाम्। सूत्रादित्यार्थविशेषण प्रग्रन्तात् सख्यावाचिनोऽस्येत्यर्थे अर्हादिवत् त्या स्यु सञ्ज्ञायाम्। अष्टाध्याया परिमाणमस्य सूत्रस्य अष्टक पाणिनीय दशक वैयाघ्रपदीय त्रिक काशकृत्स्नम् अध्ययने तावत् पञ्च परिमाणमस्याधीतस्य पञ्चकोऽधीत सप्तक अष्टक अधीतिरध्ययन स पाठ तस्य सख्या परिमाण पञ्चावृत्तय पञ्चवारा पञ्चकपाध्ययनमस्य पञ्चक-मध्ययनम्। स्तोमे डविधिरिति चान्द्रा। पञ्चदशमन्त्रा परिमाणमस्य पञ्चदश-स्तोम एकविंश स्तोम प्राणिसमूहे सङ्घशब्दो रूढ अतएव उक्त सूत्रमिति। पञ्च दशाभ्या डत्वर्गे। प्रग्रन्ताभ्यामाभ्या वर्गाभिधेये तदस्य परिमाणमित्यर्थ डत्रा स्यात् कस्यापवाद। पञ्चपरिमाणमस्य वर्गस्य पञ्चत् वर्ग, दशपरिमाणमस्य वर्गस्य दशत् वर्ग, पक्षे पञ्चक दशक वर्ग। शतिर्विंदशत शंत्तु वत्यादेर्दशतस्तथा। षडादेस्त्रिरिव स्यादेतेषु दशती द्वि लुक्। द्वेर्विंशेस्त्रि चतुर्विं पञ्चाष्टोऽशीवषष्षष्ससाद्दशद्दशत-स्ते समेवदशदशत शतम्। द्वौदश तौ परिमाणमस्य विंशति। त्रयोदशत परि-माणमस्य त्रिंशत्। चतुर्दशत, परिमाणमस्य चत्वारिंशत्। पञ्चदशत परिमाण-मस्य पञ्चाशत्। षड्दशत परिमाणमस्य षष्टि। सप्तदशत परिमाणमस्य सप्तति। अष्टादशत परिमाणमस्य अशीति। नवदशत परिमाणमस्य नवति। दशदशत परिमाणमस्य शतम्। त्रिचत्वारिंशद्‌भ्या डन् ब्राह्मणाख्ये ग्रन्थनामनि। प्रग्रन्ताभ्यामाभ्यां तदस्य परिमाणमित्यर्थे डन् स्यात् ब्राह्मणाख्यग्रन्थनाम्नि। डनावितौ। त्रिंशदध्याया परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रिंशानि चत्वारिंशानि ब्राह्मणानि। पञ्चतस्तिर्डिश्च। प्रग्रन्तात् पञ्चन्शब्दात् ति स्यात् स च डित् डिति टिलोप। पञ्चत् परिमाणमस्य पङ्क्तिश्छन्द टिलोपे कृते नस्य नुले कङ। समयात् प्राप्ते। प्रग्रन्तात् समयशब्दात् प्राप्तेऽर्थे अर्हत्यादित्वात् णिक स्यात् अस्येत्यर्थे। समयः प्राप्तोऽस्य सामयिक कार्य्यम्। कालात् य। प्रग्रन्तात कालशब्दात् प्राप्तेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे य स्यात्। काल प्राप्तोऽस्य काल्य शीतम्। कलादे णः। प्रग्रन्तात्कलादे. प्राप्तेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे ण. स्यात्।

ऋतु' प्राप्तोऽस्य आर्त्तव पुष्प चेत्यादि। ऋतुश्चोपरतश्चैव प्राप्तितोऽपि वर्यो मता। प्रयोजने। प्रग्न्तात् प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानात् लेरर्हत्यादित्वात् ष्णिक स्यात् अस्येत्यर्थे। इन्द्रमह प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिक गार्ग्यमहिक। एकागाराच्चौरे। प्रग्न्तादेकागारशब्दात् प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे ष्णिक स्यात् चोरेऽभिधेये। एकागार प्रयोजनमस्य ऐकागारिकश्चौर। विशाखाषाढाभ्यां णो मन्थदण्डयो। प्रग्न्तात् विशाखाशब्दान्मन्थे वाच्ये आषाढाशब्दात् दण्डे वाच्ये प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे ण स्यात्। विशाखा प्रयोजनमस्य मन्थस्य वैशाखो मन्थ आषाढो दण्ड। चूडादेश्च। प्रग्न्ताच्चूडादे' प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे ण स्यात्। चूडा प्रयोजनमस्य चौड। श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्ध मित्यादि आकृतिगणोऽयम्। अनुप्रवचनादेरीयो लुक् तु स्वस्तिवाचनादे। प्रग्न्तात् प्रयोजनार्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे ईय स्यात् स्वस्तिवाचनादेस्तु ईयस्य लुक्। अनुप्रवचन प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम्। अनुप्रवचन दीर्घजीवितोत्थापने अपि। उपस्थान तथा सम्प्रेषणाभरणमित्यपि। अनुवासनसयुक्तमनुवादनमीरितम्। स्वस्तिवाचन प्रयोजनमस्य स्वस्तिवाचनम्। स्वस्तिवाचनपुण्याहवाचने शान्तिवाचनम्। ऋद्धिवाचनमित्यादि बुधैरत्र प्रकीर्त्तितम्। सपूर्वदात् प्रवेशनादे। प्रग्न्तात् सहपूर्वदात् प्रवेशनादे प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानात् अस्येत्यर्थे ईय स्यात्। गृहे प्रवेशन प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनीयम् अश्वप्रवेशनीय प्रपापूरणीय प्रासादारोहणीयम्। प्रवेशन प्रपदन पूरणारोहणे अपि। समापन चेति पञ्च शब्दा इह समीरिता। धनादेर्य। प्रग्न्ताद्धनादे प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे य स्यात्। धन प्रयोजनमस्य धन्य। धनमायुर्यश स्वर्गधर्म्मौ पञ्चाऽत्र कीर्त्तिता। कालात् प्रकृष्टे ष्णिक। प्रग्न्तात् प्रकृष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् कालशब्दादस्येत्यर्थे ष्णिक स्यात्। प्रकृष्ट कालोऽस्य कालिकम् ऋणम् कालिक वैरम्। स्यादीयोऽस्मिंश्च परिखायास्तु ष्णेय। प्रग्न्तादस्यास्मिन् वार्थे ईय स्यात् परिखाशब्दात्तु ष्णेय स्यात्। प्रोनिर्दिष्ट तत् स्यात् चेत् भवति। प्राकार' स्यादासा प्राकारीया इष्टका प्राकार' स्यादस्मिन् प्राकारीया इष्टका प्राकार. स्यादस्मिन् प्राकारीयो देश। प्रासादीय दारु प्रासादीया भूमि क्वचिदनभिधानान्न स्यात् प्राकारी देवदत्त' स्यात्। परिखा स्यादस्यास्मिन् वा पारिखेय स्यादिति सम्भावने स्त्री। उगवादिभ्यो हितवत्। प्रग्न्तादुवर्णान्तात् गवादेश्चास्याऽस्मिन् वा स्यादर्थे हितार्थे ये विहितास्ते स्यु। धेनुरस्यास्मिन् वा स्यात् धैनव्य गव्यम् अपूप्यम् अपूपीय लह्य

अष्टमित्यादि। पौर्णमास्यामस्मिन् सञ्ज्ञायाम्। प्रन्तात् पौर्णमास्यां वर्त्तमानात् अस्मिन्नित्यर्थे वेत्यादित्वात् ण स्यात् सञ्ज्ञायां गम्यमानायाम्। पौषी पौर्णमासी अस्मिन् मासेऽर्द्धमासे सम्वत्सरे वा पौषो मासोऽर्द्धमासो वत्सरश्च। एवमभिधानान्नेह पौषी पौर्णमासी अस्मिन् दशरात्रे इति एवं भृतकमासेऽपि न स्यात्। अश्वत्था-ग्रहायणीभ्यां णिको वा तु चैत्री श्रावणी कार्त्तिकी फाल्गुनीभ्यः। प्रन्ताभ्यामाभ्यां पौर्णमास्यां वर्त्तमानाभ्यामस्मिन्नित्यर्थे णिकः स्यात्। चैत्रादेस्तु वा। अश्वत्थशब्दो-ऽश्विनीपर्य्याये अविशेषे लुप् अश्वत्थात्तु सञ्ज्ञायां वा तु चित्रेत्यादिना लुप्। अश्वत्था पौर्णमासी अस्मिन् मासे आश्वत्थिको मासः। आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन्मासे आग्रहायणिको मासः आग्रहायणशब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे ण' पौर्णमासी विशेषणादाग्रहायणीसञ्ज्ञायां नी ण। चैत्रादेस्तु चैत्री पौर्णमासी अस्मिन् मासे चैत्रिकः चैत्रः श्रावणिकः श्रावणः कार्त्तिकः फाल्गुनिकः फाल्गुनो मासः। पदात् दृश्ये यः। प्रन्तात् पदात् दृश्येऽर्थे वर्त्तमानादस्मिन्नित्यर्थे यः स्यात्। पदं दृश्यमस्मिन् पद्यः पन्थाः पद्यः कर्दमः पदं पादचिह्नं दृश्यं दर्शनयोग्यमित्यर्थः। एतेन कर्दमस्यावस्था उच्यते नातिद्रवो नातिशुष्कमित्यर्थः। प्रहरणात् ण क्रीडायाम्। अस्मिन्निति वर्त्तते इदम्शब्दस्य क्रीडाविशेषणत्वात् लिङ्गव्यत्ययेनास्यामिति। प्रन्तात् प्रहरणवाचिनोऽस्यामित्यर्थे ण स्यात् क्रीडाविषये। दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा मौष्टी क्रीडा प्रहरणादिति किं मनो भूषणमस्यां क्रियायाम्। क्रीडायामिति किं खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम्। भावघञन्तात् वृत्तौ स्त्रियाम्। प्रन्ताद्भावविहितघञन्तात् अस्यामित्यर्थे ण स्यात् तदन्तश्च स्त्रियाम्। श्येनपातो-ऽस्यां क्रियायां श्यैनम्पाता मृगया तैलं पाता पिष्टक्रिया दाण्डपाता तिथिः मौषलपाता भूमिः। पूर्णमासात् णो वर्त्तते। प्रन्तात् पूर्णमासशब्दादस्यां वर्त्तते ण स्यात् पूर्णमासो वर्त्ततेऽस्यां तिथौ पौर्णमासी तिथिः पूर्णमाश्चन्द्रः तस्येयं इदमर्थे ण पौर्णमासीति व्युत्पत्त्यन्तरम्। अथ प्रकीर्णकम्। कालात् ब्रह्मचर्य्य-मस्येति णिकः। कालवाचिनो ब्रह्मचर्य्यमस्येति णिकः स्यात्। मासः व्याप्य ब्रह्मचर्य्यमस्य मासिको विप्रः आर्द्धमासिकः सांवत्सरिकः। मासो ब्रह्मचर्य्यमस्य-मासिकः इति प्रन्तात् त्य इत्यपरे। एकदिशि। एकदिश्यर्थे भवादित्वात् यथा-विहितं त्या स्युः। सुदाम्न एकदिक् सौदामनी विद्युत् हैमवती त्रैककुदी पैलु-मूली। तस्। एकदिश्यर्थे तस् स्यात् सुदाम्न एकदिक् सुदामतः नोलुप्फिधाविति नस्य लुप् खरादिपाठादिति त्य एव हिमवत्तः पीलुमूलतः। उरसो यश्च। उरः

शब्दादेकदिश्यर्थे तस् यौ स्याताम्। उरसा एकदिक् उरस्त उरस्य। नौ वयो विष तुला धर्मेभ्यस्तार्य्य तुल्य वध्य सम प्राप्ये। एभ्य क्रमादेष्वर्थेषु य स्यात्। नावा तार्य्यं नाव्य वयसा तुल्य वयस्य विषेण वध्य विष्य तुलया समं तुल्य धर्म्मेण प्राप्यं धर्म्यम्। हलसीताभ्यां कृष्टसङ्गतयोस्तदन्ताच्च। आभ्यामनयोरर्थयो. क्रमात य स्यात् तदन्ताच्च। हलेन कृष्ट हल्य सीतया सङ्गत सीत्य द्विहल्य द्विसीत्यम्। सतजनाभ्यां साधनजल्पयो। सत्य जन्यम्। मूलात् समानाम्नयो। मूलशब्दात् समे आनाम्ये च य स्यात्। मूलेन सम मूल्य पट यावद्धन पटीत्पत्तौ लग्न तावदेव लभत इत्यर्थ। मूलेन आनाम्य अनभिभवनीय मूल्यम् उत्पाटनव्यति-रेकेणालभ्यपलादीत्यर्थ। स मुख्य एषामिति क। ते क. स्यात् मुख्य एषा-मित्यर्थे। त्व मुख्य एषा त्वत्का मत्का देवदत्तका इत्यादि। अन्नमस्मिन् प्रायेण नाम्नि ट्र नौ तु कुल्मासवटकाभ्याम्। प्रायेणान्नमस्मिन्नित्यर्थे क स्यात् नाम्नि गम्यमाने कुल्मासात् ट्र वटकादिनश्च। गुडापूपा प्रायेणान्नमस्या गुडापूपिका पौर्णमासी स्त्रिया काप्यदि एव तिलापूपिका कौल्मासी वटकिनीतिथि स्वभा-वात् स्त्रीत्वम्। धातपारायणे कुल्मासी दन्त्यवान्। शस्यात् परिजाते। शस्यशब्दो गुणवचनस्तस्मात् क स्यात् परिजातेऽर्थे। शस्येन गुणेन परिजात सम्पन्न शस्यको मास शस्यको वत्सर शस्यक शालि सर्वप्रकारेण गुणसम्पन्न इत्यर्थ'। अंशा-ङ्गारिणि। अंशशब्दाङ्गारिण्यर्थे क स्यात्। अंशको दायाद। अनो कमित-र्य्यतेस्तु वार्वश्च। अनुशब्दात् कमितरि वाच्ये क स्यात्। अभेस्तु केर्वौ वा। अनु-कामयते अनुक अभिकामयते अभिक अभीक। तन्वादचिरापङ्कवे। तन्त्रशब्दात् अचिरापङ्कवेऽर्थे क स्यात्। तन्त्रको नवकर्पट। शीघ्रशिथिलार्थाभ्यामुष्णशीताभ्यां कारिणि। उष्णशीताभ्यां शीघ्रशिथिलाभ्यां कारिण्यर्थे क स्यात्। उष्ण शीघ्रं कारी उष्णको दक्ष: शीत शि[illegible] कारी शीतकोऽलस। ब्राह्मणोष्णाभ्यां देश यवागूविशेषयो। आभ्यामन[illegible] क्रमात् क स्यात्। ब्राह्मणको देशविशेष यत्र देशे आयुधजीविनो ब्राह्मणा [illegible] स देशश्च उच्यते उष्णिका यवागू। अध्या-रूढादधिक। अध्यारूढशब्दात क स्यात् केऽधिरादेशश्च। अध्याङ् पूर्वरुहधोऽर्थे यदा क्तस्तदेव अधिको द्रोण खार्य्यां यदा तु ढे क्त तदा ढस्योक्तत्वात् अधिका खारी द्रोणेन। पार्श्वादन्विच्छति णिक्तस्त्वय शूलदण्डाजिनाभ्याम्। पार्श्वशब्दादन्वि-च्छतीत्यर्थे क स्यात् अय:शूलदण्डाजिनाभ्यां णिक। पार्श्वमनजूपायलक्षणम्। तेनान्विच्छति अनुसरति पार्श्वक. शठ.। आय: शूलिक: तीक्ष्णकारी साहसिक

इत्यर्थः। दण्डाजिनेनान्विच्छति दण्डाजिनक' दाम्भिकस्तपस्वीत्यर्थ'। उत्कण्ठाव त्युद। उद क स्यात् उत्कण्ठावतीत्यर्थे। उत्क प्रवासी। शृङ्खलादस्य करभस्य बन्धने। शृङ्खलशब्दादस्य करभस्य बन्धनमित्यर्थे क स्यात्। शृङ्खल बन्धनमस्य करभस्य शृङ्खलक बन्धनमिति किं शृङ्खल वाममस्य करभस्य करभ इति किं शृङ्खल बन्धनमस्य गो। धनहिरण्यात् कामे। आभ्या कामे क स्यात्। धनस्य काम' धनक गेहीऽपि निस्पृहस्यास्य मुमुक्षोर्धनक कुत। इति शिष्टप्रयोग। स्वाङ्गेभ्य प्रसिते षिकसूदरादाद्यूने। स्वाङ्गवाचिभ्य प्रसितेऽर्थे क स्यात्। उदरात् षिक आद्यूने वाच्ये। केशेषु प्रसित केशकस्तत्पर इत्यर्थ दन्तक नखक इत्यादि घनिर्देशात् स्वाङ्गसमुदायादपि नखकेशक इत्यादि उदरे प्रसित औदरिक आद्यून क्षुधया पीड्यमान स्वस्यैवोदरपूरणमपेक्षत इत्यर्थ। अन्यत्र उदरक। कालाद्रोगनाम्नि। कालवाचकाद्रोगनामनि वाच्ये क स्यात्। द्वितीयको ज्वर द्वितीयदिनोत्पन्नो ज्वर इत्युच्यते तृतीयक चतुर्थक इत्यादि। कार्य्यकारणं अस्येति। ले कार्य्यमस्य कारणमस्येति चार्थे क स्यात् रोगनामनि वाच्ये। शीत कार्य्यमस्य ज्वरस्य शीतको ज्वर विषपुष्प कारणमस्य ज्वरस्य विषपुष्पको ज्वर.। अल्पह्रस्वकुत्सिताज्ञातावक्षेपणेषु। रोगनाम्नीति नानुवर्त्तते। ले. क स्यात् एष्वर्थेषु। अल्प तैल तैलक ह्रस्वो वृक्ष वृक्षक: कुत्सितोऽश्व अश्वक इहाज्ञातशब्देन य स्वेन रूपेण ज्ञाते विशेषेणाज्ञात स गृह्यते कस्यायमश्वक अश्वक.। अवक्षिप्यते न्यक्क्रियते येन तदवक्षेपण तस्मिन् वैयाकरणत्व केन त्व विकत्थसे व्याकरणत्व गर्वित। कृपायाम्। कृपाकारुण्येनाभ्युपपत्ति तस्या गम्यमानाया ले क: स्यात्। पुत्रक' बुभुक्षितक ज्वरितक'। तद्युक्तान्नीतौ। कृपायुक्तात् ले क स्यात् नीतौ गम्यमानायाम्। हन्तते गुडका'। कृपायुक्तो दानेनाश्वासयति दान रूपानीतिर्गम्यते पूर्वेण प्रत्यासत्तेरनुकम्प्यमानादेव त्य इह तु व्यवहितादपि यथा स्यादिति वचनम्। इनेयौ च जाते: नृनाम्न। मनुष्यनामधेयजातिशब्दात् कृपाया नीतौ गम्यमानाया क इनेयौ च स्यु'। व्याघ्रनामा कश्चित् सोऽनुकम्पित शिक्षितो वा व्याघ्रक' व्याघ्रिण. व्याघ्रिय इत्यादि। अजिनान्तान्नोपश्चाजिनस्य। अजिनान्तान्नाम्नस्ते स्यु कृपाया नीतौ गम्यमानाया तेषु अजिनस्य लोपश्च। व्याघ्राजिननामा कश्चित् सोऽनुकम्पित शिक्षितो वा व्याघ्रक' व्याघ्रिण व्याघ्रिय. एव कृष्णाजिनात् कृष्णिन कृष्णिक. कृष्णिय. इत्यादि। इकस्य बह्वचोऽचि त्वादितीयाच्चतुर्थाचो लोप्य. पूर्वदस्य पर्य्यायेण उक इनस्य म.। मनुष्यनाम्नो बह्वच.

क इन इय इकश्च एते स्युः कृपायां नीतौ च गम्यमानायाम् आदिद्वितीयाच्च आर्द्धि-चतुर्थाच परोभागो लोप्यश्च। पूर्वदस्य पर्यायेण लोप्यः उगन्तात् परस्य इनस्य नादेशश्च। देवदत्तोऽनुकम्पितः शिक्षितो वा देवदत्तकः अचि तु देविकः देविनः देवियः पचे दत्तकः दत्तिकः दत्तियः शोभनकर्म्मानुकम्पितः शिक्षितो वा शोभन-कर्म्मकः अचि तु शोभिकः शोभिनः शोभियः आदिद्वितीयाच परो लोप्य पूर्व-दस्य लोपे कर्म्मकः कर्म्मिकः कर्म्मिणः कर्म्मियः इत्यादि। आदिचतुर्थात् तु वृह-स्पतिदत्तकः वृहस्पतिकः वृहस्पतिनः वृहस्पतियः पूर्वस्य पर्यायेण लोपे दत्तिकः दत्तिनः दत्तियः इति मधुसूदनदत्तोऽनुकम्पितः शिक्षितो वा मधुसूदनदत्तकः मधु-सूदिकः मधुसूदिनः मधुसूदियः इत्यादि। पूर्वदस्य लोपः दत्तिकेत्यादि। बह्वच इति किं दत्तकः अचि किं देवदत्तकः उकस्तु वायुदत्तोऽनुकम्पितः शिक्षितो वा वायुदत्तकः अचि द्वितीयाच परो लोप्यः न्वोर्लोपौ ताविति वायविकः इनस्य नत्वे वायुनः वायवियः एवं भानुदत्तकः भानविकः भानुनः भानवियः पितृदत्तकः पित्रिकः पितृणः पित्रियः। एवं भ्रातृदत्तकः भ्रात्रिकः भ्रातृणः भ्रात्रियः इति पचे दत्तकः इत्यादि। परैकदेशिनस्तु इयस्य यादेशं स्वीकुर्वन्ति तन्मते वाय्यः पित्र्यः इति। तदुक्तम्। चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च। अप्रत्यये तथैवेष्ट उगन्तान्न इनस्य चेति। तन्मते अनजादौ के वृहस्पतिकः। प्रत्ययाभावे-ऽपि देव पूर्वलोपे दत्तः पचे देवदत्त इत्यादि। उपपूर्वात्तकौ च। मनुष्यनाम्न उपादेः परौ तकौ चकारात् इक इन इय एते स्युः कृपायां नीतौ च गम्यमानायां द्वाच् परभागो लोप्यश्च अचि। उपदत्तोऽनुकम्पितः शिक्षितो वा उपतः उपकः उपिकः उपिनः उपियः। अचि किम् उपदत्तकः। परलोप्ये द्वितीयेच्च। बह्वचो मनुष्यनाम्न एषु परभागो लोप्यः एच्च लोप्यः अचि परे। कुवेरदत्तोऽनुकम्पितः शिक्षितो वा कुविकः कुविनः कुवियः एवम् उपेन्द्रदत्तोऽनुकम्पितः शिक्षितो वा उपिकः उपिनः उपियः कहोडदत्तोऽनुकम्पितः शिक्षितो वा कहिकः कहिनः कहियः अचि किं कुवेरदत्तकः उपेन्द्रदत्तकः कहोडदत्तकः इत्यादि। एकाजद-परश्च। बह्वचो नृनाम्न एकाच्छब्दात् परभागो लोप्यः स्यादचि कृपायां नीतौ च गम्यमानायाम्। वागाशीर्दत्तोऽनुकम्पितः शिक्षितो वा वाचिकः वाचिनः वाचियः। एवं षडङ्गुलिदत्तोऽनुकम्पितः शिक्षितो वा षडिकः षडिनः षडियः सत्रानिर्दिष्ट-त्वान्नदमिति भाष्यम् अचि किं वागाशीर्दत्तकः षडङ्गुलिदत्तकः। आदितृतीया-दचोऽर्य्यमादेः। बह्वचो नृनाम्नोऽर्य्यमादेरादितृतीयाच परभागो लोप्यः स्यात्

अचि पर्य्ये कृपायां नीतौ गम्यमानायाम्। अर्य्यमदत्तोऽनुकम्पित शिक्षितो वा आर्य्यमिक आर्य्यमिण आर्य्यमिय। अचि किम् अर्य्यमदत्तक। अर्य्यमा शेवलश्चैव विशालवरुणौ तथा। विशाखश्चरणश्चापि अर्य्यमादि प्रकीर्त्तित.। अर्य्यमादेरिति किं शोभनकर्म्मानुकम्पित. शिक्षितो वा शोभिक इत्यादि। क प्रतिरूपनाम्नोरिवे। प्रतिरूप प्रतिकृतिस्तस्या सञ्ज्ञाया च इवार्थे सादृश्ये क स्यात्। अश्वक गर्द्दभक चित्रक यथा तत्प्रकृतिरुच्यते अथवा तत्सदृशस्यैव सञ्ज्ञायाम्। प्रतिरूप इति किं गौरिव गवय। लुर्मनुष्यविक्रेयजीविकार्थचित्रध्वजार्चासु। मनुष्यवाच्ये विक्रेयवर्ज्जजीविकार्थेषु कस्य लुप् स्यात्। चञ्चेव नर चञ्चा चञ्चावर्द्धिका जीविकार्थेषु चित्रध्वजाऽर्चान्नित्याभिधानम्। राम कृष्णरामादिप्रतिकृति गृहीत्वा भ्रमतीत्यथ ध्वजेगरुड वृष अर्चाया वासुदेव देवनादीना जीविकार्था प्रतिकृतय उच्यन्ते। अविक्रेय इति किं वासुदेवकात् विक्रीणीते। अनर्चादिषु तु हस्तिकान् छायादर्शको दर्शयति। देवपथादेश्च। देवपथादे प्रतिरूपे कस्य लुप् स्यात्। देवपथस्य प्रतिकृति देवपथ। देवाजशङ्खहंसेभ्य पथिन् कङ्कमुख तथा। मत्स्येन्द्रवास रज्जुश्च काकतुण्डश्च कच्छप। सिद्धपथौ दश प्रोक्ता बुधैर्वा विपथेन च। वस्तेर्ण्णेय शिलायास्त्वणिद्वा। वस्तिशब्दादिवार्थे ण्येय स्यात् शिलाशब्दात्तु ण्येयोऽणिद्वा स्यात्। वस्तिरिव वास्तेय. शिलेव शैलेय अप्रतिरूपेऽपि वास्तेय इत्यपर। कुशाग्रादेरीय.। कुशाग्रादिशब्देभ्यो इवार्थे ईय. स्यात् कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धि सूक्ष्मत्वादतितीक्ष्णत्वाच्च। अर्द्धजरतीव अर्द्धजरतीयम् अर्द्धजरती समाने वर्त्तते तद्वदिष्टानिष्टत्वात्। काकतालीय काकतालशब्द काकस्य गमन एव तालस्य पतनेन काकस्य मरणे वर्त्तते तद्वत् आकस्मिक सङ्गतम् एव घुणाक्षरीयम् अजाकृपाणीयम् अन्धकतीय खलतिबल्वीयमित्यादि। काकतालादिशब्दाना अर्थविशेषे स गणपाठबलात् अथवा मयूरव्यंसकादित्वात्। शर्करादेर्ण्ण सपत्न्यास्त्वणित्। शर्करादेरिवार्थे ण्ण स्यात् सपत्नीशब्दात्त्वणित् शर्करेव शार्कर। शर्करा पुण्डरीकश्च शतपत्रम् कपालिका। गोलोमापि च नाराच सिकता नकुल तथा। कुकाटिका च गोपुच्छ कृपा चैव प्रयोगत। सपत्नीव सपत्नश्च प्रतिपच्च स उच्यते। अङ्गुल्यादेष्णिक एकशालायास्त्वणित्। अङ्गुल्यादेरिवार्थे ष्णिक स्यात् एकशालायास्तु ष्णिक इट्प्रहित:। अङ्गुलीव आङ्गुलिक। अङ्गुलि कुलिश वल्गु रुदस्वित् बभ्रुमण्डलम्। चीनीचर्म्मणिर्वक्र कपिलो भरुजो हरि। खलवर्णौ च विज्ञेयौ शकुलिश्चौरसा सह। एकशालेव एकशालिक चकारात् ष्णिकश्च ऐकशालिक इत्यन्ये। कर्क-

लोहिताभ्यां णीकः। आभ्यामिवार्थे णीक स्यात् कर्कं इव कार्कीक लौहितीकः
स्वयमलोहितः स्फटिकादिः जवाद्याश्रयवशाल्लोहित इवाभासते य स एवोच्यते।
शाखादेर्यो द्रोस्तु भव्ये च। शाखादेरिवार्थे य स्यात् द्रुशब्दात् भव्य चेद् यः।
शाखेव शाख्यम्। शाखामुखो रोजधानीय मेधा स्कन्धश्च शृङ्गः वचनञ्च तव।
ज्ञातेन सार्द्धं शरणेन चाऽपि शाखादिरुक्तो बहुभिः प्रयोगात्। द्रुरिव द्रव्य
स्वभावात् क्लीवलिङ्ग यथा द्रुम फलादिभिरर्थिन प्रीणाति तथायमपि स्वविभवैः
भवति आत्मगुणसम्पन्नोऽपि द्रव्यमुच्यते द्रव्य हि क्रिया विनयति द्रव्यमिति
हिरण्यादिकमपि द्रव्य पुरुषार्थसाधकत्वात् णीककणीनेर्थाश्चेति त्वनिर्देशात्
अन्ये त्याश्च यथा। एकात् काकिनौ सजातीयासहाये। इवेति निवृत्त सजातीय-
द्वितीयरहिते एकशब्दात् क आकिन् एतौ स्याताम्। एकक एकाकी शतमेका-
किनो यान्तीति चिन्त्यं अष्टमाञो भागे लुक् वा षष्ठात्तु माने कश्च अष्टमो भाग
आष्टम लुक् वा अष्टम। षष्ठो भाग षाष्ठ षष्ठ माने तु षष्ठक षाष्ठ षष्ठ।
तन्न सहते हिमादेलु। हिमशब्दादेलु स्यात् तन्न सहत इत्यर्थे हिम न सहते
हिमेलु। शीतोष्णतृप्रादालु। एभ्यो न सहते इत्यर्थे आलु स्यात्। शीत न
सहते शीतालु उष्णालु तृष्णालु। बलवातादूल। आभ्यां न सहते इत्यर्थे ऊलः
स्यात्। बल न सहते बलूल वातूलः। आभीक्ष्ण्ये सख्यादेरक पाद पाच्च।
सख्यापूर्वात् पादशब्दादाभीक्ष्ण्येऽक स्यात् पादस्य पच्च। द्वौ द्वौ पादौ ददाति
द्विपदिका ददाति तार्थेगसङ्ख्याऽकः कात्यदि त्ये आभीक्ष्ण्ये द्योतिते सति न द्विः
एव त्रिपदिका द्वे द्वे शते द्विशतिका द्विमोदिका ददाति आभीक्ष्ण्य इति किं द्वौ
पादौ ददाति ददात्यवारोपणार्थे। दानार्थकत्वे तु परसूत्रविषय। दण्डव्यप-
सर्गयोश्च। अवीप्सार्थोऽयमारम्भः व्यपसर्गो दान द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिका
दण्डित द्वौ पादौ व्यपसृजति द्विपदिकाम् एव द्वितीयिका द्विमोदिकामित्यादि।
द्वौ द्वौ मासौ ददाति द्वौ मासौ व्यवसृजति इत्यत्र न स्यादनभिधानात्। वेश्च
नानाशसङ्कटा। वेरेते सु च इत् चित्त्वाद्य विना विनाशः विसङ्कटः नञ आनाच्।
नञ् शब्दादानाच् स्यात् चित्त्वाद्य नाना। नेर्विडविरीषौ। नेरिमौ स्याताम्।
निविड निविरीषम् किल वाक पिटाश्चिश्रेषु। नेरित्यनुवर्त्तते नेरेते सु तत्र
न्नियोगे निश्चिरादिशश्च। चिक्लिल चिकक चिपिट सार्थे के चिपिटकः एते
गुणशब्दा यथा कथञ्चिदुन्नेयाः अतएव सूत्रकारैरुपेक्षिताः। क्लिन्नाह्लश्चक्षुषि ले
चिल्पिचु तः। क्लिन्नशब्दात् चक्षुषि वाच्ये लः स्यात् ले परे क्लिन्नशब्दस्य चित् पित्

लुत् एते आदेशाः स्युः। चिक्क पिक्क चुक्क तीर्लेल। अवात् कटकुठारौ वैरूप्ये भट टीटलाटास्तु नासिकानमनादौ। अवशब्दात् वैरूप्ये कटकुठारौ स्याता नासिकानमनादौ तु भट टीट लाटा स्युः। अवकट अवकुठार अवभट अव टीट अवलाट नतनासिक इत्यर्थः। पक्षात्तिर्मूले स्त्रियान्तु यून। पक्षशब्दात्ति स्यात् मूलेऽर्थे युवन्शब्दात्तु स्त्रियाम्। पक्षति युवति। तिलात् पिञ्जपेञ्जौ निष्फले। तिलशब्दान्निष्फलेऽर्थे एतौ स्त। तिलपिञ्ज तिलपेज निष्फल इत्यर्थः। पितृमातृभ्यां डामहस्तत्पितरि तद्भ्रातरि तु व्यडुलौ। सौवत्वात् नङ्गा। आभ्यां तयोः पितरि डामह स्यात् तयोर्भ्रातरि तु क्रमात् व्यडुलौ स्त ङ इत्। पितामह मातामह पितुर्भ्राता पितृव्य मातुर्भ्राता मातुल। अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसाः। अविशब्दो मेषवाचक, तस्मात् दुग्धेऽर्थे एते स्युः। अविसोढम् अविदूसम् अविमरीस विधानसामर्थ्यान्नष इति जयादित्य। भर्तृहरिस्तु मूर्द्धन्य एव विदध्यात्। विस्तारे पट। विस्तारेऽर्थे पट स्यात्। अवीना विस्तार अवि-पट प्रातिपदिकादिति परे। अध्युपाभ्यां त्यकोऽदूरदूरासन्नभागयोः। आभ्यां क्रमादेतयोरर्थयोस्त्यक स्यात्। अधित्यका अद्रेरूर्द्ध्वभाग, उपत्यका अद्रेरासन्ना भूः स्वभावादनयोः स्त्रीत्वम्। कथ समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरीति चेत् सत्य समुद्रोपत्यकेत्युपचारात्। ष्णिक उदरात्तदधीनालसे। उदरशब्दात् तदधी-नालसे वाच्ये ष्णिक स्यात्। औदरिक। इन्द्राद्दियो लिङ्गादौ चेवात्तु परञ्चेवे चिकित्स्ये। इन्द्रशब्दाद्दिय लिङ्गदृष्ट सृष्ट जुष्ट दत्तेषु। चेवशब्दात्तु परञ्चेवे चिकित्स्ये इत्यथ। इन्द्र आत्मा तस्य इदम् अनुमापक लिङ्गम् इन्द्रियम् आत्मा चक्षुरादिभिरनुमीयते न खलु कर्त्तं करणमस्ति अथवा इन्द्रस्यात्मनो विषयोप-भोगाय भवति तस्येदम्। परञ्चेव जन्मान्तर शरीर तव चिकित्स्य इत्यर्थे चेवियो व्याधि स इह जन्मन्यसाध्य इत्यर्थः अथवा परञ्चेवम् अन्यशरीर तत्र सक्रमय्य चिकित्स्य चेवियम्। अथवा शस्त्रञ्चेव दृषञ्चेव वा परञ्चेन तत्र चिकित्स्य विनाश्य दृष चेवियम् अथवा परदारा परञ्चेव तत्राशुभहेतुत्वात् तत्र चिकित्स्यो नियाह्य, पारदारिक चेविय शालीनकौपीनसाप्तपदीनान्यऽधृष्टाकार्य्यसख्येषु। एतान्येतषु अर्थेषु षीनान्तानि निपात्यन्ते। शालाप्रवेशमर्हति शालीना वधू अधृष्टेत्यर्थ। कूपप्रवेशमर्हति कौपीनमकार्य्यम्। सप्तभि पादै प्राप्य सख्य साप्तपदीन सख्यम्। यथा मुखीनसम्मुखीनौ दर्शने। दर्शनेऽर्थे एतौ निपात्येते दृश्यतेऽव दर्शन मुखस्य सदृश यथामुखं यथासादृश्ये इति वस, दर्पणादिस्थप्रतिबिम्ब उच्यते

तस्मादीनौ निपात्यते तथाच यथामुखीन सीताया' पुप्लुवे बहुलोभयन्निति भट्टिः सम च तत् मुखञ्चेति सम्मुखीन निपातनात् समकारस्याकारलोप अथवा सम्यगर्थेन समशब्देन प्रादिस हाभ्या दर्पण उच्यते। सर्वचर्म्मणो णीनेनौ क्वते। अस्मात् क्वते णीनेनौ स। सर्वेण चर्म्मणा क्वत सार्वचर्म्मीण सूत्रनिर्देशात् षस षीसेत् सर्वस्य चर्म्मणा क्वतमिति वाक्यम्। साचात् द्रष्टरि सञ्ज्ञाया ञिन्। साचाच्छब्दात् द्रष्टरि वाच्ये ञिन् स्यात् नाम्नि। साची साचिणौ साचिण इति। अनुपदादिन्नन्वेष्टरि। अनुपदशब्दादिन् अन्वेष्टरि वाच्ये। मृगस्यादनुपदी रामो जगाम गजविक्रम। सपूर्वपूर्वात्। सपूर्वदात् पूर्वशब्दात् इन् स्यात्। क्वत पूर्वमनेन क्वतपूर्वी काट भुक्तपूर्वी ओदन। इष्टादे। इष्टमनेन इष्टी यागे अधीती व्याकरणे निराक्वती गृहीती क्वतीश्रुतीत्यादि। इष्टसङ्कलिताऽधीत पूर्त्तव्याकुलिताऽटितम्। नियुक्तागदितायुक्त निगृहीतावकल्पितम्। निराक्वत निपतित गदित परिरचितम्। आसेवितावकीर्णावधारितञ्च निसारितम्। श्रुतसरचिता म्नातोऽपाक्वतोपक्वतानि च। परिगदित परिकलितम्। निकथितमुपसादिताऽनुगुणितञ्च। अनुपचित परिगणित तथा पचितमुद्गृहीतञ्च। पूर्वात् भुक्ते। केवलपूर्वशब्दात् भुक्तेऽर्थे इन् स्यात्। पूर्वमनेन आशित भुक्त पीत वा पूर्वी। श्राद्धादिकश्च। श्राद्धशब्दात् भुक्तेऽर्थे इक स्यात् चकारादिन् च। श्राद्ध वैदिककर्म्मविशेषस्तत्सावन द्रव्य श्राद्धम् उपचारात् तस्मिन्नहनि भुक्त येन स श्राद्धी दिवसान्तरे भुक्ते न श्राद्धीत्युच्यते। नवयज्ञादेर्णिकोऽत्र वर्त्तते। नवयज्ञादेरत्र वर्त्ततेऽर्थे णिक स्यात्। नवयज्ञो वर्त्ततेऽस्मिन् नावयज्ञिक पचे याज्ञिक इत्यादिराक्वतिगण। धेनो स्नो दुग्धे ऋणदत्तायाम्। धेनुशब्दात् दुग्धरूपेण ऋणदत्ताया धेनौ वाच्याया स्न स्यात्। धेनुष्या गौ। अथ चातुरार्थिक। अस्मिन् देशेऽस्तीति नाम्नि। अस्मिन् देशे अस्तीति वेत्त्यादित्वात् ण स्यात् सञ्ज्ञायाम्। उदुम्बराऽस्मिन् देशेऽस्ति औदुम्बरो देश एव वाल्वज पार्वत इत्यादि मत्वर्थीयापवादोऽय योग। निर्वृत्ते। नास्तीति वर्त्तते तेनेन निर्वृत्ते अर्थे वेत्त्यादित्वात् ण नाम्नि। सहस्रेण निर्वृत्तो परिखा साहस्री परिखा कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी। निवासादूरभवयो स्नि परोऽनयोरर्थयोर्वेत्त्यादित्वात् ण स्यात सञ्ज्ञायाम्। निवसत्यस्मिन् निवास शिवीनां निवासो देश शैवो देश एव ऋजुनावान निवासो देश आर्जुनाव' आम्बष्ठ' विदिशाया अदूरे भव वैदिश। औरसुवाल्वादेष्ठस्तेषु। उवर्णादसुवान्वादश्चतुर्षु अर्थेषु ट्न स्यात् सञ्ज्ञायाम्। अवटव सन्ति अस्मिन् देशे

आवटव कक्तव: सन्त्यस्मिन् देशे काकतव.। सुवास्त्वादिसु सुवास्तव' सन्त्यस्मिन् देशे सौवास्तव ट्णायो सङ्काङ्कघोषलक्षणेषु भेद:। सुवास्तु शौवलीवर्णं. शिखण्डी खण्डुकर्कशौ। कण्डु कठीक्रष्टकर्णौ विकर्षश भगीरथ। गर्त्त कर्कन्धु मत्यऽविकर्णाड्कपूरिणौ तथा। बीधीवीवृन्त कौञ्चश्च तथा भीमरथी मत.। अतीवर्णातिरिक्ताना पाठो विपाशीत्तरकूपे चेति ट्णबाधनार्थं। बीधीवीवृन्तरयो: पाठात् वौधाना सङ्घ. वैधीय आजकवीणीय इत्यादि। कौञ्चसावत् कार्णच्छिद्रकेण निर्वृत्ता कार्णच्छिद्रका तेषा सङ्घ कार्णच्छिद्रकीय एव कार्कवाकवीय इत्यादि। बह्वजन्ताभ्या मतुवतुभ्या च। बह्वच परस्मान्मतोर्वतोश्च चतुर्ष्वर्थेषु ट्णः स्यात्। सुरुचिमता निर्वृत्त सौरुचिमत इक्कटश्चन्दान् मोञ्जमक्षपादतुरिति वतु नाप्यग्रस्यर्थ इतिर्घ इककटवान् तेन निर्वृत्त ऐककटवत बह्वजन्ताभ्यामिति कि माला वता निर्वृत्त मालावत तस्य सङ्घ मालावतीय। कूपे बह्वच। बह्वच् ते कूपे वाच्ये चतुर्ष्वर्थेषु ट्ण स्यात्। दीघवरत्रेण निर्वृत्त दैर्घवरत्र कूप तस्य सङ्घ इत्यर्थे दैर्घवरत्र इत्यत्र वा इत्यादि। विपाशीत्तरे च। कूप इत्यनुवर्त्तते विपाशा नाम नदी तस्या उत्तरे य. कूप तस्मिन्नभिधेये ट्ण स्यात्। अबह्वजर्थ आरम्भ.। दत्तेन निर्वृत्त दात्त कूप गौप्त तत्सङ्घ दात्त गौप्त। उत्तर इति विपाशाया दक्षिणत: कूपे दात्त गौप्त वा तस्य सङ्घे दात्तीय गौप्तीय। सङ्कलादेश। सङ्कलादेश्चतुर्ष्वर्थेषु ट्ण स्यात्। सङ्कलेन निर्वृत्त साङ्कल तस्य सङ्घ साङ्कल इयादि। सङ्कल कुष्कल कुम्भलोम गम्भीर सण्डपम्। निधानानीक वेसान सुभतीत्पुटसुङ्गलम्। चत्पुलतर गोविन्द निवासाद्दात्मगोभृत.। अभिशक्तश्च सिकता भल्लपालसुमङ्गलौ। सुदत्तो वरुणो राजभृतो बहुलमित्यपि। पुलोमश्च कृपासश्च सर्या मदज एव च। सुदत्तश्च सुनेत्रश्च पलाशीऽन्ये प्रयोगत। स्त्रीषु सौवीर शाल्वप्राचु। सौवीरदेशे शाल्वदेशे प्राग्देशे च स्त्रीलिङ्गे वाच्ये चतुर्ष्वर्थेषु ट्ण स्यात्। दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तमित्री सौवीरनगरी विधूमाग्निना निर्वृत्ता वैधूमाग्नी शाल्वनगरी काकन्देन निर्वृत्ता काकन्दी प्राच्यनगरी। णकोऽरीहणादे। अरीहणादेश्चतुर्ष्वर्थेषु णक स्यात्। अरीसात्। अरीहणेन निर्वृत्तम् आरीहणकम्। अरीहणकाश कृतज्ञा भगलो कुन्दवीरणम्। विशाख शिशपाविल्लौ विपाश' साञ्चरायण। किरणद्रवणौ चापि श्वास चान्द्रायणावपि। रैवतीदक्षनौ कुण्ड खदिरा वैसतायनम्। क्रौष्टायनश्च वधिर चेगर्त्तायन खाण्डवा। शिरीषो जाम्बवत् खाडायना शैसायनस्तथा। श्वैतायणश्च शक्तिल्यायन सौमायनोऽपि च।

सुयज्ञश्च वराहश्च शर्करान्ये प्रयोगत. । ऋष्यादे' क: । ऋष्यादेश्चतुर्षु अर्थेषु क: स्यात् । ऋष्येण निर्वृत्त ऋष्यक । ऋष्यन्यग्रोधखदिरा. शर्करान्तर खण्डव । परिवेश स्थूलबाहुर्वरण शमधूसरौ । उत्तराश्मा वितानश्च विहीनश्चापि कर्दमम् । विधानश्च विलङ्गश्च परे शिष्टप्रयोगत । सुतङ्गमादे णि । सुतङ्गमादेश्चतुर्षु अर्थेषु णि. स्यात् । सुतङ्गमेन निर्वृत्त सौतङ्गमि स्त्रिया सौतङ्गमी सुतङ्गमी महाचित्ती विप्रचित्ताऽर्जुनाऽजिरा. । शुन श्वेत महापुत्रास्तथा शुक्रोऽव मस्मत. । मुनिचित्तौ विप्रचित्तौ गदिकोऽन्ये प्रयोगत. । सख्यादे ण्येय । सख्यादेश्चतुर्षु अर्थेषु ण्येय स्यात् । सख्या निर्वृत्त सखेय । सखिशीकरचक्राणि चक्रवाकश्च शोफिन. । कुगलोऽशोक वाग्दत्ता सखिदत्तकरस्तथा । सोमवल्लभनागश्च शमन सुरसोऽस्मरा । ण्य. सङ्काशादेर्बलादेस्त्वणित् । सङ्काशादेश्चतुर्षु अर्थेषु ण्य' स्यात् बलादेस्तु य' । सङ्काशेन निर्वृत्त साङ्काश्य । सङ्काश यूपकम्पीन काश्मीराश्मीन नासिका । सुगदीसगदीनाशो विवर्णोऽगस्तिरेव च । पुलिन नैऋत्यकूटास्स कोविदारस्तथैव च । अङ्गचूडारमङ्गारा कलिर खडिरस्तथा । अगदो मगध: शूरसेन कर्म्मार इत्यपि । विकारीऽथ सुपन्यश्च सुपथोऽन्यैर्विधीयत । सुपथा निर्वृत्त सौपथ्य ण्य सुपथ. सुपन्थादेश बलादेस्तावत् बलेन निर्वृत्त बल्यम् । बल पुल्मूलश्चैव कुल दुल नल बलम् । सुरी नदश्च सम्प्रोक्तो नव गाव प्रकीर्त्तिता. । पक्षादेर्णायन । पक्षादेश्चतुर्षु अर्थेषु णायन स्यात् । पक्षेण निर्वृत्त पाक्षायण । पक्ष चैव तुषाराश्च कुम्भशीकर रोमका' । सुवर्णसरलौ तव लोमको हसकोऽण्डक । अलिक सरकोद्दल विलश्च समनो मत । पथ: पन्थो णायने स्यात् पक्षोत्तरदश स्मृता । पथा निर्वृत्त पान्थायन । कृशाश्वादेरीय । कृशाश्वादेश्चतुर्षु अर्थेषु णीय: स्यात् । कृशाश्वेन निर्वृत्त कार्शाश्वीय । कृशाश्वोऽरिष्टश्च यनाऽरश्मवेश्माऽजिर सुखम् । विशाली वामक कूटी लोमशो विनतस्तथा । वर्चोद्दपूरगा धूमा मौदान्यविनतावपि । सदृश्च वायसश्चैव सगर. सुन्दरस्तथा । शर्कराप्यत्र सा प्रोक्ता द्वाविंशतिर्मनीषिभि । कुमुदादे ष्णिकौ गर्त्तादेस्त्वणित् । कुमुदादेश्चतुर्षु अर्थेषु ष्णिक स्यात् गर्त्तादेरिक. । कुमुदेन निर्वृत्त कौमुदिकम् । कुमुद गोमठ' कर्ण रथकारो मुनिस्थलम् । अश्वत्थ: शाल्मली दाम ग्रामश्चैव कुटन्नटम् । शर्करा च शिरीषोऽपि द्वादशैते स्मृता बुधै । गर्त्तादेस्तावत् गर्त्तेन निर्वृत्त: गर्त्तिक. । गर्त्त न्यग्रोध कुमुदाश्वत्थकूपविकङ्कता । नलाश्च शर्करा जीवं कण्टकट वल्वजा: । परिवाप. शिरीषश्च सराश्च. पञ्चभिर्दश ।

कर्णादेर्णायनि'। कर्णादिभ्यश्चतुर्षु अर्थेषु णायनि स्यात्। कर्णेन निर्वृत्त' कार्णायनि। कर्णो वशिष्ठ स्त्रिक कुम्भीजीवीऽङ्खवान् शपस्तथा। अर्को वशिष्ठ कुलिश पञ्चजन्य' तथैव च। द्रुपदश्च समाख्याता द्वादशैव मनीषिभिः। वीऽश्मादेः। अश्मादिभ्यश्चतुर्षु अर्थेषु र' स्यात्। अश्मना निर्वृत्तः अश्मर स्त्रियाम् अश्मरा रोगे तु अश्मरी नदादित्वादीप्। अश्मा यूथ भुषी मीनो दर्भाविन्दगुडौ शिखी। खण्ड काञ्चनखाश्चैकादशाऽश्मादौ समीरिता। तृणादेः स। तृणादिभ्यश्चतुर्षु अर्थेषु स स्यात्। तृणेन निर्वृत्ता तृणसा अभिधानात् स्त्रीत्वम्। तृण जलनभौ पर्ण स्वर्ण वर्ण कुल बलम्। वरणस्य वराण सेऽवाष्टावाहुर्मनीषिण। वरणादुद्भव वराणस तत्र भवा पू' र्णा वाराणसीति। प्रेचादेरिन्। प्रेचादिभ्यश्चतुर्षु अर्थेषु इन स्यात्। प्रेचया निर्वृत्त' प्रेची प्रेचिणौ प्रेचिण। प्रेचा न्यग्रोध फलका बन्धका धुरकैकाटा। चिपका ध्रुवका चैव सङ्कटप्रङ्कटौ मतौ। काशादेरिन। काशादिभ्यश्चतुर्षु अर्थेषु इन स्यात्। काशेन निर्वृत्त काशिन। काश वास गुहाऽश्वत्थ पीयूचा कर्करा तृणम्। कर्बुरकर्दमौ चैव पलाश विषकण्टका। नडी वनमपि प्रोक्ताश्चतुर्दश मनीषिभि। मधुविसादिभ्या मतुवत्। आभ्या चतुर्षु अर्थेषु क्रमात् मतुवत् स्याताम्। मधुना निर्वृत्तः मधुमान्। मधुरेण शमीस्थानुकर्कन्धुवर्म्मशताय। आहृतिर्न्दृष्टिवासन्दीचुरेकादश कीर्त्तिता। विसेन निर्वृत्त विसवान्। विसपाण्डासवाश्चैव कवीरश्चकटेष्टका.। किशवाषार्थ्यणश्चैव हिमञ्च वरण दश। यद्यपि चान्द्रेणेद नोच्यते मतुरस्त्यर्थे मीञ्मभृपाद्वतुरित्याभ्यां सिद्धे तथापि देशनाम्नि णाबाधनार्थ.। नद्यामस्त्यर्थे वदसुवास्त्वादेश्च। सुवास्त्वादिभिन्नात् चतुर्षु अर्थेषु नद्या मभिधेयायाम् अस्त्यर्थवत् मतुवत् स्याताम्। इचुणा निर्वृत्ता इचुमती नदी। एव शरावती उडुम्बरावती वीरणावती पुष्करावती। सुवास्त्वादिस्तु सौवास्तवी भागीरथी नदी सुवास्त्वादि प्रागुक्त। नडकुमुदमहिषवेतसेभ्यो डित्। एभ्यश्चतुर्षु अर्थेषु वतुश्च डित् स्यात् डिति टेर्लोप। नडा अस्मिन् देशे सन्ति नड्वान् कुमुद्वान् महिष्मान् वेतस्वान्। नडशादाद्वल'। आभ्या चतुर्षु अर्थेषु वल' स्यात्। नडा अस्मिन् देशे सन्ति नड्वल शाद्वल डिति टेर्लोप शष्पवाचिन शादशब्दादेव त्यो न तु कर्दमवाचिनोऽनभिधानात् इति भागवृत्ति। शिखाया वल.। शिखाशब्दात् चतुर्ष्वर्थेषु वल स्यात्। डिन्नानुवर्त्तते शिखा सन्त्यस्मिन् देशे शिखावल नगर मत्वर्थोऽयौ वल सम्बन्धमात्रे इह तु देशे नाम्न्येव। उत्करादेरीयो नडादेः कश्च'। उत्करादिभ्यश्चतुर्षु अर्थेषु ईय. स्यात् नडादिस्तु ईय. कन् च स्यात्। उत्करेण निर्वृत्तम् उत्करी-

४३८। त्वतौ भावे।

त्वतौ १॥, भावे ७। ।

साधुत्व जडता, पाचकत्व ब्राह्मणीत्वम्।

यम्। उत्कर सङ्कर. पर्ण पिप्पली मूलपिप्पली। अश्मार्कसङ्कलाश्वत्थकुलका-शातपा ऋतु। भस्त्राग्निकितवा शाला विशालीतक्षीशर्करा। खण्डाजिना ऽनेकतिका सुवर्णचिवुकावपि। पलाश' खदिर श्वाव नायोनेरौचकस्तथा। आर्द्रवेन्द्र ह्रताश्च जनकर्म्म निचाकर'। नितान्त वृच कश्चित स्त्रियीर्णचिवुकी मत। नडरेग कपोतेचु विल्ववेतस तच च। काष्ठवेतमपि प्रच कुत्राया खीऽत्र सम्मत। नडादि कुञ्चायन्तर्गेण ईय कनी न इत्। नडेन निर्वृत्त नडकीयम्। कुञ्चकाया निर्वृत्त कुञ्चकीय कनि ख। जनपदे लुप्। देशे तन्नाम्नीति चतुर्ष्व-र्थेषु विहितस्य जनपदवाच्ये लुप् स्यात्। ग्रामसमुदायो जनपद पञ्चालाना जन पद पञ्चाला सन्त्यस्मिन् देशे यञ्चाला कुरव मत्स्या अङ्गा वङ्गा सुह्मा' पुण्ड्रा इत्यादि। इह कस्मान्न भवति उडुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति औडुम्बरो जनपद. वैदिशो जनपद इति तन्नाम्नीति वर्त्तते न चेत् लुबन्त तन्नामाभिधेय भवति। वरणादेश्च। वरणादिश्चतुर्षु अर्थेषु उत्पन्नस्य लुप् स्यात्। अजनपदार्थोऽयमारम्भ वरणाया अदूरभवो ग्राम वरणा एव शृङ्गीशाल्मल इत्यादिराकृतिगणोऽयम्। शर्क-राया वा णश्च। शर्कराशब्दाच्चतुर्षु अर्थेषु उत्पन्नस्य लुप् स्यात् वा णश्च वा स्यात्। शर्करा अस्मिन् देशे सन्ति शर्करा पचे णा शार्कर' उभयत्यक्तपचे अबाधितत्वात् शार्कराकम् ऋष्यादित्वात् शर्कराक कुशादित्वात् शार्करीय कुसुमादित्वात् शार्क-रिक गर्भादित्वात् शर्करिण काशादित्वात् शार्करिणम् उत्करादित्वात् शार्करीय-मिति उक्तश्चातुरर्थिक इति प्रकीर्णकम्॥ ४३७॥

स्याद्यन्तात् त्वतौ स्याता भावेऽर्थे। भावस्तु प्रवृत्तिनिमित्त येन धर्म्मेण अय' गौरिति प्रतीति' स्यात स धर्म्मो गोशब्दस्य भाव इत्यर्थ साध्व्या भाव साधुत्व जडाया भावो जडता उभयत्र पुवत् स्त्र्युक्तेति पुवद्भाव। पाचिकाया भाव पाचकत्वम् अत्र नोपाकाकोड इत्यनेन निषिद्धेऽपि कोङादि' पुवदिति विशेषविधानात् पुवद्भाव। एव षष्ठ्या भाव. षष्ठत्व मैथिल्या भावो मैथिलत्वम् इत्यादौ पु वद्भाव स्यादेव। ब्राह्मण्या भावो ब्राह्मणीत्व दत्ताया भावो दत्तात्वम् उभयत्र तत्वेत्जात्याख्य इत्युक्तेर्न

४३९। लीकोऽर्घात् सः ष-स्ति।

लि-इक ५।, अ र्घात् ५।, स ६।, ष १।, ति ७।

अर्घाल्लीकः सः षः स्यात् तद्धिते ते। यजुष्टम्। र्घान्तु गीस्त्वम्।

पुवद्भाव। अत्र त्वान्तस्य क्लीबत्वं तान्तस्य च स्त्रीत्वमभिधानात्। अत्र उक्तस्य त्वत इत्युभयस्य पूर्वोक्तस्य भावविहितष्णादेश्च सामान्यविशेषत्वाभावात् बाध्यबाधकत्वाभावे जडस्य भावो जडत्वं जडता। जाड्यम्। एवं गुरोर्भावः गौरवं गुरुत्वं गुरुता इत्यादि स्यादेव॥ ४३८॥

श्री रा-टी—त्वश्च तश्च तौ भावेऽर्थे ष्यन्तात् तौ स्त। शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भाव, स चानेकप्रकार क्वचिदनेकेषु एकप्रत्यभिज्ञाजनक यथा गोत्वाश्वत्वादिजाति क्वचित् स्वरूपमात्र यथा चैत्रत्व नभस्त्व क्वचित् सम्बन्धित्व यथा शुक्लस्य पटस्य शुक्लत्व जडता क्वचित् द्रव्यसम्बन्धित्व यथा दण्डित्व विशेषणत्व क्वचित् कर्म्मसम्बन्धित्व यथा पाचकत्व गन्तृत्वम्। साधुत्वमिति साधोर्भाव इति वाक्य येन कर्म्मणा साधुरय मिति बुद्धिर्जायते तत्कर्म्मसम्बन्धित्वमिह भाव। जडतेत्यत्र जाड्यगुणसम्बन्धित्व जडाया भाव इति वाक्यम् एव पाचिकाया भाव पाचकत्व तत्वे जात्याख्याभिन्नस्य पुवद्भाव.। ब्राह्मणीत्वमिति जाति. स्वाङ्गेयान्न पुवद्भाव एवं चन्द्रमुखीत्वमि त्यादि॥ ४३८॥

लेरिक् लीक् तस्मात् नास्ति र्घो यत्र सोऽर्घं तस्मात्। दीर्घवर्जात् लीक परस्य सस्य ष स्यात् तकारे परे, तकारस्तु प्रकरणवलात् तद्धित एव। यजुषो भाव यजुष्टम् एवं हविष्टं गिरो भाव गीस्त्वम् अत्र व्र्वनच्तयोति दीर्घे विरामे रेफस्य विसर्गे पुनर्विसर्गस्य सकारे षत्वप्राप्तौ दीर्घपरतान्निषेध। एव धूस्त्वम्। लीक. कि वभूस्तराम्। तद्धिते तकारे इति कि यजुस्तेन पठितम्॥ ४३९॥

श्री रा टी—लेरिक् लीक् तस्मात् न र्घं अर्घंतस्मात् तौति तौकान्त इम लेरिक परस्य सस्य य स्यात् तसन्नतकारे परे न तु परस्य यजुष्टमिति यजुषो भाव इति वाक्यं र्घात् धूस्त्वं लेः कि कुर्य्युस्तरा कुर्य्युस्तमाम्॥ ४३९॥

४४०। वृत् साम्ये।

वृत् ।१।, साम्ये ७।।

उपमानार्थे वृत् स्यात्। कृष्ण इव कृष्णवत्।

४४१। मतुरस्त्यर्थे।

मतु १।, अस्ति अर्थे ७।।

श्रीरस्ति यस्यासौ श्रीमान्, विदुष्मान् दोष्मान्।

समस्य भाव साम्य तस्मिन् स्याद्यन्तात् वृत् स्यात् उपमानेऽर्थे वकारोऽव्ययार्थ कृष्ण इव कृष्णवत् शिवो भाति एव कृष्णमिव शिव मन्ये कृष्णवत् एव सर्वविभक्त्यन्तात् वृत् प्रत्यये कृते विभक्तेर्लुक्। द्रव्यसाम्ये यथा कुवेर इव धनी कुवेरवत् गुणसाम्ये चन्द्र इव शुक्ल चन्द्रवत् गुणहीन अन्धवत् क्रियासाम्ये तपस्विवत ॥ ४४०॥

श्री-रा टी—समस्य भाव साम्यम् उपमानम्। कृष्णवदिति अभिधानात उपमान क्रिया निरूपणीय तेन पुत्रेण तुल्य स्थू॰ पुत्रेण तुल्य पिङ्गल इत्यादि गुणतुल्ये न स्यात्। एव शिवमिव विष्णु पश्यति शिववद्विष्णु पश्यति ब्राह्मणेन तुल्य वर्त्तते ब्राह्मणवत् वर्त्तते ब्राह्मणवत् क्षत्रियाय ददाति व्याघ्रवन्मार्जारादिर्भाति देवदत्तवत यज्ञदत्तस्य धन माथुरवत् स्रुघ्ने प्राकारा' पौरस्त्री क्रियाग्रहण नानुषज्यते। परे तु द्वितीयान्तेभ्य. वृत् त्य कुर्वन्ति भाष्यविरोधात् तच्चन्द्रो न मन्यते किन्तु स्यन्तादेव तृतीयान्तादपि लब्धा यन्यकृत् सूत्रमिति। अर्हे च। अर्हतीत्यर्हे पचाद्यन् न्तरर्हेऽर्थे वृत् स्यात्। राजानमर्हति वृत्त राजवत् वृत्त मुनिवत् वृत्तम अनभिधानात् ब्राह्मणमर्हति वृत्तम् इत्यत्र न स्यात्॥ ४४०॥

तदस्यास्तीत्यर्थे स्याद्यन्तान्मतु स्यात् तेन प्रथमान्तादित्यर्थ। मतोरुकार त्रिन्वोऽङ्करिति नुमर्थं स्त्रियामीवर्थश्च। तेन श्रीमान् श्रीमती। विद्वान् अस्ति यस्य विदुष्मान् अत्र मतौ परे वसोर्वकारस्य उकार विधानसामर्थ्यादेव अकारोऽड्त्वेन प्राप्तस्य वतु बाधित्वा मतु स्यात्। ततश्च मतौ परे वकारस्य उकारे मद नसावित्यनेन दान्तत्वनिषेधात् विरामाभावे ससध्वसिति दत्वोऽप्राप्तो षत्वम्। एव दोरस्ति अस्य दोष्मान्। मत्वादीना स्यानमाह दुर्गसिंह। भूमनिन्दा प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्ति विवक्षाया मत्वादयो भवन्त्यमी इति। एष्वर्थेषु यदा-

४४२ । मोङ्म-झपाद्वतुः ।

म-अ-उङ्-म् झपात् ५।, वतु १। ।

मकारोङोऽवर्णोङो मकारान्तादवर्णान्तात् झपान्ताच्च वतुः स्यादस्त्यर्थे। लक्ष्मीवान् यशस्वान् भास्वान् किंवान् ज्ञानवान् विद्यावान् विद्युत्वान् ।

ऽस्तीति विवक्षा क्रियते तदा मत्वादयो भवन्तीत्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । भूम्नि बहुत्वे गाव सन्त्यस्य गोमान् । निन्दायां पापी । प्रशंसायां रूपवान् । नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षा अतिशायने उदरवती कन्या । संसर्गे दण्डो पान्थ । अत्र न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेदर्थप्रतिपत्तिकर इति प्राञ्च । तेन शोभना बुद्धिरिति कर्मधारये सुबुद्धिमान् जन इति न स्यात् । शोभना बुद्धिर्यस्यासौ सुबुद्धिरिति बहुव्रीहिणैव तदर्थप्रतिपादनात् । ननु वर्जयेत् द्विदल शूली कुष्ठी मांस क्षयी स्त्रियम् । द्रवमन्नमतीसारी सर्वञ्च तरुणज्वरी । अत्र कर्मधारयात् कथमिनिति चेत् सत्यम् । तरुणोज्वरो यस्येति बहुव्रीहिणा ज्वरस्यास्तित्वमात्र प्रतिपाद्यते न तु ज्वरस्यातिशयाद्य प्रतिपादयितु शक्यते तेनात्रातिशयार्थो मत्वर्थीय स्यादेव । एव मत्वर्थीयात् सरूपो मत्वर्थीयो न स्यात् । यथा धनमस्यास्तीति धनवान् पुनर्धनवानस्यास्तीत्यर्थे झभान्तादपि वतुर्न स्यात् । असरूपस्तु स्यादेव यदाज्ञानमस्त्यस्य ज्ञानी पुनर्ज्ञानिन सन्त्यस्य इत्यर्थे ज्ञानिमान् राजा इति ॥ ४४१ ॥

श्री-रा-टी—अस्ति अर्थो यस्य यस्मिन् वा अस्त्यर्थस्तस्मिन् अस्त्यर्थो विद्यमानसम्बन्ध प्रथमान्तादस्यास्मिन्नित्यर्थे मतु स्यात् य प्रथमान्तनिर्दिष्ट सोऽस्ति चेद्भवति। श्रीमानिति उदित्त्वादत्वसोऽधोरिति र्घ. त्रिद च इति नुण् श्रीरस्यास्मिन्निति वाक्येऽपि श्रीमान् विदुष्मानिति वसोर्वस्योन्तात् नद तसौत्वस्त्यर्थ इति दान्तत्वनिषेधात् क्विलादिति ष । एव दीप्मानिति। यवादेश्च। यवादेरस्त्यर्थे मतु स्यात् । यवोऽस्यास्मिन् वास्ति यवमान् एव तिमिमान् । यव तिमि क्रमि [illegible] क्रौञ्चा क्रुञ्चा हरित् गरुत् । ऊर्म्मि चामि ककुद्रश्मिद्रुम द्रुम धुरन्धरा । कान्तोनु नसुसानूनि भानुसिद्धग्रथुविन्दव । वस्तु चारु हनु प्रोक्ता शेष शिष्टप्रयोगत । इह यवद्राक्षा क्रुञ्चाभ्योऽवर्णान्तात् तिमि क्रमि भूमि ऊर्म्मि चामि रश्मि द्रुमेभ्यो मुङन्तात् हरित्

শকৃৎ ককুদ্মী ঝপান্তত্বাৎ ইতরেষ্বীঽসজ্ঞাত্বাৎ প্রাপ্তৌ বতুর্বাধ্যতে দিগ্ধ্বান্
গোধুগ্বানিত্যাদি স্থানিবত্ত্বান্ন বতু ॥ ৪৪১ ॥

মশ্চ অশ্চ মৌ, মৌ ঙন্তৌ যয়োস্তৌ মোঙৌ, মোঙৌ চ মশ্চ অশ্চ ঝপশ্চেতি তস্মাৎ।
লক্ষ্মীরস্ত্যস্য লক্ষ্মীবান্ এবং যশস্বান্ ভাস্বান্ ইত্যুভয়ত্র দান্তত্বনিষেধাৎ সস্য
ন বিসর্গঃ। এবং বিদ্যুত্বান্ ইত্যত্র তকারস্য ন দঃ। অত্র কুমুদবেতসানামল্লোপো
বতৌ নডস্য তু বতু বলয়োরিতি মনীষাদিত্বাৎ কুমুদানি সন্ত্যস্য কুমুদ্বান্। এবং
মহিষ্মান্ নড্বান্ নড্বলঃ। অত্র রজ আদিত্বাদ্বল এব বতৌ রাজ্ঞঃ প্রসারণ
ন লোপাভাবৌ নিপাত্যৌ। শোভনো রাজা অস্ত্যস্য রাজন্বান্ দেশঃ অন্যত্র
রাজবানিতি ॥ ৪৪২ ॥

শ্রী-রা-টী—ম চ অশ্চ মং মমুঙ্ মোঙ্ চ ম চ অশ্চ ঝপশ্চ তস্মাৎ ঝপ্প্রত্যা-
হারঃ। লক্ষ্মীবান্ ইতি লক্ষ্মীরস্তি অস্যাস্মিন্ বা ইতি বাক্যম্। পূর্ববৎ ঘং,
নুম্ স্যান্তলুপ্ চ। অবর্ণোঽমুদাহরতি যশস্বান্ ভাস্বান্ ইতি মান্তমুদাহরতি
কিং বান্ ইতি অবর্ণমুদাহরতি জ্ঞানবান্ শ্রদ্ধাবানিতি ঝপান্তমুদাহরতি বিদ্যু-
ত্বান্ ইতি তান্তত্বান্ন দস্। মতোরপবাদঃ। সজ্ঞায়াঞ্চ। সর্বস্মাৎ লে সজ্ঞায়া
বিষয়েঽস্ত্যর্থে বতু স্যাৎ অহিরস্ত্যস্যা অস্যা বা অহীবতী কপীবতী মনীবতী অগ্নি
ষ্টীবান্ গ্রামঃ। নাম্নস্ত্যর্থে চোর্ঘ ইতি ঘং। চক্রাস্থিকক্ষাসনানাং চক্রাঽষ্টী-
কক্ষ্যসন্দ্যো বতৌ। এষামেতে আদেশাঃ স্যুঃ সজ্ঞায়াং বতৌ। চক্রমস্ত্যস্যাস্মিন্ বা
চক্রীবান্ অসজ্ঞায়াং চক্রবান্ অস্থ্যস্ত্যস্যাস্মিন্ বা অষ্ঠীবান্ অন্যত্রাস্থিমান্
কক্ষাঽস্ত্যস্যাস্মিন্ বা কক্ষীবান্ ঋষিভেদঃ অন্যত্র কক্ষাবান্। আসনমস্ত্যস্যাস্মিন্
বা আসন্দীবান্ গ্রামঃ অন্যত্র আসনবান্। উদকস্যোদন্ নৃপ্সুদধ্যোঃ। উদকশব্দস্য
উদন্নাদেশঃ স্যাৎ অনয়োরর্থয়োর্বতৌ। উদকমস্ত্যস্যাস্মিন্ বা উদন্বান্ ঋষিঃ,
সমুদ্রশ্চ উদকম্ আধীয়তে যস্মিন্ স উদধির্ঘটাদিরপি তেন উদন্বান্ ঘটঃ
উদন্বন্ মেঘঃ উদকবান্ ঘটঃ ইত্যত্র তু সম্বন্ধমাত্রবিবক্ষণাৎ। প্রাণ্যঙ্গক্ষুদ্রজন্তু-
রোগাদ্বাদন্তাদ্বা। প্রাণ্যঙ্গবাচকাৎ ক্ষুদ্রজন্তুবাচকাৎ রোগবাচকাচ্চাকারান্তাৎ
বতুর্বা স্যাৎ অস্ত্যর্থে। চূড়াস্ত্যস্যাস্মিন্ বা চূড়াবান্ পক্ষে চূড়াদিত্বাৎ লঃ, চূড়ালঃ,
কর্ণিকালঃ শিখাশব্দাত্তু ইনা লো বাধ্যতে শিখাবান্ শিখী যূকাস্ত্যস্যাস্মিন্
বা যূকাবান্ যূকালঃ। বিবর্চিকাবান্ বিবর্চিকালঃ মূর্চ্ছাবান্ মূর্চ্ছালঃ।
এষ্বং কিং শিখাবান্ আদন্তাদিতি কিং হস্তবান্ সঙ্কুলবান্ জ্বরবান্। চূড়াদি-
পাঠাৎ বিকল্পে সিদ্ধে বা গ্রহণং নিয়মার্থং তেন বত্বাভাবপক্ষে ল এব ॥ ৪৪২ ॥

४४३। स्रङ्मेधास्मायात् विन् वा।

स्रज् मेधा—अस् मायात् ५।, विन् ।१।, वा ।१। ।

स्रग्वी मेधावी तेजस्वी मायावी। पक्षे स्रग्वान् इत्यादि।

४४४। नैकाजादिन् वा।

नैकाजात् ५।, इन् ।१।, वा ।१। ।

अनेकाचोऽवर्णान्तादिन् वा स्यात् अस्त्यर्थे। ज्ञानी शिखी।

स्रज् च मेधा च अस् च माया चेति यस्मात्। एभ्यो विन् स्याद्वास्त्यर्थे। स्रक् अस्त्यस्य स्रग्वी अव दान्तत्वनिषेधाभावादिरामे चुडिति कुडादि॥ ४४३॥

गोरा-टी—स्रक् च मेधा च अस् च माया च तत्तस्मात्। एभ्योऽस्त्यर्थे विन् वा स्यात्। स्रग्वीति छनपूर्षेति घं नीलुप्फेधाविति न लुप्। एवं मेधावी मेधावान् तेजस्वीति असन्तत्वाद्विन् एव पयस्वीति ज्योत्स्नादित्वात्तापस पक्षे तपस्वान्। एव मायावी मायावान्। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् आमयावी आमयावान् नाम्नःस्त्यर्थेऽचोर्घं इति आमयीति। ऊर्जोऽसश्च साहङ्कारे। ऊर्जशब्दात् विन स्यात् तस्मिन्नसंश्च साहङ्कारे। उर्क् अस्त्यस्यास्मिन् वा ऊर्जस्वी साहङ्कार अन्यत्र ऊर्ग्वान्॥ ४४३॥

न एको नैकः नैकोऽच् यस्य स नैकाच् नैकाचासौ अश्चेति नैकाज तस्मात्। ज्ञानमस्त्यस्य ज्ञानी एव शिखी। एव माला अस्यास्तीति माली ततः स्वार्थे कप्रत्यये मालिक एव दण्डिक इत्यादि। वाशब्दोऽत्र मत्वादीना विषयव्यवस्थापक। तेनेशं विव्रणोमि। यवादिरस्त्यर्थे वतुर्न स्यान्मतुरेव। यथा यवमान् इत्यादि। ते च यवी द्राचा ककुत्क्रुचा गरुत् भूमि स्लिमि ऊर्मि। हरिदुर्मि टस्य भ्यस्तु वतु नेच्छन्ति पण्डिता इति। चुद्रागोवाभ्यामपीति कातन्त्राः। द्रुमकर्णवर्षेभ्योऽपीति जौमरा। एव पूरणप्रत्ययान्तात् वयसि इन्नेव। पञ्चानां पूरण पञ्चमो दिवसो मासो वत्सरो वा सोऽस्यास्तीति पञ्चमी पुत्र। वयस्तु गतपरमायु। परमायुस्तु प्राणधारणकालः। तेन पञ्चमवान् वृक्ष। तथा अस्वाङ्गात् प्राणिस्थद्वन्द्वात् निन्दितरोगाच्च। कटकवलयी हारकुण्डली कुष्ठी। अस्वाङ्गात् कि स्तनकेशवती। प्राणिस्थात् कि धवखदिरवान् देशः। द्वन्द्वात् कि हारवान्। निन्दितरोगात् कि

ज्वरवान्। सर्वपूर्वात्। सर्वबीजी सर्वकेशी। धर्म्मशीलवर्णान्तात्। विप्रस्य धर्म्मो विप्रधर्म्म सोऽस्यास्तीति विप्रधर्म्मी पण्डितशीली ब्रह्मवर्णी तदन्तात् किं धर्म्मवान् वर्णात् सञ्ज्ञायाम्। वर्णी ब्रह्मचारी। अन्यत्र वर्णवान्। हस्तदन्तकरान्नाम्नि। हस्ती दन्ती करी गज। नाम्नि किं हस्तवान् योध.। व्रीह्यादेः। व्रीहिरस्यास्तीति व्रीही कर्षक' एवं शाली। रूढदेशे पुष्करादे'। पुष्करिणी। पुष्करादिस्तु। पुष्कर उत्पल नड विस तमाल कपित्थ कुमुद मृणाल कर्दम शालूक करीष हिरण्यादि। रूढदेशे किं पुष्करवान् हस्ती। मनन्तमान्ताभ्यां नाम्नि। दामिनी सोमिनी। नाम्नि किं दामवान् सोमवान् मकारोऽत्रादन्त'। एवं सुखी दुःखी अलीकी च करुणी कृपणी हली। कृपी कुक्षी प्रतीती च इत्यादेरिन् विधीयते। अथ निपात्या। पार्ष्णिधमनिभ्यामीनौ वास्त्यर्थे। पार्ष्णीन: पार्ष्णिमान् धमनीन' धमनिमान्। शाकसमूहो महाशाको वा शाकी पलालसमूहो महापलालो वा पलाली। तथाहि शाकी पलाली सरसी शाकाद्योघमहत्त्वयोरिति रत्नाकर'। कद्रुशाकी पलाशीभ्योस्त्यर्थे न तासां ह्रस्वश्च। कद्रुण' शाकिन पलाशिन। कद्रुर्नागमाता गोधा वा। लक्ष्मीशब्दादस्त्यर्थे वा डन। लक्ष्मण डित्वात् टिलोप.। पक्षे लक्ष्मीवान्। मलादीमसो वा। मलीमस। पक्षे फलादित्वादिने मलिन. पक्षे मलवान् इति। आमयादाविन्। आमयावी॥ ४४४॥

श्रीरा-टी—नास्त्येकाच् यस्य नैकाच् नैकाच्चासावश्चेति नैकाजस्तस्मात् स्यानीति यथोर्लोप इत्यकारलोप.। अभिधानादादन्तात् शिखादावपि शिखीति। शिखादिर्यथा। शिखा वीणा घृणा संज्ञा पताका वडवाष्टका। मनीषा मेखला दंष्ट्रा शाखा केका गदा यवा। वीणा माला फला माया परे शिष्टप्रयोगत। पक्षे शिखावान् वीणावानित्यादि। नैकाजतोऽसुखादेरिक। सुखादिवर्जितादनेकाचोऽकारान्तादिक. स्याद्वा। ज्ञानमस्त्यस्याक्षिन् वा ज्ञानिक. दण्डिक. पक्षे ज्ञानी ज्ञानवान्। असुखादेरिति किम्। सुखी सुखवान्। सुखादिर्यथा। सुख दु.ख हलानीक कक्षवान व्रतोद्यमा:। मानोत्साहालकोद्दाम मुकुलं स्तवकं फलम्। परिणाहनयारोहाऽवरोह निचुला अपि। व्यायाम वर्म्मकर्म्माणि दम्भ प्रतिप कर्म्म च। कक्षा प्रणयसोढाऽस्तोपयाम करुणापि। कृपणेन सह प्रोक्ता परे शिष्टप्रयोगत। धर्म्मशीलवर्णान्तादिन्। धर्म्मान्तात् शीलान्तात् वर्णान्ताच्चास्त्यर्थे इन् स्यात्। द्विजधर्म्मो भिक्षुशीली विप्रवर्णो। अन्तादिति धर्म्मवान् शीलवान्। करदन्तहस्तादिभ्य.। एभ्यो गजे वाच्येऽस्त्यर्थे इन् स्यात्। करी दन्ती हस्ती

अन्यत्र करवान् दन्तवान् हस्तवान्। मालाया' चेपे। मालाशब्दात् चेपे गम्यमानेऽस्त्यर्थे इन् स्यात्। माली अन्यत्र मालावान् शिखादिपाठात् माली च। पूरणान्तात् वयसि। पूरणप्रत्यान्तात् वयसि गम्यमानेऽस्त्यर्थे इन् स्यात्। पञ्चमी मासो वर्षोऽस्य पञ्चमी उष्ट्र' दशमी व्रइ अन्यत्र पञ्चमवान्। वर्णात् ब्रह्मचारिणि। वर्णशब्दात् ब्रह्मचारिण्यर्थे इन् स्यात्। वर्णी ब्रह्मचारी अन्यत्र वर्णवान्। अर्थतदन्तादाकाङ्क्षिणि। अर्थशब्दात् अर्थशब्दान्ताच्चाकाङ्क्षिण्यर्थे इन् स्यात् अस्त्यर्थे। अर्थी याचक धान्येनार्थ धान्यार्थ सोऽस्यास्ति धान्यार्थी यवार्थी अन्यत्रार्थवान्। मन्मान्तान्नाम्नि। मनन्तात् मान्ताच्च सञ्ज्ञायामिन् स्यात् अस्त्यर्थे। प्रथिमिनी दामिनी मान्तात्सोमिनी यामिनी स्वभावात् स्त्रीत्वम्। पुष्करादेर्देशे। पुष्करादिभ्यो देशे वाच्येऽस्त्यर्थे इन् स्यात्। पुष्कराणि तीर्थानि अस्मिन् देशे सन्ति पुष्करिणी पद्मिनी उत्पलिनी। पुष्करोत्पल शालूक शिरीष पद्मकर्दमा। तमाल नलकाम्बील तरङ्गकुसुमानि च। यवस कैरव चापि प्रोक्तान्यत्र चतुर्दश। स्वभावादस्यापि स्त्रीत्वम् अन्यत्र पुष्करवान्। प्राणिस्थादतोऽस्वाङ्गाच्चसे। प्राणिनि तिष्ठतीति प्राणिष्ठस्तस्मादकारान्तात् स्वाङ्गवर्जितात् चसे इन् स्यात् अस्त्यर्थे। कटकवलयिनी शङ्खनूपुरिणी स्वाङ्गात्तु स्तनकेशवती अत इत्येव चित्रकमलटिकावती च इति किं शङ्खवती नूपुरवती सिन्दूरवती। रोगगर्ह्याच्च। रोगवाचकात् निन्दावाचकाच्च प्राणिस्थाददन्तादस्त्यर्थे इन् स्यात्। कुष्ठी किलासी शूली गर्ह्यात् ककुदावर्त्ती इय प्राणिस्थादिति किं पुष्पफलवान् पुष्पवान्। अत इति किं मूर्च्छावान्। सर्वपूर्वान्निर्वाङ्करूपूर्वात्तु बलात्। सर्वशब्दपूर्वान्निरत इन् स्यात् अस्त्यर्थे बलात्तु बाह्वरूपूर्वात्। सवधनी वार्धुषिक सर्वकेशी नट बाहुबली ऊरुबली सर्वबलीति पूर्वेण। नावादेरिको वा। नावादेरस्त्यर्थे इक स्याद्वा। नौरस्ति यस्यासौ नाविक। नौ कुमारी सभा माया यवखदा करणेन हि। पक्षे नौमान् यवखदावान् मायाशब्दस्य शिखादित्वात् मायी मायावांश्च। व्रीहेस्तौ। व्रीहिशब्दादस्त्यर्थे इनिकौ स्याताम्। व्रीहिरस्ति यस्यासौ व्रीही व्रीहिक ययोर्लोप इति इकारलोप पक्षे व्रीहिमान्। शिरसः शीर्ष च वतौ। शिरशब्दादस्त्यर्थे इनिकौ स्याता तयो शीर्षादेशश्च वतौ च। शिरोऽस्यास्ति शीर्षी शीर्षिक पक्षे वतौ शीर्षवान्। स्वाङ्गात् इद्धौ। स्वाङ्गवाचकात् इद्धौ वर्त्तमानादस्त्यर्थे तौ स्याताम्। कर्णी कर्णिक पक्षे कर्णवान् फलादित्वात् कर्णिन। न प्रत्यर्थे। प्रत्रा अर्थे तौ न स्याताम्। दण्डोऽस्त्यस्मिन्नित्यर्थे दण्डवान् दण्डोऽस्त्यस्यासौ दण्डी दण्डिक दण्डवांश्च। अकार्य्यादिभ्यत। कार्य्यादि-

४४५। शं-कं-भ्यां य-यु-त-तु-ति-व-भाः।

श क भ्या ५॥, य—भा १॥।

शय. शयु: शन्त' शन्तु' शन्तिः शंव: शम्भः।

४४६। गो तृण मेधा दन्त काण्ड द्यु बल बलि पर्व चूड़ा फेन लोम पाम प्रज्ञा मधु केश रजः फलोर्णा शृङ्ग निद्राऽर्शो वातादेर्मिन् सेरो-रेरमोलेभ तलेल श न ण रववलेनयारकाल्व-किन् वा।

गो वातादेः ५।, मिन् किन् ।१।, वा ।१।।

एभ्य एते क्रमात् स्युरस्त्यर्थे वा। गोमी।

वर्जितात् क्वदन्तात् तौ न स्याताम्। पाचकवान् कारकवान् सेहवान् कुम्भकार-वान् ईश्वरवान् हिंसवान्। यत्कोऽनधण वनी वस्तुा धान्यद्रव्यादय स्मृता। यथा धान्यवान् द्रव्यवान् पुष्पवान् माल्यवान् सत्ववान् भाग्यवान् अपत्यवान् इत्यादि प्रयोगानुसारेण ज्ञातव्या। कार्यादेस्तु कार्यो कार्य्यिक कार्य्यवान्। कार्य्यादिश्च गृहस्थान पीतभोगादयो मता। जातरतण्डुलादे। जातिवाचकात तण्डुलादि-वर्जितात्तौ न स्याताम्। व्याघ्रवान गजवान् अश्ववान् इत्यादि। तण्डुलादेस्तु तण्डुली तण्डुलिक. तण्डुलवान। कर्पटी कर्पटिक कर्पटवान् इत्यादि। यदुक्तम्। एकाचरात् कृतो जाते' सप्तम्याश्च न तौ स्मृताविति॥ ४४४॥

शम् कम् इति मान' याभ्याम् एते सप्तप्रत्यया स्युरस्त्यर्थे। शम् अस्त्यस्य शय अव टिलोपाभावबीज व्यटर्लोप इत्यत्र द्रष्टव्यम्। एव नट तस्याविन्यव नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् दान्तत्वनिषेधाभावे मस्यानुस्वार। एव शयु-रित्यादि॥ ४४५॥

गौरा टी—शश्च कश्च तौ ताभ्याम्। यश्च युश्च तश्च तुश्च वश्च भश्च ते। शय इति शमष्टेर्लोपाभाव. युसमभिव्याहृतये॥ ४४५॥

उदाहरणं बोध्यम्॥ ४४६॥

४४७। नाम्न्यस्त्यर्थेऽचो घः।

नाम्नि ७।, अस्त्यर्थे ७।, अच ६।, घं १।।

स्वामी, तृणस:, मेधिरः, रथिरः दन्तुरः, काण्डीरः, अण्डीरः, द्युमः द्रुमः वलूलः, वातूलः बलिभः तुन्दिभः पर्वतः, मरुत्तः, चूडालः, मांसलः, फेनिलः, पिच्छिलः, लोमशः, रोमशः, पामनः, अङ्गना, प्राज्ञः, श्राद्धः, मधुरः, कुञ्जरः, केशवः मानवः, रजस्वला, कृषीवलः, फलिनः, बर्हिणः, ऊर्णायुः, अहंयुः, शृङ्गारकः वृन्दारकः, निद्रालुः, दयालुः, अर्शसः, वैजयन्तः, वातकी, अतिसारकी।

श्रीरा टी—गौश्च तृणञ्च मेधा च दन्तश्च काण्डश्च द्युश्च वलञ्च बलिश्च पर्व च चूडा च फेनश्च लोम च प्रज्ञा च मधु च केशश्च रजश्च फलञ्च ऊर्णा च शृङ्गश्च निद्रा च अर्शश्च वातश्च ते आदयो यस्य तत्तस्मात् मिश्च सश्च इरश्च उरश्च ईरश्च मश्च ऊलश्च इभश्च तश्च लश्च इलश्च शश्च नश्च णश्च रश्च वश्च वलश्च इनश्च युश्च आरकश्च आलुश्च अश्च किश्च तत्। गोमीति हनपुषेति घं पूज्य इत्यर्थ। यद्यपि सामान्येनोक्त तथाप्यभिधानात् अर्थविशेषे ज्ञातव्य'। तेन गोस्वयो. पूज्येश्वरयो'रभिधान' पच्चे गोमान्॥ ४४६॥

अचो दीर्घं स्यादस्त्यर्थप्रत्ययेषु नाम्नि वाच्ये। स्वोऽस्यास्तीति स्वामी ईश्वर.। गवादित्वान्मिनि अनेन दीर्घं। असञ्ज्ञाया स्वशब्दस्य गवादित्वाभावे स्ववान् इति एवम् अष्ठीवान्। शरादेर्नाम्नि वतौ दीर्घं शरावती। शरादिस्तु। शर वंश पद्म धूम अहि कपि मणि मुनि चन्द्र इत्यादि। अत येभ्यो वतुर्न सम्भवति तेभ्योऽपि नाम्नि वतु स्यात् शरादिगणपाठसामर्थ्यात्। नाम्नि किं शरवान् ग्राम.। अजिर खदिर खपुर पुलिन मलय कारण्डव चक्रवाक वर्जबहुचो वतौ नाम्नि दीर्घं। उडुम्बरावती मशकावती नाम्नि किं मशकवान् ग्राम। तृणादे स दन्त्य। तृणस। तृणादिस्तु। तृण पर्ण नड वर्ण स्वर्ण दल वल जन्न। ८। मेधादेरिर। मेधिर रथिर इत्यादौ यर्योर्लोप इति इवर्णावर्णयोर्लोप। दन्तादेरुर। दन्तुर' इति पाददन्तेत्यत पादशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नदादेश। काण्डादेरीर.

दीर्घौ काण्डीर' अण्डीर'। द्यु आदेर्मः। द्युम. द्रुम.। बलादेरूल. दीर्घौ। बलूल'। बलादिस्तु। बल वात ललाट दन्त गल। बल्यादेरिभ। बलिभ। बल्यादिस्तु। बलि तुन्दि वटि। ३। पर्वादेस्त। पर्वत मरुत्त। चूडादेर्ल। चूडाल। चूडादिस्तु। चूडा शिखन् गडु नाभि वीज प्रज्ञा निष्पाव पांशु हनु ऊर्ण मणि सक्थि लक्ष्मी मांस स्नेह जटा वत्स पक्ष श्याम वदशीत पुष्क पिङ्ग पक्ष्मन पृथु मञ्जु कण्डु कपि जटु चटु पत पर्ण मृदु कृष्ण पेश फेन श्लेष्मन्। ३७। फेनादेरिल। फेनिल। फेनादिस्तु। फेन पिच्छा ध्रुवका भ्रुवका प्रज्ञा पूर्णा काल पादक ब्रीहि पाणि धमनि। ११। लोमादेः श तालव्य। लोमश। लोमादिस्तु। लोम रोम रुरु बभ्रु हरि तरु कपि स्वर्ण कर्क। १०। पामादेर्न। पामन। पामादिस्तु। पाम श्याम श्लेष्म दद्रु कृमि वलि वाम अङ्ग। ८। प्रज्ञादेर्ण। प्राज्ञ। णित्वात् हृद्धी प्राज्ञ। प्रज्ञादिस्तु। प्रज्ञा श्रद्धा अर्चा वृत्ति शर्करा सिकता ज्योत्स्ना। ७। शर्करादिभ्य स्त्रियामीप् वक्तव्य। मध्वादेर। मधुर। मध्वादिस्तु। मधु कुञ्ज शुषि उष पुष्क मुख नख पांशु पाण्डु बन्धु खलता सिन्धु कच्छु। कच्छुर। कच्छुर। केशादेर्व। केशव। केशादिस्तु। केश मणि हिरण्य कुमार राजन् विषु राजी इष्टगा गाण्डी अजक। १०। रज आदेर्वल.। रजस्वला। रज आदिस्तु। रजस् कृषि दन्त पुत्र भ्रातृ उत्साह शिखा परिषत् पर्षत्। ६। कृषी वलः दन्तावल इत्युभयत्र नाम्नस्त्यर्थे दीर्घ। फलादेरिन। फलिन। फलादिस्तु। फल वर्ह शृङ्ग मल। ४। ऊर्णादेर्यु'। ऊर्णायु। ऊर्णादिस्तु। ऊर्णा अहम् शुभम्। ७। अहंयु शुभंयु' इत्युभयत्र युवर्जनान्नव्यटेर्लोपः। शृङ्गादेरारक। शृङ्गारक एष वृन्दारक। निद्रादेरालु। निद्रालु। निद्रादिस्तु। निद्रा दया तन्द्रा श्रद्धा कृपा हृदय। ६। अर्श आदेर। अर्शस। अर्श आदिस्तु। अर्शस् अजन्तो उरस् उदर चतुर पलित जटा घाटा अभ्र इत्यादि। वातादेः किन्। वातकी। वातादिस्तु। वात अतिसार प्रतिसार। ७। अत्र वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सर्वेभ्य. शालिन् वा स्यादस्त्यर्थे। श्रीशाली जनशाली तेजशाली गोशाल। इत्यादि॥ ४४७॥

गौरा-टी—सञ्ज्ञायाम् अस्त्यर्थे त्ये परे दीर्घ' स्यात्। प्रायिक' च तत्। स्वामीश्वर. पक्षे स्वबाल्। गोस्वो गवादौ। टणादि स। टणस टणादिश्वात्-र्थिके टकः पक्षे टणवान्। मेधादेरिर' मेधिर इति मेधास्ति यस्य यस्मिन् वा आदिशब्दात् रथिर' रथिकः रथवान्। दन्तादुर। आदिशब्दोऽत्र न प्रयुज्यते

प्रयोजनाभावात् दन्तुर इति उन्नतेऽभिधानात्। अन्यत्र दन्तवान्। काण्डादेरीर। काण्डीर इति पक्षे काण्डिक काण्डवान् आदिशब्दादण्डीर पक्षे अण्डवान्. द्यु आदेर्म द्युशब्द दिवसवाचक द्युम इति द्युमान् आदिशब्दात् द्रुम इति द्रुशब्द वृक्षावयववाचक' पक्षे द्रुमान्। बलादेरूल। बलूल इति पक्षे बलवान् बलवातौ शलदण्डौ ललाट पञ्चमी मत। बल्यादेरिभ. बलिभ इति ययोर्लोप इतीकार-लोप। पक्षे बलिमान्। बलितुण्डिशलयस्तय.। पर्वादेस्त। पर्वत इति पक्षे पर्ववान् आदिशब्दान्मरुत् नद तसाविति नदम्। चूडादेर्ल चूडाल इति पक्षे चूडा चूडावान्। चूडा मणी मास गडुश नाभि प्रज्ञा कपि पाशुपट्च कर्ण। सिध्मा च निष्पाव मट्टूढ कण्ठ स्नेहश्च पेश पृथुपत्र पर्ण। बीजश्यामोदकं कर्तु बहु फेनेश्च सक्थि च। जङ्घा पर्शुहंनु सूक्ष्म शीर्षने पटुमञ्जर। घाटाकाल जटाश्चेपि बल-वत्यस एव हि। चूडादौ कथिताश्चैते वसल स्नेहवत्यपि। अथ प्राण्यङ्गमावन्त तथा कक क्षुद्रजन्तव। घाटा अस्ति अस्याख्मिन् वा घाटाल फेनादित्वात् घाटिल एव कालन कालनिन अश्चाचन्द्रादिभिर्नीयते। जटाल. जटिल चेपि अन्यत्र घाटा-वान् कालवान् जटावान् बलवति असल अन्यत्रांसवान् दुर्बल स्नेहवति स्नेहल अन्यत्र स्नेहवती गौ। प्राण्यङ्गावन्तात् कर्णिकाल कर्णिकावान् गज। शिखाया' प्राण्यङ्गत्वेऽपि अनभिधानान्नेह शिखीति पूर्वेणैव प्राणिग्रहण कि शिखावान् शिखा वेदस्याङ्ग न तु प्राणिन.। रुगावन्तात् मूर्च्छाल विचर्चिकाल.। क्षुद्रजन्त्वावन्त-त्वात् यूकाल मक्षिकाल इत्यादि। आवन्तादिति कि हसवान् ज्वरवान् मशक वानित्यादि। फेनादेरिल'। फेनिल इति। फेन कर्णादिक प्रज्ञा ध्रुवका भ्रुवका कला। पिच्छिण्ड यवपिच्छाश्च कोकत्रीहि गुहाग्रहा.। जङ्घा पादोदक पङ्क कर्णा तुण्ड शटा वसा.। शर्करा सिकतादेश्च चेपि काल घटा जटा.। पार्ष्णिश्च धमनिश्चैव फेनादौ परिकीर्त्तिता। केश्चित् गुहाग्रहशब्दौ न पठ्यते। पार्ष्णि-धमनिभ्यामीनो वा। आभ्यामीनो वा स्यात् अस्त्यर्थे। पार्ष्णीन पार्ष्णिन पक्षे पार्ष्णिवान् धमनीन धमनिन. पक्षे धमनिवान्। लोमादे. श। लोमश इति। लोम रोम तरुमान वरुवकौ कपिर्हवि। बहुवन्म इत्योद्दिष्टा लोमादौ ग्रन्थको-विदैः। पामादेर्न। पामन इति पाम अस्ति अस्य अख्मिन् वा इति वाक्यम्। पाम श्लेष्मा क्रमिर्दद्रुर्वलिश्च वामसामनो। अङ्ग तु स्यात् प्रशसाया निल्विसी ज्योतिर्षा हि लुक्। कटुशाको पलाशीना स्त्री नेलक्षग्रास्तुडस्तथा। विष्वक्त्व दक्षतेर्लुक् च गणसूत्रप्रमाणत। अङ्गनेति प्रशसाया स्वभावात् स्त्रीत्वम् अन्यत्राङ्गवती नेतर

ज्योतिष इषी लुक् ज्योत्स्ना इन्दुद्युतावभिधानम् अन्यत्र ज्योतिष्मती कद्रूर्नागजननी गृहगोधा च कद्रुण. शाकी शाकसमूहे स्यात् महत्शाके वा शाकमस्यास्मिन् वा शाकिन पलाशी महत्पलाशे पलाशसमूहे वा पलाशिन वयाणा स लक्ष्मणाङ' लक्ष्मण विषु अञ्चते क्विप् विष्वगस्त्यस्मिन् वा विषुण अञ्चतेर्लुक्। प्रज्ञादेर्ण'। प्राज्ञ इति। प्रज्ञा श्रद्धा च भल्लूकी भालुकभलुकावपि। भल्लूकश्च यवश्चापि रोहिणो मरुदित्यपि। काण्डील ककवक्त्यर्चा लाङ्गूलवयसावपि। मध्वादेर। मधुर इति। मधु माधुर्य्यमस्त्यस्यास्मिन् वा मधुरो रस शब्दशक्तिस्वभावात् विवक्षितार्थ एव त्व द्रव्याभिधानन्तु तद्योगात् मधुरो गुड यथा शुक्लादिगुणयोगात् शुक्ल. पट इत्यादि। मधुपक्षमुख पांशु रूष पाण्डु नर्म शुषि। कच्छुरप्यथ सञ्ज्ञाया खकुञ्जनगसिन्धव। स्वस्तु कच्छ्वा शिखायाश्च तमसस्तु तिमिस्तमि। खरो गर्दभ कुञ्जरो हस्ती नगरो जनपद' सिन्धुरोदेश' कच्छुरस्त्यस्यास्मिन् वा कच्छुर रे स्व अन्यत्र कच्छुमान् एव शिखा अस्यास्ति शिखर. तमोऽस्यास्ति तिमिर तमिस्र पक्षे तमस्वितमस्वत्। केशादेर्व. केशव इति। केशेष्टकामानहिरण्यराजी कुमार विम्बाश्च विधुर्विषव्यस्। अण: सलुग्वेजकाजगवौ तु नाम्न्य् व गाण्डी च परे प्रयोगात्। अर्णोऽस्यास्त्यस्मिन् वा अर्णव. सकारलुक् रूढिशब्दात् अत्रान्यत्यस्य निवृत्ति अजो विष्णु को ब्रह्मा ताव स्मिन् विद्येते अजक धनु अथवा अजो मुख्योऽस्य मुख्ये क सोऽस्त्यस्यास्मिन् वा अजकव परैकदेशिनस्तु अजकावमित्याहु.। अजं गच्छति अजग सोऽस्त्यस्यास्मिन् वा अजगवमिति चान्द्रा। गाण्डी ग्रन्थि. सोऽस्त्यस्मिन् वा गाण्डीव अर्जुन धनु। रज आदेर्वल:। रजस्वलेति स्त्रीधर्म्मिण्यभिधानम्। नाम्नि रज शिखा दन्त परिषत् कृषिर्वोलति.। भावोत्सङ्गोत्साहपुत्राश्वलार स्युरनाम्नि। शिखावलो मयूर दन्तावलो हस्ती परिषद्वलो राजा अप्रतिसदेति य.। मूले कृषी वल-इति नाम्नीति र्घ. आतीवल शौण्डिक. षट् सञ्ज्ञायाम् असञ्ज्ञायान्तु भ्रातृवल। उत्सङ्गवल: उत्साहवल'। ऊर्जोऽसहनवलेऽहङ्कारे। न इत् ऊर्जस्वल साहङ्कार। फलादेरिन. फलिन इति। फल वर्ह पर्णो गर्भो मल शृङ्गश्च कथ्यते। मलादीमसो वा। मलशब्दादीमस स्याद्दा अस्त्यर्थे। मलीमस' मलीन मलवान् वर्हिण इति घूर्ण इति ण. पक्षे वर्हीत्यादि। ऊर्णादेर्यु:। ऊर्णायुरिति ऊर्णा मेषलोम अयुक्ताविति नाकारलोप:। ऊर्णा शुभमहन्त्वय.। शुभम् अह शब्दौ शुभाहङ्कारयोर्वर्त्तेते स्वादिपाठात् व्यौ। निद्रादेरालु। निद्रालुरिति। निद्रा तन्द्रा दया लज्जा कृपा हृदयमेव च। अर्श आदेर. अर्शस इति वैजयन्त इति वैजयन्ती माला अस्ति

अस्यासौ वैजयन्तं अर्म आदिराकृतिगणः। वातादिं किन्। वातकी। वातातिसारपिशाचा इति वयः। शृङ्गादेरारकं। शृङ्गारक इति पक्षे शृङ्गी शृङ्गिकः शृङ्गिणः शृङ्गवान् वृन्दारकः पक्षे वृन्दी वृन्दवान्। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्। हिमादेर्यं। हिमादेरस्त्यर्थे यः स्यात्। हिम्यः हिमवान् पर्वतः। हिम गुणो ब्राह्मणश्च मङ्गलश्च मङ्गलपः। रूपादाहतप्रशंसायाम्। रूपादस्त्यर्थे यः स्यात्। निघातिकायास्ताडनादिना निष्पादितं यत् पुरुषाकृतिरूपं तदाहतपदेनोच्यते। उक्तपदादिघटितव्यवहाराय द्रव्यं दीनारं दक्षिणदेशे आहतं प्रसिद्धं रूपमस्ति यस्यासौ रूप्यो दीनारः प्रशस्तरूपमस्यासौ रूप्यो गौः। हिमादेलुः। वेत्येव हिमं अस्ति यस्यासौ हिमेलुः पक्षे हिम्यः हिमवान्। नित्यं णिकौ नैकद्रव्याङ्गनैकपूर्वनिष्कपूर्वात् तु शतसहस्रात्। एकद्रव्यवर्जाङ्गोपूर्वात् एकपूर्वाच्चास्त्यर्थे णिकौ नित्यं स्यात् निष्कपूर्वाच्छतात् सहस्राच्च। गौशतिकः गौशतिकः गौसहस्रिकः एकशतिकः एकसाहस्रिकः। सख्या सख्यादितः परपदस्य त्रि नैष्कशतिकः नैष्कसहस्रिकः। एकद्रव्यात् तु एकद्रव्यं हिमादिराकृतिगणत्वाद् यः पक्षे एकद्रव्यवान्। कथमेकादशीति पूर्ववाशब्दस्य व्यवस्थया नदादि। नित्यग्रहणादन्यस्यास्त्यर्थस्य निवृत्तिः। ज्योत्स्नादेः णः। वेत्यनुवर्त्तते मण्डूकगत्या ज्योत्स्नास्ति यस्यासौ ज्योत्स्नः ज्योत्स्नावान् स्त्रिया ज्योत्स्नी ज्योत्स्नावती। ज्योत्स्ना तमी विसर्पश्च तपः शिखा विपादिका। सुधा सहस्र कुतपः सिकता शर्करा सिधुः। कुण्डलश्च समाख्याता द्वादशैते मनीषिभिः। शर्करासिकताभ्यां लुक् वा देशे। आभ्यामस्त्यर्थविहितानां लुक् स्यात् वा देशे। शर्करा सिकता देशः पक्षे शर्करिलः सिकतिलः इति शार्करः शर्करावान् सैकतः सिकतावान्। सूक्तसाम्नोरीयः। लेरस्त्यर्थे सूक्ते सामनि चाभिधेये ईयः स्यात्। अच्छावाक् शब्दोऽस्ति यस्मिन् सूक्ते अच्छावाकीयं सूक्तं यज्ञोऽस्ति यस्मिन् सामनि यज्ञीयं साम। अध्यायानुवाकयोर्लुक् वा। अनयोरर्थयोरभिधेययोरस्त्यर्थे ईयः स्यात् वा लुक् च। गर्दभशब्दोऽस्मिन् अध्याये वर्त्ततेऽनुवाके वा गर्दभाण्डशब्दोऽस्मिन् अध्याये वर्त्तते गर्दभाण्डीयोऽध्यायः गर्दभाण्डः अनुवाकश्च एवं दीर्घजीवितीयः दीर्घजीवितः पलितस्तम्भीयः पलितस्तम्भः इत्यादि। विमुक्तादेः णः। विमुक्तादेरस्त्यर्थे णः स्यात् अध्यायानुवाकयोरर्थयोः। विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नध्याये वर्त्तते अनुवाके वा वैमुक्तः अध्यायः अनुवाकश्च। विमुक्तो वसुमान् पूषा दाशार्हं परिश्रावकः। देवासुरा दशार्णाश्च ऊर्ज्जवानपि वृत्रहा। सुवर्णोपसदौ सोमः पततीनोर्वशी वयः। असिहत्यो हविर्दान सन्दाविण च वर्ह-

४४८। वाग्मिवाचाटवाचालाः।

वाग्मि—वाचाला १॥।

वाचोऽस्त्यर्थे एते निपात्यन्ते।

४४९। जन-खलादि गो-रथ-वातात् तेन्लक-ड्यौलं सङ्घे।

जन—वातात् ५।, त इन्-ल कड्य ऊल १।, सङ्घे ७।

जनता बन्धुता, खलिनी हलिनी, गोत्रा, रथकड्या, वातूलः।

वान्। रक्षोऽमर श्च पत्नीमान् द्वाविंशतिरुदीरिता। गोषदादेरक। गोषदादेरस्त्यर्थेऽध्यायानुवाकयोरभिधेययोरक स्यात्। गोषच्छब्दोऽस्ति यस्मिन्नध्यायेऽनुवाके वा गोषदकोऽध्यायोऽनुवाकश्च। गोषन्मातरिश्वा च देवी वा पारवेष्टृ च। देवस्तत्वा च रक्षोहा स्वाहोपिशा कृशानव। प्रहर्षश्च प्रकर्षश्च प्राणश्च द्वादशेरिता। मत्वर्थीयान्तान्न समानजातीयमत्वर्थीय। समानजातीयमत्वर्थीयत्यान्तान्न समानजातीयो मत्वर्थीयत्य स्यात् दण्डोऽस्यास्ति दण्डिक दण्डिकोऽस्यास्तीत्यर्थे न पुनरिक., किन्तु विरूपो भवत्येव दण्डिकवान् एव दण्डी स यस्यास्ति दण्डिमान् देश इत्यादि। गुणवाचि रसादेरिन्नादय। गुणवाचिनो रसादेरिन्नादयो न स्यु। रसोऽस्त्यस्यासौ रसवान् एवं रूपवान् शब्दवान् गन्धवानित्यादि। गुणवाचीति किं रसिको नट। भाववान्कोऽत्र रसशब्द रूपिणी कन्या शोभार्थो रूपशब्दः। रसो रूपञ्च शब्दश्च गन्धस्पर्शौ च सम्मतौ। वर्णस्नेहावपि ज्ञेयौ सप्त सख्या उदीरिता। तत्राहु। भूम्नि निन्दा प्रशंसाया नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्ति विवक्षायामसी मत्वादय स्मृता। भूम्नि बहुत्वे धनवान् निन्दाया ककुदावर्त्ती हय ककुदावर्त्तोऽनिष्टदायित्वान्निन्द्य। प्रशंसाया रूपवती कन्या नित्ययोगे क्षीरिणी वृक्षा अतिशायने उदरवती कन्या संसर्गे दण्डी न तु यस्य गेहे स्थितो दण्ड. स दण्डी प्रायिकञ्चैतत्। पुत्रवान् स्वस्तिमान् इत्यादि॥ ४४७॥

वाच्शब्दस्य स्थाने एते निपात्यन्तेऽस्त्यर्थे। विभाषाद्वयमध्यपातादस्य नित्यत्वम्। अत्र निपातो ह्यर्थविशेषे इति वचनात् प्रशस्ता वाच. सन्त्यस्य इत्यर्थं वाग्मी। कुत्सिता बह्वी वाच. सन्त्यस्य इत्यर्थे वाचाट. वाचालश्च॥ ४४८॥

४५० । संख्याया डट् पूरणे ।

संख्याया ५।, डट् ।१।, पूरणे ७। ।

एकादशानां पूरणः एकादशः ।

श्रीरा-टी—वाग्मी च वाचाटश्च वाचालश्च ते। निपातौ ह्यर्थविशेष इति वाग्मीति प्रशंसाया वाचाटवाचालौ निन्दायां बहुभाषित्वात् उक्तोऽन्यत्रार्थ ॥ ४४८ ॥

जनश्च खलश्च जनखलौ तौ आदी ययोस्तौ जनखलादी जनखलादी च गौश्च रथश्च वातश्चेति तस्मात्। तश्च इन् च तश्च कड्यश्च ऊलश्चेति तेन् वकड्यौलम्। जनादेस्त। खलादेरिन् गोशब्दात् व रथात् कड्य वातादूल स्यात् समूहे। जनानां समूहो जनता एवं बन्धुता। जनादिस्तु। जन बन्धु गज ग्राम अरविन्द सहाय सुर इति। खलानां समूह खलिनी एवं हस्तिनी इत्यादि एवं गवां गोत्रा रथानां रथकड्या वातानां वातूल अत्र ऊलप्रत्ययान्तस्य पुंस्त्वम् अन्येषां स्त्रीत्वमभिधानात् ॥ ४४९ ॥

श्रीरा टी—जनश्च खलश्च तौ तावादी यस्य स जनखलादिः, स च गौश्च रथश्च वातश्च तत्तस्मात्, तश्च इन् च तश्च कड्यश्च ऊलश्च तत्। ष्यन्तेभ्य एते क्रमात् स्युः। जनतेति स्त्रीत्व स्वभावात्। जनो बन्धु सहायश्च गजवृन्दौ च पञ्च ते। खलिनीति। खल कुमुदमन्दाकौ लूकपद्मदल विषम्। नलकुङ्कुमगर्भश्च सरोजमपि पङ्कजम्। गोत्रेति गवां सङ्घ इति वाक्यम्। रथकड्येति रथानां सङ्घ इति वाक्यम् एतेषामपि स्त्रीत्व स्वभावात्। वातूल इति वातानां सङ्घ इति ॥ ४४९ ॥

सङ्ख्यावाचकेभ्यो डट् स्यात् पूरणे। पूर्य्यतेऽनेनेति पूरण करणेऽनट्। टश पर्य्यन्तानां विशेषेण बाधितत्वात् तान् विहाय उदाहरति। एकादशानां पूरण एकादश येन करणेन एकादश सङ्ख्या पूर्णा भवति स एकादश पुत्र दशपुत्रेभ्य पर इत्यर्थ। एवं द्वादश चतुर्दश पञ्चदश षोडश सप्तदश अष्टादश डित्त्वात टिलोप टित्त्वादीप् एकादशी इत्यादि ॥ ४५० ॥

श्रीरा-टी—पूर्य्यते सम्पद्यते सङ्ख्या येन स तस्मिन् ष्यन्तात् सङ्ख्यावाचिन पूरणेऽर्थे डट् स्यात्। डटावितौ अकार एव त्य. एकादश इति डिति टिलोप.। येनोपजातेन सङ्ख्या सम्पद्यते स इत्यर्थ. ॥ ४५० ॥

४५१। नोऽसंख्यादेर्मट्।

न ५।, असख्यादे ५।, मट् ।१।।

असख्यादेर्नान्तसंख्याया मट् स्यात् पूरणे। पञ्चमः।

४५२। तमट् षष्ट्यादेः।

तमट् ।१।, षष्ट्यादे ५।।

असख्यादेः षष्ट्यादेः पूरणे तमट् स्यात्। षष्टितमः सप्ततितमः संख्यादेस्तु एकषष्टः।

४५३। शतादि-मास-संवत्सरात्।

शतादिमास संवत्सरात् ५।।

एभ्यस्तमट् स्यात् पूरणे। शततमः एकशततमः मासतमः सवत्सरतमः।

सख्या आदिर्यस्या सा सख्यादि। न सख्यादिरसख्यादि तस्या। पञ्चाना पूरण पञ्चम एव सप्तम अष्टम नवम दशम असख्यादे किम् एकादश एषां मुख्यानामेव ग्रहणम्। तेन अतिपञ्चाना पूरण इत्यादौ न स्यात्॥ ४५१॥

श्रीरा टी—संख्या आदिर्यस्य सख्यादि' न सख्यादिरसख्यादिस्तस्मात् न प्रत्यस्य विशेषण पञ्चम इति पञ्चाना पूरण इति वाक्य नोलुप्फे षाविति नस्य लुप् टित्वात् पञ्चमी एवं सतम नवमः दशम इति। असख्यादेरिति कि एकादश द्वादश इत्यादि॥ ४५१॥

षष्टिरादिर्यस्य स षष्ट्यादिस्तस्मात्। असख्यादेरित्यनुवर्त्तते इत्यत आह असख्यादेरिति। षष्टे. पूरण षष्टितम अशीतित नवतितम टित्वादीपि षष्टितमी। असख्यादे किम् एकषष्टेः पूरण एकषष्ट अत पूर्वेण डट्॥ ४५२॥

श्रीरा टी—षष्टिरादिर्यस्य स तस्मात्। षष्टितम इति एव सप्ततितम। एव ऊनषष्टितम ऊनसप्ततितम' इत्यादि। एकषष्टितम. एकसप्ततितम इति तु विंशत्यादेरिति विकल्प्यते॥ ४५२॥

शतादिश्च मासश्च संवत्सरश्च शतादिमाससंवत्सर तस्मात्। पृथक् योगादसख्यादेरिति नानुवर्त्तते। तेन संख्यादिभ्योऽसख्यादिभ्यो वा एभ्यस्तमट् स्यात् पूरणे। शतस्य पूरण, शततम, एकशततम, एव सहस्रतम, मासतम, सवत्सरतम. ॥४५३

४५४। विंशत्यादेर्वा।

विंशत्यादेः ५।, वा ।१।।

विंशतितमः विंशः, त्रिंशत्तमः त्रिंशः।

४५५। चतुःषड्डतिकतिपयात् थट्।

चतु.—कतिपयात् ५।, थट् ।१।।

चतुर्थः षष्ठः कतिथः कतिपयथः।

श्रीरा-टी—शतमादिर्यस्य स, शतादिश्च मासश्च सवत्सरश्च तत्तस्मात् यद्यपि षष्ट्यादिग्रहणेन शतादेरपि ग्रहण तथापि शतादिग्रहणम् असख्यादिनिवृत्त्यर्थं तेन एकशततम इत्युक्तम् एवमेकमासतम एकसवत्सरतम। आदिशब्दात् सहस्र-तम इति॥ ४५३॥

सख्यादेरसख्यादेर्वा विंशत्यादेस्तमट् स्याद्वा पूरणे। विंशते' पूरण विंशति-तम पचे विंश पूर्वेण डटि विंशतेस्तेर्लोपे ययोरित्यकारलोप एव विंशत्तम विंश चत्वारिंशत्तम चत्वारिंश पञ्चाशत्तम पञ्चाश। सख्यादेस्तु एकविंशतितम एक-विंश इत्यादि। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वेण सख्यादिवर्जनेऽपि सख्यादेः षष्ट्यादे पूरणे तमट् स्याद्वा। एकषष्टितम एकषष्ट इति। भागवृत्तिरप्येवम्॥४५४॥

श्रीरा टी—विंशतिरादिर्यस्य स आदिशब्देन नवतिपर्य्यन्त व्यवस्थीयते। विंश त्यादे सख्यायास्तमट् स्याद्वा पूरणे। पचे डट्। विंशतितम इति विंशते पूरण इति वाक्य सख्यादेस्तु एकविंशतितम। विंश इति डिति तेस्डाविति तेर्लोप वाशब्दस्य व्यवस्थायामपि तेनाष्टाविंशतिमे युग इति चण्डी॥ ४५४॥

चतुर् च षष् च डतिश्च कतिपयश्च चतु षड्डतिकतिपय तस्मात्। डतिरिति प्रत्ययस्तेन तदन्तानां कतियतिततीना ग्रहणम्। एभ्यस्थट् स्यात् पूरणे। चतुर्णां पूरण चतुर्थ एव षष्ठ कतिथ यतिथ ततिथ. कतिपयथ। ननु चतुर्थ षष्ठ. इत्युभयत्र विभक्तेर्लुकि दान्तत्वाद्विरामे विसर्गडकारौ कथ न स्त इति चेत् सत्य विद्यमानविभक्तीना पदत्व स्वाभाविक लुप्तविभक्तिकाना पदत्वन्तु आतिदेशिकमेव ततश्च आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् पदत्वाभावेन विरामाभावात् सोर्विः फे इति षोड फे इति च न प्रवर्त्तते टिस्तादौपि चतुर्थीत्यादि॥ ४५५॥

श्रीरा टी—चत्वारश्च षट् च कतिश्च कतिपयश्च तत्तस्मात् एभ्यस्थट् स्यात्।

४५६ । बहु-गणपूग-सङ्घातोस्तिथट् तलोपश्च ।

बहु—अतो ५।, तिथट् ।१।, तलोप १।, च ।१। ।

बहुतिथः यावतिथः ।

४५७ । द्वितीय-तृतीय-तुर्य्य-तुरीयाः ।

द्वितीयतृतीयतुर्य्य तुरीया १॥ ।

एते निपात्याः ।

४५८ । संख्याया धाच् प्रकारे ।

सङ्ख्याया ५।, धाच् ।१।, प्रकारे ७। ।

चतुःप्रकारं चतुर्धा ।

डट्‌ोऽपवाद । कतिरिति कतिप्यान्त डतिरिति लिपिकरप्रमाद कतिपयशब्द सङ्ख्याभिन्न विभाषयोर्विधिर्नित्य । चतुर्थ इत्यादौ कथ नविरित्याद्याक्षेप मनी-षादत्वान्नेति परीहार । षष्ठ इत्यत्र ष्टुभिष्टिति थस्य ठ न ड इति नैरुक्तम् ॥४५५॥

बहुश्च गणश्च पूगश्च सङ्घश्च अतुश्चेति तस्मात् । अतुरिति प्रत्यय गेन तदन्ताना यावत् तावत् एतावत् कियत् इयता ग्रहणम् । एभ्यस्तिथट् स्यात् पूरणे । तिथटि पर यथासम्भव तलोपश्च । बहूना पूरण. बहुतिथ एव गणतिथ पूगतिथ सङ्घ तिथ यावतिथ तावतिथ. एतावतिथ कियतिथ इयतिथ । अत्र निमित्ताव्यव-हितपूर्वतकारस्यैव लोप इति बोध्यम् ॥ ४५६ ॥

श्रीरा टी—बहवश्च गणश्च पूगश्च सङ्घश्च अतुश्च तत्तस्मात् अतोर्निरर्थकस्य ग्रह-णम । तेन मतुवत्वो प्राप्ति त इति लुप्तषीक्तदम् । बह्वादिभ्यस्तिथट् स्यात् पूरणे तस्मिन् बह्वादीनां तकाराभावात् अतोस्तकारलोपश्च । बहुतिथ इति बहूना पूरण इति वाक्य तिथटि तलोप तावथित इति एतावतिथ इति ॥ ४५६ ॥

एते पूरणार्थे निपात्या । यथा द्वित्रिभ्यां तीय । चतुरो य ईय इति प्रत्यय-द्वय चकारलोपश्च । तुर्य्य इत्यत्र तद्धितयकारवर्जनात् र्व्यंनचतयीति दीर्घो न स्यात् ॥ ४५७ ॥

श्रीरा-टी—द्वितीयश्च तृतीयश्च तुर्य्यश्च तुरीयश्च ते । पूरणार्थे एते निपात्यन्ते त्रिशब्दस्य तीयो जिश्च । चतुर्शब्दस्य चकारस्य तीयत्यस्य तकारस्य च लोपो नित्य ईकारस्य वा ॥ ४५७ ॥

४५९ । द्वैधं द्वेधा त्रैधं त्रेधा षोढ़ैकध्यं वा ।

द्वैध—एकध्य ।१॥, वा ।१। ।

एते निपात्यन्ते वा प्रकारे। पक्षे द्विधा त्रिधा षड्‌धा एकधा ।

४६० । संख्याया अवयवे तयट् ।

संख्याया ५।, अवयवे ७।, तयट् ।१। ।

चतुरवयव चतुष्टयम् ।

सङ्ख्यानुवृत्तावपि सङ्ख्याग्रहणं सङ्ख्यातुल्यानां डत्यतुबहुगणानां च प्राप्त्यर्थम् । तेन सङ्ख्यावाचकेभ्यः डत्यतुबहुगणेभ्यश्च धाच् स्यात् प्रकारे। चकारोऽव्ययार्थः । प्रकारः सादृश्यम् । प्रकारो भेदसादृश्ये इत्यमरात्। चतुःप्रकारं चतुर्धा एवं कतिधा यावद्धा बहुधा गणधा । वारार्थेऽपि धाच् स्यादिति केचित् ॥ ४५८ ॥

श्रीरा टी—प्रकारः सामान्यभेदको धर्मः, स च द्रव्याश्रितः पटुत्वादि । चतुःप्रकारमिति चत्वारः प्रकारा यस्य सर्वत्रार्थ एवायमिष्यते तेन चतुरः प्रकारान् भुङ्क्ते चतुर्भिः प्रकारैर्भुङ्क्ते चतुर्धा भुङ्क्ते एवं नवधा द्रव्यम् एकराशिं पञ्चधा कुरु इत्यादि ॥ ४५८ ॥

एते धाजन्ता निपात्यन्ते वा । द्विप्रकारं द्वैधं द्वेधा त्रिप्रकारं त्रैधं त्रेधा। षट्प्रकारं षोढा एकप्रकारम् एकध्यं पक्षे द्विधा त्रिधा षड्धा एकधा इति ॥४५९॥

श्रीरा टी—एते निपात्यन्ते । द्विप्रकारं द्वैधं द्वेधा त्रिप्रकारं त्रैधं त्रेधा षट्-प्रकारं षोढा एकप्रकारम् एकध्यं पक्षे द्विधेत्यादि। षडेधाति षोड फे इति डे कृते दान्तटुपरत्वान्न धस्य ढ ॥ ४५९ ॥

पुनः सङ्ख्याग्रहणं डत्यतुबहुगणानामप्राप्त्यर्थम् । सङ्ख्यावाचकेभ्यस्तयट् स्याद-वयवे। चतुष्टयमिति रेफस्य विसर्गे विसर्गस्य सकारे ष्णौकौषाादिति षत्वे तस्य टत्वम् । एवं पञ्चतयमित्यादि । टित्त्वादीपि चतुष्टयी इति ॥ ४६० ॥

श्रीरा-टी—अवयवावयवि सम्बन्धे षी। पुनः सङ्ख्याग्रहणं बह्वादिनिवृत्त्यर्थं द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्यः अवयववृत्ते सङ्ख्यायास्तयट् स्यात् ट इत् । चतुर-वयवमिति । चत्वारोऽवयवा अस्य कुलस्य चतुष्टयमिति स्त्रियां चतुष्टयी रज्जुः ॥४६०॥

४६१ । द्वित्रेर्वायट् ।

द्वित्रेः ५।, वा ।१।, अयट् ।१। ।

द्वयं द्वितयं त्रयं त्रितयम् ।

४६२ । तरतमौ द्वि-बहूनामेकोत्कर्षे ।

तरतमौ १॥, द्वि-बहूनां ६॥, एकोत्कर्षे ७। ।

द्वयोरेकस्यातिशये तरो बहूनां तमः स्यात् । अयमनयो-रतिशयेन विद्वान् विद्वत्तरः, अयमेषामतिशयेन विद्वान् विद्व-त्तमः । शुभ्रतरा शुभ्रतमा ।

आभ्यामयट् स्याद्वा अवयवे । द्व्यवयवे इत्यर्थे अयटि ययोर्लोप इतीकारलोपे द्वयम् । पक्षे पूर्वेण तयटि द्वितयम् एवं त्रितय टित्वात् द्वयी त्रयी ॥ ४६१ ॥

श्रीरा टी—द्वौ च त्रयश्च तत्तस्मात् पुंस्त्व सौत्रत्वात् । आभ्यामवयवेऽयट् स्याद्वा । द्वयमिति द्वाववयवावस्य इति वाक्यं पक्षे तयट् द्वितयम् एवं त्रितयं त्रयं वाशब्दस्य व्यवस्थया उभयशब्दान्नित्यमयट् उभाववयवावस्य उभयं ननु कथम् उभये देव-मनुष्या इति देवमनुष्याणां बहुत्वात् इति चेत् सत्यं देवत्वमनुष्यत्वयोर्द्वित्वमादाया वयवद्वयमिति ॥ ४६१ ॥

तरश्च तमश्च तरतमौ । द्वौ च बहवश्च द्विबहवः तेषाम् । द्विबहूनामिति निर्धा-रणे षष्ठ्या द्वयोर्मध्ये एकस्यैव उत्कर्षः सम्भवतीत्यत आह वृत्तौ एकस्यातिशये इति । एवं द्विबहूनामिति बहुवचनान्तत्वेऽपि शब्दसाम्यात् तरतमाभ्यां यथासंख्यम् । अय-मनयोर्मध्ये अतिशयेन विद्वान् इत्यर्थे तरे स्सं वसिति द्रङि झप् झसीति दस्य तः [illegible] । एवम् अयमेषां मध्ये अतिशयेन विद्वान् विद्वत्तमः । एतेन उत्कर्षार्थ-प्रत्यया प्रथमान्तादेव तदन्ताः पूर्वलिङ्गा इति बोध्यम् । इयमनयोरतिशयेन शुभ्रा शुभ्रतरा एवम् अतिश न साध्वी साधुतरा अत्र पुंवत्स्युक्त इति पुंवद्भाव ॥४६२॥

श्रीरा टी—तरश्च तमश्च तौ द्वौ [illegible] बहवश्च ते तेषां निर्धारणे षष्ठीति उत्कर्षा-[illegible] प्रकर्षोऽतिश [illegible] च स्वरूप प्रकृत्यर्थतावच्छेदकापेक्ष्य एव भवति न तु जा [illegible] त्वमपेक्षते तथाच जातिभिन्नप्रकृत्यर्थताव-च्छेदकप्रकर्षो [illegible] इति न स्यात् भवति च । गुणे शुक्लतर,

४६३। रूपकल्पे चेबूप् स्वंवा ञित्तु पुंवच्च।

रूपकल्पे ७, च।१।, ईप् ऊप्।१।, स्व १।, वा।१।, ञित्।१।, तु।१।, पुंवत्।१।, च।१।

चकारात्तरतमरूपकल्पेषु ईबन्तमूबन्तञ्च स्वं स्याद्वा उद्दि-दित्तु पुंवच्च। स्त्रितरा स्त्रीतरा, वामोरुतरा वामोरूतरा। विदुषितरा विदुषीतरा विद्वत्तरा, सतितरा सतीतरा सत्तरा।

शुक्लतम क्रियाया पाचकतर पाचकतम.। ननु कथं गोतर गोतमं चैत्ररथः चैत्रतम इति न स्यात्। इति चेत् न गोत्वादेरेकमात्रवृत्तित्वे प्रकृत्यर्थतावच्छेदक-विशिष्टान्तरापेक्षत्वाभावात्। यदा तु तत्तत् व्यक्त्युत्कर्षातिप्रकर्षस्तदा स्यादेव तार-तर तारतम मन्दतर मन्दतम इति। विद्वत्तर इति विद्यागत उत्कर्षो गम्यते॥ स्रस्‌ध्वसेति दङ्। शुभतरेति इयमनयोरतिशयेन शुभा इति वाक्य शसन्ततरादा-विति पुवद्भाव। ननु पाटलिपुत्रेभ्यो मथुरा आढ्यतरा द्वयोरुत्कर्षे तर तर्हि कथं मथुरा विशेषेणाढ्यशब्दात्तर इति चेत् सत्यं रा शब्दयावाचित्वयोरुत्कर्षे तर पाटलि-पुत्रात् वर तु अवयवापेक्षया॥ ४६२॥

रूपस्य कल्पस्य रूपकल्प तस्मिन्। ईप् च ऊप् च ईबूप्। उश्च ऋश्च वर्णौ। वर्णौ इतौ यस्य स ञित्। पुमानिव पुवत्। चकारात् तरतमादयश्च इत्यत आह तरतम रूपकल्पेष्विति। इयमनयोरतिशयेन स्त्री स्त्रितरा अनेन ह्रस्वम्। पक्षे स्त्रीतरा एवं वामोरुतरा वाम उरुपेत्यादिना ऊप अनेन वा ह्रस्व। विदुषितरे-त्यादि। वेत्ते शतुः वसुर्वेति क्वसौ उदित्वादीप्। इयमनयोरतिशयेन विदुषी इति तरे कृते ह्रस्वे विदुषितरा पुवद्भावे विद्वत्तरा उभयोरप्राप्तौ स्वरूपेणावस्थानम् एवम् अस्त्रभावे श्नसोरल्लोप इति अकारलोपे ऋदित्त्वादीपि इयमनयोरति-शयेन सती इति तरे कृते ह्रस्वे सतितरा पुवद्भावे सत्तरा उभयोरप्राप्तौ स्वरूपेणाव-स्थानम्। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अनेकाच् ईबन्तस्य तरादौ ह्रस्वो न स्यात्। तेन यवानीतरा। हिमानीतरा अरण्यानीरूपा। पत्नीकल्पा इत्यादि। एष्वपि उक्तपुंस्कानामीबन्तानां पुंवत्स्युरुक्तपुंस्केत्यनेन पुंवद्भावो नित्य। यथा अतिशयेन वैष्णवी वैष्णवतरा शाक्ततमा गौररूपा। ईषदूना पट्वी पटुकल्पा इत्यादि। केचित्तु मुवादौ पठि उकारित ऋकारितोर्विभाषया पुंवद्भावं ह्रस्वौ विधाय विदुषितुरा

४६४ । त्यादेश्च रूपः ।

त्यादे ५।, च ।१।, रूप १। ।

लेस्त्यादेश्चोत्कर्षे रूपः स्यात् । पटुरूपः पचतिरूपम् ।

विद्वद्ब्रुवा इत्युदाहरन्ति । अत्र ब्रुवो वचादेशाभावस्तु अरविहितकार्य्यस्यानित्यत्वात् । अतएव विब्रुति कटके क्रता इत्यादि सङ्गच्छते ॥ ४६३ ॥

श्रीरा-टी—रूपश्च कल्पश्च तत्तस्मिन् ईप् च जप् च तत् स्वमिति श्रीकान्त दम् उश्च ऋश्च उ, ऋ इत्यस्य ञित् । तरतमाविति विविपरिणामात् तरतमयोश्चकारेण रूपकल्पे इति समुच्चीयते अत आह तरतमरूपकल्पेष्विति पु वच्चेति पु वत्स्युरक्तपुंस्क इति नित्ये प्राप्ते विकल्प. । ननु कथं स्त्रीतरा ब्राह्मणीतरा इत्यादौ द्रव्यजातिवाचित्वे प्रकर्षाभावात् तरतमाविति चेत् न स्त्रीपदेन स्त्रीविशेषावयवसंयोग: ब्राह्मणपदेन ब्राह्मण्यप्रतिपादकक्रियाविशेष कथ्यते तस्मात् गुणक्रियागतप्रकर्षात् तरतमाविति । विदुषितरेति विदस्तौ शत्र शतुर्वसु उदीत्त्वादीप् वसोर्वं सेम इति वस्य उ अनेन स्व पक्षे विदुषीतरा इति पु वद्भावपक्षे विद्वत्तरेति सेरभावान्न वस्य उ । सतितरेति अस्त्यभावे शत्र आद्यकारलोप ऋदित्त्वादीप् अनेन स्व पु वच्च वा । ब्रुव चेल गोत्र मत हतेषु पु वदिवानेकाच । ब्रुव चेल गोत्रशब्दा. कुत्सार्थाः एषु मतहतयोश्चानेका जीवन्त. स्त्री वा स्यात् ञित्तु पु वद्वा । पतिब्रुवा पत्नीब्रुवा कुलञ्जकी पचायमि क्वित् ब्राह्मणिचेली ब्राह्मणीचेलि तरुणिगोत्रा तरुणीगोत्रा कुमारिमता कुमारीमता गौरिहता गौरीहता विदुषिब्रुवा विद्वद्ब्रुवा विदुषीब्रुवा सतिचेली सच्चेली सतीचेली ञिलशजन्तौ पचादित्वादन् नदादित्वादीप् । अनेकाजिति किम् । स्त्रीब्रुवा स्त्रीचेली ईविति किं वामोरूब्रुवा लक्ष्मीचेलीत्यादि । नानुक्त प स्यानेकाच् तरादिषु तौ । नित्यस्त्रीलिङ्गानेका जीवन्तस्य स्वपु वद्भावौ न स्याताम् बदरितरा बदरीतमा बदरीब्रुवा । अनेकाजिति किं स्त्रितरा अनुक्त इति किं गौरितरा गौरीचेली ॥ ४६३ ॥

त्रिबहूनामुत्कर्षे इत्यनुवर्त्तते । स्याद्यन्तात् त्याद्यन्ताच्च रूप स्यात् । अत्र एकप्रत्ययस्य अर्थद्वयेन यथासंख्यासम्भवात् द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये बहूनां मध्ये एकस्यातिशयेऽपि स्यादित्यर्थ । अतएव उत्कर्षे इत्येव स्वयं लिखितम् । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन पटु. पटुरूप. एवम् अतिशयेन पट्वी पटुरूपा इत्यादौ पु वद्भाव. ।

४६५ । किमेत्त्याच्चाद्रव्ये घतरां घतमाम् ।

किम् ए-त्यात् ५।, च ।१।, अद्रव्ये ७।, घतरा घतमाम् ।१॥ ।

किम् एदन्तात् त्यात् त्याद्यन्ताच्च द्विबहूनामेकोत्कर्षे घतरां घतमा स्तः न तु द्रव्ये । किन्तरां प्राह्णेतरा उच्चैस्तरां पचतितराम् । एवं घतमाम् । द्रव्ये तु उच्चैस्तरस्तरुः ।

अतिशयेन पचति पचतिरूपम् एव पचतोरूपं पचन्तिरूपम् । एषु कर्त्तुरेकत्वद्वित्व बहुत्वानुरोधेन तिबादय प्रयुज्यन्ते न तु क्रियाया एकत्वद्वित्वबहुत्वानि । ततश्च क्रियाया अमूर्त्तत्वात् पुस्त्वाद्यभावे रूपान्तरक्रियापदस्य लिङ्गनिर्णयाभावे सामान्यत्वान्नपुंसकमिति वचनात् क्लीवत्वम् । एवं क्रियाया संख्याभावे रूपान्तरक्रियापदस्य लिङ्गसंख्यानुरोधेन जायमानाना स्यादीनामपि एकवचनमेव प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावात् ॥४६४॥

श्री रा टी—तिरादिर्यस्य स तस्मात् येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् आह त्यादेश्चेति उत्कर्षे स्वार्थे पटुरूप इति प्रकृष्टः पटुरिति वाक्य प्रकृष्टा पट्वी पट्विरूपा पट्वीरूपा इत्यभावपक्षे पटुरूपेति । पचतिरूप प्रकृष्ट पचतीति वाक्यं क्रियाप्राशस्त्य रूपत्वेन द्योत्यते क्रियाया लिङ्गसंख्याभावात् पचतोरूप पचन्तिरूपमित्यादि त्यन्तादिति क्यन्यत्वाल्लिङ्गम् ॥४६४॥

किम् च एश्च त्यश्च किमेत्त्यं तस्मात् न द्रव्यम् अद्रव्यं तस्मिन् । घतरा च घतमा च घतरा घतमां सूत्रत्वादौकारलोप । चकारात् त्याद्यन्ताच्च । किन्तु चानुकृष्ट नोत्तरत्र इति त्याद्यन्तस्य नानुवृत्तिः । द्रव्याणि यथा पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव द्रव्याणि । रूप रस गन्ध स्पर्श शब्द संख्या परिमाण पृथक्त्व संयोग विभागपरत्वापरत्व बुद्धि सुखदुःखेच्छा द्वेष प्रयत्नादयो गुणा । उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणि इति भाष्यम् । इदमनयोरतिशयेन किं किन्तरा किम्शब्दोऽत्र कुत्सार्थः अतिकुत्सित रूपमित्यर्थ । प्राह्णेतरामिति एकारान्तात् प्रत्ययविधानसामर्थ्यात् सप्तम्यन्तात् प्रत्यये विभक्तेरलुक् अभिधानात् । ननु द्रव्यस्य कथमुत्कर्षं सम्भवति क्रियागुणयोरेव उत्कर्ष इति चेत् सत्य क्रियागुणयोरुत्कर्षेणैव तदाश्रयस्य द्रव्यस्य उत्कर्षः स्यात् उपचारात् यथा मञ्चाः क्रोशन्ति इत्यत्र मञ्चस्थितजनस्य क्रोशनेनैव मञ्चक्रोशनमुच्यते अत्र किमा

४६६। गुणाद्विष्ठेयसू।

गुणात् ५।, वा ।१।, इष्ठ ईयसू १॥ ।

गुणवाचिनो द्विबहूनामेकोत्कर्षे क्रमादिष्ठेयसू ईयसिष्ठौ वा स्तः।

दीना मध्ये ये गुणादिवाचिनो द्रव्यवाचिनश्च तेभ्यो गुणादौ प्रत्ययौ स्त द्रव्ये वाच्ये तु न स्त इत्यर्थ। ये तु द्रव्यमात्रवाचिनो भवन्ति तेभ्यो द्रव्ये वाच्येऽपि प्रत्ययौ स्त विधानसामर्थ्यात। अन्यथा अद्रव्ये इति नोक्त्वा अद्रव्यादित्येवावदिष्यत्। अतएव प्रातस्तरा पतत्रिभ्य प्रबुद्ध प्रणमन् रविमिति भट्टौ। अतिशयेन प्रात काल इत्यर्थ। अयमनयोरतिशयेन उच्चै उच्चैस्तरा शब्द। एव नीचैस्तरा गन्ध। इदमनयोरतिशयेन पचति पचतितरा अत्र पचनक्रियाया उत्कर्ष एव चतमाम्। द्रव्ये तु उच्चैस्तरस्तरु एव नीचैस्तरो घट। किन्तरो राजा ॥४६५॥

श्रीरा टी—किम् च एश्च व्यश्च तत्तस्मात् न द्रव्यम् अद्रव्य तस्मिन्, चतराच्च चतमाच्च तौ मण्डूकगत्या द्विबहूनामेकोत्कर्षे इत्यनुवर्त्तयन्नाह द्विबहूनामित्यादि किन्तरामिति इदञ्च किम् इदमनयोरतिशयेन किम् इति वाक्य किन्तमामिति इदञ्च किम् इदमेषामतिशयेन किमिति वाक्य यद्यपि कि प्रश्ने तथापि न प्रश्नप्रकर्षे त्य कि तर्हि पृच्छ्यमानगुणस्य क्रियाया वा प्रकर्षे चतरा चतमां त्य पृच्छ्यमानप्रकर्षस्यैवावगम्यमानत्वात्। प्राह्णेतरामिति कालवाचिन स्रास्त्वेरादौ लुगभावविधानात् कालस्य द्रव्यवाचित्वात् अद्रव्य इति निषेधे प्राप्ते वचनं कालव्यतिरिक्तस्य एतदन्तत्वाभावात् एव पूर्वाह्णेतराम् अपराह्णेतराम इत्यादि। उच्चैस्तरामिति गुणप्रकर्षे एव सुतरा नितरामित्यादि पचतितरामिति क्रियाप्रकर्षे एव पचन्तितरां पचन्तितमामिति चिन्त्यादृशम्। उच्चैस्तर इति यद्यपि द्रव्ये प्रकर्षाभावस्तथापि गुणक्रियाप्रकर्षौ यदा द्रव्ये आरोप्यते तदैवास्य प्रतिषेध पूर्वेण तरतमाविति ॥४६५॥

द्विबहूनामुत्कर्षे इत्यनुवर्त्तते। वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची विकल्पवाची च। व्यवस्थया क्रमाभाव। तेन गुणवाचिनो द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे इष्ठेयसू बहूनां मध्ये एकोत्कर्षेऽपि इष्ठेयसू स्यातां वा ॥४६६॥

श्रीरा-टी—इष्ठश्च ईयसुश्च तौ इह सामान्यगुणशब्दस्य विशेषपरतया गुणमात्र-

४६७ । ञीमंश्च डिन्नैकाचः ।

ञि-इमन् ।१।, च ।१।, डित् ।१।, नैकाच ५। ।

ञिरिमन् इष्ठ ईयसुश्च अनेकाचो लेः परो डित् स्यात् । लघिष्ठः, लघीयान् ।

४६८ । लुङ्मंद्वद्विनाम् ।

लुक् ।१। मत् वत्-विनाम् ६।।।, ।

मतिष्ठः, मेधिष्ठः ।

गुणस्य ग्रहणं न तु गुणिवृत्तिगुणस्य तेन घटस्य शुक्लीयान् शुक्लिष्ठो गुण इति न स्यात् न गुणादिति किं पाचकतरः पाचकतमः क्रियाप्रकर्षे मा भूत् । यद्यपि द्वयोरेकस्यातिशये ईयसुर्बहूनाम् एकातिशये इष्ठ पाणिनीये यथा अतिशायने तमबिष्ठनौ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ तरप् तमप् साहचर्य्यादीयस्विनिष्ठनौ प्रतिपादितौ यथा संक्षिप्तसारेऽपि गुणादीयस्विष्ठाविति तथापि ग्रन्थकृता द्विवचन-मित्यनुवर्त्त्य क्रमेण इष्ठेयसू ईयस्विष्ठौ भवत प्रयोगदर्शनादित्युक्तं वृत्तौ ॥ ४६६ ॥

ञिश्च इमन् च ञीमन् । ड इत् यस्य स डित् । न एको नैक नैकोऽच् यस्य स नैकाच् तस्मात् । चकारादिष्ठेयसू च इमन् इष्ठ ईयसूनां साहचर्य्यात् ञिरव ले परे एव । एतेन जागरयतीत्यादौ न प्रसङ्गः । एवं प्रसन्नतरादिभिः सहान्यासात् ञिरपि प्रसन्नतरादिर्बोध्य । तेन युवतिमाचष्टे इत्यत्र ञौ पुंवद्भावात्ति प्रत्ययस्य निवृत्तौ कनादेशे कनयति पक्षे यवादेशे यवयति एवं गुर्वीमाचष्टे इत्यत्र ञौ पुंवद्भावादीपो निवृत्तौ तन्निमित्तस्य वकारस्यापि उकारत्वे गरादेशे गरयति । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन लघु लघिष्ठ इष्ठे डित्वात् टिलोप । एवं लघीयान् । पक्षे लघुतर लघुतम एवं लघीभाव लघिमा एवम् अतिशयेन लघ्वी लघिष्ठा लघीयसी लघ्वाभावो लघिमा । एषु प्रसन्नतरादितया पुंवद्भावादीपो निवृत्तौ डित्वात् टिलोप ॥ ४६७ ॥

श्रीरा टी—ञिश्च इमश्च तत् ञीमन्, नास्त्येकोऽच् यस्य स नैकाच् तस्मात् । लघिष्ठ इति अयमनयोरेषां वाऽतिशयेन लघुरिति वाक्यम् एवं लघीयानिति वाक्य

४६९ । ट्टन् लोप्यः ।

ट्टन् ।१।, लोप्य. १। ।

करिष्ठः ।

पक्षे लघुतर लघुतम इति श्रोमोरुदाहरण तत्तत् प्रकरणे वक्ष्यति प्रेष्ठ इत्यत्र पृथक् पौनिर्देशात् न ययोर्लोप ॥ ४६७ ॥

मतुश्च वतुश्च विन् च मद्वदिम तेषाम् । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् ज्यादे. सप्तम्यन्तत्वेनानुवृत्तिः । तेन ज्यि इमन् इष्ठ ईयसु एषु परेषु मतुवतुविना लुक् स्यात् । अतिशयेन मतिमान् मतिष्ठ अत्रानेन मतोर्लुकि ङित्त्वात् टिलोप । किञ्चात्र असिद्ध वहिरङ्ग इति न्यायात् टिलोपस्य सिद्धत्वाभावे तकारस्य दकारो न स्यादिति अतिशयेन मेधावान् अतिशयेन मेधावी वा इत्युभयत्र इष्ठे वतुविनो र्लुकि ङित्त्वात् टिलोपे मेधिष्ठ एव मतीयसी मेधीयसी। मतिमतो भाव मतिमा मेधिमा मतिमन्तमाचष्टे मतयति। अत्र समाहारेणैवेष्टसिद्धौ मद्वदि- नामिति वहुवचन गणार्थम् । तेन अनट् क्तवतु घञ् अल् आनङ्युक्त ईप् एषा लुक् स्यादाख्याने ञौ परे इति बोध्यम् । उदाहरण लि· कृत्याख्याने इत्यत्र द्रष्टव्यम् । मत्वर्थिनामिति पाठे गोमी ट्टणस इत्यादीना मिनादेरपि लोपापत्ति ॥ ४८८ ॥

श्रीरा टी—मतुश्च वतुश्च विश्च तेषा लुक् स्यात् ज्यादिषु । मतिष्ठ इति अयमनयोरेषा वा अतिशयेन मतिमान् इति वाक्यम् अयमनयोरेषा वा मेधावान् मेधावी वा मेधिष्ठः पक्षे मतिमत्तर मेधावत्तर इत्यादि। एषामिति किं गोमिष्ठ. गोमीयान् मतुपक्षेऽपि गविष्ठ गवीयानिति ॥ ४६८ ॥

ट्टनो लोप. स्यात् ज्यादिषु । अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठ· । अत्र ट्टनो लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणे एकाच्त्वान्न टिलोप· । एव करीयान् करिमा कर्त्तारमाचष्टे कारयति अत ट्टनो लोपे गुणस्य निवृत्तौ ञौ परे पुन: वृद्धि ॥ ४६९ ॥

श्रीरा-टी—ज्यादिषु ट्टन्लोप्य: स्यात् । करिष्ठ इति अयमनयोरेषा वा अति- शयेन कर्त्ता इति वाक्यम् एवमियमनयोरासा वा दोग्ध्री दोहिष्ठा दोहीयसी गौ । क्वचि दान्तत्वाभाव. अतएव ट्टन्नन्तक्रियावाचकात्तो ॥ ४६९ ॥

४७०। वाढ़ान्तिक स्थूल दूर युव चिप्र क्षुद्र प्रिय स्थिर स्फिरोरु गुरु वहुल तृप्र दीर्घ ह्रस्व वृद्ध वृन्दारकाः—साध नेद स्थव दव यव क्षेप क्षोद प्र स्थ स्फ वर गर वंह त्रप द्राघ ह्रस वर्ष वृन्दाः।

वाढ—वृन्दारका' १॥, साध—वृन्दा १॥।

एषां स्थाने क्रमादेते स्युरिष्ठादिषु।

साधिष्ठः नेदिष्ठः स्थविष्ठः दविष्ठः यविष्ठः क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठः प्रेष्ठः स्थेष्ठ' स्फेष्ठः वरिष्ठः गरिष्ठ' वंहिष्ठः त्रपिष्ठः द्राघिष्ठः ह्रसिष्ठ' वर्षिष्ठः वृन्दिष्ठः।

अयमनयोरेषा वा अतिशयेन वाढ साधिष्ठ। एव सर्वत्र प्रथमान्तेन वाक्यम् अन्तिक नेदिष्ठ स्थूल स्थविष्ठ दूर दविष्ठ' युवा यविष्ठ क्षुद्र क्षोदिष्ठ' प्रिय प्रेष्ठ स्थिर स्थेष्ठ स्फिरो वह्वर्थं स्फेष्ठ उरुर्महदर्थं वरिष्ठ. गुरु गरिष्ठ. वहुल वंहिष्ठ. तृप्नोतीति तृप्र औणादिको रेफः इति रमानाथ। तृप्र त्रपिष्ठ दीर्घो द्राघिष्ठ. ह्रस्वो ह्रसिष्ठ वृद्धो वर्षिष्ठ वृन्दारको देवो मुख्यो वा वृन्दिष्ठ.। एव पूर्वेण इष्ठे क्रमादादेशा एषा मध्ये ये गुणवाचका न भवन्ति तेभ्योऽपि इष्ठादयो भवन्ति इष्ठादिषु परेषु आदेशविधानसामर्थ्यात्। अत्र प्रस्थस्फादीनां ययोर्लोप इत्यकारलोप कथ न स्यादिति गाढानुपपत्ति। अत्र रामानन्दस्तु श्रीमस्त्य-त्रैकाच् वर्जनसामर्थ्यात् ययोर्लोप इत्यपि न स्यादित्याह तद्वेय रायमाचष्टे राययति एव नावयति इत्यादौ एकाच् वर्जनस्य साफल्यात्। काशीश्वरस्तु प्रस्थस्फादीनाम् अदन्तनिर्देशादेव ययोर्लोप इति न स्यादित्याह तदपि हेय प्रियमाचष्टे प्रापयति इत्यादौ नाप् सत्यार्थे त्यादिनामाप् विधानेनैव अदन्तसाफल्यात्। वस्तुतस्तु ययो-र्लोप इत्यत्र अश्च इश्च ए इति विग्रहे एर्लोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ययोरिति गौरव ज्ञापयति प्रस्थस्फ इत्यत्र इष्ठ ईयसु इमन् एषु ययोर्लोप इत्यकारलोपो न स्यादिति। तेन प्रेष्ठ प्रेयान् प्रेमा इत्यादि। अतिशयेन वाढ साधीयान् वाढस्य भावः साधिमा वाढ़माचष्टे साधयति ॥४७०॥

४७१। प्रशस्यः श्रः।

प्रशस्य। १।, श्र १।।

श्रेष्ठः।

४७२। ज्यो वृद्धश्चेयस्त्राः।

ज्य १।, वृद्ध १। च।१। ईयस्वी।१। आ १।।

वृद्धः प्रशस्यश्च जगादौ ज्यः स्यात्, तस्माच्चेयसीरी आः स्यात्। ज्येष्ठः ज्यायान्।

४७३। पृथुमृदुकृशभृशदृढपरिवृढस्यर्दः।

पृथु—परिवृढस्य ६।, ऋत्।१।, र १।।

एषामृकारस्य जगादौ रः स्यात्। प्रथिष्ठः।

श्री रा-टी—वाढञ्च अन्तिकञ्च स्थूलञ्च दूरञ्च युवा च चिप्रञ्च चुद्रञ्च प्रियञ्च स्थिरञ्च स्फिरञ्च उरुञ्च गुरुञ्च बहुलञ्च तृप्रञ्च दीर्घञ्च ह्रस्वञ्च वृद्धञ्च वृन्दारकञ्च ते, साधश्च नेदश्च स्थवश्च दवश्च यवश्च चेपश्च चोदश्च प्रश्च स्थश्च स्फश्च वरश्च गरश्च बंहश्च त्रपश्च द्राघश्च ह्रस्वश्च वर्षश्च वृन्दश्च ते। अयमनयोरेषां वा अतिशयेन वाढ इत्यादि वाक्य साधिष्ठ साधीयान् डिति टिलोप परे प्रस्थस्फान् विना सर्वे हसन्तादेशा एकाच्त्वात् जगादीनां न डित्वम्॥४७०॥

प्रशस्य. श्र स्यात् जगादौ। अयमनयोरेषां वा अतिशयेन प्रशस्य श्रेष्ठ एव श्रेयान् श्रेमा श्रापयति॥४७१॥

श्रीरा टी—प्रशस्य इति व्यर्थं प्रोक्तान्तं द प्रशस्य श्रादेश स्यात् जगादिषु। श्रेष्ठ श्रेयान् इति अयमनयोरेषां वातिशयेन प्रशस्य इति वाक्यम्॥४७१॥

ईयसीरी ईयस्वी इति लुप्तप्रथमैकम्। अयमनयोरेषां वा अतिशयेन वृद्ध प्रशस्यो वा ज्येष्ठ। एव ज्यायान् अत्र ज्यादेशात् परस्य ईयसीरीकारस्य आ। एव ज्येमा ज्यापयति॥४७२॥

श्रीरा टी—ईयस ई ईयसी लुप्तषोक्त दम् आलुप्तप्रोक्तदम्। अयमनयोरेषां वा अतिशयेन वृद्ध प्रशस्यो वा इत्यर्थे ज्येष्ठ ज्यायान् पूर्वेण वर्षिष्ठ. वर्षीयान्॥४७२॥

पृथुश्च मृदुश्च कृशश्च भृशश्च दृढश्च परिवृढश्चेति तस्य। अयमनयोरेषां वा

४७४। युवाल्पौ कन् वा।

युवाल्पौ १॥ कन् ।१।, वा ।१।।

कनिष्ठः यविष्ठः अल्पिष्ठः। एवमीयसुः।

४७५। गुणादिमन् भावे।

गुणात् ५।, इमन् ।१।, भावे ७।।

गुणवाचिन इमन् स्याद्भावे। लघिमा।

अतिशयेन पृथु प्रथिष्ठ अत्र इष्ठे डित्वात् टिलोप। एव म्रदिष्ठ क्रशिष्ठ भ्रशिष्ठ द्रढिष्ठ परिव्रढिष्ठ एवञ्च प्रथीयान् प्रथिमान् प्रथयतीत्यादि ॥४७३॥

श्रीरा टी—पृथुश्च मृदुश्च कृशश्च भृशश्च दृढश्च परिवृढश्च तस्य। प्रथिष्ट प्रथीयान् इति एवं म्रदिष्ठ म्रदीयानिति क्रशिष्ठ क्रशीयानिति भ्रशिष्ठ भ्रशीयान् द्रढिष्ठ द्रढीयान् सर्वत्र टेर्लोप ऋतद्रश्च ॥४७३॥

युवा अल्पश्च कन् स्याद्वा अजादौ। अयमनयोरेषा वा अतिशयेन युवा कनिष्ठ पक्षे यविष्ठ वाढान्तिकेति यवादेश। अयमनयोरेषा वा अतिशयेन अल्प कनिष्ठ पक्षे अल्पिष्ठ एवम् कनीयान् कनिमा कनिश्यति। एवमीयसुरिति पूर्वोक्तसूत्रेषु उदाहर्त्तव्य इत्यर्थ ॥४७४॥

श्रीरा-टी—युवा च अल्पश्च तौ ष्यर्थे प्रीयूनीऽल्पस्य च कन् वा स्यात् अजादिषु। कनिष्ठ इति युवाल्पयोरुदाहरणम् एवम् कनीयान् इति अयमनयोरेषा वा युवाल्पा वेति वाक्य पक्षे यविष्ठ अल्पीयान् पूर्वेण यवादेश ॥ ४७४ ॥

लघोर्भाव लघिमा। पूर्वतो वानुवर्त्तते। तेन पक्षे लघुत्व लघुता लाघवम्। वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची च। तेन रूपादिशब्दादिमन् स्यात्। यथा रूपस्य भाव रूपत्व रसत्व गन्धत्व स्पर्शत्वमित्यादि। गुणादिष्ठेयसू इत्यत्रापि एव व्याख्येयम्। इमनन्त पुलिङ्गोऽभिधानात्। किन्तु प्रियस्य भाव प्रेमा इति तु पुंक्लीवयो प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेह इत्यमरात्। गुणात् किं द्रवत्व द्रवता वार्त्तम् ॥ ४७५ ॥

श्रीरा टी—लघिमेति लघोर्भाव लघ्व्या भाव लघुनो भाव शमन्ततरादाविति पुंवद्भाव टिलोपश्च सामान्यगुणादेव नीलस्य भाव निलिमा शुक्लिमा कालिमा इत्यादि पक्षे लघुत्व लघुता लाघव नैल्य शौक्ल्य कार्ष्ण्यमिति यद्यपि सामान्येनोक्त तथापि पृथ्वादिवर्णविशेषदृढादिभ्यो ज्ञातव्य तेन प्रथिमेत्यादि पृथु मृदु कृशेत्यादिना

४७६ । भूयोभूमभूयिष्ठाः ।

भूयस्-भूमन् भूयिष्ठा १॥। ।

बहोरीयस्‌िमन्‌िष्ठान्तस्य क्रमादेते निपात्यन्ते ।

४७७ । त्यादेश्चोने कल्पदेश्यदेशीयाः ।

त्यादे ५।, च ।१।, ओने, ७।, कल्प देश्य-देशीया १॥। ।

लेस्त्याद्यन्ताच्च ईषदूनेऽर्थे एते स्युः ।

ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः ।

तार्किकदेशीया । पचतिकल्पम् ।

म्रद । पृथुमृदुपटुचिप्रबहुलचुद्रसाधव । बहुकिञ्चन खण्डाश्च लघु स्वादु प्रियं जव । चण्डो बालो गुरुर्मन्दी वत्स. पाकस्तनुर्महान् । आशु कृशोरु दीर्घञ्च ऋोढ सर्वे दृढादय. । पचे पृथुत्व पृथुता पृथ्वादि किम् अन्तिकता इत्यादि ॥४७५॥

ईयस्वादिषु बहोर्भूरादेश ईयसोम्नोरादिलोप इष्ठे यकारागमश्च निपात्यते । अतिशयेन बहु भूयान् बहोर्भाव भूमा अतिशयेन बहु भूयिष्ठ । पूर्वसूत्रस्थवा-शब्दस्य इह नानुवृत्ति यतो व्यवस्थावाचि वाशब्दस्य इच्छयानुवृत्ति' इच्छया निवृत्तिरिति । अत्र ईयस्वादिषु बहोर्भू आदेश कृत्वा तत्साहचर्य्यादाख्याने ञौ च बहोर्भू आदेश. स्यादिति सूचितम् । तेन बहुमाचष्टे भावयति ॥ ४७६ ॥

श्रीरा टी—भूयश्च भूमा च भूयिष्ठश्च ते ईयसुना भूय. इम्ना भूमा इष्ठेन भूयिष्ठः बहुशब्दस्य निपात्यन्ते ॥ ४७६ ॥

आ ईषत् ऊन' ओन. तस्मिन् । लोपोऽस्येत्यकारलोपः । ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्प. । अत्र विरामे स्रसृध्वसिति दङ् । एवं विद्वद्देश्य विद्वद्देशीय । एषा पूर्वलिङ्गतेव । एव ईषदूना दीर्घा दीर्घकल्पा दीर्घदेश्या दीर्घदेशीया । एषु प्रस्-न्ततरादित्वात् पुंवद्भाव. । ईषदूना तार्किकी तार्किकदेशीया । अत्र कोडादि-पुंवद्भाव' । ईषदून पचति पचतिकल्पं पचतिदेश्य पचतिदेशीयम् । एषु एकत्व क्लीबत्वयोर्बीज त्यादेश्च रूप इत्यत्र लिखितम् ॥ ४७७ ॥

श्रीरा-टी—तिरादिर्यस्य तत्तस्य कल्पश्च देश्यश्च देशीयश्च ते । विद्वत्कल्प इति । विद्वदिति न्यूनत्वमुच्यते एव गुडकल्पा द्राचा इत्यादौ द्राचायामारोपितस्य

४७८ । लेर्बहुः प्राक् ।

ले: ५।, बहु १।, प्राक ।१। ।

ईषदूनः पटुः बहुपटुः ।

४७९ । पाशः कुत्सायाम् ।

पाश १।, कुत्सायाम् ७। ।

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

गुडलस्य किञ्चित् न्यूनत्वमिति स्वार्थिकता क्वचित् स्वार्थिकास्त्या प्रकृतेर्लिङ्गवचना न्यतिक्रम्य वर्त्तन्तेऽपीति अत स्त्रीलिङ्गता एव पाचककल्प इत्यादि पचतिकल्प इति ईषदून यथा स्यात् तथा पचतीति वाक्य किञ्चित् न्यूनपाचक क्रियेत्यर्थ । एवं पचत कल्प पचन्तिकल्पमित्यादि ॥ ४७७ ॥

ले. पुनरुपादानं त्यादिनिवृत्त्यर्थम् । स्याद्यन्तात्परो बहु. स्यादीषदूनेऽर्थे स च बहु परत्र जात सन् पूर्वं स्यादित्यर्थ । ईषदून पटु. बहुपटु अत्र विभक्तेर्लुकि कृतेऽपि पुनर्लिङ्गसञ्ज्ञाया विभक्ति । ईषदूना विदुषी बहुविदुषी । अत्र बहुप्रत्ययस्य प्रसन्नतरादित्वेऽपि परस्थायित्वाभावात् न पुं वद्भाव ॥ ४७८ ॥

श्रीरा टी—प्रान्तात् लेरीषदूनेऽर्थे प्राक् बहु स्यात् । बहुपटुरिति ईषदून पटुरित्यर्थ एव बहुगुडा द्राक्षा ननु किञ्चित् न्यूनार्थबहुशब्देन क्रियाविशेषणेन यथा बहु ददाति बहु पचतीति तथात्रापि बहुपटु बहुद्राक्षा इति स करणीय, किं लक्षणेनेति तदसत् बहुगर्न्नं इत्यादौ गर्त्तोत्तरदन्त्वादीय स्यात् न तु ण्य । एव बहुक् बहुपन्था बहुराजा दत्सखा इत्यादावसाविति स्यात् ॥ ४७८ ॥

स्याद्यन्तात् पाशं स्यात् कुत्सायाम् । कुत्सिता विदुषी विद्वत्पाशा प्रसन्नतरादित्वात् पुं वद्भाव ॥ ४७९ ॥

श्रीरा-टी—लेः पाश स्यात् स तु कुत्सायाम् । भिषक्पाश इति निन्दितो भिषगित्यर्थ । एवं वैयाकरणपाश पाचकपाश इत्यादि । तथाच भट्टि रथपाशा निति । परं तु येन प्रवृत्तिनिमित्तेन शब्दस्य प्रवृत्तिस्तस्यैव निन्दा गम्यते तस्मात् त्य । यत्र प्रकारान्तरेण निन्दा गम्यते तत्र न स्यात् । तेन वैयाकरणश्चौर इति निन्दन्ति ॥ ४७९ ॥

४८३। संख्यैकार्थाद्वीप्सायाम्।

संख्या एकार्थात् ५।, वीप्सायां ७।।

कति कति कतिशः गणशः यावच्छः तावच्छः द्विशः पादशः।

४८४। चकृत्वस् वारे।

चकृत्वस् ।१।, वारे ७।।

कति वारान् भुङ्क्ते कतिकृत्वः गणकृत्वः पञ्चकृत्वः।

तु अल्पश स्तोकश अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादिति बोध्यम्। तेन बहूनि दुःखानि देहि अल्पमभ्युदयं देहीत्यादौ न स्यात् एवं क्रमादेरपि चशस् स्यात् वीप्सायां नित्यम्। क्रमशः सङ्घशः पूगशः वृन्दशः॥ ४८२॥

श्रीरा टी—बहुश्च अल्पश्च तावर्थौ यस्य स तस्मात् चित्त्वादव्ययम्। बहुश इति बहून् बह्वीः बहूनि वा देहीत्यर्थः बहुश भूरिश इति भूरि व्य बह्वर्थे अल्पश इति अल्प मात्रा विन्दु स्तोकमिति पर्य्यायः। एवं बहुभ्यो देहि इत्यर्थेऽपि बहुशः स्तोकश इति पक्षे बहूनि देहि बहुभ्यो देहि कादिति किम्। बहूना स्वामी॥४८२॥

एक एकभाग एकोऽर्थो यस्य स एकार्थः संख्या च एकार्थश्च संख्यैकार्थं तस्मात्। संख्यावाचककारकादेकभागार्थकारकाच्च परश्चशस् स्याद्वीप्सायाम्। कति कति देहि कतिश एवं गण गण देहि गणश। तावन्त तावन्त तावच्छः इत्येषां संख्या वड्डवतु इत्यादिना संख्यातुल्यत्वे चशस्। संख्यायान्तु द्वौ द्वौ द्विश एव त्रि इत्यादि। एकभागार्थात्तु पाद पाद पादश कुडव कुडव कुडवश कार्षापण कार्षापण कार्षापणशः। कुडवादीनां परिमाणवाचित्वेऽपि संख्यावाचकत्वम्॥ ४८३॥

श्रीरा-टी—संख्या च एकार्थश्च [illegible] एकार्थाद्वाभीक्ष्णोऽर्थे चशस् स्यादा। कति कति कतिश त्वेनाभ[illegible] न हि तावच्छ इति डवतु-बहुगणा इति संख्याविदेशात् एवं ग[illegible]दि। एकार्थशब्देनेह परिमाणं गृह्यते तेन पणशः कादित्येव दयोर्दयो[illegible] स्यात्॥ ४८३॥

संख्याभिन्नस्य वारोऽर्थो न सम्भवति[illegible] इति। कति वारान् भुङ्क्ते कतिकृत्व चित्त्वादव्ययम्। ए[illegible] संख्यातुल्यत्वात्। संख्यायास्तु पञ्चकृत्व, दशकृत्व इत्यादि॥ ४८४॥

४८५। सुच्चतुर्द्वित्रेः।

सुच् ।१।, चतुर् द्वि त्रे ५। ।

एभ्यः सुच् स्याद्वारे। चतुः द्विः त्रिः।

४८६। मयट् तद्रूपे।

मयट् ।१।, तद्रूपे ७। ।

तदात्मकेऽर्थे मयट् स्यात्। विष्ण्वात्मकं विष्णुमयम्। वाङ्मयम्।

श्रीरा टी—क्रियाया अभ्यावृत्तिर्वार तस्मिन्। कतिकृत्व इति चिन्त्याद्य स्यादि नकि नालसोर्धोरिति र्घ एव गणकृत्व पञ्चकृत्व' अभ्यावृत्तिभिन्नकालायामेव क्रियाया सम्भवति तेन पञ्चपाका इत्यादौ न स्यात् एकरूपक्रियाया एककालीनत्व-प्रतीते। यत्र तु कृदभिहितभावप्रयोगे कालभेद प्रतीयते तत्र स्यादव। यथा द्विवचन द्विष्प्रकार इत्यादि। वार इति कि पञ्च भुङ्क्ते। सङ्ख्याया इति कि प्रभूतान् वारान् भुङ्क्ते न हि प्रभूतशब्द सङ्ख्यात्वेन प्रसिद्ध ॥ ४८४ ॥

उकार उच्चारणार्थ चकारोऽव्ययार्थ। चतुरो वारान् इत्यर्थे चतुर्शब्दात सुचि कृते रेफस्य विसर्गे शसि शस् इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुचि परे नित्य विसर्गस्य सकारे स्यादे सोर्लोप इति सस्य लोपे सुच सस्य विसर्गे चतु। एवं द्वौ वारौ द्वि त्रीन् वारान् त्रि ॥ ४८५ ॥

श्रीरा टी—चतुश्च द्विश्च त्रिश्च तत्तस्मात् पुस्त्व सौत्रत्वात सुचा चकृत्वसिति बाध्यते। चतुरिति चतुर्शब्दात् सुच् उचावितौ चतुर्स् इति स्थिते सोर्वि फे इति द्विवचननिर्देशात् एकशेषाद्वा रेफसकारयो स्थाने एक एव वि सुज् विकल्प-नान्त चान्द्रा तन्मते चतुष्कृत्व द्विकृत्व त्रिकृत्व इति च भवति। सकृत्। एक-शब्दस्य सुचा सकृदिति निपात्यते सकृत् भुङ्क्ते भावे तु एकवारार्थ सकृत् शब्दो-ऽस्ति तेन सकृत भुङ्क्ते सकृत् करोतीत्यादि प्रयोग लक्षणन्तु प्रपञ्चार्थम् एक-स्याभ्यावृत्त्यभावात् तन्मतमालम्ब्य ग्रन्थकृतोपेक्षितम्। बहोर्धाज्वाऽविप्रकृष्टकाले। बहुशब्दादप्रकृष्टकाले वारेऽर्थे धाच् स्याद्वा। बहुधा भुङ्क्ते पक्षे बहुकृत्वो भुङ्क्ते अविप्रकृष्टकाले कि बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥ ४८५ ॥

तदेव रूपम् आत्मा स तद्रूप तस्मिन्। पृथग् योगात् पूर्वात् किमपि नानु-

४८७। प्रकारे जातीयः।

प्रकारे ७।, जातीय १।।

तार्किकजातीया।

वर्त्तते प्रकरणबलात् स्वाद्यन्तादेव। विष्ण्वात्मकं विष्णुमयं जगत्। एवं वाङ्मयं शास्त्रं हिरण्मयम्। अत्र यकारलोपो मनीषादित्वात्। टित्वादीपि तेजोमयी देवी। विकारावयवप्राधान्येऽपि तद्रूपविशेष एव। तेन अश्मना विकारः अश्ममयी देशः एवं हैममयं कुण्डलं यवमयश्चरुः भस्ममयी भूमिः। भक्ष्याच्छादनयोर्न्तु अनभिधानात् न स्यात् तेन मौद्गः सूपः कार्पासं वस्त्रम् इत्यादौ ष्ण एव। गो पुरीषे इदमर्थेऽपि मयट्। गोमयम्। पुरीषे किं गोविट् गव्यं दुग्धादि। पयसस्तु विकारे न स्यात्। तेन पयसो विकारः पयस्यं दध्यादि अत्राणित् ष्ण्य। पायसं परमान्नम् अत्र ष्ण ॥ ४८६ ॥

गौरा टी—तद्रूपं यस्मिन् तत्तस्मिन्। विष्ण्वात्मकमित्यादि विष्णुरात्मा यस्मिन् जगति तत्, वाङ्मयमिति वागात्मकं शास्त्रमित्यर्थः एवं चौरमयी यवागूः अन्नमयो यज्ञः। बह्वर्थात् सङ्घवत् त्याश्च। बह्वर्थे वर्त्तमानात् लिः सङ्घवत् त्या स्युः चकारात् मयट् च। अपूपा आत्मानो यस्मिन् पर्वणि अचित्तत्वात् ष्णिक आपूपिकम् अपूपमयं पर्व वार्टाकिकी वटकमयी यात्रा लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात्। परे तु बाहुल्येन प्रकृतमित्यर्थं प्रकृतं प्रस्तुतम् अन्नम् अन्नमयम् आपूपिकम् अपूपमयम् इति वदन्ति। अनेकाच् सङ्ख्यायाश्च मूल्यक्रेतव्ययोरंशे क्रेतव्यमूल्ययोः। मूल्यांशे वर्त्तमानाया सङ्ख्यायाः क्रेतव्येऽर्थे क्रेतव्यांशे वर्त्तमानाया सङ्ख्याया मूल्येऽर्थे मयट् स्यात्। यवानां द्वावंशौ मूल्यं यस्योदश्वितः द्विमयमुदश्वित् यवानां तिलानां द्वावंशौ मूल्यमस्याः शर्करायाः द्विमयी शर्करा तिलानां क्रेतव्येऽपि द्वावंशौ उदश्वितः क्रेतव्यौ एषां यवानां द्विमया यवाः उदश्वितः सर्वत्र मूल्यक्रेतव्यसम्बन्धे षौत्यव्याचस्याश्शस्शानकल्विभ्यो नेष्यते अनभिधानात् द्वौ यवानां उदश्वितः। अत्र हि त्रयाणां अंशानां मूल्यं द्विशब्दो वर्त्तते इति न त्यः अनेकेति किं यवानामेकोऽंशो मूल्यमस्य उदश्वितः। अंश इति किं द्वौ व्रीहि यवौ मूलमस्योदश्वितः मूलक्रेतव्ययोरिति किं द्विगुणं तैलं पच्यते चौरेणेत्यत्र न स्यात्। तैलभागात् चौरेण हेतुना द्वौ भागौ यत्र तत्तैलं पच्यते इत्यर्थः ॥ ४८६ ॥

४८८। वित्ते चुञ्चुचणौ।

वित्ते ७।, चुञ्चुचणौ १॥।

विद्याचुञ्चुः विद्याचणः।

४८९। निर्वृत्ते भावादिमः।

निर्वृत्ते ७।, भावात् ५।, इम. १।।

पाकिमः।

स्याद्यन्ताज्जातीय स्यात् प्रकारे। प्रकारशब्द सादृश्यवाची पुंलिङ्ग तार्किक्या प्रकार तार्किकजातीया तार्किकतुल्या स्त्री इत्यर्थ। कौडादि पुंवर्जित पुंवद्भाव। एव पटजातीयो जन मृदुजातीय फलम्। किञ्च विदुष्या प्रकार विदुषीजातीया स्त्री अत्र जातीयस्य शसन्ततरादिभिन्नत्वान्न पुंवद्भाव ॥४८७॥

श्रीरा टी—प्रकार सादृश्य तदस्यास्ति अर्श आदित्वादस्य तस्मिन् स्न जातीय स्यात। तार्किकजातीय इति तार्किकप्रकार इत्यथ। महाजातीय इति महतीप्रकार महत्तैकाद्य इति अयम्तु प्रकारवति व्याख्य। प्रकारे अनर्था विषयभेद तन तथा जातीय इति भवति। स्थूलादे क। स्थूलादे प्रकारेऽर्थे क स्यात् जातीयस्य बाधक स्थूलको मणि य स्फुरत्कान्ति। अचलन्नपि चलन्निव लक्ष्यते स चलल्क चञ्चत्क: एव प्रभामण्डलयोगादवृहन्नपि वृहन्निव दृश्यत इहत्क. इति सादृश्यमेव प्रकारार्थं व्याचष्ट। स्थूलमाषचुचञ्चाऽश्वाश्मलच्च्चदृहत्तथा। बाल्याकाल: कुमारी च पुत्र श्वशुर इत्यपि। पुत्रमूलीऽथ गोमूत्र छादनेऽयमुवा म्यहौ। कृष्णतिलै वरे व्रीहौ तथा जीर्णस्तु शालिषु। अवदात सुरायाञ्च स्थूलादौ परिकीर्त्तिता ॥४८७॥

स्याद्यन्ताच्चुञ्चुचणौ स्याता तेन ख्यातेऽर्थे। चुञ्चु पञ्चमस्वरद्वयी चणौ मूर्द्धन्यणवान्। विद्यया ख्यात विद्याचुञ्चु विद्याचण ॥४८८॥

श्री रा-टी—चु ञ्चुश्च चणश्च तौ षष्टवर्गीय' वित्त ख्यात येन वित्त तस्मात् चुञ्चुचणौ स्याताम्। विद्याचुञ्चु, इति विद्यया वित्त इति वाक्यम् ॥४८८॥

भावे कृदन्तादिम स्यात् तेन निष्पन्नेऽर्थे। पाकेन निष्पन्न. पाकिम यवोरित्यकारलोप: ॥४८९॥

४९० । पशुभ्यः स्थानद्विषट्के गोष्ठ-गोयुग-षड्गवम् ।

पशुभ्य ५।॥, स्थान द्वि-षट्के ७।, गोष्ठ-गोयुग षड्गवम् १। ।

गोगोष्ठं गोगोयुगं गोषड्गवम् ।

४९१ । शुण्डोच्चभ्योऽपकर्षे रष्टरौ ।

शुण्डोच्चभ्य. ५।॥, अपकर्षे ७।, र-ष्टरौ १॥ ।

अपकृष्टा शुण्डा शुण्डारः शमीरः कुटीरः उच्चतरी ।

पशुवाचकेभ्य. स्थाने वाच्ये गोष्ठ द्विकमित्यर्थे गोयुग, षट्कमित्यर्थे षड्गव स्यात् । गवां स्थान गोगोष्ठम् एव महिषगोष्ठ गोद्विक गोगोयुगम् एव हरिणगोयुग गवा षट्क गोषड्गवम् एव हस्तिषड्गवम् एषा क्लीवत्व स्वभावात् ॥ ४९० ॥

श्रीरा-टी—स्थानञ्च द्वौ च षट्कञ्च तत्तस्मिन् । गोष्ठञ्च गोयुगञ्च षड्गवञ्च तत् । पशुवाचिभ्य एष्वर्थेषु एते क्रमात् स्यु । गोगोष्ठमिति गोस्थानमित्यर्थ । गोगोयुगमिति गोद्विकमिति वाक्यं गोषड्गवमिति गोषट्कम् एवं महिषगोयुग महिषषड्गवमित्यादि क्लीवत्व स्वभावात् ॥ ४९० ॥

शुण्डाश्च उच्चाश्च शुण्डोच्चाः तेभ्य । उभयत्र बहुवचनं गणार्थम् । शुण्डादेर उच्चादे. ष्टर. स्यात् अपकर्षेऽर्थे । शुण्डापान मदस्थानमित्यमर. । अपकृष्टा शुण्डा शुण्डारः एवम् अल्पा शमी शमीर. अल्पा कुटी कुटीर । अत्र शुण्डाशमीकुटीना स्त्रीत्वेऽपि रान्तानां पुंस्त्वमभिधानात् एवम् उच्चतरी वत्सतरी इत्यादौ षित्वादीप् ॥ ४९१ ॥

श्रीरा-टी—शुण्डाश्च उच्चाश्च ते तेभ्य' रश्च ष्टरश्च तौ । अपकर्षश्चात्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगुणक्रियावृत्ति त्वनिर्देशात् । शुण्डादिभ्योऽपकर्षे र उच्चादिभ्योऽपकर्षे ष्टर' स्यात् । शुण्डार इति करभस्याल्पकुटीत्यर्थं मृगशरीरमित्यन्य. । ह्रस्वा शमी शमीर' ह्रस्वा कुटी कुटीर. उच्चतरीति त्यक्तयौवनेत्यर्थ यद्यपि अपकर्षसामान्ये त्वस्यापि विशेषपरतया तादृश्यापकर्षोऽवगम्यत इति एव वत्सतरीति अत्र बाल्यापकर्ष. ऋषभतरीत्यत्र भारवाहनापकर्षः अश्वतरीत्यत्र अश्वगर्दभत्वक्रियापकर्ष. कासूतरीत्यत्र महत्त्वापकर्ष. कासूरस्त्रविशेष. गोणीतरीत्यत्र महत्त्वापकर्ष-

४९२। पीलुतिलोमाकर्णादेः कुणतैलकट-जाहं पाकस्नेहरजोमूले।

पीलु—कर्णादे ५।, कुण-जाहं १।, पाक-मूले ७।

पीलुकुणः, तिलतैलं, उमाकटं, कर्णजाहम्।

वय शुण्डा शमी कुब्य शुण्डादी परिकीर्त्तिता। उचावत्सर्षभावश्वकामुगोव्यस्तयाव षट्। डुप कुत्वा। कुतुशब्दादपकर्षे डुप स्यात्। कुतुप डित्वात् टिलोप। चर्म्ममय स्नेहभाजनम्॥ ४९१॥

पीलुश्च तिलश्च उमा च कर्णश्च ते, आदयो यस्य स पीलुतिलोमाकर्णादिस्तस्मात्। पील्वादेः कुण पाके। तिलादेस्तैल स्नेहे। उमादेः कटो रजसि। कर्णादेर्जाहो मूले स्यात्। पीलो पाक पीलुकुण मूर्द्धन्यान्त। तिलस्य स्नेह तिलतैलम्। उमाया रज उमाकट। कर्णस्य मूलम् कर्णजाहम्। अत्र कुणकटान्तयो पुस्त्व तैलजाहान्तयो क्लीवत्वाभिधानात्। पील्वादिस्तु। पीलु कर्कन्धु शमी करवीर वकुल वदरी अश्वत्थ खदिर इत्यादि। तिलादिस्तु। तिल इङ्गुदी इत्यादि। उमादिस्तु। उमा अलावू भङ्ग तिल इत्यादि। कर्णादिस्तु। कर्ण पचति नतिपत् दच्चिका पक्षमूलेत्यादि॥ ४९२॥

श्रीरा टी—पीलुश्च तिलश्च उमा च कर्णश्च ते आदयो यस्य तत्तस्मात्। कुणश्च तैलश्च कटश्च जाहश्च तत्। पाकश्च स्नेहश्च रजश्च मूलञ्च तत्तस्मिन्। एष्वर्थेषु क्रमादेतेभ्य क्रमादेते स्यु। पीलुकुण इति पीलूना पाक इति वाक्यम्। पीलु शमी करीषश्च कर्कन्धुवकुलावपि। अश्वत्थखदिरास्राश्च वदरश्च नवात्मक। अन्ये आम्रस्थाने करवीर पठन्ति वदरस्थाने वदरीमपि। तिलतैलमिति तिलाना स्नेह इति वाक्यम्। तिलसर्षप इङ्गुदीत्यादिराकृतिगण। उमाकट इति उमाया रज इति वाक्यम्। उमा भङ्गा तिलोऽलावू सङ्घाते तु अविर्मत। सन्युडिप्रारनी भिन्नेऽयावी वैरूप्य ईरित। अवीना सङ्घात अविकट समादेस्तु सङ्कट, निकट उत्कट विकट प्रकटः अवकटो वैरूप्य। कर्णजाहमिति कर्णस्य मूलमिति वाक्यम्। कर्णाचिदन्तगुल्फभ्रू केशपुच्छनख मुखम्। प्रङ्गोष्ठपृष्ठपादञ्च कर्णादी परिकीर्त्तिताः॥ ४९२॥

४९३। चेत्रे शाकटशाकिनौ।

चेत्रे ७।, शाकट-शाकिनौ १॥।

इक्षुशाकट इक्षुशाकिनम्।

४९४। इतोऽस्य जाते।

इत १।, अस्य ६।, ७।।

फलितम्।

स्याद्यन्तादेतौ स्याता तस्य चेत्रमित्यर्थे। इक्षो चेत्रम् इक्षुशाकटम् एव इक्षुशाकिन द्वौ क्लीबेऽभिधानात्। समाहारेणैवेष्टसिद्धौ शाकटशाकिनाविति द्विवचनं गणार्थं तेन चेत्रे वाच्येऽन्येऽपि प्रत्यया स्यु। तानहं विवृणोमि। यथा धान्यादे चेत्रे णीन। धान्यस्य चेत्र धानीनम् एवं मौद्गीन कौद्रवीणम्। तिलादेर्यणीनौ। तिलस्य चे तिल्य तैलीनम् एव माषस्य माष्य माषीणम् उमाया उम्य औमीनम्। अनो अनव्यम् आनव्यम्। भङ्गस्य भङ्ग्य भाङ्गीनम्। अतस्या अतस्यम आतसीनम्। व्रीहिशालिभ्या ण्य। व्रीहे चेत्र व्रैहेयम् एव शालेय स्त्रिया व्रैहेयी भूमि। यवयवकषष्टिकेभ्यो य। यवस्य चेत्र यव्यम् एव यवकस्य यवक्य षष्टिकस्य षष्टिक्य यवकषष्टिकौ धान्यविशेषौ। द्रोणाढकाभ्यामिकण् तद्वाप्ये। स उप्यतेऽस्मिन्निति तद्वाप्य तद्वाप्ये चेत्रे वाच्ये इत्यर्थ। द्रोण उप्यतेऽस्मिन्निति द्रौणिक चेत्रम् एव आढकिकम्। खार्य्या क। खारी उप्यतेऽस्मिन्निति खारीक चेत्रम् ॥४९३॥

श्रीरा टी—शाकटश्च शाकिनश्च तौ। ते चेत्रेऽर्थे शाकटशाकिनौ स्याताम्। इक्षुशाकटमिति इक्षूणा चेत्रमिति वाक्यम्। एव इक्षुशाकिनमिति यद्यपि सामान्येनोक्त तथापि इक्ष्वादावेवेति परे। इक्षुमूलकाभ्यामित्यन्ये ॥४९३॥

स्याद्यन्तादित स्यादस्य जातमित्यर्थे। फलमस्य जात फलित वनं फलिता इव फलिता लता तारकादेरेवाय विधिरिति जौमरा। तारकादिस्तु। तारका पुष्प कल्लोल तरङ्ग शर पल्लवा। ऋजीष कण्टकाङ्गार शृङ्गार ज्वर कन्दरा। विचार गर्व रोमाञ्च हर्षोत्कर्ष कुतूहला। गर्भनिष्क्रमणोत्कण्ठा ग्राहदाहाभ्रचन्द्रका। निद्रा कुवलय श्रद्धा राग कोरक कुड्मला। कुसुमस्तवकोद्गार प्रवाल पुलकव्रणा। कर्दम व्याधि सीमन्त मुख कञ्चुक हस्तका। पिपासा मञ्जरी पिण्डा

४९५। च्विः क्रभ्वस्स्वभूततद्भावेऽस्वावीर्घौ-
वव्यस्य।

च्वि १।, क्र भू अस्सु ७॥, अभूततद्भावे ७।, अ-स्वौ १॥, ईर्घौ १॥, अव्यस्य ६। ।

अभूततद्भावेऽर्थे क्रभ्वस्तिषु परेषु च्विः स्यात्, तस्मिंश्चावर्णस्वयोरीकारघौ स्तः न व्यस्य।

बुभुक्षा दुःख कज्जलाः। वेग विकसलयस्तन्द्रा मुद्रा तिलक शैवलाः। मूत्र पुरीष रोगश्च सूत्रश्च मुकुटस्तथा। राग केशादयश्चान्ये तारकाद्या प्रयोगत इति। इत्युक्ततारकादेरन्यतोऽपि इत स्यादिति ज्ञापनाय सामान्येनोक्तम्। अतएव सा चीरकण्ठक वत्स लज्जयन्ती न लज्जिता। मूर्च्छालि मूत्त मूर्च्छितौ। निर्घोषैर्भवति दिगन्तरानित्यादौ लज्जा मूर्च्छा भवादिभ्योऽपि दृश्यते ॥४९४॥

गोरा टी—अस्य सञ्जातेऽर्थे इत स्यात्। यद्यपि सामान्येनोक्त तथापि विशेषपरतया फलादेरेव। फलितमिति फलमस्य सञ्जातमिति वाक्यम्। फल-पुष्पाङ्कुर पल्लव गर्व कण्टक सुन्दर शर कल्लोल हर्ष कुतूहल किसलय गन्ध स्तबक कञ्चुक मुख सीमन्तम्। तन्द्रा तिलक शैवल रोग कज्जल कुड्मल कोरक वेगम्। निद्रा मुद्रा मदगल रोष कर्दम कन्दर कुसुम तरङ्गम्। सञ्ज्ञा तारक मूत्रपुरीष पुलक विचारं व्रण शृङ्गारम्। स्तवक पिपासा लज्जा दोह निष्क्रमण ज्वर दुःख द्रोहम्। कलीषाङ्गार रोमाञ्च प्रवाल व्याधि चन्द्रका। पिण्डोत्कर्ष बुभुक्षा च स्वरोत्कण्ठे च मञ्जरी। आकृतिगणोऽयम्। ननु बुभुक्षापिपासाशब्दौ किमर्थमिह पठ्येते सन्नन्तात् क्तोऽपि सिद्ध्यति नैव तयो सढलात् चेक्त एव नास्ति ढे क्तोऽपि बुभुक्षितः पिपासितः पुरुष इति न स्यात्। गर्भादन्नप्राणिनि। गर्भितो व्रीहिः. गर्भोऽस्य सञ्जात इति वाक्यम् ॥४९४॥

अभूतस्य अजातस्य तद्रूपेण भावोऽभूततद्भावः। भूतस्य पुनर्भावासम्भवात् अभूतस्यैव भावे सिद्धे अभूतशब्दोपादान कथम्। अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु अवस्थितिधर्म्मिण पूर्वधर्म्मनिवृत्तौ धर्म्मान्तरापत्तिरभूततद्भाव इति विशेषज्ञापनार्थम् अभूतशब्दोपादानमित्याहतुस्तद्वेय काष्ठ भस्मकरोति इत्यादेरपि च्विप्रत्ययापत्ते। वस्तुतस्तु अभस्म भस्म करोति इति यदा विवक्ष्यते तदैव च्विः स्यादिति ज्ञापनार्थम्

४९६। त्यो वमात्रो लोप्यः।

त्य १।, वमात्र १।, लोप्य १।।

वकारमात्रस्त्यो लोप्यः स्यात्।

अकृष्णं कृष्णं करोति कृष्णीकरोति, कृष्णीभवति कृष्णीस्यात्।

अभूतशब्दोपादानम्। कृभ्वस्तिषु परेषु स्याद्यन्तात् अभूततद्भावे च्वि स्यात् च्वौ परे प्रकृतेरन्तस्थितयोरवर्णह्रस्वयोरीकारदीर्घौ स्त। अव्ययेति अव्ययवर्जनम् अवर्णह्रस्वयोरीकारदीर्घनिषेधार्थम् अव्ययात् च्विस्तु स्यादेव इत्यर्थ। अन्यथा षष्ठ्यन्तमनुक्त्वा अव्ययादिति पञ्चम्यन्तमेवावदिष्यत् ॥ ४९५ ॥

श्रीरा टी—कृश्च भूश्च अस् च ते तेषु प्रागवस्थातोऽवस्थान्तरेणाभूतस्याज्ञातस्यानन्तर तदात्मनातोऽवस्थान्तरेण जन्म अभूततद्भाव तस्मिन् अश्च ह्रस्वश्च तौ, ईश्च घश्च तौ, न व्ययमव्य तस्य ॥ ४९५ ॥

वकारमात्रावशिष्टप्रत्ययो लोप स्यात् तेन च्वि विट् विन् क्विप् विच् इति पञ्चाना लोप। अकृष्ण कृष्ण करोतीति वाक्ये च्वि अस्य चकारोऽव्ययार्थ। अवशिष्टस्य वकारस्य अनेन लोपे पूर्वाकारस्य ईकार एव कृष्णीभवति कृष्णीस्यात इति अत्र प्रथमोपस्थितम् अस्तीति पद हित्वा स्यादिति खौ विभक्त्यन्तेऽस्धातौ परे च्वि स्यादिति सूचितम्। अतएव अस्तेर्लिङन्तस्यैव प्रयोगेऽभूततद्भावप्रतीति शब्दशक्तिस्वभावात् इति गोयीचन्द्र। वक्ष्यमाणसूत्रेष्वपि अस्ते प्रयोगे एव व्याख्येयम्। एव गङ्गीभवति कवीभवति पटूभवतीत्यादि। अकर्म्म कर्म्म करोति कर्म्मीकरोति अज्ञानिन ज्ञानिन करोति इत्यादौ नोलुप्फेधाविति नस्य लुपि लुपि न सर्व्वं त्यत्र नञोऽल्पार्थत्वात् तदादिविधेर्निषेधाभावे अकारह्रस्वयोरीकारघौ स्याताम्। अव्ययस्य तु अदृथा दृथा कृत्वा दृथाकृत्य असपदि सपदि कृत्वा सपदिकृत्य इत्यादौ च्विप्रत्ययान्तस्य व्यस्य य्यनुकारेत्यादिना समासे क्त्वाचो यबादेश। अत्रावर्णह्रस्वयोरीकारदीर्घौ स्त। निनाय साचीकृतचारुवक्त्र इति रघौ। नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् दीर्घ। साचिरिति अनव्ययशब्दोऽप्यस्ति इति केचित् ॥४९६॥

श्रीरा-टी—व चासौ मात्रश्चेति स। तथाच वकारातिरिक्तावयवशून्यत्यस्य ग्रहण तेन विट् विन् विच् क्विपामपि ग्रहण स्यात्। कृष्णीकरोतीति अवस्थान्तरापत्तेरेव वाच्यत्वे मुख्यत्वात्तद्वाचकादेव लेख्य.। एवम् अमाला माला करोति

४९७। यङ्-ज्यक्ये चट्रीं।

यङ् ज्य क्ये ७।, च।१।, ऋत्।१।, री।१।।

ऋकारो री स्यात् यङि ज्ये क्ये च्वौ च। मात्रीकरोति।

४९८। मनश्चक्षुश्चेतोऽरूरजोरहोऽन्तलोपश्च्वौ।

मन—रह ६।, अन्तलोपः च्वौ ७।।

मनीकरोति।

मात्रीकरोति इत्यादि तथा अशान्तिं शान्तिं करोति शान्तिकरोति अमहान्तं महान्तं करोति महत्करोति इत्यादि। अभूततद्भाव इति किं शुक्लं करोति पूर्वावस्थातोऽविवक्षितत्वात् नास्त्यभूततद्भावः क्वभ्वस्तिष्विति किम् अकृष्णः कृष्णो जायते। अव्ययस्येति किम् अदिवा दिवा करोति दिवाकरोति तत्र करोति कारणात् कार्य्यस्य भेदविवक्षायाम् अभूततद्भावेऽपि न स्यात्। अनभिधानात् यथा तन्तुभ्यः पटं करोति मृद्भ्यो घटो भवति। ननु कथं वितानभूतं विततं पृथिव्यां यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णमिति इवार्थे भूतशब्दः वितानमिवेति क्वचिदन्यत्रापीति न तत्र च्विः॥ ४९६॥

यथा यङि चेक्रीयते ज्ये मातेवाचरति मात्रीयते क्ये पितरमिवाचरति पित्रीयति च्वौ अमातरं मातरं करोति मात्रीकरोति॥ ४९७॥

श्रीरा टी—यङ् च ज्यश्च क्यश्च तत्तस्मिन्। ऋदिति षष्ठ्यर्थे प्रो। मात्रीकरोतीति अमातरं मातरं करोतीति वाक्यम् एवम् कर्त्रीकरोतीत्यादि॥ ४९७॥

मनस् च चक्षुस् च चेतस् च अरुस् च रजस् च रहस् चेति तस्य। सूत्रत्वात् षष्ठ्या लुक्। एषामन्तस्य लोपः स्यात् च्वौ परे। अमनो मनः करोति मनीकरोति एवं चक्षूकरोति अरूकरोति रजीकरोति रहीकरोति। एषामन्तलोपे अवर्ण-ह्रस्वयोरीकारदीर्घौ स्तः॥ ४९८॥

श्रीरा टी—मनश्च चक्षुश्च चेतश्च अरुश्च रजश्च रहश्च तत्तस्य। लुप्तषष्ठ्यन्तं अन्तस्य लोपः। एषामन्तलोपः स्यात्। मनीकरोतीति नलोपे अवर्णस्य ईः एवं चक्षूकरोति रजीकरोति रहीकरोति॥ ४९८॥

४९९। कार्त्स्न्यायत्त्योः सम्पद्यकादौ चसाद्वा।

कार्त्स्न्यायत्त्योः ७॥, सम्पद्यकादौ ७। चसात् ।१।, वा ।१।।

साकल्येऽधीनत्वे च सम्पद्यति कृभ्वस्तिषु परेषु चसात् स्याद्वा। कृत्स्नं लवणं जलं सम्पद्यते जलसात् सम्पद्यते राजायत्तं सम्पद्यते राजसात् सम्पद्यते।

५००। देये त्राच्च।

देये ७, त्राच् ।१।, च ।१।।

देयेऽर्थे त्राच् साच्च स्यात् सम्पाद्यादौ। देवाय देयं करोति देवत्रा करोति देवसात् करोति।

कृत्स्नं सकलं तस्य भावः कार्त्स्न्यम् आयत्तिरधीनत्वम्। कार्त्स्न्यञ्च आयत्तिश्च कार्त्स्न्यायत्ती तयोः सम्पद्य सम्पूर्वदैवादिकपदधातुः। सम्पद्यश्च कादिश्च सम्पद्यकादि तस्मिन्। सम्पद्ये च इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ सम्पद्यकादिरिति गौरवं कथमिति चेत्र चानुकृष्टं नोत्तरत्र इति न्यायेन परसूत्रे कादीनामनुवृत्त्यभावात्। साकल्येऽधीनत्वे च अर्थे सम्पद्यति कृभ्वस्तिषु सत्स्वन्तात् चसात् स्याद्वा। चकारोऽव्ययार्थः। कृत्स्नं लवणं जलं सम्पद्यते जलसात् सम्पद्यते एवं कृत्स्नं लवणं जलं करोतीत्यादि वाक्ये जलसात् करोति जलसाद्भवति जलसात् स्यात्। एवं राजसात् सम्पद्यते राजसात् करोति राजसाद्भवति राजसात् स्यात्। पक्षे तद्रूपेण स्थितिरिति॥४९९॥

श्रीरा-टी—कार्त्स्न्यञ्च आयत्तिश्च ते तयोः सम्पद्यश्च कादिश्च तत्तस्मिन्। सम्पूर्वपद्यौङ् गतौ विकरणनिर्देशान्नभ्वादिकस्य ग्रहणम्। अभूततद्भाव इत्यनुवर्त्तते कादिदर्शनात् चिस्वाद्यम्। कादौ तु। कृत्स्नं लवणं जलं करोति जलसात्करोति जलसाद्भवति जलसात् स्यात् पक्षे जलीकरोतीत्यादि। जलसात् सम्पद्यते इत्यत्राभिमतत्वात् अभूततद्भावस्य निवृत्तिः। एवं कृत्स्नं काष्ठं भस्म सम्पद्यते भस्मसात् सम्पद्यते। नलोपश्चौ भस्मीकरोति राजीकरोति लुग् बाध्यते॥४९९॥

५०१। नैकाचोऽव्यक्तानुकरणात् डाच् वानितौ द्विश्च।

नैकाच ५।, अव्यक्तानुकरणात् ५।, डाच् ।१।, वा ।१।, अनितौ ७।, द्वि १।, च ।१।।

अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात् सम्पद्यादौ डाच् स्याद्वा नत्वितौ, तस्मिंश्च द्विर्भावः।

सम्पद्यादौ परे स्याद्यन्तात् वाच् चसाच स्यात् देयेऽर्थे। चकारोऽव्ययार्थ। दत्तव देय करोति देवत्रा करोति देवसात् करोति एव देवाय देय सम्पद्यते इत्यादि वाक्ये देवत्रा सम्पद्यते देवसात् सम्पद्यते इत्यादि बोध्यम्। परसूत्रे इतौ परे डाच् निषेधज्ञापकात् अत्र सम्पद्यादौ परे विहितोऽपि चसात् सम्पद्यादीनां परत्वाभावे तेषामन्वयेऽपि स्यादिति बोध्यम्। तेन अकरोदचिरेश्वर श्चितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसादिति। भस्मसात् कृतवत पितृद्विष पात्रसाच वसुधा ससागरामिति ॥४५०॥

गोरा टी—डुदाञ् दाने तव्यानीयया इति य खनाट्टेरेये इत्येकार। क्वचि-देकदेशोऽप्यनुवर्त्ततेऽधीनत्व एव देवता करोति इति चित्त्वाद्यम्। चकाराच्चसाच्च देवसाद् करोतीति देवाधीन दातव्य करोतीत्यर्थ. ॥४५०॥

यस्य ध्वन्यात्मकशब्दस्य वर्णविशेषरूपेण ज्ञान न सम्भवति सोऽव्यक्त। तस्यानु-करणम् अव्यक्तानुकरणम्। अनेकाचोऽव्यक्तानुकरण शब्दात् सम्पद्यादौ परे डाच् स्याद्वा न तु इतौ परे, डाचि सति पूर्वस्य द्वित्वञ्च स्यात्। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचि-त्वादितौ परेऽपि तस्य द्विर्भावो वा स्यादित्यर्थ। सम्पद्यादौ डाचो विधाने इतौ परे निषेधो ज्ञापयति सम्पद्यादौ परे विहित कश्चित् प्रत्यय सम्पद्यादे परत्वाभावे तेषामन्वयेऽपि स्यादिति पूर्वसूत्रे उदाहृतम् ॥५०१॥

गोरा टी—एकोऽज् यस्य स', न एकाच् नैकाच् तस्मात्। यत्राकारादयो वर्णा स्पष्टा प्रतीयन्ते ते व्यक्ता न व्यक्ता: न अव्यक्ता. अव्यक्तानामनुकरण तत् तस्मात न इति अनिति तस्मिन् तस्मिंश्चेति डाचि इत्यर्थ. ॥५०१॥

५०२। त लोप्योऽतष्टिस्त्विती द्वेस्त्वन्तो वा।

त ।१।, लोप्य १।, अत ६।, टि १।, तु ।१।, इतौ ७।, द्वे ६।, तु ।१।, अन्त १।, वा ।१।।

तस्यादन्तस्य त लोप्यो डाचि, इतौ तु टिर्लोप्यः, द्वेस्त्वन्तो लोप्यो वा। पटपटाकरोति। एकाचस्तु श्रत्करोति। इतौ तु पटदिति करोति, पटिति, पटत्पटेति पटत्पटदिति।

तस्य अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणस्य अकारोक्तान्तशब्दस्य पटत् झनत् इत्यादेस्तकारो लोप्य स्यात् डाचि परे इतौ परे तु तस्यैव शब्दस्य टिर्लोप्यः स्यात्। पर इतौ द्विर्भूतस्य तस्यैव शब्दस्यान्तवर्णो लोप्यो वा स्यादित्यर्थ। पटत्शब्दात् डाचि अनेन तकारलोपे पट इति अकारान्तस्य द्वित्वे पटपटाकरोति एवं झनझनाकरोति इत्यादि। श्रत्करोतीत्यत्र एकाच्त्वान्न डाच्। इतौ तु टिलोपाभावपक्षे पटदिति। टिलोपपक्षे पटिति करोति। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायात टिलोपस्यासिद्धत्वे दान्तत्वाभावात् टकारस्य डकारो न स्यात् इतौ परे द्विर्भूतस्यान्तवर्णलोपे पटत्पटेति करोति अन्तलोपाभावपक्षे पटत्पटदिति करोति वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सम्प्रदायादेरभावे क्वचिदितौ परेऽपि टिलोपादिः स्यात्। झणझणेति ध्वनितं किमङ्गैरित्यादि सिद्धम् ॥५०२॥

श्रीरा टी—त इति लुप्तप्रथमैकवचनम् अत इति षीकान्तं तस्येत्यादि डाचि डाजन्ते परे अतस्तकारलोप स्यादित्यर्थः। अनेन पटपटाकरोतीत्यत्र द्विरुक्ते डाचि टिलोप पटाशब्दे परे प्राक्पटत्शब्दस्यातस्तकारो लोप्य इति पटदिति करोतीति इतौ डाचोऽभावे विकल्पेन टिलोपं दर्शयति पटितीति करोति शेष स्याद्वित्वान्न चपोऽवे जव्। तथाच पटिति घटदिति गम्भीरमम्बुदैर्नदितमिति। नन्वितौ डाजभावे द्वित्वा[illegible] पटत्पटेत्युदाहृतमिति चेत् सत्य द्वेस्त्वन्तो वेति सामर्थ्यादितौ परेऽ[illegible] पटत्पटदिति उभयत्यागपक्षे पटत्पटिति करोति च अव्यक्तानुकर[illegible] [illegible]टज्झटा करोति डाजन्तझटाशब्दे परे झटित् शब्दस्य न तकारद्.

५०३। तीयसम्बवीजसंख्यादिगुणात् क्रञि कृषौ।

तीय गुणात् ५।, क्रञि ७।, कृषौ ७।, ।

एभ्यः करोतौ डाच् स्यात् कृषौ। द्वितीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति सम्बाकरोति, वीजेन सह कर्षणं करोति वीजाकरोति, द्विगुणाकरोति।

५०४। समय निष्कुल दुःख शूल सत्याद् यापन निष्कोष प्रातिकूल्य पाकाशपथे।

समय—सत्यात् ५।, यापन—अशपथे ७।।

एभ्यः क्रमाद्देतेष्वर्थेषु डाच् स्यात् क्रञि परे। समयाकरोति निष्कुलाकरोति दुःखाकरोति शूलाकरोति सत्याकरोति।

तीयप्रत्यय। तत्र द्वितीयतृतीययोर्ग्रहणम्। संख्या आदिर्यस्य स संख्यादिः स चासौ गुणश्चेति संख्यादिगुणः तीयश्च सवश्च संख्यादिगुणश्चेति तस्मात्। क्रञि परे एभ्यो डाच् स्यात् कर्षणेऽर्थे। क्रञो ग्रहणं सन्तत्यभ्वस्तीनां निवृत्त्यर्थम्। द्वितीय-कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति सवकर्षणं करोति सवाकरोति। द्वावेकार्थौ। वीजेन सह कर्षति वीजाकरोति द्विगुणं कर्षणं करोति द्विगुणाकरोति एवं त्रिगुणाकरोतीत्यादि ॥५०३॥

गोरा टी—संख्या आदिर्यस्य स संख्यादिश्चासौ गुणश्चेति संख्यादिगुणः गुणः स्वरूप पश्चात्तीयश्च सवश्च वीजश्च संख्यादिगुणश्च तत्तस्मात् क्रञ इत्था भ्वस्तोर्निवृत्तिः डाजनुवर्त्तते कृषितौ द्विश्च नानुवर्त्तते अनिर्दिष्टत्वात् द्वितीयाकरोतीति द्विवार कर्षति चेवमित्यर्थः। तीयमिति तीयत्यान्तस्तेन तृतीया करोति इति द्विगुणाकरोति यस्य चेवस्य द्विगुणं विलिखन करोतीत्यर्थः ॥५०३॥

समयात् यापने निष्कुलान्निष्कोषे दुःखात् प्रातिकूल्ये शूलात् पाके सत्यादश-पथेऽर्थे डाच स्यात् क्रञि परे। समयाकरोति समयं यापयतीत्यर्थः। अन्यत्र

५०५। सपत्र-निष्पत्रात् प्रियसुखात् मद्र-भद्रात् पीड़ानुकूल्यवपने।

सपत्र-निष्पत्रात् ५।, प्रियसुखात् ५।, मद्रभद्रात् ५।, पीडानुकूल्यवपने ७।।

एभ्यः क्रमादेतेष्वर्थेषु डाच् स्यात् कृञि। सपत्राकरोति निष्पत्राकरोति मृगम्। प्रियाकरोति सुखाकरोति मद्राकरोति भद्राकरोति।

समय करोति निष्कोषोऽन्तरवयवस्य बहिष्कारः। निष्कुलाकरोति दाडिमम् अन्यत्र निष्कुलं करोति शत्रु, दुःखाकरोति शत्रु, पीडयतीत्यर्थः। अन्यत्र दुःखं करोति। शूलाकरोति मांस शूलेन सह पचतीत्यर्थः। अन्यत्र शूलं करोति। शपथो दिव्य न शपथोऽशपथः। सत्याकरोति मुनि, सत्यं कथयतीत्यर्थः। शपथे तु सत्यं करोति परिवादवान् दिव्यं करोतीत्यर्थः ॥५०४॥

श्रीरा टी—समयश्च निष्कुलश्च दुःखश्च सत्यश्च तस्मात् यापनं कालहरणं तस्मिन्निष्कोष अन्तर्बहिष्कारः तस्मिन् प्रातिकूल्यं चित्तव्यथनं तस्मिन् पाकः पचनं तस्मिन् न शपथमशपथ तस्मिन् क्रमेणोदाहरति समयाकरोतीत्यादि ॥५०४॥

सपत्रनिष्पत्राभ्यां पीडायां, प्रियसुखाभ्यां आनुकूल्ये, मद्रभद्राभ्यां वपने डाच् स्यात् कृञि। सपत्राकरोति मृगं सपत्रं शरं मृगस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः। निष्पत्राकरोति मृगं मृगस्य पार्श्वद्वयं भित्वा निष्पत्रं शरं बहिष्करोतीत्यर्थः। आनुकूल्यं चित्ताराधनं प्रिया करोति सुखा करोति सखायं मद्रभद्रशब्दौ मङ्गलार्थौ मद्रा करोति भद्रा करोति मानवकं पिता मङ्गलपूर्वकं मुण्डयतीत्यर्थः ॥५०५॥

श्रीरा-टी—सपत्रश्च निष्पत्रश्च तत्तस्मात् प्रियश्च सुखश्च तत्तस्मात् मद्रश्च भद्रश्च तत्तस्मात् पीडा च आनुकूल्यश्च वपनश्च तत्तस्मिन् पीडाशब्देन वेधनादि पीड्यते सह पत्रेण वर्त्तते सपत्रा करोति मृगं व्याधः सपत्रं शरं मृगशरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः। निष्पत्राकरोति शरीरादपरपार्श्वे शरं निष्क्रामयतीत्यर्थः अन्यत्र सपत्रं करोति वृक्षं प्रावृट्, निष्पत्रं करोति ग्रीष्म। आनुकूल्यम् आनुलोम्यं चित्ताराधनमिति यावत् प्रिया करोति सुखा करोति तथाच सीतामूचे सुखाकर्त्तुं प्रियाकर्त्तुं प्रियवदा इति। मद्रा करोति भद्रा करोति बालं नापितः। मद्रभद्रशब्दौ मङ्गल-

५०६ । दघ्नमात्रद्वयसट्माने ।

दघ्न मात्र द्वयसट् ।१।, माने ७। ।

परिमाणार्थे एते स्युः ।

गजपरिमाणो गजदघ्नः गजमात्रः गजद्वयसः ।

५०७ । संख्या-शन्-शतो डिन् ।

संख्या शन् शतः ५।, डिन् ।१। ।

दशी त्रिंशी ।

वाचकौ डाचा वचनमुच्यते । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां मङ्गलपूर्वं वपतीत्यर्थः । अन्यत्र भद्र करोति इत्यादि ॥५०५॥

दघ्नश्च मात्रश्च द्वयसश्चेति समाहारे टकारस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः । स्याद्यन्तादेते स्युः परिमाणेऽर्थे । परिमाणमिह ऊर्द्ध्वपरिमाणं गज ऊर्द्ध्वपरिमाणमस्य इत्यर्थे गजदघ्न गजमात्र गजद्वयसो ह्रदः । टित्वादीपि गजदघ्नी गजमात्री गजद्वयसी भित्तिः । ऊर्द्ध्वपरिमाणे किं विस्तपरिमाणम् पात्रम् इत्यादौ न स्यात् ॥५०६॥

श्रीरा टी—दघ्नश्च मात्रश्च द्वयसश्च तस्मात् टमित करोति दघ्नमात्र द्वयसट् द्वन्द्वात्परं श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं सम्बध्नाति तेन स्त्रियां गजदघ्नी गजमात्री गजद्वयसी यद्यपि मानमिति सामान्येनोक्तं तथापि दघ्नद्वयसावूर्द्ध्वमाने स्याताम् । हस्तिपुरुषाभ्यां णो वा । आभ्यां परिमाणे णो वा स्यात् । हस्ती परिमाणमस्य हास्तिनं पौरुषं पक्षे हस्तिदघ्नमित्यादि । प्रमाणार्थात् लुक् मात्रु नित्यम् । मानवाचकात् दघ्नादीनां लुक् स्यात् । हस्तः परिमाणमस्य हस्तः वितस्तिः पक्षे हस्तमात्रं वितस्तिमात्रं समश्चतुर्ह्यङ्गुलः । मात्रु द्वौ हस्तौ परिमाणमस्य द्विहस्तः द्विवितस्तिः नित्यग्रहणात् भाविनीऽपि संशये मात्रटो लुग्विधानार्थम् । संख्या-प्रमाणपरिमाणार्थेभ्यो मात्रट् संशये । एषां संशये मात्रट् स्यात् । पञ्च न वा पञ्चमात्रं सप्त न वा सप्तमात्रं वत्वन्तात् स्वार्थे यावन्मात्रं तावन्मात्रं कियन्मात्रं गणमात्रं बहुमात्रं प्रमाणात् समं स्यात् न वा सममात्रं हस्तमात्रं परिमाणात् प्रस्थं स्यात् न वा प्रस्थमात्रं द्रोणमात्रं मात्रु द्विसमं स्यान्न वा द्विसममित्यादि ॥५०६॥

शन् च शत् चेति शन्शत् संख्या वाची शन्शतश्चेति संख्याशन् शत् तस्मात् ।

५०८। कति-यति-तति-यावत्तावदेतावत् कियदियन्तः।

कति—इयन्त १॥।

कि यत्तदां डत्यन्तानां यत्तदेतत्किमिदमां वत्वन्तानामिति क्रमात् निपात्यन्ते मानि।

५०९। दशादेर्डो युते शतादौ।

दशादे ५।, ड १।, युते ७।, शत ० ७।

एकादशं शतं विंशं शतम्।

शन्शतो केवलयोरसम्भवात् तदन्तयोर्ग्रहणम्। तेन संख्यावाचकशन्तादृशादेः संख्यावाचकशदन्तात् विंशतादेश्च डिन् स्यात् परिमाणेऽर्थे। दशपरिमाणमस्य इत्यर्थे डिनि डित्वात् टिलोपे दशी। एवम् अष्टादशीति पर्यन्तं बोध्यम्। त्रिंशत्परिमाणमस्य इति डिनि टिलोपे त्रिंशी। एवं चत्वारिंशी॥५०७॥

श्रीरा टी—शश्च शश्च तत् संख्या च तत् शन्शश्च ति तत्तस्मात् संख्याशन्नन्तात् संख्या शदन्ताच्च डिन् स्यात् दशादेरपवाद। दशपरिमाणमस्य दशी एवं पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः एवं त्रिंशत्परिमाणमस्य त्रिंशी मासः। विंशतेश्च। विंशतिशब्दान्माने डिन् स्यात्। विंशति परिमाणमेषां विंशिनोऽङ्गिरसः॥५०७॥

किं परिमाणमेषां यत् परिमाणमेषामित्यर्थे कि यत्तदां डतिप्रत्यये कति यति तति एते निपात्यन्ते। यत् परिमाणमस्य यावान् तत् परिमाणमस्य तावान् एतत् परिमाणमस्य एतावान् किं परिमाणमस्य कियान् इदं परिमाणमस्य इयान् एते वत्वन्ता निपात्यन्ते। वतो उदित्त्वादीपि यावतीत्यादि॥५०८॥

श्रीरा टी—निपा०_ादिष्टसिद्धि॥५०८॥

दश आदिर्यस्य स दशादि तस्मात्। दशादि' अत्र अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहित्वात् दश हित्वा एकादशादीनां ग्रहणम्। एवम् उभयत्र आदिशब्दयोर्व्यवस्थावाचित्वाद्दशादेरिति षष्टिपर्य्यन्तानामेव ग्रहणं शतादाविति शतसहस्रयोरेव ग्रहणमिति। एकादशादेः षष्टिपर्य्यन्तात् ड' स्यात् युतेऽर्थे शते सहस्रे च वाच्ये इत्यर्थः। एकादशभिर्युतम् एकादशं शतं डित्वात् टिलोपः। एवं विंशत्या युतं विंशं शतम् एवं

५१०। किं यत्तदेकान्यात् द्विबहूनामेक निर्द्धारे डतरडतमौ।

कि—अन्यात् ५।, द्वि-बहूना ६॥, एकनिर्द्धारे ७।, डतरडतमौ १॥।

अनयोः कतरो वैष्णवः एषां कतमः शैवः।

विंशतेस्तेर्लोपे यथोरित्यकारलोप। एव त्रिंश चत्वारिंश पञ्चाश षष्ट' शत सहस्र वा। एकादशादेरिति किं दशभिर्यु'तम् अत्र न स्यात् शतसहस्रयोरेवेति किम एकादशभिर्यु'त लक्षम् अत्र न स्यात् ॥५०९॥

श्रीरा टी—दश आदिर्यस्य दशादि अतद्गुणसंविज्ञानात् एकादशादीना ग्रहण युतशब्दोऽधिकार्थ· शतमादिर्यस्य तद्गुणसविज्ञानेन शतसहस्रयोरेव ग्रहणम्। दशादेरधिके शते सहस्रे च वाच्ये ड स्यात्। विंश शत पञ्चाशं शतम् एकादश सहस्रम्। एकादशाधिका पुराणशते पुराणसहस्रे वा एकादश पुराणशतम् एकादशं पुराणसहस्रमित्यादौ शतसहस्रमेव वाच्य सजातीयेनाधिक्यं प्रतीते. यत्र विजातीयेनाधिक्य प्रतीयते तत्र न स्यात्। यथा विंशतिपणाः अस्मिन् कार्षापण-शते कार्षापणसहस्रे वा तत्र न स्यात् विजातीयानामाधिक्य प्रतीयते ॥५०९॥

एभ्यो द्वयोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतरो बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतम' स्यात् डित्वात् टिलोप। अनयोर्मध्ये क. कतर एषा मध्ये कतमः एव यतर' यतम' ततर' ततम. एकतरः एकतम' अन्यतरः अन्यतम' इति ॥५१०॥

श्रीरा-टी—कश्च यश्च स च एकश्च अन्यश्च तत्तस्मात् द्वौ च बहवश्च द्विबहवस्तेषा गुणक्रियासंज्ञाभिर्व्य'वच्छेदो निर्द्धारणम् एकस्य निर्द्धारणम् एकनिर्द्धारण तस्मिन् डतरश्च डतमश्च तौ। एभ्यो द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतर' बहूना डतम स्यात् डिति टिलोप'। वैष्णव इति विष्णुर्देवतास्य ज्ञानक्रियाभ्या निर्द्धारण ज्ञायते। परे तु बहूनां जातिपरितमडिति जात्या निर्द्धारण एव विधि'। कतमो भवता कट इत्यु्दाहरन्ति तथापि प्रयोगप्राचुर्य्यात् ग्रन्थकृता [illegible] एव यतरः यतम ततर ततम एकतरः एकतमः अन्यतरः [illegible] इति। ननु कथ पूर्वतरस्मिन् वर्षे पठदिति चेत् सत्य अस्य सूत्रस्य योग[illegible] [illegible]। डतरडत-माविति तेन पूर्वादेरपि पूर्वतरस्मिन् परतरस्मिन् इ[illegible] [illegible] वेत्यनुवर्त्तते तेन कतरो वैष्णवः को वैष्णवः कतमः शैवः कः शैव [illegible] [illegible]र्थे डतरौ

५११। तस् ङेः।

तस् ।१।, ङे ६।।

ङेः स्थाने तस् स्यात्। कृष्णतः सर्वतः अमुतः।

दादिलोपश्च। अन्यशब्दादिदमशब्दाच्च अन्येऽर्थे डतर स्यात् इदमो दमो लोपश्च। अन्यतर, इतर' अन्येनान्यतरयोरन्येन सह समानार्थता सूचिता ॥५१०॥

पृथग्योगात् पूर्ववत् किमपि नानुवर्त्तते। तेन सर्वस्मात् लिङ्गात् सर्वविभक्ति स्थाने तसादेश. स्यादित्यर्थ। यद्यपि पूर्वं सर्वनाम्न एव पञ्चम्या एव तस् विधी यते तथापि सर्वनामभिन्नादपि प्रयोगत प्रमाणत: नभस्त पयस्त इत्यादि दर्शनात एवमपञ्चम्या अपि प्रथम प्रथमत आदि आदित मन्त्रेण मन्त्रत स्वरेण स्वरत प्रथमे प्रथमत मुखे मुखत आदौ आदित. पृष्ठे पृष्ठत इत्यादि दर्शनात् आचार्य्येण सामान्यतोऽभिहित। वार्त्तिकस्यापि मतमेतत् किञ्च अव्ययेषु अभिपरिभ्यामेव अभित परित. एवं स्यादिप्रकरणोक्तैर्विशेषविधिभि सामान्योऽप्ययं न बाध्यते स्यादिप्रकरण हित्वा तद्धितप्रकरणे एतद्विधानसामर्थ्यात्। तेन कृष्णेन कृष्णत कृष्णात् कृष्णत. सर्वे सर्वत सर्वस्मात् सर्वत सर्वस्मिन् सर्वत इत्यादय स्युरेव अमुत इति तसो विभक्तिस्थानजातत्वेन सर्व सामान्यविभक्तिनिमित्तकार्य्यं स्यादेव। तेन त्यदा टेर: दोमोऽदसस्येत्यादि स्यात्। विभक्तिविशेषविहितन्तु साक्षाद्वि- भक्तावेव। तेन जसादे स्थाने तसि कृते हरित इत्यादौ गुणादिर्न स्यात् तद्धित- प्रकरणोक्तानामादेशाना क्तोलुक् त्ये चेत्यनेन लुपो न स्यात्। तेन सार्वत्रिकं पारत्रिकं तत्रत्यम् इत्यादि सिद्धम्। एवञ्च विभक्ति स्थाने तसादयो ये आदेशास्त- दन्तानामव्ययत्वमिति प्राञ्च। तेन कुत' कुत आयात कौतस्कुतम् इत्यत्राव्ययत्वात् टेर्लोप:। वाजन्तथाजन्ताभ्यामन्यस्य तद्धितोक्तादेशान्तस्याव्ययत्व नास्तीत्येके। एतन्मतज्ञापनार्थं वाच्याचोश्चकारोऽनुबन्ध एतन्मते कौतस्कुतमित्यादौ मनीषादि- त्वात् टिलोपादि. ॥५११॥

श्रीरा-टी—यद्यपि सामान्यक्तिस्थाने तस्विधानात् सर्वस्मात् ङे: सर्वस्या: ङेस्तस् प्रसज्येत तथापि शिष्टप्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्यमिति। कृष्णत इति कृष्ण एव कृष्णत' ग्रामस् वेत्यनुवर्त्तमानात् कृष्ण इति च। एव कर्म्मसहितो गुण' कर्म्मगुणत: स्मरणत. स्मरण ततो भवान् स भवान्। ग्रामस् यथा ततो दीर्घा-

युष ब्रवीमि न दीर्घायुष ब्रवीमि। व्रा. स्वरतो हीन स्वरेण हीन. ततो देवाना प्रियेण ज्ञातम् आक्रोशने ष्या न लुक्। एव मल्लतो मल्लेण वा वर्णतो वर्णेन वा शरीरत शरीरेण वा। च्या. तत आयुष्मते तस्मा आयुष्मते। ष्याः तथाच भट्टि केन सविभते नान्य ततो ब्राह्मणवत्सल। मा दर्शतान्य भरतश्च सत्त इति च। ष्या। देवार्जतोऽभवन् आदित्या कर्णतोऽभवन् विविध-पद्माश्रये ष्या अभिधाना हिक्कात कुरु चिकित्सा हिक्काया कुरु चिकित्सा प्रवाहिकात. कुरु चिकित्सा प्रवाहिकाया कुरु चिकित्सा रोगार्थष्या अपनयनेऽभिधानम्। त्रा। आदित आदौ पृष्ठत पृष्ठे पार्श्वत पार्श्वे मध्यतः मध्ये अन्तत अन्ते मुखत मुखे प्रथमत प्रथमे अग्रत अग्रे इत्यादि। अन्ये आद्या-दिगणमाहु तदुक्त तथाहि आद्यादिभ्यश्चेति पाणिनिसूत्र तद्भगवता फणिना आद्या प्रथमा तदादिविभक्त्युल्लेखो यथा दर्शन तसि वा भवतीति व्याख्यात तथा वामनेनापीति। चेपातिग्रहाचलेष्वघत्रा। चेपेऽतिग्रहे अचले च घभिन्नत्रास्तस् वा स्यात्। व्यवहारतो निन्दित व्यवहारेण निन्दित वृत्ततोऽतिगच्छति वृत्तेनाति गच्छति अतिक्रम्य गच्छति इत्यर्थ। चरित्रतो न चलति चरित्रेण न चलति। अघ इति कि विप्रेण क्षिप इत्यादि। हीयमानपापयोगाच्च। आभ्यामघत्रास्तस् वा स्यात्। वृत्ततो हीयते वृत्तेन हीयते हीयमाना भवतीत्यर्थ.। वृत्तत पाप वृत्तेन पाप पापयुक्त इत्यर्थं। सर्वेह्रीरभवत् हत्रादे ष्या.। सोर्वह्रोश्च ष्यास्तस् वा स्यात्। न तु भवतो ईयुश्चर्टोऽस्मदश्च। सर्वतो हीन सर्वस्माद्धीन विश्वतोऽन्य विश्वादन्यः बहुतो भिन्न बहुभ्यो भिन्नः भवदादेस्तु. भवत इाभ्या त्वत् मत् युष्मत् अस्मत् त्वत्तोऽन्य मत्तोऽन्य उत्सर्गत्वात् पूर्वेण नञ्निर्दिष्टत्वाद्वा। जे चाह्वागहि। जे विहिताया. ष्यास्तस् वा स्यात् न तु ह्वाको रुह प्रयोगे सति। पुरुषोत्तमत पुरुषोत्तमाद्वा याति काशीत. काश्या वा याति पापतः पापाद्वा भीत तथा मत्तो विभ्यद्यम स्वयमिति भट्टि। अह्वागहीति किं सार्थाद्धीयते पर्वतादवरोहति जे कि हरेरन्य शिवात् पृथक्। प्रतियोगे च। प्रतियोगष्यास्तस् वा स्यात्। भक्तित. प्रद्युम्नत भक्ते. प्रद्युम्नत केशवत प्रति केशवात् प्रति प्रद्युम्न इत्यादि पर्यभिभ्यामुभ-यार्थेऽभिमुख्य सर्वार्थे तोर्नित्यम्। परेरुभयार्थे अभेरभिमुख्यार्थे रुर्वार्थे च तोस्तस् स्यान्नित्यम्। तस्विधानसामर्थ्यात् न व्यात् लुक् तोरिति लुक् परितो हरिम् उभयत इत्यर्थ। अभित ईशम् ईशस्याभिमुखम् इति कार्जट. ईशस्य सर्वत इत्यन्ये। प्रकरण-तसादि इत्योक्ता आदिप्रकरणे तसत्रार्थमुज्जहार तथाच यस्मिन् स्थाने य आदेश

५१२। देवादेर्द्वीम्रोस्त्राच्।

देवादे ५।, द्वीम्री ६॥, त्राच् ।१। ।

देवत्रा वन्दे रमे वा ।

५१३। सिवह्वोस्त्रोऽह्रादेः म्राः।

सिवह्वी ५।, त्र १।, अह्रादे ५।, म्रा ६। ।

सर्वह्वोश्च परस्याः स्याम्रः स्यात् न तु इदमदस् युष्मद् । सर्वस्मिन् सर्वत्र तत्र बहुत्र ।

सदग्रहणेन गृह्यते इति न्यायात तस्मिन् तदादिकार्य्यं भवत्येव। तसादीनां पृथक् स्वरादिपाठात् व्यत्र त्यान्तरप्रकृतत्वस्य तेभ्यस्त्यान्तरे तसप्रविधानात्र लुक ॥ ५११ ॥

देवादे. परयोर्द्वितीयासप्तम्योस्त्राच् स्यात्। चकारोऽव्ययार्थः। देवं देवौ देवान् वा वन्दे देवत्रा वन्दे। देवे देवयो देवेषु वा रमे देवत्रा रमे देवादिस्तु देव मनुष्य पुरुपुरुषोमर्त्यौ बहु इत्यादि ॥ ५१२ ॥

गोरा टी—देव आदिर्यस्य तस्मात द्वी च म्री च ते तयो त्राजिति मैकात्म्यदम्। देवादेरनयो स्थाने त्राच् स्यात् च इत्। देवत्रा इति क्रियाद्वयेन उदाहरणद्वयम्। देवादिर्यथा। देवी बहु पुरु मर्त्यौ मनुष्य पुरुषश्च षट् ॥ ५१२ ॥

द्विरादिर्यस्य स ह्रादि न ह्रादिरह्रादि तस्मात। ह्रादिश्च त्यदादिगणसमाप्तिपर्य्यन्त इत्यत आह इदमद युष्मद इति। सर्वस्मिन् सवयो सर्वेषु वा सर्वत्र एव सर्वस्या सर्वयो सर्वासु इत्यत्रापि सर्वत्र इति विभक्तिस्थानजातत्वेन त्राद्यादश्चस्यापि प्रत्ययत्वे पु वत् र्स रिति पु वद्भाव एव सर्वस्य दिश्च सर्वत इत्यादि। भवतो न स्यादिति वक्तव्य तेन भवति भवतो भवत्सु इत्येव। जौमरास्तु सभवान् तत्र भवान् ततो भवान् इत्यादयोऽपि कल्याणवति वाच्ये निपात्यन्ते इत्याहु ॥ ५१३ ॥

गोरा टी—सिश्च बह्वश्च तस्मात् बहुशब्दस्य सख्यार्थग्रहण न तु प्रचुरार्थस्य द्विरादिर्यस्य स न ह्रादि अह्रादि तस्मात् सिरिति कि सर्वे सख्यार्थस्येति कि बह्वौ सूपे अभिधानादितरयो अपि तत्र भवान् तत्र दीर्घायुष ब्रवीमि त दीर्घायुष ब्रवीमि तत्र देवानां प्रियेण कृतम् इत्यादि। अह्रादे किम्। इयो त्वयि मयि आदिशब्दाद्भवति ॥ ५१३ ॥

५१४। सर्वैकात् काले दा।

सर्वैकात् ५।, काले ७।, दा ।१। ।

सर्वस्मिन् काले सर्वदा।

५१५। किमन्ययत्तदो र्हिंश्च।

किमन्ययत्तद ५।, र्हिं १।, च ।१। ।

एभ्यः स्या र्हिं दा च स्यात्। कस्मिन् काले कर्हिं कदा।

५१६। तदो दानीं वा।

तद ५।, दानीं ।१।, वा ।१। ।

तदानीं तर्हिं तदा।

५१७। पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोत्तोरभयादेद्युसह्नि।

पूर्व—उभयात् ५।, एद्युस् ।१।, अह्नि ७। ।

पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः।

काले वर्त्तमानाभ्यामाभ्यां परस्याः सप्तम्या दा स्यात्। सर्वस्मिन् काले सर्वदा एवम् एकदा ॥ ५१४ ॥

श्रीरा टी—सर्वश्च एकश्च तत्तस्मात्। सर्वादिकाच्च काले दा स्यात्। सर्वदा एकदा ॥ ५१४ ॥

कस्मिन् काले कर्हिं कदा एवम् अन्यर्हिं अन्यदा यर्हिं यदा तर्हिं तदा ॥५१५॥

श्रीरा-टी—कश्च अन्यश्च यश्च स च तत्तस्मात्। तर्हीति एवम् अन्यर्हिं अन्यदा यर्हिं यदा तर्हिं तदा अन्यर्हीति जयादित्येनोदाहृतम् अन्यह्येति कश्चित् ॥ ५१५ ॥

काले वर्त्तमानात्तदः परस्याः सप्तम्या दानी स्याद्वा। तस्मिन् काले तदानीं पक्षे तर्हिं तदा ॥ ५१६ ॥

श्रीरा-टी—तदशब्दाद दानीं वा स्यात्। तदानीमिति पक्षे र्हिं दा च ॥ ५१६ ॥

एभ्योऽष्टभ्यः परस्याः सप्तम्या एद्युस् स्यात् अह्नि वाच्ये। पूर्वस्मिन्नह्नि पूर्वेद्यु अमादिस इत्यनेन तद्धितादेशानामपि तद्धितसञ्ज्ञाविधानात् यथोरित्यकारलोप.।

५१८। दिक्शब्दाद्दिग्देशकाले स्तात् प्रीपीम्राञ्चो लुक्।

दिक्-शब्दात् ५।, दिग्-देश काले ७।, स्तात् ।१।, प्री-पी-म्र १।।।, अच ५।, लुक् ।१।।

परस्तात् प्राक्।

एव अन्येद्यु इतरेद्यु अन्यतरेद्यु अपरेद्यु अधरेद्यु उत्तरेद्यु उभयेद्यु। उभयाद्द्युस् च वक्तव्य उभयस्मिन्नहनि उभयेद्यु ॥ ५१७ ॥

शीरा-टी—पूर्वश्च अन्यश्च अन्यतरश्च इतरश्च अपरश्च अधरश्च उत्तरश्च उभयश्च तत्तस्मात्। एभ्योऽहनि वाच्ये एद्युस् स्यात्। पूर्वेद्युरिति एवमन्येद्युः अन्यतरेद्यु इतरेद्यु. अपरेद्यु अधरेद्यु. उत्तरेद्यु उभयेद्यु पक्षे पूर्वत्र पूर्वस्मिन् इत्यादि ॥ ५१७ ॥

दिशि वर्त्तमान शब्दो दिक्शब्द स च पूर्वादि प्रागादिश्च। दिशि देशे काले वर्त्तमानात् दिक्शब्दात् परासा प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां स्थाने स्तात् स्यात् अचः स्वरूपात् परस्य तस्यैव स्तादादेशस्य लुक् स्यात्। परा दिक् परो देश. पर कालो वा इत्यर्थे प्रथमाया स्तादादेशे परस्तात्। एव परस्या दिश. परस्मात् देशात् परस्मात् कालाद्वा इत्यर्थे पञ्चम्या स्तादादेशे परस्तात्। प्राक् इति प्राची दिक् प्राग्देश प्राक्कालो वा इत्यर्थे प्रथमाया स्थाने जातस्य स्तादादेशस्य लुक्। लुकि न तद्वेति निषेधात् ञ्चिदचोऽञ्चेरिति नुन् न स्यात् विरामे च चस्य क। प्राची दिक् इत्यर्थे प्राक् इत्यत्र अन्येषा मते स्तातो लुकि तदन्तत्वेन अव्ययत्वाञ्चिङ्ग-कार्याभावे ईपो निवृत्ति। स्वमते तु मनीषादित्वात्। एव पञ्चमीसप्तम्योरपि बोध्यम्। दक्षिणोत्तराभ्या पञ्चम्या न स्तादिति वक्तव्यम्। दक्षिणत: उत्तरत ॥५१८॥

शीरा टी—दिगिति स्वरूपत्वे उपचारात् तद्वाचके वर्त्तते ते च ते शब्दाश्चेति दिक्शब्दास्तेभ्य. बहुब्राह्मणीवत् व्यत्ययी व्य क दिक्शब्दादिति। दिक् च देशश्च कालश्च तत्तस्मिन् स्तादिति लुप्तप्रकदम् अनच् गतिपूजनयोरित्यस्यैव ग्रहण तस्य दिग्वाचकत्वात् न लच्प्रत्याहारस्य। दिग्वाचकेभ्यो दिग् देशकाले वर्त्तमानेभ्य प्री पी मी स्थाने स्तात् इत्यर्थ अच. परस्य स्तातो लुक्। ग्रन्थकारैः सङ्क्षेपेण तथाबा-मेकमुदाहृतम्। पुरस्तादिति पुरस्तात् रम्या दिक् पुरस्ताद्दिश आगत: पुरस्ताद्दिशि स्थितम् एव पुरस्ताद्देश. कालो वेलादि। प्रागिति प्राचीशब्दात् स्ताति लुकि स्तौत्यस्य लुक्. प्राक्. रमणीय प्रागागत: एव प्रत्यसित्यादि ॥५१८॥

५१९। वैनोऽपी।

वा ।१। एन १।, अ-पी ।१।।

पूर्वेण।

५२०। दक्षिणोत्तरादाही।

दक्षिणोत्तरात् ५।, " । आही ।१॥।

दक्षिणा दक्षिणाहि, उत्तरा उत्तराहि।

५२१। वाधराच्चात्ताः।

वा ।१।, अधरात् ५।, च ।१। आत ।१।, ता १॥।

अधरात् अधरस्मात्, दक्षिणस्मात्।

वाशब्दोऽत्र विकल्पवाची व्यवस्थावाची च। तेन दिक्शब्दाददूरे दिग्देशकाले प्रथमासप्तम्यारेन स्याद्वा। अदूरे पूर्वा दिक् पूर्वो देशः पूर्वः कालो वा इति प्रथमाया एन यथोदित्यकारलोपे पूर्वेण। एवम् अदूरे पूर्वस्यां दिशि पूर्वस्मिन् काले वा पूर्वेण दक्षिणोत्तराधरेभ्य इति पाणिनीया ॥५१९॥

गौरा टी—न पी अपी दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकाले वर्त्तमानेभ्य प्रोक्तयोरेन स्यात। पूर्वेणेति पूर्वः पूर्वस्यां वा इत्यर्थः। अपीति किं पूर्वस्या पुरस्तात् ॥५१९॥

आश्च आहिश्च आही इति द्विवचनं यथासंख्यनिरासार्थम्। दिग्देशकाले दक्षिणोत्तराभ्यां प्रथमासप्तम्योः स्थाने आ आहिश्च स्यात् विशेषत्वात् सातौ बाधकावेतौ। दक्षिणा दिक् दक्षिणो देश दक्षिण काल इत्यादि वाक्ये इत्थमा एव दक्षिणाहि। अत्र दूरादूरयोर्वा स्यात् दूरे आहिरिति केचित् तन्नाभ्यामप्येवम् ॥५२०॥

गौरा टी—दक्षिणस्य उत्तरस्य तस्मात् आश्च आहिश्च तौ प्रोक्तं द्वम् अतो न यथासंख्यम् अदूरदूरयोरभिधानम्। आभ्यां अदूरे आ दूरे आहिः स्यात् प्रोक्तयोरेव अदूरे दक्षिणा उत्तरा दूरे दक्षिणाहि उत्तराहि तथाच उत्तराहि वसन् राम. समुद्राद्दक्षिणां पुरमिति भट्टि ॥५२०॥

दिग्देशकाले दक्षिणोत्तराधरेभ्यस्ता. प्रथमापञ्चमीसप्तम्या आत् स्युर्वा। अधरा दिक् अधरो देश [illegible] काल इत्यर्थे प्रथमाया आत् अधरात् एवम्

५२२ । पूर्वाधरावराः पुराधावाः स्तादसोः ।

पूर्वाधरावरा १।॥, पुराधावा १।॥, स्तादसी ७॥, ।

पुरस्तात् पुरः, अधस्तात् अधः, अवस्तात् अवः। अतएव अस्।

५२३ । तवत्याच् प्रकारे ।

तवत् ।१।, याच् ।१।, प्रकारे ७। ।

येभ्यस्त्र उक्तास्तेभ्यः प्रकारे याच् स्यात्, स च तद्वत्। सर्व-प्रकारं सर्वथा ।

अधरस्या दिश अधरस्मात् देशात् अवरस्मात् कालादित्यर्थे पञ्चम्या आत् अधरात् एवञ्च अधरस्या दिशि अधरस्मिन् देशे अधरस्मिन् काले इत्यर्थे सप्तम्या आत् अध-रात्। सर्वत्र पचे तद्रूपेण दक्षिणस्यामिति आबन्तादपि आदादेशः स्तादिति ज्ञापनार्थम् एव दक्षिणोत्तरयोरपि ॥ ५२१ ॥

श्रीरा टी—ता प्रीपात्र अधरशब्दाञ्चकाराद् दक्षिणोत्तरशब्दयोरनुवृत्ति । तथा चाधरदक्षिणोत्तरशब्देभ्य प्री पी ती स्थाने आत् स्यात्। अधर अधरस्मात् अधरस्मिन् वा अधरात्। एव दक्षिण दक्षिणस्मात् दक्षिणस्मिन् वा दक्षिणात्, उत्तर उत्तरस्मात् उत्तरस्मिन वा उत्तरात् ॥ ५२१ ॥

पूर्वस्य पुर अधरस्य अध अवरस्य अव स्यात् स्तादसी परयो । पुरस्तादिति दिक्शब्दादित्यनेन पूर्वशब्दात् प्रथमादि स्तादादेशे अनेन पूर्वस्य पुरादेश एवम् असि परे पुरादेशे यथोरित्यकारलोप एवम् अधस्तात् अध. अवस्तात् अव । अतएवेति। असि परे आदेशविधानादेव पूर्वाधरावरेभ्य. प्रथमादेरसादेशः स्तादिति ॥ ५२२ ॥

श्रीरा टी—पूर्वस्य अधरस्य अवरस्य ते प्रथे प्री व्यत्ययात् पुरश्च अधश्च अवश्च ते, स्ताच्च अस् च तौ तयो सौवान्त द्वम्। तयो परयोरेषा क्रमादेते स्यु निर्देशसाम-र्थ्यादेतेभ्य परोऽसेव ॥ ५२२ ॥

चन्द्रवन्मुखम् इत्युक्तौ यथा चन्द्रस्य आह्लादकत्वेन गृह्यते न तु धावन्त्यादिना तथात्रापि तवदित्युक्तौ विभक्तिस्थानजातत्वेनैव साम्य गृह्यते न तु सप्तमीस्थानजात-त्वेन। तेन त्रिबहुभ्या सर्वासा विभक्तीना स्थाने याच् स्यात् प्रकारे। प्रकार साद्दश्य यथा सर्वप्रकार सर्वेण प्रकारेण सर्वस्मै प्रकाराय सर्वस्मात् प्रकारात् सर्वस्य

५२४। कुतः क कुह कुत्रेतोऽतोऽत्रेह सदैतर्ह्यधुनेदानीं पश्चादुपर्य्युपरिष्टात् परेद्यवि सद्योऽद्यैषमः परुत् परारीत्थं कथम्।

कुतः—कथम्।१॥।

एते निपात्यन्ते। कस्मात्——कुतः, कस्मिन्——क कुह कुत्र, अस्मात्——इतः, एतस्मात्——अतः, एतस्मिन्——अत्र, अस्मिन्——इह, सर्वदा——सदा, अस्मिन् काले——एतर्हि अधुना इदानीं, पश्चिमं——पश्चात्, ऊर्द्ध्वम्——उपरि उपरिष्टात्, परस्मिन् अहनि——परेद्यवि, समानेऽह्नि——सद्यः, अस्मिन्नहनि——अद्य, अस्मिन् वर्षे——ऐषमः, पूर्व्वस्मिन् वर्षे——परुत्, पूर्व्वतरस्मिन् वर्षे——परारि, इदं प्रकारम्—इत्थं किं प्रकारं——कथम्।

प्रकारस्य सर्व्वस्मिन् प्रकारे सप्तम्या इति। तृतीयाया एव थाज्ञादेश इति केचित्। चकारोऽव्ययार्थः॥ ५२३॥

श्रीरा टी—अतिदेशबलात् अद्व्यादिखिवद्वोरेव प्रकारः साङ्ख्येऽप्यस्ति यथाय चैवप्रकार इति तथाच द्व्यादिभिन्नात् सर्व्वस्तोय थाजित्यर्थः। अत्र तु द्व्यादिक्यर्थस्य ग्रहण तेन सर्व्वान् प्रकारान् करोति सर्व्वेण प्रकारेण गच्छति सर्व्वथा गच्छति सर्व्वस्मै प्रकाराय ददाति सर्व्वस्मात् प्रकारादागच्छति सर्व्वथा आगच्छति सर्व्वस्मिन् प्रकारे तिष्ठति सर्व्वथा तिष्ठति। एतत् शब्दस्यापि इत्थम् इत्येके अन्येषा मते एतथेति एवमन्यथा इतरथा यथातथा अमुथा अपरथा इत्यादि प्रयोगदर्शनादप्यूह्यम् अवदित्यनेन त्यदां टेर इतिचित्त्वादद्य जातीयस्य न समानर्थता। तस्य प्रकारवति विधानात् तथा जातीयः। इत्थं जातीयः इति तत्प्रकारप्रकारीत्यर्थः॥ ५२३॥

कस्मादिति कुतः। कस्मिन्निति क कुह कुत्र। अस्मादिति इतः। एतस्मादिति अतः। एतस्मिन्निति अत्र अस्मिन्निति इह। सर्व्वदेति सदा। अस्मिन् काले इति एतर्हि अधुना इदानीम्। पश्चिममिति पश्चात्। दिक्शब्दादित्यादिना पश्चिमशब्दात् स्तादादेशे पुनस्तातोऽपि आद्रादेशे पश्चिमस्य पश्च आदेशः। ऊर्द्ध्वमिति उपरि उपरिष्टात् अत्र उपशब्दात् रिप्रत्यये उपरि पुनस्तस्मात् स्तात् प्रत्यये

५२५। त्यवाद्य चिर दक्षिणाद्यादे स्त-टन-त्न-त्यण-मा भवादौ।

त्यव आद्यादे. ५।, त्य—मा: १।।।, भवादौ ७।।

एभ्यः एते क्रमात् स्युर्भवाद्यर्थे। त्यवत्यः तवत्यः अद्यतनो ह्यस्तनो, चिरत्नः परुत्नः। दाक्षिणात्यः पाश्चात्यः, आदिमः मध्यमः।

उपरिष्टात् परेऽह्नि इति परेद्यवि समानेऽह्नि इति सद्य अस्मिन्नह्नीति अद्य अस्मिन वर्षे इति ऐषम पूर्वे वर्षे इति परुत्। पूर्वतरस्मिन् वर्षे इति परारि। इदं प्रकारमिति इत्थं किं प्रकारमिति कथम्॥ ५२४॥

श्रीरा टी—पूर्वतरस्मिन् इति योगविभागात्॥ ५२४॥

त्यवश्च अद्यश्च चिरश्च दक्षिणा च आदिश्च ते आदयो यस्य स त्यवाद्यचिरदक्षिणाद्यादिस्तस्मात्। त्यश्च टनश्च त्नश्च त्यण् च मश्च ते। अत्र विभक्तिमनादृत्य शब्दैरेव यथासङ्ख्यग्रहणं शिष्याणां नानाप्रकारज्ञानार्थम्। केचित्तु समाहारे त्यटन त त्यण् मम् इत्येव पठन्ति। तवादेस्त्य अद्यादेः टन चिरादेस्त्न दक्षिणादेस्त्यण् आद्यादेर्म स्यात् तत्र भव इत्याद्यर्थे त्यवेति त्यवादि. सप्तम्यास्त्रादेशे तदन्तस्य ग्रहणम्। त्यत्र भव. त्यत्र वसति वा इत्यर्थे त्यवत्य। त्ये परे तद्धितादेशस्य न लोप। एवं तवत्य यवत्य इत्यादि। अद्य भव अद्यतन एवं ह्यस्तन श्वस्तन. चिरन्तन सनातन सदातन पुरातन इत्यादि। अत्र पुरातनस्य स्थाने पुराण प्रत्न प्रतना वा निपात्यन्ते। पुराण प्रत्न प्रतन पक्षे पुरातनः एवं नवीनस्य नूतन नूत्नौ वा निपात्येते। चिरे भव चिरत्न एवं परुत्न। दक्षिणा इति। दक्षिणोत्तरादाहीति आ। दक्षिणा भव दाक्षिणात्य णित्वात् वृद्धि तद्धितादेशस्य न लोप। पश्चाद्भव पाश्चात्य. पौरस्त्य इत्यादि। आदौ भव आदिम मध्यम इत्यादि। अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ किम क्वचित्ताचिक्वनौ इति वक्तव्यमाहतुः। वस्तुतस्तु अस्मत्कल्पे तु चिच्चन इत्यमरोक्तयो. चिच्चनेत्यव्ययशब्दयोरनुप्रयोगादेव कश्चित् कौचित् केचित् काचित् किञ्चित् कस्यचिदित्यादि सिद्धम्। न च तयोरनुप्रयोगे एकपदत्वाभावे कदाचिद्भव कादाचित्कम् इत्यत्र कथं पूर्वपदस्य वृद्धिरिति वाच्यं कदाचिज्जातु इत्यमरोक्तस्य कदाचिदित्यव्ययशब्दस्य तत्सिद्धेः॥५२५॥

५२६। किमः त्र्यन्तात् चि-च्चनौ।

किम. ५।, त्र्यन्तात् ५।, चित् चनौ १॥।

कस्यचित्, कदाचित्, कस्यचन कदाचन।

५२७। आदिस्तः।

आदि १।, त १।।

(३२३) चैक्याच्चुदषह्रोऽरित्यकारमारभ्य यस्य उक्तः स तसंज्ञः स्यात्।

इति तपाद।

इति स्याद्यन्ताध्यायः।

स्याद्यन्ताधिकार समाप्त।

श्रीरा टी—त्यदस्त्र त्यत त्यतश्च। अद्यश्च चिरश्च दक्षिणश्च आदिश्च ते आदयो येषा ते तेभ्य त्यश्च टनश्च तश्च त्यण् च मश्च ते भवादिरुक्तस्तस्मिन्। त्यतादिर्यथा। नद्यतस् इह अविस् ऐषमस् ह्यस् श्वस् निर्‌पूर्वे। निस्वर्णायमवह्निकृते। चिरादिर्यथा। चिर परुत परारि। अद्यादिर्यथा। अद्य दिवा दोषा साय चिर प्राह्णे प्रगे प्राच् ह्यस् श्वस् ऐषमस् पूर्वाह्णे अपराह्णे पुरातनस्त त लुक् वा। आद्यादिर्यथा। आदि मध्य अग्र पश्चादन्ताड्डिम.। अग्रिम. पश्चिम अन्तिम दक्षिणादिर्यथा। दक्षिणा पश्चात्॥ ५२५॥

सुगमम् ॥ ५२६॥

सुगमम् ॥ ५२६॥

अ इति आदिर्यस्य स आदि'। अत्र प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् यस्य उक्त स तसज्ञ स्यात् इत्युक्तवतापि तद्धितोक्तविभक्तिकादेशानामपि तसज्ञा सूचिता। तेन पूर्वेद्युरित्यादौ पूर्वेण इत्यादौ तु एद्युस् एनादेस्तद्धितत्वे ययोरित्यकारलोप स्यादिति। इति त पाद ॥ ५२७॥

स्यादिरन्तो येषा तानि स्याद्यन्तानि पदानि तेषामध्याय· स्याद्यन्ताध्याय. सुबन्ताध्याय इति परे।

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचिताया मुग्धबोधटीकाया स्याद्यन्ताध्यायः।

श्रीरा टी—सुगमम्।

इति श्रीरामतर्कवागीशविरचिताया मुग्धबोधटीकाया स्याद्यन्ताध्यायः।

इति प्रसङ्गतः पदार्थनिरूपणमाहुः श्रीरामतर्कवागीशपादाः।

पदार्थनिरूपणम्।

पदार्थमात्रे शक्तौ पदार्थौ निरूप्यते। तत्र बहुभिः स्वार्थादिपञ्चकमुक्तं कश्चित् तत् प्रतिसंस्कृत्य पठति। जातिर्व्यक्त्याकृती सङ्ख्या तथा कर्म्मादयश्च षट्। अमी-पञ्चैव लिङ्गार्थं केषां तिसोऽग्रिमाश्च स। इत्यत्र लिङ्गार्थ इति एकवचननिर्देशः-एकैव शक्तिरेकवृत्तिवेद्यत्वसूचनाय अतएव परामर्षसूत्रे व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इति। यथा जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामित्याद्यनुशासनात् सम्पन्नो यव सम्पन्ना यवा इत्यादौ जातौ। गौश्चलतीत्यादौ व्यक्तौ। अवयवसयोगादि-रूपाकृतिविशिष्टा गौरित्यादावाकृतौ पिष्टकमय्यो गाव इत्यादौ तु गवाकृतिसदृशा-कृतौ लक्षणा पिष्टकसयोगस्याशक्यत्वात् एको द्वौ बहव इत्यादौ सङ्ख्यायाम्। गामानय पयसा सिञ्चति सूदेन पच्यते विप्राय ददाति ग्रामादागच्छति स्थाल्या पचतीत्यादौ कर्म्मादिषु शक्तिं स्वीकरोति च। अत्रान्ये प्राहुः त्वन्त यत्तत् पद शक्त बोधयत्यथपञ्चक विशेष्यत्वेन शक्त्यैक विशेषणतयेतरान् इति। लाघवाज्जाता-वेव शक्तिग्रहः न तु व्यक्त्यादौ तासामनन्तत्वात् अशक्यव्यक्तावनव्यवसायाच्च। न च व्यक्तेरशक्यत्वे गामानयेत्यादौ कथ कर्म्मत्वाद्यन्वय इति वाच्य जातिशक्तिपदस्य शब्दशक्तिस्वभावात् जात्याश्रयतया व्यक्त्यादेर्जातिवृत्तिवेद्यत्वनियामकत्वात् न हि जातिव्यक्तिभ्या विना व्यक्तिजात्यो. पृथगुपस्थिति सम्भवति तथाच नागृहीत-विशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायत इति न्यायात्। यद्वा जातिशक्तिज्ञानाज्जाति-र्भवन्ती व्यक्तिमपि बोधयति व्यक्तिं विना जातेरज्ञानात् येन विना यो न भासते तद्धि हेतुत्वमपि बोधयति अन्यथा पद जातिमपि न बोधयेत् केवलाया अप्र-तीते। तस्मादेकबुद्धिवेद्यत्वनियमात् जातिशक्तिज्ञानार्थ. स्तु सा शक्तिर्व्यक्तेरपि बोधिकेति न चापदार्थस्य व्यक्त्यादे. कथमानयनादावन्वय इति वाच्यम् अस्वर्गो भवेयमित्यादिवत् सविशेषेण विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामत. सति विशेष्ये बाधे इति न्यायात् व्यक्त्यादावन्वय इति। ननु जातौ शक्याया कर्म्माद्यन्वयानुप-पत्त्या व्यक्त्यादौ लक्षणेति चेत् न युगपत् वृत्तिद्वयविरोधात् न हि सूक्ष्मकालस्य भेदाग्रहणात् जातिव्यक्त्योर्युगपत्प्रतीते.। न च पदार्थ पदार्थेनान्वेति न तु अपदा र्थेन इति व्युत्पत्त्या कथमपदार्थे पदार्थान्वय इति वाच्य व्यभिचाराद्नियमाभाव.। यथा घटादन्य. पटात् पृथगित्यादावपदार्थभेदान्वय इति। अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ-

सेनान्यतोऽस्यस्यापदार्थत्वादपदार्थेऽपि व्यक्त्यादौ कर्म्मत्वाद्यन्वय इति। कुत' शक्तिग्रह शक्तिग्रह व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृति- र्वदन्ति सान्निध्यत सिद्धपदस्य वृद्धा इति। तथाहि कृञ् कर्त्तरि तृणकादि कर्त्ता कारक इत्यादाववयवशक्त्या समुदितयौगिकी शक्ति कल्प्यते। गोपदादौ तु प्रकृतिप्रत्यययो. पृथक्शक्त्यभावात् समुदिते रूढिरेव। पङ्कात् पङ्के वा जात डप्रत्ययान्तात् पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्त्तृपद्म नियमत प्रतीयते। पद्म पङ्कज- पदशक्य तत्रावयवानामसामर्थ्यात् न चावयवार्थयोगात् कुमुदादिधी कथ न स्यादिति वाच्य पद्मातिरिक्ते रूढिशक्त्याऽवयवशक्ते प्रतिबन्धात् पद्मे रूढ्या अवयवा- र्थादपि अतएव पद्मे पङ्कजशब्दो योगरूढिरिति। एव षष्ठन्तरथकारशब्दो रूढ्या जातिमन्त बोधयति लाघवाच्छक्त्या जात्युपस्थापकत्वम्। यौगिकरूढौ तु मण्डपपदस्य डप्रत्ययान्तस्य मण्डपानकर्तृत्व मण्डेरपप्रत्ययान्तस्य विशेषबोधकत्व एकस्मिन् भयार्थे रूढिशक्त्याऽवयवशक्ति प्रतिबध्यते। उपमानात् यथा। गौरिव गवय इत्यादौ प्राक्शब्दश्रवणानन्तर चैत्रो वन गच्छन् गोसदृशव्यक्ति दृष्ट्वा गोसदृश इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणात् प्रत्यक्षव्यक्तौ चक्षुषा सादृश्यज्ञानमुपमान तस्मादय गवयपदवाच्य इति शक्तिग्रह.। कोषात्तावत् हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुक- भेकयमाहिषु इत्यादौ प्रत्येक शक्तिग्रह। आप्तवाक्यात्तावत्। अथेन्द्रनीलपद्म- रागादौ आप्तोक्तत्वादिन्द्रनीलपद्मरागपदवाच्यत्वग्रह. व्यवहारात्तावत् प्रयोज्य प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तर प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बाल. प्रयोज्यप्रवृत्ति- प्रयोजनमनवधार्य्यावापोद्धारणक्रियाकारकपदाना तत्तदर्थेषु प्रत्येक शक्ति गृह्णाति। वाक्यस्य शेषात् तावत्। यथा यवमयश्चरुर्भवति वाराही चोपानहौ तसे कटे प्राजा- पत्य चिनोति अत्र यववराहवेतसशब्दा. किं कङ्गुवायसजम्बूना वाचका उत दीर्घशूकशूकरवञ्जुलानामिति? म्लेच्छार्य्यव्यवहारदर्शनात् विप्रतिपत्तौ मुख्यार्था- नध्यवसायात्तत्तत्पदवेदप्रामाण्यानिश्चये वायसवञ्जुले वेदविरोधिनी म्लेच्छप्रसिद्धि. स्मृतिर्वेदविरुद्धा हेया निरस्तायां निष्प्रतिपक्षम्लेच्छार्य्यव्यवहारात् शक्तिग्रह'। सिद्धपदसान्निध्यात्तावत् सहकारतरौ मधुर पिको रौति इत्यादौ प्रयोजकवाक्यो- च्चारणानन्तर पिकपदागृहीतशक्ति. सहकारतरुमूल गच्छन् रावकर्त्तार दृष्ट्वा अयं पिकपदवाच्य इति शक्तिग्रहः। लक्षणा च वृत्त्यन्तरं यत्र वाच्यार्थान्वयान- नुपपत्त्या वाच्यसम्बन्धोपस्थापिते वाक्यार्थान्वय. यथा गङ्गायां घोष' प्रतिवसति इत्यत्र गङ्गापदस्य तीरे। तदुच्यते वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तितः।

तत्सम्बन्धवशप्राप्तस्यान्वयात् लक्षणोच्यते इति। न च तीरे कुतः शक्तिः कल्प्यतां किमशक्यलक्षणयेति वाच्यं लक्ष्यतीराद्यनन्तेषु गङ्गादिपदस्य प्रत्येकशक्तिकल्पने गौरवात्। किन्तु शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा लक्षणीयविषयकत्वव्यवहारानपेक्षा चेति सैव युक्ता लाघवात्। अवाहुः। रूढिश्च योगरूढिश्च यौगिकी रूढिरेव च यौगिकी वृत्तयः सिद्धाः पृथक् वृत्तिस्तु लक्षणा इति। तथाच पदार्थबोधे साकाङ्क्षादिमच्छक्तिमत्पदज्ञानव्यापारेण स्याद्यन्तपदं साधनं तेन वस्त्रेण द्वारमिति शब्दप्रयोगात् पिधेहीति पदाध्याहारात् वस्त्रेण द्वारं पिधेहीत्यन्वयबोधः शाब्दे स्याकाङ्क्षा शब्देनैव सम्पूर्यत इति न तु पिधेहीत्यर्थाध्याहारेणेति। आकाङ्क्षा च यस्माच्छब्दाद्विना यस्य शब्दस्यानुभवो न हि। तेन शब्देन तच्छब्दं साकाङ्क्षमभिधीयते॥ इति प्रघट्टार्थः।

इति श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्य्यकृतं पदार्थनिरूपणं समाप्तम्।

त्याद्यन्ताधिकारः।

भ्वाद्यध्यायः।

प्रथमपादः—संज्ञा।

अथ त्यादिरुच्यते।

आदिमध्यान्तमङ्गलानि शास्त्राणि झटिति प्रसिद्धानि भवन्तीति स्मरणादथशब्देन मध्यममङ्गलं कुर्वन् शिष्याणा-मवधानाय प्रतिजानीते अथेति।

५२८। धोः—

तिप् तस् अन्ति, सिप् थस् थ, मिप् वस् मस्—
ते आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहे महे [की]
यात् याताम् युस्, यास् यातम् यात, याम् याव याम—
ईत ईयाताम् ईरन्, ईथास् ईयाथाम् ईध्वम्, ईय ईवहि ईमहि [खी]
तुप् ताम् अन्तु, हि तम् त, आनिप् आवप् आमप्—
ताम् आताम् अन्ताम्, स्व आथाम् ध्वम्, ऐप् आवहैप् आमहैप् [गी]
दिप् ताम् अन्, सिप् तम् त, अम्प् व म—
त आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि [घी]
दि ताम् अन्, सि तम् त, अम् व म—
तन् आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि [टी]

णप् अतुम् उस्, थप् अथुस् अ, णप् व म—

ए आते इरे, से आथे ध्वे, ए वहे महे [ठौ]

ता तारौ तारस्, तासि तास्थस् तास्थ, तास्मि तास्वस् तास्मस्—

ता तारौ तारस्, तासे तासाथे ताध्वे, ताहे तास्वहे तास्महे [डौ]

यात् यास्ताम् यासुस्, यास् यास्तम् यास्त, यासं यास्व यास्म—

सीष्ट सीयास्ताम् सीरन्, सीष्ठास् सीयास्थाम् सीध्वम्, सीय सीवहि सीमहि [ढौ]

स्यति स्यतस् स्यन्ति, स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि स्यावस् स्यामस्—

स्यते स्येते स्यन्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, स्ये स्यावहे स्यामहे [तौ]

स्यत् स्यताम् स्यन्, स्यस् स्यतम् स्यत, स्यम् स्याव स्याम—

स्यत स्येतां स्यन्त, स्यथास् सेथाम् स्यध्वम् स्ये स्यावहि स्यामहि [थौ]।

घौ' ५।, तिप् स्यामहि ।१।।।

एतानि साशीतिशतसंख्यकानि धोः पराणि प्रयुज्यन्ते ।

५२९ । कौ खौ गौ घौ टौ ठौ डौ ढौ तौ थ्योऽष्टादशशः ।

कौ—थ्य १।॥, अष्टादशश ।१।॥ ।

तान्यष्टादशाष्टादश क्रमादेतत्संज्ञानि स्युः ।

५३० । पञ्च रः शिच्च ।

पञ्च १।॥, र १।, शित् ।१।, च ।१। ।

ताः पञ्च रसंज्ञाः स्युः शिच्च ।

५३१ । नवशः पमे ञितोऽन्यङिद्भ्यां घे ।

नवश ।१।॥, पमे १।॥, ञित ५।, अन्यङिद्भ्या ५।॥, घे ७। ।

तानि नव नव क्रमात् प-मसंज्ञानि स्युः, ते च ञितो धोः परे स्तः, तदन्यङिद्भ्यान्तु क्रमेण स्तो घे ।

तिपादिस्यामहान्त लुप्तप्रथमैकम् । धोरिति पञ्चम्यन्त तिवादीना प्रत्यय त्वज्ञापनार्थम् । सह अशीत्या वर्त्तते यत्तत् साशीति साशीति च तत् शतञ्चेति साशीतिशत, तत् सङ्ख्या येषा तानि साशीतिशतसङ्ख्यानि वचनानि ॥५२८॥

अष्टादश अष्टादश अष्टादशशः इति वीप्सायां चशस् । तानि तिवादीनि अष्टादश अष्टादश भूत्वा क्रमात् क्यादिदशसंज्ञकानि भवन्ति ॥५२९॥

पञ्च प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावात् क्यादय. । क्या रसंज्ञाफलन्तु अभूदित्यादौ [५५४] वसोरस्येति नेम् अपिद्रत्वेन ङित्वात् [५३२] न गुणश्च [५४२] । मन्त्रं क, तथा सौरिति सेलुं कि अतत अतथा इत्यादौ वनतनाद्यनिमामिति ञनणोपश्चेत्यादि । ननु असल भावे इत्यादीनामभूदित्यादौ कथमादेश इति चेत् सत्य भूररे इत्यादौ अरे इति विषयसप्तम्यन्तत्वेन क्यामरप्रत्ययस्य से सम्भावनाया भूरित्याद्यादेश । शितश्च रसञ्ज्ञया दीव्यति सुनोति तुदति क्रीणाति इत्यादौ न गुण । भवन् दीव्यन्नित्यादिषु शतृप्रत्यये परे शप् श्यनादिश्च ॥५३०॥

नव नव नवश इति वीप्सायाञ्चशस् सन्निहितालाभे विप्रकृष्टो विधिरपेक्ष्यते इति न्यायात् नवश इति तिवादीन्येव । ञ इत् यस्य स ञित् तस्मात् अन्यश्च ङिच्च अन्यङितौ ताभ्या ते पमे आनुबन्धाद्धातोर्घे वाच्ये स्त. तदन्यात् घे वाच्ये प

५३२ । ङिदपिद्रः ।

ङित् ।१।, अपित् ।१।, र ।१। ।

अपिद्रो ङित् स्यात् ।

५३३ । कित् ठीढीपम् ।

कित् ।१।, ठी ।१।, ढीप ।१। ।

अपित् ठी क्याः प च कित्संज्ञं स्यात् ।

५३४ । दा-धा दा ।

दा धा ।१।, दा ।१। ।

अपिद्दा धा च दासंज्ञः स्यात् ।

५३५ । यलोऽचेक् जिः ।

यल ।६।, अचा ।३।, इक् ।१।, जि ।१। ।

अचा युक्तस्य यलस्य स्थाने इक् क्रमात् जिसंज्ञः स्यात् ।

ङानुबन्धात् घे वाच्ये म स्यादित्यर्थं । ङानुबन्धात् मनिति विशेषाभिधानात् अन्य इह आनुबन्धङानुबन्धाभ्याम् अन्यो ज्ञेय । यथा डुकृञ् करोति कुरुते मतौ चेतति एधङ एधते ॥५३१॥

ङ इत् यस्य स ङित् प इत् यस्य स पित् न पिदपिदिति भिन्नं पद परत्वानु-वृत्त्यर्थ यथा जुहुत सुनुत इत्यादौ न गुण ॥५३२॥

ठीति लुप्तप्रथमैकम् । क्या' प ढीपम् । यथा सुषुपतु जग्रहे सुप्यात् ण्वु कित्वात् जि ॥५३३॥

दा धा इत्युभय स्वरूप तेन दात्वम् । दाणु दाने डुदाञ् लिच डुधाञ् लिच इति चतुर्णां ग्रहणम् । एव देङ पालने दोपच्छेदे धेट पाने इति त्रयाणाम् एचोऽशित्येति आकारे कृते दासंज्ञा इति ज्ञेयं आकाराभावात् दासंज्ञा नास्तीति । कतन्तु मुख्यापिवेति सेलुकि अदात् अधात् । प्राग्वन्न इति प्रणिददाति प्रणिदधाति। दामागे इति देयात् धेयात् दीयते धीयते । मिमीमादेति दित्सति धित्सति । अपित् कि दैप् शोधने इत्यस्य प्रणिदायति अदासीत् दायात दिदासतीत्यादि । केचित्तु दालवनौ इत्यत्र दापलवने इति पठित्वा पित्त्वाद्दासंज्ञाभावे प्रणिदाति अदासीदि-त्युदाहरन्ति ॥५३४॥

५३६। सकृत् द्विस्तु वा।

सकृत् ।१।, द्विः १।, तु ।१।, वा ।१।।

जिः पुनर्न्न स्यात्, द्विस्तु वा स्यात्।

५३७। प्रागच्कार्य्यादचि द्विः।

प्राक् १।, अच्कार्य्यात् ५।, अचि ७।, द्विः १।।

अचि परे अच्-कार्य्यात् प्राक् द्विः स्यात्।

अचा युक्तानां यवरलानां स्थाने क्रमात् इ उ ऋ ऌ इत्यादेशा जिसंज्ञाः स्युः। यथा ग्रहस्वपादेरिति ईं जुः ऊ घुः जगृहुः लकारस्य जिन सम्भवति॥५२५॥

यावत् सम्भवस्तावद्विधिरिति न्यायात् पुनः सामग्र्यामपि जिः पुनर्न्न स्यात् सकृते कृते कृतः शास्त्रार्थः इति न्यायादित्यर्थः। तेन व्यथष्मङ्व्यधौ व्यचश्चि व्येञ एषाम् उव्याय उव्याध उवाच उव्याय इत्याद्यनिष्टं न स्यात् द्विस्तु वेति वाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थः द्विर्भावस्तु यः स च पुनर्न्न स्यादित्यर्थः। यथा चिकित्सितुमिच्छति इति सनि चिकित्सिषति इत्यादौ स्वार्थसनन्तात् पुनरिच्छार्थे सनि कृते प्रतिनिमित्तः नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायात् प्राप्तं द्वित्वं न स्यात् एवं चेक्रीयिष्यते इत्यादावपि पुनर्न्न द्विः एवं सति सकृत् द्विश्चेत्यनेनैवेष्टसिद्धौ द्विस्तु वेति कृत शिष्याणा नानाप्रकारज्ञानार्थम्॥ ५३६॥

पूर्व्वतो वानुवर्त्तते, स चेह व्यवस्थावाची, व्यवस्था चेयम् अचि परे अच्कार्य्यात् प्राक् द्विः स्यात्। यथा निनाय जुहाव इत्यादौ आदौ द्वित्वं पश्चात् वृद्धिसन्धी। कदाचिदच्कार्य्यात् पश्चाच्च द्विः, तेन ऋगतौ अरिरिषति इत्यत्र आदौ गुणे सन्धौ च पश्चात् द्वित्वम्। हसि परे तु व्रज वुवूर्षति इत्यादौ घोँऽज्भानिङ्गामिति दीर्घे ऋदिरणावित्युरि पश्चात् द्वित्वम्। एवं दिव्यु जिगीषादौ सनि दुद्यूषति क्तौ दुद्यूवान् इत्यादौ आदावूट् पश्चात् द्विः। यच्चैकदा अचि अच्कार्य्यद्वित्वयोः प्रसक्तिस्तत्रैवेयं परिभाषा। तेन दिव्यु यङ्लुकि देद्योति इत्यादौ आदौ यङ्लुकि निमित्तकं द्वित्वं तत्सन्निबाद्युत्पत्तौ जसन्निलित्तक ऊट् स्यात्॥ ५३७॥

५३८। ह्रेः पूर्वः खिः।

ह्रे ५।, पूर्व १।, खि १।।

ह्रेर्घोः पूर्वो भागः खिसञ्ज्ञः स्यात्।

५३९। स्वर्घौ घुरू।

स्वर्घौ १॥, घु रू १॥।

स्वो घुसंज्ञो र्घो रूमञ्ज्ञः स्यात्।

५४०। स्वः स्ये रुः।

स्व १।, स्ये ७।, रू. १।।

स्ये परे स्वो रुसञ्ज्ञः स्यात्।

इति संज्ञापादः।

घोरित्यधिकारप्राप्तमित्याह घोरिति। यथा वुभोज इत्यत्र खेरादेश्च परवर्णस्य लोप भकारस्य बकार। घो' किं मार' मार नमतीत्यादौ पूर्वभागस्य, खित्वा भावात् खिकार्य्याभाव ॥५२८॥

ननु लघुसञ्ज्ञया कि फल स्वर्घाभ्यामेव तत्कार्य्यसिद्धेरिति चेन्न खि' सन्वद्धावित्यत्र खे सन्वत् खे इति क्रते अततक्षत इत्यादौ सन्वत्कार्य्यापत्ति.। न च स्व स्ये र्घः इति सञ्ज्ञाया क्रताया सयोगपूर्वस्य ह्रस्वस्यापि दीर्घसञ्ज्ञत्वान्नात्र सन्वद्भाव इति वाच्यम् तथोक्तौ यजुष्टमित्यादौ नीको र्घादित्यादिना षत्वानुपपत्ते. ततश्च सञ्ज्ञान्तरे कर्त्तव्ये स्व स्येरुरित्येव कर्त्तव्यम्। लाघवाभावे प्रचीनमतस्यैव न्याय्यत्वात् एवं रुसञ्ज्ञाया वक्तव्यायामेकयोगनिर्दिष्टाया घुसञ्ज्ञाया अपि शिष्यज्ञानार्थं वक्तुमुचितत्वात् ॥५३९॥

स्येरुरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ स्यग्रहण ज्ञापयति कदाचिल्लाघवात् छन्दसि सयोगे परे ह्रस्वो गुरुर्न स्यादिति। अतएव प्रह्वे वा इति पाणिनिसूत्रम्। यथा गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा इति कालिदास। एव त्वया पुष्करेऽप्येयं मधुरमुदक कालीयह्रदे इति हसदूतम्। इति सञ्ज्ञापाद. ॥५४०॥

द्वितीयपादः-पवत्।

(१) भू सत्तायाम्।

भू-तिप् इति स्थिते।

५४१। घे शप् रे।

घे ७।, शप् ।१।, रे ७।।

रे परे धोः शप् स्यात् घे अर्थे।

[illegible]त्वात् तिष्ठतीत्यादौ स्थादाणेत्यादिना तिष्ठाद्यादेशः। टभावयोर्यकार-[illegible]ध्वनादवशिष्टे कर्त्तर्य्येव शप् स्यात् तेनात्र घे इति व्यर्थमिति गरीयसी अनुप-[illegible] अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ न किमप्याहतुः। रामतर्कवागीशस्तु शाब्दी-[illegible]काङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यत इति न्यायात् शाब्दबोधं प्रति प्रतिशब्दजन्यशब्दार्थज्ञानस्य [illegible]त्वात् इत्युक्तमित्याह। तन्मते क्लीबात् स्वमोऽघेरिति विशेषविधौ सत्यपि [illegible]नुमिति सामान्ये विधौ अनत इति वक्तुमुचितं स्यात्। विद्यानिवासस्तु अधिकं [illegible] ज्ञापयति कस्यचिद्विधेर्यक् न बाधक इति तेन व्या सिरेव। अन्यथा [illegible] व्या यक् स्यादित्यन्तमाह तच्चिन्त्यम्। अत्रार्थगतविशेषतो निमित्तगतविशे-[illegible] बलवत्त्वात् व्या सिरित्यनेन शप्यकौ बाध्येते अन्यथा व्यां कर्त्तरि शबापत्तौ [illegible] च यगावृत्तौ व्या सिरिति सूत्रमेव व्यर्थं स्यात् वस्तुतस्तु अधिकं घग्रहणं [illegible]पयति क्वचित् शपादेर्बाधकस्य यकोऽप्राप्तौ आश्रिककर्त्तृत्वात् शपादयः स्युरिति। तेन कर्म्मकर्त्तरि ढवत् ढघ इत्यनेन कर्म्मविहितयगाद्यतिदेशेन शबादेर्बाधे चिकि-षन् सन् ग्रन्थग्रन्थ इत्यादिना पुनर्यगादिनिषेधे आश्रिककर्त्तृत्वाच्छबादयः स्युरिति न च शबादेर्बाधकस्य यगादेर्निषेधे सुतरां शबादिना भाव्यमिति वाच्यम्। सकृद्गतौ विप्रतिषेधो यद्बाधितं तद्बाधितमेव इति न्यायात् यको निषेधे पुनः शप्प्रसङ्गाभावात्। अतएव अगूढ इत्यत्र यकोऽप्राप्तिपक्षे सेर्निषेधे शबपि न स्यात्॥५४१॥

५४२। गुर्घूङ्ख्याकङिति।

गु १।, घूङ ६।, च ।१।, अ कङिति ७। ।

अन्त्यस्य घुसंज्ञोऽङ्स्य गुः स्यान्न तु किति ङिति।

भवति भवतः।

५४३। लोपोऽतोऽदेचोः।

लोप १।, अत ६।, अत् एचो ७। ।

अकारस्य लोपः स्यादकारे एचि च परे।

भवन्ति भवसि भवथः भवथ। (१०८) आत्मिमभवि।

भवामि भवावः भवामः।

५४४। भुवः प्राप्तौ वा मम्।

भुवः ५।, प्राप्तौ ७।, वा ।१।, मम् १। ।

प्राप्तौ भुवो म स्याद्वा घे। भवते।

घुश्चासौ उङ्चेति घूङ् तस्य। यथा सेधति बोधति वर्त्तते कल्पते। चकारः-न्त्यस्य इङ। यथा जयति नयति द्रवति भवति गरति तरति। कश्च ङश्च कङौ कङावितौ यस्य स कङित तस्मिन्। याद्दृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि ताद्दृग् जातीयस्येति न्यायात् कितङिद्भ्यां प्रत्ययाभ्यामन्यस्मिन् प्रत्यये परे इत्यर्थं। एव निमित्ताव्यवहितपूर्ववर्त्तिधातुना धातूत्तरजातयो अुग्रुपोश्च गुण स्यादिति बोध्यम्। यथा सुनोति तनोति काम्यक कित्करण ज्ञापयति कदाचित् ञ्रेरपि गुण स्यादिति तेन विघ्न पृच्छतीति ञौ वेश्नयति मुदमाचष्टे मोदयति ऋचमाचष्टे अर्चयति॥ ५४२॥

तत्र अदेचोरिति प्रकरणबलात् घौ परत्र जातयोरेव ग्रहणम्। यथा भवन्ति भवे भवन् बुभूर्षतीत्यादि अन्यत्र मुरारि कृष्णैकत्वमित्यादौ न प्रसङ्ग एव एतां ग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ एचो ग्रहण ज्ञापयति प्रत्याहारस्य अनेकवर्णाना कार्य्यासम्भवेऽपि न दोष इति। तेन वसोऽरस्येत्यत्र व स त थ ध य इति षड्भिन्नवर्णाना कार्य्यासम्भवेऽपि सद्येपार्थं वस इत्येव वक्ष्यति। भवन्ते एधन्ते इत्यादावनेन अकारलोपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात् मान्तोऽदनत इति न स्यात्॥ ५४३॥

५४५ । याथातोऽतः ।

ई ।१।, आ ।१।, आथ आत ६।, अत. ५। ।

अकारात् परयोराथातोराकारः ईः स्यात् ।

भवेते भवन्ते, भवसे भवेथे भवध्वे,

भवे भवावहे भवामहे ।

५४६ । ख्या या-युस्-यामामीयुसीयम् ॥

ख्याः ६।, या युस् यामाम् ६।।।, ई-ईयुस् ईयम् ।१।।। ।

अकारात् परेषां ख्याः या युस् याम् एषां स्थाने——ई ईयुस् ईयम् एते क्रमात् स्युः ।

भवेत् भवेतां भवेयुः, भवेः भवेतं भवेत, भवेयं भवेव भवेम । भवेत भवेयातां भवेरन्, भवेथाः भवेयाथां भवेध्वं भवेय भवेवहि भवेमहि । भवतु भवतां भवन्तु ।

५४७ । हेर्लोपोऽस्योप्नोश्च ।

हे ६।, लोप. १।, अस्योप्नो ५।, च ।१। ।

अकारादस्याभ्यामुप्नुभ्याञ्च हेर्लोपः स्यात् । भव भवतं भवत, भवानि ।

मण्डूकप्लुताधिकारात् घे इत्यस्यानुवृत्तौ भुवः प्राप्तावर्थे घे म स्याद्वा । यथा भवति भवते घन धीर । प्राप्तावात्मनेपदमेवेति केचित् ॥ ५४४ ॥

ई इति आ इति च लुप्तप्रथमैकम् । आथच आतचेति तस्य । आथातो केवलयोरसम्भवात् तदाद्योर्विभक्त्योर्ग्रहणेन आते आथे आतां आथामित्येतेषां ग्रहणम् ॥ ५४५ ॥

ख्याग्रहणं न्रूपतञ्चान्ताविव्यदन्तभौवादिकात् ख्या अप्राप्त्यर्थमिति केचित् । वस्तुतस्तु अकारो विष्णुः स इवाचरति इति क्वौ ख्या अप्राप्त्यर्थमिति ॥ ५४६ ॥

स्यः संयोग नास्ति स्यो यत्र सोऽस्यः उप् च नुश्चेति उप्नू, अस्यश्चासावुप्नूश्चेति अस्योप्नुस्तस्मात् । चकारादकाराच्च । यथा भव तुद तनु छिनु । अस्योप्नोः किं दृणादुजभच्चे तर्णुहि आप्नुहि ॥ ५४७ ॥

५४८। व्यस्य ग्यनुकारडाच्वि कणेऽलं सन्मनोऽदोऽन्तःपुरोऽस्तन्तिरःकारिकोर्य्यादेर्धौ सः।

व्यस्य ६।, गि—उर्य्यादेः ६।, धौ ७।, स १। ।

एषां व्यानां धौ परटे सः स्यात्।

५४९। प्राग्वन्नो णोऽन्तरदुर्गे णादि हन मीना हिन्वानिप् शान्तनशो-गद नद पत पद दा मा सो हन वा या द्रा प्सा वप वह शम चि दिहान्तने-र्वा त्वन निंस निन्द निच मवान्त-हनोऽकखाद्यषान्तान्त-नेः।

प्राग्वत् ।१।, न ६।, णः १।, अन्तर्-अदुर्गे ५।, णादि नशः ६।, गद—ने. ६।, वा ।१।, तु ।१।, अन—हन ६।, अक—ने. ६। ।

णादेर्धोर्हन्तेर्मीनातेर्हिनोतेरानिपः शान्त-नशो गदाद्यन्त-नेश्च नस्य अन्तरो दुर्वर्जगेश्च परस्य णविधिहेतौ सति णः स्यात्; अनादेर्मवान्त-हन्ते, कादिखादि-षान्तवर्जध्वन्त नेश्च वा स्यात्। अन्तर्भवाणि प्रभवाणि। दुरस्तु दुर्भवानि। भवाव भवाम। भवता भवेतां भवन्ता, भवस्व भवेथा भवध्वं, भवै भवावहै भवामहै।

अनुकारोऽव्यक्तानुकरणशब्द। गिश्च अनुकारश्च डाच्च च्विश्च कणेश्च अलम् च सच्च मनस् च अदस् च अन्तर् च पुरस् च अस्तम् च तिरस् च कारिका च उर्य्यादिश्चेति तस्य। यथा प्रणम्य खटत्कृत्य गडुत्यग्रनखेन वास्यसलिल विक्षिप्य विक्षिप्य किं तूष्णीं रोदिषि कोपने बहुतर फुत्कृत्य रोदिष्यसि। इत्यमरु। पटपटा-कृत्य एव द्वितीयाकृत्य समयाकृत्य सपत्राकृत्य कृष्णीभूय कणेमन.शब्दा तत्रार्था-कणेहत्य पय. पिबति मनोहत्य पय. पिबति तावत् पिबति यावत् तृप्त. इत्यर्थ। अल भूषणे अलङ्कृत्य। आदरे सत् सत्कृत्य असतोऽपि असत्कृत्य

नञ्पूर्वत्वेऽप्यभिन्नत्वात्। अद स्वबुद्ध्यापरामर्षे। अदःकृत्य चिन्तयति। अग्रहणेऽन्त अन्तर्हत्य। ग्रहणे तु अन्तर्हत्वागत। पुरोऽग्रार्थे पुरस्कृत्य। अस्तमित्युपलब्धौ अस्तङ्कृत्य। तिरोऽन्तर्द्धौ तिरोभूय। कारिकामर्य्यादायत्नपीडासु। कारिकाकृत्य। उरी उररी एते विस्ताराङ्गीकारयो उरीकृत्य उररीकृत्य अङ्गीकृत्य इत्यादय'। एषु समासात् पूर्वनिपात. क्त्वाची यप्च। अत्र समास एकपदीभावमात्र द्वन्द्वादिसञ्ज्ञास्तु स्याद्यन्तानामेव एवं णत्वविधे. पूर्वं समासकरणात् समासाभावे णत्व न स्यादिति बोध्यम् ॥५४८॥

नास्ति दुर्यत्र सोऽदु अदुश्चासौ गिश्चेति अदुर्गि अन्तर् च अदुर्गिश्चेति तस्मात्। मूर्द्धन्यणादिश्च हन्च मीनाश्च हिनुश्च आनिप् च तालव्य शान्तनश्च चेति तस्य। गदश्च नदश्च पतश्च पदश्च दाश्च माश्च सोश्च हन्च वाश्च याश्च द्राश्च प्साच वपश्च वहश्च शमश्च दिश्च दिह च ते तेऽन्ते यस्य स गदादिदिहान्त स चासौ निश्चेति गदादिदिहान्तनि तस्य। मवौ अन्ते यस्य स मवान्त. स चासौ हनचेति मवान्तहन अनच निस च निन्द च निच च मवान्तहन चेति तस्य। कखावाद्यौ येषा ते कखाद्या। मूर्द्धन्यषोऽन्ते येषा ते षान्ता। कखाद्याश्च षान्ताश्च कखाद्यषान्ता न कखाद्यषान्ता अकखाद्यषान्ता. तेऽन्ते यस्य स अकखाद्यषान्तान्त. स चासौ निश्चेति अकखाद्यषान्तान्तनि तस्य। यथा प्रणयति नादेर्धोरित्युक्ते प्रकृष्टो नय ऽनय इत्यादौ लिङ्गत्वान्न स्यात्। प्रहणिष्यति। मीना इति मी ञ ग वधे श्नायुक्तस्य ग्रहण प्रमीणाति। हिनु इति हिनवर्द्धने श्नु युक्तस्य ग्रहण प्रहिणोति आनिविति विभक्तेः प्रभवाणि। प्रणश्यति। शान्त किं प्रनष्ट। प्रणिगदति प्रणिनदति प्रणिपतति। पद्यौङगतौ प्रणिपद्यते। दा इति दासञ्ज्ञा तेन प्रणियच्छति प्रणिददाति प्रणिदधाति देङ्पालने दोयच्छेदे धेट पाने इति त्रयाणा एचोऽशित्येति आकारे प्रणिदास्यते प्रणिदास्यति प्रणिधास्यति इत्यादौ णत्व स्यात् शिति परे तु आकाराभावात् दासञ्ज्ञाभावे प्रनिदयते प्रनिद्यति प्रनिधयति इत्यादौ न स्यादेव। एव श्री दीङ्य क्षये दीङ्ष्ट्यामित्यादिना ङादेशे प्रनिदास्यते अत्र णत्व न स्यात्। मा इति स्वरूपग्रहणात् माङ्लिशब्दे प्रणिमिमीते मानचमाने प्रणिमाति माङ्यच प्रणिमायते एव डुमी ञ्क्षेपे मीङ्यतु मीङ्गबधे इत्येतेषा मिग्योर्यत्वौ इति ङादेशे मास्वरूपलाभात् प्रणमास्त एव मेङ् प्रीतिदाने इत्यस्य अशिति आकारे प्रणिमास्यते इत्यादौ णत्व स्यादेव। षोयनाशे प्रणिष्यति प्रणिहन्ति प्रणिवाति प्रणियाति प्रणिद्राति प्रणिप्साति प्रणिवपति

५५०। घीटीथीष्वम् धोरमा।

घी टी-थीषु ७॥, अम् ।१।, धी ६।, अमा ३। ।

आसु परासु धोरम् स्यात् न तु मायोगे।

अभवत् अभवताम् अभवन्, अभवः अभवतम् अभवत, अभवम् अभवाव अभवाम। अभवत अभवेताम् अभवन्त, अभवथाः अभवेथाम् अभवध्वं, अभवे अभवावहि अभवामहि।

५५१। ध्यां सिः।

ध्या ७।, सि १। ।

धोः सिः स्यात् ध्याम्।

प्रणिवहति प्रणिशाम्यति प्रणिचिनोति प्रणिदेग्धि। प्राणिति प्रानिति प्रणिर्स्ते प्रनिस्ते प्रणिन्दति प्रनिन्दति प्रणिचति प्रनिचति। वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अनिते, क्विपि दान्तस्यापि नस्य णत्वं वा तेन हे प्राण् हे प्रान् हे पराण् हे परान् खेमूंलस्यापि णत्वे प्राणिणत् प्राणिणिषति आदौ णत्वे पश्चात् द्वित्वमिति चेत् तर्हि प्राणिनाय प्रणिनीषति इत्यादावपि णत्वद्वयापत्तिः। निशनिन्दनिचां विशेषविधानेनैवेष्टसिद्धौ नोपदेशपाठसाफल्यार्थं त्यादौ नित्यं कृति विकल्प इति श्रीपतिदत्तः। प्रणिस्ते प्रणिसक. प्रनिसक. इत्यादि। प्रहण्म' प्रहन्म प्रहण्व प्रहन्व प्रणिपचति प्रनिपचति। वादिखादिषान्तानान्तु प्रनिकरोति प्रनिखादति प्रनिचखाद उपदेशे खादित्वात्। प्रणिपिषति प्रणिपष्टा इति उपदेशेऽषान्तत्वात् स्यादेव॥५४९॥

खादिहनमीनादीनामनुवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह धीरिति। अमेति लुप्तवती-येकम्। मा इत्यनेन माङ्शब्दस्यापि ग्रहणम्। अधिकन्तु प्रविष्टं न तु तद्धा-निरिति न्यायात् योगोऽप्यर्थेन योग नत्वव्यवहितपूर्वापरैकतरवर्त्तित्वम्। तेन मा पाप कार्षीः कार्षी. पाप मा इत्यादि। माङ्म भवद्दुःखं समये तिष्ठ सुग्रीव मा बालिपथमन्वगा इत्यत्र अनु इति सम्बोधनार्थमव्ययम्। केचित्तु माङ इति ङानुबन्ध शब्दोऽप्यस्ति तेन योगे अमागम. स्यादेव। तेन मा निषाद प्रतिष्ठान्त्व-मगम शाश्वतीः समा इत्यादि सिद्धमित्याहुः॥५५०॥

अर्थगताविशेषान्निमित्तगतविशेषस्य बलवत्वादयं शप्शनादीना यकोऽपि

५५२। भू स्था पिब दे नो लुक् पे।

भू-स्था पिब-दा इन ५।, लुक् ।१।, पे ७।।

एभ्यः सेर्लुक् स्यात् पे। अभूत् अभूताम्।

५५३। भुवो वन् टौठ्यचि।

भुव ६।, वन् ।१।, टौठ्यचि ७।।

भुवो वन् स्यात् टौठ्योरचि परे। अभूवम्। अभूः अभूतम् अभूत, अभूवम् अभूव अभूम।

५५४। वसोऽरस्येमनौदितः।

वस ६।, अरस्य ६।, इम् ।१।, अनौदित ५।।

अनौदितो धोः परस्य अरस्य वसस्य इम् स्यात्।

अभविष्ट अभविषाताम्।

बाधक। तेन कर्त्तरि अभविष्ट असविष्ट। कर्म्मणि अभाविषाताम् असाविषाताम् ॥५५१॥

भूश्च स्थाश्च पिबश्च दाश्च इन् चेति तस्मात् पिब इति निर्द्देशात् पाल रक्षणे पैशोषे इत्येतयो अपासीत्। दाइति दा सञ्ज्ञा तेन दैपशोधने इत्यस्य अदासीत्। अभूदिति ब्या रत्वाद्इसीरस्येति नेम्। ङित्वान्न गुण। लुक्करणात् त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्तव्यकार्य्यस्य लुकि न तदेति निषेधात् व्रजवदेत्यनेन वृद्धिर्न स्यात् ॥५५२॥

टौर्थीरच् टौठ्यच तस्मिन्। भुव इति पञ्चम्यन्ताद इति क्ते भुवो गुणापत्तिरिति षष्ठ्यन्तात् वन् विधान इदानीन्तु स्वावयवत्वेन वनो निमित्तत्वाभावान्न गुणः वकारे अकार उच्चारणार्थ. ॥ ५५३ ॥

न रोऽरस्तस्य। नास्ति औत् इत् यस्य सोऽनौदित् तस्मात्। वस इति पूर्ब्बवकारादि. प्रत्याहार.। इमो वसस्थानजातत्वेन तत्तुल्यत्वात् विवरिष इत्यादौ गुण दुदुविव इत्यादौ न गुणः। औदितस्तु। पचतिर्मुञ्चतिविचिविचिच्छिचयो णिजिवक्तिभजिप्रच्छिमज्जतय.। भुजिरञ्जिरुजित्यजिभ्रज्यतयो यजतिर्युजिभन्जिसृजिस्विदयः॥ यन्जिष्वन्जिच्छदिपद्यतयश्छिदिरत्तिखिदिक्रुधियुध्यतय.। नुदतिश्च

५५५। मान्तोऽदनतः।

मान्तः ६।, अत् ।१।, अनत ५।।

मस्यान्त् इत्यस्य अत् स्यात् नत्वकारात् परस्य।

अभविषत, अभविष्ठाः अभविषाथाम्।

५५६। धे स-लोपो वा।

धे ७।, स-लोप. १।, वा ।१।।

धे परे सस्य लोपो वा स्यात्।

५५७। टीठीढीधो ढिचः सेमस्तु हलो वा।

टीठीढीध ६।, ढ ।१।, इच ५।, सेम ५।, तु ।१।, हल ५।, वा ।१।।

इचः परस्यासां धस्य ढः स्यात्, सेम्हलात् परस्य तु वा स्यात्।

अभविढ्वं अभविध्व [६४] झपझसोरिति सस्य दः।

अभविड्डं अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि।

दतिच्छदिमन्यतरो भिदि विद्यतिविन्दतिसीदतयः॥ खविनत्तिरुधिच्छिपिपिंषिव्यतयो रभिशीयतिराध्यतिसाध्यतय.। तुदिनन्धिबधिस्वपितप्यतसञ्जपिहन्तियतिश्लिषिपुष्य-तय'। लिपिलुम्पतिविध्यतिक्षुध्यतयो नभिदशियमिसृष्मिनयतय। वपतिर्विजलिङ्ग दिशिपस्सतयो लभिगच्छतिवेशतिरीशतय'। रमुङ्क्रुशजोनिशतित्विषयो क्षिपि-तुष्यतिदुष्यतिशुष्यतय:॥ विशतिर्विषगौपिसघोशिषयो घषतिवषतिदुं ह्लिलिहय॥ आपिर्मृशिविशिक्रशिदहिबहयो लेढिर्वहिनहिशपतिशपय। तपति स्कन्दतिरौदित् गदित श्रीमद्वोपदेवमतविदित'॥ ५५४॥

मस्यात्मनेपदस्य अन्त् मान्त् तस्य। अन्तावयवमच हित्वा पूवभागस्य ग्रहण तेन कुर्वते कुर्वताम् अकुर्वत इत्यादावपि। अनत: कि एधन्ते लोपोऽतो इत्यनेन कृतस्याकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाङ्गीकारात्॥ ५५५॥

धे परे सस्य लोप' स्याद्वा। ङिलासङ् धे अपी लुकि आध्वे सस्य दकारे आद्वे॥ ५५६॥

टीढीढीनां ध टीठीढीध तस्य सह इमा वर्त्ततेऽसौ सेम् तस्मात्। यथा अकृढ्वं आनढ्वं अस्तौढ्वं अध्यैढ्वं उड्ढ्वे चौढ्वं तुष्टुढ्वे चकृढ्वे कृषीढ्वं नेषीढ्वं

५५८। धुर्द्विष्ठ्यङि।

धु' १।, द्वि १।, थ्यङि ७।

ठ्यामङि च धुर्द्विः स्यात्।

५५९। झभखथहघंकॄणां जब्चप् जस्वचॄाः खेः।

झभ् कु ॠणा ६।।।, जब् चु आ १।।।, खे ६।।

खेर्झभ खथ हकार घं कवर्ग ॠवर्णानां क्रमात् जब् चप् जकार स्व चवर्गाकाराः स्युः।

सोषीढ्व अभविढ्वमिति सलोपपक्षे धस्य ढ पक्षे अभविध्व सलोपाभावपक्षे झप्भसोरित्यनेन सस्य द अभविद्ध्वम्॥ ५५७॥

टौ च अङ् च थ्यङ् तस्मिन्। प्रकरणादेव धौ प्राप्तौ पुनरुपादान ज्ञापयति ठ्या अव्यवहितपूर्वधातोरेव द्वित्व स्यात्। तेन इन्दामास इत्यादौ इन्दादेर्न द्वित्वम्। एव वीप्सायां पद द्वि। यथा गृहे गृहे गीत स्मार स्मार मनसि। गुणसादृश्य पीडानुपूर्व्येषु समासवच्च। एष्वर्थेषु द्विरुक्त समासवच्च स्यात्। गुणे सुखसुखेन प्रियप्रियेण। सादृश्ये गुणवाचकस्यैव पटु पट्वी मृदु मृद्वी पूवस्य पु वद्भाव मन्दमन्दमुदित प्रययौ ख भीतभीत इव शीतमयूख। कदाचित् समासो न स्यात् च। यथा मन्द मन्द नुदति पवन। पीडायां गतगता नष्ट-नष्टा। आनुपूर्व्ये ज्येष्ठज्येष्ठं प्रवेशय एकैकमक्षर जपति। त्वरायां यावत् बोधम्। गच्छ गच्छ गच्छ अहिरहिरहि। सामीप्येऽध्युपर्य्यधसाम्। अध्यधि ग्रामम् उपर्य्युपरि ग्रामम् अधोऽधो ग्रामम्। सामीप्ये कि सर्वस्योपरि चन्द्रमा। वाक्यञ्च यावदिच्छयाधिक्ये। अहो दर्शनीया अहो दर्शनीया अत्र दर्शनीयत्वस्याधिक्य मह्य मह्य रोचते अत्र रुचेराधिक्यम्। नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नम इत्यादौ भक्तेराधिक्यमिति॥ ५५८॥

झभ् च खथ् च हश्च घंश्च कुश्च ॠश्च ते तेषाम्। जब् च जप् च जश्च स्वश्च चुश्च अश्च ते। यथा जझाष डुढौके दधार जघास बभौ। चखाद पुस्फोर चिच्छेद टिष्ठेव तुथोद जह्नौ पपौ चुकोप जगाद। पपार ततार ॠकारेण वर्णस्य ऌका-रस्य ग्रहणात् चकल्पे॥ ५५९॥

५६०। भुवोऽङ्‌ ठ्यां ढ-भावे तु वा।

भुव ६।, अङ्‌ ।१। ठ्या ७।, ढ भावे ७।, तु ।१।, वा ।१।।

भुव' खेरङ्‌ स्यात्‌ ठ्या ढ-भावयोस्तु वा।

बभूव बभूवतुः बभूवुः, बभूविथ बभूवथुः बभूव, बभूव बभूविव बभूविम। बभूवे बभूवाते बभूविरे, बभूविषे बभूवाथे बभूविढ्वे बभूविध्वे बभूवे बभूविवहे बभूविमहे। ढ भावे च। बभूवे बुभूवे इति प्रयोगौ।

भविता भवितारौ भवितारः, भवितासि भवितास्थः भवितास्थ, भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः। भविता भवितारौ भवितारः, 'भवितासे भवितासाथे भविताध्वे, भविताहे भवितास्वहे भवितास्महे।

भूयात्‌ भूयास्तां भूयासुः, भूयाः भूयास्तं भूयास्त, भूयासं भूयास्व भूयास्म। भविषीष्ट भविषीयास्तां भविषीरन्‌, भविषीष्ठाः भविषीयास्थां भविषीढ्वं भविषीध्वं, भविषीय भविषीवहि भविषीमहि।

भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति, भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ, भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः। भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते, भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे, भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे।

अभविष्यत्‌ अभविष्यताम्‌ अभविष्यन्‌, अभविष्यः अभविष्यतम्‌ अभविष्यत, अभविष्यम्‌ अभविष्याव अभविष्याम। अभविष्यत अभविष्येताम्‌ अभविष्यन्त, अभविष्यथाः अभविष्येथाम्‌ अभविष्यध्वम्‌, अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि।

भवतकि भवतकः। प्रणिभवति प्रनिभवति। एवं चेतति इत्यादयः।

ङित्त्वादन्त्यस्य स्थाने। ढश्च भावश्च ढभाव तस्मिन्‌। ढभावयोरपि नित्य-

[२] चिती संज्ञाने।*

५६१। रुदाद्यस्तिसेर्दिस्योरीम्।

रुदादि अस्ति से ५।, दि सी ६॥, ईम् ।१।।

एभ्यो दिस्योरीम् स्यात्।

मिति केचित्। भूयादित्यादिषु कित्त्वान्न गुण। भविषीढ्वमिति षकारस्य ढकारविधानसामर्थ्यात् व्यवधानेऽपि ढकार। भविष्यतीत्यादीनि सुगमानि। भवतकीत्यादौ त्यादिर्व्यत्यादिनाऽक्। प्रणिभवतीत्यादि अकखाद्यषान्तान्तर्नेर्वा णत्वम्। एव चेततीत्यादय इति। येषु विशेषकार्य्यं नास्ति ते प्रयोगा एवेत्यर्थः विशेषकार्य्यार्थं सूत्रमाह ॥५६०॥

रुदादिश्च "रोदिति स्वपितिश्चैव श्वसिति. प्राणितिस्तथा। जक्षति श्चैव विज्ञेयो रुदादि पञ्चको गण" इति। अस्तिरिति अस्लृभावे स्वरूपकथने तिप्

प्रसङ्गाद् बालबोधार्थं गणपाठोक्ता अनुबन्धास्तत्प्रयोजनानि अकारादि क्रमेण चोच्यन्ते। (४)

अ—सुखोच्चारणार्थ.।

आ—निष्ठाभावादिकर्म्म वेट्। (१०७७ भावे क्रियारम्भे च वाच्ये क्त—क्तवतु स्थाने वा इट्)

इ—नुण्वान्। [५६८]

इर्—वा अङ्वान्। (५६५, ङ इति स्वमते)

ई—अनिड् निष्ठ। (१०७१, क्त क्तवतु स्थाने न इट्)

उ—क्त्वा वेट्। (११७२)

ऊ—वेट्। (५७३) वेम्।

ऋ—चङि अह्रस्व.। (६३८)

ॠ—चङि वा ह्रस्वः। (२३९)

ऌ—अङ्वान् (५६५) ङ।

ए—सिचि अवृद्धि। (५७६)

ऐ—यजादि (६५१)

ओ—निष्ठात न (१०५२) क्त क्तवत्वोः तस्थाने न)

औ—अनिट्। (५५४) अनिम्

क—चुरादि। (७७३)

कि—वा चुरादि. (७७३)

ग—क्र्यादि.। (७३८)

गि—प्वादिः। (७६९) पूधातुभिन्नश्चेत् ल्वादिश्च (१०५२)

घ—रुदादि (५६१,५९५)

ङ—तङ्वान्। (५३१, कर्त्तरि वाच्ये आत्मनेपदी)

ञ—ज्वलादि। [१०००]

ञ—उभयपदी। (५३१)

५६२। झस् स्वात् झसीम ईमि सेर्लोपः।

झस स्वात् ५।, झसि ७।, इम' ५।, ईमि ७।, से ६।, लोप १।।

झसात् स्वाच्च परस्य झसि, इमः परस्य ईमि, सेर्लोपः स्यात्। अचेतीत् अचेतिष्टाम्।

वक्तव्य। रुदादिश्च अस्तिश्च सिश्चेति रुदाद्यस्तिसि तस्मात्। दिश्च सिश्च दिसी तयो। रुदाद्यस्तिभ्या घ्यादिस्योरेव रुदादेर्घ्या सिव्यवधानेन अस्तेर्भू आदेशे न च घ्या दिस्योरसम्भवात्। एव सिरिति घ्या सि तस्मात् परयोर्घ्या दिस्योरेव घ्या असम्भवात् एवञ्च दिसाहचर्य्यात् सिस्तु विभक्तेरेव। अन्यथा रुदादे' परस्य घ्या क्तस्य सेरपि इम् प्रसज्जेत्। यथा अरोदीत् अरोदी आसीत् आसी'। सेस्तु अनैषीत् अनैषी ॥ ५६१ ॥

झस् च स्वश्चेति झस्स्व तस्मात् यथा असैद्रा अक्षत अव्राजीत्। ईम परस्य ईस्येवेति नियमात् अचेतिष्टामित्यादौ क्स्वात् परस्यापि सेर्न लोप। अचेष्ट असोष्ट इत्यादौ लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायात् आदौ गुणे सेर्लोपो न स्यात् ॥ ५६२ ॥

ञि—अद्य क्त.। (१०९५ वर्त्तमाने क्त)
टु—साधु.। (११४२)
डु—त्रिमक्-युत। (११४३)
ण—फणादि.। (५७९)
त—अदन्त। अत्-अन्त.। (७७५)
द—तनादि। (६८८)
ध—रुधादि। (७३८)
न—स्वादि। (७३८)
प—मुचादि.। (७४१)
भ—शमादि। (७४०)
म—घटादि। (७९८)

मि—णिचि इण् णमी. वा ह्रस्व.। (७९९)
य—दिवादि.। (७३८)
र—वैदिक.। (वेदोक्तधातु)।
ल—अदादि.। (६७०)
लि—ह्लादिः। (७२६)
लु—स्वपादि'। (६६१)
व—ह्वादि'। (६४८)
श—तुदादि'। (७३८)
शि—कुटादिः। (७५५)
ष—क्तदङ् वान्। (११५६, क्तदन्ते ङ)
स—जक्षादि। १७४)

५६३। अनुस् सिद्वेरभुवः।

अन् ।१।, उस् ।१।, सि द्वे ५।, अभुव ५।।

सेर्द्वेश्च परस्य अन उस् स्यात् न तु भुवः। अचेतिषुः अचेतीः।

५६४। खेराद्यचो लोप्योऽनुशस्खपाद्यन्तान्यस्याद्यन्तौ।

खे ६।, आद्यच ५।, लोप्य १।, अनु ।१।, शस् अन्तौ १॥।

खेराद्यचः परो भागो लोप्यः स्यात्, पश्चात् शसादि-खपान्तो यदि स्योऽवशिष्टस्तस्यादिर्लोप्यः,यदन्याद्दशस्तस्यान्तो लोप्यः। चिचेत चिचिततु. चिचितुः।

सिश्च द्विश्च सिद्वि तस्मात्। सि परस्य स्या अन् उस् द्वेस्तु स्या एव। यथा अचेतिषु अस्तु अपु अद्रु अगु एषु भूस्थापिवेति सेर्लुकि त्यलोपे त्यलचणमिति न्यायात् सि परत्वादन् उस्। द्वेस्तु अजचु। अभुवः किम् अभूवन् यङलुकि अवोभुवन्॥ ५६३॥

आदिश्वासावच् चेति आद्यच् तस्मात्। आदिरत्र अचा सध्य एव न तु यावद्वर्णानामिति बोध्यम् अन्यथा ददरिद्र इत्यादौ हसादे परभागलोपानुपपत्ते। शस् च खप् च शखपौ। आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ शखपौ आद्यन्तौ यस्य स शखपाद्यन्तः शखपाद्यन्तश्च अन्यश्च शखपाद्यन्तान्यौ शखपाद्यन्तान्यौ च तौ स्यौ चेति शखपाद्यन्तान्यस्यौ तयोराद्यन्तौ शखपाद्यन्तान्यस्याद्यन्तौ। अनुरिह परभागार्थश्च इत्यत आह आद्यच परो भाग इति। पश्चादिति आद्यच. परभागाभावे इत्यर्थः। तेन यस्य आद्यच. परभागो वर्त्तते तस्य तल्लोपानन्तर यस्य तु पर भागो न वर्त्तते तस्य प्रथमत एव शखपाद्यन्तसयोगस्य आदिर्लोप्य अन्यसयोगस्य अन्तो लोप्य' स्यादिति निष्कर्ष.। यथा चखाद पुस्फोर टिष्ठेव तस्थौ चुच्योत तुष्टुप तस्तार चस्कन्द पस्पर्श। अन्यसयोगस्य तु सस्नाम दध्वान ततास चक्राम। परभागाभावे तु तुष्टाव तस्थौ चुष्काव पप्सार दध्मौ दध्वाव जघ्रौ जग्लौ सस्नौ इति॥ ५६४॥

(३) च्युतिर् क्षरणे।

५६५। शासुलिद्द्युत्पुषादेर्ङष्टौपे जॄश्विस्तन्भुविषु म्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुञ्चिरितस्तु वा।

शासु-पुषादे ५।, ङ १।, टौपे ७।, जॄ इरित. ५।, तु ।१।, वा ।१।।

शासोऌकारेतो द्युतादेः पुषादेश्च ङः स्यात् टौपे, जॄआदेस्तु वा। अच्युतत् अच्योतीत् चुच्योत।

ऌ इत् यस्य स ऌित्। द्युत् च पुष् च द्युत्पुषौ तावादी ययोस्तौ द्युत्पुषादी शासुश्च ऌिच्च द्युत्पुषादी चेति तस्मात्। स्वमते ऌिदित्त्वेनैव सिद्धे द्युत्पुषाद्यो-र्विधान प्राचामनुरोधात्। इर् इत् यस्य स इरित्। जॄश्च श्विश्च स्तन्भुश्च विषुश्च म्रुचुश्च म्लुचुश्च ग्रुचुश्च ग्लुञ्चुश्च इरिच्चेति तस्मात्। यथा अशिषत् अघसत्। द्युता-दयो ह्लादादेरात्मनेपदिन' सर्वे टौपे ङ विधानसामर्थ्यात् टग्रामुभयपदिन यथा द्युत ङ ऌ द्युत्याम् अद्युतत् अद्योतिष्ट। द्युतादिश्च द्युति. शुचि सन्य. रुचिश्विता-चक्षि दाक्षिदा भ्रन्शुमिदा द्युटिश्च। रुचिलुटिध्वन्सु लुठि चुभिश्चतुर्भि स्नन्-ह्वतुह्वधुश्च। स्यन्दु श्रधुश्चापि क्रपुर्द्युताविति वयोर्विंशतिरेव याता इति। पुषादयो दिवादौ परस्मैपदिन सर्वे। पुष्यति शुष्यति श्विदय श्लिष्यति तुष्यति नश्य-चुधय। प्लुष्यति दृप्यति मुह्यति द्रुह्य ष्णुह्य ष्णिह्य क्रुधि लुठिधाश्रय:। सप्त-दशेति पुषादावुदिता. श्रीमद्बोपदेवमतविदिता। एव पुष्यदृष्यशमुदमु तमदय श्राम्य एमु जसु मुदसय:। असु चाम्यति वसु क्रुमय. पुष्य विध्य कुषि वुमष्यति सुषय। उच्यति ऋषि मसि हृषि क्रश दृशय' कुप्यति भ्रन्श भन्सु चिदय। ष्टुपिह्न षिडिपिगुपियुपय: क्लिद्यति रुपि नुपि लुभि क्षुदि ग्टधय:। दुर्गसिंह इति चाह पुषादि तेनोभयो' प्रामाणिकत्वादेते इरनुबन्धा पठिता' किञ्च सिध्यति त्तुभ्यति लभ्यति तुभ्यतीना चतुर्णां दुर्गसिंहसम्मतानामपि बहुवाद्यसम्मतत्वादिरनु-बन्धेऽपि नोक्त.। जॄआदेस्तु अजरत् अजारीत् अश्वत् अश्वयीत् अस्तभत् अस्तम्भीत्। विष इति विष निचौ व्याप्तौ इत्यस्य ग्रहणम् अविषत् अविचत् अम्रुचत् अम्रो-चीत् अम्लुचत् अम्लोचीत् अग्रुचत् अग्रोचीत् अग्लुचत् अग्लोचीत्। इरितस्तु अच्युतत् अच्योतीदित्यादि ॥ ५६५ ॥

(४) मन्थ विलोडने।

५६६। स्यात् ठ्यपित् किद्वा।

स्यात् ५।, ठौ।१।, अपित्।१।, कित्।१।, वा।१।।

५६७। हसुङ्नो लोपोऽणौ।

हसुङ्न ६।, लोप १।, अणौ ७।।

धोर्हस उङो नस्य लोपः स्यादणौ। ममथतुः ममन्थतुः। मथ्यात्।

(५) कुथि हिंसा-संक्लेशयोः।

५६८। नेदित्पूजार्थाञ्चोः।

न।१।, इदित् पूजार्थाञ्चो ६॥।

इदितो धोः पूजार्थस्याञ्चतेश्च नलोपो न स्यादणौ। अत-एवेदितो नुण्। प्रनिकुन्थ्यात्। (५४९) कादित्वान्न णः।

(५) षिधु गत्याम्।

५६९। भाद्यादिषाः स्नोऽष्ट्यै ष्वक्कष्ठिवाम्।

भाद्यादिषा. ६।, स्न १।, अष्ट्यै ष्वक्क-ष्ठिवाम् ६॥।

भ्वादेरादौ स्थितयोः ष-णयोः सनौ स्नः, न तु ष्ट्यै ष्वक्क ष्ठिवाम्।

संयोगात् परा अपित् ठौ कित् स्याद्वा। यथा बभजतु. बभञ्जतु। हसुङ्नोलोपो-ऽणौ ठ्यान्तु वा इति कृते ठ्यपिति न लोपविकल्पे सिद्धे स्यात् ठ्यपित् कित् वेति विधानन्तु भ्रस्ज औ श पाके इत्यस्य ठ्यपिति भ्रस्जोऽरेऽणौ भर्जवेत्यनेन भर्जादेशे बभर्ज्जे बभज्जे इत्याद्यर्थम्॥ ५६६॥

उङ् चासौ न चेति उङ्न। हसो हसन्तधातोरुङ्न हसुङ्न तस्य हसुङ्न इति षष्ठ्येकम्। नास्ति णुर्यस्मिन् परे सोऽणुस्तस्मिन्। यथा भनुजधौ भज्यते भक्त। हसन्तधातो किम्। नीर्य्यते नीर्ण अत न प्रसङ्ग.॥ ५६७॥

इदनुबन्धाना नकार एव नास्ति कथ लोपो निषिध्यते इत्यत आह अतएवे त्यादि। अतएव न लोपनिषेधादित्यर्थः॥ ५६८॥

५७०। सेक सीक सृप सृ सृज स्तृ स्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः। षोपदेशा धवः स्वक्क स्वित् स्वत् स्वञ्ज स्वप स्मिङश्च। णोपदेशास्त्वन्टनर्द नाथ नाध नन्द नक्क नॄ नटः।

सेक अन्ये १।॥, दन्त्याजन्तसादय १।॥, षोपदेशा १।॥, धव १।॥, स्वक्क स्मिङ १।॥, च ।१।, णोपदेशा १।॥, तु ।१।, अ नृत्—नट १।॥।

सेधति।

भ्वादिरिति भूसत्तायामित्यादिर्दशगणात्मक तथाच। भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादि स्वादिरेव च। तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादि चुरादय इति भ्वादिरादि. भ्वाद्यादि ष च ण च षा भ्वाद्यादी णा भ्वाद्यादि षा तस्य। धोरधिकारेऽपि भ्वादिग्रहण लिङ्गधातोर्नि-रासार्थम्। तेन षष्ठमिच्छति षष्ठीयति एव षकारीयतीत्यादौ न प्रसङ्ग"। षाट्टवर्गस्तवर्गज इति वोपदेवस्वरसात् अत्र षकारस्याषट्टवर्गस्य तवर्गप्रकृतिकत्वे ष्ठ्यायते डिर्भावे निमित्तस्याभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् टकारस्य तकारत्वे णपि तष्ठौ सनि तिष्ठ्यासति यङि त्याष्टायते इति। एव स्वव। षोपदेशणोपदेशौ दर्शयति साङ्गसीकेन ॥५६९॥

सेक च सीक च सृप च सृश्च सृज च सृश्च स्त्याश्च ते तेभ्योऽन्ये। दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तावन्तौ यस्य स दन्त्याजन्त दन्त्याजन्तश्चासौ स चेति दन्त्याजन्तस दन्त्याजन्तस आदिर्येषा ते दन्त्याजन्तसादय दन्त्यवर्णान्ता अजन्ता वा ये सकारान्तदादिका धातव षोपदेशा धातुसञ्ज्ञाकाले मूर्द्धन्यादित्वेन पठिता इत्यर्थ सेकादीनामजन्तसादित्वात् स्तृ स्त्या इत्येतयोर्दन्त्यान्तसादित्वात् प्राप्तौ निषेध। स्वक्कादयो दन्त्यान्तसादयोऽजन्तसादयोऽपि न भवन्तीति पृथगुक्ता। किञ्च उदूटौ यत्र विद्येते यो व प्रत्ययसन्निज"। अन्तस्थ त विजानीयात् तदन्यो वर्ग्य उच्यते। इति स्वरसात् स्वपेर्वकारस्य दन्त्यत्वेऽपि पृथक ग्रहण ज्ञापयति दन्त्यान्तसादीनामजन्तसादीनाञ्च क्वचित् षोपदेशता नास्तीति। तेन स्वका प्रतीघाते सान्त्वक सान्त्वने इत्यादीना दन्त्यादित्व सिद्ध षोपदेशफलन्तु कृतसकारवत्त्वात् तुष्टाव तोष्टूयते सुषुव सोषूयते इत्यादिषु षत्वम्। नृच्च नर्द च नाथ च नाध च नन्द च नक्कश्च नॄश्च नट-श्च ते नृनर्दनाथनाधनन्दनक्क नॄ नट. न विद्यन्ते ते येषु धातुषु मध्ये ते तथा। नृतादि-

५७१ । व्याच्छस्य गत्यर्थवदे सः ।

व्याच्छस्य ६।, गत्यर्थवदे ७।, स १। ।

गत्यर्थे वदे च धौ परदे व्यस्याच्छस्य सः स्यात् । अच्छ-सेधति ।

५७२ । गीकः स्तु स्तुभ सो सुवास्यान्त-सुञां स्था सेनि सनज स्वनजाऽगतिसेधाऽप्र-तिसदाऽयङ्सिचाऽनङ्स्तम्भाऽन्नव्यवस्वन परि नि वि सेव सुमऽनङ्सिवाऽनोऽङ्सहां सः षोऽभ्यपि दृशस्यादेस्तु द्वेश्च ।

गि इकः ५।, स्तु सुञा ६।।।, स्था-सहा ६।।।, स १।, षः १।, अभि ७।, अपि ।१।, दृश-स्यादे ६।, तु ।१।, द्वे. ६।, च ।१। ।

स्वादेरस्यान्तसुञः स्थादेरगत्यर्थ-सेधोऽप्रतिपूर्व-सदो यङ्-वर्जसिचोऽङ्वर्जस्तम्भोऽन्नार्थव्यवपूर्व-स्वनः पर्य्यादिपूर्व सेव सुम-ऽङ्वर्ज सिव ओऽङ्वर्जसहाश्च गेरिकः परः सः षः स्यात् अभ्य-न्तरेऽपि दृशानां स्यादीनान्तु द्विरुक्तानाञ्च । निषेधति न्यषे-धत् गतौ तु गङ्गां व्यसेधत् ।

वर्जिता नादयो धातवः णोपदेशा धातुसञ्ज्ञाकाले मूर्द्धन्यादित्वेन उच्चारिता इत्यर्थः । णोपदेशफलन्तु प्रणयति प्रीणाति इत्यादिषु नादित्वात् प्राग्वन्नो इति णत्वम् । नृत नर्त्तने इत्यादीना दन्त्यादित्वन्तु अन्येषामनुरोधात् ॥५७०॥

व्यश्च तत् अच्छश्चेति व्याच्छः तस्य । गत्यर्थश्च वदश्च गत्यर्थवदः तस्मिन् । अच्छेति अभिशब्दसमानार्थो निपातः । यथा अच्छगत्य अभिमुखं गत्वेत्यर्थः, अच्छोद्य आभिमुख्यमुदित्वेत्यर्थः ॥ ५७१ ॥

स्य स्वरूप स्योऽन्ते यस्य स स्यान्त न स्यान्तोऽस्यान्तः अस्यान्तश्चासौ सुञ् चेति अस्यान्तसुञ् । स्तुश्च स्तुभश्च सोश्च सुवश्च अस्यान्त सुञ् च तेषाम् अगतौ सेधः अगतिसेधः नास्ति प्रति यस्मिन् सोऽप्रति स चासौ सद चेति अप्रतिसदः । नास्ति

यङ् यस्मात् सोऽयङ् स चासौ सिचश्चेति अयङ्‌सिचः नास्ति अङ् यस्मात् सोऽनङ् स चासौ स्तम्भश्चेति अनङ्‌स्तम्भ । व्यवाभ्यां स्वन. व्यवस्वन अन्ने भचणे व्यवस्वन अन्नव्यवस्वन' नास्ति अङ् यस्मात् सोऽनङ् स चासौ सिवश्चेति अनङ्‌सिव. । ओश्च अङ् च ओऽङौ न विद्येते ओऽङौ यस्य सोऽनोङ् स चासौ सह चेति अनोङ्‌सह । सेवश्च सुम् च अनङ् सिवश्च अनोङ्‌सह च ते सेवसुमनङ् सिवानोऽङ्‌सह । परिश्च निश्च विश्च परिनिवयः तेभ्य. सेवसुमनङसिवानोऽङ्‌सहः परिनिविसेव-सुमऽनङ् सिवाऽनोङ्‌सह' पश्चात् स्थाश्च सेनिश्च सन्जश्च स्वन्जश्च अगतिसेधश्च अप्रतिसदश्च अयङ् सिचश्च अनङ् स्तम्भश्च अन्नव्यवस्वनश्च परिनिविसेवसुमऽनङ् सिवा-ऽनोऽङ्‌सहाश्च ते स्थादिसह. तेषां स्थादिसहाम् । दशानां स्थादीनां समाहार दशस्थादि' तस्य । यथा अभिष्टौति विष्टोभते विष्यति विषुवति सुव इति तौदा-दिकस्य षूश चेपे इत्यस्य ग्रहणात् षू ङ् षू योङ् इत्येतयोर्विसूते विसूयते इत्यादौ षत्व न स्यात् । विषुणोति स्यान्तस्य तु विसोष्यति विससिष्यति इत्यादौ न षत्वम् । स्थ स्वरूप इति किं व्यषीढ्वमित्यादौ षत्वं स्यादेव । निष्ठास्यति सेनिरिति लिङ्ग-धातु' सेनया अभियाति अभिषेणयति । निषजति निष्वजते निषेधति । गतौ तु गङ्गा विसेधति किञ्च सेध इति निर्देशात् दैवादिकस्य निसिध्यतीत्यादौ न षत्वम् । निषीदति प्रतौ तु प्रतिसीदति निषिचति यङि तु विसेसिच्यते इत्युभयत्र न षत्वमिति श्रीपतिदत्त । विष्टभ्नाति विष्टभ्नोति अङि तु व्यवस्तम्भत् विष्वणति अवष्वणति चीरं भिंयु' अन्यत्र विस्वनति वीणा शब्द करोतीत्यर्थ. । व्यवेत्युक्तेर्व-कारादपि षत्वं व्यवात् किं परिस्वनति इत्यादौ न स्यात् । परिसेवते निषेवते विषेवते । सुमिति सुमागमः परिष्करोति । परिषीव्यति अङि तु पर्य्यसीषिवत् पर्य्यादिनिमित्तक खेः षत्वं निषिध्यते खिनिमित्तक मूलधातोः षत्वं क्रिला दित्यनेन स्यादेवेति श्रीपतिदत्तः । परिषहते । ओकारे निसोढा अङि तु पर्य्यसीषहत् । अम्व्यवधाने तु प्रत्यष्टावीत् निविपरिस्वन्नस्तु सुमसिवसहाम् अम् व्यवधाने वा षत्वमिति वक्ष्यति । न्यष्टावीत् न्यस्तावीत् इत्यादि । दशस्थादेस्तु इ श्चेति विधानात् खिव्यवधानेऽपि षत्व खेः सकारे सति तत्रापि षत्वमिति बोध्यं नितष्ठौ अभिषिषेणयिषति निषषञ्ज विषाष्वज्यते । स्यान्तु सत् स्वञ्जोष्ट्रा नाखे-रिति वक्ष्यमाणात् मूलधातोर्न षत्वम् । तेन विषस्वाज विषसाद इति । निषि-षेध विषाषद्यते निषिषेच वितष्टम्भ विषष्वान विषिषेवे । एवामेव किं षीवनाम्रे विससौ विसुषाव इत्यादि दशस्थादेरिति नियमात् अन्येषां सोसुमादीनां खेः

(७) षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च।

५७३। वेमूदित् स्वर चाय स्फाय प्याय सूति सूय धूञ रधादि निष्कुषोऽरवसो रु दु सुनोस्त्वठ्याः।

वा ।१।, इम् ।१।, ऊदित्—निष्कुष. ५।, अरवस ६।, रुदुसुनो ५।, तु ।१।, अठ्या ६।।

एभ्यो वसस्यारस्येम् स्याद्वा, रौत्यादेस्तु ठीवर्जम्। असेधीत्।

षत्वं न स्यात्। क्विलादित्यनेन प्राप्तम् उपसर्गनिमित्तक षत्वमनेन नियम्यते। तेन षुल प्रस्तुत्या विस्नौति स्नालशोधने प्रतिस्नाति इत्यादौ न षत्व किन्त उपसर्ग-निमित्तक षत्वमेव नियम्यते। तेन तोष्णुयते तोष्णूयते इत्यादौ खिनिमित्तक षत्व स्यादेव। क्विलादित्यत्र विसर्गव्यवधानेऽपि षत्वविधानादिहापि विसर्गव्यवधाने-ऽपि षत्वमिति बोध्यम्। नि ष्टौति दु:ष्टौति ॥५७२॥

ऊदिद् यस्य स ऊदित् रध आदिर्यस्य रधादि। निस कुष' निस्कुष। पश्चात् ऊदिच्च स्वरश्च चायश्च स्फायश्च प्यायश्च सूतिश्च सूयश्च धूञ च रधादिश्च निष्कुष चेति तस्मात्। स्वर इति स्वृञ शब्दोपतापयो. स्वजातीयधात्वन्तराभावात् स्वृग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ स्वरग्रहणं ज्ञापयति क्वचिन्निषेध बाधित्वा विकल्पोऽय प्रवर्त्तते इति। अतएव नेम्तस्थप इत्यनेन व ऋ स्वृ भिन्नात् ऋदन्तात् थप इम् निषेधेऽपि सस्वरिथ सस्वर्थ इति स्वयमुदाहरिष्यति। रधादिस्तु रध्यतिस्तृष्यद्रुप्यौ च मुह्यतिद्रुह्यतिस्तथा। ष्णुह्यणिह्यौ नशत्यू च रधादावष्ट धातव.। स्वमते ऊदित्त्वेनैव सिद्धौ स्वरते रधादेश्च इह पाठ प्राचीनमतानुवादार्थम्। रुश्च दुश्च सुश्च नुश्च तस्मात्। यथा असेधीत् असैत्सीत् अस्वारीत् अस्वार्षीत् अचायीत् अचासीत् अस्फायिष्ट अस्फास्त अप्यायिष्ट अप्यास्त असविष्ट असोष्ट। सूति सूय इति अदादिदिवाद्योर्ग्रहणात् षूञ चेपे इत्यस्य असावीदिति नित्यम्। अधावीत् अधौषीत्। रधिता रद्धा निष्कोषिता निष्कोष्टा रविता रोता दविता दोता सविता सोता नविता नोता। ठ्यास्तु रुरुविव दुदुविव सुसुविव नुनुविव इति अन्यस्मादनिमोऽपि स्यादिति नियमात् नित्यमिम् ॥५७३॥

५७४। व्रजवदरलजनिमोऽञिश्विजागृ-र्त्रिः सौ पे।

व्रज वद अर् अल्-अच्-अनिम ६।, अञिश्विजागृ ६।, त्रि १।, सौ ७. पे ७।

व्रजेर्वदेररन्तस्यालन्तस्याजन्तस्यानिमश्च सौ पे त्रिः स्यात् नतु ञि श्वि-जागृणाम्।

असैत्सीत् असेधिष्टाम्।

५७५। ढभात्तथोर्धोऽधः।

ढभात् ५।, तथो' ६॥, ध १।, अध ५।।

ढभात् परयोस्तथयोर्धः स्यान्न तु धाञः। असैद्धाम्।

नास्ति इम् यस्मात् सोऽनिम् व्रजश्च वदश्च अर् च अल् च अच् च अनिम चेति तस्य। ञिश्च श्विश्च जागृश्चेति तत्। न ञिश्विजागृ अञिश्विजागृ तस्य। अरलौ स्वरूपौ तेन तदन्तौ ग्राह्यौ। अच आरालेजित्यादिना अच एव वृद्धि स्थानित्वेन निर्देशात् अच एवेत्यर्थः। धातौ स्वरूपकथने इप्रत्ययो वक्तव्य। तेन व्रजेर्वदेरित्युक्तम्। यथा अव्राजीत् अवादीत्। व्रजसाहचर्य्यात् वद इति दन्त्यवकारादिरेव तेन वद स्थैर्य्ये इत्यस्य अवादीत् असारीत् अफालीत् अनैषीत् अनैषीत् अहौषीत् अधौषीत् अकार्षीत् अद्राक्षीत् असैत्सीत् अतौक्षीत् अमाक्षीत्। ञ्यादेस्तु अध्वनयीत् अश्वयीत् अजागरीत्। ननु जागोऽनव्वीति गुण स्यैव प्राप्तौ जागृरिह वर्जनं कथमिति चेन्न निमित्तगतविशेषस्य बलवत्त्वात् वृद्धि प्राप्तौ निषेधार्थम्। अतएव दीधीवव्योर्गुणकृता नित्यत्वात् परस्मैपदे अनुस्विई-रिति उसि दीधीवेव्योर्न गुरिति सूत्र वाधित्वा गुरुस्य ठ्यामित्यनेन गुणे अदीधयु अवेवयुरिति बोपदेव ॥ ५७४ ॥

तश्च थश्च तथौ तयोस्तथो। असैद्धामित्यनिमपक्षे इमि तु असेधिष्टामिति। अध' किं धत्ते ॥ ५७५ ॥

[८] खद स्थैर्य्ये वधे च ।

५७६ । हसादेः सेमोऽह्मय्रेदित् चणश्वस-वधो वोऽन्तः सौ पे त्रिः ।

हसादेः ६।, सेम. ६।, अ-ह्म-य एदित् चणश्वसवध ६।, वा ।१।, उडत ६।, सौ ७।, पे ७।, त्रि १। ।

ह्मयान्तादेकारेतः चणादेश्चान्यस्य सेमो हसादेरुडोऽकारस्य त्रिः स्याद्वा सौ पे । प्रन्यखादीत् [५४८] खादित्वान्न णः, अखदीत् ।

५७७ । ञ्णित्यन्त्येजुडतोः ।

ञ्णिति ७।, अन्त्येजुडतो' ६॥ ।

धोरन्त्यस्येच उडोऽकारस्य च त्रिः स्यात् ञिति णिति च । चखाद ।

सह इमा वर्त्तते य स सेम् तस्य । एत् इत् यस्य स एदित् । ह च म च य च एदिच्च चणश्च श्वसश्च वध चेति तत् । न ह्मय्रेदित्चणश्वसवध अह्मय्रेदित्चणश्वसवध तस्य । उड् चासौ अच्चेति उडत् तस्य । हान्तादिषु अचहीत् अक्रमीत् अहयीत् अकटीत् अचणीत् अश्वसीत् अवधीत् ॥ ५७६ ॥

ञ च ण च ञ्णौ ञ्णावितौ यस्य स ञ्णित् तस्मिन् । अन्त्यश्चासाविच् चेति अन्त्येच् उड् चासावच्चेति उडत् अन्त्येच्च उडच्च तौ अन्त्येजुडतौ तयोः । हसादेरिति नानुवर्त्तते उडतो ग्रहणात् । तेन धातुमात्रस्य अन्त्ये च उडतश्च त्रि स्यात् ञिति णिति च परे । यथा जिगाय निनाय जुहाव पुपाव चकार ततार पपाठ उडत इति येन केनापि उडतो ग्रहणम् । तेन भन्जगिलभ्रीवेस्मोर्नलोपे इति नलोपे अजाजि अलाभि इत्यादि सिद्धम् । अतएव रन्जधातोर्नलोपे उडतो वृद्धौ घटादिजनीत्यनेन ह्रस्व विधाय रजयति मृगानिति स्वय वक्ष्यति । वृत्तौ धोरिति व्याख्यानात् लचयतीत्यत्र ञिसमेतस्य धातुसंज्ञायां लचो धातुत्वाभावादुडतो न वृद्धि' । ननु निनाय नुनाव इत्यादिषु आदौ गुणे कृते पश्चादुडतो वृद्धौ इष्टसिद्धौ अन्त्येचो ग्रहण वृथेति चेन्न एकनिमित्तके गुणे कृते वृद्धेरकर्त्तव्यत्वात् । अन्यथा

५७८। णप्यन्त्ये वा।

अपि ७।, अन्त्ये ७।, वा ।१। ।

चखाद चखद।

[९] गद भाषे।

प्रणिगदति।

[१०] [वर्ग्यबकारादिः] वद स्थैर्य्ये।

५७९। तॄ फल भज त्रप श्रथ ग्रथ दभाद्यन्तास्थहसां ठ्याः कित् सेमथप्यदेः खिलोपश्चा-शश दद वाद्यन्यथा-खि णु नलोपिनां जॄ वम भ्रम त्रस फणादिवधार्थं राधान्तु वा।

तॄ-हसा ६।॥, ठ्या. ६।, कित्-सेमथपि ७।, अत् ।१।, एः १।, खिलोप. १।, च ।१।, अ-शश—नलोपिना ६।॥, जॄ राधा ६।॥, तु १।, वा ।१। ।

तादीनामाद्यन्तस्थितास्थहसानाञ्च अकारः ठ्याः किति सेमथपि च एः स्यात् खिलोपश्च, नतु शशेर्ददेर्वकारादेरन्यथा-भूतखेर्णुमतो नलोपिनश्च, जॄवमभ्रमत्रसफणादीना हिंसार्थस्य राधेश्च वा स्यात्।

वेदतुः वेदुः वेदिथ। अन्यथाभूतखेस्तु चवदतुः।

[११] णद शब्दे।

[५६९] ण्वाद्यादीति णो नः। नदति। प्रणिनदति।

णो जागरयतीत्यादौ जागोऽण्वीति गुणे कृते उङ्क्तौ वृद्ध्यापत्तेः। एकनिमित्तके इति किं दिव्यतीति देवः अत्र पचादित्वादनि गुणे देवस्येदं दैवम् अत्र ण्येऽ वृद्धिः स्यादेव। न च तथापि अन्त्येनैव ग्रहणता किमिची ग्रहणेनेति वाच्यम्। व्येञ्-वृतादिव्यस्य अपि विव्याय इत्यनुपपत्तेः। रामतर्कवागीशस्तु अन्त्यानुङ्क्तीपिति

पठिता अल्लोपित्व स्थानिवत्त्वाच्चादन्तत्वप्रयोजनम्। यत्र लेते न विद्यन्ते तत्रा-ल्लोपो विकल्पनम्। तद्बलादन्त्यदीर्घस्य पुकश्चेत्यज्ञापयत्यत इति स्वरसादकारस्य स्थितिपक्षे वृद्धिमादन्तत्वात् पनश्च विधाय अज्ञापयति। श्ववलमिति साधयति तज्ज्ञेयम् अच एव वृद्धि स्थानित्वेन निर्देशात्। व्रजवदित्यादौ यथा अचो ग्रहण विनाप्यच प्राप्तिस्तथात्रापि ज्णित्यन्तोऽतोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अचो ग्रहणस्यैव वैय-र्थ्यात्। स्वमाचष्टे स्वापयति इत्यादौ अनेन वृद्धौ पनागमेनैवेष्टसिद्धौ एकाज-कारान्ताना नापविधानवैयर्थ्याच्च। एव नित्यस्य अल्लोपस्य तद्वचनबलाद्विकल्पे अन्त्यदीर्घस्यापि तद्वचनादेव सिद्धौ अकारस्य इह वृद्धिविधानवैयर्थ्याच्च अज्ञा-पयतीत्यादौ तु अल्लोपो विकल्पनम् अन्त्यदीर्घश्चेत्युभयमेव मनीषादित्वात् साध्य-मिति ॥५७८॥

सुगम प्रणिगदतीति गदनदेति अलम् ॥५७८॥

स्य सयोग न स्रोऽस्य अस्यश्चासौ हस् चेति अस्य हस् आद्यन्तयोरस्य हस् येषा ते आद्यन्तास्यहस.। तॄश्च फलश्च भजश्च त्रपश्च श्रथश्च ग्रथश्च दम्भश्च आद्यन्तास्य हसश्च तेषाम्। सह इमा वर्त्तते य स सेम् सेम् चासौ थप् चेति सेमथप्। किच्च सेमथप् चेति कित्सेमथप् तस्मिन्। अन्तस्थवकार आदिर्यस्य स वादि। अन्यथा अन्यप्रकार. खिर्यस्य सोऽन्यथाखि। णश्च नलोपश्च णनलोपौ तौ विद्येते ययोस्तौ णनलोपिनौ। शशश्च ददश्च वादिश्च अन्यथाखिश्च णनलोपिनौ च ते। पश्चात् नञ्समास. तेषाम्। वधार्थश्चासौ राध चेति वधार्थराध। जॄश्च वमश्च भ्रमश्च त्रसश्च फणादिश्च वधार्थराध च ते जादिराध. तेषा तॄ इत्यस्य णम-त्वात् फलभजोरन्यथाखित्वात् त्रपसयोगादित्वात् श्रथग्रथो. सयोगादित्वात् न लोपित्वाच्च दम्भेर्नलोपित्वादप्राप्तौ पृथगुक्ति। ननु उपदेशकाले आद्यन्तास्यहस. ये धातवस्तेषामेव ग्रहणात् णमन्नलापिनोरप्राप्तौ येन केनापि प्रकारेण आद्य-न्तास्यहसा ग्रहणात् णमन्नलोपिवर्जन कथमिति चेन्न टुनदिसमृधि इत्यादीना-मुपदेशे आद्यन्तास्य हसत्वात् ननन्दतुरित्यादावपि खिलोपाद्युत्पत्ते। फणादिश्च फणति राजतिश्चैव भ्राजतिर्भाशतिस्तथा। भ्राशति स्यमतिश्चैव समतिश्च फणा-दय। अत्र फणादिपाठसामर्थ्यादाकारस्याप्येत्वम्। एव वधार्थराधोऽपि रेधतुरिति तद स्थैर्ये वर्ग्यवकारादित्वान्निषेधः। दन्त्यादिस्तु वनसम्भोक्तौ ववनतु' एव वज गतौ ववजतु. वसिरस्तम्भे ववसतु.। अन्यथा खिणनलोपिनामिति एषा मध्ये चखदतुरित्युदाहृतम् अन्यत् यथास्थानमुदाहर्त्तव्यमित्यभिप्राय. ॥ ५७९ ॥

[१२] अर्द्द पीडायाम्।

५८०। स्यान्तादादृदाद्यश्नोः खेरान् ठ्यां वा त्वाञ्छेः।

स्यान्तादादि-ऋदादि—अश्नी ६।, खे ६।, आन् ।१।, ठ्या ७, वा ।१।, तु ।१।, आञ्छे ६।।

स्यान्तो योऽकारादिस्तस्य ऋकारादेरश्नोतेश्च खेरान् स्यात् ठ्याम् आञ्छतेस्तु वा।

आनर्द।

[१३] इदि परमैश्वर्य्ये।

५८१। भूयोऽमजादेः।

भूय ।१।, अम् ।१।, अजादे ६।।

अजादेरमि कृते पुनरम् स्यात्। ऐन्दत्।

५८२। विंजादि-दयायासत्यानेकाचोऽनृच्छूर्णोर्ठ्यामाम्।

विंजादि—अनेकाच ५।, अनृच्छूर्णो ५।, ठ्या ७, आम् ।१।।

इमन्तेजादेर्दय अय आस एभ्यस्त्यान्तादनेकाचश्च आम् स्यात् न तु ऋच्छूर्णोः।

स्य सयोगीऽन्ते यस्य स स्यान्त। अत् अकार आदिर्यस्य सोऽदादि स्यन्तश्चासौ अदादिश्चेति स्यन्तादादिः। ऋत् आदिर्यस्य स ऋदादि। अत्र तद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहिणा अन्तावयववर्णान्तरसहितऋकारादिरेवोच्यते। तेन ऋगता-वित्यादेर्न ग्रहणम्। पश्चात् स्यन्तादादिश्च अश्नुश्चेति। अश्नु इति सौवादिकस्य निर्देशात् क्रियादिकस्य आश इत्येव। अश्नोः पृथक्ग्रहणादेव अदादिशब्देन स्यन्तादादौ लब्धव्ये स्यान्तकरण कथमिति चेन्न अश्नातेरप्राप्तये अश्नुग्रहणस्य सार्थकत्वे अदादिपदेन स्यान्तानामस्यान्तानाञ्च अकारादीना प्राप्तव्यत्वात् ॥ ५८० ॥

पूर्वकृतेन अमा धातौ, सन्धौ पश्चादनेन पुनरम्। अमो, सन्धौ पुनरम् करणस्य वैफल्यात्। ननु धौटीधौष्वम् धौरमाऽजादेर्त्रिंश्च इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ एतद्विधानन्तु आदिष्टस्याप्यजादे पुनरम् विधानार्थम्। तेन ग्रजेर्णौ ऐज्यत वग्रतुर्राह औट्टा-मित्यादि सिद्धम् ॥ ५८१ ॥

५८३। भ्वस्क्रन्वामः।

भू अस् क्र ।१॥, अनु ।१।, आम' ५।।

भू अस् क्र एते आमन्तादनु प्रयुज्यन्ते। इन्दाम्बभूव इन्दामास इन्दाञ्चकार।

५८४। नेमसुम् क्र स्ट वृ भृ स्तु द्रु स्रु स्रोरेव ठ्या:।

न ।१।, इम् ।१।, असुम् क्र स्रो ५।, एव ।१।, ठ्या ६।।

एभ्यष्ठ्या एव इम् न स्यात् अन्यस्मादनिमोऽपि स्यात्। इन्दाञ्चकर्थ।

ऋगुरु ऋश्वासौ इच् चेति विंच्, विंच् आदिर्यस्य स विंजादि विंजादिश्च टयश्च अयश्च आसश्च त्यश्च अनेकाच् चेति तस्मात्। ऋच्छ च ऊर्णुश्चेति ऋच्छूर्णु न ऋच्छूर्णु अनृच्छूर्णु तस्मात्। त्य प्रत्यय। यथा ऋतीयाञ्चक्रे पणायाञ्चक्रे कारयामास चिकीर्षामास इत्यादि। त्यान्तानामनेकाच्त्वेनैव प्राप्तौ पृथक् ग्रहणं स्वामास इत्याद्यर्थम् ॥ ५८२ ॥

भूश्च अस् च क्रश्चेति भ्वस्क्र। आम इति पञ्चम्यैव परत. प्रयोगे सिद्धे अनुग्रहणं क्रियाविशेषणोपसर्गव्यवधानेऽपि प्रयोगार्थम्। तेन तं पातयाम्प्रथममास पपात पश्चाद्दिति रघु। उच्चाम् प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गानिति भट्टि। पूर्वतोऽनुवृत्तावपि पुनरामो ग्रहणं सामान्याम् प्रात्यर्थम्। तेन दरिद्राञ्चकारेत्यादि पञ्चाम् वाभीत्या-दिभिर्विहितादामोऽपि भ्वादेरनुप्रयोग। एवमात्मनेपदिधातुभ्योऽस् भुवोरनुप्रयोगे कर्त्तरि कृतस्यात्मनेपदस्य स्थाने परस्मैपदादेशो वक्तव्य। ईक्षामास ईक्षाम्बभूव। भावकर्म्मणो कृतस्य तु न स्यात्। ईक्षामासे ईक्षाम्बभूवे चन्द्रो जनेन। व्यतीहारे कर्त्तरि कृतस्यापि न स्यात्। इहाम् व्यतिबभूवे छात्र'। करोतेरनुप्रयोगे तु मूलधातोरेव परस्मैपदात्मनेपदे तिष्ठत'। इन्दाञ्चकार ईक्षाञ्चक्रे। ननु पूर्वसूत्रे ठ्यामिति विषयसप्तम्या ठ्या उत्पत्ते प्रागेव आमि कृते भ्वादीनामनुप्रयोगे तदनु-सारेणैव विभक्ति स्यात्। किमात्मनेपदस्य परस्मैपदादेशेन इति चेत् न। कृञो-ऽनुप्रयोगे आत्मनेपदिधातो ईक्षाञ्चकार इति परस्मैपदापत्ते। एवं परस्मैपदि-धातो इन्दाञ्चक्रे इत्यात्मनेपदापत्तेश्च। इन्दामासेति अस्तेरनुप्रयोगविधानसामर्थ्यात् भूरादेशो न स्यात् ॥ ५८३ ॥

[१४] णिदि कुत्सायाम्।

प्रणिन्दति प्रनिन्दति।

[१५] उख गतौ।

५८५। खिर्योरियुवर्णे।

खे ६।, योः ६।, इयुव् ।१।, अर्णे ७।।

खेरिवर्णोवर्णयोः क्रमादियुवौ स्याताम् अर्णे परे। उवोख।
अर्णे किम्? ऊखतुः।

[१६] अन्चु गतिपूजनयोः।

[५६८] नेदित् पूजार्थाञ्चोरिति अञ्चयात्। गतौ तु अच्यात्

[१७] म्रुचु इर्गत्याम्।

[५६५] ग्लासुलिदृद्युदिति ङो वा अम्रुचत् अम्रोचीत्।

एव [१८] म्लुचुग्रुचुग्लुचु।

[१९] आङ्छि आयामे।

आनाञ्छ आञ्छ।

नास्ति सुम् यस्मासौऽसुम् असुम् चासौ क्श्चेति असुमक्' असुमकश्च हश्च वश्च भश्च स्तुश्च द्रुश्च श्रुश्च स्रुश्चेति तस्मात्। नेमिकाजादित्यत्र वृवर्जनात् प्राप्तस्य इमो निषेधार्थमिह वृग्रहणम्। अन्येषां सप्तानां एकाचत्वेन अनिमामपि इह ग्रहणं नियमार्थम्। ननु एवशब्दं विनापि नियमसम्भवादत्र एवशब्दो व्यर्थेति चेत् न। रङो वि सुपीत्यत्र निमित्ते कार्य्यिणोरङो नियमात् यथा रङ्भिन्नरेफस्य विसर्गो न स्यात्। तथात्रापि असुम्क्रादेर्निमित्तात् कार्य्यसज्ञायाम् थ्या एव इम् न स्यात। असुम्क्रादेरनियमोऽपि थ्या अन्यत्र इमापत्ते। ततश्च असुम्क्रादिसम्बन्धिना एवशब्देन असुम्क्रादिभिन्नादिनियमोऽपि थ्या इम् स्यादेवेति बोध्यते इत्यत आह अन्यस्मादनिमोऽपि स्यादिति। यथा चक्रव सस्रव ववृव बभृव तुष्टुव दुद्रुव शुश्रुव सुस्रुव। असुम्क्रजस्तु सञ्चस्करिव अन्यस्मादनिमोऽपि स्यादिति नियमेन जग्मिव ददिव पिश्च गतौ पिप्यिव नीज् निन्वे तु ल तुतुविव दभ्रिव। किञ्चिन्मात्रनियमेन विभाषा न बाध्यते ववन्धिव बध्वे ॥ ५८४ ॥

[२०] वज गतौ ।

ववजतुः ववजिथ [५७९] वादित्वान्न एः ।

[२१] व्रज गतौ ।

[५७४] व्रजवदेति ञिः अव्राजीत् ।

[२२] अज गतौ क्षेपणे च ।

५८६ । व्यजोऽरे वा त्वनवस्यघञल्क्यापि ।

वि ।१।, अज' ६।, अरे ७।, वा ।१।, तु ।१।, अन-वसि ७।, अ-घञ् अल्-क्यपि ७। ।

अजतेररे विः स्यात्, अन त्ये वसे च वा स्यात्, न तु घञादौ ।

५८७ । नेमेकाजाद्युदृतोऽश्वि श्रि डी शी यु रु णु स्नु नु क्ष्णु वुः ।

न ।१।, इम् ।१।, एकाच आत्-इ उत् ऋत ५।, अश्वि—वु ५। ।

श्वादेरन्येभ्य एकाज्भ्य आदन्तेवर्णान्तोदन्त ऋदन्तेभ्य इम् न स्यात् ।

अवैषीत् आजीत् । विवाय ।

इश्च उश्च यु तस्य इय् च उव् च इयुव् । इयेष उवोख । अर्णो कि ईषतुः, ऊखतु ॥ ५८५ ॥

न रोऽरस्तस्मिन्नरे अनश्च वस् च तस्मिन् । घञ् च अल् च क्यप् चेति घञल्-क्यप् न घञल्क्यप् अघञल्क्यप् तस्मिन् । अल्प्रत्यय वस् प्रत्याहार. । यथा अरे याके वायक: । अनटि वयनम् अजन वसे दृशि वेता अजिता घञादौ समाज समज' समज्या ॥५८६॥

एकोऽच् यस्य स एकाच् आत् च इश्च उत् च ऋत् चेति आद्युदृत् एकाच्चासौ आद्युदृच्चेति एकाजाद्युदृत् तस्मात् । श्विश्च श्रिश्च डीश्च शीश्च युश्च रुश्च णुश्च स्नुश्च नुश्च क्ष्णुश्च वुश्च ते,न विद्यन्ते ते यत्र तत् अश्विश्रिडीशीयुरुणुस्नुनुक्ष्णुवु तस्मात् । यथा

५८८। भ्रुध्वोरणचौयुव्योर्व्यौ त्वस्यान्नैकाचोर्व्योः।

भ्रु ध्वो ६॥, अणचि ७।, इयुव् ।१।, यो ६।, व्यौ १॥, तु ।१।, अस्यात ५, नैकाची ६॥, व्यो ६॥।

भ्रोर्धोश्च इवर्णोवर्णयोरणावचि इयुवौ स्तोऽनैकाचस्तु अस्यात् परयोः क्रमादुवर्णे वर्णयोर्व यौ स्तः। विव्यतु विव्यु।

पाता जेता नेता श्रोता कर्त्ता। एकाच. किं दरिद्रिता चिरयिता दिधिता उर्ण-विता जागरिता सामान्यविधानात् प्राप्तेम् एव निषेधकोऽय विशेषविधिना तु स्यादेव। यथा यमरमेति अपासिष्टा सुमुधीरिति अस्तावीत्। स्वस्थैन इति करिष्यति। श्र्यादेस्तु श्वयिता श्रयिता डयिता शयिता यविता रविता गीता नविता नीता वेमुदितौ वा क्षविता चविता क्ष्णविता वरिता। कविकल्पद्रुम ग्रड हज विवर्जिता इत्युभयग्रहणज्ञापकादत्र सूर्वे युत्नमिश्रणे इत्यस्यैव वर्जने युञ्ज वर्ज्य इत्यस्यादिम् न स्यात्। तेन वीता। यद्यपि स्वमते ह न इति दर्था-ग्विधानुक्तावपि एकाजुदन्ततया अनिमत्वे नेमसुमिति ठ्या नित्येमत्व ठ्या अन्यत्र वेमूदिदित्यनेन वेमत्व तथापीह पाठ केषाञ्चिन्मते द्वावेतौ नित्येमाविति ज्ञाप-नार्थम्। अतएव कविकल्पद्रुमे श्विश्रिडीशीदुरुनुक्षुचुक्ष्णु ह्रड्हज विवर्जिता इति नित्येमा मध्ये अनयो. पाठ। अवेजीदिति अजादेऽपि पूर्वेण वसे परे वि आर्द्धे एकाजिवर्णान्तत्वादनेन इम्निषेध ॥ ५८७ ॥

भ्रुश्च धुश्च भ्रु धू तयो। नास्ति णुर्यस्मिन् सोऽण् अणश्चासावच् चेति अणच् तस्मिन्। इय् च उव् च इयुव। इश्च उश्च यु तस्य व च य च व्यौ। न सोऽस्य. तस्मात्। न एको नैक। नैकोऽच् यंयोस्तौ नैकाचौ तयोर्नैकाचोरिति भ्रु ध्वो-रित्यस्य विशेषणम्। उश्च इश्च वी तयोर्व्यो। यीरित्येकवचनान्तस्य उयत इ वनेनेव यथासङ्ख्य' न तु भ्रु ध्वोरिति द्विवचनान्तेन ओरिवर्णस्य असम्भवात्। तेन अय नियम'। अणावचि परे भ्रोरुवर्णस्य उव् स्यात् धातोरिवर्णोवर्णयो क्रमादियुवौ स्त इति। एव व्योरिति द्विवचनान्तस्य भ्रु ध्वोरित्यनेन च यथासङ्ख्यम्। तेन अनेकाच धोरसंयोगात् परस्य उवर्णस्य वकार। श्रयितेत्यादौ गुणेन बाधितत्वादेव इयुवौ रप्राप्तौ अणाविति सुखार्थमिति काशीश्वर.। तद्यथा। भ्रु धूस्वन्वीवर्णो वर्ण-

५८९। सृजदृशच् पाठात्वतो नित्यानिमृतु-थपो वेमन्नृव्येऽदः।

सृज् दृश-अच्-पाठ-अत्वत ५।, नित्य-अनिमृतु ५।, थप ६।, वा ।१।, इम् ।१।, अन् ऋ व्येऽद. ५। ।

सृजेर्दृशेरजन्तात् भ्वादिपाठेऽकारवतो नित्यमिम्रहित-त्वात् थप इम् वा स्यात्, न तु ऋ व्येञ अद एभ्यः। विव-यिथ विवेथ।

स्थानिकत्वादज्भावनिमित्तकत्वाच्च विशेषेण अ्ध्वोरित्यनेन इडस्थानिकत्वादज्भाव-निमित्तकत्वाच्च सामान्यस्य णर्घूङश्चेत्यस्य बाधितत्वात् श्रयिता इत्यादावपि इया-पत्ते । भव धोरिवर्णस्य विकृतस्यापि ग्रहण तेन आद्रियते इत्यादि सिद्धम् ॥५८८॥

अत् अन्त्यस्य अन्वान् पाठे दशविधगणपाठे अत्वान् पाठात्वान्। सृजश्च दृशश्च अच्च पाठात्वाश्चेति तस्मात। नियमनिम् ट प्रत्ययो यस्मात् स नित्यानिमृता तस्मात्। नित्यानिमृतुरिति अजन्तस्य पाठात्वतश्च विशेषणम्। ऋश्च व्येश्च अद चेति ऋव्येऽद न ऋव्येऽद अनृव्येऽद तस्मात्। यथा ससर्जिथ ससष्ठ ददर्शिथ दद्रष्ठ। अजन्तात् यथा पपिथ पपाथ चिचयिथ चिचेथ निनयिथ निनेथ जुहविथ जुहोथ। नित्यानिमृतु. किं शिश्रयिथ युयविथ पुपविथ ववरिथ तेरिथ। पाठात्वतो यथा डुपचंष् पाके पेचिथ पपक्थ, वचौ वाचि उवचिथ उवक्थ व्यधौ ताडे विव्यधिथ विव्यद्ध, षदॢजौश विषादे सेदिथ ससत्थ। भन्जधौ मोटने बभञ्जिथ बभङ्क्थ। नित्यानिमृतु' किं पठ वाचि पेठिथ इत्यादि। न च अत्वतोग्रहणे-नैवेष्टसिद्धौ पाठात्वतो ग्रहण वृथेति वाच्य गृह्णातेर्यङि जौ कृते नरीनृत्यत इति रीरीणि यथा जरी गृह्णते इति स्यात्। तथात्वापि कृषादीना यपि वद्रोऽकि-दिति ऋकारस्य रेफेऽकारवत्त्वात् चकर्षिथ चकष्ठ इत्याद्यनिष्टापत्ते.। ऋव्येऽद इत्यत्र ऋशब्दस्य ऋवर्णान्तवाचित्वेऽपि दीर्घऋदन्तानां वृ इत्यस्य च सेम् कृत्वात् प्रसङ्गाभावे वृऋस्कृभिन्न ऋदन्तात् नेम्वृतस्थप इत्यनेन थप इम् निषेधे ऋस्कृ इति स्योरेव नित्यानिमृत्वात् वेम्प्राप्तावनेन निषेधे नेमसुमृक्र इति नियमाद्वयोरसे-ट्त्वमि ...थ सस्वरिथ इति। व्येऽदोस्तु विव्ययिथ आदिथ ॥ ५८९ ॥

[२३] चि चये।

५९० । घौंऽजय्यरे।

घौं १।, अच्।१।, यि ७।, अरे ७।।

अजन्तस्य घौंः स्यादरे ये परे। चीयात्।

[२४] कटे वर्षावरणयोः।

अकटीत् एदित्त्वान्न त्रि· [५७६]।

[२५] गुपू रक्षणे।

५९१ । कम ऋतो गुपू धूप पण पनो ञिङीयङाया धुः।

कम ५।, ऋत ५।, गुपू-धूप पण पन ५।, ञिङ्-ईयङ्—आया १।।।, धु १।

कमो ञिङ् ऋतेरीयङ् गुपादेराय: स्यात् स्वार्थे, तदन्तश्च धुसञ्ज्ञः। गोपायति।

५९२ । वारे।

वा ।१।, अरे ७।।

एष्य एते वा स्युररं विषये। अगोपायीत् अगोपीत् अगौप्सीत्। गोपायामास जुगोप।

एव [२६] धूप तापे।

[२७] तपौ सन्तापे।

[५५४] औदित्त्वान्नेम्, अताप्सीत्।

न रः अर. तस्मिन् यि इत्यस्य विशेषणम्। यथा चीयात्। शिव इवाचरति शिवायते एव हरीयते विष्णूयते। धौरन्तस्थितस्य प्रकृतेर्विकृतेरप्यचो दीर्घ. स्यात् हे ञ ह्रयात् टुओश्वि शूयात् इत्यादौ जौ कृतेऽपि दीर्घ। ऋविगतौ त्रियात् डुकृञ क्रियात् इत्यादौ तु ऋद्रि श्यकङौपे इत्यत्र ऋस्वान्तादेश्चसामर्थ्यात् न दीर्घ. ॥५९०॥

क्रमः ऋत इति द्वयं प्रत्यस्थं कम्। गुपूश्च धूपश्च पणश्च पन् चेति तस्मात्।

[२८] चमु अदने।

५९३। ष्ठिवुक्लमाचमोऽपि घं:।

ष्ठिवु क्लम आचम ६।, अपि ७।, घं १।।

एषां घं: स्यादपि। आचामति। आङ: किं, चमति विचमति।

[५७६] मान्तत्वान्न त्रि.। अचमीत्।

[२९] क्रमु पादविक्षेपे।

५९४। क्रम क्लम भ्रम भ्राश भ्लाश त्रस त्रुट लष यस संयस: श्यन् वा रे घे।

क्रम सयस ५।, श्यन्।१।, वा।१।, रे ७।, घे ७।।

एभ्यो घेऽर्थे श्यन् वा स्यात् रे परे। क्रम्यति।

ञिङ् च ईयङ् च आयश्च ते ञिङीयआयाः ञकारो वृद्ध्यर्थ ङकार आत्मनेपदार्थ। ईय-ङीङकार आत्मनेपदार्थोऽगुणार्थश्च। अर्थाविशेषेण विधानात् स्वार्थे स्यु। यथा कामयते ऋतीयते गोपायति गोपायते धूपायति धूपायते पणायति पणायते पनायति पनायते आयान्तत्वादुभयपदं वक्ष्यति ॥५९१॥

विषयसप्तमीयं तेन ञ्यामेव सिप्रभृति प्रत्यय. सम्भाव्यते इति टीविभक्त्युत्पत्ते. प्रागेव आदेशास्तेो धातुसञ्ज्ञायां टीप्रभृति विभक्त्युत्पत्ति। अगोपायीदिति आयान्त-त्वेन धातुसञ्ज्ञाया धात्वन्तरत्वान्नित्यमिम्। पक्षे अगोपीत् अगौप्सीदिति ऊदित्वान्नेम्। अनिम्पक्षे वृद्धि.। गोपायामासेति प्रत्ययान्तत्वादाम्। एवं गोपाय्यते गुप्यते गोपायति गोपयति इत्यादि ॥५९२॥

ष्ठीवति क्लामति आचामति ॥५९३॥

क्रमश्च क्लमश्च भ्रमश्च भ्राशश्च भ्लाशश्च त्रसश्च त्रुटश्च लषश्च यसश्च संयस् चेति तस्मात् क्रम्यति श्यनि परेऽपि दीर्घ. इति गोविन्दभट्ट:। तन्मते। क्राम्यति अतएव पठन्ति च दृश्यते श्यनि दीर्घत्व दाक्षिणात्यवेदिभि'। तेन क्राम्यति कौमारे चानित्यस्योपलक्षणादिति। क्लाम्यति शमादित्वात् दीर्घं वक्ष्यति भ्रम्यति भ्रमति भ्राश्यते भ्राशते भ्लाश्यते भ्लाशते भ्राशभ्लाशौ तालव्यान्तौ दन्त्यादौ च त्रसति त्रुसति

५९५। क्रमः पेऽपि घं।

क्रम' ६।, पे ७।, अपि ७।, घं १।।

क्रामति।

५९६। स्नु-क्रमोऽमेऽरवस इम्।

स्नु क्रम ५।, अमे ७।, अरवस ६।, इम् ।१।।

आभ्यां वमस्थारस्य इम् स्यान्न तु मे। अक्रमीत्।

[३०] औ यमु उपरमे।

५९७। स्था दान पा घ्रा ध्मा म्ना·र्त्तिं दृश शत् सद्ग मिष् यम जनां तिष्ठ यच्छ पिब जा जिघ्र धम मनर्च्छ पश्य शीय सीद गच्छेच्छ यच्छ जाः शिति।

स्था—जना ६।।।, तिष्ठ—जा' १।।।, शिति ७।।

एषामेते क्रमात् स्यु शिति परे। यच्छति।

त्रुध्यति त्रुटति पचे तुदादित्वात् श। लष्यति लषति यसति यसति अन्तस्थादि सयस्यति अन्यत्र प्रयस्यति। श्यन शित्वाद्सञ्ज्ञाया ङिद्वदिद्र इति ङित्वे त्रुध्यती-त्यत्र न गुण नकारस्तु त्रुध्यन्तीत्यादौ श्यनो नित्यमिति गुणार्थं ॥५९४॥

क्रामति। पे किं प्रक्रमते ॥५९५॥

स्नु क्रमोनेममे इत्यनेनापीष्टसिद्धौ अमेऽरवस इति गौरव ज्ञापयति क्रमधातो-रनात्मनेपदे अरवसमावस्य नित्यमविधानात् क्वचिदिमो विकल्पेऽपि नित्यमिम इति। तेनानुपसर्गस्य क्रमधातोर्वा गीरित्यात्मनेपदयोग्यत्वेमर्हात् क्रमोनेम दृष इति इम्निषेधे नित्यानिमृद्दत्वात् प्राप्तस्य सृजदृशेति विकल्प बाधित्वा थपि चक्रमिथ इत्यत्र नित्यमिम्। अस्नावीत् अक्रमीत् स्नविष्यति क्रमिष्यति स्नवितव्य क्रमितव्य मे तु स्नोष्यते क्रंस्यते पचिक्रंसते सुस्नु प्रस्नौति तु, नेमुगुहग्रहेति इम निषेधात् क्रम परस्य भावकर्म्मणो' क्तस्य आत्मनेपदस्य इम् स्यादिति दुर्गसिंह-क्रमदीश्वरौ। यथा सनन्तस्य चिक्रमिष्यते ॥५९६॥

क्रमो यथा स्था तिष्ठति दान यच्छति दा इत्युक्तौ दासञ्ज्ञाग्रहणेन डुदाञ्वि

५९८। यम रम-नमातः पे सेरिम् सन् चैषाम्।

यम—आत ५।, पे ७।, से ६।, इम् ।१।, सन् ।१।, च ।१।, एषाम् ६॥।

यमादेरादन्ताच्च सेरिम् स्यात् पे तेषाञ्च सन्। अयसीत् अयंसिष्टाम्। [५८८] स्रजदृशेति वेम्। येमिथ ययन्थ।

एवं [३१] णमो शब्दनत्योः।

[३२] हय गतौ।

अहयीत् [५७६] यान्तत्वान्न व्रिः।

[३३] दल मि भेदे।

[५७४] व्रजवदेति व्रिः। अदालीत्।

[३४] ञि फला विसरणे।

फेलतु: फेलु फेलिथ।

[३५] त्सर छद्मगतौ।

अत्सारीत्।

[३६] ष्ठिवु निरसने।

[५९३] ष्ठिवुक्लमेति घं:। ष्ठीवति।

डुधाञ्जलि इत्येतयो शपोलुक् करणात् अन्येषाञ्च असम्भवात् दान इत्यत्र नकारः सुखार्थ इति काशीश्वर'। वस्तुतस्तु डुदाञलि दाने दाललूनावित्याभ्यां शपो लुकि कृतेऽपि शतृशानयोर्यच्छादेशनिवृत्त्यर्थं'। पा पाने पिवति दानसाहचर्य्यात् पा इत्यपि भौवादिक एव। अन्यथा पाल रक्षणे इत्यस्य शतृशानयो पिवादेशापत्ते'। ज्ञा जानाति घ्रा जिघ्रति ध्मा धमति म्ना मनति अर्त्तिरिति भौवादिकजुहोत्यादीर्ग्रहणम्। तेन ऋप्रापे ऋच्छति। ऋर्लिगत्यामित्यस्य तु तिवादौ शपो लुक् करणात् शतृशानयोऋच्छादेशे इयृच्छन् इयृच्छान.। दृश पश्यति। शदॢजौशाते तालव्यादि शीयते। षदॢजौशविषादे शरणे गतौ सीदति। गम गच्छति इषुशवाञ्छे इच्छति। भौवादिकयोर्गमयमयोर्मध्यवर्त्तित्वात् इषधातोः अकारमात्रावशिष्टे स्यति इच्छादेशः तेन इषगाभीक्ष्ण्ये इष्णाति इष्य सर्पणे इष्यति। यम यच्छति।

५९९ । ष्ठिवजाद्योः खेष्ठक्कोस्त वा ।

ष्ठि व अजाद्यो. ६॥, खे ६।, ठक्कोः ६॥, त ।१।, वा ।१। ।

तिष्ठेव टिष्ठेव ष्ठीव्यात् ।

[३७] जि जये ।

६०० । जेर्गिः सन्-ठयोः ।

जे ६।, गि १।, सन् ठ्यो. ७॥ ।

जिगाय ।

[३८] रक्ष पालने ।

प्रनिरक्षति । षान्तत्वान्न [५४९] णः ।

[३९] अक्षू व्याप्तौ ।

६०१ । वाक्ष-कृशार्थतक्षः स्नुर्घे रे ।

वा ।१।, अक्ष कृशार्थ तक्ष ५।, स्नु १।, घे ७, रे ७। ।

आभ्या रे परे स्नुः स्याद्वा घेऽर्थे। अक्ष्णोति अक्षति। [५८८] स्नुभ्वोरित्युव अक्ष्णुवन्ति। [५७३] उदित्त्वादिम् वा आक्षीत्। [२१३] स्यादेः सो लोपः।

ननीन्यङजनी जायते। गमादिसाहचर्य्यात रे परे जायमानो य. ञित् तस्मिन्नेव जनो जादेश तेन जन्मलिच इति जोहोत्यादिकस्य शटझानयोर्जादेशाभावे जज्ञत व्यतिजज्ञान इति। ननु रे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ श्नतीति कथमिति चेत् न श्नलिंगत्या-मित्यस्य द्ग्यत्तीत्यादौ शपो लुकि तिबादौ श्नक्लादेशापत्ते ॥५९७॥

यथा अयसीत् अयसिष्टा व्यरसीत् अनमीत् अयासीत् गै अगासीत् ॥५९८॥

ष्ठिव् च अजादिश्च ष्टिवजादी तयो। ठ च क्क च ठक्कौ तयो. ष्ठिवधातो ष्ठकारस्य अजादिधातो. खेस्ककारस्य च तकार स्याद्वा। यथा तिष्ठेव टिष्ठेव उक्कीग्रन्थसमापने उतिक्किषति। उचिक्किषति ष्ठीव्यादिति व्यंनचतयोति दीर्घ ॥५९९॥

जिगीषति जिगाय। जेस्तुबन्तीस्तिबन्तीति वक्तव्यम्। जयति रघुवंशतिलक.।

६०२ । षढोः कः सि ।

ष ढो' ६॥, क १।, सि ७। ।

षस्य ढस्य च कः स्यात् सकारे परे। आचौत् आचिष्टाम् आष्टाम्, आचिषुः आचु' ।

एव [४०] तनूकार्य्ये ।

क्रशार्थ' किं, निर्भर्त्सने सन्तचति ।

[४१] णिच चुम्बने ।

[४४८] प्रणिचति प्रनिचति ।

[४२] क्रषौ विलेखने ।

६०३ । क्रष मृश स्पृश तृप दृप सृप सिच्यां वा ।

क्रष—सृप ५।, सि १।, च्या ७।, वा ।१। ।

एभ्यः सिर्वा स्यात् च्याम् ।

जयन्ति यमुनाकूले रहः केलय.। कुपस्थाने तातङ् दृश्यते भावगम्यमना कोऽपि जयताद्रागमोचर इति हलायुध ॥६००॥

क्रशार्थश्चासौ तश्च चेति क्रशार्थतच। अचश्च क्रशार्थतच चेति तस्मात् तचोति तचति काष्ठ तचा तनूकरोति इत्यर्थ। सन्तचति चौर साधुर्निर्भर्त्सयतीत्यर्थ। धातूनामनेकार्थत्वात् सन्तचतिरिह निर्भर्त्सनार्थ ॥६०१॥

आचौदिति अनिम्पचेऽपि च्यां सिः रुदाद्यस्तीति ईम् स्यादे सीलोप इति कलोपे अनेन ग्रस्य के क्षिलादिति ष.। आष्टामिति अनिम्पचे झस्सादिति सिलोपे सयोगादे कस्य लोपे ष्टुभिरिति तस्य टः। आचुरिति अनिम्पचे सेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् अन् उस्। प्रणिचतीति वालननिसेत्यादिना णत्व वा ॥६०२॥

क्रषौ त्वाक्रषि क्रषकौ चेत्युभयं मृशशौ मृशि स्पृशशौ स्पृशि जिलतृप्यू प्रीणने दृप्यू हर्षगर्वयोः सृपौ गत्याम् इत्येतेभ्यः सिर्वा स्यात् च्याम् ऋकारस्य उद्धौ अकारोत् सकि अक्रक्षत् ॥६०३॥

६०४। वद्वोऽकिज्झसे ह्शस्जोस्तु नित्यम्।

वा।१।, ऋत्।१।, र १।, अकित् झसि ७।, ह्श स्जो ६॥, तु।१।, नित्यम् १।।

कषादीनाम् ऋकारो रः स्याद्वा अकिज्झसे ह्शस्जोस्तु नित्यम्। अकार्चीत्, अकार्चीत्।

६०५। ह्शषोऽनिमिजुङोऽट्शः सक् च्यां श्लिषस्त्वालिङ्गने।

ह-श ष ५।, अनिम् इजुङ ५।, अ-ह्श ५।, सक्।१।, च्या ७।, श्लिष ५।, तु।१।, आलिङ्गने ७।।

अनिमिजुङो ह श षान्तात् ह्शवर्जात् सक् स्यात् च्यां, श्लिषतेस्त्वालिङ्गनेऽर्थे। अकृक्षत्।

[४३] कृष हिंसायाम्।

६०६। वेम् सह लुभ रुष रिषिषो स्तोऽरस्य।

वा।१।, इम्।१।, सह—इषो ५।, त ६।, अरस्य ६।।

एभ्यस्तस्यारस्य इम् स्याद्वा। रोषिता रोष्टा।

एव [४४] रिष हिंसायाम्।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सनि सृज्दृशोर्ऋकारस्य रेफो न स्यादिति बोध्यम्। यथा दिदृक्षते सिसृक्षति। वा ग्रहणमुत्तरत्र निवृत्त्यर्थम्॥ ६०४॥

हश्च-तालव्य-शश्च मूर्द्धन्यष चेति तस्मात्। नास्ति इम् यस्मात् सोऽनिम् इच् उङ् यस्य स इजुङ् अनिम् चासौ इजुङ् चेति अनिमिजुङ् तस्मात्। अनिमिजुङ इति ह्शषो विशेषणम्। नास्ति हृश् यत्र सोऽह्श् तस्मात्। अनिमिजुङ-हान्तात्तालव्यशान्तान्मूर्द्धन्यषान्ताच्च ह्शवर्जात् सक् स्यात् च्याम्। श्लिष्यतेस्तु आलिङ्गनेऽर्थे इत्यर्थः। यथा मिहौ सिचि अमिक्षत् रुहौ अरुक्षत् दिशौञ अदिक्षत् क्रुशञौ अक्रुक्षत् स्पृशञौ अस्पृक्षत् लिषौञ भासि अलिक्षत् दुर्दुषौ अदुक्षत् कृषौ अकृक्षत्। अत्र शस् प्रत्याहारो लिपिकरप्रमादकृत अनिमइजुङ इत्यसान्तधातोरसम्भवात् आलिङ्गनन्तु प्रीतिपूर्वकवक्षोद्वयसंयोग.। अश्लिक्षत् युवती युवा॥६०५॥

[४५] उष दाहे।

६०७। दरिद्राकासकाशजागुषो वाम् व्याम्।

दरिद्रा—उष ५।, वा।१।, आम्।१।, व्याम् ७।।

एभ्य आम् वा स्यात् व्याम्।

[५८३] व्यस् क्रन्वाम इति ओषाम्बभूव उवोष।

[४६] ग्रथ प्लुतगतौ।

ग्राथ ग्रग्रथतुः ग्रग्रथिथ।

[४७] मिह सेचने।

[६०५] ह्रषोऽनिमिति सक्। (१७५) ह्रोढ़ोभी अमिक्षत्।

[७७] ढ्रोढि घंश्चानुरिति, मेढा।

[४८] दह भस्मीकरणे।

१७६] दादेर्घः। [१७७] क्रभान्तस्येति दस्य धः। अधाक्षीत्।

[४९] चह कल्कने।

अचहीत् [५७६] हान्तत्वान्न व्रिः।

[५०] शुच शोके।

[६०६] शोचिता शोक्ता।

यथा सहिता सोढ़ा लोभिता लोब्धा भरिता भर्त्ता सविता सोता शोचिता शोक्ता वसलडस्मृतौ वसिता वस्ता तुलहच्यादौ तविता तोता अशग भोजने अशिता अष्टा रोषिता रोष्टा इषु शवाञ्छे एषिता एष्टा इषु गृहणात् इषुगाभीक्ष्ण्ये इष्यसर्पयं इत्येतयोर्नित्यमेव ॥ ६०६ ॥

यथा दरिद्रामास ददरिद्र काश द्युतौ काशाञ्चक्रे चकाशे काश्ङ कुशब्दे काशामास चकाशे जागरामास जजागार ओषाम्बभूव उवोष। मेढ़ेति मिह सेचने अन्तरङ्गतरत्वादादौ गुणे होढोभाविति हस्य ढे ढभात्तयोरिति तकारस्य धे ष्टुभिरिति धस्य ढे ढ्रोढ्रीति ढस्य लोपे पूर्वक्रस्याभावान्न दीर्घः ॥ ६०७ ॥

[५१] ग्लै हर्षक्षये।

६०८। एचोऽशित्याः।

एच ६।, अशिति ७।, आ १। ।

धोरेच आः स्यादशिति। [५९८] यमरमेतोम् सनौ।
अग्लासीत्।

६०९। णबातो डौः।

णप् ।१।, आत ५।, डौ १।।

आदन्तात् परो णप् डौः स्यात्। जग्लौ।

६१०। उस्येचीम्यणवराचि लोपः।

उसि ७।, एचि ७।, इमि ७।, अखराचि ७।, लोप १। ।

उसि एचि इमि अणोरस्याचि धोरातो लोपः स्यात्।
जग्लतुः जग्लुः। जग्लिथ जग्लाथ।

६११। स्यादेर्ङऽस्यो वाव्यणौ।

स्यादे. ६।, ङे ।१।, अस्य ६।, वा ।१।, व्यणौ ७।।

स्यादेरादन्तस्य स्थावर्जस्य ङे स्याद्वा व्यणौ। ग्लेयात् ग्लायात्।

अशितीति विषयसप्तमी तेनादौ आ स्यात्। तत प्रत्ययोत्पत्ति। अतएव साम गायतीति सामगः इत्यत्र आदौ एचोऽशित्या तत आदन्तात् हनजनाङ्गमादे-रिति ड। अरे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशितीति कथम् इति चेन्न ग्लै क्षमे इत्यस्य यङ-लुकि ख्या जाग्लायात् इत्यादौ ऐकारस्य आकारानुपपत्ते ॥ ६०८ ॥

ददरिद्रौ इति सिद्ध्यर्थं डौकरणमिति रामतर्कवागीश। इदमतीव हास्यास्पदं बहुव्याकरणविरुद्धत्वात् ग्रन्थकारेण दरिद्रं आलोप इति सूत्रं कृत्वा णपि ददरिद्र इति स्वयमुदाहृतत्वाच्च। वस्तुतस्तु डौकरणं क्वचिदेकपदेऽपि सन्धिर्न स्यादिति सूचनार्थं तेन चालनी तितउः पुमानित्यमरः ॥ ६०९ ॥

नास्ति णर्यस्मिन् सोऽणः अणश्चासावरश्चेति अखरः तस्याच् अखराच् तस्मिन्। यथा अप्सु, गार्लिप्सुतौ व्यतिजगे जग्लिथ अन्तर्द्धि. अणो. किं स्थानम् अरम्य किं भान्ति अचि किं स्यात. ॥ ६१० ॥

[५२] गै शब्दे।

६१२। दा मा गै हाक पिव सो स्थोऽर-हसे त्वयपि ङी।

दा—स्थ ६।, अरहसे ७।, तु ।१।, अयपि ७।, ङी ।१।।

एषां क्यणौ ङे स्यात् अरहसे त्वणौ यप् वर्जे ङी स्यात्। गेयात्।

[५३] ध्यै संहतौ ध्वनौ।

ध्यायति।

[५४] दै प शोधने।

[५३४] पित्वान्न दासञ्ज्ञा। अदासीत्। दायात्।

[५५] धे ट पाने।

[२५७] ट ईवर्थः।

न च परसूत्रे स्थाग्रहणेनैव इह तस्याप्राप्तौ स्थावर्जनं कथमिति वाच्यम्। परसूत्रे स्थाग्रहणस्य अरहसे त्वयपिङीति शेषरीतिसम्बन्धेनैव सार्थकत्वे सयोगाद्यादन्तत्वेन स्थाधातोरनेन क्यणौ ङे विकल्पापत्ते। ध्येयात् ध्यायात् प्रेयात् प्रायात् स्थेयात् स्नायात् ॥ ६११ ॥

समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गतिरिति न्यायादणावित्यस्य ङीसम्बन्धस्यापि अरहसे इत्यनेन सम्बन्धः। अथवा यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् यप् वर्जनेनैव अणाविति लभ्यते दा इति सञ्ज्ञा देयात् धेयात् दीयते धीयते दैप शोधने इत्यस्य दायात् दायते मास्वरूप तेन मालमाने मेयात् मीयते माङलिशब्दे माङयच मेङ प्रतिदाने एषा मीयते। गेयात् गीयते हेयात् हीयते हाकग्रहणात् हाङ्गति हायते पेयात् पीयते पिवग्रहणात पाल पै इत्येतयोः पायात् पायते सो इति सोय नाशे। मेयात् मीयते स्थेयात् स्थीयते। यपि तु प्रदाय प्रमाय इत्यादि। अत्र अयप्रेहसे तु ङी इति कृतेऽपीष्टसिद्धौ अरहसे त्वयपीङीति कृतं तस्य क्वचिन्नित्यत्वज्ञापनार्थं तेन हानिरित्यत्र न ङी। ट ईवर्थः इति। तेन स्तनन्धयीत्यादि ॥ ६१२ ॥

६१३। ञि श्रि स्रु द्रु कमोऽङ् घे स्यां श्वि धेट ध्वन्येल्यर्द्यूनेस्तु वा।

ञि—कम ५।, अङ् ।१।, घे ७।, ट्या ७।, श्वि धेट ध्वनि एलि अर्द्दि-ऊनि ५।, तु ।१।, वा ।१।

जरन्तादिभ्यश्चामङ् स्यात् घेऽर्थे श्वादेस्तु वा। (५५८) शुद्धिष्ठरडौति, अदधत्।

६१४। धेशाच्छासाघ्रः सेः पे लुग्वा।

धे—घ्र ५।, से ६।, पे ७।, लुक् ।१।, वा ।१।

अधात् अधासीत्।

[५६] पा पाने।

[५८७] स्थादानेति पिव। पिवति। [५५२] भूस्था पिवेति सेर्लुक्। अपात् पेयात्।

[५७] घ्रा गन्धोपादाने।

जिघ्रति। अघ्रात् अघ्रासीत्।

[५८] ध्मा शब्दाग्निसयोगयोः।

धमति। अध्मासीत्।

[५९] ष्ठा गतिनिवृत्तौ।

तिष्ठति। न्यष्ठात्। नितष्ठौ। स्थेयात्।

[६०] म्ना अभ्यासे।

मनति।

[६१] दा न दाने।

प्रणियच्छति। प्रण्यदात्। देयात्।

ञिश्च श्रिश्च स्रुश्च द्रुश्च कम. चेति तस्मात्। श्विश्च धेटश्च ध्वनिश्च एलिश्च अर्द्दिश्च ऊनिश्चेति तस्मात्। यथा अशीश्रवत् अशिश्रियत् असुस्रुवत् इत्यादि। अदुद्रुवत्

[६२] ह्वृ कौटिल्ये।

६१५। स्वाद्यर्त्यृतो णुर्यङ्यक् ठौढाणौ स्कुस्तु ठाम्।

स्वादि-अर्त्ति-ऋत ६।, णु १।, यङ्-यक्-ठौढ्यणौ ७।, स्कु. ६।, तु ।१। ठाम् ७।

स्वादेरर्त्तेॠकारस्य णु स्यात् यङि यकि ठौढ्योरणौ च, स्कुस्तु ठ्यामेव। जह्वरतुः।

६१६। नेम्तस्थपोऽवृस्कुः।

न ।१।, इम् ।१।, ऋत ५।, थप ६।, अ वृ ऋ स्कु ५।।

वृ ऋ स्कु वर्जात् ऋकारान्तात् थप इम् न स्यात्। जह्वर्थ।

अचकमत् आग्मियत् ग्मयीत् व्रजवदेत्यत्र जिश्वि वर्जनात् न व्रि। अदधत् अधासीत्। ध्वनिरिति सि ध्वन रवे इत्यस्य घटादिपचे क्षतङ्खस्य ध्वनत् क तु शब्दे इत्यदन्तस्य च ग्रहणम्। अदिध्वनत् अध्वनयीत्। इल ऐलयीत् ऐलिलत् अर्द आर्दयीत् आर्दिदत् ऊनेरित्यदन्तचुरादि औनिनत् औनयीत्॥ ६१३॥

धेट पाने शोय निशाने छोय लूनौ षोय नाशे घ्रा गन्धग्रहणे एभ्य सेलु क् स्याद्वा परस्मैनइ। अधात् अधासीत् अशात् अशासीत् अच्छात् अच्छासीत् असात् असासीत् अघ्रात् अघ्रासीत्। पिबतीति पिबादेशस्य अदन्तत्वात् न णु लोपोऽतो नत्यकारलोपः। न्यङ्गादिति भूस्था पिबेति सिलुक् गीक. स्तुस्तुभेत्यत्र अस्यपीति षत्वम्। नितष्ठाविति दग्रस्थादेरिति खिव्यवधानेऽपि षत्वम्॥ ६१४॥

स्वादिश्च अर्तिश्च स्वाद्यर्त्ती तयोॠत् स्वाद्यर्त्यृत् तस्य। नास्ति णुर्यस्मिन् सोऽणा ठौढ्योरणा ठौढ्यणाः। यङ् च यक् च ठौढ्यणुश्चेति तस्मिन्। अत्र कागणिरिति ठामाहच-ीत् कित्ठौढौषमित्यनेन कित्सञ्ज्ञस्य ढौपरस्मैपदस्यैव ग्रहणम्। तेन कृनञ्कृताविषयस्य स्वाद्यृद्भ्रुरिति वेमत्वे स्तृषीष्ट इत्यादौ इगुङ्सहेति आत्मनेपदस्य कित्त्वेऽपि अनेन गुणो न स्यात् स्तुरिति ससृम्क्वाज इत्यर्थ.। यथा सास्मर्य्य। अर्य्यते सस्मरतु. स्मर्य्यात्। ऋतस्तु अराय्यते अर्य्यते आरतुः अर्य्यात्। स्कुस्तु सञ्चस्करिव। अत्र अर्त्तेः साहचर्य्यात् स्वादेरिति ऋदन्तस्यैव ग्रहणम्। तेन स्पृशौ परीस्पृक्षते स्पृक्षते पस्पृशतु. स्पृक्ष्यात् एषु न गुणः॥६१५॥

६१७ । स्यस्यर्द्धनः ।

स्यस्य ६।, ऋत् हन ५। ।

ऋदन्त हन्तिभ्यां स्यस्य इम् स्यात् । हरिष्यति ।

[६३] स्वृ ञ शब्दोपतापयो ।

[५७३] वेमूदितोम् वा अस्वारोत् अस्वार्षीत् सस्वरिथ सस्वर्थ ।

[६४] सृ गतौ ।

६१८ । वक्त्यस्य ख्या लिप सिच ह्वो ङो घे ष्यां स्स्तु वा लिब्भ्यस्तु मे ।

वक्ति-ह्व ५।, ङ. १।, घे ७।, ष्या ७।, स ५।, तु ।१।, वा ।१।, लिब्भ्य ५॥, तु ।१।, मे ७। ।

वक्त्यादेर्ङ्थें ङः स्यात् ष्यां, सृऋभ्यान्तु वा लिपादेस्तु मे वा स्यात् ।

ह्रस्व ऋश्च स्कश्च ते, न विद्यन्ते ह्रऋस्कारौ यत्र सोऽह्रस्क तस्मात् । यथा ग्टह्-सेके जगर्थ जघर्थ आदेस्तु ववरिथ नेमस्तुमित्यादिना ह्रघातौ छौमावस्य इम् निषेधेऽपि अत ह्रग्रहणात् थप इम् । ववरिथ सञ्जस्करिथ वेमूदिदित्यत स्वरद्धहणज्ञापकात् स्वृञशब्दोपतापयोरित्यस्य सस्वरिथ सस्वर्थ इति स्यादेव ॥ ६१६ ॥

करोतीत्यादीना नेमेकाजिति निषेधादप्राप्तौ स्वृञशब्दोपतापयोरित्यस्य वेमोऽपि नित्यार्थं विधानम् । करिष्यति स्वरिष्यति हनिष्यति ॥ ६१७ ॥

वक्तिरिति वचौ वाचि । अस्य इति असु इर् क्षेपे । वक्तिश्च अस्यश्च ख्याश्च लिपश्च सिचश्च ह्वाश्च तस्मात् । सृश्च ऋश्च स तस्मात् । लिब्भ्य इति बहुवचनं गणार्थम् । तेन लिपसिचह्वाभ्य इत्यर्थ. । यथा अवोचत् आस्थत् अस्यते परस्मैपदे ङ. सिद्ध एव इहोपन्यासस्तु आत्मनेपदप्राप्त्यर्थं । तेन गोवांस्योढोढे चेत्यात्मनेपदे निरास्थत आख्यत् अलिपत् असिचत् अह्वत् असरत् आरत् इम्ओर्णुरिति ण पक्षे असार्षीत् आर्षीत् लिपादेस्तु अलिपत अलिप्त असिचत असिक्त अह्वत अह्वास्त ॥ ६१८ ॥

६१९ । दृश्योर्गुः ।

दृश्री ६॥, गु १। ।

दृशेर्ऋवर्णान्तस्य च गुः स्यात् ङे । असरत् असार्षीत् ।

६२० । ऋद्रिः शयक्ढीपे ।

ऋत् ।१।, रि १।, श-यक्-ढी-पे ७। ।

स्रियात् ।

[६५] ऋ गतौ ।

ऋच्छति । आरत् आर्षीत् । आर, आरतुः, आरिथ । अर्य्यात् ।

[६६] श्रु श्रवणे ।

६२१ । श्रोः शृर्घे रे जिश्च ।

श्रो ५।, शृ १।, घे ७।, रे ७।, जि १।, च ।१। ।

श्रुवो घेऽर्थे शृ स्यात् रे, श्रुवश्च जिः । शृणोति शृणुतः शृण्वन्ति ।

६२२ । नूपोऽस्यस्योल्लोपो व्मि वा ।

नूप ६।, अस्यस्य ६।, उल्लोप १।, व्मि ७।, वा ।१। ।

अस्यस्य नो रूपश्च उकारस्य वा लोपः स्यात् वमयोः परयोः । शृण्व शृणुव: शृण्मः शृणुमः ।

[५४७] क्रेर्लोपोऽस्येति, शृणु शुश्रुव ।

अदर्शत् आरत् अजरत् ॥ ६१९ ॥

शश्च यक् च ढीपश्च तस्मिन् । आद्रियते क्रियते क्रियात् । आरतुरिति स्यादात्त्यृत इति गु. । आरिथेति सृजदृशेत्यत्र ऋवर्जनात् न वेम् । अर्य्यादिति स्यादात्त्यृत इति गुः ॥ ६२० ॥

शृण्वन्तीति धृ्णं इति णत्व शृध्वोरिति व ॥ ६२१ ॥

नुश्च उप् चेति तस्य । न स्योऽस्यः तस्य । उत लोपः उल्लोप । व च म च व्म तस्मिन् शृण्वः शृणुव. शृण्मः शृणुम तन्व तनुव. तन्म तनुम शृणोमि तनो- मीत्यादौ लोपस्वरादेशयो. स्वरादेशविधिर्बलवानिति न्यायात् गुण एव । असंयुक्त- नुपोस्तु आप्नुवः आप्नुम. दधादुत्व अचे नोप्युश्लोर्णुर्वेति गुणे तर्णुवः तर्णुम. शुश्रुवेति नेमसृमिति नियमात् न इम् ॥ ६२२ ॥

[६७] सु गतौ।

६२३। सुस्तुधोः सेरिम् पे।

सु स्तु धो' ५।, सें ६।, इम् ।१।, पे ७। ।

असावीत्। सुषविथ सुषुविव। सविता सोता।

[६८] स्रु गतौ।

[६१२] ञिश्रीत्यङ्। असुस्रुवत्। सुस्रोथ सुस्रुव।

[६९] दु गतौ।

अदावीत्, अदौषीत् दुदुविव।

[७०] द्रु गतौ।

अदुद्रुवत्। दुद्रुव।

[७१] गम्लृ गतौ।

गच्छति [५६५] लिदित्त्वात् ङः, अगमत्। जगाम।

(२३०) हनगमेत्युङ्लोपः, जग्मतुः जग्मु'। जगमिथ जगन्थ।

६२४। गमोऽमे स इम् मार्हात्तु वा।

गम ५।, अमे ७।, स ६।, इम् ।१।, मार्हात् ५।, तु ।१।, वा ।१। ।

गमः परस्य सस्य इम् स्यात् न तु मे, मयोग्यात्तु वा। गमिष्यति।

वेमूदित्यनेन वेमत्वे नित्यार्थं सुग्रहणम्। एकाजुदन्तत्वेन निषेधे स्तु धोर्ग्रहणम्। असावीत् अस्तावीत् अधावीत् पे किम्? असोष्ट असविष्ट अस्तोष्ट अधोषात। कदुसुनोस्त्वव्या इत्युक्ते सुषुविव सुषविथ उभयत्र नित्येम् सोता सविता इति वेम्। श्रुश्रोथेति नेमसुमिति नियमेन सृजदृशेत्यस्य वाधितत्वात् नेम्। कदुसुनोस्त्वव्या इत्युक्ते अदावीत् अदौषीत् दुदुविव दुद्रुव इति नेमसुमिति नियमात् नेम्। जगमिथ जगन्थेति सृजदृशेति वेम्॥ ६२३॥

गमिष्यति जिगमिषति जिगमिषु' मे तु गंस्यते ग्रामस्तेन। मम् आत्मनेपद-मर्हतीति मार्हं'। समो गम्यृच्छेत्यादिना आत्मनेपदविधानात् सञ्जिगमिषु' सञ्जिगंसु। मार्हात् सेप वा इत्येके सङ्गस्यते सङ्गमिष्यति अद्युतपदिति लृदित्त्वात् ङ.। ऊयमयेति सौ वर्द्धोऽकिदिति ऋद्धौ वा असांसीत् अस्तासीत्॥ ६२४॥

[७२] स्पृशी गतौ।

असाप्सीत् असार्प्सीत् असृपत्।

[७३] स्कन्दिरौ गति-शोषणयोः।

६२५। विस्कभ्ना-निर्वे-वि-सु-निर्दुः स्वपः सः षो, निनिर्विं स्फुर स्फुल परिविस्कन्दाऽ-प्राणि-घ-निपरिनिर्व्यभ्यनु-स्यन्दस्तु वा।

विस्कभ्ना—स्वप ६।, सः १।, षः १।, नि निर्-स्यन्द ६।, तु।१।, वा।१।।

विस्कभ्नातेर्वे-वर्जे-व्यादिपूर्वस्य स्वपश्च सः षः स्यात् न्यादि पूर्वं स्फुर-स्फुलोः परि-वि-स्कन्दतेः अप्राणिघ न्यादिपूर्वस्य स्यन्दतेश्च स्याद्वा। परिष्कन्दति परिस्कन्दति।

[७४] तॄ प्लवन तरणयोः।

६२६। ऋतो णुः कित् ठ्याम्।

ऋत ६।, णः १।, कित्-ठ्याम् ७।

तेरतुः।

विस्कभ्ना विश्च सुश्च निर् च दुर् च तेभ्यः स्वप् निर्गतो वी यस्य स निर्वं निर्वश्चासौ विसुनिर्दुं स्वप् चेति निर्वविसुनिर्दु स्वप्विस्कभ्नाश्च निर्वविसुनिर्दु स्वप् च तयो। निश्च निर् च विश्च ते तेभ्य स्फुरस्फुलौ निनिर्विस्फुरस्फुलौ परि-विभ्या स्कन्द परिविस्कन्दः निश्च परिश्च निर् च विश्च अभिश्च अनुश्च ते तेभ्य स्यन्द निपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द अप्राणी घी यस्य सोऽप्राणिघ स चासौ निपरि-निर्व्यभ्यनुस्यन्द चेति अप्राणिघनिपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द निनिर्विस्फुरस्फुलौ च परि-विस्कन्दश्च अप्राणिघनिपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द चेति। तस्य। यथा विष्कभ्नाति। निस्फुलति निष्फुलति, एवं निर्विभ्याम्। परिस्कन्दति परिष्कन्दति विष्कन्दति विस्कन्दति निष्यन्दते निस्यन्दते घृतं चरतीत्यर्थः। एवं परि निर् वि अभि अनुभ्य। अप्राणिघ. किं निस्यन्दते हस्ती मद मुञ्चतीत्यर्थ॥ ६२५॥

कित्चासौ ठी चेति कित् ठी तस्याम्। तेरतुरिति अनेन गुणो तॄफलेति अकारस्य एकार. खिलोपश्च। दीर्घ ऋत. इति किम्? चक्रतु.॥ ६२६॥

६२७। वृतो वेमो घोंऽठीढीपसि:।

व ऋत ५।, वा ।१।, इम ५।, घं १।, अ-ठी ढी प-सी ६।।

वृङो वृञ ऋदन्ताच्च इमो घं: स्याद्वा, न तु आ: आ: पस्येषु।
तरीता तरिता। ठीढीपसेस्तु तेरिथ। तरिषीष्ट, अतारिष्टाम्।

६२८। ऋदिरणावुर्वोष्ठ्यात्।

ऋत् ।१।, इर् ।१।, अणौ ७।, उर् ।१।, तु ।२।, ओष्ठ्यात् ५।।

ऋकार इर् स्यादणौ, ओष्ठ्यात् परस्तु उर्। तीर्य्यात्।

[७५ षन्जौ ञि सङ्गे।

६२९। षन्जदन्शष्वन्जोऽपि न लोप:।

षन्ज दन्श ष्वन्ज ६।, अपि ७।, न लोप १।।

निषजति। न्यषाङ्क्षीत् निषषञ्ज ससजतुः ससञ्जतुः।

[७६] दृशिरो प्रेक्षणे।

पश्यति। अदर्शत्। [६०४] वद्रोऽकिद्दिति। अद्राक्षीत्।

[५८९] सृजदृशेतीम् वा, ददर्शिथ दद्रष्ठ।

[७७] दन्शौ दंशने।

अदाङ्क्षीत्।

वस्य ऋच्च वृत् तस्मात्। पे सि पसि ठी च ढी पसिश्चेति न ठीढीपसि: अठीढीपसि. तस्य। व इति वृञोर्ग्रहणं वरिता वरीता वरिष्यते वरीष्यते तरीता तरिता। ठीढीपसेस्तु ववरिथ वरिषीष्ट अवारिषाता तेरिथ तरिषीष्ट अता-रिष्टाम्॥ ६२७॥

पोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ ओष्ठ्यादिति कृतं दन्त्यवकारस्यापि प्राप्त्यर्थम्। तेन वृणोते सनि वुवूर्षतीत्यत्र घोंऽज् झनिङ् गमामिति दीर्घे ओष्ठ्यपरत्वादुर्। तीर्य्या-दिति व्यंयचतयीति दीर्घं। एव तीर्य्यते तितीर्य्यति तेतीर्य्यते निस्तीर्य्य ओष्ठ्यात्तु पृ पूर्य्यात् वृगि वूर्य्यात् भृगि भूर्य्यात् मृगि मूर्य्यात्। दन्त्यवात्तु वृगिञ वूर्य्यात्। ओष्ठ्यादिति धात्ववयवादेव। तेन सम्पूर्वस्य ऋगि गत्यामित्यस्य समीर्य्या-दित्येव॥ ६२८॥

[७८] कित निवासे रोगापनयने संशये च।

६३०। कित्तिज्गुपः सन्नेम् मान शान दान बधस्तु खिर्ङौ च।

कित्-गुप ५।, सन् ।१।, न ।१।, इम् ।१।, मान—बध ५।, तु ।१।, खिः ६।, ङौ ।१।, च ।१।

कितादेः सन् स्यात् इम् न स्यात्, मानादेस्तु खिर्ङौ च।
क्रमादतेऽत्र सन्देहे चान्तिनिन्दाविचारणे।
निशानार्जवनिन्दासु रुग्जयेऽपि कितो मतः॥

षन्जौञ्जि सङ्गे दन्शभवद्रूपं ष्वन्जौञ्जिङ्गालिङ्गे एषां नस्य लोपः स्यादपि परे। ण्भ्योऽप्किदित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अप्येषां नलोपविधानं कथमिति चेत् न। दशिकङ् दृशे इति इदनुबन्धात्मनेपदादिदुरादेर्णेरनित्यत्वपक्षे दशने इत्यादौ शप किस्वेऽपि इदत् धातोर्नलोपनिषेधे नलोपानुपपत्तेः। चुरादेर्णेरनित्यत्ववीजं धातुदीपिकायाम् अकिकल्पत्वमीत्यत्र द्रष्टव्यम्। सजति दशति स्वजते निषजति शोक इति षत्वं न्यषाङ्क्षीदिति अनिमत्वात् वृद्धिः अभ्यपीति षत्वं निषण्ण इति दशस्यादेरिति द्वयोः षत्वम्। ससजतुः ससञ्जतुरिति स्यात् ठ्णपिदिति कित् पक्षे न लोपः। अदर्शदिति इरित्त्वात् ङः द्दृशोरिति गुः। अदाङ्क्षीदिति अनिमत्वात् वृद्धिः अभ्यपीति षत्वम्॥ ६२९॥

कित् संशयेच्छावासारोग्येषु तिजङ् चान्तौ निशाने गुपङ्गोपनकुत्सयोः मानङ् विचारेऽर्थे शानङ् चान्तौ निशाने दानआर्जवे छिदि बधङ् निन्दे बन्धे। क्रमादतेऽत्रेति। अत्र सन् विधाने एते कितादयः सप्त क्रमात् सन्देहादिसप्तार्थेषु मताः। कितो रुग् जयेऽपि मतः। कित सन्देहरुग्जययोः। तिजङ् चान्तौ गुपङ् निन्दायां मानङ् विचारणे शान अनिशाने दानङ् आर्जवे बधङ् निन्दायामित्यर्थः। सन्देहो विरुद्धानेककोटिविषयज्ञानं तत्राकर्म्मक शास्त्रे चिकित्सति कोऽत्र रुग्जयो रोगप्रतीकारः। चिकित्सत्यातुरं वैद्यम्। चान्तिः सहनं तितिचते दुःखं तपस्वी। निन्दादोषवत्तयाख्यानं जुगुप्सते व्याधं साधुः। विचारणम् इदमित्थं न वेति प्रमाणानुसन्धानम्। मीमांसते धर्म्मं धीरः। निशानं तीक्ष्णकरणं शीशांसति खड्गं कर्म्मकारः। आर्जवमकुटिलीभावः दीदांसति साधुरकुटिलो स्यात्

६३१। सन्‌आदिधुः।

सन् आदि १।, धु १।।

सनन्तो आद्यन्तश्च धुसंज्ञः स्यात्।

६३२। सन्‌यङन्तो द्विः।

सन् यङ् अन्त १।, द्विः १।।

चिकित्सति। अचिकित्सीत् चिकित्सामास।

इति पवत्-पादः।

इत्यर्थ। निन्दा उक्ता वीभत्सते व्याध साधु। सन्देहादिभ्योऽन्येष्वर्थेषु केतति इत्यादि स्यादिति वोपदेव। तेषु तिबादयो न प्रयुज्यन्ते क्तप्रत्यया एवेति केचित्। कङ्कणझनत्कारश्च किं गोपसे इत्यादयोऽपि दृश्यन्ते॥ ६३०॥

आदिश्च ञि सन् यङ् काम्यक् क्य ञ्य क्वि इति सप्त। यथा रोचयति बुभूषति बोभूयते पुत्रकाम्यति ज्ञानीयति कृष्णायते कृष्णति॥ ६३१॥

सन् च यङ् च सन्यङौ तावन्ते यस्य स सन्यङन्त इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ सन्यङ्‌समेतो द्विः स्यात्। यथा बुभूषति बोभूयते। अजादेस्तु आदिवर्णं हित्वा द्वित्वे अटिटिषति अटाट्यते एव इष गतौ इषिषिषति उषङ् शब्दे उषिषिषते। कदाचिदतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ केवलो धातुरपि द्विः। तेन मोचते इत्यत्र सन हित्वा मुचधातोर्द्वित्वे मुचोऽढिङे मोच् वेति मोचादेशः। चिकित्सतीति कित् सन् अनेन इम् निषेधे गुर्नोनिमीति वक्ष्यमाणात् गुणनिषेधे चिकित्स इति भागस्य धातुसंज्ञाया द्वित्वादि तिप्शपौ च चिकित्सामासेति त्यान्तत्वादाम्॥ ६३२॥

पवता परस्मैपदिना पादः प्रकरणमित्यर्थः।

इति पवत् पादः।

---

[७९] एधङ वृद्धौ।

एधते। ऐधिष्ट। एधाञ्चक्रे।

[८०] ददङ दाने।

[५७९ [अग्रग्रददेत्युक्तेः, दददे।

[८१] ष्वक्क ङ सर्पणे।

[५६९] अ·च्छ्यै ष्वक्केत्युक्तेः, ष्वक्कते। षष्वक्के।

[८२] ऋज ङ आर्ज्जवे। आनृजे।

[८३] तिजङ क्षमा-निशानयोः।

तितिक्षते।

[८४] ष्वन्जौ ङ सङ्गे।

निष्वजते।

६३३। निविपरिस्वन्जस्तु सुमादेः सः ओऽमि वा।

नि सुमादे ६।, स ६।, ष १।, अमि ७।, वा ।१।।

न्यष्वङ्क्त। न्यस्वङ्क्त। सस्वजे सस्वञ्जे।

ष्वक्कङ। अच्छ्यै ष्वक्केत्युक्तेर्न दन्त्यादिश। ष्वक्कते षष्वक्के षिष्वक्किषते षाष्वक्क्यते। ष्वष्कुंजस्तु इम पञ्चमस्वरिण मत्वा पुक्कते पुपुक्के पुषुक्किषते पुषुक्क्यते इत्युदाहरति। निष्वजते इति सन्जदन्शेति नलोपे षीक इति षत्वम्॥ ६३२॥

सुम् आदिर्यस्य स सुमादि। स्वन्जस्च सुस्च सुमादिश्चेति। निविपरिभ्य स्वन्जस्तु ममादि निविपरिस्वन्जस्तु सुमादि सुमादिश्च षीक इति सूत्रे पठिता सुनागम् स्विवसह निविपरिभ्य परेषामेषा सस्य ष स्यात् वा अम् व्यवधाने। न्यषङ्क्त न्यस्वङ्क्त व्यष्टावीत् व्यस्तावीत् पर्य्यष्कार्षीत् पर्य्यस्कार्षीत् न्यषेवीत् न्यसेवीत् व्यषहत व्यसहत। सस्वजे इत्यादि स्यात् व्यपिदिति कित् पक्षे न लोप. ॥६३३॥

६३४। सत्स्वञ्जोष्ठ्यां नाखेः।

षद्-स्वञ्जी ६॥, ष्यां ७।, न ।१।, अखे ६। ।

खिवर्जस्यानयोः सः षो न स्यात् ष्याम्। विषस्वजे विषस्वञ्जे।

[८५] त्रपूषङ् लज्जायाम्।

अत्रपिष्ट अत्रस्त। त्रेपे।

[८६] जभङ् जम्भने।

६३५। नुण् जभोऽचि।

नुण् ।१।, जभ ६।, अचि ७। ।

अजम्भिष्ट ।

[८७] ष्टुभङ् स्तम्भे।

विष्टोभते व्यष्टोभिष्ट।

[८८] पणङ् व्यवहारे स्तुतौ च।

[५९१] कम ऋतेत्यायः। पणायते।

६३६। सनः पमे धोर्वा त्वायात्।

सन. ५।, पमे १॥, धो., ६।, वा ।१।, तु ।१।, आयात् ५। ।

पणायति पणायते। अपणायिष्ट अपणिष्ट। पणायाञ्चक्रे पेणे।

सद् च स्वन्ज च सद्स्वन्जौ तयो. न खिरखि. तस्य अखे । विषसाद विषस्वजे । ष्यामिति किं विषाष्वञ्ज्यते इत्यादौ दश्वस्यादेरित्युक्तेरुभयो षत्वम् ॥६३४॥

जभो नुण् स्यात् अचि परे प्रकरणबलात् जभङ् जम्भे इत्यस्यात्मनेपद एवेति बोध्यम्। जम्भते अजम्भिष्ट जम्भन जम्भ. जभि जभ जभने इत्यस्य परस्मैपदिनस्तु जभति जभिष्यति जभनम्। विष्टोभते गीक इति षत्वं व्यष्टोभिष्टेति अस्यपीति षत्वम् ॥६३५॥

सन सनन्तात् मूलधातो सम्बन्धिनो पमे स्याताम्। यथा बुभूषति पिस्पर्द्धिषते चिकीर्षति चिकीर्षते आयात्तु वा पणायति पणायते आयस्यानुबन्धेनैवेष्टसिद्धौ

६३७ । विच्छास्तुतिपणो वायः ।

विच्छ—अस्तुतिपण ५।, वा ।१।, आय १।।

पणायते पणते ।

एवं [८६] पन डीडें ।

[६०] कमुङ कान्तौ ।

कामयते । [६१३] अन्तत्वादङ् ।

६३८ । अङ्युङः स्वोऽनग्लोपि शास्वृदितः ।

अङि ७।, उङ ६।, स्व १।, अनग्लोपि—शासु ऋदित ६। ।

अनग्लोपिनः शासोऋ्कारेतश्चान्यस्य उङः स्व. स्यात् ञेः परे अङि परे ।

आयात् तु वेति कृत वृद्धेरप्राप्तयै फलवत् कर्त्तरि परस्मैपदार्थमफलवत् कर्त्तर्थ्या त्मनेपदार्थञ्च ॥६३६॥

न स्तुतिरस्तुति अस्तुतौ पण् अस्तुति पण् विच्छश्च अस्तुति पण् चेति तस्मात् । विच्छश्च गतावित्यस्मादस्तुत्यर्थमूर्द्धन्यान्तपणश्चायः स्याद्वा । स्तुतिवर्जनात् व्यवहारार्थे इत्यर्थे । व्यवहारश्च क्रयविक्रयस्वरूप । विच्छायति विच्छायते विच्छति पणायते पणायति पणते । एव पन इति पनडोडे इति दन्त्यान्तस्यापि कम ऋत इत्याद्यै पनायति पनायते इत्यादिकं बोध्यमित्यर्थ ॥६३७॥

ञे परोऽङ् ञ्यङ् तस्मिन् । अको लोप अग्लोप सोऽस्यास्तीति अग्लोपी । ऋत् इत् यस्य स ऋदित् । अग्लोपी च शासुश्च ऋदिच्चेति न अग्लोपिशास्वृदित् अनग्लोपिशास्वृदित् तस्य । यथा अपीपठत् अदीदवत् अबूबुधत् । अग्लोप्यादिस्तु । कूटल्कदाहे मन्त्रे इत्यदन्तात् चुर्य्यांञिरिति ञौ हसाल्लोप इयकारलोपे अग्लोपित्वात् न ह्रस्व अचुकूटत् अशशासत् अडुढौकत् । औणृ अपसारणे इत्यस्य ऋदनुबन्धो ज्ञापयति ञ्यङि आदौ ह्रस्व पश्चात् द्वित्वमिति । अन्यथा आदौ द्वित्वे दीर्घोङी-ऽभावादेव ह्रस्वासम्भवे ऋदनुबन्धो व्यर्थ स्यादिति । मा भवान् औणिणत् अतएव मा भवान् अटिटत् इट मा भवान् इटिटत् उष मा भवान् उषिषत् इत्यादीना ञौ आदौ वृद्धौ गुणे वा कृते अनेन ह्रस्वे पश्चात् द्वित्वे मायोगादमागमाभावे तद्रूपंण स्थितिरिति । अत केवलेऽङि दीर्घोङीऽभावादेव ञे. परेऽङीति लब्धव्यं नियमश्च

६३९। खे: सन्वद्घौ घोर्ह्रसादेर्घश्च, त्वने-
काचोस्त्वकलिह्लिर्वा।

खे ६।, सन्वत् ।१।, घौ ७।, घो ६।, ह्रसादि ६।, घ १।, च ।१।, त्वनेका-
चौ ६॥, तु ।१।, अकलिहलि ६।, वा ।१।।

अनग्लोपिनः खेर्घौ ध्वचरे परे सन्वत् कार्य्यं स्यात्
अग्रडि, घोश्च खेर्ह्रसादेः घः स्यात्, कलि-हलि-वर्जस्य लेः
अनेकाचश्च सन्वत् वा स्यात्।

सामान्यार्थम्। तेन वादितवन्त प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणा गायनेन राजा इत्यत्र
पुनर्ञौ कृते पूर्वञेर्लोपेऽपि अनग्लोपित्वात् ह्रस्व स्यादेव इति काशीश्वर। वस्तुतस्तु
केवलेऽडि उक्तौ परत्वानुवृत्तौ अचकमत इत्यत्रापि सन्वत् भावाद्यापत्ति ॥६३८॥

सन् इव सन्वत् लिश्च अनेकाच्च तौ तयो कलिश्च हलिश्चेति कलिहलि न
कलिहलि अकलिहलि तस्य। अनग्लोपि शास्वृदितो अनुवृत्तावपि खे परस्य
शास्वृदितोर्लघोरसम्भवात् चकास्तङ् दीप्तावित्यस्य ऋदितोऽपि अनेकाच्त्वात्
विशेषेण विकल्पेन बाधितत्वात् अनग्लोपिन इत्येव व्याख्यातम्। ञे परेऽडिपरे सति
अनग्लोपिधातो' खे सन्वत् कार्य्य स्यात् खे. परे लघुधात्वचरे सति। तत्रैव यदि
ह्रसादेर्धातो खिर्लघुर्भवति तदा तस्य दीर्घश्च स्यात। कलिहलिवर्जस्य लेरने-
काच्धातोश्च खेर्लघुधात्वचरे परे सन्वत् कार्य्यं स्यात्। सन्वद्भावपक्षे ह्रसादिसम्बन्धी
खिर्यदि लघुर्भवति तदा घ स्यादित्यर्थ। अत्र केवलस्य लघोरसम्भवात् लघुयुक्तस्य
ह्रसो ग्रहणम्। यथा अपीपचत् असीषिचत् अमुमूहत् अचीकरत्। अग्लोपिनस्तु
कलत्कगतिसख्ययो।। अचकलत्। घौ ध्वचरे कि अररम्भत्। ह्रसादे कि औन्दिदत्।
लघौ खे कि ध्वन अदिध्वनत्। लेस्तु कृतयति अचीकृतत् अचकृतत्। कविमाख्यात-
वान् अचीकवत् अचकवत् पटुमाख्यातवान् अपीपटत् अपपटत् कलिहलिवर्जनात्
लेरग्लोपित्वेऽपि स्यात्। इवर्णो वर्णाभ्यामन्यस्य लिङ्गस्य सन्वद्भावो नास्तीति
जौमरा:। कलिहल्योस्तु अचकलत् अजहलत्। अनेकाचस्तु अचीचकासत्
अचचकासत् ॥६३९॥

६४० । ख्यस्येत् सनि ।

ख्यस्य ६।, इत् ।१।, सनि ७। ।

खेरवर्णस्य इत् स्यात् सनि परे ।

६४१ । ञेर्लोपोऽनाल्विष्णाय्यान्तेन्वामिम्शिति ।

ञे ६।, लोप. १।, अनालु—शिति ७। ।

आलु इष्णु आय्य अन्त इनु आम् इम् शित् एभ्योऽन्यत्र ञेर्लोपः स्यात् ।

अचीकमत अचकमत । कामयाञ्चक्रे चकमे ।

[८१ [अयङ गतौ ।

आयिढ्वम् आयिध्वम् आयिद्वम् । अयाञ्चक्रे ।

एव [८२] दयङ् गतौ ।

[८३] स्फायीङ् वृद्धौ ।

अस्फायिष्ट ।

खेर. ख्य. तस्य ॥६४०॥

आलुश्च इष्णुश्च आय्यश्च अन्तश्च इनुश्च आम् च इम् च शिच्च ते । न विद्यन्ते ते यत्र स तस्मिन् यथा भाव्यते बोध्यते इत्यादिषु यकि ञेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् वृद्धिगुणौ स्त एव । आल्वादौ तु स्पृहयालु कारयिष्णुः स्पृहयाय्यः मण्डयन्त स्तनयित्नु कारयामास कारयिष्यति कारयति अचीकमतेति कम ञिङ् वृद्धि कामि इत्यस्य धातुसंज्ञा तन् अङ् ञ्यङुङ् इति ङ्रस्वे कमि इत्यस्य द्वित्वे मि इत्यस्य लोपे कस्य च खे सन्वदिति सन्वत्त्वात् खस्येत् सनीति अकारस्य इकारे घोश्च खेर्हसादेर्घश्चेति तस्य दीर्घेऽनेन ञेर्लोपे अचकमतेति वारे इति ञिङोऽप्राप्तिपरे ञिश्रीत्यङ् । अयङ् गतौ अयधातौ परे निर्दुं प्रतिवर्जस्य उपसर्गस्य रेफो ल स्यादिति वक्तव्यम् । प्लायते पलायते पल्ययते निर्दुं प्रतीनाम् निरयते दुरयते प्रत्ययते । आयिढ्वमिति अयध्व व्या सि इम् धं स लोपो वा टौठीढीध इति धस्य ढो वा पक्षे तद्रूपस्थितिः । सस्य स्थितिपक्षे झप्झसीरिति सस्य द. । अयाञ्चक्रे विंजादीत्याम् । अस्फायिष्टेति वेमूदितीम् वा ॥६४१॥

६४२ । य्वोर्लोपो हस्ययि ।

य्वी ६॥, लोप १।, हसि ७।, अयि ७। ।

अस्फास्त ।

[८४] ओ प्यायी ङ् वृद्धौ ।

६४३ । पदस्तनीण् घे प्याय ताय दीप पूर जन बुधस्तु वा ।

पद ५।, तनि ७।, इण् ।१।, घे ७।, प्याय—बुध ५।, तु ।१।, वा ।१। ।

पदो घेऽर्थे इण् स्यात् तनि, प्यायादेस्तु वा ।

६४४ । इणस्तन् लोप्यः ।

इण ५।, तन् ।१।, लोप्य १। ।

अप्यायि अप्यायिष्ट अप्यास्त ।

६४५ । प्यायः पीर्यङ् ठ्योः ।

प्याय ६।, पी' १।, यङ्-ठी ७॥ ।

पिप्ये ।

[८५] तायृङ् सन्तानपालनयोगतौ च ।

अतायि अतायिष्ट ।

य च व च य्वौ तयो । वकारो दन्त्य । अस्फासीति अनिम् पक्षे यलोप । एव स्फाता प्याता । दिव्यु यङ्लुकि ऊठो अप्राप्तिपक्षे देदेति देदित हसि किं स्फायते सेवते अयि किं पलाय्यते दीव्यति ॥ ६४२ ॥

खिलात् वृद्धिः । अपादि अप्यायि अप्यायिष्ट अतायि अतायिष्ट अदीपि अदीपिष्ट अपूरि अपूरिष्ट अजनि अजनिष्ट अबोधि अबुद्ध ॥ ६४३ ॥

इण इति सामान्यार्थं तेन स्तनोर्यगिणाविव्यनेन कृतादिणोऽपि तनो लोप. । ननु तन्स्थाने इण् करणेनैवेष्टसिद्धौ तनि परे इण कृत्वा तल्लोपविधानगौरवं कथमिति चेत् सत्य तन्स्थाने इणि कृते ञ्या सेरापत्तिः तनस्थाने जातत्वेन ङित्वात् अबोधीत्यादौ गुणाभावश्च ॥ ६४४ ॥

[৯৬] গ্লহ চলনে ।

অগ্লিঢ্বম্ অগ্লিধ্বম্ অগ্লিহ্বম্ ।

[৯৭] ষেব্বঙ সেবনে ।

পরিষেবতে, ন্যষেবিষ্ট, বিষিষেবে । প্রতিসেবতে ।

[৯৮] কাশৃঙ দীপ্তৌ ।

কাশাঞ্চক্রে চকাশে ।

এব [৯৯] কাসৃঙ কুশব্দে ।

[১০০] ঈহঙ চেষ্টায়াম্ ।

ঐহিঢ্বম্ ঐহিধ্বম্ ঐহিহ্বম্ ।

[১০১] রু ঙ বধে গত্যাম্ ।

অরবিষ্ট অরোষ্ট । রুরুবিষে ।

[১০২] দে ঙ পালনে ।

৬৪৬ । দে দেঙো দিগিণ্ঠ্যাম্ ।

দে. ৬।, দেঙ ৬।, দিগি ১।, ঠ্যান্ ৭। ।

দ্বিরুক্তস্য দেঙো দিগিঃ স্যাৎ ঠ্যাম্ । দিগ্যে ।

[১০৩] ওডীঙ নভোগতৌ ।

অডয়িষ্ট ।

পিপ্যে ম্নু ধ্বীরিতি য. । যঙি পেপীয়তে যঙ্লুকি পেপিতি পেপীত অগ্লিঢ্ব মিত্যাদি ধে সলোপপক্ষে ঢৌ বা পক্ষে সস দ । পরিষেবতে পরিনির্বিষ্ণাবিতি ষত্বম্ । ন্যষেবিষ্টেতি অভ্যপীতি ষত্বম্ । বিষিষেবে ইতি দম্ভস্যার্দরিতি ষত্বম । এষ্য কি প্রতিসেবতে কাশাঞ্চাসেতি দরিদ্রাকাশীত্যাম্ অসোঽনুপ্রয়োগে বক্তব্যাৎ আত্মনেপদস্য পরস্মৈপদাদেশ । ঐহিঢ্বমিত্যাদি সুগমম্ অরোষ্টেতি রুদুসুর্নোঽবঠ্যা ইতি ইমোঽভাবপক্ষে লোপস্বরাদেশয়োস্তু স্বরাদেশো বিধির্বলবানিতি ন্যায়াদাটৌ গুণে হ্রস্বপরত্বাভাবান্ন সিলোপ. । রুরুবিষে ইতি রুঙ্ ঠ্যা. সে দ্বিত্বে রুদুসুর্নোগিতি ঠৌবর্জনাৎ নেমসুমিতি নিয়মেন নিত্যমিম্ ম্নু ধ্বীরিত্যুব্ ॥ ৬৪৫ ॥

[१०४] गुपङ गोपन कुत्सनयोः। जुगुप्सते।

[१०५] मानङ विचारे। मीमांसते।

[१०६] बधङ निन्दायाम्। बीभत्सते।

[१०७] द्युतङ ल्ट दीप्तौ।

[५६५] ग्रासुलिड्द्युतादितिङ तेनैव पम्। अद्युतत् अद्योतिष्ट।

६४७। द्युत्स्वाप्योः खेर्जिः।

द्युत् स्वाप्यो ६॥, खे ६।, जि १।।

दिद्युते। [१०८] वृतङ वृ्ल्ट वर्त्तने।

६४८। वृद्भ्यो नेम् पे स्यसनोर्वा त्वमे।

वृद्भ्य ५॥, न ।१।, इम् ।१।, पे ७।, स्य सनो ६॥, वा ।१।, तु ।१।, अमे ७।।

वृतादेः स्य-सनोः इम् न स्यात् पे, मादन्यत्र तु वा। अत-एव पम्। वर्त्स्यति। मे तु, वर्त्तिष्यते।

[१०९] स्यन्दूङ वृ्ल्ट क्षरणे।

निष्यन्दते निस्यन्दते घृतम्। निस्यन्दते हस्तीति प्राणि-घत्वान्न षः।

सुगमम्। जुगुप्सत इति कित्तिजेति सन्। बीभत्सत इति बधस्तेनैव सनि खेर्डौ च भभान्तस्येति बस्य भ। द्युतङ् तेनैव पमिति द्युतादेष्टीपेड्विधानसाम-र्थ्यात् ध्यामुभयपदमित्यर्थ ॥ ६४६ ॥

द्युतो ग्रान्तस्वपश्च खेर्जि स्यात्। दिद्युते दिद्योतिषते देद्युत्यते सुष्वापयिषति असूषुपत् ॥ ६४७ ॥

बहुवचन मणार्थम्। अतएव पमिति वृतादेरात्मनेपदिनः परस्मैपदे स्यसनो इम् निषेधादेक स्यसनोरुभयपदित्वमित्यर्थः। यथा वत्स्यति विवृत्सति। मे तु वर्त्तिष्यते विवर्त्तिष्यते। मादन्यत्र तु विवर्त्तिषा विवृत्सा विवर्त्तिषु विवृत्सु विवर्त्तिषितव्य विवृत्सितव्यम्। वृतादिश्च वृतुर्विधु शृधु स्यन्दू क्लृपू पञ्च वृता दय.। निष्यन्दते घृतमिति अप्राणिघत्वात् षत्व वा। निस्यन्दते हस्तीति प्राणि घत्वान्न ष. ॥ ६४८ ॥

[११०] क्लृपूङ् वल्ट कल्पने।

६४९। क्लपः क्लृपोऽक्लपादौ।

क्लप. ६।, क्लृप १।, अक्लपादौ ७।।

क्लपः स्थाने क्लृपः स्यात् न तु क्लपादौ। कल्पते।

६५०। नेम् पे ङ्यः।

न।१।, इम्।१।, पे ७।, ङ्या. ६।।

क्लपो ङ्या इम् न स्यात् पे। अतएव पम्। कल्प्ता। पे किं कल्पिता कल्प्ता, कल्प्स्यति, मे तु कल्पिष्यते कल्प्स्यते।

[१११] व्यथ षङ्‌ पीडायाम्।

६५१। व्यथ-ग्रह-ज्या-वय-व्यध-वश-व्यच-प्रच्छ-व्रश्च-भ्रस्ज स्वप-वच-यजादेः खेर्जिंष्ठ्याम्।

व्यथ-यजादे ६।, खे ष्ठ्याम् ७।।

एषां खेर्जिः स्यात् ष्ठ्याम्। विव्यथे।

[११२] जि त्वरा षङ्‌ स्यदे।

अत्वरिढ्वम् अत्वरिध्वम् अत्वरिद्वम्।

इति मवत् पादः।

क्लप स्थाने क्लृप' स्यात् न तु क्लपादौ पदे साध्ये। क्लपादिर्यथा क्लपा क्लपाय, क्लपस्य कर्पटस्य क्लप. क्लपी॥ ६४९॥

अत्रापि अतएव परस्मैपदमिति बोध्यम्। ततश्च द्युतादिष्ठ्यामुभयपदित्व इतादेर्द्युताद्यन्तर्गणत्वात् ष्ठ्यां स्यसनोश्च उभयपदित्वम्। क्लपस्तु द्युतादित्वात् ष्ठ्या इतादित्वात् स्यसनो. नेम् पे ङ्या इत्यनेन ङ्याश्च उभयपदित्वम्। अन्यत्र सर्व एवात्मनेपदिन.॥ ६५०॥

व्यथश्च ग्रहश्च ज्याश्च वयश्च व्यधश्च वशश्च व्यचश्च प्रच्छश्च व्रश्चश्च भ्रस्जश्च स्वपश्च वचश्च यजादिश्चेति तस्य। एषां खेर्जिः स्यात् ष्ठ्याम्। विव्यथे जग्राह जिज्यौ उवाय वय इह वेञ स्थाने वयादेशः। तस्य च वेञ स्थाने जातत्वेनैव णौ

चतुर्थपादः—मिश्रः।

[११३] पतॢज गत्यैश्वर्य्ययोः।

६५२। वच्यस्य-श्वि-पतां वोचस्थ-श्व पप्ता ङे।

वचि-अस-श्वि-पता ६।॥, वोच अस्थ-स्व-पप्ता. १।॥, ङे ७।।

एषामिते क्रमात् स्युर्ङे। प्रप्तपप्तत्।

[११४] णजटु वम उद्गिरणे। वेमतुः ववमतुः वेमिथ ववमिथ।

[११५] भ्रमु जण चलने।

(५६४) क्रमक्लमेति श्यन् वा। भ्रम्यति भ्रमति। भ्रेमतुः बभ्रमतुः।

[११६] सह जङ शक्तौ।

व्यषहत व्यसहत। [६०६] वेमसहेतोम् वा। परिषहिता।

सिद्धे इह ग्रहणं ठ्ग्रा नवे प्रच्छामिति जि निषेधस्य बाधनार्थम्। विव्याध उवाश विव्याच पप्रच्छ वव्रश्च बभ्रज्ज। ग्रहप्रच्छव्रश्चभ्रस्जा खेर्जौ कृते भ्रमखथेति ऋकारस्याकारे जेः फलाभावेऽपीह ग्रहणं ग्रहादिगणार्थम्। तेन गृह्यते पृच्छ्यते वृश्च्यते भृज्ज्यते इत्यादिषु ग्रहस्वपाद्योरिति जि। सुष्वाप उवाच स्वप साहचर्य्यात् वच इह अदादिको ग्राह्य इति जौमरा। इयाज। ठ्ग्रा कि वा व्यथ्यते। यजादिस्तु "यजिर्वपिर्वहिश्चैव वेञ्व्येञौ ह्वयतिस्तथा। वदिर्वसिश्च श्वयतिश्चैते नव यजादय"। अलविद्धमित्यादि धे सलोपपक्षे ढो वा पक्षे सस्य द.॥ ६५१॥

इति भवत्पाद।

वचिश्च असश्च श्विश्च पत् च ते तेषां वोच च अस्थश्च श्वश्च पप्तश्च ते। वचिरिति अदादिक एव भौवादिकात् ङप्राप्त्यभावात् अस इति दिवादिक एव अन्यस्मात् ङप्राप्त्यभावात्। प्रप्तपप्तदिति लृदित्वात् ङे अनेन पप्तादेशः. गदनदेति णत्वम्। एवम् अवोचत् आस्थत् अश्वत्। वेमतुरित्यादि नृवमभ्रमेति एत्व खिलोपश्च वा व्यषहत इत्यादि निविपरिस्यनूजेति वा षत्वम्॥ ६५२॥

६५३। सहवहोऽदो ढि।

सह वह ६।, अत्।१।, ओ।१।, ढि ७।।

सहवहोः अकार ओ स्यात् ढे परे। निसोढ़ा। [५७२] ओत्वान्न षः।

[११७] षद ऌ ञौ विषादे गतौ।

निषीदति। न्यषदत्। निषसाद। प्रतेस्तु। प्रतिसीदति।

[११८] शद ऌ ञौ शाते।

६५४। शदोऽपि शम्।

शद ५।, अपि ७।, शम् १।।

शीयते। अशदत्। [११९] फण मिण गतौ।

फेणतुः पफणतुः, फेणिथ पफणिथ।

[१२० राजृ ञ ण दीप्तौ।

रेजतुः रराजतुः, रेजे रराजे। [५७९] त्रिधिवल्ला-दातोऽप्येत्वम्।

एव [१२१] टुभ्राशृ ङ ण दीप्तौ।

भ्राम्यते भ्राशते। भ्रेशे बभ्राशे।

एवं [१२२] टुभ्लाशृ ङ ण भासि।

[१२३] स्वन ण शब्दे।

विष्वणति अवष्वणति मासम्। व्यष्वणत् विष्वेणतुः विषष्वणतुः। विस्वनति वीणा निस्वनति अन्नम्। [५७२] अन-व्यवेत्युतोर्न षः।

[१२४] खनुञविदारे।

[२३०] हनगमेत्युङ् लोपः, चख्नतुः चख्ने।

सुगमम्। निसीढेति वेम्सहेत्यनिम् पक्षे होढोभाविति हस्य ढेऽनेनाकारस्य ओत्वे ढभात्तथोरिति तस्य धे ष्टुभिरिति धस्य ढे ढ्रोढ्रौति ढस्य लोपे ओत्वान्न षत्वम्। एव सोढ़व्यः। वोढा वोढ़व्य.॥ ६५३॥

६५५। खन-सन-जनां ङा झसि, ये तु वा।

खन-सन जना ६।।।, ङा ।१।, झसि ७।, ये ७।, तु ।१।, वा ।१।।

खायात् खन्यात्। [१२५] चायृ ञ निशाने अर्च्चे।
अचायीत् [६४२] य्वो र्लोप इति। अचासीत्।
[१२६] लषञ स्पृहायाम्। लष्यति लषति।
[१२७ गुहू ञ संवरणे।

६६५। गुहो णोरूः।

गुह ६।, णी. ६।, ऊ १।।

गुहो णोरूः स्यात्। गूहति गूहते। अगूहीत् अघुक्षत्।

शदॢ्लृजौ शाते इत्यस्मादव्विषये म स्यात् यस्या विभक्तौ शप् सम्भवति तत्रा-त्मनेपदमित्यर्थ। शीयते शीयेत अशीयत। अपि किम्? अशदत् शशाद शत्ता शद्यात् शत्स्यति अशत्स्यत्। फिसतुरित्यादि फणादित्वात् एत्व खिलोपश्च वा। विधिबलादित्यादि राजृञ्‌्र प्रभृतीना फणादिपाठबलादाकारस्यापि एत्व खिलोपश्च इत्यर्थ। भ्राशत इति क्रमक्लमेति श्यन् वा। भ्रेशे इति फणादित्वात् खिलोपादि-र्वा। अवभ्रणातीति विधानबलाटकारान् परस्यापि षत्वम्॥ ६५४॥

खनश्च सनश्च जन च ते तेषाम्। एषा ङा स्यात् झसि ये तु वा। खात' सात जात। खायते खन्यते सायते सन्यते जायते जन्यते। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पिति झसि परे न स्यादिति बोध्यम्। तेन यङ्लुकि चङ्खन्ति चङ्खसि ससन्ति ससंसि जञ्जन्ति जञ्जसि एव वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तनोतेर्ङा स्यात् वा यकि इति बोध्यम्। तायते तन्यते। तथा च तदूरीकृत्य कृतिभि-र्वाचस्पत्य प्रतायते इति माघ। अचायीदिति वेमूदिदितीम् वा पक्षे य्वो- र्लोप इति यलोप.। लष्यतीति क्रमक्लमेति श्यन् वा॥ ६५५॥

कृति गुह्य गोह्यमित्युदाहरता अचि परे एवाय विधिरिति ज्ञापितम्। गूहति गूहिता गीढा गूहिष्यति घोक्ष्यति अतएव गुहो ङिदचीति जौमरा.। अघुक्षदिति वेमूदिदित्यत्र वाशब्दस्य गुह' सेरिमोविलक्षणविकल्पार्थत्वात् से. अनिम् पक्षे सिरेव न स्यात् अनिमत्वात् सगेव॥ ६५६॥

९५७ । गुह-दुह-दिह-लिहां टीमदन्त्ये न सिः सक् वा ।

गुह दुह दिह-लिहा ६।॥, टीमदन्त्ये ७।, न ।१।, सि १।, सक् ।१।, वा ।१। ।

एषां टीमदन्त्ये परे सिर्न स्यात्, सक् च वा स्यात् । अगूढ़ अघुक्षत ।

९५८ । सकोऽल्लोपोऽच्यव्वे ।

सक ६।, अत्-लोप १।, अचि ७।, अव्वे ७। ।

सकोऽकारस्य लोपः स्यात् अव्वे अचि परे ।

अगूहिषि अघुक्षि । अगुह्वहि अघुक्षावहि । दन्त्ये किम्, अगूहिष्महि अघुक्षामहि । अव्वे किम् । अगूहिषत अघुक्षन्त ।

व्या म टीम टौमि दन्त्यष्टीमदन्त्य तस्मिन् । लिहामिति परत जनिष्यमाणत्वेन सम्बन्धी य सि स न स्यात् एतेन सेर्जातत्वलाभिधानात् अपी न प्रसङ्ग सक्कृतो विप्रतिषेधो यद्वाधित तद्वाधितमेवेति न्यायादित्यर्थ । अन्यथा पञ्चम्यैव सिद्धे षष्ठ्या वैयर्थ्यं स्यात् । सिर्नित्य निषिध्यते इणवेति विहित. सक् च विभाष्यते इत्यर्थ' । अगूढेति इस् पचे सेर्निषेधे अरवसाभावादिमोऽभावे होढोभाविति ढभात्तयोरिति ढ्रोढ्रि घंश्चेति । अघुक्षतेति तनि अनिम् पचे सकि हस्य ढे भभान्तस्येति गस्य घे षढो क से इति ढस्य के क्किलादिति षत्वम् । एवम् अदुग्ध अधुक्षत अदिग्ध अधिक्षत । अलीढ अलिक्षत । एवञ्च थास् ध्वम् वहिष्वपि यथायोग्यमुदाहर्त्तव्यम् । किञ्च प्रत्ययत्वेन दन्त्यवकारादर्वहे प्राप्तत्वमेव दन्त्योपादान क्रतम् अन्यथा ढीमतो इत्युक्तावपीष्टसिद्धे ॥ ९५७ ॥

अतो लोप अल्लोप न व्वस् अव्व तस्मिन् । अघुक्षि इति गुह इ सक् होढोभो भभान्तस्येति गस्य घ षढो क. से षत्वम् अनेन सकोऽल्लोप इम् पचे अगुहिषोति बोध्यम् । अगुह्वहीति गुह वहि सेर्निषेधे सकोऽप्यप्राप्तिपचे वकारस्य दन्त्यत्वेन झसत्वाभावात् होढोभाविति न ढ । पचे सकि आत्तिमभवोति आत्वे अघुक्षावहीति दन्त्य किम् अघुक्षामहीति दन्त्यपरत्वाभावात् गुहदुहदिहलिहा इत्यस्याप्राप्तौ वेमत्वादनिम् पचे इणषोऽनिमिजुड इत्यनेन सकि आत्तिमभवोति आत्वम् । इम् पचे तु अगुहिष्महि इति बोध्यम् । अव्वे कि गुह अन्त इणष इति

[१२८] हृञ् हृत्याम् ।

६५९ । इगुङ् मँढीस्यनिम् किद्गमस्तु वा ।

इगुङु ५।, म ढीसि ।१।, अनिम् ।१।, कित् ।१।, गम ५।, तु ।१।, वा ।१।।

इगुङ ऋवर्णान्ताच्च परा मे स्थिता अनिम् ढी सिश्च कित् स्यात्, गमस्तु वा। अहृत अहृषाताम्। हृषीष्ट।

[१२९] टु डु भृञ भरणे। बभृव।

[१३०] दान ञ आर्जवे छिदि। दीदासति दीदांसते।

एवं [१३१ शान ञ तेजे। शीशासति शीशासते।

[१३२] भजी ञ भागसेवयोः। भजते। भेजे भेजिथ बभक्थ।

[१३३] श्रि ञ सेवायाम्।

[६१३] जिश्रीत्यङ् अशिश्रियत् अयिता।

[१३४] रन्जी ञ रागे।

६६० । रन्जोऽपघकानासघ्णिनौ नलोपो ञौ तु मृगरमणे ।

रन्ज ६।, अप् घक-अन-अस्-घ्णिनौ ७।, न लोप १।, ञौ ७।, तु ।१।, मृगरमणे७।।

रजति रजते। ररजतुः ररञ्जतुः।

सकि लोपोऽतोऽढेचोरित्यकारलोपे अघुचन्त इति। अकारेऽवश्यलोपस्थेऽपि अञ्चे इति कृत ज्ञापयति। लोपोऽस्योमाङोरिति लोपोऽतोऽढेचोरिति हसल्लोपो-ऽश्नित्ययोरित्येतेभ्योऽन्यसूत्रेण अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वं नास्तीति तेन लुगङ्गोऽप-इत्यादिना अकारलोपे स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् मान्तोऽदनत इत्यत्र प्रवृत्तौ दुहते दिहते लिहते इत्यादि सिद्धमिति ॥६५८॥

इक् उङ्-यस्य स इगुङ। इगुङ् च ऋश्च इगुङृ तस्मात्। ढी च सिश्चेति मे ढीसि मढीसि। नास्ति इम् यस्य सोऽनिम् इति मढीसेर्विशेषणम्। यथा ञधौ भिदिर् भित्सीष्ट अभित्त बुध्यौङ भुत्सीष्ट अबुद्ध सृज्यौङ् सृक्षीष्ट असृष्ट डुकृञ् कृषीष्ट अकृत। कृञगि हिंसे स्यात् गृदृङ्रित्यनिम् पचे कीर्षीष्ट अकीर्ष्ट। गमन्तु सङ्गसीष्ट सङ्गंसीष्ट समगत समगस्त, बभ्रुवेति नेमस्तुमिति इम् निषेधः। दीदा-

[१३५] त्विषीञ कान्तौ । अत्विक्षत् त्विक्षौष्ट ।

[१३६] यजै ञौ देवार्च्चा दान सङ्गतौ ।

[६५१] व्यथग्रहेति जिः, इयाज ।

६६१ । ग्रहस्वपाद्योः कङिल्कितोर्जिः ।

ग्रह स्वपाद्यो ६॥, कङित् कितो ७॥, जि १॥ ।

ग्रहादेः किति ङिति, स्वपादेः, किति, जिः स्यात् ।

ईजतुः ईजुः इयजिथ इयष्ठ ।

[१३७] डु वपौ ञे मुण्ड वोजोत्योः । प्रणुवाप ।

(१३८) वहैञौ प्रापणे ।

प्रण्यवाक्षीत्, अवोढ । उवाह ऊहे ।

सतीति किन्तिजेति सन् खिर्ङौ च । भेजिथेति सृजदृशेति वेम् ग्रयितेति नेमे का-जेत्यत्र श्विवर्जनादिम् ॥६५९॥

अप् च यकश्च अस् च व्णिनिश्चेति तस्मिन् । यथा रजति रजको रजन रज रागी । घ्णिनिरिति कृत्प्रत्ययो वक्तव्य । अस्य घकारो जस्य गकारार्थं पूर्व-णकारो वृद्ध्यर्थं । शेष इकार उच्चारणार्थ. । रञ्जनमिति जग्रन्तस्यैव । ररजतुरिति स्यात् ठ्यपिदिति कित् पक्षे न लोप । अत्विक्षदिति त्विषो जभासे वृशषेति सक् । त्विक्षौष्टेति इगुड्ङुरिति कित्वान्न गुण ॥५६०॥

ग्रहश्च स्वपश्च ग्रहस्वपौ तावादी ययोस्तौ ग्रहस्वपादी तयो । कङनवितौ यस्य स कङित् कङिश्च किच्च कङिल्कितौ तयो । स्वपग्रहाद्यो' किदखोर्जिरिति कृतेऽपीष्टसिद्धौ कङिल्कितोरिति गौरवम् कथमिति चेन्न । अनिम्सनोऽगुणत्वे ज्याप्रभृतीनाम् अनिमा सनि जेरापत्तेः । वस्तुतस्तु सनोऽगुणत्वे ग्रहस्वपप्रच्छामिति नियमादन्येषामनिमि सनि जे प्रसङ्गाभाव । गौरव स्पष्टार्थम् । व्यथग्रहेति सूत्रे पठिता ग्रहादय स्वपादयश्च । यथा गृह्यते गृह्णाति जीन. जीनाति विध्यते विध्यति उश्यते उशन्ति । व्यचस्तु तत्रोपादान क्या खेर्जिं प्राप्त्यर्थमेव । व्यचोजिर-ञ्णिदसीति अनेन ञित् णित् अस् प्रत्ययोऽन्यत्र जे' कर्त्तव्यत्वात् । पृच्छ्यते पृच्छति वृश्च्यते वृश्चति भृज्ज्यते भृज्जति सुप्यते उच्यते इज्यते इत्यादि ईजतुरिति व्यथग्रहेति खेर्जिं. अनेन मूलधातोर्जिं.। इयजिथ सृजदृशेति वेम् अनिम् पक्षे प्रच्छादीति

[१३९] वेञ् स्यूतौ ।

६६२ । ठ्यां न वे-प्रच्छाम् ।

ठ्या ७।, न ।१।, वे प्रच्छाम् ६॥ ।

वेञ् प्रच्छि व्रश्चि भ्रस्जीनां जिर्न स्यात् ठ्याम् । ववौ ववतुः ।

६६३ । वेञो वय् वा ।

वेञ ६।, वय् ।१।, वा ।१। ।

वेञो वय् स्याद्वा ठ्याम् । उवाय ऊयतुः ।

६६४ । य वः किति ।

य ।१।, व १।, किति ७। ।

वेञो यस्य वः स्याद्वा ठ्यां किति । ऊवतुः ।

[१४०] व्येञ् वृतौ ।

६६५ । ना व्येष्ठ्याम् ।

न ।१।, आ ।१।, व्ये ६।, ठ्याम् ७। ।

व्येञ आ न स्यात् ठ्याम् । विव्याय ।

षड् । प्रणवाप इति गदनदेति णत्वम् । प्रणवाचीदिति ष्टोढोभौ प्रजवदेति ञ्चि गदनदेति णत्वम् । अवोढेति वह तन् सि औदित्वान्नेम् भ्भस्वादिति सेर्लोप हस्य ढत्वे सहवह इति ओत्वे ढभात्तयोरिति तस्य धत्वे ष्टुभिरिति धस्य ढत्वे ढ्रौढ्रीति ढलोप ॥६६१॥

वेश्च प्रच्छश्च वेप्रच्छ । प्रच्छ इति बहुवचन गणार्थम् । तेन व्यथग्रहेति सूत्रे प्रच्छादयो ग्रहादिगणसमाप्तिपर्य्यन्ता इत्यर्थ । अत आह । प्रच्छि व्रश्चि भ्रस्जीनामिति । वेञ् निषेधेऽपि तदादेशस्य वयोजिर्न निषेध । अन्यथा तत्र वयोग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् । ववौ इति वेञ एचोऽशित्या णप् व्यथग्रहेति प्राप्तव्यखेजिर्न स्यात् नवातो डौ । ववतुरिति व्यथग्रहेति खेर्ग्रहस्वपाद्योरिति मूलधातो र्जिर्नाभूत् ॥६६२॥

उवाय व्यथग्रहेति खेजि ऊयतुरिति व्यथग्रहेति खेर्ग्रहस्वपाद्योरिति मूलधातोश्च जिः ॥ ६६३ ॥

वेञो यस्यासम्भवात् तदादेशस्य वय एव यकारस्येत्यर्थः ॥ ६६४ ॥

६६६ । जिं वान्यः किति ।

जिं २।, वा ।१।, अन्यः १।, किति ७।

ह्वेर्य्योऽन्यो भागी जिं वा प्राप्नोति व्याम् किति । विव्यतुः विव्ययतुः विव्ययिथ ।

[१४१] ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च । अह्वत् अह्वत अह्वास्त ।

६६७ । ह्वो ह्वे जिः ।

ह्व ६।, ह्वे ६।, जिः १।।

ह्वेर्ह्वो जिः स्यात् । जुहाव जुहुवतुः । [१४२] एै वसो निवासे ।

६६८ । स त् स्यरे ।

स ।६।, त् ।१।, सि ७, अरे ७।।

सस्य त स्यात् अरे से परे । अवात्सीत् अवात्ताम्, उवास ऊषतुः ।

[१४३] वदै वाचि । अच्छवदति । [५७४] व्रजवदेति व्रिः ।

अवादीत् उवाद ऊदतुः ।

[१४४] टुं ओश्वि इर् गतिवृद्ध्योः ।

[५६५] शासुक्लिदृद्युदिति ङः वा । अश्वत् ।

६१२ जिश्वोत्यङ् वा । अशिश्वियत् अश्वयीत् ।

व्येञ्ह्वतावित्यस्य ठ्यां एचोऽसित्येति आकारो न स्यात् । ठ्यामित्युपादानं कितीत्यस्य वाशब्दस्य च निवृत्त्यर्थम् । विव्याय ञ्णित्यन्ते जुष्टोरिति वृद्धिः ॥ ६६५ ॥

विव्यतुरिति मूलधातोर्जौ कृते श्नुध्वोरिति य । पक्षे विव्ययतुरिति यलायेति अयादेश । उभयत्र खेर्नित्य जि । विव्ययिथेति सृजदृशीत्यत्र व्येवर्जनान्नित्यमिम् । अह्वदिति वक्तव्यसख्ये ति ङे उसेचीत्याकारलोप. । अह्वत अह्वास्तेति लिव्यस्तु मे इति ङो वा ॥ ६६६ ॥

जे पुनरुपादानात् ठ्यां किति वा इति वयाया न वृत्ति । ह्वयतेर्यत्र द्वित्व तत्र खेर्मूलधातोश्च द्विर्निमित्तको जि. स्यात् इत्यर्थः । [illegible]या जुहाव अजूहवत् जुहूयति जोहूयते ॥ ६६७ ॥

स इति लुप्तषष्ठ्येकं त इति लुप्तप्रथमैकम् । अरे कि [illegible] । अवात्तामिति

६६९। श्वेर्जिर्वा यङ्ठ्योरङ्सनोः।

श्वे ६।, जि. १।, वा।१।, यङ्ठ्री ७॥, अङ्-सनो ७॥।

श्वे र्जिर्वा स्यात् यङि ठ्याम् ञेः परे अङि सनि च।

शुशाव शिश्वाय शुशुवतुः शिश्वियतुः। श्वयिता। शूयात्।

इति मिश्रपादः।

इति श्वाद्यध्यायः।

अन्तरङ्गत्वान्निरवकाशत्वाच्च आदौ सस्य तकारे पश्चात् सेर्लोपः जौमरा अप्येवम्। न च आदौ सेर्लोपेऽपि त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् वृद्धिवत् सस्य तकारेण भाव्यमिति वाच्यम्। तस्य लोपे सति त्यस्वरूपेण विहित यत् कार्य्यं तदेव स्यात् न तु त्यस्य वर्णविहितमिति। तेन सौ विहितत्वात् वृद्धिः सकारे विहितत्वात् सस्य तकारो न स्यात् इति। अन्यथा अबुद्ध इत्यादौ सेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् सकारे परे झभान्तस्येत्यादिना बकारस्य भकारापत्तिः। रामानन्दकाशीश्वरौ तु प्रत्ययलोपस्य बलवत्वादादौ सेर्लोपे सकारपरत्वाभावात् सस्य तकाराभावे आवास्तामित्याहतु। तद्धेयम्। एकन्यायादबलवता सिलोपेन न्यायादबलवत्तरस्य तकारादेशस्य बाधितुमशक्यत्वात् अच्छवदतीति व्याच्छस्येति समास.। अवादीदिति व्रजवदेति त्रि। अश्वदिति टुओश्वि शासलिदद्युदिति ङ वचस्वश्वि पतामिति श्वः। अश्वयीदिति पक्षे स्या सौ नेमेकाजेत्यत्र श्विवर्जनादिमि सेर्लोपे व्रजवदेत्यत्र श्विवर्जनात् न त्रि ॥ ६६८ ॥

यङ् च ठी च यङ्ठ्यौ तयोः। अङ् च सन् च अङ्सनौ। ञेः परावङ्सनौ तयोः। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् श्वेर्यङादौ द्वयोरेव जि. स्यात् पक्षे द्वयोरेव जिर्न स्यात् इत्यर्थः। अन्यथा अशूशवदित्यादौ प्रागच्कार्य्यादिति नियमाद्दादौ द्वित्वे खेर्जिर्न स्यात्। यथा शुशाव शिश्वाय इत्यादि एवं शोशूयते शेश्वीयते अशूशवत् अशिश्वयत् शुशावयिषति श्वयितेति नेमेकाजेत्यत्र श्विवर्जनादिम्। शूयादिति यहस्वपाद्योरिति जिः घौऽज्य्यरे इति दीर्घः॥ ६६९ ॥

इति मिश्रपाद.। इति श्वाद्यध्यायः।

प्रथमः पादः—अदादिः ।

[१४५] अद्लौ भक्षणे ।

६७० । लुगद्भ्योऽपः ।

लुक् ।१।, अद्भ्य ५॥, अप ६। ।

अदादेः परस्य अपो लुक् स्यात् । अत्ति ।

६७१ । हुझसो हेर्धिः ।

हु झस ५।, हेः ६।, धिः १। ।

होर्झसाच्च परस्य हेर्धिः स्यात् । अद्धि ।

६७२ । हसाद्भ्यां दिसिर्लोपामौ ।

हस्-अद्भ्या ५॥, दि-सि ६।, लोपामौ १॥ ।

हसात् परयोर्दिस्योर्लोपः स्यात् अदः परयोः अम् स्यात् । आदत् आदः ।

बहुवचनं गणार्थम् । घे शपि इत्यत्र अदादिवर्जनेनैवेष्टसिद्धौ अदादेः शपं विधाय तत् लुक्करणं कदाचित् अदादेः शप स्थित्यर्थं तेन सर्वा एवाहनत् प्रथगिति चक्षीत्यादि सिद्ध्यति । वस्तुतस्तु लघिर् रुद रोदने तुर्लिं वेगे इत्येताभ्यां तो भावादि ढे वोदुडोऽव्रत इत्यनेन गुणविकल्पे रोदितं रुदितं तेन तोरितं तुरितं तेन इत्यादि सिद्ध्यर्थम् । लुक्करणात् युतः युवन्ति इत्यादौ न गुणः ॥ ६७० ॥

यथा जुहुधि रुन्धि ग्धौ जः रुन्धि अद्लौ अद्धि । वशलु उड्ढि च अत्र भ्रस्जराजेति षड् झप्झसोरिति षस्य ड । धौ पिपर्ति पिण्ढि चकास्ति चकाद्धि इत्यादि । परत्वाद्विशेषत्वाच्च तातयादेशेनायं बाध्यते । तेन त्वम् अत्तात् तादित्यादि ॥ ६७१ ॥

दिसिवित्येकवचनं यथासंख्या निरासार्थं दिसिरिति ध्या एव टाम्तु सिच्यवधानादसम्भवः । यथा अलेट् अहन् अभुनक् अवट् अपिनट् इत्यादि ॥ ६७२ ॥

६७३। घस्लृदः सन् घ्यल् घञि।

घस्लृ ।१।, अद ६।, सन्‌ टी-अल्‌ घञि ७।।

अदो घस्लृ स्यात् सनि ट्याम् अलि घञि च। (५६५) लित्वात्‌ ङः। अघसत्‌।

६७४। ठ्यां वा।

ठ्या ७।, वा ।१।।

जघास आद। [२३०] हनगमेत्युङ्‌ लोपः। जक्षतुः, आदतुः जघसिथ आदिथ। [१४६ प्सा ल भक्षणे। प्रणिप्साति।

६७५। द्विषविदातोऽनुस् वा।

द्विष विद आत ५।, अन्‌ ।१।, उस्‌ ।१।, वा ।१।।

द्वेष्टेर्वेत्तेरादन्ताच्च परोऽन् उस्‌ स्याद्वा। अप्सुः अप्सान्‌। [१४७] वश ल कान्तौ। वष्टि। [६६१] ग्रहस्वपाद्यो-रिति जिः। उष्टः उशन्ति। अवट्‌। उवाश।

सन्‌ च टी च अल्‌ च घञ्‌ चेति तस्मिन्‌। जिघत्सति अघसत्‌ हनगमेत्यत्र ङवर्जनात्‌ न उङ्‌लोपः। प्रघस घास ॥ ६७३ ॥

अदो घस्लृ स्यात्‌ वा ठ्याम्‌। जक्षतुरिति हनगमेत्युङ्‌लोपे झप्‌झसीरिति घस्य कत्वे शासवसघसेति षत्वम्‌। अत्र अदौ भक्षे लृघसौ पक्षे इति द्वाभ्यामेव आद जघास इत्यादि सिद्धावपि ठ्या वेति सूत्रविधानं ज्ञापयति घसतेरपि अद-तुल्यत्वं स्यादिति। तेन सृजदृशेत्यत्र अदो वर्जनादेव घसो वर्जने सिद्धे जघ-सिथेत्यत्र इमि विकल्पाभावे नेम्सुमिति नियमात्‌ वसोऽरसेति नित्यमिम्‌। न च स्थानिवत्त्वादेव अदतुल्यत्वमिति वाच्यम्‌। धात्वादेशाना स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात्‌। अन्यथा अजधातोः स्थाने जातस्य वीधातो सेमत्वापत्ते। हनस्थाने जातस्य वधधातोरनिमत्वापत्तेश्च। प्रणिप्सातीति गदनदेति णत्वम्‌ ॥ ६७४ ॥

अद्विषु अद्विषन्‌ अविदु अविदन्‌ उसेचीत्याकारलोपे अप्सुः अप्सान्‌ अन्‌ इति व्या एव ट्यान्तु द्विष. सकारव्यवधानान्न प्रसङ्गः। अविद्युः। विदधातोस्त

[१४८] हन् लौ हिंसागत्योः।

६७६। वनतनाद्यनिमां ञम्लोपो झस्-यप्यतिक्यणौ।

वन तनाद्यनिमां ६॥, ञम्लोप १।, झस् यपि ७।, अतिकि ७।, अणौ ७।।

एषां ञम्लोपः स्यात् अणौ झसि यपि च, न तु तिकि। प्रणिहतः। [१८९] हनो ङ्गो घ्नः। घ्नन्ति। प्रहण्वः प्रहन्वः प्रणण्मः प्रहन्मः।

६७७। जह्येधि-शाधि हन्यस्ति-शास्ति हिना।

जहि एधि शाधि ।१।, हनि अस्ति शास्ति ।६।, हिना ७।।

एषां हियुक्तानां क्रमादेते स्युः। जहि।

६७८। हनो वधष्टीव्यलि टीमे तु वा।

हन ६।, वध १।, टीव्यलि ७।, टीमे ७।, तु ।१।, वा ।१।।

हनो वधः स्यात् व्याम् व्यामलि च, टी मे तु वा। अवधीत्।

अनुस्सिद्धेरिति नित्यमुसि अवेदिषु असासिषु। वष्टीति वशलुम्धि शक्रा-जेति षड्। अवट् इति हसाङ्ग्रामिति दिस्योर्लोपे शक्राजेति षड् षोड फे ॥७५॥

नास्ति इम् यस्मात् सोऽनिम्। वनश्च तनादिश्च अनिम् चेति ते तेषाम्। ञमो लोप ञम्लोप। झसश्च यप् च झसयप् तस्मिन्। न तिक् अतिक् तस्मिन्। नास्ति णुर्यस्मिन् सोऽण तस्मिन्। वनव्यापृतौ। यत वति प्रवत्य। तत तति प्रतत्य। चत चति. प्रचत्य। हत. हति प्रहत्य। गत गति प्रगत्य। झसि कि वन्यते इत्यादि। अणौ कि ववन्ति इत्यादि। अतिकि कि वन्तिरित्यादि। प्रहण्व इत्यादि वस्य प्रत्ययत्वात् दन्त्यत्वे झसत्वाभावात् ञमो लोपाभावे मवान्तहन इति वा णत्वम् ॥ ६७६ ॥

जहिश्च एधिश्च शाधिश्चेति। हनिश्च अस्तिश्च शास्तिश्चेति जहीति पक्षे तातङ्ङपि हतात् ॥ ६७७ ॥

टी च ढी च अल् चेति तस्मिन्। ट्यादौ हन्ते. प्रयोग निषिध्य वधहतार्विति

६७९ । खेर्हो घो ञ्णिति च ।

खि ५।, ह ६।, घ १।, ञ्णिति ७।, च ।१।,

खेः परस्य हनो हस्य घः स्यात् ञिति णिति च ।

जघान, जघ्नतुः । हन्ता । वध्यात् । प्रहणिष्यति ।

[१४९] द्युल अभिसर्पणे ।

६८० । रपिद्धस्युतोऽह्रेर्व्रिः ।

र पित्-हसि ७।, उत ६।, अह्रे ६।, व्रि १।।

अह्रेर्धोरुकारस्य व्रिः स्यात् पिति हसे रे। द्यौति द्युतः द्युवन्ति। [१५०] यु ल मिश्रणे अमिश्रणे च । यौति यविता । [१५१] नु ल स्तुतौ । अनावीत् अनौवीत् । नुनुविव । [१५२] क्ष्णु ल तेजने । क्ष्णविता । [१५३] ष्णु ल प्रस्रुत्याम् ।

[५७९ स्नुक्रमोऽमे इतीम् । अस्नावीत् । [१५४] इन ल गतौ ।

६८१ । यिनोऽच्यणौ ।

य ।१।, इन ६।, अचि ७।, अणौ ७।।

इनो यः स्यात् अणौ अचि । यन्ति ।

औवादिक प्रयुज्यत इत्यर्थ. । तेन अवधीदित्यादौ नधवातोरौदित्वाभावाद्वसी-ऽवस्येतीम् हसादे सेम इत्यत्र वधवर्जनात व्रि । एव वध्यात् वध्यास्ता वध टौमे तु आवधिष्ट आहत ॥ ६७८ ॥

चकारादर्थद्वयम् । खे परस्य हनो हस्य घ स्यादित्येकोऽर्थं । हनो हस्य घ स्यात् ञिति णिति च परे इत्यपरोऽर्थं । खे परस्य यथा जघनिथ जिघांसति जङ्घन्यते । ञिति घातयति णिति अघानि घातक घात घात प्रहणिष्यतीति स्यस्येन इति इम् नादिह्नमीनेति णत्वम् ॥ ६७९ ॥

रश्चासौ पिच्चासौ हस् चेति रपिद्धस् तस्मिन् । न ह्रि अह्रि तस्य । द्यौति यौति । अह्रि कि जुहोति । यवितेति नेमेकाजेत्यत्र युवर्जनादिम् । अनावी-दित्यादि वेमूदितीम् नुनुविवेति अठ्या इत्युक्तेर्नित्यमिम् । क्ष्णवितेति नेमेकाजेत्यत्र क्ष्णु वर्जनादिम् ॥ ६८० ॥

६८२ । गा ध्याम् ।

गा ।१।, ट्याम् ७। ।

इनो गा स्यात् ध्याम् । अगात् इयाय ।

६८३ । खे: किति घं: ।

खे ६।, किति ७।, घं १। ।

इन: खे: घं: स्यात् किति ध्याम् । ईयतु: ।

६८४ । अगेढ्याम् ।

अगे ६।, ध्याम् ७। ।

अगेरिनो घं: स्यात् किति ध्याम् । ईयात् । अगे: किम् ? अन्वियात् । [१५५] अधीक ल स्मरणे ।

६८५ । इन्वदिक: ।

इन् वत् ।१।, इक ६। ।

इन् इव इक: कार्य्यं स्यात् रूपञ्च तद्वत् ।

[१५६] या ल गतौ । प्रणियाति ।

एवं [१५७] वा ल गमनहिंसयो: ।

[१५८] द्रा ल स्वप्ने पलायने च ।

[१५९] ख्या ल ख्यातौ कथने च । अख्यत् । [१६०] मा ल माने । प्रणिमाति । मेयात् ।

ग़ुर्व्वारिति प्राप्तव्यस्य इयो बाधक अस्य नकारो भूस्थापिवेत्यादिषु विशेष ज्ञापनार्थ ॥ ६८१ ॥

अगादिति भूस्थापिबेति सि लुक् ॥ ६८२ ॥

ङिभूतादिनधातौ ढ्या. अन्यत्र कितोऽसम्भवादेव ठ्यामिति व्याख्यात ईयतु-रिति यिनोच्चणाविति यकारेऽनेन खेर्घं. ॥ ६८३ ॥

नियमोऽय ढ्या किति अगेरिन एव दीर्घं न तु समेरिति । ईयात् । अगे. किम् अन्वियात् समियादित्यादौ घोऽच्य्यरे इत्यनेनापि न दीर्घं ॥ ६८४ ॥

अधील् स्मृत्यामिति अयं धातु. कातन्त्राद्यैरिकस्मरणे इति पठ्यते तन्मतमवलम्ब्य

[१६१] विद ल ज्ञाने।

६८६। वेत्तेः कीपं ठीपं वा।

वेत्ते ५।, कीपं १।, ठीप १।, वा ।१।।

विदः परस्य क्याः पस्य ठ्याः पं स्याद्वा।

वेद विदतुः विदुः, वेत्थ विदथुः विद, वेद विद्व विद्म। पक्षे सुगमम्।

६८७। ङाम् वा ठ्यां ग्यान्तु क्रनु।

ङाम् ।१।, वा ।१।, ठ्या ७।, ग्या ७।, तु १।, क्र ।१।, अनु ।१।।

वेत्तेः ठ्या ङाम् वा स्यात् ग्यान्तु क्रञ एवानुप्रयोगः।

६८८। तन्भ्यः शुप् रे घे।

तन्भ्य' ५।।।, शुप् ।१।, रे ७।, घे ७।।

विदाङ्करोतु वेत्तु।

६८९। क्रञोऽद्वणौ रे।

क्रञ ६।, अत् ।१।, अणौ ७।, रे ७।।

क्रञोऽकार उ. स्यात् अणौ रे। विदाङ्कुरुताम्। वित्ताम् अविदुः अविदन्।

इक् इत्युक्तम्। अधिकग्रहणमन्यपूर्वस्य केवलस्य च प्रयोगनिरासार्थम्। यथा अध्येति अधीतः अधियन्ति अध्यगात् अधीयाय अधीयतुरित्यादि। अधीयादियादौ तु सह यौं र्घ इत्यनेनैव दीर्घं। एवं गमिनिङीरित्यादावपि अधिजिगमिषति इति बोध्यम्। समीतयोः राघवयोरधीयन्निति भट्टौ। अधीयन्निति तु आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् इन्वदिक् इत्यस्यानित्यत्वात् यिणोऽच्यणावित्यस्याप्राप्तौ शुध्वोरिति इयि कृते सिद्धम्। प्रणियातीति सोऽहनवायेति णत्वम्। अध्यदिति वक्तव्यस्येति ङ उसेचीत्यालोप.। प्रणिमाति पतपददामेति णत्वम्। मेयादिति दामागै इति ङ ॥ ६८५ ॥

स्थानिवदादेश इति न्यायात् ठीपस्य कीपतुल्यत्वान्न ङित्वम्। न ङाम् न वा वेत्थेत्यादाविम् ॥ ६८६ ॥

ङित्वान्न गुण क्रनु इत्यनेन अस्भुवोरनुप्रयोगौ निषिद्ध. ॥ ६८७ ॥

तनोति सनोति ॥ ६८८ ॥

६९० । घ्यां सौ र वा दधोः ।

व्या ७।, सौ ७।, र ।१।, वा ।१।, द-धो ६॥ ।

दधो. रेफः स्यात् वा सौ घ्याम् । अवेः अवेत्, अवित्तम् अवित्त । विदाम्बभूव विवेद । [१६२] अस ल भुवि ।

६९१ । लोपोऽस्त्यसोर्ङिद्रसौ रघ्याम् ।

लोप १।, अस्ति-अ-सौ ६॥, ङित् र सौ ७॥, अघ्याम् ७। ।

अस्तेरकारस्य ङिति रे, सस्य च से, लोपः स्यात्, न तु घ्याम् । स्तः सन्ति, असि, एधि, आसीत् आस्ताम् ।

अत् उ इत्युभय लुप्तप्रथमैकम् । विदाङ्कुरुतामिति विद ता डामि कञोऽनुप्रयोगे शुपि गुणे अकारस्य उ । रामानन्दकाशीश्वरौ तु कञोऽकारस्य शुपाव्यपहितस्यैव सम्भवाद्व्यवहितेऽपि स्यादित्याहतु । रामतर्कवागीशो न किमप्याह । केचित्तु अणौ परे रे परे यस्मात् परोऽगुर्भवति तस्मिन् रे परे कञोऽकार उ स्यादित्याहु । वस्तुतस्तु तथा वक्तव्ये पुस सन् खप्यस्परे इतिवत् कञोऽणपरे रे इत्येवाद्वदिष्यत् । किञ्च नास्ति णयस्य स्थाने सोऽण तस्मिन् अणाविति रे इत्यस्य विशेषणम् । शुपी गुणाभावादत शुवेव अगुणो र इत्यर्थ । अविदन्नित्यादि त्रियविद्रेति उस वा ॥ ६८९ ॥

अवेरिति शपो लुकि हसाङ्ग्रामिति सेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति दकारस्य रेफपक्षे विसर्ग । एव रुधिर्धौञ अरुणरित्यादि एवञ्च गर्धियुं इत्यस्य यङ् लुकि घ्या सौ जरीगृध इत्यस्मात् हसाङ्ग्रामिति सेर्लोपे विराममाश्रित्य झभान्तस्येति गस्य घत्व त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणे अजरीघर्ध इत्यस्य धकारस्यानेन रेफे ढ्रौढ्रीति पूर्वरेफस्य लोपे तत्पूर्वस्य दीर्घे रेफस्य विसर्गे अजरीघा रीणो रिणिरणि च कृते अजरिघा अजर्घा । एव हृधु अवरीवा अवरिवा अवर्वा घोऽनित इति दीर्घे तर्द अताता नर्द अनाना स्पर्द्धङ् अपास्पा. पक्षे दधोरेफाभावे तु अवेत् अरुणत् अजरीघत् अवरीवत् अतातत् अपास्पत् इत्यादि ॥ ६९० ॥

अश्च स च असौ अस्तेरसौ अस्त्यसौ तयो । ङिच्चासौ रश्चेति ङिद्र ङिद्रश्च स च ङिद्रसौ तयो स इत्यनुकारान्तग्रहणात् सि से ख इति लयोर्णा ग्रहण तेन आसि व्यतिसे व्यतिस्व इत्युभयत ङिद्रपरत्वादकारस्य सकारपरत्वात् सस्य च

६९२। भूररे।

भू १।, अरे ७।।

अस्तेर्भूः स्यात् अरे। अभूत्।

६९३। प्रादुर्गीकः सः षोऽच्ये।

प्रादुर् गि इक' ५।, स ६।, ष १।, अच्-ये ७।।

प्रादुःषन्ति प्रादुःष्यात् निषन्ति। [१६३] मृजू ल ष शुद्धौ।

६९४। मृजोऽकङिति ञि र्वा त्वच्यणौ।

मृज ६।, अकङिति ७।, ञि १।, वा।१।, तु।१।, अचि ७।, अणौ ७।।

अकङिति मृजो ञिः स्यात् अणौ अचि तु वा। मार्ष्टि मृष्टः, मार्जन्ति मृजन्ति। [१६४] वचौ वाचि।

[६५२] वच्यस्य ञिपतामिति वोच। अवोचत्। उवाच ऊचतुः।

लोप। ङिद्रस्योरिति लिपिकरप्रमादपाठ.। किञ्च अरेर्भूः आदेशेनैव बाधितत्वात् ङित्ग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ रग्रहण ज्ञापयति कदाचित् अरेर्भूः आदेशो न स्यादिति। तेन लावण्य उत्पाद्य इवास यत्न इति कालिदास। एधीति जद्धीति एधिरादेश अध्या ञि आसीत् आस्ता आसन्॥ ६९१॥

विषयसप्तम्या से. सम्भावनाया भूरादेश। ठ्यामनुप्रयोगादन्यत्राप्यस्ते भूभावं केचित् नेच्छन्तीति धातुप्रदीप। अतएव लावण्य उत्पाद्य इवास यत्न इति कालिदास। केचित्तु असञ्दीप्ताविव्यस्य रूपम्। आस दिदीपे इत्यर्थ इत्याहु। अभूदिति भूस्थापिवेति सेर्लुक्॥ ६९२॥

गैरिक् गीक्। प्रादुश्च गीक् च प्रादुर्गीक् तस्मात्। प्रादुरो गेरिकश्च परस्य अस्ते. सस्य य स्यादचि ये च परे। अच्ये कि प्रादुरस्य. निस्य॥ ६९३॥

कङावितौ यस्य स कङित् न कङित् अकङित् तस्मिन्। मृज इति मृजलूष शुद्धौ मृजुषकितु भूये चेति द्वयोर्ग्रहणम्। मार्ष्टि मार्जयति मार्जति किति मृज्यते ङिति मृष्ट। मृजोऽणौ ञिरित्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ अकङितीति कथमिति चेत् न सनि अनिम् पचे गुर्नोनिमीति गुणनिषेधे मिमार्चतीत्यादौ इद्धेरप्रसङ्गात् वचौ

[१६५] रुदिर् ल घ रोदने।

६९५। रुद्भ्योऽयो हस्रस्येम्।

रुद्भ्य ५॥, अय ६।, हस् रस्य ६।, इम् ।१।।

रुदादेः परस्य अयस्य हसस्य रस्य इम् स्यात्।

रोदिति रुदितः। अयः किं? रुद्यात्।

६९६। दिस्योरम् वा।

दि स्यो ६॥, अम् ।१।, वा ।१।।

रुदादेः परयोः दिस्योः अम् स्यात् वा। अरोदत् अरोदीत्, अरोदः अरोदीः। [१६६] ञि ष्वपी घ लु स्वप्ने।

विस्वपिति। [६२५] सवत्वात् न षः विसुष्वाप टु'षुषुपतुः। [६२५] निर्वत्वात् षः [१६७] अन घ लु स्वप्ने।

प्राणिति प्रानिति [१६८] श्वस घ लु प्राणने।

श्वसिति अश्वसीत्। [५७६] क्षणादित्वात् न वृिः।

[१६९] जक्ष च लु घभक्षहासयोः। जक्षिति।

इति वच्लौ वाचीत्यस्मादन्यस्लोर्न प्रयोग इति वक्तव्यम्। अवीचत् इति वक्त्यस्येति ङ वच्यस्मीति वोच् ॥ ६९४ ॥

बहुवचन गणार्थं गणस्तु रुदाद्यस्लीत्यवोक्त। न य अय तस्य अय। हस् चासौ रश्चेति हस तस्य। अय कि रुद्यात्। हस कि रुदन्ति। अप्राप्तौ विधिरय रोदिष्यतीत्यादौ वसोऽरसेति इम् स्यादेव ॥ ६९५ ॥

रुदादे परौ दिरिति ध्या एव ध्यान्तु सिव्यवधानादसम्भव। दिसाहचर्य्यात् सिरपि ध्या एव। अन्यथा ध्या क्रतस्य सिप्रत्ययस्यापि प्रसज्जेत्। अरोददित्यादि। पक्षे रुदाद्यस्लीत्यनेन ईम्। ध्यान्तु इरित्त्वात् वा ङ अरुदत् अरोदीत् अरुद अरोदी.। विसुष्वापेत्यत्र टश्नस्यादेरिति नियमात् खेर्न षत्वम्। खिनिमित्तक मूलधातोः षत्व क्रिलादित्यनेन स्यादेवेति गोयीचन्द्रादय। टु.षुषुपतुरित्यत्र बलवत्वादादौ जौ क्रते षत्वे च क्रते द्वित्वमिति। प्राणिति इत्यत्र वालननिंसेति णत्व वा ॥ ६९६ ॥

६९७। अन्तोऽद्दे:।

अन्त ६।, अत् ।१।, द्दे ५। ।

द्दे: परस्यान्तोऽत्स्यात्। जक्षति। [५६३] अनुस्सिद्दे-रिति, अजक्षुः। [१७०] जागृ क्ष लु जागरणे।

६९८। णुरुस्यठ्याम्।

णु १।, उसि ७।, अठ्याम् ७। ।

द्देरुसि परे णु स्यात् न तु ठ्याम्। अजागरुः अजागः। अजागरीत्। जागरामास जजागार।

६९९। जाग्रोऽणव्वीण्ङिति क्वसुकाने तु वा।

जाग्र ६। अ णप्-वि इण् ङिति ७।, क्वसु-काने ७।, तु ।१।, वा ।१। ।

जागर्त्तेर्णुः स्यात् न तु णपि वौ इणि ङिति च, क्वसौ काने तु वा। जजागरतुः। [१७१ दरिद्रा क्ष लु दुर्गत्याम्।

७००। दरिद्रो ङिर्हसेऽणौ हाग्भ्योस्तु वा।

दरिद्र ६।, ङि १।, हस्रे ७।, अणौ ७।, हाग्भी ६॥, तु ।१।, वा ।१। ।

दरिद्रातेर्ङि: स्यात् अणौ हसे रे परे, हाग्भ्योस्तु वा। दरिद्रितः।

अन्त इति षष्ठ्रयन्त हसन्तनिर्देशाददन्ति अन्तु इत्यादीनामपि। जक्षति जक्षतु ददति ददतु। चिकीर्षन्तीत्यादौ शपी लोपे स्थानिवत्वान्नान्तोऽत् ॥ ६९७ ॥

अजागरुरिति जक्षादित्वात् दिसञ्ज्ञाया अनुस्सिद्देरिति अन उसि अनेन गुण.। ठ्यान्तु जुहवु। अजाग इत्यादौ गुणे सेर्लोपे रेफस्य विसर्ग.। अजागरी-दित्यत्र अञ्जिश्विजागुरित्युक्तेर्न व्रि ॥ ६९८ ॥

जाग्र इत्यत्र सूत्रत्वात् ऋतो ङो डुर्न स्यात्। णप् च विश्च इण् च ङिच्चेति णव्वीण् ङित् न णव् वीण् ङित् अणव्वीण् ङित् तस्मिन्। ञौ जागरयति घञि जागर णसि जागर् जागर यकि जागर्य्यते यपि प्रजागर्य्य ठीपे जागर्य्यात्। णवादौ तु जजागार जागृवि: अजागारि अजागारिषीष्ट जागृत: जाग्रति। क्वसौ जजा-गर्वान् जजागृवान्। काने जजागराण. जजाग्राण. ॥ ६९९ ॥

७०१ । आद्व्योरालोप्योऽणौ हसे त्वाद: ।

आ-द्व्यो ६॥, आ ।१।, लोप्य १।, अणौ ७।, हसे ७।, तु ।१।, ई ।१।, अद. ६। ।

आ इत्यस्य द्वेश्च आ लोप्य: स्यात् अणौ हसे तु दावर्जं मो स्यात् । दरिद्रति ।

७०२ । दरिद्र आलोपोऽसनकानेऽरे व्यान्तु वा ।

दरिद्र' ६।, आलोप. १।, अ-सन् अक अने ७।, अरे ७।, व्यां ७।, तु ।१।, वा ।१। ।

दरिद्र आलोप: स्यात् अरे, न तु सनि अके अने च, व्यान्तु वा । अदरिद्रीत् अदरिद्रासीत् दरिद्रामास ददरिद्र । ददरिद्रौ इति केचित् । दरिद्र्यात् । [१७२] चकास्ट च लु दीप्तौ ।

[६७१] हुझ्भसोर्हेर्धि: चकाधि । [६४] झप्झसोरिति सस्य द: । चकाद्धि ।

७०३ । थ्यां दौ त स: ।

थ्या ७।, दौ ७।, त ।१।, स ६। ।

थ्यां दौ परे सस्य त स्यात् । अचकात् ।

दरिद्रित. दरिद्रिथ । हसि कि दरिद्रति । अणौ कि दरिद्राति । हाग्भ्योस्तु जह्वित जह्वीत: बिभित बिभीत ॥ ७०० ॥

रे इत्यनुवर्तते तेन यङि आख्यायते इत्यादौ न प्रसङ्ग । यथा क्रीणन्ति क्रीणते जहति मिमते ददति ददते दधति दधते दरिद्रति । हसे तु क्रीणीते जिह्वीते मिमीते अणौ कि क्रीणाति जहाति । दावर्जनात् दत्ते धत्ते ॥ ७०१ ॥

सन् च अकश्च अनश्चेति सनकान न सनकानम् असनकान तस्मिन् । न रीऽर' तस्मिन् । दरिद्रात् दरिद्रणीयम् अदरिद्रीत् पक्षे यमरमेति इम्सनौ । एवम् अदरिद्रि अदरिद्रायि । ददरिद्र इति नापि अन्तरङ्गत्वादादौ आकारलोपे आदन्तत्वाभावात् न डौ । जौमरास्तु डौ आदेश बलवन्त मत्वा ददरिद्रौ इत्युदाहरन्ति । दरिद्रामासेति दरिद्राकाश्चेति वाम् । सनादौ तु दिदरिद्रासति दरिद्रायक: दरिद्राणम् । चकाद्धीति द्वेधौ झप्झसोरिति सस्य द पक्षे धि सलोपो दा चकाधि ॥ ७०२ ॥

सुगमम् ॥ ७०३ ॥

७०४। सौ वा।

सौ ७।, वा ।१। ।

अचकात् अचकाः। [१७३ । शास ञ्च लु शासने।

७०५। शासुङिद्हसङेऽणौ क्तौ त्वाशासश्च।

शास उङ् ।१।, इत् ।१।, हस्ङे ७।, अणौ ७।, क्तौ ७।, तु ।१।, आशास ६।, च ।१। ।

शास्तेरुङ इत्यादणौ हसे ङे च, क्तौ तु शास आशासश्च। शिष्टः शाधि अशिषत्।

[१७४] चक्ष ङ ल वदे। चष्टे।

सस्य त स्याद्वा घ्यां सौ परे। अचकात् अचका ॥७०४॥

शास उङ् शासुङ् हस् च ङश्चेति हसुङ तस्मिन्। क्तौ त्वाशासश्चेति ग्रहणात् शासु इति शासच्लु शासने इत्यस्यैव ग्रहण तेन आशासु लङ इत्यस्य आशास्ते। शासु यथा शिष्ट' शिष्यते शेशिष्यते। क्तौ तु मितशी' आशी। शिष्ट इति आकारस्य इकार. शासवसघसेति षत्वम्। शाधीति हिसहितस्य शाध्यादेश। अशिषदिति शासलिट् द्यु दिति ङ ॥ ७०५ ॥

चक्षिङ् तृतीयस्वरानुबन्धोऽयमिति प्राञ्च'। अस्य इकार उच्चारणार्थ इति केचित् छन्दसि नुणागमार्थ इति केचित्। वेदेषूच्चारणभेदार्थ इति केचित्। वहवस्तु तृतीयस्वरानुबन्धो लिपिकरभ्रमकारित एव किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽय निष्ठाया इम् निषेधार्थ.। तेन वर्जनार्थे ख्याञ् क्शाञादेशयोरप्राप्तौ आचष्ट वर्जनमित्याहु.। वस्तुतस्तु अस्येदनुबन्धो गणकृता नित्यत्वज्ञापनार्थ। तेन वचोऽपि परुषाक्षर न च पदेषु ससज्जते इति शाकुन्तले। पथि यदि विपथे वा यत्र याम. कदाचिन्न हि तरुणि रुदीते धिक् पराधीनवृत्तिरिति नैषधे। सन्त शृणुध्वं हृदये कुरुध्वमुत्क्षिप्य बाहू परिवारयामीति कण्ठाभरणे। इत्यादौ परस्मैपदिन आत्मनेपदम्। तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्त्तितः कान्तया मे इति मेघदूते इत्यादावात्मनेपदिन शतृप्रत्यय.। न विश्वसेत् पूर्वविरोधितस्येति पञ्चतन्त्रे। आश्वसेयुर्निशाचरा इति भट्टौ। अदादेः श्नप्स्थितिरित्यादि। चष्टे इति सादेः सौ लोपः इति कलोपः।

७०६ । चक्षः क्साञ् ख्याञ् ऽरेऽत्यागोससने ।

चक्ष ६।, क्साञ् ख्याञ् ।१।, अरे ७।, अत्यागोससने ७। ।

चक्षः क्साञ् ख्याञ् स्यादरे न तु वर्जने उसि असि अने च । अक्सासीत् अक्सास्त, अख्यत् अख्यत । त्यागे तु समचक्षिष्ट ।

७०७ । ठ्यां वा ।

ठ्या ७।, वा ।१। ।

चक्सौ चक्से, चख्यौ चख्ये चचक्षे ।

[१७५] ईड ङ ल स्तुतौ । ईट्टे ।

७०८ । सध्वो रस्येम् जनोड़ीशः ।

स ध्व ६।, रस्य ६।, इम् ।१।, जन ईड ईश ५। ।

एभ्यः परस्य सस्य ध्वस्य च रस्य इम् स्यात् । ईडिषे ईडिध्वे । [१७६] आस ङ ल उपवेशने ।

आस्ते । [५८२ विंजादौत्याम् आसाञ्चक्रे ।

[१७७ वस ङ ल आच्छादने । वसिता वस्ता ।

[१७८] निसि ङ ल चुम्बने । प्रणिंस्ते प्रनिंस्ते ।

चक्षः क्साञ् । क्साञ् च ख्याञ् च तत् न रेऽर तस्मिन् । त्यागश्च उस् च अस् च अनश्चेति त्यागोससनं न त्यागोससनम् अत्यागोससन तस्मिन् । वर्जनेऽर्थे उसादौ प्रत्यये विषये च न स्यादित्यर्थः । अरे इति विषयसप्तमी । तेन विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वं क्साञ्ख्याञौ । तयोर्ञानुबन्धत्वादुभयपदमिति क्साञ इति तालव्यमध्य इति पाणिनिक्रमदीश्वरौ । दन्त्यमध्य इति केचित् । तत्र षत्वाभावस्तु दन्त्यवदादेशविधानसामर्थ्यात् । अक्सासीत् इति यमरमेति इम्सनौ । अक्सास्तेति एकाजादन्तत्वात् नेम् । अख्यदिति वत्यस्येति ङ उस्येवीत्यालोपः उसादौ तु अचु. नृचक्षा विचक्षण. ॥ ७०६ ॥

चक्षः क्साञ् ख्याञ् च स्याद्वा ठ्याम् । विषयसप्तमीयम् । तेन आद्वावादेशौ ञानुबन्धत्वादुभयपदम् । चक्सौ चक्से चख्यौ चख्ये चचक्षे । ईट्टे इति शपो लुक् झप्झसोरिति डस्य टत्वे ष्टुभिरिति तस्य टत्वम् ॥ ७०७ ॥

[१७९] षूङ् ल प्रसवे। सूते।

७०९। सूतेर्न गु र्ग्याम्।

सूते ६।, न ।१।, गु १।, ग्याम् ७।

सुवै। [५७३] वेमूदितोम् वा। असविष्ट असोष्ट।

[१८०] शीङ् ङु शयने।

७१०। शीङो रे गुः।

शीङ ६।, रे ७।, गु १।।

शेते शयाते।

७११। मान्तो रम् विदस्तु वा।

मान्त ६।, रम् ।१।, विद ५।, तु ।१।, वा ।१।।

शीङः परस्य मस्यान्तो रम् स्यात्, वेत्तेस्तु वा।

शेरते। अशयिष्ट। [१८१] अधी ङु अध्ययने। अधीते।

७१२। गीङ ष्टीध्योर्वा।

गी ।१।, इङ ६।, टी ध्यो ७।।, वा ।१।।

इङो गी स्यात् वा टीध्योः परयोः। घत्वात् न णुः।
अध्यगीष्ट अध्यैष्ट।

जन इति जन्मलि चेत्यस्य ग्रहणम्। जनीत्यस्य श्नना व्यवधानात्। व्यतिजज्ञिष्व व्यतिजज्ञिध्वम् ईडिषे ईडिध्वे ईशिषे ईशिध्वे। अप्राप्ते विधिरयं न तु नियम। तेन जनिता ईडिता ईशिता इत्यादौ वसीरस्येतीम् स्यादेव वस्ता वसितेति वेमसहेतीम् वा। प्रशिस्से इति वालननिसनिन्देति वा णलम् ॥७०८॥

सूङल धातोर्गुर्न स्यात् ग्याम्। सुवै इति भ्रुध्वोरित्युव् ॥ ७०९ ॥

अगुणनिमित्ते गुणनिमित्ते च रे इत्यर्थ ॥ ७१० ॥

मस्यान्त मान्त तस्य। शेरते सविद्रते सविदते। समोगमृच्छेत्यादिना आत्मनेपदम्। शीङ् साहचर्य्यात् विद इति अदादिक एव। तेन धौ विदङ् मीमांसे इत्यस्य विन्दते इत्यस्य न स्यात्। अशयिष्टेति नेमेकाजेत्यव शीवर्जनादिम् ॥७११॥

७१३। ठ्यां गा आऽङ्सनोस्तु वा।

ठ्या ७।, गा ।१। अऽङ् सनी ७॥, तु ।१।, वा ।१।।

इङो गा स्यात् ठ्या, ञेः परे अङि सनि च वा।

अधिगजे अध्यगीष्यत अध्यैष्यत।

[१८२] दीधी ङ खलु देवने दीप्तौ।

७१४। दीधीवेव्योन गुः।

दीधी वेव्य ६।, न ।१।, गु १।।

दीध्यै।

७१५। लोप्योऽन्तो य्योः।

लोप्य १।, अन्त' १।, य्यी. ७॥।

दीधीवेव्योरन्तो लोप्यः स्यात् यकारिवर्णनोः। अदीधिष्ट एवं [१८३] वेवी ङ खलु ई ल-वत्। [१८४] द्विषी ञ ल वैरे। [६७५] द्विषविदातोऽनुस् वा अद्विषुः अद्विषन्। अद्विष्ट अद्विक्षत्। [१८५] दुही ञल दोहने।

अधुक्षत् अधुक्षत अदुग्ध। एव [१८६] दिही ञल लेपने। प्रणिदेग्धि अधिक्षत्।

धर्ब्बलात्र ण प्रथमोपस्थितङ्गस्य परित्यज्य दीर्वकरणादित्यर्थ। अध्यैष्टेति भूयोऽभिति पुनरम् ॥ ७१२ ॥

अङ् च सन् च अङ्सनौ ञेरङ्सनौ आऽङ्सनौ तयो। आऽङ्सनोस्तु अव्यजीगपत् अध्यापिपत् अधिजिगापयिषति अध्यापिपयिषति ॥ ७१३ ॥

दीधी च वेवी चेति समाहारे दीधीवेवी तस्य। दीधीवेव्य इति षष्ठ्यैक अन्यथा परसूत्रे यथासख्य स्यात्। एतयोर्गुर्न स्यात् सर्वत्र दीध्यै एव दीध्यनीय-मित्यादि। वेव्यै इत्यादि ॥ ७१४ ॥

य च इश्च यी तयोः। दीध्यते अधीधिष्ट दीर्वे तु दीधीत इत्यादौ अन्तलोपा-भावे य्वधोरिति यकारापत्ति. स्यात्। एव वेवीङ्। ईलुग्य्योरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ

[१८७] ऊर्णुँ ञ्‌ आच्छादने।

७१६। वोर्णोः पिद्धसे णुः।

वा ।१।, ऊर्णोः ६।, पित् हस् रे ७।, णु. १।।

ऊर्णोर्णुः स्यात् वा पिति हसे रे। ऊर्णोति ऊर्णौति (६८०) रपिद्धस्युत इति ञिः।

७१७। घ्याम्।

घ्याम् ७।।

ऊर्णोर्णुः स्यात् पिति हसे घ्याम्। और्णोत्।

७१८। णूव्‌त्रिष्घ्याम्।

णु उव् त्रि १। घ्याम् ७।।

ऊर्णोर्णुः उव् त्रिः एते स्युः घ्याम्।

और्णवीत् और्णुवीत् और्णावीत्।

७१९। नाजन्तादेरादिर्द्विः।

न ।१।, अजन्तादेः ६।, आदि १।, द्विः १।।

अन्तादिस्थिताचो धो-रादिर्द्विर्न स्यात्।

लीध्योऽन्ती ध्योरिति कृत ज्ञापयति दीधीवेव्योर्न कुत्रापि वृद्धिरिति तेन णके आदीध्यक आवेव्यक इति। एतयोर्वैदिकयोरपि पदसाधन सर्ववर्म्मानुरोधात्। अद्विष्टेति लद्विषो ञ वेरे ञित्वात् आत्मनेपद स्यात् अद्विचदिति हृस्रष इति सक् अधुक्षत अदुग्धेति गुहदुहदिहेति न सि सक् वा ॥७१५॥

ऊर्णोतेर्णु स्यात् पिति हसे रे। पिति कि ऊर्णुतः। यङ्लुकि। प्रोर्णो-नोति प्रोर्णोनौति ॥७१६॥

नित्यार्थं विधानम् ॥७१७॥

णुश्च उव् च त्रिश्च णूव्‌त्रि.। सूत्रत्वात् पुंस्त्वम् ॥७१८॥

अचौ अन्तादी यस्य सोऽजन्तादि. तस्य। यथा अटिटिषति इटिटिषति उचिखिषति इत्यादौ ॥७१९॥

७२०। स्यादौ नवद्रोऽये।

स्यादौ ७।, न-व द-र. ७।।।, अये ७।

स्यादौ स्थिता न व दरा द्विर्न स्युर्न तु ये। ऊर्णुनाव।

७२१। ङिदिम् वोर्णोः।

ङित् ।१।, इम् ।१।, वा ।१।, ऊर्णोः ५।।

ऊर्णोः पर इम् ङित् स्यात् वा। ऊर्णुविता ऊर्णविता।

[१८८] ष्टु ञल स्तुतौ।

७२२। पिद्धसस्येम् ब्रुवो यङ्लुग्रुतुस्तो स्तु वा।

पित् हस्-रस्य ६।, ईम् ।१।, ब्रुव ५।, यङ्-लुक् रु-तु-स्तो ५।, तु ।१।, वा ।१।।

ब्रुवः परस्य पिता हसो रस्य ईम् स्यात् यङ्लुगादेस्तु वा। स्तवीति स्तौति, अभिष्टौति न्यष्टावीत् न्यस्तावीत्। अस्तोष्ट तुष्टुव। स्तविता स्तोता।

[१८९] टु क्षु ल क्षुते। क्षविता।

[१९०] रु ल ध्वनौ। रवीति रौति। रविता रोता।

स्य संयोग. तस्यादि संयोगादि. तस्मिन् नश्च वश्च दश्च रश्च ते। न यः अय. तस्मिन्। संयोगादौ स्थिता नवदरा द्विर्नस्युः। यथा उन्दिदिषति उज्जिजिषति अड्डिडिषति अर्चिचिषति। अये इति यकारे परे ये नवदरा. ते यकारेण योगे संयोगादिस्थिता अपि द्वि. स्युरित्यर्थः। यथा ऋट अरार्यते अर्य्यमाख्यातवान् आरिर्य्यत् इत्यादौ रेफस्यापि द्वित्वम्। अत्रापि अजन्तादेरित्यनुवर्त्तते। तेन अन्तादिस्थिताचो र्धो स्यस्यादौ स्थिता ये नवदरास्ते द्विर्न स्युरित्यर्थः। अन्यथा द्राल दद्रौ दिद्रासति इत्यादावपि दकारस्य द्वित्वनिषेधः स्यात्। ऊर्णुनावेति ऊर्णुञादीनां नकार आदौ दन्त्य आसीत् पश्चात् रेफयोगात् मूर्द्धन्य। तेन रेफं हित्वा णु इत्यस्य द्वित्वे पूर्वनकारस्य तथैव स्थिति परनकारस्य तु निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् पुनर्दन्त्यत्वमिति ॥ ७२० ॥

ऊर्णुवितेति इमो ङित्वपक्षे श्नुभ्वोरित्युव् ॥ ७२१ ॥

[१८१] तु ल वृत्ति-हिंसापूर्त्तिषु।

तौति तवीति। तोता तविता।

[१८२ ब्रू ञल उक्तौ। ब्रवीति।

७२३। पञ्चतिप्पञ्चणब्वाहश्च।

पञ्च।१॥, तिप्।१॥, पञ्च।१॥, णप्।१॥, वा।१। आह १।, च।१।।

ब्रुवः परेषां पञ्चानां तिबादीनां पञ्च णबादयो वा स्युः, ब्रुवश्चाहः स्यात्। आह आहतुः आहुः।

७२४। हस्त थि।

६।, त।१।, थि ७।

आहो हस्य तः स्यात् थे परे। आत्थ आहथुः। पक्षे सुगमम्।

७२५। वचोऽरे।

वच १।, अरे ७।

ब्रुवो वचः स्यात् अरे। अवोचत् उवाच ऊचे।

पिचासौ हस् चासौ रश्चेति पिङ्ख तस्य। यङ् लुक् यस्मात् स यङ्लुक् यङ्लुक् च रुश्च तुश्च स्तुश्चेति तस्मात्। वोभवीति वोभोति रवीति रौति तवीति तौति स्तवीति स्तौति। रुतुस्तूना छन्दस्येवेत्येके। अभिष्टौतीति गीक इति षत्वम्। न्यष्टावीदित्यादि सुस्तुधोरितीमि निविपरिस्वनुञ्जेति वा षत्वम्। पे किं अस्तोष्ट इत्यत्र आदौ गुणे ऊत्वपरत्वाभावात् न सिलोप.। तुष्टुवेति नेमसुमिति न इम्। स्तोतेत्यादि वेम्सहेतीम् वा चवितेति नेमैकाजेत्यत्र चुवर्जनादिम्। रोतेत्यादि रुदुसुनोस्तृष्या इति वेम्। तोतेत्यादि वेम् सहेतीम् वा ॥७२३॥

पञ्चाना तिपा समाहार पञ्चतिप् पञ्चाना णपा समाहार पञ्चणप् आहादेशे णबाद्यादेश पञ्च एव। स्थानिवदादेश इति न्यायात् णबादौ न द्वित्व यपश्च नेम् नाप्यतीतकालप्रतीति। तथाच प्राह स्म रामं भरतोऽपि धर्म्मग्रमिति भट्टि. ॥७२३॥

पिङ्खस्येमित्यत्र ब्रुव स्वरूपग्रहणात् आत्थ इत्यत न इम् ॥७२४॥

अरे इति विषयसप्तमी। तेन क्त्वा वचादेशे सति वक्त्यस्य स्येति ङप्रत्ययौ

ह्लादिः।

---

[१९३] हुलि होमे।

७२६। ह्वादिः रे ह्विः।

ह्वादि १।, रे ७।, ह्वि १।।

ह्वादिर्ह्विः स्यात् रे परे। जुहोति।

७२७। ह्वो वच्यणौ।

ह ६।, व ।२।, अचि ७। अणौ ७।, ।

होरुकारस्य व् स्यात् अणौ अचि रे। जुह्वति जुह्वधि।

भविष्यतीति सम्भाव्य डप्रत्ययप्राप्तेः पूर्वमेव वचादेशः। अन्यत्र अप्रत्ययोत्पत्ति-सम्भाव्ये वचादेशः ततः सर्वत्र ञ्नोनानुबन्धत्वात् उभयपदमिति। यथा अवोचत् अवोचत उवाच ऊचे ऊच्यात् वर्वोष्ट इत्यादि। विब्रूति. कटके ब्रतजनैरिति तु अर्वविहितकार्य्यस्यानित्यत्वात्। एवं ब्रुवी. कभाव इत्यनेन कप्रत्यये ब्राह्मण ब्रूते ब्राह्मण ब्रुव। अतएव सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे। अधीते शत-साहस्रमसंख्यं वेदपारगे इति पठन्ति ॥७२५॥

ह्वादिर्ह्विः स्यात् रे परे। जुहोतीति रपिद्रस्तुत इत्यत्र ह्विवर्जनात् न त्रि.। ह्वादिस्तु। हुलि होमे जिलिभी तु भये स्यात् ह्रीलि तु लज्जे पृलि रक्षणे स्यात्। ओकृहालि त्यजने ऋलि गत्या घृलि तु सेके दीपनक्षत्याम्। हलि बलात्करणे लिस गत्या भस लि भर्त्सनकरणे द्युत्याम्। कित लि किलि ज्ञाने कथितस्तु निर्धावनकर्म्मणि विदितः। धन लि धान्ये धिष लि ध्वनने जन्मलि च तु विदितौ जनने। निजिरलिञौ शौचे पोषे स्यात् विजिरलिञौ तु पृथग्भावे स्यात्। विषिर्लिञो तु व्याप्तौ व्याप्त्या दाञ लि दाने धाञ लि धृत्याम्। भृञ लि तु पोषणकर्म्मणि धृत्या माङलि शब्दे हाङलि गत्याम्। गालि स्तुत्या ह्वादौ पठिता विद्वद्भिरिति पञ्च च बुधविदिता इति ॥७२६॥

होरु. हः तस्य। उर्वो बाधकोऽयम्। जुह्वति। अणौ किं जुहवानि रे किं

७२८ । पश्चाम् वा भी ह्री भृ ह्वो श्याम् ।

पश्चाम् ।१।, वा ।१।, भी ह्री-भृ ह्वो ५।, श्याम् ७। ।

एभ्य पश्चाम् वा स्यात् श्याम् । जुह्वामास जुह्वाव ।

[१८४] ञि भी ह्रि भीत्याम् । बिभेति ।

[७००] दरिद्रो ङिरित्यादि, बिभीतः बिभितः बिभ्यति बिभयामास बिभाय । [१८५] ह्री ह्लि लज्जायाम् ।

जिह्रयामास जिह्राय । [१८६] पृ ह्लि पूर्त्तौ ।

७२९ । पृभ्नादे ङिः खे रे ।

पृ-ऋ-भृ आदे ६।, ङि १।, खे ६।, रे ७। ।

पृ-ऋ भृ माङ-हाङा खेङिः स्यात् रे । पिपर्त्तिः ।

७३० । पुर्घौ वा ।

पु ६।, घं १।, वा ।१। ।

पिपूर्त्तः पिपृतः । पपरतुः पप्रतुः ।

[५७८] गुमत्त्वात् न एः । [१८७] श्रोहा कलि त्यागे ।

जहाति जहितः जहीतः, जहति ।

जुहुवु । ननु ह्वो वचीति कृतेऽपि गुणविधेर्विशेषत्वेन बलवत्वात् जुह्वानीत्यादौ गुणस्यैव प्राप्तौ श्णाविति सुखार्थमिति काशीश्वर । वस्तुतस्तु हुधातुसम्बन्ध्युकार-स्थानिकत्वादज्भावनिमित्तकत्वाच्च विशेषविधिना ह्वोवचीत्यनेन इङस्थानिक-त्वादज्भस्निमित्तकत्वाच्च सामान्यस्य गुर्घूङ्श्चेत्यस्य बाधित्वात् जुह्वानि इत्यादौ वकारस्यैवापत्तिरिति श्णाविलुक्तम् ॥ ७२७ ॥

श्तित्वादसञ्ज्ञाया द्वित्व पित्वाद्गुण । बिभयामास बिभाय जिह्रयामास जिह्राय बिभरामास बभार जुह्वामास जुहाव । बिभ्यतीति अन्तोऽद द्वे ॥ ७२८ ॥

पृश्च ऋश्च भादिश्च तत्तस्य । भादिस्तु भृप्रभृतिह्वादिगणसमाप्तिपर्य्यन्त इत्यत आह भृ माङ् हाङामिति । पिपर्त्ति इयर्त्ति बिभर्त्ति मिमीते जिहीते । रे किं पपार इत्यादि ॥ ७२९ ॥

पुरिति षष्ठेकम् । खे रे इति च नानुवर्त्ततेऽनिष्टत्वात् पृलि पालने इति

७३१। हाकोऽन्तलोपः ख्याम्।

हाक ६।, अन्तलोप. १।, ख्याम् ७।

जह्यात्।

७३२। हौ डा वा।

हौ ७।, डा।१।, वा।१।।

हाको डा स्याद्वा हौ। जहाहि जहिहि जहीहि। हेयात्।

[१९८] ऋर्लि गत्याम्। इयर्त्ति।

[१९९] जन मलि ङ जनने। जज्ञिषे जज्ञिध्वे।

[२००] निजिरौ ञ लि पोषणे शोधने च।

७३३। निजां खे रे गुः।

निजा ६।।।, खे: ६।, रे ७।, गु १।।

निजविजविषा खेर्गुः स्यात् रे। नेनेक्ति नेनिक्तः।

ऋस्वान्तस्य दीर्घ. स्याद्वा एव सर्व्वत्र। स्मरते ञिपॄलि तु पालने इति दीर्घान्ते स्थितेऽपि दीर्घविधानमस्य सर्वसम्मतत्वात्। पिपूर्त्त इति दीर्घे कृते ऋदिरणाविलुरिर्व्यंनच् तयोरिति दीर्घं। ऋस्वान्तमेव केचित् दीर्घान्त पठन्ति तेन पृथग् धातुर्नोयम्। अतएव ऋस्वान्तग्रहणेनैवास्य ग्रहणात् पॄभ्रादेरिति खेर्ङि। पपरतुरिति दीर्घपक्षे ऋतो गु। जहित इति दरिद्रो ङिरिति ङि। जहीत' इति श्नाद्दोरिति ई। जहतीति अन्तोऽद् हे ॥ ७३० ॥

हाको ह् ख्यामिति कृतेऽपीष्टसिद्धौ अन्तलोपगौरवं ज्ञापयति हाको हसे रे परे आदौ द्वित्वं पश्चात् कार्य्यान्तरमिति। तेन जह्यादित्यत्र आदौ द्वित्वे झभखथेति खेराकारस्य अकारः। अन्यथा प्रागच्कार्य्यादचि द्विरिति नियमेन पश्चात् द्वित्वे खेरदन्तत्वं न सम्भवतीति। एवं जहित. जहीत इत्यादावपि आदौ द्वित्वे पश्चात् दरिद्रो ङिरिति ङि श्नाद्दोरिति ईश्च इति ॥ ७३१ ॥

जहाहीत्यादि आदौ द्विः पश्चात् डा ङिः ईश्च। इयर्त्तीति ऋर्लि गत्या पॄभ्रादेरिति खेर्ङि· खेय्वौरिति इय् मूलधातोर्गुणः। एवं इयृत इयृति। द्विपि ऐयः ऐयृताम् ऐयरु.। जज्ञिषे इत्यादि वैदिकत्वेन व्यत्ययादात्मनेपदे सध्वीरसेतीम् ॥ ७३२ ॥

७३४। न ह्युग्ङोऽचि।

न।१।, ह्युग्ङ ६।, अचि ७।।

ह्वेरुङो गुर्न स्यादचि रे। नेनिजानि। रे किम्। निनेज।

एवं [२०१] विजिरौ ञ लि विवेके।

[२०२] विषि_लिं व्याप्तौ। अविषत् अविचत्।

[२०३] ड् दा ञ लि दाने।

प्रणिददाति। अद इत्यक्तेरालोपः। दत्ते।

७३५। ह्रो र्दा-धोर्दे-धे ह्यौ।

ह्रो ६॥, दाधी ६॥, दे धे।१॥, ह्यौ ७।।

ह्वेर्दाञो ह्वेर्धाञो दे धे च स्यात् ह्यौ। देहि।

७३६। स्था-दोर्ङिष्टौमे नणुः।

स्थादो ६॥, ङि, १।, टौमे ७।, न।१। णु, १।।

स्था-दो ङिः स्यात् टौमे, तस्य च न णुः। अदित अदि-षाताम्।

[२०४] डु धा ञ लि धारणे पुष्टौ। प्रणिदधाति।

बहुवचनं गणार्थं गणश्च ह्वाद्युभयपदिसमापकपर्य्यन्त इत्यत आह निजविज-विषामिति। किन्तु विजिर्लिं ञौ इति जान्तो यो धातु स विचिर्लिंञौ इति चान्त कैश्चित् पठ्यते। तेन विजग्रहणेनैव विचः प्राप्तौ विचोऽपि खेर्गु-रिति बोध्यम्। नेनेक्ति वेवेक्ति वेवेष्टि। रे कि निनेज विवेज विवेच विवेष ॥७३३॥

नेनिजानि वेविजानि वेविचानि वेविषाणि। एवं यङ् लुकि लेलिहीति मोमुचीति नर्नतीति। उङ कि जिह्रयाणि जुह्वानि पिपवानि यङ् लुकि नेनयीति बोभवीति चर्करीति। रे कि निनेज इत्यादि। अचि कि नेनेक्तीत्यादि। अविषदिति विषिर्लिंञौ शासलिङ् द्युदिति ङ। पत्ते ह्शष इति सक् अविचत्। प्रणिददातीति गदनदेति णत्वम् ॥७३४॥

दाधोरिति डुदाञलि डुधाञलि इति द्वयोर्ग्रहणम् अन्यथा ह्यौ परे दिला

७३७। धो द धोऽन्तलोपे तथि।

ध ६।, द ।१।, धः १।, अन्तलोपे ७।, त थि ७।

धाञो दस्य धः स्यात् तथयोः परयोः, अन्तलोपे सति। धत्ते। धेहि। अधित। [२०५] टु डु भृ ञ लि भृतिपुष्ट्योः। बिभृतः बिभ्रति। बिभरामास बभार। [२०६] मा ङ लि शब्दे। प्रणिमिमीते मिमाते मिमते।

एवं [२०७] ओ हा ङ लि गतौ।

अदादि-पादः।

सम्भवात्। देश धेश देधे इति लुप्त प्रथमाद्विवचनान्त यथासङ्ख्यार्थम्। देहि धेहि ॥७३५॥

अत्र दासञ्ज्ञैव। प्रास्थित प्रास्थिषाताम् अदित अदिषाताम् अधित अधिषाता प्रणिदधातीति गदनदेति णत्वम् ॥७३६॥

धत्ते इति आदग्नोरित्याकारलोपे खेर्दस्य ध.। एव धत्तः धत्थः इत्यादि धत्स्व धद्वे इत्यादौ तु झभान्तस्येत्यादिना दस्य ध'। धो द धोऽणौ तथि इति कृतेऽपीष्ट-सिद्धौ अन्तलोपे इति गौरवं कथमिति चेन्न यङ् लुकि दाधीत. दाधीतवान् इत्यत्र दा मा गै इत्यनेन ङौ आदेशे कृतेऽपि दस्य धकारापत्तेः। बिभरामासेति पश्चामि खेङि। प्रणिमिमीते इति आदग्नोरिति ईः खेङि: पतपदादामेति णत्वम्। एवम् आते—, मिमाते अन्ते—, मिमते। एव हाङ लि जिहीते जिहाते जिहते ॥७३७॥

इति अदादिपाद.।

द्वितीयः पादः—दिवादिः ।

---

[२०८] दिव्‌ क्रीडायाम्

७३८। दिव सु तुद रुध क्र्यादे र्यन्‌ न्वनण्नाः शिद्धे रे ।

दिव—क्र्यादे ५।, यन्‌—ना १।।।, शित्‌ ।१।।।, घे ७।, रे ७। ।

एभ्यो घेऽर्थे यन्‌ नु श्न नण्‌ ना एते रे परे क्रमात्‌ स्युः, ते च शितः। दीव्यति। [२०९] षिव्‌ तन्तुसन्ततौ। निषीव्यति। न्यषेवीत्‌ न्यसेवीत्‌। [२१०] नृतौ य नर्त्तने।

७३९। नृत्‌ कृत्‌ चृत्‌ छृत्‌ तृदोऽरसोऽसेरिम्‌ वा।

नृत्‌—तृद ५।, अरस' ६।, असे ६।, इम्‌ ।१।, वा ।१। ।

एभ्यः परस्यारस्य सिवर्जस्य सस्य इम्‌ स्यात्‌ वा। नर्त्तिष्यति नर्त्स्यति। सौ तु अनर्त्तीत्‌। [२११] त्रसी य भये।

दिवश्च सुश्च तुदश्च रुधश्च क्रीश्चेति ते आदयो यस्य तस्मात्‌। यन्‌ च नुश्च श्नश्च नण्‌ च नाश्च ते। शित्करणात्‌ रसञ्ज्ञाया अपिद्‌त्वात्‌ ङित्त्वे श्यनादौ परे न गुणः। एते शपो बाधकाः। श्नसिति मूर्द्धन्यणकारानुबन्धो रुधादेरन्त्यादचः परो भवन्नपि शपं बाधते। अत्र प्रकृतिप्रत्यययोरर्थाभिधाने साहचर्य्यस्य अनेनैव सिद्धत्वात्‌ शपबाधकानां श्यनादीनां साहचर्य्याच्च शनोऽनुरोधात्‌ क्र्यादेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेन वक्तुमुचितत्वेऽपि श्यनादीनामनुरोधात्‌ पञ्चम्यन्तत्वं विरुद्धधर्म्मसमवाये भूयसा स्यात्‌ सधर्म्मकत्वमिति जैमिनिसूत्रात्‌। दीव्यति श्यनोङित्वात्‌ गुणाभावे व्यंनच्तयोरिति दीर्घः। निषीव्यतीति षोक्त इति षत्वम्‌। न्यषेवीदित्यादि निविपरिस्वन्जेत्यादिना षत्वं वा॥ ७३८॥

[५९४] क्रमक्लमेति श्यन् वा, त्रस्यति त्रसति। तत्रास त्रेसतुः तत्रसतुः। [२१२] जॄ ङ्य्यं जरायाम्।

जीर्य्यति। अजरत् अजारीत्। जेरतुः जजरतुः। जरीता जरिता।

[२१३] शो य निशाने।

७४०। यन्योश्शमादिमिदो लोपघंणु।

यनि ७, ओ-शमादि-मिदः ६।, लोप घं णु १। ।

ओकारस्य लोपः शमादेर्घो मिदेर्णुः स्यात् यनि। श्यति। अशात् अशासीत्। एवं [२१४] एवं छो य लूनौ।

[२१५] षो य नाशे। प्रणिष्यति। न्यषात् न्यषासीत्। सेयात्

[२१६] दो य छेदने। प्रण्यदात् देयात्।

[२१७] राध्यौ ण हिंसे।

रेधतु' रराधतुः। वधार्थः किम्, आरराधतुः।

[२१८] व्यध्यौ ताड़े। विध्यति। विव्याध, विविधतुः।

[२१९] पुष्यौल्ट पोषणे।

[५६५] शासुलिद्द्युत् पुषादेर्ङस्तौपे इति ङः। अपुषत्।

[२२०] श्लिष्यौ ञिल्ट श्लेषे। अश्लिषत्। आलिङ्गने तु अश्लिक्षत्।

नृत् कृत्। नृतीय नर्त्तने कृती ध वेष्टे कृतीश्प छिदि इति इयम्। चृत् श्र हिंसे ग्रन्थे चृत् कि सन्दीपने इति इयम्। छृदुञ्धि दीवने छृद कि सन्दीपने इति इयम्। तृदुञ्धिर्नादरे च। नर्त्तिष्यति नर्त्स्यति कर्त्तिंस्यति कर्त्स्यति चर्त्ति-ष्यति चर्त्स्यति छर्दिस्यति छर्त्स्यति तर्दिष्यति तर्त्स्यति सौत्र अनर्त्तीदित्यादि। जीर्य्यतीति ऋदिरणाविति इर् व्यंनच्तयीति दीर्घः। अजरदित्यादि शासलिद्द-द्युदिति ङ हृश्रीरिति गुणः। पक्षे सौ पे वृद्धि'। जजरतुरित्यादि ऋतीणः पक्षे खिलोपादि। जरीतेति वृतो वेम इति दीर्घः॥ ७३९॥

ओश्च शमादिश्च मिद च ततस्य। लोपश्च घंश्च णुश्चेति। छति दाति स्यति

[२२१] रध्यू ल्ट पाकहिंसयोः।

७४१। नुण् रधो मुचां नश्मस्जो रभलभोऽनठीमच्ये भस्यरठ्यचि।

नुण् ।१।, रध ६।, मुचा ६।।।, नश् मस्ज. ६।, रभ' लभः ६।, अनठीमचि ७।, ए ७।, भसि ७।, अरठ्यचि ७।

रधश्चीवर्जे मवर्जेऽचि। मुचादेरत्ये, नश मस्जोर्भसे, रभलभोरठोवर्जेऽचि, नुण् स्यात्। अरन्धत्। रधिता रद्धा। ठ्यान्तु ररन्धिव रेध्व, ररन्धिम रेध्म। [२२२] तृप्यू जिल्ट प्रीणने। अतर्पीत् अत्राप्सीत् अताप्सीत् अतृपत्। एव [२२३] दृप्यु इजि हर्षाहङ्कारयोः। [२२४] मुह्यू जिल्ट वैचित्त्ये।

मोहिता [१७८] मुहां घङ्वाभौ। मोग्धा मोढा।

स्यति शमादिश्च। शमु श्रमू दमुश्चापि चमु तमु भमुश्च क्लमुमदीति च मनीषिभिर्निगदित शमादिर्गण। शाम्यति श्राम्यति दाम्यति चाम्यति ताम्यति भ्राम्यति क्लाम्यति माद्यति। मिदस्तु मेद्यतीति। अशादित्यादि थेशाक्कासाग्नेति. सेलुक्। पक्षे यमरमेति इम् सनौ। प्रणिश्यति इति दामासीहन इति णत्वात् गौक इति षत्वम्। न्यषादित्यादि थेशाच्छासाग्नेति से पेलुक् वा अभ्यपीति षत्व सेयादिति दामा गे इति ङे प्रणदादिति भूस्थापिवेति सेलुक् पतपददामेति षत्वम्। दैयादिति दामागे इति ङे। रेधतुरिति अनेकार्थत्वादिह राधेर्वधार्थत्वे विधिबलादातोऽप्येत्वम्। अरराधतुरिति। आराध्यते सेवार्थत्वात्। विध्यतीति ग्रहस्वपाद्योरिति जि.। विव्याधेति व्यथग्रहेति जि। विविधतुरिति व्यथग्रहेति खेर्जि ग्रहस्वपाद्योरिति मूलस्य जि। अश्लिषत् इति पुषादित्वात् ङ। अश्लिक्षदिति हशष इति सक्॥७४०॥

न ठी अठी अव्या इम् अठीम् नास्ति अठीम् यत्र अनठीम् अनठीम् चासौ अच्चेति अनठीमच् तस्मिन्। अनठीमचि रश्च ठी च रठ्यौ न रठ्यौ अरठ्यौ तयोरच् अरठ्यच् तस्मिन्। अनठीमचीति रध्यते ईमि सामान्ये अचि च नुण् स्यादित्यर्थे। यथा ररन्धिव ररन्धिम ठ्या अचि ररन्ध अन्याचि रन्धयति अरन्धि रन्धनम्। अठीमिति तु रधादित्वादिमि रधिष्यति रधिता रधितव्यम्। किञ्च ठीमचि

[२२५] नशल्ट य् नाशे ।

७४२ । नश नेश वा ङे ।

नश ।१।, नेश ।१।, वा ।१।, ङ ७। ।

प्राणेशत् प्राणशत् । नशिता प्रनग्धा प्रनंष्टा । [५४८] अशान्तत्वात् न णः । [२२६] शम् श्य इर् उपशमे । प्रणिशाम्यति । [२२७ क्लम्य् भिर् ग्लानौ । क्लाम्यति क्लामति । [२२८] अस्यु इर् क्षेपे । आस्थत् । [२२९] यस्यु इर् यत्ने ।

यस्यति यसति, संयस्यति संयसति । अन्यत्र । प्रयस्यति । [२३०] लुभ्य इर् गार्द्ध्ये । लोभिता लोब्धा । [२३१] ञीर् य मिदा स्नेहे । [मिद्यति । [मिदेर्गुः] [२३२] सू यो ङ सूतौ ।

असविष्ट असोष्ट । [२३३] ओ ढीङ य क्षये ।

इत्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ अचलादिव ठीम प्राप्तौ ठीमो ग्रहणादेव अनिमो वर्जने च तु गौरव ज्ञापयति रध्यते पुषादित्वात ङ लुगि क्रते हसुङ न इत्यनेन नस्य लोपो न स्यादिति । तेन अरन्धदित्येव न च लुणकरणसामर्थ्यात् नलोपो न स्यात् इति वाच्य रन्धयतीत्यादौ लुण सामर्थकत्वात् मुचामिति बहुवचन गणार्थम् । गणश्च मुञ्चति लुम्पि लिम्पौ च विन्दि' सिञ्चति क्रन्तती । खिन्दति. पु सतिश्चैव मुचादावष्टधातव इति । मुचादेरत्ये इति तुदादित्वात् जाते शप्रत्यये परे इत्यर्थः तेन मुञ्चति इत्यादि । अन्यव घञि मोकः । नशमसजोर्झसे नंष्टा नङ्क्ष्यति मङ्क्ता मङ्क्तु, मङ्क्ष्यति । रभलभोस्तु रम्भयति अरम्भि आरम्भ. लम्भयति अलम्भि आलम्भ रठ्री रठीतु रभते रेभे लभते लेभे । अतार्प्सीदित्यादि ञ णि टप्यू प्रीणने दि क्रषन्तेति सिपक्षे ऋकारस्य वृद्धिः । वद्रोऽकिदिति रेफपक्षे अवाप्सीत् रधादित्वात् इम् गुणपक्षे अतर्पीत् पुषादित्वात् ङ अटपत् । मोढेतेति रधादित्वादिम् वा । पक्षे मुहादित्वात् घडि मोग्धाघङोऽप्राप्तिपक्षेऽन्तरङ्गत्वात् परत्वाच्चादौ गुणे ढोढौभाविति हस्य ढे ढभात्तथोर्धो ध इति तकारस्य धे ष्टुभिरिति धस्य ढे ढ्रोढ्रि इति ढलोपे पूर्वङ्गस्वालाभान्न दीर्घ मोढा ॥ ७४१ ॥

नश । नश् ल नाशे इत्यस्य नेश् स्याद्वा ङ । प्राणेशत् इत्यादि शान्तनशेति णत्वम् । नशितेति रधादित्वात् इम वा । पक्षे नशमसज इति लुघि शक्राजेति

७४३। दीङ्श्यां यन् यप्णौ ङा सनि तु वा।

दीङ ६।, श्या ७, यन् ।१।, यप्णौ ७, ङा ।१।, सनि ७, तु ।१।, वा ।१।।

दीङः श्या यन्, यपि णौ च ङा, सनि तु वा स्यात्। अदास्त दिदीये। [२३४] जनी श्य ङ प्रादुर्भावे। जायते।

७४४। जनवधः सेममोऽक्रमवमाचमो-ञ्णित्क्तादिणि स्वोऽमयम विश्रमस्तु वा।

जनवध ६।, सेमम. ६।, अ-क्रमवमाचम ६।, ञ्णित् क्तादिणि ७।, स्व १।, अम-यम-विश्रम ६।, तु ।१।, वा ।१।।

जनो वधः सेमोऽमन्तस्य च क्रमवमाचम वर्जस्य स्वः स्यात् ञ्णिति क्तिति इणि च, अम यम विश्रमस्तु वा। अजनि अजनिष्ट जज्ञे। [२३५] दी पी ङ्य ऋट दीपने।

अदीपि अदीपिष्ट। एवं [२३६] पूरी ङ्य प्यायने।

[२३७] पद्यौ ङ गतौ।

[६४२] पदस्तनीण् धे इति। प्रत्यपादि अपत्साताम्।

[२३८] बुध्यौ ङ अवगमने। अबोधि अबुद्ध।

[२३९] नहौ जर बन्धे। [२३७ नहो धङ्भौ। अनात्सीत् अनद्ध।

इति दिवादिपादः।

षड् तस्य टत्वे प्रनष्टा। पक्षे नुणि मुहादित्वात् घडि दभादिति तस्य धे झप् झसीरिति घस्य गे नस्यानुस्वारे तस्य च ङकारे प्रनङ्ग्धा अमान्तत्वात् न ण.। प्रणिशाम्यति इति वपवहशमचीति णत्व शमादित्वात् दीर्घ.। क्राम्यतीति क्रमक्रमेति श्यनि शमादित्वात् दीर्घं। आस्थदिति असु इर क्षेपे वक्त्यस्येति ङे वच्यस्यश्विपतामिति अस्थ। लोभ्या इत्यादि वेमसहेतीम् वा। मेद्यति इति यन्यो मजादीति गुण। असविष्टेति वेमूदितीम् वा॥ ७४२॥

यप् च णश्च यप्णु सूत्वादेकत्व तस्मिन्। दिदीये दिदीयाते। यपि प्रदाय णुरिति गुणसाधनयोग्य। अदास्त दास्यते दापयति दाता। सनि दिदासते दिदीषते। जायते इति ज्ञादानेति जा॥ ७४३॥

[२४०] षु ञ न बन्धे।

सुनोति अभिषुणोति सुनुतः सुन्वन्ति। [६३२] सुस्तु-धोरितीम्। व्यषावीत्। असविष्ट असोष्ट। सुषुविव। विसवि-ष्यति विसोष्यति। ५७२ स्यान्तत्त्वात् न षः।

[२४१ डु मि ञ न क्षेपे।

७४५। मिम्योर्यवृणौ ङाऽखललि लियस्तु वा।

मिम्यो ६॥, यपृणौ ७, ङा।१।, अ खल अलि ७।, लियः ६।, तु।१।, वा।१।।

अमासीत् प्रश्यमास्त।

जनश्च वध् च जनवध् तस्य कमश्च वमश्च आचम् च ते, न विद्यन्ते ते यत्र स तस्य। सेम् चासौ अम् चेति सेमम् तस्य। ञ च णच ञणौ ञणावितौ यस्य स ञणित् ञणिच्चासौ कृच्चेति ञणित्कृत् ञणितकृच्च इण् च ञणित्कृदिन् तस्मिन्। यथा व्यणि जन्य वध्य घञि जन बध' णकि जनक इणि अजनि अवधि। सेमोऽमन्तस्य तु। घञादौ श्रम श्रमक' अश्रमि। सेम कि गामुक. अगामि। कामादेस्तु काम वाम आचाम। आचम कि चम विचम। अमादेस्तु अम आम यम याम विश्रम. विश्राम विश्रमग्रहणात् श्रम प्रश्रम इत्यादिषु नित्यम्। अजनीति पद स्तनीण् वे इति इण्। पक्षे व्यां सि अजनिष्ट जज्ञे इति हनगमेत्युड् लोप। अदीपीति पदस्तनीण् वे इतीण् वा प्रश्यपादीति गदनदपतपदेति णत्वम्। ननु अमुङित्यादौ सेर्लोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् भभान्तस्येत्यादिना वकारस्य भकार कथ न स्यादिति चेत् सत्य त्यलोपे सति त्यस्वरूपेण विहित कार्य्यं तदेव स्यात् न तु प्रत्ययस्य वर्णविहितम् इति। अनात्सीदिति अनिमत्वात् वृद्धि अनद्ध इति नद्धो धड् भौ इति धड्॥ ७४४॥

इति दिवादिपाद।

अभिषुणोति इति गीक इति षत्वे षृर्ण इति णत्वम्। सुन्वन्ति य्वौरिति व। व्यषावीदिति सुस्तुधोरितीम् अभ्यपीति षत्वम्। असोष्ट इत्यादि वेमुदितीम

[२४२] चि ञ न चित्याम्।

७४६। चेः किर्वा सन् ठ्योः।

चे' ६।, कि १।, वा।१।, सन् ठ्यो ७॥।

चिकाय चिचाय। चिक्ये चिच्ये। [२४३] स्तृ ञ न स्तृतौ।

७४७। स्वादृ-वृ-वु-रस्कु र्वेम् सन्मढीसिः।

स्वादि-ॠत्-ॠत् वु' ५।, अस्कु' ५।, वा।१।, इम्।१।, सन्-मढीसि' ६।।

स्कुवर्जं स्वाद्यृदन्तात् ॠदन्ताच्च वृञो वृङश्च सनो मे स्थितयोर्ढीस्योश्च इम् स्यात् वा। अस्तरिष्ट अस्तृत। स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट। [२४४] वृञ न वृतौ। अवारीत्। अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत। ववरिथ ववृव। वरिषीष्ट वृषीष्ट। [२४५] धु ञ न कम्पे। [६२३] सुस्तुधोरितीम्। अधावीत् [२४६] हि न वर्द्धने गतौ। प्रहिणोति।

सुषुविव इति रुदसुनीरव्या इति इम्निषेधात् नेमसुमिति नियमेन नित्यमिम् क्विलादिति षत्वे श्नुध्वोरित्युव् ॥ ७४५ ॥

डुमिञ् न क्षेपे मीङ्यतु मीञग् बधे मी कि गत्या विशेषानभिधानात्। एषां यपि गुणसाधनयोग्यप्रत्यये च ङा स्यात्। न तु खलि अलि च। लियस्तु यपि गुणसाधनयोग्ये च ङा स्याद्वा। यथा प्रमाय माता मान मास्यति मापयति। खलस्तु दुर्मय मय लियस्तु प्रलाय प्रलीय लाता लेता इत्यादि ॥ ७४५ ॥

चे किर्वा स्यात् सनि ठ्याञ्च। चिकाय चिचाय चिकीषति चिचीषति ॥७४६॥

स्व आदिर्यस्य स स्वादि स्वादिश्चासावृच्चेति स्वादृत् 'स्वादृच्च ॠच्च वृश्चेति स्वादृवृवृ तस्मात्। नास्ति स्कुर्यत्र सोऽस्कु तस्मात्। ढी च सिश्चेति ढीसि मे ढीसिः मढीसि। सन् च मढीसिश्चेति तस्य सर्वत्र पुस्त्वं सूत्रत्वात्। यथा तिस्तरिषति तिस्तीर्षति स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट अस्तरिष्ट अस्तृत। इगुङुरिति कित्वान्न गुणः। तितरिषति तितीर्षति तरिषीष्ट तृषीष्ट अतरिष्ट अतीर्ष्ट। विवरिषति वुवूर्षति विवरिषते वुवूर्षते वरिषीष्ट वृषीष्ट अवरिष्ट अवृत। अस्कु, किं सञ्चिकीर्षति सस्कृषीष्ट समस्कृत। अवारीदिति नेमेकाजा इत्यत्र वृवर्जनात् इम्। अवरीष्ट इति वृतो र्वे मौ र्घ इति दीर्घः। ववरिथ इति नेश्वृत स्थप इत्यत्र वृवर्जनात् इम्।

७४८। ह्रेः खेरनङि घिः।

हे. ६।, खे ५।, अनङि ७।, घिः १।।

खेः परस्य हेर्घिः स्यात् न तु अङि। जिघाय।

[२४७] क्षवि न क्षतौ हिंसे।

७४९। क्षविधिव्योः क्षधी श्नौ।

क्षवि धिव्योः ६॥, क्ष-धी १॥, श्नौ ७।।

क्षणोति अक्षणीत् [५६८] अतएवेदितो नुण्। चक्षण। क्षणिता क्षण्यात्। [२४८] दन्भु न दम्भे। देभतुः ददम्भतुः।

७५०। श्रन्थ-ग्रन्थ-दन्भां थपि न-लोपो वा।

श्रन्थ-ग्रन्थ दन्भा ६।।।, थपि ७।, नलोप १।, वा।१।।

देभिथ ददम्भिथ। [२४९] धिवि न प्रीतौ। धिनोति। [२५०] अशू ङ न व्याप्ति सङ्घ्योः। [५८०, स्वान्तादादिति खेरान्। आनशे।

इति स्वादिपादः।

जहर्वेति नेमसुम इति नित्य इमो निषेध। अधावीदिति सुस्तुधीरिति इम्। प्रह्णोति इति मीनाह्विन्वानिति णत्वम् ॥ ७४७ ॥

जिघाय जिघीषति जेघीयते। अङि तु अजीहयत् ॥ ७४८ ॥

क्षविधिव्योर्विभक्त्युत्पत्ते पूर्वम् इदनुबन्धत्वात् नुणि कृते तस्यापि धात्ववयवत्वात् श्नौ परे तत्सहितयोरादेश। क्षणोति इति ष्रृणं इति णत्वम्। अक्षणीदित्यादौ नकारस्य टृत्यत्वेन झसत्वाभावात् तस्मिन् मोर्नुरित्यनेनानुस्वारो न स्यात् ष्रृर्ण इति णत्वम्। देभतुरिति स्यात् ठापिदिति कित्वपक्षे नलोपे दभभागलाभात् खि-लोपादि ॥ ७४९ ॥

एभ्यस्थप् कित् वेति कृतेऽपीष्टसिद्धौ थपि नलोप इति गौरवम् कथमिति चेन्न दम्भिनोदे इति इदनुबन्धचुरादेरनित्यपक्षे देभिथ इत्यत्र थप किदेति पक्षे इदि-त्वातोर्नलोपनिषेधात् हमुङ् न इत्यस्याप्राप्तौ चुरादेरनित्यत्वबीजं चुर्भ्यो जिरित्यत्र द्रष्ट सष्टायम्। श्रथिथ श्रश्रन्थिथ ग्रेथिथ जग्रन्थिथ देभिथ ददम्भिथ ॥ ७५० ॥

इति स्वादिपाद.।

चतुर्थः पादः—तुदादिः ।

[२५१] तुदौ ञ श व्यथे । तुदति तुदते ।

[२५२] भ्रस्जौ ञ श पाके । भृज्जति अभ्राक्षीत् ।

७५१ । भ्रस्जोऽरे णौ भर्ज वा ।

भ्रस्ज ६।, अरे ७।, णौ ७।, भर्ज ।१।, वा ।१। ।

बभर्ज बभ्रज्ज बभर्ज्ज बभ्रज्जे ।

[२५३] मुच लौ ञ श प मोक्षे ।

[७४१] नुण् रध इति नुण् । मुञ्चति । अमुचत्, अमुक्त ।

[२५४] ञि लिपौ ञ श प लेपने ।

अलिपत् । अलिपत अलिप्त । [२५५] षिचौ ञ श प उक्षणे ।

निषिञ्चति । न्यषिचत्, न्यषिचत न्यषिक्त । निषिषेच ।

[२५६] कृतौ शप छिदि ।

[७३८] नृत्कृदितीम् वा, कर्त्तिष्यति कर्त्स्यति ।

[२५७] षू श क्षेपे । विषुवति व्यषावीत् ।

[२५८] व्रश्चू श च्छेदे ।

वृश्चति । अव्रश्चीत् अव्राक्षीत् । वव्रश्च वव्रश्चतुः ।

तुदतीत्यादि शप्रत्ययस्य ङित्त्वात् न गुणः । भृज्जतीति ग्रहस्वपाद्योरिति जिः अभ्राक्षीदिति स्यादे सलोपे भ्रस्जादिति षडि षढो कः से अनिमत्त्वाद् वृद्धि ॥७५०॥

भ्रस्जो भर्ज वा स्यात् अरे गुणसाधनयोग्ये । भ्रस्जधातोः परेऽप्रत्यये ञिाते गुणिनी रस्यासम्भवात् एव णौ इत्युक्तेऽपि अरप्राप्तौ अरे इत्युक्त ज्ञापयति क्वचित् अरे गुणिन्यपि भर्जादेशो न स्यादिति तेन टाम् अभ्राक्षीदित्यादिकमेव । बभर्ज इति ठा एकारस्य स्यात् व्यपित् किदे ति कित्त्वाभावपक्षे गुणसाधनयोग्यत्वे सति भर्जादेश. पक्षे बभ्रज्जे कित्त्वेऽपि ठा नवे प्रच्छामिति जेर्निषेध. । मुञ्चतीति मुचादित्वात् नुण् । अमुचदिति लृदित्त्वात् ङ । अमुक्तेति आत्मनेपदे ङस्याप्राप्तौ सि. । औदित्वादिमोऽभावे इगुङ्करिति सेः कित्त्वान्न गुण ततः सेर्लोप. ।

[२५९] ऋच्छश्च गमनमोहकाठिन्येषु।

७५२। ऋच्छो णुङ्याम्।

ऋच्छः ६।, णः १।, ठ्याम् ७।

आनर्च्छ। [२६०] कॄश विक्षेपे। [६२८] ऋदिरणा-विति इर्। किरति। चकरतुः। करीता करिता।

७५३। प्रत्युपोपात्कः सुम् हिंसाच्छेदे।

प्रति उप उपात् ५।, कः ६।, सुम् ।१।, हिंसा च्छेदे ७।

प्रत्युपाद्धिंसायाम् उपाच्छेदे किरतेः सुम् स्यात्। प्रति-स्किरति उपस्किरति।

अलिपदिति वक्तव्यस्येति ङ.। अलिपत अलिप्तेति लिब्भ्यस्तु मे इति वा ङ। निषिञ्चति इति मुचादित्वात् नुण् गौक इति षत्वम्। न्यषिचतेति लिब्भ्यस्तु मे इति ङी वा निषिषेच दशस्यादेरिति षत्वम्। विषुवति इति गौक इति षत्व शुध्वोरित्युव्। व्यषावीदिति वेमूदित्यत्र सूतिसूयग्रहणात् अस्मान्नित्यमिम्। व्रश्च तीति ग्रहस्वपाद्योरिति जि.। अव्राचीदिति इमोऽभावपक्षे शक्रुजेति षडि निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायात् चकारनिमित्तकस्य शस्य पुनर्दन्त्यत्वे स्यादे सोलोप षढौ क से इति कै क्विलादिति षत्वे अनिमत्वात् ढ्डि। वव्रश्चतु-रिति ठ्या नवैप्रच्छाम् इति जेर्निषेध ॥ ७५१ ॥

ऋच्छो ण स्यात् ठ्याम्। सर्वत्र णपादौ बलवत्त्वादादौ द्वोऽच इति द्विर्भावे लघूङ्गोऽभावात् अतुसादेश्च कित्त्वादप्राप्तौ ठौमात्रविधिरयम्। न च प्रकृते पूर्व पूर्वं स्यात् अन्तरङ्गतर तथा इति न्यायात् गुणस्यैव बलवत्त्वमिति वाच्यम्। विच्छा यति इत्यत्र गुणादपि विशेषत्वेन द्विर्भावस्य बलवत्त्वदर्शनात्। आनर्च्छ आनर्च्छतु आनर्च्छुरित्यादि। चकरतुरिति ऋतो ण कित् ठ्याम् इति गुण। करीतेति वॄतोवेमोर्घोऽठीति वा दीर्घ.॥ ७५२ ॥

प्रतिश्च उपश्च प्रत्युप प्रत्युपश्च उपश्च प्रत्युपोप तस्मात्। हिंसा च छेदश्च हिंसाच्छेद तस्मिन्। प्रतिस्किरति हिनस्तीत्यर्थ। परि नि वि सेवसुमेति उक्तेर्न च उपस्किरति हिनस्ति छिनत्ति वेत्यर्थ.॥ ७५३ ॥

[२६१] तृन्प श प्रीणने।

७५४। तृन्पां न-लुक् वा श-णौ।

तृन्पा ६।॥, न ।१। लुक् ।१।, वा ।१।, श-णौ ७।।

तृन्प तुन्प तृन्फ तुन्फ रिन्फ गुन्फ दृन्भ उन्भ शुन्भां नकारस्य लुक् वा स्यात् शे णौ च। तृपति तृम्पति [२६२] चृती श प हिंसे। चर्त्तिष्यति चर्त्स्यति। [२६३] प्रच्छी श ज्ञीप्से। पृच्छति। अप्राक्षीत्। पप्रच्छ पप्रच्छतुः।

[२६४] सृजी श विसर्गे।

अस्राक्षीत्। ससर्जिथ सस्रष्ठ। [२६५] टु मस्जी श स्नाने। मज्जति अमाङ्क्षीत्। [२६६] स्पृशी श स्पृशि।

अस्प्राक्षीत् अस्पार्क्षीत् अस्पृक्षत्। [२६७] विच्छ श गतौ। विच्छायति विच्छति। अविच्छायीत् अविच्छीत्।

[२६८] मृशी श स्पृशि। अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत्।

[२६९] इषु श वाञ्छे।

इच्छति [६०६] वेमसहेतीम् वा, एषिता एष्टा।

बहुवचनं गणार्थं गणश्च। तृन्पतिस्तृन्फतिश्चैव तुन्फतिस्तुम्फतिस्तथा। गुम्फति-र्दृन्फतिश्चैव रिन्फति शुन्भतिस्तथा। उन्भतिश्चैव विज्ञेयस्तृन्पादिर्नवभिर्गणः। एषां नस्य लुक् स्याद्वा शप्रत्यये परे गुणसाधनयोग्यप्रत्यये परे च इत्यर्थः। शे यथा तृपति तृम्पति तृफति तृम्फति तुपति तुम्पति तुफति तुम्फति गुफति गुम्फति दृफति दृम्फति रिफति रिम्फति शुभति शुम्भति उभति उम्भति। णौ यथा तर्पयति तृम्पयति तर्फयति तृम्फयति तोपयति तुम्पयति गोफयति गुम्फयति दर्फयति दृम्फयति रेफयति रिम्फयति शोभयति शुम्भयति ओभयति उम्भयति। गवि कर्त्तरि प्राक्तुन्पते सुम्वक्तव्यः। प्रस्तुम्पति गौः। अन्यत्र प्रतुम्पति अश्व। पृच्छतीति ग्रहस्वपाद्यो-रिति जिः। अप्राक्षीदिति शक्लाजेति षडि षढो. क. से के अनिमत्वात् वृद्धि। पप्रच्छतुरिति ठ।। नवेप्रच्छाम् इति जेर्निषेधः। अस्राक्षीदिति सृजदृशोस्तु नित्यमिति ऋद्र.। ततो वृद्धि.। ससर्जिथ इत्यादि सृजदृशेति वेम्। अमाङ्क्षीदिति नुषं रध

[२७०] कुट शि कौटिल्ये ।

७५५ । कुटां णुव्री ञ्णिति ।

कुटा ६॥, णु-व्री १॥, ञ्णिति ७।

कुटादेर्णुर्व्रिश्च स्यात् ञिति णिति च, नान्यत्र । अकुटीत् चुकोट । [२७१] व्यच शि व्याजे ।

विचति । विव्याच, विविचतुः ।

इति णुण् स्यादे सौलोपं चुङ्ञिति कुडि नस्यानुस्वारे ञपे ञमौ । असाची-दित्यादि क्षषन्तषस्पृशेति सिर्वा वद्रोऽक्विदिति च्द्री वा सेरप्राप्तौ सक् । विच्छा-यतीत्यादि विच्छास्तुतिपण इति वाय । आयान्तत्वात् सनञ्ग्रादिर्धु पुनर्धातु-सञ्ज्ञाया तिप्शपौ आयस्याप्राप्तिपक्षे श एव । तेन विछायन्तो कुले स्त्री वा इत्यत्र अपयन इति नुण् । विच्छती विच्छन्ती कुले स्त्री वेत्यत्र आटीपोरिति नुण् वा । असाचीदित्यादि पूर्ववत् इच्छतीति स्यादानेति इच्छादेश ॥ ७५४ ॥

ञ च ण च ञ्णौ ञ्णावितौ यस्य ञ्णित् तस्मिन् । ञित्णितौ. परयो गुणवृद्ध्यौ सिद्धौ पुनर्विधान नियमार्थम् । तेन कुटादीना ञित्णिद्भ्याम् अन्यत्र गुणवृद्धी न स्त इति नियम । ञित्णितोस्तु गुणसामग्र्या गुण वृद्धिसामग्र्या वृद्धि स्यादित्यर्थ । यथा कुट शि कौटिल्ये इत्यादीना अकुटीत् कुटिष्यति कुटन-मित्यादौ न गुणः । नू शि स्तवने इत्यादीनाम् अनुवीदित्यादौ न वृद्धिर्न च गुणः । अगुणत्वादुव् च । एवं नुविष्यति नुवनमित्यादौ च बोध्यम् । ञित्णितोस्तु कोटयति चुकोट इत्यादौ गुण एव । नावयति नुनाव इत्यादौ वृद्धिरेव । कुटा-दिश्च कुटि घुटि चुटि तुटि पुटति च्छुटयस्त्रुटि मुटि त्रुठि कुडति गुडय. घुडि चुडि तुडि थुडि भ्रुडति द्रुडय. स्फुडि वुडि लुडति स्थुडति स्फुडयः । व्यचशि-व्याजे कुचि गुजि हुडयः चुलि गुरति च्छुरति पुडि ब्रुडयः । स्फुरति स्फुलती क्रड क्रडि रुफयः । कूगूनूदीर्घा. सकलाः कुवतिर्गुवतिधुवतिश्चैते ङस्यान्ता इति धीरो-क्तौ । द्वाचत्वारिंशत्सङ्ख्याता धातव एव कुटादावुदिता । लिखतिर्मिलति-र्वोविह कश्चित् व्यस्यातामिति वदति विपश्चित् । तेन लिखितुं विश्वसृजोऽपि अक्षिहानिरित्यादि एवं लिखन लेखन लिखितव्य लेखितव्यम् इत्यादयः प्रयोगाः । इवं मिलिष्यति । महापातकिनः प्रच्छमिलितव्य न तै. सह इत्यादि । एवञ्च

७५६ । व्यचो जिरञ्णि दसि ।

व्यच ६।, जिः १।, अञ्णिदसि ७।

विचिता । [३७२] त्रुट श्चि च्छेदे । त्रुट्यति त्रुटति ।
[२७३] स्फुर श्चि स्फूर्त्तौ । निष्फुरति निस्फुरति ।
एवं [२७४] स्फुल श्चि स्फूर्त्तिं चलनयोः ।
[१७५] नू श्चि स्तवने । अनुवीत् । नुनाव ।
[२७६] मृ ङ श्च मृतौ ।

७५७ । मृङष्टीढ्ये मम् ।

मृङ ५।, टीढ्ये ७।, मम् १।

व्या व्यामत्ये च मृङो म स्यात् । [६२०] ऋद्धिः श्यक् ढीपे । म्रियते, अमृत, मृषीष्ट । एषु किम् । ममार, मरिष्यति ।

व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीर इति जयदेव' । विचतीति ग्रहस्पाद्योरिति जि विविचतुरिति व्ययग्रहेति खेर्जि. ग्रहस्पाद्योरिति मूलस्य जि ॥७५५॥

ञ च ण च ञ्णौ ञ्णावितौ यस्य स ञ्णित् । जि्णश्च अस् च ञ्णिदस् तस्मिन् । व्यचो जि. स्यात् न तु ञिति णिति असि च । विचिता विचिष्यति विच्यते विव्याच विविचतु' । ञ्णिदसि तु व्याचयति व्याचक' उरुव्यचा त्रुट्यतीति क्रमक्लमेति श्यन् वा । निष्फुरति विस्फुर्भूति षत्व वा । अनुवीदिति कुटादित्वात् गुणवृद्ध्योर्निषेधेस्नु्ध्वोरित्युव् ॥७५६॥

टी च ढी च अश्च टीढ्य' तस्मिन् विषयसप्तमीयम् । मृङो ङित्त्वेऽपि व्या व्याम् अत्ये च विषये म स्यादिति नियम । म्रियते म्रियेत अमृत मृषीष्ट अन्यत्र ममार मर्त्ता मरिष्यति अमरिष्यत् केचित्तु मृङो ङानुबन्धाभावेऽपि टीढ्ये मविधानादन्यत्र परस्मैपदे सिद्धे ङित्करणादात्मनेपदस्य प्राप्तौ परस्मैपद कुत्रचिद्भवति । आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिना क्वचिदिति न्यायो लभ्यते तेन स एवाय नागः सहति कलभेभ्य. परिभवमिति । विद्या धन मनुष्याणा मृतेऽप्यनुगच्छते इत्यादि सिद्धमित्याह. ॥७५७॥

[२७७] ओ विजी ङ श भी-कम्पे ।

७५८। विजेर्णुर्नेमि ।

विजे ६।, णु १।, न ।१।, इमि ७।।

विजेणु: न स्यात् इमि । अविजिष्ट ।

इति तुदादिपाद: ।

इति प्रथम चतुर्गणाध्याय: ।

अथ द्वितीय चतुर्गणाध्याय: ।

प्रथम: पाद:—रुधादि: ।

[२७८] रुधिरी ध ञि आवरणे । रुणद्धि ।

७५९। नणो न्रेऽणौ ।

नण ६।, न् ।१।, रे ७।, अणौ ७।।

नणो नकार: स्यात् अणौ रे। रुन्ध: रुन्धन्ति। अरुणत्, अरुणः अरुणत्। अरुधत् अरौत्सीत्। [२७९] छृदु ञ धिव् देवने। [७३९] छर्दिष्यति छर्त्स्यति। एव [२८०] तृदु ञ धिर्नादरे।

इति प्रथम चतुर्गणाध्याय ।

विजे: क्ङिदिमित्यनेनैवेष्टसिद्धौ णुर्नेमीति गौरव स्पष्टार्थम् । अविजिष्ट विजिष्यते विजिता ॥७५८॥

इति तुदादिपाद ।

रुणद्धीति रुध तिप् नण् ढभात्तथोरिति तस्य धे झप्झसीरिति धस्य द: षृ्र्णं इति णत्वम् ।

अरे नणोऽसम्भवात् रे इति स्पष्टार्थम् । रुन्ध इत्यादौ दकारस्य वा लोप । इति पूर्वमुक्तं त्रयाणामेकवर्ग्याणां मध्यमस्तत्र लुप्यते इति प्रमाणात् । णत्वाभाववीजन्तु षृ्र्णं इत्यत्र लिखितम् । अरुणदित्यादि हसाङ्ग्रामिति सेर्लोपे झप्झसोरिति धस्य तो दो वा । पचे घ्यां सौ रवादधोरिति धस्य रेफे रेफस्य विसर्ग: । उभयत्र षृ्र्णं इति णत्वम् । अरुधदित्यादि इरित्त्वात् ङी वा । पचे व्या सौ औदित्त्वान्नेम् अनिमत्त्वात् वृद्धि: । छर्दिष्यतीति रुतृद्छदितीम् वा ॥७५९॥

[२८१] तृह ध हिंसे।

७६०। तृहः इण् पिद्धसे।

तृह ६।, इण् ।१।, पित् हस् रे ७।

तृहो नण इण् स्यात् पिति हसे रे। तृणेढ़ि तृण्ढः तृंहन्ति। अतर्हीत् अतृचत्।

[२८२] हिसि ध कि हिंसे।

७६१। नणो न लोप्यः।

नण ५।, न ।१।, लोप्य १।।

हिनस्ति [२८३] अन्‌ज ध जि व्यक्ति गति स्रचणे। अनक्ति।

७६२। अञ्जः सेरिम्पे।

अन्‌ज ५।, से ६।, इम् ।१।, पे ७।

अन्‌जः परस्य से' इम् स्यात् पे। आञ्जीत् आनञ्ज।

[२८४] ञि इन्धो ङ ध दीप्तौ। इन्धाञ्चक्रे।

इति रुधादिपादः।

पिच्चासौ हस् चासौ रश्चेति पिद्धस तस्मिन्। अत्राप्यरे नणोऽसम्भवात् रे इति स्पष्टार्थम्। तृणेढीति तृह हिंसे तिप् नण् अनेन नणोऽन्त्याच' पर इण् तृणेहि इति स्थिते हो ढो भौ ढभात्तथो ष्टुभिरिति ढ्रोढ्रीँति॥ तृण्ढ इति नणोर्न्ऽणो इति नकारे ष्टुभिरिति णत्वम्। अतर्हीदिति नित्यमिम्। अस्योदित्त्व तुदादि- एव एव न रुधादिपचे अतएव कातन्त्रगणे रुधादौ तृहहिंसि हिंसाया इति तुदादौ तु तृ ह्र ङ् तृह्न तृनह्न हिंसायां इति। कविकल्पद्रुमे तृहध तृणह्न श्च हिंसे इति रुधादिपचेऽप्युदनुबन्ध केषाञ्चिदनुरोधात् ॥७६०॥

ननो न परो नकारो लोप्य स्यात्। हिंसि ध कि हिंसे हिनस्ति एव भञ्जधौ भनक्ति उन्दधौ उनक्ति अञ्जूधजि अनक्ति ॥७६१॥

ऊदित्त्वादेमत्वे नित्यार्थं विधानम् आञ्जीत् से अन्यत्र अञ्जिष्यति अङ्‌क्ष्यति अञ्जिता अङ्‌क्ता आनञ्जेति स्यान्तादादीति खेरान्। इन्धीञिधङ इन्धे इन्धाञ्चक्रे इति विंजादीत्याम् ॥७६२॥

द्वितीयः पादः—तनादिः।

[२८५] तनु ञ द विस्तृतौ।

तनोति तनुतः तन्वन्ति, तन्वः तनुवः तन्मः तनुमः।

७६३। सेर्लुक् त-थासो स्तनृभ्योऽकुर्वा।

से ६।, लुक् ।१।, त-थासो ७॥, तनृभ्य ५॥, अकु ५।, वा ।१।।

कुवर्जात् तनादेः सेर्लुक् स्यात् वा त-थासोः परयोः। अतत अतनिष्ट, अतथाः अतनिष्ठाः। [२८६] षनु ञ द दाने।

सनोति। असात असनिष्ट, असाथाः असनिष्ठाः। सायात् सन्यात्।

[२८७] क्षणु ञ द बधे। अक्षणीत्।

[२८८] क्षिणु ञ द हिंसायाम्।

७६४। नोप्युङो गुर्वात्वृतः।

न ।१।, उपि ७।, उङ ६।, गु १।, वा ।१।, तु ।१।, ऋत ६।।

क्षिणोति। [२८९] ऋणु ञ द गतौ। ऋणोति अर्णोति।

[२९० डु कृ ञ द करणे। करोति।

तनोति इति तनृभ्य. ग्रुमेधे इति ग्रुप् तन्व इत्यादौ लुपोऽस्येति उकार-लोपो वा।

तश्च थास् च तथासौ तयोः। थास् साहचर्य्यात् तकार आत्मनेपदस्यैव ग्राह्य। अन्यथा तकारमात्रप्राप्तौ परस्मैपदस्य तां त त एषु अतानिष्टाम् अतानिष्टम् अतानिष्ट एष्वपि प्रसक्तिः। किञ्च तयोरित्युक्तावपि थकारसाहचर्य्यात् आत्मनेपदीयतकारस्यैव प्राप्तौ थास् ग्रहण स्पष्टार्थम्। अतत इत्यादि सेर्लुकि वनतनाद्यनिमा अम् लोप.। लुक् करणात् त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणि सौ परे विहितस्य कार्य्यस्य निषेधेऽगुणिनोस्तथासो परयो. अम्लोपः। अकु. किम्। अकृत अकृथा. उभयत्र इगुङ्मढौसि. कित्वात् गुणाभावे भ्रस्वादिति सेर्लोपः। असातेत्यादि सेर्लुकि खनसनजनामिति ङा। पक्षे सेरिम्। अक्षणीदिति ह्रस्वादेः क्षेम इत्यत्र क्षणवर्जनात् न त्रि. ॥७६३॥

७६५। कुरुवलोपो म्वेय।

कु ५।, उव्-लोप १।, म्वेय ७।।

कुर्वः कुर्मः, कुर्य्यात्। चकृव।

७६६। सम्परेः सुमुपात्तु भूषा-सङ्ग-प्रतियत्नविकृताध्याहारे।

सम्-परे ५।, सुम्।१।, उपात् ५।, तु।१।, भूषा-सङ्ग-प्रतियत्न-विकृताध्याहारे ७।।

आभ्यां कृञः सुम् स्यात् उपात्तु भूषादावर्थे। संस्करोति, समस्कृषातां, सञ्चस्करिथ, सञ्चस्करिव, संस्क्रियात् सस्कृषीष्ट। परिष्करोति पर्य्यष्कार्षीत् पर्य्यस्कार्षीत् उपस्करोति।

उपि परे उङो गुणं स्यात् उङ ऋकारस्य तु वा। यथा चिण दु ञ बधे चिणोति ऋतस्तु ऋणदु ञ गतौ ऋणोति अर्णोति घृणदु ञ दीप्तौ घृणोति घर्णोति तृण दुञ भचे तृणोति तर्णोति। उङ कि करोति॥ ७६४॥

म च व च य च म्वय तस्मिन्। कृञ परस्य उपो लोप स्यात् मे वे ये च। कुर्व इत्यादि वमयेषु उपो लोप.। व्यंनच्तयोक इत्यत्र कुर्वर्जनात् न दीर्घं। करोमीत्यत्र स्वरादेशस्य बलवत्त्वात् गुण एव। चकृवेति नेमसुमिति निषेधात् नेम्॥ ७६५॥

सम् परिभ्या कृञ सुम् स्यात्। अर्थानभिधानेऽपि भूषण एव कातन्त्रसचिन्नसारैकवाक्यत्वात्। भूषणादन्यत्र सकरोति परिकरोति। उपात् तु भूषणादौ भूषणमङ्गलकरण सङ्ग समूहः। प्रतियत्नो गुणान्तराधानं विकृत स्वरूपस्यान्यथात्वम् अध्याहारो वाक्यस्य अश्रुताकाङ्क्षितशब्दोपादानम्। समस्कृषाताम् इति स्याद्यृद्दृ-रित्यत्र स्कृवर्जनान्न वेम्। इगुङुर्मढीति से किस्वान्न गुणः। सचस्करिथेति नेमृतस्थप इत्यत्र स्कृवर्जनादिम्। सस्क्रियादिति स्याद्यृत्तुरत इत्यत्र स्कृ स्कृभ्यामेवेति उक्तो गुणनिषेध ऋद्रि. श यक्ढीपे इति रि। सस्कृषीष्टेति इगुङुर्मढीति से किस्वात् न गुणः। परिष्करोति इति परिनिविसीवेति षत्वम्। पर्य्यष्कार्षीदित्यादि निविप्ररिस्वनूजेति वा षत्वम्॥ ७६६॥

७६७। हस्ते पाणौ प्राध्वं जीविकोपनिषदो व्यस्य कृञि स-स्तिरो मध्ये पदे निवचने मनस्युरस्युपाजेऽन्वाजे साक्षादादेस्तु वा।

हस्ते उपनिषद' ६।, व्यस्य ६।, कृञि ७।, स १।, तिरस्—साक्षादादे' ६।, तु।१।, वा।१।।

हस्तेकरोति, तिरस्करोति करोति-तिरः।

इति तनादि पादः।

तृतीयः पादः—क्रयादिः।

---

[२८१] डु क्री ञ ग द्रव्यविपर्य्यये।

क्रीणाति। [७८१] श्नाद्दगोरिति क्रीणन्ति।

[२८२] स्कु ञ ग न उद्धृतौ।

हस्ते इत्यादेरुपनिषदन्तस्याऽव्ययस्य कृञधातौ परदे नित्य समास स्यात् तिर-प्रभृतेस्तु वा। समासोऽप्येकपदीभावमात्रम्। न तु द्वन्द्वादेरेकतम। समास करणञ्च पूर्वनिपातनियमार्थं क्त्वो यबर्थञ्च। हस्ते पाणौ स्वीकारे। हस्तेकृत्य स्वीकृत्य इत्यर्थ। ता हस्तेकृत्यमाश्वसीरिति भट्टि। प्राध्व बन्धनानुकूल्ये प्राध्व कृत्य। जीविकोपनिषदौ उपमायाम्। जीविकाकृत्य जीविकामिव कृत्वा इत्यर्थ। तिरोऽन्तर्द्धाने तिरस्कृत्य। उरसि मनसि मध्य पदे निवचने इति पञ्चानुपश्लेषे उरसिकृत्य उरसिकृत्वा। अनुपश्लेष इति किम्। उरसिकृत्वा हस्त शेते पदे कृत्वा शिर. शेते श्वा। उपाजे अन्वाजे दुर्बलस्य बलाधानार्थे साक्षादादेरभूत तद्भावे। साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य। साक्षादादिस्तु साक्षात् मिथ्या आस्था श्रद्धा अन्तर्द्धा प्रभाऽचला चिन्ता प्रमा प्रजा विजा रुजा रुहा मध्यस्था नमस् आविस् प्रादुस् बहिस् इत्यष्टादश। अग्नौ वशे विकल्पने विहसने प्रपतनेऽर्थे इत्या दीनामपि वा समासमिच्छन्ति नौमरा.। वशेकृत्य दशग्रीव मोदस्व वरमन्दिरे इति भट्टि. ॥ ७६७ ॥

७६८। स्कु स्कन्भु स्कुन्भु स्तन्भु स्तुन्भुभ्यः श्नुश्नौ घे रे।

स्कु—स्तुन्भुभ्य ५।॥, श्नु श्नौ १॥, घे ७।, रे।।

एभ्यो घेऽर्थे श्नुः श्ना च स्यात् रे परे। स्कुनोति स्कुनाति, विस्कभ्नोति [६२५] विस्कभ्नेति षः विष्कभ्नाति। एव विस्कुभ्नाति विस्कुभ्नोति, विष्टभ्नाति विष्टभ्नोति, व्यष्टभत् व्यष्टभ्नोत् वितष्टम्भ। स्तुभ्नोति स्तुभ्नाति। [२९३] मी ञ ग वधे।

[७४५] मिम्योरिति ङा, अमासीत् अमास्त।

[२९४] पू ञ गि शोधने।

७६९। प्वादेः स्वो ने व्र्यादेस्तु वा।

पू आदे ६।, स्व. १।, ने ७।, व्री आदे ६।, तु ।१।, वा ।१।।

प्वादीनां स्वः स्यात् ना त्ये परे व्र्यादेस्तु वा। पुनाति।

[२९५] कॄ ञ गि हिंसे।

अकरीष्ट अकरिष्ट अकीर्ष्ट। करिषीष्ट कीर्षीष्ट।

[२९६] धू ञ गि कम्पे। धुनाति। अधावीत् अधीषीत्।

[२९७] ग्रह ञ ग आदाने। गृह्णाति।

स्कु य अप्लुतौ स्तन्भु स्कन्भु स्कुन्भु य रोधने इति चत्वार सौत्रा.। यः पूर्वधातुपाठे न दृश्यते सूत्रे दृश्यते स सौत्र.। विस्कभ्नातीत्यादि विस्कभ्नानिर्वेति सूत्रे श्नाप्रत्ययस्य ग्रहणात् विस्कुभ्नोतीत्यत्र न षत्वम्। विष्टभ्नातीत्यादि उभयत्र गौक इति षत्वम्। व्यष्टभदित्यादि। शासलिदृद्युदिति ङीवा उभयत्राप्यपीति षत्वम्। वितष्टम्भेति दृशस्यादेरिति खिव्यवधाने षत्वम्। प्रमीणातीति थादिहृन्मीनेति णत्वम् ॥७६८॥

ने श्नाप्रत्यये परे इत्यर्थ। प्वादिस्तु पूञगि शोधे लूञगि छेदे कॄञगि हिंसे, स्तॄञाच्छादे, धूञगि कम्पे, वृगिञ वरणे, भृगि स्तृगि व्याप्तौ हनने। मृगितु धातुः कथितो इत्या पृगितु रचे पूरणइत्याम्। वृगि व्रीगितु विदितौ इत्या दृगि विदारे

७७०। हसान्नानो ह्नौ।

हसात् ५।, ना ।१।, आन १।, ह्नौ ७।।

हसात् परो ना आनः स्यात् ह्नौ परे। गृहाण। अग्रहीत्। जग्राह जगृहतुः जग्रहिथ।

७७१। ग्रहेरिमो घोऽव्याम्।

ग्रहे' ५।, इम ६।, घ' १।, अव्याम् ७।।

ग्रहे. परस्य इमो घः स्यात् न तु व्याम्। ग्रहीता।

[२९८] शॄ अ गि हिंसे।

७७२। शॄ पॄ द्रां ख्वो वा कित् व्याम्।

शॄ पॄ द्रा ६।।।, ख्व १।, वा ।१।, कित् व्याम् ७।।

एषां ख्वः स्यात् किति व्या वा। शश्रतु' शशरतुः।

ज्ञागित् नीत्या भृगित् भर्त्से जॄ वद्धत्वे गॄगितु शब्दे ज्यागि जीर्णत्वे रीगि रेषणगतयो- र्ऋगिगत्या लीगि ल्वीगि श्लेषणक्रया व्रीगगि वरणे ल्वीगगि गत्या श्लीगगि धातु कथितो भत्याम्। पञ्चाधिकविंशतिरिति गदिता प्वादिगणे धातव इह विदिता। इति। शेषास्त्रयो न प्वादय इति दुर्गसिंहः। प्वादय इति जैनेन्द्राः। उभयानुरोधात् ऋादेर्विकल्पः। ज्यागि जरायां इत्यस्य प्वादिफलन्तु जीनः जीनवानित्यत्र ल्वादि- त्वात् तस्य न.। क्वचिन्नाप्रत्ययस्यापि ह्रस्व इति वररुचिः। स्मरणात् पुनते पाप- धारणात् पूर्वसञ्चितम्। दर्शनात् लभते मोक्षमेतद्योगस्य लक्षणमिति प्रयोग.। अकरीष्टेत्यादि ख्यादयृदॄहुरिति इम् पक्षे वॄतोवेम इति वा दीर्घ'। इगु ष्टुरिति से. किस्वे ऋकारस्य इरिव्यंनच्तयीति दीर्घ। अधावीदित्यादि वेमूदिदितीम् वा ॥७६९॥

ना आन इति षोभय लुप्तप्रथमैकं सूत्वात् सिलुक्। गृहाणेति ग्रहस्वपाद्यो रिति नि.। आने कृते अकाराद्र्लोप.। एव पुषाण मुषाण इत्यादि। हसात् किं जानीहि। अग्रहीदिति हान्तत्वात् न त्रिः। जगृहतुरिति ग्रहस्वपाद्योरिति जि ॥७७०॥

ग्रहीता ग्रहीतुम्। व्यान्तु जग्रहिथ जगृहिव ॥७७१॥

एवं (२९९ -३००) ञि पॄ गि पालने, दॄ गि विदारे ।
(३०१) ज्या गि जरायाम् । जिनाति जिज्यौ ।
(३०२) व्री गि वृत्याम् । व्रिणाति व्रीणाति ।
(३०३) ज्ञा ग बोधे । जानाति । (३०४) श्रन्थ ग मोचे ।
श्रथ्नाति । श्रेथतुः शश्रन्थतुः श्रेथिथ शश्रन्थिथ ।
एव (३०५) ग्रन्थ ग गर्भे । (३०६) कुष ग निष्कोषे ।
(५७३) वेमूदितीम् वा, निरकोषीत् निरकुक्षत् ।
(३०७) अश ग भोजने । अशिता अष्टा ।
(३०८) वृङ ञ ग वरणे ।
अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत । ववृषे । वरिषीष्ट वृषीष्ट ।
इति क्र्यादिपादः ।

शॄगि हिंसने, ञिपॄगि पालने, दॄषगि विदारे एषां स्व स्याद्वा किति व्याम् । शशरतुरिति ह्रस्वाभावपक्षे ऋतो णु कित् ठ्रामिति गुण एव पप्रतु पपरतुः दद्रतु ददरतु. । व्रिणातीत्यादि व्र्यादेस्तु वेति वा ह्रस्वः । जानातीति ज्ञादानेति जादेश' । श्रथ्नातीति हसुङ्न इति न लोप. । श्रेथतुरिति स्यात् ठ्रपिदिति कित् पक्षे न लोप खिलोपादिश्च । श्रेथिथेति श्रन्थग्रन्थदन्भामिति न लोपपक्षे खिलोपादि । निरकुक्षदिति वेमत्वादनिम् पक्षे हशष इति सक् । अष्टेत्यादि वेम्सहेतीम् वा । अवरीष्टेत्यादि स्याद्यृदॄदुरिति इम् पक्षे वृतोवेम इति वा दीर्घ । अनिम् पक्षे इगुङ्रिति से. कित्त्वात् न गुण । ववृषे इति नेमसुमिति नेम् । वरिषीष्ट इत्यादि स्याद्यृदॄदुरिति वेम् इगुङुरिति कित्त्वात् न गुण. ॥ ७७२ ॥

इति क्र्यादिपाद. ।

चतुर्थः पादः—चुरादिः।

(३०९) चुर कि स्तेये।

७७३। चुर्भ्यो ञि र्वा।

चुर्भ्यः ५।३, ञि १।, वा ।१।।

चुरादेः ञिः स्यात् वा स्वार्थे। चोरयति चोरयते। अचू-चुरत्। चोरयामास। चोर्य्यात्। पक्षे चोरति इत्यादि।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् चुरादिभ्यो ञिर्नित्यश्चुराद्यन्तर्गणाद् युजादेर्ञि र्वा स्यादित्यर्थः। यत्तु चुरधातोरपि पक्षे चोरतीत्याद्युदाहरणं तच्चुरादेर्ञे कदाचिदनित्यत्वज्ञापनार्थम्। एतदेव काव्यकामधेनौ धकिक् लक्षणीत्यत्र स्फुटीचकार वोपदेवः। यथा सिद्धे नित्यणिजन्तत्वान्नित्यनुम्त्वे कितामिदित्। निजानित्यत्व बोधार्थं न दृष्टोऽनुम् विधिः क्वचिदिति। अस्यार्थः—किता कानुबन्धधातुना नित्य णिजन्तत्वान्नित्यनुमन्वेऽगुणपरत्वाभावान्नलोपाभावे नित्यनकारवत्त्वे सिद्धे इदित इदनुबन्धकरणं णिचो ञेरनित्यत्वबोधार्थम्। किन्तु अनुम् विधिर्नकाराभाव क्वचिदपि न दृष्ट इति। अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति न्यायात् चुरादेः स्वार्थे ञि। चुरादिभ्यो ञेर्ञित्त्वेऽपि उभयपदं न स्यात् अन्यथा क्षमञ्जक् ञितर्कि इत्यादेर्ञानुबन्धो व्यर्थः स्यात्। तेन ञिच्चुरादेरात्मनेपदं ञितश्चुरादेरुभयपदम् उभयभिन्नचुरादेः परस्मैपदमिति। एवमेव धातुप्रदीपादयः। यत्तु चोरयति चोरयते इत्युभयपदोदाहरणं तद्धातुपारायणानुरोधार्थं कदाचित् प्रयुक्तस्यात्मने पदस्य समाधानार्थञ्च यथा नालोकते यथेदानीं मामियं तेन तर्कये इति नैषधे। चोरयतीति चुर ञिः गुण. धातुसंज्ञायां तिप् शप् गुणाः। अचूचुरदिति चोरि भागात् टीविभक्तेर्दौ ञिश्रीत्यङ् चोरीत्यस्य द्वित्वे रेलोप. झभखपेति चेरोकारस्य चकारे ञ्यब्युङः स्व इति मूलधातोरोकारस्य ह्रस्वे खे सन्वदिति चेरुकारस्य दीर्घे ञेर्लोपः। चोरयामासेति ञिनादेरित्याम्। चौर्य्यादिति ञ्या ञेर्लोपे यलोपे न्यलक्षणमिति न्यायात् गुणः॥ ७७२॥

[३१०] कृत क संशब्दे।

७७४। कीर्त्तः कृतः।

कीर्त्त. १।, कृतः ६।।

कृतः कीर्त्तः स्यात् णौ। कीर्त्तयति।

[३११] गणत् क सङ्ख्याने।

७७५। हसाल्लोपोऽशित्यद् योः।

हसात् ५।, लोप १।, अशिति ७।, अत् यो' ६॥।

हसात् परयोः अकार-यकारयोर्लोपः स्यादशिति। गणयति।

कृत क संशब्दे इति धातु कीर्त्ति स्यात् सर्वत्र। कीर्त्तादेशस्य सार्वत्रिकत्वे कीर्त्तधातुपाठे नैवेष्टसिद्धौ कृतधातु पठित्वा कीर्त्तादेशविधान ज्ञापयति क्वचित् कीर्त्तादेशो न स्यात् इति। तेन अचीकृतदिति। क्रमदीश्वरोऽप्येवम् ॥७७४॥

अत च य च अद्यौ तयो'। अयोरिति लिपिकरप्रमादपाठ। अन्यथा इत् रहितेन अका सवर्णस्यावश्यग्राह्यत्वात् दास्यतीत्यादावाकारस्यापि लोपापत्तिः स्यात्। प्रकरणबलाद्धातुसज्ञकस्यैव अकार यकारयोर्लोप तेन हसतीत्यादौ न स्यात्। हसात् कि ? बोभूयिता अशिति कि ईर्ष्य ति। अरे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशितीति गौरव कथमिति चेन्न मव्यबन्धे इत्यस्य यङ् लुकि व्या याति परे ममव्यात् इत्यत्र यकारलोपानुपपत्ते। गणयतीति अकारलोपे लोपोऽप्यादेश उच्यते इति न्यायेन स्थानिवत्त्वात् न वृद्धि। एव कुणत्काभाषमन्त्रयोरित्यादीनां कुणयतीत्यादौ न गुण। अतएव अल्लोऽपित्व स्थानिवत्त्व चादन्तत्वप्रयोजनम्। यत्र त्वे ते न विद्ये ते तत्राल्लोपविकल्पनम्। तद्बलादन्त्यदीर्घश्च पु क्चेत्यज्ञापयत्यत इति वोपदेव'। अस्यार्थ अल्लोपित्व स्थानिवत्त्वञ्चेति उभयमदन्तत्वप्रयोजनम्। यथा अल्लोपित्वेन अजगवेषदित्यादौ न ह्रस्व सन्वद्भावौ स्थानिवत्त्वान्न गुणवृद्धी कुणयति गणयतीत्यादि यत्र तु एते न विद्येते अल्लोपित्वस्थानिवत्त्वयो प्रयोजनं न सम्भवतीति तत्र धातौ तद्बलात् अदन्तत्वस्वीकारबलात् अल्लोपविकल्पनम् अकारस्य स्थितिपक्षे 'दीर्घश्च पुक्च आदन्तत्वात् पण् च स्यादतोऽज्ञापयतीति सिद्धमिति केचित्। स्वमते तु अल्लोपित्वस्थानिवत्त्वयोः कार्य्य येषु न स्यात् ते

७७६। वेङ्गणकथः खि ञॆऽङि।

वा ।१।, ईङ् ।१।, गण कथ ६।, खे ६।, ञऽङि ७।।

गणकथयोः खेरीङ् स्यात् वा ञऽङि। अजीगणत् अजगणत्।

[६३८] अग्लोपित्वात् न इः।

[३१२] कथत् क वाक्यप्रबन्धे अचीकथत् अचकथत्।

इति चुरादिपादः।

इति द्वितीयचतुर्गणाध्यायः।

धातवो हसन्ता एव मन्तव्या'। तेन अङ्घापयतीति प्रयोग. स्वमतविरुद्ध इति बोध्यम्। न च स्वमतविरुद्धानां कामधेनौ उपन्यासोऽपि विरुद्ध इति वाच्यम्। अष्टाना मतान्यालोक्य कर्त्तव्ये परमतोपन्यासेऽपि दोषाभावात्। अन्यथा केश्चिदमन्यमानस्य कृञ् कृताविति भौवादिकस्यापि पाठो विरुद्ध' स्यात्। किञ्च यदि तन्मतेकवाक्यता क्रियते तदा अग्लोपविकल्पोऽल्यदीर्घश्च मनीषादित्वात् साध्य। यथा अङ्क ञि अकारलोपे अङ्कि टीविभक्तेर्दि अङ् नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु इति ङस्य न प्रकृतिकत्वे स्वादौ नवद्र इति ङकार द्वित्वा कि इत्यस्य द्वित्वे कस्य चत्वे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति ङस्य नत्वे नस्यानुस्वारत्वे तस्य च ञत्वे आञ्चिकदिति अत्र कस्सन्वद्भावयोरसम्भवात् नाग्लोपित्व' गुणवृद्धोरसम्भवान्न स्थानिवत्त्वमिति। केचित्तु द्वित्वेऽप्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्व मन्वाना' क इत्यस्य द्वित्वे अग्लोपित्वान्न सन्वत्कार्य्यमिति आञ्चकदित्युदाहरन्ति। अन्ये तु ङ्प्रकृति मन्वाना' ङ्कि इत्यस्य द्वित्वे कस्य लोपे आङ्किङ्कदित्याहु'। यकारलोपो यथा पापठ्य वावद्यादि यङन्तेभ्यः ञ्ग्ल्यादि इति अप्रत्यये आदौ हसाल्लोप इत्यकारलोपे पुनस्तेनैव यकारलोपे पापचा वावदा इत्यादि ॥ ७७५ ॥

गणकथयोः खि' गणकथखि. तस्य ईङ् स्याद्वा ञेः परेऽङि ङित्वा दन्त्यस्य स्थाने ॥ ७७६ ॥

इति चुरादिपादः।

तृतीय चतुर्गणाध्याय:।

प्रथम: पाद:—ञान्त:।

७७७। ञि: प्रेरणे।

ञि १।, प्रेरणे ७।।

धो ञि: स्यात् प्रेरणेऽर्थे। कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति। अचीकरत्। अशशासत्, अडुढौकत्। अशुश्रवत् अशिश्रयत्। व्यतस्तम्भत्, पर्य्यसोसिवत्। [५७२ साङ्गत्वात् न ष:। अचीचकासत् अचचकासत्। औन्दिदत् औब्जिजत् आड्डिडत् आर्चिचत् अररम्भत् अललम्भत्। अजोहवत्, [७४८] अनङ्गीत्युक्तेर्न घि.। अदिध्वनत् अध्वनयीत्, ऐलयीत् ऐलिलत्, आर्द्दयीत् आर्दिदत् औनयीत् औनिनत्।

प्रेरण त्वयैतत् क्रियतामिति क्रियासु नियोजनम्। यथा गुरुमन्न भोजयति भृत्यं ग्राम गमयति शिशु शाययति। अचेतने तूपचार। यथा भोजनाभावो वायु वर्द्धयतीत्यादि। धोरिति व्याख्यान सवधातुप्राप्त्यर्थम्। तेन भवन्त प्रेरयति भावयति कामयमान प्रेरयति कामयति चिकित्सयति चोरयति चिकीर्षयतीत्यादि। प्रेरण ञे परोऽपि ञि। यथा पिता पुत्रेण शिष्य वेद पाठयति अत्र पुत्र पाठयतेरेव कर्त्ता न तु पठते तेन पुत्रस्य कर्म्मत्व न स्यात् ञित्त्वादुभयपद कारयति कारयते पूर्वसूत्रोक्तान्युदाहरति अचीकरदित्यादि। कुर्वन्त प्रेरित् इति ञौ अतएव ञौ द्वित्वे ञिरिति वक्ष्यमाणनियमात् द्विर्भावात् पूर्वं न वृद्धि। कृ इति स्थिते धातुसज्ञाया दि अमागम ञिश्रीत्यडि कृ इति वर्णद्वयस्य द्वित्वे खेराद्यच इति इकारस्य लोपे झभखयेति ऋकारस्य अकारे ककारस्य चकारे ञ् खित्यन्ते जुडतोरिति वृद्धौ आद्युङ स इति आकारस्य ह्रस्वे. खे. सन्वद्वौ इति सन्वत्त्वे स्यसेसनीति अकारस्य इकारे प्रोश खेर्द्दसादेर्व्वश्चेति दीर्घे

७७८। स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशोऽङ्खेर्ञ्रङि चेष्टवेष्टो स्तु वा।

स्मृ—स्पश ६।, अङ् ।१।, खे' ६।, ञ्रङि ७।, चेष्टवेष्टो ६॥, तु ।१।, वा ।१।।

एषा खेरङ् स्यात् ञ्रङि चेष्टवेष्टोस्तु वा। असस्मरत् अददरत् अतत्वरत् अपप्रथत् अमम्रदत् अतस्तरत् अपस्पशत् अचिचेष्टत् अचचेष्टत् अविवेष्टत् अववेष्टत्।

ञे लोपे दस्य तकारो वा। एवं सर्वत्र। अशशासदिति ञ्रङुङ स्व इत्यत्र शासवर्ज्जनान्न ह्रस्वः। अडुढौकदिति ऋदिद्वर्ज्जनात् न ह्रस्व। अशूशवदिति प्रागच्कार्य्यादिति नियमादादौ द्वित्वे श्वेर्ञिर्वेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया श्विमूलस्य च ञिः ततो द्वित्वादि पक्षे न ञि'। व्यतस्तम्भदिति गुरुधात्वच्चरपरत्वान्न सन्वद्भावादि माङन्त्वात् न ष। पर्य्यसीषवदिति साङन्त्वात्पर्य्यादिनिमित्तका षं षत्व न स्यात् खिनिमित्तक मूलधातो षत्व क्षिलादित्यनेन स्यादेवेति श्रीपतिदत्तः। एव पर्य्यसीषहदित्यत्रापि बोध्यम्। अचचकासदित्यादि ऋदित्वादुङो ह्रस्वाभावे अनेकाच्त्वात् सन्वद्भावादि विकल्प.। औन्दिददित्यादि उन्दश्ौ क्लेदे उज आर्जवे अदुङ अभियोगे अर्चञ पूजे इति ञ्रन्तानां चतुर्णाम् उन्दि उजि अदुङि अर्चि इति स्थिते नाजन्तार्द्वेरिति आद्यचरं हित्वा स्यादौ नवद्र इति न ब द रांश्च हित्वा दि जि डि चि एषां द्वित्वम्। अररभदित्यादि ऋध् रध इति ऋधि गुरुधात्वच्चरपर-त्वात् न सन्वद्भावादि। अजौहयदिति ह्वेः खेरनडीत्यत्र अनङौत्त्वे संधिः। अध्वनयीदित्यादि ध्विध्वन रवे हलश सर्पे गतौ अर्दज वधे ऊनत्क परिहाणे एभ्यो ञ्रन्तेभ्य श्वि घंट ध्वन्यन्त्यर्द्वूनेस्तु वेति अङ् वा। पक्षे ञ्यां सौ चङि श्विजागृञ्रिरिति निषेधात् न ञ्रि ॥७७७॥

स्मृ स्मृतौ स्मृ म श्रौत्के इति द्वयम्। दृयगि विदारे। ञित्वर षमङ स्वदे। प्रथमयङ् चौदे स्तृङगि छादने स्पशञ ग्रन्थबाधयोः। एषां सन्नाना खेरङ् विधानसामर्थ्यात् स्यश्वेत्सनीति इ नं स्यात्। घोस्त खिङ्स्यादे घंसेत्यपि न स्यात्। चेष्टवेष्टोस्तु खेरङोऽप्राप्तिपक्षे गुर्वच्चरपरत्वात् सन्वद्भावस्याप्राप्तौ तदेकयोगनिर्दिष्ट-त्वात् खेर्दीर्घोऽपि न स्यात् ॥७७८॥

७७९। भ्राज भ्रास भास भाष दीप जीव मील पीड़ कण वण भण श्रण लप लुप लुट हेठां वोङः स्वः।

भ्राज हेठा ६।।।, वा ।।१।, उङ ६।, स्व १।।

एषाम् उङः स्वः स्यात् वा ञग्ङि। अबिभ्रजत् अबभ्राजत्।

७८०। वर्दुङो धुः।

वा ।।१।, ऋदुङः ६।, धु १।।

ऋदुङो धोर्धुरेव स्यात् वा ञग्ङि। अवीवृतत् अववर्त्तत्।

७८१। स्वपो जिः।

स्वप ६।, जि १।।

स्वपो जिः स्यात् ञग्ङि। असूषुपत्।

भ्राज ङ षृ टु भासि। भ्रास ङृषृ टु भासि दन्त्यान्तस्तालव्यान्तोऽपि। भासृ ङ दीप्तौ भाषङ्न्ऋ वाचि। दीपीङय् दीपने। जीव न्ऋ प्राणे। मील्ऋ निमेषे। पीड़्ऋक बाधगाहे। कणृ आर्त्तस्वरे। ऋवण शब्दे ऋभण शब्दे। श्रण क दाने। लप भावे। लुपृ श्रप लृ औ छेदे। ऋलुठ्य विलोटविलोडयोः"। हेठृ ञ बाधे षोऽङ्श्वेते। अबिभ्रजत् अबभ्राजत् अबिभ्रसत् अवभ्रासत् अबीभसत् अबभसत् अबीभषत् अबभाषत् अदीदिपत् अदिदीपत् अजीजिवत् अजिजीवत् अमीमिलत् अमिमीलत् अपीपिडत् अपिपीडत् अचीकणत् अचकाणत् अवीवणत् अववाणत् अबीभणत् अबभाणत् अशिश्रणत् अशश्राणत् अलीलपत् अललापत् अलूलुपत् अलुलोपत् अलूलुटत् अलुलोटत् अजीहिठत् अजिहेठत्। कविकल्पद्रुमे भ्रास-ङृषृ टु इत्यस्य सप्तमस्वरानुबन्ध श्रणक दाने इत्यस्य च अष्टमस्वरानुबन्धाभाव कस्यचिदनुरोधात्। हेठे इत्यस्येह सूत्रे पाठः प्रमाणशून्य एव ॥७७९॥

ऋत् उङ् यस्य स ऋदुङ् तस्य। तस्य स्थाने तज्जात्यादेशो ञग्ङि वा स्यादित्यर्थः। अवीवृतत् अववर्त्तत्। एवं अवीवृधत् अववर्धत् अमीमृजत् अममार्जत् अचीकृपत् अचकल्पत् क्वचित्तु ऋदुङ प्रकृतिकत्वात्। वा ग्रहणात् परत्र बाधि-कारनिवृत्त्यर्थम् ॥७८०॥

৭৮২। শা চ্ছা সা হ্বা ব্যে বে পাং ঔ যন্।

শা—পাং ৬।।।, ঔ ৭।, যন্ ।১। ।

এষাং ঔ পরে যন্ স্যাৎ। শায়যতি পায়যতি।

৭৮৩। হেঃ পিবঃ পীপ্যো ঙঃড়ি।

হে ৬।, পিব ৬।, পীপ্য ১।, ঙঃড়ি ৭। ।

অপীপ্যত্।

৭৮৪। ক্রী ব্লী রী ক্নূ য্যৃ ক্ষ্মায্যাতাং পণ্ গুণশ্চ ঔ।

ক্রী—আতাং ৬।।।, পণ্ ।১।, গু. ১।, ঔ ৭। ।

ক্রেপয়তি ব্লেপয়তি রেপয়তি ক্নোপয়তি অর্পয়তি ক্ষ্মাপয়তি স্থাপয়তি।

অসুষুপদিতি তু আদৌ জি পশ্চাৎ দ্বিত্বে ঘীশ্চ খেৰ্হ্রসাদেরিতি দীর্ঘ. ক্বিলাদিতি ষ. ॥৭৮১॥

শোয় নিশানে চ্ছোয় লূনৌ ষোয় নাশে হ্বেঞ স্পৰ্দ্ধে ব্যেঞ হ্বতৌ ঐঞবে স্যূতৌ পা পানে পৈ শোষে ইতি দ্বয়ম্। এষাং সপ্তানাং ঔ যন্ স্যাৎ নিত্বাদন্তে। শায়যতি চ্ছায়যতি সায়যতি হ্বায়যতি ব্যায়যতি বায়যতি পায়যতি ॥৭৮২॥

দ্বিভূ তস্য পা পানে ইত্যস্য পীপ্য স্যাৎ ঙঃড়ি। পিবঃ কিম্? পৈ অপীপয়ত্। পাল রক্ষণে অপীপলত্ ॥৭৮৩॥

ক্রীঞি লজ্জে ব্লীগি গত্যাং ওরীঙষ চরণে রীগি বধে গতৌ ইত্যুভয়ম্। ক্নূয়ীঙ দুর্গন্ধে ঋণ হিংসে ঋর্লি গত্যাম্ ঋ প্রাপে চ ইতি ত্রয়ম্। ক্ষ্মায়ীঙ বিধূননে ইতি ষণ্ণামাদন্তানাঞ্চ ঔ পণ্ স্যাৎ যথাসম্ভবং গুণশ্চ। ক্রেপয়তীত্যাদৌ ণিত্বাদন্ত্যাচ. পরে পণি কৃতে পশ্চাপি ধাত্ববয়বত্বাৎ লঘূঙীঽভাবাৎ অপ্রাপ্তৌ গুণবিধানম্। ক্নোপয়তীত্যত্র পকারাৎ পরতয়া হলাল্লোপ ইতি যলোপ.। এবং ক্ষ্মাপয়তীত্যত্রাপি। স্থাপয়তি। আদিষ্টাদন্তানাঞ্চ গ্রহণাৎ দৈঙ পালনে দাপয়তি ডুক্রীঞ ক্রাপয়তীত্যাদি ॥৭৮৪॥

৭৮৫। स्थोङो ञ्याङीः।

स्थोङ. ৬।, ञ्याङि ৭।, इ ১।।

तिष्ठतेः उङ इः स्यात् ञ्याङि। अतिष्ठिपत्।

৭৮৬। घ्रो वा।

घ्र ৬।, वा।১।।

अजिघ्रिपत् अजिघ्रपत्।

৭৮৭। पाति-स्फायोर्लन्वङौ ञौ।

पाति-स्फायी ৬॥, लन् वङौ ১॥, ञौ ৭।

पालयति स्फावयति।

৭৮৮। प्री-धूञोर्नन् वा।

प्री धूञो ৬॥, नन्।১।, वा।১।।

प्रीणयति प्राययति, धूनयति धावयति।

स्था इत्यस्य उङ् स्थोङ् तस्य पणि कृते स्थाप इत्यस्य उङ इत्यर्थः। अतिष्ठिपदिति पणि कृते आकारस्य इकारे क्विलादिति ष ॥ ৭৮৫ ॥

घ्राधातोः पणि कृते घ्रापभागस्य उङ इः स्याद्वा ञ्याङि। इकारे अजिघ्रिपदिति। इकाराभावपक्षे ञ्युङ स्व इति ह्रस्वे सन्वद्भावे खेरित्वे खेर्गुरुत्वात् दीर्घाभावे अजिघ्रिपदिति ॥ ৭৮৬ ॥

पाल रक्षणे इत्यस्य लन् स्फायी ङ वृद्धावित्यस्य वङ् स्यात् ञौ ॥ ৭৮৭ ॥

प्रीश्च धूश्च प्रीधुवौ। प्रीधुवौ च तौ ञौ आनुबन्धौ चेति तयोः। प्रीञ् तर्पणे प्रीगञ कान्तौ च इति द्वयोः प्रीणयति प्राययति ञानुबन्धग्रहणात् प्रीक तर्पणे इत्यस्य तु य प्राययन्ति कविसूक्तिरसायनानीति हलायुध। प्रीङय प्रीतौ चेत्यस्यापि प्राययति। धूञिक कम्पे इत्यस्य तु वायुर्विधूनयति केशरपुष्परेणूनिति हलायुध। अत्र स्वार्थविहितञेर्ञकारेण सम्बन्धात् नन। अन्यथा कम्प प्रेरणे धूनयतीत्यादि प्रयोगा न स्यु। धूनीत्यादीना साध्या इति चेत् तर्हि स्वभावात् कम्पप्रेरणार्थाना तेषा ञौ कृते कम्पप्रेरणस्य प्रेरणमेवार्थ स्यात्। किन्तु कम्पनाया धूनयतीत्यादीनामवश्यम्भावे अत्र वे सूत्रकारः प्राचीनमतानुरोधार्थं. ॥ ৭৮৮ ॥

७८९ । रुहः पङ् वा ।

रुह ६।, पङ् ।१।, वा ।१। ।

रोपयति रोहयति ।

७९० । शदोऽगतौ तङ् ।

शद ६।, अ-गतौ ७।, तङ् ।१। ।

शातयति । गतौ तु गाः शादयति गोपः ।

७९१ । लाल्योर्लन् ननौ स्नेहद्रवे वा ।

ला ल्योः ६॥, लन् ननौ १॥, स्नेहद्रवे ७।, वा ।१। ।

लातेर्लन् लियो नन् स्यात् स्नेहद्रवेऽर्थे जौ वा । विलालयति विलापयति । विलीनयति । [७४५] मिग्योरिति ङा वा, विलापयति विलाययति घृतम् । स्नेहद्रवे किं ? लौहं विलाययति विलापयति ।

७९२ । वो जन् धूतौ ।

व ६।, जन् ।१।, धूतौ ७। ।

वातेर्जन् स्यात् कम्पने जौ । वाजयति । धूतौ किं ? केशान् वापयति ।

रुजरुहौ जन्मामित्यस्य पङ् स्याद्वा जौ । वा ग्रहणं परत्र बाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । ननु रोहति रूप्य इर्विभोहे इति ण्यां रोहयति रोपयतीति सिद्धौ रुहः पङ्विधानं कथमिति चेन्न । रोपयतीति पदेन जननप्रेरणस्य बाधयितुमशक्यत्वात् ॥ ७८९ ॥

शद्लृ शातने इत्यस्य तङ् स्यात् जौ न तु गतौ । शातयति वृक्षात् फलं लोकः पातयतीत्यर्थः । गतौ तु गाः शादयति गोपः अनेकार्थत्वाद्धातूनामर्थोऽपि ॥७९०॥

स्नेहस्य घृतादेर्द्रवो द्रवीकरणं स्नेहद्रवः । ला लय ग्रहे लीङ् द्रावणे इत्येतयोर्ग्रहणम् ॥ ७९१ ॥

वाजयति लता वायुः कम्पयतीत्यर्थः । धूतौ किं केशान् वापयति परिष्करोतीत्यर्थः ॥ ७९२ ॥

७९३ । क्रीजीङोऽजा चि स्फुर प्रजनार्थवीनान्तु वा ।

क्री जि इङ ६।, अच् ।१।, आ ।१।, चि-स्फुर-प्रजनार्थवी-नां ६।॥, तु ।१।, वा ।१। ।

एषाम् अच आ स्यात्, णौ चादेस्तु वा। क्रापयति जापयति अध्यापयति। अध्यजीगपत् अध्यापिपत्। चापयति चाययति। चपयति चययति। [७९८] मित्त्वात् ह्रस्व इति प्रक्रियारत्ने दृष्टम्। स्फारयति स्फोरयति। वापयति वाययति गाः पुरोवातो गर्भं ग्राहयति इत्यर्थः।

७९४ । स्मिभ्यो घात् ध्वर्थे मश्च ।

स्मिभ्यो ६॥, घात् ५।, ध्वर्थे ७।, म १।, च ।१। ।

अनयोरच आ स्यात् घात् ध्वर्थे णौ मश्च। विस्मापयते भापयते मुण्डः। घात् किम्। कुञ्चिकयैनं विस्माययति भाययति।

प्रजनो गर्भग्रहणम् अर्थो यस्य स प्रजनार्थ प्रजनार्थश्चासौ वीश्चेति प्रजनार्थवी। चिश्च स्फुरश्च प्रजनार्थवीश्च ते तेषां वीनामिति नुमागम सूत्रवात्। डुक्रीञग द्रव्यविपर्य्यये जि जये अधीङ्लध्ययने। एषामच आ स्यात् णौ। चादेस्तु वा। अध्यजीगपदिति ङ्या गा आङ् सनोस्तु वेति गादेशे पश्चि गापेद्वित्वे उङ्ह्रस्वादि। पचे इकारस्य आकारे आपि इति स्थिते नाजन्तादेरिति निषेधात् पि इत्यस्य द्वित्वे अध्यापिपदिति चापयतीत्यादि सुगमम्। स्फारयति स्फरतिनैवेष्टसिद्धौ स्फुरतेरुकारस्याकारविधान स्फरते कातन्त्राद्यसम्मतत्वात्॥ अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सिद्ध्यते रिकारस्य णौ परे आकार स्यात् अपारलौकिके। घट साधयति पद साधयति। अपारलौकिके किं ? यज्ञ सेधयति॥ यावद् यते साधयितु तदर्थमिति रघौ। अपारलौकिकविवचया सिद्धम्। णौमरास्तु लिखि वष्टि लस्जीना लिखाप वष्टाप लज्जाप णौ वा। इत्यादिभ्य लिखापयति लेखयति वष्टापयति वष्टयति लज्जापयति लज्जायति इत्याहु ॥ ७९३ ॥

विस्मयो भयश्च यदि आत्मकर्त्तृहेतो प्रतीयते तदा अनयोरच आ स्यात् णौ मश्च। मुण्ड इति मुण्डो मुण्डितमस्तको जन। एव विस्मापयते भापयते व्याघ्र। कुञ्चिकया एव जनं विस्माययति भाययति कुञ्चिका मत्स्यभेद एवं रूपेण त विस्माययति खड्गेन मा भाययति। विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ

७९५ । भीर्भीष् वा ।

भी ६।, भीष् ।१।, वा ।१। ।

भियो घ-भये भीष् स्यात् वा ञौ मश्च । भीषयते मुण्ड' ।

७९६ । दुषेरोदूः ।

दुषे ६।, ओत् ।१।, ऊ १। ।

दुषेरोकार ऊ. स्यात् ञौ । दूषयति ।

७९७ । चिद्विकारे वा ।

चिद्विकारे ७।, वा ।१। ।

दूषयति दोषयति चित्तम् ।

७९८ । घटादि जनी जॄष क्नस रञ्जाम मारतोषनिशाननिशामार्थं ञ्नां ह्रोऽकमामचमो ञौञ्मोस्तु घंश्च जागुश्च ।

घटादि—ञ्ना ६।।।, ह्र १।, अकमामचम ६।, ञौञ्मो ७।।, तु ।१।, घं १। ।

च ।१।, जागु. ६।, च ।१। ।

घटाद्यादेरमन्तस्य माराद्यर्थं ञ्नस्य ञौ ह्रः स्यात् न तु कमा-

---

[illegible]कमन्त्व' निजगाद स्मित इति रघौ । विस्मापयन्निति विस्मायन विस्माय. [illegible]स्मायन करोतीति ञौ साध्यम् ॥ ७९४ ॥

भीषयते भापयते व्याघ्रः । घात् किं ? खड्गेन त भाययति ॥ ७९५ ॥

[illegible] दुष्यो वैकृत इत्यस्य ञिनिमित्तके गुणे कृते ओकारस्य ऊ स्यादित्यर्थ । अन्यथा दूषणं इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ दुषेरोदूरिति गौरव व्यर्थं स्यात् । यथा अधम्यात [illegible] दूषयति दूषयामास दूषयिष्यति ञिनिमित्तके गुणे कि दोषण दोष घञ [illegible] करोति दोषयति अत्र घञ्निमित्तकस्य ओकारस्य ऊर्ण स्यात् । दूषणमित्या [illegible] ॥ ७९६ ॥

चेततीति चित् मन. तस्य विकारश्चिद्विकार । तस्मिन्नर्थे दुषेर्ञौ कृते ओकार ऊ स्याद्वा । दूषयति दोषयति चित्त क्रोध इति शेष. ॥ ७९७ ॥

मचमा, ञेः परयोरिण्णमोस्तु घस्य जागुश्च खो घः। घटयति व्यथयति प्रथयति, जनयति जरयति क्नसयति, रञ्जयति मृगान् रमयति, ज्ञपयति। कमादेस्तु कामयति आमयति चामयति।

मारश्च तोषश्च निशानश्च निशामश्च ते। तेऽर्था यस्य स मारतोषनिशाननिशामार्थः। स चासौ ज्ञाश्चेति मारतोषनिशाननिशामार्थज्ञा। घटादिश्च जनीश्च जृषश्च क्नसश्च रजश्च अमश्च मारतोषनिशाननिशामार्थज्ञाश्च ते तेषाम्। कम च अम च चम चेति कमामचम् न कमामचम् अकमामचम् तस्य इश् च णम् च इणमौ। ञे परौ इणमौ ञीणमौ तयो। घटषङ्ग चेष्टे घटयति। घटक हिंसासङ्घातद्युतिषु इत्यस्य तु घाटयति कुलचन्द्राद्यनुरोधात् जनमलिचेत्यस्यापि मानुबन्धत्वे जनीति ग्रहणं प्राचीनमतानुवादार्थम्। जरयति जृषग्रहणात् जृगिकि ज्याने इत्यस्य जारयति क्नसुम्य् ह्वृतौ क्नसयति। रञ्जयति मृगानिति रन्ञ्जमौञ रागे ञौ तु मृगरमणे इति नलोपे ञ्णित्यन्ते जुङ्तोरिति वृद्धौ ह्रस्व। रमयति एव गमयतीत्यादि सक्रामयतीत्यादिकन्तु क्रम शत्प्रत्यये शपि क्रमः पेऽपीति दीर्घे सक्रामन्त करोतीति ञौ टेर्लोपे साध्यम्। ज्ञपयति शत्रु शूरः मारयतीत्यर्थ। ज्ञपयति पुत्र पिता तोषयतीत्यर्थ। निशान तीक्ष्णीकरणं ज्ञपयति खड्ग कर्म्मकार शीशासतीत्यर्थ। निशामो दर्शनप्रेरणं ज्ञपयति रूपं कामिनी स्वीयगात्राणि दर्शयतीत्यर्थ। निशामो ज्ञानप्रेरणम् इति न्यासरक्षितौ। अतएव क्रमदीश्वरोऽपि जानातेर्घटादित्व विभाषया मन्यते तेन ज्ञापयितु बोधयितुमिच्छमाणो ज्ञीप्समान इति पाणिनीयवृत्तौ ज्ञानप्रेरणेऽपि ह्रस्वे सनि ज्ञीप्समान इति सिद्धम्। एव विज्ञप्तिरेषा मम जीवबन्धो इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थ। ञीणमोस्तु अघटि अघाटि घट घट घाट घाटमित्यादि कमादेस्तु कामयते इति ञिङि रूपम्। प्रेरणञौ तु कामयति कामयते। जागुश्चेति जागर्त्तेर्ङ्ख स्यात् पुनर्ङ्खस्यैव दीर्घ स्यात् ञे. परयोरिणमोरित्यर्थ। यथा गुरुणा शिष्योऽजागरि अजागारि गुरु. शिष्य जागर जागर जागार जागार शेते। घटादिस्तु। घट यमङ चेष्टने नट् म नृतौ भट म भाषणे। बन्धोक्तौ गडम सेकेऽथ लभीन्मन्थनविह्वयोः। यपत्क चेपणे ज्ञाक्न मारणादौ अथम् बर्ध जृदर्षंन्यतु ह्वृत्वे दृगि दृम भये मतौ। श्राक्ष पाके स्मृमौत्केऽथ व्यथमङ भयादिषु।

७९९ । ज्वल ह्वल ह्मल ग्ला स्ना वन रम नमोऽगेर्वा ।

ज्वल—नम ६।, अ-गेः ६।, वा ।१। ।

एषामगेनां ह्रस्वः स्यात् वा ञौ । ज्वलयति ज्वालयति, ग्लपयति ग्लापयति । अगे. किम् ? प्रज्वलयति प्रग्लापयति ।

८०० । वा शम यम फण गिस्खदाम् ।

वा ।१।, शम-यम फण गि-स्खदाम् ६॥ ।

एषां ह्रस्वः स्यात् वा ञौ । शमयति शामयति यमयति यामयति, फणयति फाणयति, परिस्खदयति परिस्खादयति ।

नृगि नृम् नयने श्रैम पाके चन्मे क्रियासु तु । अक्राम्म वक्रगत्यान्तु कग्वम क्रामि चनम् मतौ । चकञङ् भष्टकसक प्रतीघाते कखम् गतौ । रम्म शङ्के न्मे सङ् यग ष्टमसम स्थग । क्रग क्रम्मे तु संवर्त्यां चजि चजङ् गतौ त्यजि । रन्जरनञौ ऋ दामेऽथ चखम् दाने श्रखम् तथा । हेड् मवेष्टे प्रथङ् ख्यातौ क्रथ क्नथ क्रथम बधे । कदक्रदक्लदखङ वैक्लव्यविकलत्वयोः । मदीमिर्यमदे स्ले पे कदकिञ् तूर्जने मतः । स्वदयङ् चोदने स्वदङ विदारि चर्म्म हिंसने । जनीमङ् जनने जम्मलिरुत्पत्तौ क्षपघङ । कृपायां चप कम कल्के ष्वपक्वसौ त्वरङ् स्वर्द । ज्वर्म्म रोगे च लज् कम्पे ज्वलञम् चलनत्विषोः । कखकनीवेह्वलह्मलम चलने तु क्नमङ भये । जचिङ दाने दखमघङ हन्त्यर्थे क्नसुमुदृतौ । प्रसङ प्रसवे तत्या वनुम व्याघृतौ तथा । चहकम शठतायां स्यात् घटादिस्तु निखप्रति । । चन्मि हिसे गतौ चिक्रि चयने फणमिण् गतौ । ध्वन्मि शब्दे ष्टनस्तन्मि रवे स्वनमि तंसने । वपूष मिङ लज्जायां यलकि परिवेशने । तदभावे दखिमेदे स्वखि स्यात् चलने चये । मिलणस्य मिवासस्य दयोर्बलमिङ स्मृतौ । इति त्रयोदश ख्याता धातवो वा घटादय ॥७९८॥

ज्वलञम चलत्विषो ह्वलह्मल चाले स्लै क्षमे ग्लाल शोधने वनुमव्याघृतौ । चजटुनमोङ्कारे । नमौ शब्दनत्योः । ग्लास्नोरप्राप्तौ अन्येषां नित्याप्राप्तौ विकल्पः । अगे किं प्रज्वलयतीत्यादौ नित्यं ह्रस्व. । प्रग्लापयति प्रस्नापयतीत्युभयत्र न ह्रस्वः ॥७९९॥

८०१ । हनस्तङ्ऽणबिणि ञ्णिति ।

हन ६।, तङ् ।१।, अ णप्-इणि ७, ञ्णिति ७।।

ञिति णिति च परे हन्तेस्तङ् स्यात् न तु णपि इणि च ।
घातयति ।

८०२ । यिः सन् वेर्ष्यो द्विः ।

यि १।, सन् ।१।, वा ।१।, ईर्ष्य ६।, द्वि १। ।

ऐर्ष्यियत् ।

इति अजन्तपादः ।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समुभिर्यमने इत्यस्य नित्य ह्रस्वः । शमयति रोगं वैद्यः । शलङकालोचे इत्यस्य नित्य ह्रस्वाभाव । निशामयति कार्य्यं सुधीः प्रणिदधातीत्यर्थः । निशामय तदुत्पत्ति विस्तराद्गदतो मम इति । यमकमि परिवेशने तदभावे यमयति यामयत्यन्न गृहिणो । यमो उ विरतौ इत्यस्य तु नित्यं ह्रस्व । नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्ड इति शाकुन्तले । फणमिणगतौ फणयति फाणयति फणणनि स्नेहे इत्यस्य फाणयतीत्येव । खद्मषड विदारे परिखदयति परिखादयति अवखदयति अवखादयति अवपरिभ्यां परस्यैव वा ह्रस्व इति कातन्त्राद्या अत्रापि अवस्थाने इति इति भीम । अन्य पूर्वस्य केवलस्य च प्रखदयति खदयतीत्युभयत्र घटादित्वात् नित्य ह्रस्व ॥ ८०० ॥

णप् च इण् च णबिण् न नबिण् अणबिण् तस्मिन् । ञ च ण च ञ्णौ ञ्णाबितौ यस्य स ञ्णित् तस्मिन् । ञौ घातयति घञि घात. णमि घात घातम् । णबिणोस्तु जघान अवानि ॥ ८०१ ॥

ईर्ष्यो यिरेव द्वि. स्यात् द्वित्वहेतौ सतीत्येकोऽर्थः । सनि कृते तु यिर्वा द्विः स्यात् सनि वा द्वि स्यादित्यपरोऽर्थः । यथा ईर्ष्यो ञौ कृते यलोपस्य नित्यत्वेऽपि येर्द्वित्वविधानज्ञापकत्वात् हसाल्लोप इत्यनेन यलोपाभावे इर्ष्यि इत्यस्य धातुसञ्ज्ञाया स्यामङ् नाजन्तादेरिति आदि हित्वा सादौ नवद्र इति रेफ हित्वा अनेन षकारञ्च हित्वा यि इत्यस्य द्वित्वे ञेर्लोपे ऐर्ष्यियदिति । सनि तु वसोरस्येतीमि द्वित्वे ईर्ष्यियिषति सनो द्वित्वे इर्ष्यिषिषति ॥ ८०२ ॥

इति अजन्तपादः ।

द्वितीयः पादः—सनन्तः ।

---

८०३ । सन्निच्छायाम् ।

सन् ।१।, इच्छायाम् ७ ।

धोः परः सन् स्यात् इच्छार्थे । अत्तुमिच्छति जिघत्सति । दिदासते दिदीषते, दिद्योतिषते, उतिच्छिषति उचिच्छिषति अधिजिगापयिषति अध्यापिपयिषति, शुश्रावयिषति शिश्वाययिषति जुहावयिषति ।

यस्य धातोर्योऽर्थस्तद्विषयायामिच्छायां तद्धातोः सन्नित्यर्थः । इच्छायामिति सामान्योक्तावपि तुमुन्गर्भायामेव । इत्यत आह अत्तुमिच्छतीति तुमुन्गर्भायामिच्छाया सन्निति तोमराजः । इच्छासनन्तात् न सन् । इच्छायामिच्छान्तरासम्भवात् । स्वार्थसनन्तात्तु स्यादेव । चिकित्सिषतीत्यादि । अचेतनस्य इच्छाया असम्भवेऽपि नदीकूलं[1] पिपतिषतीत्यादौ विवक्षायां सन् एव श्वा मुमूर्षतीत्यादावपि विवक्षयैव सन् । पूर्वतो वाशब्दानुवृत्तौ पक्षे वाक्यस्यापि स्थिति । सन्निति अकारान्त । तेन अटगतौ अटिटिषतीत्यादौ नाजन्तादेरिति अकारादेर्न द्वि । जिघत्सतीति अदो सन् घस्लृ इति घसादेशे सत् स्यरे इति सस्य त द्वित्वादि तिप् शप् लोपोऽत इति सनो अकारलोप । दिदासते इत्यादि दोङ्दाणो यन्निति ङा वा । दिद्योतिषते अपि द्युत्स्वाप्योरिति खेर्जि । उतिच्छिषतीत्यादि उच्छीशबन्धसमापने सन् इति उच्छिष इति स्थिते उकार द्वित्वा छिष इत्यस्य द्वित्वे यस्य लोपे श्विजाद्योरिति स्पेच्छकारस्य तकारो वा । अधिजिगापयिषतीत्यादि अधीङ्ल अध्ययने ञ्यन्तात् सनि ज्यां गा अङ्‌ सनोस्तु वेति गादेशे आदन्तत्वात् पण् । पक्षे क्रीजीङ इति आकारे पण सन् इमि आपयिष इति स्थिते पयिष इत्यस्य द्वित्वम् । शुश्रावयिषतीत्यादि टुओश्वि ञ्यन्तात् सनि ञौ द्वित्वे त्रिरति नियमात् श्वेर्जि वेति ञौ कृते द्वित्व ततो त्रि । जुहावयिषतीति ह्वयतेर्ञ्यन्तात् सनि ञौ द्वित्वे त्रिरिति नियमात् द्वित्वे सति ह्वोर्द्वे र्जिरिति ञौ कृते ह्वाभागस्य अलाभात् आच्छासाह्वेति यणोऽभावे वृद्धिः ॥ ८०३ ॥

८०४ । णुर्नानिमि ।

णु ।१।, न ।१।, अनिमि ७। ।

अनिमि सनि णुर्न स्यात् । विवृत्सति विवर्त्तिषते, निनृत्सति निनर्त्तिषति, तितरीषति तितरिषति तितीर्षति ।

८०५ । घौऽज्झनिङ्गमाम् ।

घं ।१।, अजझनिङ्-गमाम् ६।।। ।

अजन्तस्य हन्तेः इङः स्थाने जातस्य गमश्च घं स्यात् अनिमि सनि । दुध्वूर्षति दिध्वरिषति । वुवूर्षति विवरीषति विवरिषति, सञ्चिस्कीर्षति, जिगीषति, चिकीषति चिचीषति जिघांसति ।

८०६ । गमीनिङोः ।

गमि ।१।, इन् इङो ६।। ।

इनिङोः स्थाने गमिः स्यात् सनि । जिगमिषति, अधिजिगांसते ।

विवृत्सतीति वृद्भ्यो नेम् इति इम् निषेधे गुणनिषेध. । अनिमि कि ? विवर्त्तिषते । निनृत्सतीति नृतक्षदित्यनेन इमोऽभावपक्षे गुणाभाव । तितरीषतीत्यादि स्वाद्यृ-हृदुरिति वेमि वृतो वेम इति वा दीर्घ । अनिम् पक्षे णुर्नानिमि अगुणत्वादि र्व्यञ्जनत्यर्थीति दीर्घ ॥ ८०४ ॥

इङो गम् इङ् गम् । अञ्च हन् च इङ्गम् च ते तेषाम् । दुध्वूर्षतीत्यादि । ध्वृ कौटिल्ये स्वाद्यृदृदुरित्यनेन अनिम् पक्षेऽनेन दीर्घ । ऋदिरणावित्युरि हसि परेऽच् कार्य्यात् पर द्वित्वमिति नियमात् ध्वूर्ष इत्यस्य द्वित्वमिति । वुवूर्षतीत्यादि वृञ् स्वाद्यृदृदुरित्यनिम् पक्षे दीर्घे ऋदिरणावित्युरि द्वित्वम् । इम् पक्षे वृतो वेम इति इमो वा दीर्घ । सञ्चिस्कीर्षतीति स्वाद्यृदृदुरित्यत्र स्कृवर्जनात् न वेम् नेमिकाजेति इमो निषेधे दीर्घोऽगुणत्वादिर् । जिगीषतीति जेर्गि सनठग्रोरिति जेर्गि घौऽज् झनिङ्गमामिति दीर्घ. चिकीषतीति चे. किर्वा । जिघांसतीति हनतौ हिसने खेर्ह्रौघोञ्णिति च इति हस्य घ. अनेन दीर्घ । अनिम् सनोऽगुणत्वेऽपि वनतनेति न लोपाभाववीजं दमोया वित्यत्र लेख्यम् ॥ ८०५ ॥

८०७ । नेमुगुहग्रहः ।

न ।१।, इम् ।१।, उ गुह ग्रह ५। ।

उवर्णान्तात् गुहो ग्रहस्य सन इम् न स्यात् । जुह्नूषति बुभूषति जुघुक्षति ।

८०८ । ग्रहस्वपप्रच्छां जिः ।

ग्रह-स्वप प्रच्छा ६।।।, जि १। ।

एषा जिः स्यात् सनि । जिघृक्षति सुषुप्सति ।

८०९ । स्मिङ पूङ ऋ अनज अशू किर गिर द्रिय धिय प्रच्छ इम् ।

स्मिङ पूङ ऋ अनज् अशू—प्रच्छ ५।, इम् ।१। ।

एभ्य' परस्य सन इम् स्यात् । सिस्मयिषते पिपविषते अरिरिषति अञ्जिजिषति अशिशिषते चिकरिषति पिप्रच्छिषति ।

गमधातुरादिश्यते जिगमिषतीत्यादि इण गतौ सनि गमादेशे गमोऽमे इति इम् । अधिजिगांसते इति अधीङ्‌लध्ययने सनि गमादेशे धौञ्‌भ्कनिङ्गमामिति दीर्घ' । गमधातुनैवेष्टसिद्धौ इणो गमादेशविधान विफलमिति इण गतावित्यस्य सनन्तस्य प्रयोगनिषेधार्थमिति चेत् । इगत्यामिति भौवादिकस्य प्रतियियषति इत्यादेरवश्यम्भावे तन्निषेधेनाप्यलम् । ततश्च इणगमादेशो ज्ञापयति ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति न्यायेन बोधार्थस्येणधातोर्गमादेशो न स्यादिति । तेन इणधातोर्गमनार्थे जिगमिषति बोधार्थे प्रतियियषति इति सिद्धम् । उपास्तौ श्रवणेच्छाया शृणोते सन् विवीयते । गुरू शुश्रूषन शिष्य श्लोक शुश्रूषते गुणी ॥ ८०९ ॥

ह्रस्वोदन्तस्य ष्णु सुस्नूषति क्ष्णु चुक्ष्णूषति च्यु चुच्यूषति । दीर्घोदन्तस्य बुभूषति जुह्नूषतीति ह्वेञ. सनि द्वित्वे ह्वोर्द्वे रिति जौ कृते धौऽञ्‌भ्कनिङ्गमामिति दीर्घ । जुघुक्षतीति गुह' सन् हो ढो भाविति हस्य ढत्वे भ्कभान्तस्येति गस्य घत्वे पढो क. से इति ढस्य कत्वम् ॥ ८०७ ॥

जिघृक्षतीति ग्रह. सन् पूर्वेण इम् निषेधे अनेन जिः हस्य ढे भ्कभान्तस्येति गस्य घः । सुषुप्सतीति औदित्वात् नेम् जौ कृते जि. क्तिलादिति ष ॥ ८०८ ॥

स्मिङ् च पूङ् च ऋश्च अनूज च अशूश्च किरश्च गिरश्च द्रियश्च धियश्च प्रच्छ

८१० । भ्रस्ज श्रि स्वृ यूर्णु भर दरिद्रा सन तन पत ऋपर्द्धिदन्भिवो वा ।

भ्रस्ज—इव ५।, वा ।१। ।

एभ्यः सन इम् स्यात् वा । बिभर्जिषति बिभ्रज्जिषति बिभ्रक्षति, शिश्रयिषति शिश्रीषति सिस्वरिषति सुस्वूर्षति, यियविषति युयूषति, ऊर्णुनुविषति ऊर्णुनविषति ऊर्णुनूषति, बिभरिषति बुभूर्षति दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति, सिसनिषति सिषासति तितनिषति तितंसति, तितासति इत्येके । पिपतिषति ।

चेति तस्मात् । श्रिङो ङकार सुखाय श्रिङ ऋ ङ ध्व एषा नेमिकाजित्यनेन पूङो नेमुगुहग्रहेति प्रक्षं औदित्वादप्राप्तौ । अन्ज अशू एतयोरूदित्वात् । कॄगॄ एतयो स्याद्वृद्दॄ रित्यनेन वेमत्वे नित्यार्थमिम् विधीयते । सिस्मयिषते इति ञिस्वी खेरिति नियमान्मूलधातौ षत्व न । पूङ शौचे पिपविषते इति सनि अनेन इमि प्रागच्कार्यादिति नियमादादौ द्वित्वे गुणे सन्यौ च जयत्योरिति वक्ष्यमाणात् खेरुकार इ । ऋ गतौ अरिरिषतीति सनि इमि प्रागच्कार्यादित्यस्य पूर्वं वाशब्दीयव्यवस्थया आदौ गुणे नाजन्तादेरिति अकार हित्वा रिष इत्यस्य द्वित्वम् । अञ्जिजिषतीति अन्ज सन् इम् स्यादौ न वद्र इति अनभाग हित्वा जिष इत्यस्य द्वित्वम् । अशिशिषते इति अशूङ् सन् इम् अकार हित्वा शिष इत्यस्य द्वित्वम् । चिकरिषतीति कॄश विक्षेपे । जिगरिषतीति गॄश निगरणे दिदरिषते दृङ आदरे दिधरिषते इति धृशङ स्थितौ । कॄङगि हिंसे गॄगि शब्दे दॄधगि विदारे दॄगि दॄमभिषि एषा स्याद्वृद्दॄ रिति वेम् चिकरिषति चिकीर्षतीत्यादि । पिपृच्छिषतीति अनेन इमि पूर्वेण जि. ॥८०९॥

भ्रस्ज औश पाके श्रिञ सेवने स्वृञ शब्दोपतापयोः वेमोऽप्यस्यात ग्रहण ज्ञापयति रुदसुनूना वेमामपि सनि वेमत्व नास्तीति । अतएव रुदसूनोस्त्व्या इत्यनेन एषा वेमत्वेऽपि नेमुगुहग्रह इत्यनेन इम् निषेधपक्षे रुरुषति दुदूषति सुसूषति नुनूषतीत्येव । युल मिश्रणे ऊर्णुञ्चाच्छादने । भर इति ग्रहणात् पूरणार्थस्य भौवादिकभृञो बिभरिषति बुभूर्षति इति धारणार्थस्य जुहोत्यादि भृञो बुभूर्षतीति । दरिद्रा

८११ । मि मी मा दा रभ लभ शक पत पद हिंसार्थराधोऽचोऽनिम् सनोरिखलोपश्च ।

मि—राध ६।, अच ६।, अनिम् सनि ७', इस् ।१।, खिलोप १।, च ।१। ।

एषामच इस् स्यात् खिलोपश्चानिमि सनि । [२१३] स्यादे. सोलाप: । पित्सति । जिज्ञापयिषति ।

८१२ । ज्ञपर्धापामीर्य्यः ।

ज्ञप ऋध—आपा ६।।।, ईर्य्य १।।। ।

एषामच ई ईर् ई एते क्रमात् स्युः खिलोपश्चानिमि सनि । ज्ञीप्सति । अर्द्दिधिषति ईर्त्सति । दिदङ्क्षिषति ।

चलु दुर्गत्याम् । यनदुञ दाने तनदुञ विस्तृतौ पतलृज पत्याश्च ज्ञाक्ष मारणादौ । ऋध्यु इर्द्धौ । दन्भ न दम्भे इव इति इवन्त । यथा चिव्यु निवासे दिव्यु जिगीषादौ । षिव्यु तन्तुसन्ततौ ष्ठिव्यु निवासे स्रिव्यु शोषे गतौ । बिभ्रज्जिषतीति अनेन इमि भष्भसोरिति सस्य दत्वे स्तुश्चुभिरिति दस्य ज । अनिम् पचे तु स्यादे सोलोप शच्छाजेति षडि षढौ क से । शिश्रीषतीत्यादौ र्घोञ्झनिङ्गमामिति दीर्घ । यियविषतीति यु सन् इमि प्रागच्कार्य्यादिति नियमादादौ द्वित्वे ततो गुण सन्यौ च जयल्पौरिति खेरुकारस्य इ ऊर्णु नविषतीत्यादि नाजन्तादेरिति ऊकार स्यादौ नवद्र इति रेफं हित्वा द्वित्व डिदिम् बोर्णोरिति ङित् पचे गुध्वोरित्युव् दिदरिद्रिषतीति उस्येवौति आकारलोप । अनिम् पचे दरिद्र आलोप इत्यव सन्वर्जनान्नाकारलोप । सिषासतीति खनसनजनामिति ङा, तितसतीति अनिम्सनोऽगुणत्वेऽपि वनतनेति नलोपाभाववीज दर्भोयावित्यत लेख्यम् । एके इति पाणिनीयजौमरास्तनोतेरनिम् सनि वा दीर्घमिच्छन्तीत्यर्थ. ॥८१०॥

अस्य व्याख्या मित्सतीत्यादि पदसाधनकाले लेख्या । पीत्सतीति पतित् मिच्छतीति सन् अनिम् पचे अनेन खिलोपे अकारस्य इसि कृते स्यादे सोलोप. जिज्ञापयिषतीति ज्ञाक्ष मारणादौ अन्तात् सन् असृज श्रौति वेम् ॥८११॥

ज्ञपश्च ऋधश्च आप् च ते तेषाम् ईश्च ईर् च ईश्च ईर्य्यः। ज्ञीप्सतीति अनिम् पचे अकारस्य ई: खिलोपश्च ञ लोप. । अर्द्दिधियिषति ऋध्यु वृद्धौ असृजश्रौति

८१३। दभो यौ।

दभ ६।, यौ १॥।

दभेरच इ ई च स्यात् अनिमि सनि खिलोपश्च। धिप्सति धीप्सति। अनकारनिर्देशात्। दिदेविषति।

८१४। छ्वोः शूटावणौ अस्क्वौ यङ्लुक् वोस्तु वा।

छ्वौ ६॥, शूटौ १॥, अणौ ७।, अस्—क्वौ ७।, यङ्लुक् वौ ७॥, तु १। वा १। ।

छकार वकारयोः शकारोटौ स्याताम् अणौ असे क्वौ च, यङ्लुकि वे च वा स्तः। दुद्यूषति। मित्सति दित्सति धित्सति रिप्सते लिप्सते शिक्षति पित्सते, प्रतिरित्सति। हिंसार्थ. किम्? आरिरात्सति। ईप्सति।

सनी वेम् गुणे अधिंय इति स्थिते अग्भाग द्वित्वा धिय इत्यस्य द्वित्वम्। अनिम्-पक्षे ऋकारस्य ईर् खिलोपश्च झप्झसीरीति धस्य त। दिदम्भिषतीति दन्भु असजश्रीति सनी वेम् ॥८१२॥

धिप्सतीत्यादि दन्भु दम्भे सन् दभ इत्यनकारनिर्देशात् नलोपे अनेन खेर्लोपे अकारस्य इकारे च झभान्तस्येति दस्य धे झप्झसीरिति भस्य प। अत्र सुर्ना-निमीत्यनेनानिस् सनोऽगुणत्वे झमुर्ङ्लोप इत्यनेनैव नकारलोपे सिद्धेऽनकार-निर्देशो ज्ञापयति अनिम् सनि दन्भ एव नकारलोपो नान्यस्य इति। तेन भन्जधौ मोटने बिभङ्क्षति रन्जमोञ्ज रागे रिरङ्क्षतीत्यादौ न लोप। एवं जिघांसति अधिजिगांसते तितंसतीत्येतेषामपि वनतनाद्यनिमामिति अनेन अम्लोपो न स्यादिति। दन्भ्रम्भ हिंसे इत्यस्यापि अनिम् सनि नकारलोप इति जौमरा तितचति। सम्मते तु ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति न्यायात् न लोप। दिदंविषतीति इवन्तत्वादिम् ॥८१३॥

छ च व च छ्वौ तयो श च ऊट् च शूटौ अस् च क्विश्च अस्क्वि तस्मिन्। यङ्-लुक् च व च यङ्लुग्वौ तयो। यथा प्रच्छो प्रश्न विच्छश्च विश्न। दिव्यु द्यूतम्। दुद्यूषति। क्वौ अद्यू। अणाविति पृथक्पदकरणाद्यङ्लुकि तत्सम्बन्धाभावे गणनिमित्ते अगुणे च असे वा स। वकारे तु यङ्लुकि अन्यत्र च सर्वस्मिन्

८१५। मुचोऽढ़े ह्रेर्मोच् वा सनि।

मुच ६।, अढे ७।, ह्रे ६।, मोच ।१।, वा ।१।, सनि ७।

अढ़स्य मुचो ह्रेः स्थाने मोच् वा स्यात् सनि।

मोक्षते मुमुक्षते।

८१६। जयल्पोः ख्योर्ध्ये।

ज यल् पो ५।, ख्यो ६। इ ।१।, ए ७।।

खेरुवर्णस्य जकार-यल पवर्गात् परे अवर्णे परे इः स्यात् सनि। जु गतौ। जिजावयिषति। रु रिरावयिषति।

वकारे वा स्न इत्यर्थः। गुणनिमित्ते यथा वेवेश्मि वेवेच्मि देद्योमि देदेमि। अगुणे यथा वेविश्म वेविच्म, देद्यूम देदिम। वकारे तु वेविश्व, वेविच्व देद्यूव, देदिव विविश्वान् विविक्वान् दुद्यूवान् देदिवान्। मिमीमादेत्यस्योदाहरति। मित्सतीत्यादि डु मिञ क्षेपे मीञ गबधे मीकि गत्याम् एषामच इसि कृते खेश्च लोपे मत्स्यरे इति सस्य तकारे मित्सतीति मा इति स्वरूपग्रहणात् माङच माने इत्यस्यापि मित्सतीति माङलिश्गब्दे माङयच मेङ प्रतिदाने मीङयतु च इति चतुर्णां मित्सते इति। ङित्वादात्मनेपद दा इति दासंज्ञा। तेन दाल लूनौ दा नु दाने डु दाञखि दोषच्छेदे एषा दित्सतीति डु धाञखि धेट धित्सतीति देङ पालने दित्सते रभीङ रिप्सते लभीङ लिप्सते। शकयङ शक्लिङ शिक्षति: अस्य स्वमते वेमत्वेऽपि बहुवादिना मतेऽनिमत्वादिम् पक्षे उदाहरणं न दत्त पतल्टज गत्या पित्सति पत्यङ ऐश्वर्ये पद्यौङ गतौ वयौ पित्सते। प्रतिपूर्वराध्नौ सिद्धौ हिंसार्थः। प्रतिरित्सति। आङ्पूर्व सेवार्थः आरिरात्सति ईक्षति आप ल्टनौकि आपधांपामीर्थ्य ॥८१४॥

ढस्याभावोऽढ तस्मिन्। मोक्षते मुमुक्षते मुनि, पापात् स्वय मुक्तो भवितु मिच्छतीत्यर्थः। कर्म्मकर्तृत्वादात्मनेपद मोक्षते इति क्वचित् केवलो ह्रि स्यादिति व्याख्यानात् सन ह्रित्वा मुचधातोर्द्विर्त्वे मोचादेशे चुक्षिति कुक्षम्। अढे किम्? वत्सं मुमुक्षति गोप. ॥८१५॥

खेरु ख्यु तस्य इ इति लुप्तप्रथमैकम्। ए इति सप्तम्येकम् खेरुवर्णस्य जकारयलपवर्गात् परेऽवर्णे इः स्यात्। अव्यवहितसनोऽसम्भवात् व्यवहिते सनीत्यर्थ.।

पू पिपावयिषति भू बिभावयिषति। जयल्पोः किं ? नुनावयिषति। अतएव ञौ द्वित्वे वृद्धिः।

८१७। श्रु स्रु स्नु द्रु प्रु प्लु च्युङां वा।

श्रु—चुङा ६।।।, वा।१।।

शिश्रावयिषति, शुश्रावयिषति।

८१८। व्युङोऽवो हसादेः सेमः क्त्वाच्च किद्वा रुद्विदमुषस्तु नित्यम्।

व्युङ ५।, अ व ५।, हसादे ५।, सेम ५।, क्त्वाच्‌।१।, च।१।, कित्‌।१।, वा, ।१।, रुद विद-मुष ५।, तु।१।, नित्यम्‌ १।।

हसादे सेम उकारोङ इकारोङश्च वान्तवर्जात्‌ सन्‌ क्त्वाच्च कित्‌ वा स्यात्‌ रुदादेस्तु नित्यम्‌।

यथा जुङ्‌ गतौ जिजावयिषति अत ञे सनि आदौ द्वित्वे पश्चात्‌ वृद्धौ अनेन खेरुकारस्य इकार। एवं यु यियावयिषति। रु रिरावयिषति। लु लिलावयिषति। पू पिपावयिषति। भू बिभावयिषति। मू मिमावयिषति। एवम्‌ एषा ञेः परेऽङि आदौ द्वित्वे पश्चात्‌ वृद्धौ जावि इति स्थिते ञान्त्युङ. स्व इति ऋस्वे खेः सन्वद्घ घौ इत्यादिना खे सन्वत्कार्य्यातिदेशेऽनेन खेरुकारस्य इकारे घोश्च खेर्हसादेर्वश्चेति दीर्घे अजीजवत्‌ इत्यादि जयल्पौ किम्‌? कुङशब्दे चुकावयिषति। नु नुनावयिषति। सु सुषावयिषति हु जुहावयिषति इत्यादि। अतएवेत्यादि। ञौ द्वितीयचरणे वृद्धे. कर्त्तव्यत्वेऽपि ञे परे भविष्यत्‌ सन्‌ विषये द्वित्वे सति वृद्धिः स्यादित्यर्थ ॥ ८१६ ॥

पृथग्योगात्‌ जयल्पाविति नानुवर्त्तते। श्रु श्रवणे स्रु, गतौ स्नुल प्रस्नुत्या द्रु गतौ प्रुङप्लुङ गतौ च्युङ गतौ। एषा सप्ताना खेरुवर्णस्य अव्यवहितावर्णस्यासम्भवात्‌ वर्णद्वयव्यवहितेऽवर्णे इ स्यात्‌ वा व्यवहिते सनीत्यर्थ। यथा शिश्रावयिषति शुश्रावयिषतीत्यादि। एवम्‌ एषा ञे परेऽङि आदौ द्वित्वे पश्चात्‌ वृद्धौ ञान्त्युङः स्व इति ऋस्वे खे सन्वद्घाविति सन्वत्कार्य्यातिदेशे अनेन खेरुवर्णस्य इकारे संयोगपूर्वत्वेन खेर्गुरुत्वात्‌ दीर्घाभावे अशिश्रवत्‌ अशुश्रवदित्यादि ॥ ८१७ ॥

उश्च इश्च वौ। तावुङौ यस्य स व्युङ्‌ तस्मात्‌ उकारोङ्‌ इकारोङ वर्ग्यवका-

रुरुचिषते रुरोचिषते लिलिखिषति लिलेखिषति। रुदादेस्तु रुरुदिषति विविदिषति मुमुषिषति। वान्तः किं? दिदेविषति।

८१९। ञिस्त्वोः खेः सः षः षण्यऽस्वित्स्वत्सहः।

ञि स्त्वो ६॥, खि ५।, स १।, ष. १।, षणि ७।, अ स्विद्-स्वत्-सह ६।।

खेः परस्य ञ्यन्त स्तौत्योः सस्य षत्वभूते षणि षः स्यात् न तु स्विद्स्वत्सहाम्। सुष्वापयिषति तुष्टूषति। ञिस्त्वोः कि? सिसिक्षति। षणीति किं? तिष्ठासति। खेः किं? प्रतीषिषति।

इति सनन्तपादः।

वान्ताभावात् नास्ति दन्त्यवकारान्तो यत्र सोऽव् तस्मात् आकाङ्क्षाभावादत्र पूर्वस्थितानामनुवृत्त्यभाव चकारेण प्रकरणोपस्थित सन् एव आकृष्यते। यथा रुरुचिषते इत्यादि वर्णोऽरस्येति इमि कित् पक्षे न गुण। एव रुचित्वा रोचित्वा लिखित्वा लेखित्वा। रुदादेस्तु रुरुदिषति विविदिषति मुमुषिषति रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा। अव किं? दिदेविषति देवित्वा॥ ८१८॥

नियमोऽयम। षभूते सनि खिनिमित्तक मूलधातो षत्व ञ्यन्तस्तौत्योरेव स्यात् नान्यस्येत्यर्थ। सुष्वापयिषतीति ञ्यन्तस्वाप्योः खेर्ञि.। क्रिलादित्यनेन सन सस्य मूलधातोश्च षत्वम्। तुष्टूषतिस्तु सन् घीञ्झनिङ्गमामिति दीर्घ द्वित्व क्रिलादित्यु भयत्र षत्वम्। सिसिक्षतीति षिचपक्षो अ सन् चुडिति कुडि क्रिलादिति सन षत्व ञ्यन्तस्तौति भिन्नत्वात् मूलधातोर्न षत्वम्। एव सुसुषतीत्यादि। तिष्ठासतीति सन षत्वाभावात् नियमाभावे षत्वम्। प्रतीषिषति प्रत्येतुमिच्छतीति प्रतिपूर्वइ गत.वित्ति भौवादिकात् सनि नाजन्तादेरिति इकार द्वित्व सन एव द्वित्वे व्यस्यत्र नोतार्थ्वं सन षत्वे मूलधातुनिमित्तक खे षत्व स्यादेव। ञ्यन्तत्वात् प्राप्तो स्विद्स्वदसहा निषेध। सिस्वेदयिषति सिसाहयि.ति॥ ८१९॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितायां मुग्धबोधस्य टीकायां सनन्तपादः।

तृतीयः पादः—यङन्तः ।

---

८२० । मूत्र सूत्र सूचाटशर्त्त्यूर्णु हसाद्येकाचोऽशुभरुचो मुहुर्भृशार्थे यङ् ।

मूत्र—एकाच ५।, अशुभरुच ५।, मुहुर्भृशार्थे ७।, यङ् ।१। ।

एभ्य शुभरुचवर्जेभ्यो यङ् स्यात् पौनःपुन्ये अतिशये चार्थे ।

८२१ । गत्यर्थाद् गॄलुप सद चर जप जभ दन्श दहो वक्रगर्हे ।

गत्यर्थात् ५। गॄ दह' ५।, वक्रगर्हे ७। ।

गत्यर्थात् वक्रे, गॄादेर्गर्हायां यङ् स्यात् न तु पूर्वोक्ते, तद्युक्ते तु स्यात् ।

हसादिश्चासावेकाच्चेति हसाद्येकाच् । मूत्रश्च सूत्रश्च सूचश्च अट च अश च अर्त्तिश्च ऊर्णुश्च हसाद्येकाच्चेति तस्मात् । न विद्येते शुभरुचौ यत्र सोऽशुभरुच् तस्मात् । मुहुश्च भृशश्च मुहुर्भृशौ तयोरर्थ मुहुर्भृशार्थ तस्मिन् । मूत्रसूत्रसूचानामदन्तत्वेन अनेकाचत्वात् अट अश अर्त्ति ऊर्णूनामजादित्वादप्राप्तौ पृथगुक्ति । यङ् अदन्त तेन अटाय्यते इत्यादौ नाजन्तादेरिति आद्यचर' हित्वा द्वित्वम् ॥८२०॥

गॄश्च लुपश्च मूर्द्धन्यादि सद च चर च जप च जभ च दन्श च दह चेति तस्मात् । लुपसाहचर्य्यात् गॄ इति तौदादिक एव ग्राह्य' । तेन पुन. पुनरतिशयेन वा गृणाति जेगीर्य्यते । वक्रश्च गर्हा च वक्रगर्हे तस्मिन् । पृथक्पदकरणं वक्रगर्हाभ्या यथासख्यार्थम् । न पूर्वोक्ते मुहुर्भृशार्थयुक्ते वक्रगर्हे तु स्यादेवेति । यथा वक्र गच्छति जगम्यते जेगिल्यते पुन पुनरतिशयेन वा गच्छति पुन-पुनरतिशयेन वा गिरति इत्यत्र न स्यात् । किञ्च पुन. पुनरतिशयेन वक्रं गच्छति जगम्यते पुन.पुनरतिशयेन वा गर्हित गिरति जेगिल्यते अत्र तु स्यादेव ॥ ८२१ ॥

८२२ । खेर्गुः ।

खे. ६।, गु १। ।

यङि परे खेर्गुः स्यात् ।

पुनःपुनरतिशयेन वा मूत्रयति मोमूत्र्यते, सोसूत्र्यते सोसूच्यते ।

८२३ । घोंऽनितः ।

घं १।, अ नित ६। ।

अ-नकारेतः खेः घंः स्यात् यङि । अटाट्यते अशाश्यते अरार्य्यते ऊर्णोनूयते । देदीयते मेमीयते जेगीयते जेहीयते पेपीयते सेषीयते तेष्ठीयते । शोशूयते शेश्वीयते, मास्मर्य्यते, चेक्रीयते सञ्चेष्क्रीयते विसेसिच्यते, यङन्तत्वात् न ष । वञ्च व्रजति वाव्रज्यते ।

सुगमम् । मोमूत्र्यते इति मूत्रस्य प्रस्तावे चुर्य्यो ञि इसाल्लोपे मूत्रीति धातो यङ् ञेर्लोपे द्वित्व खेरायच परभागलोपे गुणः धातुसंज्ञायां यङो ङित्वादात्मने पदं अपि लोपोऽतोऽदेचोरिति यङोऽकारलोप एव सर्वत्र ॥ ८२२ ॥

नकार इत् येषां ते नित (नीन् नुन् गीन्) न विद्यन्ते नितो यस्य स्व सोऽनित् तस्य । अटाट्यत इति वक्रम् अटति पुन पुनरतिशयेन वा वक्रम् अटति इत्यर्थे यङ् नाजन्तादेरिति अकारं हित्वा ट्य इत्यस्य द्वित्वे खेरायच इति यकार-लोपेऽनेन दीर्घं । एवम् अशाश्यते अरार्य्यते इति ऋर्त्तिगत्यां यङि स्याद्‌गृत इति गुणे अर्य इति स्थिते स्यादौ नवद्र इत्यत अये इत्युक्ते रेफसहितयकारस्य द्वित्वे खेरायच इति यलोपे घोंऽनित इति दीर्घं. । अनित किं ? वनीवच्यते जंजप्यते चरीकृत्यते ऊर्णोनूयत इति यङि घोंऽज्य्ये इति दीर्घे नाजन्तादेरिति उकारं हित्वा स्यादौ नवद्र इति रेफं हित्वा नूय इत्यस्य द्वित्वे आयच परभागलोपे खेर्गुणे रेफसम्बन्धाभावात् मूलधातोर्नकारस्य पुनर्दन्त्यत्वम् । देदीयते इति दास्व रूपाद् यङि आदौ दामागे इति ङी ततो द्वित्वे खेर्गुः । मेमीयत इति मास्वरूपाद् यङि दामागे इति ङी ततो द्वित्वादि । एवं जेगीयत इत्यादि पञ्च । शोशूयत

८२४ । ग्रो र लः ।

ग्र ६।, र ।१।, ल १। ।

गिरते रो लः स्यात् यङि । गर्हितं गिरति जेगिल्यते । लोलुप्यते सासद्यते ।

८२५ । कोश्चुर्वा ।

को ६।, चु १।, वा ।१। ।

कोः खेश्चुः स्यात् वा यङि । चोकूयते कोकूयते ।

८२६ । नीन् वन्च स्रन्स ध्वन्स भ्रन्श कस पत पद स्कन्दाम् ।

नीन् ।१।, वन्च—स्कन्दाम् ६॥। ।

एषां खेर्नीन् स्यात् यङि । वनीवच्यते ।

श्वेर्जिर्वा यङक्योरिति जिर्वा । सास्मर्यत इति स्यादर्त्तेत इति गुण । चेक्रीयत इति करोतेर्यङि यङ्ष्यक्ये चर्य्री । सञ्चेक्रीयत इति सपर्ग सुमि कुस्तुठग्रामिति नियमात् न गुण । क्तिलादिति ष । विमेसिच्यते इति णिनिमित्तक खिनिमित्तकमपि षत्व नस्यादिति श्रीपतिदत्त । वा व्रज्यते इति घीऽनित इति दीर्घ ॥८२३॥

जेगिल्यते इति स्वर्दिरणावितीरि अनेन रेफस्य ल । वृत्तौ गिरतेरिति निर्देशात् ग्टणातेर्जेगीर्य्यते इत्येव। पर्य्यङ्कादि रेफस्य चूडादेर्डस्य च लो वेति वक्तव्यम् । पर्य्यङ्क पल्यङ्क निरय. निलय दुरयण दुलयन गिरति गिलति निगरण निगलन परिघ पलिघ परियोग पलियोग प्रत्यय प्लत्यय वार वाल. मूर मूल रघु लघु अङ्गुरि अङ्गुलि अरि अलि अरम् अलम् कपिरिका कपिलिका तपुरीक तपुलीक रोम लोम पाशुर पाशुल कर्म्म कल्म असुरि असुलि शुक्र शुक्ल. चूडा चूला वडभी वलभी जड जलम् । ल समुद्रश्च दुर्वारौ महासत्वौ सतेजसौ । अयन्तु युयवोर्भेद स जडात्मा पटुर्भवानिति दण्डी । लोलुप्यते इति गर्हितं लुम्पतीति सासद्यत इति गर्हितं सीदतीति वाक्यम् ॥ ८२४ ॥

मण्डूकप्लुत्या खेरित्यस्यानुवृत्ति.। केचित्तु कुङशब्दे इत्यस्यैवाय विधिरित्याहु ॥ ८२५ ॥

८२८ । जम जप जभ दह दन्श भन्ज पश शपोऽतो नुन् लवयस्तु वा ।

जम—शप ६।, अत ६।, नुन् ।१।, लवय ६।, तु ।१।, वा ।१। ।

जमन्तानां जपादीनां च अदन्तस्य खेर्नुन् स्यात् यङि, लवयान्तस्य तु वा । जञ्जन्यते जाजायते ।

८२८ । हनो वा घ्नी ।

हन ६।, वा ।१।, घ्नी ।१। ।

जेघ्नीयते जङ्घन्यते । जञ्जप्यते । चञ्चल्यते चाचल्यते, मम्मव्यते मामव्यते, दन्दय्यते दादय्यते ।

वन्चु गत्या स्नन्सु ध्वन्सु लङ भ्रंशे ध्वन्सु ल्टङ गतौ भ्रंशे भ्रन्शु यङ् अध पातन तालव्यान्त । कस ज गतौ पतॢज गत्यां पद स्थैर्य्ये पद्यौ ङगतौ इति द्वयम् । स्कन्दिरौ शोषणे कसज गतावित्यस्य साहचर्य्यात् पतॢज गत्यामित्यस्यैव ग्रहणम् । तेन पत्यङ ैश्वर्ये इत्यस्य पापत्यत इत्येव अतएव यङन्तचलपतवदवह कीत्यस्य पापति रिति स्वयमुदाहरिष्यति । वनीवच्यते इति हसुङ् इति न लोप एव सनीस्रस्यते दनीध्वस्यते बनीभ्रश्यते चनीकस्यते पनीपद्यते चनीस्कद्यते ॥ ८२६ ॥

जमश्च जपश्च जभश्च दहश्च दन्शश्च भन्जश्च पशश्च शप चेति तस्य । नुरित्यनुस्वार । अन्यथा यंयम्यते रंरम्यत इत्यादावनुस्वारो न स्यात् नित्वादन्ते । जञ्जन्यते इति वाल्तवपे इत्यनेनानुस्वारस्य यम् वा पक्षेऽनुस्वारस्थिति । एवं सर्वत्र पक्षे जाजायत इति खनसन जनामिति ङादेशि ञित्वे घोऽनित इति दीर्घ । एव कण् आर्त्तस्वरे चकण्यते भ्रमुभिर्य भ्रमे बंभ्रम्यते । अदन्तस्य खेरिति किं तिम्य आर्दने तेतिम्यते । गर्हितं जपति जञ्जप्यते एव जंजभ्यते दन्दह्यते दन्दश्यते पुनः पुनरतिशयेन वा भनक्ति बंभज्यते एवं पंपश्यते शंशप्यते जंजन्यते इति खेर्दीर्घ इति ह्रस्व च ॥ ८२७ ॥

हनधातुर्घ्नी स्याद्वा यङि । जेघ्नीयते चंचल्यते इत्यादि चलजगतौ मव बन्धने ङिदयङ एषां खेर्नुन् वा । लयवीरन्त्यः पाठात् वकारोऽत्र दन्त्यः । तेन कर्व गतौ इत्यस्य चाकर्व्यत इत्येव ॥ ८२८ ॥

८२९। चरफलोरुच्चोङो न णुः।

चर फलो ६॥, उत् ।१।, च ।१।, उङ ६।, न ।१।, णु १। ।

चरफलोः खेर्नुन् स्यात् ङङ उकारश्च यङि, तस्य च न णुः।
चञ्चूर्य्यते पम्फुल्यते।

८३०। रीन्त्वतः।

रीन् ।१।, ऋत्वत ६। ।

ऋकारवतो धोः खेरीन् स्यात् यङि। नरीनृत्यते

८३१। व्ये-स्वप-स्यमो जिः।

व्ये स्वप-स्यम ६।, जि १। ।

एषां जिः स्यात् यङि। वेवीयते सोषुप्यते सेसिम्यते।

८३२। न वशः।

न ।१।, वश' ६। ।

वष्टेर्जिर्न स्यात् यङि। वावश्यते।

८३३। चायः कीः।

चाय ६।, की ।१। ।

चायतेः की स्यात् यङि। चेकीयते।

खेरित्यनुवर्त्तते। यङ् लुकि चचूर्त्ति पफुलति इत्यादौ प्रसक्तस्य गुणस्य निषेधार्थं न णुरिति वचनम्। चचूर्य्यत इति व्यंनच् तयीति दीर्घ ॥ ८२९ ॥

ऋत् अस्यत्र ऋत्वान् तस्य ऋत्वत। ऋकारान्तस्य तु यङ् ध्यक्ये चेत्यनेन ऋकारस्य रीभावे ततो द्वित्वे खेरीन्न स्यात्। यङ्लुकि तु चरीकर्त्तीत्यादौ स्यादेव। नरीनृत्यते इत्यादौ णत्वाभाव प्रागुक्त.। जरीगृह्यते परीपृच्छ्यते वरीवृश्च्यते वरीभृज्ज्यते एषु ग्रहस्वपाद्योरिति जौ कृते ऋकारवत्त्वात् खेरीन् ॥ ८३० ॥

ग्रहस्वपाद्योरिति सूत्रे स्वपादेः ङिति जिरिति नियमादप्राप्तौ विधिरयम् इष्टतो ह्यधिकाराणा प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातामिति खेरित्यस्यानुवृत्तिर्नास्ति। व्येञ् इतो ञि स्वपौव्लुशये ष्यमुध्वनने एषां जि. स्याद् यङि ॥ ८३१ ॥

ग्रहादित्वात् प्राप्तौ निषेध. ॥ ८३२ ॥

৮৩৪। ঘ্রা-ধ্মোর্ঙী।

ঘ্রা ধ্মো ৬॥, ঙী।১।

জেঘ্রীয়তে দেধ্মীয়তে।

৮৩৫। শীঙো ঙয্যেঽণৌ।

শীঙ ৬।, ঙয্।১।, যে ৭, অণৌ ৭।

শাশয্যতে।

৮৩৬। যঙো লুক্ বাপো লুক্ পং দ্বিত্বাদি চ ধূক্তান্তু বাঽনি তু নিত্যং নোতঃ।

যঙ ৬।, লুক্।১।, বা।১।, অপ ৬।, লুক্।১।, পং ১।, দ্বি ১।, ত্বাদি।১। চ।১।, ধূক্তং ১।, তু।১।, বা।১।, অনি ৭।, তু।১।, নিত্য ১।, ন।১।, উত ৫।।

যঙো লুক্ স্যাত বা, লুকি সতি অপো লুক্ প দ্বিত্ব ত্বেগু-রিত্যাদি কার্য্যঞ্চ স্যাৎ, ধুগ্রহণোক্তন্তু বা স্যাৎ, অনি তু নিত্য লুক্ স্যাৎ উদন্তাত্ত্বনি ন স্যাৎ।

সুগমম্ ॥ ৮৩৩ ॥

ঈ ইতি লুপ্তপ্রথমৈকম্। রামানন্দরামতর্কবাগীশৌ তু ঘ্রাধ্মোর্ঙীতি পাঠ কল্প যত। বস্তুতস্তু, ঘ্রাধ্মোরী ইত্যেব পাঠ। অজ্মাবাদেশ্ যেন বিধিস্তদন্তস্যেতি ন্যায়াদন্ত্যস্য স্থানে ইত্যর্থ। অথবা আশ্চ আশ্চ ঔ ঘ্রাধ্মোরৌ ঘ্রাধ্মৌ তয়োর্ঘ্রাধ্মোরিতি সমাস ॥ ৮৩৪ ॥

শাশয্যতে ইতি যঙি কৃতে দ্বি। এব যকি শয্যতে যপি সংশয্য ক্যপি শয্যা। অণৌ কি? শ্রেয়ম্ ॥ ৮৩৫ ॥

যঙ্লুক্ করণাৎ ত্যলোপে ত্যলক্ষণমিতি ন্যায়েন প্রাপ্তব্যকার্য্যস্য লুকি ন তবেতি নিষেধাৎ যঙ্ ব্যক্যে চর্দ্রীতি স্যাদ্যন্ত্যৃতো ণুরিত্যাদি হসুঙ্ নোলোপ ইত্যাদীনি ন স্যু। তদন্তত্বেন বিহিত কার্য্যং স্যাদেব। তেন ধাতুসংজ্ঞা ঠ্যামাম্ চ স্যাৎ। ততশ্চ যঙন্তত্বেনৈব দ্বিত্বে সিদ্ধে দ্বিরিত্যুপাদান জ্ঞাপয়তি যঙো লুক্যপি তস্মিন্ পরে বিহিতং কিমপি কার্য্যং স্যাদিতি। তেন যঙ্লুকি গ্রহাদের্জিঃ স্যাৎ। গ্রহজরীগর্ধিজ্যা জেজীতি ব্যধ বেবেদ্ধীত্যাদি। ত্বাদীনা যঙি পরে

बोभवीति बोभोति, बोभूतः बोभुवति । अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूताम् अबोभुवन् अबोभूत् अबोभुवीत् बोभुवाञ्चकार। वनीवञ्चीति वनीवङ्क्ति, वनीवक्तः, वनीवचति । जङ्गमीति जङ्गन्ति, जङ्गतः, जङ्ग्मति, जङ्गमति । जङ्गमीमि जङ्गन्मि जङ्गन्वः जङ्गन्मः। जङ्घनीति जङ्घन्ति, जङ्घतः, जङ्घ्नति जङ्घनति । चञ्चुरीति चञ्चूर्त्ति । चाखातः चङ्खन्त चङ्ख्नति चङ्खनति । जञ्जनीति जञ्जन्ति जाजातः जञ्जन्तः जञ्ज्नति जञ्जनति । देदिवीति देदेति देद्योति, देद्यूतः देदितः देद्युवः देदिवः । वेविच्छीति वेवेष्टि, वेविश्वः वेविच्छः ।

विहितानां लुकि न तस्वेति निषेधादप्राप्तौ वचनम् । अनि तु इति पचादित्वात् क्षतेऽनि परे नित्य लुक् स्यात् । यथा नेनीयते नेन्य लोलूयते लोलुव । नीत इति क्रलोदन्तात्तु पचादित्वादनि परे लुक् न स्यात् । यथा रोरूयते रोरूय । बोभवीतीति मूलधातोर्जातमात्रस्य यङो लुकि द्विर्भावे खेर्गुणे बोभू इत्यस्य धातुसञ्ज्ञाया तिपि जातस्य शपो लुकि पिद्वस्येति ईमि गुण । ईमोऽभावपक्षे गुण एव । बोभूत इति तसो ङित्त्वात् न गुण । बोभुवतीति अन्तोऽद् हेश् ब्वी रित्युव् । अबोभवीदित्यादि घ्या दीप् ईम् वा । अबोभुवन्निति अनुस्सिद्धेरित्यत्र भूवर्जनात् न उस् । बोभूवाञ्चकार इति यङ्लुक्य लोपे इति वक्ष्यमाणात् गुणनिषेधे भ्रुब्वोरित्युव् । वनीवञ्चीतीत्यादि नीन् वञ्चेत्यादिना खेर्नीन् पिद्वस्येति ईम् । ईमोऽभावपक्षे चुङिति कुङ् नस्यानुस्वारे तस्य ङ । वनीवक्त इति हसुङ्नो लोप इति नलोप । जङ्गमीति इत्यादि अमजपजभेत्यादिना खेर्नुन् । ईमोऽभावपक्षे मस्यानुस्वारे तस्य न । जङ्गत इति वनतनाद्यनिमामिति मलोप । जङ्ग्मतीत्यादि धूक्तत्वात् हनगमित्युङ लोपो वा । जगन्मीत्यादि धोर्मोन फम् वि इति मस्य न । जंघनीत्यादि खेर्होर्ग्रोर्घ्नति चेति हस्य घ पक्षे ईम् । जघत इति वनतनेति न लोप । जघ्नतीत्यादि हनगमिलुङ् लोपो वा अन्तोऽद् हे । चञ्चुरीति इत्यादि चरफलोरिति खेर्नुन् उङ उकारे तेनैव गुणनिषेधे पक्षे ईमोऽभाव । चाखात इत्यादि धूक्तत्वात् खनसनजनामिति ङादेशे अमन्तत्वाभावात् खेर्न नुन् घोऽनित इत्येव । पक्षे अमन्तत्वात् खेर्नन् । आगमादेशयोरागमो विधिर्बलवानिति न्यायादादौ पिद्वस्येति ईमि खनसनजनामिति ङादेशाभावे चङ्खनीति

८३७। हाकः खिर्नं घं:।

हाक ६।, खे ६।, न।१।, घं १।।

जहाति जहेति।

८३८। दन्शो नलोपो वा।

दन्श ६।, नलोप १।, वा।१।।

दन्दष्टि दन्दष्टि दन्दशीति दन्दशीति।

८३९। जिर्नं वा।

जि १।, न।१।, वा।१।।

सास्वपीति सास्वप्मि सोषोप्मि सोषुपीति।

चखनीषि चखनीमि इति बोध्यम्। पक्षे चंखन्ति च ख सौत्यादौ तु खनसनजना-मित्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितया पिति भासे ङा न स्यादिति तत्रैव व्याख्यातम्। चखनतीत्यादि अन्तोऽद् द्वे हनगमित्युड्लोपी वा। जाजात इत्यादि खनसनेति ङा वा ज ज्ञतीत्यादि अन्तोऽद द्वे हनगमित्युड्लोपी वा। देद्यीतीत्यादि आदौ द्वित्वे तिवाद्युत्पत्तौ क्वौ शूटाविति ऊट्। खर्णुं ऊटौ गुण ऊटोऽप्राप्तिपक्षे य्वोर्लोप इति वलोप गुणश्च। पक्षे ईमि नद्रुड्ड़ीऽचोति गुणनिषेध.। देद्यूत इत्यादि सुगमम्। वेविच्छीति इत्यादि छोऽच इति द्वित्वे भाप्भसोरिति छस्य च पक्षे क्वौ शूटाविति छस श्री शक्राजेति षङ्॥ ८३६॥

घोंऽनित इति प्राप्ते दीर्घस्य निषेध। जहेति इति ईम् सन्धि॥८३७॥

दन्शो नलोप स्याद्वा यङ्लुकि। अनीम् पक्षे ददष्टि ददष्टि ददष्टि। ईमि तु ददशीति ददशीति॥ ८३८॥

केवलयङ्निमित्तको व्येस्वपस्यमो जि. स यङ्लुकि पक्षे निषिध्यते। सकल-ङिन्निमित्तको ग्रहादेर्यो जि' स तु यङो लुग्वेत्यत्र द्विरिति ज्ञापकात् नित्य एव स्यात्। सोषोप्तीति जौ कृते द्वित्वे षत्वम्। एव सास्वपीति सोषुपीति व्येञ् वेवेत्ति वाव्याति स्यमु सेसेन्ति सास्यन्ति॥८३९॥

८४०। रीनो रिन्रनौ वा।

रीन' ६।, रिन् रनौ १॥, वा।१।।

रीनः स्थाने रिन्रनौ वा स्तो यङ्लुकि।

चरिकरीति चर्करीति चरीकरीति चरिकर्त्ति चर्कर्त्ति चरीकर्त्ति।

८४१। यङ् लुक्-क्यलोपेऽरे न गु-व्री।

यङ्-लुक् क्यलोपे ७, अरे ७, न।१।, गु व्री १॥।

वेभिदिता मर्मृजिता। अरे किं? वेभेत्ति मर्मार्ष्टि।

इति यङन्त पादः।

चतुर्थः पादः—लिधुः।

८४२। लेः काम्यक् स्वेच्छायाम्।

लि ५।, काम्यक्।१।, स्वेच्छायाम् ७।

लेः परः काम्यक् स्यात् आत्मेच्छायाम्। आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति।

रीन स्थाने रीन उत्पत्तिस्थल। तेन ऋकारवती धो खेरन्ते रिन्रनौ वा स्त इत्यर्थ। अन्यथा नित्वात् रीनोऽन्ते रिनरन् प्रसक्ति स्यात्। ईम् पचे रिनि चरिकरीति रनि चर्करीति। अनिम् पचे रिनि चरिकर्त्ति रीनि चरीकर्त्ति। एव वृत वरिवर्त्ति वृधू वरिवर्द्धीत्यादि॥ ८४०॥

यङो लुकि क्यस्य लोपे च गुव्री न स्यातामेव। पुनः पुनरतिशयेन वा भेत्ता वेभिदिता अत्र न गुण। पुन पुनरतिशयेन वा मार्जिता मर्मृजिता अत्र मृजाऽकाङिति इति न वृद्धि। क्यलोपे तु समिधिता समिधक इत्यादौ न गुण। दृषदक इत्यादौ न वृद्धि। जौमरास्तु यङलुगन्ताना जौ परे वृद्धेर्विकल्प कृत्वा नेनाययति नेन्ययति बोभावयति बोभुवयति पापाचयति पापचयति इत्युदाहरन्ति॥८४१॥

इति यङन्तपाद।

मुक्तिमिच्छति मुक्तिकाम्यति इत्यादौ कित्वान्न गुण। अन्यस्य अमुतत्वादेव स्वस्य इच्छाया प्राप्तौ स्वग्रहण ज्ञापयति। कर्त्तुरिच्छाया, कर्म्म पुत्रादिर्यदि अस-

८४३ । क्योऽम्व्यादाश्च ।

क्य १।, अम्व्यात् ५।, ई ।१।, अ. १।, च ।१। ।

मान्त-व्य वर्जात् स्वेः क्यः स्यात् स्वेच्छायां तस्मिन्नवर्णं ई स्यात् ।

ज्ञानीयति । [४२३] ओदौतोऽज्व्यदिति । गव्यति नाव्यति । [४८७] यङ् ङ्यक्ये इति कर्त्रीयति [२५८] क्यङ्क्चौ च । गार्गीयति ।

८४४ । नलोपः क्य ङ्ये ।

नलोप १,। क्य ङ्ये ७। ।

राजीयति ।

मस्तादिविशेषणात् सम्बन्धिपदाद्वा परो न स्यात्तदा तस्मात् काम्यक् स्यादित्यर्थ इति तेन महान्त पुत्रमिच्छति गुरो पुत्रमिच्छतीत्यादौ न स्यात् । समासे तु महापुत्र कामयति गुरुपुत्रकाम्यतीत्यादौ स्यादेवेति । दुर्गसिंहोऽप्येव पुत्रकाम्यतीति पुत्रमिति द्वितीयान्तात् काम्यक् क्तेर्लुक् त्ये चेति त्ये परे क्तेर्लुकि धातुसञ्ज्ञाया तिप् शपौ ॥ ८४२ ॥

म च व्यश्च म्व्य नास्ति म्व्य यत्र सोऽम्व्य तस्मात् । ई इति लुप्तप्रथमैकम् । मान्तव्यवर्जात् स्वे क्यश्चकारात् काम्यक् च स्यात् स्वेच्छायाम् । क्ये सति अवर्णं ई स्यादित्यर्थ । ज्ञानीयति एव ज्ञानकाम्यति कन्यामिच्छति कन्यीयति कन्याकाम्यति । गामिच्छति गव्यति । ओदौतोऽज्व्यदिति क्यस्याज्वत्वे यत्वायवेत्यव् । क्ये परे दान्तत्वाभावान्नावगोरिति नाव एव नावमिच्छति नाव्यति । कर्त्रीयति कर्त्तारमिच्छति इति क्ये यङ् ङ्यक्ये चर्द्रौ । गार्गीयति गार्ग्यमिच्छति इति क्ये क्यङ्क्चौ चेति यस्य लोप. ॥ ८४३ ॥

ननु क्तेर्लुक् त्ये चेत्यनेन क्तेर्लुकि दान्तत्वे नीलुप्फधावित्यनेनैवेष्टसिद्धौ कथमिद लुपि कृते तदाद्यविधेनिषेधात् राजीयतीत्यादौ अवर्णस्य ईकारो न स्यादिति लोपविधानमिति चेत् तदा नीलुप्फेऽधौ क्यङ्ये तु लोप् इति तत्रैवावदिष्यत् । ततश्च न लोपविधान ज्ञापयति । स्विधूना क्यङ्ययोर्विरामविहित किमपि कार्य्यं न स्यादिति । तेन विद्वांसमिच्छति विद्वस्यति अत्र स्रसुध्वसेति न दङ् । स्विह

८४५। हसात्तयोर्वारे।

हसात् ५।, तयो. ६॥, वा ।१।, अरे ७।।

हसात् परयो: क्यङ्यथोर्लोप: स्यात् वा अरे। समिधिता समिध्यिता। अस्वरात् किम्? किक्काम्यति स्व:काम्यति।

८४६। धनोदकाशन-वृषाश्वलेर्ग्रहपानान्न-जाभाथ ङा डनङ्ङा सन् सनसनौक्ये न ष:॥

धन—लि ६।, ग्रह—अर्थे ७।, डा ।१।, डनङ् । १।, ङा ।१।, सन् ।१।, सन्-असनौ १॥, क्ये ७।, न ।१।, ष १।।

धनस्य ग्रहणे ङा, उदकस्य पाने डनङ् अशनस्य अन्ने ङा, वृषाश्वयोर्जाभे सन्, लेरर्थे काम्ये सन् असन् च स्यात् क्ये-स' षो न स्यात्।

धनायति उदन्यति अशनायति वृषस्यति अश्वस्यति दधिस्यति दध्यस्यति। ग्रहादौ किम्? धनीयति।

मिच्छति लिह्यति अत्र न हस्य ढ। दुहमिच्छति दुह्यति अत्र न हस्य घ। वाचमिच्छति वाच्यति अत्र न कुङ्। पुमांसमिच्छति पुंस्यति अत्र न संयोगान्तलुप्। नम करोति नमस्यति अत्र न विसर्गः। सर्पिष्यति धनुष्यति इत्यादौ रङोऽभावे षत्व स्यात्। गीर्य्यति धूर्य्यतीत्यादौ व्यंनच्तयोति दीर्घ स्यादेव। राजीयतीति राजानमिच्छतीति क्य। एव दण्डिनमिच्छति दण्डीयतीत्यादि॥ ८४४॥

समिधितेत्यादि समिधमैष्टा इति वाक्यम् एव दृशदिता दृशद्यिता। हसात् किम्? ज्ञानीयिता। अरे किम्? समिध्यति। द्वितीयसूत्रस्य प्रत्युदाहरणमाह। किकाम्यति स्व काम्यति एवम् उच्चै काम्यति क्षणवत्काम्यतीत्यादि'॥ ८४५॥

वृषश्च अश्वश्च वृषाश्वम्। धनञ्च उदकञ्च अशनञ्च वृषाश्वञ्च लिश्चेति तस्य। ग्रहश्च पानञ्च अन्नञ्च जाभश्च अर्थश्च तत् तस्मिन्। ङा इति डनङ् इति ङा इति सन् इति चतुष्टय लुप्तप्रथमैकम्। सन् च असन् च सनसनौ। धनस्य ग्रहणे काम्ये ङा उदकस्य पाने काम्ये डनङ्। अशनस्य अन्ने भक्षणे काम्ये ङा। वृषाश्वयोर्जाभे मैथुने काम्ये सन्। लेरर्थे काम्ये सन् असन् च स्यात् क्ये परे इति सर्वत्र

८४७। ढ ङोपमानादाचारे क्यः।

ढ ङोपमानात् ५।, आचारे ७।, क्य १।।

ढात् ङाच्चोपमानात् क्यः स्यात् आचारेऽर्थे।

शिवमिवाचरति शिवीयति विष्णुं, विष्णाविवाचरति विष्णूयति शिवे।

८४८। घान्ङ्य-क्वौ स-लोपश्च वा गल्भ-क्लीव-होढात्तु मम्।

घात् ५।, ङ्य क्वौ १॥, स लोप १।, च ।१।, वा ।१।, गल्भ-क्लीव होढात् ५।, न ।१।, मम् १।।

घादुपमानादाचारेऽर्थे ङ्य क्वौ स्तः, सस्य च वा लोपः, गल्भादेस्तु क्वावपि मम्। कृष्ण इवाचरति कृष्णायते कृष्णति, स्रायते स्रति, स्रामास।

र्थोऽस्यम्। धनं गृहीतुमिच्छति धनायति उदकं पातुमिच्छति उदन्यति अश्यते यत्तत् अशनमन्नादि कर्म्मण्यनट्। अशनं भोक्तुमिच्छति अशनायति। वृषोऽत्र शुक्रलः पुरुषः। तथाच शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः इत्यमरः। वृषेण जम्भुमिच्छति वृषस्यति कामुकी अश्वेन जम्भुमिच्छति अश्वस्यति अश्वा। दधि इच्छति दधिस्यति दध्यस्यति क्ये परे इत्यनेनैव इच्छाप्राप्तौ पुनर्लर्थे काम्ये इति वचनात् अतितृष्णायामित्यर्थः। एवं चीरस्यति लवणस्यति इति। अवर्णान्तस्य क्ये परे असनादेशौ नेष्यते। अतितृष्णायामेवेति किम्? सामान्येच्छायां दधीयतीति। गृहादौ किम्? धनमिच्छति धनीयति उदकीयति अशनीयति वृषीयति अश्वीयति। क्य स षौ न स्यादिति लि. क्वतस्य सनादेशस्य स. षौ न स्यादित्यर्थः। तेन दधिस्यति मधुस्यतीत्यादौ न षत्वम् सर्पिष्यति धनुष्यतीत्यादौ षत्वं स्यादेव॥ ८४६॥

ढश्च ङश्च ढङम्। ढङश्च तत् उपमानञ्चेति। ढङोपमानं तस्मात्। शिवीयति विष्णुं शैवः। विष्णूयति शिवे वैष्णवः। घौंऽज्य्ये इति दीर्घः। अधिकरणोपमानस्य क्ये न लोपो न स्यादिहि वक्तव्यम्। राजनीवाचरति राजन्यति गुरौ एव चक्रिष्यति। अधिकरणोपमानस्य किम्? राजानमिवाचरति राजीयति गुरुम्।

[५८२] त्यान्तत्वात् आम् पयायते पयस्यते। गल्भायते गल्भते।

८४६। भृशादेश्च्व्यर्थे वा त स-लोपश्च।

भृशादे ५।, च्व्यर्थे ७, वा ।१।, त स लोप १।, च ।१।।

भृशादेश्च्व्यर्थे ङ्यक्तौ वा स्तः, तस्मिन् त स-लोपश्च। भृशायते भृशति भृशीभवति। चेतायते शब्दायते वेहायते।

चीरोदीयन्ति सद्य, सकलजलधरा वासुकीयन्ति नागा। कैलासीयन्ति शैला-दिवि च दिविषदः शङ्करीयन्ति सर्वे। यौष्माकीणे समन्तात् प्रसरति भुवने शुद्धकीर्त्तिप्रताने, मद्दयीषायाश्च भूषा न तदपि सहसा मौक्तिकीयन्ति तस्मात्। अत्र चीरोदीयन्तीत्यादयोऽपप्रयोगा इति केचित्। वस्तुतस्तु आत्मान चीरोदमिवाचरन्तीति कर्म्मोपमानात् क्ये साध्या। दर्शयते भवी भक्तानित्यादिवदेकस्य कर्त्तृकर्म्मत्वयोर्विरोधाभावात्॥ ८४७॥

समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गतिरिति न्यायादुपमानादित्यस्य चादित्यनेन सम्बन्ध। ङ्यं कृते ङित्त्वादात्मनेपद सिद्धमेव। क्वौ कृते तु गल्भादेरप्राप्तमात्मनेपद विधीयते। कृष्णायत इति घोँऽज् व्यरे इति दीर्घ। एव हरीयते विष्णूयते। यङ्‌ङ्यक्ये चर्द्रौ पित्रीयते। ओदौतोऽव्वत् गव्यते नाव्यते। क्यङ्ङ्या च्वौचेति गार्गायते। नलोप क्यङ्यं राजायते दण्डीयते। पुंवत्‌स्युक्तपुंस्क इति विदुषीवाचरति विद्वस्यते सतीवाचरति सत्यते सुन्दरीवाचरति सुन्दरायते इत्यादि। कृष्णतीति कृष्ण इवाचरतीति क्वि क इत् इकार उच्चारणार्थ। त्वोवमादौ लोप्य। तदन्तत्वेन धातुसञ्ज्ञाया तिप्‌शप्लोपौऽतोऽदेचौरिति कृष्णस्य अकारलोप। एव हरिरिवाचरति हरयति विष्णवति पितरतीत्यादि। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादोजोऽप्सरो दुर्मनसा नित्य सलोप। ओजायते अप्सरायते दुर्मनायते। गल्भ इवाचति गल्भायते गल्भते क्लीवायते क्लीवते होडायते होडते। क्विप्रयोगो यथा, वादी मूकति रङ्कति चितिपति वैश्वानर, शीतति, क्रोधी शाम्यति दुर्ज्जन सुजनति चिप्रानुग खञ्जति। गर्वी खर्वति सर्वविच्च जडति त्वन्मन्त्रणायन्त्रित, श्रीनित्ये बगलामुखि प्रतिदिन कल्याणि तुभ्य नम। इति॥ ८४८॥

च्व्यर्थेऽभूततद्भावे। तस्मिन्निति ङ्ये क्वौ च परे तसोर्लोपो नित्य इत्यर्थ.। अभृशो

८५०। डाज्-लोहितादेः पञ्च।

डाच् लोहितादे' ५।, प ९।, च ।१।।

डाजन्तात् लोहितादेश्च च्व्यर्थे ङ्यक्वौ वा स्तः पञ्च। पटपटायते पटपटायति पटपटाति पटपटास्यात्। लोहितायते लोहितायति लोहितति लोहितोस्यात्। धर्म्मायते धर्म्मायति धर्म्मति धर्म्मोस्यात्।

८५१। शब्द-सुख-कष्टादेः कृति वेद-पापे ङ्यः।

शब्द सुख कष्टादे. ५।, कृति वेद पापे ७।, ङ्य १।।

शब्दादेः कृतौ सुखादेरनुभवे कष्टादे' पापार्थे प्रवृत्तिरित्य-

भृशी भवतीति ङ्ये भृशायते क्वौ भृशति पचे च्वौ भृशीभवति। एव चेतायते चेतति उभयवानेन सलोप। पचे चेतीभवति मन श्चक्षुश्चेत इति सलोप। शश्वायते शश्वति उभयवानेन तलोप। पचे च्वौ शश्वद्भवति। वेहायते। वेहति उभयवानेन तलोप पचे च्वौ वेहद्भवति। भृशादिश्च भृशशीघ्रौ चपलोन्मनसौ च उत्क सुमनी दुर्मनसौ च। ओजोवर्चश्चातिमनश्च व्हदय तेज शुचि वेहच। पण्डित शश्वत् प्रतीप डाचो लोहित धर्म्मावथ निद्रा च। वर्म्म च नीलस्तदनुकृपा च मन्त्र' फेनोऽप्यथ करुणा च। हरितो भद्रोऽपि च मन्नादिस्त्रि शङ्गिर्गदितो हि भृशादिः। अव ये निद्रादय शब्दास्ते यद्यपि धर्म्मवचनास्तथापि शब्दशक्तिस्वभावात् धर्म्मिवचना एव। तेन निद्रायते जन अनिद्रावान् निद्रावान् भवतीत्यर्थ ॥८४९॥

यद्यपि सम्पद्यति कृभ्वस्तिषु परेष्वेव डाच् विहितस्तथापि डाजन्तात ङ्यक्विविधानसामर्थ्यात् ङ्यक्विविषयेऽपि डाच् स्यात् इति। पञ्चेति चकारेण ङित्वात् प्राप्तमात्मनेपदमनुकृष्यते। अपटत् पटत् भवतीति वाक्ये ङ्यविषये डाचि द्विर्भावादौ पटपटा इति स्वरूपात् ङ्य पटपटायते पटपटायति। क्वौ तु पटपटाति। पटपटा स्यादिति ङ्यक्वोरप्राप्तिपचे च्वि डाजन्तस्याव्ययत्वात् च्वौ परे अकारस्य न ईकार.। एवम् अलोहितो लोहितो भवतीति इत्यादि वाक्यम्। लोहितादिश्च। भृशादिशेषा लोहितप्रभृतयो द्वादश ॥ ८५० ॥

आदिशब्दस्य विभि. सम्बन्ध.। वेद इति विदज्ञमतावित्यस्य घञि रूपम्।

क्रियार्थे ञ्यः स्यात्। शब्दं करोति शब्दायते, वैरायते। सुखमनुभवति सुखायते, दुःखायते। कष्टं कर्म करोति कष्टायते।

८५२। वाष्पोष्मफेनधूमादुद्वान्तौ।

वाष्प—धूमात् ५।, उद्वान्तौ ७।

वाष्पायते उष्मायते फेनायते धूमायते।

८५३। रोमन्थाच्चर्वणे।

रोमन्थात् ५।, चर्वणे ७।

रोमन्थायते गौः।

८५४। नमस्तपोवरिवः कण्ड्वादिभ्यः क्यः कृतौ।

नमस् कण्ड्वादिभ्य ५।।।, क्य १।, कृतौ ७।

नमस्करोति नमस्यति, तपस्यति वरिवस्यति, कण्डूयति कण्डूयते, चिव्रीयते, महीयते, क्षोणीयते।

कष्ट कर्म करोतीति कर्त्तु प्रवर्त्तत इत्यर्थ। शब्दादिश्च शब्द वैर प्रीतिप.व कन्दनीहारदुर्दिना। कलह सुदिन मेघ कोटा अट्टा अटा तथा। सीका कीटा च पीटा च प्रुष्टा शब्दादिरीरित। सुखं दुःखञ्च तृप्त कृपण करुणस्तथा। प्रतीपानीकसोढास्रकृच्छ्राशाद्या सुखादय। कष्टञ्च सन्त्रो गहनञ्च कक्ष कृच्छ्रञ्च कष्टादिषु पञ्च शब्दा ॥८५१॥

एभ्यो ञ्य स्यादुद्वान्तौ। उद्वान्तिरूर्द्ध्वं नि सारणम्। वाष्पमुद्वमति वाष्पायते केचिदिह धूम न पठन्ति। किन्तु दिशो धूमायन्ते इति महानाटकम् ॥८५२॥

रोमन्थात् ञ्य स्यादुद्गीर्य्य चर्वणेऽर्थे। रोमन्थायते गौ उद्गीर्य्य चर्वयतीत्यर्थ। हनुचलन एवेति दुर्गसिंह तेन कीटो रोमन्थ वर्त्तयतीत्यत्र न स्यात् ॥८५३॥

नमस् च तपस् च वरिवस् च कण्ड्वादिश्च ते तेभ्य। एभ्य क्य स्यात् कृतौ अर्थे। वरिवस्यतीति उपास्त इत्यर्थ। कण्ड्वादिश्च कण्डूञ मन्तूञ असु वल्गु, महीङ चिव्रीङ क्षोणीङ घेट लोप तिरस् उरस् उषस् इषस् तपस् विवस् कुसुम मगध मेधा सुख दुःख चरण भरण दूषण अघर चरम सपर भिषज् भिष्णक् तृष्णुद् इष ऋष गर्द्दभ एला सेला वेला केला खेला उत्तम पस्पश इत्यादिराकृतिगण.।

८५५। लेः क्त्याख्याने ञिः।

लै ५।, क्तवति आख्याने ७।, ञि १।।

लेः परो ञि स्यात् क्तवावाख्याने च।

प्रश्नं करोति आचष्टे वा प्रश्नयति, ऊढयति औडिढत्। औजिढदित्येके। [४६८] लुङ् मद्वहिनामिति। ईशमन्तमाचष्टे ईशयति। सुग्वन्तमाचष्टे सुचयति। स्रग्विनं वा स्रग्वन्तमाचष्टे स्रजयति।

कण्डूयति कण्डूयते मन्तूयति मन्तूयते। असु वल्गु एतावपि उभयपदिनाविति केचित्। महीयते चिरीयते क्षीणीयते। अन्ये परस्मैपदिन ॥८५४॥

पृथग्योगात् क्तवावित्यस्योपादानाच्च नमस्तपो वरिव इत्यादिरनुवृत्त्यभावे प्रकरणबलादेव लौ प्राप्तौ लेरिति ग्रहणं ज्ञापयति ञौ विरामविहितकार्य्यं न स्यादिति। तेन त्वच गृह्णाति त्वचयतीत्यादौ न कुडादि। प्रश्नयतीति ञौमश्च डिदिति डित्वात् टिलोपे प्रश्नि इत्यस्य धातुसञ्ज्ञाया तिबादि ऊढयतीति वहधातो क्ति ऊढि ऊढिमाचष्टे इति ञौ डित्वात् टिलोपः। ऊढिमाख्यातवानिति ञौ टिलोपे ऊढि इति स्थिते दि अमागमद्वयम् अङ् नाजन्तादेरिति ऊकार हित्वा ढि इत्यस्य द्वित्वे झभखय इति ढस्य डत्वे ञेर्लोपे औडिढदिति। एके पण्डिता असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायादन्तरङ्गे द्वित्वे कर्त्तव्ये वहधातोः क्तिप्रत्यये हस्य ढत्वादिक सर्वमसिद्ध मत्वा जेरिकारेण सहितस्य हि इत्यस्य द्वित्वे झभखयेति हस्य जत्वे औजिढदित्युदाहरन्तीत्यर्थः। एव वहधातो क्त ऊढ तमाख्यातवान् इत्यत्र स्वमते औडिढत् तन्मते ढस्य अकारेण सहितस्य द्वित्वे औजढदिति तन्मन्द भाष्यकारविरुद्धत्वादनेनोपेक्षितमिति ईशन्तमिति ईशलङ ऐश्वर्य्ये ईष्टे इति क्विप् ईट्। ईट् अस्त्यस्येति मतौ शक्राजेति षङि मोव फे झप् झसोरिति डस्य टत्वे त्ये इत्यनेन टस्य ण। ततो ञौ मतोर्लुकि या यस्य लिङ्गस्य पूर्वपूर्वा प्रकृति सैव तस्येति पुनस्तालव्यशकारोऽवस्थित। एव सुग्वन्तमाचष्टे सुचयति स्रग्विनमाचष्टे स्रजयति। किञ्च लुङ्मद्वहिनामिति बहुवचनस्य गणार्थत्वादनट् क्तवतु घञ् अल् आनङ्युक्तोप् एषां लुक् स्यादाख्याने ञौ। यथा राजागमनमाचष्टे राजानमागमयति सीताहरणमाचष्टे सीतां हारयति पचनमाचष्टे पाचयति। गतवन्तमाचष्टे

८५६। श्वेताश्वाश्वतरगालोड़िताह्वरकस्या-श्वतरेतक-लोपः।

श्वेताश्व—आह्वरकस्य ६।, अश्व—कलोप १।।

श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयति, अश्वयति। गालोडयति आह्वरयति।

८५७। नाप्सत्यार्थ-वेदैकाजतः।

नाप्।१।, सत्यार्थ वेदैकाजात ६।।

सत्यादेरेकाचोऽकारान्तस्य च णौ नाप् स्यात्, न इत्। सत्यापयति अर्थापयति वेदापयति स्वापयति। [४७०] वाढान्तिकेति साधादयः, साधयति। प्रशस्यमाचष्टे श्रापयति।

गमयति वादितवन्त प्रयोजितवान् अवीवदत्। बलिबन्धमाचष्टे वलि बन्धयति। कंसवधमाचष्टे कस घातयति। ब्राह्मणीमाचष्टे ब्राह्मयति केचित्तु श्येन्यादेर्णौ पुवद्भाव विधाय श्येनीमाचष्टे श्येतयति एवम् एणीम् एतयति हरिणी हरितयति भरिणी भरितयति इत्याहु। एव आशिष ददात्याचष्टे वा आशिषयति सम्यक करोति सम्यचयतीत्यादय साध्या ॥८५५॥

श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयति, अश्वतरमाचष्टे अश्वयति गालोडितमाचष्टे गालोडयति आह्वरकमाचष्टे आह्वरयति ॥८५६॥

एकाचासौ अच्चेति एकाजत्। सत्यश्च अर्थश्च वेदश्च एकाजश्च तत् तस्य। सत्यमाचष्टे इत्यादि साध्यम्। साधादय इति वाढमाचष्टे साधयति। एव अन्तिक नेदयति स्थूल स्थवयति दूर दवयति दूरयतीत्यपि केचित्। युवान यवयति युवाल्पौ कन् वेति पक्षे कनयति। क्षिप्र क्षेपयति क्षुद्र क्षोदयति प्रिय प्रापयति स्थिर स्थापयति स्फिर स्फापयति उरु वरयति गुरु गरयति बहुल बहयति तृप्र त्रपयति दीर्घ द्राघयति ह्रस्व ह्रसयति वृद्ध वर्षयति ज्यौवृद्धस्येति पक्षे ज्यापयति। वृन्दारक वृन्दयति। तन्त्रीप्य कर्त्तार कारयति प्रशस्य श्रापयति पक्षेज्यौवृद्धस्येति ज्यापयति। पृथुमृद्वित्यादि पृथु प्रथयति मृदु म्रदयति कृश क्रशयति भृश भ्रशयति दृढ द्रढयति परिवृढ परिव्रढयति। युवाल्पौ कन् वेति अल्प कनयति अल्पयति बहोर्णौ भूरिति वक्तव्य बहुमाचष्टे भावयति ॥८५७॥

८५८। ञिः कल्यादेः।

ञि १।, कल्यादेः ५।।

कल्यादेरर्थविशेषे ञि स्यात्। कलिं गृह्णाति कलयति, अचकलत्। हलयति, अजहलत्। कृतयति अचीकृतत् अचकृतत्। वर्णयति, त्वचयति तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति। वस्त्रं संच्छादयति संवस्त्रयति। वर्मणा संनह्यति सवर्मयति। चूर्णैरवध्वंसते अवचूर्णयति। हस्तिना अतिक्रामति अतिहस्तयति वीणया उपगायति उपवीणयति। तूलैरवकुष्णाति अवतूलयति। श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति। सेनया अभिमुखं याति अभिषेणयति, अभिषिषेणयिषति। रूपं पश्यति रूपयति। लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति। हस्तौ निरस्यति अतिहस्तयति पुच्छमुत्क्षिपति उत्पुच्छयते। भाण्डानि सञ्चिनोति सभाण्डयते। चीवरं समार्जयति परिदधाति वा सञ्चीवरयते भिक्षुः

कलिहली कामधेनू सर्वार्थवाचकत्वादिति प्राञ्चः। निपातो ह्यर्थविशेषे तदेव विवृणोमि। कलिं गृह्णातीत्यादि। अचकलदिति अकलिहलेरिति निषेधान्न सन्वद्भावः। अचीकृतदित्यादि ल्यनेकाचोरिति सन्वद्वा त्वचयतीति पर्य्यन्तं गृह्णातीति वाक्यम्। वितूस्तयतीति केशान् विजटीकरोतीत्यर्थ इति विलोचनः। तूस्तं पापमिति केचित्। वस्त्रं परिदधातीत्यर्थेऽपि सवस्त्रयति। वर्म्मणा कवचेनेत्यर्थः। अवध्वंसते आक्षिपतीत्यर्थः। अतिहस्तयतीति हस्तिनेत्युपलक्षणम् अर्वतातिक्रामति अत्यर्वयतीत्यपि स्यात्। सेनया अभिसम्मुखं याति अभिषेणयतीति षीक इति षत्वे ष्टुर्ष्टैः इति णत्वम्। अभिषिषेणयिषतीति अभिषेणयितुमिच्छतीति सन् वसोऽरसेतीनि विलादौ दगस्थादेरिति द्वयोः षत्वम्। हस्तौ निरस्यति अतिहस्तयति निक्षिपतीत्यर्थः पुच्छभाण्डचीवरेभ्य आत्मनेपदं वक्तव्यम्। एवं व्रताद्भोजनाभोजनयोः परयोः। पयः व्रतयति भुङ्क्ते इत्यर्थः। वृषलान्नं व्रतयति न भुङ्क्ते इत्यर्थः। एवं वाष्पेण छिनत्ति सवाष्पयति। पाशाद्विमोचयति विपाशयतीत्यादि॥ ८५८॥

८५९। लिधोर्यथेष्टं द्विः कण्ड्वाद्यजाद्योस्तु तृतीयानाद्योः।

लिधी ६।, यथेष्ट २।, द्वि ।१।, कण्ड्वादि अजाद्यी ६॥, तु ।१।, तृतीयानाद्यी ६॥।

पुपुत्रीयिषति पुतित्रीयिषति पुत्रीयियिषति पुत्रीयिषिषति पुपुतित्रीयियिषिषति। कण्डूयियिषति, अश्विश्वीयिषति।

इति लिधुपादः।

इति तृतीयः चतुर्गणाध्यायः।

अथ त्याद्यन्ताध्यायः।

प्रथमः पादः—पम्।

८६०। घे पं परानु कृ—प्रत्यभ्यति-क्षिप-प्रवह परिमृषव्यापरिरमो वा तूपरमः।

घे ७।, प ।१।, परा अनु कृ, प्रति-अभि अति क्षिप, प्र वह, परि मृष वि आ परिरम ५।, वा ।१।, तु ।१।, उप रम ५।।

एभ्यः प स्यात् घे, उप रमस्तु वा।

लिधुरिति आदौ लि पश्चात् धुरित्यर्थः, नाम धातुरिति यावत् यथेष्टमिति कदाचित् प्रथमस्य कदाचित् द्वितीयस्य कदाचित् तृतीयस्य कदाचित् सर्ववर्णाना युगपदित्यर्थः। कण्ड्वादेस्तु तृतीयस्यैव। अजादेस्तु आदिवर्णं हित्वा द्वितीयस्य तृतीयादेर्वेत्यर्थः। पुत्रमिवाचरति शिष्यमिति क्य ततः पुत्रीयितुमिच्छतीति सन वसीऽरस्येतीमि पुत्रीयिष इत्यस्य पुकारादेर्द्वित्वे पुपुत्रीयिषतीत्यादि। कण्डू कर्ण तीति नमोऽस्तपीवरिव इत्यादिना क्य ततः कण्डूयितुमिच्छतीति सनि इमि कण्डूयिष इति स्थिते यि इत्यस्य द्वित्वम्। एवं मस्तूयियिषति असूयियिषतीत्यादि। अश्व-मिवाचरति गामिति क्य ततोऽश्वीयितुमिच्छतीति सनि इमि अश्वीयिष इति स्थिते द्वितीयस्य तृतीयस्य वा॥ ८५९॥

इति लिधुपाद।

परानुभ्यां कृ परानुकृः। प्रत्यभ्यतिभ्य क्षिप प्रत्यभ्यतिक्षिप प्रादह प्रवह।

पराकरोति, अनुकरोति, प्रतिक्षिपति प्रवहति, परिमृष्यति, विरमति आरमति परिरमति, उपरमति उपरमते विष्णुः।

८६१। कम्पान्नार्थेङ्बुधयुधप्रुद्रुस्रुजननशोऽञिप्राणिघाढाच्च ञेः।

कम्प—नश. ५।, अञि प्राणिघाढात् ५।, च ।१।, ञे ५।।

चलयति भोजयति अध्यापयति बोधयति योधयति प्रावयति द्रावयति स्रावयति जनयति नाशयति, शाययति कृष्णं यशोदा। प्राणिघात् किम्? शोषयते शालिम्। अढ़ात् किम्? भक्तिं कारयते। अञौ किम्? रूपयते हरिः।

इति पपादः।

परेर्मृष परिमृष। व्यापरिभ्यो रम् व्यापरिरम्। तत परानुकृञ्च प्रत्यतिक्षिपश्च प्रवहश्च परिमृषश्च व्यापरिरम् चेति तस्मात्। कृ अदङ् कृतौ क्षिप शञौ नुदि वहै ञौ प्रापणे मृषञ चान्तौ चतुर्णां ञित्वात् ञिञन्तपिवेत्यादिना फलवत्-कर्त्तरि प्राप्तव्यात्मनेपद न स्यात्। अन्यथा एतद्विधानमनर्थक स्यात्। एव रमू-ङञौ क्रीडे इत्यस्य ङित्त्वेऽप्यात्मनेपद न स्यादिति। यैर्योगे द्वितीया विहिता तेषामन्वादीनामिह न ग्रहणमिति कुलचन्द्र। तेन वृत्तमनुकरोति अनुकुरुते। वृत्तमभिक्षिपति अभिक्षिपते इत्यादावुभयपदमेव। तुदञौ श व्यथे इत्यस्याङ्गाषाया परस्मैपदमेवेति केचित्॥ ८६०॥

कम्पश्च अनश्च कम्पान्ने तेऽर्थौ ययोस्तौ कम्पान्नार्थौ कम्पान्नार्थौ च इङ् च बुधश्च युधश्च प्रुश्च द्रुश्च स्रुश्च जनश्च नश च तस्मात्। प्राणी घो यस्य स प्राणिघ। नास्ति ढ यस्य सोऽढ। प्राणिघश्चासौ अढश्चेति प्राणिघाढ। अञौ प्राणिघाढ अञिप्राणिघाढ तस्मात्। एभ्यो ञ्यन्तेभ्य प स्यात् घे वाच्ये। किञ्च फलवत्कर्त्तर्य्यपि आत्मनेपद न स्यादिति बोध्यम्। चलयति जनयतीति घटादित्वात् ह्रस्व। शाययति कृष्ण-मिति कृष्ण शेते अत्र प्राणिकर्तृकोऽकर्म्मक। ततो ञ्यन्तात् परस्मैपदम्। शोष-यते शालिमिति शालि. शुष्यतीति अप्राणिकर्त्तृकोऽकर्म्मक। तेन ञ्यन्तात् परस्मै-पदनियमाभावे उभयपदम्। भक्तिं कारयत इति जनो भक्तिं करोतीति अञ्यन्त-

द्वितीयः पादः—मम् ।

८६२ । वि-परा जि परि-व्यव-क्री नि-विश आनुप्रच्छो मम् ।

वि—प्रच्छ. ५।, मम् १।।

एभ्यो म स्यात् घे । विजयते पराजयते, परिक्रीणीते विक्रीणीते अवक्रीणीते निविशते, आनुते आपृच्छते ।

८६३ । आ दाञोऽस्वप्रसारे ।

आ दाञ ५।, अस्वप्रसारे ७।।

आदत्ते । स्वप्रसारे तु, व्याददाति मुखं कृष्णः ।

दशाया सकर्म्मकत्वात् ञान्तात् परस्मैपदनियमाभावे उभयपदम् । रूपयते हरिरिति रूपत् क तत्कृतौ नित्यचुरादित्वादञान्तदशाया असम्भवात् विवक्षावशादकर्म्मकत्वे प्रेरणञान्तत्वेऽपि परस्मैपदनियमाभावादुभयपदम् ॥ ८६१ ॥

इति प पाद. ।

विपराभ्या जि. विपराजि । परिव्यवेभ्य क्री परिव्यवक्री । नेर्विश. निविश । आङो नुप्रच्छौ आनुप्रच्छौ । ततो विपराजिश्च परिव्यव क्रीश्च निविशश्च आनुप्रच्छौ चेति तस्मात् । घे पमित्यतो घे इत्यनुवर्त्तते परिक्रीणीते इति डुक्रीञग द्रव्यविपर्यये इत्यादि ञानुबन्धानामात्मनेपदविधानमफलवत् कर्त्तर्य्यात्मनेपदप्राप्त्यर्थम् । एवं सर्वत्र । निविशते इति शौ विशप्रवेशे तुदादित्वात् श । अनुत इति णुल स्तुतौ अपो लुक् । आपृच्छत इति प्रच्छौ श ञीप्से ग्रहादित्वात् जि । केवलस्य नेर्ग्रहणात् प्रणिविशतीत्यादौ न स्यात् ॥ ८६२ ॥

स्व स्वाङ्ग स्वस्य प्रसारो विस्तारण स्वप्रसार । न स्वप्रसारोऽस्वप्रसार । आङ्पूर्वाद्दाञो मं स्यात् घे नतु स्वप्रसारे । आदत्ते गृह्णातीत्यर्थ । स्वप्रसारे न व्याददाति मुखं कृष्ण विस्तारयतीत्यर्थ. ॥ ८६२ ॥

८९४। आ-गमेः चान्तौ।

आ-गमे ५।, चान्तौ ७।।

आगमयते कालम्।

८९५। पर्य्यन्ववाङः क्रीडः।

परि अनु अव आङ ५।, क्रीड ५।।

परिक्रीडते अनुक्रीडते अवक्रीडते आक्रीडते।

८९६। समोऽकूजने।

सम. ५।, अकूजने ७।।

सङ्क्रीडते। कूजने तु, सङ्क्रीडति चक्रम्।

८९७। क्रोऽपाद्धर्षान्नवासेच्छे चतुष्पाद्वौ सुम् च।

क्र ५।, अपात् ५।, हर्षान्नवासेच्छे ७।, चतुष्पाद्वौ ७।, सुम् ।१।, च ।१।।

अपस्किरते मत्तः कुक्कुटः श्वा वा। अन्यत्र मल्लोऽपकिरति गजोऽपकिरत्यश्वः।

गमिर्ण्यन्त आङ्पूर्वाद्गमयतेर्ङे म स्यात् चान्तौ। चान्ति प्रतीक्षणम्। आगमयते कालं प्रतीक्षते इत्यर्थ। चान्तौ किम्? गामागमयति आनयतीत्यर्थ ॥८९४॥

पर्य्यादिपूर्वात् क्रीडतेर्ङे म स्यात्। पर्य्यादीनामुपसर्गाणामेव ग्रहणात् माणवकमनुक्रीडतीत्यत्र न स्यात्। अनुरिह सहार्थ ॥८९५॥

सम्पूर्वात् क्रीडतेर्ङे स्यात् चे, नतु कूजने। कूजनमव्यक्तशब्द ॥ ८९६ ॥

अन्नञ्च वासश्च अन्नवासौ अन्नवासयोरिच्छा अन्नवासेच्छा हर्षेण अन्नवासेच्छा यस्य स हर्षान्नवासेच्छ तस्मिन्। चतुष्पाज्ज वि पक्षी च चतुष्पाद्वि तस्मिन् हर्षहेतुकअन्नवासेच्छावति चतुष्पादि पक्षिणि वा कर्त्तरि। हर्षहेतुकवासेच्छावति चतुष्पदि पक्षिणि वा कर्त्तरि सति अपात्किरतेर्ङे स्यात् तस्य सुम् चेत्यर्थ। अपस्किरते मत्त. कुक्कुटो भक्षार्थी हर्षाद्भूमिमालिखतीत्यर्थ। अपस्किरते मत्त श्वा वासार्थी हर्षाद्भूमिमालिखतीत्यर्थ। अवालिखनार्थे एवेति बोध्यम्। चतुष्पाद्वौ चे किम्? मल्लोऽपकिरति। हर्षान्नवासेच्छे इति किम्? गजोऽपकिरत्यश्व। चकारस्यान्वाचयशिष्टत्वादात्मनेपदाभावेऽपि अनडादौ सुम् स्यात्। अपस्करणम् अपस्कार. ॥ ८९७॥

८६८। शपथाशी-र्गत्यनुकारे शप-नाथ-हृञः।

शपथ आशी-र्गत्यनुकारे ७, शप नाथ हृञ ५।।

कृष्णाय शपते गोपी। मोक्षाय नाथते मुनिः। पैतृक-मनुहरते अश्वः।

८६९। प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे सं-प्रव्यवाच्च स्थः।

प्रतिज्ञानिर्णय प्रकाशे ७, स प्र-वि-अवात् ५।, च ।१।, स्थ ५।।

नित्य शब्दमातिष्ठते। त्वयि तिष्ठते विवादः। रामाय तिष्ठते सीता। संतिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते अवतिष्ठते। समस्थित।

शपी आक्रोशे इत्यस्मात् शपथे नाथृङ्तापाशिषी ऐश्वर्येऽर्थने इत्यस्मादाशिषि हृञ हृत्यामित्यस्माद्गत्यनुकारे म स्यात् घे वाच्ये। शपथ पुत्रादिशरीरस्पर्शनादिना मिथ्यानिरसनम्। कृष्णाय शपते कृष्णस्य शरीरं स्पृष्ट्वा मया एतत् न कृतमिति दिव्यं करोतीत्यर्थः। इति केचित्। वस्तुतस्तु जौमरायेकवाक्यतार्थं गोपी कस्यचित् शरीरं स्पृष्ट्वा मया एतत् न कृतमिति दिव्येन कृष्णं तोषयितुमिच्छति स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छति वा इत्येव व्याख्येयम्। सत्य. शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि इति वाचा शरीरस्पर्शनाभावान्नात्मनेपदम्। प्रतिवाचमदत्त केशव शपमानाय न चेदिभूभृते इति माघे। शपमानायेति शपथादन्यत्र नियमाभावादुभयपदप्राप्तौ शान। आशीरिष्टार्थाविष्करणं मोक्षाय नाथते मोक्षो मे भूयादित्याशास्ते इत्यर्थः। अस्य ङित्वेऽपि आशिषोऽन्यत्र परस्मैपदमेव माणव-कमुपनाथति याचयतीत्यर्थः। गत्यनुकारो गतिसदृशीकरणं पैतृकमनुहरतेऽश्वः पितृवद्गच्छतीत्यर्थः। पैतृकमिति पितुरागतमिति कालवृद्धि। गतिग्रहणा-द्रूपाद्यनुकारे तु न स्यात् पितरमनुहरति रूपेण पुत्र ॥८६८॥

प्रतिज्ञादावर्थे तिष्ठतेर्म स्यात् घे। सम्प्रव्यवेभ्य परात्तिष्ठतेयस्मिन् कस्मिन्नपि अर्थे म स्यात् घे। इत्यर्थद्वय चकारात्। प्रतिज्ञा अङ्गीकार। निर्णया [illegible] प्रकाश स्वाभिप्रायप्रकटनम्। नित्यं शब्दमातिष्ठत इति नित्यमि[illegible] पदस्य षष्ठ शब्दो नित्य इति प्रतिज्ञा करोतीत्यर्थः। त्वयि तिष्ठते वि[illegible] इति त्वयि न तिष्ठते प्रीतिस्तुभ्य तिष्ठामहे वयमिति भ[illegible] [illegible]।

८७० । उदोऽनूर्द्ध्वेहे ।

उद ५।, अनूर्द्ध्वेहे ७।

मुक्तावुत्तिष्ठते । अन्यत्र आसनादुत्तिष्ठति । ग्रामाच्छत-मुत्तिष्ठति ।

८७१ । मन्त्रेणोपात् ।

मन्त्रेण ३।, उपात् ५।

गायत्र्या उपतिष्ठते अर्कम् ।

८७२ । मैत्र्यध्वसङ्गाराधे ।

मैत्री-अध्व सङ्ग आराधे ७।

सन्तमुपतिष्ठते साधुः । गङ्गामुपतिष्ठते पन्थाः । पति-मुपतिष्ठते नारी । विष्णुमुपतिष्ठते वैष्णवः ।

तिष्ठत्येवेति निर्णय अतएव तव सम्बन्धे स्वाभिप्रायप्रकाशं कुर्म्म इत्यर्थ । रामाय तिष्ठते सीतेति स्थित्या रामं तोषयितुमिच्छति स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छति त्यर्थ इति जौमराः । रामायेति यस्मै दित्सेति चतुर्थी । समस्थितेति स्थादी-र्डिरिति डि ॥८६९॥

न ऊर्द्ध्वम् अनूर्द्ध्वम् अनूर्द्ध्वे ईहा चेष्टा यस्य सोऽनूर्द्ध्वेह तस्मिन्ननूर्द्ध्वेहे इति घस्य विशेषणम् । अनूर्द्ध्वविषये चेष्टमाने कर्त्तरि वाच्ये उदः परात् स्थो म स्यादि-त्यर्थ । मुक्तावुत्तिष्ठत इति मुक्तौ मुक्तिविषये चेष्टत इत्यर्थं । आसनादुत्तिष्ठ-तीति कर्त्तुरूर्द्ध्वचेष्टमानत्वान्न मम् । ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति शतम् उत्पद्यते इत्यर्थ । शतस्य कर्त्तुश्चेष्टाया अभावान्नात्मनेपदम् ॥८७०॥

मन्त्रकरणके धात्वर्थे उपात् परात् स्थो म स्यात् घे । ये सूर्य्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रैः, सन्ध्यास्वद्य द्विजा इति भट्टि । मन्त्रेण किम् ? युवती यौवनेन भर्त्तारमुपतिष्ठति । तृतीयया किम् ? गायत्रीमुपतिष्ठति ॥८७१॥

मित्रस्य भावो मैत्री । मैत्री मित्रकरणम् अध्वा पन्था सङ्ग उपश्लेष मित्रकरणं विनापि सङ्गो भवतीति भेदः । आराध आराधनम् । उपात् परात् स्थो-मैत्रीसङ्गाराधेष्वर्थेषु घे मं स्यात् । अध्वनि कर्त्तरि च मं स्यादित्यर्थ. । सन्तमुप-

८७३। लिप्सायाम् वा।

लिप्साया ७, वा ।१। ।

भिक्षुर्धार्मिकमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ।

८७४। अढात्।

अढात् ५। ।

ज्ञान उपतिष्ठते ।

८७५। समो गमृच्छ-प्रच्छ-स्वृ-श्रु-वेत्त्यर्त्तिदृशः।

सम ५।, गम ऋच्छ प्रच्छ-स्वृ श्रु वेत्ति-अर्त्ति दृश ५। ।

सगच्छते, समगत समगस्त, सङ्गसीष्ट सङ्गंसीष्ट। समृच्छते सपृच्छते सस्वरते सम्शृणुते, सविद्रते, मविदते समियृते संपश्यते। अढात् किम्? गङ्गा सङ्गच्छति।

तिष्ठते सख्यं मित्र करोतीत्यर्थ। पतिमुपतिष्ठते पत्या सह सङ्ग करोतीत्यर्थः। विष्णुमुपतिष्ठते आराधना करोतीत्यर्थ.। एष्वर्थेषु किम्? स्नानार्थी नदीमुपतिष्ठति। गङ्गामुपतिष्ठते पन्था। पथि कर्त्तरि किम्? पन्थानमुपतिष्ठति ॥८७२॥

लब्धुमिच्छा लिप्सा। उपात् परात् स्थो म स्याद्वा लिप्सायाम्। धार्म्मिकमुपतिष्ठति धार्म्मिक लब्धुमिच्छतीत्यर्थ ॥८७३॥

उपात् परादकर्म्मकात् स्थो म स्यात् वे। विभाषाद्वयमध्यवर्त्तित्वान्नित्यत्वम्। ज्ञानमुपतिष्ठते उपस्थित भवतीत्यर्थ। अढात् कि राजानमुपतिष्ठति ॥८७४॥

गम् च ऋच्छश्च प्रच्छश्च स्वृश्च श्रुश्च वेत्तिश्च अर्त्तिश्च दृश् चेति तस्मात्। सम परेभ्योऽकर्म्मकेभ्य एभ्यो घे म स्यात्। समगतेत्यादि इगुङ्विति कित् पक्षे वनतनेति मलोपे झसस्वादिति सिलोप। कित्त्वाभावपक्षे मस्यानुस्वार सङ्गसीष्टेत्यादि कित् पक्षे मस्य लोप। अकित् पक्षेऽनुस्वार। समृच्छत इति ऋच्छगमूर्त्तौ गमनमोहयो तुदादित्वात् श सपृच्छत इति प्रच्छोश प्रीप्से तुदादित्वात् शे ग्रहादित्वात् जि। सस्वरते इति स्वृ ऊ शब्दोपतापयो। सम्शृणुत इति श्रु न गतौ श्रुतौ श्नु. जि. श्नत्वम्। सविद्रते इत्यादि विदलमतौ अन्ते शपो लुक् मान्तोऽदन्त. मान्तो रमिति रम् वा पक्षे सविदते। समियृते इति ऋर्जि गत्या ते

८७६ । गेर्वास्योहो ढे च ।

गे ५।, वा ।१।, अस्योह ५।, ढे ७।, च ।१। ।

निरस्यते निरस्यति, समूहते समूहति ।

८७७ । गेरूहः स्वो येऽणौ ।

गे ५।, ऊह ६।, स्वः १।, ये ७।, अणौ ७ ।

ब्रह्म समुह्यात् ।

८७८ । आत्माङ्गढादढाच्चाहनयमः ।

आत्माङ्गढात् ५।, अढात् ५।, च ।१।, आ हन यम ५। ।

उर आहते पादमायच्छते । आहते आयच्छते ।

अन्यत्र शत्रुमाहन्ति, परशिर आयच्छति ।

अपी लुक् ह्वादी रेङि पृच्छादेङि खे रे खेर्य्योरियुवर्णे । अर्त्तीत्यनेन ऋप्रापणे इति भौवादिकस्यापि ग्रहणात् समृच्छते इत्यपि बोध्य स्यादानेति ऋच्छादेश । सपश्यते इति सुगमम् ॥८७५॥

गे. पराभ्या अस्यु क्षेपे ऊहङ तर्के इत्येताभ्या म स्याद्वा घे । ढे कर्म्मणि विद्यमाने चकारात् कर्म्माभावे च । सन्तत तिमिरमिन्दुरुदासे इति दिश समूह न्निवेति च भारवि । गे किम् ? अस्यति ऊहते ॥८७६॥

गेरित्यस्य ऊहस्योपादानात् पूर्वत. किमपि नानुवर्त्तते । गे. परस्य ऊह स्व स्यादणौ ये परे । समुह्यादिति सपूर्व ऊहङ तर्के पूर्वेण व्या परस्मैपदविधानेन ह्रस्वः । अणौ कि घ्यणि समूह्यः ॥८७७॥

आत्माङ्ग ढ यस्य स आत्माङ्गढ तस्मात् । नास्ति ढ यस्य सोऽढ तस्मात् । हन च यम च हनयम् । आङो हनयम् तस्मात् । मण्डूकप्लुताधिकारात् घे म इत्युभयमनुवर्त्तते । स्वाङ्गकर्म्मकाभ्यामकर्म्मकाभ्याञ्च आपूर्वहनयमाभ्या घे म स्यात् । उरो वक्ष आहते पीडयतीत्यर्थ । पादमायच्छते दीर्घं करोतीत्यर्थ । कर्म्मा-विवक्षायान्तु आहते पीडितो भवतीत्यर्थ. । आयच्छते दीर्घो भवतीत्यर्थ । स्वाङ्गढादित्यनेनैवेष्टसिद्धे आत्माङ्गढादिति गौरवम् अद्रव मूर्त्तमित्यादिपारिभा-षिकस्वाङ्गव्यावृत्त्यर्थम् । इह तु आत्मनोऽङ्गम् आत्माङ्गमिति । अतएव परशिर-आयच्छतीत्यत्र परशिरस. पारिभाषिकस्वाङ्गत्वेऽपि न स्यात् । गाण्डीवी कनक-

मम् ।

८७९ । हनः कित् सिः ।

हन ५।, कित् ।१।, सि. १। ।

हनः परः सिः कित् स्यात् । आहत आवधिष्ट, आहसाताम् आवधिषाताम् ।

८८० । यमः सूचने वा तूद्वाहे ।

यम ५।, सूचने ७।, वा ।१।, तु ।१। उद्वाहे ७। ।

आयत । रामः सीतामुपायत उपायस्त ।

८८१ । व्युत्तपः ।

वि उत् तपः ५। ।

वितपते उत्तपते पाणिं जनः । आत्माङ्गढादढाच्च किं, मही वितपत्यर्कः ।

शिलानिभ भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारवी पराङ्कर्मकत्व-दसाधु इति भागवृत्तिजुमरकुलचन्द्रा । वस्तुतस्तु गाण्डीवी कनकशिलानिभ भुजाभ्या स्व वक्ष आजघ्ने विषमविलोचनस्येति अनादरे षष्ठी तमनादृत्य स्वबला-धिक्य सूचितवानित्यर्थ ॥ ८७८ ॥

हन पर सि कित् स्यात् । आहतेत्यादि पूर्वणात्मनेपदेऽनेन से कित्त्वा-हनतनेति यलोपे सेर्लोप. । पक्षे टौ मे तु वा इति वधादेशे इमि आवधिष्ट ॥८७९॥

यम पर सि कित् स्यात् आत्मनेपदे सूचनेऽर्थे विवाहे तु वा । सूचनमि-ङ्गितादिना विज्ञापनम् आयत इति पूर्वणात्मनेपदेऽनेन से कित्त्वे वनतनेति मलोप सेर्लोप । उपायतेत्यादि उपयमो विवाहे इति वक्ष्यमाणादात्मनेपदे अनेन सि. किद्वा । पूर्वतरसूत्रस्य प्रत्युदाहरणमाह भ्रतुमाहन्तीत्यादि ॥८८०॥

तप कित् कार्य्यासम्भवात् कित् सिरिति नानुवर्त्तते । मण्डूकप्लुत्या घे मम् इत्यनुवर्त्तते । व्युङ्भ्या परादात्माङ्गढादढाच्च तपो घे म स्यात् । पाणिमिति हस्तम् उपतप्त करोतीत्यर्थ. । वितपते उत्तपते जन. ज्ञपतम. स्यात् इत्यर्थ. ॥८८१॥

८८२। तपोढ़ाद् यक् च रे।

तपोढात् ५।, यक् ।१।, च ।१।, रे ७।।

तप्यते तपस्तापसः। रे किम्? अतप्त।

८८३। सृजः श्राद्धघात्तनीण् च।

सृज ५।, श्राद्धघात् ५।, तनि ७।, इण् ।१।, च ।१।।

सृज्यते स्रज भक्तः। असर्जि। श्राद्धघात् किम्? सृजति मालां मालिकः।

८८४। नि-सं-व्युप-ह्वः।

नि सं-वि उप-ह्व. ५।।

निह्वयते संह्वयते विह्वयते उपह्वयते।

८८५। स्पर्द्धायामाङः।

स्पर्द्धाया ७।, आङ ५।।

कृष्णश्चानूरमाह्वयते।

तपो ढ कर्म्म यस्य स तपोढ तस्मात्। पृथक् योगाद्युरदिति नानुवर्त्तते। एव तपोढादित्यनेन आत्माङ्गढाददढाच्चेत्यपि निरस्तम्। तपोढात्तप. सर्वविभक्तीना-मात्मनेपद स्यात् घे। रे परे यक् च स्यादित्यर्थ। तप्यते तपस्तापस इति दुःखिन तपो जनयतीत्यर्थ। एव तप्येत तप्यताम् अतप्यत। रे किम्? अतप्तेति निमित्त-गतविशेषत्वेन बलवत्त्वात् ञ्या सिरेव। एव तेपे तप्ता इत्यादि। तपोढ़ादिति किम्? मही वितपत्यर्क ॥८८२॥

श्रद्धा अस्त्यस्येति प्रज्ञादित्वात् णे श्राद्ध घ कर्त्ता यस्य स श्राद्धघः तस्मात्। श्राद्ध-घात् सृज सर्वविभक्तीनामात्मनेपद स्यात् घे। रे परे यक् तनि इण् च स्यादित्यर्थ.। एव सृज्येत असर्जि ससृजे स्रष्टा इत्यादि। श्राद्धघात् किम्? सृजति माला मालिक ॥८८३॥

अनिष्टत्वात् यगिणौ नानुवर्त्तेते। निसंव्युपेभ्य. परात् ह्वयतेर्मं स्यात् ॥८८४॥

आङ. परात् ह्वयतेर्मं स्यात् स्पर्द्धायाम्। स्पर्द्धा पराभिभवेच्छा। स्पर्द्धायां किम्? पिता पुत्रमाह्वयति ॥८८५॥

८८६। सूचनावक्षेपणसेवासाहसप्रतियत्नकथोपयोगे क्ञः।

सूचन—उपयोगे ७।, क्ञ ५।।

अपकुरुते। श्येनो वर्त्तिकाम् उपकुरुते। विष्णुं प्रकुरुते। परदारान् प्रकुरुते। एधोदकस्य उपस्कुरुते। गीताः प्रकुरुते। शत प्रकुरुते।

८८७। अधेः शक्तौ।

अधेः ५।, शक्तौ ७।।

दैत्यान् अधिकुरुते कृष्णः।

८८८। शब्दढ़ाढ़ाद्वेः।

शब्दढाढात् ५।, वे ५।।

स्वरान् विकुरुते। वायुर्विकुरुते। अन्यत्र चित्तं विकरोति कामः।

आङ्पूर्वस्य करोते सूचनादावर्थाभिधानादाङ इति नानुवर्त्तते। सूचन परदोषाद्याविष्करणम्। अवक्षेपण तिरस्कार। सेवा अनुवृत्ति। साहस पश्चाद्दोषमनालोच्य करणम्। हिंसा चौर्य्यपरदारगमनादि। प्रतियत्न सतो गुणान्तरम्। कथा आख्यानम्। उपयोगी धर्म्मादार्थं द्रव्यविनियोग। एष्वर्थेषु क्ञो म स्यात् घे। अपकुरुते कस्यचिद्दोषमाविष्करोतीत्यर्थ। श्येनो वर्त्तिकामुपकुरुते तिरस्करोतीत्यर्थ। परदारान् प्रकुरुते सेवते साहसात् तेषु प्रवर्त्तते वा इति सेवासाहसयोरेकमुदाहरणम्। एधोदकस्योपस्कुरुते इति एध काष्ठं तस्य उदक रस.। एधोदकम् औषधाद्यर्थं तस्य उष्णत्वादिगुणान्तराधान करोतीत्यर्थ.। एधोदकस्येति प्रतियत्ने कर्म्मणि षष्ठी। उपस्कुरुते इति सपरेरिति सुम्। गीता. प्रकुरुते कथयतीत्यर्थ.। शत प्रकुरुते शत द्रव्याणि विनियुङ्क्ते इत्यर्थ॥ ८८६॥

अधे. परात् क्ञो मं स्यात् घे शक्तौ। शक्तिरभिभव:। दैत्यानधिकुरुते अभिभवतीत्यर्थ.। शक्तौ किम्? अधिकरोति राजा। अधेः क्ञ उपेक्षाया त्वामधिकुरुते उपेक्षत इत्यर्थ इति कश्चित्॥ ८८७॥

८८९। ज्ञानार्च्चोत्क्षेपोपनयनभृतिविगणनव्ययेषु नीञः।

ज्ञान—व्ययेषु ७॥, नीञ ५। ।

शास्त्रे नयते, विष्णु नयते, दण्डमुन्नयते, पुत्रमुपनयते, भृत्यमुपनयते, ऋणं विनयते, द्रव्यं विनयते।

८९०। घस्थामूर्त्तढात्।

घस्थामूर्त्तढात् ५। ।

क्रोध विनयते।

घस्थ किम्? गुरोः क्रोधं विनयति। अमूर्त्तं किम्? गण्डं विनयति।

शब्दो ढम् कर्म्म यस्य स शब्दढ। नास्ति ढ यस्य सोऽढ। शब्दढश्च अढश्च शब्दढाढ तस्मात्। वे परात् शब्दकर्म्मकात् अकर्म्मकाच्च कञो म स्यात् घे। स्वरान् विकुरुते विशेषेण करोति इत्यर्थ। वायुर्विकुरुते विशेषेण विकृतो भवति इत्यर्थ। चित्त विकरोति काम इति विरुद्ध करोतीत्यर्थ. ॥ ८८८ ॥

एष्वर्थेषु नीञो म स्यात् घे। ज्ञान प्रमेयनिश्चय। शास्त्रे नयते शास्त्र निश्चिनोतीत्यर्थ विष्णु नयते पूजयतीत्यर्थं। उत्क्षेप ऊर्द्धप्रापण दण्डमुन्नयते उत्क्षिपतीत्यर्थं। उपनयन यज्ञोपवीतदानसंस्कार पुत्रमुपनयते पुत्रं यज्ञोप वीतदानेन सस्कारोतीत्यर्थं। भृति कर्म्मवेतनम्। भृत्यमुपनयते भृतिदानेन समीपमानयतीत्यर्थ। विगणनम् ऋणादिपरिशोधनम्। ऋण विनयते विशो-धयतीत्यर्थं। व्ययो धर्म्मादौ द्रव्यविनियोग द्रव्य विनयते विनियुङ्क्ते इत्यर्थ.। एषु किम्? गा वन नयति नयते ॥ ८८९ ॥

घे कर्त्तरि तिष्ठतीति घस्थ घस्थम् अमूर्त्तं ढं कर्म्म यस्य स तस्मात् नीञो म स्यात् घे। क्रोध विनयते उपशमयतीत्यर्थ.। विपूर्वस्यैवोपशमनार्थत्वाद्वेरिति नोक्तम्। गण्ड विनयतीति गण्ड व्रणम् ॥ ८९० ॥

८९१। वृत्त्युत्साहतायने क्रमः परोपक्रमः।

वृत्ति-उत्साह-तायने ७।, क्रम ५।, परा उप क्रम ५।।

ऋच्च क्रमते बुद्धिः। धर्माय क्रमते साधुः। सतां श्रीः क्रमते। पराक्रमते, उपक्रमते।

८९२। आङो भोद्गमे।

आङ ५।, भोद्गमे ७।।

आक्रमते अर्कः। भोद्गमे किम्? आक्रामति धूमः खं व्याप्नोतीत्यर्थः।

८९३। वेः पद्भिः।

वे ५।, पद्भि ३।।।

साधु विक्रमते वाजी। पद्भिः किम्? वाजिना विक्रामति राजा।

८९४। प्रोपादारम्भे।

प्र-उपात् ५।, आरम्भे ७।।

भोक्तु प्रक्रमते उपक्रमते।

वृत्तिरप्रतिबन्ध। उत्साह उद्यम। तायन स्फीतता। एष्वर्थेषु म स्यात् घे। परोपाभ्यां क्रमोऽपि एष्वर्थेष्वेव। परोपग्रहणमन्योपसर्गनिरासार्थम् ऋच्च क्रमते बुद्धि अप्रतिहता भवतीत्यर्थ। धर्माय क्रमते साधु उत्सहत इत्यर्थः सतां श्री क्रमते स्फीता भवतीत्यर्थ। एष्वर्थेष्वेवेत्यर्थ। अन्यत्र क्रामति पराक्रामति ॥८९१॥

भा ज्योतिरस्यास्तीति भ अर्श आदित्वाद। भानां चन्द्रसूर्य्यादीनाम् उद्गमे ऊर्द्धगमने आङ परात् क्रमो म स्यात् घे। आक्रमते अर्क उद्गच्छतीत्यर्थ। एव चन्द्र आक्रमते अग्निराक्रमते दिवम्। दिवमाक्रममाणेव केतुताराभयप्रदेति भट्टि। ऊर्द्धगमनादन्यत्र न स्यात्। तेन अग्निरिन्धनमाक्रामति प्राप्नोतीत्यर्थ। नभ समाक्रामति कृष्णवर्त्मना स्थितैकचक्रेण रथेन भास्कर इत्यत्र नभो व्याप्नोतीत्यर्थः। इति दुर्गसिंह ॥८९२॥

वे परात् क्रमो म स्यात् घे पद्भिर्धात्वर्थे। पद्भिरित्यत्र बहुत्वमविवक्षित तेन पद्भ्यामपि यथा साधु विक्रमते हंस इति ॥८९३॥

८९५। वाऽगेः।

वा।१।, अगे ५।।

क्रमते क्रामति।

८९६। निह्नवे ज्ञः।

निह्नवे ७।, ज्ञ ५।।

शतमपजानीते।

८९७। अढ़ात्।

अढात् ५।।

सर्पिषो जानीते।

८९८। संप्रतेरस्मृतौ।

स-प्रते ५।, अस्मृतौ ७।।

संजानीते प्रतिजानीते। अस्मृतौ किम्? पुत्रं संजानाति।

प्रोपाभ्या परात् क्रमी धे म स्यादारम्भे। भोक्तु प्रक्रमते आरभत इत्यर्थ। आरम्भे कि? पूर्वेद्यु प्रक्रामति गच्छतीत्यर्थ परेद्युरुपक्रामति आगच्छतीत्यर्थ. ॥८९४॥

नास्ति गिर्यस्मिन् सोऽगि तस्मात्। अगे क्रमो म स्याद्वा धे। अगे किम्? सक्रामति। वारिपूर्णां मही क्रत्वा पश्चात् सक्रमते गुरुरित्यत्र सम्शब्दस्य उपसर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् ॥८९५॥

जानातेर्धे म स्यात् निह्नवे। निह्नवोऽपलाप. अपपूर्वजानातिर्निह्नवार्थ ॥८९६॥

अकर्म्मकाज्जानातेर्धे म स्यात्। सर्पिषो जानीते इति ज्ञोऽज्ञाने धे इत्यनेन सर्पिष इति करणे षष्ठी सर्पिषा करणेन प्रवर्त्तत इत्यर्थ। जानातिरत्र प्रवृत्त्यर्थ. ॥८९७॥

सम्प्रतिभ्या पराज्जानातेर्धे म स्यात् न तु स्मृतौ। संजानीते प्रतिजानीते अङ्गीकरोतीत्यर्थ.। स्मृतौ तु सञ्जानाति प्रतिजानाति ॥८९८॥

८९९ । अर्ढेऽणौ घे ।

अर्ढे ५।, ढे ७।, अणौ ७।, घे ७। ।

दर्शयते भवो भक्तान् । अणौ यत् ढं तच्चेत् घ इति किम्? दर्शयति शम्भुं भक्तान् भक्तिः । स्मृतौ तु, स्मारयति भक्तान् हरिः ।

९०० । ज्ञान-यत्न प्रलोभे वदः ।

ज्ञान यत्न-प्रलोभे ७।, वद ५। ।

पाणिनिर्वदते, क्षेत्रे वदते, शिष्यमुपवदते ।

९०१ । अनोरढात् ।

अनो ५।, अढात् ५। ।

अनुवदते ।

९०२ । विमति-व्यक्त-सह्योक्त्योः ।

विमति-व्यक्त सह्योक्त्यो ७॥ ।

विवदन्ते शिष्याः । ब्राह्मणा वेदं सम्प्रवदन्ते । व्यक्तं किम्? संप्रवदन्ति खगाः ।

अणौ अणयन्तदशायां ढे कर्मणि ण्यन्तस्य घे कर्त्तरि सति ण्यन्ताद्धातोर्घे म स्यात् नतु स्मृतौ । भक्ता य भव पश्यन्ति स भवो भक्तान् दर्शयते अर्थादात्मानमित्यर्थः । दर्शयति शम्भुमित्यादि अत्राणौ कर्म शम्भु ण्यन्तस्य कर्त्री भक्तिरिति नात्मनेपदम् । स्मारयतीत्यादि अत्र अणयन्तदशायां कर्मणो हरेर्ण्यन्तस्य कर्त्तृत्वेऽपि स्मरणार्थत्वान्नात्मनेपदम् ॥ ८९९ ॥

एष्वर्थेषु वदेर्वाचीत्यस्मात् घे म स्यात् । पाणिनिर्वदते वदितुं जानातीत्यर्थः । क्षेत्रे वदते यत्न करोतीत्यर्थः । शिष्यमुपवदते प्रलोभयतीत्यर्थः । केचित्तु प्रकाशोत्साहसान्त्वनेष्वपि स्मृतौ मनुर्वदते प्रकाशमानोऽर्थं प्रतिपादयतीत्यर्थः युद्धे वदते उत्सहमानो वदतीत्यर्थः । क्लिष्टमुपवदते उपसान्त्वयतीत्यर्थः इत्युदाहरन्ति ॥ ९०० ॥

अनो परादकर्म्मकत्वे वदो घे म स्यात् । अनुवदते रामस्य कृष्णः । रामो यथा वदति कृष्णोऽपि तथा वदतीत्यर्थः । अढात् किम्? पूर्वोक्तमनुवदति ॥ ९०१ ॥

विविधा नानाप्रकारा मतिर्विमतिः । व्यक्ता चासौ सह्योक्तिश्चेति व्यक्तसह्योक्तिः ।

९०३ । तद्योगे वा ।

तद्योगे ७।, वा ।१। ।

विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वैद्याः ।

९०४ । अवाद्गिरः ।

अवात् ५।, गिरः १। ।

अवगिरते ।

९०५ । समः प्रतिज्ञायाम् ।

सम ५।, प्रतिज्ञायाम् ७ । ।

शत सङ्गिरते ।

९०६ । उच्चरः सढात् ।

उत् चर ५।, सढात् ५ । ।

धर्ममुच्चरते । सढात् किम् ? धूम उच्चरति ।

९०७ । समस्त्रा ।

सम ५।, त्रा ३ । ।

अश्वेन सञ्चरते ।

विमतिश्च व्यक्तसहोक्तिश्च विमतिव्यक्तसहोक्ती तयोरर्थयोर्वर्त्तमानाद्वदो घे म स्यात् । विवदन्ते शिष्या इति द्वयोरुदाहरणम् । नानाप्रकारकज्ञानपूर्वक वदन्ति व्यक्त सह वदन्ति वेत्यर्थ ॥९०२॥

तयोर्विमतिव्यक्तसहोक्त्योर्योगस्तद्योग । एतस्मिन्नर्थे वर्त्तमानाद्वदो घे म स्याद्वा । विप्रवदन्ते वैद्या इति नानाप्रकारकज्ञानपूर्वक व्यक्त सह वदन्तीत्यर्थ ॥९०३॥

अवात् परात् गिरतेर्घे म स्यात् ॥९०४॥

सम परात् गिरतेर्घे म स्यात् प्रतिज्ञायाम् । शत समिरते प्रतिजानीते इत्यर्थ । प्रतिज्ञाया किम् ? सगिरति भुङ्क्ते इत्यर्थ ॥९०५॥

उद परात् सकर्म्मकाच्चरो घे म स्यात् । धूम उच्चरतीति उद्गच्छतीत्यर्थ । त्वर प्रतिज्ञार्थत्वाभावात् प्रतिज्ञायामिति नानुवर्त्तते ॥९०६॥

पृथग्योगात् सढादिति नानुवर्त्तते सम परात्चरो घे म स्यात् साधनतृतीया-

९०८। दाणः सा चेच्चतुर्थ्यर्थे।

दाण ५।, सा ।१।, चेत् ।१।, चर्थे ७।

दास्या संयच्छते कामी। चर्थे किम्? दास्या संयच्छति भिक्षां भिक्षवे।

९०९। उप-यमो विवाहे।

उप यम ५।, विवाहे ७।

रामः सीतामुपायत उपायंस्त।

९१०। भुजोऽशने।

भुज ५।,अशने ७।।

शालीन् भुङ्क्ते गौः। अनशने तु, पृथ्वीं भुनक्ति राजा।

न्तेन योगे सति तेन हेतौ सहार्थे च विहिततृतीयान्तेन योगे न स्यात्। यथा पुण्येन सञ्चरति पुत्रेण सञ्चरति ॥९०७॥

सा तृतीया चेत् यदि चतुर्थ्यर्थे भवति तदा तेन तृतीयान्तेन योगे सन्तूर्वाद्दाणो घे म स्यात्। दास्या इति सन्दाणो मे इत्यधर्म्यसम्प्रदाने तृतीया दास्या संयच्छति भिक्षामित्यत्र दास्येति करणे तृतीया। उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि स्यादिति दुर्गसिंह। तेन दास्या सम्प्रयच्छते माला कामुक। न च सन्दाणोमेऽधर्म्ये इति चतुर्थ्यर्थे तृतीयाविधानादेव सन्दाण प्राप्ताविह तदुपादान व्यर्थमिति वाच्यम्। निमित्तस्य सन्दाणोऽनुक्तौ केवलेन कार्य्येणात्मनेपदेन सूत्रत्वासम्भवात्। तथाच कार्य्यी कार्य्यं निमित्तञ्च त्रिभि सूत्रमुदाहृतम्। कदाचित् कार्य्यिकार्य्याभ्यां क्वचित् कार्य्यनिमित्तत इति सम्प्रदाय। न च तर्हि त्ये इत्यस्यापि सूत्रत्वासम्भव इति वाच्यम्। तत्र पूर्वतस्पञ्चमीरनुवृत्ति किं चात्र दाणोऽनुक्तौ पूर्वतस्तयोऽनुवृत्तौ तद्योगे चतुर्थ्यर्थे तृतीयाविधानाभावादुन्मत्तप्रलापवद्वचन स्यादिति ॥९०८॥

उपाद्यमो घे म स्याद्विवाहे। विवाहोऽत्र स्वीकारमात्रम्। वर कन्यामुपयच्छते रामो विश्वामित्रादस्त्रमुपयेमे। कोपात् काश्चित् प्रिये प्रत्यमुपायंसत नासवमिति भट्टौ न स्वीकृतवत्य इत्यर्थ। ह ।त इत्यादि यम सूचने इत्यादिना से कित्त्वपक्षे वनतनेति मलोपे सेर्लोप। पक्षे मस्यानुस्वार ॥९०९॥

९११। संक्ष्णोः ।

सक्ष्णो ५।।

अस्त्रं संक्ष्णुते ।

९१२। युजिर उद्‌ग्यचोऽयज्ञपात्रे ।

युजिर. ५।, उद्‌ग्यच' ५।, अयज्ञपात्रे ७। ।

उद्युङ्क्ते प्रयुङ्क्ते । यज्ञपात्रे तु, प्रयुनक्ति यज्ञपात्रम् ।

९१३। प्रतारे वञ्चिगर्द्धेः ।

प्रतारे ७।, वञ्चि गर्द्धे' ५। ।

वटुं वञ्चयते गर्द्धयते । प्रतारे किम् ? श्येनोऽहिं वञ्चयति ।

९१४। पूजाभिभवे च लापेः ।

पूजाभिभवे ७।, च ।१।, लापे. ५। ।

जटाभिर्लापयते । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते । पुत्रमुल्ला-पयते । एषु किम् ? पुत्रं विलापयति ।

भुजोऽन्ने इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशने इति गौरवं ज्ञापयति भुजधातो र्वाद्ये भक्षणेऽनेकार्थादुपभोगेऽपि मं स्यादिति । भक्षणे शालीन् भुङ्क्ते । उपभोगे तु बुभुजे पृथिवीपाल पृथिवीमेव केवलामिति रघु । एवं वद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते सुखमुपभुङ्क्ते इत्यादि । अनशने तु इति अत्र नञोऽल्पार्थत्वादशनभिन्ने पालने एव नतूपभोगे इत्यर्थः ॥९१०॥

सम. परात् क्ष्णौतेर्मे म स्यात् । अस्त्रं सक्ष्णुते शाणयतीत्यर्थः ॥९११॥

गैरच् ग्यच् उत् च ग्यच्च तत् तस्मात् । उदो गैरचश्च परात् युजिरो ञ युतौ इत्यस्मात् म स्यात् ये नतु यज्ञपात्रे प्रयुज्यमाने । यज्ञपात्रं तु प्रयुनक्ति स्रुवमिति अथ. । उद्‌ग्यच किम् ? सयुनक्ति नियुनक्ति ॥९१२॥

वञ्चु गत्या गृधिर्यु जिप्से इत्येताभ्या प्रेरणञ्यान्ताभ्या ये मं स्यात् प्रतारे । प्रतारो वञ्चन विसवादनमिति दुर्गसिंह. । वटुं ब्राह्मणकुमारं वञ्चयत गर्द्धयते प्रतारयतीत्यर्थ. । प्रतारे किम् ? श्येन पक्षी अहिं सर्पं वञ्चयति गमयतीत्यर्थ. ॥९१३॥

लापेरिति लिनातेर्ञौ मिञ्योरिति ङापक्षे लातेश्च ञौ उभयोरादन्तत्वात्

६१५। मिथ्याकारेरभ्यासे।

मिथ्या ।५।, कारि ५।, अभ्यासे ७। ।

पदं मिथ्या कारयते। मिथ्या किम्? साधु पदं कारयति। अभ्यासे किम्? सकृत् पदं मिथ्या कारयति।

६१६। व्यतीहारे गतिहिंसाशब्दार्थ-हसान्यहृवहोऽनन्योन्यार्थे।

व्यतीहारे ७।, गति—वहः ५।,, अनन्योन्यार्थे ७। ।

व्यतिभवते अर्कमिन्दुः, व्यतिहरते व्यतिवहते। व्यतिजघ्निष्व व्यतिजघ्निध्वम्।

पथि रूपम्। लापयतेर्षे म स्यात् पूजायामभिभवे चकारात् प्रतारे च। जटाभिर्लापयते पूजामभिगच्छतीत्यर्थ। श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते अभिभवतीत्यर्थ। पुत्रमुल्लापयते प्रतारयतीत्यर्थ। एषु किम्? घृत विलापयति द्रवीकरोतीत्यर्थ॥६१४॥

मिथ्येत्यव्यय लुप्तपञ्चम्यन्तम्। मिथ्याशब्दात् परात् कारयतेर्षे म स्यात् पौन पुन्ये। पद मिथ्या कारयते स्वरादिदुष्ट पद पुनःपुनरुच्चारयतीत्यर्थ। मिथ्योपपदात् किम्? साधुपदं कारयति पुन.पुनरुच्चारयतीत्यर्थ.। अभ्यासे किम्? सकृत्पद मिथ्या कारयति सकृदुच्चारयतीत्यर्थ ॥६१५॥

व्यतीहार परस्परस्यैकजातीयक्रियाकरणम्। गतिश्च हिंसा च शब्दश्च गतिहिंसाशब्दा. तेऽर्था येषा ते गतिहिंसाशब्दार्था। ते च हसश्च गतिहिंसाशब्दार्थहसा। तेभ्योऽन्य' गतिहिंसाशब्दार्थहसान्य। गतिहिंसाशब्दार्थहसान्यश्च हृश्च वह् चेति तस्मात्। अन्योन्यस्य अर्थ इव अर्थो यस्य सोऽन्योन्यार्थ न अन्योन्यार्थ. अनन्योन्यार्थ तस्मिन्। गत्यर्थ हिंसार्थ शब्दार्थ हसति-एतद्भिन्नधातुभ्यो हृवहाभ्याञ्च म स्यात् पे व्यतीहारे नत्वन्योन्यार्थशब्दे प्रयुज्यमाने। परस्परमेकजातीयक्रिया करणं व्यतीहार। हृवहोर्गत्यर्थत्वात् सम्पूर्वस्य हिंसार्थत्वाच्च निषेधे पृथगुक्ति। इन्दुरर्कं व्यतिभवते इति अर्को यथा इन्द्रावस्त गते उदेति इन्दुरपि तथा अर्के अस्त गते उदेतीति व्यतीहार.। व्यतिहरन्ते धान्य चौरा। व्यतिसहरन्ते राजान.। व्यतिवहन्ते भार क्षपका। व्यतिजघ्निष्वेत्यादि। जनमलिर्जनो ह्रादौ रेदिरिति दिले सध्वोरस्येति इमि हनगमित्युङ्लोप.। व्यतिपूर्वत्वाभावेऽपि प्रियामुख किंपुरुषश्चुचुम्बे इति कालिदास.॥६१६॥

৯১৭ । হোঽস্তেরেতি ।

হ' ১।, অস্তে ৬।, এতি ৭।।

অস্তের্হ' স্যাৎ একারে পরে। ব্যতিহে। গত্যর্থাদেস্তু ব্যতিসর্পন্তি ব্যতিঘ্নন্তি ব্যতিজল্পন্তি ব্যতিহসন্তি। অন্যোন্যার্থে তু, পরস্পর ব্যতিলুনন্তি।

৯১৮ । স্মৃ দৃশঽননুজ্ঞানাপ্রতিশ্রোঃ সনঃ ।

স্মৃ—শ্রো' ৫।, সন ৫।।

এভ্যঃ সনন্তেভ্যো মং স্যাৎ ঘে। সুস্মূর্ষতে দিদৃক্ষতে জিজ্ঞাসতে শুশ্রূষতে। অন্যত্র অনুজিজ্ঞাসতি আশুশ্রূষতি প্রতিশুশ্রূষতি।

৯১৯ । ঞিৎ আন্ত-পিব ঘে নৃহৃদ্ বস দমুচাদ্ পরিমুহায়মযসোঽগিজ্ঞাপবদাগ্যন্যোৎ-সমায়মঃ ফলিনি ।

ঞিৎ—যস ৫।, অগিজ্ঞা—যম ৫।, ফলিনি ৭।,

ঞিতো আন্তপিবাদে রগিজানাতি-রপবদোঽগ্যন্যোদাদি-

সুগমম্। গত্যর্থাদেস্তু ব্যতিসর্পন্তীত্যাদি গত্যর্থাদের্ব্যতীহারে কর্ত্তর্য্যেবাত্মনেপদনিষেধো ভাবকর্ম্মণোস্তু স্যাদেব। তেন ব্যতিগম্যতে গ্রামো জনৈরিত্যাদি। অন্যোন্যার্থে তু পরস্পর ব্যতিলুনন্তি। এবম্ অন্যোন্যম্ ইতরেতরম্। তত্র পরস্পর-শব্দেনৈব ব্যতীহারস্যোক্তত্বাৎ নাত্মনেপদম্। সস্যবিনিময়েনোভৌ দধতুর্ভুবনদ্বয়-মিতি রঘৌ। বিনিময়শব্দস্যাপি অন্যোন্যার্থত্বান্নাত্মনেপদম্ ॥৯১৭॥

নাস্তি অনুর্যস্মিন্ সোঽননু। স চাসৌ জ্ঞাশ্চেতি অননুজ্ঞা। ন বিদ্যেত আপ্রতী যস্মিন্ সোঽনাপ্রতি। স চাসৌ শ্রুশ্চেতি অনাপ্রতিশ্রু। স্মৃশ্চ দৃশ্ চ অননুজ্ঞাশ্চ অনাপ্রতিশ্রুশ্চেতি তস্মাৎ। এভ্যঃ সনন্তেভ্যো ম স্যাৎ ঘে। দিদৃক্ষত ইতি বর্দ্ধোঽকিজ্ঝস ইত্যত্র বাশব্দস্য ব্যবস্থাবাচিত্বাৎ ঋকারস্য ন রেফঃ। শুশ্রূষতে ইতি তালব্যাদি ॥৯১৮॥

পরের্মু'হ পরিমুহ। আঙো যমযসৌ আয়মযসৌ। ততঃ পিবশ্চ ঘেশ্চ নৃতৃশ্চ বদশ্চ বসশ্চ দম চ রুচশ্চ পরিমুহশ্চ আয়মযসৌ চেতি। আন্তশ্চাসৌ পিবশ্চে-

पूर्वंयमश्च फलवति घे मं स्यात्। यजते। पाययते धापयते नर्त्तयते वादयते वासयते दमयते रोचयते आदयते परिमोहयते आयामयते आयासयते। जानीते अपवदते उद्यच्छते सयच्छते आयच्छते, अन्ये तु, वेदमुद्यच्छति। फलिनि किम्? यजति याजकः।

इति मपाद॰।

नृद्दवसदम्‌चादपरिमुहयमयस् चेति ञन्तपिवादियमयस् ञिच ञन्तपिवादियमयस् चेति तस्मात्। नास्ति गिर्यस्मिन् सोऽगि. अगिश्चासौ ज्ञाश्चेति अगिज्ञा अपाद्द अपवद। उद् च सन् च आश्च उत्समा तेभ्यो यम् उत्समायम्। न अन्योऽयन्य.। अयन्ये उत्समायम् अयन्योत्समायन्। ततोऽगिज्ञाश्च अपवदश्च अयन्योत्समायम् चेति तस्मात् अत्र ञित्पठेन गणे आनुबन्धा ञन्ताश्च गृह्यन्ते। तेन ञिलेनैव ञन्तप्राप्तौ ञन्तपिवादर्ग्रहणम् कम्पान्नार्थे ङित्यादिना विहित परस्मैपदस्य बाधनायम्। अन्यथा पिवधे अद एषामन्नार्थत्वादन्येषामपि प्राप्तिबाढलात् तेन परस्मैपदापत्तिरासोदेव। ततश्च कम्पान्नेत्यादिविशिष्टविधेरविषये सर्वञन्तेभ्य फलवत्कर्त्तर्य्यात्मनेपद सिद्धमिति। किञ्च स्यमञक् वितर्के इत्यादञानुबन्धेन चुरादेर्ञेञकारेण ञानुबन्धित्व नास्तीति सूचनाद्गणपठितञानुबन्धभिन्नचुरादेर्नैय व्यवस्था। यजते इत्यादि। यजेञो देवार्चादौ एव पा पाने धेट पाने। नृत्य नर्त्ते। वदे वाचि। वसे ओ निवासे। दमश्यु इर्षसे। रुच इल्ट प्रीतिप्रकाशयो। अदॢ भक्ष्ये। मुह्यॢ लडि वैचित्त्ये। यमौ उ विरतौ। इर्य्यसूर्य्यतने। एकादशैते ञन्ता। ज्ञाग बोधने। वदे वाचि यमौ उ विरतौ। इत्थ नृप पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमन सुतस्येति भट्टौ। अनुशब्दस्य उपसर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात्। कर्म्मणि प्रत्यये वा राज्ञा सुतस्य गमनम् अनुजज्ञे अनुज्ञातमित्यर्थ। जनीय्यङ जनौ इत्यस्य वा रूपम्। सुतस्य गमन ततो जातमित्यर्थ। फलवति घे किम्? यजति याजक अत्र वेतनद्वारा यजमानस्यैव फलम्। नवश्च पमे इत्यनेनोभयपदप्राप्तौ नियमोऽयम्। नियमश्च फलवत्कर्त्तर्य्येव आत्मनेपदमिति चेत् तर्हि अफलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदनिषेधे फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदापत्ति। फलवत्कर्त्तर्य्यात्मनेपदमेव इति चेत् वा तर्हि च फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदनिषेधे अफलवत कर्त्तर्य्यात्मनेपदापत्ति. स्यात् इत्युभयथैव व्याघात.। वस्तुतस्तु नवश्च. पमे इत्यादिर्ना:

দ্বিতীয়: পাদ:—ঢ-ভাবম্।

৯২০। ঢ ভাবে মম্।

ঢ ভাবে ৭।, মম্ ১।।

ধোর্ঢে ভাবে চ ম স্যাৎ।

৯২১। র-তনোর্যগিণৌ।

র তনো: ৭।, যক্ ইণৌ ১॥।

ধো: রে পরে যক্, তনি পরে ইণ্, স্যাৎ ঢে ভাবে চ। স্তূয়তে বিষ্ণু:, স্তূয়েত স্তূয়তাম্ অস্তূয়ত অস্তাবি।

ভয়পদপ্রাপ্তৌ ব্যবস্থেয়ম্। ফলবতি কর্ত্তরি আত্মনেপদম্ অফলবতি পরস্মৈপদমিতি। রাজা ভল্লেন শত্রু্ঘাতয়তীত্যাদৌ কর্ত্তু ফলবত্ত্ব ন বিবক্ষণীয়ম্। বৃক্ষ পরিবারযন্তে কণ্টকা ইত্যাদৌ কর্ত্তু ফলবত্ত্বং বিবক্ষণীয়মিতি বৃদ্ধা। লৌকিকবাক্যে নিয়মো নাস্তি বৈদিকবাক্যেষ্বেব নিয়ম ইতি প্রামাণিকা। তথাচ বর্দ্ধমান ইহ লৌকিকবাক্যেষু ব্যভিচারোঽতিপুষ্কল:। বেদবাক্যেষু যদ্যস্তি নিয়ম কেন বার্য্যতে॥ বিশেষ পাণিনেরিষ্ট: সামান্য সর্ব্ববর্ম্মণ:। সামান্যমনুগচ্ছাতি তবাচার্য্যপরম্পরেতি। অতএব অকরোদচিরেশ্বর. ক্ষিতৌ দ্বিষদারম্ভফলানি ভস্মসাদিতি রঘু:। তনোতি শুভ্র গুণসম্পদা যশ ইত্যাদৌ ফলবৎকর্ত্তরি পরস্মৈপদম্। ফল বিশ্বোপকারায় ধত্তে পর্ব্বণি পর্ব্বণীতি কমলবনোদ্ঘাটন কুর্ব্বতে যে সূর্য্যস্য রশ্ময ইত্যাদৌ অফলবৎকর্ত্তর্য্যাত্মনেপদ সিদ্ধমিতি॥৯১৯॥

ইতি ম-পাদ:।

ভাবে মাদমিতি বক্ষ্যমাণেন ভাবপদস্য চরিত্যর্থত্বাদিগ্রহণ রতনোর্যগিণাবিত্যাদিষ্বনুবৃত্ত্যর্থম্। ধোরিতি ব্যাখ্যান ধাতুমাত্রপ্রাপ্ত্যর্থম্। তেন পচ্যতে চিকিৎস্যতে কার্য্যতে পিপক্ষ্যতে পাপচ্যতে ইত্যাদি॥৯২০॥

অর্থগতবিশেষান্নিমিত্তগতবিশেষস্য বলবত্ত্বাৎ ণ্যাং সিনা যক্ বাধ্যতে। ইণা সির্বাধ্যতে। কিত্ত্বাৎ যকি ন গুণ.। ণিত্ত্বাদিণি বৃদ্ধি। স্তূয়তে ইত্যাদি ঘৌঽজয্যরে ইতি দীর্ঘ,। অস্তাবীতি ঞ্ণিত্যন্তেজিতি বৃদ্ধি: ইণস্তন্ লোপ্য:॥৯২১॥

९२२। हन-ग्रह-दृशच: सि-ड्यादेर्मिण् वा।

हन ग्रह-दृश अच ५।, सि ड्यादि ६।, मिण्।१।, वा।१।।

एभ्य: परासां सिडीढीतीथीनां मिण् वा स्यात् ढ भावे। अस्ताविषाताम् अस्तोषातां हरिहरौ। तुष्टुवे, स्ताविता स्तविता स्तोता, स्ताविषीष्ट स्तोषीष्ट, स्ताविष्यते स्तोष्यते, अस्ताविष्यत अस्तोष्यत। स्मर्य्यते अर्य्यते संस्क्रियते।

९२३। नेण् तपोऽनुतापे।

न।१।, इण्।१।, तप ५।, अनुतापे ७।।

अन्वतप्त। दीयते।

९२४। यन् ञ्णित्क्रदिण्यात:।

यन्।१।, ञ्णित्क्रदिणि ७।, आत ६।।

आदन्तानां यन् स्यात् ञ्णिति क्रति इणि च।

अदायि, अदायिषाताम् अदिषाताम्।

हन्यते अवधि अघानि, अघानिषाताम् अवधिषाताम् आहसाताम्।

हनश्च ग्रहश्च दृश् च अच्च हनग्रहदृशच् तस्मात्। सिश्च ड्यादिश्च सिड्यादि: तस्य। मित्त्वादादौ णित्त्वात् वृद्धि। इमौ बाधकोऽयम्। अस्ताविषातामित्यादि मिणि वृद्धि। पक्षे नेमिकाजिति इम्निषेध। स्तावितेति मिणि वृद्धि: पक्षे वेमस्हेतीम् वा। अन्यत् सुगमम्। स्मर्य्यते इति स्याद्यर्त्तृत इति गुण। एवम् अर्य्यते संस्क्रियते इति स्कु स्तु व्यामेवेति गुणनियमाभावे ऋद्रि. ॥९२२॥

तपोऽनुतापेऽर्थे इण् न स्यात् ढभावे। अन्वतप्तेति तनि इणो निषेधे क्यां सौ औदित्त्वादिमो निषेधे सेर्लोप। अनुतापे किम्? अतापि सूर्य्येण भूमि.। दीयते इति दाञ दान दो दाल देङा दामागै इति ङी ॥९२३॥

ञ च ण च ञ्णौ ञ्णावितौ यस्य स ञ्णित् ञ्णिच्चासौ क्रच्चेति ञ्णित्क्रत् ञ्णित् क्रच्च इण्च ञ्णित्क्रदिण् तस्मिन्। ञ्णितीत्यनेनैवेष्टसिद्धौ क्रदिति विशेषणं दरिद्रातेर्णपियनागमनिषेधार्थम्। अन्यथा लोपस्याप्यादेशत्वे आगमादेशयोर्मध्ये नखौ-

गृह्यते अग्राहि, अग्राहिषाताम् अग्रहीषाताम् ।

दृश्यते अदर्शि, अदर्शिषाताम् अदृक्षाताम् ।

शम्यते मोहो मुकुन्देन, अशमि अशामि, अशमिषाताम् अशामिषाताम्, अशमयिषाताम् अशामयिषाताम् ।

९२५ । भावे माद्यम् ।

भावे ७, माद्यम् १। ।

मस्याद्यं वचनं भावे प्रयुज्यते। मया भूयते, अभावि, बभूवे बुभूवे भाविता भविता। शम्यते मुनिना अशमि। अकामि अवामि आचामि। व्यश्रमि व्यश्रामि। अवधि। अजागारि। ञौ तु अजागरि अजागारि।

यानागमो विधिरिति न्यायात् ददरिद्र ... दरिद्र आलोप इति सूत्र बाधित्वा यनागमापत्ते। अदायीति दास्वरूपा‌त् तन् ञिणि तनो लोपे अनेन यन्। अदायिषातामिति आता व्या सि मिण् ञण् मिणोरभेदात् घण्। पक्षे स्यादीरिति ङि अदिषाताम् अघानीति हनतन् ञिणि तन्लोप। खिर्हौ घ इति हस्य घ' वृद्धि अघानिषातामित्यादि हन आता व्या सि मिणि हस्य घ वृद्धि। मिणो प्राप्तौ हन कित्सिरिति सै. कित्त्वे वनतनेति नलोप। पक्षे वधादेश'। गृह्यते इति ग्रहादित्वात् जि। अग्राहिषातामित्यादि मिणि वृद्धि। पक्षे इमि ग्रहेरिमो घं। अदर्शिषातामित्यादि मिणि गुण.। पक्षे औदित्वात् नेम् शङ्क्राजेति षङ् षढो क से इगुडुरिति सेः कित्त्वे न गुणः क्लिलादिति षत्वम्। शम्यते इति शमुभियंशमे ञि वृद्धि घटादिजनीति ह्रस्वः। शमि इति स्थिते यकि ञे र्लोप'। मोह इति अजग्रन्तकर्त्तुं कर्म्मत्वादुक्तकर्म्मणि प्रथमा अशमीत्यादि शमि इति स्थिते तन् ञिणि तल्लोपे ञौस्मीस्तु घंस्येति ह्रस्वो दीर्घस्य ञे र्लोप.। अशमिषा-तामित्यादि शमि आता व्या सि. ञग्रन्तत्वेन अजन्तत्वात् मिण्। ञौस्मीस्तु घंस्येति ह्रस्वे दीर्घस्य ञे र्लोप.। मिणोऽभावपक्षे इमि न ञे र्लोप' ॥ ९२४ ॥

अकर्म्मकाद्धातोरेव भावेत्यादि विभक्तयः स्युर्नतु सकर्म्मकात्, कृत्प्रत्ययास्तु सकर्म्मकादकर्म्मकाच्च भावे स्युः। तेन का दिशं गन्तव्यं सभा वा न प्रवेष्टव्य'

९२६। भनूज्ऽगिलम्भो वेन्मो र्नं लोपः।

भनूज् अगिलम्भ ६।, वा ।१।, इस्ञमी ७।, न लोप १।।

अनयोर्नलोपो वा स्यात् इस्ञमोः परयो'।

अभाजि अभञ्जि, अलाभि अलम्भि। गौ तु प्रालम्भि।

९२७। ढवत् ढघोऽढे।

ढवत् ।१।, ढघ १।, अढे ७।।

ढमेव घत्व प्राप्त ढघ', स च ढवत् स्यात् न तु ढे सति।

तथाच—क्रियमाणन्तु यत् कर्म्म स्वयमेव प्रसिध्यति।

क्वचित्व ग्रन्थस्य पाठ शिश्री शयनमित्यादि। भावे धात्वय। या विभक्तिर्भवितु मर्हति तस्या आद्य वचन स्यादित्यर्थ। तेन भूयते भूयेत भूयतामित्यादि। नन् धात्वर्थस्य वाच्यत्वे युष्मदस्मदोरवाच्यत्वात् सी-प्रभृतयो न स्यु एव धात्वर्थस्य द्वित्वादेरविवचाया द्विवचनबहुवचने न स्त इति पारिशेष्यादेवाद्य वचन भविष्यति किमनेनेति चेत् प्रक्रियैवेय गरीयसीति सूत्रविधान धात्वर्थस्य द्वित्वविवचया द्वैवाभ्या भूयते इत्यत्र द्विवचनप्रसक्तिनिरासार्थं वेति विद्यानिवास। भूयते इति भू सत्तायाम् अकर्म्मकत्वाद्भावे ते यक्। अभावीति तनि इणि वृद्धि। बभूवे इत्यादि भ्वोऽङ् ठ्गामिति अङ् वा इद परे नेच्छन्ति। भावितेत्यादि मिण् वा। शम्यत इणि समुभिर्यशमे ते यक्। अशमीति इणि ञ्णित्यन्ते गुडतोरिति वृद्धौ जनवध इति ह्रस्व। कम वमाचम वर्जनात् अकामि अवामि आचामि एषु न ह्रस्व'। आचमो वर्जनात् अचमीत्यत्र ह्रस्व। अमयमविश्रमस्तु वेति व्यश्रमि व्यश्रामि। एव मा अमि आमि अयमि अयामि। अवधीति वध हतौ जन वधेति ह्रस्व। अजागरीति जाग्रोऽणव्वीणिति गुणनिषेधे वृद्धि। णौ तु णौस मोस्तुघ'श्च जागुश्चेति वा दीर्घे अजागरि अजागारीति॥ ९२५॥

नास्ति गिर्यस्मिन् सोऽगि। अगिश्चासौ लम्भ चेति अगिलम्भ। भनूज च अगिलम्भ च भनूजगिलम्भ तस्य। अनयोर्नस्य लोप स्याद्वा इणि नमि च परे। अभाजीत्यादि भनूज धौ मोटने नलोपभावे वृद्धि। अलाभीत्यादि लभड्डौड यप्राप्तौ इणि परे नुण् वध इति नुणि अनेन नकारलोपे वृद्धि णमि भाज' भाज भनूज भनूज लाभ लाभ लम्भ लम्भम्। गौ तु इति उपसर्ग उपपदे सतीत्यर्थ.। अस्त्येव

सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्त्तुः कर्मकर्त्तेति तद्विदुः ॥

स्वयमेव भिद्यते काष्ठम् अभेदि ।

९२८ । कुषि-रन्जः श्यन्-पे वा रे ।

कुषि रन्ज ५।, श्यन् पे १॥, वा ।१।, रे ७। ।

कुष्यति कुष्यते रज्यति रज्यते ।

घट । पश्च इत्यादौ कर्म्मतोऽपि कर्त्तुर्बलवत्त्वात् कर्मकर्त्तरि कर्त्तृविहितकार्य्य-प्राप्तौ कर्मविहितकार्य्यार्थमाह ॥ ९२६ ॥

ढश्च तत् घश्चेति ढघ । आदौ ढ पश्चात् घः इत्यर्थः । कर्मणः कर्त्तृत्वविवक्षाया कर्मकर्त्ता स च ढवत् स्यात् न तु ढे कर्मणि सति । द्विकर्मकाणामेक-कर्मणि विद्यमाने कर्मान्तरस्य कर्त्तृत्वविवक्षा नास्तीत्यर्थ तेन याच्यते राजा स्वयमेव भूमिमिति न स्यात् । कर्मस्थभावधातूनामेव कर्मण कर्त्तृत्वविवक्षा यथा । पच्यते ओदन स्वयमेव भिद्यते काष्ठ स्वयमेवेत्यादि । आतिदेशिक-मनित्यमिति न्यायात् कर्त्तृस्थभावधातूना न स्यादिति बोध्यम् । तेन खाद्यते ओदन स्वयमेव गम्यते ग्राम॰ स्वयमेव इत्यादि न स्यात् । तथाच कर्मस्थ पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादय । बुधस्तु भाव कर्त्तृस्थ कर्त्तृस्थाश्च गमादय इति प्राञ्च । पच्यतेर्भावस्तण्डुलादीना विक्लित्तिस्तण्डुलादिष्वेव भवति न तु पाक-कर्त्तरि । एवं भिनत्त्यादेर्भावो भेदादि॰ काष्ठादिष्वेव न तु भेदादिकर्त्तरि । बुधेर्भावो ज्ञान शिष्येष्वेव न तु ग्रन्थादौ । एव गमादीना भाव पादचलनादि-र्गमनादिकर्त्तृष्वेव न तु ग्रामादावित्यर्थ । ढवदित्यनेन कर्मविहितमात्मनेपद गमादिकमतिदिश्यते न तु कर्मकर्त्तु॰ कर्मत्व विधीयते । तेनाकर्मकत्वात् भिद्यते काष्ठेन स्वयमेवेति भावे प्रत्यय स्यात् किञ्च एकक्रियाकर्मण कर्त्तृत्वं विवक्षते इति बोध्यम् । तेन पचत्योदन राध्यते स्वयमेवेत्यत्र न स्यात् । एव भिन्नप्रकरण-त्वात्तव्यादौ विषयेऽपि कर्मण॰ कर्त्तृत्व न विवक्ष्यते तेन कर्त्तव्य कटेन स्वयमेव इत्यादि न स्यात् । एकक्रियायामेकस्य कर्मत्व कर्त्तृत्वञ्च कथं सम्भवतीत्याह । क्रियमाणमित्यादि । क्रियमाण यत् कर्म तत् स्वैर्गुणैः स्वयमेव यदि प्रसिध्यति निष्पद्यते तदा तत् कर्मकर्त्तेति विदुर्जानन्ति बुधा इति शेष॰ । स्वैर्गुणैः कीदृशैः कर्त्तुः सुकरै॰ सुखकरैरित्यर्थ॰ ॥ ९२७ ॥

श्यन् च पश्च श्यन्पे । आभ्या रे विषये श्यन् परस्मैपदञ्च स्याद्वा कर्मकर्त्तरि ।

९२९। वेणजदुहः।

वा ।१।, इण् ।१।, अजदुह ५। ।

अजन्तात् दुहश्च इण् स्यात् वा ढघे। अकारि अकृत, अदोहि अदुग्ध।

९३०। न तप-रुधः सढ़-पच-दुहः।

न ।१।, तप रुध सढ पच दुह ५। ।

तपो रुधः सढ़ाभ्यां पचदुहाभ्यां च इण् न स्यात् ढघे। अतप्त, अरुद्ध। अपक्त आम्रः फलं, अदुग्ध गौर्दुग्धम्। अत एवानयोर्ढेऽपि ढघत्वम्।

कुष्यतीत्यादि कुष ग निष्कर्षे रे परे परस्मैपद श्यन् च वा। पचे ते यक्। रज्य-तीत्यादि रन्जौ रागे हसुङ् इति नलोप। रे किम्? अकोषि चुकुषे अराजि ररजे ररञ्जे च वेति कृतेऽपि रतनोर्यगिणावित्यनेनापीष्टसिद्धौ श्यन्विधानं कुष्यन्ती बाला स्वयमेव रज्यन्ती शाटी स्वयमेव इत्यत्र अप्यनी नित्यमिति नुमर्थम्॥ ९२८॥

अजन्ताद् दुहश्च इण् वा स्यात् तनि परे कर्म्मकर्त्तरि। वा ग्रहणं बाधकार-निवृत्त्यर्थम्। अकारीत्यादि इण्तनी लोपे वृद्धि। पचे ध्वा सि निर्मकामित नेम् इगुङुरिति से कित्त्वाद्गुणाभावे सेर्लोप। अदोहीत्यादि इणि गुण पचे गुहदुहदिहलिहामित्यनेन सेर्निषेधे सकोऽप्राप्तिपचे अदुग्धेति॥९२९॥

सह ढेन वर्त्तते यौ तौ सढ़ौ सढौ च तौ पचदुहौ चेति सढपचदुहौ। तपश्च रुधश्च सढपचदुहौ चेति तस्मात्। अतप्तेत्यादि ध्वा सि औदित्वान्नेम् सेर्लोप। अपक्काम इत्यादि काल आम्रश्च फल पचति गोपो गा दुग्ध दोग्धि इति स्थितम्। ततो आम्रश्च. स्वय फलमपक्त गौश्च स्वय दुग्धमदुग्ध इत्याम्रस्य गौश्च कर्म्मकर्त्तृत्वम्। अतएवेति सकर्म्मकपचदुहाभ्या कर्म्मकर्त्तरि इण् निषेधादेव अनयो कर्म्मान्तरे विद्यमानेऽपि कर्म्मकर्त्तृत्वम्॥९३०॥

९३१। सन श्रन्थ ग्रन्थ ब्रू कॄ गॄ दुह नम-भूषार्थाद् यक् च ञि स्नु श्रिमाढ़ात्त्वमिण्।

सन—भूषार्थात् ५।, यक् ।१।, च ।१।, ञि—माढात् ५।, तु ।१।, अमिण् ।१।

सनन्तादेरिण् यक् च न स्यात् ढघे, ञन्तादेस्तु मिण्-वर्जम्। चिकीर्षते अचिकीर्षिष्ट। श्रथ्नीते अश्रन्थिष्ट, ग्रथ्नीते अग्रन्थिष्ट। ब्रूते अवोचत। किरते अकीर्ष्ट, गिरते अगीर्ष्ट। दुग्धे अदुग्ध। नमते अनंस्त। तंसते अतंसिष्ट। कारयते, अचीकरत अकारिष्ट अकारयिष्ट। स्नुते अस्नाविष्ट अस्नोष्ट। श्रयते अशिश्रियत अश्रायिष्ट अश्रयिष्ट। आहते आवधिष्ट आघानिष्ट आहत।

सन् सनन्त। भूषा अर्थो यस्य स भूषार्थ। सन् च श्रन्थश्च ग्रन्थश्च ब्रूश्च कॄश्च गॄश्च दुहश्च नमश्च भूषार्थश्चेति तस्मात्। ञिर्ञ्यन्त.। मे आत्मनेपदेऽढोऽकर्म्मक माढ। ञिश्च स्नुश्च श्रिश्च माढश्चेति तस्मात्। न मिण् अमिण्। सनन्तादेरिण् यक् च न स्यात् इणोऽभिन्नत्वेन मिण्पि न स्यात् ढघे। ञन्तादेस्तु मिण् भिन्नः इण् यक् च न स्यात् मिण् तु स्यादेवेत्यर्थ। चिकीर्षते इति करोते सनन्तात् ते यको निषेधे आत्मिककर्त्तृत्वात् शप्। इति घे शप्रे इत्यत्र व्याख्यातम्। अचि-कीर्षिष्टेति तनि इणो निषेधे ध्या सि मिणोऽपि निषेधे वसोऽरस्येतीम्। न च सकृद्गतौ विप्रतिषेधौ यद्बाधित तद्बाधितमेवेति न्यायात् सिबाधकस्य इणोऽपि निषेध पुन कथ ध्या सिरिति वाच्य न्यायानामसार्वत्रिकत्वात्। अतएव शिष्टपद-साधनायैव न्याय. स्वीक्रियते नत्वनिष्टार्थमिति सम्प्रदाय.। श्रथ्नीते इति श्रन्थ ग मोचने ते यको निषेधे आत्मिककर्त्तृत्वात् श्ना श्नाद्योरिति ई हसुङ इति न लोप। अश्रन्थिष्टेति तनि इणो निषेधे सि. एव ग्रन्थकिग दर्भे ग्रथ्नीत अग्रन्थिष्ट। मैत्रे-यस्तु श्रथिङ शैथिल्ये ग्रथिङ जैह्म्ये इति भौवादिकौ मत्वा श्रन्थते ग्रन्थते इति स्वयमेवोदाहरति। ब्रूते श्लोक स्वयमेव ब्रूतञ्जुक्तौ ते यको निषेधे शप् शपो लुक्। अवोचतेति तनि इणा निषेधेऽरविषये वचादेश्चे वक्ष्यतेति ङे वोचादेशः। किरते इति कॄश विक्षेपे ते यको निषेधे श.। अकीर्ष्टेति तनि इणो निषेधे सिः

९३२। न्यादिजान्ताढ़गत्यर्था मुख्ये ढे ढत्वमाप्नुयुः । गौणे याचादयोऽन्ये तु यथेष्टं द्विढ़धुष्विति ॥

न्यादि-गत्यर्था १।॥, मुख्ये ७।, ढे ७।, ढत्व २।, आप्नुयु क्रियापद गौणे ७।, याचादयः १।॥, अन्ये १।॥, तु ।१।, यथेष्ट २।, द्विढधुष् ७।॥, इति ।१। ।

निन्ये विजनमजागारि रजनिमगामि मुदमयाचि सम्भोगम् ।

स्याद्यृहद्दुरिति इमोऽभावपक्षे इगुडुरिति से कित्त्वे इरि दीर्घं । एव गृम्न निगरणे गिरते अगीर्ष्ट । दुग्धे इति दुहलञो दुहि ते यको निषेधे शप् शपो लुक् । अदुग्ध इति तनि इणो निषेधे गुहदुहदिहेति सकोऽप्राप्तिपक्षे सेर्निषेध । किञ्च दुहधातो पूर्वेणैव इण् निषेधे सिद्धेऽत्र ग्रहण यक्निषेधार्थम् । नमते इति नमौ शब्दनत्यो ते यको निषेधे शप् । नमतिरिहान्तर्भूतण्यर्थ । तेन शिशुर्या शाखा नमयति सा शाखा स्वयमेव नमते इत्यर्थ । अनस्तेति तनि इणो निषेधे स्या सि । तसते इति तसि कलङ्कृतौ ते यको निषेधे शप् । अतसिष्टेति इणो निषेधे सि । कारयते इति कृञ ञि कारीति स्थिते ते यको निषेधे शप् । अचीकरतेति कारि- तन् इणो निषेधे ञिश्रीत्यङ् । अङो नित्यत्वेऽपि विधिबलादातो य्यन्वमितिवत् ञ्रादेस्तु मिण् वर्जमिति वचनेन मिणः प्राप्त्यनुरोधात् ञ्रन्तश्रिभ्या पक्षे स्या सि । अकारयिष्टेति मिणोऽप्राप्तिपक्षे इमि ञेर्न लोप अकारिष्टेति मिणि ञेर्लोप । दुर्गसिंहस्तु ञ्रन्तकृञो कर्त्तृस्थ भावत्वात् कर्म्मकर्त्तृत्वाभावे यगादिर्न स्यादेव आत्मनेपदन्तु फलवत् कर्त्तृकत्वादित्याह । वस्तुतस्तु प्रेरणावचनयोरपि कर्म्मस्थत्वं सम्भवतीति यगादिनिषेध सफल । स्नुते इति ष्णुल प्रस्नुत्या ते यको निषेधे शप् शपो लुक् । अस्नोष्टेत्यादि मिणोऽप्राप्तिपक्षे स्नुक्रमोऽमे इति नियमान्न इम् । मिण्- पक्षे वृद्धि । स्नुनमो परप्रयोज्यत्वे न स्यात् । यथा प्रस्नौति गौर्दोग्धु कौशलेन नमति शाखाभारेण श्रयते इति श्रिञ सेवने ते यको निषेधे शप् । अश्रायिष्टे- त्यादि अङो नित्यत्वेऽपि मिण् प्राप्त्यनुरोधात् पक्षे स्या सि मिणि वृद्धि । मिणो ऽप्राप्तिपक्षे इम् । आहते इति हन ते यको निषेधे शप् शपो लुक् वनतनेति न लोप । आहतेत्यादि तनि इणो निषेधे स्या सि मिणोऽप्राप्तिपक्षे से कित्त्वे वनतनेति न लोपे सेर्लोप मिण् पक्षे तु ञ्णिर्हेघ इति हस्य घत्वे वृद्धि. आङ् पूर्व- हन्तेरकर्म्मकादात्मनेपदविधानात् सकर्म्मकोऽप्यय साढ अकर्म्मकस्य कर्म्मकर्त्तृत्वा- सम्भवात् । आहते शत्रु स्वयमेवेत्यर्थ । साढात् किम्? हन्यते शत्रु. स्वयमेव अघानि अत्र यगिणौ स्यातामेव । द्विकर्म्मकेभ्य कर्म्मणि वाच्ये प्रत्ययोत्पत्तौ मुख्य गौण- मुभय वा कर्म्म उक्त भवतीति सन्देहे व्यवस्थामाह ॥९३१॥

गोपी हावमकार्य्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥

इति ढ भाव पादः ।

नास्ति ढ कर्म्म यस्य सोऽढ । अढश्च गत्यर्थश्च अढगत्यर्थौ । ञ्यन्तौ च तौ अढगत्यर्थौ चेति ञ्यन्ताढगत्यर्थौ । न्यादयश्च ञ्यन्ताढगत्यर्थौ च ते द्विकर्मकधातुषु मध्ये न्यादयो नी वह हृदण्डि ग्रह क्रुष मन्थ मुष पचाद्या नव । ञ्यन्ताकर्मका ञ्यन्तगत्यर्थाश्च धातवो मुख्ये ढे कर्म्मणि वाच्ये ढत्यम् कर्म्मप्रत्यय प्राप्नुयु । याचादयो याञ्चार्थ दुह चि प्रच्छ रुध ब्रू शास जीत्यष्टौ धातवो गौणे कर्मणि वाच्ये कर्म-प्रत्यय प्राप्नुयु । अन्ये तु ञ्यन्ता शब्दार्थ अशनार्थ ग्रह क्रुष मुह हृ कृ इत्यष्टौ धातवो यथेष्ट मुख्ये कर्मणि वाच्ये गौणे कर्मणि वाच्ये वा कर्मप्रत्यय प्राप्नुयुरिति व्यवस्था । निन्ये इत्यादि । अनन्तेन गोपी विजन निन्ये अत्र गोपीति मुख्यम् कर्म उक्तम् । अनन्तेन गोपी रजनिम् अजागरि । देशाध्वकालेत्यादिना रजने कर्मत्वे सकर्मकस्यापि जागधातो स्वभावादकर्मकत्वात् अञ्यन्तकर्त्तुर्गोप्या: कर्मत्वम् । ततश्च प्रेरणक्रियाया मुख्यम् कर्म गोपीत्युक्तम् । अनन्तेन गोपी मुद-हर्षम् अगमि प्रापितेत्यर्थ: । अत्रापि गोपी मुख्यम् कर्म उक्तम् । अनन्तेन गोपी सम्भोगम् अयाचि अत्र गोपीति गौणम् कर्म उक्तम् । यथेष्टमाह । अनन्तेन गोपी हावमकार्य्यत अत्र गोपीति मुख्यम् कर्म उक्तम् । अनन्तेन एना गोपी भावश्च अकार्य्यत अत्र भाव इति गौणम् कर्मोक्तम् । क्तप्रत्ययेषु अपि एवम् । यथा तेन गावो वन नीता शायिता शिशवो निशाम् । सन्तोष गमिता गोप्यो यशोदा याचिता घृतम् । प्रणाम कारितो ब्रह्मा ब्रह्माण कारिता स्तुति । यथेष्टमिति कस्यचिदनुरोधादुक्तम् । सर्वत्र ञ्यन्ताना प्रयोज्यकर्मैवोक्त भवतीति पाणिनिसर्ववर्म क्रमदीश्वरा । एव द्विकर्मकाणामेककर्मप्रयोगे तदेवोक्त भवति यथा नीयते ग्राम याच्यते भूमिरित्यादि । अकर्मकास्तु—सत्ताजीवनदर्पभीतिशयन-क्रीडानिवासच्युया व्यक्तध्वाननभोगतिस्थितिजरालज्जाप्रमादोदये । उन्मादे च पला-यनभ्रमणयो व्यानौ च्यवे खोटने, लोहे धावनयुद्धशुद्धिदहने शान्तौ प्लुतौ मज्जने । दीप्तौ जागरशोषवक्रगमनोत्साहे स्मृतौ सश्रये, ग्लानौ मन्दगतौ च नृत्यपतने चेष्टा-क्रुधोरोदने । वृद्धौ छावकृतौ च सिद्धिविरतौ हर्षोपवेशे बले, कम्पोद्वेगनिमेष-खड्गयतनखेदे धवोऽकर्मका । दौर्बल्यादिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु धातव । वाचका भावमात्रस्य यतस्तस्मादकर्म का । कौटिल्यादेषु चार्थेषु प्रोक्ता ये ते तु धातव । यद्यप्यकर्म का: स्युस्तद्वत्कृत्या सकर्म का । इति । सकर्म काश्च कर्माविव-

९३३ । भवद्भूत-भव्ये त्रिश्‌: क्याद्याः ।

भवत् भूत भव्ये ७।, त्रिश ।१।।।, काद्या १।।। ।

क्याद्याः त्रयस्त्रिस्त्रिसः क्रमाद्वर्त्तमानातीतभविष्यत्सु कालेषु स्युः ।

शेते स चित्तशयने मम मीनकुर्म-
कोलोऽभवन्नृहरिवामनजामदग्न्यः ।
योऽभूद्बभूव भरताग्रजकृष्णबुद्धः
कल्कौ सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥

चायामकर्मका भवन्ति । तथाच गोयीचन्द्र । धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोप सग्रहात् । प्रसिद्धेरविवचात कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति । धात्वर्थेन सह कालग उपसग्रहादित्यर्थ । क्रमेणोदाहरणानि । नदी वहति चरतीत्यर्थ । अयर्यति व्याध । भवति घट' । आहते जन' । तपस्यति मुनिरित्यादि ॥ ९३२ ॥

इति ढभावपाद. ।

भवश्च भूतश्च भव्यश्च तत् भवद्भूतभव्य तस्मिन् । अत काले इति विशेष्य' पद-मध्याहार्य्य' भवन्निति वर्त्तमाने शतुर्विधानाद्वर्त्त'मान. । भूत इति अतीते क्तवि-धानादतीत. । भव्यो भविष्यत्काल सामान्यकाले तव्यादिविधानादिह भविष्यत् काले य । ननु एको नित्यः कालस्तस्य भूतत्व भविष्यत्त्वञ्च कथ सम्भवतीति चेत सत्य क्रियाया भूतत्वभविष्यत्त्वाभ्या कालस्य भूतत्वभविष्यत्त्वे उपचारात् । एक स्याप्याकाशस्य घटाकाशपटाकाशादिभेदवत् । आरब्धपरिसमाप्तिर्वर्त्त'मानः । यथा महाभारत पठति । सोऽपि चतुर्विध । यथा प्रवृत्तोपरतश्चैव वृत्ताविरत एव च । नित्यप्रवृत्ति सामीप्यो वर्त्त'मानश्चतुर्विध. । मास न खादति आदौ प्रवृत्त' मांसभोजन निवर्त्त'यतीत्यर्थ । इह कुमारा. क्रीडन्ति तदानीन्तनक्रीडना-भावेऽपि पूर्वक्रीडाया बुद्धौ वर्त्त'मानत्वात् । पर्वतास्तिष्ठन्ति नित्यप्रवृत्तत्वात् । किञ्च पर्वताना स्थितेर्वर्त्त'मानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्या सम्बन्धविवचया पर्वतास्तस्थु पर्वता. स्थास्यन्तीत्यपि स्यात् । सामीप्यो द्विविधः भूतः भविष्यञ्च । भूतसामीप्यो

९३४। क्वौ स्मेनातीते।

क्वौ ।१।, स्मेन ३।, अतीते ७।।

स्मेन योगे अतीते काले क्वौ स्यात्।

हन्ति स्म रावणं रामः।

यथा कदा आगतोऽसीति प्रश्ने अध्वखेदादेवर्त्तमानत्वात् एषोऽहमागच्छामीति आगतोऽपि वदति भविष्यत्सामीप्यो यथा कदा गमिष्यसीति प्रश्ने एषोऽहं गच्छामीति गमनाय क्रियमाणोद्यमोऽपि वदति। खौगीटीनां विशेषं वक्ष्यतीति तां विहायोदाहरन् दशावतारान् कीर्त्तयति शेते इत्यादि। यो मीनकूर्मकोलोऽभवत् नृहरिवामनजामदग्न्योऽभूत् भरताग्रजकृष्णबुद्धो बभूव कल्की भविता स तानरीन् प्रहरिष्यते च स मम चित्तशयने शेते इत्यन्वयः। मीनकूर्माभ्यां सहितः कोलः मीनकूर्मकोल इति मध्यपदलोपी समासः पृथक्साहित्यात् मीनकूर्मावभवतां कोलश्चाभवदित्यर्थः। एवं नृहरिवामनाभ्यां सहितो जामदग्न्यः। भरताग्रजकृष्णाभ्यां सहितो बुद्ध इति विग्रहः। अन्ये तु अद्यभवोऽद्यतनः स च पूर्वापरनिशायामो दिनेनाद्यतनं विदुरिति पारिभाषिकः। अद्यतनेऽतीते टी स्यात्। अद्याभूदवलोकनं मृगदृशः। अनद्यतनेऽतीते घी। अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् इति रघौ। अनद्यतने परोक्षेऽतीते ठौ। यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच। अत्यन्तापह्नवे चित्तविक्षेपे च ठो। यथा त्वं मया कलिङ्गे दृष्टोऽसि इत्युक्तौ नाहं कलिङ्गं जगाम। रचितलु कलिङ्गशब्दं नित्यबहुवहुवचनान्तमाह। चित्तविक्षेपे यथा सुप्तोऽहं किम्? विललाप मत्तोऽहं किम् विचचार इत्याह। किञ्च अभूत् नृपो विबुधसखः इति भट्टिः। स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशदिति माघः। इत्यादावनद्यतनेऽपि टीदर्शनात्। एवम् अद्यावदद्दशमुखैर्दशकन्धरोऽसाविति भट्टिः। इत्यादावद्यतनेऽपि घीदर्शनात्। एवञ्च व्यातेने किरणावलीमुदयनः सत्तर्कतेजोमयीम् इत्याचार्यः। इत्यादावपरोक्षेऽपि ठीदर्शनादेतान्यनेनोपेक्षितानि। ततश्च चिरातीते निकटातीते वा परोक्षे अपरोक्षे वा घीटीठाः स्युरिति। एवम् अद्यतनभव्ये डौ दूरभव्ये तीति सम्प्रदायः। श्वो भविता। वर्षान्तरे भविष्यति सुखम्॥ ९३३॥

स्मेन योगे अतीते क्वौ स्यात्। एवं प्रश्नोत्तरवचने ननुना योगे अतीते क्वौति वक्तव्यम्। अभूत् किम्? घटः ननु भवति॥ ९३४॥

९३५। यावत्-पुराभ्यां भव्ये।

यावत् पुराभ्या ३॥, भव्ये ७।।

यावद्भवति कल्की, पुरा दृश्यते कल्की।

९३६। कदा-कर्हिभ्यां वा।

कदा-कर्हिभ्या ३॥, वा ।१।।

कदा पश्यामि गोविन्द, कर्हि द्रक्ष्यामि शङ्करम्।

९३७। किम्भिर्लिप्सायाम्।

किम्भि ३॥, लिप्सायाम् ७।।

डतरडतमत्यन्तकिमोरूपैर्योगे भव्ये कौ वा स्यात् लिप्सायाम्। कतरः कतमः को वा भिक्षां रास्यति राति वा।

९३८। लिप्स्यसिद्धौ।

लिपस्यसिद्धौ ७।।

लिप्स्येनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ सत्यां भव्ये कौ वा स्यात्। यो भिक्षा ददाति दास्यति वा स स्वर्गं याति यास्यति वा।

आभ्या योगे भव्ये कौ स्यात्। निकटागामिके पुरा तत्साहचर्य्यात् यावदित्य-व्ययमेव। तेन यावत् दास्यति तावत् भोक्ष्यते अत्र न स्यात्॥ ९३५॥

आभ्या योगे भव्ये कौ वा स्यात्॥ ९३६॥

लभ्‌ मिच्छा लिप्सा। रास्यतीति रा-दाने॥ ९३७॥

लभ्‌ मिष्यते यत्तत् लिप्स्यम्। तेन सिद्धिर्लिप्स्यसिद्धिः पृथग्योगात् किम्भिरिति नानुवर्त्तते॥ ९३८॥

९३९। ग्यर्थाशंसयोः।

ग्यर्थाशंसयो ७॥।

ग्या अर्थे प्रेष्यादौ आशंसायाञ्च भव्ये कौ वा स्यात्। गुरुश्चेदायाति आयास्यति वा, अथ त्वं वेदमधीष्व वयं तर्क-मधीमहे।

९४०। जात्वपिभ्यां सदा क्षेपे।

जातु अपिभ्या ३॥, सदा ७, क्षेपे ७।

जातु निन्दसि गोविन्दमपि निन्दसि शङ्करम्।

९४१। कथमा खौ च वा।

कथमा ३।, खौ।१।, च।१।, वा।१।

कथं निन्दस्यजं, निन्देःशम्भु, देवीं निनिन्दिथ।

९४२। किम्भिः खौ-त्यौ।

किम्भि ३॥, खौ त्यौ १॥।

को निन्दिष्यति लक्ष्मीशं निन्देत् कतर ईश्वरम्।

ग्या अर्थ ग्यर्थ। वक्ष्यमाणग्यर्थेषु विध्यादिषु भव्ये प्रेष्यप्राप्तकालानुमतय एव गृह्यन्ते। आशंसा आशी। अधीष्वेति प्रेष्यादौ आशंसायां वा गौ। पक्षे अधीषे इति कौ च। अधीमहे इति पक्षे अध्ययामहे इति गौ च। आशंसाया शीघ्रार्थैर्भव्ये तौ नित्यमिति वक्तव्यम्। दृष्टिश्चेदायास्यति चिप्रं क्षेत्रे धान्यं वप्स्यामि। अत्र नान्या विभक्ति ॥ ९३९ ॥

सदा शब्दस्योभयार्थत्वात् जात्वपिभ्यां योगे सर्वेषु कालेषु गर्हायां नित्यं कौ स्यादित्यर्थः। सर्वेषु कालेष्वित्यधिकार.। जातु कदाचित् ॥ ९४० ॥

कथ शब्देन योगे सर्वेषु कालेषु कौख्यौ वा स्त. गर्हायाम्। कथं निन्दसीति कथं शब्दस्य त्रिषु सम्बन्ध. ॥ ९४१ ॥

डतरडतमप्रत्ययान्तस्य किमो रूपैर्योगे सर्वेषु कालेषु खौ-यौ स्याता गर्हायाम्। विभाषाद्वयान्त.पाठात् नित्यम् ॥ ९४२ ॥

६४३ । अन्यैश्चाश्रद्धामर्षे ।

अन्यै ३।।।, च ।१।, अश्रद्धामर्षे ७। ।

किङ्किञ्च [६३७]

न श्रद्दधे मर्षये नो यत् स गर्हिष्यते हरिम् ।
हर गर्हेत को निन्देत् विष्णु निन्दिष्यतीश्वरम् ॥

६४४ । किंकिलास्त्यर्थाभ्यां तौ ।

किंकिल अस्त्यर्थाभ्या ३॥, तौ ।१। ।

त्व किंकिल हृषीकेश निन्दिष्यसि, न मस्यसे ।
महादेव चास्ति नाम श्रद्दधे नो न मर्षये ॥

६४५ । जातु-यद् यदा-यदिभिः खौ ।

जातु यद् यदा यदिभि ३।।।, खौ ।१। ।

एभिर्योगे अश्रद्धामर्षे सदा काले खौ स्यात् ।
न मर्षये श्रद्दधे नो जातु निन्देत् जनार्दनम् ॥

श्रद्धा सम्भावना मर्ष क्षमा। श्रद्धाया अभाव अश्रद्धम्। मर्षस्याभाव अमर्ष अश्रद्धञ्च अमर्षञ्च अश्रद्धामर्ष तस्मिन्। किङ्किञ्चेति वृत्ति। डतरडतमक्यन्तस्य किमोरूपैरन्यशब्दैश्च योगे सर्वेषु कालेषु खौत्यौ स्तोऽश्रद्धामर्षेऽर्थे। स जनो यत् हरि गर्हिष्यते हर गर्हेत तदह न श्रद्दधे। को जनो विष्णु निन्देदीश्वर निन्दिष्यति तदह न मर्षये इत्यन्वय ॥ ६४३ ॥

किम पर किल किंकिल। अस्त्यर्थोऽस्ति भवत्यादि। आभ्या योगे सर्वेषु कालेषु तौ स्यादश्रद्धामर्षे। त्वमित्यादि त्व किंकिल निश्चित हृषीकेश निन्दिष्यसि तदह न श्रद्दधे न मर्षये नाम सम्भावनायां महादेवञ्च न मस्यसे अस्ति एवमप्यस्ति तदहमिद सम्भावयामि त्वा न श्रद्दधे न मर्षये च इत्यर्थ। केचित्। किम् किल इति द्वौ शब्दावन्यरहितौ व्यवहितौ च तेन किम् क्रमिष्यति किलैष वामन इति माघ इत्याहु ॥ ६४४ ॥

जातुश्च यद् च यदा च यदिश्च ते तैर्योगे सर्वेषु कालेषु खौ स्यादश्रद्धामर्षे। न मर्षये इत्यादि भवान् जातु कदाचिदपि जनार्दनं निन्देत् तन्न श्रद्दधे न मर्षये इत्यर्थः। एवं यत् निन्देत् यदा निन्देत् यदि निन्देदिति ॥ ६४५ ॥

৯৪৬। যচ্চ যত্রাভ্যাং ক্ষেপচিত্রে চ।

যচ্চ যত্রাভ্যা ৩॥, ক্ষেপচিত্রে ৭।, চ।১।।

যচ্চ নিন্দেত্ বিভুং গর্হে চিত্রং শ্রদ্ধাং ন মর্ষয়ে।

৯৪৭। চিত্রে ত্যযদিনা।

চিত্রে ৭।, তী।১।, অ-যদিনা ৩।।

যদি-বর্জিতেন শব্দমাত্রেণ যোগে চিত্রে গম্যে সদা তী স্যাত্।

চিত্রং দ্রক্ষ্যতি নামান্ধঃ কৃষ্ণং পশ্যেত্ যদীশ্বরম্॥

৯৪৮। বাঢ়েঽপ্যুতাভ্যাং খী।

বাঢে ৭।, অপি উতাভ্যা ৩॥, খী।১।।

অপি হন্যাদঘ শম্ভুরুত দুঃখ জয়েদজঃ।

৯৪৯। প্রৌঢ্যা সম্ভাবনে।

প্রৌঢ্যা ৩।, সম্ভাবনে ৭।।

প্রৌঢ়িঃ সামর্থ্যম্। সম্ভাবনং ক্রিয়াসু যোগ্যতাধ্যবসায়ঃ প্রৌঢিহেতুক-সম্ভাবনোপাধিকেঽর্থে বর্ত্তমানাত্ ধোঃ সদা খী স্যাত্। অপি হিংস্যাত্ জগন্নাথো মহাপাতকপঞ্চকম্।

যচ্চশ্চ যত্রশ্চ তৌ তাভ্যাম্ অশ্রদ্ধামর্ষে চেতি বৃত্তি। যচ্চ যত্র ইত্যেতাভ্যা যোগে ক্ষেপে চিত্রেঽশ্রদ্ধামর্ষে চ সর্ব্বেষু কালেষু খী স্যাত্। ক্ষেপো গর্হা। চিত্রমাশ্চর্য্যম্। জনো বিভু যচ্চ নিন্দেত্ তদহ গর্হে তচ্চিত্র তত্র শ্রদ্ধা ন করোমি তদহ ন মর্ষয়ে ইত্যর্থ। এব যত্র নিন্দেদিতি॥ ৯৪৬॥

অন্ধ' কৃষ্ণ দ্রক্ষ্যতি নাম সম্ভাবনায়াং তচ্চিত্রম্। অযদিনা কিম্? অন্ধঃ কৃষ্ণ যদি পশ্যেত্তচ্চিত্রম্। অত্র খীপ্রয়োগ' দর্শয়তা যদিনা যোগে চিত্রে গম্যে সদা খী স্যাদিতি সূচিতম্॥ ৯৪৭॥

অতিশয়ার্থে বর্ত্তমানাভ্যামপ্যুতাভ্যা যোগে সর্ব্বেষু কালেষু খী স্যাত্। শম্ভুরঘম্ অপি হন্যাত্ পাপহননেঽতিযোগ্য ইত্যর্থঃ। অজ দুঃখম্ উত জয়েত্ দুঃখজয়েঽতিযোগ্য ইত্যর্থ'॥ ৯৪৮॥

অপি হিংস্যাদিতি জগন্নাথ, সামর্থ্যান্মহাপাতকপঞ্চকহিংসায়া যোগ্য ইত্যর্থঃ॥ ৯৪৯॥

९५० । श्रद्धार्थैर्वाऽयदि ।

श्रद्धार्थैं ३॥, वा ।१।, अयदि ७। ।

श्रद्दधेऽज भजेः प्राणैर्भक्ष्यसेऽज बभक्थ तम् ।

९५१ । भव्ये वा फल हेत्वोः ।

भव्ये ७।, वा ।१।, फल हेत्वो ७॥ ।

श यायाच्चेन्नमेदीश श्रीश नंस्यति यास्यति ।

९५२ । कामोक्तेऽकच्चिति ।

कामोक्तै ७।, अकच्चिति ७। ।

काम भजेत् भवान् भर्गं कच्चिदर्चिष्यते शिवम् ।

९५३ । गौ चेच्छार्थैः ।

गौ ।१।, च ।१।, इच्छार्थैं ३॥ ।

इच्छामि, सर्वं सेवेत श्रीपति सेवता भवान् ।

कामोक्त इति किम् ? इच्छन् करोति ।

न यद् अयद् । श्रद्धार्थैर्योगे प्रौक्षा सम्भावने सर्वेषु कालेषु खौ स्याद्वा न तु यच्छब्द प्रयोगे। श्रद्दधे इत्यादि। त्व प्राणै सामर्थ्यैरज भजे अद्य श्रद्दधे । पचेऽज भक्ष्यसे त बभक्थ इति यथाकाल विभक्ति । अयदि किम् ? श्रद्दधेऽज भवान् प्राणैर्भजेत् यत् पुरुषोत्तम पूर्वेण नित्यम् ॥ ९५० ॥

वाग्रहण परत्र वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । फलक्रियाया हेतुक्रियायाश्च वर्त्तमाना द्धातोर्भव्ये खौ वा स्यात् । जन ईश नमेच्चेत् श कल्याण यायात् प्राप्नुयात् । ईशनमस्कारो हेतु कल्याणप्राप्तिफलम् । पक्षे श्रीश नस्यति चेत् श यास्यति । भव्ये कि ? हन्ति पलायते ॥ ९५१ ॥

मण्डूकप्लुताधिकारात् सदेत्यनुवर्त्तते । कामोक्तिरिच्छाप्रकाश । तस्मिन्नर्थे सर्वेषु कालेषु खौ स्यान्न तु कच्चिच्छब्दप्रयोगे। काम भजेदित्यादि। भवान् काम यथेष्टं यथा स्यात् तथा भर्ग शिव भजेदिति वक्तुरिच्छया एतद्वाक्यम्। अकच्चि दिति कि ? कच्चिदर्चिष्यते शिवम् इति कच्चिच्छब्देन वक्तुरिच्छा व्यज्यते तथा च कच्चित् कामप्रवेदने इत्यमर. ॥ ९५२ ॥

६५४। विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाध्येषण-संप्रश्न-प्रार्थना-प्रेष्य-प्राप्तकालादौ।

विधि—प्राप्तकालादौ ७।।

सदा। यागं कुर्य्यात्, इह भुञ्जीत भवान् इह शयीत भवान्, पुत्रमध्यापयेत् भवान्, किं भो वेदमधीयीय उत तर्कमधीयीय, भो भोजनं लभेय, प्रेषितस्त्वं गच्छेः, प्राप्तस्ते कालस्तपः कुर्य्याः। एवं गौ।

६५५। समर्थनाशिषोर्गौ।

समर्थन आशिषो ७॥, गौ।१।।

सिन्धुमपि शोषयाणि।

इच्छार्थैर्योगे सर्वेषु कालेषु कामोक्तौ खौ गौ च स्यात्। इच्छामीत्यादि अह-मिच्छामि भवान् शर्वं सेवेत श्रीपतिं सेवतां वा। पृथग्योगात् क्वचित् योगेऽपि इच्छामि कश्चित् सेवेत श्रीपतिं सेवतां भवानिति कश्चित् इच्छन् करोतीति इच्छावान् य स करोतीत्यर्थ। अत्र वक्तुरिच्छा नास्तीति न खौगौ॥ ६५३॥

विधिश्च निमन्त्रणञ्च आमन्त्रणञ्च अध्येषणञ्च सम्प्रश्नश्च प्रार्थना च प्रेष्यञ्च प्राप्त-कालादिश्चेति तस्मिन्। सदेति वृत्ति। एष्वर्थेषु सर्वेषु कालेषु खौ गौ च स्यात्। अप्राप्तप्रापको विधि। यथा यागं कुर्य्यादिति। निमन्त्रणमामन्त्रणञ्च नियो-जनविशेष तत्र यस्याकरणे प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रण यथा इह भुञ्जीत भवानिति यस्याकरणे प्रत्यवायो न स्यात्तदामन्त्रणं यथा इह शयीत भवानिति निमन्त्रणा-मन्त्रणयोर्भेद.। सत्कारपूर्वकनियोजनमध्येषणम्। यथा पुत्रमध्यापयेद्भवानिति। सम्प्रश्न जिज्ञासा। यथा किं भो वेदमधीयीय ? इति। प्रार्थना याञ्जा यथा भो भोजनं लभेय अहम् इति शेष। कर्म्मणि प्रेषण प्रेष्य यथा प्रेषितस्त्वं गङ्गां गच्छेरिति। तत्क्रियोचितकाललाभ. प्राप्तकाल यथा प्राप्तस्ते कालस्तपः कुर्य्या. इति। आदि-शब्दादनुमतौ च यथा श्राद्धमहं करिष्ये इति प्रश्ने कुरुष्व इति अनुमतौ ख्या न प्रयोग.। एवं गौति यागं करोतु इह इत्यादि॥ ६५४॥

इष्टार्थसाशंसनमाशी.। जीवतु भवानित्यादि॥ ६५५॥

৯৫৬। তু-হ্যোস্তাতঙ্ বাশিষি।

তু-হ্যো ৭॥, তাতঙ্ ।১।, বা ।১।, আশিষি ৭।।

পাতু পাতাত্ বা শিবঃ, পাহি পাতাত্ বা শিব।

৯৫৭। মুহুর্ভৃশার্থে হি-ত-স্ব-ধ্বম্।

মুহুর্ভৃশার্থে ৭।, হি-ত স্ব-ধ্বম্ ।১॥।

পৌনঃপুন্যে অতিশয়ে চার্থে সদা কালে ম্যা হি ত স্ব ধ্ব স্যুঃ মুহুর্ভৃশং বা লুনাতি লুলাব লুবিষ্যতি বা, লুনীহি লুনীত লুনীষ্ব লুনীধ্বম্।

৯৫৮। মাস্মেন ঘী-হ্যৌ।

মাস্মেন ৩।, ঘী হ্যৌ ১॥।

মাস্মশব্দেন যোগে সদা ঘীহ্যৌ স্তঃ। মাস্ম ভবদ্দুঃখং মাস্ম ভূত্ শোকঃ।

তুহ্যোস্তাতঙ্ বা স্যাদাশিষি সর্বাবয়বাদেশোঽয়ম্। তেন ঙিত্ত্বেঽপি নান্ত্যস্য স্থানে। কিঞ্চাস্য ঙিত্ত্বং -ভবান্ রাজত্ব কুরুতাদিত্যাদাবগুণার্থম্। বশ কান্তৌ ভবান্ স্বর্গমুষ্টাদিত্যাদৌ জিপ্রাপ্ত্যর্থঞ্চ ॥৯৫৬॥

পৌনঃপুন্যে অতিশয়ে চার্থে সর্বেষু কালেষু লিঙ্গে যুষ্মদি অস্মদি চ প্রযুজ্যমানে তেষামেকত্বে দ্বিত্বে বহুত্বে চ ম্যা হি ত স্ব ধ্বমিতি চত্বারি বচনানি স্যুরিত্যর্থং তত্রায় বিশেষ। কর্ত্তরি বাচ্যে পরস্মৈপদিনো হি ত ইতি দ্বয়ম্ আত্মনেপদিন স্বধ্বমিতি দ্বয়ম্ উভয়পদিনশ্চত্বারীতি। ক্রিয়াসমুচ্চয়ে সত্যেবায় বিধিরিতি বক্তব্যম্। তথাহি পুরীমবস্কন্দ লুনীহি নন্দন মুষাণ রত্নানি হরামরাঙ্গনা। বিগৃহ্য চক্রে নমুচিদ্বিষো বলী য ইত্থমস্বাস্থ্যমহর্দিবং দিব ইতি মাঘ। স্বমট দ্যামটাট্যোর্বীমিত্যটন্যোঽতিপাবনা.। যূয়মাদৌ বিজানীত মনোবৃত্তিং শুভা মম। রসাতুত্তর দীপ্যস্ব ধ্বান্তং নহি নভো মম। ইতীহমানাস্তম্ভাশীর্হন্তি স্মাতু ঘটস্ব মে ইতি ভট্টি.। কেচিত্তু লুনীহীত্যাদিপদানামব্যক্ততয়া তেন ধাতুনা তেন কারকেণানুপ্রয়োগে সত্যেবায় বিধিরিত্যাহু.। কিঞ্চ মাঘভট্ট্যাদাবনুপ্রয়োগং বিনাপি দর্শনাদনেনোপেক্ষিত: ॥৯৫৭॥

৯৫৯ । মা টী বা ।

মা ।১।, টী ।১।, বা ।১। ।

মাযোগে সদা টী স্যাৎ বা । মা বিরংসীৎ সুখং, মা বিরমতু, মা বিরংস্যতি ।

৯৬০ । ঢ্যাশিষি ।

ঢী ।১।, আশিষি ৭। ।

জীব্যাচ্চির সজ্জনঃ ।

৯৬১ । স্মর্থৈস্ত্যযদি ত্বতীতে ।

স্মর্থৈ ৩।।।, তী ।১।, অযদি ৭।, তু ।১।, অতীতে ৭। ।

স্মরণার্থৈর্যোগে অতীতে কালে তী স্যাৎ । যচ্ছব্দশ্চেৎ ন প্রযুজ্যতে । ঘ্যপবাদোऽয়ম্ । স্মরস্যেনং নংস্যসীশ, যৎ স্মরস্যানমঃ শিবম্ ।

মাস্মযোগেऽত্রাব্যবহিতৌ ব্যবহিতস্য । তেন ভবতু দুঃখ মাস্ম ভূচ্ছোকো মাস্ম-ইত্যপি ॥৯৫৮॥

অত্রাপি যোগেऽব্যবহিতৌ ব্যবহিতস্য । তেন মা সুখং বিরংসীদিত্যপি অত্র বাশব্দস্য ব্যবস্থাবাচিত্বাৎ মাযোগাভাবেऽপি আমন্ত্রণেऽর্থে ভবিষ্যৎকালেऽপি টী স্যাৎ বা । তেন সৌমিত্রে মামুপায়স্থা কমাভিচ্ছুর্বংশবদামিতি ভট্টি ॥৯৫৯॥

ইষ্টার্থস্যাশংসনমাশী । আশিষি গম্যমানায়া টী স্যাৎ । আশীর্ভব্য এব সম্ভবতি ॥৯৬০॥

স্মৃধাতোরর্থ ইব অর্থো যেষা তে স্মৃর্থা তৈ । ঘ্যপবাদোऽয়ম্ ইতি । এতেন যদঃ প্রয়োগেऽস্যাপ্রাপ্তৌ ঘী এব স্যাৎ ন তু টীত্যাবিত্যর্থ । অযদীত্যস্য ত্বন্তত্বাৎ পরত্র নানুবৃত্তি । স্মরস্যদো দাশরথির্ভবন্ ভবানমুং বনান্তাদ্বনিতাপহারিণম্ । পয়োধিমাবদ্ধচলজ্জলাবিলা বিলঙ্ঘ্য লঙ্কা নিকষা হনিষ্যতীতি মাঘ ॥৯৬১॥

८६२। वानेकस्मार्य्ये।

वा।१।, अनेकस्मार्य्ये ७।।

अनेकस्मार्य्ये प्रयोक्तरि सति स्मरणार्थैर्योगे अतीते तौ वा स्यात्। ध्यायसीदं यदीशानं द्रक्ष्यति स्तोष्यते भवान्।

८६३। ध्वर्थासम्भवे थौ।

ध्वर्थासम्भवे ७।, थौ।१।।

धोरर्थस्यानिष्पत्तौ सदा थौ स्यात्। ज्ञानञ्चेदभविष्यत् सुखमभविष्यत्।

८६४। लि-युष्मदस्मदि त्यादि त्रिशः।

लि-युष्मद् अस्मदि ७।, त्यादि।१॥, त्रिश।१॥।

लौ युष्मदि अस्मदि च त्वस्यार्थे प्रयुज्यमाने त्यादीनि त्रीणि त्रीणि क्रमात् स्युः।

जानाति योऽखिलं यञ्च न जानीतः श्रुतिस्मृती।
शास्त्राणि च न जानन्ति स मया सेव्यते शिवः।

स्मार्य्यमिति ञ्यन्तात् कर्म्मणि य। अनेकमेकभिन्नं स्मार्य्यं स्मारणीयं येन सोऽनेकस्मार्य्यं तस्मिन्। ध्यायसीदमित्यादि भवान् यत् ईशानं द्रक्ष्यति स्तोष्यते च इदं इयं ध्यायसि स्मरसीत्यर्थं पक्षे ध्यायसीदं यदद्राक्षीदस्तावीच्च शिवं भवानिति। स्मार्य्यस्य परस्परसाकाङ्क्षत्वे विधिरयम्। तेन स्मरसि यत् त्वं तर्कमपठः काशीमगच्छश्च इत्यादौ न स्यात्॥८६२॥

परत्वात् सर्व्वेषां बाधकोऽयम्। ज्ञानञ्चेत्यादि। ज्ञानस्यासम्भवात् सुखस्याप्यसम्भव इति ध्वर्थासम्भव। भविष्यत्काले एवायं विधिरिति केचित्। वामनादयस्तु भूते भविष्यति चेमं विधाय भूते यद्यन्नार्थी पथिकोऽत्र दृष्टोऽभविष्यत् तदा अभोक्ष्यत। भविष्यत्काले यदि मत्समीपमागमिष्यत् भवान् तदा घृतेनान्नमभोक्ष्यत इत्युदाहरन्ति॥८६३॥

भासि त्वमेको विश्वेश! भाथोऽच्युतशिवौ! युवाम्।
भाथ यूय हरिहरब्रह्माद्या:। पाह्यनेकश:॥
एको भवामि स्म भवेऽहमादौ
दारैरथोभौ स्म भवाव आवाम्।
वय भवामो बहव स्म पुत्रै-
स्त्वन्मायायाद्यापि विभो! प्रसीद॥

इति त्रि-पाद:।

इति त्याद्यन्ताध्याय।

त्यस्यार्थे इति कर्त्तरि कर्म्मणि चेत्यर्थ। यथा नवश पमे इत्यादिना कर्त्तरि वाच्ये प्रत्यये कर्त्तव्ये कर्म्म य कश्चिद्भवतु लिङ्गे कर्त्तरि तिवादित्रय, युष्मदि कर्त्तरि सिवादित्रयम् अस्मदि कर्त्तरि मिवादित्रयम्। एवमात्मनेपदेऽपि ढभावे नमित्यनेन कर्म्मणि वाच्ये प्रत्यये कर्त्तव्ये कर्त्ता य कश्चिद्भवतु लिङ्गे कर्म्मणि त आदित्रय, युष्मदि कर्म्मणि से आदित्रयम् अस्मदि कर्मणि ए आदित्रयम् इति। तथापि तेषामेकत्वद्वित्वबहुत्वेषु विभक्तीनामप्येकवचनद्विवचनबहुवचनानीति। जानातीत्यादि। योऽखिल सकल जानाति श्रुतिस्मृती च य न जानीत ज्ञापयितु न शक्नुत अन्तर्भूतण्यर्थोऽयम्। शास्त्राणि च य न जानन्ति ज्ञापयितु न शक्नुवन्ति। इति कर्त्तरि प्रत्यय। स हरिर्मया सेव्यते इति कर्म्मणि प्रत्यय। हे विश्वेश! त्वम् एको भासि हे अच्युतशिवौ! युवा भाथ हे हरिहरब्रह्माद्या! अनेकशो यूय भाथ पाहि मुहुर्म्मु श वा पाथेत्यर्थ। मुहुर्म्मुशार्थे इत्यादिना हि। भवे संसारे आदौ उत्पत्तिकाले एकोऽह भवामि स्म। सोऽहं दारै सह उभौ आवा भवाव स्म। तथा पुत्रै सह बहवो वय भवाम स्म। एतत् सर्व त्वन्मायया। अतएव हे विभो! अद्यापि त्व प्रसीद प्रसन्नो भव यथा पुनर्न भवामीत्यभिप्राय। हे विभो! प्रसीद इत्युदाहरता युष्मदस्मदोरध्याहारेऽपि मध्यमत्रयशेषत्रये स्यातामिति सूचित तेन शिष्य। कि पचसि? ओदन पचामीत्यादिसिद्धम्। इमाविमान् वित्त शैवानित्यत्र द्वयोर्विशेष्ययो शैवानित्येक विशेषणकथनेन द्वयोर्बहुना युगपदुक्तौ परस्य बलवत्त्व सूचितम्। तेनावापि

लिङ्गयुष्मदस्मदां युगपदुक्तौ तिबादित्रयसिबादित्रयमिबादित्रयाणां युगपत्प्राप्तौ यत् पर भवति तदेव स्यात्। तथापि समुदायस्य सङ्ख्यानुसारेण द्विवचन बहुवचन वेति। किञ्चात्र लिङ्गादीना पाठक्रममनादृत्य भविष्यद्विभक्तीना परत्वमेव ग्राह्यम्। यथा कर्त्तरि वाच्ये स च त्वञ्च चन्द्र पश्यथः त्वञ्च स च पश्यथ स चाहञ्च पश्याव अहञ्च स च पश्याव त्वञ्चाहञ्च पश्याव अहञ्च त्वञ्च पश्याव' न च त्वञ्चाहञ्च पश्याम अहञ्च त्वञ्च स च पश्याम.। कर्म्मणि वाच्ये तु चैत्रेण स च त्वञ्च दृश्येथे त्वञ्च स च दृश्येथे स चाहञ्च दृश्यावहे अहञ्च स च दृश्यावहे त्वञ्चाहञ्च दृश्यावहे अहञ्च त्वञ्च दृश्यावहे स च त्वञ्चाहञ्च दृश्यामहे अहञ्च त्वञ्च स च दृश्यामहे। तथाच अहञ्च भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावुभौ। नैव शब्दाम्बुधेः पार किमन्ये जडबुद्धय इति। अत्र ऐव इति क्रियापदम् द्वत्वगताविति धौविभक्तेर्विकृते अप्रागमदय न गतवन्तावित्यर्थः। एव' विभक्तीना लिङ्गानाञ्च परस्य बलवत्त्वमिति इमाविमानित्यत्र लिखितम्। भवच्छब्दस्य युष्मत्समानार्थस्यापि लिङ्गविहिता विभक्ति। भवान् चन्द्र पश्यति चैत्रेण भवान् दृश्यते। एव युष्मदस्मदोरपि मुख्ययोरेव ग्रहणम्। गौणयोस्तु लिङ्गविहिता विभक्ति अत्व भवति अनहं भवति अतित्व भवति अत्यहं भवति चैत्रेण अत्वं दृश्यते अनह दृश्यते इत्यादि। अत्र परिहासे गम्यमाने मन्यतेस्तद्युक्तधातोरपि मध्यमत्रयस्य शेषत्रयम्। शेषत्रयस्य मध्यमत्रय स्यादिति वक्तव्यम्। यथा। एहि त्व मन्ये रथेनाहं यास्यसि। एवम् अह मन्यसे रथेन त्वं यास्यामीति। अत्रापि द्वित्वे बहुत्वेऽप्येकवचनमिति दुर्गसिंहः। एव प्रकृतेर्विकृतेर्वापि यत्रोक्तत्व द्वयोरपि। वाचकः प्रकृते सङ्ख्यां गृह्णीयाद्विकृतेर्न तु इति प्राञ्च'। यथा एका वृक्ष' पञ्च नौका भवति पञ्चवृक्षा एका नौर्भवन्तीत्यादि। यत्तु द्वौ द्वौ माषादिमासौ स्यादृतुस्तैरित्यमरोक्तौ स्यादिति क्रियापद तत्साध्यस्य एकत्वानुरोधात् एव नैषधेऽपि विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कृतो न सिन्धुरुत्सर्गजलव्ययैर्मरु। अमानि तत्तेन निजायशोयुग द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिर स्थितमिति। अस्यार्थ। तेन नलेन द्विफालबद्धाश्चिकुरा' शिर स्थित निजायशोयुगम् अमानि। अत्र चिकुरा इति प्रकृतिकर्मणो बहुत्वेऽपि निजायशोयुगमिति विकृतिकर्मण एकत्वादमानीति एकवचनान्त' क्रियापदमिति तत् न समीचीनम्॥ ९६४॥

इति तिपाद.।

प्रथमः पादः—त्यः ।

---

९९५ । कृद्धोः क-भावे ।

कृत् ।१।, धो. ५।, क-भावे ७। ।

वक्ष्यमाणस्त्यः कृत्सञ्ज्ञः स्यात्, स च धोः परः स्यात्, स च के भावे च स्यात् ।

९९६ । सरूपो बाध्यः ।

सरूप १।, बाध्य १। ।

समानरूपस्त्यः कृता बाध्यते नत्वसरूपः ।

प्रकरणमिदात् पूर्वोक्तानामनुवृत्त्यभावे वक्ष्यमाणमाक्षिपति । वक्ष्यमाणस्त्यादि चणम्पर्य्यन्तस्य प्रत्ययसमूहः कृत्सञ्ज्ञ स्यादित्यर्थः । स च धातुविशेषाद्विहितोऽपि प्रयोगानुसारादन्यस्मादपि स्यादित्यत आह स च धो पर स्यादिति । धोर्धातुमात्रादित्यर्थः । तेन शीव्रजादिभ्यो विहितः क्यप् ईरधातोरपि स्यात् यथा ईर्ष्या । तथाच व्रज्याटाट्या पर्य्यटन चर्य्यालोर्य्यापथस्थितिरित्यमरः । एव सकृत्स्तम्भादिपरात् क्रादेर्विहितोऽपि इ प्रत्यय देवादिपूर्वात् यजतेश्च स्यात् यथा देवान् यजतीति देवयजि । तथाच अदमो द्विजान् देवयजीन्निहन्म इति भट्टि । एवम् अर्थविशेषे विहितोऽपि कृत्प्रयोगानुसारादर्थान्तरेऽपि स्यादित्यत आह स च के भावे चार्थे इति । तेन ढभावयोर्विहितस्त्यो वसते कर्त्तर्य्यपि स्यात् । यथा वसतीति वास्त्यः । अत्र मनीषादित्वात् वृद्धिः । एव भियोऽपादानेऽपि भव्य । भेतव्या रजनी । एवञ्च सम्प्रदानकरणाधिकरणेष्वपि अनीय स्यात् । यथा ददात्यस्मै इति दानीयो विप्रः । स्नायतेऽनेनेति स्नानीयं जलम् । रम्यतेऽस्मिन्निति रमणीयं गृहम् । एव कर्त्तर्य्यपि घ्यण् । यथा नियोक्तुमर्हति नियोग्य प्रभुरिति । एवं जायते इति जन्य । एवञ्च गा हन्ति यस्मै स गोघ्नोऽतिथि । अत्र हनचरगष्टक् इत्यनेन कर्त्तरि विहितष्टक् सम्प्रदानेऽपि स्यादिति । अतएव कृद्धोः कभाव इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगत इति स्वय वक्ष्यति । विशेषेण सामान्यस्य बाधनं नियमयति ॥ ९९५ ॥

विशेषेण कृता सामान्य. कृत्सरूप एव बाध्यते इत्यर्थः । सरूपत्वन्तु अनुबन्धं

६६७ । तव्यानीय-या ढ-भावे ।

तव्य-अनीय या. १॥ ढ भावे ७। ।

धोरेते स्युर्ढभावे । चेतव्यं चयनीयं चेयं पुण्यम् । भवितव्यं भवनीयं भव्यं त्वया ।

हित्वा स्थायिभागेन एकावयवत्वम् । यथा विशेषे ध्यणा सामान्यो य एव बाध्यते न तु तव्यानीयौ । एवम् एकार्थे एव सरूपत्वं गृह्यते न तु भिन्नार्थत्वे, तेन पचादित्वात् कर्त्तरि विहितेन विशेषेण अना सामान्य सरूपोऽपि घञ् न बाध्यते । अतएव पचतीति पच पचन पाक इत्यादि स्यादेव । एवं जीषि ग्रथि ग्रन्थि इत्यादिना विहितेन अनेन अनट् न बाध्यते स्त्रीविहितत्वेन अर्थभेदात् । तेन कारणा कारण यातना यातन सूचना सूचन विस्मापना विस्मापन अतिशायना अतिशायन मारणा मारण विदारणा विदारणम् इत्यादय सिद्धा । एवं भेमक्तात्सरीरिति विहितेन अप्रत्ययेनापि घञलौ न बाध्येते । तेन चेष्टडीहे ईहडचेष्टे अहिकभासे इत्यादि वोपदेव । एवञ्च शस्याद इति विहितेन अ-प्रत्ययेनापि घञलौ न बाध्येते । तेन लसत् केसे प्रक्रोशञ्रीसे लुट्‌स्य् जिघांसे इत्यादि वोपदेव । अतएव विशेषेणापि सामान्यो न बाध्यते क्वचित् इति जौमरा । किं चात्र समो बाध इत्यनेनापीष्टसिद्धौ सरूपग्रहण ज्ञापयति । स्त्रीविहितप्रत्ययेन क्वचिदसरूपोऽपि स्त्रीविहितप्रत्ययो बाध्यते, तेन शंस्याद इति अप्रत्ययेन जीषि ग्रथि इति अनप्रत्ययेनापि क्तेर्बाधात् चिकीर्षकारि इत्येतयोः चिकीर्ष्टिं कार्त्तिरिति न स्यात् । क्वचित् न बाध्यते च तेन शसते शस्तिः पच्यते पङ्क्तिः आर्त्तिरपात्तिरित्यादि सिद्धमिति । एवञ्च ईषद्दु सुपूर्वकधातोः परविधानात् विशेषाभ्या खल् अन इति द्वाभ्याम् असरूपाऽपि तव्यादय पञ्च बाध्यन्ते । तेन दुःखेन क्रियतेऽसौ दुष्करो धर्म. । एव दुर्गमो देश' दुर्द्धर्ष. दुर्द्दर्शनः सूर्य्य इत्यादौ तव्यादयो न स्युरेव ॥६६६॥

चेतव्यमित्यादि । चिन चिञ चित्या कर्मणि वाच्ये तव्य नेमेकाजिति इम् निषेधः । पुण्यस्य कर्मणः क्लीबत्वात् तद्विशेषणाना चेतव्यादीनामपि क्लीबत्वम् । एव भावे तव्यादौ भवितव्यमित्यादि । भव्यमित्यत्र ओदौतोऽव्वादित्यने यकारस्य अव्यस्यादोकारस्य अवादेशः । भावप्रत्ययान्तात् क्लीबत्वम् । तथाच, अनाक्ति.

९६८। नोऽचोऽन्तरदुर्गेः प्राग्वसोऽख्या-भाभूपूञ्क्रमगमप्यायवेपायवेपानिजादीदितो ञि-ह-सादीजुङस्तु वा।

न ६।, अच ५।, अन्तरदुर्गे ५।, प्राग्वत् ।१।, ण: १।, अख्या अनिजादीदित. ५।, ञि ह सादीयुङ ५।, तु ।१।, वा ।१।।

अन्तरो दुर्वर्जगेश्च परस्य णविधिहेतौ सति नस्याचः परस्य णः स्यात्, न तु ख्यादेः इजादिवर्जेदितश्च, ञन्ताद्धसादीजुङस्तु वा। अन्तर्याणीयं प्रयाणीयम्। प्रयापणीय प्रयापनीय प्रकोपणीयं प्रकोपनीयम्। ख्यादेस्तु प्रख्यानीयं प्रख्यापनीयं प्रभानीय प्रभापनीय, प्रभवनीय प्रभावनीयं, प्रपवनीय प्रपावनीय, प्रक्रमनीय प्रक्रामनीय, प्रगमनीय प्रप्यायनीय प्रवेपनीय प्रकम्पनीयम्। इजादेस्तु प्रेङ्खणीयम्।

कारके वाच्ये वाच्यलिङ्ग क्तदुच्यते। भावे ल्यर्थखलर्थान्ता अनटाद्या नपुंसके। क्त्याद्यन्ताश्च स्त्रिया ज्ञेयाः पुंस्यथुर्घञलौ तथा अन्येषान्तु कृतां लिङ्ग वेदितव्यं प्रयोगत ॥९६७॥

नास्ति दुर्यत्र सोऽदु। अदुश्चासौ गिश्चेति अदुर्गि। अन्तर् च अदुर्गिश्च अन्तरदुर्गि तस्मात्। इच् आदिर्यस्य स इजादि. नास्ति इजादिर्यत्र सोऽनिजादिः अनिजादिश्चासौ इदिच्चेति अनिजादीदित्। ख्याश्च भाश्च भूश्च पूञ्च क्रमश्च गमश्च प्यायश्च वेपश्च अनिजादीदिच्चेति न ख्या भा भू पूञ् क्रम गम प्याय वेपानिजादीदित् अख्या भा भू पूञ् क्रम गम प्याय वेपानिजादीदित् तस्मात्। हसादिश्चासौ इजुङ् चेति हसादीजुङ्। ञिश्च हसादीजुङ् चेति तस्मात्। अन्तरदुर्गेः पराद्धातो. परस्य कृत्सम्बन्धिनकारस्य अच. परत्वे सति णः स्यादित्यर्थः अन्तर्याणीयमित्यादि। एवं प्रयायिणौ अन्तर्याण प्रयाण प्रहीण. प्रहीणवान् प्रहाणिरित्यादि। विकल्पमाह प्रयापणीय प्रयापनीयमित्यादि। एव प्रयापणं प्रयापनम् इत्यादि। प्रकोपणीय प्रकोपनीयम्। एव प्रमेहणीयं प्रमेहनीयम् इत्यादि। ख्यादेस्तु ख्यादीनां केवलानां ञन्तानाञ्च वर्जनात्

९६९। खनाट्टेरे ये।

खनात् टे ६।, ए।१।, ये ७।।

खन आदन्तस्य च टे रे स्यात् ये परे। खेयं देयम्।

९७०। घ्यणोरावश्यके।

घ्यण् ।१।, ओ. ५।, आवश्यके ७।।

उवर्णान्तादवश्यम्भावेऽर्थे घ्यण् स्यात् ढभावे।

विप्रेण शुचिना भाव्यम्।

९७१। हस्टवासोः।

हस् ऋ-यु आ सो ५।।

हसन्तात् ऋवर्णान्तात् यौतेरासुनोतेश्च घ्यण् स्यात् ढभावे। बाह्य घात्य जन्य वध्यं कार्य्यं याव्यम् आसाव्यम्।

प्रख्यानीय प्रख्यापनीय प्रभानीय प्रभापनीय प्रभवनीय प्रभावनीय प्रपवनीय प्रपावनीय प्रक्रमनीय प्रक्रामनीय प्रगमनीय प्रप्यायनीय प्रवेपनीय प्रकम्प नीयम्। गमादीना केवलाना ञ्यन्तानाञ्च अत्र तुल्यं रूपम्। इजादेस्तु प्रेङ्खणीयम् अत्र नित्य णत्वम्। अच किम्? प्रभुग्न प्रविग्न। प्राग्वत् किम्? प्रतियानीयम्॥ ९६८॥

खन् च आच्च खनातौ। खनातीष्टि खनाट्टि तस्य। प्रकरणबलात् ये इति ल्यसञ्ज्ञके यकारे परे इत्यर्थ। खेयमिति खनतेर्हस्‌ट्युासोरिति घ्यणि अनेन टेरेकार। देयमिति दाखरूपात् तव्यानीययाः इति ये टेरेकार। ल्यसञ्ज्ञके इति किम्? खन्यते दीयते प्रखन्य प्रदाय इत्यादौ न स्यात्। एवं ये परे गणयतेरपि टेरेकारो वा वक्तव्य। तेन गणेय. गण्य॥ ९६९॥

सूत्रत्वात् नकारस्य द्वित्वाभाव। अवश्यम् इत्यस्य भावे ष्णे कृते व्यर्टलोप इति टेर्लोपे आवश्य तत आवश्यमेव आवश्यक स्वार्थे क.। मण्डूकप्लुताधिकारात ढभावे इत्यनुवर्त्तते। उवर्णान्ताद्धातोर्ढे भावे च घ्यण् स्यात् क्रियाया अवश्यम्भावे अर्थे। घणावितौ। भाव्यमिति भूधातोर्घ्यणि णित्त्वात् वृद्धौ यस्य अञ्वत्त्वादौकारस्य आवादेश। एव तपस्विना विष्णु. स्ताव्य.। अनावश्यके तु ये भव्यं क्वापिस्तुत्य.॥ ९७०॥

९७२। चजोः कगौ घित्यसेम्क्त-यज्ञाङ्ग-यज-गत्यर्थवन्चाम्।

चजो ६॥, कगौ १॥, घिति ७।, असेम्क्त यज्ञाङ्गयज गत्यर्थ वन् चा ६॥।

घिति परे चजोः कगौ स्तो न तु सेम्क्तादेः।

पाक्य रोग्यम्। गतौ तु वञ्च्यम्। अन्यत्र वङ्क्यं काष्ठम्।

९७३। नावश्यके त्यज-यज-प्रवचाश्च घ्यणि।

न।१।, आवश्यके ७।, त्यज यज प्रवचा ६॥।, ।१।, घ्यणि ७।।

आवश्यकेऽर्थे एषां चजोः कगौ न स्तो घ्यणि।

अवश्यं पाच्यं, त्याज्यः याज्यः प्रवाच्यः।

हस् च ऋश्च युश्च आसुश्चेति तस्मात्। पृथग्योगादावश्यक इत्यस्य नानुवृत्तिः। बाह्यमिति वहधातोर्घ्यणि वृद्धिः। घात्यमिति हनधातोर्घ्यणि। खेर्ध्वौ घ इति हस्य घत्वे वृद्धौ हनस्तङ इति तङ्। जन्यमिति कभाव इत्युक्ते कर्त्तरि घ्यण्। बध्यमिति बध हतौ कर्मणि घ्यण्। उभयत्र वृद्धौ जनबध इति ह्रस्वः। कार्य्यमिति डुकृञ् कृञ्विक्षेपे इति ह्रस्वदीर्घान्ताभ्यां घ्यणि वृद्धिः। याव्यमिति युल मिश्रणे घ्यणि वृद्धौ यस्य अज्वद्भावादावादेशः। एवम् आसाव्यमिति आङ्पूर्वसुनोतेर्घ्यण् ॥९७१

सेम् क्तौ यस्मात् स सेम् क्तः। यज्ञस्याङ्गं यज्ञाङ्गं यज्ञाङ्गे यज यज्ञाङ्गयज। गत्यर्थश्चासौ वन्च चेति गत्यर्थ वन्च। सेम् क्तश्च यज्ञाङ्गयजश्च गत्यर्थ वन्च चेति। ततो नञ् समासः। तेषाम्। पाक्यमिति डुचौ श्र पच घ्यणि वृद्धौ चस्य कः। एवं षिच पर्शो ञ सेक्यम्। रोग्यमिति रुजशो भङ्गे घ्यणि गुणे जस्य गः। एवं षन्जौ ञ सङ्गे सङ्ग्यमिति। एवं घञि पाकः सेकः रोगः सङ्गः। सेम् क्तादेश्चस्तु टुडु याचृञ याच्यः। लोचृ ङ्दर्शे लोच्यः। यज्ञाङ्ग यजस्तु घञि प्रयाजः अनुयाजः उपांशुयाजः ऋतुयाजः। प्रधानयज्ञस्याङ्गयज्ञा एते। यज्ञाङ्ग इति किम्? यागः प्रधानयज्ञ इत्यर्थः। वन्चु गत्याम्। वञ्च्यो ग्रामः। अनेकार्थत्वात् वक्रीभावे कर्त्तरि घ्यणि वङ्क्यं काष्ठम्। केचित्तु श्वानं पचतीति श्वपाक एवं मासपाकः कपोतपाकः उलूकपाकः एषु ढात् षत्विति षणि परेऽपि चकारस्य ककारमिच्छन्ति। श्वमते तु पच्यतेऽसाविति कर्मणि घङि पाकः। ततः श्वा पाको यस्य स श्वपाकः इत्यादि। एषु शङ्खभिन्नादिवत् विशेषणस्य परनिपातः इति ॥९७२॥

९७४। भुज-वच-निप्रयुजोऽन्नाशब्दशक्ये।

भुज-वच- निप्रयुज ६।, अन्न अशब्दशक्ये ७।।

भुजो भक्ष्येऽर्थे, वचोऽशब्देऽर्थे, निप्रपूर्वस्य युजः शक्येऽर्थे, चजोः कगौ न स्तो घ्यणि। भोज्यं, वाच्यं, नियोज्य· प्रयोज्य·। एषु किम्? भोग्या भूः, वाक्यं पदसमुदायः, नियोक्तुमर्हति नियोग्यः प्रभुः।

९७५। पाय्य धाय्य प्रणाय्यानाय्य कुण्ड-पाय्य सञ्चाय्य राजसूय सान्नाय्य निकाय्य परि-चाय्योपचाय्य चित्याग्निचित्या समूह्यामावस्या-मावास्या याज्याः।

पाय्य—याज्या १।।।

एते घ्यणन्ता निपात्यन्ते।

पाय्य मानम्। दधात्यग्निमिति धाय्या सामधेनी, धाय्या ऋत्विजः। प्रणाय्य· असम्मतः प्रियो वा। अनाय्यो दक्षि-

---

क्रियाया अवश्यम्भावेऽर्थे सर्वेषां धातूनां चजोः कगौ न स्तो घ्यणि परे त्यजयज प्रवचान्तु आवश्यकेऽनावश्यके चार्थे चजोः कगौ न स्तो घ्यणि परे इत्यर्थः। अवश्य पाच्यम् एवम् अवश्य रोज्यम्। त्यजादेस्तु त्याज्य याज्य प्रवाच्य इति। समाहारेणैवेष्टसिद्धौ प्रवचामिति बहुवचनात् केषाञ्चिदनिम् क्तानामपि न स्यात्। तेन मुचलृशपञ्जौ मोचे मोच्य शुच शोके शोच्य इत्यादि। शुचेर्वेमसहेत्यादिना वेमत्वान् नेमडीश्वीति इमो निषेधादनिम् त्तत्वम् ॥९७३॥

भुजस्य वचस्य निप्राभ्यां युज च तस्य। अन्नञ्च अशब्दश्च शक्यञ्चेति तस्मिन्। भुज्यते यत् तत् तद्भोज्य अन्नादि। वाच्य वचनीयमित्यर्थः। नियोक्तु शक्यतेऽसौ नियोज्य प्रयोज्य. सेवक। एषु किम्? भोग्या भू उपभोग्या पालनीया वा इत्यर्थः। वाक्यं परस्पराकाङ्क्षायुक्तपदसमूहः। नियोक्तुमर्हति योग्यो भवति नियोग्य प्रभु अत्र कभाव इत्युक्तं कर्त्तरि घ्यण् ॥९७४॥

पा पाने घ्यणि पाय्य परिमाण पेयमन्यत्। दधात्यग्निमिति धाय्या सामधेनी

णाग्नि । कुण्डैः पीयते अत्र सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्चाय्यः क्रतुः । राज्ञा सूयते राजसूयः क्रतुः । सान्नाय्यं हविः । निकाय्यो निवासः । परिचाय्योऽग्निः, उपचाय्योऽग्निः चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमिति अग्निचित्या । समूह्योऽग्निः संवाह्य इत्यर्थः । अमा सह वसतोऽस्या चन्द्रार्काविति अमावस्या अमावास्या । यजन्ति अनया इति याज्या । निपातो ह्यर्थविशेषे ।

९७६ । पु शक सह तक चत यत शसोऽचम वप रप लप त्रप ढभो यो भज जप यजानमस्तु वा ।

पु—शस ५।, अचम—ढभ ५।, य' १।, भज—आनम' ५।, तु ।१।, वा ।१।

पवर्गान्तात् शकादेश्च चमादिवर्जात् यः स्यात् ढभावे भजादेस्तु वा ।

अग्निज्वालनमन्त्र । एव धाय्या ऋत्विज ,धेयमन्यत् । प्रणीयतेऽसौ प्रणाय्य असम्मत प्रियो वा । अन्यत्र प्रणेय । गार्हपत्यादग्नेरानीयो य प्रणीयते स आनाय्यो दक्षिणाग्नि । अन्यत्र आनेय । कुण्डै पीयतेऽत्र सोम इति कुण्डपाय्य क्रतु । सोमो लताविशेषस्य रस' । अन्यत्र कुण्डपेय दुग्धम् । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाय्य क्रतु । अन्यत्र सञ्चेय पुण्यम् । सुनञ्च सर्वे क्लेदपीडामन्थे । राज्ञा सूयते मङ्गलपूर्वकं स्नायतेऽस्मिन्निति राजसूयः क्रतु' सन्नीयते इदं सान्नाय्य हवि । अन्यत्र ,सन्नेयम् । चिन चिञ चित्या निचीयतेऽसौ निकाय्यो निवास. अत्र चस्य क । अन्यत्र निचेयम् । परिचीयतेऽसौ परिचाय्योऽग्नि उपचीयतेऽसौ उपचाय्योऽग्नि उपचेयमन्यत् चीयतेऽसौ चित्योऽग्नि. चेयमन्यत् । अग्नेश्चयनमग्निचित्या । सम्पूर्ववहेञो समूह्यतेऽसौ समूह्योऽग्नि. अत्र घ्यणि निपातनात् जि तस्य दीर्घश्च । अन्यत्र सवाह्य. । अमा चन्द्रस्य आद्या कला । तया सह वसतोऽस्या तिथौ चन्द्रार्कौ इत्यर्थे अमावस्या अमावास्या इति द्वयम् । यजन्त्यनयेति याज्या ऋक् । एतेऽर्थविशेषा. कुतो लभ्यन्ते इत्याशङ्क्याह निपातो ह्यर्थविशेष इति ॥९७५॥

रम्यं शक्यं सह्यं तक्यं चत्यं यत्यं शस्यम्। भज्यं भाग्यं, जप्य जाप्य, यज्यं याज्यं, आनम्यम् आनाम्यम्। अमादेस्तु आचाम्य वाप्यं राप्यं लाप्यं त्राप्य दाभ्यम् अनकारनिर्देशात्।

९७७। य्यालभो मुण्।

यि ७।, आलभ ६।, मुण् ।१।।

आङ् पूर्वस्य लभो मुण् स्यात् यकारे परे। आलम्भ्या गौः।

९७८। उपात् स्तुतौ।

उपात ५।, स्तुतौ ७।।

उपपूर्वस्य लभो मुण् स्यात् ये परे प्रशंसायाम्। उपलम्भ्यः साधुः। स्तुतौ किम्? उपलभ्यमस्मात् किञ्चित्।

९७९। गद मद यम चराचरोऽगेर्यः।

गद मद यम चर-आचर ५।, अगेः ५।, य' १'।

अगिभ्य एभ्यो य' स्यात् ढभावे। गद्यं मद्य यम्य चर्य्यम् आचर्य्यम्। अगे' किम्?, प्रगाद्यम् अभिचार्य्यम्।

पुश्च शकश्च सहश्च तकश्च चतश्च यतश्च शस चेति तस्मात्। चमश्च वपश्च रपश्च लपश्च त्रपश्च दभश्च ते, न विद्यन्ते ते यत्र ऽजम वप रप लप त्रप दभ-तस्मात्। भजश्च जपश्च यजश्च आनम चेति त[illegible] हसन्तात् प्राप्तस्य घ्यणो बाधकोऽयम्। रमुङजौ रम्यम् एव तर्पौ तप्य शपौञ शप्य' कहड स्तुतौ वर्ण्य कव्य। लभ्यग-हिंसे लभ्य। शक्यमित्यादि सुगमम्। दाभ्यमिति दन्भु दम्भे इत्यस्य दभ इति नकाररहितपाठात् नकारस्य लोपे वृद्धिरित्यर्थ ॥९७६॥

आङ् पूर्वस्य लभो मुण् स्यात् ये परे। खिल्लादन्याच पर। आङ् पूर्व लभ-धातुर्मारणे वर्त्तते। आलम्भ्या गौर्मारणीया इत्यर्थ ॥९७७॥

उपलम्भ्य साधु स्तव्य इत्यर्थ ॥९७८॥

अगे कि प्रगाद्य प्रमाद्य प्रयाम्यम् एषु हसन्तात् घ्यणेव चर केवलस्य आङ्-पूर्वस्य च ग्रहणात् चर्य्यम् आचर्य्यम्। अन्यत्र अभिचार्य्यमिति। ये पं ऽद्भुतेऽर्थे आचरे, सुम् वाच्य.। आश्चर्य्यम् ॥९७९॥

९८० । पण्यावद्य वर्य्याचार्य्य वह्य जय्य चय्य क्रय्यार्य्योपसर्य्याजर्य्यम् ।

पण्य—अजर्य्यम् १। ।

एते यान्ता निपात्यन्ते । पण्यं विक्रेयम् । अवद्यम् अनिष्टम् । वर्य्या कन्या, वर्य्यं श्रेष्ठम्, आचार्य्यो गुरुः । उह्यतेऽनेनेति वह्यं शकटम् । जेतुं शक्यं जय्यम्, एवं चय्यम् । क्रय्यं हट्टे प्रसारितम् । अर्य्यः स्वामी वैश्यो वा । उपस्रियते इत्युपसर्य्या ऋतुमती । न जीर्य्यति इति अजर्य्यं सङ्गतम् ।

९८१ । ह भृ जुषस्तिन्-शासदुङ् वृञो-ऽक्लृप चृत ऋच पाणिसृज् समवसृजः क्यप् ।

ह—वृञ ५।, अक्लृप—समवसृज ५।, क्यप् ।१। ।

ह्वादेरृकारोङो वृञश्च क्लृपादिवर्जात् क्यप् स्यात् ढभावे ।

पण ङ् व्यवहृतौ स्तुतौ पण्यं विक्रेयद्रव्यम् । अन्यत्र विष्णु पणी स्तव्य इत्यर्थ । नञ् पूर्वस्य वदते अवद्य निन्दनीयम् । अन्यत्र अवाद्य वाक्यम् । वञ् ग सम्भक्तौ वर्य्या कन्या वर्य्यं श्रेष्ठम् अन्यत्र वार्य्यः । आचार्य्यो गुरु अन्यत्र आचर्य्यम् । उह्यतेऽनेनेति वह्य शकटम् । अन्यत्र वाह्यम् । जय्य जेतु शक्यम् । अन्यत्र जेयम् । चय्य चेतु शक्यम् । अन्यत्र चेयम् । क्रय्य हट्टे प्रसारितम् । अन्यत्र क्रेयम् । ऋ गतौ अर्य्य स्वामी वैश्यो वा । अन्यत्र आर्य्य । उपस्रियते इति उपसर्य्या ऋतुमती । अन्यत्र उपसार्य्यम् । न जीर्य्यति इति अजर्य्यं सङ्गतम् अन्यत्र अजार्य्यम् ॥९८०॥

ऋत् उङ् यस्य स ऋदुङ् । हश्च भृश्च जुषश्च स्तुश्च इन च शास च ऋदुङ् च वृञ् चेति तस्मात् । पाणौ सृज् पाणिसृज् । समीऽव' समव' समवात् सृज् समवसृज् । क्लृपश्च चृतश्च ऋचश्च पाणिसृज् च समवसृज् च न विद्यन्ते ते यत्र सोऽक्लृप चृत ऋच पाणिसृज् तस्मात् ॥९८१॥

९८२। स्वस्य तन् पिति।

स्वस्य ६।, तन् ।१।, पिति ७।।

स्वान्तस्य तन् स्यात् पिति। आहृत्यः भृत्यः जुष्यः स्तुत्यः इत्य. शिष्यः वृध्यः वृत्यः। क्लृपादेस्तु कल्प्यं चर्त्यम् अर्च्यं पाणिसर्ग्या समवसर्ग्या रज्जुः।

९८३। क्लृ वृष मृज गुह दुह शन्स सं भृ प्रत्यपिग्रहो वा।

क्लृ—ग्रह ५।, वा ।१।।

एभ्यः क्यप् स्यात् वा ढभावे। क्लृत्य काल्प्यं, वृष्य वर्ष्यं, मृज्य मार्ग्यं, गुह्यं गोह्यं, दुह्य दोह्यं, शस्यं शंस्यं, सम्भृत्यः सभार्य्य, प्रतिगृह्य प्रतिग्राह्यम्, अपिगृह्यम् अपिग्राह्यम्।

ऋस्वान्तस्य तन् स्यात् पिति क्लति परे। अत्र येन केनापि प्रकारेण स्वान्तस्य ग्रहणम्। न तु स्वभावस्वान्तस्यैव। तेन प्रवत्य प्रतत्य इत्यादौ वनतनेति ञम् लोपऽनेन तन्। आहृत्य इति। आङ् पूर्वं हङ शादरे क्यपि किस्वाङ्गुणाभावे पित्त्वात् तन्। शिष्य इति शास्ते. क्यपि शासुङ्गिति आकारस्य इकारे शास वस-घसेति षत्वम्। वृध्य इति वृधु इत्यस्यान्तभूतञ्यर्थत्वात् सकर्म्मकत्वे कर्म्मणि क्यप्। वृत्य इति आनुबन्धस्य वृञ वरण इत्यस्य ग्रहणात् वृङग सम्भक्तौ इत्यस्य वार्य्य इत्येव। कल्प्यमिति क्लृपुङ्ल कल्पने क्लृप क्लृप इति क्लृपादेशे ष्यणि गुण। चृतश्च चर्त्यम्। ऋचश्च अर्च्यम्। पाणिभ्या सृज्यतेऽसौ पाणिसर्ग्या रज्जु। अत्र चजो कगाविति जस्य ग। एव समवसर्ग्या ॥९८२॥

समो भृ सम्भृ प्रत्यपिभ्या ग्रह प्रत्यपिग्रह। क्लृश्च वृष च मृज च गुह च दुह च शन्स सम्भृश्च प्रत्यपिग्रह चेति तस्मात्। गुह्यं गो ह्यमिति ष्यणि गुणे अत्र परत्वाभावात् गुहीणोरूरित्यनेन ऊर्न स्यादिति व्याख्यातम्। अन्यत् सुगमम् ॥९८३॥

९८४ । गृह्य विनीय विपूय जित्या सूर्य्य रुच्याव्यथ्य भिद्योद्ध्यपुष्य सिद्ध्य तिष्याज्य युग्य कृष्टपच्य कुप्य भार्य्याः ।

गृह्य—भार्य्या १॥ ।

एते क्यबन्ता निपात्यन्ते ।

प्रगृह्य पदं, कृष्णगृह्यः कृष्णवर्ग्यं, गृह्योऽस्वैरी, ग्रामगृह्या ग्रामबाह्या । विनीयः कल्कः । विपूयो मुञ्ज । जित्या हलि । सरतीति सूर्य्यः । एवं रुच्य, अव्यथ्यः । कूलं भिनत्तीति भिद्यो नदः । वारि उज्झतीति उद्ध्यो नद । कार्य्यं पुष्णातीति पुष्यो नक्षत्रम् । कार्य्य साधयतीति सिद्ध्य, स एव तिष्योऽपि । आज्य घृतम् । युग्य वाहनम । कृष्टे स्वय पच्यते इति कृष्टपच्यो व्रीहि. । कुप्य सुवर्णरूप्याभ्यामन्यत् । भार्य्या वधू क्षत्रिया च ।

पदपक्षपरतन्त्रबहिर्भूतेषु गृह्यपद निपात्यते । यथा प्रगृह्य पद यत् स्वरेण समुन्नीयते । कृष्णगृह्य कृष्णपक्ष. पाण्डव इत्यर्थ । गृह्योऽस्वैरी अधीन इत्यर्थ । ग्रामगृह्या ग्रामबाह्या नदीत्यर्थ एभ्योऽन्यत्र ग्राह्यम् । विनीय कल्क । कल्कोऽस्त्री समलैलसोरित्यमर । अन्यत्र विनेय । विपूयो मुञ्ज शरपुङ्ख इत्यर्थ । अन्यत्र विपव्य, जित्या हलिर्महत् हलमित्यर्थ । अन्यत्र जेय । सरति गच्छतीति सूर्य्योऽर्क । सूर्य्यादय तिष्यान्ता अष्टौ कर्त्तरि क्यबन्ता । अन्यत्र सार्य्य । रोचते रुच्य । न व्यथते अव्यथ्य । कूल भिनत्तीति भिद्यो नद । वारि उज्झतीति उद्ध्यो नद । कार्य्य पुष्णातीति पुष्यो नक्षत्रम् । कार्य्यं साधयतीति सिद्ध्य । तोषतीति तिष्य । सिध्यतिष्यौ पुष्यनक्षत्रे । अनञ्जुवन्ति अज्यते मन्यते अनेनेति आज्य घृतम् । युज्यते इति युग्य वाहनम् । कृष्टे क्षेत्रे स्वय पच्यते इति कर्म्मकर्त्तरि कृष्णपच्यो व्रीहि । गुपू रक्षे गुप्यते इदम् कुप्य स्वर्णरूप्याभ्यामन्यत्र गस्य क. अन्यत्र गोप्य वच. । भ्रियतेऽसौ भार्य्या वधू क्षत्रिया च ॥९८४॥

९८५ । लेर्वदः क्यप्-यौ ।

लि. ५।, वद ५।, क्यप् यौ १।।

ले परात् वद' क्यप् यौ स्त' ढभावे ।

ब्रह्मणा उद्यते इति ब्रह्मोद्या ब्रह्मवद्या कथा ।

९८६ । मृषोद्यं नित्यम् ।

मृषोद्य १।, नित्यम् १। ।

९८७ । भू-हनः क्यप् भावे न तश्च ।

भू-हन ५।, क्यप् ।१।, भावे ७।, न ।१।, त १।, च ।१। ।

ले' पराभ्यामाभ्यां क्यप् स्यात् भावे, हनो नस्य तश्च । ब्रह्मभूय ब्रह्मत्व ब्रह्महत्या ।

९८८ । धोः केलिमो ढघे ।

धो ५।, केलिम १।, ढघे ७। ।

धोः पर' केलिमः स्यात् ढघे ।

स्वयमेव पच्यन्ते इति पचेलिमाः तण्डुलाः । एव भिदे लिमा' माषाः ।

ब्रह्मणा उद्यत इति कर्म्मणि क्यपि यहस्वपेति जौ ब्रह्मोद्या, यौ ब्रह्मवद्या कथा । भावे तु ब्रह्मोद्य ब्रह्मवद्यम् । इत्यादौ स्याद्यन्तोपपदस्य कृदन्तेन धातुना समासो वक्तव्य । एवम् आशुग गिरिश वराह. उदधिक्रा इत्यादि । उपसर्गादन्यस्या-व्ययस्य कृदन्तेन धातुना समासो न स्यात् । अल कृत्वा कृत्वाल भोक्तु कान. कालो भोक्तुम् । उपसर्गात्तु प्रकृत्य अनुभूय । नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् कदाचिदन्यस्याव्ययस्यापि स्यात् । तेन नग अग इत्यादि मृषोद्यम् । यप्रत्यय निषेधार्थमिद तेन मृषावद्यमिति न स्यात् ॥९८६॥

ब्रह्मणो भाव ब्रह्मभूयम् । ब्रह्मणो हनन ब्रह्महत्या अभिधानात् स्त्रीत्वम् ॥९८७॥

ढश्च तत् घश्चेति ढघ तस्मिन् । धोरुपादान सर्वधातुप्राप्त्यर्थम् । तेन सर्व धातुभ्य केलिम. स्यात् कर्म्मकर्त्तरि । कित्त्वात् न गुण । स्वयमेव पच्यन्त इति पचेलिमास्तण्डुला । एव भिदेलिम काष्ठ' मुचेलिम वारि ॥९८८॥

৫৮৯। তে ত্যাঃ শক্যার্হে প্রৈষ্যানুজ্ঞাপ্রাপ্ত-কালে বা।

তে ১।৷।, ত্যা' ১।৷।, শক্য—প্রাপ্তকালে ৭।, বা।১।।

তব্যাদয়ো ত্যসঞ্জ্ঞাঃ স্যুঃ তে চ শক্যাদ্যর্থেষু বা স্যুঃ। বোঢ়ুং শক্যো বোঢব্যঃ বহনীয়ঃ বাহ্যঃ। স্তোতুমর্হঃ স্তোতব্যঃ স্তবনীয়ঃ স্তুত্যঃ। প্রেষিতস্ত্বং ত্বয়া গন্তব্যং গমনীয়ং গম্যম্। অনুজ্ঞাতস্ত্ব ত্বয়া অধ্যেতব্যম্ অধ্যয়নীয়ম্ অধ্যেয়ম্। প্রাপ্তস্তে কালঃ ত্বয়া ধ্যাতব্যং ধ্যানীয় ধ্যেয়ম্।

ইতি ত্যপাদঃ।

শক্যতেঽসৌ শক্যঃ কর্ম্মণি য, অর্হযোগ্যত্বে অন্তর্ভূতণ্যর্থত্বাৎ সকর্ম্মকত্বে কর্ম্মণি ঘ্যণি অর্হ্যতে যোগ্য ক্রিয়তেঽসাবিতি অর্হ্য। নির্যকার্ পাঠে তু কর্ম্মণি ঘ্যঞ্। শক্যশ্চ অর্হশ্চ প্রৈষ্যশ্চ অনুজ্ঞা চ প্রাপ্তকালশ্চেতি তস্মিন্। তে তব্য অনীয় য ঘ্যণ্ যক্যপ্ কেলিমা ত্যসঞ্জ্ঞা স্যু। পৃথক্‌যোগাৎ ভাবে ঢঘে চ ইতি দ্বয়োরনুবৃত্ত্যভাব ইত্যস্যৈবানুবৃত্তি। তে চ শক্যাদ্যর্থেষু কর্ম্মভাবয়ো স্যু। অত্র বাশব্দস্য সমুচ্চয়ার্থত্বাৎ শক্যাদ্যর্থাভাবেঽপি কেবলয়োঢভাবয়োশ্চ স্যুরিত্যর্থ। তত্র কেবলয়ো. কর্ম্মভাবয়োস্তু চেতব্য চয়নীয় চেয় পুষ্পমিত্যাদীনি প্রাগেব উদাহৃতবান্। ইদানীন্তু শক্যাদ্যর্থেষু উদাহরতি। বোঢুং শক্য ইত্যাদি বহৈঞ্ৌ প্রাপণে শক্যার্থে কর্ম্মণি তব্যে হ্বোডৌভাবিতি হস্য ঢত্বে সহবহোরিতি অকারস্য ওত্বে ঢভাত্তথোরিতি তস্য ধত্বে ষ্টুভিরিতি ধস্য ঢত্বে ঢ্রীঢ্রীতি ঢস্য লোপ। বোঢব্য স্তম্ভো ভার ইত্যর্থ এবং বহনীয়ো বাহ্য। স্তোতব্য ইতি স্তোতব্যো গুরু শিষ্যেণ স্তোতু যোগ্য' ক্রিয়তে ইত্যর্থ। এবং স্তবনীয় স্তুত্য.। অর্হশ্চেতি চকারাৎ শক্যার্থেঽপি। যথা কবিনা স্তোতব্যঃ স্তবনীয় স্তুত্যো রাজা স্তোতু শক্যতে ইত্যর্থ.। তব্যাদীনা কালবিশেষানুপদেশেঽপি ভবদ্ভূতভব্যে ইত্যত্র ভবিষ্যৎকালে ভব্য-শব্দপ্রয়োগাৎ তব্যাদয়ো ভবিষ্যৎকালে স্যুরিতি বোধ্যম্। কিঞ্চ ব্রহ্মণা উদ্যত ইতি ব্রহ্মোদ্যা ইতি জ্ঞাপকাৎ বর্ত্তমানেঽপি স্যুরিতি ॥৫৮৯॥

ইতি ত্যপাদঃ।

द्वितीयः पादः—टनादिः।

९९०। टन् णकौ घे।

टन् णकौ १।, घे ७।

धोस्तृन्णकौ स्तो घे। करोति इति कर्त्ता, कारकः, दरिद्रायकः।

९९१। गलेचोपकपादहारकौ ढे।

गलेचोपक पादहारकौ १॥, ढे ७।

एतौ निपात्यौ ढे।

९९२। मार्हात् क्रमो नेम् टणः।

मार्हात् ५।, क्रम ५।, न ।१।, इम् ।१।, टण ६।।

प्रक्रान्ता उपक्रान्ता। अन्यत्र क्रमिता अतिक्रमिता।

टन् इति दन्त्यनकारो धावस्स्तटण इत्यादौ औणादिकप्रत्ययान्तानां पित्रा-दीनाम् अप्राप्तये विशेषार्थं। णकस्य णकारो वृद्ध्यर्थं दरिद्रायक इति दरिद्र आलोप इत्यत्र अकवर्जनादाकारलोपाभावे यन्ञ् णित्कृतीति यन्। तच्छील-धर्मतत्साधुकारिष्वपि कर्त्तरि टन् स्यात्। अविकल्प प्रविष्ट न तु तद्बाधितमिति न्यायात्। शील फलनिरपेक्षप्रवृत्ति। जनापवाद वदिता खल। धर्मः शास्त्रविहित आचार प्रयागादौ मुण्डयिता। साधु गन्ता जन इत्यादि। अतएव कारके शीलार्थं टन् इति स्वयमुक्तम् ॥९९०॥

एतौ कर्मणि वाच्ये णकप्रत्ययेन निपात्यौ। गले चुप्यतेऽसौ गलेचोपक अत्र लोरलुक्। पादाभ्यां ह्रियतेऽसौ पादहारक ॥९९१॥

मम् आत्मनेपदम् अर्हतीति मार्ह तस्मात्। आत्मनेपदप्राप्तियोग्यात् क्रमः परस्य टन् इम् न स्यात्। प्रक्रान्तेत्यादि प्रोपादारम्भ इति आत्मनेपदयोग्यत्वम्। मयोग्यात् किम्? क्रमिता अतिक्रमिता ॥९९२॥

৯৯৩ । গ্রহ নন্দি-পচাদের্ণিননান্ ঘে ।

গ্রহ-নন্দি পচাদি ৫।, ণিন্ অন-অন্ ।১।, ঘে ৭। ।

গ্রহাদের্ণিন্, নন্দ্যাদেরনঃ পচাদেরন্ স্যাৎ ঘে। গ্রাহী স্থায়ী প্রপায়িণী, নন্দনঃ বিচক্ষণঃ জনার্দনঃ মধুসূদনঃ লবণঃ, পচঃ দেবঃ লেখ্যঃ, লোলুবঃ রোরুয়ঃ ।

গ্রহশ্চ নন্দিশ্চ পচশ্চ তে আদয়ো যস্য স গ্রহনন্দিপচাদি তস্মাৎ। ণিন্ চ অনশ্চ অন্ চেতি। ণিন পূর্ব্বঋকারো বৃদ্ধ্যর্থঃ। অনোঽকারান্ত। অন্ ইত্যস্য নকারো যঙো লুর্ব্বেতি সূত্রে অনি তু নিত্যমিত্যত্র শস্যাদ ইতি অপ্রত্যয়স্য অপ্রাপ্তয়ে বিশেষার্থ গণাশ্চ প্রয়োগানুসারেণ বোধ্যা। গৃহ্লাতীতি গ্রাহী ণিত্বাৎ বৃদ্ধি স্থায়ীতি আদন্তত্বাৎ যন্ প্রপায়িণী ইতি নীচোঽন্তরদুর্গে ইতি ণত্বম্। নন্দয়তীতি নন্দন। অনে ঞেলোপ। বিচক্ষণ ইতি চক্ষ খ্যাঞ ইত্যত্র অনবর্জনান্ন খ্যাঞখ্যাঞৌ ঘ্‌র্ণ ইতি ণত্বম্। জনম্ অর্দয়তীতি জনার্দন। মধু সূদয়তীতি মধুসূদন। লুনাতীতি লবন খড্গ। রসে বাচ্যে লবণ ইতি ণত্বম্। পচতীতি পচ। দিব্যতীতি দেব অত কৃগৃজ্ঞেতি কপ্রত্যয়স্য বাধকোঽযম্। লেখ্য ইতি যঙন্তাৎ লেলীয় ইত্যস্মাদনি অনি তু নিত্যমিত্যুক্তের্যঙো লুক যঙলুক্ ক্বলোপে ইতি গুণনিষেধে শ্ন্ধ্বোরিতি য'। লোলুব ইতি যঙন্তাদনি যঙো লুকি শ্ন্ধ্বোরিত্যুব্। রুল ধ্বনৌ যঙির্ঘোঽজ্যরে ইতি দীর্ঘে রোরুযভাগাৎ অনি ক্রস্বোদন্তাৎ পরবিহিতস্য যঙো ন লুক্। তব্যানীয়যা ইত্যস্মাৎ ব্যণোরাবশ্যকে ইত্যত্র যথা ঢভাবে ইত্যনুবর্ত্ততে। তথা টসকৌ ঘে ইত্যস্মাৎ মণ্ডূকপ্লুতাধিকারাদত্রাপি ঘে ইত্যস্যানুবৃত্তাবপীষ্টসিদ্ধৌ অধিক ঘগ্রহণ যান্ জ্ঞাপয়তি তানহ বিব্রণোমি। যথা নঞপূর্ব্বাৎ যাচবদব্রজবসো ণিন্। ন যাচতীতি অযাচী। এবম্ অবাদী অব্রাজী অবাসী। এভ্য কিম্ অপঠিতা অপাঠক। নঞ পরাদজন্তাদচেতনে কর্ত্তরি। অকারী ধর্ম্মস্য বালাতপ। নঞ কিম্ ? ছেদকর্ত্তা খড্গ। অচেতনে কিম্ ? অকর্ত্তা বিপ্র'। দ্বিষো দেশী। বিষয়ী দেশ'। মনীষাদিত্বান্ন বৃদ্ধি'। ব্যভিপরেভুর্ব বিভাবী অভিভাবী পরিভাবী অত্র [মনীষাদিত্বাৎ গুণ'। এবম্ উৎসাহী উদাসী নিবেশী। পট্বীমাত্মান মন্যতে পটুমানিনী অত্র পুবৎ স্থ্যুক্ত ইতি পুবদ্ভাব.। জাত্যুপসর্গভিন্নপূর্ব্বকধাতোস্তাচ্ছীল্যে ণিন্।

ऋणभोजी। जातिपूर्वात् तु ब्राह्मणान् आमन्त्रयिता। अत्र शीलार्थे तृन् कर्मणि षष्ठी न स्यात्। उपसर्गपूर्वात् तु सभोक्ता उपभोक्ता। उन्माद द्विष द्रुह दुह दुष आक्रीड अनुरुध आयम आयस अतिचर अपचर व्याङ् मुष अभ्याहन परिदि-परिक्षिप एभ्यस्ताच्छील्ये णिन्। उन्मादी द्वेषी द्रोही दोही दोषी आक्रीडी अनुरोधी आयामी आयासी अतिचारी अपचारी व्यामोषी अभिघाती आघाती परिदेवी परिक्षेपी। उदासावी प्रत्यासावी ब्रह्मवादी साधुदायी इत्यादिषु ताच्छी-ल्याभावेऽपि ग्रहादित्वात णिन। कर्त्तुरुपमानात। खर इव क्रोशति खरक्रोशी एवम् उष्ट्रक्रोशी। जातिपूर्वत्वेऽपि ताच्छील्याभावेऽपि स्यादिति पृथग्वचनम व्रताभीक्ष्णयो। व्रत शास्त्रीयनियम.। आभीक्ष्ण्य पौनपुन्येन करणम्। अन्न वर्णभोजी नक्तभोजी अश्राद्धभोजी। आभीक्ष्ण्ये तु क्षीरपायिण उशीनरा। सौवीर-पायिणो बाह्लीका। कषायपायिणो गान्धारा। करणात् यजोऽतीते। अग्नि-ष्टोमेन यजते स्म। अग्निष्टोमयाजी। कदाचित् भविष्यत्कालेऽपि। कन्वो भावी ग्रामगामी पान्थ। एव कदाचित् वृद्ध्यभावे ग्रामगमीत्यपि स्यात्। एवम ऋणपरिशोधनेऽपि। मोचकऋणदायी। उभयत्र भव्यर्णार्थणिन कर्मणि न षष्ठी। शमादिभ्य शमी तमी दमी श्रमी क्षमी चमी क्लमी। एषु जनवध इति ह्रस्व। समी ज्वरित्वरिभ्याम्। सञ्ज्वरी सन्त्वरी। ज्वरतरो ञौ घटादित्वात ह्रस्वे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् ञिव्यवधानेन पुनर्न वृद्धि। वे कत्थसन्भक सलसेभ्य। विकत्थी विस्रम्भी विकासी विलासी। प्रान्मथद्रुवदवसलपेभ्य। प्रमाथी प्रद्रावी प्रवादी, वसि तु प्रवासी प्रलापी। परे मृदहिभ्याम्। परिसावी परिदाही। अस्त्यर्थे इना एव सिद्धौ णिन् करण ताच्छील्यविवक्षायामेभ्यस्तृणो निषेधादम्। परे क्षिपवटवदवादिदेविभ्यो णकश्च। परिक्षेपी परिक्षेपक परिवाटी परि वाटक परिवादी परिवादकः। परिवादयतीत्यर्थेऽप्येवम्। परिदेवी परिदेवक। अत्र ताच्छील्यविहितप्रत्ययेन असरूपोऽपि तृन् बाध्यते इति बोध्यम्। निन्द हिंस क्लिश खाद गण विनाशि व्याभाषासूयेभ्यो णक। निन्दक हिंसक क्लेशक खादक गणक विनाशक व्याभाषक. असूयक। उपसर्गात देविक्रुशाभ्याम्। आदेवक आक्रोशक। कर्मपूर्वकनिन्दार्थहन्तेरताच्छील्येऽपि णिन्। पितृघाती मातृघाती कुमारघाती। प्रात्जुसुव इन्। अयमनुबन्धशून्य। प्रजवी सू प्रसवे प्रसवी। इण जि दृचि विश्रि वम अभ्यम अव्ययेभ्यश्च एभ्यस्ताच्छील्ये इन् स्यात अत्ययी विजयी आदरी चयी, विश्रयी वमी अभ्यमी, न व्ययते अव्ययी। युज भज

९९४। चिक्लिद चक्नस चराचर चलाचल पतापत वदावद घनाघन पाटपटा वा।

चिक्लिद—पाटपटा १॥, वा।१।।

एते अनन्ता निपात्यन्ते वा। पचे, क्लेदः क्नसः चरः चलः पतः वदः हनः पाटः।

भुज त्यज सृज रन्ज भन्ज विविच सम्पृचिभ्यो घिनिस्ताच्छील्ये। शाकटायनानुरोधादस्य शेष इकार उच्चारणार्थ। युजिर युजीङ योगी भागी भोगी त्यागी ससर्गी चिति परे एषा जस्य ग.। रागी इत्यत्र तु रन्जोऽपघञोत्यादिना न लोपे घित्वात् हङ्गौ जस्य ग। भङ्गी विवेकी सम्पर्की। नन्दि वासि मदि दूषि साधि शोभि वड्डिभ्यो अन्तेभ्योऽसञ्ज्ञायामन। नन्दन वासन मदन, अत्र घटादित्वात् ह्रस्व। दूषण, अत्र दुषेरोदूरिति दीर्घ.। साधन शोभन वड्डन। सञ्ज्ञायान्तु चन्दन दर्पण विभीषण इत्यादि सह तप दम जल्प रम हृष श्वस स्पशादेरत्रान्तात्। सहन, तपन, दमन जल्पन रमण हृषण श्वसन, स्पशन इत्यादि। क्रोधकम्पभूषाशब्दार्थेभ्योऽन। क्रोधन कोपन, कम्पन चलन भूषण मण्डन, शब्दन रवण.। शब्दार्थादकर्मादेव। तेन विद्या पठिता विप्र। रुचादेश्व हसादे। रोचन वड्डन जुगुप्सन तितिक्षण मीमांसन वीभत्सन। हसादे किम्? एधिता। अत्रापि अकर्मकादेवेति बोध्य तेन वस्त्र वसिता ए। चक्रम्य दद्रम्य जु सृ गर्धि ज्वल शुच लष पत वदेभ्य। चङ्क्रमण दन्द्रमण उभयत्र हसाल्लोप इति अकारलोपे यकारलोप। जवन सरण, गर्द्धन ज्वलन शोचन अभिलषण प्रपतन प्रवदन। अत्र पतपदोर्भुकेन वाधितत्वात् अनस्य अप्राप्तौ वचनम्। तेन ताच्छील्ये प्रत्ययेन विशेषेण असरूपोऽपि सामान्यो वाध्यते इति बोध्यम्॥ ९९३॥

क्लिदु इर् क्लेदे। क्नसु म उद्धृतौ। चर गतौ। चल ज लतौ। पतल्लज गत्याम्। वदै वाचि। हन ल गतौ बधे। पट क च त्विषि। इत्यष्टभ्य पचादित्वात् अनि एते वा निपात्यन्ते। पचे क्लेद इत्यादि। पाट इति चुरादित्वात् ञौ वृद्धि.॥ ९९४॥

९९५। रात्रेर्मन् वा कृति।

रात्रे ६।, मन् ।१।, वा ।१।, कृति ७।

रात्रेर्मन् स्यात् वा कृति। रात्रिञ्चरः रात्रिचरः।

९९६। कॄ-गॄ-ज्ञा-प्रीजुङः को दुहो घङ् च।

कॄ-गॄ ज्ञा प्री-इजुङ ५।, क १।, दुह. ६।, घङ ।१।, च ।१।।

कॄादेरिजुङश्च कः स्यात् तस्मिंश्च दुहो घङ् स्यात् घे।
किरः गिरः ज्ञः प्रियः क्षिपः भूरुहः कामदुघा गौः।

रात्रे परव कृतोऽसम्भवात् कृदन्ते धातौ परे इत्यर्थः। रात्रौ चरतीति पचादित्वादनि अनेन मनि रात्रिञ्चरः पक्षे रात्रिचरः। एवं रात्रौ अटतीति रात्रिमटः रात्र्यटः। वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची च। तेनेदं विवृणोमि। अगदसत्याम्भ्यां मन् कारे। अगदं करोतीति टात् वक्षिति षणि वृद्धौ कारे परे अगदस्य मनि अगदङ्कारः एवं सत्यङ्कारः। अस्तुङ्कारो देवविशेषः। अस्तु इत्यव्ययशब्दः। अगिलस्य गिले तिमि गिरतीति कॄगॄज्ञाप्रीति कप्रत्यये ऋदिरणाविति इरि ग्रोरल इत्यत्र वक्तव्यात् रेफस्य लत्वे अनेन मनि तिमिङ्गिलः एवं रिपुङ्गिलः। अगिलस्येति किम्? गिलगिलः, तिमिङ्गिलगिलः। तथाच अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः। तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघव इति॥ ९९५॥

इच् उङ् यस्य स इजुङ् कॄश्च गॄश्च ज्ञाश्च प्रीश्च इजुङ् चेति तस्मात्। दुहो घङ् चेति चकारात् इजुङन्तत्वात् के सतीत्यर्थः। कीरतीति किरः अत्र कप्रत्यये ऋदिरणाविति इर्। गिरतीति गिरः। जानातीति ज्ञः। परत्र आदन्तत्वात् डप्रत्ययेनैवेष्टसिद्धौ इह ज्ञाग्रहणं कथमिति चेन्न परत्र उपपदपूर्वादेव डो विधीयते इह तु केवलाज्जानाते कः इति भेदात्। प्रीणातीति प्रियः क्षिपतीति क्षिपः भुवि रोहतीति भूरुहः। कामं दोग्धीति कप्रत्यये कृते दुहस्य घङि स्त्रियामत आपि कामदुघा। चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृजोऽलसः एव। अन्यत्र टात् षणि तुन्दपरिमार्जः शिशुः। एवं शोकमपनुदतीति शोकापनुदः आनन्दकर एव। अन्यत्र टात् षणि शोकापनादो धर्म्मकथकः। अत्र इजुङ्ग्राह निमित्तकतया विशेषेण कप्रत्ययेन कर्म्मपरत्वात् विशेषोऽपि सर्वधातुनिमित्तकतया

९९७। हन जनाङ्गमादेर्ड:।

हन जन आत् गमादि ५।, ड. १। ।

हनो जन आदन्तात् गमादेश्च ड: स्यात् घे। शोकापह: वराह: सरसिज पङ्कजम् अज: गोद: द्विप: प्रह्व: आशुग: नग: गिरिश:, वारि चरतीति वार्चो हस:।

९९८। घेटद्दृशपाघ्राध्म: श:।

घेट—ध्म ५।, श १। ।

एभ्य: श: स्यात् घे। उद्धय: उत्पश्य: उत्पिव: उज्जिघ्र: उद्धम:।

सामान्यो ढात् षण् बाध्यते। एवञ्च काकेभ्यो ग्रहीतव्या काकग्टहाशिला। इत्यत्र कर्म्मणि अपि क.॥ ९९६॥

हन च जन च आच्च गमादिश्चेति तस्मात्। शोकम् अपहन्तीति शोकापह वरम् आहन्तीति वराह। एव तमोपह दु खापह ज्वरापह। क्लीश हन्ति गच्छतीति क्लीशह वातपित्तकफापह विश्वामित्रदर्पापह। इत्यादि उदाहरण-दर्शनात् शोकवरादिकर्मपूर्वकतया अतिशेषेण डप्रत्ययेन सर्वकर्मपूर्वकसामान्यो हनचरगटक् बाध्यते। दारु आहन्तीत्यादि वाक्ये दार्वाघात एव चार्वाघात वर्णसङ्घात पाणिघात पाणिघ इत्यादौ निपात्यन्ते। सरसिज सरोज विभक्ते-रलुक् मनीषादित्वात्। पङ्काज्जायते पङ्कजम् न जायते अज.। एव द्विर्जायते द्विज। अत्र मनीषादित्वात् सूच. सस्य लोप परिज अभिज पुमांसमनुजात. पुमनुज। एव स्त्र्यनुज सहज प्रजायते प्रजा स्त्रियाम्। गा ददातीति गोद. द्वाभ्या पिवतीति द्विप प्रह्वयतीति प्रह्व अत्र डप्रत्ययप्राप्ते पूर्वावस्थायामशितिविषये एचोऽशित्येति आकारे आदन्तत्वात् ड.। आशु शीघ्र गच्छतीति आशुग। न गच्छतीति नग एवम् अग. गिरौ शेते गिरिश। परिखन्यते इति परिखा कर्मणि ड.। तथा आखूनामुत्थानम् आखूत्थ भावे ड'। एतौ निपात्यौ॥ ९९७॥

उद्धयतीति उद्धय.। शप्रत्ययोऽस्य शित्त्वात्रसञ्ज्ञाया शपि लोपोऽतोऽदेचोरित्य-कारलोप। एवमुत्पश्य इत्यादौ श्यादानेत्यादेशाश्च। साहचर्य्यात् पा इति भौवा:

९९९ । साहिसातिचेतिवेद्येजिधारिपारिलिम्प विन्दोऽगे: ।

साहि—विन्द ५।, अगे ५। ।

अगिभ्य: एभ्य: श: स्यात् घे । साहय: सातय: चेतय: वेदय: एजय: धारय: पारय: लिम्प: विन्द: गोविन्द: ।

१००० । टुनीभूज्वलाद्यास्रुसस्रोर्णो वा ।

दु—सस्रो ५।, ण १।, वा ।१। ।

अगिभ्य एभ्यो ण स्यात् घे वा । दाव: दव: नाय: नय: भाव: भव:, ज्वाल: ज्वल:, चाल: चल:, आस्राव: आस्रव:, सस्राव: संस्रव: ।

दिक एव । उद्वय इत्याद्युदाहरता सोपसर्गाणामि विधिरिति सूचितम् । अच-वापि प्रयोगत इत्युक्तं पश्यतीति पश्य व्याघ्र इ ज्ञानुगीधात् ड एव ॥९९८॥

सह जङ शक्तौ सात क सुखे इति सौत्र । चितीसज्ञाने विदन्मतौ एज् कम्पे धृ अड स्थितौ पृ लि पालने । एते ज्यन्ता । जिनिपौ शप ज लपि । विदऌ शपञो लाभे । इत्यष्ट । साहयतीति साहय शस्य श्नित्वात्रसञ्चाया अपि लोपोऽत इत्यकारलोप । एव सातय इत्यादि । लिम्प विन्द इत्युभयत्र तुदादित्वात् श मुचादित्वात् नुण् । उदेजयान् भूतगणान्यधेषादिति भट्टि । उद्शब्दस्य उपसर्गप्रतिरूपकत्वेन अनुपसर्गत्वात् । एव निलिम्प इत्यादौ च व्याख्येयम् ॥९९९॥

दुर्नीतीति दाव णित्त्वात् वृद्धि । पचे पचादित्वात् अनि दव । नयतीति नाय नय । भवतीति भाव भव. । ज्वलतीति ज्वाल ज्वल । चलतीति चाल चल । एव कोचतीति कोच, पचे इगुङ्त्वात् के कुच: । आस्रवतीति आस्राव आस्रव । सस्रवतीति सस्राव सस्रव । उभयत्र स्रु दंन्त्यादि । तथाच अवश्यायकणास्रावाश्रास्रमुक्ताफलत्विष । कुर्वन्ति चितसस्राव चलत्पर्णायसम्भृता इति भट्टि । अगे किम् ? प्रदव इत्यादि । आसर्सोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ आसुसस्रोरिति गौरव ज्ञापयति । गत्यातेरपि घे णो वा स्यादिति । प्राह्मौ

১০০১। শ্বসব্যধেন তন দাবহৃসঃ।

শ্বস—হৃস ৫।।

এভ্যো ণঃ স্যাৎ ঘে। শ্বাসঃ ব্যাধঃ প্রত্যায়ঃ অবতানঃ দায়ঃ ধায়ঃ অবহারঃ অবসায়ঃ।

১০০২। নৃত্-খন-রন্জঃ ষকঃ।

নৃত্ খন রন্জ. ৫।, ষক ১।।

এভ্যঃ ষকঃ স্যাৎ ঘে। নর্ত্তকী খনকী রজকী।

১০০৩। গো ষনট্-থকৌ।

গ ১।, ষনট্-থকৌ ১॥।

গায়তেঃ এতৌ ঘে স্তঃ। গায়নী গাথকঃ।

হিংসজলজন্তু। গ্রহঃ সূর্য্যাদিঃ। এবমস্মাৎ কপ্রত্যয়ে গ্রহস্থপায়োরিতি ঞৌ গৃহ্ণাতীতি গৃহ গৃহা. ॥১০০০॥

হৃশ্চ সাশ্চ হৃসৌ অবাৎ হৃসৌ অবহৃসৌ। শ্বসশ্চ ব্যধশ্চ ইন চ তন চ দাশ্চ অবহৃসৌ চেতি তস্মাৎ। পৃথগ্‌যোগো নিত্যার্থোঽগেরিত্যস্য নিবৃত্ত্যর্থশ্চ। শ্বসিতীতি শ্বাস বিধ্যতীতি ব্যাধ.। প্রত্যেতীতি প্রত্যায়। অবতনোতীতি অবতান। দা ইতি সংজ্ঞা। তেন দদাতীতি দায় দধাতীতি ধায.। অবহরতীতি অবহার। সা ইতি ষোয নাশে অবস্যতীতি অবসায। এষু আদন্তত্বাৎ যন্ দিহি লিহি শ্লিষিভ্য কস্য বাধকো ণো বাচ্য। দেগ্ধীতি দেহ লেঢীতি লেহঃ। শ্লিষ্যতীতি শ্লেষ। তথা অবাৎ দুশ্যাভ্যাং ণ। অবদুনোতীতি অবদাবঃ অবশ্যায়তে ইতি অবশ্যায ॥১০০১॥

নৃত্যতীতি নর্ত্তকী খনতীতি খনকী, রজতীতি রজকী ষকে পরে ন লোপ.। সর্ব্বত্র ষিত্বাদীপ্ ॥১০০২॥

গায়তীতি গায়নী ষিতি আদন্তত্বাৎ যন্ টিত্বাদীপ্ ॥১০০৩॥

१००४। हायनः।

हायन १।।

अयं निपात्यते।

भावं जहातीति हायनो वर्षः। अम्बु जहातीति हायनो व्रीहिः।

१००५। प्रु द्रु स्रु सृ ल्वोऽकः।

प्रु—लू ५।, अक १।।

एभ्योऽकः स्यात् घे। प्रवकः द्रवकः स्रवकः सरकः लवकः।

१००६। आशिषि।

आशिषि ७।।

जीवतादिति जीवकः।

१००७। नाम्नन्ये तिक् च।

नाम्नि ७।, अन्ये १॥, तिक् १।, च ।१। ।

धीराशिषि अन्येऽपि क्तः स्युः, तिक् च संज्ञायाम्। देवरातः रन्ति.।

हायन। वत्सरव्रीहिभ्यामन्यत्र हात। निपातो ह्यर्थविशेषे इत्युक्ते ॥१००४

एभ्योऽक स्यात् घे साधुकारिणि। साधु प्रवते प्रवक। एव द्रवतीति द्रवक लुनातीति लवक। साधुकारिणि किम्? प्रोता ॥१००५॥

पृथग्योगात् सर्वधातुभ्योऽक स्यात् आशिषि कर्त्तरि। जीवतादिति जीवक एव नन्दक वर्द्धक ॥१००६॥

धीराशिषि गम्यमानाया सज्ञाया कर्त्तरि। अन्येऽपि क्त स्यु तिक् च स्यात् देवाय रायात् देवरात। एव देवाय देयात् देवदत्त। यज्ञाय देयात् यज्ञदत्त एषु कर्त्तरि क्त। एवञ्च अस्य वीरो भूयादिति वीरभू अस्य मित्र भूयादि मित्रभू। इत्यादौ क्विप्। तिकि तु रमता रन्ति। अत्र वनतनेयत्र तिग्वर्जनान्न लोप। एव तनुता तन्ति अग्निर्जभ्यात् इति अग्निभूति इत्यादि ॥१००७॥

१००८। सति साती वा ।

सति साती १॥, वा ।१। ।

एतौ निपात्यौ । सन्तिश्च ।

१००९। ढात् षण् ।

ढात् ५।, षण् ।१। ।

ढात् परात् धो' षण् स्यात् घे ।

कुम्भकारः अघट घट करोतीति घटीकारः ।

१०१०। हन-चर-गः टक् ।

हन चर-ग ५।, टक् ।१। ।

ढात् परेभ्य एभ्य' टक् स्यात् घे । पापघ्न' कुरुचर' सामगः ।

सतिश्च सातिश्च सतिसाती । सनोतेराशिषि तिगन्तस्य एतौ वा निपात्यौ । पक्षे सनुतादिति वाक्ये तिकि क्वते ह्वयतेरिति इम् निषेधे वनतनेत्यत तिग्वर्जनात् नलोपाभावे सन्ति ॥१००८॥

कुम्भ करोतीति 'कुम्भकार । महान्त घट करोति अत्र सापेक्षत्वात् न स्यात् । अघट घट करोतीति घटीकार । अत्र तु सापेक्षत्वेऽपि अभिधानात् स्यादेव । आदित्य पश्यति हिमवन्त शृणोति ब्रह्म वदति ग्राम गच्छति इत्यादौ अनभिधानात् न स्यात् । ह्वयति वयति मातिभ्य आदन्तात् डप्रत्ययस्य बाधक षण् वाच्य । स्वर्गह्वाय तन्तुवाय' धान्यमाय । एव कर्म्मपूर्वकात् सोपसर्गा-टादन्तात् कदाचित् डबाधक षण् वाच्य गोसन्दाय । ईक्षक्षमाचरिरमिभ्य' षणो बाधकोऽन् वाच्य । सुखप्रतीक्षा बहुक्षमा कल्याणाचारा मनोरमा । अर्हि-शीलिकामिभक्षिभ्यो वा । पूजार्हा पूजार्ही मासशीला मासशीली पुत्रकामा पुत्रकामी मासभक्षा मासभक्षी । श्वान पचतीति श्वपाकश्वपचौ निपात्यौ ॥१००९॥

पाप हन्तीति पापघ्न कित्वात् गुणे हनगमित्यु ङ लोपे हनोघ्नी घ्न. । कुरून् चरतीति कुरुचर । साम गायतीति सामग । अत्र डस्येचौत्याकारलोप. । टीत्वादीपि पापघ्नीत्यादि । एव वातघ्न पित्तघ्न' कफघ्न शत्रुघ्न इत्यादि । लक्षणे जायापतिभ्या हनः । जायाघ्नी वृषल पतिघ्नी पाणिरेखा । हस्तिवाहकपाटेभ्यो

१०११ । स्ट-कुः टः ।

स्ट कु ५।, ट १।।

ढात् पराभ्याम् आभ्यां टः स्यात् घे। पुरःसरो, यशस्करी विद्या। भास्करः क्षपाकरः, कर्म्मकरी दासी।

हन शक्तौ। हस्तिघ्न वाहघ्न कपाटघ्न। नगरादहस्तिनि। नगरघ्नोऽहिः। अहस्तिनि किम्? नगरघाती हस्ती। ब्रह्मभ्रूणवृत्रवाड्ननोऽतीते क्विव। ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्महा एवं भ्रूणहा वृत्रहा। सुरा सीधुभ्यामगे पिबते टक् वाच्यः। सुरापी सीधुपी स्त्री। अगे किम्? सुराप्रपाय। पिबते किम्? सुरां पातीति सुरापाय। कदाचिद्धन्ते घमपि दृश्यते। आखुघात चौरघात. श्वघ्न इत्यादि॥ १०१०॥

पुरोऽग्र सरतीति पुर सरी। यश करोतीति यशस्करी विद्या। टित्त्वादीप्। भास करोतीति भास्करः। क्षपा करोतीति क्षपाकर। कर्म्मकरी दासी। पुरोऽग्रेऽग्रतोभ्य सरते टा वाच्य। पुरसर अग्रेसर। अत्र सप्तम्या अलुगभिधानात्। अग्रत सर। पूर्वात् कर्त्तुश्च। पूर्वो भूत्वा सरतीति पूर्वसर.। पूर्वात् कर्त्तुः किम्? पूर्वं सरतीति पूर्वसारः। एवं तदनुसार इत्यादि। कुम्भकार इत्यादिकमुदाहरतापि इह कञो ग्रहण यानि ज्ञापयति तान्यह विवृणोमि। यथा कर्म्मण: परात् कञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वर्थेषु कर्त्तरि ट स्यात्। हेतु प्रतीतशक्तिक साधनम्। ताच्छील्य फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिः। आनुलोम्यम् अनुकूलता। हेतौ यश करोतीति यशस्करी। ताच्छील्ये जनापवादकर खल। आनुलोम्ये श्राद्धकर इत्यादि। एवं तदाद्यादिभ्या परात् कञ टक्। तदादिर्यथा तत्करः मत्कर एतत्करः इदङ्कर किङ्कर। आद्यादिर्यथा। आदिकर अन्तकर बहुकर बाहुकर अहस्कर विभाकर निशाकर एककर द्विकर त्रिकर चतुष्कर प्रभाकर भास्कर चित्रकर. नान्दीकर श्रीकरः लिपिकर बलिकरः भक्तिकरः चेत्रकर: जङ्घाकर धनुष्कर अरुष्कर रजनीकर क्षपाकर. चण्डाकर दिनकर दिवाकर इत्यादि। कर्म्मशब्दात् परात् कञो भृतौ ट। भृतिः कर्म्ममूल्यम्। कर्मकरी वैतनिकः। कर्मकरी दासी अन्यत्र कर्मकार.। शब्द श्लोक कलह गाथा वैर चाटु सूत्र मन्त्र ग्रन्थ कुम्भ क्रम पद सूपान्यादि परात् कञस्तु हेत्वाद्यर्थे तदभावेऽपि घमेव। शब्दकार, श्लोककार, कलहकार, गाथा

१०१२। शकृत्-स्तम्बात् दृति-नाथात् फले-रजो-मलात् देववातात् कृ-हृ-ग्रहाप इः।

शकृत्-स्तम्बात् ५।, दृति नाथात् ५।, फले रजस् मलात् ५।, देववातात् ५।, कृ हृ ग्रह आप ५।, इ, १।।

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः इः स्यात् घे। शकृत्करिः वत्सः, स्तम्बकरिः व्रीहिः, दृतिहरिः श्वा, नाथहरिः पशुः, फलेग्रहिः रजोग्रहिः मलग्रहिः देवापिः वातापिः।

१०१३। कुक्ष्यात्मोदरात् भृः खिः।

कुक्षि आत्मन्-उदरात् ५।, भृ ५।, खि १।।

एभ्यः परात् भृञः खिः स्यात् घे।

कार वैरकार चाटुकार सूत्रकार मन्त्रकार ग्रन्थकार कुम्भकार कर्मकारः पदकार सूपकार अन्धकार इत्यादि। ढात् परात् हञोऽवहनेऽन्। अंशहरो दायादः, व्याधिहरम् औषधं, दुःखहरा सम्पत्तिः। वहने तु भारहारी वैतनिकः। वयोबोधकवहने च। कवचहरो युवा। आङस्ताच्छील्ये। पुष्पाहर कुशाहर। अदण्डसूत्रात् प्रहरणात् धृञ। वज्रधरः चक्रधर गदाधर शूलधर धनुर्द्धर। अदण्डसूत्रादिति किम्? दण्डधार सूत्रधार। दण्डधर इत्यपि दृश्यते। सूत्र-वर्ज्जनात् प्रहरणभिन्नादपि भूधर जटाधर महीधर गङ्गाधर विद्याधर। दण्डा-दिभ्यो ग्रहो वा। दण्डग्रह दण्डग्राहः धनुर्ग्रह धनुर्ग्राह। शक्तिलाङ्गूलाङ्कुशयष्टि-तोमरसूत्रघटघटीभ्यो ग्रहोऽन्। शक्तिं गृह्णातीति शक्तिग्रहः। एवं लाङ्गूलग्रह अङ्कुशग्रह यष्टिग्रह तोमरग्रह सूत्रग्रह घटग्रह घटीग्रह ॥ १०११ ॥

पृथक् पदकरणं यथासङ्ख्यार्थम्। तेन शकृत्स्तम्बाभ्यां कृञ दृतिनाथाभ्यां हृञ फलेरजोमलेभ्यो ग्रह देववाताभ्यामापः पर इ स्यात् घे इत्यर्थ। शकृत्-करिरित्यादि। शकृत् तालव्यादिर्विष्ठावाचक। शकृत् करोतीति शकृत्करि-र्वत्स। एवं स्तम्बकरिर्व्रीहिः। दृतिश्चर्मता हरतीति दृतिहरिः श्वा। एवं नाथहरि पशु। फलं गृह्णातीति फलेग्रहि। फले इत्येकारान्तग्रहणादकारस्य एकारः एवं रजोग्रहि मलग्रहि। देवम् आप्नोतीति देवापि एवं वातापिः ॥ १०१२ ॥

कुक्षिश्च आत्मा च उदरश्चेति तस्मात् ॥ १०१३ ॥

१०१४ । खित्यव्याजरुषो मन्खौ ह्रीक्षान्तत्वं त्वेकाजिचः ।

खिति ७, अव्याजरुष ६।, मन्खौ १॥, ह्रीक्षान्तत्व १।, तु।१।, एकाजिच ६।।

व्यवर्जस्याजन्तस्यारुषश्च मन् स्यात् खश्च एकाजिचस्तु ह्रीक्षान्तत्व स्यात् खिदन्ते धौ परे। कुक्षिम्भरिः आत्मम्भरिः उदरम्भरिः ।

१०१५ । खश्नेजेः ।

खश् ।१।, एजे ५। ।

ढात् परात् एजयतेः खश् स्यात् घे । जनमेजयः ।

१०१६ । मन्यात् स्वार्थे ।

मन्यात् ५।, स्वार्थे ७। ।

आत्मानं गां मन्यते गामन्यः प्रियमन्या ।

नास्ति व्य यत्र सोऽव्य अव्यश्चासौ अच्चेति अव्याच् अव्याच्च अरुस् च अव्याजरुस् तस्य ह्री द्वितीया तस्या क्षम् एकवचन ह्रीक्षान् ... यस्य न ह्रीक्षान्त तस्य भाव ह्रीक्षान्तत्वम् । एकाचासौ इच् इजन्तश्चेति एकाजिच् तस्य । कुक्षि बिभर्त्ति इति कुक्षिम्भरिः । पूर्वात् खिप्रत्ययेऽनेन पूर्वस्य मन् । आत्मान बिभर्त्तीति आत्मम्भरि । अत्र तौलुकि विरामे नस्य लुपि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् तदादिविधेर्निषेधस्यानित्यत्वे मन् स्यात् एवम् उदरम्भरि ॥१०१४॥

एजेरिति एज्, कम्पे इत्यस्य ञ्यन्तस्य ग्रहणम् । जनम् एजयतीति जनमेजय । खश्, शित्त्वाद्रत्वे अपि ञेर्लोपाभावे लोपोऽत इत्यकारलोपे पूर्वस्य मन् ॥१०१५॥

ढात् परात् मन्यते, खश् स्यात् कर्त्तरि स्वार्थे स्वनिमित्तधात्वर्थे । आत्मान गा मन्यते इति गामन्य । अत्र खश्, शित्त्वाद्रत्वे दिवसुतुर्द्धति श्यनि लोपोऽत इत्यकारलोपे गोशब्दस्य द्वितीयैकवचनान्तत्वम् । एव प्रियमन्या ॥१०१६॥

১০১৭। মুঞ্জ কূলাস্যপুষ্পাৎ ধেটঃ।

মুঞ্জ-কূল-আস্য পুষ্পাৎ ৫।, ধেট ৫।।

এভ্যঃ পরাৎ ধেটঃ খশ্ স্যাৎ ঘে। মুঞ্জন্ধয়ঃ কূলন্ধয়ঃ আস্যন্ধয়ঃ পুষ্পন্ধয়ঃ মুঞ্জন্ধয়ী, ধেটঃ টিত্বাদীপ্। [২৫৭]।

১০১৮। নাড়ী-শুনী-স্তন-কর-মুষ্টি-পাণি-নাসিকাৎ ধমশ্চ।

নাড়ী-নাসিকাৎ ৫।, ধম ৫।, চ ।১।

এভ্যঃ পরাৎ ধ্মো ধেটশ্চ খশ্ স্যাৎ ঘে। নাড়িন্ধমঃ নাড়িন্ধয়ঃ।

১০১৯। ঘটী-খারী-বাতাদ্ বিধ্বরুস্তিলাদসূর্য্যোগ্রাল্ললাটা-ন্মিত-নখ-মানাৎ ধ্মা-তুদ-দৃশ তপ-পচঃ।

ঘটী খারী বাতাৎ ৫।, বিধু অরুস্ তিলাৎ ৫।,অসূর্য্য-উগ্রাৎ ৫।, ললাটাত৫।, মিত নখ মানাৎ ৫।, ধ্মা-তুদ দৃশ তপ-পচ ৫।।

এভ্যঃ পরেভ্যঃ ক্রমাদেতেভ্যঃ খশ্ স্যাৎ ঘে। ঘটিন্ধমঃ, খারিন্ধমঃ বাতন্ধমঃ বিধুন্তুদঃ, অরুন্তুদঃ তিলন্তুদঃ অসূর্য্যম্পশ্যঃ উগ্রম্পশ্যঃ ললাটন্তপঃ মিতম্পচঃ,নখম্পচঃ দ্রোণম্পচঃ।

মুঞ্জ ধয়তীতি মুঞ্জন্ধয়। অত্র শিতি পরে এচোঽশিত্যা ইত্যস্যাপ্রাপ্তৌ একারস্যায়। খিদন্তে পরে পূর্ব্বস্য মন্। এব কূলন্ধয় ইত্যাদি। ধেটঃ টিত্বাদিতি যত্র ধেটধাতোরেকারস্য অয়াদেশঃ স্যাৎ তত্রৈব টিত্বাদীপ্ ইত্যর্থ। তেন মুঞ্জন্ধয়ী। এব ধেটদৃশপাঘ্রেতি শপ্রত্যয়ে উদ্ধয়ী। নাড়ীশুনীত্যাদিনা খশ্প্রত্যয়ে নাড়ীন্ধয়ীত্যাদি। অয়াদেশাভাবে তু ধাতব্যা ধানীয়া ইত্যাদৌ ন ঈপ্ ॥১০১৭॥

নাড়ী চ শুনী চ স্তনশ্চ করস্য মুষ্টিশ্চ পাণিশ্চ নাসিকা চেতি তস্মাৎ। নাড়ীং ধমতীতি নাড়ীন্ধম। খশ্ শিত্বাদন্তে অপি ধমাদেশে খিত্বাৎ পূর্ব্বস্য মন্ খৌ। এব নাড়িন্ধয় ইত্যাদি ॥১০১৮॥

পৃথকপদকরণ মাদিভির্যথাসংখ্যার্থম্। তেন ঘটীখারীবাতেভ্যো ধ্মঃ বিধ্বরু-

१०२०। कूलादुद्रुजुद्वहः।

कूलात् ५।, उद्-रुज उद्-वह ५।।

कूलात् आभ्यां खश् स्यात् घे। कूलमुद्रुजा नदी, कूलमुद्वहः समुद्रः।

१०२१। प्रियवशाद्भयर्त्तिमेघात् सर्वकूलाभ्रकरीषात् वद-कृ-कषः खः।

प्रियवशात् ५।, भय ऋति मेघात् ५।, सर्व कूल अभ्र करीषात् ५।, वद कृ-कष ५।, ख १।।

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः खः स्यात् घे। प्रियंवदः वशंवदः भयङ्करः ऋतिङ्करः मेघङ्करः सर्वङ्कषः कूलङ्कषः अभ्रङ्कषः करीषङ्कषः।

सिलिभ स्तुद असूर्य्योग्राभ्या दृश ललाटात्तप मितनखमानेभ्य पच पर खश् स्यात् कर्त्तरि। घटी धमतीति घटिन्धम। खश शित्वात् अपि धमादेशे खित्वात पूर्वस्य मन् स्यौ। एव खरी गर्गरीं धमतीति खरिन्धम.। खारीति पाठ परिमाणविशेष। अरुस्तुदतीति अरुन्तुद. अत खश शित्वादसञ्ज्ञाया दिवसुतुर्दति अप्रत्यये तस्य ङित्वाद्गुणाभावे लोपोऽत इत्यकारलोपे पूर्वस्य मनि स्यादे सो लोप इति सलोप। सूर्य्य न पश्यतीति असूर्य्यम्पश्य। मानमिह परिमाणवाचक द्रोणाढकादि, तेन द्रोणम्पच आढकम्पच इत्यादि। अन्यत् सुगमम् ॥१०१९॥

उभयत्र उदो ग्रहण स्पष्टार्थम्। रुजशो भङ्गे। कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुज। खश. शित्वादत्वे दिवसुतुर्दति अप्रत्यये ङित्वात् गुणाभावे पूर्वस्य मन्। एव कूलमुद्वह ॥१०२०॥

पृथक्पदकरण वदादिभिर्यथासङ्ख्यार्थम्। तेन प्रियवशाभ्या वद भयर्त्ति-मेघेभ्य. कृञ सर्वकूलाभ्रकरीषेभ्य. कष पर. ख स्यात् प्रिय वदति कथयतीति प्रियवद एव वशवद। भय करोतीति भयङ्कर. एवम् ऋतिङ्कर मेघङ्कर.। सर्व कषति हन्तीति सर्वङ्कष.। एव कूलङ्कष. अभ्रङ्कष. करीषङ्कष. ॥१०२१॥

ক্রিয়তেঽনেনেতি নগ্নঙ্করণং দ্যূতং, পলিতঙ্করণং প্রিয়ঙ্করণম্ অন্ধঙ্করণঃ শোকঃ, স্থূলঙ্করণং দধি, সুভগঙ্করণং রূপম্, আঢ্যঙ্করণং বিত্তম্।

১০২৭। ভুবো ঘে খিষ্ণু-খুকঞৌ।

ভুব ৫।, ঘে ৭।, খিষ্ণু খুকঞৌ ১॥।

নগ্নাদিভ্যঃ পরাৎ ভুবস্থ্বর্থে এতৌ ঘে স্তঃ। নগ্নম্ভবিষ্ণুঃ নগ্নম্ভাবুকঃ।

১০২৮। ঢাৎ ভজ-বহ-সহো ৱিণ্।

ঢাৎ ৫।, ভজ-বহ সহ ৫।, ৱিণ্।১।।

ঢাৎ পরেভ্য এভ্যো ৱিণ্ স্যাৎ। সুখভাক্ প্রষ্ঠবাট্ তুরাষাট্।

১০২৯। অনডুচ্ছ্বেতবাহাদিঃ।

অনডুচ্ছ্বেতবাহাদি ১।।

এতে ৱিণন্তা নিপাত্যন্তে। অনো বহতীতি অনড্বান্ বৃষঃ। শ্বেতৈরুহ্যতে শ্বেতবাঃ ইন্দ্রঃ। অবযজতীতি অবযাঃ,

---

অনগ্নো নগ্নঃ ক্রিয়তেঽনেনেতি নগ্নঙ্করণ খিত্বাৎ পূর্বস্য মন্। অপ্রিয় প্রিয় ক্রিয়তেঽনেনেতি প্রিয়ঙ্করণী সেবা টিত্বাদীপ্। চ্ব্যর্থে প্রত্যয়বিধানাৎ চ্বিপ্রত্যয়ী ন স্যাৎ। তেন নগ্নীকরোত্যনেনেত্যত্র খনট্ ন স্যাৎ। অনট্ চ ন স্যাদিত্যেকে ॥১০২৬॥

অনগ্নো নগ্নো ভবতীতি নগ্নম্ভবিষ্ণু. খিত্বাৎ পূর্বস্য মন্। এব পলিতম্ভবিষ্ণুঃ প্রিয়ম্ভবিষ্ণুঃ অন্ধম্ভবিষ্ণু স্থূলম্ভবিষ্ণু সুভগম্ভবিষ্ণু আঢ্যম্ভবিষ্ণু। এব নগ্নম্ভাবুক ইত্যাদৌ খিত্বাৎ পূর্বস্য মন্ ঞিত্বাৎ বৃদ্ধি ॥১০২৭॥

সুখ ভজতীতি সুখভাক্ ৱিণ্ ইকার উচ্চারণার্থঃ। ণকারো বৃদ্ধ্যর্থ ত্বো বমাত্র ইতি বস্য লোপ। প্রষ্ঠ পুরোগ ত বহতীতি প্রষ্ঠবাট্। তুরা বেগ তুরা সহতে তুরাষাট্ অত্র হোঢোভাবিতি ঢত্বে শাসবসঘসসাঢাচ্চেতি ষত্বম্। ভজতেরুপসর্গপূর্বকাদপি ৱিণিত্যেকে। প্রভাক্ বিভাক্। সহি বহিভ্যা ছন্দস্যেব ৱিণিত্যেকে ॥১০২৮॥

उक्थानि शंसतीति उक्थशाः यजमानः। पुरोडाः हविः, पुरोडाशः।

१०३०। क्रम गम खन सन जनो विट्।

क्रम—जनः ५।, विट् ।१।।

एभ्यो विट् स्यात् घे।

१०३१। विड्वनोर्ङा।

विड वनी ७॥, ङा ।१।।

धोरन्त्यस्य ङा स्यात् विटि वनि च। उदधिक्राः अग्रेगाः विसखाः गोषाः अब्जाः।

१०३२। त्रासुसिस् मन् क्वनिप् वनिप् विच् क्विपः।

त्रासु—क्विप १॥।

धोरेते स्युः के भावे च। नीयते अनेनेति नेत्र दष्ट्रा

श्वेतवाह आदिर्यस्य स श्वेतवाहादि. अत्र विरामेऽपि डसङ्गोऽप्राप्ति मूकत्वात् अन् शकट वहतीति अनड्वान् वृष.। श्वेतैरुह्यते इति श्वेतवा इन्द्र। अत्र कर्तु परात् वहे. कर्मणि वाच्ये विण्। अवयजतीत्यवया कर्मपूर्वकत्वाभावेऽपि विण्। उक्थानि शसतीति उक्थशा' यजमान, अ॰ तकारस्य थकारे शसतेर्नलोपे वृद्धिश्च। पुर आदौ दाश्यते यत् स पुरोडा हवि, अत्र कर्मणि विणि दकारस्य डकार' पुंस्त्वञ्च। पुरोडाश इत्यकारान्तोऽपि तथाच सदा पुरोडाश पवित्रिताधर इति॥ १०२९॥

अग्रे गच्छतीति अग्रेगा इत्यधिकरणादपि विट् स्यात् इत्याशङ्क्य ढादिति नोक्तम्॥ १०३०॥

विट् साहचर्यात् गुणी वन्नेव ग्राह्य'। तेन सुपीवा प्रातरित्वा इत्यादौ क्वनिपि न प्रसङ्ग। उदधि क्रामतीति उदधिक्रा' पूर्वेण विट्। गा सनति ददातीति गोषा इति सनधातो सस्य कृतत्वात् षत्वम् अप्सु जायते अब्जा॥ १०३१॥

নদ্ধ্রী যোত্রম্, উরুব্যচাঃ নৃচক্ষাঃ রজঃ বক্ষুঃ সর্পিঃ সুষ্ঠু দদা-তীতি সুদামা গন্মা ।

১০৩৩ । হব্-ব-তেন্নেম্ ।

হব্-ব-তে ৬।, ন ।১।, ইম্ ।১। ।

হতো হবস্য বস্য তেশ্চ ইম্ ন স্যাৎ। সুশর্ম্মা সুপীবা প্রাতরিত্বা সুত্বা, ভূরিদাবা বারিজাবা সোমপাঃ রেট্ রীট্ ক্রুঙ্ যুঙ্ প্রত্যঙ্ অক্ষদ্যূঃ মিত্রশীঃ আশীঃ গীঃ বহুভ্রট্ বহুভ্রট্ ঘৃতস্পৃক্ শস্যাৎ ক্রাব্যাৎ।

বশ্চ অস্ চ উস্ চ ইস্ চ মন্ চ ক্বনিপ্ চ বিচ্চ ক্বিপ্ চ তে। পৃথগ্-যোগাৎ সর্বধাতুভ্যো বিহিতা অপি প্রয়োগানুসারাৎ ধাতুবিশেষেভ্য এব কারকবিশেষে ভাবে চ স্যুরিতি বোধ্যম্। অন্যথা বল্লম্ ইত্যাদ্যপপ্রয়োগাপত্তে । নীয়তেঽনেনেতি নেত্রম্। দশ্যতেঽনয়েতি দংষ্ট্রা অত্র নস্যানুস্বারে শক্বাজেতি ষঙ্ষ্টুভিরিতি বস্য চ টত্বে অভিধানাৎ স্ত্রীত্বে আপ্। নহ্যতেঽনয়েতি নদ্ধ্রী রজ্জু । অত্র নহো ধঙ্ ভাবিতি হস্য ঢভাত্তথোরিতি তস্য ধত্বে ঝপ্ঝসীরিতি পূর্ব ধস্য দত্বেঽভিধানাৎ স্ত্রীত্বে নদাদিত্বাৎ ঈপ্। যূয়তেঽনেনেতি যোত্রম্। এব যুজির্যোগে যোক্ত্র দাত্র লূনৌ দাত্র পা পানে পাত্রং তুদ ব্যথে তোত্রং মিহৌ সিচি মেঢ্রং ষিণগত্র বর্ম্মে সেত্র সিচ পশ্যেন্ সেক্ত্র ষ্টুঞ্জল স্তুতৌ স্তোত্র গ্রস বধে শস্ত্রম্ অস্য ইব্ অস্ত্র পূত্র শোধে পোত্র পতল্লজ পত্র মসজি দ্যুতৌ মস্ত্রা অম গতৌ অন্ত্রীত্যাদি। এষু যে সেমস্তেভ্যো হ্রব বর্তেরিতি বক্ষ্যমাণাদিম্ নিষেধ । অসমাহ। উরু মহান্ত বিচতি উরুব্যচা ব্যচোজিরিত্যত্র অস্ বর্জনাৎ ন জি.। নর চষ্টে নৃচক্ষা চক্ষ কসাত্র ইত্যত্র অস্ বর্জনাৎ ন আদেশ । রজ্যতেঽনেনেতি রজ' রঞ্জোঽপরকেতি ন লোপ । এব বিধশ্চ বিধৌ বিধতীতি বেধা । উসমাহ। চক্ষত্রঞ বটে অনেকার্থত্বাৎ দর্শ-নার্থ । চষ্টেঽনেনেতি চক্ষু চক্ষ ক্সাত্র ইত্যত্র উস্ বর্জনাৎ ন আদেশ । এব ধন রবে ধনু । ইসমাহ। সর্পতীতি সর্পি. এব হ্রয়তে যত্তদ্ববি । মনমাহ। সুষ্ঠু দদাতীতি সুদামা। গচ্ছতীতি গন্মা। অত্র ঘোর্মন ইতি মস্য ন ॥ ১০৩২ ॥

হব ইতি শেষবকারান্ত প্রত্যাহার । তেন ক্রখাক্ ঘৃষ্যাক্ গৃধ্নু ঘৃষ্ণু রক্ষঃ অন্ন ইত্যাদৌ ইম্ ন স্যাৎ। ন চ হ্রকারাদের্ঝভাদেশ প্রত্যয়স্য অসম্ভবে জকারাদে সম্ভবেঽপি তস্য ইম. অসম্ভবে বম ইত্যনেনাপীষ্টসিদ্ধৌ ইতি বাচ্যম্। তথোক্তৌ

वम प्रत्याहारस्य अप्रसिद्धतया वकारमकारयोरेव ग्रहणमिति असमापत्ते । सुश्रृणातीति सुशर्म्मा अनेन इम् निषेध । क्वनिपमाह। सुष्ठु पिवतीति सुपीवा अत्र क्वनिप इकार उच्चारणार्थं कित्त्वात् गुणे दामाग इति ङी। प्रातर्व्वेति प्रातरित्वा सुनोतीति सुत्वा उभयत्र कित्त्वात् गुणाभावे पित्त्वात् त्वस्य तन्. कर्म्मपूर्व्वकदृशो ऽतीति क्वनिप्। मेरु दृष्टवान् मेरुदृश्वा एव बहुदृश्वा। राजसहाभ्या युधोऽप्यतीति। राजयुद्धा सहयुध्वा एव राजान कृतवान् राजकृत्वा। वनिपमाह। भूरि ददातीति भूरिदावा। वारिणि जायते वारिजावा उभयत्र विड्वनोरिति ङा। एव यजते स यज्वा अत्र क्वनिगदिमदीत्यत्र इतुकरणज्ञापकात् नङा आदेश। विचमाह। सोम पिवतीति सोमपा अत्र विच इकार उच्चारणार्थ चकारस्तु प्राचीन् मतानुवादार्थो नत्वव्ययार्थ । व्यौ वमाव इति वस्य लोप । रेषति रोषतीति रेट् रोट् विचि गुण। क्रुन्चु गत्या विचि क्रुड् अस्मात् क्विप् न स्यादनभिधानात्। क्विपमाह। अस्य इकार उच्चारणार्थ क्विपःकित्त्वात् गुणाभावादि । [illegible] तन् व्यौ वमाव इति वस्य लोप । युनक्तीति युङ् अत्र क्विपि नलोपे [illegible] युजिरो ऽसे इति नुण्। प्रत्यञ्चतीति पूजार्थस्य नलोपाभावे प्रत्यङ्। गत्यर्थस्य तु नकार लोपेऽपि त्रिदचोऽदे रिति नुणि प्रत्यङ् अजेर्व्यतीति अचयू क्वौ शूटाविति ऊट। मित्र शास्तीति मित्रशी क्वौ शाशसयेत्युक्ते आकारस्य इकारे शासवसेति षत्वम्। आशासनमाशी इकारे षत्वम्। आशास इति किम्? प्रशा । गृणातीति गी अत्र ऋदिरणाविति इर्। वहतीति वहो घोटकादि । तस्मात् भ्रश्यति वहभ्रट हमुङ [illegible] इति न लोपे भ्रष्जेति षङ्। घृत स्पृशतीति घृतस्पृक् कित्त्वात् न गुण । शस्य मत्तीति शस्यात्। एव क्रव्यात्। दृषद्द् सो प्रगाहिहिताभ्यामाभ्याम नत्व[illegible] भ्याम् असरूपाणा तव्यादीना बाधदर्शनात् कर्म्मपूर्व्वकवार्ता परविहितौ अदद्वरावपि क्विप् विचौ ढात् पश्यति इनचरेत्यादि सुकुट दृश्यते क्वचित् बाध्यते क्वचिदिति कि क्रव्यात् क्रव्याद अत्र क्विप् अण् च। शत्रुह्णा [illegible] [illegible] टक् च। कर्म्मकृत् कर्म्मकर, अत्र क्विप् टश्च। अग्निश्चित सो[illegible]त् सुत्रोऽ[illegible] क्विप् अग्नि चितवान अग्निचित् एव सोमसुत्। सु पुण्य पाप कर्म्म मन्त्र पदभ्य कृञोऽतीते क्विप्। सुष्ठु कृतवान् सुकृत् पापकृत् धर्म्मकृत् मन्त्रकृत् पदकृत। समान [illegible] विचक्विप इति बहुवचन प्रत्ययान्तरप्राप्त्यर्थम्। [illegible] कुत्साया विक्रीणातेरिन्नतो कर्त्तरि। सोम विक्रीतवान् सोमविक्रयी एव शुक्रविक्रयी घृतविक्रयी लवण विक्रयी लौहविक्रयी विप्र ॥१०२२॥

१०३४ । छादे-स्त्रमन्-क्वीस्-घे स्वः ।

छादे ६।, त्र-मन् क्वि-इस्-घे ७।, स्व. १। ।

छादयतेः स्वः स्यात् त्रे मनि क्वा विसि घे च । छत्रं छद्म तनुच्छत् छदिः उरश्छदः ।

१०३५ । दद्दज्जुहू वाक् प्राट् श्री स्नू द्रू ज्वायतस्तू कटप्रू परिव्राट् दिद्युज्जगत् दधृक् स्रगुष्णिहः ।

ददृत्—उष्णिह १॥ ।

एते क्विबन्ता निपात्यन्ते । दीर्घ्यतीति ददृत्, जुहोत्यनयेति जुहूः, वक्त्यनयेति वाक्, पृच्छतीति प्राट्, श्रयत्येना श्रीः, स्रवतीति स्रूः द्रवतीति द्रूः जवतीति जूः आयत स्तौति आयतस्तूः कट प्रवते कटप्रूः, परिव्रजतीति परिव्राट्, द्योतते इति दिद्युत्, गच्छतीति जगत्, धृष्णोतीति दधृक्, सृज्यते इति स्रक्, ऊर्द्ध्वं स्निह्यतीति उष्णिक् ।

१०३६ । जिर्घोऽन्त्यः ।

जि' १।, घं १।, अन्त्य १। ।

अन्त्यो जिर्घः स्यात् । मित्रं ह्वयतीति मित्रह्वः ।

छदकिञ संवृती छाद्यतेऽनेनेति छत्रम् अत्र ष्ट्रनतेरितीम् निषिद्धे जेर्लोपेऽनेन ह्रस्वे झपझसीरिति दस्य तः । छद्म इति मनि ह्रस्व तनु छादयतीति तनुच्छत् अत्र क्विपि ह्रस्व. । छाद्यतेऽनेनेति छदि अत्र इसि ह्रस्व. । घे परे ह्रस्वविधानात् छादयते कर्त्तरि पुंसि संज्ञाया व ण्यर्थे मन्तव्य. । तेन उरश्छादयतीति उरश्छद एव प्रच्छद, दन्तच्छदः छद एषु घे परे ह्रस्व. ॥१०३४॥

षोडश्यैते क्विबन्ता निपात्यन्ते ॥१०३५॥

अन्त्य. अतृप्रत्ययाव्यवहितपूर्ववर्त्ती । मित्रह्वरिति क्विपि ग्रहस्वपाद्योरिति जौ

१०३७। वे-ध्याप्यां क्वौ।

वे-ध्या आप्या ६॥, क्वौ ७। ।

ऊः धीः आपीः। ध्याप्योः अतएव जिः।

१०३८। अमुङो झस्यणौ चातिकि।

अमुङ ६।, झसि ७।, अणौ ७।, च ।१।, अतिकि ७। ।

अमन्तस्योङोर्घः स्यात् अणौ झसे क्वौ च, न तु तिकि।
प्रशान्।

१०३९। स्रिवाव मव ज्वर त्वरो वूडुङा अमे च।

स्रिव अव मव ज्वर त्वर ६।, व् ।१।, ऊट् ।१।, उङा ३।, अमे ७।, च ।१। ।

एषां व उङा सह ऊट् स्यात् क्वौ झसि अणौ अमे च।
स्रूः ऊः मूः जूः तूः।

अनेन दीर्घः। एवं हृत हृतवान् हृति हृत्वा। ज्यागि जरायां जीनः टु ओश्वि शून। अन्त्य किम् इष्टि उष्ट पृष्ट ॥१०३६॥

ऐञ वे स्यूतौ वयतीति ऊः क्विप् ग्रहस्वपाद्योरिति जौ पूर्वेण दीर्घे सिद्धे नियमः। तेन अस्य जेः क्वावेव दीर्घो नान्यत्र क्वाविति किम्? उत उति उत्वा ध्यायत्यनया इति धीः। आप्यायते आपीश्च। एतयोः क्वौ जेरसम्भवेऽपि क्वौ दीर्घविधानात् क्वौ जि ततो दीर्घश्च ॥१०३७॥

अम् अमन्तो धातुः। तस्य उङ् अमुङ् तस्य। प्रशाम्यतीति प्रशान् क्विपि उङो दीर्घे धोर्मः न इति मस्य न। एवं कनीञ्जि प्रकान् अणौ झसे तु शान्तः शान्तिः शान्त्वा। झसि किम्? प्रशम्य। अणौ किम्? गन्ता। हति हत हत्वा इत्यादौ तु वनतनेति अम्लोपे अमन्तत्वाभावात् न दीर्घः। अतिकीति किम्? रन्तिः तन्तिरित्यादि ॥१०३८॥

सिव्यु श्रीषे गतौ। सीव्यतीति स्रूः अव रक्षादौ अवतीति ऊः। मव नद्धे मवतीति मूः। एषामौकारादौ धीरियुवचौति उवि स्रुवौ उवौ मुवौ इत्यादि। ञ झर्मः रोगे ज्वरतीति जूः। ञित्वरषमङ संद्रे, त्वरते तूः। अणौ-झसे तु स्यूतः स्यूतिः। ऊतिः मूतिः जूर्त्तिः तूर्त्तिः। अमे तु मनि स्रोमा अवतेर्मान मनीषादित्वात् मनः टिलोपे गुणे ओम् ॥१०३९॥

১০৪০। রাচ্ছ্বোর্লোপঃ।

রাৎ ৫।, চ্ছ্বো ৬॥, লোপ ১। ।

রাৎ পরয়োঃ ছকারবকারয়োর্লোপঃ স্যাৎ ক্বৌ ঝস্যণৌ অমে চ। মুর্চ্ছা মূঃ ধুর্বী ধূঃ।

১০৪১। আদূটো ব্রিঃ।

আৎ ৫।, ঊট ৬।, ব্রি ১। ।

অবর্ণাৎ পরস্য ঊটো ব্রিঃ স্যাৎ। জনান্ অবতীতি জনৌঃ।

১০৪২। যম মন-তন গমোঽন্তলোপঃ ক্বৌ।

যম মন তন গম. ৬।, অন্তলোপ ১।, ক্বৌ ৭। ।

এষাম্ অন্তস্য লোপঃ স্যাৎ ক্বৌ। সযৎ পরিমৎ পরীতৎ সঙ্গৎ।

মূর্চ্ছা মোহ সমুচ্ছ্রয়ে ক্বসৌ ক্বিপি অনেন চ্ছলোপেব্যঁনচতয়ীতি দীর্ঘে মূ। অচি তু মুরৌ মুর ইত্যাদৌ ক্বস্বস্থিতি। ধুর্বী হিংসে ক্বসৌ ক্বিপি বলোপে ব্যঁনচতয়ীতি দীর্ঘে ধূ ধুরৌ ধুর। অণৌ ঝসি তু মূর্ত্ত মূর্ত্তি ধূর্ত্ত ধূর্ত্তি। অত্র রেফসান্নিধ্যাৎ বকারো দন্ত্য এব গ্রাহ্য। তেন থর্ব গতৌ নর্ব গতৌ ইত্যাদৌ ন প্রসঙ্গ ॥১০৪০॥

জনানবতীতি জনৌ' অত্র অবর্ণান্তকর্ম্মোপপদস্য ক্বিবন্তধাতুনা সমাসেঽনেন ব্রি। যত্রাদৌ ক্বিপ্ তত্র' সমাসস্তত্র গুণ এব। তেন জনস্য ঊ. জনো তব ঊ' তবো ইতি অসমাসেঽপি গুণ এব। একপদে তু অববিকারে ক্বিপি চ্ছ্বো' শূটাবিতি ঊটি অনেন বৃদ্ধৌ শ্রৌ শ্রাবৌ শ্রাব। ধাবুঞ্ জবে ধৌ ধাবৌ ধাব। ক্বৌ শ্রৌতি.। এব ধৌতি ধৌতা ॥১০৪১॥

সযচ্ছতীতি সযৎ। পরিমন্যতে পরিমৎ। পরিতনোতীতি পরীতৎ। এব সংগচ্ছতে সঙ্গৎ। এষু অম্‌লোপে স্বস্য তন্। পরীতদিতি দীর্ঘবিধানাৎ ক্বিবন্তে ধাতৌ উপসর্গাদে' ক্বচিৎ দীর্ঘ' স্যাদিতি সূচিতম্। তেন তনি রুহি নহি হতি হৃষি ব্যধি রুচি সহাদিষু ক্বিবন্তেষু উপসর্গাকারয়োর্দীর্ঘ ইতি বোধ্যম্। পরিতনোতি পরীতৎ বিরোহতীতি বীরুৎ। উপনহ্যতীতি উপানৎ। উপবর্ত্ততে

१०४३। स्वि-विष्वग्देवस्य टेरद्र्यञ्चौ क्वौ।

स्वि विष्वच् देवस्य ६।, टे ६।, अद्रि ।१।, अञ्चौ ७।, क्वौ ७।

स्वेर्विष्वचो देवस्य च टेरद्रिः स्यात् क्विबन्तेऽञ्चतौ। सर्वान् अञ्चतीति सर्वद्र्यङ्, विष्वद्र्यङ्, देवद्र्यङ्।

१०४४। अमुद्र्यङ् अमुमुयङ् अदमुयङ् अदद्र्यङ्।

अमुमञ्चौत्यर्थे एते निपात्यन्ते।

१०४५। सह सम्तिरः सध्रि-समि तिरि।

सह सम् तिर ६।, सध्रि समि तिरि ।१।

एषां क्रमादेते स्युः क्विबन्तेऽञ्चतौ। सध्र्यङ् सम्यङ् तिर्यङ्।

१०४६। वीरुहो धङ् क्वौ।

वीरुह ६।, धङ् ।१।, क्वौ ७।

वीरुत्।

१०४७। त्यदादि भवत् समानान्योरसमानात् दृशः टक्-सक्-क्विपो ढे।

त्यदादि—भवत् समान् ५।, दृश ५।, टक् सक् क्विप १।, ढे ७।

त्यदादेर्भवतः समानादन्यस्माच्चासमानात् दृश एते स्युः ढे।

उपाहृत्। प्रवर्षतीति प्रावृट्। मर्म्म विध्यतीति मर्म्मावित् एव मृगावित्। निरोचर्ने नीरुक्। ऋति सहते ऋतीषट् अत्र अम्बष्ठादित्वात् षत्वम् ॥ १०४२ ॥

स्विश्च विष्वक् च देवश्चेति तस्य। विष्वगिति मूर्द्धन्यमध्य चान्तमव्ययं विष्वगञ्चतीति विष्वद्र्यङ् ॥ १०४३ ॥

सुगमम् ॥ १०४४ ॥

सह अञ्चतीति सध्र्यङ्। समञ्चतीति सम्यङ्। तिरोऽञ्चतीति तिर्यङ् ॥ १०४५ ॥

विपूर्वस्य रुहो धङ् स्यात् क्वौ। वेर्दीर्घस्य वीज यममनेन्दव लिखितम् ॥ १०४६ ॥

त्यद् आदिर्यस्य स त्यदादिः। त्यदादिश्च भवाश्च समानश्च अन्यश्चेति। त्यदादि-

१०४८। से र्ङी।

से ६।, ङ्ग ।१। ।

से ङ्गी स्यात् टगाद्यन्ते दृशि। स इव दृश्यते तादृशः तादृक्षः तादृक्, भवादृशः।

१०४९। समानेदं किमदः सेक्यमू।

समान इदम् किम्-अद ।६॥, स-ई की अमू ।१॥ ।

एषां स्थाने स ई की अमू एते क्रमात् स्युः टगाद्यन्ते दृशि। सदृशः ईदृशः कीदृशः अमूदृशः अन्यादृशः।

इति त्वनादिपादः।

भवत्समानान्य तच्च तत् उपमानञ्चेति त्यदादिसमानान्योपमान तस्मात्। उपमानभूतेभ्य एभ्य परात् दृश' एते स्युर्टे ॥ १०४७ ॥

ङित्वादन्त्यस्य स्थाने। स इव दृश्यते इति टकि कित्वात् गुणाभावे तादृश' टित्वादीपि तादृशी। एव सकि कित्वात् गुणाभावे शक्लाजेति षङि षढो क सं इति षस्य कत्वे चूङ् क्रुङिति शस्य कत्वे वा तादृक्ष। स्त्रियान्तु तादृक्षा। एवञ्च क्विपि कित्वात् गुणाभावे तादृक् एव यादृश एतादृश. त्वमिव दृश्यते त्वादृशः अहमिव दृश्यते मादृश आवामिव दृश्येते अस्मादृशौ वयमिव दृश्यन्ते अस्मादृशा। त्वमिव दृश्यते त्वादृश युवामिव दृश्येते युष्मादृशौ यूयमिव दृश्यन्ते युष्मादृशा। मुख्ययोर्युष्मदो. साचात् द्विवचनाभावे युवावौ न स्यातामिति पूर्वं लिखितम्। एवं भवानिव दृश्यते भवादृश ॥ १०४८ ॥

समानश्च इदम् च किम् च अदस् चेति। सश्च ईश्च कोश्च अमूश्चेति। समान इव दृश्यते सदृश अयमिव दृश्यते ईदृश क इव दृश्यते कीदृश. असाविव दृश्यते अमूदृश। अन्य इव दृश्यते अन्यादृश ॥ १०४९ ॥

इति त्वनादिपाद.।

तृतीयः पादः—क्तादिः।

१०५० । क्त-क्तवतू भूते ढभावे घे।

क्त क्तवतू १॥, भूते ७।, ढभावे ७।, घे ७। ।

धोरतीतेऽर्थे ढभावे क्तो घे क्तवतु' स्यात्, उकावितौ।
स्तुतस्त्वया विष्णुः, स्नातं मया, विष्णुर्विश्वं कृतवान्।

१०५१ । चे घोंऽढे भावदैन्याक्रोशे तु वा।

चे ६।, घं १।, अढे ७।, भावदैन्याक्रोशे ७।, तु ।१।, वा ।१। ।

चे घंः न तु ढे, भावदैन्याक्रोशे तु वा, तयोः परयो'।

१०५२ । सूल्वाद्योदिद्रचौ-यल् स्यातो न तोऽपृमूर्च्छंख्याध्यामदो दश्च।

सू लू-आदि ओत्-इत् र-चौ-यल्-स्य आत' ५।, न ।१।, त ६।, अपृ-मद ५।, द ६।, च ।१। ।

स्वादेर्ल्वादेरोकारितो दान्तात् रेफात् चौशब्दात् यलस्य युक्ताकारान्तात् परयोस्तयोस्तस्य नः स्यात, पूर्वस्य च दस्य नः, न तु प्रादिभ्यः। क्षीणः क्षीणवान्। अढे किम्? क्षितः कामो मया।

ष्टुञ स्तुतौ कर्म्मणि क्त वेम सहेति वेमत्वेऽपि वृद्‌ु श्रीति इमौ निषधे कित्वात् गुणाभावे स्तुत। ष्णाल शौचने भावे क्त ष्णात क्त अ द ड कर्त्तरि क्तवतु कित्वात् गुणाभावे उदित्वात् ऋदच इति नुषि अलसौधीरिति दीर्घे कृतवान्॥ १०५०॥

अविशेषात् चिनग हिंसाया चि चतैश्वर्य्ययोः चिञ वासगत्यो इति त्रयाणां ग्रहणम्॥ १०५१॥

सूञ लूञ सूलौ तौ आदी ययोस्तौ सूलादौ। ओत् इत् यस्य स ओदित्

১০৫৩ । বৄদুশ্বিজূর্ণৌ ক্তিতো নেম্‌ ।

বৄ ঋৄ উ শ্বিজ্-ঊর্ণৌ ৫।, ক্তিত ৬।, ন ।১।, ইম্‌ ।১। ।

বৃঞো বৃঙ ঋদন্তাৎ উবর্ণান্তাৎ শ্বিজ ঊর্ণোশ্চ ক্তিত্ ইম্‌ ন স্যাৎ। সূনঃ সূনবান্‌ দীনঃ লূনঃ জীনঃ রুগ্ণঃ ভুগ্নঃ প্রহীণঃ, ভিন্নঃ নির্বিণ্ণঃ, প্যানঃ গ্লানঃ ঘ্রাণঃ। প্রাদেস্তু—পূর্ত্ত মূর্ত্তঃ খ্যাতঃ ধ্যাতঃ মত্ত। বৃত ভূত শ্বিতঃ ঘৃতঃ ঊর্ণুতঃ।

বলৌ যলান্ত স চাসৌ স্বশ্চেতি যলস্ব তেন যুক্ত আৎ যলস্বাৎ। তত সূল্‌ দ্বী চ ওদিচ্চ দ চ র শ্চ ক্ষীশ্চ যলস্বাচ্চেতি তস্মাৎ। পৃশ্চ মূর্চ্ছশ্চ খ্যাশ্চ ধ্যাশ্চ মদ চেতি। ন পৃমূর্চ্ছখ্যাধ্যামদ চেতি তস্মাৎ। ক্ষীণ ইতি অকর্ম্মকাৎ বক্ষ্যমাণেন কর্ত্তরি ক্তে পূর্ব্বেণ দীর্ঘঽনেন তস্য নকারে ষ্‌ু ণ ইতি ণত্বম্‌ এব ক্ষীণবান্‌। অষ্ঠে ইতি কিম্‌ ? ক্ষিত কামো ময়া হিংসিত ইত্যর্থ। ক্ষীশব্দোপাদানাৎ ক্ষীঞ হিংসি ইত্যস্মাদপি ক্ষীণ। ভাবাদৌ স্বয়মুদাহরিষ্যতি ॥ ১০৫২ ॥

বৄশ্চ ঋশ্চ উশ্চ শ্বিজ চ ঊর্ণুশ্চেতি তস্মাৎ। বৄন্তৌ স্যাদ্বৃদ্বৃরিতি বেমত্বে শ্রেয়তে ভস্‌জ শ্বি স্বৃ ইতি বেমত্বে নেম্‌ ডীদ্বীত্যাদিনা ক্তক্তবতো। রিম্‌ নিষেধে সিদ্ধে হ্ববতেরিত্যাদিনা ক্ত্যাদীনাঞ্চ ইম্‌ নিষেধে সিদ্ধে এষা বয়াণামিহোপাদানং ক্তাচ ইম্‌ নিষেধার্থমেব। তেন বৃত্বা তীর্ত্বা শ্বিত্বা ইতি। এব উবর্ণান্তত্বেনৈব প্রাপ্তৌ ঊর্ণৌ পৃথক্‌ গ্রহণম্‌ কথমিতি চেৎ সত্যম। ভস্‌জশ্বিস্বৃ ইত্যত্র ঊর্ণোর্ব্বেমত্বে নেম্‌ ডীশ্বীত্যনেন বেমধাতুভ্য ক্তক্তবতো রিম্‌ নিষেধে তত্রৈব অনৈকান্তী বর্জনাৎ ঊর্ণো রিম প্রসক্তৌ পুনর্নিষধার্থমিহোপাদানম্‌। স্বাদিমাহ। সূন ইতি সুঘৌড সূতৌ কর্ম্মণি ক্ত. অনেন ইম্‌ নিষেধে পূর্ব্বেণ তস্য ন। এবং সূনবান্‌। ওদীঙয ক্ষয়ে দীন। ল্বাদিমাহ। লূঞগি ছিদি লূন। জ্যাগি জরায়াম্‌ অত বক্ষ্যমাণেন কর্ত্তরি ক্তে গ্রহস্বপাদ্যোরিতি জৌ জীর্ঘোঽন্ত্য ইতি দীর্ঘে জীন.। ওদিতমাহ। ভুজো গৌ বক্রণে ভুগ্ন অন্তরঙ্গত্বান্নিরবকাশত্বাচ্চ আদৌ চুড্‌ক্রুড়িতি জস্য গকারে পশ্চাৎ তস্য ন.। ওহাঙ্‌ত্যাগে প্রহীণ অত্র দামা গৈ ইতি ডী নীচোঽন্তরেতি ণত্বম্‌। দান্তমাহ। ইমিদা স্নেহনে মিন্ন। আদিত ইতি বক্ষ্যমাণাদিম্‌ নিষেধে পূর্ব্বেণ তস্য ন। নির্ব্বিণ্ণ ইতি বিদৌড ভাবে পূর্ব্বাপরহায়ণাদিত্বাৎ ণত্বম্‌। নির্ব্বিণ্ণোঽধ্যয়নে জড ইত্যর্থ। রান্তস্য তু গুর্ডীগ্নি উদ্যমে গূর্ণ। চুর্ডৈশী দহিচূর্ণ ইত্যাদি জ্ঞেয়ম্‌। এষু নেম্‌ডীশ্বীত্যনেন ইমো নিষেধঃ। যলস্বাত-

१०५४। दिव्यञ्च श्योऽजिगीषाजास्पर्शे न तन्तयोः।

दिवि अञ्च श्य ५।, अजिगीषा-अज अस्पर्शे ७, न ।१।, त ६।, तयो' ६॥ ।

दिवेरजिगीषायामञ्चते' अजे श्यायतेः अस्पर्शे तयास्तस्य नः स्यात्। आद्यूनः समक्तः।

१०५५। घन स्पर्शे श्यो जिः।

घन स्पर्शे ७।, श्य ६।, जि १।।

घने स्पर्शे चार्थे श्यो जिः स्यात् तयोः। शीन घृतम्।

माह ग्लै म्लै ग्लान आल खेदे आण। एव द्वौ न्यक्करणे ध्यान। यलन्यात इति धातोरेव न तु उपसर्गस्य। तेन निर्यात निर्वात इत्यादौ न प्रसङ्ग। अत्र मूर्च्छवर्जनात् येन केनापि प्रकारेण यो रान्तस्तस्मादपि तयोस्तस्य न स्यादिति सूचितम्। तेन राच्छोर्लोप इति छवयोर्लोपे खुर्छ स्फुर्छा तु विस्मृतौ। स्फादित इति इमो निषेधे स्फूर्ण स्फूर्ण। धुर्व दुर्वी वधे नेम् डीश्वीति इमो निषेधे धूर्ण दूर्ण इति एव कृश विक्षेपे तृतरेऽभिभवे इत्यादीना इरि कृते कीर्ण तीर्ण इत्यादि अत्र धूर्वी हिंस इत्यस्य तु वकारलोपेऽपि कितवे वाच्ये मनीषादित्वात् तस्य नो न स्यात्। तेन धूर्त' कितव। अन्यत्र धूर्णो मृग सिंहेन हत इत्यर्थ। प्रादेस्तु। जिपृ गिलि तु पालने। अस्य स्फादित्वात् प्राप्तौ निषेधे पूर्त्त मूर्च्छा मोह उच्छ्राये आदित इति इमो निषेधे राच्छोरिति छलोपे मूर्त्त। ख्यात ध्यात इति यस्य युक्ताकारान्ततया प्राप्तौ निषेधः। मत्त इति मदीभिर्मङ्कि हर्षे दान्तत्वात् प्राप्तौ निषेध वृदृश्रि इत्यस्य उदाहरणमाह। छत इति छनगञ्ज छङ वर्तौ छञ् ण सम्भक्तौ इति वयाणाम्॥१०५३॥

दिविश्च अञ्चश्च श्याश्चेति तत् तस्मात्। न जिगीषा अजिगीषा। जम् अपादान न जम् अजम् न स्पर्शोऽस्पर्श। अजिगीषा च अजश्च अस्पर्शश्चेति तस्मिन्। एषु नञ्समास स्पष्टार्थ। आद्यून इति आङ्पूर्वात् दिव्यु जिगीषादौ अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्ते नेम् डीश्वीति इमो निषेधे ऊठ् शूटाविति ऊटि अनेन तस्य न। समक्त इति अन्चु गतिपूजनयो कर्म्मणि क्ते नेम् डीश्वीति इमो निषेधे इसुङ न इति नलोपे चुडिति कुङि अनेन तस्य अनेन तस्य न ॥ १०५४ ॥

घने द्रवद्रव्यस्य घनीभावे इत्यर्थ। शीनमिति श्यैङ गतौ क्ते अनेन जौ

जिगीषादौ तु द्यूतम् । उदक्तमुदकं कूपात् । शीतं जलम् । घनस्पर्शे किम् ? सश्यानो वृश्चिकः शीतात् सङ्कुचित इत्यर्थः ।

१०५६ । प्रतेः ।

प्रते ५।।

प्रतिपूर्वस्य श्यो जिः स्यात् तयोः । प्रतिशीनः ।

१०५७ । अभ्यवात् वा ।

अभि अवात् ५।, वा ।१। ।

अभ्यवात् परस्य श्यो जिः स्यात् वा तयोः । अभिशीनः अभिश्यानः, अवशीनः अवश्यानः ।

१०५८ । षिञो ढघे न तो ग्रासे ।

षिञ ५।, ढघे ७, न ।१।, त ६।, ग्रासे ७ ।

षिञः परस्य तयोस्तस्य नः स्यात् ढघे, ग्रासे वाच्ये । सिनो ग्रासः स्वयमेव ।

१०५९ । पूञो नाशे ।

पूञ ५।, नाशे ७। ।

पूनो नष्टः । अन्यत्र पूतः पवितः ।

जीर्णोऽन्य पूर्वेण तस्य न । पूर्वस्य प्रत्युदाहरणमाह । द्यूतमिति भावे क्त जिगीषाया तस्य नो न स्यात् । उदक्तमिति उद्धृतमित्यर्थः । अत्र कूपादिति अपादानप्रयोगात् तस्य नो न स्यात् । शीतमिति स्पर्शार्थे जि. स्यात् तस्य नो न स्यात् । सश्यान इति घनस्पर्शाभावे जिर्न स्यात् तस्य तु नकारः स्यात् ॥१०५५॥

पृथग्योगात् घनस्पर्शयोर्नानुवृत्तिः ॥ १०५६ ॥

सुगमम् ॥ १०५७ ॥

षिनमञ बन्धे इत्यस्मात् कर्म्मकर्त्तरि क्तस्य तस्य नकारः स्यात् ग्रासे वाच्ये । ग्रास. कवल । सिनो ग्रास स्वयमेव बद्ध इत्यर्थः । ग्रासे किम् ? सितश्चौरः स्वयमेव । वाद्वयमध्यवर्त्तित्वादेतदादीनां चतुर्णां नित्यता ॥ १०५८ ॥

पूञ शोधे इत्यस्य अनेकार्थत्वात् नाशार्थे तयोस्तस्य नकार. स्यात् ॥ १०५९ ॥

১০৯০। দুগ্বোঃ ঘঁশ্চ।

দুগ্বী ৬॥, ঘঁ. ১।, চ।১।।

আভ্যা তয়োস্তস্য নঃ স্যাৎ তয়োর্ঘঁশ্চ। দূনঃ গূনঃ।

১০৯১। ব্রশ্চেঃ কঙ্ চ।

ব্রশ্চে ৬।, কঙ্।১।, চ।১।।

ব্রশ্চেস্তয়োস্তস্য নঃ স্যাৎ কঙ্ চ। বৃক্ণঃ।

১০৯২। ক্ষীঘ্রাত্রোন্দনুদবিন্দো বা।

ক্ষী—বিন্দ ৫।, বা।১।।

এভ্যস্তয়োস্তস্য নঃ স্যাৎ বা। ক্ষীণঃ ক্ষীতঃ, ঘ্রাণঃ ঘ্রাতঃ, ত্রাণঃ ত্রাতঃ, উন্নঃ উত্তঃ, নুন্নঃ নুত্তঃ, বিন্নঃ বিত্তঃ।

১০৯৩। ক্ষৈ-শুষ্-পচো মকবঃ।

ক্ষৈ শুষ্ পচ ৫।, ম ক-ব ১।।

এভ্যস্তয়োস্তস্য মকব এতে ক্রমাৎ স্যুঃ। ক্ষামঃ শুষ্কঃ পক্বঃ।

দুদ্বীঽনুতাপে গুশ্বি তু বিষ্ঠোৎসর্গে ইত্যেতাভ্যা তয়োস্তস্য ন স্যাৎ তয়োর্দীর্ঘশ্চ ওদূঙশ খেদে গুশ্বি তু বিট্সর্জ্জৌ ইতি দীর্ঘান্তাভ্যাম্ এবেষ্টসিদ্ধৌ এতদ্বিধানং হ্রস্বান্তয়ো দুগ্বী প্রয়োগনিষেধার্থম্ ॥১০৯০॥

ন চ চঙ্ ঙিত্যনেনৈবেষ্টসিদ্ধৌ ইহ কঙ্বিধানং ব্যর্থেতি বাচ্যম্। প্রকৃতিজনি-বিশেষবিধানাৎ ষঙ প্রাবল্যত্বাৎ। বৃক্ণ ইতি ব্রশ্চূ শ ছেদে কর্ম্মণি ক্ত নেম্ ডীশ্বীতি ইমো নিষেধে গ্রহস্বপাদ্যোরিতি ঞৌ অনেন তস্য নত্বে চস্য চ কঙি নৈমিত্তিকস্যাপ্যভাব ইতি ন্যায়াৎ তালব্যশস্য দন্ত্যত্বে স্বাদে সৌ লোপ ॥১০৯১॥

ক্ষীণ ইতি ক্ষীঞি ক্ষয়ে কর্ত্তরি ক্তে অনেন তস্য ন পক্ষে ক্ষীত। ঘ্রা গন্ধগ্রহণে কর্ম্মণি ক্ত ঘ্রাণ, ঘ্রাত। ত্রৈঙ পালনে কর্ম্মণি ক্ত ত্রাণ, ত্রাত। উন্দী ক্লেদে কর্ত্তরি ক্ত নেম্ ডীশ্বীতি ইমো নিষেধে হসুঙ্ন ইতি নলোপে উন্ন উত্ত। কর্ম্মণি ক্ত নুন্নঃ নুত্ত। ধৌ বিদঙ মীমাংসে কর্ম্মণি ক্ত বিন্ন, বিত্ত। সঞ্জায়ান্তু বিত্রাত ইত্যেব বাশব্দস্য ব্যবস্থাবাচিত্বাৎ ॥১০৯২॥

ক্ষৈ ক্ষয়ে ক্ষাম, শুষ্যৌচ্ শোষে শুষ্ক। উভয়ত্র অকর্ম্মকত্বাৎ কর্ত্তরি ক্ত।

१०६४ । प्रस्त्योम वा जिश्च ।

प्र स्त्य ५।, म ।१।, वा ।१।, जि १।, च ।१। ।

प्रस्त्यस्तयोस्तस्य मः स्यात् वा जिश्च । प्रस्तीमः प्रस्तीतः । प्रात् किं, संस्त्यानः ।

१०६५ । निर्वाण भित्तर्ण वित्त फुल्लोत्फुल्ल सम्फुल्ल प्रफुल्ल चीव कृश परिकृशोल्लाघाः ।

निर्वाण—उल्लाघा १।॥ ।

एते क्तान्ता निपात्यन्ते । निर्वाणः शान्तः निर्वाण मुक्तिः, भित्त खण्डम् ऋण विशोध्य, वित्त धन वित्तः प्रतीतः । फुल्लो विकसितः उत्फुल्लः सम्फुल्ल प्रफुल्लश्च । चीवो मत्तः, कृशस्तनुः परिकृश ।, उल्लाघो नीरुजः ।

डुञ्चीष प्रच पाके कर्मणि क्ते अन्तरङ्गत्वात् निरवकाशत्वाच्च आदौ चृङ् क्तिति कुडि पश्चादनेन तकारस्य व पक्व ॥१०६३॥

अत्र वाशब्दस्य मकारेणैव सम्बन्धत्वात् जिर्नित्य. । स्त्यै सहती ध्वनौ कर्त्तरि क्ते प्रस्तीम प्रस्तीत । प्रात् किम् ? स्त्यान संस्त्यान ॥१०६४॥

वा ल मसन हसयो निर्वाण शान्त निर्वाण मुक्ति उभयत्र नोऽचोऽन्तरेति णत्वम् । अन्यत्र निर्वात । जधौ भिदिर भित्त खण्डम् अन्यत्र भिन्नम् । ऋणदुञ गतौ ऋण विशोध्यम् अन्यत्र ऋतम् । विदल्मतौ वित्त धन वित्त प्रतीत अन्यत्र विदित । फुल्ल विकसने इणोऽभावे लकारस्य लोपेऽकारस्य पूर्वेण योगे फुल्लादि चतुष्टयम् । केवलस्य उत्सम्प्रपूर्वस्य च निपातनादन्यत्र सुफुल्लित इत्यादि । जौमरास्तु ञिफलाभिदीत्यस्यैव फुलादेश तकारस्य च लकारं कृत्वा फुल्लादि चतुष्टय साधयन्ति । तन्मते फुल्लविकसने इत्यस्य फुल्लित इति स्यादेवेति विरोध । स्वमते तु फलनिष्पत्तौ फलज गतौ इति द्वयोः सेमो फलित फलितवान् इति । ञिफलाभिदीत्यस्य आदित इति इणो निषेधे चर्फलोदुरिति अकारस्य उकारे प्रफुल्त इति बोपदेवलिखनात् फुल्लो विकसित इति व्याख्यानाच्च फुल्ल विकसने

१०६६। क्षुधवसपूजार्थाञ्चागार्ध्यार्थलुभः क्त्वश्चेम्।

क्षुध—लुभः ५।, क्त ६।, च ।१।, इम् ।१।।

एभ्यः परयोस्तयोः क्त्वश्च इम् स्यात्। क्षुधितः उषितः अञ्चितः लुभितः। गतौ तु। अक्तः। गार्ध्यार्थे तु लुब्ध ।

१०६७। पू क्लिश वम जप व्याप्त्वसस्तयोर्वा।

पू—व्याप्त्वस ५।, तयो ६॥, वा ।१।।

एभ्यस्तयोः इम् स्यात् वा।

१०६८। पू श्री धृष मिद च्विद स्विद क्षमार्थम्तृषां सेमोर्गुः।

पू—म्तृषा ६॥, सेमो ७॥, गु १।।

एषां गुः स्यात् तयोः सेमोः। पवितः, पूतः, क्लिशितः

इत्यस्यैव निपातनं प्रतीम। चीरङ् दर्पे चीवो मत्त। सोपसर्गस्य तु प्रचीवितः। क्लशियंत्तः कार्श्ये। क्षामस्तनु एव परिक्षाम। अन्यत्र परिक्लशितः। लाघृङ् शक्तौ। उल्लाघो रोगान्मुक्तः, केवलस्य उदो ग्रहणात् प्रोल्लाघितः मलाघितः शक्तः इत्यादौ न निपातः॥ १०६५॥

गार्ध्यं लिप्सा। गार्ध्यमर्थो यस्य स गार्ध्यार्थः न गार्ध्यार्थः अगार्ध्यार्थः स चासौ लुभ चेति अगार्ध्यार्थलुभः ततः क्षुधवसेत्यादि द्वन्द्वः तस्मात्। क्षुध वसौ औदित्वात् पूजार्थाञ्चोरुदित्वेन क्त्वाचो वेमत्वे अगार्ध्यार्थलुभश्च वेस् सहेत्यादिना वेमत्वे नेम् डीश्वीति निषेधादप्राप्तौ विधिरयम्। क्षुधित इत्यादि सुगमम्। लुभित इति लुभ विमोहने। गार्ध्ये तु लुभ्य गार्ध्ये क्त। नेम् डीश्वीति इमो निषेधे ढधात्तयोरिति तस्य धे झप्झसीति भस्य ब। क्त्वाचस्तु क्षुधित्वा उषित्वा अञ्चित्वा, लुभस्तु अनेन इमि व्युञ्जोमो हसादेरिति कित्त्वविकल्पे लुभित्वा लोभित्वा॥१०६६॥

पूङ् पूञो वृदुम्रीत्यादिना निषेधात क्लिश्श् उपतापे क्लिशूगतु विबाधे इत्यनयोर्वेमतया नेम् डीश्वीत्यनेन निषेधादप्राप्तौ वमादीनां नित्यप्राप्तौ विभाषेयम्॥ १०६७॥

क्षमार्थश्चासौ मृष चेति क्षमार्थमृष। ततः पूश्च शीश्च धृषश्च मिदश्च च्विदश्च

क्लिष्टः, वमितः वान्तः, जपितः जप्तः, विश्वसितः विश्वस्तः, आश्वसितः आश्वस्तः । ग्रथितं धर्षितं मेदितं च्वेदितं स्वेदितं मर्षितम् । च्चमार्थः किम् ? अपमृषितं वाक्यम् ।

१०६९ । भावादिढ़े वोदुङोऽब्वतः ।

भाव आदिढ ७, वा ।१, उत् उङ ६, अप्वत ६ । ।

विहिताप उदुङो भावादिढयोर्णुर्वा स्यात् तयोः सेमोः । द्योतितं द्युतितं तेन । अनपस्तु क्षुधितम् ।

१०७० । लोपो ञेः ।

लोप ११, ञि ६ । ।

ञेर्लोपः स्यात् तयोः सेमोः । भावितः भावितवान् ।

क्लिदस्य क्षमार्थस्य च तेषाम् । सह इमा वर्त्तेते यौ तौ सेमौ तयोः । पवित इति एवेण इमि अनेन गुणः । ञिधृषान् प्रागल्भ्ये भावे क्ते भावादिढे वेति इम् पक्षे ऽनेन गुणे धर्षितमिति । एवम् ञिमिदा स्नेहने ञिच्चिदञि मोचे एषामपि साध्यम् । मर्षितमिति मृष्यञ् क्षान्तौ वसोऽरस्येति इमि अनेन गुणः । अन्यत्र अपमृषितं निन्दितं वाक्यमित्यर्थः ॥१०६८॥

आदिढ क्रियारम्भः । अप्शब्दो विधाने उपचारात् । अप् अल्पस्य अब्वान् तस्य । इत्यत आह विहिताप इति । विहितः कृतोऽप् यस्मात् स विहिताप् तस्य । भ्वादेरदादेश्चेत्यर्थः । अदादेः शपोऽस्थायित्वेऽपि तद्विधानमेतदर्थम् । भ्वादेस्तु द्युत्लङ् द्युत्या भावे क्ते वसोऽरस्येति इमि अनेन वा गुणे द्योतितं द्युतितं तेन । एवं शुभल्ङ शोभितं शुभितम् । अदादेस्तु लघिर रुद रोदे रोदितं रुदितम् । तुरलिर्वेगे तोरितं तुरितम् । आदिढे तु घे चादिढे इति वक्ष्य-माणात् कर्त्तरि क्ते प्रद्योतितः प्रद्युतितः स इत्यादि बोध्यम् । भ्वाद्यदादिभ्यामन्यस्य तु । क्षुधयौ क्षुधि क्षुधितं प्रक्षुधितः सः । एवं कुषश्च उपकरणे कुषितः प्रकुषितः सः । भावादिढयोः किम् ? अकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्ते द्युतितः । सेमोः किम् ? गुप्तः द्रुग्धम् । भावादिढयोः क्तवतोरसम्भवेऽपि तयोरित्यस्यानुवर्त्तनं परेषु सार्थकम् ॥१०६९॥

भावित इति ञेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् वृद्धिः । एवं ञिमुदङ्

१०७१। नेमुडीश्वीदिद्वेमोऽपत्यनेकाज्निष्कुषः।

न ।१।, इम् ।१।, डी श्वि ईदित वेम ५।, अ पति-अनेकाच् निष्कुष ५। ।

डोङ श्वयतेः ईकारितो विकल्पितेमश्च पत्यादिवर्जात् तयोः इम् न स्यात्। डीन शूनः दीप्त गूढः स्तः ततः। पत्यादेस्तु पतितः दरिद्रत निष्कुषित ।

१०७२। आदितः।

आदित ५। ।

आकारितस्तयोः इम् न स्यात्। मिन्नः मिन्नवान्।

मीदित मीदितवान्। ब्धुडवल वद्धित इत्यादौ गुण। भञ्जो घौ भञ्जित इत्यादौ अगुणनिमित्तको नलोपो न स्यात् ॥१०७०॥

ईत् इत् यस्य स ईदित्। वा इम् येभ्य ते वेम। तत डीश्च श्विश्च ईदिच्च वेमश्चेति तस्मात्। पतिश्च अनेकाच्च निष्कुष् च ते, न विद्यन्ते ते यत्र सोऽपत्य-नेकाज् निष्कुष तस्मात्। डीन इति ओडीङय गतौ अनेन इमो निषेधे ओदि-त्त्वात् तस्य न। अविशेषात् डीङच नभोगतौ इत्यस्मादपि इमो निषेधे डीत इति। शून इति टुं ओश्वि क्ते ग्रहस्वपाद्योरिति जौ जीर्णोऽन्त्य इति दीर्घे ओदित्त्वात् तस्य न। ईदितमाह। दीपीङय् दीपने दीप्त। वेममाह। गुह्ञ सम्वतौ क्त. वेमूदिदित्यनेन वेमत्वादिमो निषेधे ह्रोढोभावित्यादि कार्य्ये गूढ। स्तल ध्वनौ वेमूदिदित्यनेन वेमत्वात् इम् निषेधे स्तत। तनदुञ विस्तृतौ पूक्लि युदित इति वेमत्वात् इम् निषेधे वनतनेति न लोपे तत। एव षहजङ शक्तौ वेमसहेति वेमत्वात् इमो निषेधे सोढ। नृत्य नर्त्ते नृतृक्षत् इत्यादिना वेमत्वात् इमो निषेधे नृत्त। पतित दरिद्रित इत्युभयत्र भस्ज श्रिस्वृ इत्यनेन वेमत्वेऽपि निष्कुषित इत्यत्र वेमूदिदित्यनेन वेमत्वेऽपि पत्यनेकाज् निष्कुषा वर्जनात् इम् स्यात् ॥१०७१॥

आत् इत् यस्य स आदित् तस्मात्। इञ्मिदा स्नेहने अकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्ते अनेन इम् निषेधे सूत्वाद्योदीति तस्य दस्य च ने मिन्न। एव मिन्न-वान् ॥१०७२॥

१०७८। दान्त शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट च्छन्न-ज्ञप्ता वा।

दान्त-ज्ञप्ता १।॥, वा ।१। ।

एते ञ्यन्ता: क्तान्ता निपात्यन्ते वा। पक्षे दमित: शमित: पूरित: दासित: स्पाशित: छादित: ज्ञपित:।

१०७९। स्फाय: स्फी वा।

स्फाय' ६।, स्फी ।१।, वा ।१। ।

स्फीत: स्फीतवान्, स्फात: स्फातवान्।

१०८०। प्यायोऽगे: प्यस्वाङ्गे तु वा।

प्याय ६।, अगे' ६।, पी ।१।, अस्वाङ्गे ७।, तु ।१।, वा ।१। ।

अगे: प्याय: पी स्यात्, स्वाङ्गात् अन्यत्र तु वा तयो:।

पीन मुखं, प्यान: पीन: स्वेद:।

हृष्थु इर तुष्टौ। हृष्ट. हृषित। अस्य क्ताच वेमत्वात् नेम् डीश्वीति निषेधाद्ग्राप्तौ विभाषा। ञित्वरषमङ स्वरे। स्विवावमवेति ऊटि सूत्वायोदिदिति तस्य ने तूर्णं। पक्षे त्वरित'। घुष कि इर्नुतौ वि शब्दे। सङ्घुष्ट सङ्घुषितम्। स्वन ण शब्दे। आस्वान्तम् आस्वनितम्॥ १०७७॥

दमादीनां ञ्यन्तानाम् एते क्तान्ता वा निपात्यन्ते। दनु्यु इशंमे शमुभियंशमे प्रेरणञौ कर्म्मणि क्ते दान्त: शान्त इति। पक्षे घटादीति ह्रस्वे वसोऽरस्येति इमि लोपो ञेरिति ञेर्लोपे दमित शमित इति। पूरी यङ पूर्त्तौ प्रेरणञौ पूर्ण। पक्षे इमि ञेर्लोपे पूरित'। दसु इर् तु उत्क्षेपणे प्रेरणञौ दस्त। पक्षे दासित। स्पशंञ ग्रन्थबाधयो: प्रेरणञौ स्पष्ट:। पक्षे स्पाशित। छद किञ संवृतौ। स्वार्थञौ छन्न:। पक्षे छादित:। ज्ञप क्म तु ज्ञप्तौ स्वार्थञौ ज्ञप्त.। पक्षे ज्ञपित'॥ १०७८॥

स्फायीङ सवृद्धौ ईदित्त्वात् इमो निषेधे स्फीत: स्फीतवान्। पक्षे य्वोर्लोप इति यलोपे स्फात: स्फातवान्॥ १०७९॥

ओ प्यायीङ वृद्धौ क्ते ईदित्वात् इमो निषेधे ओदित्वात् तस्य ने पीन मुखम्।

१०८१। आङोऽन्धूधसो:।

आङ ५।, अन्धु उधसो: ७॥।

आङ: परस्य प्याय: पी स्यात् तयो:, अन्धूधसो:। आपीनोऽन्धु:, आपीनम् उध:।

१०८२। ह्लादे: ह्रस्व: क्तौ च।

ह्लादे ६।, ह्रस्व: १।, क्तौ ७।, च ।१।।

ह्लादे: ह्रस्व: स्यात् तयो: क्तौ च। प्रह्लन्न:।

१०८३। दो-षो-मा-स्थां ङिस्त्यणौ।

दो—स्थां ६॥, ङि १।, ति ७।, अणौ ७।।

एषां ङि: स्यात् अणौ तकारे परे। दित: सित: मित: स्थित:।

१०८४। छाशोर्वा।

छा शो. ६॥, वा ।१।।

छित: छात: शित: शात:।

अगे किम्? प्रप्याय्य मुखम्। य्वोर्लोप इति यलोप.। अस्वाङ्गे तु प्यान पीन स्वेद' ॥१०८०॥

आङ' परस्य प्याय पी स्यात् तयो' परयो अन्धौ उधसि च वाच्ये। अन्धु' कूप उधो गवादे स्तन ॥१०८१॥

ह्लादीङ मोदने कर्त्तरि क्तो ईदित्त्वात् इमो निषेधे अनेन ह्रस्वे दान्तत्वात् तस्य दस्य च ने प्रह्लन्न: ह्लन्नवान् क्तौ ह्लत्ति ॥१०८२॥

दो य छेदे दित। षो य नाशे सित:। मा इति स्वरूपात् मेङ प्रतिदाने माङलि शब्दे माल च माने माङय च माने इत्येतेषा मित:। ष्ठा स्थाने स्थित: एव दितवान् दिति' दित्वा। अणौ किम्? दाता दातु दावमित्यादि ॥१०८३॥

छाशोर्ङि. स्यात् वा अणौ तकारे। छो य लूनौ एचोऽशित्या छित: छात. एवं शो य. निशाने शित: शात: ॥१०८४॥

১০৮৫। শো ব্রতে নিত্যম্।

শ ৬।, ব্রতে ৭।, নিত্যম্ ১।।

সংশিত ব্রতম্।

১০৮৬। ধাঞো হিঃ।

ধাঞ ৬।, হি ১।।

ধাঞো হিঃ স্যাৎ অণৌ তে পরে। হিতঃ।

১০৮৭। চরফলোঽদুঃ।

চর ফল ৬।, অত ।১।, উ ১।।

অনয়োঃ অকার উ স্যাৎ অণৌ তে। চরিত প্রফুল্তঃ।

১০৮৮। দদ্বোঽধঃ।

দত ।১।, দ ৬।, অধ ৬।।

দানার্থকস্য ধাবর্জস্য দত্ স্যাৎ অণৌ তে। দত্তঃ। অধঃ কিম্?, ধীতঃ।

শো য নিশানে ইত্যস্য নিত্য ভি স্যাৎ অণৌ তকারে ব্রতে বাচ্যে। সংশিত ব্রতম্। অব ব্রত বাচ্যে তস্যৈব প্রয়োগ ॥১০৮৫॥

হিত হিতবান্ হিতি হিত্বা হিবিমম্ ॥১০৮৬॥

চর গমনেঽদনে আচারে অস্মাৎ ক্তক্তবত্বো ক্তাচশ্চ বসৌঽরস্যেতি ইমি অব্যবহিততকারাভাবাদুকারাভাবে চরিত চরিতবান্ চরিত্বা। ক্তৌ তু হ্ববরতেরিতি ইমো নিষেধে অনেনাকারস্য উকারে ব্যঞ্জনচতয়ীতি দীর্ঘে চূর্ত্তিরিতি। ঞিফলা ভিদি আদিত ইতি ইমো নিষেধেঽনেনাকারস্য উকারে প্রফুল্ত এব ফুল্তবান্ ফুল্তি ॥১০৮৭॥

দাল লূনৌ, দা তু দানে ডুদাঞ্চি চ দৈঙ পালনে ইতি চতুর্ণা দত্ত এব দত্তবান্ দত্তি, দত্ত্বা। ডুদাঞতি দানে ইত্যস্য তু দত্তিমম্ ইত্যপি। অধ, কিম্? ধেট পানে তৌ দামাগে ত্বাকেতি ঙী ধীত, ইত্যাদি ॥১০৮৮॥

१०८९ । ग्यचस्त वा ।

गि अच ५।, त ।१।, वा ।१। ।

गेरचः परस्य अधो दासंज्ञकस्य वा तः स्यात् अणौ ते । प्रत्तः प्रदत्तः ।

१०९० । घौं दा-ते गीचः ।

घं १।, दा ते ७।, गीच ६। ।

नीत्तम् । इचः किम् ? प्रत्तं निर्दत्तम् ।

१०९१ । जग्धोऽदो यपि च ।

जग्ध १।, अद ६।, यपि ७।, च ।१। ।

अदो जग्ध स्यात् अणौ ते यपि च । जग्धम् ।

१०९२ । घे चादि-ढे क्तः ।

घे ७।, च ।१।, आदिढे ७।, क्त १। ।

आदिढे विहितः क्तो घे स्यात् ढभावयोश्च । प्रकृतः कटः सः, प्रकृतः कटस्तेन । [१०५१] च्वे घं इति प्रच्चीणः सः

प्रत्त प्रत्तवान् प्रत्ति । उदाञ्चलि इत्यस्य तु प्रत्तिमित्यपि । पक्षे प्रदत्त इत्यादि । अध किम् ? धेट पाने प्रधीत । अच किम् ? निर्दत्त ॥१०८९॥

वाद्यमध्यवर्त्तित्वादेतदाद्यष्टाना नित्यत्वम् । गे इचो दीर्घ स्यात् दास्थानजाते तकारे परे । नीत्तमिति पूर्वेण दा स्थाने तकारेऽनेन नेर्दीर्घ एव नीत्तवान नीत्ति परीत्तम् अनुत्तम्, इच. किम् प्रत्तम् ॥१०९०॥

अद्लौ क्त अनेन जग्धादेशे पश्चात् यवादेशेऽपीष्टसिद्धौ यप पृथग् ग्रहण ज्ञाप यति यवादेशादादौ प्रकृते किमपि कार्य्य न स्यादिति । तेन विमुच्य इत्यादौ न कुङ प्रविश्य इत्यादौ न षङ प्रवाह्य इत्यादौ न षङ प्रविह्य इत्यादौ न ढ आपृच्छ्य प्रदीव्य अत्र शकार ऊटौ न स्त । एव क्तौ परे ऊढौ जग्धादेशो न स्यादि त्यपि । तेन अन्न स्विन्नतण्डुले रूढम् । यत्र क्रियापदत्वेन प्रयुज्यते तत्र तु खादेव जग्ध फल तेन खादितमित्यर्थ. ॥१०९१॥

প্রক্ষীণং প্রক্ষিতং তেন, ক্ষীণঃ ক্ষিতোঽয়ং তপস্বী, ক্ষীণায়ুঃ ক্ষিতায়ুঃ শত্রুঃ ।

১০৯৩ । গত্যর্থাঢ়শীস্থাসবসজনজৄশ্লিষরুহঃ ।

গত্যর্থ—রুহ ৫।।

এভ্যো ঘে ক্তঃ স্যাৎ ঢভাবয়োশ্চ । গঙ্গাং গতঃ কৃষ্ণং প্রাপ্তঃ, শয়িতং, শেষমধিশয়িতা বিষ্ণু, বৈকুণ্ঠমধিষ্ঠিতং, শিবমুপাসিতং, হরিদিনমুপোষিতঃ, রামমনুজাতোঽচ্যুতঃ, বিশ্বমনুজীর্ণোঽনন্তঃ লক্ষ্মীমাশ্লিষ্টো মুকুন্দঃ, গরুডমধিরূঢ়ো গোবিন্দঃ ।

কর্ম্মশব্দ ক্রিয়াব্যাপ্যবাচী ক্রিয়ামাত্রবাচী চ কর্ম্ম ক্রিয়া তৎ সাতত্যে ইত্যমরাৎ। তেন ক্রিয়াব্যাপ্যকর্ম্মণো ঢসজ্ঞাবিধানেন ক্রিয়ায়া অপি ঢে সজ্ঞাসিদ্ধি । ততশ্চ আদিঢম্‌ আদিক্রিয়া ক্রিয়ারম্ভ ইতি যাবৎ। প্রকৃত কটস, কট কর্ত্তুমারব্ধবান্‌ ইত্যর্থ । প্রকৃত কটস্তেন কট কর্ত্তুমারব্ধ ইত্যর্থ. । অত্র প্রশব্দ আদিকর্ম্মদ্যোতক । কদাচিৎ প্রশব্দাভাবেঽপি আদিকর্ম্ম প্রযোগো দৃশ্যতে । যথা নৃব্রহ্মক্ষত্রবিট্‌শূদ্রৈ সাঙ্গোপাঙ্গৈরিহোদিতা ইত্যমর । ধাতব পঠিতা পাঠ সূত্রলোকাগমস্থিতা ইতি বোপদেবশ্চ । প্রক্ষীণ স ইতি কর্ত্তরি ক্ত ক্ষেঘং ইতি দীর্ঘং সূত্রাদ্যোদিদিতি তস্য নকারে ষ্‌রং র্ণ ইতি ণত্বম্‌ । প্রক্ষীণ প্রক্ষিত তেন । অত্র ভাবে ক্তে দীর্ঘপক্ষে প্রক্ষীণ তদভাবে প্রক্ষিতম্‌। দৈন্যে তু ক্ষীণ ক্ষিতোঽয়ম্‌ তপস্বী । অত্রাকর্ম্মকত্বাৎ কর্ত্তরি ক্ত উপতপ্ত ইত্যর্থ । আক্রোশে তু ক্ষীণায়ু ক্ষিতায়ু শত্রু অত্রাপি কর্ত্তরি ক্ত ॥১০৯২॥

নাস্তি ঢ যেষা তে অঢাঃ। গত্যর্থাশ্চ অঢাশ্চেত্যাদিসমাহারে তস্মাৎ। ঘে চ ক্ত ইতি ত্রয়মনুবর্ত্ততে। গঙ্গাং গত ইতি ঔগমল্ৎ গত্যাং কর্ত্তরি ক্ত বনতনেতি নলোপ । গত্যর্থপ্রাপ্ত্যর্থয়োরৈক্য দর্শয়ন্নাহ। কৃষ্ণ প্রাপ্ত ইতি আপ্‌ৢনৌ ক্তি ব্যাপনে। এব লভ ডু ঙষ প্রাপ্তৌ ধন লব্ধ । পরসূত্রেণৈবেষ্টসিদ্ধেরত্র গত্যর্থগ্রহণং জ্ঞাপয়তি । গত্যর্থপ্রাপ্ত্যর্থয়োরৈক্যাৎ তাভ্যাং কর্ত্তরি ক্ত. স্যাৎ। অধিকরণে তু গত্যর্থাদেব ক্তো ন তু প্রাপ্ত্যর্থাদিতি। শীঙ্‌ লক্ষি স্বপ্নে অকর্ম্মকত্বাৎ কর্ত্তরি ক্ত বসোঽরস্যেতি ইমি পূশী ধৃষেতি গুণে শয়িত । অকর্ম্মকত্বাদেব প্রাপ্তৌ শীস্থাদীনা গ্রহণ সকর্ম্মকত্বেঽপি প্রাপ্ত্যর্থম্‌। তেন অধিকরণস্য কর্ম্মত্বেঽপি শেষ-

१०९४ । ध्रौव्यगत्यदनार्थात् डे च ।

ध्रौव्य-गति अदनार्थात् ५।, डे ७।, च ।१। ।

निश्चलार्थात् गत्यर्थात् भोजनार्थाच्च क्तो डे स्यात् ढभावे घे च ।

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥

मधिशयित । शिङा स्थाने अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि कर्त्तरि क्ते दीर्घामास्या-मिति डौ वैकुण्ठमधिष्ठित. । ष्ठिला सङ उपवेशे उदपूर्वत्वेन आराधनार्थत्वात् सकर्मकत्वेऽपि शिवमुपासित । अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि पीठमध्यासित । वसं औ निवासे देशाध्वकालेत्यादिना कालस्य कर्मत्वेऽपि कर्त्तरि क्ते सुधवसिति ड्ग्नि ग्रहस्वपाद्योरिति जौ शासवसेति षत्वे हरिदिनमुपोषित । जनी ङ जनी । जॄङ्ष्यश्च इत्येतयो कर्मासम्भवेऽपि पृथक् ग्रहण ज्ञापयति । अनुपूर्वयोरेतयो प्रयोगे यस्य पश्चात् जनन यस्य पश्चात् जरणञ्च तस्य कर्मत्व स्यादिति । तेन राममनुजातोऽच्युत. अत्र नेमडौश्वीति इमो निषेधे खनसनेति डा । विश्वमनुजीर्णो ऽनन्त । अत्र वृदुग्रीति इमो निषेधे ऋदिरणाविति इरि व्यनचतयोति दीर्घे मूर्च्छाद्योदिदिति तस्य न । श्लिषौ घल्टजि ल षे आलिङ्गनार्थ सकर्मकत्वेऽपि लक्ष्मी-माश्लिष्टो मुकुन्द । षिज रुहौ जन्याम् । आरोहणार्थे सकर्मकत्वेऽपि कर्त्तरि क्ते । औदित्वादिमोऽभावे हाढौभावित्यादिकार्य्ये वृकडमधिरूढ. । एव वृषमारूढ. शिव. ॥१०९३॥

ध्रुवो निश्चलस्तस्य भावो ध्रौव्यम् । मुकुन्दस्येत्यादि मुकुन्द दिदृक्षवो गोप्य इत्यूचु । तत् किमित्याह मुकुन्दस्यद कुञ्जमासितम् । ष्ठिलासङ उपवेशे । उप-वेशनार्थत्वेन निश्चलार्थत्वात् अधिकरणे क्ते आसितम् अत्र इदमित्यधिकरणमुक्तम । रमापतेरिद कुञ्ज यातम् । या ल गतौ अधिकरणे क्त यातम अत्र इदमित्यधि-करणमुक्तम् । अनन्तस्य एतत् तरुतल भुक्त भुजो वौ त्राणे भक्षे अधिकरणे क्ते भुक्तम् अत्र एतदिति अधिकरणमुक्तम् । सर्वत्र क मुकुन्दडेत्यादिना कर्त्तरि षष्ठी । चकारात् ढभावघेषु चेति । कर्म्मणि यथा मुकुन्देन पीठमध्यासितम । मुकुन्देन मथुरा याता मुकुन्देन याज्ञिकान्न भुक्तमति । भावे । मुकुन्देन आसित यात भुक्तमिति, कर्त्तरि तु मुकुन्द पीठे आसित. मथुरा यात याज्ञिकान्न भुक्त इति ॥ १०९४ ॥

१०९५ । ज्ञार्च्चेच्छार्थञोच्छीलादेः सति ।

ज्ञा अर्च्चा इच्छार्थ ञि इत् शीलादि ५।, सति ७। ।

एभ्यो वर्त्तमाने क्तः स्यात् तेषु । विदितः, पूजितः वाञ्छितः, इद्धः, शीलितः, शिवोऽनुवर्त्तते ।

१०९६ । ठी-प-म-वत् क्वसु कानौ ।

ठी-पम वत् ।१॥, क्वसु कानौ १॥ ।

धोरेतौ क्रमात् थाः प म-वत् स्तः । बभज्वान्, जजागवान् जजागृवान्, दुध्यूवान्, दिदिवान्, विविश्वान् विविच्छान् ।

ज्ञा ज्ञानम् । ज्ञाश्च अर्च्चा च इच्छा च ज्ञार्च्चेच्छा । ज्ञार्च्चेच्छा अर्था येषां ते ज्ञार्च्चेच्छार्था । ञिरित् यस्य स ञीत । ज्ञार्च्चेच्छार्थाश्च ञीच्च शीलादिश्चेति तस्मात् । पूर्वंतश्चकारोऽनुवर्त्तते । तेन एभ्यो वर्त्तमाने क्त स्यात् चकारात् अतीते च । एतत् तु कालमात्रविधायक, कर्म्मभावकर्त्तृषु तु यथासम्भव स्यादित्यर्थ । विदल मतौ विदित ज्ञायते इत्यर्थं । पूज क पूजे पूजित लोपी ञेरिति ञेर्लोपः । पूज्यते इत्यर्थ. । वाञ्छि कामे वाञ्छित वाञ्छ्यते इत्यर्थ । एषु कर्म्मणि क्त । इन्धीञिधङ युतौ अकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्त नेम् डीश्वीति इमो निषेधे ह्युङ्क्न इति न लोपे ढभात्तथोरिति तस्य धे भ्रप्भसोरिति धस्य दकारे इद्ध दीप्यते इत्यर्थ. । ञिशील स्यात् समाधौ कर्म्मणि क्त शीलित ध्यायत इत्यर्थ । आदिशब्द ञि रच्च पाजने रचित इत्यादि । स्वमते तु शीलादयोऽपि ञिकारानुबन्धा । शिवोऽनुवर्त्तते इति प्रतिपदेन शिव इति पद योक्तव्यमित्यर्थ न च विशेषविधानादेभ्यो वर्त्तमाने एव क्त । न्तु नत्वतीत इति वाच्यम् अतीते बहुतरप्रयोगदर्शनात् । यथा परस्परेण विज्ञात तेषूपायनपाणिषु । राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञ सारो हिमाद्रिणेति रघौ कालिदास । ज्ञातो लङ्केश्वर कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत् ग्रत इति दण्डी । जनैरविदितविभवो भवानीपतिरिति भारवि । स पुण्यकर्म्मा भुवि पूजितो नृपैरित्यादि सुश्रुत न च एष्वपि वर्त्तमाने क्त इति वाच्य वर्त्तमाने क्त कामुकसङ्डेति कर्त्तरि षष्ठ्यापत्ते ॥१०९५॥

ठीपमे इव ठीपमवत् । तेनातीते काले कर्त्तरि वाच्ये परस्मैपदिभ्यः क्वसुः

१०९७। वसोर्घसेकाजिनात इम् ।

वसोः ६।, घस एकाच् ऋ-इन-आत ५।, इम् ।१।।

घस एकाचोऽन्तेरिन आदन्ताच्च वसोरिम् स्यात् नान्यतः।
जघ्निवान् आदिवान् आरिवान् ईयिवान् ददिवान्।

आत्मनेपदिभ्यः कानः उभयपदिभ्यो इव स्यात्। एवमतीते काले कर्म्मणि सर्वधातुभ्यः भावे त्वकर्म्मकेभ्य कान. स्यात् इत्यर्थ। ठीपमत्वेनैव कित्त्वसिद्धे एतयो पुन कित्करणं स्यात् ठापिदिति विभाषाबाधनार्थं तेन भन्ज धौ मोटने। क्वसौ हवनतेरिति इम् निषेधे हसुङ् इति न लोपे द्वित्वादौ वभञ्ज् इति विङ्गस्य उदित्त्वात् त्रिदच इति नुमि नसम्महन्न इति दीर्वे सयोगान्तलोपे वभज्वान्। एवम् उदित्त्वादौपि वभजुषी। जागृ जागरे क्वसौ जार्गोऽणवृद्धीति गुणविकल्पे जजागृवान्। दिवु जिगीषादौ क्वसौ ङ्कौ शूटाविति ऊठि द्वित्वे दुद्यूवान्। पचे य्वोर्लोप इजि वलोपे दिदिवान्। एव विच्छ गतौ छकारस्य शकारविकल्पे विविश्वान् विविच्छ्वान्॥ १०९६॥

घस च एकाच ऋश्च इन् च आच्चेति तस्मात्। घस. पृथग्ग्रहणात् एकाजिति द्वित्वे कृतेऽपि य एकाच् स एव ग्राह्य। नेमसुमित्यनेन असुम् क्रादिभिन्नधातुभ्य ठाा इट. प्राप्तावपि हवनतेरिति निषेधादप्राप्तौ पुनरिह हसन्तानां मध्ये घसतेर्द्वित्वेऽप्येकाच आदन्तानाम् ऋ इति द्वाभ्याञ्च परस्य वसोरिम् स्यादिति घसादेर्विधौ सुतरामन्यतोऽप्राप्तौ नान्यत इति ज्ञापयति कदाचिदन्यतोऽपि स्यादिति। तेन चवाय साधुः चचिय इत्यादौ कारकविधावव्यकारकात् प्रत्ययो जात। जघ्निवानिति। अदौ क्वसौ व्यां वेति घसादेशे अनेन इमि द्वित्वादिकार्य्ये हनगमेति भापभसोरिति घस कले शासवसेति षत्वम्। पच्चे अदो द्वित्वे दस लोपे सन्धौ एकाचत्वात् इमि आदिवान्। एवम् ईड ईडिवान्। एवञ्च यजः खेर्मूलस्यापि जौ ईजिवान् घस ऊषिवान् इत्यादि। एवञ्च डुपचष पच पाके तृफलेति खेर्लोपे पेचिवान् भन्ज जौ भेजिवानित्यादि। ऋलिंगत्याम् ऋ प्रापे च इति द्वयो. क्वसौ द्वित्वे खेऋकारस्य अले स्यादत्यृत इति गुणे सन्धौ इमि आरिवान्। स्वरूपग्रहणात् ऋर्ते द्विसे इत्यस्य तु स्यादत्यृत इत्यत्र अत्तिग्रहणात् गुणाभावे आदिगेचोरिति गुणे आरिवान्। इन गतौ क्वसौ द्वित्वे खे कितिर्घ इति दीर्घे इमि यिणो इच्यणाविति मूलस्य यकारे ईयिवान्। दारूपात् क्वसौ द्वित्वे इमि आद्योरिति

१०९८। हन गम दृश विश विन्दो वा।

हन—विन्द. ५।, वा ।१। ।

एभ्यो वसोरिम् स्यात् वा। जघ्निवान् जघन्वान् जग्मिवान् जगन्वान्, दद्दृशिवान् दद्दृश्वान्, विविशिवान् विविश्वान्, विविदिवान् विविद्वान्।

१०९९। दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान्।

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान् ।१॥।

एते वस्वन्ता निपात्यन्ते। चक्राणः, जजागराणः, जजाग्राणः, अनूचानः।

११००। क्री-प-म-वत् शतृ-शानौ।

क्री प म-वत् ।१॥, शतृ शानौ १॥।

धोरितौ क्रमात् क्याः प म वत् स्तः। पचन्।

आलोपे दिदिवान्। एवं ख्या चख्यिवान् इत्यादि। एभ्य किम्? चिती ज्ञाने चिचित्वान्। इगताविति भौवादिकस्य ईवान्॥ १०९७॥

हनलौ क्वसौ इमि द्वित्वे हनगमेति उङ् लोपे हनो क्रौ इति घ्नादेशे जघ्निवान्। पक्षे खेर्हो घ इति हस्य घे जघन्वान्। औगम्लृ क्वसौ इमि उङ् लोपे जग्मिवान्। पक्षे धोर्म न इति मस्य नकारे जगन्वान्। इरदृशौ क्वसौ इमि दद्दृशिवान् पक्षे दद्दृश्वान्। शौविश क्वसौ इमि विविशिवान् पक्षे विविश्वान्। विद्लृ अपञौ लाभे क्वसौ इमि विविदिवान् पक्षे विविद्वान्॥ १०९८॥

दाश्ङ दाने तालव्यान्त दाश्वान्। दन्त्यान्त इत्येके। सह्यकि शक्तौ साह्वान्। मिहौ सिचि मीढ्वान्। कानमुदाहरति। कृञदङ च उभयपदित्वात् कर्त्तरि काने चक्राणः कुम्भं कुम्भकारः। एवं कर्मणि काने कुम्भकारेण कुम्भश्चक्राणः भावे तु छात्रेण जजाग्राणम्। जागृड्लु जागरे कालस्य कर्म्मत्वात् सकर्म्मकर्मणि काने जागोऽणवृवीति विभाषया गुणे प्राप्ते न मासो जजाग्राणः जजागर इत्यर्थः। अनुपूर्वं ब्रूलञुक्तौ कामे वचादेशे द्वित्वे खेर्मूलस्य च जौ अनूचानः॥१०९

क्री प्रमे इव क्रीपमवत्। एतेन वर्त्तमानकाले कर्त्तरि परस्मैपदिभ्यः शतृ

११०१। शानेऽतो मन्।

शाने ७।, अत. ६।, मन् ।१।

अकारस्य मन् स्यात् शाने। पचमानः।

११०२। या सोऽस्य।

ई ।१।, आ ।१।, आस ५।, अस्य ६।।

आसः परस्यास्य (शानस्य) आ ई स्यात्। आसीनः।

११०३। वेत्तेः शतुः क्वसुर्वा।

वेत्ते ५।, शतु. ६।, क्वसु १।, वा ।१।।

विद' परस्य शतु' क्वसुः स्यात् वा। विद्वान् विदन्।

आत्मनेपदिभ्य शान उभयपदिभ्यो द्वय स्यात्। एव वर्त्तमाने कर्म्मणि सकर्म्म-केभ्य भावे त्वकर्म्मकेभ्य शान' स्यात् इत्यर्थे। शित्वाद्रसञ्ज्ञायां शवादौ गच्छन् दीव्यन् सुखन् तुदन् इत्यादि। एव पित्त्वाभावाच्च ङित्वे रुल ध्वनौ रुवन् ष्टुञ्ल स्तुतौ स्तुवन् इत्यादौ गुणाभावे भ्रुभ्वोरित्युव्। एवञ्च ऋलिं गत्यां शतृशानयो शित्वाद्दच्छादेशे इयृच्छत् समियृच्छान.। कातन्त्रास्तु। शतृशानयो. प्रथमान्तेन सामान्याधिकरणाभावे आमन्त्रणे शतृशानौ न स्त। तेन हे पचन् छात्र' हे पचमान छात्र। इति स्यात्। हे पचन्। हे पचमान। इत्यादि न स्यात् इत्याहु : एतयो प्रयोगे क्रियासमाप्तिर्नास्तीति बोध्यम्। पचन्निति डुपचष् पच पाके शत् चे शप् लोपोऽत इत्यकारलोपे ऋदित्त्वात् त्रिदच इति नुमि स्वान्तस्य लुप स्त्रियाम् इपि पचन्ती॥११००॥

पचमान इति कर्त्तरि शान। कर्त्तरि विप्र ओदनं पचमान आस्ते कर्म्मणि विप्रेण पच्यमान ओदनः शोभते। भावे तु विप्रेण दीव्यमानम्॥११०१॥

ई आ इत्युभय लुप्तप्रथमैकम्। आस. परस्य शानस्य आकार ईकार स्यात् इत्यर्थ.। जिलासङ् कर्त्तरि शाने शप् तस्य लुकि अनेन आकारस्य ईकारे आसीन.॥११०२॥

वेत्ते परस्य शतु' क्वसु स्यात् वा। शतृस्थानजातत्वेन विलम् अतीतबोधकत्वञ्च न स्यात्। विदल मतौ शतृ तस्य स्थानेऽनेन क्वसौ विद्वान्। पचे विदन्॥११०३॥

১১০৪। শক্তিবয়স্তাচ্ছীল্যে শতুঃ শানঃ।

শক্তি বয়স তাচ্ছীল্যে ৭।, শতু. ৬।, শান: ১।।

শত্রুং নিঘ্নানঃ, কবচং বিভ্রাণঃ, ভোগং ভুঞ্জানঃ।

১১০৫। তী-প-ম-বত্ স্যট-স্যমানৌ।

তী-প ম-বত্ ।১॥, স্যট-স্যমানৌ ১॥।

ধোঃ এতৌ ক্রমাত্ ত্যাঃ প ম বত্ স্তঃ। করিষ্যন্ করিষ্যমাণঃ।

ইতি ক্তাদিপাদঃ।

এম্বর্থেষু শতু' স্থানে শান. স্যাত্। শত্রুং নিঘ্নান ইতি হনলৌ গতৌ শট শক্ত্যর্থে-ऽনেন শতু. স্থানে শানে শপো লুকি হনগমিত্যুঙ লোপে হনো ক্ণৌ ঘ্ন ইতি ঘ্নাদেশ। কবচ বিভ্রাণ ইতি ভৃঞি টুডু শট যৌবনবয়স্যর্থেऽনেন শতু' স্থানে শানে শপো লুকি হ্রাদীরেদ্বিরিতি দ্বিত্বে খের্ভকারস্য বকারে ঋভাদেরিতি ডৌ ষ্ণু র্ণ ইতি ণত্বম্॥ ভোগ ভুঞ্জান ইতি ভুজপৌ বাধে শট তাচ্ছীল্যে শতুঃ স্থানে শানে রুধাদিত্বা-ন্নমি নপোর্ন্ ইতি নমো নকারে তস্য ঞকার'। ধৃঙ্ঙ স্থিতৌ ইত্যস্য প্রেরণে ঞৌ ধারি। এবম্ অধীঙ্ল অধ্যয়নে ইত্যেতাভ্যামক্রক্রে শট এব স্যাত্ ন তু শান ইতি বক্তব্যম্। ধারয়ন্নুপনিষদম্ অধীয়ন্ তর্কম্। ক্রক্রে তু ধারয়মাণ অধীয়ান' ॥১১০৪॥

তেন ভবিষ্যত্কালে কর্ত্তরি পরস্মৈপদিভ্য. স্যট আত্মনেপদিভ্য স্যমান. উভয়-পদিভ্যো দ্বয় স্যাত্। এব ভবিষ্যত্কালে কর্মণি সকর্ম্মকেভ্যো ভাবে ত্বকর্ম্মকেভ্যঃ স্যমান. স্যাদিত্যর্থ. ॥১১০৫॥

ইতি ক্তাদিপাদঃ।

चतुर्थः पादः—इष्ण्वादिः।

११०६। णि भ्राज भू सह रुच चर वृध वृत प्रजनापत्रपालंकृ निराकृन्मद पत पच इष्णुर्घे।

णि—पच ५।, इष्णु १।, घे ७।।

एभ्य इष्णुः स्यात् घे। कारयिष्णुः, भ्राजिष्णुः भविष्णुः सहिष्णुः रोचिष्णुः चरिष्णुः वर्द्धिष्णुः वर्त्तिष्णुः प्रजनिष्णुः अपत्रपिष्णुः अलङ्करिष्णुः निराकरिष्णुः उन्मदिष्णुः उत्पतिष्णुः उत्पचिष्णुः।

११०७। ष्णुक् भू-जेः।

ष्णुक् ।१।, भू-जि ५।।

आभ्यां ष्णुक् स्यात् घे। भूष्णुः जिष्णुः।

११०८। ग्ला म्ला स्था क्षि पच परिमृजः स्नुः।

ग्ला—परिमृज ५।, स्नु १।।

एभ्यः स्नुः स्यात् घे। ग्लास्नुः म्लास्नुः स्थास्नुः क्षेष्णुः पक्ष्णुः परिमार्क्ष्णुः।

प्रात् जन प्रजन अपात् त्रप अपत्रप अलम् कृ अलङ्कृ। निर् आ निरा तस्मात् कृ निराकृ। मद च पत च पच चेति मदपतपच उदो मदपतपच उन्मदपतपच। ततो णिश्च भ्राजश्चेत्यादि तस्मात्। णिर्ण्यन्तः। भवङ्कप्रभृताधिकारात् भक्तिवयस्ताच्छील्ये इत्यस्मात् ताच्छील्यमनुवर्त्तते तस्य च स्थय अविम प्रादिति पर्य्यन्तेऽधिकार। तेन कारयितुं शीलमस्येत्यादिवाक्ये कारयिष्णुरित्यादि ॥ ११०६ ॥

भूष्णु. अत कित्त्वात् श्र्युकीति इम् न स्यात् गुणाभावश्च ॥ ११०७ ॥

११०९ । क्षिप त्रस गृध धृषः क्नुः ।

क्षिप—धृष' ५।, क्नु' १।।

एभ्यः क्नुः स्यात् घे । क्षिप्नुः त्रस्नुः गृध्नुः धृष्णुः ।

१११० । शॄ स्था भू कम गम हन लष वृष पत पदो ञुकः ।

शॄ—पद' ५।, ञुक १।।

एभ्यो ञुकः स्यात् घे । शारुकः स्थायुकः भावुकः कामुकः गामुकः घातुकः लाषुकः वर्षुकः पातुकः पादुकः ।

११११ । भिक्ष जल्प कुट्ट लुण्टवृञः षाकः ।

भिक्ष—वृञ ५।, षाक १।।

एभ्यः षाकः स्यात् घे । भिक्षाकी जल्पाकी कुट्टाकी लुण्टाकी वराकी ।

ग्लास्नुरित्यादि त्रय सुगमम् । जेष्णुरिति एकाजिवर्णान्तत्वात् इमो निषेधे गुणे षत्वम् । पच्णुरिति औदित्त्वात् नेम् चुङिति कुडि षत्वम् । परिमार्ष्णुरिति मृजलूष शुद्धौ ऊदित्त्वात् अनिम् पक्षे मृजोऽकङिति वृद्धौ शक्रुाजेति षङि षढो कः से इति षस्य कत्वे क्तिलादिति षत्वम् । अस्य इम् पक्षे न प्रयोगः ॥ ११०८ ॥

क्षिप प्रजौ क्षिप्यौ क्षिप्नुः कित्त्वात् न गुणः । त्रस त्रसीण भये त्रस्नुः । गृधिषु च लिप्से गृध्नुः । ञिधृषा न प्रागल्भ्ये धृष्णुः ॥ ११०९ ॥

शृगि हिंसे ञिष्ठा स्थाने, भूस्वरूपम् । कमुङ स्पृहि । औगम् लृ गत्याम् । हनली गतौ । लष लषञ स्पृहि । वृषु सेचने । पत्लृज गत्याम् । पदौङ गतौ । एभ्यो ञुकः स्यात् घे । ञित्त्वात् वृद्धिः । स्थायुक इत्यत्र यनञ्णित् कृदिणीति यन् । घातुक इत्यत्र खेर्हो घ इति हस्य घे हनस्तङिति तङ् ॥ १११० ॥

भिक्षङ लाभादौ । जल्पवाचि । कुट्टकङ प्रतापने कुट्टक कुत्साछिदोरिति द्वयम् । लुण्टकवग्रा चौर्य्ये वङग सम्भक्तौ । एभ्यः षाकः स्यात् घे । षित्वादीपि ॥ ११११ ॥

११११२। पति गृहि स्पृहि शीङ आलुः।

पति—शीङ ५।, आलुः १।।

एभ्यः आलुः स्यात् घे। पतयालुः गृहयालुः स्पृहयालुः शयालुः।

११११३। शत सद सि धे दो रुः।

शत—द ५।, रु १।।

एभ्यो रुः स्यात् घे। शत्रुः सद्रुः सेरुः धारुः दारुः।

११११४। घसस्वदः क्मरः।

घस सृ अद ५।, क्मर १।।

एभ्यः क्मरः स्यात् घे। घस्मरः सृमरः अद्मरः।

११११५। मिद भासभन्जो घुरः।

मिद भास भन्ज ५।, घुर १।।

एभ्यो घुरः स्यात् घे। मेदुरः भासुरः भङ्गुरः।

११११६। छिदभिदविदः कुरः।

छिद भिद-विद ५।, कुर १।।

एभ्यः कुरः स्यात् घे। छिदुरः भिदुरः विदुरः।

पतत् कैश्यगत्योः। गृहत् कङ्ग्रहे। स्पृहत्कांक्षे। त्रयोऽदन्तचुरादयः। शीङलञि स्वप्ने। एभ्यः आलुः स्यात् घे। ञेर्लोप इत्यत्र आलुवर्जनात् न ञेर्लोप ॥११११२॥

शदलृञौ शातौ। षदलृञौश विषादे। सिनगञ बन्धे। धेट पाने। धेट पृथग् ग्रहणात् दा इति स्वरूपम्। तेन दाल लूनौ दाञ दाने डुदाञिनृच देङ पालने दैप शोधने दोषच्छेदे इति षण्णां ग्रहणम् एभ्यो रु स्यात् घे ॥११११३॥

सृघसौ भक्षे। सृगतौ। अदौ भक्षे। एभ्यः क्मरः स्यात् घे कित्वात् न गुण ॥११११४॥

ञिमिंदा स्नेहने। भासङ दीप्तौ। भन्जधौ मोटने। एभ्यो घुरः स्यात् घे। भन्ज धातोरनेकार्थत्वात् वक्रीभावे घुरे कृते घिति जस्य गकारे भङ्गुरं काष्ठं वक्रमित्यर्थः। यत्र परं भनक्ति तत्र तु भङ्क्ता इत्येव ॥११११५॥

১১১৭। জাগৃ যঙন্ত যজ জপ বদ দন্শ ঊকঃ।

জাগৃ—দন্শ ৫।, ঊক ১।।

এভ্যঃ ঊকঃ স্যাৎ ঘে। জাগরূকঃ যায়জূকঃ জঞ্জপূকঃ বাবদূকঃ দন্দশূকঃ।

১১১৮। যঙন্ত-চল পত সহ বহঃ কিঃ।

যঙন্ত-বহ ৫।, কি ১।।

এভ্য কিঃ স্যাৎ ঘে। চাচলিঃ পাপতিঃ সাসহিঃ বাবহিঃ।

১১১৯। দ্বিশ্চাদৃঙ্লোপিনঃ।

দ্বি. ১।, চ ।১। আৎ ঋ উঙ্-লোপিন ৫।।

আদন্তাৎ ঋবর্ণান্তাৎ উঙ্লোপিনশ্চ কিঃ স্যাৎ ঘে তেষাঞ্চ দ্বিত্বম্।* দদিঃ চক্রিঃ জজ্ঞিঃ।

ছিনত্তীতি ছিদুর। ভিনত্তীতি ভিদুর। বেত্তীতি বিদুর.। এষু কিত্বাৎ ন গুণ। ছিদ্ভিদৌ কর্ম্মকর্ত্তরীতি কেচিৎ। তন্নেয়ম্। হৃষ্টো বিপ্রচক্ষিদুর ইতি দোষান্বকার ভিদুর ইত্যাদিদর্শনাৎ ॥১১১৬॥

যজশ্চ জপশ্চ বদশ্চ দন্শ চেতি। যঙন্তশ্চাসৌ যজ জপ বদ দন্শ চেতি পশ্চাৎ জাগৃশ্চ যঙন্ত যজ জপ বদ দন্শ চেতি তস্মাৎ। জাগর্ত্তীতি জাগরূক। পুনঃ পুনরতিশয়েন বা যজতীতি যঙ্ যায়জ্য ভাগাৎ ঊকে হসাৎ লোপ ইত্যকারযকারয়োর্লোপে যায়জূক। এবং জঞ্জপ্যতে ইতি জঞ্জপূক.। বদেবাচি বাবদ্যতে ইতি বাবদূকঃ। দন্দশ্যতে ইতি দন্দশূক ॥১১১৭॥

চলজ গতৌ। পত্যঙ্ক্ষে। সহ্যকি শক্তৌ সহ মঙচ ইতি দ্বয়ম্। বহঞৌ প্রাপণে। যঙন্তেভ্য এভ্য কি স্যাৎ ঘে। পাপতিরিতি নীন বন্‌চ ইত্যত্র পতল্ট ন গত্যাম্ ইত্যস্য গ্রহণাৎ পত্যঙৈশ্যে ইত্যস্মাৎ। যঙি খের্নীনীঽপ্রাপ্তৌ ঘৌঁ নিত ইতি দীর্ঘে পাপত্যভাগাৎ কৌ হসাৎ লোপ ইত্যকারযকারয়োর্লোপ ॥১১১৮॥

আৎ চ ঋশ্চ উঙ্ লোপী চেতি তস্মাৎ। দদাতীতি দদি. কৌ দ্বিত্বে কিত্বাদ্‌ গুণে উসেঁচৌত্যাকারলোপঃ। করোতি কিরতি ইতি বয়োশ্চক্রি। জায়তে ইতি জজ্ঞি.। অত্র কৌ ক্ষতে হনগমিত্যুঙ্ লোপঃ স্তুশ্চুভিরিতি নস্য ঞকারঃ। এবং হনতৌ জঘ্নিঃ গমৌ জগ্মিঃ খনত্ব চখ্নিঃ তৃপত্ত জঘ্নিঃ ॥১১১৯॥

११२०। यायाय भास कस स्थेश पिश प्रमदो वरः।

यायाय—प्रमद ५।, वरः १।।

एभ्यो वरः स्यात् घे। यायावरः भास्वरः कस्वरः स्थावरः ईश्वरः पेश्वरः प्रमद्वरः।

११२१। क्वरप् सृ जीन्नश गमस्त मश्च।

क्वरप् ।१।, सृ जि-इन् नश गम ५।, त ।१।, म ६।, च ।१।।

एभ्यः क्वरप् स्यात् घे, मस्य च तः। सृत्वरी जित्वरी इत्वरी नश्वरी गत्वरी।

११२२। हिंस दीप कम्पाजस स्मिङ कम नमो रः।

हिंस—नम ५।, र १।।

एभ्यो रः स्यात् घे। हिंस्रः दीप्रः कम्प्रः अजस्रः स्मेरः कम्रः नम्रः।

वक्र यातीति यङि यायाय भास्टङन दीप्तौ। कसज गतौ ष्ठिा स्थाने। ईशलङ ऐश्वर्य्ये। पिश अपावयवे। प्रपूर्वमदीभिर्यङि हर्षे। एभ्यो वर स्यात् घे। यायावर इति यायाय भागात् वरे इववतेरिति इम् निषेधे हसात लोप इत्यकारलोपे य्यौर्लोप इति यलोप। ईश्वर इति वरस्य प्रत्ययत्वेन दन्त्यादित्वात् भसत्वाभावे अक्राजेति न षङ्॥ ११२०॥

सरतीति सृत्वरी कित्त्वात् गुणाभावे स्वस्य तन्निति तनि षित्त्वादीप्। एव जयतीति जित्वरी एतीति इत्वरी नश्यतीति नश्वरी। अत्र इववतेरिति इम् निषेधे प्रत्ययवकारस्य दन्त्यत्वात् भसत्वाभावे मुहादित्वात् षङ् अक्राजेति षङ् च न स्यात् गच्छतीति गत्वरी अनेन मस्य त॥ ११२१॥

हिनस्तीति हिंस्र इत्यादौ इववतेरिति इम् निषेध। एव दीप्यते इति दीप्र। कम्पते इति कम्प्र.। अजस इति नञ पूर्वजसुङ्यं मोचे। न जस्यतीति अजस्र। स्मयते इति स्मेर.। कमुकङ स्पृहि। वारे इति ञितोऽप्राप्तिपचे कम्र.। नमतीति नम्र.॥ ११२२॥

११२३ । सन् भिक्षाशंस उः ।

सन्-भिक्ष-आशस' ५।, उ १। ।

एभ्यो उः स्यात् घे । रिप्सुः भिक्षुः आशंसुः ।

११२४ । विन्दिच्छू ।

विन्दिच्छू १॥ ।

एतौ निपात्यौ । वेत्तीति विन्दुः, इच्छतीति इच्छुः ।

११२५ । स्वप तृष धृषो ङ्नज् ।

स्वप तृष धृष ५।, ङ्नज् ।१। ।

एभ्यो ङ्नज् स्यात् घे । स्वप्नक् तृष्णक् धृष्णक् ।

११२६ । शॄ वन्द आरुः ।

शॄ-वन्द ५।, आरु १। ।

आभ्यामारुः स्यात् घे । शरारुः वन्दारुः ।

११२७ । क्रु क्लुकौ भियः ।

क्रु क्लुकौ १॥, भिय ५। ।

भीरुः भीलुकः ।

रभीङ राभस्ये । रभ्[illegible]मिच्छतीति सनि मिमीमादेति खेलोपे अकारस्य इमि स्यादि सीलोप इति सलोपे भप्भसोरिति भस पले रिप्सभागात् अनेन उप्रत्यये इसात् लोप इति अकारलोपे रिप्सु । भिक्षते भिक्षु आशसते आशसु ॥११२३॥

सुगमम् ॥ ११२४ ॥

स्वपितीति स्वप्नक् । तृष्यतीति तृष्णक् धृष्णोतीति धृष्णक् इति उभयत्र इव-लतेरिति इम् निषेधे ङित्वात् न गुण. ॥ ११२५ ॥

शृणातीति शरारु । वन्दते इति वन्दारु. ॥ ११२६ ॥

भिय एतौ स्याता घे । बिभेतीति भीरुः भीलुक, उभयत्र कित्त्वात् न गुणः ॥ ११२७ ॥

११२८ । स्पृहि गृहि श्रु हृ जेराय्यः ।

स्पृहि—जे ५।, आय्य १।।

एभ्यः आय्यः स्यात् घे । स्पृहयाय्यः गृहयाय्यः श्रवाय्यः हराय्यः जयाय्यः ।

११२९ । गण्डि मण्डि जि जनि नन्दिभ्योऽन्तः ।

गण्डि—नन्दिभ्य' ५।। अन्त १।।

एभ्योऽन्तः स्यात् घे । गण्डयन्तः मण्डयन्तः जयन्तः जनयन्तः नन्दयन्तः ।

११३० । स्तनि गदि मदि हृदि दूषि रित्नुः ।

स्तनि—दूषि' ५।, इत्नु १।।

एभ्यः इत्नु' स्यात् घे । स्तनयित्नुः गदयित्नुः मदयित्नुः हृदयित्नुः दूषयित्नुः ।

स्पृहि गृहि स्पृहत् कोप्से । गृहत् कड ग्रहे । द्वावदन्तचुरादौ श्रुन गतौ श्रुतौ । हृड ग्रादरे । जि जये । एभ्य आय्य स्यात् घे । स्पृहयाय्यः गृहयाय्य इत्युभयत्र ञेर्लोप इत्यादौ आय्यवर्जनात् न ञेर्लोप ॥११२८॥

गडि गण्डे । किमडि भूषे । जि जये । जनीम्यङ जनौ । टुनदि समृधि अत्र जिवर्जा' सर्वे ञ्यन्ता. गण्डयन्त इत्यादिषु ञेर्लोप इत्यादौ अन्तवर्जनात् न ञेर्लोप ॥११२९॥

स्तनत्कामशब्दे । गदत्कामध्वनौ । द्वावदन्तचुरादौ । मदीभिर्यञि हर्षे अस्य गर्वे ग्लेपने वा मानुबन्धत्वात् ञौ ह्रस्वे मदि । हृन्मन । हृत्करोत्याचष्टे वा इति ञौ हृदिरिति । इदुंष्यौं वैकृते । अस्य ञौ गुणे दुषेरोदूरिति ऊकारे दूषि । एभ्य इत्नु स्यात् घे । स्तनयित्नुरित्यादिषु ञेर्लोप इत्यादौ इत्नुवर्जनात् न ञेर्लोप । अत्र त्नु इति कृतेऽपि इमा एवेष्टसिद्धौ ञेर्लोप इत्यत्र इत्नुवर्जनेऽप्य-वक्तव्ये इत्नुकरणं ज्ञापयति क्वचिद्विहितोऽपि न स्यादिति तेन वह्लिह इत्यत्र न गुणः । वातमज इत्यत्र वौ आदेशो न स्यात् ॥११३०॥

११३१ । कॄ-गॄ-जागृः क्विः ।

कॄ गॄ जागृ ५।, क्वि १। ।

एभ्यः क्विः स्यात् घे । कीर्विः गीर्विः जागृविः ।

११३२ । स्वयं शं वि सं प्राद्भुवो डुः ।

स्वय—प्रात् ५।, भुवः ५।, डुः १। ।

एभ्यो भुवो डुः स्यात् घे । स्वयम्भुः शम्भुः विभुः सम्भुः प्रभुः ।

११३३ । लू-ऋ-धू-खन-सू-चर-पू-सह-वह इत्रो घे ।

लू ऋ-धू-खन सू-चर-पू सह वह ५।, इत्र. १।, घे ७। ।

एभ्यः इत्रः स्यात् घे । लवित्रम् अरित्रं धवित्रं खनित्रं सवित्रं चरित्रं पवित्रं सहित्रं वहित्रम् ।

११३४ । घञलनटोऽघे ।

घञ् अल् अनट १।।।, अघे ७। ।

घोरेते स्युर्न तु घे । प्राकारः पादः दासः उपाध्यायः प्रासादः । समाजः, शमः कामः वामः आचामः श्रमः श्रामः यमः यामः विश्रमः विश्रामः ।

कॄश विक्षेपे गॄश निगरणे गॄणि शब्दे इति इय जागृच्लु जागरे । एभ्य क्वि स्यात् घे । किरतीति कीर्विः अत्र कित्वात् इववतेरिति इमौ निषेधे ऋदिरणाविति इरि व्यंनचतयोरिति दीर्घः । गिरति गृणाति वा गीर्विः । जागृविरिति जागोऽणवचीत्यत्र विवर्ज्जनात् न गुणः ॥११३१॥

एभ्य परात् भवतेर्डुः स्यात् घे । डित्वात् टिलोपः । स्वयम्भुरित्यादिः सम्भुश्च इति इय कातन्त्रसम्मतात् । एतत्पर्य्यन्तेषु ताच्छील्याधिकारः ॥११३२॥

लूञगि छिदि । ऋ प्रापे च । धूञगिञ कम्पे । खनुञ विदारे । सूङल सूतौ । चरगमनेऽदने आचारे । पूञगि शोधे । षहृकि शक्तौ सह षञ्च । वहेञौ प्रापणे । एभ्य इत्रः स्यात् करणे । लूयतेऽनेनेति लवित्रम् एवम् अरित्रं धवित्र खनित्र सवित्रं चरित्रं पवित्र सहित्र वहित्रम् ॥११३३॥

अर्थानुक्तावपि घस्य वर्ज्जनात् क्रुद्दौ कभाव इत्युक्ते कारकभावयो प्राप्तौ

११२५ । क-भावेऽमी ।

क भावे ७।, अमी १॥ ।

प्रघसः वधः धरः करः निलयः समजः मयः लयः । ध्मानं मानं दानं प्रवेपनं वपनं वयनम् अजनं दरिद्राणं प्रयनम् ।

धीरैते स्यु कर्त्तृभिन्नकारकेषु भावे च इत्यर्थः । घञो घकारस्वञो कगार्थः । ञकारो वृद्ध्यर्थं । यथा पाकः भाग इत्यादि । अलो लकारष्टाविभक्तोष्टकारवत् प्राचीनमतानुवादार्थः । अनटष्टकार ईवर्थं । भूष्यतेऽनयेति भूषणी । डुकञ् प्रकर्षेण क्रियतेऽसौ इति कर्मणि घञि ञित्वात् वृद्धौ प्राकारः । अस्य दीर्घविधानात् घञन्तधातौ परे क्वचिदुपसर्गस्य दीर्घं स्यादिति सूचितम् । तेन प्रासादः नीशार नीहार नीवार. व्यतीपातः परीरम्भ परीवाद प्रतीकार अतीसारः इत्यादि । करणे पद्यौङ गतौ पद्यतेऽनेनेति पादः । सम्प्रदाने दाञ दाने दास्यतेऽस्मै इति दासी विप्रः । अपादाने उपेत्य अधीयते अस्मादिति उपाध्याय । अधिकरणे प्रसीदन्ति मनांसि अस्मिन्निति प्रासाद । भावे तु समजन समाज समूह अत्र व्यजोऽरे वेत्यत्र घञवर्जनात् न वी । शमुभिर्यं शमे घञि वृद्धौ जनवध इति ह्रस्वे शम । कमुङ स्पृहि आदि इति ञिडोऽप्राप्तिपक्षे घञि वृद्धौ कमवमचमा वर्जनात् ह्रस्वाभावे काम एवं वामः आचाम । अमयमविश्रमा वा ह्रस्वे अम आम यमः यामः विश्रम विश्राम । ननु भावो भूधातोरर्थस्ततश्च सर्वधातुभ्यः कथं भावे प्रत्यया स्युरिति चेत् सत्यम् । भाव इह क्रियामात्रवाची । अतएव धात्वर्थः केवलो भाव इति । एव लभ्यस्तय क्रियासामान्यवचना इति प्राञ्च । एवञ्च अवस्थे द्वे क्रियाया स्त साध्यता सिद्धतापि च । साध्यता त्यादिवाच्या स्यात् सिद्धता द्रव्यवत् भवेत् । द्रव्यवत्त्वे घञादि स्यात् योग लिङ्गेन सङ्ख्ययेति । तेन पाक पाकौ पाका. ॥ ११२४ ॥

घञादय कर्त्तरि न स्युरित्युक्तापि अमी सर्वकारकेषु भावे च स्युरित्युक्तवता प्रयोगानुसारेण सञ्ज्ञाया क्वचित् कर्त्तर्य्यपि स्युरिति सूचितम् । घञि यथा रुजतीति रोग । उच्यतीति ओक सरति कालान्तर सार. स्थिरो भाग., अतिसरतीति अतीसारो व्याधि । अलि प्रात्तीति प्रघस । विशति चित्तं वेशः । स्पृशति देह स्पर्श । चयतीति चयो व्याधि । धरतीति धर, पर्वतभेद. ।

১১৩৬। ষ্ঠীবন-সীবনে বা।

ষ্ঠীবন সীবনে ১॥, বা।১।।

এতে নিপাত্যে বা। পক্ষে ষ্ঠেবনং সেবনম্।

অনটি একং বক্তীতি একবচনম্ এবং দ্বিবচনং বহুবচনম্। ক্বচিদিতি কিম্? নদতীতি নদ অত্র সংজ্ঞায়ামপি পচাদিত্বাদচ্চ্যেব। প্রঘস ইত্যাদি। অট্টৌ মচ্চে কর্ত্তর্য্যলি ঘস্লদ ইতি ঘসাদেশ। হনন বধ ভাবে অলি হনো বধাদেশ.। ধরতীতি ধর কর্ত্তর্য্যল্। ক্রিয়তেঽনেনেতি করণেঽলি কর। নিলীঃ অধিকরণেঽলি নিলয়। মিথ্যোরিত্যত্র অল্ বর্জনাৎ নঙা। স পশুনা সমূহ ভাবেঽলি ব্যঞ্জোঽরে বেত্যত্র অল্বর্জনাৎ ন বী। ডুণিঞ্ মীঞগ বধে ইতি দ্বাভ্যা ভাবেঽলি ময। মিথ্যোরিত্যত্র অল্বর্জনাৎ ন ঙা। লীগি শ্লিষি ভাবেঽলি লয়। সাম্বরূপাণা মিথ্যোরিত্যপি ভাবেঽনটি মিথ্যোরিতি ঙাদেশে মান প্রবেপনমিতি মোঽচোঽন্তরিত্যত্র বেপবর্জনাৎ ন ণলম্। অজ ক্ষেপে গতৌ ভাবেঽনটি ব্যঞ্জোঽরে ইত্যত্র বী আদেশে বয়ন পক্ষে অজনম্। দরিদ্রাতের্ভাবেঽনটি দরিদ্র আলোপ ইত্যত্র অল্বর্জনাদালোপাভাবে দরিদ্রাণ শীঙ লঞি ভাবেঽনটি শয়নম্। কারকে তু ক্রিয়তেঽনেনেতি ছেদন খড়্গ রাজভোজনা শালয়। সাধনী বন্ধনী রজ্জুরিত্যাদি॥ ১১৩৫ ॥

ষ্ঠীবন। ষ্ঠিব্যু নিরাসে সিব্যু তন্তুসন্ততৌ এতয়োর্ভাবেঽনটি দীর্ঘো বা নিপাত্যতে। পক্ষে গুণ। অত্র ষ্ঠীব নিরাসে ইতি দীর্ঘবতা এবেষ্টসিদ্ধৌ নিপাতন দীর্ঘবত. কাতন্ত্রাদ্যসম্মতত্বাৎ। বাশব্দস্য অব্যয়ত্বেন অনেকার্থত্বাৎ ইদ বিব্রণোমি। যথা ব্যুপাভ্যা শীঙ: পর্য্যায়ে ঘঞ্। তব রাজবিশায রাজোপশায। রাজ্ঞ: সম্বন্ধে শয়িতু পর্য্যায় -র্থ। উন্নিভ্যা গির। উদ্গার: নিগার। কিরতের্ধান্যে। উত্কার [illegible] ধান্যস্য। ধান্যে কিম্? পুষ্পনিকর পুষ্পোৎকর:। অত্র অলেব। বে স্তোঽশব্দে বিস্তীর্ণে। [illegible] বি[illegible]র, শব্দে তু বাক্যস্য বিস্তর.। গেরদোঽল্। প্রঘস। গে কিম্? [illegible]। নের্ণ[illegible]। নে: পরাদত্তের্ণোঽল্ চ স্যাৎ। ন্যাদ নিঘস:। প্রসম্ভ্যা মদোহর্ষেঽল্। প্রমদ [illegible]াদ। হর্ষে কিম্? প্রমাদ। অগের্য্যবজপমদে। ব্যধ জপ মদ। গেস্তু [illegible]যাধ্য. উপজাপ উন্মাদ। স্বনহসাভ্যা বা। স্বন স্বান হস হাস। গেস্তু প্রস্বান প্রহাস। যম সন্নিব্যুপেভ্যশ্চ। এভ্য পর৷ৎ কেবলাচ্চ যমোঽল্ স্যাদ্বা। সযম সযাম, নিয়ম,

११३७। मुण् लभोऽनेक टुः सोर्गे खल-घञोः।

मुण्।१।, लभ ६।, अन्‌एक टु-सौ ५।, खल्‌ घञी ७॥।

केवलटुसुवर्जात्‌ गे' परस्य लभो मुण्‌ स्यात्‌ खलि घञि

नियाम विषम विषाम उपयम उपयाम यम याम। लेर्गदनदपठस्वनिह सिभ्य। निगद' निगादः निनद निनाद निपठ. निपाठ निस्वनः निस्वान निहस' निहास। ले किम्‌? पाठ। अगेश्च क्वणो वीणायाम्‌। क्वण क्वाण प्रक्वण प्रक्वाण निक्वण निक्वाण। आङो रुप्लुभ्याम्‌। आरव आरावः आप्लव. आप्लाव' अवादग्रहो दृष्टिविघाते। अवग्रह अवग्राह। प्रात्‌ रज्जौ। प्रग्रह. प्रग्राह रज्जु'। परेर्भुवोऽवज्ञायाम्‌। परिभव' परिभाव। पण' परिमाणे नित्यमल्‌। पण। परिमाणे किम्‌? दास्या पाण। ग्लहोऽक्षविषये। ग्लह। सरतेर्गर्भग्रहणे गवामुपसर। अन्यत्र उपसार। अभ्युपनिविभ्यो ह्वो हुश्च। एभ्य परात्‌ ह्वयतेरल्‌ स्यात्‌ तस्य हुरादेशश्च। अभिहवः उपहव। निहव' विहव। एभ्य किम्‌? प्रह्वाय। आङो युद्धे। आह्वयन्ते योद्धारोऽस्मिन्निति आहवो युद्धम्‌। अन्यत्र तु आह्वयन्ते पानाय गावोऽत्र स आह्वावो जलाशय। अत्र घञि हुरादेशो निपात्यः। काठिन्ये हन्तेर्घनादेशश्च। दध्नो घन घन दधि इति तु अभेदात्‌। प्रादग्टहैकदेशे हनो घञ्‌ च। ग्टहैकदेशे वाच्ये प्राद्धन्तेर्घञलौ स्तो हन्तेर्घनादेशश्च। प्रघाण. प्रघण उभयत्र णत्व निपात्यम्‌। अयो विद्रुभ्यो हन्तेरल्‌ करणे घनादेशश्च। अयो हन्यतेऽनेनेति अयोघन। एव विघन द्रुघण। परेर्डश्च। परिपूर्वाद्धन्तेर्ड स्यात्‌ करणे घनादेशश्च। परिहन्यतेऽनेनेति परिघ। परे किम्‌? विघात समुद्गा गणप्रशसयोर्हन्तेर्डो घनादेशश्च। समो हन्तेर्ड स्यात्‌ गणे उदो हन्तेर्ड स्यात्‌ प्रशसायाम्‌। उभयत्र घनादेश सहनन सहन्यते ऽस्मिन्निति वा सङ्घ समूह। उत्कृष्ट हन्यते ज्ञायते इति उद्घ प्रशस्त इत्यर्थ। उपाल्क आश्रये। उपाद्धन्तेः कः स्यात्‌ आश्रये। क्विस्वाड्नगमित्युलोपे हनो ङ्नी घ्न घ्नादेश उपघ्न' आश्रय.। स्तम्बात्‌ करणे क स्तम्बो हन्यतेऽनेनेति के क्विस्वात्‌ हनगमित्युङ्‌ लोपे हनो ङ्नी घ्ने स्तम्बघ्नो दण्ड.। उद्घनान्त र्घनौ अलन्तौ निपात्यौ। ऊर्द्ध हन्यतेऽस्मिन्निति उद्घन. अन्तर्हन्यतेऽस्मिन्निति अन्तर्घनो देश

॥ ११३६॥

চ। প্রলম্ভঃ। অন্যত্র দুর্লভঃ। একেতি কিম্?, অতি-দুর্লম্ভঃ।

১১৩৮। স্যদৈধাবোদ হিমশ্রথ প্রশ্রথ স্ফারস্ফাল রাগ কায নিকায়াকায়াঃ।

স্যদ—কায়া, ১॥।

এতে ঘঞন্তা নিপাত্যন্তে। স্যদো বেগঃ। এধঃ ইধ্মম্ অবোদঃ অবক্লেদঃ। হিমশ্রথ হিমশ্রন্থনম্। প্রশ্রথঃ প্রশ্রথ-ন্থনং স্ফারঃ স্ফোরণম্। স্ফালঃস্ফোলনম্। রজ্যতেঽনেনেতি রাগঃ। কায়ো দেহঃ। নিকায়ো নিবাসঃ। আকায়শ্চিতিঃ।

১১৩৯। খনো ড ডরে কেকবকাঃ।

খন ৫।, ড ডর-ইক ইকবকা ১॥।

আখঃ আখরঃ আখনিকঃ আখনিকবকঃ।

একৌ অদ্বিতীয়ৌ চ তৌ দু সূ চেতি একদু.সূ ন বিদ্যতে তৌ যত্র সোঽনেকদু সু তস্মাৎ। যথা খলি অগিদুর্লভ অতিসুলম্ভ. ঘঞি প্রলম্ভ। নুণ্ধ ইত্যনে-নৈবেষ্টসিদ্ধৌ এতদ্বিধানং নিয়মার্থম্। তেন খলি দুর্লভ সুলভ। ঘঞি লাভ দুর্লাভ সুলাভ.। এষু পূর্বেণাপি নুণ্ ন স্যাৎ॥ ১১৩৭॥

স্যন্দঙবৃষ্ট স্রুতৌ স্যদো বেগ অন্যত্র স্যন্দ। ইন্ধীঞিধঙ দ্যুতৌ। এধ কাষ্ঠম্ অন্যত্র ইন্ধ। অবপূর্ব উন্দধী ক্লেদে অবোদ অবক্লেদ। অবাদন্যত্র ইন্দ প্রোন্দ। শ্রন্থগ মোচে। হিমস্য শ্রন্থন হিমশ্রথ। প্রশ্রন্থন প্রশ্রথ। অন্যত্র শ্রন্থ পরিশ্রন্থঃ। স্ফুরশি স্ফূর্ত্তৌ অন্তস্য স্ফার। কৌ জী ঙ ইত্যনেন উকা-রস্যাকারেণৈবেষ্টসিদ্ধৌ নিপাতন পক্ষে স্ফোর ইত্যনিষ্টপদনিরাসার্থম্। স্ফুল শি স্ফূর্ত্তৌ। অন্তস্য স্ফাল। স্ফল শ চালে ইত্যনেনৈবেষ্টসিদ্ধৌ নিপাতন স্ফোল ইত্যনিষ্টনিবারণার্থম্। রন্জৌঞ রাগে ভাবে করণে বা ঘঞি রাগ অন্যত্র রঙ্গ। চিন চিঞি চিত্যা কায়ো দেহ। অন্যত্র চায। এব নিকায়ো নিবাস.। অন্যত্র নিচায। আকায়শ্চিতি অত্র ককার এব নিপাতফলম্॥ ১১৩৮॥

ডস্য ডরস্য ইকস্য ইকবকস্য তে॥ ১১৩৯॥

११४० । व्याप्तौ भावे णिनः ।

व्याप्तौ ७, भावे ७, णिन १।।

धोर्भावे णिनः स्यात् व्याप्तौ सत्याम् । णिनान्तात् स्वार्थे ष्णः । साराविण वर्त्तते ।

११४१ । व्यतीहारे णन् स्त्री ।

व्यतीहारे ७, णन् ।१।, स्त्री ।१। ।

धोर्भावे णन् स्यात् व्यतीहारे, णनन्तात् स्वार्थे ष्ण', तदन्तस्य स्त्रियाम् । व्यवहारी ।

११४२ । ट्वितोऽथुर्भावे ।

ट्वित. ५।, अथु १।, भावे ७। ।

टुकारितो धारथुः स्यात् भावे । वेपथुः ।

११४३ । ड्वितस्तज्जे त्रिमक् ।

ड्वित ६।, तज्जे ७।, त्रिमक् ।१। ।

डुकारितस्त्रिमक् स्यात् ध्वर्थान्निष्पन्ने । करणाज्जातं कृत्रिमम् ।

सम्पूर्वरुल ध्वनौ भावे णिने णित्त्वात् वृद्धौ सराविण इति स्थिते स्वार्थे ष्णे णित्त्वे त्रिरादच इति वृद्धौ यर्योर्लोप इत्यकारलोपे साराविण इदस्य । सम्यक् शब्दो व्याप्त इत्यर्थ ॥११४०॥

णन प्रथमणकारो वृद्ध्यर्थ । शेषो दन्त्य नकारस्तु य्वोर्युमदान्ते इत्यत्र दुनीभूज्वलाद्येति विहितस्य णप्रत्ययस्य अप्राप्तये विशेषणाय । व्यवपूर्वहृञ इत्यामनेन णनि वृद्धौ व्यवहार इति स्थिते स्वार्थे ष्णे य्वोर्युम इत्यत्र णनन्तवर्जनात् यकारस्य इमोऽप्राप्तौ णित्ते त्रिरिति वृद्धौ यर्योर्लोप इत्यकारलोपे षित्वादीपि व्यवहारी। अन्योन्यव्यवहरणमित्यर्थ । एवम् अन्योन्यव्याक्रोशन व्याक्रोशीत्यादि ॥११४१॥

टुरित् यस्य स ट्वित् तस्मात् पृथग्योगात् व्यतीहारस्य स्त्री इत्यस्य च नानुवृत्ति.। टुवेप चले। वेपन वेपथु । एवं याचथुरित्यादि ॥ ११४२॥

डुरित् यस्य स ड्वित् तस्मात् । तस्मात् धात्वर्थात् जातमिति इनजनात् इति

११४४। स्वप रक्ष यत प्रच्छ विच्छ याच यजो नङ् भावे न जिः।

स्वप—यज ५।, नङ् ।१। भावे ७, न ।१।, जिः १। ।

एभ्यो नङ् स्यात् भावे, न च जिः। स्वप्नः रक्ष्णः यत्नः प्रश्नः विश्नः याच्ञा यज्ञः।

११४५। किर्दोऽन्तर्गेः।

कि १।, द ५।, अन्तर् गे ५। ।

अन्तरो गेश्च परात् दा-संज्ञकात् किः स्यात् भावे। अन्तर्द्धिः आदिः।

११४६। ढाड्डे।

ढात् ५।, डे ७।

ढात् परात् दः किः स्यात् डे। वारिधिः पयोनिधिः।

११४७। क्तिः स्त्र्यघे।

क्ति १।, स्त्री ।१।, अघे ७।

धोः क्तिः स्यात् न तु घे, तदन्तश्च स्त्रियाम्।

डप्रत्यये तच्च तस्मिन्। डुकृञ् विमके कित्वात् गुणाभावे कृत्रिमम्। एव डुधाञ् द्धित्रिमम्। एव डुदाञ् दत्रिममित्यादि ॥११४३॥

स्वप्नौ ञि ष्वप शये, स्वप्नः। ञि रक्ष पालने रक्ष्णः। यतीङ् यत्ने यत्नः। प्रच्छौ प्र ज्ञीप्से प्रश्न. अत्र न जिरिति निषेधात् ग्रहस्वपाद्योरिति जिर्न स्यात्। क्वौ मूटा विति छस्य शः विच्छश गतौ विश्न छस्य श। टुड् याचृञ् याचने नङि स्तुश्चुभि-रिति नस्य ञकारे अभिधानात् स्त्रीत्वे अपि याच्ञा यजी जौ यज्ञ.। रक्ष यत विच्छ याच एभ्यो इवलतेरिति इम् निषेध. ॥११४४॥

अन्तर्द्धानम् अन्तर्द्धि. कित्वात् गुणे उश्येचीति आलोप। आदिरिति। आङ्-पूर्वाणां दातु दाने इत्यादि दास्वरूपाणां कौ आदि. ॥११४५॥

डु धा ञलि धारणे। वारि धीयतेऽस्मिन् इति वारिधि.। एव पयो निधी-यतेऽस्मिन् इति पयोनिधिः ॥ ११४६ ॥

कृति: बुद्धि: मति: स्मृति: प्रज्ञप्ति: ।

[१०८२] ह्लादे: स्व: क्तौ च । प्रह्लत्ति: भूति: फुल्ति: ।

११४८ । कॄ गॄ ज्या ग्ला हा ल्वादेर्नि: ।

कॄ—ल्वादे ५।, नि १। ।

एभ्य: परस्या: क्ते: नि: स्यात् । कीर्णि: गीर्णि: ज्यानि: ग्लानि: हानि: लूनि: पूर्णि: ।

घस्य वर्ज्जनात् कर्त्तृभिन्नकारकेषु भावे च स्यादित्यर्थ: । डु कृञ् क्रियते असाविति कर्म्मणि करणमिति भावे च कृति । बुधौ ङ वेदने । बुध्यतेऽनया बोधनमिति वा बुद्धि । अत्र ढभान्तयोरिति तस्य धे झप्भसोरिति धस्य द । स्मरणं स्मृति. । ह्लादीङ मोदने क्तौ इवन्ततेरिति इमो निषेधे ह्लादे' स्व इति ह्रस्वे झप्भसोरिति दस्य ते प्रह्लत्ति. । भूयतेऽनया इति भूति सम्पत्ति: भवनमिति वा भूति । अत्र वॄदुश्वीति इम् निषेध । ञिफला विदि इवन्ततेरिति इम् निषेधे चरफलो टुरित्यकारस्य उकारे फुल्ति. ॥११४७॥

कॄश्च गॄश्च ज्याश्च ग्लाश्च हाश्च लूश्च ते, ते आदयो यस्य स तस्मात् । क्र्यादिस्थ ज्ञादिभिन्नदीर्घऋदन्ता । यथा कॄश विक्षेपे, गॄश निगरणे, जॄर्द्धयस्य च, झॄष च, तॄतरे, दॄश्भये दॄयगि विदारे, नॄश नीतौ, पॄलि पालने । दर्शते । चुरादेर्नित्य-ञन्तत्वात् ऋदन्तत्व नास्तीति । कीर्णिरिति । अनेन क्तौ स्थाने नौ कृते स्थानि-वत्त्वात् ने. कित्त्वे वॄदुश्वीति इमो निषेधे ऋदिरणाविति इरि व्यंनचतयीति दीर्घ । एव गीर्णिरित्यादि । ज्या इत्यस्य ल्वादित्वादेव प्राप्तौ पृथग् ग्रहण ज्ञापयति । ज्यादे: परस्य नि आदेशस्य स्थानिवत्त्व नास्तीति । तेनास्य कित्त्वाभावात् ज्यानिरित्यत्र न जि: । एव सज्ञाविशेषे ज्यादित्वात् क्तेर्नि आदेशे श्रोणिर्नितम्ब श्रेणि पङ्क्तिरित्यादौ गुण: । ग्लादिस्तु ग्लै क्षये ग्लानि: एव म्लै म्लानि' । हादिस्तु ओहाक्लि त्यागे हानि' । अत्र दा मा गे इत्यत्र गौरवज्ञापकात् नङी । हादे: पृथग्विधान ज्ञापयति क्ति. । स्थघे इत्यत्र अघ इति नञोऽल्पार्थत्वात् वहप्रभृते-र्नाम्नि कर्त्तरि क्तौ तस्य नि आदेशे स्थानिवत्त्वाभावात् ञेरभावे वहतीति वह्नि: एवं धग्नि: । नाम्नि किम् ? ऊढि: । ल्वादिस्तु लूञगि छिदि लूनि: अत्र वॄदुश्वीति

११४९। साति हेति यूति जूति।

स्यति हिनोति यौति जवतीनाम् एते क्त्यन्ता निपात्यन्ते।

११५०। शी व्रज यज विद् सास मन चर भ्रटाय्येन समज निपत निसदः क्यप्।

शी—निसद ५।, क्यप् ।१। ।

एभ्यो भावे क्यप् स्यात् तदन्तश्च स्त्रियाम्। शय्या व्रज्या इज्या विद्या सुत्या आस्या मन्या चर्य्या भृत्या अटाट्या इत्या समज्या निपत्या निषद्या।

इमो निषेध। जि पृ मिलि तु पालने वृदुश्रीति इमो निषेधे ऋदिरथाविति ऊरि व्यंनचयतीति दीर्घे पूर्णि। पूर्त्तिरिति तु पूरीषङ् पूर्त्तौ इत्यस्य। जौमरास्तु ज्वरत्वरचरहृर्छा, धुर्वीतुर्वीत्येतान् वर्ज्जयित्वा रेफान्तादपि क्तेर्निरित्याहु। तन्मते ईर मङ कम्पगत्योरित्यादेरपि ईर्णिरित्यादि ॥११४८॥

सोय नाशे निपातनात् द्री सो मा स्थामिति ङिर्न्न स्यात् हिनोतेर्गुण युल मिश्रणे जुरहसि इत्येतयोर्दीर्घ. ॥११४९॥

अत्र सूत्रे भावे इति नोक्ता वृत्तौ भावे इति व्याख्यानादत्र प्रयोगानुसारेण भावे कर्तृभिन्नकारके च स्यात्। परसूत्रेषु तु भावस्यैवानुवृत्ति कदाचित् कारकस्येति ज्ञापनार्थम्। यथा शीञलिञि स्वप्ने शेतेऽस्यामिति क्यपि शीङीङ्य्येंथाविति ङयि स्त्रीत्वादापि शय्या खट्वादि। व्रज गतौ व्रजनं व्रज्या। यजै ञौ यजन इज्या ग्रहस्वपाद्योरिति जि। विदल मतौ विदन्त्यनया इति विद्या सवन सुत्या क्यपि कित्वात् गुणाभावे स्वस्य तन्। ञिलासङ आसन आस्या। मन यौङ बोधे। मन्यतेऽस्यामिति। चरगमनेऽदने आचारे चरण चर्य्या। भृ लिटुञौ भरण भृत्या. अट गतौ यङि अटाय्यभागात् भावे क्यपि हसाल्लोप इत्यकारलोपे पुनर[illegible] यकारलोपे अटाट्या। इन गतौ एत्यनया अयन वा इत्या। अज क्षेपे गतौ समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा। अत्र व्यजोऽरे वेत्यत्र क्यप्वर्ज्जनात् न वी। पतॢज गत्या निपतन्त्यस्यामिति निपत्या युद्धभूमि.। सदॢजौस विषादादौ। निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या क्रयविक्रयभूमि. ॥११५०॥

११५१। कृः शश्च।

कृ. ५।, श १।, च ।१।।

करोतेः शः स्यात् क्यप् च भावे स च स्त्रियाम्। क्रिया, कृत्या।

११५२। सृ-जागुर्यः।

सृ जागु ५।, य १।।

आभ्या यः स्यात् भावे, स च स्त्रियाम्। परिसर्य्या जागर्य्या।

११५३। शस्त्यादः।

शस्-त्यात् ५।, अ १।।

आभ्यामः स्यात् भावे स च स्त्रियाम्। प्रशंसा दिदृत्ता आटाटा कण्डूया।

११५४। सेमक्तात् सरोः।

सेमक्तात् ५।, सरोः ५।।

यस्मात् क्तो विहितः सेम् स सेमक्तः, तस्मात् समतो धोः

डुकृञ भावे शप्रत्यये रतनोर्यगिणाविति षकि रुद्रि शयगिति ऋकारस्य रिकारे क्रिया। क्यपि तु गुणाभावे स्वस्येति तनि कृत्या। अत्र चकारेण क्तेरपि समुच्चयात् कृतिरपि। एव चकारात् मृगयतेरपि शप्रत्यये मृगया ॥११५१॥

परिसरणं परिसर्य्या, परिपूर्वस्यैव प्रयोग। जागरणं जागर्य्या ॥११५२॥

शन्स च त्यश्चेति शस्य तस्मात्। शन्सु हिंसास्तुत्यो। प्रशंसन प्रशंसा। त्य प्रत्ययान्त। दृह्शो प्रेच्छे सनि शकाजेति षकि षढो क सि इति षस्य ककारे दिदृत्तभागादनेन भावे अप्रत्यये लोपोऽत इति सनोऽकारलोपे स्त्रीत्वादापि दिदृत्ता। एव स्वार्थे सनन्तादपि चिकित्सा इत्यादि। अट गतौ यङि अटाट्य-भागादप्रत्यये हसाल्लोप इत्यकारलोपे पुनस्तथैव यकारलोपेऽपि अटाटा। कण्डू-शब्दात् क्ये कृते कण्डूयभागादप्रत्यये कण्डूया। एव पुत्रकाम्या शानीया इत्यादि। कम ऋतति ईयादौ ऋतीया गोपाया ॥११५३॥

सह इमा वर्त्तते य स सेम्। सेम् क्तो यस्मात् स सेमक्तः तस्मात्। यस्मात् धातो. परस्य क्तस्य इम् सम्भवति स सेमक्त.। सेमक्तात् गुर्वन्तवतो धातो रः

ঞ স্যাৎ ভাবে স চ স্ত্রিয়াম্। ঈহা জাগরা। সেমন্তাৎ কিম্ ?, নীতিঃ রাদ্ধিঃ। রুমতঃ কিম্ ?, পত্তিঃ।

১১৫৫। তুলেচ্ছারা তারা ধারা কারা হারা গোধা লেখা রেখা চূড়াঃ।

তুলা—চূডা ১॥।

এতে আন্তা নিপাত্যন্তে। চোদনা চূডা।

১১৫৬। ভীষি চিন্তি পূজি কথি কুম্বি চর্চ্চি স্পৃহি তোলি দোলি ষিদ্ভিদাদ্যাত্বর্‌ঘটাদের্ঙঃ।

ভীষি—আত্বর্‌ঘটাদে ৫।, ঙ ১।।

এভ্যো ভাবে ঙ স্যাৎ স চ স্ত্রিয়াম্। ভীষা চিন্তা পূজা

স্যাদিত্যর্থ। ঈহঙ্ চেষ্টে ঈহা জাগৃচ্ লু জাগরে। সেমন্তাৎ কিং নীঞ প্রাপণে নীতি। রাধৌ সিদ্ধৌ রাদ্ধি। রুমত কি পট গতৌ পত্তি. ॥১১৫৪॥

তুল কি উন্মিতৌ। তোলয়ত্যনয়েতি তুলা পরিমাণদণ্ড.। ইষুশ বাঞ্ছে ইচ্ছা। ঋ গতৌ আরা ক্ষুরিকা। তৄতরে তারা। ধৃঞ ধারা। গুধ্য বেষ্টে গোধা। হৃঞ হারা। কৃঞ কারা। লিখশ লেখা। লকারস্য রেফে রেখা চ চুদকাচুদি চূডা। চূডা ইতি বহুবচনাদন্যেঽপি নিপাত্যন্তে। যথা ভিদাদের্ভাবে ণক. স্ত্রী। ভেদন ভেদিকা অতএব চিকীর্ষা যস্য ভেদিকেতি ক্ষয়মুক্তম্। এবং বিশেষেণ ভীষণা বিভীষিকা। রোগাখ্যায়াম্। প্রবাহিকা প্রচ্ছর্দিকা বিচর্চ্চিকা। সংজ্ঞায়াম্ উদ্যানপুষ্পাণি ভজ্যন্তেঽস্যামিতি উদ্যানপুষ্পভঞ্জিকা ক্রীডা। ঋণার্হ-পর্য্যায়েষু চ ঋণে পায়সভোজিকা মে ধারয়সি। অর্হে ইক্ষুভক্ষিকা ভবান্ অর্হতি। পর্য্যায়ে অদ্য তব শায়িকা। এবম্ আসিকা আসনমিত্যর্থ। এবঞ্চ সমাদেঃ পদ্যতের্ভাবে ক্বিপ্ স্ত্রিয়াম্। পদৌঙ্ গতৌ সম্পৎ আপৎ বিপৎ প্রতিপৎ। এবং টুক্ষুল চ্যুতে। চবণ চ্যুৎ। প্রতিশ্রুৎ প্রতিধ্বনি. বিপাশা বিপাট্। ক্ষুধা ক্ষুৎ ইত্যাদয়ঃ॥ ১১৫৫॥

अथा कुम्बा चर्चा स्पृहा तोला दोला पचा भिदा छिदा गुहा विदा चिपा जना पीडा सरा वसा सृजा घटा व्यथा त्वरा।

११५७। आतोऽन्तः श्रन्ने।

आत' ५।, अन्तर्-श्रत् गे ५।।

एभ्यः परादादन्तात् ङः स्यात् स च स्त्रियाम्। अन्तर्द्धा श्रद्धा, संज्ञा प्रमा।

ष इत् यस्य स षित्। भिद आदिर्यस्य स भिदादि'। आत्वर् त्वरपर्य्यन्त। स आसौ घटादिश्चेति आत्वर्घटादि.। ततो भीषिश्च चिन्तिश्चेत्यादि समाहारस्तस्मात्। ञिभीलि भीत्या ञौ भीषादेश्चपचे भीषि। चिति क स्मृतौ। पूजक पूजे। कथत् क वाक्यप्रबन्धे। कुविकि स्तत्याम्। चर्च्च केङ सम। स्पृहत् क्षेप्से। तुलकि उन्मितौ। दुलक्युत् चेपे। नवैते अग्न्ता। एभ्यो ञौषि अन्यीत्यादिना प्राप्तव्यम् अन वाधित्वा अनेन ङप्रत्यये ञेर्लोपे स्त्रीत्वादापि भीषा इत्यादि। षितस्तु डुञौष पच पाके पचा। एव चिनगष चिया। स्रजलुष शुद्धौ स्रजूषकि भूषे च इति द्वयो स्रजा। लभड्वौङष लभा। चमुङ्जिश. चमा इति। भिदादेस्तु। भिदिर भिदा। छिदिर छिदा। गुहञ्ज गुहा। विदल मतौ विदा। चिपषञौ चिपा। एषु ङित्त्वात् न गुण। जनीस्यङ जनौ हनगमेत्यत्र ङवर्जनात् न लोप। पीडक पीडा अत्र अग्न्तत्वादन प्राप्तौ ङ। सृ गतौ सरा। ङे परे दृश्योरिति ण। ञौवसे निवासे वसा। रुजीश्चौ रुजा अत्र ङित्त्वात् न गुण। इत्यादिराकृतिगण सृजौ विसर्गे सृजा इत्यपि केचित्। आत्वर्घटादिस्तु। घटषमङ चेष्टने। जृश्र्षस्य ज्यानौ। त्वजि त्वजष मङ त्यागे गतौ। प्रथ षमङ ख्यातौ व्यथषमङ दुःखे। कद क्रद क्लदषङ वैक्लव्यविकलत्वयो। मद्मषङ चोदने स्रम्नङष विदारे क्रपषमङ क्रपाया स्यात्। क्नवषङ तु भये। दचषङ हिंसने। त्रपूषमिङ लज्जायाम्। प्रस्नषञ प्रसवे ततो, ञित्वर्षमङ वेगे स्यादमी आत्वर्घटा दय। घटा व्यथा इत्यादय ॥ ११५६॥

अन्तर्द्धानम् अन्तर्द्धा। एव श्रद्धा श्रदित्यव्ययम्। सज्ञायतेऽनया सज्ञा नाम। प्रमीयतेऽनया प्रमाणमिति वा प्रमा। एषु उपसेचीत्याकारलोपे स्त्रीत्वादाप् ११५७॥

১১৫৮। ঞী ঘি শ্রন্থি গ্রন্থি বেত্তি বন্দাসোঽনঃ।

ঞি—আস ৫।, অন ১।।

এভ্যোঽনঃ স্যাৎ স চ স্ত্রিয়াম্। কারণা ঈষণা শ্রন্থনা গ্রন্থনা বেদনা বন্দনা আসনা।

১১৫৯। প্রশ্নাখ্যানে ণিঃ।

প্রশ্ন—আখ্যানে ৭।, ণি ১।।

প্রশ্নে আখ্যানে চ ধোর্ণিঃ স্যাৎ স চ স্ত্রিয়াম্। কাঙ্কারি-মকার্ষীঃ সর্বাঙ্কারিমকার্ষম্।

১১৬০। নঞোঽন্যাক্রোশে স্ত্রী।

নঞ ৫।, অনি ।১।, আক্রোশে ৭।, স্ত্রী ।১।।

নঞঃ পরাদ্ধোরনিঃ স্যাৎ আক্রোশে, স চ স্ত্রিয়াম্। অজীবনিস্তস্য ভূয়াৎ অপ্রয়াণি।

১১৬১। ঈষদ্দুঃসোঃ খল্ ভাবে ঢে।

ঈষৎ দুর্ সো. ৫।, খল্ ।১।, ভাবে ৭।, ঢে ৭।।

এভ্যঃ পরাদ্ধোঃ খল্ স্যাৎ ভাবে ঢে চ। ঈষদাঢ্যম্ভবং ভবতা। দুরাঢ্যম্ভব ভবতা। ঈষৎকরঃ কটস্ত্বয়া, দুষ্করঃ সুকরঃ।

ডুকৃঞ্ন্ত। কারণা। ঈষুচ্ছে ঈষণা। শ্রন্থ ক্রিণ দর্ভে শ্রন্থনা। গ্রন্থ গ মোচে প্রতিহর্ষে গ্রন্থনা। বিদজ্ঞানে বেদনা। বদিঙ স্তুত্যভিবাদনয়ো বন্দনা। ঞিআসঙ উপবেশে আসনা॥ ১১৫৮॥

কৃঞদন্তুচ ণোর্ণিত্বাৎ বৃদ্ধী কারি। কেচিৎ তু প্রশ্নে আখ্যানে চ সক্তি শ ক্যপশ্চ কৃত্বা কাঙ্কারিকা কাঙ্কৃতি কাঙ্ক্রিয়া কাঙ্কৃত্যাম্ অকার্ষী সর্বাঙ্কারিকা সর্বাঙ্কৃতি সর্বাঙ্ক্রিয়া সর্বাঙ্কৃত্যাম্ অকার্ষম্ ইত্যুদাহরন্তি॥ ১১৫৯॥

জীবশ্চ প্রাণে অনি অজীবনি। যাল গতৌ অপ্রয়াণি। নীঽচ ইতি ণত্বম্। স্ত্র্যধিকারেঽপি স্ত্রীগ্রহণ স্ত্র্যধিকারনিবৃত্ত্যর্থম্॥ ১১৬০॥

এষামব্যয়ত্বাৎ খিত্কার্য্যাভাবেঽপি ঈষৎ দু.সো. পরাৎ ধাতৌ খল্বিধানা-

११६२। आतोऽनोऽदरिद्रः।

आत ५।, अन १।, अदरिद्र ५। ।

दरिद्रावर्जात् आदन्तादीषद्दुःसोः परात् अनः स्यात् भावे ढे च। ईषत् पानः दुष्पानः सुपानः। अदरिद्रः किम्? ईषद्दरिद्रम्।

११६३। दृश शास युध धृष मृषो वा।

दृश—मृष ५।, वा।१।।

ईषद्दुःसो परेभ्य एभ्योऽनः स्यात् भावे ढे च वा। सुदर्शनः सुदर्शः, दुःशासनः दुःशासः, दुर्य्योधनः दुर्य्योधः, सुधर्षणः सुधर्षः, ईषन्मर्षणः ईषन्मर्षः।

११६४। तादर्थ्ये चतुम्।

तादर्थ्ये ७।, चतुम्।१।।

धोश्चतुम् स्यात् तादर्थ्ये। कृष्णं द्रष्टुं याति।

दाढ्यादिशब्दव्यवधानेऽपि स्यात् तेन ईषदाढ्योपपदात् भवतेर्भावे खलि गुणे खित्वा-दाढ्यस्य मनि ईषदाढ्य भवम्। एव दु॰॰॰ भवम्। ईषत् क्रियतेऽसौ इति कर्म्मणि खलि ईषत्कर एव दुःखेन क्रिय॰॰ दुष्कर। ॰॰॰ क्रियतेऽसौ सुकर ॥ ११६१ ॥

ईषत् पीयतेऽसौ इति कर्म्मणि अने ईषत्पान। ॰॰॰॰॰न। ॰॰ दुर्व्वर्जनात् न षत्वम्। सुपान। अदरिद्र किम्? ईषत् दरिद्रायते इति भावे ॰खलि दरिद्र आलोपे ईषद्दरिद्रम् ॥ ११६२ ॥

सुखेन दृश्यतेऽसौ इति कर्म्मणि अने सुदर्शन. खलि सुदर्श। एव सुखेन शिष्यतेऽसौ सुशासन सुशास। एव दुःशासन दुःशास। युध्यौङ युद्धे अन्त-र्भूतण्यर्थत्वात् सकर्म्मकत्वे दुःखेन युध्यतेऽसौ इति कर्म्मणि अने दुर्य्योधन खलि दुर्य्योध धृषा कि त्वमर्षे अमर्ष इह अभिभव। सुखेन धृष्यतेऽसौ सुधर्षण सुधर्ष। मृषुज क्षान्तौ। ईषत् मृष्यतेऽसौ ईषन्मर्षण ईषन्मर्ष ॥ ११६३ ॥

स धात्वर्थ स चासौ अर्थ प्रयोजनश्चेति तदर्थ तस्य भावस्तादर्थ्य तस्मिन्।

११६५ क्त्वाच् वा निषेधेऽलं खलुना।

क्त्वाच् ।१।, वा ।१।, निषेधे ७।, अल ।१।, खलुना ३। ।

निषेधार्थयोः अल खल्वोर्योगे धोः क्त्वाच् स्यात् वा भावे। अलं दत्त्वा अलंदानेन, खलुपीत्वा खलुपानेन।

११६६। पूर्वकाले।

पूर्वकाले ७।।

पूर्वस्मिन् काले स्थिताद्धोः क्त्वाच् स्यात्। विष्णुं नत्वा स्तौति।

यस्य धातोरर्थं अन्यधात्वर्थस्य प्रयोजन भवति तस्मात् धातोर्भावे भविष्यत्काले चतुम् स्यादित्यर्थं। चकारोऽव्ययार्थं दृट्शौ प्रेक्षे चतुम् औदित्त्वात् इमोऽभावे वर्द्रोऽकि दिति ऋकारस्य रेफे शक्राजेति षङि तस्य टत्वे द्रष्टुम् अत्र दृशधातोरर्थं या धात्वर्थस्य प्रयोजन भवतीति दृशधातोश्चतुम्। अत्र क्रिययोरेककर्तृत्वे सत्येव चतुम् स्यात्। तेन विप्रमन्न भोक्तु निमन्त्रयते इति न स्यात् अन्नभोजनाय विप्र निमन्त्रयते इत्येव स्यात्॥ ११६४॥

चकारोऽव्ययार्थं। शीव्रज इत्यादिसूत्रस्य वृत्तौ भावपदव्याख्यानात् इत्यादौ भावस्यैवानुवृत्ति। तेन डुदाञलि दाने भावे क्त्वाचि दद्दीघ इति दतादेशे दत्त्वा पचेऽनटि सह वारणेत्यादिना तृतीया दानेन। पा पाने भावे क्त्वाचि दामागै इति ङी पीत्वा पचे पानेन॥ ११६५॥

यदा कर्त्ता क्रियाद्वय क्रियाद्वय करोति तदा परक्रियापेक्षया पूर्वस्मिन् काले वर्त्तमानात् धातोर्भावे क्त्वाच् स्यात् इत्यर्थं। तेन पक्त्वा भुङ्क्ते पक्त्वा भुक्त्वा याति। विष्णु नत्वा स्तौतीति स्तवनक्रियाया पूर्वकाले वर्त्तमानान्नमौ प्रह्वत्वे इत्यस्मात् क्त्वाचि वनतनेति मलोपे नत्वा। पूर्वकाले किं नमति च स्तौति च इत्यादौ न स्यात्। अत्र क्रियाणामेककर्तृत्वे एव क्त्वाच् स्यात्। तेन गुरौ गते शिष्यो भुङ्क्ते इत्यादौ न स्यात्। किन्तु पुत्र दृष्ट्वा सुख भवति शत्रु दृष्ट्वा दुःख भवतीत्यादौ स्थितस्य इत्यध्याहारादेककर्तृकत्वे क्त्वाच्। यद्यपि कसपतनानन्तरमेव झनत्कारो भवति तथापि झनदिति कृत्वा कस पतति इत्यादौ झनत्कारस्य पूर्वकालविवक्षया क्त्वाच् स्यात। एव मुख व्यादाय निद्रातीत्यादि॥ ११ ॥

११६७। न कित् स्कन्दस्यन्दः।

न ।१।, कित् ।१।, स्कन्द स्यन्द ५।।

स्कन्त्वा स्यन्त्वा।

११६८। सेमऽक्षुध कुष क्लिश गुध मृड़ मृद वद वस ग्रहः।

सेम् ।१।, अक्षुध—ग्रह ५।।

धोः पर इम् सहितः क्त्वाच् कित् न स्यात्, न तु क्षुधादेः। शयित्वा। सेम् किम्? श्रुत्वा। क्षुधादेस्तु क्षुधित्वा।

१६९। तृष मृष कृष वञ्च लुञ्चृतो वा।

तृष—ऋत ५।, वा ।१।।

एभ्यः सेम् क्त्वाच् कित् न स्यात् वा। तर्षित्वा मर्षित्वा कर्षित्वा वञ्चित्वा लुञ्चित्वा अर्त्तित्वा। पक्षे तृषित्वा इत्यादयः।

आभ्या पर क्ताच् कित् न स्यात्। स्कन्दिरौ गतिशोषणयोः। क्त्वाच कित्त्वाभावात् हसुङ् इत्यनेन नलोपाभावे एकवर्गीयवर्णत्रयमध्यवर्त्तित्वात् दलोपे स्कन्त्वा। स्यन्दङवड स्रुतौ क्त्वाचि ऊदित्त्वात् इमोऽभावपक्षे स्यन्त्वा। अत्र नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् क्त्वाच् स्थानजातस्य यप कित्त्वे प्रस्कद्य प्रस्यद्य इत्यत्र न लोपः स्यात्॥ ११६७॥

सह इमा वर्त्तते योऽसौ स सेम्। शीङ्लञि क्त्वाच् वसोऽरस्येति इमि अनेन कित्त्वनिषेधे गुणे शयित्वा। एवम् ऋचश्च स्तुत्याम् अर्च्चित्वा इत्यादि। सेम् किम्? जित्वा श्रुत्वा ज्ञात्वा। क्षुधलृषौ क्त्वाचि क्षुधवसेति इमि क्षुधित्वा। कुषग निष्कर्षे। कुषित्वा। क्लिश्युञ चोपतापे। क्लिशूगतु विबाधे एतयो इम् पक्षे क्लिशित्वा। गुध्य वेष्टे गुधग रुषि गुधङ क्रीडे इति त्रयाणां गुधित्वा। मृडगश्च मोदे मृडित्वा मृदग क्षुदि मृदित्वा एषु कित्त्वात् न गुणः। वदे वाचि ग्रहस्वपाद्योरिति ञौ ऊदित्वा वसेश्चौ निवासे क्षुधवसेति इमि ग्रहस्वपाद्योरिति ञौ शासवसेति षत्वे ऊषित्वा। गग्रहञ च ग्रहस्वपाद्योरिति ञौ ग्रहेरिमोर्घ इति दीर्घे गृहीत्वा। क्षुध-क्लिश वस इति विभ्योऽन्येषु वसोऽरस्येति इम्॥ ११६८॥

११७० । थ-फात् नुङः ।

थ फात् ५।, नुङः ५। ।

नकारोङस्थान्तात् फान्ताच्च सेम् क्त्वाच् कित् न स्यात् वा । श्रन्थित्वा श्रथित्वा ग्रन्थित्वा ग्रथित्वा गुम्फित्वा गुफित्वा । नुङः किम् ? कोथित्वा रेफित्वा ।

११७१ । नश्-जोऽनिमः ।

नश्-ज ५।, अनिम ५। ।

नशो जान्ताच्च नुङोऽनिमः परः क्त्वाच् कित् न स्यात् वा । नष्ट्वा नंष्ट्वा, भक्त्वा भक्त्वा । अनिमः किम् ? अञ्जित्वा ।

[८१८] व्युङोऽवोहसादेरिति द्योतित्वा, द्युतित्वा लेखित्वा, लिखित्वा । रुदादेस्तु रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा । अवः किम् ? देवित्वा । हसादेः किम् ?, एषित्वा ओषित्वा ।

इर्षञि तृष तृषि । क्त्वाच कित्वाभावे गुणे तर्षित्वा कित् पक्षे तृषित्वा । एवं मृषु सेचने मृष्यञङु मृष्यञ चान्तौ एषा मर्षित्वा मृषित्वा । क्रशिषं तु कार्श्ये कर्शित्वा क्रशित्वा । वन्चु गत्या वञ्चित्वा कित् पक्षे वचित्वा । एवं लुन् चापनयने लुञ्चित्वा लुचित्वा । ऋत स्पर्द्धनैश्वर्ययो अर्त्तित्वा ऋतित्वा ॥ ११६९ ॥

श्रन्थग मोक्षे श्रन्थित्वा श्रथित्वा । गुन्फश ग्रन्थे गुम्फित्वा गुफित्वा । नकारोङः किम् ? कुथ्यतु पूतित्वे कोथित्वा । रिफश्गर्फे रेफित्वा ॥ ११७० ॥

नश च ज चेति तस्मात् । नश्लृ नाशे ऊदित्वात् वेमूदिदित्यनेन इमोऽभावपक्षे नुण् रध इति नुणि कित् पक्षे हसुङ्न इति नलोपे शक्षाजेति षडि नष्ट्वा भन्जोधौ मोटने औदित्वात् इमोऽभावे न लोपे चङ्डिति जस्य गकारे झप्भसोरिति गस्य ककारे भक्त्वा । पक्षे नस्यानुस्वारे ञपेञम्नोरिति तस्य ङकारे भङ्क्त्वा । अनिम किम् ? अञ्जधञि इम् पक्षे सेमक्त्वश्रेति कित्वनिषेधे नस्यानुस्वारे तस्य ञकारे अञ्जित्वा । व्युङोऽवो हसादेरित्यस्योदाहरणमाह द्युत्लृङ द्युत्या द्युतित्वा द्योतित्वा लिखश लेखने लिखित्वा लेखित्वा । रुदादेस्तु रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा । अवः

११७२। पू-क्लिशुदित इम्।

पू क्लिश उदित ५।, इम् ।१।।

एभ्यः क्ताच् इम् स्यात् वा। पवित्वा पूत्वा, क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा, शमित्वा शान्त्वा।

११७३। क्रमोर्घो वा।

क्रम ६।, घं १।, वा ।१।।

क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा।

११७४। जॄ-व्रश्चो न जिः।

जॄ व्रश्च ६।, न ।१।, जि १।।

आभ्या क्ताच् इम् स्यात् न तु व्रश्चेर्जिः। जरित्वा व्रश्चित्वा।

किम्? दिव्यु जिगीषादौ उदित्वेन क्ताच् वेट्त्वात् इम् पक्षे सेमक्तुधकुषेत्यादिना नित्यकित्त्वाभावे गुणे देवित्वा पक्षे द्युत्वा इति बोध्यम्। इसादि किम्? एषित्वा श्रोषित्वा। अनयोरपि वेमत्वात् इम् पक्षे कित्त्वाभावो नित्यः॥११७१॥

वृदुश्रीयनेन कितामिम् निषेधात् पूं इत्यस्याप्राप्तौ विकल्पार्थं ग्रहणम्। क्लिश्नुपञ्चोपतापे अस्य क्षमते उदित्त्वेऽपि पुनर्ग्रहणम् अन्येषा मते उदित्त्वा-भावात्। पूस्वरूपात् क्ताचोऽनेन इमि सेमक्तुधकुषेत्यादिना कित्त्वनिषेधात् गुणे पवित्वा पक्षे पूत्वा। क्लिश्नुञ क्ताच इमि सेमक्तुष्वित्यत्र क्लिशवर्जनात् गुणाभाव क्लिशित्वा पक्षे क्लिष्ट्वा। शमुभिर्ष शमे उदित्त्वादनेन इमि शमित्वा पक्षे अमुङ भसयाविति दीर्घे शान्त्वा॥११७२॥

क्रमो र्घ. स्यात् क्ताचि। क्रमु गतौ क्ताच् वेट्त्वात् इमोऽभावपक्षेऽनेन दीर्घे क्रान्त्वा पक्षे क्रन्त्वा। इम् पक्षे क्रमित्वा इति बोध्यम्॥११७३॥

विभाषाद्वयमध्यवर्त्तित्वादस्य नित्यत्वम्। जॄस्वरूपात् वृदुश्रीत्यनेन कितामिम् निषेधेऽपि अनेन इमि सेमक्तुधेत्यादिना कित्त्वनिषेधात् गुणे जरित्वा। पक्षे वृतो वेम इति दीर्घे जरीत्वा इत्यपि। जॄ इति दीर्घान्तस्य ग्रहणमिति दुर्गसिंह। जॄ

১১৭৫। হাকো হিঃ।

হাক' ৬।, হি ১।।

হিত্বা।

১১৭৬। ব্যাদনঞঃ ক্ত্বো যপ্ সে।

ব্যাৎ ৫।, অনঞ ৫।, ক্ত্ব ৫।, যপ্ ।১।, সে ৭।।

নঞ্বর্জাৎ ব্যাৎ পরাৎ ধোঃ ক্ত্বো যপ্ স্যাৎ সে সতি। প্রকর্ষেণ কৃত্বা প্রকৃত্য, প্রবত্য প্রতত্য প্রহত্য, উদজ্য, প্রদায় প্রমায় প্রগায় প্রহায় প্রপায় প্রসায় প্রস্থায়। [৭৫৩] দীঙষ্ঠ্যামিতি যপি ডা। প্রদায় [৭৪৫] মিম্যোরিতি ডা প্রমায় প্রলায় প্রলীয়।

ন্যক্কারে ইতি ক্রমান্তস্য গ্রহণমিত্যেকে। অশূশ্ ক্লেদে ঊদিত্ত্বেন বেমত্বেঽপি অনেন নিত্যে মি প্রশ্নিত্বা। সেম্ ক্ত্বাচ কিত্ত্বনিষেধাদেব জেরপ্রাপ্তৌ অত্র জের্নিষেধো জ্ঞাপয়তি কস্যচিদ্বিধের্নিষেধেঽপি পুন. প্রসক্তিঃ স্যাদিতি। তেন হবরতেরিতি ইম্ নিষেধেঽপি চণাদৌ ক্তে ইম্ স্যাৎ। যথা ভণিতি সঙ্কুচিতি নিকুচিতি আলোচিতি. পঠিতি গৃহীতি ক্ষিদ্বিতি উদিতি মুদিতি দীধিতিরিত্যাদি॥১১৭৪॥

হাকো হি. স্যাৎ ক্ত্বাচি। হিত্বা। হাক কিম্? ওহাঙলি গতৌ হাত্বা॥১১৭৫॥

নাস্তি নঞ্ যত্র সোঽনঞ্ তস্মাৎ। কৃঞদন্তু চ প্রকর্ষেণ কৃত্বা ইতি ব্যস্য ব্যনুকারেতি সমাসে অনেন ক্ত্বাচো যপি তস্য স্থানিবত্ত্বেন কিত্ত্বাৎ গুণাভাবে স্বস্য তনি প্রকৃত্য। বনুঙ ব্যাপৃতৌ প্রবত্য। তনদুঞ বিস্তৃতৌ প্রতত্য। হনলো প্রহত্য। এষু বননতেতি ন লোপে স্বস্য তন্। অঞ্জূঞ্জি হসুঙ্ ইতি নলোপে উদজ্য। দা ইতি স্বরূপস্য প্রদায়। মা ইতি স্বরূপস্য প্রমায়। গৈ প্রগায়। হাক প্রহায়। পা পানে প্রপায়। ষোয় নাশে প্রসায়। স্থা প্রস্থায়। এষু দামাগৈহাগিত্যত্র যপ্বর্জনাৎ ন ঙী। ওদীঙয় ক্ষয়ে দীঙষ্ঠ্যামিতি ডাদেশে প্রদায়। ডুমিঞন ক্ষেপে মীঙষতু মীঞগ বধে এষা মিম্যোরিতি ডাদেশে প্রমায়। লী ইত্যস্য লিযস্তু বেত্যনেন ডাদেশবিকল্পে প্রলায় প্রলীয়। অনঞঃ কিম্? অকৃত্বা ন কৃত্বা। সে কিম্?

११७७ । म्लोपो वा अनिमः ।

म् लोप १।, वा ।१।, अनिम ६। ।

अनिमो मस्य लोपं वा स्यात् यपि । प्रणत्य प्रणम्य । अनिमः किम् ? प्रशम्य ।

११७८ । घोर्ञेरयः ।

घो ५।, ञे ६।, अय १। ।

घुपूर्वस्य ञेरयः स्यात् यपि । विगणय्य । घोः किम् ? सम्प्रधार्य्य ।

११७९ । वापः ।

वा ।१।, आप ५। ।

आपः परस्य ञेरयं स्यात् वा यपि । प्रापय्य प्राप्य ।

११८० । वा-मेच्योर्मिच्यौ ।

वा ।१।, मे च्यो ६॥, मिच्यौ १॥ ।

मेङो मि चेः चीः स्यात् वा यपि । अपमित्य अपमाय, प्रचीय प्रचित्य ।

सपदि कृत्वा इति । कदाचिदनव्ययपूर्वादपि तेन स्ववन त्यज्य गच्छति । सन्ध्या-वधू ग्टह्य करेण गाढमित्यादि जौमरा ॥ ११७६ ॥

नमौ शब्दनत्यो मलोपे स्वस्य तनि प्रणत्य पक्षे प्रणम्य । एवम् औगम आगत्य आगम्य । अनिम किम् ? विक्रम्य आचम्य । निर्जित्य आहत्य विहृत्य इत्यादौ आगमा-देशयोरागमस्य बलवत्त्वादौ स्वम्य तनागमे घोंऽजय्यरे इति न स्यात् ॥ ११७७ ॥

लघोरव्यवहितपरस्य ञेरसम्भवात् हसव्यवधाने इत्यर्थं । गणत्क सख्याने । ञौ हसाल्लोप इत्यकारलोपे गणिभागात् क्वाचौ यपि अनेन ञेरयि विगणय्य एवं विघटय्य इत्यादि । घो. किम् ? सपूर्वात् धृक धृत्या ञौ धारिभागात् क्वाचौ यपि गुर्वंचरपूर्वत्वात् ञेरयाभावे ञेर्लोपे सम्प्रधार्य्य । एव प्रपाठ्य प्रभाव्य इत्यादि ॥ ११७८ ॥

प्रापय्य प्राप्य । अत्र गुरुपूर्वत्वात् अप्राप्तौ विभाषा ॥ ११७९ ॥

११८१ । न वे-ज्या-व्यो जिः ।

न ।१।, वे ज्या—व्य ६।, जि १।।

एषां जिर्नः स्यात् यपि । प्रवाय प्रज्याय प्रव्याय ।

११८२ । संपरि-व्यो वा ।

सम्-परि-व्य ६।, वा ।१।।

आभ्यां व्येञोजिर्वा स्यात् यपि, संवीय संव्याय, परिवीय परिव्याय ।

११८३ । चणम् वाभीक्ष्ण्ये पूर्वकाले ।

चणम् ।१।, वा ।१।, आभीक्ष्ण्ये ७।, पूर्वकाले ७।।

धोः पूर्वकाले चणम् वा स्यात् पौनःपुन्ये । स्मृत्वा स्मृत्वा नमसि, स्मारं स्मारं नमसि ।

क्तो ये यत्र विहितास्तत्र नूनं भवन्ति ते ।
क्त्वोः कभाव इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगतः ॥

तथाच ।

कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकम् ।
लक्षणं त्वनभिज्ञाना तदभिज्ञानसूचकम् ॥

मेङ प्रतिदाने क्त्वाचौ यपि अनेन मि आदेशे स्तस्य तनि अपमित्य । पक्षे एचो-ऽशित्या अपमाय । चिस्वरूपात् क्त्वाचौ यपि दीर्घान्तादेशे प्रचीय पक्षे स्तस्य तनि प्रचित्य । पुनर्वाग्रहण परतो वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ११८० ॥

वेञ्वे स्युतौ ज्यागि जरायां व्येञ् वृतौ एषां ग्रहस्वपाद्योरिति प्राप्तौ जिर्न स्यात् यपि ॥ ११८१ ॥

सम्परिपूर्वस्य व्येञ् वृतावित्यस्य जिर्वा स्यात् यपि । सवीय परिवीय । उभयत्र जौ कृते जीर्घोऽन्त्य इति दीर्घं । सम्परिपूर्वस्य किम् ? प्रव्याय प्रतिव्याय ॥११८२॥

अभीक्ष्ण मुहुरर्थमव्यय तस्य भाव आभीक्ष्ण्यम् । अत्रापि क्रिययोरेककर्तृकत्वे सतीति बोध्यम् । स्मृ स्मृतौ चणम् णित्त्वात् वृद्धौ स्मारं स्मारं आभीक्ष्ण्ये पूर्व-

वक्तव्यात् डित्वम्। चित्त्वादव्ययम्। पचे स्मृत्वा स्मृत्वा। अत्र वाशब्दस्य व्यवस्था वाचित्वात् कुचित् पौनःपुन्याभावेऽपि णमम् स्यात्। तदेवाह विभ्रणोमि। अग्र प्रथमपूर्वेभ्यो धौश्णम् वा। अग्रे भोजं व्रजति अग्रे भुंक्त्वा व्रजति। एवं प्रथमं पूर्वम्। कर्मणः क्रञश्णम्। खणमाक्रोशे। चौरं कारमाक्रोशति। खित्त्वात् मन्। णित्त्वात् वृद्धि। चौरं कृत्वा आक्रोशतीत्यर्थः। आक्रोशे किम्? साधुं कृत्वा स्तौति। स्वार्थात् क्रञः। स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते। सुरसङ्कारं भुङ्क्ते। कथङ्कारं भुङ्क्ते। दीर्घात् नेष्यते। स्वादूकृत्य अवीकारी दीर्घः। स्वाद्वीं कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते। कथमित्थमेवमन्यथाभ्यः क्रञश्णम्। कथङ्कारं भुङ्क्ते। इत्थङ्कारम्। एवङ्कारम्। अन्यथाकारम्। यथातथाभ्यामचमोत्तरे। यथाकारं तथाकारम्। अहम् भोक्ष्ये तवानेन किम्। अचमोत्तरे किम्? यथा कृत्वा अहं भोक्ष्ये तथा कृत्वा अहं द्रक्ष्यामि। दृशविदिभ्यां साकल्ये। कन्यादर्शं वृणोति या या कन्यां पश्यति तां तां सर्वां वृणोतीत्यर्थः। विप्रवेदं भोजयति यं यं विप्रं वेत्ति विन्दति वा तं तं भोजयतीत्यर्थः। साकल्ये किम्? किञ्चिद्विप्रं दृष्ट्वा भोजयति। यावतो जीवविन्दात्। यावज्जीवमधीते यावज्जीवति तावदधीते इत्यर्थः। यावत् वेदं भुङ्क्ते यावन्तं विन्दति तावन्तं भुङ्क्ते इत्यर्थः। चर्म्मोदराभ्यां पूरेः। चर्म्मपूरं ददाति। उदरपूरं भुङ्क्ते उदरं पूरयित्वा भुङ्क्ते इत्यर्थः। वर्षप्रमाणे ऊकार-लोपश्च वा। गोष्पदप्रं गोष्पदपूरं वृष्टो देवः गोष्पदं पूरयित्वा ववर्षेत्यर्थः। वस्त्रार्थात् क्नोपेः। वस्त्रार्थात् परात् अन्तक्नुयधातोश्णम् स्यात् वर्षप्रमाणे। वस्त्रक्नोपं चेलक्नोपं वृष्टो देवः वस्त्रम् आर्द्रं कृत्वा वृष्ट इत्यर्थः। निमूल समूलाभ्यां गताच्च कषः। निमूलकाषं समूलकाषं कषति समूलं कषतीत्यर्थः। यत्र गतार्थात् णमम् स्यात् तत्र तद्धातुरनुप्रयुज्यते। गता-र्थादिति किम्? चेलक्नोपं वृष्टो देवः। समूलात् गतार्थहन्तेः। समूल-घातं हन्ति समूलं हन्तीत्यर्थः। शुष्कचूर्णरूचाद्गतार्थपिषः। शुष्कपेषं पिनष्टि शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः। एवं चूर्णपेषम्। रूचपेषम्। जीवाद्गतार्थग्रहः। जीवग्राहं गृह्णाति जीवं गृह्णातीत्यर्थः। अकृताद्गतार्थे कञः अकृतकारं करोति अकृतं करोतीत्यर्थः। करणाद्गतार्थहन्तेः। पादघातं भूमिं हन्ति पादेन भूमिं हन्तीत्यर्थः। हस्तार्थकरणाद्गतार्थग्रहवर्त्तिवृतः। हस्तग्राहं गृह्णाति हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः। हस्तवर्त्तं वर्त्तयति हस्तेन वर्त्तयतीत्यर्थः। करवर्त्तं वर्त्तते करेण वर्त्तते इत्यर्थः। आत्मा-त्मीयबन्धुवित्तवाचकात् करणाद्गतार्थपुषः। स्वपोषं पुष्णाति स्वेन पुष्णातीत्यर्थः। एवं

आत्मपोषं आत्मीयपोषं ज्ञातिपोषं बन्धुपोषं धनपोषम्। स्नेहनात् करणाद्गतार्थे पिषः। स्निह्यतेऽनेनेति स्नेहनं जलादि। उदकपेषं पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः। एवं तैलपेषं घृतपेषम्। आधाराद्गतार्थबन्धः। चक्रबन्धं बद्ध चक्रे बद्ध इत्यर्थः। मुष्टिबन्धं बद्ध मुष्टौ बद्ध इत्यर्थः। सञ्ज्ञायाञ्च। क्रौञ्चबन्धनं बद्ध। एवं मयूरिकाबन्धं बद्ध इत्यादि। बन्धनविशेषाणामियं सञ्ज्ञा। कर्त्तुर्जीवपुरुषाद्गतार्थनश्यवहः क्रमात्। जीवनाशं नष्टः जीवो नष्ट इत्यर्थः। पुरुषवाहं वहति पुरुषो भूत्वा वहतीत्यर्थः। विद्युत्प्रणाशम्। अयं निपात्यते। विद्युत्प्रणाशं नश्यति विद्युदिव नश्यतीत्यर्थः। ऊर्द्धाद्गतार्थशुषिपूरेः। ऊर्द्धात् कर्त्तुः पराभ्यां गतार्थशुषिपूरिभ्यां घणम् स्यात्। ऊर्द्धशोषं शुष्कः। ऊर्द्धपूरं पूर्णः। तृतीयान्ताद्युपपदेन घणमन्तस्य समासो वा वक्तव्यः। तृतीयान्तपदादुपदंशेः। तृतीयान्तपदादुपदंशेर्घणम् स्यात्। तृतीयान्तेन समासश्च वा। मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते। हिंसार्थाच्चैककर्म्मकात्। तृतीयान्तादिपदाद्धिंसार्थधातोश्चानुप्रयोगेण सहैककर्म्मकात् घणम् स्यात्। तेन समासश्च वा। दण्डेनोपघातं दण्डोपघातं गाश्चालयति। केशेषु केशैर्वा ग्राहं युध्यन्ते केशग्राहं युध्यन्ते। पार्श्वयोः पार्श्वाभ्यां वा उपपीडं शेते। मुष्टिपीडं दधाने इति भट्टिः। एवं पाण्युपकर्षं भक्षयति पाणिना उपकृष्य जनो भक्षयतीत्यर्थः। अपादानाद्धातोश्चणम्। त्वरायां समासश्च वा। शय्याया उत्थानं शय्योत्थायं धावति। द्वितीयान्ताद्धातोश्चणम् समासश्च वा। लोष्टं ग्राहं लोष्टग्राहं युध्यन्ते। स्वाङ्गाच्चाध्रुवाद्धातोश्चणम् समासश्च वा। यस्मिन्नङ्गे छिन्ने प्राणी न म्रियते तत् अध्रुवम्। भ्रुवौ विक्षेपं भ्रूविक्षेपं वक्ति। अध्रुवादिति किम्? शिर उत्क्षिप्य कथयति। परिपीड्यमानस्वाङ्गाद्धातोश्चणम् समासश्च वा। उरांसि परिपेषम् उरःपरिपेषं युध्यन्ते कृतस्ससुर पीडयित्वा युध्यन्ते इत्यर्थः। उरो विदारं प्रतिचस्करे नखैरिति माघः। उपपदवीप्साया धोश्चणम् स्यात् समासश्च। शिलाया शिलायामुपविश्य शिलोपवेशं लता लतामनुपात्य लतानुपातम्। नदीं नदीमवस्कन्द्य नद्यवस्कन्दमिति। नाम्न आदिशग्रहः समासश्च वा। नामान्यादिश्य नामादेशं ददाति एवं नामानिग्राहं नामग्राहं आह्वयति। तसन्तस्वाङ्गात् धोश्चणम्। क्त्वाचौ समासश्च वा। मुखतःकारं मुखतःकृत्य मुखतःकृत्वा आस्ते। तसन्तत्वेनाव्ययत्वात् क्त्वाचो यप्। तसन्तस्वाङ्गात्तु णीसश्च भुवश्चणम् क्त्वाचौ समासश्च वा। मुखतोभावं मुखतोभूय मुखतोभूत्वा आस्ते। एवं तूष्णीम्भावं तूष्णीभूय तूष्णीम्भूत्वा। एवञ्च प्रयोगानुसारात् धातुविशेषेभ्यः अर्थविशेषेषु प्रत्ययविशेषान्

११८४ । बहुलं ब्रह्मणि ।

बहुल १।, ब्रह्मणि ७। ।

यत् इह लौकिकप्रयोगव्युत्पत्तये लक्षणमुक्तं तत् वैदिक-प्रयोगव्युत्पत्तौ बहुलं ज्ञेयम्। क्वचित् विहितं न स्यात्। [१] क्वचित् निषिद्धं स्यात् [२]। क्वचित् वा स्यात्। क्वचित् ततो-ऽन्यत्रापि इत्यर्थः। यथा पूर्वेभिः [१] ब्राह्मणाम् [२] इत्यादौ वेदसिद्धेः।

ब्रह्मशब्दोऽत्र मङ्गलार्थः ।

इति उणादि पादः ।

इति कृदन्ताध्याय ।

समाप्तम् ।

कृत्वाऽन्येऽपि साधुशब्दा व्युत्पाद्या.। यथा उणिकृते करोतीति कारुः। वातीति वायु । भातीति भवान्। बिभेत्यस्मादिति मे कृते भीमभीष्मौ निपात्यौ। एवं धातुभावाद्भावे इ । यथा भवन भवि. त्यजन त्यजि नर्त्तन नृति । अत्र किम् ? नोदन नुदि. दर्शन दृशिरित्यादि। धातौ. स्वरूपकथने तिप्। यथा भवति अत्ति दीव्यति । एवं स्वरूपकथने इर्बुवादेर्न च गुणः । भवि ग्रहि रञ्जि । ब्रुवादेस्तु ब्रुवि युजि' मुहि' सिचि दुहि' दृशिरित्यादि। अतएव नाम च धातुज-माह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्। यन्न पदार्थविशेषसमुत्थ प्रत्ययतः प्रकृतेश्च हि तदूह्यमिति प्राच्चः।

कृतो ये यत्रेति—

ये कृत यत्र येष्वर्थेषु विहितास्ते तत्र तेषु नून निश्चित भवन्ति। प्रयोगत महाकविप्रयोगानुसारेण अन्यत्रापि स्यु । तत्र हेतुमाह। क्वचो कभाव इति वचनात्। उदाहरणं तत्रैव द्रष्टव्यम्। न केवलमहमेव ब्रवीमि प्राञ्चो-ऽप्येवमाहु इत्यत आह कृत्तद्धितसमासानामिति ॥११८३॥

बहुलमिति। बहव प्रकारा सन्त्यस्येति बहुल चूडादित्वात् ल.। अथवा बहून् अर्थान् लाति गृह्णाति बहुलम् ॥११८४॥

मुग्धबोध पठन-प्रयोजनम्।

गीर्वाणवाणीवदनं मुकुन्द-
सङ्कीर्त्तनञ्चेत्युभयं हि लोके।
सुदुर्लभ तच्च न मुग्धबोधा-
न्नलभ्यतेऽतः पठनीयमेतत्॥

ग्रन्थकृत् परिचय.।

विद्वद्धनेश्वरच्छात्रो भिषक्केशवनन्दनः।
वोपदेवश्चकारेद विप्रो वेदपदास्पदम्॥

वोपदेव प्रशंसा।

यौर्वाचस्पतिनेव, पन्नगपुरी शेषाहिनेवाभवत्
येनैकेन विदुष्मती वसुमती मुख्येन सङ्ख्यावताम्।
सोऽय व्याकरणार्णवैकतरणिश्चातुर्य्यचिन्तामणि-
र्जीयात् कोविदगर्वपर्वतपविः श्रीवोपदेवः कविः॥

ग्रन्थोत्कर्ष ख्यापयन्नाह गीर्वाणेत्यादि। गीर्वाणवाणीवदन सस्कृतकथन मुकुन्दसकीर्त्तनञ्च इत्युभयमेव लोके सुदुर्लभ भवति। तच्च उभय न मुग्धबोधात् मुग्धबोधभिन्नग्रन्थात् न लभ्यते अतो हेतो एतत् पठनीयम्। नानादेशीय-शिष्यपरम्परया नामोत्कीर्त्तनयशोवर्द्धनार्थ गुरोः पितुरात्मनश्च नाम निर्दिशति। वोपदेव विद्वद्धनेश्वरेत्यादि। उ. शिव च विष्णु उश्च अश्च वौ वयोरुपसमीपे दीव्य-तीति इदानी तत् शिष्यसत्कीर्त्तिं वर्द्धयन् श्लोकद्वयमाह यौर्वाचस्पतिनेत्यादि॥

दुर्गादासो व्यरचयदिमा मुग्धबोधस्य टीका,
नानाविद्वन्मतविलसितामाशुबोधा सुबोधाम्।
आलोकन्तामपिशुनबुधा स्तूयमाना. स्वभावात्
दोष त्यक्त्वा लवमपि गुण भूरिवद्भावयन्तु॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचिताया
मुग्धबोधस्य टीकाया कृदन्ताध्याय.।

सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः।

सूचीपत्राणि ।

सूत्रसूची ।

संज्ञा-सूची ।

आगम सूची ।

स्त्रीत्व-सूची।

तद्धित-सूची।

स्वाद्य समासान्त तद्धित-कृदन्तेतर प्रत्यय—(धात्ववयव)—सूची ।
